

КАЗАКСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ
МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ И НАУКИ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН
MINISTRY OF EDUCATION AND SCIENCE OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

I. ЖАНСУГІРОВ атындағы ЖЕТІСУ УНИВЕРСИТЕТІ

ХАБАРШЫ

ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛ
1997ж. бері жарияланады
Жылына 4 рет шығады

ЖЕТЫСУСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ имени И. ЖАНСУГУРОВА

ВЕСТНИК

НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ
Издается с января 1997 года
Периодичность – 4 раза в год

ZHETYSU UNIVERSITY named after ILYAS ZHANSUGUROV

BULLETIN

SCIENTIFIC JOURNAL
Founded in 1997
Published 4 times a year

№1(102)

Талдықорған, 2022

ЖУ ХАБАРШЫСЫ
Ғылыми журнал

1997 ж. бері шығарылады
ҚР ақпарат және қоғамдық даму
министрлігінде қайта тіркелген

Қуәлік № KZ42VPY00015763
8 қазан 2019 ж.
ISSN 1813-1123

РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫ

Бас редактор

География ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі

Қ.М. Баймырзаев

Бас редактордың орынбасары - биология ғылымдарының кандидаты, доцент

А.С. Бахтаулова

Жауапты хатшы – Ph.D, **Л.Н.Карашолакова**

Редколлегия мүшелері:

Калдияров Данияр Алтаевич – экономика ғылымдарының докторы,
Еуразия халықаралық экономикалық академиясының академигі (Қазақстан)

Байғабатова Назгуль Кажимурадовна – тарих ғылымдарының
кандидаты, қауымдастырылған профессор м.а., ESCAS және тарихшылар
Ассоциациясының мүшесі (Қазақстан)

Карпова Елена Викторовна – психология ғылымдарының докторы,
профессор (Ресей Федерациясы)

Килевая Людмила Тимофеевна – филология ғылымдарының докторы (ЕС
жүйесі бойынша гуманитарлық ғылымдарының хабилитат докторы),
профессор (Польша)

Майлыбаева Гулмира Сабыровна – Ph.D, қауымдастырылған профессор
м.а., (Қазақстан)

Петер Финке (Peter Finke) – профессор (Швейцария)

Томм Розанн Янг (Tomme Rosanne Young) – Ph.D (США)

Утегенов Ерлан Казбекович – педагогика ғылымдарының кандидаты,
қауымдастырылған профессор (доцент) (Қазақстан)

Федоров Александр Иванович – педагогика ғылымдарының кандидаты,
доцент (Ресей Федерациясы)

Редакция алқасының мекенжайы: 040009, Талдықорған к., Жансүгіров көшесі
187А, І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Ғылым және ғылыми жобаларды
коммерцияландыру бөлімі. 310 каб.

e-mail: vestnik@zu.edu.kz, **сайт:** <http://vestnik.zhgu.edu.kz/>

Жауапты редактор – Айдарбеков Р.А.

Компьютерлік калыптаушы – Жепенова Г.М., мұқабаның дизайнері – Айдарбеков Р.А.

Басуға 20.05.2022 ж. қол қойылды. Әріп түрі «Korinna.kz, Times New Roman».

Қалыбы 60x84/8. Svetocopy қағазы.Таралымы 25 дана. Ш.т.б. 68.63.

І.Жансүгіров атындағы ЖҰ Имиджік саясат орталығында шығарылды

Тапсырыс № 00427

Тапсырыс беруші файлынан басылды

ВЕСТНИК ЖУ
Научный журнал

Издается с 1997 года

Перерегистрирован Министерством
информации и общественного
развития Республики Казахстан

Свидетельство № KZ42VPY00015763
от 8 октября 2019 г.

ISSN 1813-1123

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ

Главный редактор

доктор географических наук, профессор, академик НАН РК

К.М. Баймырзаев

Зам. главного редактора – кандидат биологических наук, доцент

А.С. Бахтаулова

Ответственный секретарь – Ph.D, **Л.Н. Карашолакова**

Члены редколлегии:

Калдияров Данияр Алтаевич – доктор экономических наук, профессор,
Академик Международной экономической академии Евразии (Казахстан)

Байгабатова Назгуль Кажимуратовна – кандидат исторических наук,
и.о. ассоциированного профессора, член ESCAS, член Ассоциации историков
(Казахстан)

Карпова Елена Викторовна – доктор психологических наук, профессор
(Российская Федерация)

Кулевая Людмила Тимофеевна – доктор филологических наук
(хабilitированный доктор гуманитарных наук по системе ЕС),
профессор (Польша)

Майлыбаева Гулмира Сабыровна – Ph.D, и.о. ассоциированного профессора
(Казахстан)

Петер Финке (Peter Finke) – профессор (Швейцария)

Томм Розанн Янг (Tomme Rosanne Young) – Ph.D (США)

Утегенов Ерлан Казбекович – кандидат педагогических наук,
ассоциированный профессор (доцент) (Казахстан)

Федоров Александр Иванович – кандидат педагогических наук,
доцент (Российская Федерация)

Адрес редакционной коллегии: 040009, г.Талдыкорган, ул. Жансугурова 187 А,
Жетысуский университет им. И. Жансугурова, Отдел науки и коммерциализации научных
проектов, каб. 310.

e-mail: vestnik@zu.edu.kz, **сайт:** <http://vestnik.zhgu.edu.kz/>

Ответственный редактор – Айдарбеков Р.А.

Компьютерная верстка – Желенова Г.М., дизайн обложки – Айдарбеков Р.А.

Подписано в печать 20.05.2022 г. Гарнитура «Korinna.kz, Times New Roman».

Формат 60x84/8. Бумага Svetocopy. Тираж 25 экз. Усл.п.л. 68.63.

Отпечатано в Центре имиджевой политики ЖУ им. И. Жансугурова.

Заказ № 00427

Распечатано с файла заказчика

BULLETIN of the ZhU
Scientific journal

Founded in 1997

Re-registered by the Ministry
of information and public development
of the Republic of Kazakhstan

Certificate No. KZ42VPY00015763
dated October 8, 2019

ISSN 1813-1123

EDITORIAL BOARD

Main Editor

Doctor of Geographical sciences, Professor, Honorary academician of the NAS RK

K. Baimyrzayev

Deputy main Editor – Candidate of Biological sciences, Associate Professor

A. Bakhtaulova

Responsible secretary – Ph.D, **L. Karasholakova**

Editorial board members:

Daniyar Kaldiyarov – Doctor of Economic sciences, Professor,
Academician of the International economic academy of Eurasia (Kazakhstan)

Nazgul Baigabatova – Candidate of Historical sciences, Acting Associate
Professor, member of ESSAS, member of the Association of historians
(Kazakhstan)

Yelena Karpova – Doctor of Psychological sciences, Professor (Russian
Federation)

Lyudmila Kil'evaya – Doctor of Philological sciences (habilitated doctor of
Humanities in the EU system), Professor (Poland)

Gulmira Mailybayeva – Ph.D, Acting Associate Professor (Kazakhstan)

Peter Finke – Doctor of Sciences, professor (Switzerland)

Tomme Rosanne Young – Ph.D (USA)

Yerlan Utegenov – Candidate of Pedagogical sciences, Associate professor
(Kazakhstan)

Alexander Fedorov – Candidate of Pedagogical sciences, Associate
Professor (Russian Federation)

Postal address: 040009, Taldykorkan, 187A Zhansugurov str., Zhetysu university
named after I. Zhansugurov, Department of Science and Commercialization of Scientific Projects,
office 310.

e-mail: vestnik@zu.edu.kz ; **web-site:** <http://vestnik.zhgu.edu.kz/>

Responsible Editor – R. Aidarbekov

Desktop publishing – G. Zhepenova, Cover Design– R. Aidarbekov

Signed in print 20.05.2022. Typeface «Korinna.kz, Times New Roman».

Format 60x84/8. Paper Svetocopy. Circulation 25 copies. Volume 68.63. pr.sh.

Printed in the ZhU named after I. Zhansugurov Branding policy center.

OrderNo. 00427

Printed from customer file.

**МАЗМҰНЫ
СОДЕРЖАНИЕ
CONTENT**

<i>Kaiyrtayeva N.E., Tastemirova A.E.</i> PHRASEOLOGICAL UNITS IN MODERN ENGLISH	13
<i>Абишев Н.А.</i> УЧЕБНО-ПОЗНАВАТЕЛЬНАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ: СРЕДСТВА И МЕТОДЫ, ПРОТИВОРЕЧИЯ	20
<i>Amanbayeva Zh.</i> PROBLEMS OF LEGAL REGULATION OF LEGAL ENTITIES, AS WELL AS SOME ISSUES OF IMPROVING THE STANDARDS REGULATING THE ESTABLISHMENT AND ACTIVITIES OF LEGAL ENTITIES IN THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN	31
<i>Amanbayeva Zh.</i> METHODOLOGICAL APPROACHES OF FOREIGN SCIENTISTS TO THE THEORY OF FEMINISM	41
<i>Сабитов Е.</i> ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ КОНСУЛДЫҚ ҚЫЗМЕТІ	51
<i>Джакыпбекова М., Чатбай Т.</i> МЕКТЕП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ СӨЙЛЕУ ДАҒДЫСЫН ДАМУДЫҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ	56
<i>Фейзулдаева С.А., Ниязилина А.Ж.</i> БОЛАШАҚ МҰҒАЛІМІНІҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ӘЛЕУЕТІН ДАМУ ТУРАЛЫ МӘСЕЛЕСІ	63
<i>Тойматаев Д.Б., Рахипова С.К.</i> ПРАВСТВЕННОЕ САМОСОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ ЛИЧНОСТИ	67
<i>Рахипова С.К., Тургамбекова Ж.Е., Тойматаев Д.Б.</i> СОЦИАЛЬНЫЕ АСПЕКТЫ РАЗВИТИЯ РЕГИОНАЛЬНОГО ТУРИЗМА	71
<i>Жексенқулов Ә.</i> СПОРТТЫҚ ТУРИЗМДЕ СПОРТШЫЛАРДЫ ДАЙЫНДАУДЫҢ ҰЙЫМДАСТЫРЫЛУЫ МЕН ӘДІСТЕМЕСІ	76
<i>Турганова М.М.</i> ҚАЗІРГІ БІЛІМ МЕН ҒЫЛЫМДЫ ДАМУДАҒЫ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ТЕНДЕНЦИЯСЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ	80
<i>Азанбекова Г.Т., Айтқалиева А.</i> ДИСЛАЛИЯНЫ ТҮЗЕТУДЕ ӘДІСТЕРДІ ҚОЛДАНУ	84
<i>Акхожин С.А., Онгарбаева С.С.</i> АЛЕКСАНДР ЗАТАЕВИЧ - МЭТР МУЗЫКИ, ВЛЮБЛЕННЫЙ В КАЗАХСКИЕ НАПЕВЫ	90

<i>Айтқұлова С.Н., Садвакасова А.С.</i> ЦИФРЛАНДЫРУ ЖАҒДАЙЫНДА АДАМИ КАПИТАЛДЫ ДАМУ	95
<i>Тоқсамбаева А.О., Садуова Д.Д.</i> ТАРИХИ ШЫҒАРМА ТАҒЫЛЫМЫ	100
<i>Ержанова Г.Ж., Шмидт М.А.</i> МҮМКІНДІГІ ШЕКТЕУЛІ ТҰЛҒАЛАРДЫ ЖОҒАРЫ ОҚУ ОРНЫНА ДЕЙІНГІ ТИІМДІ ДАЯРЛАУДЫ ҰЙЫМДАСТЫРУДЫҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ-ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ШАРТТАРЫ	108
<i>Капенова А.А., Смагулова Н.Т.</i> КӨПМӘДЕНИЕТТІ БІЛІМ БЕРУ ОРТАСЫНДА БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ТҰЛҒАРАЛЫҚ ҚАРЫМ-ҚАТЫНАС ДАҒДЫЛАРЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ	117
<i>Тлеубекова Г.Б.</i> РЕСЕЙ ИМПЕРИЯСЫНЫҢ ҚАЗАҚСТАНДЫ ОТАРЛАУ САЯСАТЫНДАҒЫ ЖЕТІСУ ОБЛЫСЫНДАҒЫ ӘРЕКЕТІ	121
<i>Мухашева М.Б.</i> БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ҚЫЗЫҒУШЫЛЫҒЫН РОБОТОТЕХНИКАНЫ ОҚЫТУ АРҚЫЛЫ АРТТЫРУ	128
<i>Кульмамиров С.А., Муратова Д.</i> ПОДХОДЫ К ГЛОБАЛИЗАЦИИ ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНЫХ ТРАНСПОРТНЫХ СИСТЕМ	132
<i>Бекпаева Ж.А.</i> ОБНОВЛЕННЫЙ НАЦИОНАЛЬНЫЙ КОДЕКС КОРПОРАТИВНОГО УПРАВЛЕНИЯ КАЗАХСТАНА 2021 ГОДА	141
<i>Карасаева А.Б., Мусекенова А.А.</i> АДВОКАТТЫҢ АЗАМАТТЫҚ ІСТЕР БОЙЫНША БІЛІКТІ ЗАҢ ҚЫЗМЕТІН СЕНІМ БІЛДІРУШІНІҢ ӨКІЛІ РЕТІНДЕ КӨРСЕТУІ	144
<i>Тлеубай В.Д.</i> LISTENING SKILLS IN LEARNING A LANGUAGE	150
<i>Қараталова З.С.</i> МЕКТЕПТЕ БИОЛОГИЯНЫ ОҚЫТУДА БЕЛСЕНДІ ӘДІСТЕРДІ ҚОЛДАНУДЫҢ ТИІМДІЛІГІН ПАЙДАЛАНУ	153
<i>Ахметов Е.Б.</i> ТҮСТІ МЕТАЛЛДАРДЫ КӨРКЕМ ӨНДЕУДЕГІ НЕГІЗГІ ЗЕРГЕРЛІК ТӘСІЛДЕР	158
<i>Нурбосынова Г.С.</i> КӨРКЕМ ЕҢБЕК САБАҒЫНДА ТИІМДІ ӘДІС-ТӘСІЛДЕРДІ ҚОЛДАНА ОТЫРЫП ОҚУШЫЛАРДЫҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ҚАБІЛЕТІН АРТТЫРУ	162

*Касымбекова А.Д.***БИОЛОГИЯ САБАҚТАРЫНДА ОҚУШЫЛАРДЫҢ ЗЕРТТЕУ
МӘДЕНИЕТІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ** 165*Саржигитов Е.Т.***ҚОС ДӘУІРДІҢ ЖЫРШЫСЫ** 171*Садуақасова Р.А.***ПОДГОТОВКА УЧИТЕЛЕЙ С ПРЕДМЕТНОЙ СПЕЦИАЛИЗАЦИЕЙ
ОБЩЕГО РАЗВИТИЯ «ХУДОЖЕСТВЕННЫЙ ТРУД, ГРАФИКА И
ПРОЕКТИРОВАНИЕ»** 174*Тохтаров А.М.***МЕКТЕП ЖАСЫНДАҒЫ ОҚУШЫЛАРДЫҢ ТҮЛҒАСЫН ДЕНЕ
ЖАТТЫҒУЛАРЫ АРҚЫЛЫ ТӘРБИЕЛЕУ** 178*Смағұлова Ж.Ө.***ОҚУ ҮРДСІН АҚПАРАТТЫҚ СҮЙЕМЕЛДЕУ ЖӘНЕ
ӘЛЕУМЕТТІК ЖЕЛІЛЕРМЕН ЖҰМЫС** 181*Мусекенова А.А., Куджакова Р.***ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ ӘЙЕЛДЕР ҚҰҚЫҒЫН
ҚОРҒАУДЫ ҚҰҚЫҚТЫҚ РЕТТЕУ** 185*Бурнашева В.Р.***ВЛИЯНИЕ ПРАВОТВОРЧЕСТВА НА СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ
СФЕРЫ НАЛОГООБЛОЖЕНИЯ** 190*Совет Е.***ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІНДЕГІ ДЕТЕКТИВ ЖАНРЫНЫҢ ӘЛЕМ
ӘДЕБИЕТІМЕН ҮНДЕСТІГІ** 195*Карбозова Ж.Ж.***ЭЛЕКТРОНДЫҚ БІЛІМ БЕРУ РЕСУРСТАРЫН ЖОБАЛАУДАҒЫ
БОЛАШАҚ ОҚЫТУШЫНЫҢ КӘСІБИ ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІ** 200*Шағатаева З.Е.***БОЛАШАҚ КӘСІПТІК ОҚЫТУ ПЕДАГОГТЕРІНІҢ
ТЕХНОЛОГИЯЛЫҚ ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ
МОДЕЛІ** 205*Мусекенова А.А., Асланқызы А.***АЗАМАТТЫҚ-ҚҰҚЫҚТЫҚ ҚАТЫНАСТАРДАҒЫ ЗАҢДЫ ӨКІЛДІК** 213*Тұрсын Г., Ашимова М., Чинибаева К.***ЕРЕКШЕ БІЛІМ АЛУҒА ҚАЖЕТТІЛІГІ БАР БАЛАЛАРДЫҢ
ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ ЖӘНЕ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ
ДЕҢГЕЙДЕГІ ӘЛЕУМЕТТІК-ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ҚҰҚЫҚ НЕГІЗДЕРІ** 218*Искакова Г.М.***Ч. ВАЛИХАНОВ О СОЦИАЛЬНЫХ ИНСТИТУТАХ КАЗАХСКОГО
ОБЩЕСТВА XVIII – ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЫ XIX ВВ.** 223

<i>Нуртаева А.К.</i> ИПОТЕЧНОЕ КРЕДИТОВАНИЕ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН: АНАЛИЗ ТЕКУЩЕГО СОСТОЯНИЯ	227
<i>Әлекбаева М.М., Ногайбаев Ұ.С.</i> ТРАНСҰЛТТЫҚ ҚЫЛМЫСТАРДЫ АЛДЫН АЛУ ЖӘНЕ ОҒАН ҚАРСЫ КҮРЕС НЕГІЗДЕРІ	234
<i>Бекмуханбетұлы А., Баженова М.Д.</i> ПРАВОВЫЕ ОСНОВЫ ОБЕСПЕЧЕНИЯ ЗАЩИТЫ ПРАВ И СВОБОД НЕСОВЕРШЕННОЛЕТНИХ В КАЗАХСТАНЕ	241
<i>Kadyrova A.M.</i> THE EFFECTS OF IFRS IMPLEMENTATION IN DEVELOPING COUNTRIES AND SOME OBJECTIVE EVIDENCE OF THESE EFFECTS FROM KAZAKHSTAN	246
<i>Нурбосынова Л.С., Берикова А.К.</i> СОПЫЛЫҚ РЕНЕССАНС ҚАЗАҚ ФИЛОСОФИЯСЫНЫҢ ДҮНИЕТАНЫМДЫҚ НЕГІЗІ РЕТІНДЕ	249
<i>Мусекенова А.А., Кыдырқожанова Б.</i> ЖАУАПКЕРШІЛІГІ ШЕКТЕУЛІ ҚОҒАМНЫҢ АЗАМАТТЫҚ- ҚҰҚЫҚТЫҚ ЖАҒДАЙЫ	256
<i>Mussabayeva A., Yessimkhan Zh.</i> FORMATION OF INTERCULTURAL AND COMMUNICATIVE COMPETENCE IN PRIMARY CLASSES THROUGH GAME TECHNOLOGIES	260
<i>Мусекенова А.А., Бақытжанұлы Б.</i> АЗАМАТТЫҚ-ҚҰҚЫҚТЫҚ МӘМІЛЕЛЕР, ОЛАРДЫҢ ҚОЛДАНЫЛУ ШАРТТАРЫ	263
<i>Тумабаева М.Б.</i> ХАЛЫҚ ҚАМЫН ТОЛҒАҒАН ҰЛЫ ЖЫРАУ	271
<i>Уразымбетов Т.Е.</i> «СОТ ЖАРЫССӨЗІНДЕГІ КОММУНИКАТИВТІК АСПЕКТ»	276
<i>Тулешова Г.Б., Беркінбаева Е.Е.</i> ЦИФРЛАНДЫРУ ЖАҒДАЙЫНДАҒЫ ҚОНАҚ ҮЙ ИНДУСТРИЯСЫНЫҢ БИЗНЕС-ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ҚОЛДАНУ МҮМКІНДІГІ	281
<i>Сулейменова Г.С.</i> ОНОМАСТИКАЛЫҚ ЗЕРТТЕУЛЕРДІҢ АСПЕКТІЛЕРІ: ПРОБЛЕМА ТУРАЛЫ МӘЛІМДЕМЕ	286
<i>Казиева Л.Ж.</i> ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ АГРАРЛЫҚ СЕКТОРДЫ МЕМЛЕКЕТТІК ҚОЛДАУ ТЕТІГІ	294

Тлеубекова Г.Б., Байсайбай Б.

**КЕҢЕС ОДАҒЫНЫҢ ЕКІ МӘРТЕ БАТЫРЫ Т. БИГЕЛДИНОВТЫҢ
МАЙДАН ДАЛАСЫНДАҒЫ ЕРЛІКТЕРІ (ҚР ОМА құжаттары
бойынша)** 300

Mazhitov M.B., Kopbasarova G.K.

**KAZAKHSTAN IN THE SYSTEM OF INTERNATIONAL
ENVIRONMENTAL LAW: STATE AND DEVELOPMENT TRENDS** 306

Галиева А., Абылкакова Д. А

**ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА ИНКЛЮЗИВТІ БІЛІМ БЕРУ
ИДЕЯСЫН НАСИХАТТАУ** 310

Korabayeva N.B.

**THE IMPACT OF GLOBALIZATION PROCESSES ON THE
ECONOMIC DEVELOPMENT OF KAZAKHSTAN** 313

Orynbayeva U.K., Karakozhaeva A.

**METHODOLOGICAL FEATURES OF THE FORMATION
COMMUNICATIVE COMPETENCE OF HIGH SCHOOL STUDENTS
THROUGH PROJECT TECHNOLOGY** 318

Orynbayeva U.K., Narymbek A

SOME FEATURES OF ENGLISH ADVERTISING DISCOURSE 323

Мүлік Д., Ашимова М.Г., Жазыбекова А.К.

ПОЭЗИЯ ПЕРНЕСІНДЕГІ ҰЛТТЫҚ БОЛМЫС 327

Baigudanova G. K., Nursaitova A.K.

MOBILE APPLICATIONS IN TEACHING FOREIGN LANGUAGES 330

Zhumagali K., Baltabekova D.K.

THE USE OF THE METHOD IN TEACHING ENGLISH 335

Baigudanova G.K., Askar A.

**APPLICATION OF INTERACTIVE COGNITIVE STRATEGIES IN
TEACHING ENGLISH TO PRIMARY SCHOOLCHILDREN** 339

Беделбаева А.Е., Гаджиев Ф.А.

**КӘСПОРЫННЫҢ ҚАРЖЫЛЫҚ ЕСЕПТІЛІГІН ТАЛДАУДЫҢ
НЕГІЗГІ ӘДІСТЕРІ МЕН ТӘСІЛДЕРІ** 342

Беделбаева А.Е., Конысбаева Г.Б.

**КӘСПОРЫННЫҢ АҒЫМДАҒЫ АКТИВТЕРІ МЕН ПАССИВТЕРІН
БАСҚАРУ** 348

Baigudanova G. K., Adilbayeva A.

**INCREASING MOTIVATION OF JUNIOR SCHOOLCHILDREN
BY INTERACTIVE METHODS** 351

<i>Мақатаев Е.А.</i> АУДАРМАШЫНЫҢ КӘСІБИ ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ	355
<i>Нұрланова Г.Н.</i> XX ҒАСЫРДЫҢ ЕКІНШІ ЖАРТЫСЫНДАҒЫ ЖАПОНИЯ ЖӘНЕ ОНЫҢ ДАМУ ФЕНОМЕНІ	358
<i>Уалиева С.А., Нұрбек Б., Махат А.</i> АҒЫЛШЫН ТІЛІ САБАҒЫНДА МУЛЬТИМЕДИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯНЫ ҚОЛДАНУДЫҢ ТИІМДІЛІГІ	363
<i>Қаратаева Д.Ғ.</i> ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ АШТЫҚ ДЕМОГРАФИЯСЫНЫҢ ЗЕРТЕУЛІ ТУРАЛЫ (XX ҒАСЫРДЫҢ 20-30 – ШЫ ЖЫЛДАР)	367
<i>Чеснокова К.А.</i> ОСОБЕННОСТИ ПРОИЗВЕДЕНИЯ Ф.М.ДОСТОЕВСКОГО «ДЕТСКАЯ СКАЗКА» («МАЛЕНЬКИЙ ГЕРОЙ»)	371
<i>Раймбаева З.К., Қонысбекова М.Р.</i> ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ ТАУАРЛЫҚ ТАҢБА ИЕСІНІҢ ҚҰҚЫҚТАРЫН ҚОРҒАУ	376
<i>Орынбайева У.К., Zhailaubayeva A.</i> LINGUISTIC FEATURES OF THE WORD DIALOGUE	380
<i>Орынбайева У.К., Abilkhanova D.</i> FORMATION OF STUDENTS' COMMUNICATIVE COMPETENCE USING THE "JIGSAW" METHOD	385
<i>Орынбайева У.К., Beisembekova K.</i> METHODOLOGICAL FEATURES OF THE FORMATION INTERCULTURAL COMPETENCE OF PRIMARY SCHOOL STUDENTS THROUGH GAME TECHNOLOGY	388
<i>Baigudanova G.K., Arinov A.</i> THE FIRST SOVIET "COMMUNICATIVE SCHOLAR"	394
<i>Mashanova S., Kadyrbek M.</i> THE LEXIC AND STYLISCTIC ASPECTS IN TRANSLATION OF THE TEXT FROM KAZAKH INTO ENGLISH	397
<i>Ахмет Ф.Б.</i> КОРОНОВИРУС ІНДЕТІ ПАНДЕМИЯСЫ КЕЗІНДЕГІ ТҰЛҒА АРАЛЫҚ ЗОРЛЫҚ-ЗОМБЫЛЫҚ ПЕН ГЕНДІРЛІК ТЕҢСІЗДІКТІ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚҰҚЫҚТЫҚ РЕТТЕУ МЕХАНИЗМДЕРІ	403
<i>Ахмет Ф.Б.</i> РАДИОАКТИВТІ ҚАЛДЫҚТАРДЫ ЖӘНЕ ПАЙДАЛАНҒАН ЯДРОЛЫҚ ОТЫНДЫ ҚАУІПСІЗ ЖӘНЕ ЖӘНЕ ЖӘНЕ ҚАУІПСІЗДІК МӘСЕЛЕЛЕРІНІҢ БӨЛІК ЗАҢДЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ ЖАҢА ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ЗАҢДЫҚ ТӘРТІП БОЙЫНША	408

*Касымова А.М.***ҚАЗАҚСТАНДА ТУРИСТІК МАҚСАТТАР ҮШІН КӨЛІК
ИНФРАҚҰРЫЛЫМЫН ЖЕТІЛДІРУДІҢ НЕГІЗГІ БАҒЫТТАРЫ 413***Abilgazyeva Z.R., Kobegenova S.***DEVELOPMENT OF CRITICAL THINKING TECHNOLOGY
THROUGH WRITING IN A FOREIGN LANGUAGE 419***Ақбаева М.О.***МЕДИАДИСКУРС ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ ЗЕРТТЕУ НЫСАНЫ
РЕТІНДЕ 423***Мұхаметхан А.Т.***МИФОЛОГИЯЛЫҚ БЕЙНЕЛЕР МЕН МОТИВТЕР:
ТҰЖЫРЫМДАМАЛЫҚ АППАРАТЫ, ЖІКТЕЛУІ,
ФУНКЦИОНАЛДЫЛЫҒЫ 428***Ержанова Д.Ж.***ДУБЛИНДІК ДЕСКРИПТОРЛАРДЫҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ-
ПЕДАГОГИКАЛЫҚ, ӘЛЕУМЕТТІК ТАЛАПТАРЫН ТАЛДАУ 432***Сартова А.Е. , Дидичина Е.Ю.***ТРУДНОСТИ И ОСОБЕННОСТИ ИЗУЧЕНИЯ ИНОСТРАННОГО
ЯЗЫКА ДЛЯ ДЕТЕЙ МЛАДШЕГО ШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА 435***Abilgazyeva Z.K., Mukhamedova M.***PROJECT TECHNOLOGY IN ENGLISH LESSONS 440***Сапарова А.Қ., Есимбекова М.Ж.***ТУРИЗМ ИНДУСТРИЯСЫНЫҢ ЕЛ ЭКОНОМИКАСЫНА ЖӘНЕ
ӘЛЕУМЕТТІК-МӘДЕНИ САЛАҒА ӘСЕРІ 443***Рысдаулетова Б.Т.***СПОСОБЫ ВЫРАЖЕНИЯ ЭСТЕТИЧЕСКОЙ ОЦЕНКИ ФИГУРЫ
ЧЕЛОВЕКА В РУССКОЙ/КАЗАХСКОЙ ЯЗЫКОВЫХ КАРТИНАХ
МИРА 447***Тлегенова Г.А.***ҚАЗАҚ ТІЛІ МЕН ТҮРІК ТІЛІНІҢ ӨЗАРА БАЙЛАНЫСЫ 456***Аннабигин А.У.***ДЕНЕ ШЫНЫҚТЫРУ МЕН СПОРТТЫҢ СТУДЕНТТЕРДІҢ
ПСИХОЭМОЦИОНАЛДЫ ЖАҒДАЙЫНА ӘСЕРІ 461***Уалиева С.А.***ШЕТЕЛ ТІЛІН ОҚЫТУ ПРОЦЕСІНДЕ ЛИНГВОМӘДЕНИ
ҚҰЗІРЕТТІ ҚАЛЫПТАСТЫРУ МОДЕЛІНІҢ НЕГІЗГІ
ПРИНЦИПТЕРІ 465***Abilgazyeva Z.K., Tokan K.***LINGUISTIC AND CULTURAL ASPECTS IN TEACHING ENGLISH
SUPERSTITIONS 472**

<i>Уалиева С.А., Нұрбек Б., Махат А.</i> БОЛАШАҚ МАМАНДАРДЫҢ КОММУНИКАТИВТІК ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ	476
<i>Капенова А. А., Чинарбаева К. Т.</i> БОЛАШАҚ БАСТАУЫШ СЫНЫП МҰҒАЛІМІНІҢ БАСҚАРУШЫЛЫҚ ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ	480
<i>Капенова А.А., Дубекова Р.К.</i> БОЛАШАҚ БАСТАУЫШ МҰҒАЛІМДЕРІН ОҚУ ТӘРБИЕ ҮРДІСІНДЕ ОЙЫН ТЕХНОЛОГИЯСЫН ТИМДІ ПАЙДАЛАНУҒА ДАЙЫНДАУ	484
<i>Жұмағали Қ.</i> ҰЛТТЫҚ-АЙМАҚТЫҚ КОМПОНЕНТ ШЕТЕЛ ТІЛІН ОҚЫТУДА ӘЛЕУМЕТТІК-МӘДЕНИ ҚҰЗЫРЕТТІЛІКТІ ҚАЛЫПТАСТЫРУ ҚҰРАЛЫ РЕТІНДЕ	489
<i>Кабылова М.С.</i> Ф.С.ФИЦДЖЕРАЛЬДТЫҢ «ҰЛЫ ГЭТСБИ» РОМАНЫН ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ЖӘНЕ ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ ТҮРҒЫДАН ТАЛДАУ	494
<i>Шыныбекова А.С., Байбулатова А.Ы.</i> ШЕТ ТІЛДЕРІН ОҚЫТУ ҮДЕРІСІНДЕГІ ИНТЕРАКТИВТІ ТӘСІЛДЕР	500
<i>Шыныбекова А.С., Ергебекова М.</i> АҒЫЛШЫН ТІЛІ САБАҒЫНДА КЕЙС-СТАДИ ЖҰМЫСЫН ҰЙЫМДАСТЫРУДЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ	505
<i>Есенбек Ж.Б., Албатыр И., Даулеткелди Ш.</i> ЖУРНАЛИСТ ҚАЖЫТАЙ ІЛІСҰЛЫНЫҢ САЗГЕРЛІК ЖӘНЕ АТБЕГІЛІК ҚЫРЫ	512
<i>Жуниспаева А.Б., Шаймуханова Ж.Т.</i> КӘСІПКЕРЛІК ТӘУЕКЕЛДІ САҚТАНДЫРУДЫ ҚҰҚЫҚТЫҚ РЕТТЕУ	520

PHRASEOLOGICAL UNITS IN MODERN ENGLISH*N.E. Kaiyrtayeva, A.E. Tastemirova*

This article discusses the emergence and development of phraseological units, as well as various classifications of English phraseological units. Phraseological units are one of the linguistic universals, since there are no languages without phraseological units. The article shows that phraseology is an extremely complex phenomenon, the study of which requires its own research method, as well as the use of data from other sciences - lexicology, grammar, stylistics, phonetics, language history, history, philosophy, logic and country studies. The article reveals the main features of phraseological units, reveals the inconsistency of the content plan with the plan of expression, which determines the specifics of the phraseological unit, gives it depth and flexibility to its meaning. The possibilities of phraseological units are revealed, in which not only formal connections between the plan of expression and the plan of the content of such a sign are realized, but also associative-semantic ones. Despite the fact that the opinions of linguists on a number of problems of phraseology differ, the article shows that an important task of linguists working in the field of phraseology is to unite efforts and find common ground in the interests of both the theory of phraseology and the practice of teaching foreign languages. This work includes an analysis of the opinions of linguists, according to which phraseology is the most specific and nationally distinctive area of the language.

Key words: *phraseological unit, English, phraseological units.*

Phraseology is the science of phraseological units, that is, the complex semantics of regular expressions is not created by generating structural-semantic models of variable relationships.

The founder of the theory of phraseology is the Swiss linguist Charles Balli of French descent (1865-1947). C. Bally was the first to systematize the phrases in his books "Essays" and "French Stylistics." C. Bally added phraseology about the head depicting his books. In the first book, he divided the Key words into four groups: 1) free word phrases, ie a combination of deprived of stability and non-metallic after their formation; 2) the usual combination, t. e. make some changes that allow the components of phrases to communicate relatively freely ; 3) phraseological series, ie words, in which two concepts are sequentially poured into almost one. The stability of these cycles is recorded by the initial word consumption. This combination is sent to replace components; 4) phraseological units, ie combinations in which words lose their meaning and form a single uncomplicated concept. Such a combination prevents the rearrangement of components. Thus, S. Bally distinguishes the word combination in terms of the degree of tolerance: the combination has the freedom to combine components, and the combination is deprived of such freedom. C. Bally only outlined schematically this group, but did not give them a detailed description [1].

His next work was "French stylistics" by Sh. Bally considers habitual phrases and phraseological series as intermediate phrases and distinguishes only two main groups of connections: 1) free combination and 2) phraseological units, ie phrases, the components of which are constantly used in such combinations to express the same meaning. All combinations that receive a new value do not give the same value as the sum of its components. C. Bally shows that such words can be compared chemically connected, and points out that if the unit is very common, then, of course, in this case the combination is equal to a simple word. C. Balli puts phrases into phrases due to the presence of word-identifiers. This thought-Sh. Bally later became the basis for the definition of phraseological conjunctions and the development of the theory of equivalence of phraseological units of speech. From time immemorial. Ballizer phraseology has made great strides. But the work of the great scientist, written poem-research, influenced the further development of phraseological research. For example, the term **phraseology** introduced by Charles Bally "in the sense of a section related to the study of stylistics is a related phrase" [2].

The first works on English phraseology date back to the thirties. This is a material for theoretical understanding of phraseological reference books and simple actions. The main structural types of Russian linguists-expressions of phraseological units in modern English, their semantic features, phraseological synonymy and variability, the question of phraseological derivation, the use of articles in phraseological units and many other issues. Many theoretical and descriptive materials on English phraseology are written in books on lexicology.

A number of rules are proposed. И. The theory of phraseology is important for Smirnitsky. The most important of them are: the idea of separate formalities, phraseological units and whole formalities of speech.

The question of phraseology as a linguistic subject was first raised by a prominent Soviet linguist, Professor E. D. Polivanov, who repeatedly did not return to this issue, studies the lexicon of individual lexical words, the morphology of words with formal meaning, the syntax of formal phrases.

B. c. Vinogradov also raised issues of phraseology as a linguistic discipline. This collection is one of the systematized facts that creates the preconditions for the creation of phraseological disciplines such as phraseology.

B. A. Larin was the first scientist after E. D. Polivanova et al. B. Vinogradov, who again raised the question of phraseology as a linguistic discipline: "Phraseology as a linguistic discipline at all stages of" hidden development "... but it is still hard as a mature embryonic preparatory work. ... We must already divide such an order, because all obvious dilettante helplessness, inconsistency and insolvency transition, random analysis of this material in lexicography, imagery and syntax "[3].

Thus, Russian science is dominated by the division of phraseology into a separate linguistic discipline.

Methods of formation of phraseological units in modern English

Sources of phraseological units in modern English are very diverse. English phraseological units can be divided into two classes by origin: native English phraseological units and input phraseological units. Introductory phraseological units, in turn, are divided into interlanguage and intraspecific. A special group is the form of borrowing a foreign language. A. B. Kunin divides into four groups:

- 1) native English phraseological unit;
- 2) interlingual borrowing, ie translation into one or another type of phraseological unit with the help of borrowed foreign languages;
- 3) intra-language borrowing, ie t. e. phraseological units, one of the introductions to the American version of the English phraseological unit, borrowed, other versions, slightly);
- 4) 4) Phraseological units, this borrowed form is a foreign language [4].

Regardless of how phraseological units 'phraseological formations' appear, they must necessarily pass to the stage of potential phraseology. Potential phraseological units, gradually expanding the scope of their application, become phraseological, with the lack of elements of phraseological stability. "Phraseological unit never appears, immediately at the first moment of creation and use, its material composition, which is always the result of gradual formation," - wrote N. H. Amosov. It is impossible to determine exactly when a non-propositional phraseological unit becomes a phraseological unit.

Thus, phraseology means the formation of phraseological units and the constant connection of non-phraseological nature as a result of the gradual acquisition of certain elements of words as a result of certain combinations of phraseological stability or non-phraseological stability of all elements [5].

A. B. Kunin distinguishes seven main types of phraseology related to linguistic material, which is the basis for future phraseology, the potential of the previous phraseology, the method and its phraseology, taking into account both linguistic and extralinguistic factors:

- 1) the formation of a variable connection through the phraseological units;
- 2) formation of phraseological units through the sifting of a constant connection of nphraseological nature;
- 3) formation of potential phraseological units on the basis of phraseological units;
- 4) one of the phraseological units of knowledge is the circulation of copyright;

- 5) formation on the basis of phraseological units from the words combination, not plot;
- 6) formation of punctuation homonyms by phraseological units;
- 7) knowledge, one of the phraseological units - phraseological unit (phraseological derivation).

The first six types are primary phraseology, and phraseological derivation is secondary. The process of phraseologization is also defined by phraseological units.

The first phraseology

I. Phraseological units A phrase that is formed by phraseological units

The most common type of phraseology is a complete or partial rethinking of variable phrases and sentences, i.e. a certain deviation from the literal meaning of the city, their components.

1. Variables of complete reconsideration phrases

Examples are sentences that are completely metaphorical or metonymic, resulting from phraseological units: *big wig - important person* (letters. *Big wig*); *one's saws aqtar burns - without the risk of getting burned something* (letters. *burn the fingers*).

2. Variables of partial reinterpretation phrases

Partial rethinking Variable sentences are much rarer in English than complete rethinking. Examples include the following phrases: *maxima copy books - truth* (lit. *tetradochny aphorism*); *repentance at the time of death - a message to the garden* (letters. *regret at the time of death*). The first component of the above phraseological units is a complex word.

3. Rethink proposals

Additional variable phrases can also be redefined, for example: *breakers ahead! - Danger! be careful* (lit. *in front of the nose*); *this rooster will not fight - this is the number that will pass* (lit. *this rooster is not a fight*).

When a combination of variables is copied, the phraseological units undergo a radical transformation, their meaning, structure, and implementation of speech. As a result, the internal and external phraseological connections are fundamentally different, the internal and external connections are variable connections.

II Formation of phraseological units by sifting through a constant connection of phraseological nature

Many phraseological units are formed on the basis of reconsideration of the constant connection with the phraseological nature. These include, for example, terms and literals used in the profession. For example: *half the weight of a shot - to act or speak in a hurry, recklessly* (letters. *Half a hook to shoot, half a pistol*); *hold the collar - to keep the leash obedience* (letters. *Follow svore (Greyhounds)*);

For phraseological units, created as a result of reconsideration of the constant connection of nonmorphological nature, a four-stage process of development is characteristic: a) the stage of potential stability of phraseological character; b) the period of stability of phraseological character; c) the period of potential phraseological stability; d) the period of phraseological stability.

III. Formation of a potential phraseological unit on the basis of phraseological units

Many phraseological units are formed without going through the stage of reconsidering the combination of variable words or regular expressions of words of non-phraseological nature. The figurative nature of these cycles arises as a result of the revision of the words they consist of. Phraseological units and thus there was only one preliminary stage of development, namely the stage of potential phraseology. First of all, these phraseologies are based on the unreal image of a productive human imagination.

1. Fairy tales, based on unrealistic image: *Enough to push the angels to cry - will involuntarily turn around, even if someone makes you cry* (letters. *And angels will make you cry*); *someone grows wings- shuttle . he and so on. e.) or from this world, but an angel* (lit. *pierced wings*).

2. Phraseological hyperbole and pretext: *make a mountain from the elephant's feathers* (letters. *Make a mountain from the elephant's fly*); *hair splitting - to penetrate into the excess*.

Examples of phraseological precepts are the following cycles: *a little all- housing relations . though not half , not halfrazg . very, scary, party.*

3. Phraseological unit with different stylistic colors

- a) humorous phrases : *weather clerk* - the *official affairs of the weather* (imaginary official who regulates the weather); *kazakhstan in its festive costume* - *naked* (medieval: *in what mother was born*);
 b) ironic phrases: *more fat* - *less, very little*; *high per capita button* - *to consider the work performed as low, its dignity*;
 c) Familiar words: *Do you have a cat tongue?* - *What are you, swallowing your tongue ?*;
 d) rude: *Let your eyes curse!* - *Let you curse!*

4. Kazakh heroic and historical facts on the air of the radio "Traditions, beliefs, which arose in connection with the phraseological units"

Such a description also consists only of words with similar variables in their form, their grammatical patterns: *beat-air (wind)* - *action, specialist, specialist to expend effort* , (medieval: dan. *Wind to speak, pour empty word, pour water*) . *in the foothills*); *kissed the stone eloquently - for a cocktail* (according to each legend, the same kissed stone, found in the castle of Blarney, Ireland, received a gift to speak slowly).

5. Phraseological units are associated with the names of English writers, scholars, kings, etc. b .: *on Cocker* - "*how Cocker*" , *correct, accurate, all the rules* (e. Cocker, author of the textbook 1631 -1675, widely used in the study of English secrets in the XVII century); *King King'Charles's chief King Charles is an obsessive idea, an object of madness, a "whim"* (a pattern from Dickens' novel "David Copperfield", associated with the passion of the late Mr. Carl I).

6. Relative phraseological units'

Adjectives of comparativism are common, but verbs are always in the case of partially meaningful components. The first component of the comparison, except in a few cases containing adjectives-comparativisms, is always used in the sense of meaning. Figurative phrases arise "refers to the comparison of speech, incorrectly denote, that is, does not belong to the class of objects, phenomena or persons means its second component, for example, *it is a snake lion* . Images are created by comparing human *lions* , but if we compare, for example , lion-article lion, figurative comparison is lost. Here are some commonly used phraseological units of this type.

1) Adjective comparative adjectives include words such as: (*as*) *black, as thunder - dark clouds*; (*as*) *bold, as brass - arrogant, shameless* (medieval *copper forehead*).

In English, there is no complete transfer of adjectival comparativism in English, but there are several polysemous turns of this structural type, in which the first component is used as a direct and variable sense. As a result, phraseological units are partially reconsidered in one sense and completely reconsidered in another. An example of such phrases is adjective comparativism (*how*) *is dead, like a nail in the door* :

a) *no, any signs of life, breathless; "hide" : poor, dead as a nail in the door, I never knew it would cause him pain.* (M. Twain. One of the Yankees in Connecticut during the reign of King Arthur. Chapter 43.);

b) *became a dead letter, lost its force, disappeared, became obsolete:*
There is a show that we thought was dead, nailed to the door, alive again . (K. S. Prichard. Winged Seeds. Chapter 38).

Such rotations are observed in a combination of partially related and fully related relative values of the work performed.

All of these phraseological units are in the full figurative case, they form the second element of comparison. A complete comparison occurs only in the course of speech, in combination with the components of the variable.

2) Verb comparativism includes such words as: *drink, fish - drink hard* , *harden; throw someone (something) like hot potatoes left in a hurry, to someone or something to get rid of as soon as possible.*

7. Proverbs

Proverbs are usually created around the stage of variable propositions. For example: *a bird stands in the hands of two in the bushes -cf medieval cranes do not promise in the sky, but give a bluebird in the hand; The great ship asks for deep water - the great ship of the Middle Ages - a great voyage .*

8. Study the Bible

Translations from the Torah had a great impact on the English language. The most read and quoted book in England for centuries. Not only individual words, but all idiomatic expressions (often literal translations of Hebrew and Greek idioms) were included in the English pages of the Torah. Expressing the biblical appearance of their intense investigation includes: *Sodom apple - a wonderful, but rotten seed; deceptive income; Balsam in Gilead - Galam balm; I want to come*; [6].

9. Borrowing

Now let's look at the statistics, the idiom is released. In addition to the Eastern idioms, which present a package of documents from the Torah, English, and the language of the ancient Greeks and Romans, who were the heirs of other European peoples, there were many proverbs, aphorisms and figurative expressions: *Golden Age - Golden Age; Box, Pandora - box, Pandora is derived from Greek mythology. Homeric poems are associated with the following expressions: Penelope Penelope - Penelope tissue Penelope; Scilla and Harib - two fires* . One is derived from Greek history and legends: *to hang on the hair - to hang on the hair; to apply to Philipp soberly at the airport in December - to ask someone to reconsider his decision*. One of the philosophical works of Ustyurt uses the following expressions: *to stretch the flame - to give light-knowledge, wisdom; platonic love - platonic love* [7].

Many English phraseological units are associated with the flourishing of ancient Rome. Expression related to Caesar's campaign: *Rubicon cut - cut Rubicon, step; lot cast - lot cast* . Virgil as follows: *- a snake in the Football artful, hidden enemy; (dat) podaćkw throw Cerberw - (remove) podaćkw Cerberw dog (wjasnoy oxranyayuşçey the gates of the underworld); set a pair;*

In general, the medieval culture of many European countries left many figurative expressions and proverbs in English: *a Roland for Oliver - a worthy answer* , taken from "The Song of Roland"; *to make a cats paw of - a tool that can not speak someone's own* Italian fairy tales of the XV century [8].

Phraseological borrowing French: *bedroom (russia) - bedroom bed (russia)*, (fr. *l'appétit vient en mangeant* ; the expression first appears in the work "On the Causes" (1515) Jerome d'Ange, Bishop of Le Mans; popularized by François Rabelais and Gargantua); *buridanov donkey - buridanov donkey* (man decides not to make a choice between two equal subjects, alternative solutions, etc.). fr *j princess de buridana* . The French philosopher of the fourteenth century Buridan wrote about the response to the fact that he died of starvation, because no one chooses two identical bundles of grass.

Phraseologically borrowed from the German language is not much: *blood and iron - iron and blood, the use of ruthless force* (called *Blut und Eisen- the principle of politics Bismarck*, who laid a wreath at the monument to Germany by force Prussian weapon); *kulak v kolchuge - "armored kulak", military force* (in German : *gepanzerte Faust*) [9].

There are several phraseological units in English, one of which is Spanish: *blue blood - blue blood , aristocratic origin* (Spanish). *sangre azul - blue blood*) ; *fifth column - fifth column, secret aides of the enemy* (*quinta columna - fifth column*); *Knight Tragic Face* (English) - *Tragic Knight Healthy, Don Quixote* (Spanish). *el Caballero de la triste figura* . That is why Don Quixote called the gunman Sancho Panza).

IV. One of the phraseological units of formation is the author's turnover

Many phraseological units in modern English rise to authorial circulation. The nature of the circulation of copyright can not be considered definitively established.

They are the units of individual authorial speech, which have a number of properties that distinguish them as phraseological units, as well as variational connections of words. Here are a few examples of phrases about copyright.

The sentence is *not to let one 's, I did not know that his left hand makes it right* , derived from the Torah. Modern English means *that the left does not know that the right* . The Bible uses this word in a positive sense.

In the modern language, it is reinterpreted to mean idioms with a negative connotation.

Wheels inside the wheel - a bunch of interests, influences or animosities, tense situations. This phraseology and how to express the biblical ... *wheel on idle wheels* (Ezekiel. I, 16). At the same time there is a change in the number in this case, as well as a change in the lexical composition of the biblical circulation.

V. Phraseological units Formation is based on phraseological units from the words combination, not plot

the emergence of phraseological unity on the basis of a particular plot, in particular, a biblical, not a word. As an example, the following phrase: *Thomas in doubt - Thomas from the Believer (believer)*. The pattern chosen from the evangelical legend of one of the apostles, Thomas, told us about the resurrection of the crucifixion of Christ, did not believe it.

VI. Formation of phraseological units by calamburization of homonyms

Word in a game based on a few phraseological units that exist in English. They are mostly comparisons between adjectives and puns, a combination of homonyms based on the game. For example: (*how*) *two sticks like a cross - not in a bad mood, not in a good mood, very angry (medieval : qualities as evil)*.

Phraseology of fluorides

VII. Knowledge of one of the phraseological units - phraseological unit (phraseological derivation)

One of the methods of formation of phraseological units is the division of phrases into more complex phraseological units as phrases and sentences. Newly formed phraseological units begin to live independently, but their meaning and type are determined by the semantics of the original phraseology. Thus, the unmotivated nature of the *PERISATE gray mare - the wife keeps her husband under the boots, the grandfather* explains the unmotivated proverb of the *gray mare - a good horse - the wife is responsible for the house*, which is created by the separation of the original components of this FEA [10].

New phraseological units can also be created through the initial components of the final components of a more complex phraseological unit. For example, in proverbs, *an old bird does not catch a hen - an old bird does not catch a hen in India - two words appear: an old bird - an old shooting sparrow* and caught on a hen - easily deceived *to be caught with chaff - to be easily deceived*.

Phraseological derivative includes:

- 1) conversion factor: *game with fire - game with fire* from FE *game play with fire*;
- 2) knowledge of the verb FE is one of the proverbs used in the verb inclination: *when beaten, iron is hot - beaten, when iron is hot - beaten, when iron is hot - beaten, when iron is hot-beaten, when iron is hot*;
- 3) The upbringing is similar: *the cat killed with interest - interest leads to one of the good - Shakespeare . care cat killer - care brings good*;
- 4) education: *on a high horse - stop phraseology units sit on the seat, or a horse or saddle horses - , arrogant hold up*;
- 5) expansion of FE: *such as fun grig - fun, full life*; One of the old - fashioned phraseology *cheerful grig - a cheerful guy*.

Thus, there are many ways to form a phraseological unit. The study of phraseology is important in theoretical terms, as well as only the diachronic method reflects the factors important for the knowledge of phraseological units, the laws of development of phraseological units and the peculiarities of phraseological formation, as well as from a practical point of view, consciously mastering phraseological units.

REFERENCES:

1. Азарх, Н. А. Phraseological units in modern English / Н. А. Азарх // Иностранные языки в школе.- 1956.- №6.- С. 21.
2. Амосов, Н. Н. Basics of English phraseology/N. H. Amosov. - L: Izd-vo LGU, 1963.- 309 p.
3. Амосов, Н. Н. On the diachronic analysis of phraseological units. According to research, the department of English philology / Н. Н. Amosov. - L.: Izd-vo LGU, 1964.- 205. p.

4. Apresyan, Yu. D. To the question about the phraseological unit / Yu. D. Apresyan // Foreign languages in school. - 1957. - №6. - С. 12.
5. Арсентьева, Е. Ф. Comparative analysis phraseological units / Е. Ф. Арсентьева. - Kazan: Kazan University Press, 1989. - 127 p.
6. Ashukin, N. С. Winged words / N. С. Ашукин, М. J. Ashukina. - М.: Художественная литература, 1978. - 418 с.
7. Babkin, AM Russian phraseology, its development and sources / А.М. Babkin. - L.: Nauka, 1970.-261 p.
8. Vinogradov, с. В. The main types of phraseological units in Russian / с. В. Vinogradov. - М.: Изд-во АН СССР, 1967. - 227 б.
9. Гак, В. Г. Problems of lexical and grammatical organization: Abstract. Dis. ... Dr. f. century science / V. Г. Gak. - М., 1967.- 230. p.
10. Добровольский, Д. О. typological and comparative linguistics/ D.О. Добровольский, В. Т. Малыгин, Л. В. Kokanina. - Vladimir, 1990.- 315 p.

ҚАЗІРГІ АҒЫЛШЫН ТІЛІНДЕГІ ФРАЗЕОЛОГИЯЛЫҚ БІРЛІКТЕР

Қайыртаева Н., Тастемирова А. Е.

Бұл мақалада фразеологиялық бірліктердің пайда болуы мен дамуы, сондай-ақ ағылшын фразеологиялық бірліктерінің әртүрлі жіктелуі қарастырылады. Фразеологизмдер бұл тілдік әмбебаптықтың бірі, өйткені фразеологизмдерсіз тілдер жоқ. Мақалада фразеология өте күрделі құбылыс екендігі көрсетілген, оны зерттеу өзінің зерттеу әдісін, сонымен қатар басқа ғылымдардың - лексикология, грамматика, стилистика, фонетика, тіл тарихы, тарих, философия, логика және елтану туралы мәліметтерді қолдануды қажет етеді. Мақалада фразеологиялық бірліктердің негізгі ерекшеліктері ашылады, фразеологиялық бірліктің ерекшелігін анықтайтын, оның мағынасына тереңдік пен икемділік беретін мазмұн жоспарының өрнек жоспарына сәйкес келмеуі ашылады. Фразеологиялық бірліктердің мүмкіндіктері ашылды, онда өрнек жоспары мен осындай белгінің мазмұны жоспары арасындағы ресми байланыстар ғана емес, сонымен қатар ассоциативті-семантикалық байланыстар да жүзеге асырылады. Фразеологияның бірқатар мәселелері бойынша лингвистердің пікірлері әр түрлі болғанымен, мақалада фразеология саласында жұмыс істейтін лингвистердің маңызды міндеті-фразеология теориясының да, шет тілдерін оқыту практикасының да мүдделері үшін күш-жігерді біріктіру және байланыс нүктелерін табу екендігі көрсетілген. Бұл жұмыс фразеология тілдің ең ерекше және ұлттық ерекшелігі болып табылатын лингвистердің пікірлерін талдауды қамтиды.

Кілт сөздер: *тұрақты сөз тіркестері, ағылшын тілі фразеологиялық бірлік*

ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИЕ ЕДИНИЦЫ В СОВРЕМЕННОМ АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ

Қайыртаева Н., Тастемирова А.Е.

В данной статье рассматривается возникновение и развитие фразеологических единиц, а также различные классификации английских фразеологизмов. Фразеологизмы это одна из языковых универсалий, так как нет языков без фразеологизмов. В статье показано, что фразеология чрезвычайно сложное явление, изучение которого требует своего метода исследования, а также использования данных других наук - лексикологии, грамматики, стилистики, фонетики, истории языка, истории, философии, логики и страноведения. В статье раскрыты основные особенности фразеологизмов, раскрыто несоответствие плана содержания плану выражения, которое определяет специфику фразеологической единицы, придает ей глубину и гибкость ее значению. Раскрыты возможности фразеологизмов, в которых реализуются не только формальные связи

между планом выражения и планом содержания такого знака, но и ассоциативно-семантические. Несмотря на то, что мнения лингвистов по ряду проблем фразеологии расходятся, в статье показано, что важной задачей лингвистов, работающих в области фразеологии, является объединение усилий и нахождение точек соприкосновения в интересах, как теории фразеологии, так и практики преподавания иностранных языков. Данная работа включает в себя анализ мнений лингвистов, по которым фразеология является наиболее специфичной и национально-самобытной областью языка.

Ключевые слова: *фразеологизмы, английский язык, фразеологические единицы*

УДК 372

<https://doi.org/10.53355/ZHU.2022.102.1.002>

УЧЕБНО-ПОЗНАВАТЕЛЬНАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ: СРЕДСТВА И МЕТОДЫ, ПРОТИВОРЕЧИЯ

Абишев Н.А.

Возникающее и разрешающиеся противоречия между средой и личностью, вынуждают человека постоянно стремиться к тому, чтобы удовлетворительно справиться с требованиями, которые ему предъявляет среда, необходимо, чтобы и среда в достаточной степени соответствовала представлениям и ожиданиям личности. Развитию личности способствуют ее внутренние противоречия, как несоответствие требований к себе и способности выполнять их на определенном уровне; противоположность различных потребностей.

На уровне теоретического осмысления вышеуказанные противоречия могут найти разрешение при решении следующей научной проблемы: обоснование нового осмысления учебно-познавательной деятельности в условиях профессионального образования; обосновать стратегическую роль методов науки в прогнозировании профессионального образования, они позволяют исследовать, подтвердить или опровергать гипотезы, давая определенное объяснение выводам; обосновать условия развития критико-аналитического мышления субъектов образования.

Наиболее характерной особенностью современной высшей школы в части профессиональной подготовки кадров является, связь учебной работы с научным исследованием и решением задач предвидимого развития соответствующих специальных областей знаний. В установлении этой связи и в решении задач развития весьма значительная роль принадлежит методам науки.

Ключевые слова: *учебно-познавательная деятельность, познавательная активность, противоречие, педагогическое сознание, научное мышление*

Учебно-познавательная деятельность субъекта в уровневой системе высшего образования включает в себя готовность его личностных свойств и профессиональных качеств к разработке и реализации насущных образовательных идей и задач, ибо по общепринятому мнению в образовательной практике сейчас как известно, видимо нет необходимости в традиционной подготовке кадров, то есть передаче знаний в том масштабе, который она имеет на сегодняшний день, поскольку неясным остается то, к каким функциональным (профессиональным) местам ее осуществлять, какие места есть и понадобятся в скором будущем. Это достигается по утверждению С.А. Шапоринского, «... не путем «вручения» соответствующих знаний, а путем их познания учащимися... возникает, следовательно, важная для педагогики проблема сравнительного анализа научного познания («первичного познания») и обучения, причем последнее также предполагает наличие познавательного процесса, к которому, однако, не сводится...» [1].

Перед авторами данного исследования стоит задача, которая, во все периоды развития науки, занимала ученых, - это вопрос о природе психической активности субъекта, о факторах, обуславливающих самую возможность обучения, учебно-познавательной деятельности. Разрешению данной задачи способствует рекомендация Дж.Брунера отмечавшего, что «... процесс учения не индивидуальная по природе деятельность. Он перестраивается в зависимости от условий взаимодействия обучаемого и обучающегося. Назначение дидактики, по его мысли, - помощь умственному развитию ученика...» [2].

Расширяет условия разрешения задачи Л.С. Выготский выдвинувший идею о том, что «...только в сотрудничестве, с чьей-то помощью ребенок всегда может сделать больше и решить более трудные задачи, чем самостоятельно. Учение будет успешным тогда, когда учитель побуждает ученика к преодолению трудностей учебного материала, бросает вызов испытать свои силы, заставляет его выложиться полностью, открывает ему радость успешного совершения трудной работы...» [3].

С другой стороны, как, справедливо отмечают О.А.Абдуллина, Н.В.Кухарев, А.И.Щербаков и др. «... содержание учебно-познавательной деятельности субъекта по всем дисциплинам, должно быть максимально приближено к потребностям образовательной и социальной практики, это будет обеспечивать развитие у субъектов способности актуализировать знания для решения педагогических, профессиональных, социальных задач, преодолевать консервативность мышления, овладевать прогрессивными методами сотрудничества...» [4;5;6].

Таким образом, учитывая многообразие уровней психического развития субъекта Шапоринский С.А. делает дополнение, что «...с повышением научного уровня содержания образования стали и более активными задачи развития познавательной активности учащихся, формирования у них потребности и умений самостоятельно приобретать научные знания...появилось стремление использовать с этой целью в процессе обучения некоторые атрибуты научного исследования...» [1, С.4-5].

Исходя из вышеизложенного в исследовании назрела необходимость найти условия сближения и разрешения различных уровней психического развития личности в учебно-познавательной деятельности в противном случае они формулируют противоречия между выдвигаемыми познавательными и практическими задачами деятельности и наличным уровнем знаний и навыков субъектов, их умственного развития и отношений.

Однако по данному противоречию существует другое мнение В.А.Сластенина, что, «... существует столь же справедливая мысль о том, что таким источником служат проблемы...» [7]. Определяющим типом противоречий для педагогики являются противоречия объективной педагогической действительности, существующие в отношениях «преподаватель - студент», «преподавание - учение», «деятельность преподавателя – деятельность студента», в связи содержательной и процессуальной сторон педагогического процесса. Общим содержанием противоречий и проблем выступают отражение процесса перехода от незнания к знанию, от неполного знания объектов к более полному в связи с практическими потребностями образования. Возможно заявление В.А.Сластенина верно, в свете высказывания профессора А.К.Марковой, что «... между целями и задачами, поставленными учителем, и результатами деятельности часто складываются противоречивые отношения...они могут быть источником профессионального развития в том случае, если учитель правильно провел анализ собственных педагогических действий и осознал причину противоречия...» [8].

Верность названных идей подкрепляются в исследованиях основателя Римского клуба А.Печчеи отмечавшего, что «... корень всех затруднений во внутреннем кризисе самого человека, его разладе с существующим миром, - миром, как никогда стремительно и радикально меняющимся прямо на глазах.. [9].

Таким образом, показателем закономерности различных уровней психического развития личности в учебно-познавательной деятельности является ее причинно-следственный характер.

Такова связь между применяемыми в образовательном процессе методами и получаемыми результатами, между степенью сложности учебного материала и качеством его усвоения субъектами и т.п. Существующие в образовательном процессе связи относят к закономерностям также по признакам всеобщности, то есть проявления их в работе любого учителя, и повторяемости. Одной из закономерностью психических процессов считается, когда качество учения оценивается ясностью осознания усвоенной и осмысленной учебно-познавательной информации субъекта – способностью ее предъявления в знаковой форме .

В этом плане, анализируя педагогический процесс английский педагог Б.Саймон, показывает, «... неадекватность многих распространенных на западе представлений о путях развития школьного образования... Следует разработать общие принципы преподавания и уже тогда, выявив индивидуальные особенности ребенка, нужным образом скорректировать подход к его обучению...» [10].

Особенности учебы в вузе в контексте учебно-познавательной деятельности в условиях профессионального образования, ученые Р.С.Пионова, М.Ш.Хасанов и др. отмечают, что это «... специфический вид трудовой деятельности: а) учение, будучи сложным видом труда, представляет систему, все элементы которой взаимосвязаны; б) учебная деятельность студентов в условиях вуза носит продуктивно-преобразующий, а во время практики – созидательно-продуктивный характер; в) учебно-познавательный труд студентов осуществляется в двух формах: теоретической и практической которые взаимосвязаны общей целью и направлены на формирование знаний и умений. Системообразующим элементом в дидактической системе педагогического вуза являются цели подготовки молодых специалистов, цели образования, которые аккумулируют общественные, образовательные и персонализированные цели. На этой целевой основе и осуществляется профессиональная подготовка учителей и других специалистов...» [11; 12, С. 78-79, 87].

Решения об отборе и сохранении кадров принимать проще, когда все члены специальности оценивают качество теоретических знаний и методологическую компетентность в схожих терминах. Отталкиваясь от понятия парадигма Дженис Б.Лодаль и Джералд Гордон пишут: «... поскольку структура знания определяет, что именно преподается и исследуется. степень развития парадигмы и соответствующая предсказуемость в данной области должны сказываться на обучении и исследовании ... » [13].

Такой подход формировать личность – значит воспитывать ее перспективные линии, ценностные ориентации (цели жизни) и организовывать деятельность, в которой реализуются ведущие отношения к миру (к природе и обществу). Мы называем совокупность отношений мировоззрением, к обществу – идеологией, к деятельности и людям- нравственностью, к духовным ценностям – культурой, к себе – самосознанием и т.д.

Субъект и уровень его учебно-познавательной деятельности в значительной мере зависит от сформированности человеческого и педагогического сознания, которое являясь длительным процессом, способствует складыванию феномена восприятия окружающей практикой педагогической действительности, его феномена рефлексии, самооценки как мыслящего существа. Важнейшими компонентами логической структуры организации этой деятельности являются средства и методы.

Теория обучения в высшей школе требует в определенной мере объединения с теорией научной деятельности и соответствующей опоры на методы и принципы этой теории. Как утверждает А.С.Архангельский, «... эти методы и принципы существенно необходимы для оценки состояния связи учебной и научной работы, анализа и направления творческой деятельности субъектов, для прогнозирования развития научно-учебных связей высшей школы... » [14]

Развивая вышеизложенную мысль профессор Н.В.Кузьмина и др. отмечают, что «...одни и те же методы, применяемые различными педагогами, рождают далеко не равнозначный качественный результат. Более того, некоторым из учителей даже апробированные методы не позволяют приблизиться к минимальному успеху. Дело в том, что на желание школьников учиться влияют не только методы, приемы и задания,

подбираемые для них педагогом. Успешность работы учителя в значительной степени обуславливается его личностью, характером, взаимоотношениями с учащимися, его мастерством, что не всегда зримо прослеживается в педагогической деятельности...» [15].

В своих исследованиях А. Geiger отмечает, что «... всякая реформа общего образования необычайно сложна, а иногда практически невыполнима. Возникает вопрос о развитии в областях образования специализации несколько более общего первого цикла курсов, которые должны пройти студенты перед тем, как пройти к более узким курсам по специальностям...» [16].

Вместе с тем, в процессе исследования мы учитываем утверждения А.С.Архангельского, что, «... в высшей школе сущность обучения несколько иная, чем это выражено в общих положениях этого закона. Преподаватель высшей школы осуществляет свою педагогическую деятельность в следующей последовательности: а) сообщает студентам некоторую учебную информацию; б) определяет при этом пути, формы, средства и методы приобретения знаний; в) направляет научный и творческий поиск студентов и является активным участником их профессионального формирования...» [14].

Кроме того, методы и средства науки оказывают существенное влияние на всю систему высшего образования, на определение содержания учебных предметов и совершенствование способов и приемов их изучения, вооружают субъектов системой научного мышления, анализа, обобщения, обоснования и поиска. Все это подтверждает, что характерным для общих методов и средств науки является их все более возрастающая всеобщность использования. Это касается исследования и доказательств не только в сфере точных и естественных наук, но и педагогических.

Вместе с тем, ученые Кузьмина Н.В., Кулюткин Ю.Н., А.К.Маркова и др. отмечают, что требования современных альтернативных подходов в высшей школе, безусловно должны учитывать, «... закономерности протекания мыслительных процессов субъектов учебно-познавательной деятельности, моделирование педагогических ситуаций и явлений и требовать от субъектов учения активных действий в обстановке профессионального выбора. Поиск выхода из таких ситуаций будет содействовать уяснению социальной значимости профессионального в том числе и педагогического труда, формированию положительного отношения и творческого, исследовательского подхода к выполнению профессиональных функций, развитию активной профессиональной позиции будущих специалистов...» [15; 17 ; 8].

При разрешении сложившейся ситуации заслуживает внимания мысль Томаса Ф.Грина, что «... возможно, необходимость такого принципа вытекает не из природы систем образования, а из более простого факта, что всегда существует определенная последовательность, в которой производится обучение, или определенная последовательность в человеческом росте и развитии... » [18].

Учебный процесс высшей школы, как известно, не может ограничиваться только суждениями, основанными на непосредственном восприятии, он требует их связи с логическими и другими доказательными формами организации мышления. Необходимым условием самостоятельного глубокого мышления является обращение к доказательному и индуктивному умозаключениям, к использованию алгоритмов и эвристик. Эвристические методы и приемы и связанные с ними методы мыслительного моделирования направляют творческую деятельность субъектов на самостоятельное раскрытие сущности изучаемого вопроса .

В данном случае, можно использовать метод абстрагирования, то есть выделение определенной связи. Это отвлечение от ряда несущественных для данного исследования свойств и отношений изучаемого явления с одновременным выделением интересующих нас свойств и отношений. Абстрагирование в науке по утверждению ученых тем и характерно, что выделяет в предмете познания такие общие положения, которые выступают как основные и существенные. Для высшей школы подлинное знание определяется, как известно, двусторонним выражением: во-первых, знанием общих принципов, во-вторых, умением применять их в определенной деятельности.

Ученые Г.Б.Скок, А.К.Маркова и др. считают, что «...главные признаки любого метода обучения и познавательной деятельности, это а) направленность на усвоение определенного элемента содержания образования в его конкретном воплощении; б) зависящий от способа усвоения этого элемента содержания организуемый характер учебно – познавательной деятельности; в) совместный коллективный характер деятельности обучающихся и обучаемых...» [14; 8].

Это показывает, отмечает С.А.Архангельский, что «... в учебном процессе высшей школы практика не противопоставляется теории и теоретическому познанию, она включает в себя определенную теоретическую и научную сущность учебных предметов и видов обучения. Теория по отношению к практике выступает как система абстракций, обобщающих существенное, и как система направляющих идей. При таком соотношении теории и практики применительно к учебному процессу высшей школы наблюдается не только единство связей, но и взаимодействие противоречий...» [14].

Отмечая признаки метода, Шапоринский С.А. утверждает, что «... метод, предполагает наличие у него формы и способа, но это не только форма и не только способ, а нечто гораздо большее, хотя метод не реализуется вне формы и вне определенного способа...» [1, С.9-10].

Вместе с тем, исследуя современный процесс профессиональной подготовки кадров, С.Д.Неверкович и др. отмечают, что «... обнаружен разрыв между требованиями, предъявляемыми к специалистам современной практикой, и уровнем профессиональной подготовки. Основными причинами такого положения дел мы считаем отсутствие теоретических основ высшего образования; механическое «протаскивание» методик из практики школьного образования в практику образования высшей школы; рутинный характер педагогического процесса с ориентацией на передачу абстрактных знаний, зачастую оторванных от практики, и т.п. » [20].

Применительно к высшей школе методы науки могут быть выражены как некоторые условия, которые необходимо учитывать в процессе подготовки студентов: а) умение проводить научный анализ, используя технические средства научного проникновения; б) умение широко использовать логико-математические средства в обработке данных научного исследования и применять для этого современную вычислительную технику; в) умение находить выводы и принимать научно- обоснованные решения в условиях неопределенности; г) умение пользоваться современной научной информацией, перерабатывать ее и передавать для оптимального использования в творческой деятельности и т.д.

Научный метод применительно к методике обучения в высшей школе требует определенной ступенчатой последовательности изучения предмета и одновременного развития творческой мыслительной деятельности студентов [14].

Таким образом, подытоживая многочисленные мнения, работу с педагогическими кадрами следует рассматривать как сложную динамическую и целостную систему, имеющую свои цели и задачи, содержание, структуру, форму и методы организации... системообразующим компонентом выступают цели, задачи... их изменение влечет за собой изменения и других компонентов системы работы с кадрами, пересмотр взаимосвязи со звеньями разных уровней системы непрерывного образования.

Учебно-познавательная деятельность в условиях профессионального образования тесно связана с процессами взаимопроникновения и интеграции различных систем образования, в том числе и в части профессиональной подготовки кадров в соответствии с основополагающими документами Болонского процесса и реализующиеся педагогическими кадрами в программе академической мобильности находящейся в условиях непрерывного движения и изменения.

Совершенно очевидно, отмечают профессор А.М.Новиков и др., что, «...нужен новый методологический подход к модернизации целей, содержания, технологий обучения, подготовки кадров замены всех ресурсных элементов системы в соответствии с современными требованиями, ибо проблемы образования в Новой эпохе отнюдь не просты, в них накапливается множество противоречий...» [21, С.6].

Однако Becher Kogan отмечает, что «... консерватизм высшего образования является контекстуальным. Основные средства сдерживания изменений являются социальными, а не психологическими: они в большей степени зависят от того, как работает система, чем от определенной позиции, которую решают занять ее отдельные члены...» [22].

Солидарны с мнением предыдущих ученых, заявляющие Е.В.Бондарская, Б.С.Гершунский, Г.Д.Ильин и др., что «... сфера образования находится в постоянной динамике, чутко реагируя на изменения во внешней среде, адаптируясь к ее меняющимся потребностям и вместе с тем, активно влияя на состояние образовательной среды, предопределяя и сами эти потребности...» [23;24; 25].

В таком случае, задача современного обучения, в том числе и учебно-познавательной деятельности по утверждению В.В.Давыдова и др. в этой связи, состоит «...не просто в сообщении знаний, но в превращении знаний в инструмент творческого освоения мира. Об этом свидетельствуют также данные психолого-педагогических исследований, в соответствии с которыми новые знания формируются не простым наложением их на уже имеющиеся, а через перестройку, переструктурирование прежних знаний, отказ от неадекватных представлений, постановку новых вопросов, выдвижение гипотез. Следовательно, ориентиром для современного процесса обучения является не только формирование новых, но и перестройка имеющихся знаний...» [26].

Образование в том числе и профессиональное и общество неотделимы, заявляет английский педагог Брайан Саймон, что «... любые сколько –нибудь глобальные проблемы, с которыми сталкивается общество, социум, цивилизация в целом, неизбежно сказывается и на состоянии сферы образования. И, вместе с тем, именно сфера образования, откликаясь на эти общественные и цивилизационные проблемы, будучи чувствительной к ним, способна и обязана оказывать свое существенное влияние на развитие тех или иных тенденций в обществе, поддерживать или, напротив тормозить их, находить свои специфические возможности решения назревающих социальных проблем, упреждать нежелательное развитие событий...» [10].

И далее продолжая вышеприведенную мысль профессор Б.С.Гершунский настаивает, что «...все это крайне важно осознавать ... поскольку именно такое понимание функций образования лежит в основе еще требуемых доказательств приоритетной значимости развития образования для человеческой цивилизации, отдельного государства, общества, каждого человека...» [24, С.13].

Потенциал развития профессионального образования во все возрастающей степени определяется ее ценностью, обеспечивающей прогресс человеческого общества, развивая эту мысль профессор Т.Г.Лешкевич отмечает, что «... основной современного образовательного процесса является картина мира... образование понимается как процесс взаимодействия, предполагающий наличие двух полюсов – полюса, на котором сосредоточена важная информация (педагог и полюса, к которому информация обращена и на который она транслируется (субъекты учения)...» [27].

Авторы исследований ОЭСР по вопросам образования указывают на необходимость переформулировать задачи обучения, что продиктовано рядом существенных причин. Появляется потребность в подготовке студентов для профессий, которые еще не созданы, и использовании технологий, которые еще не изобретены. Более того, студенты должны быть готовы к решению социальных и политических проблем, которые могут возникнуть в современном глобальном мире [28].

Однако, переход на новые педагогические, профессиональные отношения субъектов в рамках учебно-познавательной деятельности как свидетельствуют исследовательские данные, оказывается не простым, а весьма противоречивым. Возникает целый комплекс проблем, которые требуют своего разрешения. К примеру М.Б.Ермолаева выдвигает, что: а) фактически не изучено влияние на субъектов процессов взаимодействия как некоей целостности, развивающейся «во времени» и «в пространстве»; б) взаимодействие субъектов образования должно рассматриваться как взаимосвязь их действий, которая

предполагает, что действие одной стороны порождает действие другой, а те в свою очередь – опять действия первой... Однако во всех случаях воздействие одной стороны на другую не обязательно вызывает аналогичные действия... » [29, С.4-5].

Не реагируя на противоречия субъектов образования ведут к тому, что они находясь за годы обучения и профессиональной подготовки, в позиции слушателя, простого исполнителя, трафарет этой позиции в последствии переносят на свою самостоятельную профессиональную деятельность, выступая средством подавления воли, самостоятельности, активности и самодеятельности субъекта учебно-познавательной деятельности.

При предъявлении таких заданий у обучающихся появляется возможность обмениваться мыслями на интересующие их темы, демонстрировать эрудицию и стимулировать остальных участников учебной ситуации к такому же обмену мыслями и идеями [30].

Эффективность профессионального образования в мировом образовательном пространстве выражается тремя словами: качественнее, быстрее, экономичнее. И далее развивая эту мысль профессор Т.Г.Лешкевич, заявляет, что «... очевидно решение этих задач лежит в дидактической и технологической составляющих образовательного процесса, базирующихся на управлении тонким механизмом психических ...» [27].

Исходя из понимания, что, сознание любого субъекта образовательной деятельности является индивидуальным и существует только в виде «живого» сознания реальных индивидов, воспринимает, осмысливает и оценивает те или иные процессы образовательной действительности и духовного мира. И далее оно дополняется мнением профессора А.М.Новикова, что, когда в «... период интеграции резко усиливается коммуникативная и информационная связанность мира, в том числе и образования, сознание перестает быть глубоко спрятанной, скрытой внутренней принадлежностью человека, его внутренней сущностью... наоборот, сознание превращается в специально создаваемый и массово обрабатываемый объект за счет образовательного опыта ... » [21, С. 12].

При таком подходе выполнение заданий направлено на активную совместную работу студентов. Роль преподавателя меняется и часто сводится к выполнению функции модератора генератора обсуждений, в то время как сами студенты определяют содержательную часть и языковую поддержку, разделяя ответственность за результаты с другими участниками учебной среды, включая преподавателя [31].

Неоднозначной функции сознания в данном случае дает дополнительное пояснение профессор А.Г. Спиркин, что «...это способность идеального (психического) отражения действительности, превращения объективного содержания предмета в субъективное содержание душевной жизни человека, а также специфические социально – психологические механизмы и формы такого отражения на разных уровнях. Именно в субъективном мире сознания педагога в ходе процессов другой образовательной реальности осуществляется ее воспроизведение объективной реальности и мысленная подготовка к преобразующей своей практической и научно-исследовательской деятельности, ее планирование, акт выбора и целеполагание...» [32, С. 80-83].

Таким образом, сознание – не просто образ, а идеальная (психическая) форма учебно-познавательной деятельности, ориентированная на отражение и преобразование действительности. Отсюда, психологическая структура педагогической деятельности включает: а) мотивационно- ориентировочное звено: готовность к деятельности и постановка педагогом целей и задач; б) исполнительское звено: выбор и применение средств воздействия на субъектов учебной деятельности; в) контрольно-оценочное звено: контроль и оценка своих собственных педагогических воздействий, то есть педагогический самоанализ.

Таким образом, сознание предстает в качестве, универсальной способности человека приобретать знания, преобразовывать, хранить и воспроизводить их вновь, обеспечивать регуляцию и ценностные ориентации людей, общаться и обмениваться опытом, передавать опыт одного поколения к другому.

Анализ современной ситуации в учебно-познавательной деятельности позволяет, «... выделить два яруса существующих проблем:

- первые связаны с развитием системы образования в целом как социального института;
- вторые – с сущностной главной составляющей системы образования – личностью обучаемого.

Непосредственно сам педагогический процесс, познавательная, исследовательская деятельности являются объединяющим стержневым компонентом обоих ярусов проблем. Их изложение начинается с оценки происходящих изменений в развитии общества и их явного проявления в системе образования. Важно понимать, отмечает Ф.Кумбс, что «... образование перешагнуло тот рубеж, ту грань, которая отделяет старое качество системы от нового, ранее существовавшие подходы от новых...» [33].

При уровневой системе организация учебно-познавательной деятельности в условиях профессионального образования перманентно встает вопрос о формировании специфической современной сферы, предполагающей изучение новых или дополнительных специальностей с перспективой подтверждения кадрами своей пригодности для профессионально-педагогической деятельности, которая будет непосредственно ориентирована на развитие самой системы образования, то есть объяснение самой сути уровней высшей школы, соблюдающей аспекты преемственности и как справедливо отмечает профессор Б.В. Пальчевский, «... выращивается» новая образовательная культура, которая принесет определенные результаты...» [34, С.16].

Для того, чтобы становление и реализация субъектом учебно-познавательной деятельности в профессиональном образовании была эффективна, нам необходимо уточнить вопрос, как устроено высшее образование и как оно управляется в рамках мирового образовательного пространства? Для этого отмечает Бертон Р.Кларк нужно, «... во-первых, выделить основные элементы системы высшего образования с точки зрения теории организаций и, во-вторых показать, в чем состоят различия между ними в разных странах и к каким последствиям они приводят. Выделение элементов означает создание общих категорий ...» [13, С.11.].

Наполнение этих категорий эмпирическим содержанием предполагает опору на описания и исследования высшего образования в таких странах, как США, Великобритания и т.д. в которых проведены лучшие исследования, и дополнение, по возможности, материалом по таким несхожим странам как Польша, Мексика и т.д.

Объективно, современная система высшего образования стремительно интегрируется с мировым образовательным пространством. Этот процесс как утверждает Е.И.Артамонова сопровождается «... системными изменениями образования в направлении отбора лучших мировых образцов, повышающих качество функционирования и развития всех систем современного общества, улучшающих жизнедеятельность человека. Вместе с тем, система высшего образования являясь одним из оснований национальной безопасности государства и его граждан, не может принимать мировые новации, неадекватные перспективам развития общества в XXI в., не обеспечивающим суверенитет в политической, экономической культурной сферах...» [35, С.64-84.].

Из вышеизложенного становится понятным, отмечают Ю.В. Новаковская, Т.О.Гордеева, О.В. Крухмалева и др., что «... проблемы образования неразрывно взаимосвязаны, с постижением роли личности в социальных процессах, однако в педагогической практике к примеру, несмотря на цели и задачи профессионального образования личность субъекта учебной деятельности, его интеллект, нравственные и духовные силы, их развитие и совершенствование нередко не попадают в центр профессиональной деятельности преподавателя. Многие преподаватели недооценивают личностный фактор в педагогической работе, не всегда используют при решении учебно-познавательных задач такие свойства, как общительность, справедливость, эмоциональность, профессиональный оптимизм, педагогическое мышление, воображение...» [36; 37; 38].

И, вместе с тем, именно сфера образования, откликаясь на все общественные и цивилизационные проблемы, будучи чувствительной к ним, способна и обязана оказывать свое существенное влияние на развитие тех или иных тенденций в обществе, поддерживать или, напротив тормозить их, находить свои специфические возможности решения назревающих социальных проблем, упреждать нежелательное развитие событий.

Задачи расширяются, представления множатся, а многочисленные формы авторитета движутся в различных направлениях по данным вопросам.

Тем не менее в каждом случае утверждает Бертон Р.Кларк в различных частях, «... возникает некий порядок, дисциплины связывают членов из различных мест, университеты символически объединяют множество специалистов, бюрократические структуры, местные и национальные, вырабатывают единые нормы и правила...» [27, С.173].

Все это крайне важно осознавать отмечает Ева Норланд профессор педагогики Университета Осло (Норвегия), «... поскольку именно такое понимание функций образования лежит в основе еще требуемых доказательств приоритетной значимости развития образования для человеческой цивилизации, отдельного государства, общества, каждого человека, такое сочетание образования с другими факторами выступает в качестве мощного детерминанта социальных изменений. Сегодняшний исторический момент требует от субъектов образовательной деятельности чтобы они научились по – новому понимать настоящее и будущее мира, в том числе и образовательной действительности... [39, С. 8-28].

Более углубленно в этом контексте утверждает Фритьоф Капра в книге «Поворотный пункт», что «...необходимо сменить парадигму, и перейти от «старого мышления» к «новому». [40, С. 13-14].

Ф.Капра использует слово «парадигма» не только применительно к мышлению, но и в более широком смысле, для характеристики мировоззрения и образа жизни людей. Он пишет: «Парадигма для меня – это совокупность мыслей, восприятия и ценностных ориентаций, которая определяет форму отношения к действительности, того отношения, на котором базируется способ саморегуляции общества...» [40].

Принципиальное значение в концепции Капры приобретает необходимость усвоить – именно в нынешней исторической ситуации – новый взгляд на наши проблемы и новые подходы к их решению, то есть новую модель мировосприятия. Эта модель, как отмечает автор, характеризуется единством и взаимосвязанностью.

Исходя из этого, очевидно, что учебно-познавательная деятельность не может быть сведена к простому усвоению накопленного образовательного материала, а предполагает включение в реально-преобразовательную деятельность. Учебно-познавательную деятельность как культуру формирует образовательная практика.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Шапоринский С.А. Обучение и научное познание.- М.: Педагогика, 1981.- 208с
2. Брунер Дж. Процесс обучения: пер. с англ.- М., 1962.
3. Выготский Л.С. История развития высших психических функций.- М., 1983.- Т.3.
4. Абдуллина О.А. Общепедагогическая подготовка учителя в системе высшего педагогического образования.- М.: Просвещение, 1990.
5. Кухарев Н.В. На пути к профессиональному совершенству.- М.: Просвещение, 1990.
6. Шербаков А.И. Совершенствование системы психолого-педагогического образования будущего учителя // Вопр. Психологии.- 1981.- №5.- С. 13-21.
7. Слостенин В.А. и др. Целостный педагогический процесс как объект профессиональной деятельности учителя.- М., 1997
8. Маркова А.К. Формирование мотивации учения в школьном возрасте: Пособие для учителя.- М.: Педагогика, 1983.
9. Печчеи А. Человеческие качества / В кн. А.К.Мынбаевой Современное образование в фокусе новых педагогических концепций, тенденций и идей.- М.:Прогресс, 1985- 312с.]

10. Саймон Б. Общество и образование.- М.: Прогресс, 1989.
11. Пионова Р.С. Педагогика высшей школы.- Минск «Университет», 2002.- С. 78-79, 87.
12. Хасанов М.Ш. Философия образования и ее мировоззренческие аспекты. В кн. Философия образования и ее роль в формировании гуманитарного типа знания.- Алматы, 2002.- С. 8-13.
13. Lodahl, Gordon. Structure of Scientific Fields. P.58 / В кн. Система высшего образования Б.Кларка.- М.: Высшая школа экономики, 2011.- 360с.
14. Архангельский С.А. Учебный процесс в высшей школе, его закономерные основы и методы. Учеб. метод. пособие.- М.: Высшая школа, 1980.- 368с.
15. Кузьмина Н.В. Профессионализм личности преподавателя и мастера производственного обучения.- М.: Высшая школа, 1990.- 118с.
16. Geiger A. Retrospective View of the Second Cycle Reform in France / В кн. Система высшего образования Б.Кларка.- М.: Высшая школа экономики, 2011.- 360с.]
17. Кулюткин Ю.Н. Творческое мышление в профессиональной деятельности учителя // Вопросы психологии.- 1986.- № 2.
18. Green. Predicting the Behavior of the Educational System. P.8 / В кн. Система высшего образования Б.Кларка.- М.: Высшая школа экономики, 2011.- 360с.
19. Скок Г.Б. Как проанализировать собственную педагогическую деятельность.- 1998.
20. Педагогика физической культуры и спорта: учебник для студ. высш. учеб. заведений /С.Д. Неверкович и др.- М.: Изд.центр «Академия», 2010.-336с
21. Новиков А.М. Постиндустриальное образование.- М.: Изд-во «Эгвес», 2008.- 136с.
22. Becher Kogan Process and Structure in Higher Education. P.146, 147 / В кн. Система высшего образования Б.Кларка.- М.: Высшая школа экономики, 2011.- 360с.
23. Бондаревская Е.В. Теория и практика личностно-ориентированного образования.- Ростов-на-Дону: Рост. Пед. ин-т, 2000.
24. Гершунский Б.С. Философия образования.- М.: МПСИ, Флинта, 1998.
25. Ильин Г.Л. Образование и культура: поиски взаимного соответствия.- М.: Молодая гвардия, 1992.
26. Философско-психологические проблемы развития образования / Под ред. В.В. Давыдова.- М.: «ИНТОР», 1994.- 128с.
27. Лешкевич Т.Г. Философия науки. Учебное пособие.- М.: ИНФРА-М., 2014.- 270с.
28. Schooling Redesigned: Towards Innovative Learning Systems // Educational Research and Innovation. Paris: OECD Publishing, 2015 / В жур. Педагогика, 2018.-№11.- С. 112-119.
29. Ермолаева М.Б. Творческая мастерская // Новые знания.- 2002.- № 1.5, С.4-5.
30. The adult literacy process as cultural action for freedom //Perspectives on language and literacy: Beyond the here and now /Ed. S.W. Beck, L.N. Olah. Cambridge, MA: Harvard Educational Review, 2001/ В жур. Педагогика, 2018.-№11.- С. 55- 61.
31. Deeb I. Weinstein G. The healing power of stories: Dialogue through English language learning. In Examining education, media, and dialogue under occupation: The case of Palestine and Israel / Ed. I Nasser, L. N. Berlin, S.Wong, Bristol, UK: Multilingual Matters, 2011 / В жур. Педагогика, 2018.-№11.- С. 55- 61
32. Спиркин А.Г. Сознание и самосознание.- М., 1972.- С. 80-83.
33. Кумбс Ф.Г. Кризис образования в современном мире. Системный анализ.- М.: Прогресс, 1970.- 270с.
34. Пальчевский Б.В. Образовательно-педагогические аспекты разработки и внедрения современных технологий обучения и воспитания в учебных заведениях нового типа. В кн.: Учебные заведения нового типа в национальной системе образован.- Мн., 1993.- С. 13-18
27. Бертон Р. Кларк Система высшего образования. – М.: Изд. дом ВШЭ- 2011.- С.11
35. Артамонова Е.И. Социология образования: комплект учебно-методических материалов к специальному курсу. В кн. Философия образования и ее роль в формировании гуманитарного типа знания. Матер. к лекциям и практ. занятиям Летнего унив. Алматы, 2002 - С.64-84.

36. Новаковская Ю.В. О Болонской декларации в системе образования в России / В кн. Современные тенденции развития естественнонаучного образования: фундаментальное университет. образование/ Под общей ред. проф. В.В. Лунина.-М.: Изд.во МГУ, 2010.- 190с.

37. Гордеева Т.О. и др. Индивидуально-психологические особенности и проблемы адаптации студентов: отличаются ли победители олимпиад от остальных? / В кн. Современные тенденции развития естественнонаучного образования: фундаментальное университет. образование/ Под общей ред. проф. В.В. Лунина.-М.: Изд.во МГУ, 2010.- 190с.

38. Крухмалева О.В. Изучение мнений студентов об обучении на химическом факультете / В кн. Современные тенденции развития естественнонаучного

39. Норланд Ева Глобальный контекст для педагогических задач. В кн. Приоритеты современной педагогики.- М., 1993. – С. 8-28.

40. Фритъоф Капра в книге «Поворотный пункт». В кн. Приоритеты современной педагогики.- М., 1993. – С. 13-14.

ОҚУ-ТАНЫМДЫҚ ІС-ӘРЕКЕТ: ҚҰРАЛДАР МЕН ӘДІСТЕР, ҚАЙШЫЛЫҚТАР

Абишев Н.А.

Кәсіби білім берудің оқу-танымдық үдерісін жүзеге асыру кезінде олардың өзгеруіне басымдық беру керек, олар басқаша болса да, педагогикалық ұжымның интегралды дамуына әсер етуі мүмкін, бірақ бұл оның мақсаттылығымен ерекшеленеді.

Тұлғаның қазіргі типінің дамуы тек білім түрінде ғана емес - белгілі бір білімді беру ретінде ғана емес, сонымен қатар субъектінің жеке басын өңдеудің, «өсірудің», «өндірудің» интегративті процесі ретінде пайда болады. Ол тренинг компоненттерін қамтиды, дәстүрлердің аудармасы, шығармашылық және ізденушілік әрекеттің дамуын болжайтын компонент.

Қоршаған орта мен жеке тұлғаның арасындағы пайда болатын және шешілетін қарама-қайшылықтар адамды үнемі қоршаған ортаға қоятын талаптарды қанағаттандыруға тырысуға мәжбүрлейді, бұл ортаның жеке адамның идеялары мен үміттеріне жеткілікті түрде сәйкес келуі қажет. Тұлғаның дамуына оның ішкі қарама - қайшылықтары көмектеседі, мысалы, өзіне қойылатын талаптар мен оларды белгілі бір деңгейде орындау мүмкіндігі арасындағы сәйкессіздік; әртүрлі қажеттіліктерге қарама-қарсы.

Кілт сөздер: *оқу-танымдық іс-әрекет, танымдық әрекет, қайшылық, педагогикалық сана, ғылыми ойла.*

«EDUCATIONAL AND COGNITIVE ACTIVITY: MEANS AND METHODS, CONTRADICTIONS

N.A. Abishev

When implementing the educational and cognitive process of vocational education, priority should be given to those particular changes in them on which, other things being equal, they can most affect the integral development of teaching staff, while it is specific for its purposefulness.

The development of the modern type of personality appears not only in the form of knowledge - as the transfer of certain knowledge, but also as an integrative process of processing, "cultivation", "cultivation" of the subject's personality. It contains components of training, translation of traditions, a component that presupposes the development of creative and search activities.

The emerging and resolving contradictions between the environment and the personality, forcing a person to constantly strive to satisfactorily cope with the requirements that the environment imposes on him, it is necessary that the environment sufficiently corresponds to the ideas and expectations of the individual. The development of the personality is facilitated by its

internal contradictions, such as the discrepancy between the requirements for oneself and the ability to fulfill them at a certain level; the opposite of different needs.

Key words: *educational and cognitive activity, cognitive activity, contradiction, pedagogical consciousness, scientific thinking.*

UDC 34

<https://doi.org/10.53355/ZHU.2022.102.1.003>

PROBLEMS OF LEGAL REGULATION OF LEGAL ENTITIES, AS WELL AS SOME ISSUES OF IMPROVING THE STANDARDS REGULATING THE ESTABLISHMENT AND ACTIVITIES OF LEGAL ENTITIES IN THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

Zh. Amanbayeva

This article deals with the issues related to the establishment of the legislation on legal entities in Kazakhstan, beginning with the legislation adopted during Soviet times and ending with 1991 Law on Enterprises as well as the Laws enacted on the basis of the Civil Code of the Republic of Kazakhstan. Further, the most topical issues regarding legal regulation of legal entities discussed in the article. The article also tackles the issues on regulation of the activities of state legal entities, in relation to which the Law on the State Property is adopted in the Republic of Kazakhstan. The historical aspects of the institution of a legal entity are revealed, some problems of reducing the number of organizational and legal forms of legal entities, determining the legal status of all legal entities, creating and functioning of a system of non-commercial legal entities are highlighted.

Key words: *Legal entities, Civil Code, State legal entities, Joint-Stock Companies, Limited Liability Partnerships.*

The first law on legal entities of independent Kazakhstan was the Law of February 13, 1991 No. 476-XII "On Enterprises". The main author of the draft law on enterprises was Professor L.I.Khudyakov. M.K.Suleymenov, director of the Research Institute of Private Law of the Caspian University, academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, doctor of legal sciences, professor at that time was busy with the draft property law, but was actively involved in the preparation of the above draft, so that there are no discrepancies between these two laws. In particular, in the Law on Enterprises, the right of full economic management was applied only to state-owned enterprises. With regard to collective and private enterprises, the scope of powers was determined by the owner. Consequently, if the owner has not determined this volume, the powers of the enterprise will be very uncertain. But most importantly, this provision of the Law on Enterprises was contrary to the Law on Property, according to which the right of full economic management was equally applicable to both state and collective and private enterprises.

The question arose as to which law is applied in a particular case in the event of a dispute between the enterprise and the owner. There was no answer to this question. Laws had to be harmonized with each other.

The significance of the Law on Enterprises lies in the fact that, following the Law on Property, it recognized other entities as legal entities, except for state enterprises, in particular a joint-stock company, a collective enterprise, and a private enterprise. It was right for that time and played a big role in the formation and development of various organizational and legal forms. Meanwhile, it is now clear that this provision was fundamentally wrong, because all or almost all organizational and legal forms of legal entities were fitted under the concept of "enterprise".

Historical background

The desire of individuals to unite has historically been associated with the process of a peculiar way to compete with the conditions of the external environment, which made it possible to use the available resources more efficiently, including through their redistribution. I.A.Pokrovsky in his monumental work "Basic Problems of Civil Law" wrote that "any ancient

society is characterized by various forms of collectivism; it all consists of such or other unions, clans, communities, etc., outside of which the individual cannot be, outside of which his very legal capacity is inconceivable. But all these unions have a compulsory character for an individual: he cannot but be a member of them, cannot choose them by his own will, cannot, according to the general rule, leave them voluntarily”¹. Of course, the complication of economic ties, commodity-money relations led to the formation of voluntary associations of individuals, but with the same goal of coordinated achievement of the various goals of the participants in such an association.

It should be noted that the institution of a legal entity began to acquire its legal contours in ancient Rome. The institution of a legal entity as such was absent in Roman law, however, the separation of a special subject of law (legal entity) began precisely during this period. As noted by N.S. Suvorov, the division of persons into individuals and legal entities, personifying all modern systems of law, actually occurred not in Roman jurisprudence, but later. At the same time, Roman legal reality could not do without the recognition of a special kind of subjects of civil law, different from natural persons, which did not allow the legal science of that time to ignore the actual existence of such subjects².

Sources that have come down to our time confirm that persons with separate legal personality existed already in the 6th century BC. since in Roman society unions of a religious nature were created, as well as unions based on the professional affiliation of the persons who create them - various artisans, garment workers, bakers, etc.³ In this sense, it would be logical to assume that the prototype of all union formations in Roman law was the state and state bodies, or even municipalities, so widespread in the territory of the Roman state.

In the subsequent period, the institution of a legal entity in the continental system of law has undergone many changes.

Pre-revolutionary and Soviet times

For the existing Kazakhstani legal doctrine, periods of development of civil law in pre-revolutionary and Soviet times were of particular historical significance. Despite the absence of visible continuity between the legislation of these periods, one cannot but take into account the influence of pre-revolutionary civilistic thought on the development of Soviet, post-Soviet, including Kazakhstani civil law.

In Russia, even under Peter I, the economic feasibility of having such an institution as a legal entity was expressed by the publication of many normative legal documents regulating the activities of merchants and trading companies in relation to a specific area. For each of the companies created in this way, as in many other countries, a special charter was initially drawn up and approved. It was on the basis of such charters that the development of the basic principles of corporate law began. The existence of disagreements between the participants of a legal entity was resolved by simple voting, subordinating the minority to the majority, which was one of the main differences in the law of obligations, where coercion was practically impossible if consent to such an action had not been previously expressed from the institution of a legal entity. At the same time, the purpose of creating such legal entities, as today, was the intention to reduce entrepreneurial risks, accumulate capital and increase profitability.

In the pre-revolutionary civil law of Russia, the Commercial Charter (1903) and the Code of Civil Laws (1910) were adopted, where legal entities were called "the estate of persons." The division of legal entities of that period was as follows: limited partnership or partnership by contributions, full partnership; partnership on plots (on divvies), company on shares (joint-stock company); labor or artel partnership. These legal entities possessed separate property, which they were responsible for their obligations and which could not be transferred to individual partners during the existence of the partnership⁴.

¹ Pokrovskiy I.A. (1998), *Osnovnyie problemyi grazhdanskogo prava*. Moscow: Statut, p. 144.

² Suvorov N.S. (2000), *O yuridicheskikh litsah po rimskomu pravu*. Moscow: Statut, p. 29.

³ Novitskiy I.B. (1993), *Rimskoe pravo*. Moscow, p. 58-59.

⁴ Kozlova N.V. (2003), *Ponyatie i suschnost yuridicheskogo litsa. Ocherk istorii i teorii: Uchebnoe posobie*. Moscow: «Statut», p. 83.

The procedure for creating some legal entities was simple, which for general and limited partnerships (on faith) meant the transfer of an extract from the contract between the partners to the village (city) government. On the other hand, the establishment of stock companies was difficult and required government approval.

It is well known that the establishment of Soviet power on the territory of the Russian Empire in 1917 was followed by the nationalization of property. By 1920, all pre-revolutionary forms of management had turned into socialist state enterprises. Gradually, most of them acquired the status of a legal entity, while not having rights to the property assigned to them, the owner of which was considered to be the state. At one time A.V. Venediktov determined that a self-supporting enterprise is a state enterprise organized as an independent economic unit with the rights of a legal entity, acting on the basis of economic or commercial accounting, in accordance with the planned tasks of the governing state body, and responsible for its obligations only with property that has not been withdrawn from circulations.

Actually, the very design of the enterprise was not known to Russian pre-revolutionary civil law. The presence of accumulated capital to achieve certain goals was the main feature of a commercial enterprise as a legal entity. As G.F. Shershenevich mentioned, entrepreneurs acted as persons organizing a trading enterprise, giving them their name, allocating for it a part of their property, bearing the risk of success and taking advantage of all the benefits⁶.

During the period of the New Economic Policy (NEP), state-owned enterprises were also created that had separate property and were responsible for their obligations with this property. Such enterprises were called associations organized on the basis of cost accounting (the so-called trusts) and autonomous enterprises.

During this period, the fundamental civil law document was also adopted - the Civil Code of the Russian Soviet Federative Socialist Republic of October 31, 1922, which for the first time consolidated the concept of a legal entity. So, according to Article 13 of the said Code, "legal entities are associations of persons, institutions or organizations that can, as such, acquire rights to property, enter into obligations, seek and answer in court".

According to the Civil Code of the RSFSR, the possible forms of a legal entity were a general partnership, a limited partnership, a limited liability partnership, a share partnership, a joint-stock company and, of course, a state enterprise. Subsequently, up to 1961 inclusive, the development of the category of a legal entity directly depended on the ongoing socialist reforms, which entailed either an expansion or a narrowing of the rights of legal entities to dispose of their property.

A new milestone in the development of legal entities was the adoption in 1961 of the Fundamentals of Civil Legislation of the Union of Soviet Socialist Republics and Union Republics, as well as the Civil Code of the Kazakh Soviet Socialist Republic, adopted on December 28, 1963, which provided for a dozen different types of legal entities and was improved up to 1999 year.

A special period for the development of the category of a legal entity was the period of the so-called "perestroika". All state organizations were allowed to create international associations and joint ventures with foreign participation. Despite the fuzzy form of these companies, it can be unambiguously stated that they were created with the signs of a limited liability partnership, since they had separate property and were independently responsible for their obligations.

An innovation of the period of "perestroika" of the economic mechanism in the USSR was also the legislative consolidation of the possibility of creating and operating production and consumer cooperatives, associated with the adoption on May 26, 1988 of the USSR Law "On Cooperation in the USSR". According to this law, production cooperatives were recognized as voluntary associations of citizens (at least three) on the basis of membership for the joint conduct of economic or other activities on the basis of property owned by the cooperative, rented or provided for free use⁷. The property of the cooperative was formed at the expense of monetary and material contributions of its members, the

⁵ Venediktov A.V. (1928), *Pravovaya priroda gosudarstvennykh predpriyatiy*. Leningrad, p. 7.

⁶ Shershenevich G.F. (1994), *Uchebnik torgovogo prava*. Moscow, p. 70-71.

⁷ Clause 1 of Article 5, clause 1 of Article 11 of the USSR Law "On Cooperation in the USSR".

products it produced, other income, bank loans and other sources⁸, and the members of the cooperative were not liable for its debts, with the exception of cases provided for by law or the charter of the cooperative⁹. Moreover, cooperatives were able to issue securities - shares¹⁰. However, E.A. Suhanov claims that in this case it was not about shares, but actually about bonds, the total value of which could not exceed the size of the cooperative's annual gross income¹¹.

Thus, the possibility of creating production and consumer cooperatives became a kind of denationalization of some factors of production, and later, in the period of independence, and privatization of state property.

Thus, the possibility of creating production and consumer cooperatives became a kind of denationalization of some factors of production, and later, in the period of independence, a way of privatizing state property.

Independent Kazakhstan

Since Kazakhstan gained independence in 1991, the state has taken a course towards the formation of a market economy, strengthening its competitive principles, combining the interaction of private and state property.

A legal entity, being a central participant in civil law turnover, was and is the subject of research by a number of specialists in the field of law. Kazakhstani jurisprudence has many of its outstanding representatives who develop scientific-theoretical, special and applied concepts of the category of a legal entity or its individual types. Among them are Amirkhanova I.V., Basin Yu.G., Bratus D.A., Didenko A.G., Zhanaydarov I.U., Karagusov F.S., Klimkin S.I., Suleimenov M.K. and many others.

According to part 1 of paragraph 1 of Article 33 of the Civil Code of the Republic of Kazakhstan, a legal entity is an organization that has, on the basis of ownership, economic management or operational management, separate property and is responsible for this property for its obligations, can acquire and to exercise property and personal non-property rights and obligations, to be a plaintiff and defendant in court. Approximately the same definition of a legal entity was contained in the Civil Code of the Kazakh SSR and the Fundamentals of Civil Legislation of the USSR in 1991. However, the issues that have accumulated during the formation of the legislation of independent Kazakhstan require a fundamental solution. However, they are more theoretical and conceptual than practical. For a modern understanding of civil law thought about legal entities, these problems will be presented in several layers related to various manifestations of the phenomenon of a legal entity. On this occasion, Yu.G. Basin wrote that the practice of the twentieth century convincingly showed that it was this legal phenomenon (legal entity) that manifested itself as the most effective form of concentration of capital intended for investment in production. The generally recognized and traditional properties of commercial legal entities, mainly limited liability partnerships and joint-stock companies: acting in circulation on their own behalf, isolation of property and independent property liability - turned out to be a powerful incentive to attract funds from those of their owners who seek to invest money in a profitable business with a minimum risk of additional property losses¹².

The problem of reducing the number of organizational and legal forms of legal entities

The current market relations objectively require amending the current legislation due to the unjustified existence of some organizational and legal forms of legal entities.

According to part 1 of Article 34 of the Civil Code of the Republic of Kazakhstan, a legal entity can be an organization pursuing the generating of income as the main goal of its activities (a commercial organization) or that does not have income generation as such a goal and does not distribute the resulting net income among the participants (non-commercial organization). Yu.G. Basin noted that making a

⁸ Article 7 of the USSR Law "On Cooperation in the USSR".

⁹ Clause 4 of Article 8 of the USSR Law "On Cooperation in the USSR".

¹⁰ Clause 4 of Article 22 of the USSR Law "On Cooperation in the USSR".

¹¹ Suhanov E.A. (1991), *Lektsii o prave sobstvennosti*. Moscow, p. 111-112.

¹² Basin Yu.G. (2003), *Izbrannyye trudy po grazhdanskomu pravu*. Almaty: Adilet, p. 117

complete distinction between commercial and non-commercial organizations can be difficult in practice. The most reliable criterion for differentiation is the possibility of distributing profits between participants, and Kazakhstani legislation consistently carries out such a distinction¹³.

Exploring associations of legal entities, M.K. Suleimenov comes to the conclusion that they should be divided in terms of their legal personality. Legal entities include associations (unions), which are non-commercial legal entities¹⁴. All other associations are classified as non-subject associations. Among them are holdings, financial and industrial groups, simple partnerships.

By the way of organization, associations are subdivided into associations of vertical and horizontal type¹⁵. Organizational unity as a sign of a legal entity presupposes that one or a group of persons claiming to acquire the status of a legal entity has constituent documents stipulated by the legislation, in which the ability, and, in established cases, the obligation, to have an appropriate structure, subordination of the subdivisions and structural units, governing bodies with the appropriate competence¹⁶.

At present, as Kazakh civil experts emphasize, there is a prospect of introducing into the Kazakh law the construction "a legal entity performing public functions" put forward by the developers of the concept of the Entrepreneurial Code of the Republic of Kazakhstan. This allows to conclude that the legislation and practice of creating and operating state legal entities, as well as non-profit organizations that perform public functions, indicate the need for legislative consolidation of the concept of a legal entity performing public functions and the corresponding legal structure and the beginning of interaction with other subjects of legal relations, which affects not only the sphere of entrepreneurial activity, but is important for the entire system of Kazakhstani law¹⁷.

Thus, in Kazakhstan there are various organizational and legal forms of legal entities, they are enshrined in the Civil Code of the Republic of Kazakhstan and their functioning is the subject of scientific research. Let us dwell only on the problem of reducing the number of organizational and legal forms of legal entities.

As practice shows, the creation of general and limited partnerships in Kazakhstan is practically absent. An obvious fact of the lack of desire among entrepreneurs to create such business partnerships is the popularity of another type of business partnership - a limited liability partnership. At one time, S.I. Klimkin, who argued that in 1995-1996 the creation of general and limited partnerships took place, since the legislator made more or less serious requirements for the minimum size of the authorized capital of limited liability partnerships (1000 monthly calculation indices). However, in connection with the adoption in 1997 of the State Program for the Support and Development of Small Business, the minimum size of the authorized capital of an LLP was reduced to 100 monthly calculated indices, and therefore the question of the feasibility of creating general and limited partnerships by entrepreneurs was removed from the agenda¹⁸. The amendments made to the Law "On limited and additional liability partnerships" in 2010 reduced the minimum authorized capital for small businesses to 100 tenge, which further simplified the process of creating such an organizational and legal form of a legal entity as a limited liability partnership and, probably, designed to stimulate the development of entrepreneurship in Kazakhstan.

The solution of the problem of the existence of full, limited partnerships, as well as partnerships with additional responsibility is seen in two diametrically opposite ways. The first presupposes the exclusion of general partnerships, limited partnerships and partnerships with additional liability from the number of organizational and legal forms of legal entities used, which can be justified by the established practice of maximum limitation of entrepreneurial risks. The

¹³ Basin Yu.G. (2003), *Izbrannyye trudy po grazhdanskomu pravu*. Almaty: Adilet, p. 95.

¹⁴ Article 110 of the Civil Code of the Republic of Kazakhstan.

¹⁵ Suleymenov M.K. (2006), *Izbrannyye trudy po grazhdanskomu pravu*. Moscow: Statut, p.68.

¹⁶ Mankovskiy I.A. (2002), *Teoriya yuridicheskogo litsa*. Monografiya. Minsk, p.60.

¹⁷ Zhakupov R.E., Hasenov M.H. (2013), *O pravovom statuse yuridicheskikh lits, osuschestvlyayuschih publichnyye funktsii*. *Grazhdanskoe pravo i korporativnyye otnosheniya: Materiali mezhdunar. nauch.-prakt. konf. v ramkah ezhegodnykh tsivilisticheskikh chteniy, posvyaschennoy 90-letiyu Yu.G. Basina*. Almaty, p. 334-343.

¹⁸ Klimkin S.I. *Analiticheskaya spravka po Zakonu Respubliki Kazahstan ot 2 maya 1995 goda «O hozyaystvennykh tovarischestvah»*. Information system «Paragraf».

existing dilemma in this case is obvious. On the one hand, the Kazakh legislator stimulates the development of entrepreneurship by reducing the amount of the entrepreneur's liability, limiting his risks by contributing to the charter capital of a limited liability partnership. On the other hand, the legislator increases the risks of creditors and counterparties of such a partnership, which is also associated with the size of the liability of a limited liability partnership. But this, of course, is a question of the conscientiousness of the participants in the civil law turnover.

In this regard, another way of improving civil legislation can be considered, aimed at minimizing the risks of creditors and counterparties of business partnerships. In this sense, the use of such organizational and legal forms of legal entities as general and limited partnerships will be a kind of protection for counterparties and creditors, since their use for unfair purposes is very difficult. At the same time, the question of how to initiate the need of entrepreneurs to use the organizational and legal forms of general and limited partnerships remains open. It seems that the change in the tax regime, the provision of benefits, as well as the subsidization of credit resources for general and limited partnerships should be used as such methods.

The organizational and legal form of a legal entity as a state enterprise on the basis of the right of economic management requires a separate discussion. E.A. Suhanov believes that the structure of an enterprise as a legal entity that is not the owner of the property, but is under the full control of the founder and does not bear responsibility for its debts, cannot be recognized as meeting the needs of the market civil law turnover¹⁹.

In case of exclusion of an enterprise on the basis of the right of economic management from the number of used organizational and legal forms of legal entities, the resulting vacuum can be filled using the organizational and legal form of a joint stock company. This practice has found extensive application in various state bodies, as evidenced by the positive results of the activities of state holdings and individual companies created in the form of a joint stock company. At the same time, if the state wishes to remain the owner of the property, the use of the organizational and legal form of a state enterprise can become a substitute for a state enterprise on the basis of the right of economic management, subsidiary liability for the obligations of which will ensure the operation of the principle of equality of the legal regime for subjects of civil law²⁰.

This, in turn, means that subjective rights may be unequal in content, but the conditions for their exercise and protection must always and under any conditions be equal. So, the lack of the ability of creditors and counterparties to satisfy their claims at the expense of the debtor's property (a state-owned enterprise on the right of economic management) puts these participants in civil law turnover in an unequal position.

The problem of determining the legal status of all legal entities

Despite the progressive development of civil legislation in the Republic of Kazakhstan, there is still a need to determine the legal status of a number of legal entities, the nature, mechanism of creation and activity of which is questionable.

So, according to paragraph 1 of Article 1 of the Law "On Chambers of Commerce and Industry", such is a non-profit, non-state, self-financing and self-governing organization, uniting on a voluntary basis individual entrepreneurs and (or) legal entities of the Republic of Kazakhstan, as well as their associations (unions) in order to create favourable conditions for the development of entrepreneurial activity, protection of their rights and legitimate interests. An interesting fact is that neither the above law nor the main document of such an organization answers the question of what organizational and legal form should be inherent for such a legal entity.

In turn, the Law of the Republic of Kazakhstan "On the Securities Market" provides for the possibility of creating so-called self-regulatory organizations, the main tasks of which are to protect the rights and interests of their members, as well as to ensure the creation of uniform conditions for the implementation of professional activities in the securities market of the Republic of Kazakhstan²¹. At the

¹⁹ Suhanov E.A. (2002), Problemyi razvitiya zakonodatelstva o kommercheskih organizatsiyah. Hozyaystvo i parvo, # 5, p. 50-52.

²⁰ Clause 3 of Article 158 of the Civil Code of the Republic of Kazakhstan.

²¹ Article 91 of the Law of the Republic of Kazakhstan "On the Securities Market".

same time, the legal form of such organizations is not defined by law, which greatly complicates their assignment to a specific organizational and legal form (association, union, etc.).

Such examples in fact indicate the lack of some orderliness and continuity in the adoption of regulatory legal documents governing the creation and operation of legal entities in the Republic of Kazakhstan, which is often associated with the implementation of the interests of some business groups and entities. Agreeing with such criticism, some experts propose to legislate a closed and exhaustive list of commercial and non-commercial legal entities²².

State legal entities. Joint Stock Companies and Limited Liability Partnerships with State Participation

With regard to state legal entities in Kazakhstan, a unique situation has developed. On March 1, 2011, Law No. 413-IV "On State Property" was adopted, the only one of its kind in the CIS. The draft law was developed by the staff of the Research Institute of Private Law in collaboration with the Law Firm "Zanger". The law includes sections: on the management of state property with the definition of the competence of state bodies; on the acquisition by the state of property rights, including requisition, nationalization and expropriation of a land plot and other real estate for state needs; on the possession and (or) use of state property, including agreements on the transfer of property for use; on the termination of property rights of the state, including privatization; on the exercise by the state of the rights to the property of state legal entities and to shares and participation interests in Joint Stock Companies and Limited Liability Partnerships; on strategic objects and on the accounting of state property and on the control of its use.

The section on state legal entities replaced the Law on State Enterprises and developed the norms on state institutions enshrined in the Civil Code of the Republic of Kazakhstan.

By the way, it was on the example of the Law on State Property that conclusions were drawn about the onset of a new stage in the development of civil legislation. Previously, three stages were distinguished (the initial stage, the stage of sharp acceleration of economic and legal reform, and the stage of stabilization). However, in the 2010s, the third stage gradually began to develop into the fourth - the stage of economic crisis and stagnation.

The disadvantages of the third stage began to acquire hypertrophied forms. State intervention in entrepreneurial activity, multiplied by total corruption, turns into a desire for total control.

Departmental interests are increasingly replacing state interests. Thus, it became practically impossible to pass a law that would introduce not even cardinal, but more or less significant changes to the existing state of affairs. This can be seen on the example of the preparation of the draft Law on State Property. The adopted Law has 220 articles, and the draft had more than 300. In order to bring the draft to the Government, it was necessary to coordinate it with more than 40 ministries and departments and with all akimats (mayor's offices) of the regions. And each department threw out from the project everything that at least somehow offended their interests. The drafters of the bill tried to liquidate enterprises on the right of economic management, and everyone seemed to agree, but it turned out that the Ministry of Health had a whole bunch of them and some kind of program had been created for them, and this idea was cancelled at the level of Deputy Prime Minister.

Kazakhstan should follow the same path that most of the countries of the Middle East and Latin America have gone through: the path of returning national wealth to state ownership.

The Law on State Property introduces a new concept of "state legal entities", which includes state enterprises and state institutions (subparagraph 14 of Article 1 of the Law).

The Law defines two bodies that manage state legal entities. One exercises the rights of a subject of state property in relation to republican legal entities on behalf of the Republic of Kazakhstan - this is the authorized body for state property. Another body manages state legal entities. The developers called it the authorized body of the relevant industry (Article 122 of the Law). Similar functions are performed by the local authority in relation to communal legal entities.

²² Belyaev K.P. (2000), O delenii yuridicheskikh lits na kommercheskie i nekommercheskie v grazhdanskom zakonodatelstve. Aktualnyie problemy grazhdanskogo prava. Moscow: Statut, p. 41.

A state institution as an independent organizational and legal form (along with an institution) was first included in the Civil Code of the Republic of Kazakhstan by the Law of December 16, 1998 No. 320-I. Features of the management and exercise of the rights of the state to the property of state institutions, the property rights of the state institution itself are enshrined in a special paragraph of the Law.

A special section of the Law on State Property is devoted to Joint Stock Companies and Limited Liability Partnerships with the participation of the state.

Joint Stock Companies and Limited Liability Partnerships are subdivided into 1) State-controlled Joint Stock Companies and Limited Liability Partnerships (with a controlling stake or controlling interest) and 2) Joint Stock Companies and Limited Liability Partnerships with a non-dominant state share (Article 171 of the Law). The first group of joint-stock companies includes national managing holdings, national holdings and national companies, whose activities are regulated by the Law on State Property.

The problem of the creation and functioning of the system of non-commercial legal entities

Securing the concept of a non-commercial legal entity in the Civil Code of the Republic of Kazakhstan, the Kazakh legislator has taken the path of establishing an open list of non-commercial organizations to be created. The variety of such forms of non-profit organizations seemed reasonable, since it did not carry the possibility of minimizing entrepreneurial risks and was aimed at achieving goals, with the exception of earning income set by the persons creating such organizations. However, at present, various types of non-profit organizations began to appear, the creation of which was difficult to foresee when the Civil Code of the Republic of Kazakhstan was adopted.

The law regulating the activities of non-commercial organizations was adopted on January 16, 2001. This regulatory legal act regulates the activities of both state and non-state non-profit organizations. Most of its articles apply to all organizational and legal forms of non-profit organizations. For certain types of such organizations, there are special laws "On public associations", "On political parties", "On rural consumer cooperation in the Republic of Kazakhstan", etc.

Of particular interest, in the context of building a strict system of non-profit legal entities, is such a type of non-profit organization as the National Chamber of Entrepreneurs.

According to paragraph 2) of Article 1 of the Law of the Republic of Kazakhstan "On the National Chamber of Entrepreneurs", this is a non-profit, self-regulatory organization, which is a union of business entities, created in order to ensure favourable legal, economic and social conditions for the implementation of entrepreneurial initiative and the development of mutually beneficial partnership between businesses - the community and public authorities of the Republic of Kazakhstan, as well as stimulating and supporting the activities of associations of individual entrepreneurs and (or) legal entities in the form of an association (union) (hereinafter referred to as an association (union)). The assignment of the National Chamber of Entrepreneurs to other forms of non-profit organizations, obviously, associated with the form of compulsory membership of all business entities, to which it presumes.

In this sense, the very possibility of the existence of such an association is not entirely clear, since in the understanding of paragraph 1 of Article 18 of the Law "On Non-Commercial Organizations", the association of individual entrepreneurs and legal entities in the form of an association (union) is possible only on a voluntary basis. However, according to paragraph 1 of Article 28 of the said law, all business entities are members of the National Chamber of Entrepreneurs. The possibility of the Government of the Republic of Kazakhstan to participate in such an association (union), as enshrined in paragraph 2 of Article 32 of the Law "On the National Chamber of Entrepreneurs", seems to be also doubtful, since, as a general rule, the highest bodies of state power and management are not legal entities.

It is likely that in this case, the Kazakh legislator took the path of least resistance, distorting the essence of the associations (unions) themselves, which should be created only on the basis of voluntariness by entrepreneurs and (or) legal entities, which is most likely due to the presence of mandatory membership fees paid by all business entities without fail and the need to implement such an idea under the auspices of the state. At the same time, we understand that the participation of the Government as a public law entity in the establishment of the National Chamber of

Entrepreneurs can be justified by the fact that in civil law relations such entities act on an equal footing with their other participants - citizens and legal entities.

The problem of using erroneous terminology about legal entities

Replacement by the legislator of a number of terms used in the formulation of certain norms on legal entities is a rather important problem, since the coincidence of content and terminology is one of the main foundations of the construction of legislation.

So, when using the terms "state", "non-state", as well as other similar terms, the legislator often makes mistakes, the solution of which can be found in the theory of civil law.

For example, there are cases of creation of a state non-profit organization with a one-time indication of its non-state form of ownership²³.

Quite right distinguish was made between state and non-state (private) legal entities by S.I. Klimkin, who believes that only state enterprises and state institutions are state-owned, and all the rest are private. In his opinion, joint-stock companies and business partnerships should be considered as such, even if all 100% of their shares (shares in the authorized capital) belong to the state. In this sense, the use of the term "national company" is also considered by him to be incorrect, since the term "national" also means "state-owned"²⁴.

It is also necessary to dwell on the consideration of the meaning of such terms as "commercial activity" and "entrepreneurial activity", which are equally used in the Civil Code of the Republic of Kazakhstan. According to L.V. Andreeva, "to some extent the confusion of the concepts of "commercial activity", "entrepreneurial activity" and "trading activity" is caused by the terminologically incorrect designation of legal entities, the main purpose of which is to make a profit as commercial organizations²⁵. This issue is also raised in the works of a number of other specialists²⁶.

M.K. Suleimenov, in particular, adheres to the position of the existence of "entrepreneurial law", which includes economic, commercial and trade, implying by "entrepreneurial law a complex branch of law"²⁷.

In this sense, the use by the legislator of the terms "commercial organization" and "non-commercial organization" in different volumes probably does not coincide with the conceptual and theoretical understanding of the essence of relations arising in civil law circulation related to the direction of activity of these organizations, and also causes fair criticism from the point of view in terms of the coincidence of the definitions used with the category "legal entity"²⁸. The solution to this problem is seen in the clarification of the existing terminology, which makes it possible to build a logically correct system of using the conceptual apparatus when determining the meaning of a particular term in the actual absence of terms that could carry a different semantic load and volumes, but similar in content to the extent of confusion.

Given the nature of the problems arising in the process of creating and operating legal entities in the Republic of Kazakhstan, it can be argued with a certain degree of confidence that the genesis of such an institution as a legal entity is accompanied by constantly arising questions about the essence, legal nature, origin and development prospects as a subject of law. In this sense, theoretical disputes about the participation of a legal entity in property turnover will continue to exist, which is justified by the need to improve the institution of a legal entity in modern Kazakhstan law in the direction in which movement will meet the existing needs of the developing economic turnover, as well as participate in the formation of a market economy.

²³ Decree of the Government of the Republic of Kazakhstan dated February 12, 1998 N 103 "On the Program of micro-crediting of the least well-to-do citizens of the Republic of Kazakhstan for 1998-2000".

²⁴ Klimkin S.I. Analiticheskaya spravka po Zakonu Respubliki Kazahstan ot 2 maya 1995 goda «O hozyaystvennyih tovarischestvah». Information system «Paragraf».

²⁵ Andreeva L.V. (2012), O sootnoshenii torgovoy, kommercheskoy i posrednicheskoy deyatelnosti i predmete kommercheskogo prava. Torgovoe pravo. # 3, p. 12–19.

²⁶ Suleymenov M.K. (2003), Aktualnyie problemyi chastnogo prava v Respublike Kazahstan. Aktualnyie problemyi chastnogo prava. Materiali mezhdunarodnoy nauchno-prakticheskoy konferentsii (v ramkah ezhegodnyih tsivilisticheskikh chteniy). Almaty: KazGYuU, p. 14; Serova O.A. (2009), Klassifikatsiya yuridicheskikh lits: monografiya. Moscow: Yurist, p. 232; Chirkin V.E. (2013), Nekotoryie voprosy teorii o yuridicheskikh litsah publichnogo prava v chastnom prave. Tsivilist. #2, p. 31–33.

²⁷ Suleymenov M.K. (2011), Pravo kak sistema. Almaty: Yuridicheskaya firma Zanger, p. 263-281.

²⁸ Serova O.A. (2009), Klassifikatsiya yuridicheskikh lits: monografiya. Moscow: Yurist, p. 208

Thus, the problems identified in this work require further theoretical understanding, and subsequently applied application in order to create a coherent concept of a legal entity that meets modern realities.

REFERENCES:

1. Decree of the Government of the Republic of Kazakhstan dated February 12, 1998 N 103 "On the Program of micro-crediting of the least well-to-do citizens of the Republic of Kazakhstan for 1998-2000".
2. Civil Code of the Republic of Kazakhstan
3. Law of the Republic of Kazakhstan "On the Securities Market"
4. USSR Law "On Cooperation in the USSR"
5. ANDREEVA L.V.: *O sootnoshenii torgovoy, kommercheskoy i posrednicheskoy deyatel'nosti i predmete kommercheskogo prava*. Torgovoe pravo. # 3. 2012.
6. BASIN YU.G.: *Izbrannyye trudy po grazhdanskomu pravu*. Almaty: Adilet. 2003.
7. BELYAEV K.P.: *O delenii yuridicheskikh lits na kommercheskie i nekommercheskie v grazhdanskom zakonodatel'stve*. Aktualnyye problemy grazhdanskogo prava. Moscow: Statut. 2000.
8. CHIRKIN V.E.: *Nekotoryye voprosy teorii o yuridicheskikh litsah publichnogo prava v chastnom prave*. Tsivilist. #2. 2013.
9. KLIMKIN S.I.: *Analiticheskaya spravka po Zakonu Respubliki Kazahstan ot 2 maya 1995 goda «O hozyaystvennykh tovarishestvakh»*. Information system «Paragraf».
10. KOZLOVA N.V.: *Ponyatie i suschnost yuridicheskogo litsa*. Ocherk istorii i teorii: Uchebnoe posobie. Moscow: «Statut». 2003.
11. MANKOVSKIY I.A.: *Teoriya yuridicheskogo litsa*. Monografiya. Minsk. 2002.
12. NOVITSKIY I.B.: *Rimskoe pravo*. Moscow. 1993.
13. POKROVSKIY I.A.: *Osnovnyye problemy grazhdanskogo prava*. Moscow: Statut. 1998.
14. SEROVA O.A.: *Klassifikatsiya yuridicheskikh lits: monografiya*. Moscow: Yurist. 2009.
15. SHERSHENEVICH G.F.: *Uchebnik torgovogo prava*. Moscow. 1994.
16. SUHANOV E.A.: *Lektsii o prave sobstvennosti*. Moscow. 1991.
17. SUHANOV E.A.: *Problemy razvitiya zakonodatel'stva o kommercheskikh organizatsiyah*. Hozyaystvo i pravo. # 5. 2002. P.
18. SULEYMENOV M.K.: *Aktualnyye problemy chastnogo prava v Respublike Kazahstan*. Aktualnyye problemy chastnogo prava. Materiali mezhdunarodnoy nauchno-prakticheskoy konferentsii (v ramkakh ezhegodnykh tsivilisticheskikh chteniy). Almaty: KazGYuU. 2003.
19. SULEYMENOV M.K.: *Izbrannyye trudy po grazhdanskomu pravu*. Moscow: Statut. 2006.
20. SULEYMENOV M.K.: *Pravo kak sistema*. Almaty: Yuridicheskaya firma Zanger. 2011.
21. SUVOROV N.S.: *O yuridicheskikh litsah po rimskomu pravu*. Moscow: Statut. 2000.
22. VENEDIKTOV A.V.: *Pravovaya priroda gosudarstvennykh predpriyatiy*. Leningrad. 1928.
23. ZHAKUPOV R.E., HASENOV M.H.: *O pravovom statuse yuridicheskikh lits, osuschestvlyayuschiy publichnyye funktsii*. Grazhdanskoe pravo i korporativnyye otnosheniya: Materiali mezhdunar. nauch.-prakt. konf. v ramkakh ezhegodnykh tsivilisticheskikh chteniy, posvyaschennoy 90-letiyu Yu.G. Basina. Almaty. 2013.

ПРОБЛЕМЫ ПРАВОВОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ ЮРИДИЧЕСКИХ ЛИЦ, А ТАКЖЕ НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ СТАНДАРТОВ, РЕГУЛИРУЮЩИХ СОЗДАНИЕ И ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ЮРИДИЧЕСКИХ ЛИЦ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН

Аманбаева Ж.

В данной статье рассматриваются вопросы, связанные со становлением законодательства о юридических лицах в Казахстане, начиная с законодательства, принятого

в советское время, и заканчивая Законом о предприятиях 1991 года, а также законами, принятыми на основании Гражданского кодекса Республики Казахстан. Далее в статье рассмотрены наиболее актуальные вопросы правового регулирования деятельности юридических лиц. Также в статье рассматриваются вопросы регулирования деятельности государственных юридических лиц, в отношении которых в Республике Казахстан принят Закон о государственном имуществе. Раскрываются исторические аспекты института юридического лица, рассматриваются некоторые проблемы сокращения количества организационно-правовых форм юридических лиц, определения правового статуса всех юридических лиц, создания и функционирования системы некоммерческих юридических лиц.

Ключевые слова: юридические лица, Гражданский кодекс, государственные юридические лица, акционерные общества, товарищества с ограниченной ответственностью.

UDC 34

<https://doi.org/10.53355/ZHU.2022.102.1.004>

METHODOLOGICAL APPROACHES OF FOREIGN SCIENTISTS TO THE THEORY OF FEMINISM

Zh. Amanbayeva

This article discusses the views of foreign scientists on the nature of the emergence of feminism and the basic concepts of the theory of feminism: feminology, sex, gender, gender role, masculinity, femininity. In a historical retrospective, the main stages of the genesis of the feminist movement abroad are revealed. An analysis was made of the formation of the main directions of feminism: radical, socialist, liberal, neofeminism, postfeminism etc. An assessment was made of the specifics of feminology as a scientific direction in the study of various aspects of women's activities. It is argued that modern feminism is a complex phenomenon characterized by a variety of overlapping philosophical and political approaches that have had a considerable influence on social and political sciences.

Keywords: *Feminism, Neofeminism, Postfeminism, Feminology, Sex, Gender, Masculinity, Femininity.*

In modern usage, feminism is invariably associated with the women's movement and with the attempt to change the social role of women. American historian Karen Offen proposes a definition of feminism "as a system of ideas and a social movement for social and political change based on a critical analysis of the privileged position of men and the subordinate position of women in a given society"²⁹. Such a definition is more acceptable compared to, say, the common interpretation of feminism as "a common name for women's movements for the equalization of the rights of women with men"³⁰. First, although the struggle for equality and constitutes a significant part of the history of feminism, its supporters did not always and everywhere formulate their demands precisely in terms of "equal rights with men" (when "male" rights and "male" status were taken as the norm). Secondly, this definition allows us to take into account the diversity of goals and forms of activity of those whom we call feminists. In this case, feminism appears as a phenomenon characteristic of many cultures, the originality of which in a given society depends on national traditions, the ability to express oppositional opinions, and many other factors.

Feminism is not a monolithic and universal theory and, since it has various ideological manifestations and political strategies, it would be more accurate to talk about feminisms, its different - in time and space - discourses and policies (liberal, Marxist, radical, postmodern, ecological, psychoanalytic, anti-racist, etc.).

Feminism is also characterized by a diversity of political views and points of view. Depending on specific historical conditions, it can pursue a variety of political goals: from

²⁹ Offen K. (1994), *Feminism. Encyclopedia of Social History*. N.Y., p. 32.

³⁰ Elshstain J. (1981), *Public Man, Private Woman*. Oxford: Martin Robertson, p. 35.

achieving suffrage for women, establishing equal access to education and increasing the number of women in high positions in public life, to legalizing abortion, banning female circumcision and abolishing dress codes, which are restrictive and humiliating for women. The main thing is that feminists have proposed fundamentally new, reformist political strategies, and feminist theory is largely based on political views and values that are different from traditional ones.

On the patriarchal stereotypes of Western society

The patriarchal stereotypes of Western society have centuries-old traditions. "Human" in such a culture is identified with a "man", he has truly "human qualities": freedom, activity, the ability to create something new, etc. A woman, on the other hand, is a creature performing a secondary function, her activities are limited to the reproductive sphere, raising children and preparing food. This is an inferior and dependent creature, inferior in comparison with a man, limited and weak, whose whole meaning of life is to serve a man and be useful to him. A woman is even denied the ability to think and be a citizen. Such a dependent position of women was also consolidated in Western religious thought, since a woman is, in principle, a secondary being, created from the rib of Adam.

The concept of "patriarchy" (from the Greek words - "pater" (father) and "arche" (beginning, power) is identified with the "power of the father" and is defined as a form of social organization characterized by the predominant role of men in the economy, society and family³¹.

According to American sociologists, the characteristics of the roles of men and women in the framework of the patriarchal approach are as follows³²:

Table 1

Patriarchal differentiation

<i>Male characteristics</i>	<i>Female characteristics</i>
Strong, sports-inclined	Weak, sports-averse
Worries less about his appearance and is almost not afraid of old age	Worries about her appearance and is afraid of old age
Serves as the breadwinner of the family	Shows affection for the family
Has sexual experience	Virtuous
Unemotional, resistant	Emotional, tender
Logical, rational, objective, has a developed intellect	Frivolous, inconsistent, has a subtle intuition
Strives for power, leadership	Compliant, helpful
Independent, free	Dependent, more in need of protection
Active	Passive
Striving for success, ambitious	Timid, shy

Based on this differentiation, men in a patriarchal society held dominant positions in political, economic and other spheres of public life, while women were assigned secondary roles, which did not allow recognizing the importance of women's contribution to the economy, politics, culture and other areas. This contribution was deliberately understated, and successful examples of women's self-realization were hushed up.

A certain dissonance to patriarchal views is feminist theories that emerged in the West as an extreme reaction to discrimination against women in society. They served as the foundation for the development of feminology as a scientific direction, as well as a number of women's and then gender studies of women's activities in various spheres of human life.

The ideas of women's emancipation go back to ancient times. One of the first texts containing statements about the equality of women and men in the context of religious achievement is Therigatha, a part of the Buddhist canon dating back to the 6th century BC, in which the oldest nuns talk about their efforts and achievements on the path to enlightenment and liberation. This historical document confirms the possibility of women reaching the same spiritual heights as men³³.

³¹ Sovremennaya enciklopediya – online, <http://dic.academic.ru/dic.nsf/enc1p/36094>, (Retrieved on 20 of January 2022).

³² Chafetz J.S. (1978), *Masculine/feminine or human? An overview of sex roles*. Itaca.

³³ Buddizm. Uchenie Startsev, <http://www.theravada.ru/Teaching/Canon/Suttanta/therigatha.htm> (Retrieved on 20 of January 2022).

Background of the feminist concept

In a number of studies on the history of feminism, the origins of the feminist concept are associated with the emergence of a galaxy of heretical women in Europe, in particular, the medieval English recluse Julian of Norwich, who at the end of the 13th century announced her right to a special interpretation of the teachings of Christ, who was understood as a divine essence, not had sex and even more like a woman than a man³⁴.

A more widespread point of view connects the origins of feminism with the cult of human in the Renaissance. In this regard, the names of the first Italian women-writers are usually named - Isotta Nogarola, Laura Cereta and, in particular, a Venetian by birth who worked in France, Christine de Pizan (1364-1430), author of the "The Book of the City of Ladies". In 1405, she described in it an ideal city of refuge for all worthy women who feel oppression and injustice towards them by the surrounding men and society³⁵.

At the beginning of the 14th century, among the defenders of women's rights, the German philosopher and humanist Cornelius A Heinrich Cornelius Agrippa grippa (1486-1535), the author of the Declamation on the Nobility and Preeminence of the Female Sex, who was accused of hereticalism, turned out to be the German philosopher and humanist, who believed that only "the tyranny of men deprives a woman of the freedom she received at birth"³⁶.

Bright manifestations of early feminist protest include the work of 17th century English pamphleteers - Aphra Behn (1640-1689), Mary Astell (1666-1731), who are often referred to as the first defenders of women's rights in Britain. They defended the right of a woman to consider herself equal to a man and to be considered as free and full of rights.

Their performances are joined by the work of male writers, first of all, the Frenchman François Poullain de la Barre with his essay "On the equality of the two sexes" (1673). In it, he substantiated the thesis that the unequal position of a woman is the result of her submission to brute male power, and not at all a "prescription of nature", which was a reasoned response to the disputes of his contemporaries about the position of women in society and her right to define herself as an independent person³⁷.

By the middle of the 18th century, the critical voices of the French enlighteners contributed to the exposure of the myth about the woman as an unequal male being of the "second class", in connection with which the prerequisites for the spread of feminist ideas, both economic and social, were objectively formed in society. The economic prerequisites consisted in the undermining of the estate organization of feudal society under the conditions of the emergence of bourgeois relations, which entailed the involvement of women in employment and their transformation into the owners of their working hands. Social prerequisites were created by the processes of secularization of public consciousness, by the emergence of critical in their direction utopian theories of social equality.

The origin and development of the theory of feminism

The beginning of European feminism is considered the end of the 18th - the beginning of the 19th centuries, when the opinion that a woman occupies an oppressed position in a society centred on a man began to become more widespread. The issue of inequality of women was discussed by many well-known thinkers of that time Charles Fourier, Abigail Smith Adams, Marie Jean Antoine Nicolas de Condorcet, Denis Diderot, John Stuart Mill, Simone de Beauvoir and others.

The word "feminism" (from the Latin word "femina" - woman) was constructed by the French socialist-utopian Charles Fourier (1772-1837), who believed that "the social status of women is the measure of social progress". He was the first to refer to the advocates of women's equality as feminists³⁸.

³⁴ Kozyrevskaya A., 10 faktov ob odnoy iz samykh chitaemykh srednevekovykh zatvornits, <http://religo.ru/journal/15872> (Retrieved on 20 of January 2022).

³⁵ Elizarova E.Ju., Sotsialno-politicheskie vzglyady Kristiny Pizanskoj (1364-1430), <http://komi.com/gender/sc/sc2.asp> (Retrieved on 20 of January 2022).

³⁶ Slovar zapadnogo ezoterizma i gnozisa, http://teurgia.org/index.php?Itemid=78&catid=58:2010-01-14-23-39-52&id=1039:l-r-lr&option=com_content&view=article (Retrieved on 20 of January 2022).

³⁷ Karusel V. (2011), Vokrug Sveta, No. 4.

³⁸ Fourier Ch. (1966–1968), Oeuvres complètes de Charles Fourier, 12 vols. Anthropos.

The first American feminist is considered Abigail Smith Adams (1744-1818), who put forward demands for the equal rights of women and men during the American Revolutionary War (1775-1783). She went down in history thanks to her famous phrase: "We will not hold ourselves bound by any Laws in which we have no Voice, or Representation" (1776)³⁹.

The French philosopher and politician Marie Jean Antoine Nicolas de Condorcet (1743-1794) spoke about the equality of the sexes, their complementarity, and the need for equal upbringing and education of boys and girls. In his work "Sketch for a Historical Picture of the Progress of Human Mind" (1794), for which he is recognized as the creator of the so-called "theory of progress", Marquis de Condorcet singles out two main ideas:

- 1) the need to equalize the civil and political rights of all people;
- 2) endless improvement of the human race⁴⁰.

A significant contribution to the development of the theory of feminism was made by the French writer and philosopher Denis Diderot (1713-1784), who advocated the creation of a state education system - free, non-class and focused on the development of human natural abilities, regardless of gender. D. Diderot attached great importance to the education and upbringing of a person, although he did not deny that anatomical and physiological features are of great importance for the development of a child, noting the difference and at the same time the complementarity of the sexes⁴¹.

The eminent British liberal philosopher John Stuart Mill, in his work "The Subjection of Women" (1869), spoke openly about the exploitation of the reproductive functions of women by society. In the preface to the book, N. Mikhailovsky writes: "The book presents a very complete systematic set of arguments in defense of the so-called emancipation of women. It is important as a calm and versatile study of the issue, which even now is truly the "vexata question" of our society"⁴².

The work of the French writer Simone de Beauvoir (1908-1986) "The Second Sex" (1949) is rightfully considered the forerunner of modern feminism. In this book, the author tried to find out what this "female destiny" is, what is behind the concept of "natural assignment of sex", as well as how and why the position of a woman in this world differs from that of a man, whether, in principle, a woman is capable of becoming a full-fledged personality, and if so, under what conditions, in what ways, what circumstances limit the freedom of women and how to overcome them⁴³.

In the modern interpretation of the "Newest Philosophical Dictionary", "feminism" represents a socio-political movement that arose in the 18th century, the purpose of which is to provide all women discriminated against on the basis of gender, race, orientation, age, ethnicity, social status, the entire completeness of social right⁴⁴.

In a broad sense, feminism is understood as the desire for equality of women with men in all spheres of society. In a narrow sense, feminism is a women's movement, the goal of which is to eliminate discrimination against women and equalize them in rights with men.

In the 1970s, there was a sharp surge in interest in feminist research in the West. The external stimulus of this interest was the contradictions of modern society, determining the massive influx of women into professional work and contributing to their personal self-realization.

The first programmatic manifesto of feminists is traditionally considered the "The Declaration of the Rights of Woman and of the Female Citizen" (1791), formulated, published and voiced by the "pro-mother of feminism" by the French writer and journalist Olympe de Gouges (1745-1793). Her main requirements are the recognition of the electoral rights of women and the admission of women to all positions⁴⁵.

³⁹ Pushkareva N., Feminizm: idei i litsa, <http://www.feminists.ru> (Retrieved on 20 of January 2022).

⁴⁰ Condorcet J. (1795), *Esquisse d'un tableau historique des progres de l'esprit humain*. Paris.

⁴¹ Diderot D. (1966), *Diderot's selected writings (Classics in the history of thought)*. Macmillan.

⁴² Mill J. (1997), *The subjection of women*. Dover Publications.

⁴³ De Beauvoir S. (2011), *The second sex*. 1st edition. Vintage.

⁴⁴ Noveyshiy filosofskiy slovar - online. http://dic.academic.ru/dic.nsf/dic_new_philosophy/1283/ (Retrieved on 20 of January 2022).

⁴⁵ De Gouges O., *Declaration of the Rights of Woman and the Female Citizen*, <https://pages.uoregon.edu/dluecke/301ModernEurope/GougesRightsofWomen.pdf> (Retrieved on 20 of January 2022).

The cohort of writings that laid the foundations for feminism includes the famous essay "A Vindication of the Rights of Woman: with Strictures on Political and Moral Subjects" (1792) by the British writer and philosopher Mary Wollstonecraft (1759-1797), in which she argues that women are not inferior creatures to men, but seem so because of lack of education. M. Wollstonecraft notes the perniciousness of the female education system of that time and believes that a person's dignity should be evaluated regardless of his gender. She points to the need for the economic independence of women and the recognition of the same social and political rights that men enjoy and suggests considering both men and women as rational beings.

The "waves" of feminism

In the foreign women's movement, it is customary to distinguish three main "waves"⁴⁶.

The "first wave" lasted from the middle of the 19th century to the 60s of the 20th century and was associated mainly with the struggle of women for equal rights of the sexes in the field of education, work and the provision of voting rights to women.

The beginning of the organized movement is considered to be 1848, when a congress for the protection of women's rights was held in Seneca Falls (New York, USA) under the slogan "All men and women are created equal". The so-called "Declaration of Sentiments" was adopted at the congress, the authors of which were Elizabeth Cady Stanton and Lucretia Coffin Mott. The Declaration raised such important issues as the equality of women in property rights, marriage, free choice of professions, receiving a full-fledged education, etc. In particular, the Declaration stated: "We hold these truths to be self-evident: that all men and women are created equal; that they are endowed by their Creator with certain inalienable rights; that among these are life, liberty, and the pursuit of happiness; that to secure these rights governments are instituted, deriving their just powers from the consent of the governed"⁴⁷.

In 1860, the New York State Legislature passed the Married Women's Property Act into law. This act guaranteed a woman the right to retain her earned, equal with her husband's right to joint custody of children, as well as the widow's property rights, corresponding to the rights of her husband in the event of the death of his wife⁴⁸.

An important figure in the women's movement in the second half of the 19th century is Emmeline Pankhurst - a British public and political figure, she became one of the founders of the movement for the right of women to vote in elections, the so-called "suffrage" - the right to vote. In 1903, E. Pankhurst formed the Women's Social and Political Union (WSPU). Under pressure from the WSPU, the English parliament passed a series of laws to improve the status of women and gave women the right to vote in local elections.

The "second wave" began in the late 1960s and lasted until the end of the 1980s. It is marked by a new slogan - "equality in difference". The goal of the "second wave" feminists is a transition from the struggle for equality of rights, which has already been recorded in the laws of many countries, to the struggle for equality of opportunities for women, from "equality feminism" to "difference feminism", the demand to recognize the "specialness" of women's social experience.

The centre of this stage in the development of feminism was the United States, where during this period there was an active democratic women's movement against various types of discrimination, in particular, the feminist activist and publicist Carol Hanisch invented in 1969 the slogan "The Personal is Political", which became associated with the "second wave"⁴⁹.

Second-wave feminists understood that the various forms of cultural, social, economic and political inequality of women are inextricably linked. They urged women to realize that certain aspects of their personal lives are deeply politicized and reflect sexist power structures.

Special academic research, the so-called Women's Studies, originated in the United States in the late 1960s and led to the opening of university departments, centers and programs specializing in

⁴⁶ Krollokke C., Sorensen A. S. (2005), *Gender Communication Theories and Analyses: From Silence to Performance*. Sage Publications.

⁴⁷ *Feminizm v obshchestvennoy mysli i literature*. Moscow: Grifon, 2006.

⁴⁸ *Feminizm v obshchestvennoy mysli i literature*. Moscow: Grifon, 2006.

⁴⁹ Echols A. (1990), *Daring to Be Bad (American Culture)*. University of Minnesota Press.

this topic, and women's journals. Most often, these studies were carried out by women themselves and contributed to the formulation of a number of important theoretical socio-philosophical problems: about the nature of women and the specifics of female existence, about the social role of women and the historical forms of the family, about the relationship of culture to women's life experience.

During the period of the "second wave" of feminism in the 1980s, the so-called Gender studies were developed on the basis of Women's studies. Corresponding faculties and departments were opened in the universities of Western Europe and North America. At the same time, associations and research centers appeared in Europe, leading the development of gender issues.

From the late 1980s to the 1990s, various approaches to understanding the very term "gender" as a social category have been formed. The first concept of "gender" (from Latin "genus" - gender) was borrowed from grammar and introduced into social sciences by the American psychologist and sexologist John William Money, who dealt with the problems of sexual identity. J. Money also first used the concepts of "gender role", "gender identity" and suggested that biological sex insignificantly affects the gender roles of men and women in society⁵⁰.

Back in 1935, the well-known work⁵¹ of the American ethnographer Margaret Mead presented weighty evidence of the absence of a direct connection between gender and social role. M. Mead conducted anthropological studies of the primitive tribes of New Guinea, which demonstrated an unconventional division of functions between men and women. For example, in the Tchambuli tribe, where matriarchy reigned, women were engaged in the conduct of all affairs, and men decorated themselves and were engaged in art.

From the studies of M. Mead and other authors, it can be concluded that the gender roles of men and women are not uniquely determined biological in nature, but are due to the socio-cultural characteristics of society.

Further the concepts of "sex" (English - "sex") and "gender" (English - "gender") tried to separate the American psychoanalyst Robert Stoller. His concept was based on the division of "biological" and "cultural": the study of sex, R. Stoller believed, is the subject area of biology and physiology, and the analysis of gender can be considered as the subject area of research by psychologists and sociologists, the analysis of cultural and historical phenomena. "The term gender has psychological and cultural rather than biological connotations. If gender is correctly defined as male and female, then gender, respectively, as masculine and feminine; masculinity and femininity can be seen as completely independent of (biological) sex"⁵².

Ordinary consciousness in many practical cases continues not to distinguish between these two concepts. However, a clear understanding of their difference has formed in the scientific community. Modern sociology interprets "gender" as a concept opposite to the concept of a person's biological sex. The difference lies in the fact that a person receives a biological sex even before birth, while gender is understood as a behavioral complex inherent in representatives of different sexes.

According to the Newest Philosophical Dictionary, the term "gender" is a social gender, i.e. a set of social and cultural norms that society prescribes to people, depending on their biological sex⁵³.

Respectively, a "gender role" is a set of specific gender patterns of behavior that are expected from a man and a woman⁵⁴.

Men and women in any society must fulfill the "gender roles" assigned to them by that society, and as a rule, these roles will be different in different societies.

The masculine gender role is characterized by the greatest manifestation of such personality traits and qualities as independence, assertiveness, authoritativeness, a tendency to defend one's views, ambition, leadership ability, a propensity for risk, an analytical mindset, self-confidence, and self-sufficiency.

⁵⁰ Money J. (1965), *Psychosexual Differentiation. Sex Research: New Developments*. New York: Holt, Rhinehart and Winston.

⁵¹ Mead M. (1935), *Sex and temperament in three primitive societies*. N.Y.

⁵² Stoller L.J. (1968), *Sex and Gender*. N.Y.

⁵³ Noveyshiyy filosofskiy slovar - online. http://dic.academic.ru/dic.nsf/dic_new_philosophy/1283/ (Retrieved on 20 of January 2022).

⁵⁴ Psihologicheskiy slovar - online. URL: http://slovarionline.ru/psihologicheskiy_slovar/page/gendernaya_rol.393/ (Retrieved on 20 of January 2022).

The feminine gender role is more characterized by such qualities as modesty, tenderness, devotion, shyness, compassion, the ability to sympathize, the ability to console, warmth, cordiality, gentleness, gullibility and love for children.

Masculine and feminine qualities of a person are largely determined by the social context during formation and development, that is, they have a sociocultural determination, as they are a reflection of normative ideas that are widespread in society.

Thanks to the work of the American psychologist Sandra Bem, another gender type has been identified - "androgynous", which is equally inherent in both masculine and feminine personality traits. In the interpretation of S. Bem, the term "androgyny" describes psychosocial rather than physiological or anatomical characteristics⁵⁵.

Interest in gender issues has led to a tendency in science to refer to all research related to gender issues as gender, regardless of what field of science they are conducted in and on what theoretical platform they are based.

However, it must be remembered that the gender approach implies the study of the dialogue of the sexes, their relationships, and does not concentrate only on the female theme, unlike feminology and "women's studies". The gender approach indicates that all differences are socially constructed, including, and, first of all, what in classical philosophy has always been considered essential in relation to the individual, an attributive feature of human existence. Gender studies are aimed primarily at studying the diverse aspects of the manifestation of gender.

During the period of the "second wave" in feminism, three main directions began to be distinguished: radical, socialist and liberal.

Radical feminism is fighting for a new social order in which women are supposed to be separate from men. The family is considered to be the main instrument of suppression of women through sexual slavery and forced motherhood in the patriarchal structures of society.

Radical spokeswoman Betty Friedan, in her book "The Feminine Mystique" (1963), criticized the idea that women can only realize themselves in the field of household and child-rearing. B. Friedan believed that this role was imposed on a woman through the creation of the so-called "mystery of femininity." She noted that pseudoscientific theories, women's magazines and the advertising industry "have taught that women with true femininity do not need a career, they do not need a higher education and political rights - in a word, they do not need the independence and opportunities for which once feminists fought. All that is required of them is to devote themselves from early girlhood to finding a husband and having children"⁵⁶.

Thus, in their works, radical feminists K. Millet (Sexual Politics, 1970), S. Firestone (The Dialectics of Sex, 1970), A. Dworkin (Pornography: Men Possessing Women, 1975) see a way out in separatist female actions. Criticizing the fundamental foundations of society: love, family, marriage, motherhood, etc., they believe that gender inequality can be eliminated only by rejecting the cult of the family, women gaining "their own power" at all its levels and the destruction of patriarchy as such.

The views of A. Bebel, K. Marx and F. Engels gave rise to the development of Marxist, or socialist feminism, which examines the female theme from the point of view of class and racial domination, together with the destruction of which sex discrimination should be destroyed.

These ideas are reflected in the work of August Bebel "Woman and Socialism" (1883), where he convincingly demonstrates the relationship between gender inequality and class exploitation using examples of the position of women from primitive times to the capitalist era.

Friedrich Engels in his work "The Origin of the Family, Private Property and the State" (1884), connects the subordination of women to men with the formation of private property, class society and a change in the nature of the division of labor in the family. Prostitution, work from home, childcare and marriage are seen as ways of exploiting women by the patriarchal system.

⁵⁵ Bem S., Martyna W., Watson C. (1975), Sex typing and androgyny. Journal of Personality and Social Psychology, 31, p. 634 -643.

⁵⁶ Friedan B. (2001), The Feminine Mystique. W. W. Norton & Company.

According to F. Engels, the oppression of women will completely disappear only with the final elimination of the social division of labour and class division⁵⁷.

Often, radical and socialist feminism is called neo-feminism, a movement promoting the idea of a "female revolution" against "male chauvinism." In general, the ideology and slogans of neo-feminism are aimed at overcoming traditional ideas that the main purpose of women is procreation, that the main meaning of their life is reduced to fulfilling reproductive functions, and therefore having children is their main duty. Following the radical feminists, neo-feminists insist that motherhood should be moved from the category of "responsibility" to the category of "rights" for women.

Liberal feminism focuses on achieving equality between men and women without radically changing the patriarchal system, through political and legal reforms, as well as using personal interaction between men and women as a starting point from which society is being transformed.

According to liberal feminists, all women are able to independently assert their right to be equal with men. Proceeding from this, changes in the position of women can be carried out without radical changes in social structures, as other areas of feminism suggest.

For liberal feminists, issues such as the right to abortion, the issue of sexual harassment, the possibility of equal voting, equality in education, equal pay for equal work, availability of medical services, drawing attention to the problem of sexual and domestic violence against women.

The emergence of the "third wave" of feminism is attributed to the 1990s, it is a continuation of the "second wave" and the term "post-feminism" is used to define it. The ideologists of "post-feminism" advocate a new type of feminism, which prioritizes not gender equality, but their differences.

Many Third Wave feminists believe that discrimination against women still exists in Europe and North America as well as in the rest of the world. There are many different opinions among feminists regarding the depth and breadth of existing problems, their identification and how to deal with them.

There are feminists who accuse the feminist movement of promoting anti-masculine prejudice. Among them is the American writer Camille Paglia, who, criticizing American feminism of the "third wave", points to its repressiveness, limitation and totality, as a result of which it is no longer progressive, does not move society forward, but closes in on itself and is therefore barren.

American writer Christina Hoff Sommers is the author of many works on feminism and antifeminism in modern American culture "Who Stole Feminism?" (1995), "The War Against Boys" (2000), also raises the question of the use of the term "feminism", since feminism, in her opinion, is based on the statement "First of all, women are people", and any statements whose purpose is to separate people by gender instead of uniting them, should be called sexist, not feminists⁵⁸.

At the center of most of the works of feminist philosophers in this direction are questions of the suppression of women through language practices (discourses). Thanks to postmodern philosophers of a feminist orientation, the concepts of "female writing" and "female reading" have been introduced into science.

The observed discrepancies and contradictions within the discipline and within feminism as such, manifested from the very beginning, led the scientific community to the need to switch to a new approach in women's and gender studies, opposite to the patriarchal and feminist - egalitarian, which characterizes gender neutrality.

Egalitarianism (from the French "égalité", "égalité" - equality) is a concept based on the idea of equality, which implies the creation of a society with equal opportunities for governance and access to material benefits for all its members⁵⁹.

The adoption of an egalitarian point of view on gender relations can be considered the result of the accumulation of knowledge and a more subtle analysis of gender differences and

⁵⁷ Engels F., Origin of the Family, Private Property, and the State, https://www.marxists.org/archive/marx/works/download/pdf/origin_family.pdf (Retrieved on 20 of January 2022).

⁵⁸ Schaub D., Sisters at odds, <https://www.thenewatlantis.com/publications/sisters-at-odds> (Retrieved on 20 of January 2022).

⁵⁹ Bolshoy enciklopedichesky slovar, <http://vseslova.ru/index.php?dictionary=bes&word=egalitarizm> (Retrieved on 20 of January).

characteristics, and is symbolized by the removal of the extremes of patriarchal and feminist concepts, bringing the relationship between the sexes to a higher level of development.

It is often argued that women's and gender studies do not have their own methodology, epistemology and, therefore, are not a discipline, but rather a political activity disguised as intellectual clothes. In fact, numerous theoretical works have shown that women's and gender studies, of course, have a methodological uniqueness inherent only to them, and these studies apply a wide range of methodologies, methods and tools of the humanities and social sciences.

Conclusion. Summarizing what has been written, we can conclude that in the early stages of development of Western society, the presence of a patriarchal structure contributed to the existence of ideas about the natural differences between the sexes, due to their biological essence. For a woman by nature itself, such values as motherhood and housekeeping are assigned as basic, and for a man - the extraction of means of subsistence and protection, communication with the outside world.

That is, in the patriarchal paradigm, each sex has its own "gender role": certain life goals and values, means of achieving them, and acceptable areas of activity. Violation of such a distribution of roles, according to the patriarchal approach, leads to the undermining of the foundations of society and social conflicts.

However, an analysis of the subsequent development of Western society demonstrates numerous examples of women's emancipation in various spheres of public life within the framework of feminism, which allow us to draw the following conclusions:

- the ideas of equal rights for women and men are not new, since the 13th century, religious figures, philosophers and writers in their works broadcast the idea of equality of people regardless of gender, which served as the origins of the development of feminist theory;

- the beginning of European feminism is considered the end of the 18th - the beginning of the 19th centuries, when the economic and social prerequisites for the spread of feminist ideas in society were objectively formed. The issue of inequality of women was discussed by many well-known thinkers of that time Charles Fourier, Abigail Smith Adams, Marie Jean Antoine Nicolas de Condorcet, Denis Diderot, John Stuart Mill, Simone de Beauvoir and others. The term "feminism" appeared, personifying a social and political movement, the purpose of which is to provide women with the full range of social rights;

- in the history of the feminist movement, the so-called "three waves" are distinguished:

- 1) the "first wave", which lasted from the middle of the 19th century to the 60s of the 20th century, was marked by the struggle for the equality of women and men in various spheres of public life. The result of the women's movement of this period was the legalization of the political rights of women, in particular, women were given the opportunity to vote in elections, as well as social rights, such as the opportunity for women to receive education, including professional education; participation in social production, albeit in a narrow range of professions and with pay lower than that of men; the possibility of inheriting property, and therefore the ability to conduct business independently;

- 2) the "second wave" of feminism, which began in the late 60s and lasted until the end of the 80s of the 20th century, is classified as a period of transition from the struggle for gender equality, which has already been declared in the laws of many countries, to the struggle for equal opportunities for women in cultural, social, economic and political spheres. The "second wave" served as an impetus for the development of various directions in the feminist movement: radical feminism, Marxist or socialist feminism and liberal feminism, as well as "feminology" as a science about women, discussions about the differences between the concepts of "sex" and "gender", on the socio-cultural determination of "gender roles" and the dissemination of women's and gender studies in the scientific community on the widest range of issues. The result of this period can be considered the possibility of direct participation of women in the political life of the country, professional self-realization of women in various fields of activity and career advancement, etc.;

- 3) the "third wave" of feminism refers to the 90s of the 20 century, and to define its essence, the term "post-feminism" is used, which focuses not on gender equality, but on their differences:

biological, social and psychological, which, however, is not should hinder the fruitful coexistence of women and men, but on the contrary, it makes it possible to move to complementary relations between the sexes. The result of the era of "post-feminism" is the transition to an egalitarian concept that characterizes equal treatment of men and women, without denying their differences. This assumes, in the professional field, engaging in any kind of activity for any gender.

REFERENCES:

1. BEM S., MARTYNA W., WATSON C.: Sex typing and androgyny. *Journal of Personality and Social Psychology*, 31. 1975.
2. BOLSHOY ENCIKLOPEDICHESKY SLOVAR, <http://vseslova.ru/index.php?dictionary=bes&word=egalitarizm> (Retrieved on 20 of January).
3. BUDDIZM. UCHENIE STARTSEV, <http://www.theravada.ru/Teaching/Canon/Suttanta/therigatha.htm> (Retrieved on 20 of January 2022).
4. CHAFETZ J.S.: *Masculine/feminine or human? An overview of sex roles*. Itaca. 1978
5. CONDORCET J.: *Esquisse d'un tableau historique des progres de l'esprit humain*. Paris. 1795.
6. DE BEAUVOIR S.: *The second sex*. 1st edition. Vintage. 2011.
7. DE GOUGES O.: *Declaration of the Rights of Woman and the Female Citizen*, <https://pages.uoregon.edu/dluebke/301ModernEurope/GougesRightsofWomen.pdf> (Retrieved on 20 of January 2022).
8. DIDEROT D.: *Diderot's selected writings (Classics in the history of thought)*. Macmillan. 1966
9. ECHOLS A.: *Daring to Be Bad (American Culture)*. University of Minnesota Press. 1990.
10. ELIZAROVA E.JU.: *Sotsialno-politicheskie vzglyady Kristiny Pizanskoy (1364-1430)*. <http://komi.com/gender/sc/sc2.asp> (Retrieved on 20 of January 2022).
11. ELSHTAIN J.: *Public Man, Private Woman*. Oxford: Martin Robertson. 1981.
12. ENGELS F.: *Origin of the Family, Private Property, and the State*, https://www.marxists.org/archive/marx/works/download/pdf/origin_family.pdf (Retrieved on 20 of January 2022).
13. FEMINIZM V OBSHHESTVENNOY MYSLI I LITERATURE. Moscow: Grifon, 2006.
14. FOURIER CH.: *Oeuvres complètes de Charles Fourier, 12 volsaris*. Anthropos. 1966–1968.
15. FRIEDAN B.: *The Feminine Mystique*. W. W. Norton & Company. 2001.
16. KARUSEL V.: *Vokrug Sveta*, No. 4. 2011.
17. KOZYREVSKAYA A.: *10 faktov ob odnoy iz samykh chitaemykh srednevekovykh zatvornits*. <http://religo.ru/journal/15872> (Retrieved on 20 of January 2022).
18. KROLOKKE C., SORENSEN A. S.: *Gender Communication Theories and Analyses: From Silence to Performance*. Sage Publications. 2005.
19. MEAD M.: *Sex and temperament in three primitive societies*. N.Y. 1935.
20. MILL J.: *The subjection of women*. Dover Publications. 1997.
21. MONEY J.: *Psychosexual Differentiation*. *Sex Research: New Developments*. New York: Holt, Rhinehart and Winston. 1965.
22. NOVEYSHIY FILOSOFSKIY SLOVAR - online. http://dic.academic.ru/dic.nsf/dic_new_philosophy/1283/ (Retrieved on 20 of January 2022).
23. OFFEN K.: *Feminism*. *Encyclopaedia of Social History*. N.Y. 1994.
24. PSIHOLOGICHESKIY SLOVAR - online. URL: http://slovarionline.ru/psihologicheskij_slovar/page/gendernaya_rol.393/ (Retrieved on 20 of January 2022).
25. PUSHKAREVA N.: *Feminizm: idei i litsa*, <http://www.feminisnts.ru> (Retrieved on 20 of January 2022).
26. SCHAUB D.: *Sisters at odds*, <https://www.thenewatlantis.com/publications/sisters-at-odds> (Retrieved on 20 of January 2022).
27. SLOVAR ZAPADNOGO EZOTERIZMA I GNOZISA, http://teurgia.org/index.php?Itemid=78&catid=58:2010-01-14-23-39-52&id=1039:1-r-lr&option=com_content&view=article (Retrieved on 20 of January 2022).

28. SOVREMENNAYA ENCIKLOPEDIYA – online,
<http://dic.academic.ru/dic.nsf/enc1p/36094>, (Retrieved on 20 of January 2022).

29. STOLLER L.J.: Sex and Gender. N.Y. 1968.

ӘОЖ 34.4414

<https://doi.org/10.53355/ZHU.2022.102.1.005>

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ КОНСУЛДЫҚ ҚЫЗМЕТІ

Сабитов Е.

Тәуелсіздік жарияланғаннан кейін Қазақстан Республикасының маңызды міндеті достық, ынтымақтастық және өзара көмек қағидаттарына негізделген халықаралық қатынастарды орнату үшін іргетас қалау болды. Халықаралық байланыстарды нығайту бойынша жеткілікті тәжірибесі болмағандықтан, Қазақстан экономикасы дамыған сенімді көпвекторлы тұрақты мемлекет мәртебесіне қол жеткізу бойынша қиын жолдан өтті. Бұл ретте халықаралық аренада елді нығайтуға зор үлес қосқан дипломатиялық қызметтің еңбегі аз болған жоқ. Бұл мақала дипломатиялық қызметтің бір бөлігі болып табылатын ҚР консулдық қызметіне арналған. Мақалада қызметі Қазақстан Республикасының сыртқы саяси бағытын іске асыруға бағытталған Сыртқы істер министрлігі тетігінің негізі сипатталады, сондай-ақ консулдық жұмысты жүзеге асыратын бөлімшенің функционалдық ерекшеліктері ашылады.

Кілт сөздер: *ҚР консулдық қызметі, ҚР Сыртқы істер министрлігі, халықаралық байланыстар, елшілік.*

Тәуелсіздіктің алғашқы жылдарында іс жүзінде Қазақстан Республикасының консулдық мекемелерінің алдында сапалы жаңа міндеттер тұрды, оларды шешу халықаралық байланыстарды нығайту мен жетілдірудің жеткілікті тәжірибесі болмай, қазақстандық заң шығарушы органның жаңа бейресми және кәсіби көзқарасын талап етті. Осыған байланысты олар Қазақстанның елшіліктері мен консулдықтарына консулдық заңнама, белгілі бір компанияның сенімділігі, белгілі бір елде белгілі бір процедураны өткізу тәртібі туралы түсіндіру және кеңес алу үшін жүгінуге мәжбүр болды.

Қазақстан өз тәуелсіздігінің үшінші онжылдығына экономикасы серпінді дамып келе жатқан және нақты белгіленген сыртқы саяси басымдықтары бар қалыптасқан тұрақты мемлекет ретінде қадам басты.

Қазақстанның әлемдік аренада субъективтілігінің артуы мемлекеттің рөлі мен халықаралық беделінің артқанын, өңірлік салмағының ұлғайғанын, жаһандық экономика мен қаржы институттары үшін мәнінің өскенін айғақтайды. Сонымен бірге, қазіргі заман болмысын ескере отырып, Қазақстан Республикасының сыртқы саясаты ұлттық мүдделерді прагматизм қағидаттарында жаңғыртуды және ілгерілетуді талап етеді. Бұл процеске бірқатар ішкі және сыртқы факторлар әсер етеді [1].

Сыртқы саяси қызметті жүзеге асыратын орталық мемлекеттік орган Қазақстан Республикасының Сыртқы істер министрлігі (бұдан әрі – СІМ) болып табылады.

"Қазақстан Республикасының дипломатиялық қызметі туралы" 2002 жылғы 7 наурыздағы Қазақстан Республикасының Заңына сәйкес СІМ Қазақстан Республикасының сыртқы саясатының негізгі бағыттарын әзірлеуді және Мемлекет басшысының халықаралық бастамаларын іске асыруды жүзеге асырады, сондай-ақ Президент пен Үкіметке тиісті ұсыныстар береді, сыртқы саяси бағытты іске асыру жөніндегі жұмысты жүргізеді, орталық атқарушы органдардың шет мемлекеттермен қарым-қатынастарындағы халықаралық қызметін үйлестіруді жүзеге асырады.

Қазақстан Республикасының мемлекеттік органдары Қазақстан Республикасының халықаралық шарттары мен міндеттемелерін талдау жөніндегі жұмысты тұрақты негізде

жүзеге асырады, сыртқы саясатты жүзеге асыруға стратегиялық және тактикалық тәсілдерді және оны іске асыру жөніндегі ұсыныстарды әзірлейді.

Мемлекеттік органдар аталған жұмысты одан әрі пысықтау және тиісті шешімдер қабылдау үшін ел басшылығының қарауына нақты ұсыныстар енгізу мақсатында СІМ-мен үйлестіреді.

Мемлекеттік органдардың сыртқы саяси салдарлары болуы ықтимал ішкі сипаттағы қандай да бір шешімдер қабылдауы міндетті түрде СІМ-мен келісіледі.

Шет елдерде Қазақстан Республикасының ішкі және сыртқы саясатын ақпараттық қамтамасыз ету, шет мемлекеттердің мемлекеттік басқару органдарының, іскерлік, ғылыми және қоғамдық топтарының, бұқаралық ақпарат құралдарының өкілдерімен жұмыс жүргізу маңызды міндет болып табылады. Осыған байланысты СІМ басқаратын дипломатиялық қызметтің бірыңғай жүйесінің маңызды элементі Қазақстан Республикасының шет елдердегі мекемелері болып табылады.

Сыртқы саясатты жаңғыртудың басымдықтары мыналар болып табылады:

- * аймақтық және ұлттық қауіпсіздікті жан-жақты нығайту;
- * экономикалық және сауда дипломатиясын белсенді дамыту;
- * мәдени-гуманитарлық, ғылыми-білім беру және басқа да сабақтас салалардағы халықаралық ынтымақтастықты қарқындету;

* шет елдерде азаматтарды, олардың жеке, отбасылық, іскерлік мүдделерін құқықтық қорғауды күшейту [2]. Шетелдік мекемелердің қызметі ұлттық мүдделерді қорғауға және ілгерілетуге бағытталған. Шет елдердегі мекемелер тұрақты мониторингті жүзеге асырып, ақпарат жинайды және талдайды, СІМ басшылығын болу мемлекетіндегі оқиғалар туралы уақтылы хабардар етеді.

Сыртқы саясат саласындағы міндеттерді тиімді іске асыру мақсатында Қазақстан Республикасы дипломатиялық қызмет органдарын одан әрі институционалдық дамытуға: дипломатиялық кадрларды даярлауға, қайта даярлауға және олардың біліктілігін арттыруға; Қазақстанның шет елдерде және оның өкілдерінің халықаралық ұйымдарда дипломатиялық қатысуын кеңейтуге; СІМ қызметкерлері мен олардың отбасы мүшелерін элеуметтік-материалдық қамтамасыз етуді жақсартуға зор маңыз береді [3].

Қазіргі уақытта Қазақстан әлемнің 158 мемлекетімен дипломатиялық қарым-қатынаста, оның 67-сінің біздің республикамызда дипломатиялық өкілдіктері бар [4].

Қазақстан Республикасының консулдық қызметі – дипломатиялық қызметтің халықаралық құқық жол беретін шекте қызметі мемлекеттің, Қазақстан Республикасы азаматтарының және заңды тұлғаларының құқықтары мен мүдделерін қорғауды қамтамасыз етуге, сондай-ақ Қазақстан Республикасының басқа мемлекеттермен достық қатынастарын дамытуға және экономикалық, сауда, ғылыми-техникалық, гуманитарлық-мәдени байланыстарды және туризм саласындағы ынтымақтастықты кеңейтуге жәрдем көрсетуге бағытталған бір бөлігі [5]. Шетелде ұлттық мәселелер мен мүдделерді қорғау – оның қызметкерлерінің қажетті функционалдық міндеті. Оны жүзеге асыру үшін Консул, әрине, консулдық округтегі жағдайды зерделеуі, осы өңірдегі саяси, экономикалық, мәдени әлеует туралы түсінікке, сонымен қатар Қазақстан тарапымен ынтымақтасуға дайын құқықтық қатынастардың жекелеген субъектілері туралы ақпаратқа ие болуы қажет.

Басқаша айтқанда, консулдық қызмет бағыттарының ішінде тек консулдық мәселелерді жүзеге асырумен қатар, Қазақстан Республикасының, оның заңды және жеке тұлғаларының экономикалық, саяси мүдделерін қорғаудың рөлі, сондай-ақ консулдық округтегі экономикалық, саяси жағдай туралы ақпаратты жинау, зерделеу және талдау және бұл туралы елшілікті және СІМ хабардар ету барған сайын артып келеді.

Консулдық жұмыс Қазақстан Республикасы Президентінің 2016 жылғы 25 сәуірдегі № 240 Жарлығымен бекітілген (Кіріспе жаңа редакцияда – ҚР Президентінің 18.09.2021 № 661 Жарлығымен) Қазақстан Республикасының Консулдық жарғысымен регламенттеледі. Қазақстан Республикасының Консулдық жарғысы елдегі консулдық қызметінің құқықтық

негіздерін, Қазақстан Республикасының консулдық лауазымды адамдарының Қазақстан Республикасынан тыс жерлерде Қазақстан Республикасының, Қазақстан Республикасының азаматтары мен заңды тұлғаларының құқықтары мен мүдделерін қорғау жөніндегі құқықтары мен міндеттерін айқындайды [6].

Бұл базалық құжат консулдық қызмет департаментінің және шетелдегі консулдық мекемелердің жұмысында құқықтық негіз болып табылады. Жарғы елдің заңнамасына сәйкес және жалпы әлемдік тәжірибені ескере отырып әзірленді. Онда консулдық қызмет адамдарының міндеттері, олардың консулдық іс-әрекеттерді орындау жөніндегі функциялары мен өкілеттіктері егжей-тегжейлі сипатталған.

Консулдық жұмысты жүзеге асыратын ҚР СІМ-нің функционалдық құрылымдық бөлімшесі консулдық қызмет департаменті (КҚД) болып табылады.

ҚР СІМ КҚД негізгі міндеті шет елдерде ҚР жеке және заңды тұлғаларының құқықтары мен мүдделерін қорғау, ҚР консулдық мекемелерінің ҚР азаматтарын консулдық есепке алу, ҚР азаматтығы, халықаралық асырап алу, заңдастыру және апостиль қою, құжаттарды талап ету, Қазақстан Республикасының визаларын беру, азаматтық хал актілерін тіркеу, қайтып оралуға куәліктерді ресімдеу бойынша құжаттандыру және Қазақстан Республикасының заңнамасына сәйкес өзге де консулдық іс-әрекеттерді орындау бойынша қызметін үйлестіру болып табылады.

КҚД жұмысы Қазақстан Республикасының заңнамалық және нормативтік актілеріне, біздің мемлекет қатысушысы болып табылатын халықаралық шарттар мен келісімдерге, сондай-ақ ҚР СІМ нұсқаулық құжаттарына сәйкес жылдық жоспарлар негізінде құрылатын аумақтық және функционалдық құрылымдық бөлімдерге бөлінеді [7].

Аумақтық бөлімдер тиісті шет мемлекеттермен консулдық қатынастарды дамытады; осы елдер мен Қазақстан арасында жасалған консулдық конвенциялар мен келісімдердің іске асырылуын бақылайды; жетекшілік ететін мемлекеттер аумағында Қазақстан Республикасы мен оның азаматтарының құқықтары мен мүдделерін қорғауды қамтамасыз етеді; ҚР аумағындағы шетелдік консулдық мекемелердің қызметіне жәрдемдеседі. Бөлімдер жетекшілік ететін аймақ мемлекеттерімен тиісті келісімдерге қол қоюға дайындық жұмыстарын жүргізеді. Бұдан басқа, аумақтық бөлімдер шетелдегі ҚР консулдық мекемелерінің есептерін және басқа да анықтамалық-ақпараттық материалдарын талдаумен айналысады, осы материалдарда ұсыныстар мен қорытындылар әзірлейді және оларды жүзеге асыру бойынша шаралар қабылдайды. Олар сондай-ақ консулдық қызмет саласына қатысты ақпараттық материалдарды дайындап, ҚР мүдделі министрліктері мен ведомстволарына жолдайды, оралмандардың тарихи Отанына қоныс аударуына жәрдем көрсету бойынша жұмыстарды тұрақты негізде жүргізеді.

Функционалдық бөлімдерге: паспорт-виза бөлімі, Құқықтық мәселелер және көші-қон бөлімі, кеңсе жатады.

Паспорт-виза бөлімі шетелге шығу үшін ҚР азаматтарына шетелдік визаларды рәсімдейді және алады, мемлекеттік органдарды шетелдік визаларды алу тәртібі мен шарттары, сондай-ақ кету елінде болу шарттары туралы ақпараттық-анықтамалық материалдармен қамтамасыз етеді; шетелдіктерге визалар береді; шетелдегі ҚР консулдық мекемелеріне визалық мәселелер бойынша нұсқаулар жібереді және олардың сақталуына бақылауды жүзеге асырады: визалардың үлгілерін, паспорттар мен визалардағы әртүрлі белгілер мен жазбалардың нысандарын әзірлейді және құзыретті органдармен келіседі және бекітуге ұсынады; шығу құжаттары мен қазақстандық визаларды ресімдеуді реттейтін нұсқаулықтарды әзірлейді; шетелдегі ҚР консулдық мекемелерін паспорттардың, қосымша парақтардың және визалардың бланкілерімен қамтамасыз етеді.

Құқықтық мәселелер және көші-қон бөлімі Азаматтық мәселелері жөніндегі нормативтік актілердің жобаларын әзірлеуге қатысады және ҚР шетелдегі консулдық мекемелерінің азаматтық мәселелері жөніндегі ҚР Президентінің шешімдерін орындауын қамтамасыз етеді; ҚР шет елдердегі консулдық мекемелерінің жұмыс тәжірибесін, сондай-ақ нотариат, құжаттарды талап ету және заңдастыру, АХАЖ, баждарды өндіріп алу және кедендік баждарды төлеу

мәселелері бойынша басқа мемлекеттердің тәжірибесін зерделейді және жинақтайды. Қазақстан Республикасының азаматтары болып табылатын балаларды асырап алу, Заңсыз көші — қонға және адамдардың заңсыз пайдалану мақсатында трафигіне қарсы күрес.

Қазақстан Республикасының шет елдердегі консулдық мекемелері ҚР СІМ КҚД есеп береді және болу елдеріндегі ҚР дипломатиялық өкілдіктер басшыларының басшылығымен жұмыс істейді. Өз құзыреті шеңберінде консулдық мекемелер Қазақстан Республикасының сыртқы саясатын жүргізуге қатысады, сауда-экономикалық, ғылыми-техникалық, мәдени, гуманитарлық және туристік байланыстарды кеңейту жолымен басқа мемлекеттермен достық қарым-қатынасты дамытуға жәрдемдеседі.

Әдетте, консулдықтарды ашу туралы келісім өзара түсіністік негізінде жүзеге асырылады. Егер консулдық орналасқан ел бұған қарсы болмаса, консулдық функцияларды басқа (үшінші) мемлекетте де, сондай-ақ үшінші мемлекеттің атынан да орындауға болады. Көптеген елдерде консулдық патент Елшілігінің Консулдық бөлімінің меңгерушісі және консулдық экзекватура тағайындалған кезде ол консулдық функцияларды орындайтын дипломатиялық қызметкер ретінде аккредиттеледі.

Консулдық шет елдердегі мекемелердің штаты үш бөлікке бөлінеді: консулдық лауазымды адамдар (жедел-дипломатиялық персонал), консулдық қызметшілер (әкімшілік-техникалық персонал) және қызмет көрсетуші персонал (жүргізушілер, еден жуушылар, Бағбандар; олар жергілікті тұрғындар да болуы мүмкін).

Консулдық мекеменің қызметкерлері ҚР СІМ белгілеген тәртіппен тиісті лауазымдарға тағайындалады. Консулдық мекемеге жүктелген міндеттердің орындалу сапасына және оның функцияларын жүзеге асырудың тиімділігіне консулдық мекеменің басшысы дербес жауапты болады.

Қазақстан Республикасының СІМ шетелде консулдық қатысуын кеңейту жөніндегі өз қызметінде Құрметті Консул институтын белсенді және мақсатты түрде пайдаланады. Қазіргі уақытта ҚР құрметті консулдықтары Еуропа елдерінде ашылған: Болгария, Австрия, Люксембург, Бельгия, Румыния, Кипр, Чехия, Италия, Испания, Латвия, Эстония, Молдова, Мальта, Польша, Украина, Швейцария, Швеция, Германия, Греция, Венгрия, Түркия, Хорватия, Шотландия, Ұлыбритания және Ирландия; Таяу Шығыс елдерінде; Ливан, Израиль, Иордания, Сауд Арабиясы және Ирак; Азия елдерінде: Қытай, Пәкістан, Таиланд, Жапония және Филиппин; Африка елдерінде: Оңтүстік Африка.

Қазақстанның сыртқы саясатын экономизациялау аясында ірі бизнесте белсенді жұмыс істейтін және өз елдерінің саяси және іскер топтарымен берік байланысы бар ҚР құрметті консулдары Қазақстанға осы елдердің капиталын тартуға ықпал етеді, қазақстандық кәсіпкерлермен өзара тиімді ынтымақтастықты ұйымдастыруға жәрдемдеседі, өз Отанында ҚР оң имиджін белсенді насихаттайды.

Құрметті Консул лауазымына кандидатуралар олардың нақты мүмкіндіктері, атқаратын қоғамдық жағдайы, іскерлік және моральдық қасиеттері ескеріле отырып қаралады. Болу мемлекетіндегі республиканың экономикалық, әлеуметтік және мәдени әлеуетін насихаттау, ҚР Жеке және заңды тұлғаларының құқықтары мен заңды мүдделерін қорғау тұрғысынан Қазақстанға олар көрсете алатын практикалық көмектің көлемі назарға алынады.

Шетелдегі ҚР Құрметті консулының функциялары Қазақстан Республикасының Сыртқы істер министрі 1996 жылғы 9 желтоқсанда бекіткен "Қазақстан Республикасының құрметті (штаттан тыс) консулы туралы" Ережемен реттеледі.

ҚР құрметті консулдарын болу мемлекетінің Сыртқы істер министрлігімен келісім бойынша ҚР Сыртқы істер министрі тағайындайды. Барлық қажетті келісу рәсімдерін жүргізгеннен кейін ҚР Сыртқы істер министрі белгілі бір болу мемлекетіндегі ҚР Құрметті консулының атына консулдық патент береді [7].

Консулдық қызмет міндеттерінің арасында шет елдерде ҚР азаматтары мен заңды тұлғаларының құқықтары мен мүдделерін қорғау басты орын алады. Консулдық қорғаудың мақсаты-бұзылған құқықтарды қалпына келтіру немесе азаматқа немесе мемлекетке оның

заңды тұлғалары арқылы келтірілген залалды өтеу. Бұл тұрғыда қазақстандық консулдардың функциялары өте алуан түрлі және жан-жақты. Олардың ішінде: ұлттық паспорттар мен визалар беру; нотариаттық іс-әрекеттерді орындау; азаматтық хал актілерін тіркеу; өз азаматтары қайтыс болған, кәмелетке толмаған немесе әрекетке қабілеттілігін ішінара жоғалтқан жағдайларда олардың құқықтарын қорғау; ҚР азаматтарының болу елінің сот органдарында өкілдігі, сот құжаттарын тапсыру; әуе және теңіз кемелерінің экипаждарына қадағалау және қажет болған жағдайда көмек көрсету және т. б.

Шетелге шығатын қазақстандықтар санының өсуімен Қазақстанның консулдық қызметінің жұмысы шиеленісе түсуде. Ал әлемде жиілеп кеткен әскери жанжалдардың, террористік актілердің, адамдарды кепілге алу жағдайларының, табиғи және техногендік катаклизмдердің және т.б. салдарынан болжанбайтын болады. Консулдық қызметкерлер көбінесе біздің елден заңсыз көшіп-қонушылармен жұмыс істеу, экономикалық кепілдікке алынғандарды босату, Террористік акция орындарында ҚР азаматтарына көмек көрсету және іздеу, біздің отандастарымызды ықтимал ұрыс қимылдары немесе дүлей зілзала аймақтарынан эвакуациялау жоспарын әзірлеу сияқты проблемаларға тап болады [8].

Консулдық заңнама және көптеген түрлі елдердің тәжірибесі консулдық қызметтің өз мемлекетінің болу мемлекеттерімен ғылыми, мәдени және сауда-экономикалық байланыстарын орнату мен дамытуға белсенді қатысу қажеттілігін мойындауда біртұтас [9].

Халықаралық тәжірибе көрсеткендей, мемлекеттік ұйымдар, заңды тұлғалар мен азаматтар халықаралық қатынастарға неғұрлым белсенді қатысса, соғұрлым олар консулдық қызметтерге мұқтаж болады. Мемлекет халықаралық гуманитарлық, экономикалық жағдайдағы өзгерістерге тезірек жауап беруге және ішкі қажеттіліктерге сүйене отырып, осы саладағы нормативтік актілерді мүмкіндігінше егжей-тегжейлі және мұқият әзірлейді және қабылдайды.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Исағалиев Р.К., Кузнецов Е.А. Консульская служба республики Казахстан. Вестник КазНУ. Серия «Международная жизнь и политика» №3(42), 2015 ж.
2. Концепция внешней политики РК на 2014-2020 гг.
3. Михаил Бочарников Чрезвычайный и Полномочный посол Российской Федерации в Республике Казахстан - URL:<http://old.liter.kz/articles/view/41659>
4. Қазақстан Республикасының дипломатиялық қызметі туралы Қазақстан Республикасының 2002 жылғы 7 наурыздағы N 299 Заңы.
5. Қазақстан Республикасының Консулдық жарғысы <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/U1600000240/info>
6. Дипломатическая служба Республики Казахстан. Учебное пособие / Под общей редакцией К.К. Токаева. – А.:«Дом печати «Эдельвейс», 2005, с. 171
7. Дипломатическая служба Республики Казахстан. Учебное пособие / Под общей редакцией К.К. Токаева. – А.:«Дом печати «Эдельвейс», 2005, с. 172-175
8. Дипломатическая служба Республики Казахстан. Учебное пособие / Под общей редакцией К.К. Токаева. – А.:«Дом печати «Эдельвейс», 2005, с. 177
9. Сарсембаев Б.С. Правовое регулирование деятельности консульской службы в Республике Казахстан. Сборник материалов круглого стола «Конституция как основа демократических преобразований в Республике Казахстан». -Астана: ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, 2010. – 107 б.

КОНСУЛЬСКАЯ СЛУЖБА РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

Сабитов Е.

После провозглашения независимости важной задачей Республики Казахстан стало закладывание фундамента для установления международных отношений, основанных на

принципах дружбы, сотрудничества и взаимопомощи. За отсутствием достаточного опыта по укреплению международных связей Казахстан прошел непростой путь по достижению статуса надежного многовекторного стабильного государства с развитой экономикой. При этом немалая заслуга дипломатической службы, внесшей огромный вклад в укрепление страны на международной арене. Данная статья посвящена консульской службе РК, которая является частью дипломатической службы. В статье описывается основа механизма Министерства иностранных дел, деятельность которого направлена на реализацию внешнеполитического курса Республики Казахстан, а также раскрываются функциональные особенности подразделения, осуществляющего консульскую работу.

Ключевые слова: Консульская служба РК, Министерство иностранных дел РК, международные связи, посольство.

CONSULAR SERVICE OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

E. Sabitov

After the declaration of independence, an important task of the Republic of Kazakhstan was to lay the foundation for the establishment of international relations based on the principles of friendship, cooperation and mutual assistance. Due to the lack of sufficient experience in strengthening international relations, Kazakhstan has passed a difficult path to achieve the status of a reliable multi-vector stable state with a developed economy. At the same time, a considerable merit of the diplomatic service, which has made a huge contribution to strengthening the country in the international arena. This article is devoted to the Consular service of the Republic of Kazakhstan, which is part of the diplomatic service. The article describes the basis of the mechanism of the Ministry of Foreign Affairs, whose activities are aimed at implementing the foreign policy of the Republic of Kazakhstan, and also reveals the functional features of the unit carrying out consular work.

Key words: Consular Service of the Republic of Kazakhstan, Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Kazakhstan, international Relations, Embassy.

ӘОЖ 821.512.122

<https://doi.org/10.53355/ZHU.2022.102.1.006>

МЕКТЕП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ СӨЙЛЕУ ДАҒДЫСЫН ДАМЫТУДЫҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ

Джакыпбекова М., Чатбай Т.

Мақалада мектеп оқушыларының сөйлеу дағдысын дамытудың психологиялық аспектілері қарастырылған. Сөйлеудің психологиялық табиғаты. Сөйлеу әрекетінің негізгі анықтамалары. Психологиялық тұрғыда сөйлеу көп функционалды және интегративті процесс. Сөйлеу дағдысы әлеуметтік, рухани, экономикалық, саяси процестердің динамикасымен тікелей байланысты. Сөйлеу дағдысы сыни және шығармашылық ойлауды дамытуға, өмірге, айналасына, қоғамға деген дұрыс көзқарасын қалыптастыруға әсер етіп, сол әлемнен өзін-өзі тануына ықпал етеді. Сөз сөйлеу дағдысының коммуникациялық өнімі ретінде әлеуметтік-тарихи сипатқа ие, ол мәдениетті, қоғамдық қатынастар жүйесін, салт-дәстүрін, халықтың тарихын бейнелейді. Сөйлеу дағдысы, ең алдымен, тіл (сөйлеу) мен ойлаудың ажырамас байланысы арқылы көрінетін әр адамның ойын жеткізудегі әрекеті. Сөйлеу адамның сөйлеу әрекеті процесінде тіл арқылы ойды қалыптастыру және тұжырымдау әдісі ретінде іске асады. Тілдің (сөйлеудің) үшінші әдіснамалық маңызды сипаттамасы сананың болмыстық формасының болуы. Сөйлеудің төртінші (ең көп зерттелген) сипаттамасы – оның ең маңызды қарым-қатынас құралы ретіндегі анықтамасы.

Кілт сөздер: сөйлеу әрекеті, дағды, қабілет, ойлау, сана, есте сақтау, эмоция.

Білім беруді дамытудың заманауи тенденциялары, қоғамдағы жеке тұлғаға қойылатын талаптардың күшеюі сөйлеу мәдениетін қалыптастыру, сөйлеу принциптерін жүзеге асыру, лингвоэкологиялық және лингвомәдени сананы тәрбиелеу қажеттілігін арттырды. Кез - келген білім тек белгілі бір білім жүйесін игеру ғана емес деген түсінік пайда болды. Біріншіден, бұл жеке тұлғаның ішкі әлемін қалыптастыру, құндылықтар мен мағыналар жүйесін дамыту, сезімдер мен тұлғааралық қатынастарды дамыту.

Антропологиялық негіздердің өзгеруі бүгінде білімді адам ол "көп білетін адам" емес, өмірге сүруге бейім, кез-келген жағдайда шешім қабылдай алатын, өзінің «мені» қалыптасқан тұлға деген маңызды тұжырымға әкелді.

Қазақстандық білім берудегі қазіргі жағдайдың екі айқын тенденциясы бар. Бір жағынан, ізгілендіру. Бүгінгі таңда ізгілендіру және технологияландыру процестері белсенді түрде енгізілуде, бұл, әрине, оқу процесін тұтастай сапалы түрде өзгертеді. Екінші жағынан, халықаралық деңгейде білім беруді дамыту үрдістерін ескере отырып, оқыту процесін стандарттау және бірыңғай педагогикалық кеңістік құру арқылы дәстүрлі мектептің нығаюы байқалады. Оушының таңдаған бағытына қарамастан оқу процесінде алға жылжуының сәтті болуы функционалдық сауаттылығының жетекші факторы болып табылатын сөйлеу әрекетімен тікелей байланысты. Оқу-тәрбие процесінің маңызды бөлігі бола отырып, ол оқушылардың білімінің, іскерлігінің және дағдыларының негізгі көрсеткішіне айналады. Осыған байланысты ғылымда оқушылардың сөйлеу дағдысын дамыту процесін жетілдіруге бағытталған зерттеулер ерекше өзекті болып отыр. Оқушылардың сөйлеу дағдысын дамыту мәселесі қалыптасқан дәстүрлі тәсілдерден асып түседі, өйткені ол адам қызметінің басқа түрлерімен байланысты, сондықтан кешенді шешімді қажет ететін іргелі категория болып табылады. Оқушылардың сөйлеу дағдысын дамыту жүйесіндегі маңызды элемент-тапсырмаларды орындау үшін қажетті педагогикалық жағдайлар жасау. Ұлттық ойлаудың басты ерекшелігі тілінде. Ұлттық тіл неғұрлым бай болса, дүниені бейнелеу соғұрлым нәрлі, әсерлі, дәл болады. Сондықтан Н.Елікбаев: «Ұлттық тілдің көмегімен ұлттық ой-сезімді, мінез-құлық пен көңіл-күйді білдіріп, эмоциялық халді жеткізе аламыз», - деген пікір айтады [1,13].

Сөйлеу қызметін жетілдіру мәселесі азаматтық қоғамның қалыптасуы және мәдениет пен білім беруді ізгілендіру процестерін тереңдету кезеңінде қоғамдық маңызға ие болғанына қарамастан, бұл бағытта әлі де бірқатар шешімін таппаған мәселелер бар. Атап айтқанда ғылыми және әлеуметтік-мәдени ақпараттың өсіп келе жатқан көлемі мен оны өзгеге жеткізудің, игерудің және пайдаланудың дәстүрлі тәсілі арасында қайшылық туындап отыр, осыдан барып оқушының репродуктивті сөйлеу рөлі мен одан талап етілетін оқу-сөйлеу әрекетінің шығармашылық сипаты арасында да қарама қайшылық бар. Н.Уәлиевтің пікірінше, «алдымен әдеби тілдің грамматикалық, лекциялық, стилистикалық, орфоэпиялық нормаларын меңгерсе, сонымен бірге, бейнелеуіш, көркемдегіш амал-тәсілдерді қарым-қатынас жасаудың максаты мен мазмұнынан сай етіп қолдана білсе», - ғана сөз мәдениеті қалыптасады [2,16].

Бүгінгі таңда педагогика мен психологияның, білім беру мен психология әлеуметтануының, білім беру мен психология философиясының, білім беру менеджменті мен психологияның түйісулеріндегі сөйлеу әрекеті мәселелері бойынша зерттеулер өте аз.

Бұл мәселенің өзектілігін бірқатар себептермен байланыстырып дәйектеуге болады. Біріншіден, сөйлеу дағдысы әлеуметтік, рухани, экономикалық, саяси процестердің динамикасымен тікелей байланысты құрылымдарға жатады. Екіншіден, сөйлеу дағдысы сыни және шығармашылық ойлауды дамытуға, өмірге, айналасына, қоғамға деген дұрыс көзқарасын қалыптастыруға әсер етіп, сол әлемнен өзін-өзі тануына ықпал етеді.

Сөйлеу дағдысы мен сөйлеу жағдаяттарын талдамай, құндылық бағдарларды, өмірлік стратегияларды, саяси, мәдениеттану дискурстарын және ұтымдылық түрлерін зерттеуді жобалау мүмкін еместігін атап өтеміз. М.М.Мұқанов мұндай әсердің біріншіден, адамдар арасындағы қарым-қатынастан, яғни сөз, сөйлеу барысында ойлау әрекетінің

нәтижесі, түсінік, пікір, ой қорытындысы бір индивидтің басынан екіншісіне көшеді. Бұл өз тарапынан ақыл-ой әрекетінің барысында қоршаған ортадағы шындықты дұрыс тануға алғы шарт жасайтындығын айтады [3,43]. Біріншіден, сөз сөйлеу дағдысының коммуникациялық өнімі ретінде әлеуметтік-тарихи сипатқа ие, ол мәдениетті, қоғамдық қатынастар жүйесін, салт-дәстүрін, халықтың тарихын бейнелейді. Екіншіден, сөйлеу дағдысы, ең алдымен, тіл (сөйлеу) мен ойлаудың ажырамас байланысы арқылы көрінетін әр адамның ойын жеткізудегі әрекеті. Бұл жағдайда тіл құрал ретінде қарастырылады, ал сөйлеу адамның сөйлеу әрекеті процесінде тіл арқылы ойды қалыптастыру және тұжырымдау әдісі ретінде іске асады. Тілдің (сөйлеудің) үшінші әдіснамалық маңызды сипаттамасы сананың болмыстық формасының болуы. Сөйлеудің төртінші (ең көп зерттелген) сипаттамасы – оның ең маңызды қарым-қатынас құралы ретіндегі анықтамасы.

Осы төрт әдістемелік сипаттама негізінде А.Н.Леонтьев сөйлеудің психологиялық табиғаты туралы мынадай қорытындыға келді:

- сөйлеу әрекет түрі ретінде әрекеттің басқа түрлерімен қатар тұрмайды, психологиялық даму процесінде ол басты орын алады;

- сөйлеу көп функциялы сипатқа ие, яғни әр түрлі әрекетте көрінеді: сөйлеу коммуникативті, индикативті, интеллектуалдық, мағыналық қызметімен сипатталады;

- сөйлеу - көп түрлі формада көрініс табатын әрекет, ол коммуникацияда сөйлеу ретінде көрінсе, кейде іштей сөйлеу формасы ретінде іске асады (ішкі ой). Сөйлеудің бұл формалары іс жүзінде бір-біріне ауыса алады;

- Сөйлеуді дамыту процесі – баланың сөздік қорының және сөздің ассоциативтік байланыстарын көрсететін сапалық өзгерістер, яғни бұл нақты даму процесі, ол ойлау мен сананың дамуымен іштей байланысты бола отырып, сөздің барлық аталған қызметтерін, байланыстарын қамтиды.

Мына жайтқа ерекше назар аударайық: мұғалімнің сөйлеу дағдысы сөйлеу әрекеті процесінде жүзеге асады. «Сөз, сөйлеу, сөйлеу, сөйлеушінің тыңдаушыларға әсер ету өнері мәселесінің талай ғасырдан астам тарихы бар екендігі белгілі. Сонымен бірге қарым-қатынас ХХ ғасырдың жаңа мәселесі болып табылады. Егер ежелгі Греция мен Ежелгі Римде шешендік өнер риторика, эвристика және диалектика аясында зерттелсе, онда қазіргі уақытта сөйлеу қарым-қатынасы, атап айтқанда педагогикалық қарым-қатынас бірқатар басқа ғылымдар аясында зерттелуде: философия, әлеуметтану, социолингвистика, психолингвистика, әлеуметтік психология, жалпы психология, педагогика және педагогикалық психология, олардың әрқайсысы осы күрделі мәселенің бір қырын қарастырады» [4,323].

Қарым-қатынас (сөйлеу дағдысы) адамдар арасындағы байланыстарды орнату мен дамытудың өте күрделі және жан-жақты процесі екенін атап өткен жөн.

Қарым-қатынас мазмұны, қызметі, тәсілі және стилі арқылы ерекшеленеді. ХХ ғасырдың басында белгілі ғалым М.Бахтин маңызды жаңалық ашты: диалог – ойдың конструктивті бірлігі.

Сөйлеу, ең алдымен, қарым-қатынас үшін сөйлеуді арнайы қолдану ретінде жұмсалады. Дегенмен, сөйлеу әрекеттерін басқа қызмет түрлеріне, ең алдымен танымдық және оқу іс-әрекетіне қосуға болатынын да дәлелдеуге болады. Оқыту мен тәрбиелеудің сапасын арттыру, ғылым негіздерін тұрақты меңгеру және студенттердің эстетикалық дамуын қамтамасыз ету міндеті сөйлеу әрекетімен байланысты дағдыларды меңгерудің, сөйлеу әрекетін интеллектуалдық әрекет ретінде сыртқы сөйлеуде жүзеге асырудың маңыздылығын арттырады». А.А.Леонтьев сөйлеу әрекетін пәнаралық деңгейде зерттеу қажеттігін көрсете отырып, «ғылыми зерттеудің нақты объектілерінің жиынтығы осы ғылымның объектісі болып табылады», - деп жазады ғалым.

Ұсынылған схема екі компоненттен тұрады: мазмұндық (семантикалық элементтер) және логикалық (семантикалық элементтердің реті). Көрнекі-графикалық модель сызықты-дөңгелек кеңістік түрінде қолда бар ақпаратты жинақтауға көмектеседі. Ақпарат семантикалық топтарға бөлінеді, олардың әрқайсысында мазмұнның негізгі элементтері бөлектеледі. Ақпарат семантикалық топтарға бөлінеді, олардың әрқайсысына жеке

сипаттама берілген. Сөздік анықтамаларды сипаттау әдісін пайдалана отырып, ғылыми негізде сөйлеу және сөйлеу әрекетінің негізгі анықтамаларын көрсетеміз.

Сөйлеу- 1. Сөйлеу, сөйлеу қабілеті. 2. Тілдің әртүрлілігі, стилі. 3. Дыбыстық тіл. 4. Әңгімелесу, әңгімелеу. 5. Көпшілік алдында сөйлеу.

Сөйлеу 1. Қарым-қатынас жасау, эмоциясын білдіру, ойды білдіру, қоршаған әлемді тану, өз іс-әрекеттерін жоспарлау және т.б. үшін тілді қолданатын адамның іс-әрекеті 2. Процестің нәтижесі: сөйлеу мәтіндері (ауызша және жазбаша).

Сөйлеу дағдысы – белгілі бір тілдік қауымдастықтың басқа мүшелерімен қарым-қатынас жасау үшін тілді қолданатын сөйлеушінің қызметі; күрделі мазмұнды беру үшін әртүрлі тіл құралдарын қолдану (пайдалану), оның ішінде ақпараттың өзінен басқа, тыңдаушыға жеткізу, оны сөзге тарту.

Сөйлеу – адамның басқа адамдармен қарым-қатынас жасаудан, оларға ойларын сол немесе басқа тіл арқылы жеткізуден тұратын әрекеті. Сөйлеу - тілді қолдану процесі .

Тіл білімі сөйлеу әрекетіне тән нәрсеге қызығушылық танытса, психология сөйлеу әрекетінде адамның кез-келген әрекетіне ортақ нәрсені қарастырады.

Сөйлеу әрекеті-бұл іс-әрекеттің бір түрі («белгілі бір нәтижеге қол жеткізудегі жалпы бағдармен біріктірілген процестердің күрделі жиынтығын түсіну, бұл сонымен бірге осы іс-әрекеттің объективті қозғаушысы болып табылады») [5, 18].

Психология үшін, ең алдымен, адамның ойлау, сана, есте сақтау, эмоциялармен және т.б. қарым-қатынасындағы жоғары психикалық функциялар жүйесіндегі сөйлеудің маңызы қызығушылық тудырады, ал оның жеке тұлға мен іс-әрекеттің құрылымын көрсететін ерекшеліктері ерекше маңызды.

Осылайша, психология тұрғысынан сөйлеу дағдысын зерттегенде мына мәселе ерекше назар аудартады: «... сөйлеу көп функционалды және интегративті процесс бола отырып, тұлғаның психологиялық құрылымында маңызды орын алады және жеке тұлғаның және оның қажеттіліктерінің, мүмкіндіктерінің көрінісі іспеттес. Сондықтан сөйлеу дағдысының нақты психолінгвистикалық механизмдерін зерттеу арқылы жалпы сөйлеудің белгілі психологиялық механизмдері туралы мәліметтер ала аламыз». [6, 2].

А. С. Выготский бұл туралы өзінің көзқарасын ұсынды және адами қарым-қатынастың жоғары формасы біздің ойлау арқылы шындықты көрсету нәтижесінде мүмкін болатындығын атап өтті.

Л. В. Сахарный А.Выготскийдің теориялық ұстанымдарын дамыта отырып, «сана – бұл элементтердің тек механикалық жиынтығы ғана емес, ол адамда туа сала пайда болмайды, ол баланың әлеуметтік қатынастар жүйесіне енуімен тығыз байланысты, сонымен бірге біртіндеп дамып, дамыған сайын нақтылана түсетін, баланың психикалық дамуымен толығып отыратын психикалық процестер жүйесі» деген тұжырым жасады [7, 30].

А. А. Леонтьевтің айтуынша, кез-келген қызметтің үш жағы болады: мотивациялық, мақсатты және атқарушы.

Әдетте, адамның ойы, оны басқаға жеткізу немесе сыртқа шығару құралы – сөйлеу. Сөйлеу әрекетінде тіл ойды жүйелі жеткізудің құралы ретінде пайдаланылады.

Сөйлеу дағдысының мынадай үш психологиялық ерекшелігін атап өтуге болады:

- бағдарлау және жоспарлау кезеңінің, іске асыру және бақылау кезеңінің болуы;

- іс-әрекеттерден (дербес аралық мақсатпен сипатталатын қызмет компоненттері) операцияларға (қажетті іс-әрекеттерді орындау кезінде көрінетін қызмет компоненттері) дейінгі қызметтің иерархиялық құрылымы;

- мақсаттың айқындылығы және мотивациясы.

Ғалым Н. И. Жинкиннің пікіріне сүйенсек, психология да, лингвистика да, логика да, физиология әрқайсысы өз зерттеу объектілерінің бағытына сәйкес сөйлеу әрекетін қарастырады, әр ғылым саласы өз бағытымен байланыста сипаттайды. Ғалым сөйлеу әрекетін сипаттайтын категориялар жүйесі кез-келген ғылым үшін қолайлы болуы керек және жеке пән аясында құрылмауы керек деген пікір білдіреді.

Сөйлеу әрекеттерінің ішкі құрылымын зерттеу үшін бірінші және екінші сигналдық жүйелердің өзара әрекеттесуі туралы И. П. Павлов ұсынған идея үлкен маңызға ие болды. «Сөйлеу кезінде сөз символдық таңбалардың тізбесі ғана емес, ол ішкі және сыртқы ойды жеткізуші құрал бола алады». Бұл қабілеттілік, әдетте, теориялық мәселелерді шешумен, әрекетті жаңғыртумен, оқу-танымдық міндеттерді жүзеге асырумен байланысты.

Сонымен, ойлау, тіл және сөйлеу мәселелеріне терең назар аудару оқушылардың сөйлеу-ойлау қабілеттерін барабар деңгейде дамыту үшін оқу-танымдық іс-әрекетін бақылау құралдарын ашуға мүмкіндік береді.

Кейбір зерттеушілер сөйлеу әрекетінің басталуы ойдың қалыптасуы кезінде қандай да болмасын бір ақпаратты жеткізумен немесе айтумен байланысты екенін мойындайды, ал сөйлеу дағдысы ұғымы толық деңгейдегі сөйлеуді, тыңдауды, ойды қабылдауды, оны ой сүзгісінен өткізумен байланыстырады.

Сөйлеу дағдысының барлық түрлерінің негізгі көзі коммуникативтік және танымдық қажеттілік болып табылады. Осылайша, сөйлеу дағдысын зерттеудің үш негізгі аспектісін атап айтуға болады, олар: коммуникативтік когнитивтік және семиологиялық.

Сөйлеу дағдысы коммуникативті (негізгі) қызметті, эмоцияны білдіру қызметін (эмоционалды), ойды білдіру қызметін, танымдық қызметті, реттеуші және жоспарлау қызметтері сияқты функцияларды орындайды.

Әрбір адамның сөйлеу әрекеті өзі орындайтын басқа іс-әрекет шеңберіндегі белгілі бір тапсырмаға бағынатыны белгілі. Сөйлеу дағдыларын талдағанда, сөйлеу талабына (ниетіне) және оны одан әрі сөйлеудің ішкі, содан кейін сыртқы деңгейінде жүзеге асыруға әсер ететін факторларды бөліп көрсету маңызды. Осылайша, сөйлеу дағдысын белгілі бір мақсаттарды көздейтін, семантикалық және грамматикалық жағынан толық құрылған ойдың желісі деп санауға болады. Ал сөйлеудің көлемі қысқа хабарламалардан кітап жазуға дейін өзгеруі мүмкін.

Жалпы психологияда әрекет деп аталатын нәрсе, оқыту психологиясында дағды мен қабілет деген сәйкес ұғымдармен түсіндіріледі.

Мұндағы дағды ол үйренген білім, өмірлік тәжірибе және алған білім негізінде практикалық және теориялық іс-әрекеттерді саналы және дербес орындауға дайындық деп түсінсек, ал қабілет әр кезең сайын жетіліп отыратын немесе қажетті іс-әрекеттерді орындау кезінде көрінетін даралық қасиет деп түсінеміз.

Сөйлеу қабілеті – бұл оңтайлы қалыптасқан сөйлеудегі әрекет (бірақ олар сөйлеу шеберлігіне қарағанда өзгеше). Әрекет деп біз саналы мақсатқа жетуге бағытталған іс-әрекетті айтамыз. Ғалымдар сөйлеу процесінің максималды шыңына өте кеш жететінін анықтаған. Кейбір ғылыми зерттеулер бойынша сөйлеудің ең жақсы нәтижелері 35-40 жаста тіркелген. Бұл жасқа дейін адамның сөйлеу дағдылары дамып, жетіліп, тілді толық игерудің белгілі бір кезеңдерінен өтеді. Мысалы, мектеп жасына дейінгі және орта сыныптағы мектеп оқушысының сөйлеуіндегі алшақтықты немесе жасөспірім мен ересек адамның сөйлеу тілін толық жоғары білімі бар адамның сөйлеу деңгейімен салыстырғандағы аралық айырмашылықты тілге тиек етуге болады. Сонда бұл салыстыру ауызекі сөйлеу тілін дұрыс қолдану аясынан, олардың әртүрлілігінен, экспрессивтілігінен, дәлдігінен, логикалық байланысынан, әртүрлі ситуациялық жағдайларға байланысты орынды қолдануынан, құрылымы түсініксіз мәтіндерді түсінуінен көрінеді.

Мектеп оқушыларының сөйлеу дағдыларының негізгі топтарын төмендегідей бөліп көрсетуге болады:

1. Оқу-ұйымдастырушылық іскерліктер (өзін-өзі бақылау әдістерін меңгеру, айналасындағылардың сөзін бағалау);

2. Оқу-ақпараттық іскерліктер (оқу техникасын меңгеру, анықтамалар, энциклопедиялар, сөздіктер, мұрағат материалдары сияқты қосымша дереккөздермен жұмыс істей білу, схемаларды, карталарды, графиктерді «оқи» білу және оларды өз бетінше жасай білу, сөйлеу қызметінің репродуктивті түрлерін меңгере білу: конспектілер, баяндаулар, тезистер, рефераттар);

3. Оқу-коммуникативтік біліктер (ауызша және жазбаша монологтық сөйлеуді меңгеру);
4. Оқу-зияткерлік іскерліктер (талдау, синтездеу, абстракциялау, жалпылау, жіктеу, шығармашылық (стандартты емес) тапсырмаларды орындау).

Сөйлеу іс-әрекетімен қолдау көрсетілетін дағдылардың төрт түрі туралы айта отырып, бұл топтар жеке тұлғаны дамыту және қалыптастыру үшін қабылданған барлық құнды нәрселерді қамтитынына назар аудару керек: ақыл-ой операциялары, моральдық мұраттар мен эстетикалық идеялар, білім беру, коммуникативті, практикалық дағдылар. Демек, оқушылардың сөйлеу белсенділігінің дамуы деп оқушылардың психологиялық-сөйлеу жүйесіндегі сандық және сапалық өзгерістер процесін, жеке дамудың әр кезеңінде коммуникативті-сөйлеу потенциалының жоғарылауын түсіну керек. «Коммуникативті-сөйлеу әлеуеті» терминінің бастапқы қолданылуына байланысты біз оның мағынасын нақтылаймыз. Тұлғаның коммуникативті-сөйлеу потенциалы – бұл коммуникативтік-сөйлеу әрекетінің, ондағы белсенділіктің қажеттілігін анықтайтын жеке тұлғаның күрделі сипаттамасы.

Сөйлеу дағдыларын жетілдіру сөйлеу тақырыбына жеке көзқарасын білдіруге бағытталуы керек. Бұл, өз кезегінде, сөйлеудің мазмұны (негізгі және қайталама актілерді, оқиғаларды, құбылыстарды актуализациялау); экспрессивтілік (лингвистилистік құралдарды мақсатты және функционалды түрде пайдалану); дәйектілік (фактілер, белгілер, бөлшектер арасындағы қатынастардың маңыздылығын ескеру); ақпараттылық (құбылыстар, оқиғалар, фактілер туралы қолда бар ақпаратты кеңейту); дәлелдемелер (өз тұжырымының объективті негізделген тезисін ұсыну, сенімді дәлелдерді таңдау); жинақылық (құбылыстардың, оқиғалардың себеп-салдарын фактілермен анықтау).

В.А.Крутецкий сөйлеу қабілеті деп «өз ойын анық, мәнерлі, мимикамен, пантомимамен сүйемелдеп анық жеткізе білу» дегенді айтады. Қабілеттің барлық дерлік анықтамалары ойлау процестерінің негізгі рөлін атап көрсетеді. Сөйлеу қабілеттері педагогикалық қабілеттердің жалпы құрылымына кіреді және жылдамдық, тереңдік, күш сияқты динамикалық сипатта көрінеді.

Қорытындылай келгенде, сөйлеу дағдысын қалыптастыру дегеніміз – оқушылардың айтайын деген ойын дұрыс құру мен оны дұрыс жеткізуді қамтамасыз ету. Бірақ толыққанды қарым-қатынас жасау үшін, біріншіден, оқушы өзінің сөйлеу әрекетін өз ойын, өз көзқарасын, өз тұжырымын өз бетінше толық білдіру үшін қолдану қажет, әйтпесе, сөйлеу әрекеті тек ішінара қалыптасады. Екіншіден, адам қандай мақсатта, қандай жағдайда әңгімелесушімен қарым-қатынас жасайтынына байланысты сөйлеу әрекеттерін (дағдыларын) таңдау мен үйлесімін саналы түрде өзгертуі керек. Психологиядағы осы пікір Бөлтірік шешенің «Не сөйлейтініңді біл. Кімге сөйлейтініңді біл. Қай жерде сөйлейтініңді біл. Қай кезде сөйлейтініңді біл. Қалай сөйлейтініңді біл. Оны білмесең, сара сөзің шала болады, арты жала болады, әкең қапа болады» деген пікірімен үндес келеді. Мұндай дағдыға ие болу дегеніміз – сөйлеу стилін дұрыс таңдай білу, сөйлеу тілінің формасын қарым-қатынас мазмұнына сәйкес құру, ең тиімді (осы мақсатта және осы жағдайда) тілдік (және тілдік емес) құралдарды қолдану.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Елікбаев Н. Ұлттық психология. Алматы: Қазақ университеті, 1992. -96 б.
2. Уалиев Н. Сөз мәдениеті. Алматы: Мектеп, 1984. -120 б.
3. Мұқанов М. Жас және педагогикалық психология. Алматы. Мектеп, 1982,-274 б.
4. Зимняя И.А. Педагогическая психология, М., Логос, 1999, 384 с.
5. Леонтьев А.А. Основы психолингвистики, М., Смысл, 1999, 287 с.
6. Нурадинов А.С. Психологическое исследование взаимосвязи особенностей личности и речевой деятельности. Автореф. дис. канд. Алматы, 1994, 22 с.
7. Сахарный Л.В. К тайнам мысли и слова, М., Просвещение, 1983, 160 с.

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ РАЗВИТИЯ РЕЧЕВЫХ НАВЫКОВ ШКОЛЬНИКОВ

Джакыпбекова М., Чатбай Т.

В статье рассмотрены психологические аспекты развития речевых навыков школьников. Психологическая природа речи. Основные определения речевой деятельности. В психологическом плане речь-это многофункциональный и интегративный процесс. Речевой навык напрямую связан с динамикой социальных, духовных, экономических, политических процессов. Речевые навыки влияют на развитие критического и творческого мышления, на формирование правильного отношения к жизни, окружению, обществу, способствуют самосознанию из этого мира. Слово как коммуникативный продукт речевого общения имеет социально-исторический характер, отражает культуру, систему общественных отношений, традиции, историю народа. Речевые умения-это, прежде всего, деятельность каждого человека в передаче мыслей, проявляющаяся через неразрывную связь языка (речи) и мышления. Речь реализуется как способ формирования и формулирования мысли через язык в процессе речевой деятельности человека. Третьей методологически важной характеристикой языка (речи) является наличие бытийной формы сознания. Четвертая (наиболее изученная) характеристика речи – ее определение как важнейшего средства общения.

Ключевые слова: *речевая деятельность, навыки, способности, мышление, сознание, память, эмоции.*

PSYCHOLOGICAL ASPECTS OF THE DEVELOPMENT OF SPEECH SKILLS OF SCHOOLCHILDREN

M. Jakyrbekova, T. Chatbay

The article discusses the psychological aspects of the development of speech skills of schoolchildren. The psychological nature of speech. Basic definitions of speech activity. Psychologically, speech is a multifunctional and integrative process. Speech skill is directly related to the dynamics of social, spiritual, economic, and political processes. Speech skills influence the development of critical and creative thinking, the formation of the right attitude to life, the environment, society, contribute to self-awareness from this world. The word as a communicative product of speech communication has a socio-historical character, reflects the culture, the system of public relations, traditions, and the history of the people. Speech skills are, first of all, the activity of each person in the transmission of thoughts, manifested through the inseparable connection of language (speech) and thinking. Speech is realized as a way of forming and formulating thoughts through language in the process of human speech activity. The third methodologically important characteristic of language (speech) is the presence of an existential form of consciousness. The fourth (most studied) characteristic of speech is its definition as the most important means of communication.

Key words: *speech activity, skills, abilities, thinking, consciousness, memory, emotions.*

БОЛАШАҚ МҰҒАЛІМНІҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ӘЛЕУЕТІН ДАМУ МӘСЕЛЕСІ*Фейзулдаева С.А., Ниязшина А.Ж.*

Мақалада болашақ мұғалімнің кәсіби дайындығы үдерісіндешығармашылық әлеуетін дамытумәселесінің өзектілігі айқындалып, ашылған. Мұғалімнің шығармашылық әлеуетін дамытуда «әлеует», «тұлғалық әлеует», «шығармашылық әлеует» ұғымдары сипатталған. Студенттердің шығармашылық әлеуетін дамытудажеке адамның мақсаттарына қол жеткізіп,нақты іске асырылатын жеке тұлғалық әлеует екені жан-жақты қарастырылды.

«Бастауышта оқытудың педагогикасы мен әдістемесі» білім беру бағдарламалары бойынша оқитын білімгерлерден сауалнама жүргізілген, алынған нәтиже педагогикалық мамандықтар студенттерінің шығармашылық әлеуетін дамыту мәселесін өзектендіру қажеттілігі туралы анықтаған. Авторлар мақалада студенттерді шығармашылық қызметке дайындау үдерісін бірқатар бағыттарға бөліп және мұғалімнің шығармашылық әлеуетіндамытудың құрылымы мен механизмін берген.

Кілт сөздер: *мұғалім, әлеует, шығармашылық әлеует, оның мәні, құрылымы, тұлғалық әлеует.*

Ғылыми білімнің әртүрлі салаларында эмпирикалық және теориялық зерттеулердің көптігіне қарамастан, мұғалімнің шығармашылық әлеуетін өзектендіру мәселесі ең күрделі, екіұштылық, жеткіліксіз зерттелген және сонымен бірге өзекті болып табылады. Оның өзектілігі қазіргі қоғамға өзін-өзі дамытуға және жас ұрпақтың шығармашылық әлеуетін дамытуға қабілетті жоғары білікті мұғалімдердің қажеттілігінен туындауда. Сондай-ақ педагогикалық шығармашылық мұғалімнің кәсіби іс-әрекетінің өнімділігінің маңызды шарты болып табылады, сондықтан болашақ мұғалімді педагогикалық даярлаудың жетекші мақсаттарының бірі оның жеке басының шығармашылық әлеуетін, оның ішінде жоғары оқу орнының білім беру үдерісі аясында дамыту болып табылады.

Мұғалімнің кәсіби білімінің маңыздылығы үнемі өсіп келеді және тәжірибеге шығармашылық көзқарасты талап етеді. Өзгерістер білім беру ұйымдарын жоғары білікті, құзыретті оқытушылармен қамтамасыз етуге тиіс педагогикалық білім берудің университеттік жүйесіне әсер етеді. Жаңа жағдайда олардан практикалық іс-әрекетте жаңашылдық, диалог пен ынтымақтастыққа дайын болу, ақпараттық-коммуникациялық мәдениет, педагогикалық шеберлік пен педагогикалық шешім қабылдаудағы жоғары шығармашылық әлеует талап етіледі.

Мұғалімнің шығармашылық әлеуетін дамыту: «әлеует», «тұлғалық әлеует», «шығармашылық әлеует» ұғымдарын жан-жақты түсінуді қамтиды. Анықталған ұғымдардың мазмұндық негізін жалпы ұғым ретінде әрекет ететін «потенциал» термині құрайды.

Әлеует категориясы жалпығылыми ұғымдар қатарына кіреді, олардың әдіснамалық негізі педагогика үшін аса маңызды. Әлеует тұлғаның шығармашылық іс-әрекеті бағытында іске асады, ол өзіндік өмірдің шығармашылық қайта құруына жауап береді.

Үлкен кеңестік энциклопедияда «әлеует» термині «қолда бар және жұмылдырылуы, қолданысқа берілуі, белгілі бір мақсаттарға қол жеткізу, жоспарды жүзеге асыру үшін пайдаланылуы мүмкін құралдар, қорлар, көздер; қандай да бір міндеттерді шешу; белгілі бір саладағы жеке адамның, қоғамның, мемлекеттің мүмкіндіктері [1] ретінде» айқындалады.

Шетелдік әдебиеттерде бұл термин өте жиі кездеседі, бірақ авторлар сыртқы және ішкі аспектілердің әлеуетін баса көрсетпейді, олар «әлеует» ұғымына әлеуеттің сыртқы аспектісінің көрінісі болып табылатын энергияны, бағытты, әрекет ету құралдарының жиынтығын сипаттайтын шама мен күш кіреді деген пікірмен келіседі[2].Өз кезегінде мүмкіндіктер мен әртүрлі әрекет ету қабілеттері әлеуеттің ішкі жағын құрайды. Сонымен, «әлеует» терминінің кең түсіндірмесі оны кез-келген мәселені шешу үшін қолдануға немесе пайдалануға болатын мүмкіндіктердің, құралдардың, қорлардың көзі ретінде қарастырудан тұрады. «Әлеует» және

«әлеуетті» ұғымдары кімде-кім (ол жеке алынған адам болсын, кәсіпорынның бастапқы еңбек ұжымы, тұтас алғанда қоғам болсын) өздерінің тіршілік әрекетінің тиісті салаларында жасырын, әлі өзін танытпаған мүмкіндіктерінің немесе қабілеттерінің болуын білдіреді.

Ғалымдардың тұлға әлеуеті бойынша зерттеген еңбектері алуан түрлі: Д.Ф.Ильясов, И.В.Резанович (инновациялық әлеует); Б.А.Тұрғынбаева (мұғалімнің әлеуеті); Р.К.Ержанова (педагогтың кәсіби-педагогикалық әлеуеті бойыншы); Н.Э.Пфейфер (маманның кәсіби педагогикалық әлеуеті) және т.б.

Шығармашылық әлеует дегеніміз-табиғи-генетикалық, әлеуметтік-жеке және логикалық компоненттерді қамтитын күрделі, интегралды ұғым, ол адамның адамгершілік пен моральдың жалпыадамзаттық нормалары аясында қоршаған әлемді әртүрлі қызмет салаларында өзгертуге (жақсартуға) білімі, дағдылары, қабілеттері мен ұмтылыстарын білдіреді.

Біздің зерттеуімізде болашақ мұғалімнің шығармашылық әлеуеті жалпы категорияның бөлігі – «тұлғалық әлеует» ретінде түсіндіруден бастаймыз. Жеке тұлғаның әлеуеті – адамның өзінің ішкі мүмкіндіктерін еселей алуы, ең алдымен даму мүмкіндігі. Тұлға әлеуеті – қоршаған ортамен тиімді әрекеттесу, өнімді болу, тиімді әсер ету, табысты өсу және дамыту қабілеті.

Педагогикалық әдебиеттерде, атап айтқанда О.А. Ильясова, ол адамның туа біткен және қалыптасқан қабілеттерін қоршаған шындыққа сілтеме жасай алатын, оның әлеуметтік-педагогикалық жағдайларға ықтимал жауап беру формасын анықтайтын адамның маңызды сипаттамасы ретінде қарастырады [3]. В.Г. Гапонова тұлғалық әлеуетті жеке адамның мақсаттарына қол жеткізудің ішкі мүмкіндіктері, қажеттіліктері, құндылықтары мен құралдарының жиынтығы, жеке және кәсіби тәуелсіздікке сындарлы әсер ететін оң белгіленген міндеттер, демек, нақты іске асырылатын әлеует ретінде қарастырады [4].

Тұлғалық әлеуетті зерттеушілерінің арасында оны жасырын күйде қарастыратын, әлі анықталмаған және қоғам тарапынан талап етілмеген тұлға дамуының осы кезеңінде, алайда, сыртқы жағдайлар өзгерген кезде көрінуі мүмкін деген де анықтамалар бар.

Осылайша, тұлғалық әлеуетті нақты өзін-өзі жүзеге асыру, өзін-өзі реттеу, жеке тұлғаның дербестігіне конструктивті әсер ету үдерістерімен байланысты; жеке тұлғаның кейінгі қызметте алға қойған мақсаттарына жету процестері, «өзінің» жеке басын жеңу, міндеттер мен жағдайлар, перспективалық деп аталатын процестер; белгілі бір сыртқы жағдаяттар мен жағдайларда (жасырын) тұлғаның ішкі ерекшеліктерінің көріну процестері.

«Бастауышта оқытудың педагогикасы мен әдістемесі» білім беру бағдарламалары бойынша бірінші және екінші курс студенттеріне сауалнама жүргізілді.

Студенттерге төменде келтірілген сұрақтар ұсынылды.

1. Сіз өзіңіздің шығармашылық әлеуетіңізді қалыптастыруды қажет деп санайсыз ба?
2. Болашақ мұғалімнің шығармашылық әлеуетін дамыту мәселесі бойынша әдебиеттермен таныссыз ба?
3. Сіз болашақ мұғалімнің шығармашылық әлеуетін дамыту туралы пайдалы ақпаратты қандай курсты оқу барысында алдыңыз?

Сауалнаманың жауаптарын талдау студенттердің шығармашылық әлеуетін қалыптастыру қажет деп санайтындығын көрсетті. Көптеген студенттер шығармашылық әлеуеттің мәнін түсінбесе де, сондықтан оны жүзеге асыру процедураларын бағалау қиын, бірақ студенттердің 81% - ы бұл жұмысты орындау қажет деп санайды.

Сауалнаманың екінші сұрағына берілген жауаптарды талдау студенттердің тиісті әдебиеттермен аз таныс екенін көрсетті: студенттердің тек 38% - ы педагогика, психология сабақтарында бұл проблема аталғанын есіне алды; студенттер өздерінің шығармашылық әлеуетін іске асыруға ықпал ететін нақты тапсырмаларды естеріне түсіре алмады.

Сауалнаманың үшінші сұрағына студенттер қажетті білімді педагогикалық пәндер бойынша практикалық сабақтарда, педагогикалық практикаларда, түрлі конкурстар мен олимпиадаларда (56%) алуға болады деп жауап берді.

Сонымен, сауалнама деректері барлық студенттерге шығармашылық әлеует ұғымының мәні анық емес деген қорытынды жасауға мүмкіндік береді, бірақ олар болашақ

мұғалімдердің кәсіби құзыреттілікке қадам ретінде дамуын қажет деп санайды және өздерінің шығармашылық әлеуетін іске асыру үшін жұмыстың маңыздылығын түсінеді. Алынған жауаптар педагогикалық мамандықтар студенттерінің шығармашылық әлеуетін дамыту мәселесін өзектендіру қажеттілігі туралы ойлануға мәжбүр етеді.

Н.А. Токареваның пікірінше, педагогикалық іс-әрекет әрқашан шығармашылық сипатқа ие, оның субъектісі мұғалім шығармашылық тұлға ретінде әрекет етеді. Оның ұстанымы болашақ мұғалімнің шығармашылық қызметке дайындығын қалыптастыруды қажет етеді, оған келесі компоненттер кіреді: мотивациялық, мазмұнды және технологиялық. Бұл үдерісте білім беру ортасы ерекше рөл атқарады, ол оқу субъектісінің шығармашылық әлеуетін дамытуға ғана емес, сонымен қатар мінез-құлықтың шығармашылығын нығайтуға, шығармашылық үлгілерін ұсынуға, шығармашылық жұмысқа деген қажеттілікті дамытуға мүмкіндік береді [5].

Н.А. Токарева ЖОО-да дайындық барысында студенттің шығармашылыққа дайындығын қалыптастыру процесінің негізі жеке тұлғаның өзін-өзі анықтауы, шығармашылық әлеуеті және шығармашылық белсенділігі болуы керек деп мәлімдейді. Бұл оқу тапсырмаларын орындаудың өнімді процесіне мотивациялық дайындық жағдайына, эмоционалды-еріктік тұрақтылыққа, өзін-өзі басқару қабілетіне және т. б. әкелетін жеке және кәсіби маңызды қатысу қасиетін береді. [5].

Студенттерді шығармашылық қызметке дайындау үдерісін бірқатар бағыттарға бөлуге болады: 1) педагогикалық ЖОО-ның оқу үдерісінде студенттердің жеке қасиеттері мен теориялық білімдерін дамыту; 2) педагогикалық тәсілдерді, әдістерді, технологияларды игеру; 3) өзінің практикалық қызметінде педагогикалық мамандықты игеру. Біздің ойымызша, шығармашылық қиялды дамыту, шығармашылық қызметте өзін-өзі анықтау бағытын қосу керектігін айтар едік. Бұл бағыт болашақ мұғалімдерді мамандықта анықтауға, өзіндік шығармашылық қызметті, имиджді, қағидаларды ұйымдастырудың негізгі тәсілдерін жасауға көмектеседі.

Қоғамның мұғалімге деген талаптарын өзгерту, озық педагогикалық тәжірибемен, әріптестерінің жетістіктерімен танысу, өзін-өзі тану процестерін бастайды, өз жетістіктерін басқалардың жетістіктерімен байланыстырады, олармен қанағаттану дәрежесі процестерін тудырады. Өзін-өзі анықтау әрекетінде маңызды мақсаттар таңдалады, оларға жету жолдарын түсінеді және өзін-өзі жүзеге асыру іс жүзінде басталады. Нәтижесінде оның зияткерлік, шығармашылық, ұйымдастырушылық мүмкіндіктері таңдалған мақсаттарға жетуге бағытталған іс-әрекетке айналады. Бұл кезеңде мұғалім қажетті ақпаратты жинақтайды, оны шығармашылықпен өзгертеді, өз қызметінде енгізеді, нәтижелерін талдайды. Тәжірибенің белсенді жинақталуы тағы бар. Қанағаттану, жетістік сезімі бар. Біраз уақыт бойы зияткерлік жүйе (шығармашылық әлеует) тиімді жұмыс істейді.

Шығармашылық әлеуетті дамытудың құрылымы мен механизмін түсіну мұғалімдерге пайдалы болады:

1. Шығармашылық әрекет барысында кездесетін қиындықтарды түсінуде.
2. Мақсат қоюда және шығармашылық әлеуетті дамытуға бағытталған іс-әрекетті ұйымдастыруда.
3. Үнемі өзін-өзі тәрбиелеу қажеттілігін сезінуде.
4. Бірлесіп құру атмосферасында болудың маңыздылығы. Бұл шығармашылық топтарға, педагогикалық шеберлік мектептеріне, әдістемелік бірлестіктерге қатысу болуы мүмкін. Өз жетістіктерімен бөлісу және әріптестерінің жетістіктерін қабылдау маңызды.
5. Оқушылардың шығармашылық әлеуетін дамытуды сауатты ұйымдастыруда.

Сонымен, жеке тұлғаның шығармашылық әлеуетінің әртүрлі сипаттамалары: шығармашылықпен ойлау, стандартты емес оқу жағдаяттарында жылдам бағдарлау, проблеманы және оны шешу жолдарын көру қажеттілігі мен қабілеті, дербестік пен шығармашылық белсенділікті ұтымды ұйымдастыру арқылы ойдағыдай қалыптасады. Оқу үдерісінде шығармашылық қызметті ұйымдастырушы мұғалім. Балалардың шығармашылық

элеуетін дамыту деңгейі көбінесе оның шығармашылық элеуетін дамыту деңгейіне байланысты. Бұл өте маңызды жауапкершілік. Сондықтан, шығармашылық элеуетті қалыптастыруға негізделген үдерістердің мәнін, оның даму тетіктерін түсіну болашақ мұғалім үшін маңызды.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Большой энциклопедический словарь / гл. ред. А.М. Прохоров. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Большая Рос. энцикл. ; СПб. : Норинт, 1997, 1999, 2001, 2004. – 1456 с. : ил. – ISBN 5-85270-160-2. – ISBN 5-7711-0004-8.
2. Рындак, В.Г. Непрерывное образование и развитие творческого потенциала учителя (теоретическое взаимодействие): монография/ В.Г.Рындак. - М.: Педагогический вестник, 1997. - 244 с.
3. Князева А.Г. Принципы развития творческого потенциала студентов в условиях университетского образования / А.Г. Князева // Вестник Воронежского государственного университета. Серия: Проблемы высшего образования. 2019. № 1. С. 46-49.
4. Пагнаева Е.А. Развитие инновационного потенциала учителя в условиях школы как самообучающейся организации: автореф. ... канд. пед.наук. - 2009.- 23 с.
5. Тамочкина О.А. Развитие творческого потенциала личности как фактор оптимизации профессиональной подготовки выпускников вузов / О. А. Тамочкина // Вектор науки ТГУ. Сер.: Педагогика, психология. – 2017. – № 4 (31). – С. 47–52.

ПРОБЛЕМА РАЗВИТИЯ ТВОРЧЕСКОГО ПОТЕНЦИАЛА БУДУЩЕГО УЧИТЕЛЯ

Фейзулдаева С.А., Ниязшина А.Ж.

В статье выявлена и раскрыта актуальность проблемы развития творческого потенциала будущего учителя в процессе его профессиональной подготовки. Описаны понятия «потенциал», «личностный потенциал», «творческий потенциал» в развитии творческого потенциала учителя. Всесторонне было рассмотрено, что развитие творческого потенциала студентов-это личностный потенциал, который реально реализуется и достигает целей личности.

Проведен опрос обучающихся по образовательным программам «педагогика и методика начального обучения», полученный результат выявил необходимость актуализации проблемы развития творческого потенциала студентов педагогических специальностей. Авторы в статье выделили процесс подготовки учащихся к творческой деятельности на ряд направлений и дали структуру и механизм реализации творческого потенциала учителя.

Ключевые слова: *учитель, потенциал, творческий потенциал, его сущность, структура, личностный потенциал.*

THE PROBLEM OF DEVELOPING THE CREATIVE POTENTIAL OF A FUTURE TEACHER

S. Feizuldayeva., A. Niyazshina

The article defines and reveals the relevance of the problem of developing the creative potential of the future teacher in the process of professional training. In the development of the teacher's creative potential, the concepts of "potential", "personal potential", and "creative potential" are described. It was considered in detail that the development of students' creative potential is a personal potential that is clearly realized by achieving the goals of a person.

A survey of students studying in the educational programs "pedagogy and methods of primary education" was conducted, the results of which revealed the need to update the issue of developing the creative potential of students of pedagogical specialties. In the article, the authors divided the process of preparing students for creative activity into a number of areas and gave the structure and mechanism of increasing the creative potential of teachers.

Key words: *teacher, potential, creative potential, its essence, structure, personal potential.*

НРАВСТВЕННОЕ САМОСОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ ЛИЧНОСТИ

Тойматаев Д.Б., Рахимова С.К.

В предлагаемой статье проводится анализ теоретико-методологических принципов, аксиологических ориентиров, мировоззренческих оснований и социокультурных контекстов нравственной философии Ш. Кудайбердыулы, которые до настоящего времени способствуют преодолению отчуждения личности от онтологических оснований собственного бытия через духовно-нравственное возрождение. Как показал XX век и подтверждает XXI, критерии функциональности и эффективности действий все в большей степени становятся способом отношения человека к миру. В итоге изменяются взаимоотношения между культурами и цивилизациями, механизмы институционализации, регулирования и контроля социальных взаимодействий, все более существенную трансформацию претерпевает ценностно-смысловой план существования человека, с еще большей обостренностью и трагичностью проявляется отчуждение личности от онтологических оснований собственного бытия.

Ключевые слова: *мировоззрение, духовность, нравственность, ценность, смысл жизни, личность.*

В условиях кризиса мировоззренческой идентичности личности в современном мире все более явно обнаруживаются ростки протеста против обезчеловечивающих и бездуховных форм рациональности, все более популярными становятся позиции авторов, развивающих новую ценностную парадигму ненасилия, как перспективу дальнейшей духовной эволюции человечества. Защищая духовность и гуманизм мировоззрения, присущих традиционной культуре и религиозной вере, они обращаются к прояснению в жизни общества роли, места и значения общечеловеческих ценностей как духовно-нравственной опоры человеческого существования.

Отсутствие духовно-нравственной составляющей техногенной цивилизации завело человечество в тупик, и сейчас как никогда требуется качественный сдвиг в сознании человека, коренным образом изменяющий его мировоззрение.

Шакарим полагал, что путь от жадности и наживы, от алчности страстей к совершенству проходит через переоценку и нравственное самосовершенствование, саморегуляцию и самодисциплину, что зафиксировано и в священном писании буддизма. В результате доводом философа стали рассуждения о новом переустройстве души, о вечном переселении души из одного тела в другое, о прошлой, настоящей и будущей жизни души каждого человека. Еще одно положение буддизма - учение о карме - отчетливо звучит у Шакарима. Он предупреждает человека: нужно заранее позаботиться о будущем поколении, чтоб не страдало оно от нынешних провинностей своих предков. Надо прожить праведную жизнь, чтоб искупить свою карму. Довольно редко приводит казахский философ примеры праведного поведения, богоугодного образа жизни. Думается, не случайно в качестве образца правоверного, святого человека назван «монгол», который мог быть, по нашему предположению, буддистом. Главная цель Шакарима подобна центральной идее Гаутамы - просветить людей, — является основной целью жизни и творчества казахского мыслителя. Не верить слухам, не доверять традициям, не принимать чужих мыслей только потому, что вы нашли их в книге или услышали от своего учителя, или если это утверждает ваша религия - надо самим освещать свой путь. В конце концов, каждый человек должен подготовить свой путь только сам, но Шакарим видел свое предназначение в том, чтобы помочь каждому в освещении собственного жизненного пути.

Довольно сложным было мироощущение Кудайбердыулы, неоднозначным его отношение к религии. Шакарим не сомневался в реальности и правоте Творца Вселенной,

не отвергал никаких вероучений, но в то же время он был далек от слепой, не рассуждающей веры, не принимал догм ислама, закрыв глаза и усыпив мозг. Он не был мусульманином-фанатиком, как утверждалось в трудах К.Б. Бейсембиева. Да, известно, что Шакарим, занимаясь изучением религий, ни в одной из них не нашел достаточных для себя объяснений мироздания и места человека. Если заметить, то ни в одном из его произведений нет очевидной симпатии и приверженности к какому-либо вероучению, кроме ислама. Однако, как мусульманин, он был чужд фанатизма и непримиримости в отношении других учений. Как отмечал О.А. Сегизбаев, «Шакарим Кудайбердиев, будучи на самом деле последовательным деистом, относился с необыкновенной терпимостью ко всем другим философским направлениям и теологическим предпочтениям... Он не питал никакого чувства вражды ни к материализму, ни к идеализму и их многочисленным направлениям, ни к различным религиозным течениям. Более того, он упорно стремился вникнуть в их сущность, понять их смысл и значение для живущих поколений людей» [1, с. 376]. В качестве доказательства того, что философ не был верующим-ортодоксом, шакаримовед К. Мухаметханов приводит факт непосещения Медины паломником из Чингистау, потому что титул «хажы-харамайн» (полный хажы) мусульманин получал в результате поклонения святым местам, как Мекки, так и Медины. В глазах консервативных кругов - мулл, баев, религиозных фанатиков Шакарим выглядел вероотступником, безбожником, по крайней мере, неблагочестивым мусульманином, несмотря на титул «хажы». К тому же, Кудайбердыулы выступал против газавата - священной войны с неверными (кяфирами), как противник любого насилия, то есть отвергал одно из обязательных условий правоверности мусульманина. А еще он призывал к веротерпимости, называл благочестивыми и христиан, и буддистов, и идолопоклонников, которые на пути к постижению Всевышнего были чисты руками и сердцем, свободны от грехов несли добро людям. Он бичевал служителей всякого культа, погрязших в прегрешениях, запятнавших высокое предназначение - служение Богу - низменными страстями.

Причиной неприязни священнослужителей к Шакариму послужили его критические замечания в их адрес. По его наблюдению, служители культа изолгались, погрязли в обмане, не выполняя тем самым элементарных предписаний священных книг, используя имя Бога в корыстных целях. Истинно верующие не только не должны прикрываться именем Бога, но никогда не должны произносить его имени вслух. Причем, он критиковал как мулл, так и попов и епископов. Исходил при этом из простой предпосылки: и Библия, и Коран одинаково важны, ибо призывают к единению всех людей на Земле. Чтобы подчеркнуть общее, единое и целостное направление для всех религиозных учений мира, Шакарим проводил следующую мысль: общим для всех религий является признание сущности Единого Бога, совершенства Совести, неотвратимости Судного дня. В советский период функционеры-атеисты представляли мыслителя как приверженца исламских догм, богослова, поскольку не смогли подняться до уровня мышления ученого-просветителя, не увидели вместе с ним положительных моментов в таком сложном общественном явлении, как ислам, не смогли понять значение духовно-нравственных заповедей мусульманства в деле воспитания нового поколения.

Занимаясь исследованием внутреннего мира, духовных потребностей человека, Шакарим первоначально думал, что человек может добиться полноты и совершенства без всякой веры в существование Всевышнего. Но впоследствии он пришел к заключению, что религия - высшая мораль, самая крепкая опора для духовного самосовершенствования. Чтобы оказать благотворное влияние на сознание людей и их поведение, Шакарим перевел на казахский язык отдельные суры Корана, в личной интерпретации изложил содержание коранических заповедей. Для достижения дидактических целей, он объяснял смысл арабского текста с помощью примеров из повседневной жизни казахов. По мнению профессора Ш. Сатпаевой, введение им слова «мал» (скот) как символа богатства степи говорит о его стремлении приблизить изречения священной книги к явлениям казахской действительности.

Например, в Коране говорится: «Не верьте язычникам, идолопоклонникам», — что было явным выражением монотеизма ислама, призывавшего к борьбе с многобожием, язычеством. Шакарим выводит из этого постулата новаторское заключение: не верьте шаманам, знахарям, а лечитесь у образованных людей - врачей, что как-то даже переключается с современным постулатом «лечение - свет, а самолечение - тьма». В качестве аргумента он ссылается на авторитет Пророка Мухаммеда, который принимал лекарства, пил мед для очищения желудочно-кишечного тракта, лечился кровопусканием. Как в своем роде единственный психолог и педагог, Шакарим выступал против различных предрассудков: гадания на бобах, на бараньей лопатке, против веры в амулеты, талисманы и другие «святы» предметы, потому что, полагаясь на сверхъестественные чудеса, человек теряет самостоятельность, волю, способность к действиям, то есть тормозит процесс самопознания.

Продолжением традиций экзегетики, заложенных еще Ибраем Алтынсариним, стал религиозно-философский трактат «Основные положения мусульманства». Один из разделов учебного пособия Алтынсарина «Шариат-уль ислам» («Суть ислама») назывался «Нравственность», где излагалось, каких направлений и какой нравственности, по велению Корана должен придерживаться человек. А в книге Кудайбердыулы есть главы «Человек должен обладать хорошим характером», «Долг перед людьми», «Каждый человек стремится к деятельности», «Бережись от дурных поступков». Как полагает Ш. Сатпаева, совпадают цели написания книг о религии обоих авторов — использовать тяготение казахов к мусульманству как почву для внедрения просветительских идей, направленных на совершенствование духовной жизни людей. [2, с. 95].

Нам представляется, что в области богословия Шакарима следует признать реформатором. Ведь он требует вернуть религию на исходные позиции, не запятнанные современными ее служителями, вернуть ей «чистоту изначальную». Во что бы то ни стало, он провозглашает принцип веротерпимости, признает право на существование различных религий и вер потому, что не важно какому богу поклоняется человек, важнее, чтобы человек шел по праведному пути с добрым сердцем, совершая добрые поступки по привычке. Он говорит о неверном толковании муллами истинного значения аятов Корана. Извращение священных слов Божественной Книги, по мнению Шакарима, отпугнули, оттолкнули от религии, от священного писания людей думающих, сузив, тем самым, поле действия религиозных, точнее, духовно-нравственных заповедей. И, в конечном счете, мыслитель критикует и науку, и ученых мужей, которые, избегая религии, испорченной муллами, попутно отбросили и «душу», встав, тем самым, на путь заблуждений. В противостоянии науки и религии он обвиняет, прежде всего, служителей культа, хотя стереотипы присущи и людям науки, так как шоры на глазах и у тех, и у других, сетует Шакарим.

Новаторство Кудайбердыулы состоит в том, что он предпринимает попытку объединить разум и веру, науку и религию. Вера и разум и произведения казахского философа не противопоставляются друг друга, а дополняют друг друга, выступая составными частями целого. Вера, по Шакариму, - это принятие разумом, религия, не понятая и не принятая чистым разумом, сознанием, не является настоящей верой. Чистоту религии, суть веры постигнет только «раскованный» ум, свободный разум, парящая мысль. Ум человека есть зеркало, отражающее истину, а высшая истина есть любовь, есть Бог, значит, только человеческий ум может постигнуть божественную истину, правдивую картину мира. Это зеркало дано Богом каждому смертному, утверждает мыслитель. В религиозном реформаторстве Шакарима проявляется цельность его мировоззрения, когда рационализм, гуманность, миролюбие, совестливость выступают в единстве, дополняя и обогащая друг друга. Рационализм находит свое отражение в том, что из всех слов (хадисов) Пророка и других святых ислама Шакарим берет только те, что может вместить в себя ум, что может быть понято критическим разумом и аргументировано логикой. Из речей и трудов ученых он использует так же только то, что объяснимо сознанием человека.

Миролюбие и гуманность мыслителя проявляются в его веротерпимости. Совесть, по его мнению, является вершиной морали, а высшей моралью является религия. Таким образом, духовно-нравственные, религиозно-нравственные идеи и взгляды просветителя составляют гармоничное единство. Бог-творец является первопричиной всего сущего под луной. Комментируя эту мысль, Шакарим объясняет, что все в нашей жизни имеет причину - и радость, и горе, и утешение, и падение, и сила, и слабость, и хорошее, и плохое. Без причины ничего не происходит, но причину личных страданий человек должен искать только в себе. «Кто хает жизнь, тот сам плох», «В пережитых несчастьях и горе виноваты друг, враг или сам, а не жизнь». По Шакариму, источник тяжких мук - сам человек, все его беды и невзгоды созданы им самим. Не следует ссылаться на предопределение, мол, все зависит от Аллаха, потому что «Аллах не приказывает мерзости» [3, 7-27]. Протестовать против судьбы — протестовать против Аллаха, заключал философ, но Бог предписал человечеству не творить зла, «отгонять добром зло» [4, 13-22]. Воля человека, его свобода состоит в том, чтобы выбрать путь благородства, путь самосовершенствования: «Не гордись красотой, гордись делом». Наставляя людей на путь истины, Шакарим проводил соответствующие цитаты из Корана: «Поистине, те, которые уверовали и творили добрые дела...- обитатели рая» [5, 11-28], «Те, которые приобрели злые деяния... воздаяние за злое деяние - подобным ему» [6, 10-28].

Таким образом, божественное назначение человека - уберечь себя от вредных, неудобных Богу поступков, посвятить себя делам добрым. Следовательно, религия, священные писания, священнослужители, верующие люди призваны облагораживать человеческую натуру, наставлять ее на праведный путь, на добрые поступки. В целом Шакарим считал человека действующим лицом истории, выступал против фатализма, старался переубедить нытиков-пессимистов, жалующихся на все и вся, обвиняющих все и всех в собственных невзгодах и неудачах: «Судьба в руках человека». Он опровергал утверждения типа «жизнь - коварна, мир - хитер», учил радоваться жизни и принимать бытие таким, как оно есть.

В лучших традициях просветительства Шакарим объяснял неустроенность жизни людскими пороками, их отрицательными нравами. Если источник несчастной жизни - сам человек, то надо заглянуть в его внутренний мир, такая логика выстраивается из рассуждений мыслителя. Недовольство окружающим миром, обществом он обращал в недовольство собой, которое должно было стать стержнем работы по нравственному самоусовершенствованию. Философ не требовал кардинальных изменений в обществе, он надеялся преобразовать человеческую жизнь путем облагораживания души человека. Подобно социалистам-утопистам, казахский мыслитель требовал от людей пройти через нравственное очищение для построения нового общества, считая серьезной преградой на пути к нему нравственную неподготовленность и отсталость народной массы.

Оптимистическая вера Ш. Кудайбердыулы в торжество светлых начал в человеке привела его к материалистическому тезису — отрицанию врожденных идей и врожденных моральных норм. Он писал, что ребенок рождается с чистой душой, без врожденных пороков. По мере формирования личности в ней вырабатываются положительные и отрицательные свойства. Излюбленный прием Шакарима как воспитателя и наставника - постановка перед слушателями категорий нравственности со знаками «плюс» и «минус». Вечные и постоянно новые понятия: добро и зло, любовь и ненависть, совесть и бессовестность, благородство и подлость, человечность и не человечность, дружба и вражда, единение и распри, ум и глупость, чувство и разум - вот круг размышлений педагога-наставника. Нетрудно догадаться, за какие моральные качества боролся он в своих устных и письменных представлениях. В «Основных положениях мусульманства» автор стремился связать символы веры с гуманизмом, превратить в прочную опору жизни стыд, терпимость, исповедальность, жалость, сострадание, милосердие, благоговение перед жизнью, деликатность, благородство, справедливость. «Делай другому только то, что желаешь себе сам, что любезно тебе самому. Вам не по душе, если украдут у вас, если согрешат с вашей женщиной. Подумайте, а не ответят ли вам тем же, и не совершайте неблагоразумных поступков».

ЛИТЕРАТУРА:

1. Сегизбаев О. История казахской философии. Алматы: «Гылым», 2001.-455 с.
2. Сатпаева Ш.К. Шакарим Кудайбердиев. - Алматы: Гылым, 1993. - 116
3. Коран. /Пер. И.Ю.Крачковского. - Ростов-на-Дону, 2006. - 537 с.
4. Коран. /Пер. И.Ю.Крачковского. - Ростов-на-Дону, 2006. - 537 с.
5. Коран. /Пер. И.Ю.Крачковского. - Ростов-на-Дону, 2006. - 537 с.
6. Коран. /Пер. И.Ю.Крачковского. - Ростов-на-Дону, 2006. - 537 с.

ТҰЛҒАНЫҢ АДАМГЕРШІЛІК ӨЗІН-ӨЗІ ЖЕТІЛДІРУІ

Тойматаев Д.Б., Рахипова С.К

Ұсынылған мақалада Ш.Құдайбердіұлының адамгершілік философиясының теориялық-әдіснамалық принциптері, аксиологиялық бағыттары, дүниетанымдық негіздері және әлеуметтік-мәдени контекстеріне талдау жасалады, олар бүгінгі күнге дейін рухани-адамгершілік жаңғыру арқылы жеке адамның онтологиялық негіздерінен оқшаулануын жеңуге ықпал етеді. XX ғасыр көрсеткендей және XXI растайтындай, функционалдылық пен іс-әрекеттің тиімділігі критерийлері адамның әлемге деген көзқарасының жолына айналуға. Нәтижесінде мәдениеттер мен өркениеттер арасындағы қатынастар, Институционализация тетіктері, әлеуметтік өзара әрекеттесуді реттеу және бақылау өзгеріп отырады, адам өмірінің құндылық-семантикалық жоспары барған сайын маңызды өзгеріске ұшырайды, одан да шиеленісе түседі және қайғылы болады. жеке адамның онтологиялық негіздерінен иеліктен шығуы.

Кілт сөздер: *дүниетаным, руханият, адамгершілік, құндылық, өмірдің мәні, тұлға.*

MORAL SELF-IMPROVEMENT OF THE INDIVIDUAL

D.B. Toymataev, S.K. Rakhipova

The proposed article analyzes the theoretical and methodological principles, axiological guidelines, ideological foundations and socio-cultural contexts of the moral philosophy of Sh. Kudaiberdyuly, which up to now contribute to overcoming the alienation of the individual from the ontological foundations of his own being through spiritual and moral revival. As the XX century has shown and the XXI confirms, the criteria of functionality and effectiveness of actions are increasingly becoming a way of a person's attitude to the world. As a result, the relationship between cultures and civilizations is changing, the mechanisms of institutionalization, regulation and control of social interactions are changing, the value-semantic plan of human existence is undergoing an increasingly significant transformation, the alienation of the individual from the ontological foundations of his own being is becoming even more acute and tragic.

Key words: *worldview, spirituality, morality, value, meaning of life, personality.*

УДК 30.304.9

<https://doi.org/10.53355/ZHU.2022.102.1.009>

СОЦИАЛЬНЫЕ АСПЕКТЫ РАЗВИТИЯ РЕГИОНАЛЬНОГО ТУРИЗМА

Рахипова С.К., Тургамбекова Ж.Е., Тойматаев Д.Б.

Статья имеет теоретико-методологическое значение, достигающее цели исследования путем систематического анализа научной литературы, сопоставления различных точек зрения, анализа предложений в дополнительной литературе. В исследовании рассматриваются вопросы о том, какие социальные факторы влияют на развитие регионального туризма, и какие средства амбассадорской деятельности

населения применяются в процессе дестинационного брендинга. Постиндустриальные города часто используют туризм в качестве механизма для содействия регенерации городских центров и лучшего позиционирования себя на высококонкурентном глобальном рынке. Признаки этой стратегии проявляются в развитии транспортной, спортивной и культурной инфраструктуры; строительстве событийных, гостиничных и конгрессных объектов; восстановлении исторических кварталов.

Ключевые слова: *идентичность места, уникальность места, социальные факторы, амбассадор дестинации, туристы.*

Постиндустриальные города часто используют туризм в качестве механизма для содействия регенерации городских центров и лучшего позиционирования себя на высококонкурентном глобальном рынке. Признаки этой стратегии проявляются в развитии транспортной, спортивной и культурной инфраструктуры; строительстве событийных, гостиничных и конгрессных объектов; восстановлении исторических кварталов [1].

Будучи движущей силой перемен, туризм не только может повысить конкурентоспособность городских дестинаций. Он также может повлиять на атрибуты городского пространства - атрибуты, которые несут в себе воспоминания и смыслы, значимые для жителей, накопленные на основе их воплощенного опыта взаимодействия с пространством на ежедневной основе. Этот воплощенный опыт является ключевым для поддержания отношений жителей с их родным городом или населённой местностью и может стать частью их самоощущения. Когда развитие туризма укрепляет это чувство собственного достоинства, самоидентификация жителей может превратиться в мотивирующую силу для их амбассадора дестинации. Амбассадор дестинации может играть важную роль в маркетинге городских дестинаций, где туристами являются приезжие друзья и родственники, поскольку жители могут служить надежным источником информации для продвижения уникальности и привлекательности их родного города как дестинации среди друзей и родственников [2].

Туристы, приезжающие в страну, по условному определению, включают тех, кто посещает дестинацию, чтобы пообщаться с родственниками и/или друзьями. Передача информации из уст в уста является важным источником информации при формировании решений о поездке и пребывания в дестинациях для туристов [3].

Понимание амбассадорства жителей дестинации и того, как оно может выражаться в их намерении побудить туристов посетить их родной город через «сарафанное радио», имеет решающее значение для менеджеров дестинации, чтобы обосновать стратегии развития дестинации.

Полагаем, что данная тема имеет теоретико-методологическое значение, достигающее цели исследования путем систематического анализа научной литературы, сопоставления различных точек зрения, анализа предложений в дополнительной литературе. В исследовании рассматриваются вопросы о том, какие социальные факторы влияют на развитие регионального туризма, и какие средства амбассадорской деятельности населения применяются в процессе дестинационного брендинга.

Однако исследования, посвященные роли жителей в качестве послов дестинации для продвижения своего родного города, ограничены. Существующие исследования в основном фокусируются только с точки зрения туристов или индустрии туризма [4].

Чтобы устранить этот пробел в исследованиях, в данной статье изучаются основные факторы, способствующие амбициям резидентов дестинации, как социальные аспекты развития регионального туризма, выражающиеся в их намерении пригласить друзей и родственников в свой родной город или край. Исследуемые факторы включают атрибуты и ресурсы дестинации, с которыми жители взаимодействуют ежедневно, и чувство самоидентификации, возникающее в результате такого взаимодействия как результат динамических процессов идентичности. В статье так же рассматривается, может ли процесс

формирования идентичности места назначения различаться между разными группами жителей, которые имеют различную продолжительность опыта воплощения в родном городе. Теория процесса идентичности принята в качестве основной теоретической основы для проведения исследования данной статьи. Результаты исследования дают представление о планировании и управлении туризмом, которые направлены на поощрение амбассадоров мест назначения и развитие туризма в постиндустриальных городах.

Города по всему миру инвестируют в ресурсы, необходимые для укрепления атрибутов дестинации с целью повышения конкурентоспособности и привлечения туристов. В исследованиях проводится различие между основными и вспомогательными ресурсами. Основные ресурсы включают в себя «наделенные» и «созданные» ресурсы и являются основными достопримечательностями, которые мотивируют посещение туристами. Наделенные ресурсы включают как природные (например, болезни, климат, фауна, флора), так и культурно-исторические достопримечательности (например, ремесла, язык, обычаи); в то время как созданные ресурсы - это созданная инфраструктура туризма, события и мероприятия, развлечения и покупки. Созданные ресурсы относятся к атрибутам города (например, общая инфраструктура дестинации, доступность, гостеприимство и качество услуг), которые рассматриваются как основа индустрии туризма. Этот ресурсный взгляд широко применяется в исследованиях конкурентоспособности дестинации, чтобы понять, как можно управлять ресурсами дестинации для повышения ее привлекательности, улучшения имиджа дестинации, удовлетворения потребностей туристов и увеличения вклада туризма в экономику дестинации [5].

Однако ресурсный взгляд на конкурентоспособность дестинации не всегда учитывает, что ресурсы дестинации также используются местными жителями и становятся основой, на которой можно развивать и поддерживать чувство самоидентификации как социальный фактор, привязанное к городской дестинации. Некоторые исследования фокусируются на роли дестинации как места, с которым жители взаимодействуют ежедневно, и показывают, что это взаимодействие способствует развитию воплощенного опыта и чувства места, которым жители могут захотеть поделиться с друзьями и родственниками. Тем не менее, остаются вопросы о том, влияет ли связь жителя с дестинацией как значимым географическим местом на его намерение пригласить туда туристов которые являются друзьями или же родственниками. Также остается практически не выясненным вопрос о том, могут ли существовать различные пути для жителей, проживающих в дестинации в течение разного периода времени, для развития этой связи и амбассадорства дестинации.

Элементы, составляющие структуру идентичности и связанные с ней ценности, не остаются статичными. Они меняются со временем и регулируются двумя взаимосвязанными механизмами - аккомодацией-ассимиляцией и оценкой, которые работают синергетически для определения желательных состояний структуры идентичности. Ассимиляция включает в себя интеграцию новых элементов в структуру идентичности, что одновременно требует корректировки существующей структуры идентичности для размещения новых элементов (т.е. аккомодации). Новые и существующие элементы, определяющие свойства идентичности индивида, представляют собой содержательное измерение структуры идентичности как социальный фактор. Эти элементы постоянно оцениваются, где составляющим элементам идентичности приписываются смыслы и ценности, определяющие значимость и формирующие ценностное измерение структуры идентичности. Ресурсы, вложенные в место назначения, при положительной оценке могут постепенно обрести смысл и ценность и стать частью идентичности резидента через эти два механизма. В современном западном обществе вышеупомянутый процесс формирования идентичности регулируется четырьмя принципами: непрерывностью, отличительностью, самооценкой и самоэффективностью [6].

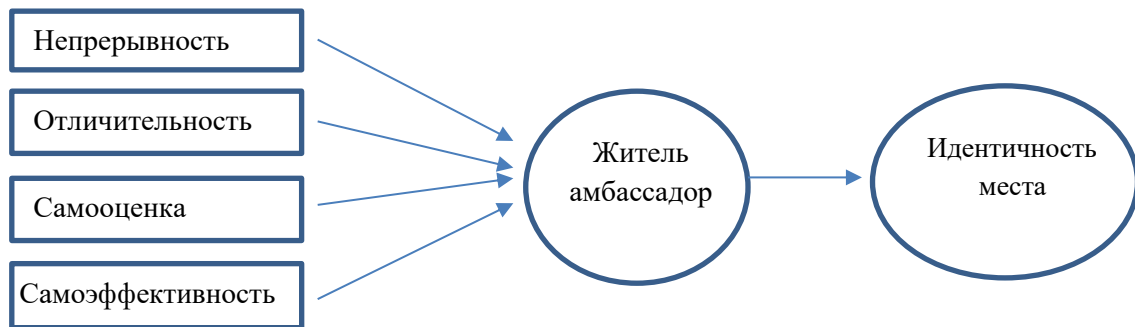

Рисунок 1. Социальные факторы влияющие на идентичность места
Примечание: разработано авторами с использованием литературы [6].

Непрерывность отражает стремление индивида продолжать самоконцепцию во времени и ситуации. Место поддерживает две формы самосвязанной непрерывности: референтную и конгруэнтную непрерывность. Места являются репертуарами воспоминаний индивидов: кем они когда-то были, что они делали, и их связь с социальной группой (группами). Возможность поддерживать связи с местами напоминает людям о корнях предков, социальных связях и прошлом, а также служит якорем для их нынешней идентичности. Антропогенные или природные угрозы значимому для человека месту и последующая потеря благополучия часто сигнализируют о важности референтной преемственности места. Если референтная преемственность привязывает индивидов к конкретному месту, то конгруэнтная преемственность переносима и зависит от того, обладают ли новые места (в которые индивиды вольно или невольно перемещаются) характеристиками и ресурсами, поддерживающими целостность идентичности индивида. Конгруэнтная непрерывность места демонстрируется, например, когда человек, решивший переехать по причинам, связанным с работой или образом жизни, выбирает место, которое поддерживает его постоянное участие в отдыхе на природе, что является важным аспектом его идентичности.

Отличительность подразумевает склонность к поддержанию личной уникальности для сохранения индивидуальности. Места часто используются в качестве описателя того, кем является человек, поскольку они часто передают уникальные характеристики места (например, городское или сельское, промышленное или непромышленное), которые поддерживают идентичность человека и тех, кто живет в том же месте. Например, термин «новокастрианец» используется жителями австралийского города, которые идентифицируют себя с Ньюкаслем. Этот отличительный термин, основанный на месте, подразумевает общие ценности и уникальный образ жизни, который поддерживается природными, культурными и социально-экономическими характеристиками Ньюкасла. Таким образом, «новокастрианец» отличает это место и его жителей от других мест и их жителей.

Так же и в нашей стране широко используются термины «астанчанен» и «алматинец». В первом случае столичных жителей термин подразумевает новую жизнь, социально-экономических возможностей для жителей и бизнеса так как столица Казахстана сравнительно новая столица. Термин «алматинец» несёт с собой некую динамику в движении адаптированных людей к жизни большого города, мегаполиса. Так же и другие жители регионов Казахстана имеют свой характер, политическую точку зрения и приоритеты идентичны только той или иной местности.

Самооценка свидетельствует о чувстве и оценке индивидом собственной значимости и/или социальной ценности в группе, с которой он связан (например, место проживания). Самооценка считается центральным мотивом идентичности. Исследования в данной области показали, что люди часто проявляют свои чувства, мысли или поведение, когда сталкиваются с окружением, которое способствует или угрожает их самооценке. Когда место и находящиеся в нем ре-источники управляются таким образом, чтобы позволить человеку поддерживать,

подтверждать, улучшать и совершенствовать свою Я-концепцию, они обеспечивают благоприятную среду для формирования самооценки. Впоследствии, когда место становится продолжением человека, это место может стать предметом, которому человек приписывает свою гордость [7].

Самоэффективность относится к убеждению человека в том, что он обладает компетенцией для выполнения действий, необходимых для решения ситуационных задач. Самоэффективность, основанная на месте, включает в себя навыки, необходимые для того, чтобы помочь человеку сориентироваться в физической среде. Прошанский и др. (1983) концептуализировали самоэффективность, основанную на месте, как включающую понимание окружающей среды (знания об окружающей среде и способность обнаруживать изменения), которое формирует экологическую компетентность (навыки, необходимые для адекватного поведения в окружающей среде). Эти навыки способствуют экологическому контролю, при котором индивиды могут осуществлять контроль над окружающей средой для поддержания себя в ней. Управление местом и его ресурсами для обеспечения стабильности и уверенности помогает воспитывать у человека знания о месте и компетенции, необходимые для выполнения ролевых требований (например, в качестве жителя, бизнесмена). В туристическом направлении уровень идентичности места может варьироваться в зависимости от того, насколько направление и вложенные в него ресурсы поддерживают функционирование четырех принципов идентичности.

Концептуализация идентичности места как динамической указывает на то, что время является существенным измерением в этой конструкции. Прямое и постоянное взаимодействие с местом во времени было определено как необходимое условие для укрепления отношений между людьми и местом. Однако вопрос о том, вносит ли время прямой и положительный вклад в идентичность места, или же оно взаимодействует с четырьмя принципами идентичности, влияя на идентичность места, изучен недостаточно хорошо. Существует ограниченное количество исследований, концептуализирующих идентичность места как динамический процесс, регулируемый отличительностью, самоэффективностью и самооценкой, а также изучающих, как время взаимодействует с этими четырьмя принципами идентичности.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Ashworth, G., & Page, S. (2011). Urban tourism research: Recent progress and current paradoxes. *Tourism Management*, 32(1), 1–15.
2. Andersson, M., & Ekman, P. (2009). Ambassador networks and place branding. *Journal of Place Management and Development*, 2(1), 41–51. <https://doi.org/10.1108/17538330910942799>
3. O’Leary, J. T., & Morrison, A. M. (1995). The VFR -visiting friends and relatives- market: Desperately seeking respect. *Journal of Tourism Studies*, 6(1), 2–5.
4. Backer, E., Leisch, F., & Dolnicar, S. (2017). Visiting friends or relatives? *Tourism Management*, 60, 56–64. <https://doi.org/10.1016/j.tourman.2016.11.007>
5. Gómez-Vega, M., & J Picazo-Tadeo, A. (2019). Ranking world tourist destinations with a composite indicator of competitiveness: To weigh or not to weigh? *Tourism Management*, 72, 281–291. <https://doi.org/10.1016/j.tourman.2018.11.006>
6. Twigger-Ross, C. L., Bonaiuto, M., & Breakwell, G. (2003). Identity theories and environmental psychology. In M. Bonnes, T. Lee, & M. Bonaiuto (Eds.), *Psychological theories for environmental issues* (pp. 203–234). Burlington, VT: Ashgate.
7. Proshansky, H. M. (1978). The city and self-identity. *Environment and Behavior*, 10(2), 147–169. <https://doi.org/10.1177/0013916578102002>

АЙМАҚТЫҚ ТУРИЗМДІ ДАМУДЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК АСПЕКТІЛЕРІ

Рахипова С.К., Тургамбекова Ж.Е., Тойматаев Д.Б.

Мақала ғылыми әдебиеттерді жүйелі талдау, әртүрлі көзқарастарды салыстыру, қосымша әдебиеттердегі сөйлемдерді талдау арқылы зерттеу мақсатына жететін теориялық және әдіснамалық мағынаға ие. Зерттеу Аймақтық туризмнің дамуына қандай

элеуметтік факторлар әсер ететіндігі және дестинациялық брендинг процесінде халықтың амбассадорлық қызметінің қандай құралдары қолданылатындығы туралы мәселелерді қарастырады. Постиндустриалды қалалар туризмді көбінесе қала орталықтарын қалпына келтіруге және бәсекеге қабілетті жаһандық нарықта өздерін жақсы орналастыруға ықпал ететін механизм ретінде пайдаланады. Бұл стратегияның белгілері көлік, Спорт және мәдени инфрақұрылымды дамытуда; оқиғалар, қонақ үй және Конгресс нысандарының құрылысында; Тарихи кварталдарды қалпына келтіруде көрінеді.

Кілт сөздер: орынның сәйкестігі, орынның бірегейлігі, элеуметтік факторлар, дестинация амбассадоры, туристер.

SOCIAL ASPECTS OF REGIONAL TOURISM DEVELOPMENT

S.K. Rakhipova, Zh.E. Turgambekova, D.B. Toimataev

The article has theoretical and methodological significance, which achieves the purpose of the study by systematic analysis of scientific literature, comparison of different points of view, analysis of proposals in additional literature. The study examines the issues of what social factors influence the development of regional tourism, and what means of ambassador activity of the population are used in the process of destination branding. Post-industrial cities often use tourism as a mechanism to help restore urban centers and better position themselves in a competitive global market. Signs of this strategy are shown in the development of transport, Sports and cultural infrastructure; in the construction of events, hotels and Congress facilities; in the restoration of historical quarters.

Key words: identity of a place, uniqueness of a place, social factors, ambassador of a destination, tourists.

ӘОЖ 372

<https://doi.org/10.53355/ZHU.2022.102.1.010>

СПОРТТЫҚ ТУРИЗМДЕ СПОРТШЫЛАРДЫ ДАЙЫҢДАУДЫҢ ҰЙЫМДАСТЫРЫЛУЫ МЕН ӘДІСТЕМЕСІ

Жексенқұлов Ә.

Ғылыми жетекші: п.ғ.д., профессор Абишев Н.А.

Бұл мақалада спорттық туризмнің арнайы дайындық кезеңдері мен ұйымдастыру, ерекшеліктері, анықтамасы қарастырылған. Спортшыларды даярлау процесін ретке келтіру жаттығу кезеңдеріне бөлу, сонымен қатар негізгі элементтеріне сипаттама берілді. Дене шынықтыру мен спорт адам өміріндегі ажырамас бөлігі болып табылатындығы анықталған. Спорттық туризм жылдар бойы қалыптасқан спорт түрі. Спорттық туризмдегі дайындық-бұл спорттық туризммен айналысуға және спорттың осы түрін жетілдіруге қажетті білім, білік, дағды жүйесін қалыптастыру процесі, өз мәні бойынша бұл туристердің спорттық туристік жорықтар жағдайындағы табиғи кедергілерді еңсеруге дайындық деңгейін арттыру процесі ретінде көрсетілген. Спорттық туризм адам өмірінің спорттық, сауықтыру, тәрбиелік бағыттарын қамтитын дене шынықтырудағы бағыттардың бірі ретінде спорттық туризм тарихын зерттеуге бағытталған.

Кілт сөздер: спорттық туризм, туризмдегі дене дайындығы, туризм, спорт, дайындық түрлері.

Дене шынықтыру және спорт-үйлесімді дамыған тұлғаны құру құралы. Олар дененің барлық ішкі ресурстарын мақсатқа жетуге шоғырландыруға көмектеседі, өнімділікті арттырады, барлық жоспарланған істерді қысқа жұмыс күнінің шеңберіне түсіруге мүмкіндік береді және салауатты өмір салтын қажет етеді. Спорттық туризм бұл табиғи ортада санаттарға бөлінген

кедергілерді – асуларды, шыңдарды табиғи ортада және жасанды рельефте төселген қашықтықта еңсеруді қамтитын маршруттар бойынша жарыстарға негізделген спорт түрі[1].

Спорттық туризм адамның жан-жақты дамуы мен оның физикалық қасиеттерін жетілдіру мәселелерін шешеді: ептілік, күш, жылдамдық, шыдамдылық, икемділік. Сонымен қатар, мақсаттылық, айқындық, шыдамдылық, ұстамдылық, батылдық, тәртіп, ұжымдастыру, белсенділік, ерік-жігер және т. б. сияқты маңызды моральдық-ерік қасиеттер тәрбиеленеді.

Білікті спортшыны даярлау спорттық жетілдірудің көпжылдық процесі тұрғысынан қарастыруға болады немесе бүкіл жаттығу процесінің кезең-кезеңімен байланысты серуендеуге дейін қысқа уақыт кезеңі болуы мүмкін.

Спорттық туризм бөлінеді: жаяу туризм – маршрут бойынша қозғалыс негізінен жаяу жүреді; шаңғы туризмі – маршрут бойынша қозғалыс негізінен шаңғымен жүзеге асырылады; тау туризмі – биік тауларда жорық; су туризмі – өзен рафтингі, категориясына байланысты өзендер әдетте таулы болады; спелеотуризм – жер асты қуыстарымен саяхаттау; желкенді туризм – теңізде немесе ірі көлдердің суларында кемелерде жүзу; көлік құралдарында – велоспорт, атпен жүру және автмотосаяхаттарды қамтитын бөлім; аралас туризм – туризмнің әртүрлі түрлерінің элементтерін біріктіретін саяхат;

Спорттық туризмде спортшыларды дайындау, басқа спорт түрлері сияқты, спортшының спорттық жетістіктерге дайындығын арттыратын құралдар, әдістер, жағдайлар сияқты факторлардың барлық жиынтығын бағытталған пайдалануды қамтиды. Туристік дайындық – бұл төменгі спорт түрі бойынша жетілдіруге қажетті білім, білік және дағды жүйесін қалыптастыру процесі. Бұл спорттық туристік саяхаттар мен туристік көпсайыс бойынша жарыстар жағдайында туристердің табиғи кедергілерді жеңуге дайындық деңгейін арттыру процесі. Туристік дайындық – туристі тәрбиелеудің педагогикалық процесі, ол білім беру мен оқытудың әртүрлі әдістерін қамтиды.

Туризмдегі дайындық және оның кезеңдері: туризмде туристік дайындық жалпы туристік, арнайы, интегралдық және физикалық деп бөлінеді.

1. Жалпы туристік дайындық – бұл туристік қызметке қажетті пәндер бойынша білімді қалыптастыру процесі. Бұған экология және қоршаған ортаны қорғау, география, және басқа да жаяу серуендеу бағыттары бойынша білім беру кіреді. Сонымен қатар, теориялық оқыту туризмнің нормативтік, басқарушылық негіздері, туристік кадрларды даярлау жүйесі және т.б. туралы білімді қалыптастыруды да қамтиды. Яғни, жалпы туристік дайындық – бұл туристік қызметті тиімді жүзеге асыруға қажетті сан алуан білім алуға бағытталған теориялық дайындық.

2. Арнайы туристік дайындық – бұл негізгі туризмнің әрбір түріне бөлімдеріне тән білім, білік және дағдыларды қалыптастыру: спорттық туристік саяхатты ұйымдастыру, туризм топографиясы, спорттық туризм жабдықтары, спорттық туризм тактикасы, спорттық туризм психологиясы. Арнайы дайындық туризм түріне байланысты теориялық білімді практикада қолдануға негізделген. Спорттық туризмде, оның түріне қарамастан, теориялық және практикалық компоненттер бір-бірімен тығыз байланысты. Арнайы дайындықтың әрбір бөлімінде спорттық туризмнің барлық түрлеріне ортақ мәселелер қамтылған және олардың өзіндік ерекшеліктері көрсетілген. Бастапқы кезеңде арнайы туристік дайындықта қарапайым сұрақтар зерттеледі, ал спортшылардың мамандануын анықтаумен білім таңдалған туризм түріне байланысты тереңдейді.

Ұйымдастырушылық дайындық әртүрлі деңгейдегі және күрделіліктегі туристік іс-шараларды ұйымдастыру үшін білім, білік және дағдылар жүйесін қалыптастыруды қамтиды.

Топографиялық дайындық картаны оқуға және картада қажетті өлшемдерді алуға, жорық маршруты мен жарыстың арақашықтықтарын бағдарлауға, топография элементтері бойынша білім, білік және дағдыларды қалыптастыруда.

Техникалық дайындық жаяу жүру маршрутында және жарыс қашықтықтарында кездесетін табиғи кедергілерді тиімді және қауіпсіз еңсеруге мүмкіндік береді. Ол туристерді сақтандыру техникасын қалыптастыру, бағдарлау, іздестіру-құтқару жұмыстарын және табиғи кедергілерден өту техникасын қамтиды.

Техникалық дайындық	
Жеке Жеке техникалық тәсілдері: жеке сақтандырутабиғи кедергіні жеңу қозғалыс техникасы бірақ табиғи кедергі	Топтық Топтық техникалық тапсырмалар: қатысушыны сақтандыру командадағы өзара әрекеттесудің табиғи кедергілерінен өту кезінде сүйемелдеу

Тактикалық дайындық әртүрлі туристік міндеттерді шешуді оңтайландыратын мақсатты әрекеттерді жүзеге асыруда қалыптастыруды білдіреді. Тактикалық дайындық туристке өз күштерін маршрут бойынша ұтымды бөлуге, қозғалыстың оңтайлы жолы мен кедергілерді жеңу жолын таңдауға мүмкіндік береді.

Психологиялық дайындық туристік психология негіздері бойынша білімдерді қалыптастыруды және тұлғаның психикалық қасиеттерін тәрбиелеуді қамтиды. Мұндай оқытудың қажетті компоненттері шағын топтардың психологиясы бойынша білімдерді қалыптастыру және қажетті психологиялық микроклиматты құру дағдыларын қалыптастырады.

Интегралды дайындық –спортшыларды дайындаудың ұзақ мерзімді және жылдық циклдерінде негізгі және оқу-жаттығулардағы спорттық сапарлар мен жарыстардың нақты жағдайында жаттығулардың барлық түрлерін жүзеге асырады. Туризмдегі интегралды оқыту тікелей туристік саяхаттар мен жарыстар жағдайында жүзеге асырылады. Спорттық туризмде интегралдық даярлық спорттық разрядтар мен атақтарды орындау үшін әртүрлі күрделілік санаттарындағы жорықтарда өткізілген уақыт санымен анықталады. Спорттық маршрут үшін интегралдық дайындық ең аз көлемі оның күрделілік санатымен айқындалады. Осылайша, күрделіліктің 1-6-санатының спорттық маршруттарын еңсеру үшін интегралдық дайындыққа 60, 80, 100,130, 160, 200 сағат жұмсау қажет, мұнда 60 сағат - бұл 1-санатты жорық үшін шығындарының көлемі.

Туризмдегі дене шынықтыру дайындығы мыналарды қамтамасыз етуі керек: жалпы физикалық дайындықты,ерекше физикалық дайындықты оларға ағзаның қатаюы, салқындату, қызып кету, қоршаған ортаның басқа қолайсыз факторларының әсер ету кезіндегі ауруларға төзімділігі.

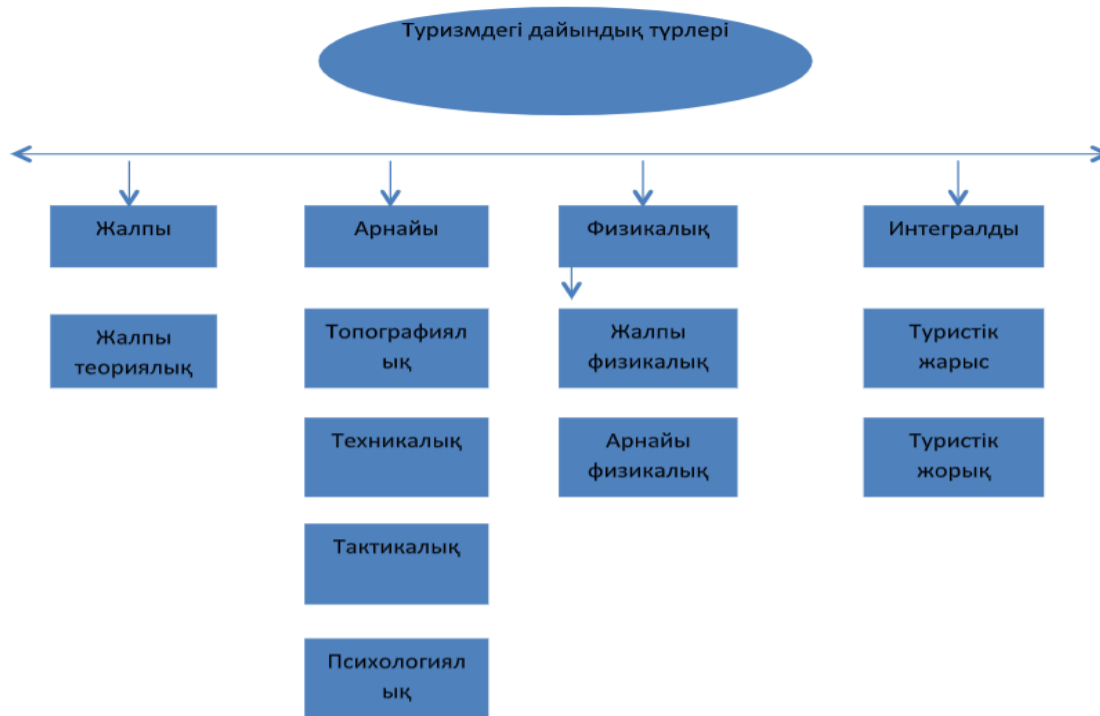
Спорттық туризмде туристерді даярлаудың жылдық циклын кезең-кезеңмен өткізудің әртүрлі нұсқалары жүзеге асырылады. Бұл біріншіден, туризм түрлерімен, екіншіден, спорттық жорықтардың күнтізбелік күндерімен және олардың жылдық циклдегі санымен байланысты.Туристерді даярлау жүйесінде интегралды дайындық маңызды рөл атқарады, өйткені оның көлемі, мысалы, жоғары спорт шеберлігі кезеңінде 320 сағатты құрайды, бұл бүкіл дайындықтың 1/3 бөлігіне сәйкес келеді.

Туризм спорт түрі ретінде циклдік жаттығулар қолданылады және оларға қатысушылардан жалпы және арнайы төзімділік қажет. Арнайы туристік моториканың қасиеттері мен дағдыларының қалыптасуымен байланысты қиындықтар адамның өмірі белгілі бір дәрежеде байланысты болатын алдын-ала күтпеген жағдайлардың пайда болуымен байланысты.

Спортшыны дайындаудың ажырамас бөлігі ретінде,жаттығу процесін ұйымдастыру жоспарланған жорықта күтілетін нақты модельдік жағдайларды құрумен байланысты. Сонымен қатар, жаттығудың құралдары олар жаяу жүру кезінде жүктемелердің біртіндеп өсуін қамтамасыз етуі керек, оның ортасында ең жоғары спорттық жетістікке қол жеткізіп, содан кейін 5-6 күн ішінде қол жеткізілген деңгейді сақтап қалуы керек. Әрі қарай, дененің бейімделу шегінен асып кетуіне байланысты шаршамас үшін жүктеме біртіндеп төмендеуі керек. Сондықтан жорықта жүктемені жоспарлау кезінде оның соңғы үштен бір бөлігінде өтуі барынша күш салумен байланысты күрделі табиғи кедергілерді алып тастау керек.[2]

Спорттық туризмнің негізгі мазмұны табиғи жер бедерінің табиғи кедергілерін еңсеру болып табылады. Бұл кедергілер алуан түрлілігімен ерекшеленеді: жартастар, қар, мұз, су бөгеттері және жергілікті жердің макро - және микрорельефінің табиғи кедергілерінің түрлері мен нысандары.Спорттық туризм дегеніміз-физикалық және ерік-

жігер қасиеттерін көрсете отырып, белсенді моторикамен сипатталатын спорт түрлері. Спортшы-турист ерекше көп айналымды арнайы туристік төзімділікке ие болуы тиіс. Спорттық компонент жалпы дене шынықтыруды жетілдіру, арнайы техникалық және әдістемелік дайындықты жақсарту, туризм тактикасы мен техникасы бойынша білім мен дағдыларды практикалық қолдану мақсатында туризммен айналысуды қамтиды.

Сурет 1. Туризмдегі дайындықтың түрлері[3]

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Ю.Н.Федотов. Спортивно-оздоровительный туризм -М .2002
2. С.В.Соболев. Совершенствование тренировочного процесса в спортивном туризме в дисциплине 2014
3. В.И.Ганопольский. Туризм и спортивное ориентирование. Учебник для институтов и техникумов физической культуры –Москва “Физическая культура и спорт” 1987

ОРГАНИЗАЦИЯ И МЕТОДИКА ПОДГОТОВКИ СПОРТСМЕНОВ В СПОРТИВНОМ ТУРИЗМЕ

Жексенкулов А.

Научный руководитель: *д.п.н., профессор Абишев Н.А.*

В данной статье рассмотрены этапы специальной подготовки и организации, особенности, определение спортивного туризма. Приведено описание основных элементов, а также распределение процесса подготовки спортсменов на тренировочные этапы. Установлено, что физическая культура и спорт являются неотъемлемой частью жизни человека. Спортивный туризм – это вид спорта, сложившийся на протяжении многих лет. Подготовка в спортивном туризме – это процесс формирования системы знаний, умений, навыков, необходимых для занятий спортивным туризмом и совершенствования данного вида спорта, по своей сути это процесс повышения уровня подготовки туристов к преодолению естественных препятствий в условиях спортивных туристских походов. Спортивный туризм направлен на изучение

истории спортивного туризма как одного из направлений физической культуры, включающего спортивное, оздоровительное, воспитательное направления жизни человека.

Ключевые слова: спортивный туризм, физическая подготовка в туризме, туризм, спорт, виды подготовки.

ORGANIZATION AND METHODS OF TRAINING ATHLETES IN SPORTS TOURISM

A. Zheksenkulov

Scientific supervisor: doctor of pedagogical sciences, Professor N.A. Abishev

This article discusses the stages of special training and organization, features, definition of sports tourism. The main elements are described, as well as the distribution of the athletes' training process into training stages. It is established that physical culture and sports are an integral part of human life. Sports tourism is a sport that has developed over the years. Training in sports tourism is the process of forming a system of knowledge, skills, skills necessary for sports tourism and the improvement of this sport, in essence it is the process of increasing the level of preparation of tourists to overcome natural obstacles in the conditions of sports hiking. Sports tourism is aimed at studying the history of sports tourism as one of the areas of physical culture, including sports, health, educational areas of human life.

Key words: sports tourism, physical training in tourism, tourism, sports, types of training.

ӘОЖ 378. 019

<https://doi.org/10.53355/ZHU.2022.102.1.011>

ҚАЗІРГІ БІЛІМ МЕН ҒЫЛЫМДЫ ДАМУДАҒЫ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ТЕНДЕНЦИЯСЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Турганова М.М.

Мақалада жаңа формация рефлексияға қабілетті, өзін-өзі жүзеге асыруға талпынған әдіснамалық, зерттеушілік, дидактикалық - әдістемелік, әлеуметтік тұлғалы, коммуникативтілік, ақпараттық және тағы басқа құндыреттіліктердің жоғары деңгейімен сипатталатын рухани - адамгершілікті, азаматтық жауапты, белсенді, сауатты, шығармашыл тұлғаны қалыптастыру болып табылады.

Ең маңызды шарты – тренингке қатысушылардың біртұтас семантикалық өрісін қалыптастыруға әкелетін, олардың жеке іс-әрекетін одан әрі өзін-өзі реттеуді қамтамасыз ететін бірлескен оқу қызметі. Бұл деңгейдегі кез келген ақпаратты өзінің жеке мағынасымен «конверттеу», түсіну, өз реңктерімен бояу, содан кейін ғана ол ішкі түрде қабылдау. Интериоризация идеясы мұғалімнің жетекшілігімен студенттің әрекеті білімді ішкі, яғни психикалық жазықтыққа көшіру болып табылатын оқыту әдістемесін ұсынады.

Кілт сөздер: білім, ғылым, шығармашылық белсенділік, заманауи, жоғары мектеп, педагогикалық технология, тренинг, іс – әрекет, әдістеме және оқыту.

Білім беру жүйесі қоғамның әлеуметтік – экономикалық дамуында жетекші роль атқарады, сондай – ақ оны әрі қарай айқындай түседі. Ал білімнің қалыптасып, дамуының жалпы шарттары философияның негізгі мәселесі – рухтың материяға, сананың болмысқа қатынасы тұрғысынан зерттелетін ілім таным теориясы деп аталады. Таным теориясының басқа ғылыми теориялардан түбірлі айырмашылығы – ол білімнің қалыптасуы мен негізделуінің жалпы ұстанымдарын, объективтік қатынастарды қалыптастырады. Нәтижеге бағытталған білім моделі мен басқарудың жаңа парадигмасы аясында жекелеген ұғымдар мен нормаларды және тиімді педагогикалық технологияларды меңгеру үшін педагогтардың кәсіби мәдениетін дамытуға бағытталған оқу қажеттіліктері туындылап отыр. Қазіргі уақытта студенттердің шығармашылық белсенділігін дамыту білім беру жүйесінің өзекті міндеті болып табылады.

Біздің уақыт - өзгерістер уақыты. Қазір бізге стандартты емес шешім қабылдауға қабілетті, креативті ойлай алатын адамдар қажет. Өкінішке орай, қазіргі жоғары мектепте білімді игерудегі шығармашылық емес көзқарас әлі де сақталуда.

Бірдей әрекеттерді монотонды, стереотиптік қайталау оқуға деген қызығушылықты өлтіреді, студенттер жаңалық ашу қуанышынан айырылады. Қазіргі жоғары мектептегі оқыту негізінен оқушының логикалық ойлауын дамытуға бағытталған. Оқытудағы бұл тәсіл жеке тұлғаның шығармашылық қырының дамуын тежей алады. Сондықтан шығармашылық белсенділікті дамыту мәселесінің шешімін іздеу өзекті болып табылады және жан-жақты қарастыруды қажет етеді.

Тұлғаның қасиеттері көп өлшемді, ал тұлға оның қоғамға бағытталған ресми бөлігі ғана. Таным тарихында адамды ғарыштың бір бөлігі, жан мен тәннің байланысы, қоғамдық жануар, Құдайдың бейнесі мен бейнесі деп атауы кездейсоқ емес.

«Адам» концепциясына үндеу оның мазмұндық практикалық қызметі мен мәнді күштерінің табиғатын ашу үшін түбегейлі маңызды болды. Қазіргі уақытта оның түсінігінде оның сипаттамаларының шығармашылық компонентіне баса назар аударылады[1].

Дидактиканы зерттеу үшін адамға қатысты ең маңыздысы субъект-объект және субъект-субъект қатынастарын қарастыру болып табылады. «Таным субъектісі – санаға ие, білімге ие адам. Субъект мақсатты іс-әрекеттің қайнар көзі, объектіге бағытталған практикалық іс-әрекеттің, танымды бағалаудың тасымалдаушысы болып табылады».

«Алайда объект оның қызметі бағытталған субъектіге қарсы тұрады (сонда,). Объект пен субъект әрекет арқылы біріктіріліп, ажыратылады: әрекет объектісі өзгеріп, түрленіп, субъектінің бір бөлігіне айналады, оның ізгілендіруі жүзеге асады. Әрекетпен айналысатын, әлемді өзгертіп, түрлендіретін адам өзін-өзі өзгертеді. Жаңа нәрселерді меңгере отырып, адам өзінің санасын қалыптастырады, ал сана «сыртқы дүниенің мақсатты түрде бейнеленуі, іс-әрекеттің алдын ала ойша құрастырылуы және оның нәтижесін болжауы, адамның шындықпен қарым-қатынасын дұрыс реттеуі және бақылауы». Соңғы жылдардағы тәрбие ғылымы тәрбиенің мақсаты ретінде адамға қатысты кем дегенде екі міндетті алға қойды:

- 1) тұлғаның шығармашылық қабілетін тәрбиелеу;
- 2) оны өз өмірінің дизайнері, ерекше тарихи шығармашылық субъектісі етіп тәрбиелеу.

Тұлғадағы шығармашылық принцип – бұл шығармашылық жағдайды көру және оны проблемалық жолмен шешу: шешу қадамдарын алға қою және қабылдамау, идеяны дәлелдей және жүзеге асыра білу. Өмір адамды жаратушыға жоғары талаптар қояды:

- а) парадокстардың көлеңкесінде өмір сүру (жаңа сезімі);
- б) байланыссызды қосу, жаңаны синтездеу (интуиция);
- в) негіздің берік екенін тексеріңіз (өзін-өзі сыни).

Бұрынғы педагогика жеке тұлғаның өзіне көңіл бөлмей, негізінен рөлдік тәрбиемен айналыса, жаңа педагогика осы мәселемен қатар адамның ішкі дүниесінің мәселесін де шешеді[2]. Болашақ педагог тұлғасының зманауи білім беру саласындағы мәдени, тұлғалық қасиеттерін атауға болады:

- 1) толық болу үшін иеленудің барлық түрлерінен бас тартуға дайын болу;
- 2) бар деген сенімге негізделген қауіпсіздік сезімі, өзіндік ерекшелігі мен өзіне деген сенімділігі, адамның сүйіспеншілікке, қызығушылыққа, сүйіспеншілікке, әлеммен бірлікке деген ішкі қажеттіліктері, ие болу ұмтылысын алмастырды. , иелік ету, әлемге үстемдік ету және осылайша меншігіңізге құл болу;
- 3) өзімізден тыс ешкім де, ештеңе де біздің өмірімізге мән бере алмайтынын және тек тәуелсіздік пен материализмнен бас тарту көршімізге қызмет етуге бағытталған ең жемісті қызметтің шарты бола алатынын түсіну;

4) өмірге деген сүйіспеншілік пен құрмет оның барлық көріністерімен, адамның және оның жақындарының жан-жақты дамуы өмірдің ең жоғары мақсаты ретінде.

Қазіргі кезде адамзат баласының физикалық өмір сүруі үшін «адам жүрегінде түбегейлі өзгерістер» қажет деп есептейді және бұл қоғамның адамға қатысты функциялары

өзгергенде, өндіріс салауатты тұтынуға қайта бағдарланғанда ғана мүмкін болады және әрбір адам өмір сүруге құқығы бар.

Бірақ адамды қоғам оған әдемі аура сыйлайтынымен ғана қанағаттандыра алмайды. Ол үшін жеке тұлға ретінде, жеке қасиеттердің қайталанбас бірлігі мен өзіндік ерекшелігі ретінде білу маңызды. Бұл процесс тек басқа адамдармен және әлеуметтік топтармен және жалпы адамзатпен қарым-қатынаста ғана жүзеге асады. Алғашында бұл басқа адамдардың жалпы сипаттамалары, әлеуметтік мінез-құлық негізінде болады. Болашақта адам мұны әлеуметтік нормалар мен құндылықтар негізінде жасайды. Өзін-өзі танудың негізгі жолы - әр түрлі әрекет пен қарым-қатынас түрлеріне белсенді қатысу, одан кейін талдау және интроспекция, нақты мотивтерді, білім, қабілет, дағдыларды ашу. Интроспекцияның бірнеше бағыттары бар:

а) субъектінің өзіне және басқа адамдарға деген мотивациялық және ынталандырушы қатынасы туралы хабардар болуы;

б) басқаларды және өзін бағалаудың моральдық критерийлерін түсіну;

в) олардың эстетикалық пайымдауларының критерийлерін білу;

г) олардың интеллектуалдық мүмкіндіктерін, білімі мен қабілеттерін көрсету;

д) олардың практикалық байланыстарын түсіну;

е) интеллектуалдық, адамгершілік, эстетикалық, практикалық қарым-қатынастарды олардың ізгі қасиеттерінің көрінісі ретінде сезіну[3].

Педагогика мен психологияға «белсенділік» ұғымы философиядан келді. Белсенділіктің ең кең философиялық анықтамасы – адамның дүниеге деген белсенді қатынасынан тұратын, оның мақсатты түрде өзгеруі мен түрленуіне бағытталған адамның және жалпы қоғамның өмір сүру тәсілі. Сонымен бірге сыртқы дүниенің өзгеруі адамның өзін-өзі өзгертуінің алғы шарты мен шарты ғана болып табылады.

Нақты әлем - әрекеттер жиынтығы. Білім беру де әрекет болып табылады. Белсенділікке негізделген әдіс білім беруді жасанды оқу әрекеті, яғни әртүрлі әрекеттерді дамыту ретінде қарастырады.

Синтетикалық оқу әрекеті әрекеттің танымдық функцияларын – қабылдауды, зейінді, есте сақтауды, ойлауды ғана емес, сонымен қатар қажеттіліктерді, эмоцияларды, мотивтерді, ерікті біріктіреді. Білім беруді нақты және жақын даму аймағы тұрғысынан жүзеге асыруға болады (Л.С.Выготскийдің терминдері).

Бұл дегеніміз, кез келген іс-әрекет маңызды бола отырып, қандай да бір білім мен нормаларда орналасады, оны сіз тек нұсқаулық ретінде санаңызға сіңіріп, бекіту керек. Іс-әрекет тәсілдерін меңгермей, даму шарттары туралы айтуға болмайды. Мұндай бейнелердің жиынтығы мәдениет қорын құрайды. Бірақ бұл жерде әлі де даму жоқ, адамнан жауапты қызмет талап етілмейді. Ол жай ғана оның алдында жасалған нұсқауларға сәйкес қайталайды. Бұл нақты даму тұрғысынан үйрену. Оқушы мұнда өзекті, яғни ол қазіргі нақты уақытта бар. Тренингтің өзі тасымалдаушы, өткен тәжірибенің аудармашысы, функционалдық қызмет атқарады, одан бұрыннан белгілі операциялар мен функцияларды дұрыс орындау ғана талап етіледі.

Өз іс-әрекетін болашаққа қарай құру және оқуды болашаққа бағытталған әрекет ретінде ұйымдастыру қажет болса, онда білім беру проксимальды даму тұрғысынан оқыту деп түсініледі.

Енді білім алушы бұрынғы тәжірибенің қызметкері және аудармашысы ғана емес, сонымен қатар өзінің даму перспективасын құруға қабілетті, өзін тәуекел аймағына жобалай алатын субъект. Субъект жауапты еркін таңдау жағдайына айналады. Одан кейін оқыту шеңберінде жақын даму аймағы тұрғысынан субъектінің өзін-өзі тәрбиелеуінің табиғи процесі жүзеге асырылады[4].

Оқу іс-әрекетінің негізгі мазмұны зерттеу, бағдарламалау, болашақ іс-әрекетті жобалау: мақсат қоюға, бастапқы материалды таңдауға, мақсатқа жету құралдарын әзірлеуге, іс-әрекеттің нәтижесін қабылдауға, іс-әрекет процесін тізбектерге бөлуге үйрету. ретті операциялар. Мұндай әрекеттерді жүзеге асыру үшін индивид рефлексиялық позицияны алуы керек.

Оқу іс-әрекетін меңгеру процесінде адам білім мен дағдыны ғана емес, сонымен бірге оқу қабілетінің өзін де жаңғыртады.

Ойлаудың өзгеруі оқытудың нәтижесі болып табылады: эмпирикалық оқыту теориялық оқытуға орын береді. Бұл жағдайда іс-әрекеттің мазмұндық жағын түсінбейтін формальды әрекеттер тұлғалық мағынамен боялған саналы, мағыналы әрекеттермен ауыстырылады.

Оқу әрекеті тұтастай алғанда әртүрлі деңгейдегі бірқатар нақты әрекеттер мен операцияларды қамтиды. Бірінші деңгейдің орындаушылық оқу әрекетіне мыналар жатады:

✚ материалдың мазмұнын нақтылау әрекеттері;

✚ оқу материалының әрекеті.

Екінші деңгейде мұғалім білімді енді ашық түрде жеткізе алмайды. Содан кейін оқушы орындаушылық әрекеттерден басқа бақылау әрекеттерін де қамтиды. Бұл оқыту. Мұның ең маңызды шарты – тренингке қатысушылардың біртұтас семантикалық өрісін қалыптастыруға әкелетін, олардың жеке іс-әрекетін одан әрі өзін-өзі реттеуді қамтамасыз ететін бірлескен оқу қызметі. Студент бұл деңгейдегі кез келген ақпаратты өзінің жеке мағынасымен «конверттейді», түсінеді, өз реңктерімен бояйды, содан кейін ғана ол ішкі түрде қабылдайды. Интериоризация идеясы мұғалімнің жетекшілігімен студенттің әрекеті білімді ішкі, яғни психикалық жазықтыққа көшіру болып табылатын оқыту әдістемесін ұсынады.

Оқыту тәжірибесіне қолдану ақыл-ой әрекетінің болашақ сипаттамаларын жобалағандай, алдын ала белгіленген қасиеттері бар білім, білік, дағдыларды қалыптастыру мүмкіндігін көрсетуге болады.

Кез келген әрекет бірнеше бөліктерден тұратын күрделі жүйе болып табылады: индикативті (басқарушы), атқарушы (жұмыстық) және бақылау және түзету. Іс-әрекеттің болжамды бөлігі осы әрекеттерді сәтті жүзеге асыру үшін қажетті объективті шарттар жиынтығының көрінісін береді. Бақылау бөлігі іс-әрекеттің орындалу барысын бақылайды, алынған нәтижелерді берілген үлгілермен салыстырады және қажет болған жағдайда іс-әрекеттің шамамен және орындаушы бөліктеріне де түзетулер береді[5].

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Арефиева Г.С. Қоғам, білім, тәжірибе / Г.С. Арефиева. - М., 1988. -- С. 138.
2. Бартрам Н.Д. Ойыншықтар мұражайы / Н.Д. Бартрам. - М., 1928. -- С. 170.
3. Eriphany D.V. Шығармашылық қабілеттер психологиясы/Д.Б. Эпифания - М., 2002. - С. 24.
4. Выготский Л.С. Өнер психологиясы/Жалпы. ред. В.В.Иванова, түсініктемелер. Л.С.Выготский, В.В.Иванова, қосылады. Өнер. А.Н.Леонтьев. - 3-ші бас. - М.: Өнер, 1999.- 48 б.
5. Асанбекова Л.С. Білім мен ғылымдағы психологиясы / Жалпы. ред. В.Ильшатова, түсініктемелер.. - 3-ші басылым. - М.: Өнер, 2001.-- 52 б.

ФОРМИРОВАНИЕ ТВОРЧЕСКИХ ТЕНДЕНЦИЙ В РАЗВИТИИ СОВРЕМЕННОГО ОБРАЗОВАНИЯ И НАУКИ

Турганова М.М.

В статье рассматриваются вопросы новой формации и формирования духовно-нравственной, гражданской ответственно, активной, грамотной, творческой личности, характеризующейся высоким уровнем методологических, исследовательских, дидактико - методических, социально - личностных, коммуникативных, информационных и других компетенций, способных к рефлексии, стремящихся к самореализации.

Важнейшим условием является совместная учебная деятельность, приводящая к формированию единого смыслового поля участников тренинга, обеспечивающая дальнейшую саморегуляцию их индивидуальной деятельности. Любая информация на этом уровне «обволакивается» собственным смыслом, осмысливается, окрашивается в собственные оттенки, и только потом воспринимается внутренне. Идея интериоризации

предполагает методику обучения, при которой под руководством учителя деятельность ученика заключается в переносе знаний во внутреннюю, то есть психическую плоскость.

Ключевые слова: образование, наука, творческая деятельность, современность, Высшая школа, педагогическая технология, тренинг, деятельность, методика и обучение.

FORMATION OF CREATIVE TRENDS IN THE EVOLUTION OF MODERN EDUCATION AND SCIENCE

M. Turganova

The article deals with the issues of a new formation and formation of a spiritually-moral, civil responsible, active, literate, creative personality characterized by a high level of methodological, research, didactic - methodical, socio - personal, communicative, informational and other competencies capable of reflection, striving for self-realization.

The most important condition is joint educational activity, which leads to the formation of a single semantic field of training participants, providing further self-regulation of their individual activities. Any information at this level is "enveloped" by its own meaning, comprehended, colored in its own shades, and only then perceived internally. The idea of internalization presupposes a teaching methodology in which, under the guidance of a teacher, the student's activity consists in transferring knowledge to the inner, that is, the mental plane.

Key words: education, science, creative activity, modernity, Higher school, pedagogical technology, activity, methodology and training.

ӘОЖ 376

<https://doi.org/10.53355/ZHU.2022.102.1.012>

ДИСЛАЛИЯНЫ ТҮЗЕТУДЕ ӘДІСТЕРДІ ҚОЛДАНУ

Азанбекова Г.Т., Айтқалиева А.

Мақалада мектепке дейінгі мекемелерде түзету және білім беру процесінің тиімділігін арттыруда қолданатын әдістер, балалардың сөйлеу тілін түзету жұмыстарын жүргізу кезеңдері, тәрбиешілермен, атаналармен жұмыс түрлері, логопедтің құжаттармен жұмысы қарастырылған. Сөйлеудің толыққанды фонетикалық жағын дамыту үшін балада, тәрбиеленіп отырған ортасында дұрыс сөйлеу үлгісі болуының маңызы зор. Көп жағдайда логопедтің қабылдауына ата-анасы балаларын, жақсы сөйлей алмайтындықтан әкеледі, тексеру барысында баламен жақындары арасында осындай сөйлеу кемшіліктері бары анықталады. Осы орайда логопед балалардың топқа келгенде сөйлеу тіліне логопедиялық тексеріс жүргізіп, балалардың сөздік қорына, лексико-грамматикалық талдаудың дұрыстығына, дыбыстық талдаудың дайындығына, сөз жинақтауына, фонетикалық құрамына, сөйлеуді түсінуіне, буындық жүйені құруына және артикуляциялық аппараттың құрылысына мән беріп, тіл кемістігін жоюға немесе түзетуге бағытталған әртүрлі жаттығулар мен әдістердің жиынтығы ашылған.

Кілт сөздер: логопедиялық жұмыс, фонематикалық есту, фонематикалық қабылдау, артикуляциялық жаттығулар, тыныс алу жаттығулары, дауыс жаттығулары, сөйлеу техникасы

Тіл – табиғаттың үлкен сыйы. Тіл арқылы адамзат тілдесудің үлкен мүмкіндіктеріне қол жеткізеді, қарым-қатынасын біріктіреді, күшейтеді және көзқарастарын қалыптастырады, дүниенің қыр-сырын танып білуге жол ашады. Сондықтан тілдің дамуына, әсіресе мектеп жасына дейінгі бала тілінің дұрыс қалыптасуына ерте бастан ерекше мән берген жөн. Әр түрлі тілдік кешігулер, бала тілінің даму кемістіктері оның іс-әрекетіне және

мінез-құлқына әсер етеді. Тіл ақауы бар балалар өз тіл кемістіктерін сезініп, ұялшақ, момын болып келеді және құрбыларымен тез қарым-қатынасқа түсе алмайды. Арнайы мамандардың тексеру нәтижесі бойынша бұл жастағы балалардың көпшілігінде әр түрлі тіл ақауы бары тіркелген. Қазіргі кезде үш жастағы балабақшаға сөйлемей келген бала тәрбиешіні таң қалдырмайды. Сөйлеу тілін зерттеу нәтижесі бойынша, жалпы мектепке дейінгі жастағы балалардың көпшілігі кәсіби дәрежесі жоғары және арнайы білікті мамандардың, тәрбиешінің көмегін қажет етеді. Мұнда тіл ақауының төмен жағдайдағы деңгейі, баланың мектепке барған кезінде өте айқын көрінеді. Мұндай жағдайда тіл мәселесі туындап, баланың толық білім алуына үлкен кедергі келтіреді. Көпшілік мектептерде төменгі сынып балаларымен логопед-мамандар белсенді тығыз жұмыс жасайды. Балабақшада логопед - маманының жұмысын бақылау барысында көптеген тіл ақауларын түзету өте қиын екендігі анықталған, тіпті кейде түзетуге келмейтін жағдайлар туып жатады. Мұның бәрі балалардың тіл кемістігі дер кезінде анықталмағанын және дұрыс қалыптаспағандығын көрсетеді.

Әрине, бала тілінің дамуын мектепке дейінгі мекеменің педагогтары анықтайды. Баланың тілін дамытуға бағытталған көптеген жұмыстар жүргізіледі.

Қазіргі таңдағы баланың тілін дамытуға үлкен көмек көрсету және оның алдын алу шараларын ұйымдастыру керек. Ең алдымен міндетті түрде бала тілінің даму деңгейінің неліктен төмен екендігіне көз жеткізу керек. Бала тілінің дұрыс дамымай қалыптасуынан үш мәселе туындайды: 1-ші баланың денсаулық жағдайы; 2-ші- педагогикалық жағдай және 3-ші әлеуметтік жағдай. Бұл жағдайлар бір-бірімен өте тығыз байланысты.

Мектеп жасына дейінгі және мектеп жасындағы балалардың арасында сөйлеу кезіндегі дыбысты дұрыс шығара алмау, баланың сөйлеуіндегі бір ғана кемістік болып табылады. Баланың сөйлеу кезіндегі дыбысты дұрыс шығара алмауының мұндай жағдайларын дислалия деп атау ұйғарылған. Дислалия дегеніміз сөйлеу аппаратының, әсіресе бала кезінде анық білінетін, сақталып қалған жүйкелену жағдайында сөйлеудің дыбыстап айту жағындағы кемістігі. Дыбыстың дұрыс шығарылмауын ата-аналар немесе айналасындағылар айтарлықтай ерте байқауы тиіс, себебі балалар дыбыстау артикуляциясын біртіндеп қана меңгереді. Сөйлеу кезінде 5 жасқа дейін білінетін кемістіктер физиологиялық тұрғыдан шартталған болып табылады және баланың сөз-қозғалыс, сонымен қатар есту саралағышында ауытқушылықтар болмаған жағдайда кенеттен арылуға болады деп саналады. Дислалия кезіндегі түзету жұмыстарының негізгі мақсаты сөздердің дыбыстарын дұрыс айта білу және оның машықтарын қалыптастыру болып табылады. Дислалия кезінде логопедиялық әсер ету принциптеріне сүйене отырып, логопедиялық және психологиялық-педагогикалық зерттеулер жүргізіледі. Осы зерттеулердің нәтижесінде практикалық, көрнекі құралдарының және сөздік әдістердің көмегімен түзету жұмыстарын ұйымдастыру мүмкіндігіне жол беріледі. Дыбыс шығару кемшіліктерін зерделеу және оларды жою жұмысымен А.Г.Богомолова, К. П. Беккер, Л. С. Волкова Т. Б. Филичева, М. Ф. Фомичева, М.Е.Хватцев, Н. А. Чевелёвалар айналысты.

Сөйлеудің толыққанды фонетикалық жағын дамыту үшін балада, тәрбиеленіп отырған сөйлеу ортасы болуының мәні зор. Көп жағдайда логопедтің қабылдауына ата-анасы балаларын, жақсы сөйлей алмайды деп алып келеді, ал тексеру барысында баланың, өзімен жақын араласып жүргендердің ішінде тура осындай сөйлеу кемшіліктері барлармен араласатыны анықталады. Логопед балалардың топқа қосылғаннан кейінгі алғашқы 2 аптасында сөйлеу тіліне логопедиялық тексеріс жүргізеді. Балалардың сөздік қорына, лексико –грамматикалық анализінің дұрыстығына, дыбыстық талдаудың дайындығына, сөздер жинақтауына, фонетикалық құрамына, сөйлеуді түсінуіне, буындық жүйені құрағанына және артикуляциялық аппараттың құрылысына мән береді.

Тексеріс аяқталған соң, сөйлеу картаны негізге ала отырып логопед тәрбиешілерге балалардың дамуындағы негізгі кемістіктерін, сөйлеу тіліндегі күрделі ауытқуларын айтып, кемістік түрін және оған жүргізілетін түзете – оқыту мазмұнына ерекше тоқталады. Логопед әр түрлі оқу кезеңдеріндегі сөйлеу тілінің қажеттіліктерін анықтайды. Балалардың дыбыс

айтуда қандай кемшіліктері бар, сөйлеу тіліндегі аграмматизмі қандай, сөйлеу тілі бұзылысының сюжетін анық түсіну, сөйлеу тілі бұзылысының динамикасын, қай балада қандай дыбысты қою кезеңі екенін білу, ауызшы сөйлеу тілінің сабақ уақытында ғана емес, күнделікті тұрмыста бақылау қажеттігін әрбір маман жақсы түсіну керек.

Оқу жылы басында логопед жоспар құрастырады:

- а) жылдық жұмыс жоспарын, күнтізбелік-тақырыптық,
- б) фронтальды, топтық және жеке сабақ жоспарларын әзірлеу.

Логопед әр балаға жеке дәптер бастап оған апталық түзету жұмыс жоспарын жазады, ал тәрбиеші күнделікті баламен жасалған жұмыстарды дәптерге тіркеп отырады. Логопед перспективті жоспар құрғанда қамтиды:

- Тәрбиешілермен сұхбат әңгіме жүргізу;
- Ересектер және дайындық топтарында логопедиялық тексеріс жүргізу;
- Логопедпен, тәрбиешімен, түзету топтармен логопедиялық сабақтарды жүргізу;
- Күрделі тіл кемістігі бар балаларға басқа мамандардың қатысуымен консультативті тексеріс өткізу (психолог, тәрбиеші, музыкалық қызметкер);
- Логопед жиналыстарда, семинарларда, консультацияларға методикалық бірлестіктерде және конференцияларға қатысу;
- Ата- анамен байланыс (жеке басты әңгіме, үй тапсырмасын орындауға ата-ананы тарту, тематикалық көрмелерді ұйымдастыру, ата-ананың қатысуымен шығарылым өткізу және т.б).

Әрбір фронтальдық сабақтарға жоспар құру міндетті. Жоспарда сабақтың нысанын, жабдықтарды, оның өнегелі жүру барысын сілтеп көрсету тиіс. Тәрбиеші сабақтарға қатысып, оның жүру барысын, балалардың қателіктеріне көрсетіп, талдау жасап есеп бағанына тіркейді.

Балалардың жеке дәптері. Әрбір балаға жеке дәптер басталады. Логопед сабақтың өткен күнін, оның мазмұнын тіркейді. Дәптер әр түрлі түстермен безендіріледі; логопед, мұғалім немесе ата-ана (тапсырма байынша) суреттер жабыстырып, тақпақ және ертегілер жазады. Тапсырмаларды қайталау үшін демалыс күндерге дәптерді ата-ананың қолына тапсырылады, кейін осы дәптермен тәрбиеші балалармен жұмыс істейді.

Логопед пен тәрбиешінің өзара байланыс дәптері. Логопед әрбір баламен логопедиялық жұмыстар өткізу туралы тәрбиешіге тапсырма жазады (уш алы бала). Мысалы, жеке артикуляциялық жаттығулар, сюжетті картинкалармен және логопедпен алынған заттарды, алдыңала логопедпен өткен әңгімелер мен өлеңдерді қайталау, тілдік лексико\грамматикалық құрылымын, назарын, зейінін дамытатын әр нұсқадағы жаттығулар және дыбыстарды ажыратуға байланысты тапсырмаларды жазуға болады. Тапсырмаларды барлық түрлері балаларға таныс және тәрбиеші нақты түсінік беру тиіс. Тәрбиеші балалар материалды қалай меңгергенін, кімде және қиындықтар қайдан пайда болғанын есеп бағанына белгілеу керек.

Ата-аналармен жұмыс. Коррекциялық жұмыс логопед пен ата-аналармен бірлескен жұмыста табысқа жетеді. Логопед ата-анамен әр дайым кездесіп, баласы қандай жетістіктермен жұмыс барысында қиындықтар туралы үнемі мағлұмат беру тиіс. Ата-аналармен жиналыс, консультациялар, ашық логопедиялық сабақтар, семинарлар осы нысандармен жүргізіледі; арнайы стендтер, жылжымалы папкалар әзірленеді.

Алғашқы ата-аналар жиналысы тамыз айының соңы мен қыркүйек айының басында өткізіледі. Жиналыста ата-аналар берілген мекеменің құрылымы мен жылдық оқу мақсаттарымен бала-бақшадағы күн тәртібімен танысады. Ереже бойынша осы жиналыстар барлық топтардың логопедтері мен бала-бақшаның меңгерушісімен өткізіледі.

Екінші жиналысты логопед қазан айында өз тобымен өткізеді. Осы уақытқа дейін логопед тексерістерді бітіп, оның нәтижесін ата-аналармен таныстырады, жеке балаға жалпы және тілдің дамуына нақты мінездеме береді. Ата-аналарға баланың бойындағы негізгі тілдік ауытқушылықты, себептерін оның шығу тегін, үлгермеушілік дәрежесін және ауытқушылықты бірлескен күшпен алдын-алуға болатындығын түсінікті және жетімді түрде түсіндірі маңызды. Логопед бірінші кездегі жұмыс жоспарын оның мақсаты мен мазмұнын мәлімдейді.

Қаңтар айында үшінші ата-аналар жиналысы өткізіледі. Жиналыста басты коррекциялық жұмыс жолдары және бірінші жарты жылдықтағы жұмыстар қорытындылады. Әр бір балаға тілдік және жалпы дамуына мінездеме беріледі, баланың жетістіктері мен коррекциялық сабақ барысында болған қиындықтар жайлы ата-анаға көңіл бөлу керек туралы айтылады.

Жылдық қорытындымен, өткен өткен материалдарды бекіту туралы ұсыныстар мамыр айындағы ақырғы жиналыста айтылады. Логопед ата-аналарға комиссия шешімімен таныстырады, шешімде бала жалпы мектепте, тілдік немесе арнайы түзету топтарда қайта оқуы туралы жазылады.

Балалармен логопедиялық жұмысқа тоқталайық.

Фонематикалық есту қабілетін түзету, дамыту жұмыстары негізгі 3 кезеңнен тұрады.

1-ші кезеңнің мақсаты: есту гнозисын (затты өзіне тән дыбыс ерекшелігі арқылы ажырату қабілеті) дамыту. Айналамыздағы дыбыстар мен шуларға, әр түрлі дауыстарға назарын аударып, тыңдау қабілетін күшейту (жаңбыр тырсылы, жапырақтар шуылы, бұлықсылдыры, жануарлар мен құстардың дауыстары). Дыбыстар мен дауыстарды естіп ажырату мен дауыстарды санын анықтау, ұқсас дыбыстар мен дауыстарды ажырата білу. Содан соң заттарды тоқылдату, немесе қозғау (үстеді тоқылдату, кілтті сықырлату, қағаз мыжу) кезінде естілетін дыбыстарды естіп адырату жұмыстарын жүргізу. Өуелі көрсетіп естірту, сосын көзін жұмғызып жаттықтыру. Содан-сондауыс пен дыбыс шыққан бағытты анықтау қабілетін дамыту

2-ші кезең (негізгі) бірнеше бағытта жүргізіледі.

Сөйлем дағдыларының екпіні, қолмен шапалақтау, қарындашпен тоқылдату, мозайкаларымен, ұсақ заттармен көрсету. Келісі бағыт жеке фонематикалық қабылдауды дыбыс артиуляциясын көру, есту, сезіну арқылы дамыту.

Дыбысты буында естіп ажырату. Ойын «буынды тап»

– Мен буындарды айтамын «с» дыбысы бар буынды естісең жалауша көтер(да, са, се, ра, шу)

Дыбысты сөз арасында ажырату

а) «Дыбысты әріппен көрсет»

- Атауында «с» дыбысы бар сөз естісең «с» әрпін көрсет

ә) Суреттерді ата. «с» дыбысы бар суретті бөлек ал

б) Берілген дыбысқа сөздер ойлап табу.

в) Дыбыстың сөздегі орнын табу (басы, ортасы, соңында). Сөйлем арасынан берілген дыбыс мәтінде ажырату.

3-ші кезең. Фонематикалық есту қабілеті, дыбыстық талдау жасау қабілетін білуге үйрету.

Дауыспен жұмыс (дауыстап, жай ату, сыбырлап айту, созып айту)

Сөйлеу кезінде дем алуды түзетуге арналған жаттығулар дауыстың да дамуына, ал дауысқа арналған жаттығулар керсінше сөйлеу кезіндегі дұрыс дем алуын қалыптастыруға әсер етеді.

Желдің соғуы (у-у-у), ұшақ (в-в-в), жылан ысылдайды (с-с-с), жел соққанда ағаштардың дауысы (шшш)

Маса, ара бізді оятып жіберді (З-з-з), жазғы самал жел соқты (Ф-ф-ф), Қоңырау шылдырлайды (Тр-р-р), кірпі жүгіріп өтті (Пх-пх-пх), қарға ұшты қарқылдап (Қар-қар), сауысқан ұшты саңқылдап (Шық-шық), ашулы қоңыз ызылдады (Ыж-ыж-ыж) Осылайша, бала дыбыстарды ғана емес сонымен жуан және жіңішке дыбыстарды айтуын меңгереді т.б.

Артикуляциялық аппаратын жаттықтыру.

Артикуляция-сөйлеу тілі мүшелерінің дыбыстарды айтқан кездегі қажетті орнымен іс-қимылдары, атқаратын қызметтері. Артикуляциялық органдардың дұрыс және толық қозғалыстарын үйрену және қарапайым қозғалыстарын күрделі артикуляциялық тәртіпке дыбыстарды дұрыс айту үшін қажет.

Артикуляциялық аппараты дамыту және жаттықтыру үшін негізгі қозғалыс кешеніне сөйлеу кезіндегі ерін, тіл, жақ барлық артикуляциясы мүшелерінің ең қолайлы

және ең қарапайым қозғалыстары кіреді. Кейбір дыбыстарға түзету кезінде арнайы кешендер пайдаланылады.

1-ші кезең

- еріндерін жымиюға тәрізді ұстау, төменгі және жоғарғы тістер жақындасқан
- ерінді түтікше тәрізді алдыға созу
- жалпақ тіл
- жіңішке тіл
- тілді кезекпен төмен-жоғары көтеру
- тілді кезекпен жалпақ және жіңішке қалыпқа келтіру
- тілді сыртқа шығарып,ырғақпен оңға-солға,сөлға-оңға бұру
- тілді жоғарғы тістер артына көтеру

Осы жаттығуларды машықтандырғаннан кейін бұзылған дыбысқы байланысты жаттығулар кешені жүргізіледі.

Яғни ысқырық, ызың, үнді дыбыстардың дұрыс айтуға қажетті артикуляциялық аппарат мүшелерінің қимыл-қозғалысын және қалпын қалыптастыруға бағытталған жаттығулар бар.

Тыныс алуды қалыптастыру және дауыспен жұмыс.

Сөйлеу техникасына арналған тілдік жаттығу.

Көпшілік алдында еркін сөз сөйлеу үшін ішкі психологиялық дайындық және тілдік жаттығу қажет-ақ. Өткені өзіне сенімі жоқ,өз ойын сөзбен жеткізе алмай, қобалжып, дауысы дірілдеген адамның тыңдарманына қалай әсер етері айтпаса да түсінікті. Демек, біздің дауысымыз-бұл күйін келтіргенде жақсы әуен беретін музыкалық аспап секілді сөйлеу құралымыз.

Айтылған сөз дәлдігі, тазалығы және әсерлілігі тілдік тыныс алуға байланысты. Әр баланын тілін жетілдіру,тілдік тыныс алуды басқара білуге үйрету қажет. Қарым-қатынас ережелерімен қаншалықты ерте таныстыруды бастасак, сөйлеу құралдары соншалықты саналы және табиғикалыптасады да, баланын сөйлеу мәдениетін жетілдіреді. Сондықтан назараларыңызға сөйлеу кезінде пайда болатын тілдік тыныс алу гимнастикасына қатысты арнайы жаттығуларды ұсынып отырмын.

Тыныс алу жаттығуларының мақсаты баланың тілдік тыныс алуын дамыту.

Балалар тілдік тыныс алу барысында дем алудың қысқа, дем шығарудың ұзағырақ боларын түсінуі тиіс. Бірқатар жаттығулар тілдік тыныс алуды ретке келтіруге көмектеседі: сөзді, сөйлемді дұрыс айту үшін ауаны үнемді «шығындауға», үзіліс кезінде жұмсақ, естіртпей ауа «жинауға», жеңіл, әрі шынайы тыныс алуға үйретеді.

Сөйлеу кезіндегі тыныс алуды қалыптастыру жұмысының кезектілігі бойынша 3 кезеңге бөлінеді.

1 кезең. Дұрыс диафрагмальді тыныс алуды қалыптастыру. Бұл мақсатпен тыныс алуға арналған жаттығулар жүргізіледі. Нәтижесінде тыныс алу ритмі қалыпқа келіп, дем алудың көлемі ұлғаяды.

Мысал: «Сүңгіштер» жаттығу.

Мақсаты: Балаларды ауызбен дем алып, мұрнымен дем шығаруға үйрету.

Мазмұны: Балалар қолдарын 2 жаққа айырып, ауызбен дем алып, қолдарын өздерін құшақтап, отырып мұрнымен дем шығарады. (Судың астына түскенін көрсетеді).

Әдістемелік нұсқау: Бала жаттығуды 2-3 реттен қайталап жасап шығады.

2 кезең. Статикалық жаттығулар ауыз арқылы дем шығаруды дамытуға бағытталған. Балаларды әр түрлі дидактикалық құралдарды қолдана отырып сабырлы, қысқа, еркін дем алып, ұзақ дем шығаруға үйрету. («Футбол», «Гүлдің иісі тамаша», «Көбелектерді тірілтейік», «Кімнің көбелегі алысқа ұшады?»)

Мақсаты: Балаларды мұрнымен дем алып, ауызбен дем шығаруға үйрету.

3 кезең. Дыбыс айту кезінде рационалды, үнемді дем шығаруды үйрету. Жеке дауысты дыбыстарды қатты және ұзақ айту. «Бір» дегенге қысқа де малу(ауыз ашық). «Бір» дегенге қысқа дем алмай дауысты дыбысты айту кезінде ұзақ, біркелкі дем шығару.

(а,о,у,и,э) аа-ууууу, ааа-иии-ууу, ооо-иии-ууу дыбыс тіркестерін ұзақ және дауыстың қаттылығын өзгертіп айту. («Шырақты өшіру»(фууу дыбысын айту), «Жел гуілдейді»(уууу дыбысын айту), «Қолынды жылыт», «Насос»(сссс дыбысын айту)» Жарылған шар»(шшш дыбысын айту), «Алыста және жақында ұшып жүрген масалар» (зззззз дыбысын айту)).

Әдістемелік нұсқау: Балаларды дыбысты ұзақ және қатты айтуын ,арасында қосымша ауа жұтпай бір дыбыстан екінші дыбысқа бірқалыпты ауысуын қадағалау қажет.

4 кезең. Буындар мен дауысқа еліктеу дыбыстарын айту.

«Кім қалай дыбыстайды?» мақсаты: Бір қалыпты дем шығару кезінде 3-4 буынды айтқызып үйрету. Мазмұны: Мұрын арқылы дем алып,бірқалыпты, асықпай (баяу) ауыз арқылы дем шығару кезінде көрсеткен құстардың дыбыстарын салу (тауық ко-ко-ко, қаз шшш, мысық мяууу, көкек-ку-ку-ку, «ойыншықардың әңгімесуі по-по-по,бу-бу-бу, буын тіркестерін қайталау т.б

5 кезең. Сөйлеу процесінде дұрыс тыныс алуын қалыптастыру (бір демде 5-7 сөзден тұратын фразалар мен 2-4 сөз айту).

Мектеп жасына дейінгі дислалик-балалардағы дыбыстаудың бұрмаланылуын жою жөніндегі логопедиялық жұмыс дыбысты айтудағы олқылықтарын түзету, кемістіктің механизмі және құрылымы ескерілетін түзету шараларын әзірлеп, жүргізілді.

ӘДЕБИЕТЕР:

1. Логопедия: учебник для студ. дефектол. фак. пед. высш. учеб.заведений/под ред. Л. С. Волковой. —5-еизд., перераб. и доп. —М . : Гуманитар, изд. центр ВЛАДОС, 2006. — 703 с.: ил. — (Коррекционная педагогика).ISBN 5-691-01357-2.

2. Қ. Қ. Өмірбекова, Г. С .Оразаева, Г. Н. Төлебиева, Г. Б. Ибатовна Логопедия. Оқулық: Жоғарғы педагогикалық оқу орындарының дефектология бөлімдерінің студенттеріне арналған оқулық (Қ. Қ. Өмірбекованың редакциясымен) – Алматы: ЖШС РПБК «Дәуір», 2011.- 495 бет.

3. Өмірбекова Қ.Қ. Сөйлеу тілі жалпы дамымаған (IV деңгей) балалармен логопедиялық жұмыс ұйымдастыру.

4. Филичева Т. Б. и др. Основы логопедии: Учеб. пособие для студентов пед. ин-тов по спец. «Педагогика и психология (дошк.)»/ Т. Б. Филичева, Н. А. Чевелева, Г. В. Чиркина. М.: Просвещение, 1989.—223 с.: ил.

ПРИМЕНЕНИЕ МЕТОДОВ КОРРЕКЦИИ ДИСЛАЛИИ

Азанбекова Г. Т., Айткалиева А.

В статье рассмотрены методы, применяемые в повышении эффективности коррекционно-образовательного процесса в дошкольных учреждениях, этапы проведения коррекционной работы с детьми, формы работы с воспитателями, родителями, работа логопеда с документами. Для развития полноценной фонетической стороны речи большое значение имеет наличие у ребенка правильной речевой среды. В большинстве случаев на прием к логопеду родители приводят своих детей, с нарушением речи. Логопед в речевых группах проводит логопедическое обследование речи детей. С этой целью раскрыты комплекс различных упражнений и методов, направленных на устранение или коррекцию речевого дефекта, уделяется внимание словарному запасу детей, правильности лексико–грамматического анализа, подготовке звукового анализа, словообразованию, фонетическому составу, пониманию речи, построению слоговой системы и построению артикуляционного аппарата.

Ключевые слова: логопедическая работа, фонематический слух, фонематическое восприятие, артикуляционные упражнения, дыхательные упражнения, голосовые упражнения, техника речи

APPLICATION OF DYSLALIA CORRECTION METHODS

G.T. Azanbekova, A. Aitkaliyeva

The article discusses the methods used to improve the effectiveness of the correctional and educational process in preschool institutions, the stages of correctional work with children, forms of work with educators, parents, the work of a speech therapist with documents. For the development of a full-fledged phonetic side of speech, the presence of the correct speech environment in the child is of great importance. In most cases, parents bring their children to an appointment with a speech therapist because they cannot speak well. A speech therapist in speech groups checks the speech therapy activity of children. To this end, a set of various exercises and techniques aimed at eliminating or correcting a speech defect is disclosed, attention is paid to the vocabulary of children, the correctness of lexical and grammatical analysis, the preparation of sound analysis, word-formation, phonetic composition, understanding of speech, the construction of a syllabic system and the creation of articulation apparatus.

Key words: *speech therapy, phonemic hearing, phonemic perception, articulation exercises, breathing exercises, voice exercises, speech technique*

УДК 371

<https://doi.org/10.53355/ZHU.2022.102.1.013>**АЛЕКСАНДР ЗАТАЕВИЧ - МЭТР МУЗЫКИ, ВЛЮБЛЕННЫЙ В КАЗАХСКИЕ НАПЕВЫ**

Акхожин С.А., Онгарбаева С.С.

Студенты специальности «Музыкальное образование» изучают историю развития казахской музыкальной культуры. Одним из энтузиастов, любителей казахского музыкального фольклора, открывшего сокровища песенной и инструментальной музыки широкому кругу слушателей был А.В.Затаевич. Именно он стал зачинателем записи и расшифровки казахского устного музыкального фольклора.

Это было время, когда страна переживала трудный период. Не успела завершиться первая мировая война, как развернулась гражданская. В стране царили голод, разруха, эпидемии. В такой обстановке Затаевич начинает бесценную работу, с большим интересом и вниманием собирает, записывает и систематизирует казахскую народную музыку, песни и кюи.

Оренбург в 1920-е годы был столицей Казахской республики. Сюда приезжали люди со всего Казахстана. Затаевич узнавал и записывал от них любые сведения о народной музыке. Обладая исключительным человеческим обаянием, тактом и тонким умением находить общий язык с людьми разных возрастов и профессий, он за короткий срок записал около 1500 песен и кюев, которые вскоре вошли в его первый сборник «1000 песен казахского народа».

Ключевые слова: *А.Затаевич, композитор, этнограф, музыкальное образование, казахские песни и кюи.*

Трудно переоценить вклад А.В.Затаевича в развитие казахской музыкальной культуры и музыкального образования. Он явился одним из основоположников казахской советской музыкальной культуры, казахской профессиональной фортепианной музыки. Собранные им казахские песни и кюи были опубликованы в сборниках "1000 песен казахского народа" и "500 казахских песен и кюев". Изданные А.В.Затаевичем сведения и записи нот стали источником вдохновения для многих казахских и русских композиторов (А.Василенко, Н.Мясковский, В.Штейнберг). Известно, что А.К. Жубанов, в своей книге "Струны столетий" приводит легенду о происхождении кюя "Быркылдак", записанную А.В.Затаевичем. Е. Брусилковский черпал «материал» для своих девяти опер из этих прекрасных источников. В разное время были изданы "Песни казахстанских татар"(1932), "Песни Казахстана"(1932), "250 киргизских

инструментальных пьес и напевов"(1934), "Песни разных народов" (издана в 1971), "Киргизские инструментальные пьесы и напевы" (издана в 1971).[1]

Александр Викторович Затаевич происходил из безземельных дворян. Он родился 8 марта по старому стилю, в 1869 году, в городе Болхове бывшей Орловской губернии, где его отец состоял на государственной службе. Виктор Затаевич происходил из украинской военной семьи и участвовал в Севастопольской кампании, а его отец – дед – Александр Затаевич – отличился в сражениях против Наполеона. С материнской стороны А.В.Затаевич состоит в родстве с семьей Ананинниковых, фамилия которых известна с времен русского революционного движения. Три его тети – Мария, Наталья и Лидия Николаевна – были виднейшими членами партии "Народной воли".

Когда Затаевичу было 8 лет, умер его отец, а в 10 лет, в 1879 году, дед отдал его в Орловскую гимназию, которую Александр окончил с отличием в 1886 году семнадцатилетним юношей. Вопреки ожиданиям родных, а также по болезни и нерасположению, на военную службу он не пошел. Имея огромное желание учиться, А. Затаевич пытается поступить в университет, но, к сожалению, безуспешно, по причине незнания древних языков, которых в гимназии не преподавали.

Было у Александра одно, очень сильное увлечение – это музыка! Способности к ней обнаружили очень рано, в 12 летнем возрасте он пробовал сочинять пьесы для фортепиано. А самой заветной мечтой была мечта поступить в консерваторию. Однако, из-за материальной необеспеченности, а также необходимостью семейного переезда из Орла в Москву, этим мечтам не суждено было сбыться. Оставшись единственным мужчиной в семье, Александр был вынужден зарабатывать на жизнь неимущей овдовевшей матери и сестре. В тот же год он уезжает в Польшу в город Полоцк, где, к счастью, судьба благоволила ему – он начинает службу по ведомству внутренних дел и финансов, которую продолжил в 1890 году в городе Петровке, где в 1895 году дослужился до должности советника губернского управления. На протяжении всего этого времени он не переставал заниматься музыкальным самообразованием и сочинением музыки. В 1896 году произошло знакомство А.Затаевича с тогда уже известным пианистом и композитором С.В.Рахманиновым. Сергей Васильевич по достоинству оценил фортепианные сочинения А.Затаевича и рекомендовал их московскому издателю П.И.Юргенсону. У него были изданы 14 произведений А.В.Затаевича, а С.В.Рахманинов посвятил тогда 27-летнему молодому человеку, будущему композитору – "6 музыкальных моментов" сочинения № 16. Успехи А.В.Затаевича музыканта и композитора не остались незамеченными столичной властью. В 1904 году А. Затаевич становится советником по особым поручениям в Управлении Варшавского генерал-губернатора. [2]

Возложенные на него поручения заключались в следующем: 1-е, в регистрации местных периодических изданий; 2-е, в редактировании двух научно-популярных народных журналов – "Беседа" и "Просвещение"; 3-е, организации концертов и гастрольных выступлений; 4-е, в заведовании оперным музыкальным отделом "Варшавского дневника". Два последних поручения были особенно близки начинающему музыканту и композитору – организацией гастрольных выступлений и заведованием оперным музыкальным отделом он занимался с особым интересом, оставаясь при этом беспристрастным общественным деятелем и неизменным другом местных и приезжавших артистических литераторов и музыкантов. Лучшим признанием была высокая оценка виднейших советских артистов, среди которых были: К.Станиславский, В.Немирович-Данченко, А.Москвин, В.Качалов, Н.Собинов, В.Андреев, Ю.Юрьев, профессора Н.Игумнов, В.Голованов, Н.Данилин. В газете "Варшавский дневник" А.Затаевичем было опубликовано 1000 рецензий, статей и фельетонов о музыке, снискавших ему признание в широких артистических кругах.

В 1915 году А.В.Затаевич эвакуировался с канцелярией в Москву, оттуда был откомандирован в Петроград для занятия должности делопроизводителя Центрального комитета по выдаче ссуд лицам, потерпевшим от военных действий. В этой должности оставался и после Октябрьской революции, пока комитет не был распущен. В апреле 1918 года

А.Затаевич поступил на службу финансовым инспектором недавно образованного железнодорожного отдела Народного банка, с которым переехал снова в Москву, где оставался до апреля 1920 года, до времени его расформирования. Удостоверение железнодорожного отдела Нарбанка от 14 апреля 1919 года за № 2147 дает такую характеристику А.В.Затаевичу по несению службы: "Своим трудолюбием, опытом, исполнительностью и тактом он приносит действительную пользу и является незаменимым работником". При закрытии железнодорожного отдела банка, А.Затаевич уезжает в Оренбург, где с 1917 года уже проживала его жена с двумя детьми. Здесь, в новообъявленной столице Казахстана, началась казахская эпопея Александра Викторовича Затаевича, открывшая возможность всецело посвятить себя музыкальной работе, но не в сфере сочинительства, а в сфере собирания и записи в нотах громадных, неизвестных ранее богатств казахского музыкального фольклора. За свой колоссальный труд, "1000 казахских песен и кюев" А.В.Затаевич получил от КазЦИК, тогда еще по старой терминологии – КирЦИК, по протоколу от 9 августа 1923 года за № 32 звание **Народного артиста Казахской АССР** – первого в истории Казахской автономной советской социалистической республики. [3]

Затем А.Затаевич переезжает в Москву, где под авторским наблюдением был выпущен в свет, в 1925 году, сборник "1000 казахских песен и кюев". Этот труд был дважды премирован – КазЦИКом и Наркомпросом РСФСР. В последующем, А.Затаевич выхлопотал фольклорные поездки по Казахстану и побывал на Иртыше, на Сыр-Дарье, на Урале, увидел Каркаралинско-Букеевские степи. Работал в Семипалатинске, Павлодаре, Кзыл-Орде, Уральске, в результате чего, в 1931 году вышел в свет труд "500 казахских песен и кюев", также отмеченный премией Наркомпроса РСФСР. Посетив Алматы и Ташкент, А.Затаевич начал собирать новый, заключительный том казахских песен с уклоном в сторону юго-восточного Казахстана, а также песен, отражающих новый быт и социалистическую страну.

"Былқылдақ", "Жайық", "Бул-бул", "Ахау, Семей", "Елім-ай", "Жиырма бес", "Қара торғай" – вот некоторые названия из около 3-х тысяч записанных русским и советским музыкантом-этнографом, композитором, народным артистом Казахской АССР – А.В.Затаевичем песен и кюев. Благодаря его труду в Казахстане впервые появились характеристики творчества и биографические данные народных композиторов Абая Кунанбаева, Курмангазы Сагырбаева, Биржана Кожажулова, Дины Нурпеисовой, Жаяу Мусы Байзакова, Даулеткерей, Балуана Шолак, Мухита Мералиева и других известных музыкантов. Во-многом, по рекомендации А.Затаевича, в 1925 году, в Париж, на этнографический конгресс был приглашен талантливый казахский исполнитель Амре Кашаубаев. Он исполнил народные песни "Ағашаяқ", "Қанапия", "Жалғызарша", "Үш дос". А. Кашаубаев прославил искусство Казахстана и был удостоен второго приза и серебряной медали. Тогда же, на Парижском радио была сделана запись его голоса.

Известный во всем мире французский писатель Ромен Роллан был осведомлен о казахской музыке, благодаря общению с А.В.Затаевичем. По случаю дня рождения, в 1925 году, Ромену Роллану автором был преподнесен экземпляр сборника "1000 песен казахского народа", а также собственные фортепианные композиции на казахские темы. Он был составлен во время пребывания А.Затаевича в 1920-1923 годах в столице Киргизской (Казахской) ССР Оренбурге. На что Р.Роллан ответил: "Прежде всего, я должен выразить восхищение удивительной энергией, которую Вы проявили, чтобы довести до конца свой монументальный труд в самых тяжелых условиях голода и эпидемий. Это музыкальный подвиг, пример душевной силы, который нельзя забыть." [4].

Собирателю казахской музыки А.Затаевичу Ромен Роллан написал три письма: первые два – 1926, 1929 годах из города Вильнева – Швейцария, а последнее – из Москвы 29 июня 1935 года. Два музыковеда встретились летом 1935 года на московской даче Максима Горького в Горках. Среди гостей были: Генрих Нейгауз, Александр Гольденвейзер, Дмитрий Кабалевский, Лев Книппер. Обсуждались сборники "прекрасных мелодий Советского Востока", под аккомпанемент фортепиано исполнялись популярные песни, что

засвидетельствовано в архивах на общей фотографии. На том же вечере А.В.Затаевич исполнил на фортепиано несколько казахских мелодий и собственные миниатюры на казахские темы, что вызвало одобрение присутствующих. В разговоре о казахской музыке участвовал и М.Горький, который сообщил, что итальянские музыканты были в восторге от присланных ему в Сорренто книг "1000 песен казахского народа" и "500 песен и кюев казахов".

В ответ на первые письма Р.Роллан направил А.Затаевичу книги "Музыканты прошедшей эпохи", "Музыкальное путешествие в древние страны", сопроводив их словами: "Господину Александру Затаевичу в знак признательности и уважения за открытие сокровищ киргизских песен"[4].

Во втором и третьем письме Р.Роллан продолжает рассуждать о казахском искусстве. "Новая серия казахско-киргизских пьес меня восхитила. Я восхищен стилем и поэтическим талантом музыканта, подарившего этим произведениям свой духовный мир творчества. Вы раскрыли передо мной музыкальную душу неизвестного народа... Не сомневаюсь, что приму с удовольствием сборник прекрасных мелодий Советского Востока" ...[2, с.28].

В одном из писем Р.Роллан говорит о сложной обстановке, в которой шел сбор песен. Достаточно вспомнить, что это были 20-е годы, когда в стране был ужасный голод, эпидемии тифа и холеры. Вся семья А.Затаевича перенесла эти болезни. И в этих тяжелейших условиях А.В.Затаевич неустанно трудился, находя все новых носителей музыкальных богатств. Оренбург в 1920 году был столицей Казахстана. Революционная Степь посылала сюда молодежь на всевозможные съезды, конференции, курсы. А. Затаевич записывал мелодии от всех, кто мог предложить свое исполнение – А.Джангильдин, А.Байтурсынов, М.Саматов, С.Сейфуллин, Б.Алдунгаров, А.Букейханов, Б.Майлин, С.Медетов, Б.Уразбаев, певцы-профессионалы, съезжавшие из степи студенты, курсанты и ученики разных школ и курсов, лиц, отбывавших наказание в рабочей команде, погонщиков верблюдов, нищих и босяков, ходивших по базару за подающим.

Оба письма – раритеты истории. И оба они хранятся в архивах. Письмо А.Затаевича Р.Роллану – в личном фонде писателя в библиотеке св.Женевьевы Парижского университета, а написанные Ролланом – в московском Музее музыки им. М.И.Глинки. [5]

Даже на склоне лет, когда А.Затаевичу исполнилось 65 лет, и ему все тяжелее было справляться с житейскими трудностями и продлить свою творческую активность, он старался не снижать размах своей любимой работы по дальнейшему обогащению музыкальной сокровищницы собранием, записями произведений богатейшего фольклора восточных народов. Особую близость он чувствовал к богато одаренному казахскому народу. Затаевича породнило с ним то проникновение в область душевных эмоций и переживаний, которым так богат казахский музыкальный фольклор.

Здесь сделав отступление, вновь давая волю фантазиям, мысленно рассуждаю, окажись Александр Викторович в наше время, мастерству пения какого исполнителя он отдал бы предпочтение? Следуя схеме построения оценки музыкального мэтра, позволяю себе предположить, что возможно он оценил бы талант молодого певца Димаша Кудайбергена. И не потому что, сейчас наш Димаш находится на гребне успеха, после участия на подмостках китайского конкурса "Я певец».

Затаевич, наверняка отметил бы особую технику пения, умение играть на нескольких инструментах, в первую очередь на домбре, образованность, ум, нет, скорее всего, мудрость, несмотря на молодой возраст, красоту как внешнюю, так и внутреннего мира молодого певца.

И отсюда музыкальный вкус таланта, в репертуаре которого имеются песни народных композиторов. К примеру, Затаевич, наверняка оценил бы в исполнении Димаша песню "Караторгай" Акана серы, которого он знал как автора знаменитого Кулагера, или "Хусни-Корлан" Естая, значившегося у музыкального критика в числе выдающихся певцов-авторов Акмолинской губернии.

А главное, он бы оценил большую мечту таланта - показать всему миру всю красоту казахской народной музыки, подняв ее, говоря языком современности до уровня "мировых

хитов". Для этой благородной цели Димаш избрал нелегкий путь - участие и покорение международных музыкальных конкурсов. Несмотря на молодой возраст Димашу удалось выиграть несколько конкурсов международного значения. На седьмом туре китайского песенного состязания, спев песню "Дайдидау", он одновременно продемонстрировал свое умение игры на домбре знаменитого кюйя знаменитого Курмангазы - "Адай". [5]

После выступления Димаш, дав волю чувствам, признался, что это было его мечтой, что он хотел сделать сюрприз своему народу. Да, Димаш, сюрприз удался! Будем надеяться в будущем услышать в исполнении Димаша и другие песни из полторатысячного репертуара народных акынов-певцов, которые по праву считаются жемчужиной музыкального творчества казахского народа.

Бесконечно удивляясь и одновременно восхищаясь талантом Димаша, хочется пожелать ему крепкого здоровья и долгих лет жизни, и осуществления главной его мечты на больших сценах различных международных музыкальных олимпов!

В системе современного музыкального образования Казахстана в подготовку будущих учителей музыки включается изучение творчества, а также композиторская и фольклорная деятельность А.Затаевича. Так, в курсе дисциплины «История казахской музыки» наряду с изучением фольклорной деятельности Е.Брусиловского, А.Жубанова, изучается биография и творчество А.Затаевича. Записи песен "Быркылдак", "Бул-бул", "Ахау, Семей", "Елім-ай" включены в программу уроков музыки в общеобразовательной школе. Большое внимание уделяется изучению биографии композитора, «...способствующее раскрытию условий эстетического и творческого формирования» [6, с. 3]. На занятии «Хоровая аранжировка» студенты выполняют переложения на многоголосный хор мелодии песен и кюев А. Затаевича из сборников «1000 песен казахского народа» и «500 песен и кюев казахов». Свежо и оригинально звучат фортепианные произведения, написанные по мотивам казахских народных мелодий, собранных А.Затаевичем и авторские пьесы на занятиях по «Основному музыкальному инструменту». Изучение казахского музыкального фольклора обогащает духовный мир и раскрывает красоту мелодий степей. Вот уже на протяжении второго столетия мелодии, записанные А.Затаевичем являются неисчерпаемым источником вдохновения для многих поколений казахских и русских музыкантов и композиторов. Все это дает возможность развития интереса к казахскому музыкальному фольклору через знакомство с биографией, творчеством и исследовательской деятельностью А.В.Затаевича.

Сабит Муканов в предисловии к сборнику А. Затаевича «Песни разных народов» писал: "...Александр Викторович Затаевич дорог всему Советскому Союзу, но особенно дорог он Казахстану. Богатейшие сокровища народного творчества собрал он, работая в самой гуще казахского народа, обработал, напечатал, неустанно пропагандировал это сокровище во всем мире. И мало кто может сравниться с ним по масштабам и ценности проделанной работы. Вот почему казахский народ хранит в своей памяти светлый образ своего первого Народного артиста".

ЛИТЕРАТУРА:

1. Письмо Р.Роллана А.В.Затаевичу от 1926 года, город Вильнева, Швейцария. ЦГАЛИ.стр.118-121
2. С.Байжанов. Архив-Айгак. Алматы, 2003.стр.97-98
3. Бадовски Рышард. Польские певцы Казахстана.- Польша, Пельплинская Епархия, 2013.стр.56-58
4. А.В.Затаевич. Песни разных народов. "Жазушы", Алма-Ата, 2015.стр.113-115
5. Джумакова У., Кетегенова Н. Казахская музыкальная литература (1920-1980). – Алматы, 2014. стр.256-257
6. Очерки о композиторах Казахстана. Сост. А.С. Нусупова.- Алматы: «Алматы-Болашак», 2013. стр.608-601

АЛЕКСАНДР ЗАТАЕВИЧ-ҚАЗАҚ ӘУЕНДЕРІНЕ ҒАШЫҚ МУЗЫКА МӘТРИ

Ақхожин С. А., Оңғарбаева С. С.

Музыкалық білім мамандығының студенттері қазақ музыкалық мәдениетінің даму тарихын оқиды. Қазақ музыкалық фольклорын сүйіп, ән және аспаптық музыканың қазынасын тыңдармандардың көпшілігіне ашқан энтузиасттардың бірі А.В.Затаевич болды. Қазақ музыкалық фольклорын жазып, оған анықтама бере бастаған А. Затаевич болды.

Бұл ел уайымдайтын қиын кезең. Бірінші дүниежүзілік соғыс аяқталды, өйткені азаматтық соғыс басталды. Елде аштық, күйреу, эпидемия болды. Затаевич қазақ халық музыкасын, әндері мен күйлерін үлкен қызығушылықпен және ықыласпен жинап, жазып, жүйелейді.

Орынбор 1920 жылдары Қазақ республикасының астанасы болды. Мұнда Қазақстанның түкпір-түкпірінен адамдар келді. Затаевич олардан Халық музыкасы туралы кез келген мәліметтерді танып, жазып алған. Ерекше адами сүйкімділікке, әдептілікке және әр түрлі жастағы және мамандық иелерімен ортақ тіл таба білуге ие бола отырып, ол қысқа мерзім ішінде 1500-ге жуық ән мен күй жазып алды, олар көп ұзамай оның алғашқы "қазақ халқының 1000 әні" жинағына енді.

Кілт сөздер: А.Затаевич, сазгер, этнограф, музыкалық білім, қазақ әндері мен күйлері.

ALEXANDER ZATAYEVICH IS A MASTER OF MUSIC, IN LOVE WITH KAZAKH MELODIES

S.A. Akhozhin, S.S. Ongarbayeva

Relevance. Global. Musical education specialty's students study the history of development of Kazakh musical culture. A.V.Zataevich was one of the enthusiasts and amateurs of Kazakh folklore. He discovered the treasure of song and instrumental music to wide audience. It was A.V.Zataevich who began to record and decode Kazakh musical folklore.

It was a time when the country was going through a difficult period. The First World War did not have time to end, as the civil war unfolded. Famine, devastation, and epidemics reigned in the country. In such an environment, Zataevich begins invaluable work, collects, records and systematizes Kazakh folk music, songs and kuis with great interest and attention.

Orenburg was the capital of the Kazakh Republic in the 1920s. People from all over Kazakhstan came here. Zataevich learned and recorded from them any information about folk music. Possessing exceptional human charm, tact and subtle ability to find a common language with people of different ages and professions, he recorded about 1500 songs and kuys in a short time, which soon became part of his first collection "1000 songs of the Kazakh people".

Key words: A.Zataevich, a composer, ethnography, musical education, Kazakh songs and kuis.

ӘОЖ 33

<https://doi.org/10.53355/ZHU.2022.102.1.014>**ЦИФРЛАНДЫРУ ЖАҒДАЙЫНДА АДАМИ КАПИТАЛДЫ ДАМЫТУ**

С.Н. Айтқулова, А.С. Садвакасова

Мақалада экономиканы цифрландыру жағдайында капиталды дамыту және қалыптастыру процесінде туындайтын негізгі проблемалар, сондай-ақ оларды шешудің мүмкін жолдары келтірілген. Сонымен қатар, капиталдың еңбек өнімділігіне әсері және оны анықтайтын факторлар талданады.

Қазақстан экономикасы жаңа кезеңге аяқ басты, елімізде жаһандық әлеуметтік-экономикалық трансформация мен жаңғыртудың жаңа параметрлері белгіленді. Адами капитал барған сайын үлкен рөл алатын экономиканың барлық салаларында озық білім беру технологиялары енгізілуде. Цифрлық экономикадағы адами капитал қызметін оңтайландыру

жолдары ұсынылды, сондай-ақ цифрландыру жағдайында адами капиталды бейімдеу проблемасын шешу үшін мемлекеттік органдардың іс-әрекеттері атап өтілді.

Кілт сөздер: адами капитал, цифрландыру, даму, ақпараттық технологиялар.

Әлемдік экономикалық дағдарыстар жаңа сын-қатерлер туғызады және мемлекеттік саясаттың халықты қажетті әлеуметтік қорғауды қамтамасыз етуге бағдарлануы салдарынан мемлекеттің экономикаға көбірек қатысуына алып келеді. Мемлекеттің жоғары белсенділігінің жанама салдары халық пен бизнестің тәуекелдерге дайын болмауы және қазіргі заманғы сын-қатерлер жағдайында экономикалық агент ретінде өзінің мінез-құлқын өзгерту қажеттілігі болып табылады. Дегенмен, біздің көз алдымызда болып жатқан цифрлық революция Қазақстанға цифрландыруды мемлекеттік саясат ретінде өзінің даму жоспарларына енгізу қажеттігіне алып келеді.

БҰҰ қамқорлығымен есептелетін акт дамуының негізгі әлемдік рейтингісінде-ICT Development Index,-Қазақстан 2015 жылдан бастап өз жағдайын өзгертпей, 2016 жылы 175-тен 52-ші орынды иеленді. Бағдарламаны және басқа да стратегиялық бағыттарды іске асыру нәтижесінде ел рейтингте 2022 жылға қарай 30-шы орынға, 2025 жылға қарай 25-ші орынға және 2050 жылға қарай 15-ші орынға көтеріледі.

Қазақстан минералдық ресурстар қорлары бойынша әлемдік көшбасшылардың қатарына кіреді. Елдің шикізат базасы әлемде мырыш, вольфрам, бариттің барланған қорлары бойынша бірінші орын, уран, күміс, қорғасын және хромит бойынша екінші, алтын бойынша алтыншы, Мұнай бойынша он екінші және табиғи газ қорлары бойынша он төртінші орын алады.

Өндіруші өнеркәсіптің цифрлық құрауышын дамытудың неғұрлым маңызды тежеуші факторларының бірі қаржы ресурстарының шектеулілігі, салада да, ат – Да Да гибридті мамандануы бар білікті кадрлардың жетіспеушілігі, цифрландыруды енгізуден экономикалық пайданы жеткіліксіз түсіну, сондай-ақ инфрақұрылымды шектеу болып табылады.

Өңдеу өнеркәсібі-дамуы Қазақстанның тұрақты дамуының маңызды шарттарының бірі болып табылатын экономика саласы. Өңдеуші салалар жоғары технологиялық қызметтерге сұранысты қалыптастырады, инженерлік құзыреттер мен сапалы жұмыс орындарын құрады. Бұл ретте өңдеу өнеркәсібі кәсіпорындарының 80% - дан астамы Технологиялық даму бөлігінде автоматтандырудың жоғары емес дәрежесімен және цифрлық технологиялардың енуімен сипатталады. Мәселен, ағымдағы сәтте мұнай өңдеуде МӨЗ-дің жөндеуге арналған жыл сайынғы жоспарлы аялдамалары пайдаланылады, бұл жабдықты жөндеу мен қызмет көрсетудің оңтайландырылмаған процестері туралы куәландырады және тиісінше жалпы шығындардың ұлғаюына әкеп соғады.

Бүгінгі таңда ақпараттық-телекоммуникациялық инфрақұрылым экономикалық дамудың маңызды элементіне айналуға. Қазіргі заманғы қолжетімді телекоммуникациялық инфрақұрылымсыз Қазақстанды әлемдік экономикалық және ақпараттық кеңістікте орнықтыру мүмкін емес. Акт қол жетімділігі цифрлық экономиканы құру үшін негіз болып табылады.

Дамыған АКТ инфрақұрылымының негізгі құраушысы Интернетке кең жолақты қолжетімділік болып табылады. Кең жолақты байланыс FTTx, ADSL және 3G, 4G сымсыз технологиялары және спутниктік байланыс сияқты сымды технологиялармен қамтамасыз етіледі. Халық пен бизнесті интернет желісіне кең жолақты қолжетімділікпен қамтамасыз ету үшін Қазақстан Республикасының қалалары мен облыстарында телекоммуникациялық инфрақұрылым құрылған; алайда, бүгінгі күні ол ауыл тұрғындарының қажеттіліктерін қанағаттандырмайды. Цифрлық теңсіздікті төмендету мақсатында ауылдық елді мекендерді кең жолақты қолжетімділік желілерімен неғұрлым сапалы және жан-жақты қамтамасыз ету қажет.

Әлемнің көптеген елдерінің үкіметтері Интернетке кең жолақты қолжетімділікті өздерінің даму бағдарламаларының негізгі элементі ретінде қарастырады. Еуропалық Одақ "EU 2020" стратегиясына кіретін "цифрлық күн тәртібі" бастамасын іске асыруда, онда жоғары жылдамдықты Интернетке қол жеткізу инфрақұрылымы Еуропалық одақтың қазіргі экономикасының негізі ретінде белгіленген. АҚШ федералды бюджеттен ауыл тұрғындарының талшықты-

оптикалық инфрақұрылымға қол жетімділігін кеңейту жобаларын қаржыландырады. Канада "сандық Канада 150" стратегиясында-280 мың адамға жоғары жылдамдықты Интернет қызметін кеңейтуге инвестиция салады. ауылдық және шалғайдағы елді мекендердегі үй шаруашылықтары.

Цифрлық экономика халықта оның жемісін пайдалануға мүмкіндік беретін цифрлық дағдылардың болуын талап етеді. Бұл ретте қазіргі уақытта халықтың компьютерлік (цифрлық) сауаттылығының деңгейі 76,2% - ды құрайды және таяу жылдары оның өсуі қажет. Қазіргі уақытта Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі бірқатар бастамаларды енгізуде:

1) 3-4 сыныптарда қазіргі заманғы ақпараттық технологияларды оқуда және күнделікті өмірде тиімді пайдалану үшін олармен жұмыс істеудің жалпы базалық білімін қалыптастыратын "ақпараттық-коммуникациялық технологиялар" пәні енгізілді;

2) робототехника шеңберінде бағдарламалаудың жалпы негіздеріне оқытатын робототехника бойынша 372 үйірме жұмыс істейді.

Сонымен қатар, жас ұрпаққа қойылатын жаңа талаптарды назарға ала отырып, креативті ойлау мен техникалық дағдыларды дамыту арқылы орта білім беру мазмұнын қайта қарау қажеттігі туындауда.

Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігінің деректері бойынша техникалық және кәсіптік, жоғары, жоғары оқу орнынан кейінгі білім беруде:

1) 3 (Үш) мамандық базасында студенттердің таңдаған кәсібі шеңберінде АКТ-ны практикада пайдаланудың базалық білімін қалыптастыратын "ақпараттық-коммуникациялық технологиялар" пәні енгізілді;

2) Техникалық және кәсіптік, жоғары, жоғары оқу орнынан кейінгі білімнің білім беру бағдарламалары үшін негізгі база болатын кәсіптік стандарттар әзірленеді.

Бұл ретте бүгінгі таңда ел экономикасында таңдаған мамандығында кәсіби білімі, іскерлігі мен дағдылары бар акт мамандықтары бойынша мамандарға тапшылық байқалады.

Цифрландыру еңбек нарығында жұмыс істейтін кәсіптердің құрамына қойылатын өндіріс талаптарының қолданыстағы жүйесінен едәуір озады. Еңбек нарығы мен білім беру жүйесі арасында жедел байланыстың болмауы бір мезгілде сұранысқа ие емес кадрларды даярлауға және "өліп бара жатқан" мамандықтар бойынша кадрларды босатуға алып келуі мүмкін. Барлық мамандардың цифрлық дағдыларын дамыту арқылы білім берудің барлық деңгейлерінің мазмұнын толық қайта қарау қажет.

Стартаптарды нысаналы мемлекеттік қолдау тиімді болуы мүмкін, алайда бұл ретте негізгі назар мынадай жүйелі шараларға: қазақстандық және шетелдік кәсіпкерлерді тартуға, инвесторларды қолдауға, нормативтік-құқықтық базаны дамытудың инфрақұрылымдық объектілерін дамытуды қолдауға, сондай-ақ шағын компаниялар үшін сұранысты ынталандыруға және оған қолжетімділікті қамтамасыз етуге қатысты сақталады.

Қазақстан Республикасы экономикасының даму қарқынын жеделдету және орта мерзімді перспективада цифрлық технологияларды пайдалану есебінен халықтың өмір сүру сапасын жақсарту, сондай-ақ ұзақ мерзімді перспективада Қазақстан экономикасының Болашақтың цифрлық экономикасын құруды қамтамасыз ететін қағидатты жаңа даму траекториясына көшуі үшін жағдайлар жасау.

Кесте 1

Цифрлық мемлекетке көшу

1. Мемлекет-азаматтарға

Нәтижелер көрсеткіштері	Жауапты орындаушы	Ақпарат көзі	Ед. өлшеу	соның ішінде жылдар бойынша					
				2016/2017	2018	2019	2020	2021	2022
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Өз бетінше алынған электрондық қызметтердің сапасына халықтың қанағаттану деңгейі	АКМ	АКМ деректері	%	-	80	81	82	83	84

2. Мемлекет-бизнеске

Нәтижелер көрсеткіштері	Жауапты орындаушы	Ақпарат көзі	Ед. өлшеу	соның ішінде жылдар бойынша					
				2016/2017	2018	2019	2020	2021	2022
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1. "Салық салу" индикаторы бойынша Doing Business рейтингіндегі позициялар	МФ	Дүниежүзілік Банктің сайты	Рейтингтегі орны	50	55	45	40	40	35
2. Беру тәртібін автоматтандыру есебінен жеке кәсіпкерлік субъектілерін мемлекеттік қолдау шараларымен қамтуды арттыру	ҰЭМ	Маған деректер, ҰЭМ, АШМ, ИДМ	Мың субъектілер	-	145	150	200	250	300

Кесте 2

Адами капиталды дамыту

1. Орта, техникалық және кәсіптік, жоғары білім беруде цифрлық сауаттылықты арттыру

Нәтижелер көрсеткіштері	Жауапты орындаушы	Ақпарат көзі	Ед. өлшеу	соның ішінде жылдар бойынша					
				2016/2017	2018	2019	2020	2021	2022
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1. Бастауыш мектептен бастап бағдарламалау негіздеріне оқытуды енгізген мектептердің үлесі	МИК	БҒМ деректері	%	-	1,3	6,7	13,5	27,1	40,6
2. Базалық акт құзыреттіліктерімен шығарылған мамандар санының өсуі	БҒМ	БҒМ деректері	мың адам	250	260	270	280	290	300
3. Шығарылған АКТ мамандарының саны (жыл сайын)	БҒМ	БҒМ деректері	мың адам	17	18	20	22	25	30

2. Халықтың цифрлық сауаттылығын арттыру (даярлау, қайта даярлау)

Нәтижелер көрсеткіштері	Жауапты орындаушы	Ақпарат көзі	Ед. өлшеу	соның ішінде жылдар бойынша					
				2016/2017	2018	2019	2020	2021	2022
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1. Цифрлық сауаттылыққа оқытудан өткен кәсіби кадрлардың үлесі	АКМ	АКМ деректері	%	-	0,22	0,44	0,66	0,88	1,1

Бағдарламаның негізгі бағыттары, қойылған мақсаттарға қол жеткізу жолдары және тиісті шаралар.

Бағдарлама негізгі өршіл мақсатқа - инновациялық экономика құру, 2050 жылға қарай дамыған 30 елдің қатарына кіру және қоғам мен өндірісті қазіргі заманғы технологиялық әлемнен тыс қалмайтындай етіп қайта құру үшін іске асырылуы қажет өзара байланысты шаралар кешенін іске асыруды көздейді. Осы мақсатқа қол жеткізу бүкіл қоғамды топтастыруды және жұмылдыруды, қысқа уақыт аралығында серпіліс жасауды талап етеді.

АКТ саласында жаңа технологиялардың, инновациялық әдістер мен құралдардың тұрақты пайда болуын ескере отырып, қажет болған жағдайда Бағдарлама шеңберінде қосымша бастамалар іске асырылатын болады.

Осы бағытты 2022 жылға қарай табысты іске асыру мынадай жетістіктердің болуын білдіретін болады:

1. Әрбір басым салаларда еңбек өнімділігі деңгейін әлемнің ТОП-30 елінің деңгейіне дейін арттыру.
2. Басым салалардағы бәсекеге қабілетті экспорттық өндірістер.
3. Қазақстан Республикасының аса ірі компанияларын капиталдандырудың қағидатты жаңа деңгейге шығуы.
4. Жергілікті электрондық сауданың дамуы.
5. Көлеңкелі экономика үлесін әлемнің ТОП-30 елімен салыстырылатын деңгейге дейін төмендету.

Цифрлық технологияларды жаппай енгізу өнімділіктің өсуін қамтамасыз ету, олардың бәсекеге қабілеттілігін, оның ішінде халықаралық нарықта арттыру жолымен дәстүрлі базалық салалардың дамуына серпін береді. Осылайша, цифрландыру нәтижесінде шикізат салаларында да, Агроөнеркәсіптік кешенде де сыртқы нарықтарға отандық экспорттың өсуі қамтамасыз етіледі, бұл өз кезегінде ірі өндірістік компанияларды капиталдандырудың өсуіне әкеледі. Сондай-ақ өнімділіктің өсуі үшін Бағдарлама өнеркәсіптің базалық салаларын технологиялық қайта жарақтандыру жөніндегі шаралар кешенін іске асыруды көздейді, онда Индустрия 4.0 элементтері қолданылатын болады.

"Тау-кен металлургия кешенінің ірі компанияларының цифрландыру жобаларын іске асыруы" іс-шарасы шеңберінде Интернет арқылы байланысты объектілер желісі, оның ішінде кіріктірілген жүйелерден түсетін деректерді жинауға және алмасуға қабілетті датчиктер іске асырылатын болады.

Бағдарламада Индустрия 4.0 жобаларын іске асыру шеңберінде жабдыққа қойылатын ерекше талаптар индустриялық-инновациялық дамудың мемлекеттік бағдарламасындағы талаптармен синхрондалатын болады.

Ұзақ мерзімді перспективада шараларды табысты енгізу электрондық сауда, акт және қаржы секторларының, сондай-ақ "жаңа экономика" салаларының рөлін күшейте отырып, экономика құрылымының біртіндеп өзгеруіне алып келеді.

Цифрландыру Қазақстан үшін экономиканың негізгі секторын дамытуда серпіліс жасауға кең мүмкіндіктер береді.

Қазақстандағы тау-кен өндіру өнеркәсібінің 2022 жылға қарай ПАЙЫМЫ басым түрде үлкен деректерді талдау негізінде дербес техниканы кеңінен қолдана отырып және шешімдер қабылдау жүйесімен өнімділігі жоғары индустрияның қалыптасуын болжайды. Құн жасаудың бүкіл тізбегі бойынша деректерді визуалдауға, сценарийлік модельдеуді жүргізуге және олардың негізінде шешімдер қабылдауға мүмкіндік беретін сенсорлар, датчиктер және озық талдамалық құралдар енгізілетін болады. Бұдан басқа, автономды техниканы енгізу, негізгі өндірістік процестерді автоматты режимде реттеу адамның қатысуын барынша азайтуға және өндіріс қауіпсіздігінің деңгейін арттыруға мүмкіндік береді.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Колпакова, о. н. зияткерлік капиталдың мәні және оны қазіргі экономикада қолдану ерекшеліктері /Колпакова О.Н./ /инновациялар және инвестициялар.- 2008.- № 1.
2. Монах и. в. ақпараттық экономикадағы тұтынудың өзгеруі: реферат. дис. ... доктор экон. ғылымдар. М.: ММУ, 2014.
3. Корпоративтік мәдениеттің адами факторы // қызметкерлер-аралас. 2014. №3.
4. Әлеуметтік - экономикалық дамудың қазіргі парадигмасы. 1 бөлім: Ақпараттық революция // Саратов мемлекеттік әлеуметтік-экономикалық университетінің хабаршысы. 2017. № 5 (69). С. 17-24.

РАЗВИТИЕ ЧЕЛОВЕЧЕСКОГО КАПИТАЛА В УСЛОВИЯХ ЦИФРОВИЗАЦИИ*С.Н. Айткулова, А.С. Садвакасова*

В статье приведены основные проблемы, возникающие в процессе развития и формирования капитала в условиях цифровизации экономики, а также возможные пути их решения. Кроме того, проанализировано влияние капитала на производительность труда и определяющие его факторы.

Экономика Казахстана вступает в новый этап, в стране установлены новые параметры глобальной социально-экономической трансформации и модернизации. Внедряются передовые образовательные технологии во всех отраслях экономики, где человечески капитал приобретает все большую роль. Предложены пути оптимизации деятельности человеческого капитала в цифровой экономике, а также отмечены действия государственных органов для решения проблемы адаптации человеческого капитала в условиях цифровизации.

Ключевые слова: *человечески капитал, цифровизация, развитие, информационные технологии*

HUMAN CAPITAL DEVELOPMENT IN THE CONTEXT OF DIGITALIZATION*S.N. Aitkulova, A.S. Sadvakasova*

The article presents the main problems arising in the process of development and formation of capital in the conditions of digitalization of the economy, as well as possible ways to solve them. In addition, the influence of capital on labor productivity and its determining factors are analyzed.

The economy of Kazakhstan is entering a new stage, new parameters of global socio-economic transformation and modernization have been established in the country. Advanced educational technologies are being introduced in all sectors of the economy, where human capital is becoming increasingly important. The ways of optimizing the activity of human capital in the digital economy are proposed, as well as the actions of state bodies to solve the problem of adaptation of human capital in the conditions of digitalization are noted.

Key words: *human capital, digitalization, development, information technology*

ӨОЖ 82

<https://doi.org/10.53355/ZHU.2022.102.1.015>**ТАРИХИ ШЫҒАРМА ТАҒЫЛЫМЫ***Тоқсамбаева А.О., Садуова Д.Д.*

Асқар Алтай – қазақ прозасына өзіндік үнімен келген, өз соқпағы бар, суреткерлік таланты ерекше, ешкімге ұқсамайтын оқшау мінезді жазушы. Суреткерлік мұраты асқақ, көркемдік позициясы айқын жазушының қазіргі қазақ прозасында алатын орны айрықша.

Қазақ даласының кербез де асқақ өңірі Алтайда туып-өскен қаламгерлер аз емес. Көркем сөз шеберлері Оралхан Бөкей, Қалихан Ысқақ, Дидахмет Әшімханов, Әлібек Асқаров сияқты талантты жазушылардың көркемдік дәстүрін жалғастырып келе жатқан Асқар Алтай шығармалары көркемдік танымының тереңдігімен, суреткерлік әлемінің өзгешелігімен, көркемдік кеңістігінің барлық жағынан жарасым тауып, тұтасып кеткендігімен құнды.

Кілт сөздер: *Асқар Алтай, тарихи шығарма, проза, роман, суреткерлік.*

Өр Алтайға қызығып та, тамсанып та қарамайтын ел жоқ. Талай аласапыранды басынан кешірген қазақ халқы кезінде атақоныс Алтайдан да «елім-айлап» үдере көшіп, содан соң атамекеніне қайта оралды. Барша түркі жұртының түп мекеніне айналған Алтайдың қойнауы қазынаға толы. Атақты америкалық саяхатшы Д. Кеннан өз кітабында Алтай табиғатына тамсана

отырып: «Мына әлемнің мен көрмеген құрлығы жоқ. Мен алты құрлықта да болдым, егер біреу маған алты құрлықтың ар жағында, жетпіс теңіздің бер жағында Алтайдан да керемет жер бар десе, мен барар едім, бірақ ондай жер жоқ, мен Алтайды көріп таңғалдым», – деп жазады. Осындай ғажайып мекенде дүниеге келген Асқар Алтайдың бүкіл туындыларының желісі асқақ Алтаймен байланысып жататыны сондықтан да болар. Былайғы жұртқа тылсым көрінетін Алтай тауларының сұлулығын хас суретшідей суреттеп, әсем табиғатын шұрайлы тілмен көркем түрде жеткізе білу – балалық шағы осы тұнып тұрған тұмса табиғаттың ортасында өткен таланттың ғана қолынан келер. Бұл тұрғыда Асқардың жазушылық шеберлігі, суреткерлік болмысы, өзіндік ерекше стилі жайында белгілі жазушы Дулат Исабековтен асырып кім айта алады: «Асқардың тілі бай, Алтай топырағындай құнарлы, шөбіндей шүйгін. Қазақ тілінің қаймағы бұзылмаған, жал-құйрығы күзелмеген, бөгде сөзбен былғанбаған ортада ер жеткен жазушы екенін кітаптың әр бетін оқыған сайын біле түсесіз», – деп жазады ол [1,106].

Қазақстанның қазіргі әдебиетінде қоғамда болып жатқан оқиғаларды тек қазақ және түркі ғана емес, сондай-ақ ежелгі және батыс еуропалық мифологияға сүйену арқылы белсенді түрде қайта ұғындыру үлгісі бар. Сондықтан олардың поэтикасындағы интермәтін әлемде болып жатқан дүниені түсінудің өнімді тәсілдерінің біріне айналады. Интермәтінді кеңістігі мазмұнның тереңдігі және байлығымен ерекшеленетін жазушылардың бірі – Асқар Алтай. «Алтай балладасы» («Алтайдың алқызыл модағайы») мен «Туажат», «Қыр мен қала хикаялары» атты повестер мен әңгімелер жинағы, «Нарық нақыштары» және «Қызыл бөлтірік», «Казино» атты әңгімелері және т.б туындыларымен оқырман қауымды елең еткізген жазушы тарих тағылымын оқырманға жеткізу жолында да осы тақырыпқа бойлап, көлемді дүниелер беріп жүр. Оның тарихи тақырыптағы шығармаларына тоқталғанда, ең алдымен ауызға алынатыны – «Сират» романы.

Тарихи тақырыпқа қалам тербеу оңай емес. Бұл роман Қазақ хандығының 550 жылдығы мен Қазақстан Республикасының 25 жылдығына арнап жазылған. Жазушының өзі: «Бұл - ұзақ жазылған туынды болды. Негізі, шығармаларды өте тез жазатынымын. Бірақ туынды тарихи роман болғандықтан, материалдар ұзақ жиналды», – дейді қазақ теледидарына берген сұхбатында [2]. Автордың осы романның желісіне арқау боларлық материалдар жинауына байланысты роман ұзақ уақыт бойы жарыққа шықпай жатты. Өйткені өткен тарихты бүгінгі күн тұрғысынан таразылау көптеген архивтерді ақтаруды, бұл тұрғыда алыс-жақын шетел мұрағатына да жүгінуді қажет етті. Жалпы, қаламгер «Сират» романына арқау болған материалдардың бастауын балалық шағынан алғанын, кейін архивтердегі материалдарға жүгінгенін, әсіресе, шетел материалдарын аударуда Ресей, Түркия, Германия сияқты елдердегі азаматтардың септігі тигенін жасырмайды.

Нақты деректерді көркем дүниеге айналдыру процесі қиял мен шындық арақатынасының тым алшақ кетпей, уақыт пен кеңістік әлеміне мұқият қарауды талап ететін күрделілігімен құнды. Оның үстіне осы «Сират» атты тарихи туындысында жазушы прототиптерге айрықша назар аудартады. Романның бас кейіпкері – өз әкесі. Бір сөзінде жазушы: «Әкемнің өліміне байланысты «Сират» романының соңғы тарауын жазу маған ауыр болды және соны жылдар бойы жаза алмадым. Негізінен роман толық жазылып бітті, алайда сол тарау көптеген уақыт бойы жазылмай қалған болатын. Мен оның кілтін ұзақ таба алмадым, кейін Астанада жүрген кезде кілтін тапқандай болдым. Бүкіл сюжет ойымда тұрды, бірақ беру формасын, фабуласын табу қиынға соқты, ұзақ уақыт менің санамда жүрді. Сізге – өтірік, маған – шын. Он жыл жүрдім, кейін кілті табылғандай болды, әйтпесе ол роман ертерек дүниеге келер еді. Одан кейін оның ішінде көптеген тарихи деректер кездесетіндіктен, кейбір тараулар кеш жазылды. Өз әкемнің тағдыры баяндалатындықтан, соңғы тарауды жазу барысында жүрегім қатты ауыратын», – деп өз жан дүниесіндегі арпалыстың туындының жазылу барысына тигізген әсерін айта кетеді.

Сондай-ақ Оспан батырдың прототипі, Дуглас Маккирнан деген америкалық ФБР барлаушысының прототипі жекелеген штрих, детальдарды шебер қолдануға әкеледі. Автор оларды шығарма жазу барысында көркем дүниеге айналдырды. Әрине, ауытқуға болмайтын

кейбір белгілі деректер нақты сақталады, ал енді қалған дүниелерді жазуды қиялдың еркіне беріп, өз жан дүниесіндегі бай толғаныстың көркем сөз түрінде көрініс табуына жол ашады. Автор кейіпкер болмысын тудырғаннан кейін, ол саған бағынбай, өз тағдыр-талайын кешеді. Жалпы, көркем шығармада нақты бір прототип деген жоқ, ол – жан-жақтан жинақталған образ екендігі көзіқаракты жұртқа жақсы таныс. Дегенмен әр кейіпкердің өз болмысы, өзіне тән жан дүниесі бар, психологиялық тұрғыдан жазушының соған бағынышты болатыны сөзсіз.

Аталмыш романда Шығыс Түркістан қазақтарының азаттық жолындағы аласапыран тірлігі, талайлы тағдыры мен жанкешті тірлігі суреттеледі. Осы бір қиын-қыстау кезеңдегі халқымыздың тағдырын романға негізгі өмірлік материал ете отырып, жазушы шығарма композициясына бүтін болмыс дарытып, сюжеттік желісін босаңсытпай, шебер қиюластыра жазып шығады. Романға тән эпиктік құлашты сарын, оқырман санасын жаулап алатын үзілмес азаттық рухты сезім, шындықпен суғарылған оқиғалар сілемі, образдардың оқшау ой-сезімінің ырғақты дамуы көркемдікпен сақталған.

Тарихтың қаншама бұралаң жолдары уақыт пен көркемдік кеңістікте тұтас қалпын сақтай отырып ашылады, кейіпкерлер образын қысқа штрихтармен ғана баяндап беріп, кейіпкер бейнесін сол өмір сүрген уақыт, сол кезеңдегі тіршілік кешкен орта ауқымында суреттейді. Ұйқасты қара сөзді прозада шебер пайдаланатын, тілі шұрайлы жазушы тарихтың түрлі қатпарларына үңілгенде, айтатын ойын ұйқасты сөзбен төгілтіп бере алады: «Қазаққа орыстың қақпаны бұрулы, қытайдың қақпаны құрулы... Екеуі де егіз құбыжықтай желілес, жемтікес жұрт. Тартқан желісі – азап, жұлған жемтігі – қазақ» [3, 345 б.]. Иә, ХІХ ғасырдың екінші жартысы мен ХХ ғасырдың өн бойында Ресей мен Қытай сияқты алып империялардың құрсауында қалған халқымыздың небір нәубетті бастан өткеріп, сүргінге ұшырағаны бәріне мәлім. Осы бір қиын-қыстау кезең суреттері шығармадағы кейіпкерлердің азапты тағдыры арқылы көрініс тауып, терең трагизммен беріледі.

«Бұл – Оралдан Тибетке дейін, Алтайдан Еділге дейін созылып жатқан күллі қазақ халқының, қазақ ұлысының тағдыры туралы туынды. Сондықтан көптеген материалдарды бұрынғы Кеңес үкіметі кезіндегі архивтерді ақтарып, шетелдік дерек көздерін жинай отырып, осы романды жаздым», – дейді жазушы. Асқар Алтай шығармада тарихи деректер, нақты адамдардың тағдыр тауқыметі мен қоғам шындығы қамтылғандықтан, ақиқаттан айнымай, бұрмалаусыз бейнелеуге ұмтылады. Тарихи ақиқат қанша ащы болса да, қатал реализмнен ауытқымай, бұра тартпай, шындықты жазды.

Жоғарыда айтқанымыздай, романда бас кейіпкер Омар Алпысханұлының образы жарқырай көрінеді. Омар – жазушының әкесі Құмар Алпысбайұлының прототипі. Бала кезінен әкесінің аузынан Шығыс Түркістан қазақтарының азаттық күресі туралы әңгімелерді естіп өскен Асқардың жадында оның бәрі өшпестей жазылып, көңіл түкпірінде орнығып қалған. Романға өзек болған өмірлік материал сондықтан да жазушыға жат емес, бала қиялында жазылып қалған оқиғалар көркем түрде іске асып, алуан бояулы образбен екшеліп, образдар бітімі ерекше тыныспен сомдалады. Романдағы сан тараулы сюжет желілері белгілі бір уақыт пен кеңістік аясында тоғысып, ой ағынымен жандана өрістейді. Жазушы шындықтан алшақ кетпеуге тырысып, сол дәуірдің шынайы кескінін сан түрлі образдар галереясы аясында ашады.

Романның басты кейіпкерінің бірі – Шығыс Түркістандағы ұлт-азаттық қозғалысының қолбасшысы Оспан батыр. Асқар Алтай Шығыс Түркістанның азаттығы үшін қасық қаны қалғанша арпалысып, ат үстінен түспеген батыр Оспанның бейнесін ешкімге ұқсамайтын ерекше қыр-сырын даралай отырып жарқырата сомдайды. 1911 жылы Қытай және орыс билігіне қарсы күресті бастаған Оспан батыр бүкіл Алтай жері мен Шығыс Түркістанды шетелдік қысымшылықтан босатуға ұмтылды. Екінші дүниежүзілік соғыс кезінде Шығыс Түркістандағы түркітілдес халықтарға қысымның күшеюімен түркілердің де қарсылығы күшейе түсті. Оспан батыр осы толқулар барысында Алтай өңірінде жергілікті қазақтар арасында үлкен беделге ие болды. Бұл оның көп ұзамай бүлікшілердің жетекшілерінің біріне айналуына әкелді.

1943 жылы көп жылғы қарсыласудың нәтижесінде қазақ жауынгерлері Алтай, Тарбағатай және Іле жағалауларындағы туған жерін азат етті. Осыдан кейін, сол жылдың 22 шілдесінде Бұлғұнда Оспан батырды Алтай қазақтарының ханы деп жариялау рәсімі өтті. 1945 жылы Шығыс Түркістанның көптеген қалалары түріктердің бақылауында болды. Мұндай жағдай Қытай тарапы үшін қауіпті болды және олар осы өңірдің халқына қатаң шаралар қолданды. Көтерілістің басында Оспан батыр Тарбағатай мен Алтайдан келген 30 мыңға жуық көтерілісшілердің қозғалысын басқарды. Бірақ 1950 жылға қарай көтерілісшілердің саны 4 мыңға дейін азайды.

Романдағы тарихи оқиғаға түсінік бере отырып, автор былай дейді: «1950 жылы 28 наурызда Алтай мен Сауыр, Тарбағатай мен Ерен Қабырғадан Гансу, Шинхай, Баркөл, Құмыл, Тибет өңіріне ауған және сол өңірлерді ХХ ғасырдың басынан мекендеп келген көшпенді қазақтардың құрылтай жиыны болды. Оған Оспан батыр, Сәліс бек, Жанымхан-Тәйжі, Қалибек әкім, т.б. Шығыс Түркістан өлкесінің Үрімжі жақ бетіндегі белгілі тұлғалары тегіс қатысады. Құрылтайда Шығыс Түркістанда Қазақ автономиялық үкіметін құру туралы шешім қабылданады. Үкімет басшысына Жанымхан-Тәйжі бірауыздан сайланып, Оспан батыр Бас қолбасшы болып жарияланады. Сөйтіп, Шығыс Түркістан өлкесінде қазақтың бас көтерер соңғы тұлғалары ақырғы рет тағы бір серпіліс жасауға бел байлаған еді... Бірақ қазақтар Құрылтайынан хабардар болып отырған қызыл қытай әскері бронемашинамен қаруланып, тұтқиылдан шабуыл жасайды. Баркөлге жиналған 15 мыңдай адамның 10 мыңнан астамы қаза табады. Екі жақтың күші де, қару-жарак қуаты да тең емес еді, соған қарамастан Оспан батыр жасақтары жан аямай күреседі, ақыры ащы жеңіліспен ұрыс даласын тастап шығуға мәжбүр болады. Баркөлдегі елдің то-тозы шығады...» [3, 384].

1950 жылы Оспан батырды Қытай әскерлері Қанамбал тауларына басып алып, Үрімші қаласына әкеледі. 1951 жылы 29 сәуірде Оспан батыр көпшілік алдында атылады. Оспан батыр есімі Қазақстаннан гөрі Түркия, АҚШ, Англияда кеңінен мәлім. Қытайда Оспан батыр есімін айтуға тыйым салынған.

Жазушы Асқар Алтай қазақтың осы бір қасіретті тарихына әлі күнге билік тарапынан да, ірі тарихшылар тарапынан да толық баға беріле қоймағанына қынжылады. Кеңестік дәуірде де Оспан батыр туралы ештеңе айтылмайтын. Қаламгер өз романында жан алысып, жан беріскен кезеңдегі ұлы күрескер тұлғасын сомдап, жас ұрпақтың бойында еліне, жеріне деген сүйіспеншілік сезімі мен өрлік рухын қалыптастыруға күш салды.

«Сират» романының композициялық құрылымындағы өзіндік ерекшеліктерінің мол екеніне тоқтала кетпеске болмайды. Жазушы бір сөзінде былай дейді: «Сират» романын университетте жүрген кезде жазамын деп ойлағанмын және бірнеше кітаптардан болады деп болжадым, бірақ та кейбір детальдарын алып тастап, шағын түрде бір кітап көлемінде жазамын деп ойламадым. Ол адамға біртіндеп келеді. Сондықтан жан дүниенен толық өткен кезде қай жері керек, қайсысы керек жоқ – сол сәтте шығады. Өйтпесе «Сират» романның сюжетін басқа жазушының қолына түскенде үш кітап емес, төрт-бес кітап шығаруға мүмкіндігі болар еді. Бірақ одан роман күшті не керемет бола қалмайды, өйткені оның ішіндегі сюжеті серіппе секілді болса, мәселен «Сираттағы» фабуласы тура сондай тұрғыда алынған. Иә, соның ішінде қосалқы кейіпкерлер кездеседі, бірақ әрбір тарауда жеке өзінің кейіпкерлері бар, ол – жеке өз тараудың басты кейіпкерлері. Өйткені басында шығарманың табиғаты сондай еді. Әр кейіпкер – өз басында бас кейіпкер. Бізде бір қате түсінік бар: бір романда бір немесе бірнеше басты кейіпкер болады, олай болмайды және мен оған қарсымын. Бас кейіпкер, әрине, болады, бірақ бас кейіпкердің маңайында, оған теңдес керемет кейіпкерлер міндетті түрде болады.

Осылайша, бұл романның бір тарауындағы эпизодтық кейіпкер бас кейіпкерге айналады. Қай кейіпкерді алсақ та, оның тағдыры бастан-аяқ баяндалып отырмайды, өн бойына азаттық рухын дарытқан, азаттыққа деген өршіл үміті өшпеген тұлға ретінде бейнеленеді, мұның өзі жазушының фабула жасау тәсілі мен көркемдік концепциясына ерекше бояу дарытады. «Шығарма фабуласы кейіпкерлер тағдырын бастан-аяқ ежіктейтін классикалық роман пішінінен бас тартып, ұшы қиыры жоқ мол оқиғаларды әрбір «арқауларда» жеке-жеке

түйіндеп, серіппедей сығымдау тәсілі арқылы берілген» [4]. Сондай-ақ туынды ұлттық болмысымыздағы даралықтарды ашып көрсете білуімен де құнды, көшпелі тұрмыс-салтымыздың ешкімге ұқсамайтын өзіндік этнографиялық қырлары қаз-қалпында беріледі.

«Сират» романы арқылы екі алып империяның құрсауында қалған жұрттың талай аласапыранды бастан өткізіп, қаншама құрбандықпен Сират көпірден өтіп, бүгінде тәуелсіздікке ел болып, бодандықтан арылғанын меңзейді. Бірақ астарында сол бүгінде тәуелсіздікке жеткен халықтың өзара дұрдараздығы да, алтыбақан алауыздығы да қылаң беріп қалатынын сездіреді. «Ал азаттық майданы алаңында әрқайсысы аяқ астынан туындаған оқыс оқиғаларға қарай қолма-қол Басты тұлғаға айналған арыстандай азаматтар баршылық еді... Оларды елеусіз қалдыру – азаматтық арыма сын... Ауыр да болса, азапты жолды таңдауға тап болдым» [5], – дейді автор бір сөзінде.

Асқар Алтай кейбір шығармаларын арнайы тарихи тақырыпта жазбаса да, ондай туындыларының мазмұндық-идеялық сипатын екшегенде, тарихтан тағылым берер тұстары мол, көркемдік көкжиегі кең, танымы терең дүниелер екені санаңда сәулеленіп тұра қалады. Айталық, оның бүгінгі замандағы бір-біріне жат болып кеткен туажат адамдар мен туажат қоғамның бет-бейнесін шынайы ашып көрсететін «Туажат» деген романы бар.

Жазушының айтуынша, сонау 1979 жылы осы романды жазу идеясы ойына келгенмен, оны отыз жылдан соң ғана дүниеге әкелді. Дегенмен дәл уақытында, сәтті кезеңде туған әрі тез жазылған туынды болды. Өйткені шығармада көтеріліп отырған мәселе бүгінгі таңда да өзекті қалпында қалып отыр. Автордың өзі «Туажатты» постмодернистік сарынына қарап роман-модерн деп атаған. «Жалпы, роман деп атауға болады. Модерн деген тек оқырманды тарту үшін, өзіндегі жаңалықты көрсету үшін керек. Мен мұнда үш нәрсені қамтуға тырыстым. «Туажатта» өте қатал реализм, мифизм, кейбір тұрғыдан келсек, символизм басым. Деректілік пен детективтік элементтер де кездеседі. Осындай жанрлық тұрғыда ерекшеліктері бар», – дейді ол.

Романдағы деректер Ауғанстандағы соғыс пен 1986 жылғы Желтоқсан оқиғасына байланысты өрбиді. Жазушының өзі де Желтоқсан оқиғасына қатысқан. Сондай-ақ Ауған соғысына қатысқан туыстарының, сыныптастарының талайлы тағдырына куә болған. Адамның өз басынан кешкен ауыр сәттері туындының шынайы жазылуына септігін тигізеді сөзсіз. Романдағы кейіпкерлердің басынан өткен сынақты оқиғалардың бәрі де өмірден алынған, өзі көрген жандардың басынан өткен, соның бәрі сана түкпірінде сәулеленіп, ұмытылмай, романның шиеленіскен тұстарының ширыға өрбуіне арқау болды.

Басты кейіпкер Байбура осы арпалыстарға қатысып, тағдырдың ащы сынағын көреді. Елі үшін азап пен тозаққа түссе де, өз елі өзекке теуіп, қағажу көрсетеді. Жазушының бұл романды жазудағы мақсаты – қазіргі қоғамдағы адамдардың бір-біріне жат болып, қатыгезденуі. «Туажат» деген сөзді қазақ о баста тауып қойған. Қазақ – философ халық. Жетінші, сегізінші ұрпағың саған туажат болады деп өткен ғасырларда айтып кеткен. Роман көтерген философиялық ой одан да асып түседі. Өйткені қазір бүкіл қоғам туажат. Ұлттардың өзі бір-біріне бөтен. Мақсатым туажат қоғамдағы туажат адамдардың жан дүниесін көрсету болды», – дейді автор [6].

Байбура – жиынтық образ, оның ішкі дүниесіндегі арпалыс кез келген жас адамның ішкі психологиялық қайшылығынан көрініс береді. Байбураның Болатпен диалогынан алынған үзінділерден қоғамның шынайы келбеті танылады.

« – Жарайды, ренжіме! Бура, екеуміз қанды көйлек дос едік қой. Ештеңе сұрамай-ақ қояйын десем де, пендеуи әуестігім қозып... Құдай бұйыртса, қырыққа да келіппіз. Осы аз ғана ғұмырда біздің құрдастар не көрмеді десенші! Декабрь көтерілісі... декабристер... Ауған соғысы, Совет Одағының құлауы, Тәуелсіз Қазақстан, жабайы сауда, одан ойдан-қырдан құйылған мол ақша... Елдің есі ауысқанша үй салуы, анау Алатаудың басына дейін баса-көктеген бейшаралар... Эйфория.

– Ал өзің ше? – деп қалды Байбура.

– Мен де солардың бірімін... «Декабрист» болам да, сен секілді Ауған асқан жоқпын. Мәскеу түбіндегі әйгілі Кантемиров танк дивизиясында служить еттім. Алматыға

оралысымен бір үлкен шенеуніктің үкілеп отырған қызына үйлендім. Соның арқасында осы тіс кабинетін аштым... Бірақ бақытты бола алмадым. «Шортан көлге, шаян шөлге» дегендей, өз жөнімізді таптық. Бар-жоғы осы, Бура! Қиқулап жүріп қырыққа да келіпсіз. Бітірген түгіміз жоқ... Бос өткен өмір» [7, 28].

Кейіпкерлер диалогы арқылы сол қоғамдағы өзгерістер ғана емес, адам санасының да өзгере бастағаны байқалады. Бас кейіпкер бір-біріне жаны ашымас адамдары бар қоғамның қатыгез бейнесінен шошынады. «Әр дәуірдің әдебиеті – сол дәуірдің айнасы. Сөз өнерінің өмір шындығы «шындап» қана қоймай, келешекке, келер ұрпақтың «шегелеп» қалдырған құдіретті күші де осы арада жатыр», – дейді белгілі сөз зергері, академик З. Қабдолов [8, 19] Жазушы өз кейіпкерлерінің болмысын, мінезін жасай отырып, өз болмысын да береді. Жалпы, кез келген шығарма жазушының жан дүниесін аңғартады.

Халқымыздың тарихында қанды оқиғаның бірі болып, жан сыздатар жара қалдырып кеткен Желтоқсан оқиғасының қайғы-шері ешқашан ұмытылмас. Осы бір жүрек сыздатар тақырып еліміз тәуелсіздік алғаннан кейін де көптеген қаламгерлердің көркем шығармаларында көрініс тапты. Асқар Алтайдың «Прописка» әңгімесі де осы бір қоғамның өзекті шындығын көркем түрде көрсетіп беруге арналған.

Прописка мәселесі даладан қалаға келген қазақ ұлтының басына сор боп жабысып, шер боп қатып келді. Әңгімедегі оқиғалар пропискаға айлар бойы тұра алмай, соның салдарынан жұмысқа орналаса алмай, қалада қаңғып жүретін бір ғана Арқаттың емес, Арқат сияқты мыңдаған қазақ баласының басынан кешкені, наласы мен көз жасы. Демек, бүкіл қазақ баласының, қазақ қоғамының басына түскен ауыртпалық екені сөзсіз. Ақыры, өгейлік көрсеткен қаладан ауылына боранмен алысып жеткен Арқаттың басындағы оқиға – Желтоқсан оқиғасынан кейін қағажу көрген көптеген қазақ жастарының басынан өткен жайттар. Шебер жазушының қаламынан шыққан қарымды туындының көркемдік бояуы айқын, кейіпкерлердің портреттерін берудегі ұтымдылық, мінездеу, тартыс мәселелері, диалогтар мен ішкі монолог оң шешімін тапқан. Жас жігіттің бойындағы жастық қайрат, ұшқыр ой, өмірге деген көзқарастары оның жалындаған жастыққа тән албырттығымен тұтасып, психологиялық тұрғыда шебер қиюласады.

Әңгімеде суреттелетін Алтайдың ызғарлы қытымыр қысы да сол кезеңнің ауыр күндерінен хабар беріп, нақты ұғымды образ арқылы бейнелеп, тұспалдау арқылы жеткізіледі. Көк шығып көктем келсе де, Алтайдың аязды бораны басыла қоймайды. Романдағы боранда бұлаңғытып кетіп, сол күйі оралмаған үш жігіт желтоқсанның құрбаны боп кеткен боздақтардың сағым боп кеткен бейнесіндей.

Асқар Алтайдың желтоқсан тақырыбына арналған тағы бір шығармасы – «Сібір офицері» де мазмұндық-композициялық құрылымы өзгеше, шебер жазылған туынды. Қазақ халқының тәуелсіздікке жету жолындағы қиын-қыстау кезеңдері аз емес десек те, әрқайсысы халық санасына сан түрлі із қалдырды. Ақ білектің күшімен, ақ найзаның ұшымен елін қорғаған бабалар рухынан қуат алған ызғарлы Желтоқсан оқиғасы халқымыздың қасиетті тарихында өшпестей жазылып қалды. Ызғарлы желтоқсан тәуелсіздіктің таңы атуына бастау бергені де шындық. «Сібір офицері» – Желтоқсандағы қатал да қатыгез өмір шындығын көз алдыға боямсыз қалпында әкелетін шығарма.

Асқар Алтайдың туындысына арқау болған желтоқсан жаңғырығы «Сібір офицерінің» бас кейіпкері, аға лейтенант, офицер Бурахан Булатовтың ой-санасы мен арпалысқан жан дүниесіндегі қайшылықтар арқылы да оқырман санасын шарпып өтеді. Желтоқсаншыларды басып-жаншу үшін Новосібір қаласынан келген жиырма шақты офицер қатарында Бурахан да болды. Әскери қатал бұйрықты мүлт еткізбей орындап үйренген ол бауырларын жағадан алып, шаштан сүйреп, қанға бояды. Бірақ бірте-бірте ұлттық намысы оянып, арыны бәсендеді.

«Өзін адал адам сезінетін еді. Абат заманның азат азаматымын деуші еді. Абақты қоғамның әділетсіз адамы екен. Кесімді биліктің кесірлі пендесі боп шықты. Шел басқан көзін енді ашты, тұман торлаған көкірегін енді көтерді. Соқыр санасына саңылау түсіпті. Кісенді қоғам зорлығын істепті. Аңқау офицер әмірлі биліктің құрбанына айналыпты: бұйрық – қатал... саясат – сайқал... Жазықсыз қолын жазалы етті» [9,126]. Кейіпкердің ішкі дүниесіндегі арпалыс жан

дүниесін астан-кестең етіп, тыным бермей аласұрды. Жазықсыз қырылған қазақ жастарының кәдімгі отарлаушы елдің басып, жаныштауының, зорлық көрсетуінің құрбанына айналғанын жан дүниесімен сезінді. Демек, аңғал офицер де әміршіл жүйенің, қатыгез биліктің құрбанына айналды. Ар азабынан құтыла алмай аласұрды. Ақырында, өлімді таңдады.

Бұрын билікке адал қызмет қылып жүрмін деген ойдағы офицер Бураханның тағдыры осылайша тағдыр тәлкегіне ұшырайды. Әділетсіз қоғамның, әміршіл саясаттың құрбанына айналған жазықсыз жанның аянышты ғұмырын автор асқан шеберлікпен шынайы өреді. «Кейіпкердің жанын жегідей жеген де, намысын жер қылған да – желтоқсан. Бураханның көзін ашқан да, көңілін басқан да сол желтоқсан деп пайымдайды авторлық таным» [10, 55 б.].

Асқар Алтайдың қай шығармасын алсаңыз да, көтерер жүгі салмақты, айтар ойы терең. Өзі өмір сүріп жатқан қоғамның зәру мәселелеріне дер кезінде үн қосып, туындыларына өзек етіп алып, оны оқырманына шынайы жеткізе білетін қаламгерлік қыры жазушы шығармаларының тақырыптық ауқымының кең болуына әсерін тигізбей қоймайды. Оның идеялық-мазмұндық пішіні айрықша әр туындысы жеке-жеке талдап-таразылауға лайық. Өзіміз өмір сүріп отырған дәуір көріністерін қаз-қалпында бейнелеп беріп қоймай, тарих қатпарларына үңіліп, ақиқатты көрсетуге ұмтылды.

Әлеуметтік өмір шындығын әр оқырман өз таным-түйсігі тұрғысынан талдап-таразылайды. Қоғамдағы өзекті мәселелер, адамның жеке басының мүддесі мен ішкі рухани әлемі әрқашанда жазушы назарынан тыс қалмайды. Өз қатарластарынан жазу стилімен, өзіндік суреткерлік позициясының айқындығымен айрықшаланатын қаламгердің қазақ прозасында өзі қалыптастырған жолы, әдеби бағыт-бағдары бар.

Асқар Алтай проза жанрын өзіндік көркемдік ізденістерімен байытты. Қазіргі қоғамның өзекті мәселелерін қозғауда елес, түс көру тәсілдерін, көне дәуір аңыздарын, мифтік, архетиптік немесе символдық образдарды қолданады. Мифтік аңыздарға сүйенген туындылары оқырманын көркем қиял әлеміне жетелеп, мифологиялық кейіпкерлерді, мифтер мен аңыздарды қолданудың ерекшелігін, тотемдер туралы аңыздар әлем құрылымының үш деңгейіне қатысты түркілердің, атап айтқанда, қазақтардың нанымдарын көрсетеді.

Қазіргі заманның әлеуметтік зәру мәселелеріне қалам тербеген жазушының әр шығармасы оқырманын ойландырады, өзіндік көзқарас, философиялық байлам жасауға жетелейді. Соның бәріне жазушы тілінің жатықтығы, шұрайлылығы, шеберлігі қосылып, көркемдік бояуы тұтасқан дүние еріксіз тәнті етеді.

Өз ұлтының мәдениетіне, өнеріне, әдебиеті мен тарихына құрметпен қарайтын әрбір адам жазушының осы тақырыптағы шығармаларынан өзі қорытынды жасап, өз таным-түсінігі тұрғысынан таразылап, кемшілігін де, жетістігін де сын көзімен айқындап алары анық. Тіпті кейіпкерлер диалогтары арқылы өткен тарихқа басқаша көзқарастардың білініп қалуы да ықтимал.

«Бүкірдегі» Әмір Темірдің картинасына қатысты өрбитін диалогтағы ой-пікірлер тарихи тұлғалардың, атап айтқанда, Тоқтамыс хан, Әмір Темір, Баязит сұлтанның тарихтағы алар орны мен салмағына деген алуан түрлі көзқараспен сабақтасып жатыр.

«– Хандық... мемлекет дейсің. Қайдағы мемлекет? Хандық құрып қаншалықты қарқ болдық. Біздің хандар хан емес – қанқұмарлар... Өзара қырқысты. Қырылды. Халықты үш жүзге бөлді... Ел де қырылып жойылды. Тоз-тоз болдық. Топырақ жаладық. Орысты паналадық. Соның арқасында аман қалдық. Бізде мемлекет болған жоқ...»

– Оттапсың! Орыс отарлады. Іріткі салды. Қытай қидалады. Жоңғардан арылған жерді жаулап алды. Сенің жаңағы айтқаныңның бәрі – Шойынбаев пен Масановтың сандырағы ғой... Санаңды сандалтып тастаған екен.

– Шойыныңды да, Масанды да оқыған жоқпын. Орыс пен әлем тарихын аударатөңкере қарап шыққаннан кейін түйгенім... Ал олар маған дейін сондай ой түйген қазақ азаматтары болса, молодец! Олар да Қазақстан азаматтары... Өзгеше ойлауға иеет право. Тем более, қазақтар!» [7, 186]. Иә, заманының әлеуметтік шындығын шығармаларының желісіне өзек етіп жүрген Асқар Алтайдың тарихтың тағылымын оқырман қауымның

бойына сіңіруге атсалысқан дүниелері де кесектігімен, ірілігімен, талғампаздығымен қазақ прозасына жаңашылдық пен серпіліс әкелді, танымдық тереңдікке баулыды. Қаламгердің осындай тарих тағылымының нәрін оқырман бойына сіңіретін сүбелі шығармалары әлі де талай зерттеудің нысанасына айналары сөзсіз.

Жалпы, қай көркем шығарма болмасын, кейіпкерлердің сөзі арқылы олардың дүниетанымы, қоғамдық-әлеуметтік өмірдегі адами болмысы ашылады. Автордың шығармадағы оқиғаларға көзқарасы, кейіпкерлерді қалай, қай тұрғыдан бағалайтыны әр кейіпкердің бейнесі мен мінезі шебер, терең тұрғыда ашылғанда ғана оқырманға түсінікті бола түседі. Қандай кейіпкер болса да, ол ұры ма, маскүнем бе, адал ма, имансыз ба, әйтеуір сан алуан образдардың психологиялық қайшылысқан тағдыры өз заманының кескін-келбетін байқатады. Жазушы өз туындыларында күнде өзгеріп жатқан қоғамның сипатымен бірге, адамдардың мінез-құлқы да, көзқарасы, әлеуметтік ортасы да өзгеріп жатқанын меңзейді. Осылайша, әр кейіпкер белгілі бір дәрежеде әлеуметтік жүк арқалап тұратыны анық.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Қазақстан жазушылары: Анықтамалық// Құрастырушы: Қамшыгер С., Жұмашева Қ. – Алматы: «Аң арыс», 2009
2. «Таңшолпан» бағдарламасының жазбаша нұсқасы. 16.10.2015
3. Асқар Алтай. Сират. Алматы, Арда, 2014. 389 б.
4. С. Жәмбек. Сираттан өткен тағдырлар туралы роман. 26.02.1.2019. Әдебиет порталы
5. Асқар Алтай. «Сираттың» жазылу тарихы. – Әдебиет порталы. 12.02.2018
6. Олжас Әбіл. «Дидар» газеті. 17.01.2013
7. Асқар Алтай. Туажат. Роман және хикаят. – Алматы: Арда, 2018. 207 б.
8. Қабдолов З. Таңдамалы шығармалар.– Алматы: «Санат»,2007–385бет.
9. Асқар Алтай. Киллер сауысқан. – Алматы: «Арда», 2013
10. Балтабаева Г. Тәуелсіздік кезіндегі қазақ прозасының көркемдік әлемі: Повестер мен әңгімелерге шолу, талдау.– Алматы: «Дәстүр», 2016.– 288 бет.

УРОК ИСТОРИЧЕСКОГО СОЧИНЕНИЯ

Токсамбаева А. О., Садуова Д. Д.

Асқар Алтай-писатель с оригинальным звучанием казахской прозы, со своим колоритом, уникальным художественным талантом, не похожим ни на кого. Писатель с высоким художественным идеалом, ярко выраженной художественной позицией занимает особое место в современной казахской прозе.

Не мало писателей, родившихся и выросших на Алтае, красивом и возвышенном регионе казахской степи. Произведения Аскара Алтая, продолжающие художественную традицию таких талантливых писателей, как мастера художественного слова Оралхан Бокей, Калихан Ысак, Дидахмет Ашимханов, Алибек Аскараров, ценны глубиной художественного познания, своеобразием художественного мира, гармонией и сплоченностью художественного пространства.

Ключевые слова: *Асқар Алтай, историческое произведение, проза, роман, живопись.*

HISTORICAL COMPOSITION LESSON

A.O. Toksambayeva, D.D. Saduova

Askar Altai is a writer with an original sound of Kazakh prose, with his own color, unique artistic talent, unlike anyone else. A writer with a high artistic ideal, a pronounced artistic position occupies a special place in modern Kazakh prose.

There are quite a few writers who were born and raised in Altai, a beautiful and elevated region of the Kazakh steppe. The works of Askar Altai, continuing the artistic tradition of such

talented writers as the masters of the artistic word Oralkhan Bokey, Kalikhan Ysak, Didakhmet Ashimkhanov, Alibek Askarov, are valuable for the depth of artistic knowledge, the originality of the artistic world, harmony and cohesion of the artistic space.

Key words: *Askar Altai, historical work, prose, novel, painting.*

ӘОЖ 376

<https://doi.org/10.53355/ZHU.2022.102.1.016>

МҮМКІНДІГІ ШЕКТЕУЛІ ТҰЛҒАЛАРДЫ ЖОҒАРЫ ОҚУ ОРНЫНА ДЕЙІНГІ ТИІМДІ ДАЯРЛАУДЫ ҰЙЫМДАСТЫРУДЫҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ- ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ШАРТТАРЫ

Ержанова Г.Ж., Шмидт М.А.

Мақалада қарастырылып отырған қазаргі таңдағы өзекті мәселе - мүмкіндігі шектеулі тұлғаларды жоғары оқу орнына дейінгі тиімді даярлауды ұйымдастырудың психологиялық-педагогикалық шарттары. Мүмкіндігі шектеулі тұлғалардың кәсіби таңдау жасауға теориялық дайындығының жеткіліксіздігін ескере отырып, біз жоғары оқу орнындағы педагогикалық үрдісті жақсартудың психологиялық-педагогикалық шарттары мен құралдарын анықтадық, олар мыналарды қамтиды: кәсіби таңдау жасау мотивтерін қалыптастыру; тұлғаның гуманистік даму үрдісі, пәнаралық ойлау; көп салалы кәсіби қызметті таңдауға дайындық үшін жағдай жасау; даярлау мазмұнына оқытудың дәстүрлі де, қазіргі заманғы технологияларын енгізу; түзете-дамытушылық оқытудың вариативтік модельдерін іске асыру, денсаулығында мүмкіндігі шектеулі тұлғалардың әртүрлі санаттарын оқытудың жеке бағдарламалары мен траекторияларын әзірлеу үшін оқытушының іскерлігі мен дағдыларын дамыту.

Кілт сөздер: *мүмкіндігі шектеулі тұлға, жоғары оқу орнына дейінгі дайындық, қашықтықтан білім беру технологиясы, әлеуметтену, диагностика, шарт, өлшем, инклюзивті оқыту.*

Шарт-бұл нысанның қоршаған құбылыстарға қатынасын білдіретін философиялық категория, онсыз ол өмір сүре алмайды. Жағдайлар қоршаған ортаны, олар пайда болатын, жасайтын және дамитын ортаны құрайды. Қазақ тілінің сөздігінде «шарттар» дегеніміз: бір нәрсеге байланысты болатын қоғам; өмірдің, қызметтің қандай-да бір саласында белгіленген ережелер; бір нәрсе болып жатқан жағдай болып табылады. Психология сөздігінде «шарттар» ұғымы психикалық даму контекстінде ұсынылған және адамның психологиялық дамуын анықтайтын, оны шектейтін немесе болжайтын, даму үрдісіне, оның динамикасына және соңғы нәтижелеріне әсер ететін ішкі және сыртқы себептердің жиынтығы арқылы ашылады [1].

Кейбір отандық және шетелдік ғалымдардың еңбектерінде (Ю.К. Бабанский [2], О.Ю. Байбаков [3], И.А. Оралқанова [4], В.В. Хитрюк [5]) психологиялық-педагогикалық жағдайлар зерттеу пәні болып табылады.

Мысалы, Д.И. Узнадзе педагогикалық жағдайларды дидактикалық мақсаттарға қол жеткізуге ықпал ететін мазмұн элементтерін, әдістерді (тәсілдерді) және ұйымдастырушылық нысандарды мақсатты таңдау, жобалау, қолдану нәтижесінде қарастырды. Автордың пікірінше, практикалық қызметке дайындық, ең алдымен, бірқатар шарттардың толық орындалуына байланысты [6].

Жұмыстың осы бөлігінде инклюзивті жоғары білім беру жүйелерінде мүмкіндіктері шектеулі тұлғалардың жоғары оқу орнына дейінгі бейімделуін ұйымдастыру жағдайларының кешенін теориялық негіздеу міндетін қоямыз.

Педагогикалық жағдайларды біз денсаулығында мүмкіндіктері шектеулі тұлғаларды жоғары оқу орнына дейінгі тиімді даярлауды ұйымдастыруға бағытталған қандай да бір тұтастық факторы ретінде қарастырамыз. Осылайша, педагогикалық жағдайлар

қалыптасатын дайындықтың қажетті деңгейіне қол жеткізуді қамтамасыз етуге арналған оқу іс-әрекеті өлшемінің күрделілігін білдіреді.

И.А. Оралханованың зерттеуінде, педагогикалық жүйенің құрамдас бөлігі ретінде оның жұмысына оң және теріс әсер ететін білім беру және материалдық-кеңістіктік орта мүмкіндіктерінің жиынтығын көрсететін жағдайларды анықтайды [4].

Мүмкіндігі шектеулі тұлғалардың кәсіби таңдау жасауға теориялық дайындығының жеткіліксіздігін ескере отырып, біз жоғары оқу орнындағы педагогикалық үрдісті жақсартудың психологиялық-педагогикалық шарттары мен құралдарын анықтадық, олар мыналарды қамтиды: кәсіби таңдау жасау мотивтерін қалыптастыру; тұлғаның гуманистік даму үрдісі, пәнаралық ойлау; көп салалы кәсіби қызметті таңдауға дайындық үшін жағдай жасау; даярлау мазмұнына оқытудың дәстүрлі де, қазіргі заманғы технологияларын енгізу; түзете-дамытушылық оқытудың вариативтік модельдерін іске асыру, денсаулығында мүмкіндігі шектеулі тұлғалардың әртүрлі санаттарын оқытудың жеке бағдарламалары мен траекторияларын әзірлеу үшін оқытушының іскерлігі мен дағдыларын дамыту.

В.В. Хитрюк жұмысында педагогикалық жағдайлар кәсіби педагогикалық білім берудің мақсатты мекемелерімен бірлесіп, мазмұндық (білім беру қысқартуларына қол жеткізу) және ұйымдастырушылық аспектілерде жүйелі жұмыспен қамтамасыз етіледі [5].

Шарттарды айқындау кезінде МЖМБС-ның базалық қажеттіліктерін, біз ұсынатын жоғары оқу орнына дейінгі құрастырылған моделінің негізгі ережелерін, мүмкіндіктері шектеулі тұлғаларды жоғары оқу орнына түсуге даярлаудың түпкілікті шешіміне қойылатын талаптарды басшылыққа алдық. Педагогикалық жағдайлар инклюзивті жоғары оқу орнына дейінгі білім беру үрдісінің негізгі сипаттамалары ретінде қарастырылады.

Теориялық ережелер мен зерттеліп отырған проблеманы талдау негізінде, атап айтқанда, инклюзивті жоғары білім беру саласындағы ресми құжаттар, мүмкіндіктері шектеулі тұлғаларды жоғары оқу орнына дейінгі даярлаудың қазіргі жай-күйін зерделеуде, педагогикалық тәжірибе негізінде және жүргізілген зерттеу жұмысын ескере отырып, біз жоғары инклюзивті білім беру жүйесінде мүмкіндіктері шектеулі тұлғаларды жоғары оқу орнына дейінгі даярлаудың мынадай педагогикалық шарттарын айқындадық:

- талапкерлердің жоғары білім алудың маңыздылығын түсінуі;
- мүмкіндіктері шектеулі тұлғаларды жоғары оқу орнына дейінгі даярлауды ұйымдастыру үшін материалдық-техникалық база құру;
- мүмкіндіктері шектеулі тұлғаларды жоғары оқу орнына дейінгі даярлауды ұйымдастыру үшін ғылыми-әдістемелік қамтамасыз етуді әзірлеу;
- инклюзивті жоғары білім беру жүйесінде мүмкіндігі шектеулі тұлғалар үшін қашықтықтан оқыту курстарын ұйымдастыру.

Бұл жағдайлар инклюзивтік жоғары білім беру жүйесінде мүмкіндігі шектеулі тұлғаларды жоғары оқу орнына дейінгі даярлауды ұйымдастыру жөніндегі жұмыс жүйесіне енгізілген болатын. Біздің ойымызша, олар тұжырымдалған, қамтамасыз етілген және сақталатын иеліктен шығудың педагогикалық шарттарының топтарын бөліп көрсету қисынды түрде жүзеге асырылады.

Осыған байланысты инклюзивті жоғары білім беру жүйесінде мүмкіндіктері шектеулі тұлғаларды жоғары оқу орнына дейінгі даярлау үрдісінде оларды қамтамасыз ету тұрғысынан бөлінген талаптарды қарастырамыз.

Шарттардың бірінші тобына талапкердің субъективті сипаттамалары кіреді-жеке жағдайлары: талапкерлердің жоғары білім алудың маңыздылығын түсінуі. Инклюзивті жоғары оқу орнына оқуға түсетін қазіргі заманғы талапкер алған білімдерін қолдануды және қажетті дағдыларды меңгеруді ғана емес, сонымен қатар өз бетінше білім алуға ықыласы, ұмтылысы және бағыты бола отырып, мүлдем жаңа жағдайларға бейімделу қабілетін де меңгеруі тиіс.

Осындай өзекті мәселелерді шешу мүмкіндігі шектеулі болашақ студенттердің оқу-кәсіби қызметін жеткілікті түрде тұрақты ынталандырусыз мүмкін емес.

Мүмкіндігі шектеулі тұлғалардың кәсіби таңдауын анықтауының тиімділігін арттыруға қабілетті шындыққа деген уәжді қалыптастыру жоғары білім алудың маңыздылығын білумен байланысты талпыныстардың дамуында көреміз, оны жүзеге асыру талапкерлердің өзін-өзі дамытуға деген ұмтылысын ынталандыруға бағытталған оқу үрдісін ұйымдастырудың сәттілігі үшін жүзеге асырылады.

Біз оқу және кәсіби іс-әрекет ынталандыруының келесі құрылымын анықтаймыз: талапкерлердің жас және жеке ерекшеліктерін міндетті түрде жүктейтін танымдық, кәсіби және жеке мотивтер болып табылады.

Жоғары оқу орнына дейінгі дайындық үрдісінде танымдық ынталандыру көрсеткіші жоғары деңгейге көтерілуі үшін мүмкіндігі шектеулі талапкерлерді жоғары оқу орнына түсуге тереңірек жеке деңгейде қызықтыру қажет.

Басқаша айтқанда, танымдық мотив жаңа біліммен байытуға бағытталған әрекет ретінде анықталады. Яғни, жоғары оқу орнына дейінгі дайындықты ұйымдастыруда танымдық мотивтерді мүмкіндігі шектеулі талапкерлердің жаңа білім алуға деген ұмтылысы деп түсінуге болады. Танымдық мотивтердің құрамдас бөліктерінің бірі - оқу-танымдық мотивтер мен өзін-өзі тәрбиелеу мотивтері болып табылады. Оқу-танымдық мотивтер білім алу тәсілдерін игеруге бағытталған және өз кезегінде өзін-өзі тәрбиелеу себептерінде мүмкіндігі шектеулі тұлғалардың білім алу тәсілдерін дербес жетілдіруге бағытталған.

Мүмкіндігі шектеулі талапкерлердің таңдау жасау мәселелерін шешудің маңыздылығы мен қажеттілігін түсіну танымдық мотивтерді қалыптастырады және жоғары оқу орнына түсу үшін қашықтықтан өткізілетін курстардың маңыздылығын және қажетті білім алуға деген қызығушылықты мойындайды. Танымдық мотивтер сонымен қатар мүмкіндігі шектеулі тұлғалардың қашықтықтан оқыту курстарын ұйымдастыруға қанағаттануымен, курс оқытушыларымен қарым-қатынасымен, өз қабілеттеріне сүйене отырып, жаңа білімді игерудегі қиындықтармен байланысты.

Кәсіби мотивтер мүмкіндігі шектеулі балалары бар ата-аналардың жоғары оқу орнына дейінгі бейімделуін ұйымдастырудың белгілі бір білім саласын игеруге деген ұмтылысына ат салысады. Оқу және кәсіби мотивацияда, көп өлшемді және көп деңгейлі жүйе ретінде, басқа түрлерінен қарағанда, кәсіби таңдау жасауға өтініш берушінің санымен анықталатын және таным мен кәсіби мотивтердің өзара өзгеру негіздері бойынша оқу және кәсіби қызметпен байланысты қозғалыстардың интеграциясынан тұратын кәсіби бағдар ерекшеленеді. Тандалған мамандықтың ерекшелігі туралы оларды ұсынудың кәсіби бағытын қалыптастырудың маңызды дереккөздерінің бірі болып саналады.

Осылайша, университетте оқытудың кәсіби бағыты мүмкіндігі шектеулі талапкерлерде таңдаған болашақ кәсіби қызметінде іскерліктер мен дағдыларды сәтті игеру үшін білімнің маңыздылығы мен қажеттілігін түсіну мотивтерін одан әрі қалыптастыруға ықпал етеді. Бұл ретте жоғары оқу орнына дейінгі даярлықтың басты мақсаты денсаулығында мүмкіндігі шектеулі талапкерлерді оқытудың қоғамдық маңызды мақсаттарын оқудың жеке маңызды мақсаттары ретінде қабылдауын қамтамасыз ету болып табылады. Кәсіби мотивтердің қалыптасуының негізгі белгілері болашақ студенттердің кәсіби доминантты білімінде, әлемнің бейнесі, мамандық бейнесі, өзін кәсіби қызметтің субъектісі ретінде тану болып табылады.

Тұлғалық мотивтер кәсіби таңдау жасау үрдісінде өзін-өзі жетілдіруге және өзін-өзі дамытуға деген ұмтылысты қамтиды. Сонымен қатар, бұл өлшемдік көрсеткіштері жоғары білім алу мотиві, өзін-өзі дамыту мотиві, рефлексияны жүзеге асыру мотиві болып табылады.

Жоғары білім алудың әлеуметтік және жеке құны қарастырылады. Оқу іс-әрекетінің ынталандыруы жеке мотивтен де, мағынадан да шығуы мүмкін, яғни мүмкіндігі шектеулі білім алушының жеке басына қатысты оқу іс-әрекетінің белсенді нысаны ретінде сыртқы немесе ішкі ынталандыру болуы мүмкін. Мамандықтың жеке ойлауын өзектендіру мүмкіндігі шектеулі талапкерлердің оқу тиімділігінің күшті ынталандырушы факторы болып табылады, олардың кірістегі, тұрмыстағы және оқу міндеттерін шешудегі белсенділігін қамтамасыз етеді.

Мамандық алудың жеке мағынасы белгілі бір кәсіп түріне бейімділікте де көрінеді. Уақыт пен жеке ресурстарды дұрыс жоспарлау арқылы мүмкіндігі шектеулі тұлғалар үшін инклюзивті жоғары білім алуға болады.

Екінші топқа жоғары оқу орнына дейінгі тиімді дайындыққа ықпал ететін жағдайлар – мүмкіндігі шектеулі тұлғалардың жоғары оқу орнына дейінгі дайындығын тиімді ұйымдастыру үшін материалдық-техникалық база құру.

Жоғары оқу орнына дейінгі тиімді дайындықты ұйымдастыру үшін жергілікті сипаттағы құжаттармен - денсаулығында мүмкіндіктері шектеулі талапкерлердің жоғары оқу орнына түсуі туралы ережемен реттелетін инклюзивті жоғары білім беру ұйымының қызметті мәселесі маңызды болып табылады.

Осы мақсатта жұмыс істеп тұрған құрылымдық бөлімшелерге денсаулығында мүмкіндіктері шектеулі тұлғаларды жоғары оқу орнына дейінгі даярлау үрдісін ұйымдастыруға тиісті өкілеттіктер мен жауапкершілік беру қажет. Құрылымдық бөлімшелердің негізгі мақсаты жоғары оқу орнына дейінгі білім беру бағдарламасы бойынша мүмкіндігі шектеулі тұлғаларды жоғары оқу орнына дейінгі даярлаудың тиімділігін қамтамасыз ету бойынша жағдай жасау болып табылады.

Аталған құрылымдық бөлімшелердің негізгі міндеттері: жоғары оқу орнына дейінгі дайындық және мүмкіндігі шектеулі талапкерлермен кәсіби бағдарлау жұмысы; психологиялық-педагогикалық және медициналық сүйемелдеу; инклюзивті оқытудың ақпараттық-технологиялық базасын, қашықтықтан оқыту бағдарламаларын, әлеуметтік-мәдени оңалтуды дамыту және қызмет көрсету, кедергісіз сәулет ортасын құру мәселелерін шешу, мүмкіндігі шектеулі тұлғалардың түсу кезеңінде оларға мамандандырылған есеп жүргізу қарастырылады.

Жоғары оқу орнына дейінгі даярлыққа арнайы жағдайлар жасау денсаулық жағдайы туралы мәліметтердің және медициналық-әлеуметтік сараптама ұсынымдарының болуын болжайды (денсаулығында мүмкіндігі шектеулі тұлғалардың жазбаша келісімімен ғана).

Жоғары оқу орнының білім беру ұйымының денсаулығында мүмкіндіктері шектеулі талапкерлердің ақпарат алуына қол жеткізу үшін барлық мүмкіндіктерді, психологиялық-педагогикалық және медициналық сүйемелдеудің түрлері мен нысандарын, арнайы техникалық және бағдарламалық оқыту құралдарының, кедергісіз ортаның құрылуы, қашықтықтан білім беру технологияларының болуын ескере отырып, денсаулығында мүмкіндіктері шектеулі тұлғаларды жоғары оқу орнына дейінгі даярлаудың бейімделген бағдарламаларын қамтитын оны ұйымдастырудың және бағдарлаудың барлық жағдайлары көрсетілетін жоғары оқу орнына дейінгі даярлық сайтына кіріп, жеке парақша енгізу қажет.

Жоғары оқу орнына дейінгі дайындық жүйесінде сүйемелдеу, түзетуден айырмашылығын «олқылықтарды түзету және қайта қалпына келтіру» білдірмейді, бірақ білім беру ортасының жасырын ресурстарын іздеуді (бейіндікке дейінгі және бейіндік пәнге дайындық), білім алушыны өз мүмкіндіктеріне сүйену және осы негізде оның табысты кәсіби таңдауын анықтауы үшін жағдай жасау, кәсіптер әлемімен байланысты ұйымдастыру қарастырылады [7].

Бұл үшін эдвайзердің (білім беру кеңістігінде мүмкіндігі шектеулі тұлғаларды жеке сүйемелдеуді ұйымдастыру, қойылған мақсаттарды іске асыру үшін қолда бар ресурстардың барлық түрлерін бөлу және бағалау), педагог-психологтың (қолайлы психологиялық ахуал жасау, жеке және кәсіби өсуді ынталандыратын жағдайларды қалыптастыру, талапкерлердің психологиялық қорғалуын қамтамасыз ету, олардың психикалық денсаулығын қолдау және нығайту, жұмыс жоспарының болуы маңызды болып табылады), әлеуметтік педагогтің немесе әлеуметтік қызметкердің (білім алушылар құқықтарының сақталуын бақылауды жүзеге асыру, денсаулығында мүмкіндігі шектеулі талапкерлер мен оның отбасының әлеуметтік қолдау саласындағы қажеттіліктерін анықтау, бейімдеу мен әлеуметтендіруге көмек бағытын айқындау), жоғары оқу орнына дейінгі даярлықтың арнайы техникалық және бағдарламалық құралдары жөніндегі маманның (бұл қаражатты педагогтар мен талапкерлерге пайдалануға көмек көрсету, оқу ақпаратын берудің, игеру мен молықтырудың қосымша тәсілдерімен жоғары оқу орнына дейінгі даярлықты қамтамасыз ету, әдістерін) және басқа да қажетті

мамандарды даярлау мақсатында білім беру үрдісін кешенді сүйемелдеу. Білім беру ұйымдарының штатына қажет болған жағдайда есту қабілеті бұзылған талапкерлердің білім алу үрдісін қамтамасыз ету үшін сурдопедагог, сурдоаудармашы маманын; көру қабілеті бұзылған талапкерлердің білім алу үрдісін қамтамасыз ету үшін, инклюзивті жоғары білім беру жүйесінде олардың оқу үрдісін сүйемелдеу жөніндегі қызметті жүзеге асыру үшін тифлопедагог лауазымдарын енгізу жүзеге асыру көзделеді.

Мүмкіндігі шектеулі тұлғаларды жоғары оқу орнына дейінгі оқытуды ұйымдастыру моделі қашықтықтан білім беру технологияларын қолдануда тиімді. Сондықтан, қашықтықтан оқыту курстарын ұйымдастыру жоғары оқу орнына дейінгі дайындықта да өзекті болып қала береді. Қашықтықтан оқыту курстарының мазмұнына біз пәндердің екі тобын қосуды ұсындық: ҰБТ тапсыру үшін қажетті пәндік дайындық пәндері және инклюзивті жоғары білім беру жүйесінде одан әрі оқытуға бағытталған бейімделу пәндері.

Іске асыруға және барабар кәсіби таңдау жасауға бағытталған жоғары оқу орнына дейінгі дайындықтың маңызды компоненттерінің бірі орта мектептер мен түзету мекемелерінде мүмкіндігі шектеулі талапкерлерді кәсіби бағдарлау болып табылады. Сонымен қатар, денсаулығына байланысты мүмкіндігі шектеулі талапкерлердің денсаулығы мен психикасының ерекшеліктерін диагностикалау, олардың бейімделу сипаты, оларды оңалту және компесациялау жөніндегі іс-шараларды жүзеге асыру тұлғалардың осы санатына кәсіби бағдар беруді ұйымдастырудың жеке сипатын білдіреді. Қызметтің осы түріндегі өзекті мәселе денсаулығында мүмкіндіктері шектеулі талапкерлер үшін олардың денсаулық жағдайын ескере отырып, қолжетімді мамандық пен мамандықты таңдауға көмек көрсету, оңалтудың жеке бағдарламасында ұсынылатын ұсынымдар, жеке мүдделері, бейімділігі мен қабілеттері болып табылады.

Кәсіптік бағдар беру жұмысының негізгі түрлеріне жоғары оқу орнының қосымша білім беру бағдарламасы, кәсіптік бағдарлауға арналған тестілеу, ашық есік күндері, мүмкіндігі шектеулі талапкерлер мен ата-аналарға қабылдау және оқыту мәселелері бойынша кеңестер, жарнамалық-ақпараттық материалдар, арнайы (түзету) білім беру ұйымдарымен өзара іс-қимылдары жатады.

Денсаулығында мүмкіндігі шектеулі талапкердің оқуға тапсыру емтихандарын таңдауы кезінде жоғары оқу орнының құрылымдық бөлімшелері оқуға түсу емтихандарының нысандарын (жазбаша немесе ауызша) таңдау мүмкіндігін, қажет болған жағдайда техникалық құралдарды пайдалана отырып, ассистенттің көмегін, сондай-ақ оқуға түсу сынақтарын өткізу үшін уақыттың ұлғаюын қамтамасыз ететін оқуға түсудің арнайы жағдайларын талдап, жасауы қажет.

Инклюзивті оқытуды ұйымдастыруды жоспарлай отырып, жоғары оқу орны, ең алдымен, денсаулығында мүмкіндігі шектеулі тұлғалардың келесі санаттарын: көру, есту қабілеті бұзылған, қозғалыс функциялары шектелген адамдарды ескере отырып, әртүрлі бұзылулары бар тұлғалар үшін аумақтың, ғимараттың, кіреберістің, ғимарат ішінде қозғалу мүмкіндіктерінің қолжетімділігін қамтамасыз ететін кедергісіз орта құруы тиіс.

Жоғары оқу орнының ғимараттарында әртүрлі нозологиялары бар адамдардың физиологиялық ерекшеліктерін ескере отырып, барлық нормаларды сақтай отырып, санитарлық-гигиеналық бөлмелер жабдықталуы керек.

Білім беру үрдісін материалдық-техникалық қамтамасыз ету есту, көру және тірек-қимыл аппараты бұзылған талапкерлер үшін дыбыс күшейткіш аппаратураның, мультимедиялық құралдардың және оқу ақпаратын қабылдап алудың басқа да техникалық құралдарының болуын қамтиды.

Қашықтықтан оқыту курстарының әзірленген білім беру бағдарламалары, оқытудың жеке траекториялары және білім беру үрдісін оқу-әдістемелік қамтамасыз ету мүмкіндігі шектеулі талапкерлердің жеке мүмкіндіктерін ескере отырып бейімделуі тиіс.

Оқу материалдарын іріктеу және іске асыру бұл материалды есту қабілеті бұзылған мүмкіндігі шектеулі тұлғалар ақпаратты көзбен шолып алатындай, көру қабілеті бұзылған

тұлғалар - аудиальді түрде (мысалы, сөйлеу синтезатор-бағдарламаларын пайдалана отырып) немесе тифло-ақпараттық құрылғылардың көмегімен, олардың денсаулығының шектеулеріне бейімделген нысандарда баспа және электрондық білім беру ресурстарын пайдалана отырып, әртүрлі нысандарда беру мүмкіндігі болуын ескере отырып жүргізілуге тиіс.

Электрондық оқыту мен қашықтықтан білім беру технологияларын қолдана отырып, білім беру үрдісін ұйымдастыруда нозологияларға байланысты ақпаратты қол жетімді нысандарда қабылдауға және беруге мүмкіндік беретін электрондық оқытудың технологиялық құралдарын қолдану маңызды.

Қашықтықтан оқыту сайтында ұсынылған барлық білім беру ақпараты web-контентке қолжетімділікті қамтамасыз ету стандартына сәйкес келуі және көру қабілетінің бұзылуы (зағип және нашар көретін), есту қабілетінің бұзылуы (естімейтін және нашар еститін), тірек-қимыл жүйесінің бұзылуы, сөйлеудің бұзылуы, зияты зақымдалуының, сондай-ақ көптеген және үйлестірілген бұзушылықтардың әртүрлі комбинациясы сияқты денсаулығында мүмкіндіктері шектеулі қолданушылардың кең ауқымы үшін қолжетімді болуы тиіс.

Жекелей қашықтықтан оқыту форматында жоғары оқу орнына дейінгі дайындықтың негізгі нысаны болып табылады. Негізгі артықшылығы-мазмұнды толық жекелей қарастыру, әдістер мен тәсілдерді қолдануда саралау, мүмкіндігі шектеулі талапкерлердің әр әрекетін бақылау мүмкіндігі, сонымен бірге оларға белгілі бір мәселелерді шешуге уақытында көмек көрсету, қажет болған жағдайда олардың қызметін түзету.

Қашықтықтан оқыту мұғаліммен ғана емес, сонымен бірге басқа студенттермен де қарым-қатынас жасау мүмкіндігін қамтамасыз етеді, ал танымдық іс-әрекет үрдісінде ынтымақтастық мүмкіндігі шектеулі талапкердің топта жұмыс істеу қабілетін дамытуға бағытталуы керек.

Жоғары оқу орнына дейінгі дайындықты ұйымдастыру барысында психологиялық-педагогикалық, медициналық және әлеуметтік болып бөлінетін медициналық-әлеуметтік сараптама қызметінің немесе психологиялық-медициналық-педагогикалық кеңестің тұсынымдарына сәйкес мүмкіндігі шектеулі тұлғалардың білім беру үрдісін кешенді сүйемелдеуді жүзеге асыру маңызды.

Психологиялық-педагогикалық қолдау - мүмкіндігі шектеулі талапкердің жеке басын зерттеу, дамыту және түзету, оның психодиагностикалық шаралар, психопрофилактика және жеке өзгерістерді түзету арқылы кәсіби қалыптасуы.

Медициналық сүйемелдеу мүмкіндігі шектеулі талапкердің физикалық жағдайын диагностикалауды, денсаулығын сақтауды, психофизикалық әлеуетін дамытуды, оқуға бейімделуді қамтиды.

Әлеуметтік сүйемелдеу білім беру үрдісіне ілесе жүретін және инклюзивті оқытуда денсаулығында мүмкіндігі шектеулі тұлғаларды әлеуметтік қолдауға бағытталған іс-шаралардан, оның ішінде тұрмыстық проблемаларды шешуге жәрдемдесуден, өмірлік қиындықтарды еңсеруде мамандармен кеңесуден, әлеуметтік төлемдер ұсынудан және олардың қажеттіліктеріне сәйкес әлеуметтік оңалтудан тұрады.

Шарттардың үшінші тобына ғылыми-әдістемелік қамтамасыз ету мәселелерін шешуге, мүмкіндіктері шектеулі тұлғаларды жоғары оқу орнына дейінгі даярлаудың жаңа мазмұнын құруға арналған мүмкіндігі шектеулі тұлғаларды жоғары оқу орнына дейінгі даярлауды ұйымдастыру үшін ғылыми-әдістемелік қамтамасыз етуді әзірлеу жатады.

Осы жағдайлар тобын іске асыру үшін инклюзивті жоғары білім беру жүйесінде мүмкіндігі шектеулі тұлғалардың жоғары оқу орнына дейінгі даярлығын бейімдеу қажеттілігі мазмұнды талап етіледі.

Бұл шарт негізгі білімді еске салуды, сондай-ақ таңдау жасауды жүзеге асыру үшін қажетті білімді талап етеді.

Мүмкіндігі шектеулі талапкерлер жоғары оқу орнына дейінгі дайындық қажеттілігін және оны ұйымдастырудың ерекшеліктерін түсініп қана қоймай, сонымен бірге алған білімдерін жаңа жағдайларда бұрын алған білімдері мен дағдыларын өз бетінше жүзеге

асыру, бұрыннан белгілі, кәсіби таңдау жасауды жүзеге асыру негізінде қызметтің жаңа тәсілдерін қалыптастыру үшін қолдана білуі маңызды.

Базалық компонент ретінде біз пәндерді, психологиялық-педагогикалық және әдістемелік білімді, іскерліктер мен дағдыларды, ал арнайы компонент ретінде - психологиялық-педагогикалық білім мен іскерлікті түсінеміз: қалыпты және дамуында ауытқуы бар тұлғаларды біріктіріп оқытудың мәнін, оның дәстүрлі білім беру нысандарынан айырмашылығын білу; психологиялық ғылымдар педагогтарының денсаулығында мүмкіндіктері шектеулі талапкердің жас және жеке даму заңдылықтары мен ерекшеліктерін білу; білім беру ортасының барлық субъектілері арасында педагогикалық өзара іс-қимыл жасай білу (жеке тұлға бойынша және топтарда білім алушылармен, ата-аналармен, оқытушылармен, мамандармен, басшылықпен) [8].

Базалық білімді игеру негізгі жоғары оқу орнына дейінгі даярлық пәндерін оқыту шеңберінде қашықтықтан оқыту курстарын ұйымдастыру кезінде жүргізіледі.

Көрсетілген бағыт бойынша дайындықты орта мектептердің жоғары сынып оқушыларымен бастаған дұрыс, осы кезеңде олар мамандық пен университетті таңдау туралы ойлана бастайды. Оларға белгілі кәсіби таңдау жасаудың мәнін көрсететін негізгі білім, университеттегі педагогикалық үрдісті ұйымдастыру, педагогикалық үрдістерді талдаудағы негізгі өзгерістер болып табылады.

Жоғары оқу орнына дейінгі тиімді дайындық мүмкіндігі шектеулі талапкерлердің практикалық бағдарланған талапты мазмұнды жағдайда ғана мүмкін болады.

Қазіргі білім беру стандарттары білімнің болашақ мамандыққа нақты бағдарлануын, оқу үрдісіне зертханалық практикумдар мен практикалық сабақтарды міндетті түрде қосуды талап етеді. Мүмкіндігі шектеулі талапкерлерді сәйкестендіруді ғылыми-әдістемелік қамтамасыз етуді әзірлеу аясында оқу үрдісінің теориялық ерекшеліктерін болдырмау қажет деп санаймыз. Тәжірибені дайындау үдерісіне қосу, өндірістік жағдайларды талдау, имитациялық моделдеу, жағдаяттық есептерді шешу кәсіби құралдарды пысықтауды жоспарлауға мүмкіндік береді [9]. Сонымен қатар, мүмкіндігі шектеулі талапкерлер оқу материалдарының электрондық пакетімен (word, PDF, PPT, jpeg және т.б. форматтарындағы материалдарды іріктеу) әрбір модульді игеру сипаттамасы мен әдістемесін қамтитын, оларға семинар модуліне дайындық шаралары бойынша жүгіну қажет.

Қазіргі заманғы білім мамандыққа қойылатын талаптарға сәйкес мамандықты дайындаудың түпкілікті нәтижелерін нақты құрастыруды талап етеді, бұл мүмкіндігі шектеулі талапкерлердің деңгейі мен жетістігін мобильді педагогикалық бағалау үшін негізгі критерийлер мен көрсеткіштердің ұқсастығын талап етеді.

Қалыптастыру үрдісінің динамикасын бақылау үшін бағалау материалдарын іріктеу өлшемдері мен дайындық көрсеткіштерінің жиынтығы негізінде жүргізілуі керек. Мүмкіндігі шектеулі талапкерлердің жарамдылық өлшемдері мен көрсеткіштерін тұжырымдау дайындықты дәйекті түрде қалыптастырады, таңдалған өлшемдердің әрқайсысын қанағаттандыруды қамтамасыз ететін оқу материалдары мен әдістерін алдын-ала таңдайды.

Нақты өлшемдер мен көрсеткіштер жүйесі болған жағдайда, мүмкіндігі шектеулі талапкерлерді даярлау мәселелерін шешу олардың белгіленген өлшемдер мен көрсеткіштерге сәйкестігіне қол жеткізу арқылы дәйекті түрде жүзеге асырылады.

Осылайша, дайындық моделін жүзеге асыруда жоғарыда аталған педагогикалық жағдайлардың жиынтығын қамтамасыз ету оңтайлы нәтижелерге қол жеткізе отырып, мүмкіндігі шектеулі талапкерлерді жоғары оқу орнына дейінгі дайындық үрдісін тиімді жүзеге асыруға мүмкіндік береді.

Мемлекеттік білім беру стандарты аясында мүмкіндігі шектеулі талапкерлерді жоғары оқу орнына дейінгі даярлау жағдайларын дамыту логикасын аша отырып, болашақ студент оның болашақ тиімділігін анықтау үшін қажетті білімді меңгеретінін атап өтеміз.

Жағдайлардың төртінші тобын инклюзивті жоғары білім беру жүйесінде мүмкіндігі шектеулі тұлғалар үшін қашықтықтан оқыту курстарын ұйымдастыру құрайды.

Ақпараттық және коммуникациялық технологиялардың дамуымен тығыз байланысты қашықтықтан оқытудың дамуы қоғамның жаңа білім беру қажеттіліктерінің пайда болуының және оның кең ақпараттық ресурстар мен тиімді педагогикалық шешімдерді қолдануға деген ұмтылысының тікелей салдары болып табылады.

Болып жатқан әлеуметтік құбылыстар қазіргі білім беру жүйесіне тікелей әсер етеді, оқытудың дәстүрлі форматының өзгеруіне әкеледі, бұл өз кезегінде ауыр зардаптарға әкелуі мүмкін, олардың әсері білім беру саласынан асып кетуі мүмкін. Сондықтан ашық және қашықтықтан білім беру әлемдік ақпараттық-бағдарлық қоғамның қалыптасуында үлкен рөл атқарады деген тұжырым асыра айтылмайды.

Қазіргі білім беру стандарттары білімнің болашақ мамандыққа нақты бағдарлануын, заманауи білім беру технологияларын қолдана отырып, қашықтықтан оқыту үрдісіне міндетті түрде қосылуын талап етеді. Осыған байланысты, жоғары оқу орнына дейінгі дайындық үрдісі болашақта белгілі бір кәсіби әрекеттерді орындауға мүмкіндігі шектеулі талапкерлерді дәйекті және жан-жақты бағыттауы керек.

Мүмкіндігі шектеулі талапкерлерге оқу материалын ұсыну және оларға ақпараттық технологияларды (интернет, компьютерлік телекоммуникациялар, мультимедиа және т.б.) пайдалану арқылы талап етілетін білімді алу мүмкіндігі және жоғары оқу орнына дейінгі дайындық жағдайында қашықтықтан оқыту болып табылады. Сондықтан қашықтықтан оқыту курстарын ұйымдастыру - денсаулығында мүмкіндіктері шектеулі тұлғаларды жоғары оқу орнына түсуге дайындау үшін дәстүрлі оқыту түрінен бірқатар артықшылықтары бар өзекті шешім: талапкерлер үйден шықпай-ақ сапалы білім ала алады; мүмкіндігі шектеулі тұлғалар өздерінің физикалық қабілеттеріне сәйкес оқуға, алға қойған мақсаттарына кедергісіз қол жеткізуге және өз армандарын жүзеге асыруға мүмкіндік алады.

Мүмкіндігі шектеулі талапкерлердің қашықтықтан оқыту курстары форматында білім алуы онлайн-сабақтар үшін барынша қолайлы жағдайларды (материалдың көлемі, сабақтар үшін уақыт пен ұзақтық) қамтамасыз етуге ықпал ететін білім беру үрдісін неғұрлым жекелей жұмыс жүргізуге мүмкіндік береді.

Қашықтықтан оқыту курстары мүмкіндігі шектеулі талапкерлер үшін олардың жеке қабілеттерін ескере отырып, қызықты әрі қол жетімді болса, жоғары оқу орнына дейінгі білім алуды әртарапандыруға қабілетті.

Қашықтықтан оқыту курстарын ұйымдастырудағы тағы бір жағымды тұсы - бұл мүмкіндігі шектеулі көптеген талапкерлерге мұғаліммен ғана емес, бір-бірімен сөйлесуге, түсінуге және тыңдауға, топпен жұмыс істеуге үйренуге үлкен мүмкіндік, бұл олардың қазіргі қоғамда әлеуметтенуіне ықпал етеді.

Қашықтықтан оқыту курсы - бұл физиологиялық бұзылуларына байланысты үлкен кеңістікте еркін жүре алмайтын мүмкіндігі шектеулі талапкер үшін үлкен әлемдік терезе сынды көрінеді. Бұл мүмкіндігі шектеулі талапкерлерге өз болашағын құру және осы кезеңнің басты мақсаты - жоғары оқу орнына түсу үшін жаңа білім мен мүмкіндіктер алуға, жоғары оқу орнының дипломын алып, қоғамның толыққанды мүшесі және болашақ кәсіби қызметінде үлкен биіктерге жетуге қабілетті тұлға болуға мүмкіндік береді.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Жакипбекова С.С. Подготовка будущего учителя начальных классов к работе с детьми с ограниченными возможностями: дисс. ... докт. философии. - Талдықорған, 2018. – 184 с.
2. Бабанский Ю.К. Избранные педагогические труды.- М.: Педагогика, 1989.- 558 с. Бабанский Ю.К. и др. Педагогика высшей школы: учебн. пособие для университетов и педагогических институтов.- Алма-Ата: Мектеп, 1989.- 176 с.
3. Байбакова О.Ю. Профессиональная подготовка учителя в работе с детьми, испытывающими трудности в обучении: дисс. ... к.п.н. – Курск, 2005. -23 с.
4. Оралканова И.А. Формирование готовности учителей начальных классов к работе в условиях инклюзивного образования: дисс.... докт. философии. - Алматы, 2014. – 210 с.

5. Хитрюк В.В. Формирование инклюзивной готовности будущих педагогов в условиях высшего образования: дисс. ... д.п.н.: 13.00.08 / Балтийский Федеральный университет имени Иммануила Канта.- Калининград, 2016. - 390 с.
6. Узнадзе Д.Н. Психологические исследования. - М.: Наука, 1966.- 451 с.
7. Черных А.И. Психолого-педагогическая поддержка профессионального самоопределения личности в условиях довузовской подготовки школьников. Сибирский педагогический журнал, стр. 152-156, 2019г
8. Saule Zhakipbekova. Determination of the pedagogical conditions for forming the readiness of future primary school teachers. Revista de Ciencias Humanas y Sociales ISSN 1012-1587/ ISSN: 2477-9385 Deposito Legal pp 198402ZU45 // Orcion. – 2018. - Año 33. - №. 85. – P. 475-499.
9. Лежнина Л.В. Готовность психолога образования к профессиональной деятельности: этапы, механизмы, технологии формирования: дисс. ... д.псих.н. - М., 2010. - 473 с.

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ УСЛОВИЯ ОРГАНИЗАЦИИ ЭФФЕКТИВНОЙ ДОВУЗОВСКОЙ ПОДГОТОВКИ ЛИЦ С ОГРАНИЧЕННЫМИ ВОЗМОЖНОСТЯМИ ЗДОРОВЬЯ

Ержанова Г.Ж., Шмидт М.А.

Актуальная проблема, рассматриваемая в статье, - психолого-педагогические условия организации эффективной довузовской подготовки лиц с ограниченными возможностями здоровья. Учитывая недостаточную теоретическую подготовку лиц с ограниченными возможностями здоровья к профессиональному выбору, нами определены психолого-педагогические условия и средства улучшения педагогического процесса в вузе, которые включают в себя: формирование мотивов профессионального выбора; гуманистический процесс развития личности, междисциплинарное мышление; создание условий для подготовки к выбору многопрофильной профессиональной деятельности; внедрение в содержание подготовки как традиционных, так и современных технологий обучения; реализация вариативных моделей коррекционно-развивающего обучения, развитие умений и навыков преподавателя для разработки индивидуальных программ и траекторий обучения различных категорий лиц с ограниченными возможностями здоровья.

Ключевые слова: *лицо с ограниченными возможностями здоровья, довузовская подготовка, дистанционные образовательные технологии, социализация, диагностика, условие, измерение, инклюзивное обучение.*

PSYCHOLOGICAL AND PEDAGOGICAL CONDITIONS FOR THE ORGANIZATION OF EFFECTIVE PRE-UNIVERSITY TRAINING OF PERSONS WITH DISABILITIES

G. Yerzhanova, M. Shmidt

The actual problem considered in the article is the psychological and pedagogical conditions for the organization of effective pre-university training of persons with disabilities. Taking into account the insufficient theoretical preparation of persons with disabilities for professional choice, we have identified psychological and pedagogical conditions and means of improving the pedagogical process at the university, which include: formation of motives for professional choice; humanistic process of personality development, interdisciplinary thinking; creation of conditions for preparation for the choice of a multidisciplinary professional activity; introduction of both traditional and modern training technologies into the content of training; implementation of variable models of correctional and developmental training, development of teacher skills and abilities for the development of individual programs and training trajectories for various categories of persons with disabilities.

Key words: *a person with disabilities, pre-university training, distance learning technologies, socialization, diagnostics, condition, measurement, inclusive education.*

КӨПМӘДЕНИЕТТІ БІЛІМ БЕРУ ОРТАСЫНДА БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ТҰЛҒАРАЛЫҚ ҚАРЫМ-ҚАТЫНАС ДАҒДЫЛАРЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Капенова А.А., Смагулова Н.Т.

Бұл мақалада көпмәдениетті білім беру саласындағы тұлғааралық қатынастарды қалыптастыру үрдісінің өзі білім беру саласындағы жеке тұлғаның қалыптасуына үлкен із қалдыратыны және баланың мінезіне, басқа ұлт өкілдеріне деген көзқарасына, оның басқа ұлттың адамына төзімділік пен құрмет көрсетуге тәрбиелейтіні жайлы нақты жазылған. Ғалымдардың пайымдауынша көпмәдениетті білім беру ортасы өмірдің мәдени, рухани және материалдық жағдайларының жиынтығы және педагогикалық үрдісте субъектілерінің қызметін, қоғамның мәдени әр алуандылығын және өзара қарым-қатынас сипатын көрсету. Көпмәдениетті білім беру ортасында бастауыш сынып оқушыларының тұлғааралық қарым-қатынастарды қалыптастыра отырып оқушылардың ұлттарға деген құрметін қалыптастыруға ықпал етеді және ұлттар мен олардың мәдениеттерін сыйлауға үйретеді. Өйткені өсе келе бала өзінің балалық қарым-қатынас дағдыларын, қарым-қатынас моделіне ересек өмірге шыңдайды. Бұл оның болашақта жұмыстағы, ұжымдағы, күнделікті өмірдегі өзара қарым-қатынасының құрылысы болатыны жайлы баяндалады. Егер балалық шақта балада көпмәдениетті ұжымда қарым-қатынас дағдылары жеткілікті қалыптаспаған болса, болашақта оның негізінде тұлғааралық қақтығыстар болуы мүмкін. Жалпы білім беру мекемесінің көп мәдениетті ортасындағы қатынастар мектептегі білім беру жүйесіндегі өзекті және маңызды мәселелердің бірі.

Кілт сөздер: *Көптілділік, көпмәдениетті білім беру, педагогикалық әдіс-тәсілдер, көпмәдениетті тұлға, тұлғааралық қатынас.*

Көпмәдениетті білім — бұл өскелең ұрпақты көпұлтты және көп мәдениетті орта жағдайында өмірге дайындау идеяларына негізделген білім. Мұндай білімнің мақсаты-адамдармен қарым-қатынас жасау және ынтымақтастық жасау қабілетін қалыптастыру.

Көпмәдениетті білім беру жүйесінің негізгі принциптері. Көп мәдениетті білім беру келесі жетекші принциптерге негізделген:

1. Көптілділік принципі-бірнеше тілді меңгеруге бағдарлау. Оқу орындарында мемлекеттік тіл оқытылады, оған қоса аймаққа байланысты міндетті меңгеру бағдарламасына тағы бір тіл, сондай-ақ бір немесе бірнеше шет тілі енгізілуі мүмкін;

2. Сабактастық принципі-мәдени құндылықтар мен әдет-ғұрыптарды ұрпақтар арасында беру, мәдениетаралық ынтымақтастық пен өзара іс-қимыл ұйымдастырылады;

3. Тұтастық қағидаты-елдің бірыңғай мәдени және білім беру кеңістігін сақтау;

4. Ізгілендіру принципі-білім берудің гуманистік бағыты. Оқыту мен тәрбиелеу жеке тұлғаны әлеуметтендіруге, оның жан-жақты дамуына, негізгі адамгершілік және рухани қасиеттерді қалыптастыруға бағытталған. Сондай-ақ, білім беру жүйесі зайырлы сипатқа ие;

5. Ғылымилық принципі-білім беру бағдарламаларының мазмұны білім беру принциптері сияқты ғылыми бағытқа ие;

6. Саралау принципі-білім берудегі бағытты таңдау мүмкіндігі, біріздендіру мен ассимиляцияны жою;

7. Креативтілік принципі-тұлғаны дамыту және оның әлеуметтік ортаға бейімделуі, шығармашылық әлеуетті ашу, өзін-өзі тануға және мәдени өзін-өзі дамытуға дайындық;

8. Этикалық өзектілік принципі-мәдени және ұлттық қадір-қасиетке ие тұлғаны дамыту;

9. Көлемдік принципі-әлемдік тәртіп туралы тұтас көзқарасты қалыптастыру, білім беру бағдарламасына этномәдени аспект пен аймақтық бағдарлауды енгізу, әлемді оның тарихи даму контекстінде, сондай-ақ жеке аймақ, аймақ және тұтастай ел, жеке отбасы мен туған үй аясында зерттеу.

Көпмәдениетті білім не үшін қажет?

Көпмәдениетті білім берудің мақсаты-көпұлтты және көпмәдениетті ортада белсенді және тиімді өмір сүруге қабілетті, басқа мәдениеттерді түсінуге және құрметтеуді, әртүрлі ұлт адамдарымен бейбітшілік пен келісімде өмір сүру қабілетіне ие адамды қалыптастыру.

Көпмәдениетті ортада оқушылардың өзара қарым-қатынас мәселелері көпмәдениетті білім беру тұжырымдамасы аясында белсенді дамуда (О.В.Аракелян, О.В.Гукаленко, Г.Ж.Даутова, А. Н. Джурицкий, Л. В. Колобова, И. Я. Мурзина, Л.Л.Супрунова, Е. А. Ходырева, А. Е. Шабалдас) қарастырған. Ғалымдар көпмәдениетті білім берудің мақсаты жаңа ұрпақты басқа мәдениеттердің тасымалдаушыларымен өзара түсіністік пен өзара әрекеттесу негізінде белсенді шығармашылық қызметке дайын ашық көпұлтты қоғамдағы өмірге дайындау екенін айтады. Ол үшін оқушыларды өздерінің және басқа халықтардың мәдениетімен таныстыру, әртүрлі мәдениеттер өкілдеріне деген төзімділікке тәрбиелеу, олармен нәтижелі қарым-қатынас жасау дағдыларын дамыту қажет.

Қазіргі көпмәдениетті қоғамда дамып келе жатқан баланың жеке басы жоғарыда көрсетілген көптеген психологиялық әлеуметтік-мәдени мәселелерге кез болады. Бұл мәселелер бүгінгі таңда көпмәдениетті ортада кең етек жаюда. Қазақстанның көпұлтты аймақтарының көп бөлігінде және оқу орындарында бұл мәселені еңсеру қажеттілігі туындап отыр. Бұл көпмәдениетті білім беру ортасында балалардың тұлғааралық қарым-қатынас дағдыларын дамытуға арнайы дайындығын ұйымдастыруды талап етеді.

Ғалымдардың пайымдауынша көпмәдениетті білім беру ортасы өмірдің мәдени, рухани және материалдық жағдайларының жиынтығы және педагогикалық үрдісте субъектілерінің қызметін, қоғамның мәдени әр алуандылығын және өзара қарым-қатынас сипатын көрсету. Яғни, мұғалімдермен, оқушылармен, олардың ата-аналарымен, этникалық және басқа да әлеуметтік топтардың тілдік, жасерекшелік және т.б. қарым-қатынасын қалыптастыру.

Бастауыш сынып кезеңі – баланы тәрбиелеу үрдісінде ерекше жауапты кезең. Бұл баланың жеке тұлға болып қалыптасуының бастапқы кезеңі. Бұл кезеңде баланың жеке басының дамуына әсер ететіні баланың құрдастарымен қарым-қатынасы. Сол себепті көпмәдениетті білім беру ортасында бірге оқу және өмір сүру, оның мүшелерінің үнемі қарым-қатынасына қолайлы психологиялық жағдай жасалуы қажет. Көпмәдениетті білім беру ортасында бастауыш сынып оқушыларының тұлғааралық қарым-қатынастарды қалыптастыра отырып оқушылардың ұлттарға деген құрметін қалыптастыруға ықпал етеді және ұлттар мен олардың мәдениеттерін сыйлауға үйретеді. Сонымен бірге көпмәдениетті білім беру ортасында әр түрлі мәдениеттердің өзіндік ерекшеліктерін және осы ұлттардың дәстүрлерін құрметтеуді үйренеді.

Көпмәдениетті білім беру ортада оқушыда өзге ұлтқа деген гуманистік, ұжымдық көзқарас пайда болады, оның адамдық қадір-қасиетін, дәстүрлерін сыйлауға үйретеді. Көпмәдениетті білім беру ортасында оқитын топ мүшелерінің мейірімді болу, топ мүшелерінің арасында әділ қарым-қатынас маңызды. Бұл қатынастарда өзара жауапкершілік пен талаптылықтың бірлігін қамтамасыз етіледі. Көпмәдениетті ортада балалар күнделікті жолдастыққа үйренеді. Олардың халықтарға деген құрметін қалыптастыру бала-бақшадан, мектептен бастау алады.

Егер балалық шақта балада көпмәдениетті ұжымда қарым-қатынас дағдылары жеткілікті қалыптаспаған болса, болашақта оның негізінде тұлғааралық қақтығыстар болуы мүмкін. Жалпы білім беру мекемесінің көп мәдениетті ортасындағы қатынастар мектептегі білім беру жүйесіндегі өзекті және маңызды мәселелердің бірі.

Педагогикалық зерттеу мәселелерінің ішінде адамдардың қарым-қатынасы және олардың бір-біріне әсері ерекше орын алады. Бұл қарым-қатынас процесінде адамдардың бір-біріне деген қарым-қатынасы қалыптасады, олардың арасында байланыс орнатылып, ортақ идеялар пайда болады, сезімдер, эмоциялар пайда болады. Ұжымда жеке тұлғаның психологиялық-педагогикалық қарым-қатынас мәселелері А.В.Запорожец, А.А.Люблянская, Д. Б. Эльконин, Л. И. Божович, в.г. Нечаева және т. Б. Зерттеулерінде нақты көрсетілген. Ғалымдардың пайымдауынша баланың күнделікті көңіл-күйіне,

эмоционалдық жағдайына тұлғараралық қарым-қатынастың әсері зор. Сол себепті бастауыш сынып оқушыларының арасында қарым-қатынас жасау үшін педагогикалық жағдайлар жасалуы қажет екені дәлелденген.

Көпмәдениетті тұлғараралық қатынастар-бұл арнайы білімнің жиынтығы жеке тұлғаның дағдылары, сондай-ақ оларға барабар әрекеттер, тұлғараралық байланыстар мен әр түрлі ұлт өкілдерінің өзара әрекеттесулерге мүмкіндік беру, өзара түсіністік пен келісімге қол жеткізу қызметі.

Көпмәдениетті тұлғаралық қарым-қатынас педагогикасы- рухани тәрбиелеу теориясы мен практикасы, ұлтаралық өзара түсіністік пен адам құқықтары мен негізгі демократиялық рухани алғышарттарды қалыптастырудың мақсатты процесі; әр адамның қоғам өміріне белсенді қатысуы; адамның, білім мен тәрбиеге бағыттылығы; ұлтаралық ынтымақтастық әлеуметтік прогрестің шарты ретінде қарастырылады.

Көпмәдениетті тәрбие-білім беру мен мәдени әр түрлі өзара әрекеттесу процесінде білім беру. Ол өзара алмасудың қолайлы қарым-қатынасын орнатуға бағытталған және елдің түрлі мәдениет өкілдері арасындағы өзара түсіністік. Мәдени байланысты ескереді, білім алуға ықпал етеді. Көпмәдениетті тәрбие мәдениеттер арасындағы айырмашылықтар мен ұқсастықтарды түсіну, дәстүрлермен, өмір салтымен, оң көзқарас қалыптастырады және мәдени әртүрлілікті қарастырады. Педагогикалық іс-әрекет барлық мәдени топтар өкілдерінің білім алуына мүмкіндіктері.

Қорыта келгенде соңғы уақытта ұлтаралық этиканы тәрбиелеу мәселесі мемлекеттік және халықаралық деңгейдегі бұқаралық ақпарат құралдарында кеңінен жариялана бастады. Бұл оқушылардың, студенттердің басқа ұлт өкілдеріне қатысты дұшпандық қарсыластықтары, төзімсіздік жағдайлары. Бұл жағдайда ашық зорлық-зомбылық пен қанды қақтығыстарға әкелетін ұлтаралық қақтығыстар жиі кездеседі. Көптеген сарапшылардың пікірінше, бұл адамдарда төзімділік деңгейінің төмендеуі, қарым-қатынастардағы қаттылық, өз ұстанымын сыпайы және сауатты түрде көрсете алмау ең маңызды аспектілері болып табылады. Сол себепті басты назар бастауыш мектеп жасында жасалуы керек, дәл осы кезеңде адам сауатты болудың жолдары мен тәсілдерін үйренеді, ересектер әлеміне бейімделу басталады. Бұл жаста баланың дүниетанымдық бейнесі және ол сіңіретін барлық нәрсе қалыптасады, болашақта оның өмірлік ұстанымы мен тәсілдері анықталады.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Абрамова Г.С. Психологическое консультирование: Теория и опыт: Учебное пособие для студ. Высш. Педагогических учебных заведений – М.: Изд. Центр «Академия», 2011, 240 с
2. Абакумова И.В., Ермаков Н.П. О становлении толерантной личности в поликультурном образовании // Вопр. психол. 2003. №3. с. 78-82.
3. Амельков, А.А. Психологическая диагностика межличностного взаимодействия / А.А. Амельков. – Мозырь: Содействие, 2014. – 108 с.
4. Возрастная и педагогическая психология: учебное пособие для студентов пед. Институтов по спец. №2121 «Педагогика и методика начального обучения» / М.В. Матюхина, Т.С. Михальчик, Н.Ф. Прокина [и др.], под общей ред. М.В. Гамезо. – М.: Просвещение, 2013. – 256 с.
5. Ахметов С. Бастауыш сыныпта білім берудің тиімділігін арттырудың жолдары. Алматы, «Рауан», 1999.
6. Сейталиев Қ. Жалпы психология: Оқу құралы. – А.: Білім, 2007.
7. Эльконин Д.Б. Психология обучения младшего школьника.- М.: Педагогика. Жарықбаев.Қ. Жалпы психология. Алматы: Эверо, 2004.
8. Хмель Н.Д. Біртұтас педагогикалық процесті жүзеге асырудың теориясы мен технологиясы. - Алматы: PRINT-S, 2005.- 140бет.

ФОРМИРОВАНИЕ НАВЫКОВ МЕЖЛИЧНОСТНОГО ОБЩЕНИЯ МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ В ПОЛИКУЛЬТУРНОЙ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ СРЕДЕ

Капенова А.А., Смагулова Н.Т.

В данной статье четко прописано, что сам процесс формирования межличностных отношений в сфере поликультурного образования накладывает большой отпечаток на формирование личности в сфере образования и воспитывает в ребенке толерантность и уважение к своему характеру, отношению к представителям других национальностей, к человеку другой национальности. Ученые считают, что поликультурная образовательная среда представляет собой совокупность культурных, духовных и материальных условий жизни и отражает деятельность субъектов в педагогическом процессе, культурное многообразие общества и характер взаимоотношений. Формирование межличностных отношений младших школьников в поликультурной образовательной среде способствует формированию у учащихся уважения к народам и учит уважать нации и их культуры. Ведь взрослея, ребенок оттачивает свои детские коммуникативные навыки, модель общения во взрослую жизнь. Это будет построение его взаимоотношений в будущем на работе, в коллективе, в повседневной жизни. Если в детском возрасте у ребенка недостаточно сформированы коммуникативные навыки в поликультурном процессе, то в дальнейшем на его основе могут возникнуть межличностные конфликты. Отношения в поликультурной среде общеобразовательного учреждения являются одной из актуальных и важных проблем в системе школьного образования.

Ключевые слова: *полиязычие, поликультурное образование, педагогические методы, поликультурная личность, межличностные отношения.*

FORMATION OF INTERPERSONAL COMMUNICATION SKILLS OF YOUNGER SCHOOLCHILDREN IN A MULTICULTURAL EDUCATIONAL ENVIRONMENT

A.A. Kapenova, N.T. Smagulova

This article clearly states that the very process of forming interpersonal relations in the field of multicultural education leaves a big imprint on the formation of personality in the field of education and brings up tolerance and respect for one's character, attitude to representatives of other nationalities, to a person of another nationality in a child. Scientists believe that the multicultural educational environment is a combination of cultural, spiritual and material living conditions and reflects the activities of subjects in the pedagogical process, the cultural diversity of society and the nature of relationships. The formation of interpersonal relationships of younger schoolchildren in a multicultural educational environment contributes to the formation of respect for peoples among students and teaches them to respect nations and their cultures. After all, growing up, a child hones his children's communication skills, a model of communication into adulthood. This will be the building of his relationships in the future at work, in the team, in everyday life. If the child's communication skills in the multicultural process are not sufficiently formed in childhood, then interpersonal conflicts may arise on its basis in the future. Relations in the multicultural environment of a general education institution are one of the urgent and important problems in the school education system.

Key words: *multilingualism, multicultural education, pedagogical methods, multicultural personality, interpersonal relations.*

РЕСЕЙ ИМПЕРИЯСЫНЫҢ ҚАЗАҚСТАНДЫ ОТАРЛАУ САЯСАТЫНДАҒЫ ЖЕТІСУ ОБЛЫСЫНДАҒЫ ӘРЕКЕТІ

Г.Б. Тлеубекова

Аталған мақалада ХХ ғасырдың басындағы Отан тарихындағы ерекше орын алатын саяси және тарихи оқиға патшалық Ресей үкіметі тарапынан жүргізілген отарлау саясатының кейбір тұстары баяндалып нақты Жетісу қоныс аудару қорының әрекеттері туралы тоқталған. Қоныс аудару мекемесінің негізгі мақсаты – өлкеге қоныс аударып келген шаруаларды орналастырып және келешекте қоныс аударатын шаруаларға жер үлестерін дайындау болды. Жергілікті халықтың пайдалануындағы атақонысы болып келген жерлердің аяқ астынан «артық» жерлер болып шығы келгені туралы шынай деректер баяндалған.

Кілт сөздер: Қоныс аудару Басқармасы, Жетісу облысы, ХХ ғасыр басындағы отарлау саясаты, «артық» жерлер, қиын-қыстау заман, еркіндікке ұмтылу.

ХІХ ғасырдың аяғында Ресей империясының отарлау саясаты күшейіп, оның бір көрінісі қоныс аударуда айқындалды. Осы кезеңнен бастап шаруалардың Қазақстанға, әсіресе Жетісуға жаппай қоныс аударуынан, бұл мәселе патша үкіметі тарапынан тез арада шешімін табу керек еді.

Қоныс аудару мәселесі 1903 жылы 25 қарашада өткен Егіншілік және мемлекеттік меншік министрлігінің қатысуымен Мемлекеттік Кеңесте қарастырылып, осы отырыстың журналы қорда сақталған [1, 32 п.]. Мұнда Ресейдің оңтүстік-шығыс губернияларында, Орал облысында және Түркістан өлкесінде 1904 жылы қоныс аудару телімдерін дайындайтын партиялар құру – басты мәселелердің бірі ретінде қойылған. Дайындық комиссиясы негізінен Түркістан өлкесіне назар аударды, өйткені бұл өлкеге орыс шаруаларының ағылып келуі күшейіп кетті, әсіресе Жетісу облысында тез арада қоныстандыру жұмыстарын ретке келтіру керек деп ұйғарды. Түркістан генерал-губернаторының мәліметі бойынша, сол кезеңде орналаспаған қоныс аударушылардың саны Жетісуда 16000 дейін жетті [1, 33 п.]. Нәтижесінде Дайындық комиссияның шешімі бойынша 1904 жылы Түркістан генерал-губернаторлығында қоныс аудару телімдерін дайындай-тын уақытша партияны құрып, оның қызметіне 92.020 сом қаржы бөлінетін болып шешілді [1, 37 п.].

1905 жылы 14 ақпанда Мемлекеттік Кеңестің қаулысы бойынша, Жетісу облысында қоныс аудару телімдерін дайындайтын уақытша партия құрылды [2, 158 п.]. Партияның жұмысы Егіншілік және мемлекеттік меншік министрлігімен және Түркістан генерал-губернаторлығы арқылы бақыланып, қаржыландырылды.

Ресей империясы заңдар жинағының ІІ томында «Министрліктердің мекемелері» бөлімінің 9-тарауында Қоныс аудару басқармасының алғашқы құқықтық қағидасы көрініс тапты. Бұл заңның 112-113 баптары Қоныс аудару мекемесінің құқықтық нормаларын былайша белгіледі: «112. Переселенческое Управление заведывает переселенческим делом; въ отношеніи степени и пределов власти, сему Управленію предоставлены права, присвоенныя Департаментцаго Наказа Министерству. 1896 Дек. 2 (13464) I, 1905 Сент. 19, собр. указ., 1918.

113. Къ обязанностямъ Переселенческаго Управленія относятся: 1) руководство делом выдачи разрешеній на переселеніе; 2) принятіе меръ къ упорядоченіе переселенческаго движенія; 3) попеченіе о первоначальномъ устройстве переселенцевъ на местахъ водворенія; 4) заведываніе всеми кредитами, отпускаемыми по Главному Управленію Землеустройства и Земледелія на переселенческое дело; 1896 Дек. 2 (13464) II; 1904 Юн. 6, собр. узак., 1390, прав. ст. 3, 4; 1905 Сент. 19, собр. узак., 1918; 1906 Апр. 26, собр. узак., 663, VI, ст. 1» [3, с. 392]. Көріп отырғанымыздай, Қоныс аудару басқармасы қоныс аудару ісін жүргізуге тиіс болды. Соған сәйкес оның өзіндік атқаратын қызметі заңдастырылды.

Жоғарыда келтірілген заң бойынша, Қоныс аудару басқармасы қоныс аудару ісін толық өз қарауына алып, жүзеге асыруға міндетті болды. Ресей империясының заңдар жинағының ІХ

томындағы «Қоныс аудару телімдерін құру ережелері» бөлімі 124-баптан 154-бапқа дейін қамтыған. Бұл заңның 125-бабына сәйкес, қоныс аудару телімдерін құру Жерге орналастыру және егіншілік бас басқармасының жанынан құрылған арнайы уақытша партияларға жүктеледі [4, с. 741]. Жетісудағы уақытша партия осы заңның негізінде құрылды.

Мемлекеттік Кеңестің бекітуі бойынша, Жетісу облысында қоныс аудару телімдері 1891 жылы 25 наурызда қабылданған «Ақмола, Семей, Жетісу, Орал және Торғай облыстарын басқару туралы» ереженің 120 бабының 1-ескертуінде көрсетілген жерлерден құрылып, 1893 жылдың 13 маусымында бекітілген Сібір темір жол ауданында қоныс аудару телімдерін құру туралы ережеге сәйкес жүзеге асырылуға тиіс еді [5, 1 п.]. Өлкеде қоныс аудару ісі Ресей империясының заңдар жинағына кірген «Мемлекеттік жерлерге қоныс аудару ережелері» бойынша жүзеге асырылды [4, с. 723-745].

«Дала ережесінің» 120 бабының 1-ескертуіне сәйкес, көшпенділер үшін артық болып табылған жерлер, Мемлекеттік меншік министрлігінің қарамағына өтті. Сондықтан, көшпенді халық үшін «артық» болып табылған жерлер Қоныс аудару қорына өту керек еді. Ал, 1893 жылғы 13 маусым ережелері, шын мәнінде, отырықшы халық тұратын аумақтарда және суаруды қажет етпейтін жерлерден қоныс аудару телімдерін құру үшін негізделген заңдар еді.

Қоныс аудару партиясының негізгі мақсаты – өлкеге қоныс аударып келген шаруаларды орналастырып және келешекте қоныс аударатын шаруаларға жер үлестерін дайындау болды. Жергілікті халықтың пайдалануындағы «артық» жерлерді анықтау үшін, партияға мынандай міндеттер жүктелді:

- а) облыстың тарихи-шаруашылық жағдайын барлап, айқындау;
- ә) қазақтардың мал және егін шаруашылығында пайдаланатын жер мөлшерін анықтау;
- б) су көздерін және жерді суландыру жүйесін зерттеп, егіншілік шаруашылығында жұмсалатын су мөлшерін бағамдау;
- в) суармалы және суарылмайтын жерлерден шаруаларға бөлінетін жер үлестерін қарастыру.

Сонымен, уақытша партияның Жетісу өлкесіндегі алғашқы жылғы жұмысы дайындық негізінде өткізілу керек еді. Қоныс аудару партиясымен жоспарланған жұмыстар, келешекте өлкеде жүргізілетін ірі аграрлық реформалардың бастамасы ғана еді. Бұл уақытқа дейін Жетісу облысында табиғи-тарихи және шаруашылық-статистикалық зерттеулер жүргізілмегендіктен, Егіншілік және мемлекеттік меншік министрлігі жаңадан құрылған партияға осы зерттеу жұмыстарын жүктеді.

Жетісу облысындағы уақытша партияның ең алғашқы құрамы 13 шенеуніктен тұрды:

- партияның меңгерушісі – О.А. Шкапский;
- статистикалық бөлім бойынша партия меңгерушісінің көмекшісі – Л.Н. Рума;
- партияның гидротехнигі, тау-кен инженері – А.А. Матисен;
- партия агрономы – П.Н. Квитка;
- жұмысты өндіруші – Н.В. Овчинников;
- аға топограф, техникалық бөлімнің меңгерушісі – Г.Г. Буш;
- аға топограф – М.М. Веденский;
- топографтар – М.В. Андрейчик, М.М. Романов, Г.М. Мальсагов, М.И. Желаманов;
- су бөлімінің технигі – И.А. Богданов;
- гидротехниктің көмекшісі – И.А. Рейнвольд [6, 3 п.].

Жоғарыдағы тізімде көрсетілгендей, партияның шенеуніктері патшалық Ресейден жіберілген орыс мамандары екендігін байқау қиын емес. Олардың басты мақсаты патша үкіметінің отарлық саясатын жергілікті жерде жүргізу еді.

Жетісу қоныс аудару партиясының жүргізетін негізгі жұмыстары меңгеруші дайындаған мына төмендегі бағыттарда жүзеге асырылуға тиіс болды:

- а) гидротехникалық және гидрогеологиялық зерттеулер – келешекте құрылатын қоныс аудару телімдерінде жер суландыру жүйесін орнату үшін, аймақтағы су қорының көздерін анықтап, зерттеу жұмыстарын жүргізу;

ә) статистикалық зерттеулер үшін – қазақтардың шаруашылығын зерттеп, көшпенділердің жерді пайдалануы мен тұрмысының экономикалық жағдайын анықтау;

б) агрономиялық зерттеулер – метеорологиялық станциялардың жүйесін орнату үшін және шабындық жерлерді ұлғайту үшін ауданның табиғи жағдайын, топырағының құнарлығын анықтап, ботаникалық зерттеулер жүргізу.

Демек, Жетісу қоныс аудару партиясының облыстағы халықтың санын анықтап, олардың шаруашылығы туралы мәліметтер жинап, «артық» жер үлестерінің негізінде қоныс аудару қорын толтыру міндеттері айқындалды.

Статистикалық құжаттарға сәйкес, 1905 жылы Қоныс аудару партиясы өлкедегі үлкен ауданды қамти алмағандықтан, Түркістан генерал-губернаторының шешімі бойынша, зерттеу жұмыстары тек Пішпек уезінің Аламедин және Талқан болыстарында өтті. Патша өкіметі диттеген жеріне жету үшін алдын-ала жан-жақты ойластырылған шараларын бір жүйеде жүзеге асыруға ұмтылды. Оның үстіне отарлау саясатын ұйымдасқан түрде, әрі тез қарқынмен жүзеге асыру мақсаты қойылды. Осыған орай қоныс аудару мәселесі алдын ала жоспарланып, оған жұмсалатын қаржының есебі дайындалатын. Ол үшін, ең алдымен, облыстағы жер пайдаланатын шаруашылықтар саны анықталуға тиіс еді. Мұндай есеп-қисап шаралары жүргізілді де, нәтижесінде 1905 жылы өлкедегі шаруашылықтар саны қысқаша есеп мәліметтері бойынша төмендегідей болып анықталды [7, 52 п.]:

Қорда сақталған Жетісу облысындағы қоныс аудару ісі туралы тарихи анықтамада көрсетілгендей, 1906 жылы 14 ақпанда Жерге орналастыру және егіншілік бас басқармасының қаулысы бойынша, Жетісу қоныс аудару ауданы атты жаңа мекеме құрылды [8, 12 п.]. Жаңадан құрылған Қоныс аудару ұйымына да таратылған партияның міндеттері қойылды.

1906 жылы 17 ақпанда Жетісу қоныс аудару ауданының жанында Уақытша Комиссия құрылды, ол қоныстандыру жұмыстарын жүргізу үшін қажетті телімдердің жобаларын бекітті. Бұл Комиссияның төрағасы болып Жетісу қоныс аудару ауданының меңгерушісі тағайындалды, ал құрамына жобаны құрастырушы, уезд басшысы, орманшы және салық инспекторы енгізілді. Бірақ Уақытша Комиссияның отырыстарында төраға, уезд басшысы және қалған мүшелерінің бірінің ғана қатысуы жеткілікті еді.

Жетісу қоныс аудару ауданы келешекте өлкеге келетін шаруаларға телімдерді дайындау үшін төмендегі жұмыстарды атқарды:

а) алдын ала зерттеу жұмыстары өткізілді – қазақтардың пайдалануындағы жерлерді қоныс аудару ісінің мүддесіне тартып алу мақсатында, белгілі телімдерді зерттеді;

ә) тартып алынатын жерлердің суландыру мүмкіндігі анықталып, суландыру жүйесі жобаланды;

б) қазақтардың пайдалануындағы нақты жерлерді анықтау үшін және қоныстандыру телімдері үшін тартып алынатын жерлерді жобалау мақсатында межелеу жұмыстары өткізілді, бірақ ең алдымен, қазақ халқы мал және егін шаруашылығына жарамды жерлермен қамтамасыз етілуі тиіс болды;

в) қазақтардың шаруашылық жағдайы зерттелді;

г) жоғарыда көрсетілген зерттеу жұмыстарынан кейін ғана қоныс аудару телімдеріне тартып алынатын жерлердің жобалары дайындалды, ал бұл жобалар, 1893 жылғы 13 маусым Уақытша Ережесінің 17-бабына сәйкес, Уақытша Комиссияның қарауына шығарылатын;

ғ) Уақытша Комиссия қарауындағы жерлерді бекіткеннен кейін, Ішкі Істер министрінің келісімімен Жерге орналастыру және егіншілік бас басқарушысының белгілеген арнайы нұсқауының негізінде, бұл телімдерде қоныс аударушылар орналасқан болатын.

Жетісу қоныс аудару басқармасы кеңсе, статистикалық, агрономиялық, жер межелеу, гидротехникалық, жол, дәрігерлік, ветеринарлық, құрылыс бөлімдерінен тұрды. Қорда барлық бөлімдердің құжаттары жинақталған. Бөлімдерге қоныс аудару ісінің меңгерушісі жетекшілік жасады.

Кеңсесінің жұмысын толығымен қоныс аудару ауданы меңгерушісінің көмекшісі басқарды. Бұл бөлімнің міндетіне мамандар мәселесі (қызметкерлерді жұмысқа қабылдап, жұмыстан шығаратын), әкімшілік-шаруашылық мәселелер, кіші аудандарды құрал-сайманмен жабдықтау, қоныс аудару мекемесінің кіріс және табыс сметаларын құрастыру кірді.

Статистикалық бөлімді қоныс аудару ауданының меңгерушісінің статистика бөлімі бойынша көмекшісі басқарды және оның қол астында шамамен 6 статистик болды. Негізінен олар статистикалық зерттеулер жүргізді: жергілікті халықтың санын, олардың шаруашылығын және көшу маршруттарын анықтады, жергілікті жерді тарихи және географиялық тұрғыдан зерттеді.

Зерттеу жұмыстарының мағлұматтары арнайы сауалнамаларға толтырылып, Қоныс аударудың бас басқармасына жіберілетін. Қазақ болыстарының табиғи-тарихи және шаруашылық-статистикалық зерттеулерінің нәтижесінде жинақталған құжаттардан статистика бөлімінде арнайы очерктер дайындалды. Сонымен қатар, Жетісу облысына қатысты зерттеу еңбектерінде, анықтамалық кітапшаларда бұл мәліметтер қолданылатын.

Агрономиялық бөлім оны басқаратын Жетісу қоныс аудару ауданының бас агрономынан, бірнеше агроном-техниктен, олардың көмекшілерінен тұрды. Бұл бөлімнің шенеуніктері тәжірибелік үлгілі шаруашылықтар ұйымдастырды, артық құнарлы жерлерді белгілеп, метеорологиялық байқаулармен айналысып, қоныс аудару қорына өткен жерлердің топырағының құрамын және құрылымын анықтады. Осы мақсатта Верный, Лепсі және Қапалға 3 топырақтық-ботаникалық экспедиция ұйымдастырылды. Бұл экспедицияларға Ресей империясынан арнайы жіберілген мамандар қатысты. Сонымен қатар, бұл бөлімнің қызметкерлері өсімдіктердің тұқымдарының, шыбын-шіркейлердің коллекцияларын жүйелеумен айналысты. Жетісу облысының табиғи жағдайын нақты зерттеу үшін, 1912 жылы Верный қаласында сейсмикалық станция құрылды.

Сонымен қатар суландыру жүйесі қатты назарға алынды. Гидротехникалық бөлім инженер гидротехниктен, шамамен 3 гидротехниктен және 6 техниктен тұрды. Кеңес Қоныс аудару мекемесінің гидротехникалық жұмысына байланысты жоспарын, ирригациялық құрылыстардың, қоныс аудару телімдеріндегі каналдар мен суландыру жүйелерінің жобаларын құрастырды, гидротехникалық зерттеулерді талқылады. Суды пайдалануды жүйелеп, ретке келтіру үшін уездік жергілікті су комиссиялары құрылды, оның құрамына уездің басшысы – комиссияның төрағасы, облыстық суландыру бақылауының өкілдері – Қоныс аудару мекемесінің гидротехнигі, салық инспекторы, орманшы, кейбір жағдайда әскери гидротехник кіретін. Ең төменгі жергілікті су жүйесінің бақылауы, арық ақсақалдарынан тұрды.

Жол бөлімі 2 жол технигінен және 2 сызбашыдан тұрды. Алғашында бұл бөлім жеке бірлік ретінде болмағандықтан, жол жұмыстарын гидротехникалық бөлім атқарды. 1914 жылы жол инженерінің басшылығымен жол бөлімі құрылды. Жол бөлімі жолдар мен көпір құрылыстарын жүргізді.

Дәрігерлік бөлім қоныс аударушыларға медициналық көмек көрсетіп, әр жерде пунктер ұйымдастырды. 1913 жылы ветеринарлық бөлім құрылды, оны ветеринарлық дәрігер басқарды. Кіші аудандарда ветеринарлық бөлімшелер ұйымдастырылды.

Құрылыс бөлімі жаңадан құрылған телімдерде үйлер, мектептер, шіркеулердің құрылысымен айналысты. Бұл құрылыстар үшін, алдын-ала жер үлестері дайындалатын.

Патша үкіметі сыртқа қоныс аударған казактарды жермен қамтамасыз ету мәселесіне үлкен көңіл бөлді. Осыған байланысты Жерге орналастыру және егіншілік бас басқармасы 1914 жылғы 3 тамыздың заңына сәйкес, Жетісу казак әскерлерін жермен қамтамасыз ету ережелерін белгіледі. Казактарды жермен қамтамасыз ету жұмыстары Жетісу қоныс аудару ауданына жүктелді [8, 4 п.]. Мұнда казактарды жерге орналастыру жұмыстарымен барлық бөлімдер айналысқанымен, қосымша арнайы казак бөлімі құрылды. Казактарға арналған телімдердің жобалары да Уақытша Комиссиямен бекітілді.

Қоныс аудару ауданында азық-түліктік, орманды, ауыл-шаруашылық қоймалары болды. Жетісу қоныс аудару басқармасының жылдық есебінде көрсетілгендей, 1909 жылы

облыста алты қойма болды. Бұл қоймалар Пішпек, Верный, Лепсі, Пржевальск қалаларында орналасты [2, 212 п.]. Олардың бірі Жетісу казак әскерінің, бірі – мемлекеттік, төртеуі – Қоныс аудару мекемесінің қоймалары болды. Сонымен қатар, орналасқан қоныс аударушыларға ақшалай және заттай несиелер, ссудалар берілді. Қоныс аударушыларға берілетін ссудалардың ережелері, жоғарыда айтылған «Мемлекеттік жерлерге қоныс аудару ережелерінің» II бөлімі 31-69 баптарында заңдастырылған [4, с. 728-733]. Белгілі нұсқау негізінде ссуданың берілуі туралы ай сайын Қоныс аудару ауданының меңгерушісі орталық қоныстандыру басқармасына есеп беріп отырды.

Жоғарыда қарастырған бөлімдер Жетісу Қоныс аудару ауданында өздеріне жүктелген міндеткерліктерді жүзеге асырды. Бұдан патша үкіметінің отаршылдық саясатты жүйелі түрде өткізгенін айқын көруге болады. Сонымен бірге, жылдан жылға жергілікті халықтың пайдалануынан тартып алынған жерлердің көлемі ұлғайып отырды.

Мұрағат қорында өлке бойынша осы шараға жетекшілік еткен С.Н.Велецкийдің жеке ісі табылды. Формулярлық тізімде оның Қазақстандағы қоныс аудару ісіне байланысты қызметінің 1899 жылдан басталғандығы айғақталды. Ол Ақмоланың уақытша партиясында еңбек еткен. 1903 жылы қаңтарда Ақмола және Семей уақытша қоныс аудару партиялары біріктірілгеннен кейін, Велецкий Ақмола-Семей уақытша партиясының меңгерушісі қызметін атқарды [9, 128-130 пп.]. Осылайша шенеуніктің Жетісуға келгенге дейін қоныс аудару ісін жүргізуде тәжірибесінің аз еместігін байқауға болады.

1906 жылы С.Н. Велецкий Жетісу облысына келгеннен кейін, қоныс аудару ісін тез арада қолға алып, ретке келтіріп, қарқынды түрде жүргізді. Нақтырақ айтсақ, 1906 жылы сәуір, мамыр айларында Жетісу Қоныс аудару ауданының шенеуніктерімен осы жылдың жұмыс жоспарын құрды. Бұл жоспар бойынша өлке үш кіші қоныс аудару ауданына бөлінді: Пішпек, Қапал және Лепсі. Нәтижесінде, Пішпек уезінің Аламедин, Талқан, Шығыс-Рғайты, Калгутин және Бүлікбай болыстарында 108710 десятина құнарлы «артық» жер анықталды. Бұл жер үлестерінен 41688 десятина қолайлы жер қоныс аудару қорына тартып алынып, ол 5368 жан басына бөлінуіне тиіс болды [8, 20 п.]. Лепсі уезінде 1906 жылы отарлау қорын анықтау мақсатында алдын-ала зерттеу жұмыстары жүргізілді. Нәтижесінде, отарлау мақсатына пайдалануға қажетті барлығы 215 мың десятина жер анықталды [84, 21 п.]. Лепсі уезіндегі барлық жерлер қолдан суаруды қажет етпейтін еді. Сол жылы, уезде қоныс аударушылардың 737 жанұясы тіркелмеген болып шықты. Қапалда Лепсі уезіндегі сияқты, жалпы зерттеу жұмыстары жүргізілді. Мұнда 5 қоныс аудару телімі жоспарланып, тіркеу жұмыстарының нәтижесінде, жер телімдерін талап еткен 525 жанұя анықталды [8, 22 п.]. 1906 жылғы жоспар бойынша, Верный уезінде жерді бөлу жұмыстары ескерілмегендіктен, қалыптасқан жағдайларға байланысты, Шамалған болысында «Шамалған» телімі жобаланған болатын. Мұнда Верный қаласында және Верный уезінде тіркелмеген қоныс аударушы шаруалар орналастырылу керек еді. «Шамалған» телімінің жер көлемі 7150 десятина 818 жан басына есептелінді.

Сонымен, жоғарыда есептік құжаттардың негізінде көрсетілген Жетісу қоныс аудару ауданының 1906 жылғы жұмыстары, негізінен, жер қорын толтыру мақсатында өткізілді және өлкеге қоныс аударған шаруалардың әлеуметтік-экономикалық жағдайын анықтады. Жетісу облысына кірген 6 уездің 4-еуінде жоспарланған жұмыстар іске асырылды. Қоныс аудару мекемесінде шенеуніктердің саны жеткілікті болмағандықтан, зерттеу жұмыстары Пржевальский және Жаркент уездерінде өткізілмеді. Алайда атқарылуға тиіс жұмыстар мұнымен шектелмеді. Қазақстанда түгін тартса майы шығатын құнарлы жерлерді тартып алу империяның күйтырқы саясаты шеңберінде ары қарай жалғастырылды.

1906 жылы Уақытша Комиссия Пішпек уезінде 10 және Верный уезінде 1 телім Қоныс аудару қорына қабылдады, олардың көлемі 52567,3 десятина 6186 жан басына есептелінді. Ал, Лепсі және Қапал уездерінде 434700 десятина көлемінде 36300 жан басына есептелінген 29 телім жоспарланды. 1906 жылы өлкедегі қоныс аударушылардың саны 16798-ге дейін жетті. Сонымен қатар 1906 жылы казак әскерлерінің жер қорларына қатысты мәселе көтерілген

болатын. Казактарды да толығымен жермен қамтамасыз ету үшін Жетісу қоныс аудару мекемесі Пішпек және Пржевальский уездеріндегі кең жерлерге баса көңіл аударды. Бірақ бұл жерлер Жетісу казактарының әскери қорына қатысты еді және оның үстіне олар әскери Басшылықпен қоныс аударушыларға жалға берілетін. Қоныс аударушы шаруалар, келешекте казак сословиесіне өтуге міндеттеніп, мұнда «еркін» поселкілер құрған болатын. Казак әскерлерінің жер қорлары жергілікті әкімшілікпен қазақтардың пайдалануынан тартып алынған жерлермен толтырылды. Осылайша келімсек орыс шаруаларын жерге орналастыру мәселесінде патша үкіметі тиімді әрі ұтымды жолдарды таңдап алып отырды.

Көптеген мәжілістер нәтижелері хаттамаларда көрініс тапты. Қорда барлық хаттамалардың көшірмелері жинақталып, сақталған. Соңғы отырыста Жетісу казак әскери қорынан Жетісу қоныс аудару ауданының қорына 116,116 десятина жерді беру туралы шешім қабылданды. Бірақ, келешекте Жетісу казак әскеріне осы көлемде жер үлестері Қоныс аудару мекемесінен қайтарылу керек еді. Бірақ, бұл аталған 116,116 десятина жер Қоныс аудару қорына тек 1907 жылдың ақпан және наурыз айларында берілген болатын [8, 27 п.]. Сонымен, Жетісу қоныс аудару ауданының қоры осылайша казак әскерлерінің артық жерлерімен толтырылған еді.

Жетісу қоныс аудару ауданында 1906 жылы басталған жұмыстарды жалғастыру үшін, 1907 жылғы жоспар бойынша Жетісу облысы он кіші ауданға бөлінді: Верный, Пржевальский, Қапал, Жаркент, Пішпек, Шу, Нарын, Лепсі, Сергиополь-Бахтинск, Іле-Балқаш. Нақтырақ айтқанда, Верный, Пржевальский, Қапал және Жаркент уездері Верный, Пржевальский, Қапал және Жаркент кіші аудандарын құрады.

1907 жылдың 1 мамырында статистикалық отряд құрылып, Лепсі және Қапал уездерінде шаруашылық-статистикалық және табиғи-тарихи зерттеулер өткізді. 1 мамыр мен 1 қараша аралығында бұл отряд Лепсі уезінің 9 казак болысындағы 83 ауылының 14386 үй шаруашылығында және Қапал уезінің жоғарғы-Қаратал болысындағы 13 ауылының 1669 үй шаруашылығында зерттеу жүргізді. Сонымен, жарты жылдың ішінде барлығы 96 әкімшілік ауылындағы 16055 үй шаруашылығында сауалнама өткізілді. Ал, 1907 жылдың 1 қарашасы мен 1908 жылдың 1 қаңтары аралығында 9 ½ болыстардың құрамындағы 11871 жеке үй шаруашылықтарының статистикалық құжаттары өңделген болатын [9, 57 п.]. Статистикалық құжаттар арқылы нақты мәліметтер аламыз, сондықтан олардың тарихи құндылығы жоғары.

Әр кіші аудандардағы жерді бөлу мәселесіне келетін болсақ, Қоныс аудару мекемесінің шенеуніктерімен «артық» жер төмендегідей анықталған болатын. Бір казак шаруашылығына 40 десятина жер бөліп, Екіншілік және мемлекеттік мүлік министрлігінің 1901 жылғы 5 науырызындағы № 1 циркулярына сәйкес 25% жер белгілеген үлеске қосылған. Осы үлестерден артылған жерлер қоныс аудару қорына көшірілген болатын.

1908 жылы Уақытша Комиссияның отырыстарында мамыр мен шілде айларында барлық алты уезде қоныс аудару телімдерін қабылдау мәселесіне байланысты отырыстар өткізілді. Нәтижесінде, облыстағы сегіз кіші аудан бойынша 271635 десятина көлемінде 48 телім 30670 жан басына анықталды [10, 266 п.]:

Қоныс аудару Бас басқармасының ұйғарымы бойынша, 1908 жылы Санкт-Петербургтен Жетісуға жер қыртыстарын зерттейтін екі ботаникалық экспедицияда жіберілген екен. Бұл экспедициялардың бірі Ыстықкөлдің оңтүстік жағалауын (Пржевальский кіші ауданы) және Пішпек уезінің таулы бөлігін (Нарын кіші ауданы) зерттесе, ал екіншісі – Іле өзенінің жағалауы мен оған жалғасқан таулы аймақтарында (Верный және Жаркент кіші аудандары) зерттеу жұмыстарын жүргізді. Пржевальский уезінде болған экспедицияны ботаника магистрі Флеров пен топырақтану ғылымдарының профессоры Глинка басқарды [11, 162 п.]. Бұл экспедицияның материалдары 1908 жылғы есепте жинақталған.

Жылда Жетісу облысында алдын-ала кіші аудандар жоспарланып, оларда қоныс аудару телімдері құрылған болатын. Осылайша, Жетісу облысындағы Қоныс аудару мекемесі С.Н. Велецкийдің басшылығымен патша үкіметінің отаршылдық саясатын жүзеге асырған еді.

Жетісу облысында Кеңес өкіметі орнағаннан кейін, Қоныс аудару басқармасы өз қызметін толық тоқтатты.

Сонымен, Жетісу өлкесіндегі қоныс аудару ісінің меңгерушісі қорының құжаттарының негізінде Жетісу облысындағы қоныс аудару мекемесінің 1905-1918 жылдар аралығындағы қызметі қарастырылды. Өлкедегі қоныс аудару мекемесі Ресей империясының отаршылдық саясатын жүргізу арқылы келесі функцияларды атқарды:

- өлкенің табиғи-тарихи жағдайын анықтау үшін, агрономиялық, гидрогеологиялық, статистикалық зерттеу жұмыстарын жүргізді;

- жергілікті қазақ халқының пайдалануындағы барлық жерлерді 1891 жылғы 25 наурызда қабылданған «Дала ережесіне» сәйкес, мемлекеттік меншік деп танып, егіншілікке жарамды құнарлы жерлерді, жайылымдарды тартып алып, қоныс аудару қорын толтырды;

- қазақ халқының пайдалануындағы «артық» деп танылған жерлерден қоныс аударушыларға телімдер құрды;

- қоныс аударушыларға мемлекеттік ссудаларды белгілеп, оларға уақытында берілуін қамтамасыз етті;

- қоныс аудару мекемесінің жанынан арнайы құрылған казак бөлімі өлкедегі казак әскерін жер үлестерімен қамтамасыздандырды;

- қоныс аударуға қатысты өлкеде жүргізілген іс-шаралар туралы Жерге орналастыру және егіншілік бас басқармасына есеп беріп отырды.

XVII-XVIII ғасырлардан бастап қазақ даласының табиғи байлығын, халықтың әдет-ғұрпын, салт-дәстүрін, басқару жүйесін, бір сөзбен айтқанда, ұлттық психологиясын жан-жақты зерттеп, XX ғасырдың басында Ресей үкіметі қоныс аудару саясатын заңдастырды. Патша үкіметінің қоныс аудару саясаты ұзақ уақытты қамтыған қазақ халқының түгін тартса май шығатын құнарлы жерлерін тартып алу арқылы жүзеге асырылды. Қарашекпенділердің көшінің нәтижесінде бүкіл қазақ даласы 45 миллион гектар шұрайлы жерлерінен айырылып, байырғы тұрғындардың әлеуметтік-шаруашылық жағдайы нашарлады. Қоныс аудару саясатын патшалық империя пәрменді түрде жүргізіп, оны нәтижелі ету бағытында арнайы мекемелерді құрды. Сондай мекемелердің бірі Жетісуда да құрылып, өлкедегі отарлау саясатын, жер мәселесін қадағалап, реттеп отырды. Жетісу өлкесінде қызмет еткен қоныс аудару мекемесінің іс жүргізу құжаттары Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік мұрағатының 19-қорында жинақталып, сақталған. Сол құжаттар негізінде өлкеде жүргізілген қоныстандыру саясатының мән мазмұнын айқындап, терең зерттеуге мұрындық болады. Осы турасында қор құжаттарының тарихи дерек ретіндегі маңызы зор. Қайталанбас деректерге сыни талдау жасап, ғылыми айналымға енгізу отандық тарих ғылымындағы кезек күттірмес мәселелердің бірінен саналады.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Журнал совещания по вопросам, связанным с образованием переселенческих участков в областях, управляемых по Степному положению 25 марта 1891 г. // ҚР ОММ. Қ. 19; т. 1, іс. 5. – 32 п.

2. Отчет о работе Семиреченской переселенческой организации за 1906-1913 годы // ҚР ОММ. Қ. 19; т. 1, іс. 26. – 158 п.

3. Свод законов Российской империи. Книга первая. Второе издание. – СПб., 1913. – Т. 2. – 2774 с.

4. Полный свод законов Российской империи. Книга вторая. – СПб., 1911. – Т. 9. – 4680 с.

5. Материалы о работах Семиреченской партии в 1905 году // ҚР ОММ. Қ. 19; т. 1, іс. 11–1 п.

6. Дело об оказании содействия уездными начальниками чинам Семиреченской переселенческой партии перевозочными средствами для служебных разъездов // ҚР ОММ. Қ. 19; т. 1, іс. 12. – 3 п.

7. План и смета статистических работ Семиреченской партии по образованию переселенческих участков на 1906 год; краткий отчет о работах летнего периода за 1905 год и другая переписка // ҚР ОММ. Қ. 19; т. 1, іс. 8. – 52 п.

8. Историческая справка о положении переселенческого дела в Семиреченской области // ҚР ОММ. Қ. 19; т. 1, іс. 67. – 7 п.
9. Велецкий Сергей Николаевич // ҚР ОММ. Қ. 19; т. 2, іс. 270. – 128-130 пп.
10. Отчет за 1908 год // ҚР ОММ. Қ. 19; т. 1, іс. 65. – 264-265 пп.
11. Переписка о службе чиновников особых поручений Велецкого С.Н. и Шлегеля Б.Х. // ҚР ОММ. Қ. 19; т. 2, іс. 210. – 20 п.
12. Сулейманов Аскарбек // ҚР ОММ. Қ. 19; т. 2, іс. 439. – 1-16 пп.

ДЕЙСТВИЯ РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ В КОЛОНИАЛЬНОЙ ПОЛИТИКЕ КАЗАХСТАНА В СЕМИРЕЧЬЕ

Г.Б. Тлеубекова

В данной статье освещены некоторые моменты колониальной политики, проводимой правительством царской России, как политического и исторического события, занимающего особое место в отечественной истории начала XX века. Основной целью переселенческого учреждения было размещение крестьян, переселившихся в край и подготовка земельных долей для будущих переселенцев. Изложены достоверные данные о том, что земли, находившиеся в пользовании местного населения веками, оказались «излишними».

Ключевые слова: Фонд переселения, Жетысуская область, колониальная политика начала XX века, «излишние» земли, трудные времена, стремление к свободе.

ACTIONS OF THE RUSSIAN EMPIRE IN THE COLONIAL POLICY OF KAZAKHSTAN IN SEMIRECHYE

G. B. Tleubekova

This article highlights some aspects of the colonial policy pursued by the government of tsarist Russia as a political and historical event that occupies a special place in the national history of the early twentieth century. The main purpose of the resettlement institution was to accommodate the peasants who moved to the region and to prepare land shares for future settlers. Reliable data are presented that the lands that had been in the use of the local population for centuries turned out to be «redundant».

Key words: Resettlement Fund, Zhetysu region, the early twentieth century colonial policy, «extra» lands, difficult times, the desire for freedom.

ӘОЖ 372

<https://doi.org/10.53355/ZHU.2022.102.1.019>

БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ҚЫЗЫҒУШЫЛЫҒЫН РОБОТОТЕХНИКАНЫ ОҚЫТУ АРҚЫЛЫ АРТТЫРУ

Мухашева М.Б.

Бүгінгі таңда, еңбек нарығында инженерлік мамандықтар бойынша кәсіптердің тапшылығы байқалады. Ерте жастан бастап балалардың нақты ғылымдарға деген қызығушылықтарын оятып, олардың арасында инженер мамандығын жаппай насихаттау қажет. Сол себептен робототехника курсы бастауыш сынып оқушыларынан басталу қажет. Балаларды өнертабыстық қызметке қызықтырып, ғылыми-техникалық шығармашылыққа деген талпыныстарын арттырудың маңызы зор.

Орта білім беруді ақпараттандырудың негізгі бағыттары мыналар болып табылады: орта білім беруді басқару тетіктерін жетілдіру, білім берудің біріңғай телекоммуникациялық

желісін құру, қашықтан оқытуды ұйымдастыру. Елбасының өзінің қазақстандықтарға арнаған жолдауында оқу-тәрбие үрдісін ақпараттық технологиялармен барынша қамтамасыз ету міндетін білім беру жүйесінің басты мақсатының бірі және оның болашағы үшін маңызды фактор екенін атап көрсеткен болатын.

Кілт сөздер: *робототехника, инженер, техника, ғылым, технология.*

Қазіргі таңда бүкіл дүние жүзінде робототехника ғылымы кең қолданыс тауып отыр. Қазақстан дамыған елдер қатарына қосылу мақсатында ғылыми-техникалық прогресстің осы бір маңызды бағытынан құр қалмауда. Робототехника автоматтандырылған техникалық жүйелерді құрумен айналысатын қолданбалы ғылым болып табылады. Робототехника бағдарламалау және механика сияқты пәндерге сүйенеді. Робототехника механика және жаңа технологиялар проблемасын жасанды интеллект проблемаларымен ұштастырады.

Бүгінгі таңда, еңбек нарығында инженерлік мамандықтар бойынша кәсіптердің тапшылығы байқалады. Ерте жастан бастап балалардың нақты ғылымдарға деген қызығушылықтарын оятып, олардың арасында инженер мамандығын жаппай насихаттау қажет. Сол себептен робототехника курсы бастауыш сынып оқушыларынан басталу қажет. Балаларды өнертабыстық қызметке қызықтырып, ғылыми-техникалық шығармашылыққа деген талпыныстарын арттырудың маңызы зор.

Робототехника курстары – бірқатар қиын техникалық пәндерді оқушыларға үйретуде керемет құрал. Мұнда оқушылардың тек логикалық ойлау қабілеті жетіліп қана қоймай, сонымен қатар, математикалық, алгоритмдік жалпы қабілеттері мен электронды сызбаларды түсіну, өз ойын нақты және дұрыс жеткізу, проблемаларды түрлі жолдармен шешу, топпен жұмыс жасау секілді басқа да зерттеушілік біліктіліктерін де дамытады. Нәтижесінде оқушылар өз жобаларын жүзеге асыра алады. [1.87 б.].

Робототехника – бұл ғылым мен техникалық алдыңғы қатарлы, озық салаларының бірі, робототехникасын оқыту – бұл физика, технология, математика, кибернетика және АКТ салалары бойынша білімдерін кіріктіретін, әр алуан жастағы оқушыларды инновациялық ғылыми-техникалық шығармашылық процесіне қатыстыруға мүмкіндік беретін жаңа пәнаралық оқыту бағыты болып табылады.

Робототехника оқушылар үшін 21 ғасырдың технологияларына жол ашады, олардың коммуникативтік қабілеттерін дамытуға мүмкіндік береді, өзара әрекеттестік, шешім қабылдау барысындағы дербестік дағдыларын қалыптастырып, олардың шығармашылық әлеуетін арттырады. Балалар және жасөспірімдер қандай да бір бұйымды өз қолымен жасап шығарғанда ғана оны жақсырақ түсінеді. LEGO оқыту ортасы осындай білім беру стратегиясын жүзеге асыруға көмектеседі. Курстың өзектілігі оның қазіргі әлемде өмір сүретін шығармашыл тұлғаны қалыптастыруға бағытталатынына негізделеді. LEGO WEDO, LEGO MINDSTORMS Education EV3 технологиялық жинақтары барлық заманауи құрастырмалар мен құрылғылардың негізіндегі физикалық ұстанымдар мен базалық техникалық шешімдерді зерттеуге бағытталған. Жаңа конструкторлық және жобалық-зерттеушілік негіздерін меңгеруді талап етеді және робототехникасы бағдарламасы осы талаптарды толықтай қанағаттандырады. [2.195 б.].

LEGO Education өнімдерімен жұмыстарды ұйымдастыру практикалық оқыту ұстанымдарына негізделеді. Аталған қызмет түрі баланың танымдық қызығушылықтарын дамытудың сыртқы шарты болып табылады. Бала жан-жақты дамуы үшін оның қызметін дұрыс ұйымдастыра білу керек.

Пәнаралық сабақтар әр түрлі бөлшектерді әзірлеу және жасауға деген табиғи қызығушылықтарына негізделеді.

LEGO оқыту конструкторларымен жұмыс жасау мектеп оқушыларына көптеген маңызды идеяларды танымдық ойын түрінде біліп, алдағы уақытта қажеті болатын дағдыларын дамытады. Модель жасау барысында – механика теориясынан бастап психологияға дейін түрлі білім салаларының көптеген мәселелері қамтылады, бұл біршама табиғи қалыпта іске асырылады.

Ұжымда жұмыс жасауға жаттықтыру және дербес техникалық шығармашылығын дамытудың маңызы зор. Модельді әзірлеу барысындағы қарапайымдық, конструктордың ауқымды конструктивті мүмкіндіктерімен үйлесім тауып, балаларға өз қолымен жасап шығарған модельден белгіленген міндеттердің орындалуын көруге мүмкіндік береді. [3.6 б.].

Курстың мақсаты алғашқы техникалық құрастыру және бағдарламалау, өзекті инженерлік -техникалық міндеттердің шешімін табу және техникамен жұмыс жасау дағдыларын дамыту.

Тағайындалуы: курстың оқыту бағдарламасы ғылыми-техникалық шығармашылықты насихаттауға және жастар арасында инженерлік мамандықтардың беделін арттыруға бағытталған.

Курстың міндеттері:

Оқыту:

- роботтехникалық құрылғыларды құрастыру туралы бастапқы білімді беру;
- роботтехникалық құрылғыларды құрастыру және бағдарламалау тәсілдерін үйрету;
- конструктор және компьютермен қауіпсіз жұмыс ережелерімен таныстыру.

Тәрбиелік:

• білім алушының бойында: ұқыптылық, мұқият болу, тәртіптілік, бастамашылық, коммуникацияға бейімдік, креативтілік, мотивация, жұмыс қабылеті, өзін-өзі сынау білу, дербестік, мақсаттылық секілді тұлғалық қасиеттерді дамыту.

- ақпараттық, коммуникативтік мәдениетін қалыптастыру.

Дамытушылық:

• қиялын, назарын, зияткерлігін, логикасын, моторикасын, ойлау қабілетін дамыту.

• білім алушының бойында: инженерлік, зияткерлік, конструктивтік-техникалық, коммуникативтік, шығармашылық қабілеттерін дамыту.

- инновациялық, конструктивті, логикалық ойлауын дамыту.

• өзінің ойын белгілі логикалық реттілікпен баяндау, өзінің көзқарасын білдіру, жағдайды талдау және логикалық пайымдау арқылы сауалдардың жауаптарын өз бетінше табу қабілеттерін жетілдіру.

Бағдарламаны игерудің жоспарлы нәтижелері

Тұлғалық

• зейінділігін, қажырлылығын, мақсатқа бағыттылығын, қиындықтарды жеңе білу біліктілігін дамыту;

- ойға алғанын дербес және шығармашыл түрде жүзеге асыру;

• өмірлік жағдайларға (оқиғалар, құбылыстар, әрекеттер) өз жеке көзқарасы негізінде баға беру; жалпы адами адамгершілік құндылықтар тұрғысынан қандай да бір әрекетке өз қатынасын түсіндіру.

Метапәндік

- конструктор бөлшектерін анықтау, ажырату және атауларын меңгеру;

• инструктор белгілеген шарттар, үлгі, сызба, сызбанұсқа бойынша құрастыру және сызбанұсқаны өз бетінше дайындау;

- инструктор белгілеген шарттар, үлгі, сызба, сызбанұсқа бойынша және өз бетінше бағдарламалау;

- өз білімі жүйесіне бағдарланып: жаңаны белгісізден ажыра білу;

• алынған ақпаратты қорыту: топтың бірлесіп атқарған жұмыстарын қорытындылау, заттар мен олардың бейнелерін салыстыру және топтастыру;

- берілген нұсқаулар бойынша жұмыс жасау;

• өзінің ойын белгілі логикалық реттілікпен баяндау, өзінің көзқарасын білдіру, жағдайды талдау және логикалық пайымдау арқылы сауалдардың жауаптарын өз бетінше табу;

- ұстаздың көмегімен сабақтағы қызметінің мақсатын анықтау және қалыптастыру;

- жұппен және топпен жұмыс; құрастырма туралы баяндау;

- жобада топпен жұмыс жасау, міндеттерді тиімді бөлу.

Пәндік

- қарапайым механика негіздерін білу;
- құрастырмалар, бөлшектерді жалғау түрері;
- құрастырмаларды дайындау реттілігі;
- техника әлемі туралы біртұтас түсінік;
- ретті алгоритмдік әрекеттер әзірлеу;
- шығармашылық ойын іске асыру біліктілігі;
- робототехника кабинетіндегі жұмыс барысындағы қауіпсіздік техникасын білу.

Аттестация нысандары:

- сайыстарға, көрмелерге қатысу;
- тестілеу;
- жобалар қорғау.

*Күтілетін нәтижелер және олардың нәтижелілігін анықтау тәсілдері**Білімділік*

Робототехника сабақтарының нәтижесі оқушылардың робототехникалық оқу конструкторларын қолдану арқылы бірқатар міндеттердің шешімін өз бетінше табу қабілеті, сонымен қатар, шығармашылық жобалар дайындауы болып табылады. Әрбір сабақтың нақты нәтижесі – белгілі міндеттерді орындайтын робот немесе механизм. Тексеру визуалды түрде – роботтарды бірлескен тестілеу арқылы, сонымен қатар, оқушылар әзірлеген құрастырмалардың ішкі құрылысы мен бағдарламасын зерттеу арқылы жүргізіледі. Негізгі қорытынды тексеру тәсілі – өтілген тақырыптар бойынша тұрақты сынақтар. [4.158 б.].

Дамытушылық

Ұсақ моториканың дамуындағы өзгерістер, зейінділік, ұқыптылық және өнертапқыш-конструктордың ойлау ерекшеліктері және ұқыптылығы механика бойынша жеке тапсырмаларды орындау барысында көрініс табады. Бергіш қатынасы белгілі редукторды және көптеген ұсақ бөлшектерден біршама күрделі құрастырмаларды жасау меңгерген дағдыны тұрақты тексеру болып табылады.

Сыртқы роботтар сайыстарында және дербес шығармашылық жобаларын қорғау барысында сәтті жұмыстардың нәтижесі әсіресе айқын байқалады.

Тәрбиелік

Робототехника сабақтарының тәрбиелік нәтижесі оқушылардың өзіндік жұмыстарға, белгілі модельдер мен алгоритмдерді жетілдіруге, шығармашылық жобалар жасауға талпынысы болып есептеледі. Мектеп оқушыларының ғылыми конференцияларына, роботтардың ашық сайыстарына қатысу және шығармашылығын еркін түрде көрсету оның білімін бекітеді.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Индустрия развлечений. ПервоРобот. Книга для учителя и сборник проектов. LEGO Group, перевод ИНТ, - 87 с.,
2. Филиппов С.А. Робототехника для детей и родителей. – СПб.: Наука, 2010, 195 стр.
3. Программное обеспечение ROBOLAB 2.9.
4. Интернет-ресурсы. Интеграция образовательных областей как средство организации целостного процесса в дошкольном учреждении : коллективная монография / Под ред. Л.В. Трубайчук. – Челябинск : ООО «РЕКПОЛ». – 158 с.

ПОВЫШЕНИЕ ИНТЕРЕСА МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ ЧЕРЕЗ ОБУЧЕНИЕ РОБОТОТЕХНИКЕ

Мухашева М. Б.

На сегодняшний день на рынке труда существует дефицит профессий инженерных специальностей. Необходимо начинать пробуждение интереса к точным наукам, массовую

популяризацию профессий инженера детям с достаточно раннего возраста. Поэтому курс робототехники необходимо начинать с младших школьников. Необходимо развивать интерес детей к изобретательской деятельности и научно-техническому творчеству.

Основными направлениями информатизации среднего образования являются: совершенствование механизмов управления средним образованием, создание единой телекоммуникационной сети образования, организация дистанционного обучения. В своем Послании народу Казахстана Президент отметил, что задача максимального обеспечения учебного процесса информационными технологиями является одной из главных целей системы образования и важным фактором ее будущего.

Ключевые слова: робототехника, инженер, техника, наука, технология.

INCREASING THE INTEREST OF YOUNGER STUDENTS THROUGH TEACHING ROBOTICS

M.B. Mukhasheva

Today, there is a shortage of engineering professions in the labor market. It is necessary to start awakening interest in the exact sciences, mass popularization of engineering professions for children from a fairly early age. Therefore, the course of robotics should start with primary school students. It is necessary to develop children's interest in inventive activity and scientific and technical creativity.

The main directions of informatization of secondary education are: improvement of mechanisms of management of secondary education, creation of a single telecommunication network of education, organization of distance learning. In his message to the people of Kazakhstan, the President noted that the task of ensuring maximum educational process with information technology is one of the main objectives of the education system and an important factor for its future.

Key words: robotics, engineer, technic, science, technology.

УДК 00

<https://doi.org/10.53355/ZHU.2022.102.1.020>

ПОДХОДЫ К ГЛОБАЛИЗАЦИИ ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНЫХ ТРАНСПОРТНЫХ СИСТЕМ

Кульмамиров С.А., Муратова Д.

Одним из реальных последствий информационной революции прошлого тысячелетия является дальнейшее развитие подходов к глобализации логистических систем. Этому способствует интеграция 3 быстрорастущих технологий: информационной коммуникационной технологии, цифровой телекоммуникации и транспортной логистики. Транспортная телематика развивается во всех направлениях (наземного, авиационного, железнодорожного, водного). Наиболее комплексные и масштабные исследования в области транспортной телематики проводятся для наземного транспорта, который и был объектом рассмотрения в настоящей статье. Вопросы автоматизации транспортно-логистической деятельности за последние годы рассматривались многими авторами. В связи с этим основной целью написанной статьи является обоснование направления повышения автоматизации работы управления автостоянками на основе включения функции планирования в перечень автоматизируемых функций. Достижение установленной цели и решение принятых задач позволили вывести на новый качественный уровень имеющиеся системы автоматизации.

Автоматизация работы любой организации является весьма сложным и трудоемким процессом, требующим от разработчиков углубленных знаний в области

автоматизируемых процессов. При этом кроме четкого понимания алгоритма течения того или иного бизнес-процесса с целью коммерциализации будущего программного продукта важна проработка его аналогов, представленных на рынке.

Полученные в статье решения позволили существенно увеличить надежность и ремонтпригодность транспортной системы, снизить необходимость в присутствии технического персонала непосредственно на объекте, а также обеспечивать оперативное решение всех проблем, относящихся как к оборудованию, так и к программному обеспечению, в соответствии с ИТЛ. Техническое обслуживание автоматической транспортной системы осуществляется по нашим решениям непосредственно либо через сеть партнеров в соответствии с сервисными договорами различного уровня.

Ключевые слова: Интеллектуальная транспортная система, транспортная инфраструктура, технологии транспортной логистики

Конвергенция информационной коммуникационной технологии (ИКТ) стала реально основой появления информационных систем (ИС) на цифровых платформах [1]. Теперь понятия «инфо-коммуникация» и «телематика» (телекоммуникация + информатика) представляют из себя вид процесса такого вида интеграции устройств на цифровой платформе. Общеизвестная проектная программа «Телематика» проводилась в Европе под названием Framework Program (FP) [2]. Здесь сотни реализованных проектов были объединены в 3 направлениях (рисунок 1): сервисная телематика, общественная телематика социальных форумов и телематика по организации занятости слоя населения в общественной жизни. Следующее 4 направление отмечалось как "горизонтальное направление". Оно ориентировано по реализации проектов в составе предыдущих направлениях телематики. Заметно, что процессы глобализации объединяют в эти направления новой технологии по названию интеллектуальные транспортные системы (ИТС).

В 1980 годы в трех регионах мира (США, Японии и Европа) запускается к реализации работы по развитию ИТС (систем транспортной телематики). На рынке появляются навигационные устройства на цифровой платформе: GPS (США), GLONASS (Россия) и Galileo (Европа) началось развитие транспортной телематики во всех видах логистических структур: наземного, авиационного, железнодорожного, водного. ИТС началась развиваться в интермодальной структуре. Наиболее успешным масштабным исследованием стал наземный транспорт.

В итоге все виды транспорта становятся главными движущими силами развитых стран в экономическом плане. Видоизмененная Современная жизнь населения Земли начали диктовать новые требования к мобильности транспортной системы. Особенно требовательными стали в направлении безопасности движения транспорта. Начали создаваться инновационные сервисы для пользователей транспортной системы с учетом обязательного выполнения рекомендаций экологической службы (рисунок 2).

Реализацию такой задачи может осилить ИТС с востребованными категориями пользователей, ориентированными выбором нужных сервисов. Отметим круг пользователей такой системы:

- пользователи общественного и индивидуального транспорта;
- пользователи особых категории (инвалиды труда и пожилые люди);
- мотоциклисты и велосипедисты, пешеходы городских улиц;
- пассажиры общественного транспорта;
- работники компании по перевозке пассажиров и грузов;
- общественные и государственные службы управления транспортом.

Рисунок 1. Направления развития проектов по телематике

Рисунок 2. Место ИКТ в развитии транспорта

К началу нового тысячелетия компания PIARC (Всемирная дорожная ассоциация) составляет классификацию системы транспортной телематики [3]. В состав классификации входит 32 оказываемых сервисов для пользователей ИТС. Сервисы группируются на 8 категории (таблица 1). Такая классификация не ограничивается дальнейшим развитием

сервисов. Положительным эффектом интеграции становится независимое развитие логистических сервисов. В итоге ИТС бросает вызов для пользователей транспортной логистики. Начинается освоение новых цифровых технологий и платформ, а также развивается сотрудничество с разработчиками ИКТ, телекоммуникации, навигационных и других технологий (рисунок 3). Далее создается цифровая архитектура транспортной телематики, определяются принципы цифрового развития ИТС. Компоненты ИТС начинают взаимодействовать через телекоммуникационные каналы по воздушной среде. Разрабатываются и оцениваются эффективность применения цифровых платформ в транспортной коммуникации. Архитектура принимает вид рамочной структуры с мультикритериальными подходами к проектированию состава ИТС. В этом плане в настоящее время широко используются 2 подхода применения архитектуры ИТС (The US National ITS Architecture, США и The European ITS Framework Architecture, Европа).

Таблица 1

Сервисы пользователей ИТС

Группа ИТС	Сервисы пользователей ИТС
Управление дорожным движением	1. Поддержка транспортного планирования
	2. Управление дорожным движением
	3. Управление в чрезвычайных транспортных ситуациях
	4. Управление требованиями по транспортированию
	5. Политика в области регуляции дорожного движения
	6. Управление технической эксплуатацией инфраструктуры
Информация для путешественников	7. Информация перед поездкой
	8. Информация во время движения для водителей
	9. Информация во время движения для общественного транспорта
	10. Индивидуальные информационные услуги
	11. Дорожные руководства и навигация
Системы транспортных средств	12. Улучшение распознавания
	13. Автоматизированное управление транспортным средством
	14. Предупреждение лобовых столкновений
	15. Предупреждение боковых столкновений
	16. Системы безопасности
	17. Системы предотвращения аварий
Коммерческие транспортные средства	18. Предтаможенные операции на коммерческом транспорте
	19. Административные процессы на коммерческом транспорте
	20. Автоматизированная инспекция безопасности на дорогах
	21. Мониторинг безопасности в коммерческих автомобилях
	22. Управление парком коммерческих транспортных средств
Общественный транспорт	23. Управление общественным транспортом
	24. Управление транспортом по требованию
	25. Управление комбинированным транспортом
Управление в чрезвычайных ситуациях	26. Сигнализация опасной ситуации и личная безопасность
	27. Управление аварийно-спасательным транспортом
	28. Опасные грузы и предупреждение инцидентов
Электронные платежи	29. Электронные финансовые перечисления
	30. Безопасность в общественном транспорте
Безопасность	31. Безопасность инвалидов
	32. Интеллектуальные перекрестки

В качестве примера рассмотрим американскую национальную архитектуру ИТС [5-6], разработанную согласно требованиям так называемого нормативного документа «Акт интермодальных транспортных операций» (1991). Эта архитектура позволяет получить общую модель построения и интеграции ИТС. Архитектура была специально разработана для развития городской, региональной и сельской транспортной структуры США.

В 1996 году появляется и используется первая версия архитектуры. После совершенства в 2003 году появляется пятая модификация архитектуры, которая до настоящего времени является актуальной темой развития в общественном развитии штатов США [5]. Архитектура ИТС поддержана специально созданной программой обучения пользователей ИТС, ориентированной на государственные и коммерческие структуры штатов США.

Исследованная выше архитектура ИТС состоит из трех уровней: два технических (транспортный и коммуникационный) и один организационный. Технические уровни

включают соответствующие компоненты системы, а организационный обеспечивает их поддержку и взаимодействие. На рисунке 4 изображена архитектура ИТС высшего уровня, где включает в себя и транспортный и коммуникационный уровни.

Такая архитектура высшего уровня составлена из 22 взаимосвязанных подсистем, которые распределены на четыре класса: пассажиры, управляющие информационные центры, транспортное средство во взаимосвязи с используемой дорогой. Коммуникационный уровень оценивает уровень взаимосвязи между подсистемами. Каждая подсистема содержит в себе пакеты оборудования (Equipment Packages).

Рисунок 3. Компоненты транспортной телематики [4]

Рисунок 4. Физическая архитектура ИТС США

Рисунок 5. Составляющие архитектуры ИТС США

Такие пакеты объединяют различные подсистемы в используемые группы, которые осуществляют самостоятельную организацию потребностей и сервисов ИТС. Функции системы оцениваются разработкой архитектуры ИТС по транспортной логистике в виде диаграмм потоков данных. Составляющие национальной архитектуры ИТС США показано на рисунке 5.

Все выбранные составляющие архитектуры связаны между собой информационными интерфейсами, регламентируемые нормативными документами NTCIP (National Transportation Communications for ITS Protocol). Региональные архитектуры ИТС можно описать и оценить имеющимися в протоколе руководствами [6].

Теперь интересно будет рассмотреть Европейскую архитектуру ИТС. В 1990 годы потенциал большинства европейских проектов в области транспортной телематики не реализованы. Для решения такой проблемы требовалось найти единый подход к архитектуре ИТС Европы. Эта проблемная задача начала реализовываться в 1998 – 2000 годы при реализации проекта KAREN. В итоге разработана новая структура ИТС для ее внедрения в составе Европейского Союза. Результатами реализации проекта FP европейская архитектура ИТС намного расширился [7].

Сейчас европейская архитектура ИТС имеет две части: пользовательские сервисы ИТС (таблица 1) и функциональная архитектура (Functional Viewpoint). Эти части обеспечивают реализацию пользовательских сервисов (рисунок 6). Например, проект KAREN содержит руководство по созданию, внедрению, оценке экономической эффективности архитектуры действующих ИТС (рисунок 7).

Рисунок 6. Европейская архитектура ИТС

Согласно подходам, заложенным в европейскую архитектуру ИТС, индивидуальную физическую и коммуникационную среду ИТС нужно строить в каждом конкретном случае применением особенностей и потребностей в сервисах согласно общей модели необходимой разработки (рисунок 8). Для облегчения получения архитектуры ИТС следует обеспечивать специальными инструментальными средствами путем создания БД. В итоге будут создаваться унифицированные среды разработки.

Таким образом, интегрированные технологии становятся будущими интеллектуальными транспортными системами (ИТС). Например, эксплуатация в гражданских целях навигационных спутниковых систем (ГНСС) типа GPS и GLONASS открывает новую эру использования ИТС. Появилась возможность регистрировать информацию о местонахождении стационарных и мобильных транспортных объектов в любой точке Земли и в любом диапазоне времени.

Уже завершается ввод в эксплуатацию европейской спутниковой навигационной системы Galileo, которая имеет большие перспективы в данном направлении.

Современными требованиями к ИТС являются высокая точность нахождения местоположения транспортных средств в реальном масштабе времени, организацию навигационного обслуживания аварийного транспорта, организацию навигационного сервиса в условиях наличия тоннелей и многоэтажных городских застроек. Для обеспечения таких требований требуется интеграция ИТС позиционирования к ОУ через беспроводную связь.

Таким образом, можно создать непрерывные виртуальные среды управления транспортными средствами в любых погодных условиях.

Рисунок 7. Модель разработки локальных архитектур ИТС

Рисунок 8. Общеввропейская модель архитектуры ИТС

Рисунок 9. Технологии, используемые для построения навигационных приложений ИТС

Сейчас архитектуры современных приемников ГНСС позволяют переход от аппаратной технологии построения на базе чип-комплектов ASIC (application specific integrated circuits) к программной технологии. Для этого используются сигнальные процессоры DSP (digital signal processor) [8]. Отметим преимущества такого программного перехода: сокращение времени разработки архитектуры на основе ГНСС и удачной организации внедрения созданных приложений, увеличение жизненного цикла архитектуры ИТС с уменьшением ее стоимости и увеличением надежности.

Таким образом, переход на DSP платформу может создать инновационные навигационные средства, использующие как ГНСС с новыми функциями, так и возможности производительности систем телекоммуникации (рисунок 9).

Рабочие группы стандартизации комитета CEN/TC 278

Рабочие группы	Наименование рабочей группы
WG1	Автоматическое управление доступом и взимание платежей
WG2	Системы управления грузовым транспортом и парком транспортных средств
WG3	Общественный транспорт
WG4	Транспортная и дорожная информация
WG5	Управление дорожным движением
WG6	Управление стоянками и парковками
WG7	Географические дорожные базы данных
WG8	Данные о дорожном движении: создание, хранение, распределение
WG9	Связь на короткие расстояния
WG10	Человеко-машинные интерфейсы
WG12	Автоматическая идентификация транспортных средств
WG13	Архитектура и терминология
WG14	Системы возврата угнанных транспортных средств

Рабочие группы стандартизации комитета ISO/TC 204

Рабочие группы	Наименование рабочей группы
WG1	Архитектура
WG2	Требования к качеству и надёжности
WG3	Технология баз данных транспортных информационных и управляющих систем
WG4	Автоматическая идентификация транспортных средств
WG5	Взимание платежей
WG6	Общее управление транспортным парком
WG7	Общее управление грузовым и коммерческим транспортным парком
WG8	Общественный и аварийный транспорт
WG9	Интегрированная транспортная информация, управление и контроль
WG10	Информационные системы для путешественников
WG11	Дорожные руководства и навигационные системы
WG14	Предупреждающие и управляющие системы в транспортных средствах и на дорогах
WG15	Связь на короткие расстояния для транспортных информационных и управляющих систем
WG16	Широкополосная связь/протоколы и интерфейсы

Здесь немаловажным является решение вопросов стандартизации в области ИТС. Процедуры, создаваемые международной стандартизацией ISO или CEN позволяют совмещать разные по архитектуре системы транспортной телематики. Страны, являющиеся членом этих организации, могут право вносить предложения по разработке своих новых стандартов или совершенствованию используемых стандартов.

Таким образом, работы по стандартизации по проектированию и применению возможностей ИТС проводятся своими рабочими группами (РГ) или техническими комитетами (ТК). Такие возможности соединены в таблицу 2 (CEN/TC 278) и ISO/TC 204 (таблица 3).

Стандарты CEN более корректны в своих требованиях и соблюдают требования стандартов ISO. Сейчас по всем странам всего мира наблюдается гармонизация процессов стандартизации в общих рамках ISO и CEN.

Вследствие такой глобализации появляется потребность интеграции и конвергенции современных цифровых технологий в общей среде, т.е. информационных, телекоммуникационных и транспортных. Поэтому ИТС является новым направлением, активно развивающимся на стыке современных явлений, как Индустрия 4.0. Теперь большинство проекты, казавшиеся труднодоступными буквально несколько лет назад, сегодня становятся реальностью в практическом применении.

На фоне таких технологических задач развития технического прогресса теперь появляются новые проблемы психологического плана [10]. Например, развитие человека, его роль в эксплуатации ИТС, ответственность разработчиков и потребителей в современной техногенной среде. Новые пути реализации задач по проектированию и применению мобильной высокотехнологической цифровой среды существования архитектуры ИТС с требованиями экологической безопасности являются новым этапом в создании глобальных технологий ИТС будущего.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Варакин Л. Е. Глобальное информационное общество: критерии развития и социально-экономические аспекты. - М.: МАС, 2001. - 44 с.
2. Kabashkin I. Transport Telematics. - Riga: RAU, 1999. - 342 p.
3. Chen K., Miles I. C. ITS Handbook 2000: Recommendations from the World Road Association (PIARC). - Boston; London: Artech House, 1999. - 434 p.
4. Telematics Master Plan Austria. Telematics Applications for Traffic and Transport. – Federal Ministry of Transport, 2004. - 19 p.
5. National ITS Architecture. – Federal Highway Administration, 2003.
6. National ITS Architecture Team. Regional ITS Architecture Guidance - Developing, Using and Maintaining on ITS Architecture for Your Region. Report No FHWA AOPP022024, 2001.
7. Bossom R. FRAMEES Guide to Configuration Management and ITS Architecture Documentation. - Project FRAMEES Public Report D14, 2003. - 69 p.
8. Ruff S. On the road with GPS. - Traffic technology international, Sept. 2005. - P. 42–46.
9. Кульмамиров С. А., Есбергенова А. А. Современные тенденции построения интеллектуальных транспортных систем. – Таллин: Ежемесячный международный научный журнал «UnitedJournal», № 32 / 2019, 11 с.
10. Кульмамиров С. А., Есбергенова А. А. Состояние развития интеллектуальных транспортных систем в Казахстане. – Таллин: Ежемесячный международный научный журнал «UnitedJournal», № 32 / 2019, 14 с.

УДК 658.3

<https://doi.org/10.53355/ZHU.2022.102.1.021>

ОБНОВЛЕННЫЙ НАЦИОНАЛЬНЫЙ КОДЕКС КОРПОРАТИВНОГО УПРАВЛЕНИЯ КАЗАХСТАНА 2021 ГОДА

Бекпаева Ж.А.

Корпоративное управление на микроуровне напрямую влияет на финансовое положение компании, на макроуровне играет важную роль в развитии экономики страны. Особое внимание на отечественном рынке теме корпоративного управления стало уделяться в период экономической нестабильности – последние 3 года. Выявлено, что в текущих реалиях надо учитывать современные digital – тенденции, думать о кибербезопасности, важно не забывать об управлении технологическими рисками.

В статье рассмотрены особенности обновленного кодекса корпоративного управления Республики Казахстан. Кодекс корпоративного управления 2021 года опирается на принципы ОЭСР, рекомендации ЕС, стандарты IFC, принципы ООН, международные стандарты GRI, кодекс корпоративного управления Великобритании и других стран.

Ключевые слова: *корпоративное управление, система корпоративного управления, управление рисками.*

В 2019 году Национальная палата предпринимателей Республики Казахстан «Атамекен» стала инициатором разработки обновленного Национального кодекса корпоративного управления. Весь 2020 года проводилась разработка обновленного кодекса, было предложено провести определенные корректировки в законодательстве, так как последнее обновление проводилось в 2007 году. [1].

С 2007 года по 2020 год принимались различные кодексы корпоративного управления в самих компаниях, холдингах, что помогло сформировать развитую практику корпоративного управления, ориентируясь на международные стандарты корпоративного управления, и при этом не опираясь на отечественный кодекс корпоративного управления [2].

В статье приводится анализ статей казахстанских и российских ученых на данную тему. Изучена информация на интернет-ресурсах финансовых организаций, на сайте

Национального банка, Казахстанской фондовой биржи, Депозитария финансовой отчетности и материалы Ассоциации финансистов Казахстана.

Финансовый сектор Республики Казахстан принимает активное участие в работе Национального совета по корпоративному управлению, основной задачей которого является разработка национальных стандартов корпоративного управления.

Для работы над обновлением отечественного кодекса была создана рабочая группа из состава опытных юристов, специалистов по корпоративному управлению, знающие международный и казахстанский конспект корпоративного управления. Был проведен сравнительный анализ казахстанской практики и лучших международных практик корпоративного управления. Проект был не только национальный, но и международный масштаб, так как вся работа над проектом проводилась в период карантина отечественные, российские и международные специалисты работали дистанционно. Сообщается, что при работе над текстом кодекса большой вклад, опираясь на свою практику в развитии корпоративного управления, внес АО «Народный Банк Казахстана». [3]

Цель разработки кодекса – подготовка инструмента для совершенствования корпоративного управления в казахстанских компаниях, обеспечивая долгосрочное развитие национальных компаний, достижение прозрачности управления благодаря использованию эффективных механизмов взаимодействия между советом директоров, топ-менеджментом и заинтересованными лицами.

Во время работы над обновлением кодекса корпоративного управления поднимались вопросы на различные темы и проводились круглые столы, собрания – совещания, соответственно сформировался определенный перечень актуальных тем на текущий день (рисунок 1).

Рисунок 1. Актуальные подтемы корпоративного управления в 2022 г.

В кодексе были проведены ряд изменений.

О критериях независимости директоров. В Законе критерии описаны максимально широко и в пользу самого независимого директора, но обычно независимые директора в Казахстане управляемые, удобные люди, то есть можно сделать вывод того, что концепция независимых директоров в Законе «Об акционерных обществах» на практике не применима. В ходе переговоров по поводу обновления кодекса в данной части была предложена идея расширения критериев независимости, проведения дополнительного обучения директоров.

Гендерное разнообразие в Совете директоров. Участники рабочих совещаний – приверженцы принципа поощрения гендерного разнообразия, так как изучили международные исследования, и убедились, что компании с гендерным разнообразием в Совете директоров показывают положительную динамику курса акций. В международной практике доля женщин в Совете директоров крупнейших компаний с каждым годом растет.

В обновленном кодексе описаны процедуры реализации прав акционеров вне зависимости от резидентства, особенности применения электронного голосования при организации деятельности органов управления, введено понятие электронного голосования, рассмотрен вопрос перераспределения акционерного контроля, расширен функционал и зона ответственности членов Совета директоров, уточнены критерии независимости директоров. В кодексе учтена международная практика в области управления рисками и внутреннего контроля, уточнены подходы к обеспечению прозрачности, раскрытию финансовой информации, введено понятие ESG.

В целом стоит отметить, что обновленный кодекс прописан с учетом применения цифровых технологий, и может быть интересен не только казахстанским компаниям, но и за рубежом.

Эффективная система корпоративного управления должна обеспечивать надлежащий уровень управления рисками. Корпоративное управление регулирует риск-профиль, внутренние данные, отчетность, политику и практику оплаты труда. Хочется отметить, что корпоративное управление и социальная ответственность – это не только система внешних стимулов, определенных утвержденных правил, а еще осознанное следование этическим международным принципам и лучшей практике по защите интересов всех заинтересованных сторон.

Стратегия развития Республики Казахстан подразумевает совершенствование института корпоративного управления, соответственно при написании национального кодекса корпоративного управления 2021 года учитывалось намерение Казахстана стать членом ОЭСР, а значит и соблюдались рекомендации по соответствию идеям и принципам ОЭСР.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Кушнарева И. Корпоративное управление в финансовом секторе: как измерить принципы ? Капитал. Центр деловой информации. Материал от 23.05.2019 г. <https://kapital.kz/business/104277/zolotoy-akkaunt-na-alibaba-com-poluchili-48-kompaniy.html>
2. Кузнецов М., Никишова М., Соловьева В. Разработка Кодекса корпоративного управления Казахстана: стейкхолдерский подход. 1(200) 2021. <https://ao-journal.ru/razrabotka-kodeksa-korporativnogo-upravleniya-kazahstana-steykholderskij-podhod>
3. Никишова М. Разработка кодекса корпоративного управления Казахстана – стейкхолдерский подход. Материал от 20.04.2021.

ЖАҢАРТЫЛҒАН 2021 ЖЫЛҒЫ ҚАЗАҚСТАН ҰЛТТЫҚ КОРПОРАТИВТІК БАСҚАРУ КОДЕКСІ

Бекпаева Ж.А.

Микродеңгейдегі корпоративтік басқару компанияның қаржылық жағдайына тікелей әсер етеді, макродеңгейде ол ел экономикасының дамуында маңызды рөл атқарады. Ішкі нарықта корпоративтік басқару тақырыбына экономикалық тұрақсыздық кезеңінде – соңғы 3 жылда ерекше көңіл бөлінді. Қазіргі нақты жағдайда заманауи цифрлық тенденцияларды ескеру, киберқауіпсіздік туралы ойлау, технологиялық тәуекелдерді басқаруды ұмытпау керек екені анықталды.

Мақалада Қазақстан Республикасының жаңартылған корпоративтік басқару кодексінің ерекшеліктері қарастырылады. 2021 Корпоративтік басқару кодексі ЭБДҰ қағидаттарына, ЕО ұсынымдарына, ІФС стандарттарына, БҰҰ қағидаттарына, GRI халықаралық стандарттарына, Ұлыбританияның және басқа елдердің корпоративтік басқару кодексіне негізделген.

Кілт сөздер: *корпоративтік басқару, корпоративтік басқару жүйесі, тәуекелдерді басқару.*

UPDATED NATIONAL CODE OF THE CORPORATE GOVERNANCE OF KAZAKHSTAN 2021

Zh.A. Bekpayeva

Corporate governance at the micro level directly affects the financial position of the company, at the macro level it plays an important role in the development of the country's economy. Particular attention in the domestic market has been paid to the topic of corporate governance during the period of economic instability - the last 3 years. It was revealed that in the current realities it is necessary to take into account modern digital trends, think about cybersecurity, it is important not to forget about managing technological risks.

The article considers the features of the updated corporate governance code of the Republic of Kazakhstan. The 2021 Corporate Governance Code is based on OECD principles, EU recommendations, IFC standards, UN principles, GRI international standards, the corporate governance code of the UK and other countries.

Key words: *corporate governance, corporate governance system, risk management.*

ӘОЖ 541.124

<https://doi.org/10.53355/ZHU.2022.102.1.022>

АДВОКАТТЫҢ АЗАМАТТЫҚ ІСТЕР БОЙЫНША БІЛІКТІ ЗАҢ ҚЫЗМЕТІН СЕНІМ БІЛДІРУШІНІҢ ӨКІЛІ РЕТІНДЕ КӨРСЕТУІ

Карасаева А.Б., Мусекенова А.А.

Мақалада адвокаттың азаматтық істер бойынша өкіл ретінде қатысуының құқықтық аспектілері: қатысу тәртібі және құқықтық негізі, қажетті құжаттар мен білім деңгейі, адвокаттың сот жарыссөздеріне қатысу мәселесі, өкілдік шартын жасау және істі азаматтық сатыда жүргізуге сенімхат беру ерекшеліктері сипатталған. Осы мақаланы дайындау кезінде негізгі әдіс ретінде адвокаттық қызмет мәселелері бойынша Қазақстан Республикасының «Адвокаттық қызмет және құқықтық көмек туралы» Заңын талдау болып табылады. Ғылыми зерттеудің талдау, синтез, индукция, дедукция және тарихи әдіс сияқты әмбебап әдістері қолданылды. Зерттеудің кейбір қорытындылары мен нәтижелері ресми-құқықтық әдісті қолдану арқылы алынды. Осы мақаланың мақсаты азаматтық істер бойынша білікті заң қызметін сенім білдірушінің өкілі ретінде- адвокаттың клиентпен жұмыс істеу кезіндегі кейбір мәселелерін ашу.

Кілт сөздер: *азаматтық процесс, өкілдік, адвокат, сот процесі, І инстанциялы сот, дәлелдемелік материалдар, құқықтық норма, іске қатысқан тұлғалар, заңның қолданылуы құқықтық қатынастар, сот өкілеттілігі*

Адвокаттық қызмет адвокат пен сенім білдірген тұлға арасындағы келісім негізінде жүзеге асырылады. Адвокат азаматтық іс жүргізуге сенім білдірушінің өзіне немесе ол тағайындаған тұлғаның атына берілген құқықтық көмекті көрсетуге өкілеттілік беретін азаматтық-құқықтық шарт негізінде сенім білдірушінің жеке немесе заңды тұлғаның өкілі ретінде қатысады.

Процеске өкіл ретінде қатысатын адвокат өз клиентінің мүдделерін соттарда, барлық мемлекеттік органдарда және қоғамдық ұйымдарда және құқық қорғау органдарында білдіре алады.

Азаматтық іс жүргізуге қатысатын адвокат өз қызметін оған берілген өкілеттіктер шеңберінде жүзеге асырады, осыған байланысты өкілеттіктер ұғымы, олардың көлемі мен ресімдеу тәртібіне қатысты мәселелердің тәжірибелік маңызы зор.

ҚР Азаматтық процесілік кодекстің 61-бабының 3-тармағына сәйкес «Адвокаттық қызмет және заң көмегі туралы» Қазақстан Республикасының заңында көзделген адвокаттың нақты істі жүргізуге өкілеттіктері адвокаттың куәлігімен және қорғау (өкілдік ету) туралы жазбаша мәлімдемемен расталады.

Адвокаттың азаматтық іс жүргізудегі бірқатар процесілік іс-әрекеттердің жүзеге асырылуы сенімхатпен куәландырылады. Заңды тұлғаның атынан сенімхат тиісті заңды тұлғаның басшысының атынан немесе осындай сенім хатты беруге уәкілеттігі бар тұлғамен беріледі.

Ұйымның атынан берілетін сенімхатқа сол ұйымның басшысы немесе қол қоюға өкілеттілігі бар басқа тұлға қол қояды және сенімхатқа ұйымның мөрі қойылады.

Өкілдің сот қарауына қалайша қатысқанына қарай өкіл беруші ісінің тағдыры шешіледі. Сот қарауындағы әртүрлі әрекеттерге адвокат-өкілдің қатысуын айтып кетелік.

Жауап алу кезінде адвокат өзінің куәсін дұрыстап зейін қойып тыңдауы, қарауы керек. Адвокаттың куәнің сөздеріне мән беріп мұқият қарауы судьяның да дұрыстап назар аударуын тудырады. Адвокат куәнің жауаптарын судьяның естігенін, хаттамаға енгізілгеніне сенімді болуы керек. Аса маңызды жауаптарға аса көңіл аудару үшін адвокат оны өзі үшін де қайталай алады.

Істі тыңдауға дайындық сатысында судья іске қатысушы тұлғаның мүддесін ескере отырып егер ұсынылып отырған дәлелдемелер және іс материалдары анық қажет етсе сараптама тағайындауға құқылы. Істің мән-жайлары бойынша белгілі бір әрекетті жасау сәтіндегі тұлғаның психикалық жағдайын анықтау қажет болған барлық жағдайларда сот-психиатриялық сараптаманы тағайындау қажет. Бұл әсіресе мәмілені жарамсыз деп тануға қатысты.

Адвокат сараптама шешуге тиісті қажетті сұрақтарды алдын ала дайындап қоюы керек. Сонымен бірге ол сарапшыға құқықтық сипаттағы сұрақтарды (мысалы, тұлғаның әрекет қабілеттілігі немесе әрекет қабілетсіз) қоюға болмайтындығын білуі керек және сұрақтар арнайы сала бойынша қойылуы қажет. Осы сұрақтарды құрастыру үшін мыналар қажет:

1. Осы құқықтық қатынас түрін реттейтін құқық нормасымен танысу;

2. Қандай да болмасын сұрақтың шешілу мүмкіндігін, яғни оған жауап алынатындығын білу керек.

Адвокат өз клиентінің мүддесі үшін азаматтық іс жүргізу заңдарының ережелеріне сәйкес сараптама тағайындау туралы, қосымша және қайталама сараптама тағайындау туралы сотқа өтініш бере алады.

Сот өкілдері процессуалды әрекеттері оларға өкілеттілік берген тұлғалар атынан жасайтын болғандықтан өкілдің өкілеттіліктерінің көлемі сенім білдірушінің (талапкердің, жауапкердің, дербес талап мәлімдемейтін 3-ші тұлғаның) процессуалды жағдайымен анықталады. Сонымен бірге сот өкілінің өкілеттіліктерінің көлемі сенім білдіруші нені бергеніне қарай да анықталады. Сонымен сенім өкілінің өкілеттіліктерінің көлемі екі мән-жайға байланысты: сенім білдірушінің өкілеттілігінің ауқымы және сенім білдіруші өкілге қандай өкілеттіліктер бергеніне қарай.

Өкілдің өкілеттіліктері мазмұны жөнінен жалпы және арнаулы деп бөлінеді. Жалпы өкілеттілік – сенімхатта көрсетілгеніне қарамастан кез келген өкіл орындауға құқылы процессуалды әрекеттер. Бұларға мынадай өкілеттіліктер жатады: іс материалдарымен танысу, іс материалдарының көшірмесін алу, қарсылық білдіру, дәлелдемелер ұсыну, дәлелдемелерді зерттеуге қатысу және сот процесіне қатысу мүмкіншілігімен байланысты өзге де әрекеттер.

Арнайы өкілеттілік – сенімхатта көрсетілсе ғана орындауға болатын әрекеттер. Осындай арнайы өкілеттіліктердің бірі - өкілмен сотта азаматтық істі қозғау. Судья егер талап арызды істі жүргізуге өкілеттілігі жоқ тұлға берген болса талап арызды қабылдаудан бас тартады [1].

Соттағы өкілділікке іс жүргізу заңымен барлық азаматтық істер бойынша барлық соттарда және азаматтық процесінің барлық сатысында жол беріледі.

Адвокат тараптардың азаматтық істі сотта қарауға тапсырма алып заңмен берілген барлық құқықтарды пайдалануы тиіс, соның ішінде бітімгершілік келісімін жасауға құқылы. Адвокат бұл құқықтарды өзге тараптардың өкілдерімен немесе сл мүдделі қарсы

тарап болып отырған адаммен жүзеге асыра алады. Сот органдарында азаматтық істі жүргізуге тапсырма алған адвокаттың міндеттеріне өзіне сенім білдірген адамға оның құқық тарын растау үшін қажетті құжаттарды алуға көмек көрсету де жатады. Адвокаттың бұл міндеттерді орындамауы тәртіптік шара қолдануға әкеліп соғады.

Тараптар келмеген жағдайда істі қарау процестің дұрыс жүруін бұзады. Тараптар жоқ болғанда шығарылған шешім ІІ инстанциялы сотпен жиі күшін жояды. Сондықтан адвокат сот отырысына тараптар немесе үшінші тұлғалар келмеген жағдайда не істеу керектігін білуі керек, егер тіпті заң осы тұлғалардың жоқтығында істі қарауға тиым салмаса да, жауапкер, талапкер немесе үшінші тұлға, кейде куә келмеген жағдайда істі қарағанда қандай салдар болуы мүмкін, мұндайда сот негізді және дұрыс шешім шығара ала ма, процестің қандай да болмасын қатысушысы жоқ болғанда объективтік шындықты аша ала ма – осыларға анализ жасауы қажет. Осы сұрақтарды адвокатпен дұрыс шешу оның сенім білдірушісі үшін де қажет. Адвокат тараптар жоқ кезде шешім шығару сенім білдірушіге пайда емес, залал әкелетінін естен шығармауы керек. Бірақ сенім білдірушілердің өзі осыған көп мән бере бермейді. Олар істі қарауға қатысушылардың біреуінің болса да келмеуі істің олардың пайдасына және тез шешілуіне көмектеседі, екінші жақтың жағымсыз түсініктері жойылады деп ойлайды. Адвокат өзінің сенім білдірушісіне мұндай түсініктің қаншалықты қате екендігін түсіндіруі керек [2].

Тараптардың ерік білдіруінсіз тапсырма бойынша өкілділік туындамайды.

Адвокаттық қызметтің адамгершілік белгісі І инстанциялы соттың жариялы сот ісін қарауында анық көрінеді. Адамгершілік талаптарынан сәл ауытқу - сот мәжілісінің тәртібін, кәсіби жүріс-тұрыс ережелерін бұзу, тәкаппарлық, құлықсыздық көрсету қоғам назарына тез түсіп, адвокатураның беделіне және мамандықтың абыройына нұқсан келтіреді. Міне, сондықтан істі ашық қараған жағдайда адвокаттан жинақтылық, ынта, ішкі өзін өзі қадағалау және өзін өзі тәртіпке салу талап етіледі. Бірінші сатылы сотта істі қараудың барлық сатыларында адвокаттық процессуалдық қызметінде мінез-құлықтың ерекше мәні оның нақты және дәлелдік материалдарға, әсіресе сот жарыссөзінде дәлелдемелерге баға беру, істі мәні бойынша қарау барысында оларға зерттеу әдістерінде, дәлелдемелерді ұсыну тәртібі мен уақыт туралы мәселелерді шешуге қатынасынан көрінеді.

Сотта істі қарау - дұрыс жүріп келе жатқан азаматтық процестің үздіксіз сатысы, онсыз мекемелер мен азаматтардың заңмен қорғалатын мүдделері мен субъективтік құқықтарын сотта қорғау мүмкін емес. Өйткені соттық өкіл процеске өзінің емес өкіл берушінің материалдық құқықтық мүддесін қанағаттандыру үшін процеске қатысады, оның сот ісін қараудағы заңи мүдделілігі материалды емес, процессуалды. Сот өкілінің процессуалды мүдделілігі мына мағынаны білдіреді: өкіл берушінің атынан және оның мүддесі үшін сот ісін қарауға қатыса отырып оның мынадай процессуалды мақсатқа жетуді көздеуінде – белгілі бір мазмұндағы шешім қабылдау, іс бойынша өндірісті тоқтату немесе арызды қараусыз қалдыру туралы шешім қабылдау [3].

Азаматтық процестің істі мәні бойынша қарайтын, дәлелдемелерді зерттейтін, шешім шығаратын, нақты құқықтар мен міндеттер анықтайтын басты сатысы сотта іс қарау болып табылады. Оны дұрыстап ұйымдастыру және әрбір істі азаматтық іс жүргізу заңдарына сәйкес қарап жүргізу – негізгі және заңды шешім қабылдаудың, құқық бұзушылықтың алдын алудың, заңды бұлжытпай орындау рухында азаматтарды тәрбиелеудің маңызды шарты болып табылады [4].

Өкілділік шартынан туындайтын қатынастар:

- азаматтық құқықтық;
- азаматтық процессуалдық.

Адвокат-өкіл мен сенім білдіруші арасындағы азаматтық құқықтық қатынастар заң консультациясымен, бюросымен, фирмамен жасақан шарт негізінде қалыптасады. Азаматтық процессуалды қатынастар өкіл болып табылатын адвокатпен арадағы процессуалды құқық нормаларымен реттеле тін қатынастар.

Адвокаттың сот қарауындағы әрекеттері:

- тараптардың құқықтары мен міндеттері, істің нақты мән-жайларын анықтауға ықпал ету;
- сенім білдірушінің заңды мүдделері мен құқықтарын қорғауға өзінің барлық күшін жұмсау;
- оның дұрыстығын негіздеу үшін барлық заңды әдістер мен тәсілдерді қолдану.

Заң консультациясының меңгерушісі, адвокаттар алқасының төрал қасы азаматтың мүліктік жағдайына қарап адвокатпен көрсетілетін заң көмегіне ақы төлеуден толық немесе ішінара босатуға құқылы. Сот шығын дарымен байланысты барлық ұйғарымдарға жеке шағым берілуі немесе қарсылық келтірілуі мүмкін [5].

Істі қарау тараптардың өтініші немесе соттың бастамасы бойынша және сот отырысында адвокат немесе тараптардың өзге өкілі болмаған жағдайда кейінге қалдырыла алады. Іске қатысуға тараптың өкілін жіберместен бұрын сот оның өкілеттілігін тексереді. Өкілеттілік сот отырысының хаттамасына енгізіле отырып өкіл беруші тұлғаның ауызша арызымен немесе заңмен белгіленген тәртіпте куәландырылған ерекше сенімхатпен ресімделеді.

Мына тұлғалар тараптардың өкілдері бола алмайды:

1. 18 жасқа толмағандар;
2. сот қаулысымен жеке және қоғамдық құқықтары шектелген;
3. қамқорлықта тұрған тұлғалар;
4. адвокаттар алқасынан шығарылған тұлғалар;
5. судьялар, сот мүшелері, тергеушілер мен прокурорлар, олар ата-аналары, асырап алушы, қамқоршы, сондай-ақ соттың немесе прокуратураның өкілі болған жағдайларды қоспағанда.

Прокурор, тараптар, үшінші тұлғалар және олардың тұлғалардың келуі мен байланысты барлық сұрақтарды шешіп алған соң сот сот мәжілісін жалғастыру мүмкіндігі болған жағдайда куә, сарапшы, аудармашылардың, т.б. келгендігін тексереді, келмегендердің келмеу себептерін анықтайды және прокурордың қорытындысын, тараптардың сөздерін тыңдап болған соң осы сот мәжілісінде істі тыңдау немесе оны кейінге қалдыру туралы шешім шығарады [6].

Талаптарды қосу және бөлу жөніндегі мәселені шешу айтарлықтай қиындық тудырады.

ҚР АПК-не сәйкес сот дәлелдемелерді олардың жиынтығымен сотта жан-жақты, толық және объективті қарауға негізделген ішкі сенімі бойынша бағалайды. Сондықтан адвокат өз позициясын аргументтей отырып сот сенімінің қалыптасуына ықпал етеді. Бастысы бұл ықпал ету клиентке зиянды емес, оған пайдалы болуы керек. Осы сатыда адвокат өзінің аналитик талантын, шешендік өнерін, құқықтық білімін көрсетуге мүмкіндік алады.

Заңдарда сот сөзінің міндетті тиісті құрылымы қарастырылмаған. Алайда тәжірибедегі сот сөзінің құрылымы істің нақты жағдайының негіздемесі, дәлелдемелерді құқықтықталдау және мәні бойынша істі шешу туралы өз ойын білдіру болып табылады.

Сот жарыссөзі істі сотта қарау сатысында дербес бөлігі болып табылады. Адвокат сот жарыссөзінде екі мақсатты көздейді. Біріншіден, іс бойынша өзінің құқықтық позициясын негіздеу; екіншіден, сотты өзінің дұрыс айтып тұрғандығына сендіру.

Азаматтық істерді қарау жөніндегі сот отырысында сот сөзінің мынадай түрлері бар:

1. Азаматтық талапкердің және жауапкердің сөзі;
2. I инстанциялы сотта азаматтық істер бойынша прокурордың және адвокаттың сөзі;
3. II инстанциялы сотта азаматтық істер бойынша прокурордың және адвокаттың сөзі;
4. Қоғамдық ұйымдар мен еңбек ұжымы өкілдерінің азаматтық істер бойынша сөзі;
5. Сот сөзінің ерекше түрі ретіндегі реплика.

Сот жарыссөзінде прокурор мен адвокат сөзі ерекше орын алады. Біз тек адвокаттардың сөзін ғана қарастырамыз.

Адвокаттар сот жарыссөзіндегі олардың сөзін судьялар тыңдамайды дегенді жиі айтады. Соттың көңіл аударуына, сөздің психологиялық әсер етуінің тиімділігін күшейтуге сөз текстінің белгіленген лингвистикалық құрастырылуы, анық композициясы көмектеседі. Сотта сөйлеудің тұтастылығының негізін негізгі айтылмақшы ойдың логикалық құрылымы мен пәндік-құрылымдық мазмұны құрайды. Барлық өзге жария сөз үшін сияты сот сөзі де үшке бөлінеді:

1. Кіріспе;
2. Негізгі;
3. Қорытынды.

Сот сөзіне ынта оратордың сот құрамымен байланыс орнатқанына т.б. көбінесе байланысты. Кіріспе бөлігі сөздің мәнімен анықталады және істің кейінгі мән-жайларын зерттеу негізі болып табылады, шешілуі қажет мәселелерді қамтиды [7].

Судьяларды сендіруге тырысу және сот отырысында отырған азаматтардың эмоциясы мен интелектісіне барынша әсер ету күрделі тілдік құралдар білімін талап етеді. Соңғысы логикалық байланыс пен сөздің мәндік байланысына әсер еткен болар еді. Жекелеген сөздер мен композициялық бөліктер арасындағы логикалық байланыстың маңызды құралы ойдың кезекті дамуына сілтеме жасайтын арнаулы құралдар, қарама-қайшы қатынастар, себеп-салдарлы қатынастар, бір ойдан екіншісіне ауысу, қорытынды, түйін болып табылады [8].

Сот жарыссөзінің басты міндеті - өзінің құқықтық позициясын дәлел деу, сотта зерттелінген және жиналынған дәлелдемелер негізінде қарама-қарсы жақтың позициясын жоққа шығару, құқықтық материалдарды тиімді қолдану. Қарсы жақтың адвокаттарының сөзінің кейбір өзіндік ерекше лiктерi бар. Қарсылықтар мынадай болуы мүмкін:

А. Талапкердің талаптарының барлық фактілерін емес, қандай да болмасын біреуін дәлелдеу арқылы жоққа шығару;

Ә. Қарсылас жақтың позициясын құрап отырған дәлелдемелерді сынға алу;

Б. Қарсы тараптың талаптарын негіздеу, т.б.

Келтірілген нұсқамалар екі тараптың да өкілдеріне қатысты. Жарыссөздің барлық қатысушылары сөйлегеннен кейін олар айтылған сөздерге байланысты қайтадан сөйлейді. Соңғы сөз әрдайым жауапкер мен оның өкіліне тиесілі. Соңғы сөзге, яғни репликаға қатысу міндетті болып табылмайды. Іс барысында адвокат соңғы сөзден нәтиже, оның мәні бар ма екенін шешуге құқылы. Сот процесі жарыспалылық арқылы екі қарама-қарсы функциялардың соқтығысуы, дау, пікір-талас, аргументтер таласы жағдайында, әрбір мән-жай зерттелгенде, қорғау және айыптау тұрғысынан әрбір дәлелдеме тексерілгенде шындықты анықтайды. Мұнда сот жарыс сөзінің алар орны ерекше [9].

Сот сөзі әрдайым да шығармашылық процестің жемісі, ол автордың жеке даралығын көрсетеді. Бір іс бойынша екі адвокаттың сөзін тыңдап тіпті құқықтық позициясы бір болса да олардың бір-бірінен ерекшелігіне көз жеткізуге болады. Сот жарыссөзіне қатысу адвокаттың І инстанциялы соттағы неғұрлым жауапты міндеттерінің бірі. Сот жарыссөзі істі мәні бойынша қарауды аяқтайды, бұған қатыса отырып адвокат істі мәні бойынша қараудың қорытындысын шығарады, нақты мән-жайларға қатысты қоры тынды ойын айтады, сотпен зерттелінген дәлелдемелік материалдарға өз бағасын ұсынады, осы дауға қолдануға жататын құқықтық норма, талаптың негізділігі туралы өз пікірін айтады [10].

Сот жарыссөзінде дәлелдемелерге жүргізілген зерттеу және іс мән-жайларын зерттеудің нәтижесі айтылады. Іске қатысқан тұлғалар істің қандай мән-жайлары белгіленеді және қандай дәлелдемелер негізінде, қандай дәлелдемелер дұрыс болды, қандай мән-жайлар дәлелдемелермен бекітілмеген, қандай заң қолданылуы керек еді, даулы құқықтық материалдық қатынас тардың мазмұны қандай, істі қалай шешу керектігі жөнінде өз ойларын ортаға салады. Сот жарыссөзіне тұлғалардың сөйлеу тәртібі заңмен қатаң белгіленген.

Мақаланың авторлары «Адам құқықтары жоғары құндылық болып табылады» деген қағидатты ескере отырып, азаматтық іс жүргізу үрдісінің осы институты азаматтық процестегі аса маңызды сатылардың бірі деп санайды. Дәл осы институт азаматтық іс бойынша әділдікті орнатуға септігін тигізіп, адамдардың бұзылған құқықтарын қалпына келтіреді.

Адвокаттың азаматтық істер бойынша сотқа қатысу институты істің дұрыс шешілуіне, адам мен азаматтың бұзылған құқықтарының қалпына келтірілуіне ықпал ететін азаматтық іс жүргізудегі маңызды институттардың бірі болып табылады.

Өкіл адвокат - азаматтық сот ісін жүргізудің субъектісі, адамның сот арқылы қорғауға және білікті заңгерлік көмекке конституциялық құқығын жүзеге асыратын, жеткілікті білімі мен тәжірибесі бар, өзінің процестік қызметінің сапасы, уақтылығы мен тиімділігіне жауап беретін кәсіби заңгер.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. З. К. Абдуллина Қазақстан Республикасының азаматтық іс жүргізу құқығы: оқу бағдарламасы және тестілік тапсырмалар / Абдуллина, З. К., Байсалов А. Д.; Дәнекер халық аралық құқық және халықаралық бизнес Астана акад. - Астана : Дәнекер, 2016 . - 141 б.
2. Ү.Ө. Нұрмашев Қазақстан Республикасының Азаматтық іс жүргізу құқығы: Оқу құралы / Нұрмашев, Үсен Өтеғалиұлы, Нұрмашева, Феруза Үсенқызы - Алматы: Жеті жарғы, 2015. - 400 б.
3. Е.О. Алауханов Қазақстан Республикасындағы адвокатура және адвокаттық қызмет: оқулық / Е. О. Алауханов; ҚР білім және ғылым министрлігі; әл-Фараби атын. ҚҰУ - Алматы, 2014 . - 344 б.
4. Л. М. Орлова. Права сторон в гражданском процессе. Издательство БГУ, 1973, -Б.182.
5. М.А. Аленов Азаматтық іс жүргізу құқығы/ Аленов, Марат Амрадинович, Мадиярова, Айнұр Сатылғанқызы - Астана, 2016 . - 431 б
6. Н.Ш. Қамбарова Азаматтық іс жүргізу құқығы: оқу құралы / Қамбарова, Нестай Шерғалиевна, - Алматы : Заң әдебиеті, 2015. - 106 б.
7. Вопросы теории и практики судебного разбирательства гражданских дел. Сборник научных трудов. Саратов, СПУ, 1988.-Б.35.
8. Мейірбекова, Г. Б. Адвокаттың қорғау сөзінің нысаны / Г. Б. Мейірбекова // ҚазҰУ хабаршысы. Заң сериясы. - 2016. - № 1.
9. Сейпиева, К. Р. Адвокаттың кәсіби мінез-құлық этикасы, кәсіби біліктілік мәртебесі мәселелері / К. Р. Сейпиева, Б. М. Садықов // Абай Мырзахметов атындағы Көкшетау университетінің хабаршысы. - 2017. - № 3.
10. С.Т. Тыныбеков Қазақстан Республикасындағы адвокатура және адвокаттық қызмет: оқулық / С. Т. Тыныбеков,; Дәнекер х.-а. құқық және х.-а. бизнес ин-ты, Әл-Фараби атын. Қазақ Ұлттық ун-ті - Алматы : Дәнекер, 2016 . - 317 б.

ОКАЗАНИЕ АДВОКАТОМ КВАЛИФИЦИРОВАННОЙ ЮРИДИЧЕСКОЙ ПОМОЩИ ПО ГРАЖДАНСКИМ ДЕЛАМ В КАЧЕСТВЕ ПРЕДСТАВИТЕЛЯ ДОВЕРИТЕЛЯ

Карасаева А.Б., Мусекенова А.А.

В статье рассмотрены правовые аспекты участия адвокатов в гражданских делах в качестве представителя: порядок и правовые основания участия в процессе необходимые документы и уровень образования вопросы участия адвоката в судебных прениях заключение договора представительства и особенности выдачи доверенность для ведения дела в суде первой инстанции. Основным методом при подготовке настоящей статьи является анализ Закона Республики Казахстан «Об адвокатской деятельности и правовой помощи» по вопросам адвокатской деятельности. Использовались такие универсальные методы научного исследования, как анализ, синтез, индукция, дедукция и исторический метод. Некоторые выводы и результаты исследования были получены с использованием официально-правового метода. Целью данной статьи является раскрытие квалифицированной юридической службы по гражданским делам как представителя доверителя-некоторых проблем адвоката при работе с клиентом.

Ключевые слова: *гражданский процесс, представительство, адвокат, судебный процесс, суд первой инстанции, доказательственные материалы, правовая норма, лица, участвующие в процессе*

PROVISION BY A LAWYER OF QUALIFIED LEGAL SERVICES IN CIVIL CASES AS A REPRESENTATIVE OF THE ATTORNEY

A.B. Karassayeva, A.A. Mussekenova

The article considers the legal aspects of the participation of lawyers in civil cases as a representative: the procedure and legal grounds for participation in the process the necessary documents and the level of education the issues of participation of a lawyer in court debates the conclusion of a representation contract and the specifics of issuing a power of attorney to conduct a case in the court of first instance. The main method of preparing this article is to analyze the law of the Republic of Kazakhstan "on advocacy and legal assistance" on issues of advocacy. Universal methods of scientific research were used, such as analysis, synthesis, induction, deduction, and the historical method. Some of the conclusions and results of the study were obtained using the official and legal method. The purpose of this article is to provide qualified legal services in civil cases as a representative of a lawyer - to reveal some of the problems of a lawyer when working with a client.

Key words: *civil procedure, representation, lawyer, trial, court of first instance, evidentiary materials, legal norm, persons involved in the process*

UDC 541.124

<https://doi.org/10.53355/ZHU.2022.102.1.023>

LISTENING SKILLS IN LEARNING A LANGUAGE

B.D. Tleubay

The article is about modern teaching with listening comprehension. Also, below is an easy way to improve language listening skills. Language is considered the main means of communication and is affirmed as an association of human existence. However, communication involves not only speaking, but also listening, that is, a method to perceive and experience to feel how a conversation or business happens. In particular, receptive abilities are at the top of the list, as a result of which modern Pedagogy meets with different tasks in the curriculum.

Key words: *education system, listening skills, abilities, learners, secondary school.*

Listening is considered the cornerstone for the development of all other possibilities and the main means by which students develop original interaction with the language and culture being studied.

The purpose of listening is considered to be giving instructions to students or collecting information from various types of notices or genres, such as voice, study, directive, poem, song, etc., as well as dialogues: debates, films, etc. Teachers are required to accept take into account these things, student motivation, attention and learning styles, to merit goals.

The listening ability of language learners depends on many things, such as language ability, understanding of context, etc. Students need to listen to many words in order to develop listening skills, for example, short telephone conversations, announcements at the airport, memo on work, voice, poems, songs. The main purpose of listening at the secondary level is to enable students to learn how to work effectively in real conditions.

More commonly speech experience. But listening has the potential to become secondary to other more intense speech abilities, the importance of listening is undeniable. Nearly all studies have shown that this is actually a more commonly d speech experience by learners. Listening in the facilitator is about how we get and examine fresh information. As we acquire the required professionalism for effective listening, the reciprocal organization we get as speech learners will surely assistance us exact mistakes, and importantly expand our motivation to continue learning, and will certainly assistance us become more confident in using the language.

It's important to elevate the attention of the stakeholders to qualify and educate English Language secondary school instructors with the intention to grasp after which to impart the abilities that lead them to capable of reap the following:

1. To broaden their getting to know reports that may be tailored to exceptional getting to know situations.

2. To be capable of use academic era efficaciously with the intention to assist the scholars develop their listening abilities, and accordingly broaden the other 3 skills.

3. To enhance students skills to allow them to reveal their abilities in listening competencies, and accordingly, the alternative 3 abilities of English Language.

Obviously, the implementation of this type of teaching calls for right qualification and appropriate education which retain 2 during the career. This way that instructors are usually in want of non-stop expert improvement with the intention to be capable of assist secondary school students collect all English Language abilities in general and listening abilities in particular.

Students can talk English powerfully and successfully too. They do not want to be a child; they in reality need to learn as a child does. J. Marvin Brown states: "If you want to become like a native speaker, you don't need to learn when you are a child. You need to use the same methods as a child". Cited in Kwanjira Pupairoj. (2009. P. 2). [1]

The study of a foreign language as 2 languages is a lively process in which a number of factors influence the language development of students. It's not easy to learn a foreign language, but there are ways to help second language learners learn a new language more easily with every skill. I'm trying to have a conversation about how to improve communication skills in this study. One of the problematic abilities for learners, especially young children, is considered internal listening. As a consequence, in order to help the children, master this experience with the support of global media, we need rather favorable ways of learning. Practical listening skills will certainly help you understand what the speaker wants to say, edit the pronunciation and standardize it.

Listening as Comprehension

Listening as comprehension is the conventional way of considering approximately the nature of tuning in. Undoubtedly, in most technique manuals tuning in and tuning in comprehension are synonymous. This see of tuning in is based on the assumption that the most work of tuning in moment dialect learning is to facilitate understanding of talked. We'll look at this see of tuning in some detail some time recently considering a complementary see of tuning in — listening as procurement. [3] This last mentioned see of tuning in considers how tuning in can provide input that triggers the assist improvement of second-language capability.

Great changes have taken place in recent decades in how language listening is perceived and practiced. We have importantly moved away from the rather vague notion of awareness as the goal of listening; instead, listening is now perceived as a difficult experience, operating on several levels, and should be practiced appropriately. Forecast and relative test of Internet resources reveal the main difficulties of listening in the study of language as follows way. Remarkable practice of revisiting the use of language. The bulk of the layouts for language learning include a listening component. As we listen, we look at many weighty language definitions every day, such as lexicographic vocabulary, grammatical structures, intonation, accent, and our personal interpretation. We can learn fresh texts and expressions by listening to them often. In addition to the vital revision of the use of language, shared knowledge from the news, or even advertising, can absolutely be useful to the same listeners. Listening is also considered a wonderful technique for training our attention.

Types of Listening In order to be an effective listener in different situations, people must first consider the purpose of listening.

Researchers have identified five types of listening based on five different purposes:

1. Appreciative listening.
2. Discriminatory listening.
3. Comprehensive listening.
4. Empathetic listening.

5. Critical listening.

Appreciative Listening for pleasure or pleasure. Your goal is to easily enjoy the thoughts and experiences of others, the others hear what they say. Meaning otherwise transferred as words itself. In a comprehensive listening situation, our goal is to understand and learn the message of the speaker and learn to remember what you can do what was said.

Think of the speaker.: Persuasive communications include politicians, news, advertisers, etc. Critical listening understands the person and the context. Many arguments don't stand on their own and don't understand what the person is saying. What you say can contribute to the understanding and thus to the evaluation of your message. Critical Listening Skills Probing: Asking questions to add inform and help them develop their arguments. How, what, why, when, where and who. It helps to separate things, understand the differences and get to important details. [4]

The contemporary-day powerful techniques of coaching listening abilities encompass the whole lot from interactive workout to multimedia resources. Listening abilities can fine learn or progressed via easy and attractive activities that recognition extra at the getting to know manner in place of the final product. It does not count number you're working with small or big companies of students, you could use any of the subsequent approach to expand your very own techniques for teaching students the way to listen well.

REFERENCES:

1. A.Kongkiatkraion July 9, 2009: DEPT, AUA Language Center 179 Rajadamri
2. Website:<https://scienceforum.ru/2019/article/2018010792> Education Resources Information Center
3. Listening. Wikipedia, the free encyclopedia. Retrieved from <https://en.wikipedia.org/wiki/Listening>
4. Nunan, D. (1997). Listening In Language Learning. JALT Publications. Retrieved from <https://jalt-publications.org/tlt/articles/2203-listening-language-learning>

ТІЛДІ ҮЙРЕНУ КЕЗІНДЕ ТЫҢДАУ ДАҒДЫЛАРЫ

Тлеубай Б. Д.

Мақала тыңдап түсіну арқылы заманауи оқыту туралы. Сондай-ақ, төменде тілді тыңдау дағдыларын жақсартудың оңай жолы берілген. Тіл қарым-қатынастың негізгі құралы болып саналады және адам болмысының бірлестігі ретінде бекітіледі. Дегенмен, қарым-қатынас тек сөйлеуді ғана емес, тыңдауды да қамтиды, яғни әңгімелесу немесе бизнестің қалай болатынын сезіну және сезіну әдісі. Атап айтқанда, қабылдау қабілеттері тізімнің басында тұр, соның нәтижесінде қазіргі Педагогика оқу жоспарындағы әртүрлі тапсырмалармен кездеседі.

Кілт сөздер: *білім беру жүйесі, тыңдау дағдылары, қабілеттер, оқушылар, орта мектеп.*

НАВЫКИ АУДИРОВАНИЯ ПРИ ИЗУЧЕНИИ ЯЗЫКА

Тлеубай Б.Д.

Статья посвящена современному обучению навыкам аудирования. Кроме того, ниже приведен простой способ улучшить навыки аудирования. Язык считается основным средством общения и утверждается как ассоциация человеческого существования. Однако коммуникация предполагает не только говорение, но и слушание, то есть способ восприятия и переживания, чтобы почувствовать, как происходит разговор или дело. В частности, во главе списка находятся рецептивные способности, в результате чего современная педагогика сталкивается с различными задачами в учебной программе.

Ключевые слова: *система образования, навыки аудирования, способности, учащиеся, средняя школа*

МЕКТЕПТЕ БИОЛОГИЯНЫ ОҚЫТУДА БЕЛСЕНДІ ӘДІСТЕРДІ ҚОЛДАНУДЫҢ ТИІМДІЛІГІН ПАЙДАЛАНУ

Қараталова З.С.

Ғылыми жетекші: *Дауренбекова Ш.*

Мақалада мектепте биологияны оқытуда белсенді әдістерді қолданудың тиімділігін пайдалану көрсетілген. Оқушылардың сабаққа деген қызығушылығын, ынтықсын арттыру үшін алдымен сабақтарда оқытудың белсенді әдістерін қолдана отырып, оқу тиімділігінің нәтижелерін талдап, соған қарай мектептерде оқыту әдістеріне қолдану жұмыстарын жүргізу қарастырылған.

Кілт сөздер: *оқытудың белсенді әдісі, модель құрастыру, биологиялық театр, кластерлер.*

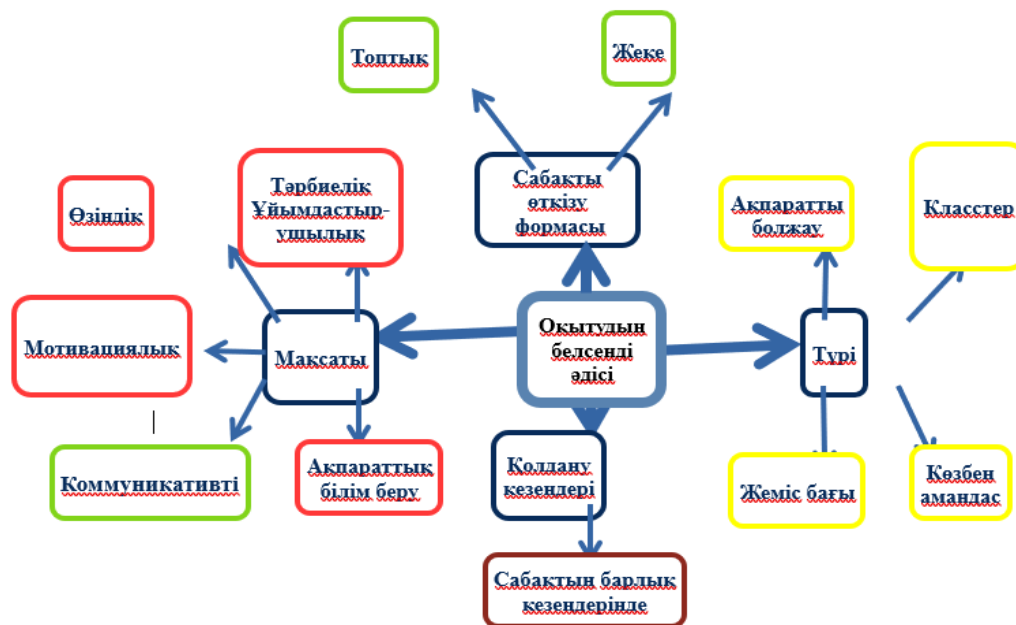
Заманауи қоғам, жастардан күннен-күнге дамып отырған білімді терең игеру белсенділігін, оны шығармашылықпен қолдана білуін, ой-өрісінің икемділігін, сол сияқты мектепте және жоғары оқу орнында оқытуға қажетті ғылыми-информацияларды сапалы беретіндей, үздіксіз оқу процесіндегі кәсіби іс-әрекетіне керек тиімді тәсілдерді игеруді талап етеді.

Мемлекетіміздің білім беру үрдісіне енген жаңартылған білім беру бағдарламасы – заман талабына сай, келешек ұрпақтың сұранысын қанағаттандыратын тың бағдарлама. Осыған байланысты ұстаздар алдында оқытудың әдіс-тәсілдерін үнемі жаңартып отыру және оны тиімді қолдана білу міндеті тұр. Қай елдің болмасын өсіп-өркендеуі ғаламдық дүниеде өзіндік орын алуы, оның ұлттық білім жүйесінің деңгейіне, даму бағытынаа байланысты. «Ұрпағы білімді халықтың болшағы бұлынғыр болмайды» демекші, жас ұрпаққа сапалы, мән-мағыналы, өнегелі тәрбие мен білім беру – бүгінгі күннің басты талабы[1].

Белсенді оқыту әдістерінің ерекшеліктері: ойлауды мәжбүрлі түрде белсендіру, шешімді өз бетінше қабылдау, шығармашылық жұмыстарды әзірлеу қажеттілігі, мұғалім мен оқушылардың тұрақты өзара іс-қимылы.

Оқытудың белсенді әдістері дегеніміз – оқу материалын игеру үдерісінде оқушыларды белсенді ойлау және практикалық әрекетке итермелейтін әдістер. Белсенді оқыту мұғалімнің дайын білімдерді баяндауына, оларды оларды есте сақтауы мен қайта жаңғыртуына емес, оқушылардың белсенді ойлау және практикалық әрекет үдерісінде өз бетінше білімдер мен біліктерді меңгеруіне бағытталған әдістер жүйесін пайдалануды білдіреді. Оқытудың белсенді әдістерінің пайда болуы және дамуы оқытудың алдына оқушыларға білім ғана беріп қоймай, танымдық қызығушылықтар мен қабілеттердің, шығармашылық ойлаудың, өз бетінше ақыл-ой еңбегінің қалыптасуы мен дамуын қамтамасыз ету т.б. жаңа міндеттер қойылуымен байланысты.

Оқытудың белсенді әдістері — оқу материалын игеру үдерісінде оқушыларды белсенді ойлау және практикалық әрекетке итермелейтін әдістер. Белсенді оқыту мұғалімнің дайын білімдерді баяндауына, оларды есте сақтауы мен қайта жаңғыртуына емес, оқушылардың белсенді ойлау және практикалық әрекет үдерісінде өз бетінше білімдер мен біліктерді меңгеруіне бағытталған әдістер жүйесін пайдалануды білдіреді (1сурет).

1 сурет. Оқытудың белсенді әдісі

Белсенді әдістердің пайда болуы және дамуы **оқытудың алдында жаңа міндеттер тұруымен байланысты**: оқушыларға білім беру ғана емес, сонымен қатар *оқу іс-әрекетінің қалыптасуын және танымдық қызығушылықтары мен қабілеттерін, шығармашылық ойлауын, іскерліктері мен дағдыларын дамытуды қамтамасыз ету. өз бетінше ой еңбегі*.

Белсенді әдіс-тәсілдерді педагогикалық қуатты құралдармен ықпалдастыра отырып пайдалану оқушы ойын толық жеткізе білуге, сауатты жазуға дағдыланып, дүниетанымын, ой-өрісін кеңейтіп, өмірге деген көзқарасын жан-жақты дамытып, шығармашылық қабілетіне жол ашады. Оқушылардың танымдық қабілеттерін арттырып, жаңа ақпаратпен жұмыс жасау дағдыларын қалыптастырады. Оқушылар өздерінің теориялық білімі мен практикалық білімдерін ұштастырып, өмірде қолдана алуларына дағдыланады.

Сабақта белсенді оқу әдіс-тәсілдерін тиімді қолдана білу әрбір мұғалімнің шеберлігіне байланысты. Ол үшін оқушының белсенділігін арттыратын және әрі қарай ізденуіне байланысты арналған тапсырмаларды орындату арқылы жүзеге асырып отыруға болады. Белсенді оқу әдістері арқылы оқушылардың қарым-қатынас дағдыларын жақсарту үшін сабақтарды қызықты, әрі тартымды етіп құру. Әртүрлі белсенді оқу әдістерін қолдана отырып, сабақтың мазмұнын түрлендіре білу. Оқушыларды жаңа оқу мен оқыту әдістерімен эксперимент жасауға тарту. Бұл мұғалім мен оқушы арасындағы өзара байланысты неғұрлым жақсартады. Нәтижелі кері байланыс орнатып, жағымды оқу ортасын құруға мүмкіншілік береді (1-кесте).

1 кесте

Белсенді оқу әдістерінің жіктелуі

Сабақтың дидактикалық мақсаттары	Белсенді оқыту әдісі
Өткен материалды жалпылау	Топтық талқылау, ой қозғау
Үлкен көлемді теориялық материалды тиімді баяндау	«Миға шабуыл» іскерлік ойыны
Өздігінен білім алу қабілетін дамыту	Іскерлік ойын, рөлдік ойын, практикалық жағдаяттарды талдау
Оқу мотивациясының артуы	Іскерлік ойын, рөлдік ойын
Оқыған материалды пысықтау	Тренингтер
Білім, білік, дағдыны қолдану	Себет әдісі

Жаңа материалды баяндау кезінде оқушылардың тәжірибесін пайдалану	Топтық талқылау
Оқушылардың оқу немесе кәсіптік әрекеттерін имитациялау	Іскерлік ойын, рөлдік ойын, практикалық жағдаяттарды талдау
Тұлғааралық дағдыларды үйрету	Рөлді ойын
Нақты объектіні, шығармашылық өнімді тиімді жасау	Жоба әдісі
Топтық жұмыс дағдыларын дамыту	Жоба әдісі
Стресстік жағдайда әрекет ету қабілетін дамыту, өзін-өзі реттеу дағдыларын дамыту	Себет әдісі
Шешім қабылдау дағдыларын дамыту	Практикалық жағдаяттарды талдау, баскетбол әдісі
Белсенді тыңдау дағдыларын дамыту	Топтық талқылау

Оқытудың белсенді әдістері – оқу материалын меңгеру процесінде оқушылардың ақыл-ой және практикалық іс-әрекеттерінің белсенділігі мен алуан түрлілігін қамтамасыз ететін әдістер жүйесі[2].

Әдістемелердің оқу әрекеті практикалық бағыттылыққа, ойын әрекетіне және оқудың шығармашылық сипатына, интерактивтілікке, әртүрлі коммуникацияларға, диалог пен полилогқа, оқушылардың білімі мен тәжірибесін пайдалануға, олардың жұмысын ұйымдастырудың топтық формасына, процеске барлық сезім мүшелерінің қатысуы, оқуға, қозғалысқа және рефлексияға әрекетке негізделген көзқарас.

Кластерлер.

Материалды меңгеруге ақпаратты диаграмма түрінде беру немесе ондағы негізгі және қосалқы болып табылатын иерархиялық қатынастарды бөлу де ықпал етеді. Мұндай схемаларды құрастыру принципі келесідей: бүтін құрылымы мен мағынасы әртүрлі бөліктерге шартты түрде бөлінеді (2 сурет).

2 сурет.

Әдістемелік қабылдау «Сіз сенесіз бе...»

Сондай-ақ шақыру кезеңінде «Шын және жалған мәлімдемелер» болжау әдісі қолданылады. Мұғалім әлі зерттелмеген тақырып бойынша бірнеше мәлімдемелер ұсынады. Балалар жеке, жұппен, топпен жұмыс жасай отырып, өз тәжірибесіне сүйене отырып немесе жай болжау арқылы «дұрыс» тұжырымдарды таңдайды. Қалай болғанда да, олар тақырыпты зерделеуге бейімделеді, негізгі сәттерді атап өтеді, ал жарыс элементі олардың назарын сабақтың соңына дейін сақтауға мүмкіндік береді. Рефлексия кезеңінде тұжырымдардың қайсысы дұрыс екенін білу үшін осы әдістемеге қайта ораламыз (2-кесте).

Шын және жалған мәлімдеме

Мәлімдеме	Өткен тақырып	Жаңа тақырып
1. Саңырауқұлақтар барлық жерде. 2. Аңдарды аулау. 3. Мицелия 100 жылдан астам өмір сүре алады. 4. Улы саңырауқұлақтар құрт болуы мүмкін. 5. Саңырауқұлақтарды үйде өсіруге болады. 6. Саңырауқұлақтар адамды шашсыз қалдыруы мүмкін. 7. Саңырауқұлақтар адамды өлтіруі мүмкін, бірақ олар емдей алады. 8. Саңырауқұлақтарды жинамас бұрын дайындықтан өту керек.	(+ немесе -)	(+ немесе -)

Алматы облысы, Қаратал ауданы, Қарақұм ауылы «Алғазы орта мектебі» мемлекеттік мекемесінде білім беру процесінің білім беру процесінің тиімділігін арттыру мақсатында оқытудың интерактивті бағараламалары, мультимедиялық құралдар, электрондық кітаптар, тренажорлар, оқушылардың құралдар, электрондық кітаптар, тренажорлар, оқушылардың білімін автоматты бағдарламалары білімін автоматты түрде бақылау жүйелері қолданылады. Сонымен бірге мұғалімдердің өз пәндері бойынша құрастырылған MS Power Point форматындағы презентациялар, бейне жазбалар және т.б. Сабақта интерактивті тақта белсенді түрде жиі қолданылады. Интерактивті тақтаны қолданудың тиімділігі қазіргі таңда дәлелденіп отыр, ол арқылы қабылданған ақпарат бұрынғы дәстүрлі құралдармен (5,1%) игерілген білімге қарағанда (94,9%) жақсы сақталады.

Зерттеу жұмысымыздың мақсаты биология сабағында белсенді оқыту әдістерін енгізу және сабақ барысында оқушылардың жұмысқа қатысу дәрежесін талдау болды.

Біз оқушыларға бақылау әдісін қолдандық, оның негізінде сабаққа бөлінген уақыт бойынша оқушылардың жұмыс процесіндегі белсенділігінің ауытқуы анықталды.

Осы деректерді талдау келесі пайыздарды көрсетті (2 кесте):

Уақыт кезеңіне байланысты оқушылардың белсенділігінің пайызы

Сабақтың уақыты	Жұмыстағы белсенділік
Сабақтың басталуы	44%
Сабақтың ортасы	71%
Сабақтың аяқталуы	15%

Бұл талдау сабақтың ортасы ең нәтижелі болатыны анықталды, өйткені жұмысқа деген қызығушылықтың арқасында оқушының белсенділік дәрежесі жоғары деңгейде, алаңдататын нәрселер аз, сөйлеу логикалық, қиындықсыз және жалпы фон. сабақ бойы белсенділік айтарлықтай деңгейде сақталады.

Осындай белсенді әдістерді қолданудың тиімділігі мақсатында өткізілген 3 сабаққа жасалған нәжелер:

№1 сабақ бойынша төмендегідей нәтижелер алынды

Сыныптар	«5»	«4»	«3»	«2»	Орташа балл
7 сынып	16	7	5	0	4,5

№2 сабақ бойынша төмендегідей нәтижелер алынды

Сыныптар	«5»	«4»	«3»	«2»	Орташа балл
7 сынып	17	7	4	0	4,6

№3 сабақ бойынша төмендегідей нәтижелер алынды

Сыныптар	«5»	«4»	«3»	«2»	Орташа балл
7 сынып	20	5	3	0	4,8

Биологияны оқытуда белсенді әдістерді қолданудың тиімділігі жоғарыда көрсетілгендей нәтижелерді көрсетті. 3 сабақ өткізу кезіндегі нәтижені 1 сабақ кезіндегі нәтижемен салыстырғанда, анағұрлым өскендігі байқалды.

Мектепте биологияны оқытуда белсенді әдістерді қолдану тиімділігін пайдалану қаншалықты қажет екеніне байланысты екі рет сауалнама жүргізілді: зерттеу басталғанға дейін және оны аяқтағаннан кейін.

Өткізу уақыты	1 деңгей	2 деңгей	3 деңгей	4 деңгей	5 деңгей
Зерттеу басталғанға дейін	14%	14%	28%	30%	14%
Зерттеу басталғаннан кейін	7%	7%	30%	35%	21%

Биология сабақтарында оқытудың белсенді әдістерін қолдану мәселесі бүгінгі күні өзекті болып қала береді. Оқудағы белсенділік қағидатын іске асырудың маңызы зор, өйткені оқыту нәтижесі, оқушылардың дамуы мен тәрбиесі оқу сапасына байланысты. Рефлексивті-трансформациялық әрекет бола отырып, оқыту тек оқу материалын қабылдауға ғана емес, сонымен бірге оқушының танымдық іс-әрекетке қатынасын қалыптастыруға бағытталған. Қызметтің трансформациялық сипаты әрқашан субъектінің белсенділігімен байланысты. Дайын түрде алынған білім, әдетте, оқушыларға оларды бақыланатын құбылыстарды түсіндіруге және нақты мәселелерді шешуге қолдануда қиындықтар туғызады. Оқытудың белсенді әдістерінің мәні оқушылардың өз бетінше дағдылары мен дағдыларын игеретін міндеттерді шешу процесінде орындауын қамтамасыз ету болып табылады.

Белсенді әдістердің негізінде мұғалім мен оқушылар арасындағы, сондай-ақ оқушылардың өздері арасындағы диалогтық қарым-қатынас жатыр. Диалог барысында қарым-қатынас қабілеттері, проблемаларды ұжымдық түрде шешу қабілеті дамиды, ең бастысы оқушылардың сөйлеуі дамиды. Оқытудың белсенді әдістері оқушыларды тәуелсіз танымдық іс-әрекетке тартуға, кез-келген танымдық мәселелерді шешуге жеке қызығушылықты оятуға, оқушылардың алған білімдерін қолдану мүмкіндігіне бағытталған. Зерттеу барысында белсенді оқытудың әртүрлі әдістері қолданылды.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Бондарук М.М. 5-11 сыныптардағы сұрақ-жауаптардағы жалпы биологиядан қызықты материалдар мен фактілер – Ред. Мұғалім: Волгоград, 2007 ж.
2. Высоцкая М.В. 5-11 сыныптардағы биологиядан дәстүрлі емес сабақтар – Ред. Мұғалім: Волгоград, 2004 ж.
3. Иванов Д.А. Оқу үрдісінің сапасын басқару.- Ноб, 2007 ж.
4. Лернер И.Я. Оқыту әдістерінің дидактикалық негіздері, М., 2004.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ЭФФЕКТИВНОСТИ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ АКТИВНЫХ МЕТОДОВ В ПРЕПОДАВАНИИ БИОЛОГИИ В ШКОЛЕ

Караталова З. С.

Научный руководитель: *Дауренбекова Ш.*

В статье показано использование эффективности использования активных методов при обучении биологии в школе. Для повышения заинтересованности, мотивации учащихся к занятиям предусмотрено проведение работы по анализу результатов эффективности обучения с использованием активных методов обучения на уроках и, соответственно, применению методов обучения в школах.

Ключевые слова: *активный метод обучения, построение модели, биологический театр, кластеры.*

USING THE EFFECTIVENESS OF THE USE OF ACTIVE METHODS IN TEACHING BIOLOGY AT SCHOOL

Z. S.Karatalova

Scientific supervisor: Sh. Daurenbekova

The article shows the use of the effectiveness of the use of active methods in teaching biology at school. To increase the interest and motivation of students for classes, it is planned to analyze the results of the effectiveness of teaching using active teaching methods in the classroom and, accordingly, the use of teaching methods in schools

Key words: *active learning method, model building, biological theater, clusters.*

ӘОЖ 00

<https://doi.org/10.53355/ZHU.2022.102.1.025>

ТҮСТІ МЕТАЛЛДАРДЫ КӨРКЕМ ӨНДЕУДЕГІ НЕГІЗГІ ЗЕРГЕРЛІК ТӘСІЛДЕР

Ахметов Е.Б.

Металдарды көркем өңдеуге, сондай-ақ металдан жасалған сәндік-қолданбалы өнер туындыларын жасау процестеріне байланысты мәселелердің кең ауқымын қамтиды. Көркем металл саласында маманданған көркемдік бағыттағы жоғары оқу орындарының студенттеріне арналған. Оны сәндік-қолданбалы өнер саласында жұмыс істейтін кәсіби және көркемөнер суретшілері, зергерлер, халық кәсіпқой шеберлері пайдалана алады. Сонымен қатар, ол металдан жасалған көркем ескерткіштерді қалпына келтіру жұмыстары кезінде қалпына келтірушілерге, мұражай экспонаттарының атрибуциясы кезінде өнертанушыларға, жаңғырту жұмыстары, сондай-ақ қолданбалы өнерге қызығушылық танытатын барлық адамдарға пайдалы болуы мүмкін.

Кілт сөздер: *технология, металл, дизайн, білім, аспап.*

Металдарды көркем өңдеуге, сондай-ақ металдан жасалған сәндік-қолданбалы өнер туындыларын жасау процестеріне байланысты қазақ зергер-ұсталарының қолданған әдіс тәсілдерінің көп екендігі баршамызға мәлім. Осы шығарылымда сіздердің назарларыңызға солардың бірнеше түрін ұсынамыз.

Қобылау (Дифовка (выколотка)) - осы әдіспен жұмыс істеу үшін жұмсақ жасық темірді пайдаланады. Жұмысты бастаудың алдында темірді жасытып алу керек.

Жасыту дегеніміз – металды отқа қызарғанша қыздырып, өз еркімен салқындату. Жасыған металл жұмсақ әрі өңдеуге жеңіл болады. Темірді жасытқан соң, көріктің оттығында қалдырып, көмірмен бірге суытады. Ал мыс, жез, қола т.б. түсті металдарды қызарта қыздырып алған соң суға батырып суыта беруге болады. Жасыған темірді балғамен ұрып, шұңғылдап қобылауға, дөңес кейіпке келтіруге болады. Балғамен көп ұрғандықтан темір қатая түседі. Сол кезде қайтадан жасытып алып, қобылау жұмысын әрі қарай жалғастыра беруге болады.

Қобылау әдісімен қалқан, дулыға, шаңдауыл т.с.с. қуыс, шұңғыл, дөңес бұйымдарды жасайды. Осы әдіспен жұмыс жасағанда дайындаманың астына кепкен емен, қарағаш, қайың ағаштарының безінен (үйілі, беріші, көз деп те атайды) жасалған жаңғырықты (дөңбек) пайдаланады. Оның беті істелінетін жұмыстың ыңғайына орай ойық, дөңес немесе сайлы болып келеді.

Дүркін-дүркін балғамен ұрудың салдарынан темір жұқара созылып, қажетті кейіпке келеді. темір балғаның орнына қатты ағаштың безінен жасалған балғаны да пайдалануға болады.

Қобылау деген сөз қап, қабық, қобыз сөздерінде кездестіретін қаб, қоб – түбірі – қуыс деген мағына беретіндіктен қуыстау, шұңғылдау, сайлау сөзімен төркіндес жатыр.

Нақыштау (чеканка) - нақыштау техникасы қарапайым операцияларды орындау үшін (фактура толтыру) және адам тұлғалары мен фигураларды мүсіндеу үшін де қолданылады. Бір жағдайда қымбат металдардан жасалған шағын зергерлік бұйымдарды нақыштайды, басқаларында - алюминийден, мыстан және болаттан жасалған монументалды фигураларды нақыштау арқылы өңдейді. Әртүрлі көркемдік әсер беретін нақыштаудың технологиялық тәсілдерінің осындай алуантүрлілігі - көптеген ғасырлар бойы дамып келе жатқан өте ежелгі нақыштау әдісі. Нақыштау Азия континентінің Көшпенді тайпаларында, Ежелгі Мысырда, антикалық Греция мен Римде, қазақ шеберлерінде танымал болды. Көне заманнан бері ол Қытай, Үндістан, Жапония Иран өнерде де белгілі болды. Ол Батыс Еуропа елдерінде қайта өрлеу дәуірінде айтарлықтай дамыды. Ол XVIII және XIX ғғ. одан әрі дами түсіп, біздің заманауи сәндік-қолданбалы өнерімізде жаңа тәсілдерімен қолданылуда және байытылуда.

Нақыштау процесінің мәні материалды арнайы аспап – нақыс салғыш арқылы өңдеуден тұрады, ол тігінен қойылып, жоғарғы ұшына балға соғылады. Соққының нәтижесінде төменгі, етікшесі (нақыс салғыштың ұратын басы) материалда із қалдырады. Бірте-бірте нақыс салғышты балғамен ұру арқылы, материалға қалаған пішін береді.

Нақыштауды жүзеге асыру үшін өңделетін металл белгілі бір иілгіштікке және созылмалық қасиеттерге ие болуы тиіс, пішінін нақыс салғыш күшінің әсерінен өзгертуге қабілетті болуы қажет. Мұндай қасиеттерге көптеген металдар мен олардың қорытпалары ие.

Металлопластика-металдарды көркем өңдеудің ежелгі түрлерінің бірі. Шамасы, ол ежелгі сақ шеберлеріне белгілі болған. Металлопластика техникасында орындалған көркем туындылар өз түрі бойынша металл беттерінен жасалған нақыштарды еске салады, бірақ бұл ұқсастық тек сыртқы, ал мәні бойынша олар едәуір ерекшеленеді - ең алдымен металл беттерінің қалыңдығы әртүрлі. Нақыштау үшін қалыңдығы 0,5 мм - ден бастап одан әрі қалың металл беттері пайдаланылған болса, ал металлопластика үшін фольга немесе 0,5 мм-ге дейінгі жұқа металл беттері қолданылады. Жұқа металл беттері оңай сынылады, ал қалың металл беттерімен жұмыс істеу қиын, себебі металл беттері қаншалықты қалың болса, деформация үшін айтарлықтай күш-жігерді талап етеді. 0,5 мм - ден бастап одан әрі қалың металл беттері пайдаланылған болса пішінін егжей-тегжейлі өңдеуді талап етпейтін ірі сәндік туындыларға ғана қолданылады.

Алайда, металлопластиканың нақыштаудан басты айырмашылығы - технологиялық процесі мен құрал-саймандар жиынтығында. Нақыштауда пішін балғамен металл бетін нақыш салғышпен ұру арқылы жүзеге асырылса, ал металлопластикада пішін мүсіншінің стектеріне ұқсайтын аспаптармен қолдың күшімен басу арқылы металл беттерінде орындалады. Металл пластикасымен айналысу үшін қажетті құралдардың ең аз жиынтығы мынадай негізгі түрлерден және кейбір қосалқы құралдардан тұрады.

Су жүргізу (Гравирование) - металдарды және металл емес материалдарды (сүйек, ағаш, тас және т.б.) көркем өңдеудің ежелгі тәсілдерінің бірі. Оның мәні – кескіштің (штихель) көмегімен материалға сызықтық сурет немесе рельеф салу. Көптеген мыңжылдықтар ішінде гравировка көркемөнер (зергерлік эшекейлер, гравюралар), сондай-ақ таза техникалық, мысалы, дәл өлшеу құралдары мен аспаптарын өндіру (бөліктерді сызу, микрометриялық және нониустық шкалаларды градуирлеу және цифрлау т.б.).

Көркем граверлік шеберлік технологиясының негізгі екі түрін ажыратамыз:

- беті ғана өңделетін жазықтықты нақыштау (екі өлшемді)
- көлемді нақыштау (үш өлшемді).

Жазықтық гравировка - бұл әдіс металдарды көркем өңдеуде кең таралған. Оның мақсаты - контурлық суретті, өрнекті, күрделі портреттік, көп фигуралы, ландшафтты тондық композицияларды салу жолымен бұйымның бетін декорациялау, сондай-ақ әр түрлі жазулар мен шрифт жұмыстарын орындау. Бұл тәсілмен жалпақ және көлемді бұйымдарды эшекейлейді.

Граверлік құрал және оны қолдану - жазық нақыштау кезіндегі негізгі құрал штихель немесе кескіш болып табылады. Штихельдің жалпы ұзындығы 100-ден 130 мм-ге дейін

ауытқиды. Оны аспаптық болаттардың ең үздік маркаларынан жасайды. Штихельмен жұмыс істеу ыңғайлы болу үшін төменгі жағынан кесілген саңырауқұлақ пішінді қысқа ағаш қаламға салынады.

Жақсы кескіш келесі талаптарды қанағаттандыруы керек:

- ол бірінші сұрыптағы материалдан жасалуы керек;
- жылтыратылған және жақсы қайралған.

Әдетте жоғары сапалы жұқа құрылымды болаттан жасалған кескіштерді пайдаланады. Егер аз тозатын қатты құралды жасау қажет болса, онда ол үшін күміс болат (сталь серебрянка) немесе жылдам кесетін (быстрорежущая сталь) болат алу керек; сонымен қатар кескіштер У7 және У8 маркалы болаттан жасалады.

Кескіштердің бірнеше негізгі түрлері болады:

Өткір кескіш (штихитихель) - Оның бүйірлік жақтары сәл сыртқа бүгілген, үстіңгі жағынан ені 1-4 мм, бүйір беті арасындағы бұрыш өзгеруі мүмкін. Бұл штихельдің ең көп қолданылатын түрі; ол көптеген граверлік операцияларды орындау үшін қызмет етеді: суретті жиектеу, шрифт жұмыстарындағы бұрыштарды кесу (әсіресе қолжазба, әр түрлі түзетулер мен тазартулар және т.б.).

Мессеритихель – пышақ тәріздес кескіш. Оның көлденең қимасы үшбұрышқа сәйкес келеді. Онымен үлкен тереңдікте өте жіңішке сызықтарға қол жеткізуге болады: ені 1 мм жолақта онымен 10 сызыққа дейін жүргізуге болады.

Фасетитихель - Оның бүйір қабырғалары параллель, ал кесетін беттер 100° бұрышында кездеседі. Арқасының ені 1,5-3 мм. оларға кең және шамалы тереңдікке қатысты сызықтарды жүргізуге болады.

Юстиритихель - Көлденең қимада оның иілген бүйір жақтары өткір сопақты құрайды; зергерлік бұйымға тастарды салуды жеңілдету үшін оправалық царгаларды түзету үшін қолданылады. Кесіктің беті басты оське қатысты қиғаш тегістеледі.

Флахитихель - тегіс кескіш. Осы кескіштің арқасы мен жүзі әрдайым бір-біріне параллель болады; бүйір жақтарының орналасуына байланысты арқасы жүзінен кең немесе жіңішке болуы мүмкін. жүзінің ені 0,2 мм-ден 5 мм-ге дейін; кең және жазық сызықтарды ою үшін ғана емес, әшекейлерді жөндеу және құрастыру, жазықтықтарды тегістеу және т. б. кезінде зергерлер үшін таптырмас аспап.

Болитихель - жартылай дөңгелек кескіш. Жүзінің ені 0,1 мм-ден 5 мм-ге дейін болуы мүмкін; ол әр түрлі қаріптерді ою үшін, ойықтарды нақыштау кезінде, дөңгелек және жартылай дөңгелек ойықтарды жасау кезінде, сондай-ақ әшекейлердің кейбір элементтерін пысықтау үшін қолданылады.

Фаденитихель - жалпақ кескіш сияқты. Оның жүзінде көптеген ұзына бойы науалар жасалған; оны кейбір элементтерді әрлеу үшін және оймышталған суреттерді жандандыруға қолданады. Штихельдер тек жүзінің формасы бойынша ғана емес, сонымен қатар сипаттамасы мен қайрау бұрыштары бойынша да, сондай-ақ олардың өлшемдері (нөмірлері) бойынша да ерекшеленеді.

Көлемді нақыштау (Обрнное гравирование. Үш өлшемді) - кескішпен рельеф немесе металдан жасалған көлемді (дөңгелек) мүсін жасайтын әдіс; бұдан басқа көлемді нақыштап оюды екі нұсқаға бөлеміз: бедердің суреті фоннан жоғары болғанда дөңес (оң) ою (фон тереңдетілген, алынып тасталған); сурет немесе бедер ішіне кесілетін кезде терең (теріс) ою.

Қаралау (Чернь) - бағалы металдардан (күміс және алтын) жасалған көркем бұйымдарды декорациялаудың ежелгі тәсілі. Қазіргі уақытта құрамы мен түсі бойынша ерекшеленетін қаралау рецептері көп, металды қаралауда күміс-сұр түстен бастап және қара-барқыт түсіне шейінгі жетістіктерге жетуге болады. Оны дайындау, металл бетіне отырғызу және күйдіру технологиялық процесінде түрлі нұсқалар бар. Қаралау процесі келесі операциялардан тұрады:

Қаралау пигменті күмістен, мыстан, қорғасыннан (немесе қалайы) және түрлі мөлшерде қорытылған күкірттен тұрады. Қайнату үрдісінде қышқылданудан сақтау үшін флюс қосады. Қаралау пигментін дайындаудың бірнеше жолы бар. Олардың бірі өте ежелгі, басқалары

жетілдіріліп, толықтырылып қазіргі заманда қолданылады. Бірақ қаралаудың көптеген рецепттері мен әдістері бар болғанымен, олардың барлығы жақсы нәтиже бермейді.

Ортағасырлық зергерлер металды қаралауда көмір пешін пайдаланған, қазіргі заманда электр муфельдік пешін қолданған дұрыс. Бұл жақсы нәтижелерге кепілдік береді, өйткені температураны қалауынша бақылауға болады. Жаңа дайындалған қарайтуға арналған бұйымды алдын ала кептіру үшін пешке қояды. Су буланғаннан кейін дайындаманы лажылау (эмальдау) кезіндегідей пешке салады.

Қызған кезде қаралау пигменті жұмсарады, балқиды, нақышталған ойықтарды толтырады. Қараланатын бұйым өте қызып кетсе күкірт бөлшектері жанып, қаралау пигментінің қабаты тегіс емес, кеуектер және дақтар пайда болады. Сондықтан да металды қаралау кезінде температуралық біркелкілікті ұстанған жөн.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Флёрв А. В. Технология художественной обработки металлов. М.: Высшая школа, 1968.
2. Дәркембай Шоқпарұлы. Қазақтың қолөнері.-Алматы:Өнер,2005

ОСНОВНЫЕ ЮВЕЛИРНЫЕ ПРИЕМЫ В ХУДОЖЕСТВЕННОЙ ОБРАБОТКЕ ЦВЕТНЫХ МЕТАЛЛОВ

Ахметов Е.Б.

Охватывает широкий круг вопросов, связанных с художественной обработкой металлов, а также с процессами создания произведений декоративно-прикладного искусства из металла. Предназначен для студентов высших учебных заведений художественной направленности, специализирующихся в области художественного металла. Его могут использовать профессиональные художники ювелиры, народные мастера, работающие в сфере декоративно-прикладного искусства. Кроме того, он может быть полезен реставраторам при реставрационных работах художественных памятников из металла, искусствоведам при атрибуции музейных экспонатов, всем, кто интересуется реставрационными работами.

Ключевые слова: технология, металл, дизайн, знания, инструмент.

THE MAIN JEWELRY TECHNIQUES IN THE ARTISTIC PROCESSING OF NON-FERROUS METALS

E.B. Akhmetov

It covers a wide range of issues related to the artistic processing of metals, as well as the processes of creating works of decorative and applied art from metal. It is intended for students of higher educational institutions of art orientation, specializing in the field of art metal. It can be used by professional artists, jewelers, folk artists working in the field of decorative and applied arts. In addition, it can be useful for restorers when restoring art monuments made of metal, art historians when attributing Museum exhibits, and anyone interested in restoration work.

Key words: technology, metal, design, knowledge, tool.

КӨРКЕМ ЕҢБЕК САБАҒЫНДА ТИІМДІ ӘДІС-ТӘСІЛДЕРДІ ҚОЛДАНА ОТЫРЫП ОҚУШЫЛАРДЫҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ҚАБІЛЕТІН АРТТЫРУ

Нурбосынова Г.С.

Қазіргі заманның даму қарқыны ұстаздардан жаңаша, ғылыми зерттеу бағытында жаңа әдістерді құруды талап етеді. Көркем еңбек пәнінің қоғамға тигізер үлесі, оқушылардың шығармашылық қабілетін арттырып, ұлттық сана- сезімінің дамуына ықпал етеді. Қазір бүкіл әлемде интерактивті қатынас жасауға оны жүзеге асыратын техникалық мүмкіндіктерді дамытып отыра алатын ақпараттық қоғамға көштік. Бүгінгі таңда білім берудегі мақсат жан-жақты білімді, өмір сүруге бейім өзіндік ой-талғамы бар, адамгершілігі жоғары, қабілетті жеке тұлғаны қалыптастыру. Оқушының өз бетімен жұмыс жүргізулері - шығармашылық қабілетті дамытудың басты жолы. Қазір бүкіл әлемде интерактивті қатынас жасауға, оны жүзеге асыратын техникалық мүмкіндіктерді дамытып отыра алатын ақпараттық қоғамға көштік. Бүгінгі күні инновациялық әдістермен ақпараттық технологияларды қолдану арқылы оқушылардың ойлау қабілетін арттырып, ізденушілігін дамытып, қызығушылығын тудыру, белсенділігін арттыру ең негізгі мақсат болып айқындалады.

Кілт сөздер: дамыта оқыту, инновациялық әдістер, ақпараттық коммуникациялық технологиялар, тұжырымдар, сапалы білім беру.

Бүгінгі таңда білім берудің деңгейі мен сапасына жаңа талаптар қойылып отыр. Қазақстанда соңғы жылдары білім беру саласындағы жүргізіліп жатқан реформалар еліміздегі білім беру сапасының әлемдік деңгейге сәйкес келуін қамтамасыздандыру, сол арқылы әлемдік сұранысқа жауап бере алатын мамандарды даярлау және бәсекеге қабілетті білім беру болып табылады.

Сапалы білім беру – оқыту мен тәрбиелеудің үздіксіз үдерісі. Қазіргі кезде білім берудегі мақсат жан-жақты білімді, өмір сүруге бейімді, өзіндік ой-талғамы бар, адамгершілігі жоғары, қабілетті жеке тұлғаны қалыптастыру.

Қазір біз бүкіл әлемде интерактивті қатынас жасауға оны жүзеге асыратын техникалық мүмкіндіктерді дамытып отыра алатын ақпараттық қоғамға көштік. Қазіргі кезде ақпараттық технологиялар мен инновациялық әдістерді қолдану арқылы оқушының ойлау қабілетін арттырып, ізденушілігін дамытып, қызығушылығын тудыру, белсенділігін арттыру ең негізгі мақсат болды.

Білім беру жаңаша ұйымдастыру- оның философиялық, психологиялық, педагогикалық негіздерін, теориясы мен тәжірибесін тереңірек қайта қарауды қажет етеді. Сондықтан бүгінгі күні еліміздің білім жүйесінде оқыту үдерісін тың идеяларға негізделген жаңа мазмұнын қамтамасыз ету міндеті тұр. Ақпараттық және педагогикалық технологиялар негізінде оқытушының рөлін түбегейлі өзгертуге мүмкіндік тудырды. Оқытушы тек қана білімді алып жүруші ғана емес, сонымен қатар оқушының өзіндік шығармашылық жұмысының жетекшісі және бағыт берушісі болып анықталды. Оқушының өз бетімен жұмыс жүргізулері - шығармашылық қабілетті дамытудың басты жолы. Бұл ізденіс, ойлау әрекетімен тікелей байланысты. Ол үшін оқушыға берілетін білім сабақтастықты қажет етеді. Сонымен қатар қайталау сабағында музыка, бейнелеу түрлерін көбірек пайдалану, балаға ұсынылған жаттығуда мәтін құрауға жиі көңіл бөлу де шығармашылық қабілетті арттырады. Жаттығулардың бір қатары баланың танымдық белсенділігін дамытады, шығармашылық әрекетін қалыптастыруға негізделеді. Оқушы тақырыпты меңгергеннен кейін жаттығу арқылы ойын жүйелейді, жұмыс жүргізуде, тапсырманы орындау кезінде ойлау қабілетін жетілдіре түседі. Оқушының өз бетімен ізденісіне деген қарым-қатынастық машықтар жүзеге асырылып, олар оқушылардың

шығармашылық қабілетін жетілдіре түседі, яғни мәтін тақырыбын түсіну, ашу, ондағы негізгі ойды бөліп алу; өз ойын дұрыс жазу, айту баланың байланыстырып сөйлеуін қалыптастырып, жетілдіруге, сөз қорын молайтуға, өзіндік көзқарасын орнықтыруға септігін тигізеді.

Оқушының ойын жүйелеуде әртүрлі әдістер қолданылады: -жаңа материалды меңгеру; -оқушыға бағыт беруге яғни реплика , түрткі сұрақ беру;-оқушының өзін көбірек сөйлету;-тақырыпты бекіту;-игерілген білімді тиянақтау;-көрнекіліктердің әсерлігін тиімді пайдалану.

Ақпараттық коммуникациялық технологияларды пайдалану бұл оқушыларға интерактамен жұмыс жасай білуге, ол арқылы сурет сала білуге, интернет желісін пайдаланып ақпараттар алуға, сюжетті суреттерді анық көруге, видеороликтер көруге дағдыландырады.

Қазақстанның көркемдеуі үшін оқушылардың таланты мен қабілетін ашып, оларды оқыту барысында дамыту өте маңызды. Мектепте шаралар өткізуде әр оқушының талантын байқаймыз, ал ешқандай шараға қатыспайтын тұйық оқушылар арасында әртүрлі қызықты жарыстар өткізу арқылы дарынын байқау болып табылады. Дамыта оқыту – бұл дәстүрлі оқытуға соңғы уақыттарға дейін балама жүйе деп қарастырылды. Оның нәтижесінде әр оқушы өзін - өзі өзгертуші субъект дәрежесіне көтерілуі көзделіп, соған оқыту барысында лайықты жағдайлар жасау жоғары нәтиже берді. Дамыта оқытуда баланың ізденушілік – ойлау әрекетін ұйымдастыру басты назарда . Ол үшін бала өзінің бұған дейінгі білетін амалдарының, тәсілдерінің жаңа мәселені шешуге жеткіліксіз екенін сезетіндей жағдайға түсуі керек. Оқушыға оқу мақсаттарын қоюда ешқандай дайын үлгі берілмейді. Мақсатты шешу іштей талқылайды, сосын жинақтау арқылы жүзеге асады. Мұғалім сабақ үрдісін ұйымдастырушы, бағыттаушы адам рөлінде шешім табылған кезде әркім оның дұрыстығын өзінше дәлелдей білуге үйретеді. Әр балаға өз ойын, пікірін айтуға мүмкіндік беріледі, жауаптар тыңдалады. Әрине, жауаптар барлық жағдайда дұрыс бола бермейді. Дегенмен әр бала жасаған еңбегінің нәтижесімен бөлісіп, дәлелдеуге талпыныс жасайды және жеке тәжірибесін қорытындылауға үйренеді.

Дамыта оқыту жүйесінде балалардың ойларын жетілдірудің маңызы зор.

Біріншіден – дамыта оқытуда білім дайын күйінде берілмейді, оған оқушы өз оқу әрекеті арқылы қол жеткізеді. Сабақтың алғашқы ізденіс кезеңінде жаңа ақпарат жайлы не білетіндіктерін ортаға салып, өз беттерінше шешуге талпынады. Сөйтіп олар осы мәселе туралы өз білімдерінің жеткіліксіз, таяз екенін сезіну арқылы сабаққа деген қызығушылықтары , ішкі түрткілері пайда болады.

Екіншіден - дамыта оқытуда оқушы жоғары қиындықтағы мәселелерді шешеді, өзінің санасының саңылауларын ашады. Баланың өзінің деңгейіне дейін дамуға қол жеткізе алады. «Жақсы оқушы», «Жаман оқушы» ұғымының болмауы, балаларды танымдық әрекеттерге ұмтылдырады және құштарлығын арттырады.

Үшіншіден – баланың жеке басын дамытатын басты құрал бұл өзінің әрекеті. Сол себепті дамыта оқытудағы оқыту әдістері оқушыны белсенді жұмыс жағдайын жасап отырып, мәселелерді, қайшылықтарды шешу мақсатын қояды. Осы деңгейде оқушылар шығармашылық тапсырмалар орындайды.

Төртіншіден – дамыта оқыту жүйесінің нәтижелі болғаны оқушы мен мұғалімнің арасындағы жаңаша қарым - қатынасы арқасында ғана өз жемісін береді.

Жаңа әдіс – тәсілдерді тиімді пайдалана білу бұл оқушының шығармашылығы мен дүниетанымын кеңейтудің негізі . Осы технологияларды қолданып , шығармашылық іс - әрекет талаптарын орындау мақсатында, балалардың қызығушылықтарын арттыру мақсатында бағдарламадағы мәтіндерге сәйкес деңгейлік, шығармашылық тапсырмаларды практика жүзінде қолданып, мынадай тұжырымдар жасауға болады:

- балалардың шығармашылық дербестігін дамытып оның жеке тұлғасын қалыптастыруға болады;

- оқушылардың қызығушылық іс-әрекет түрлері төменнен жоғары ға қарай, кезекті түрде, белгілі бір ретпен, жүйемен жүргізілуі нәтижесінде шығармашылығы дамиды;

- оқушыларды қызығушылық іс-әрекетті дұрыс ұйымдастыру біліктері мен ізденімпаздықтың қалыптасуы шығармашылыққа баулиды;

- балаларды танымдық тапсырмаларды орындау мүмкіндіктеріне қарай топтарға бөліп, сәйкес жұмыс түрлерін тандап, жүйелі жұмыс жүргізудің маңызы өте зор;

- қызығушылық іс-әрекетте дәстүрлі емес әдістерді пайдалану интеллектуалдық қабілеттерін дамытып, оқу-танымдық және ғылыми ізденістер жасауға оқушыларды талаптандырады.

Инновациялық әдістерді оқушының білім деңгейіне және жас ерекшелігіне қарай оқу үрдісінде пайдалану негізгі міндет болып табылады. Республикамызда білім беру жүйесінің түбегейлі өзгеріске ұшырауы анықталғаны баршамызға аян. Оның негізгі факторы жаһандану үрдісіндегі білім беру саласында жаңа модельдері және білім беру үрдісінің ақпараттандырылуы болып табылады. Ақпараттық және педагогикалық технологиялар негізінде мұғалімнің рөлін түбегейлі өзгертуге мүмкіндік тудырды, мұғалім тек қана білімді алып жүруші ғана емес, сонымен қатар оқушының өзіндік шығармашылық жұмысының жетекшісі және бағыт берушісі болып анықталды. Осыған орай сабақ беру қазіргі күннің, яғни инновациялық әдістерді оқытудың интерактивті оқыту моделі болып табылады. «Ұстазы жақсының, ұстамы жақсы» — деген тәуелсіз мемлекетіміздің ертеңі біз тәрбиелеп отырған жас ұрпақтың меңгерген біліміне, алған тәжірибесіне байланысты екеніне күмәніміз жоқ. Оқушының танымдық көзқарасын байыту ақыл - ой қабілетін жетілдіру, өзіндік ойлау, өмірлік ұстанымын қалыптастыру мұғалімнің шеберлігіне, шығармашылық қабілетіне тікелей байланысты. Сыни тұрғыдан ойлау стратегиясын сабақта қолдану арқылы нәтижеге жетуге болады.

Бүгінгі таңда білім берудегі мақсат жан-жақты білімді, өмір сүруге бейім өзіндік ойталғамы бар, адамгершілігі жоғары және қабілетті жеке тұлғаны қалыптастыру. Қазіргі заман бүкіл әлемде интерактивті қатынас жасауға, оны жүзеге асыратын техникалық мүмкіндіктерді дамытып отыра алатын ақпараттық қоғамға көштік. Бүгінгі күні инновациялық әдістермен ақпараттық технологияларды қолдану арқылы оқушылардың ойлау қабілетін арттырып, ізденушілігін дамытып, қызығушылығын тудыру, белсенділігін арттыру ең негізгі мақсатымыз.

Оқушылардың шығармашылық қабілеттерін дамыту үшін әр оқушыға тән шығармашылықты оятып жұмыс істеуге үйрету керек.

Қазіргі мектептің міндеті-балаларды дұрыс тандау жасауға, өзін-өзі басқаруға, тәрбиелеуге үйрету, яғни шығармашылық ойлауға үйрету.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Мұғалімге арналған нұсқаулық (үшінші деңгей);
2. «Технология мектепте» әдістемелік журнал 2014ж
3. « Оқытудағы интербелсенді әдіс-тәсілдер» Астана 2016ж.

ПОВЫШЕНИЕ ТВОРЧЕСКИХ СПОСОБНОСТЕЙ УЧАЩИХСЯ С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ ЭФФЕКТИВНЫХ МЕТОДОВ И ПРИЕМОВ НА УРОКАХ ХУДОЖЕСТВЕННОГО ТРУДА

Нурбосынова Г.С.

Темпы развития современности требуют от педагогов создания новых методов в направлении новых, научных исследований. Вклад предмета художественного труда в общество повышает творческие способности учащихся, способствует развитию национального самосознания. Сейчас во всем мире мы перешли к информационному обществу, которое может развивать технические возможности для интерактивного общения. Сегодня целью образования является формирование всесторонне образованной, склонной к выживанию, высоконравственной, способной личности. Самостоятельная работа ученика - главный путь развития творческих способностей. Сейчас во всем мире мы перешли к информационному обществу, способному создавать интерактивное общение, развивать технические возможности для его реализации. На сегодняшний день, использование информационных

технологий инновационными методами, является основной целью развития любознательности, заинтересованности, повышение мышления и активности учеников.

Ключевые слова: развивающее обучение, инновационные методы, информационно-коммуникационные технологии, концепции, качественное образование.

IMPROVING STUDENTS ' CREATIVE ABILITIES USING EFFECTIVE METHODS AND TECHNIQUES IN THE ART LESSON

G. Nurbosynova

The pace of modern development requires teachers to create new methods in the direction of new, scientific research. The contribution of the subject of artistic work to society increases the creative abilities of students, contributes to the development of national identity. Now all over the world we have moved to an information society that can develop technical capabilities for interactive communication. Today, the goal of education is the formation of a comprehensively educated, survivable, highly moral, capable personality. Independent work of a student is the main way to develop creative abilities. Now all over the world we have moved to an information society capable of creating interactive communication, developing technical capabilities for its implementation. To date, the use of information technology by innovative methods is the main goal of developing curiosity, interest, increasing the thinking and activity of students.

Key words: developing education, innovative methods, information and communication technologies, concepts, quality education.

ӘОЖ 612

<https://doi.org/10.53355/ZHU.2022.102.1.027>

БИОЛОГИЯ САБАҚТАРЫНДА ОҚУШЫЛАРДЫҢ ЗЕРТТЕУ МӘДЕНИЕТІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Касымбекова А.Д.

Ғылыми жетекшісі: Г. Құрманғажы

Мақалада оқытудағы зерттеу тәсілінің мәні танымдық тәуелсіздікті дамыту, оқу және сабақтан тыс ғылыми-білім беру, іздеу және шығармашылық іс-әрекеттерді ұйымдастыру, пәнаралық байланыстарды өзектендіру, студенттерді ғылыми таным әдістерімен таныстыру, "мұғалім-оқушы-оқушылар ұжымы" қарым-қатынасының сипатын ынтымақтастық бағытында өзгерту қарастырылды. Оқытуға зерттеушілік көзқарас оқушылардың ғылыми ізденіс біліктері мен дағдыларын дамытуға, шығармашылық қабілеттерін (креативтілігін) қалыптастыруға және дамытуға бағытталған. Зерттеуді оқыту-адамның қоршаған әлемді өз бетінше зерттеуге деген табиғи ұмтылысы негізінде құрылған оқытудың ерекше тәсілі. Зерттеушілік оқыту кезінде оқу процесі оқушылардың жаңа танымдық бағдарларды өз бетінше іздеуі негізінде жүзеге асырылады. Бұл оқыту жаңа ақпаратты игеруді ғана емес, сонымен қатар оқушылардың шығармашылық қызметін ұйымдастыруды да қамтиды. Оқу танымы процесінде ғылыми қызмет әдістерін қолдану оқушыны оған қол жетімді деңгейде дайын білімді игеруді ғана емес, сонымен бірге тәуелсіз зерттеуді қажет ететін жағдайға қояды. Білімгерлік зерттеудің субъективті жаңалығы танымның дамуы мен оқушының белсенді өмірлік ұстанымын қалыптастыру үшін үлкен маңызға ие. Бұл оқушыларды ақпаратты тұтынушылардан гөрі таным процесінің шығармашылық қатысушылары ететін оқытудағы зерттеу тәсілі зерттелді.

Кілт сөздер: зерттеу тәсілі, оқу танымы, ақпарат, тақырып, гипотеза, мақсат, міндет.

Зерттеу жеке тұлғаның дамуына ықпал ететін шындықты білудің әмбебап әдістерінің бірі ретінде түсініледі. М.Ф. Шкляр былай дейді: "ғылыми зерттеу – бұл объектіні, процесті немесе құбылысты, олардың құрылымы мен байланыстарын жан-жақты зерттеуге, сондай-ақ адам үшін пайдалы нәтижелерді алуға және тәжірибеге енгізуге бағытталған іс-әрекет" [1].

Оқушының оқу зерттеуі, ғалым жүргізген зерттеу сияқты, сөзсіз келесі элементтерді қамтиды:

- мәселені бөлектеу және қою, зерттеу тақырыбын таңдау;
- зерттеудің мақсаттары мен міндеттерін анықтау;
- гипотезаларды әзірлеу;
- мәселені шешу тәсілдерін анықтау және жүйелеу; зерттеу әдістерін таңдау;
- зерттеу жүргізу әдістемесін әзірлеу.
- ықтимал шешімдерді іздеу және ұсыну; гипотезаны таңдау;
- әдебиетті, байқауларды, экспериментті (қажет болған жағдайда) зерделеу, басқа

әдістерді қолдану арқылы материал жинау;

- алынған мәліметтерді талдау және қорыту;
- қорытынды өнімді дайындау және қорғау (баяндама, есеп, жоба және т.б.).

Оқушылардың оқу және зерттеу қызметін интеграциялауға келетін болсақ, бұл проблема әлі де даму сатысында. Педагогикада бұл қызмет түрлері көбінесе бөлек қарастырылады. Міндет-оқу және зерттеу қызметін біріктіру, оқу-зерттеу қызметін ұйымдастырудың мақсаттарын, мазмұны мен әдістерін анықтау.

Психологиялық тұрғыдан алғанда, белгілі бір жағдайларда білім алушының оқу-танымдық қызметі ғалымның зерттеу қызметіне жақындайды. Айырмашылығы-оқу процесінде оқушы жаңа субъективті (ол үшін) білім алады, ал ғалым ғылымның тиісті саласында (қоғам үшін) зерттеу арқылы жаңа білім алады.

Отандық педагогикада оқушыларды ізденіс қызметіне тартудың көптеген әдістері жасалды. Оларға мыналар жатады: проблемалық және дамытушылық оқыту әдістері, проблемаларды шешудің эвристикалық әдістері, ойын және контекстік оқыту технологиялары, ғылыми әдістер (ғылымның өзіндік әдістері), жобалық оқыту және т.б. міндеті-мектеп мұғалімдері мен кәсіби оқу орындарының оқытушылары бұл әдістерді игеріп, өздерінің педагогикалық қызметінде қолданады. Бұл тұрғыда оқу орындарының әдістемелік кеңестері мен пәндік-циклдік комиссияларының, әдістемелік конференциялар мен семинарлардың рөлі, оқытушылардың ғылыми-әдістемелік жұмысы, олардың өздігінен білім алуы үлкен рөл атқарады [2].

Қарастырылып отырған мәселеге сәйкес интегративті оқыту технологиясын, яғни әртүрлі технологиялардың көптеген белгілері мен сипаттамаларына ие болатын технологияны әзірлеу және енгізу мұғалімдердің назарына лайық. Интегративті оқыту технологиясының мәнін осындай түсінуге сүйене отырып, оған келесі қасиеттер (белгілер) тән болуы керек деп болжауға болады:

Интегративтілік: жоғарыда айтылғандай, жалпы білім беру процесі және оның компоненттері (мақсаттары, мазмұны, әдістері және т.б.) интегративтілікке ие.

Қарастырылып отырған оқыту технологиясының маңызды сипаттамасы болып табылатын модульділік.

Мәселелілік: проблемалық оқыту әдістерін іске асыру проблемалық мәселелер мен міндеттерді ұсынуды, проблемалық жағдайларды жасауды, оларды шешу бойынша білім алушылардың іздестіру қызметін ұйымдастыруды көздейді.

Болашақ маманның тұлғалық дамуының кәсіби, интеллектуалдық және адамгершілік деңгейіне қойылатын талаптарды ескере отырып, білім беру процесін оқушылардың қажеттіліктеріне, қызығушылықтарына және қабілеттеріне сәйкес ұйымдастыруды көздейтін тұлғаға бағытталған тәсіл; әр тұлғаның өзіндік құндылығын, оның бірегейлігін сезіну; жеке қасиеттердің дамуы мен өзін-өзі дамытуға бағдарлану.

Оқушылардың белсенділігі мен дербестігі. Оқытушы білім алу әдістеріне (тек білімге ғана емес), яғни оқыту жүргізілетін оқу-танымдық іс-әрекеттің шынайы белсенді субъектісі ретінде әрекет етеді [3].

Жүйелілік. Қарастырылып отырған оқыту технологиясының жүйелілігі оқушыдан немесе оқытушыдан бастап соматикалық, психологиялық, әлеуметтік, дүниетанымдық және басқа қасиеттердің күрделі жүйесі ретінде білім беру процесінің жүйелік сипатымен байланысты. Оқыту мазмұны-гуманитарлық, әлеуметтік-экономикалық, жаратылыстану, жалпы кәсіби және арнайы пәндердің күрделі жүйесі. Өз кезегінде, әр пәннің мазмұны белгілі бір жүйеге сәйкес құрылымдалған көптеген оқу элементтерін қамтиды.

Оқу іс-әрекетінің жеке және ұжымдық формаларының үйлесуі. Ол оқытылатын пәннің мазмұнынан туындайтын оқу міндеттері мен проблемаларын шешуге бағытталуы тиіс.

Әр түрлі ақпарат көздеріне қол жеткізу мүмкіндігі: электронды кітапханалар, мәліметтер базасы, виртуалды зертханалық тәжірибелер және т. б.

Оқушыларды зерттеуге тарту, ең алдымен, олардың мүдделеріне негізделуі керек. Оқылғанның бәрі оқушы үшін жеке маңызды болуы керек, оның қызығушылығы мен білім деңгейін арттыруы керек. Алайда, ұсынылған тақырыптар мен оқушыға ұсынылған зерттеу әдістері оның психологиялық және физиологиялық мүмкіндіктерінен аспауы керек. Зерттеу қызметі олардың күрделілігі мен түсініксіздігімен емес, жұмыс істеуге деген ынтаны оятуы керек [4].

Зерттеу қызметінің құрылымы келесідей анықталады:

Ізденіс белсенділігі - > талдау - > бағалау - > жағдайдың дамуын болжау —> әрекеттер - > іздеу қызметі.

Осыған сүйене отырып, орта мектеп оқушыларының зерттеу қызметін ұйымдастыруда келесі зерттеу түрлерін қолдануға болады.

Сабақтарда зерттеу әдісін шығармашылық биологиялық есептерді (теории решения изобретательских задач) шешуді қолдануды ұсынамын.

Биологиялық есептерді сәтті шешу үшін өнертапқыштық есептерді (ТРИЗ) шешу теориясының элементтері қолданылды.

Ол жерде шешімді құруға және шешімді санасынан "шығаруға" көмектесетін көптеген әдістер мен тәсілдер бар.

Өз қызметінде түсініксіз амалдары:

1. "Керісінше" тәсілі.

Ол тапсырманың шарттарымен туындаған тікелей әрекеттің орнына кері әрекетті орындауға тырысуды, жалпы қабылданған шешімдерді керісінше өзгертуге кеңес береді.

2. "Зиянды пайдаға айналдырыңыз" тәсілі.

Бұл қиын, бірақ сонымен бірге ақылды тәсіл. Ол жүйені жақсы білуді, оның жаман екенін білуді, зиянды пайдаға айналдыруды талап етеді.

Мысалы, қазіргі уақытта жұмыс істейтін өнеркәсіптік кәсіпорындар мен ауыл шаруашылықтарының саны күрт азайды. Бұл жаман. Ал не жақсы?

Жауап: көптеген аудандардың экологиялық жағдайы айтарлықтай жақсарды.

3. Теориялық экспресс-зерттеулер әртүрлі дереккөздердегі фактілерді, материалдарды зерттеу және жалпылау бойынша жұмысқа бағытталған тәсіл. Мұндай зерттеулердің тақырыптары әртүрлі нысандарды нақты ортада, іс-әрекетте зерттеуге, үлкен материал беруге және көптеген тақырыптарды өз зерттеулеріңіз үшін көруге, әртүрлі гипотезаларды құруға мүмкіндік беруі керек.

6-7 сынып оқушылары зерттеудің осы түрімен сәтті айналысады. Сонымен, "Жануарлар мен өсімдіктердің қоршаған орта жағдайларына бейімділігі" тақырыбын зерделеу кезінде балалар оқулықтың материалдары бойынша кактустар, түйе тікені құрғақшылық жағдайда тіршілік етуге қалай бейімделгендігімен, пингвиндер мен ескекті сүтқоректілерінің жер үсті-ауа және су ортасында тіршілік етуге қалай бейімделгендігімен танысады. Зерттеу жұмыстарының ықтимал тақырыптары: "Дала өсімдіктерінің тіршіліктің құрғақшылық жағдайларына бейімделуі", "Өсімдіктердің тозаңдануға бейімделуі", "Жәндіктердің тозаң мен балшырындарды жинауға бейімделуі". Зерттеу нәтижелері бойынша авторлар міндетті түрде тұжырымдары бар қысқаша хабарламалар жасайды.

Оқушылардың зерттеу қызметінің нәтижелілігі.

Критерий	Көрсеткіштер	Бақылау әдісі
Коммуникативтік дағдыларды дамыту	Оқушы – 1. Өз ойын сауатты, қысқа жеткізе алады. 2. Мәселені талқылауда төзімділік танытуға қабілетті. 3. Өз жұмысын таныстыру дағдыларын меңгерген.	- түрлі тақырыптардағы пікірталас барысында оқушыларды бақылау - Оқушылардың көпшілік іс-шараларда: конференцияларда, конкурстарда және т. б. сөз сөйлеуі. - коммуникативтік дағдыларды бағалау тесті.

Мектептегі оқушылардың зерттеу қызметі белгілі бір пәнмен байланысты болуы міндетті емес. Балаларға қоршаған әлем, мысалы, туған өлкенің тарихын, қоршаған табиғатты, ормандарды, су ресурстарын, пайдалы қазбаларды және басқа да мәселелерді зерттеу қызықты болады. Оқушыларға қоршаған кеңістікті: географиялық жағдайларды (рельефті, топырақты, су қоймаларын), жылдың әр түрлі уақытындағы климаттық жағдайларды, өсімдіктер мен жануарлар әлемін білудің міндеттері қойылуы мүмкін. Әрине, бұл сұрақтар тиісті оқу пәндерін оқу кезінде ашылуы мүмкін. Бұл туралы олар өздері машықтанып қоршаған әлем. Оқушыларды туған өлкенің экономикасы, халықтың өмір сүру деңгейі, адамдардың денсаулық жағдайы, экология мәселелері және т.б. қызықтыруы мүмкін [5].

Қоршаған ортаны және халықтың өмір сүру деңгейін білу сонымен қатар жолдардың, тұрғын үйлердің, ферма ғимараттарының, құрал-саймандардың, көлік құралдарының, тамақ, киім, аяқ киім және басқа да материалдық құндылықтардың жағдайын зерттеуді қамтиды. Сонымен қатар, рухани құндылықтар зерттеу нысаны бола алады: білім мен мәдениеттің деңгейі, халықтың әртүрлі топтары, әртүрлі діндердің ерекшеліктері, жазушылар мен өнер қайраткерлерінің шығармашылығы. Бұған сонымен қатар: танымал адамдардың, мамандардың өмірбаяны, олардың отбасыларының шежіресін, салт-дәстүрлерін, мерекелерін зерттеу, жас ұрпақ, отбасы, адам өміріндегі еңбек үшін білімнің маңыздылығын анықтау: қазіргі жастардың мінез-құлқындағы қылмыс пен девиантты көріністердің себептерін зерттеу.

Оқушылардың тұлғасын дамыту үшін ғылыми-зерттеу қызметтерінен басқа мұражайларға (экспозицияларды көріп қана қоймай, оларды зерттеу; мысалы, суретшінің шығармашылық өмірбаянына қызығушылық таныту), ауылға (қала оқушылары үшін) немесе қалаға (ауыл тұрғындары үшін) экскурсиялар ұйымдастыру қажет. Осыған байланысты көптеген басқа іс-шараларды ұйымдастырған пайдалы: көркемдік тәуелсіздік, әдеби кештер, спорттық жарыстар, пікірталастар және басқалар.

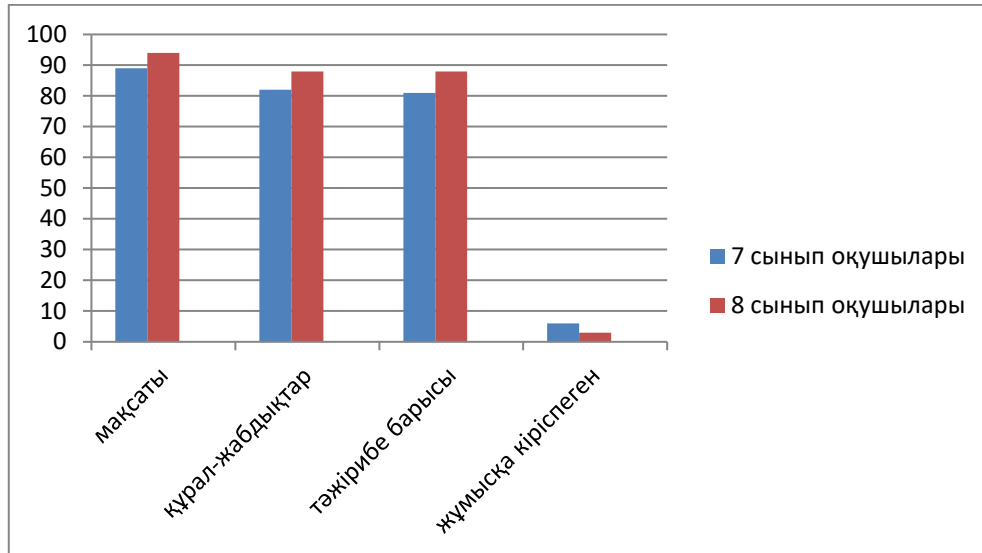
Сонымен, оқушылардың оқу-зерттеу қызметі білім алушының шығармашылық қабілеттерін дамытуға, білім берудің тиімділігі мен сапасын арттыруға бағытталған тиімді білім беру технологиясы болып табылады.

Жоғарыда көрсетілген нысандар мен әдістер дидактикалық модельді сынау кезінде оқу-зерттеу қызметінің тиімділігінің қорытынды диагностикасы қолданылды. Кербұлақ ауданы Шилісу орта мектебінде биологияны оқыту кезінде оқушылардың зерттеу қызметін дамыту. Оқу процесінің нәтижелерін диагностикалаудың келесі құралдары жасалды:

- 1) деңгейлік бақылау жұмыстарының жүйесі; зерттеу дағдыларын тексеру үшін биология пәнінен тапсырмалары;
 - 2) зерттеу міндеттерінің жүйесі;
 - 3) зертханалық жұмыстарға рұқсат беру жүйесі, биологиялық практикум және әр жұмыстың әдістемелік нұсқаулықтар;
 - 4) Жеке оқу-зерттеу жобасын орындау нәтижелерін сараптамалық бағалау үшін ұсынымдар.
- Бақылау жұмыстарына қолданылатын ағымдағы бақылауға жеке эксперименттік зерттеу дағдыларын тексеретін тапсырмалар енгізілді:

- тәжірибені немесе байқауды жүргізу (гипотеза жасау) мақсатын тұжырымдау;
- тәжірибені өткізу тәртібін немесе қойылған мақсатқа сай байқау;

- өлшеу құралдарын және жабдықтың оңтайлы жиынтығын таңдау зерттеу мақсаты, тәжірибелік қондырғыны жинау;
- зерттеу нәтижелерін кесте түрінде ұсыну (абсолютті өлшеу қателігін ескере отырып);
- зерттеу нәтижелерін график түрінде ұсыну (абсолютті өлшеу қателігін ескере отырып);
- тәжірибеде немесе байқауда алынған нәтижелер негізінде қорытынды жасау;
- бастапқы деректердің жуық сипатын ескере отырып, есептеулерді орындау.

Сурет 1. Экспериментті жобалау бойынша тапсырмаларды орындау нәтижелері (әр кезенді орындаған оқушылардың пайызы)

Мысалы, жетінші сынып оқушыларында өлшеу құралдарын қолдану мүмкіндігі тексерілді: өлшеу бірліктерін, осы құрылғыны қолдана отырып өлшеу шегін, бөлу бағасын анықтау, құрылғылардың көрсеткіштерін алу. Зерттеу қызметінің жекелеген элементтерін тексеретін тапсырмалар құрастырылды: келтірілген фактілер бойынша гипотеза ұсыну; келтірілген (біреу бұрын алған) эксперименттік деректерді өңдеу (график құру), қорытынды жасау және т. б.

Экспериментті жобалау бойынша тапсырмалар әзірленді: тәжірибенің мақсатын анықтау, қажетті жабдықты таңдау, тәжірибе барысында әрекеттер тізбегін жоспарлау.

Сурет – 1-де 7 және 8-сыныпта бірдей оқушылардың экспериментті жобалау тапсырмасын орындау нәтижелері келтірілген. Экспериментті жобалаудың әр кезеңін аяқтаған оқушылардың пайызы көрсетілген: олар эксперименттің мақсатын дұрыс анықтады, жабдықты таңдады және мақсатқа жетуге мүмкіндік беретін әрекеттер тізбегін ұсынды. Біріншіден, оқушылардың зертханалық жұмыстардың зерттеу компонентін игеруінің жоғары деңгейін атап өткен жөн. Екіншіден, эксперименттің мақсатын дұрыс қойған оқушылардың көпшілігі одан әрі әрекеттер тізбегін анықтап, эксперимент жүргізу үшін қажетті жабдықты таңдай алатындығы маңызды. Жетінші және сегізінші сынып оқушыларының нәтижелерін салыстыра отырып, оқу барысында зерттеу пәнінің күрделілік деңгейі жоғарылайтынын түсіну керек, бұл диагностикалық тапсырмаларды құрастыруда да ескеріледі. Біз әзірлеген биологияны зерттеу әдістемесін жүзеге асыру кезінде оқушылар мақсатты түрде, жүйелі түрде сабақтарда ұйымдастырылған зерттеу қызметіне (оның элементтеріне) қосылады.

Біз дағдыларды диагностикалауды қарастырдық және мектеп бағдарламасы пәндерінің бірі ретінде биология мазмұнына арналған оқу-зерттеу қызметінің дағдылары. Негізгі білім беру бағдарламасының басқа пәндерінен ерекшеліктерін ескере отырып ұсынылған құралдар жинағы пайдаланылуы мүмкін. Оқу-тәрбие процесін тиімді басқару үшін осы оқушылар ұжымымен жұмыс істейтін барлық мұғалімдерді үйлестіруді қамтамасыз ету қажет, оның ішінде диагностика нәтижелерін талқылау және оқу процесін кейінгі түзету.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Қалиева Г. Жаңа технологиялардың тиімділігі. // Биология., Қазақстан Мектебінде журналы// 2010, №2, 27-32б.
2. Арынғазин Қ.М. Введение в смысловую педагогику. - Караганда, 2005.
3. Мырзабаев А.Б. Биологияны оқыту әдістемесі. Оқу құралы. Қарағанды, 2006-344б.
4. Щуркова Н. Е. Педагогическая технология. - М., 2002. - С. 12.
5. Белянина, Л.А., Психолого-педагогические основы личностно ориентированной методики биологической экскурсии / Л.А. Белянина // Профильная школа. – 2008. - №3 (30).

ФОРМИРОВАНИЕ ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКОЙ КУЛЬТУРЫ УЧАЩИХСЯ НА УРОКАХ БИОЛОГИИ

Касымбекова А. Д.

В статье рассматривается сущность исследовательского подхода в обучении в направлении развития познавательной самостоятельности, организации учебной и внеурочной научно-образовательной, поисковой и творческой деятельности, актуализации межпредметных связей, ознакомления студентов с методами научного познания, изменения характера отношений "учитель-ученик-коллектив учащихся" в направлении сотрудничества. Исследовательский подход к обучению направлен на развитие у учащихся умений и навыков научного поиска, формирование и развитие творческих способностей (креативности). Обучение исследованию-особый способ обучения, построенный на основе естественного стремления человека к самостоятельному изучению окружающего мира. При исследовательском обучении учебный процесс осуществляется на основе самостоятельного поиска учащимися новых познавательных ориентиров. Это обучение предполагает не только усвоение новой информации, но и организацию творческой деятельности учащихся. Применение методов научной деятельности в процессе учебного познания ставит ученика в ситуацию, требующую не только усвоения готовых знаний на доступном ему уровне, но и самостоятельного изучения. Субъективная новизна образовательного исследования имеет большое значение для развития познания и формирования активной жизненной позиции школьника. Изучен исследовательский подход в обучении, который делает этих учащихся более творческими участниками процесса познания, чем потребителями информации.

Ключевые слова: *исследовательский подход, учебное познание, информация, предмет, гипотеза, цель, задача.*

FORMATION OF STUDENTS' RESEARCH CULTURE IN BIOLOGY LESSONS

A.D. Kasymbekova

The article considers the essence of research approach in education in the direction of development of educational and Educational, Research and creative activities, updating of international relations, familiarization of students with methods of scientific knowledge, changes in the character of "Teacher-Student-Collective" in the direction of cooperation. The research approach to training is aimed at the development of scientific research, the formation and development of creative abilities (creativity). The study is a special way of training, built on the basis of a natural effort of a person to self-study the surrounding world. When studying, the educational process is based on a self-sufficient search for new knowledge orientations. This training involves not only the maintenance of new information, but also the organization of creative activities of students. The use of methods of scientific activity in the process of learning puts students in a situation that requires not only the strengthening of ready-made knowledge at the accessible level, but also self-study. Subjective novelties of Educational Research are of great

importance for the development of knowledge and the formation of an active life position of a schoolboy. The research approach to training has been studied, which involves more creative participants in the meeting process than consumers of information.

Key words: *research approach, educational topic, information, subject, hypothesis, purpose, task.*

ӘОЖ 541.124

<https://doi.org/10.53355/ZHU.2022.102.1.028>

ҚОС ДӘУІРДІҢ ЖЫРШЫСЫ

Саржигитов Е.Т.

Мақалада Жамбыл Жабаев туралы ой айтқан ғылыми пікірлерге талдау жасалды. Нақты ғылыми дәлелдерді анық көрсете отырып, теориялық дәлелдер келтірілді. Зерттеу негізгі тұжырымдарын алдағы зерттеулерде теориялық дәйек ретінде қолдануға болады. Сондай-ақ, филолог ғалымдар ізденістеріне жаңа деректік пайдаға асатын зертханалық нәтижелер де бар. Жамбыл Жабаев халық мұрасын бүгінге жеткізуші, оның ішінде Сүйінбай ақынның және сол уақыттағы атақты ақындар шығармаларының кейінгі ұрпаққа аман жетуіне зор үлес қосқан қос дәуірдің жыршысы екендігі ғылыми түрде баяндалды. Жамбылдың айтуымен көптеген фольклорлық мұралар мен ауыз әдебиетінің құнды үлгілері хатқа түсіп, ұрпақ мұрасына, игілігіне айналып отыр. Тәуелсіздігіміздің тұғыры бекіген осы тұста ерлікті, батырлықты, елдікті жырлаған, сөз өнерін кие тұтқан Жамбыл ақынның толық энциклопедиялық жинағын шығару алдағы кезек күттірмейтін міндеттердің бірі болмақ деп автор өз ойын айтқан.

Кілт сөздер: *Жырау, жыршы, әдебиет, зерттеушілер, еңбектер, толғау, эпос.*

Жамбыл – халық ақыны. Оған бұл атақты халықтың өзі берген. Туған халқының сөзін сөйлеп, көкейіндегісін дөп басып тани алған, әрі оны өнерге өзек еткен ерекше тағдырлы ақынның шығармашылығы да бұған дәлел. Күш-қуаты толысқан шағында айтыстарымен танылған Жамбыл ХХ ғасырдың орта шеніне дейін алты Алашқа түгел әйгілі бола қойған жоқ. Жетісуды мекендеген айтыс ақындарының көпшілігімен аламанға түскен оны негізінен осы өңірдің және Сыр бойының халқы мен жаз жайлауы ортақ, қатар көшіп, қонып жүрген қырғыз жұрты жақсы білетін еді.

Кеңес үкіметінің назарына ілініп, ғасырға жуық ғұмырында бұрын ешкімнен көрмеген құрмет пен ілтипатқа бөленсе де, тұтастай бір алып империяның идеологиясына қызмет еткен өнердегі зор атаққа ие болса да Жамбыл бабамыз пенделік тіршілігінде де, суреткерлік жолында да ұлттық рухы мен халықтық келбетін жоғалтпаған. Келешегінен үміт күткен бала әкеден безіп, «ел қамын жеген Едіге» болады деген ұлдар туған ұлтын мансұқ еткен сол аламан-асыр заманда ұлттық ұсқынынан ажырамаудың өзі де ерлікке пара-пар болған жоқ па?! Сол кезеңдерде тоқсанға келген ақынның ешкімге бас иеген өр мінезінің сырын «асарын асап, жасарын жасаған соң кімнен қорықсын» дейтін базбіреулердің шатпағынан гөрі бабамыздың иманы берік пірадарлығымен сөздің күдіретін қастерлегенінен байқауға болатын сияқты. Қалай болғанда да Жамбылдың талайлы тағдарына таңданбау мүмкін емес.

Ж.Жабаевтың өмірі мен шығармашылығы әр қырынан, әр алуан сипатта көп зерттелген. Социалистік реализмді ту етіп көтерген кеңестік заманда ақын шығармашылығы көбіне көп таптық идеялар тұрғысынан талданды да, өмірдің шындығы тасада қала берді, немесе бұрмалаушылыққа ұшырады. «Сын шын болсын» (М.Әуезов) деген аталы сөзге тоқтаған күннің өзінде, мақтаса көкке көтеріп, даттаса мүлдем іске алғысыз қылатын қоғамның Жамбылдың шығармашылық әлеміне, ақындық қуатына берген бағасы объективті, әділ емес дейтіндер де бар. Коммунистік идеологияны шамадан тыс пафоста жырлап, насихаттаған Жамбылдан қандай көркем ой күтуге болады дейтіндер тағы да бар. Бүгінде осындай бірде-

екілі кереғар пікірді оқып немесе естіген қарапайым халықтың ақын шығармаларымен мүлдем таныс болмаса да қате пікір, теріс ойда жүргенін байқаймыз.

Жамбылдың әдеби мұрасын XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың басындағы ауыз әдебиеті үлгісіндегі туындылары және өмірінің соңғы он жылындағы тандап алынған белгілі бір тақырыпқа айтып, хатшылары қағазға түсіріп алған шығармалары мен экспромт-импровизаторлықтан туған қағытпа, эпиграммалары деп қарастырып жүрміз. Қоғамдық құрылыстың екі түрлі кезеңінде туған шығармалардан уақыт табы, өмір тынысы менмұндалап көрініп тұр. Академик С.Қасқабасов «... Жамбыл тарихта сирек кездесетін, мүлде қарама-қарсы екі заманды көрді, қайшылыққа толы, күнгейі мен көлеңкесі тепе-тең, жақсылығы мен жамандығы қатарлас екі дәуірді бастан кешті. Ол Қазақ хандығының жойылғанын, елінің отарлыққа түскенін, қазақ даласына Ресейдің әкімшіл-отаршыл басқару жүйесін орнатқанын, сонымен қатар, көрші жатқан Қоқан хандығы мен қырғыз манаптарының қазақ ауылдарына жасаған жаугершіліктерін көрді» [1, 3] дегенде, Жамбылдай жырау, жыршы, ақынның көпті көргендігін ғана емес, мол өмірлік тәжірибенің шығармашылыққа тигізген зор ықпалын да айтып отыр.

Ауыл арасында ірілі-ұсақ тіршілік әңгімесін өлеңге қосып, немесе әлдебіреулердің жақсылы-жаманды мінез-құлықтарына арнау сөз айтып жүрген Жамбылдың қарсыластарына айтқан уәжі де берік, мығым. Сонымен бірге Жамбылдың айтыстың алааманына түсіп, сөз сауған замандастарының көбінен ерекшеленіп тұрған бір қасиеті – оның айтысты дүние, мал табудың құралы емес, ерекше өнер түрі ретінде қарауында деп білеміз. Ақынның

Өтірік сүймедім,
Дүние үшін күймедім.
Алтынына біреудің,
Жолда жатса тимедім.
...Жүйесін тапқан жел сөзді,
Үйсін, Найман құп алған.
Көрғұлы сұлтан, Өтеген,
Шежіресін тыңдаса,
Шығушы еді құмардан.
Өлеңді жастан дарытқан,
Малға қашан жарытқан.
Жамбыл ақын нәсібі,
Өзімді сүйген халықтан.
Қазынасы кең дүние,

Жамбыл қашан тарыққан [1, 36] – деген сөзі оның азаматтық та, ақындық та анкетасы сияқты. Ақын бабаның көзін көріп, кейінгіге сөзін жеткізушілерге жүгінсек, ол Құлмамбетпен айтыстағы жеңісі үшін дым да алмағанын айтыпты. Есесіне «Ақындарға арнауында»:

Ақындар көз салыңдар,
Қиуаны шалыңдар,
Қиқу салып талайдан
Келе жатқан сарын бар.
Ұзын жолда біз өткен
Өнерге көп тәлім бар:
Сүйінбай мен Қатаған
Қара өлеңді матаған.
Атын жаттап балалар
Әлі күнге атаған.
Кеншімбай мен Орынбай
Өлең сөздің қорындай.
Көрінеді сорабы,
Керуен көшкен жолындай.
Құл, Құлмамбет, Құлыншак,

Майкөт, Сарбас, Қуандық,
 Бұлдырайды туға ұсап
 Көңілімізді құмар қып,

– деп, қазақтың айтыс өнеріндегі бар саңлақты үлгі, өнеге етеді. Өзі айтысқанда қансорпасын шығарып, адымын аштырмай, қара жерге тығардай сөгіп, кей кездері жеке басын да мінеп кететін ақындарды Жамбылдың осылайша қадірлеп, төбесіне көтеруі өнерге деген құрмет емес пе?! Сонымен бірге бір рудың ақыны, Шапыраштының, кей кейде Екейдің ғана сөзін жырлап, намысын жыртқан Жамбылдың айтыс өнерінде ұлттық, халықтық деңгейге көтерілуінің сыры неде деген сұрақ та туындайды. Соңғы уақытта Жамбыл феномені туралы өте шынайы, объективті тұжырым жасап, пікір келтіріп жүрген Ж.Шаштайұлының «...Жамбылдың өмірлік көзқарасы ұлттық этикадан алшақтамайды да, ұстанған бағытынан жаңылып та қоймайды. Қарсылыстарына Асанқайғы, Бұқар жырау, Балта, Шөже, Сүйінбай, Майлықожа, Құлыншақ секілді есімдерін ыңғай көлденең тартады. Бұл оның рухани парыз ұғымы географиясының бойлықтары мен ендіктері бүкіл қазақ жерін орап тұратынын көрсетеді. Айтыс ақындарының басқа бірде-бірінен мұндай қасиетті байқай алмайсың» [2, 76], – деген сөзі жоғарыдағы сұрағымызға жауап іспетті.

Жамбыл шығармашылығына алғашқылардың бірі болып әдеби талдау жасаған С.Мұқанов оның өлең өнеріне жан жүрегімен беріліп, қастерлейтіні сонша, тіпті ауызекі қарапайым әңгімелерінің өзін өлеңмен жырлап кететін айтады. Күнделікті тіршіліктің әрбір сәтін қалт жібермей, кез келген сәтте өлеңге айналдыра салу импровизаторларға тән болып келетін қасиет. Қоғамда, әлеуметтік ортада жатқан тың жаңалықтар өлеңді ауызша айтатын ақындардан зеректікті, қағілездік пен жітілікті талап етті. «...Ендігі жерде халық ақындары бір өлеңге әлемдегі әмбе құбылысты сыйғызуға ұмтылмай, әр шығармасында белгілі тақырып көлемінде сөйлеуге тырысты. Импровизатор ақындар туындыларының бірте-бірте «жазбаша» сипат ала бастауының себебін осыдан деп білсек керек. Көркемдігі, әсері, мазмұны жағынан жазба әдебиет шығармаларына теңесе алмайтын ауызша өлең ендігі жерде ілтиспатқа алынбайтыны өзінен өзі түсінікті еді. Осындай творчестволық жарыстың ізі Жамбыл жырларынан айқын танылады. Белгілі ойды нақтылап ұқтыру, қашан бейне толықтық тапқанша асығыс аттап кетпеу шарты берік ұсталатын болды» [3, 213].

Жамбылдың айтуымен хатқа түскен шығармалары түгелге жуық өңделіп, редакцияланғандықтан ақынның халықтық тілі бозаң тартып, кей тұстарында құнарлы көркемдіктен гөрі, таптаурын техниканың сұлбасы айқын көрінеді. Партия көсемдері мен еңбек адамдарына арналған шығармалары осындай болғанда, аяқ астынан суырып салып айтқан арнау, қағытпаларында, қара сөзбен әңгімеленсе де қара өлеңдей төгіліп тұрған толғамдарында жыршы-ақынның өзіне ғана тән көркем тілі, әуезді сазы, сезіліп тұрады. Сол себепті де Жамбылдың ақындығына шүбә келтіріп, оны Абаймен салыстырып «жағалық» ашу қиынсыз тірлік. Шындығында Жамбыл да Абайша өмірге, өмірдің шындығына биіктен қарай білді. Тіршілік тылсымын мүлтіксіз танып, дәуір дүбіріне үн қосты, сөз өнерінің талап, талғамына сергек қарады. Мәселен, Жамбылдың жайлау аралап жүріп, Құлансаздың биігінен қарап тұрып: «Сонау мұзбен жүгенделіп, тас арқалап қомдалған Құмбелден бері қарай қартадай қатпарланып төгілген төс – Қарақия талай орғыған жеріміз. ...Қарақияның басы Қарақастек өзенінің тұйығымен құшақтасып жатыр. Соның оң босағасынан бері қарай төгіліп жатыр – Қарабастау, Құлансаз, Көктұма, Желдсай. Бұл жағы Майтөбеге келіп, қойындасып жатыр. Көгендеген қозыдай көк бұйра адырлар қат-қабат жасыл барқыт сияқты, қоңыр самал желі үзілмейді. Шайдай ашық боп тұрып, кейде бұлты үркіп шыға келеді де, лезде шымқап алып, нөсерлетіп құя салады» [4, 145]. – деп айтқан панорамалық суретті әңгімесінің көркемдік деңгейі бүгінгі проза тіліне үлгі боларлықтай.

Суреткерге, көркем шығармаға сыншы – оқырман мен уақыт. Бұл – әрі қатал, әрі ең әділ сыншы. Сондықтан да, екі дәуірдің өмір тынысын көркем шындыққа айналдырған жыр алыбының әдеби мұрасын біз ғана емес, келер ұрпақ та әділ бағалап, рухани азығына теңгерер деп үміттенеміз. Тәуелсіздігіміздің тұғыры бекіген осы тұста ерлікті, батырлықты,

елдікті жырлаған, сөз өнерін кие тұтқан Жамбыл ақынның толық энциклопедиялық жинағын шығару алдағы кезек күттірмейтін міндеттердің бірі болмақ.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Қасқабасов С. XX ғасырдың ұлы жырауы // Жабаев Ж. Толық шығармалар жинағы. III т. – Алматы: Ұлағат, 2012. – 352 б.
2. Шаштайұлы Ж. Жамбыл және заман. Қазақ әдебиеті. №1 (3479) 2016 ж.
3. Бердібаев Р. Ғасырлар толғауы. – Алматы: Жазушы, 1977. – 320 б.
4. Жолдасбеков М. Асыл арналар. – Алматы: Жазушы, 1986. – 326 б.

ПОЭТ-СКАЗИТЕЛЬ ДВОЙНОЙ ЭПОХИ

Саржигитов Е.Т.

В статье анализируются научные взгляды Жамбыла Жабаева. Представлены теоретические доказательства, наглядно показывающие конкретные научные доказательства. Основные выводы исследования могут быть использованы в качестве теоретических доказательств в будущих исследованиях. Есть и лабораторные результаты, которые можно добавить к исследованиям филологов. Научно установлено, что Жамбыл Жабаев – поэт двух эпох, донесший до наших дней национальное достояние, в том числе поэт Суюнбай и известные поэты того времени, внесшие весомый вклад в выживание следующего поколения. По словам Жамбыла, многие ценные образцы фольклора и устной литературы записаны и стали достоянием поколений. Автор сообщил, что одной из самых неотложных задач будет издание полного энциклопедического сборника поэта Жамбыла, воспевающего героизм, отвагу, патриотизм и красноречие.

Ключевые слова: *Жырау, жырышы, литература, исследователи, труды, ода, эпос.*

THE POET-STORYTELLER OF THE DOUBLE ERA

E.T. Sarzhigitov

The article analyzes the scientific views of Zhambyl Zhabaev. Theoretical evidence is presented, demonstrating concrete scientific evidence. The main findings of the study can be used as theoretical evidence in future studies. There are also laboratory results that can be added to the research of philologists. It has been scientifically established that Zhambyl Zhabaev is a poet of two eras who has brought the national treasure to our days, including the poet Suyunbai and famous poets of that time, who made a significant contribution to the survival of the next generation. According to Zhambyl, many valuable samples of folklore and oral literature have been recorded and become the property of generations. The author said that one of the most urgent tasks will be the publication of a complete encyclopedic collection of the poet Zhambyl, glorifying heroism, courage, patriotism and eloquence.

Key words: *Zhyrau, zhyrshy, literature, researchers, works, ode, epos.*

УДК 372.862

<https://doi.org/10.53355/ZHU.2022.102.1.029>

ПОДГОТОВКА УЧИТЕЛЕЙ С ПРЕДМЕТНОЙ СПЕЦИАЛИЗАЦИЕЙ ОБЩЕГО РАЗВИТИЯ «ХУДОЖЕСТВЕННЫЙ ТРУД, ГРАФИКА И ПРОЕКТИРОВАНИЕ»

Садуакасова Р.А.

В статье рассматриваются вопросы обновление содержания образования в школе путем введения интегрированного учебного предмета «Художественный труд», в содержании которого входят знания образовательных областей «Технология» и

«Изобразительное искусство». Особенности учебного предмета «Художественный труд» в основном среднем образовании, изучение различных видов искусства, выражение идей средствами искусства, приобретение универсальных бытовых и специальных предметных знаний и умений и навыков художественной обработки и преобразования материалов и объектов, навыков ведения домашнего хозяйства, пользования техникой и технологиями. Дана характеристика авторской образовательной программы «Художественный труд, графика и проектирование», разработанной для педагогического направления подготовки учителей с предметной специализацией общего развития.

Ключевые слова: художественный труд, инновации в образовании, обновление содержания образования, новые подходы в обучении и преподавании, образовательная программа, результат обучения, работодатель

Обновление содержания образования в средней общеобразовательной школе, внедрение новых подходов к преподаванию и учению, технологии критериального оценивания начали вводить в практику основной общеобразовательной школы с 2017-2018 учебного года. В Инструктивно-методическом письме представлена характеристика востребованных в условиях обновления педагогических подходов, методов и технологий – исследовательский, личностно-ориентированный, деятельностный, компетентностный, ценностно-ориентированный, дифференцированный, системный, коммуникативный, интегративный, проектный подходы; игровое, развивающее, модульное, проблемное, индивидуальное обучение, кейс-стадии, информационно-коммуникационные технологии; даны рекомендации по их использованию для организации образовательного процесса [1].

С 2017-2018 учебном году в основной школе вместо учебного предмета «Технология» введен интегрированный учебный предмет «Художественный труд. Художественный труд введен как учебный предмет, в содержании которого интегрированы знания образовательных областей «Технология» и «Изобразительное искусство». Учебный предмет «Художественный труд» направлен на формирование функциональной грамотности в области искусства и технологий труда, развитие творческой личности. Обучение художественному труду способствует развитию уникального первичного визуального языка передающего идеи, мысли и чувства. Чрезвычайно важно, чтобы учитель изобразительного искусства разделял и реализовал эту философию на протяжении всего процесса обучения изобразительному искусству. Кроме того, обучение изобразительному искусству – это баланс между развитием навыков, знаний и понимания учащихся и мотивацией собственной личной креативности учащихся в процессе обучения. Решающим фактором является то, что данный предмет и преподается, и оценивается визуальными средствами оценивания. Особенности учебного предмета «Художественный труд» в основном среднем образовании отмечается изучение различных видов искусства, выражение идей средствами искусства, приобретение универсальных бытовых и специальных предметных знаний и умений и навыков художественной обработки и преобразования материалов и объектов, навыков ведения домашнего хозяйства, пользования техникой и технологиями. Данный учебный предмет во всех классах представлен пятью разделами (в программе для девочек): «Визуальное искусство»; «Декоративно-прикладное творчество»; «Дизайн и технология»; «Культура дома/ Культура питания».

С предоставлением академической самостоятельности казахстанские вузы получили право самостоятельно разрабатывать действующие (вносить изменения), новые (подготовка по которым ведется в других вузах, но не велась в данном вузе) и инновационные (принципиально новые, ранее не существовавшие) образовательные программы с учетом потребностей рынка труда региона и требованием работодателей [2]. 2019 году была разработана, внесена в реестр (после получения одобрения экспертов) и реализуется в образовательном процессе с 2019-2020 учебного года образовательная программа «Художественный труд, графика и проектирование». Программа имеет модульную структуру и предусматривает достижение следующих результатов обучения:

PO1 - понимает и знает научные, философские и религиозные картины мироздания, историческую особенность и специфику установления и образования различных социальных структур на территории Казахстана, историю Республики Казахстан.

PO 2- имеет навыки письменной и устной речи на казахском/русском иностранном языках, знает особенности текстов различных функциональных стилей; иметь коммуникативные навыки и речевые умения при чтении текстов по специальности; иметь навыки монологической/ диалогической речи, позволяющие вести тематическую беседу в рамках изученной темы;

PO3 -обладает способностью оценивать и применять инновационные подходы к осмыслению общественных социально значимых явлений и процессов в правовой, предпринимательской, производственной, экологической среде.

PO4 - владеет понятиями и методологическими основами педагогики и психологии, инклюзивного образования демонстрирует результаты своей работы в профессиональной деятельности;

PO5 -владеет навыками решения позиционных и метрических задач, чтения чертежей, грамотного выполнения чертежей традиционными инструментами и материалами, а также с применением инструментов компьютерных программ; уметь применять чертежные знания и навыки при выполнении проектных (дизайнерских и декоративно-прикладных) работ;

PO6- имеет практические навыки работы по декоративно-прикладному, оформительскому искусству, дизайну и народным ремеслам в различных материалах, художественно-творческие композиции, способен использовать физические и химические свойства материалов, применяемых при изготовлении изделий декоративно-прикладного искусства и народных промыслов, освоил методы и принципы проектирования основных видов дизайнерской продукции.

PO 7 – использует основные закономерности построения академического и классического рисунка, выбирать стиль, технику выполнения академического и классического рисунка.

PO 8- знает основы прикладного искусства, изобразительного искусства разных эпох, истории изобразительного искусства Казахстана, грамотно использовать полученные теоритические знания на практике в процессе изготовления изделий народных ремесел учитывая технологию и свойств материалов определяя виды народных ремесел и используя орнаменты.

PO 9- демонстрирует мотивацию к укреплению здоровья, стрессоустойчивость, организует здоровый образ жизни, активный отдых и досуг в профессиональной деятельности;

PO 10- владеет современными методиками и технологиями, в том числе IT-технологии и цифровые образовательные ресурсы, необходимые в условиях обновленного содержания образования, для обеспечения качества учебно-воспитательного процесса.

ОП предусматривает использование инновационных форм обучения, таких как занятия в форме самостоятельной деятельности, обучение на основе групповой технологии, дистанционное, интерактивное, проблемное и исследовательское обучение, обучение на основе проектной деятельности, а также игровые формы организации обучения: деловые и ролевые игры и т.д.

На основе замечаний и предложений работодателей, руководителей и коллективов учебных заведений в компонент по выбору и вузовский компонент включены такие дисциплины, как «Визуальное обучение», «Технология швейных изделий», «Основы декоративно-прикладного искусства», «Инновации в образовании», «Современные педагогические технологии», «Методика и технология дистанционного образования», «Компьютерная графика и проектирование в художественном образовании», «Мультимедийный дизайн», «Цифровые технологии в образовании» На основе замечаний и предложений работодателей, руководителей и коллективов учебных заведений в компонент по выбору и вузовский компонент включены такие дисциплины, как

«Визуальное обучение», «Технология швейных изделий», «Основы декоративно-прикладного искусства», «Инновации в образовании», «Современные педагогические технологии», «Методика и технология дистанционного образования», «Компьютерная графика и проектирование в художественном образовании», «Мультимедийный дизайн», «Цифровые технологии в образовании», «Методика преподавания художественного труда, общетехнических и специальных дисциплин» [3].

В образовательной программе вместо учебной дисциплины «Черчение и начертательная геометрия» введена дисциплина «Инженерная графика и проектирование». Содержание дисциплин образовательной программы «Художественный труд, графика и проектирование» позволяют готовить учителей, готовых не только преподавать художественный труд, но также и учителей графики и проектирования, которое введено в школьную программу в десятом классе вместо черчения в девятом. В программе сделан акцент на проектную деятельность обучающихся как в учебное, так и во внеучебное время. Вовлеченность студентов в исследовательские, творческие и социальные проекты во многом способствует формированию их готовности к организации проектной деятельности школьников. Подготовка учителей художественного труда, графики и проектирования в вузе обусловлена потребностями обновления содержания школьного образования и внедрения новых подходов в преподавании, обучении и оценивании и осуществляется в рамках обновления содержания образовательных программ высшей школы. В школьном образовании инновации определяют необходимость разработки инновационных образовательных программ в педагогических вузах, направленных на достижение результатов обучения, необходимых для формирования профессиональной компетентности будущего учителя и его готовности к педагогической деятельности в условиях изменений [5].

ЛИТЕРАТУРА:

1. Краевский, В.В. Общие основы педагогики [Текст] : учеб. для студентов высш. учеб. заведений. – М. : Академия
2. Об особенностях организации образовательного процесса в общеобразовательных школах республики Казахстан в 2017-2018 учебном году [Текст] : инструкт.-метод. письмо. – Астана : Национальная академия образования им. И. Алтынсарина
3. Образовательная программа БВ01404-Художественный труд, графика и проектирование, ЖУ им.И.Жансугурова
4. Хуторской, А.В. Ключевые компетенции и образовательные стандарты [Электронный ресурс] / А.В. Хуторской // Эйдос : Интернет-журнал
5. Яковлев, Е.В. Педагогическое исследование: содержание и представление результатов [Текст] : монография / Е.В. Яковлев, Н.О. Яковлева. – Челябинск.

ЖАЛПЫ ДАМУДЫҢ ПӘНДІК МАМАНДАНДЫРЫЛҒАН МҰҒАЛІМДЕРІН ДАЯРЛАУ "КӨРКЕМ ЕҢБЕК, ГРАФИКА ЖӘНЕ ЖОБАЛАУ"

Садуақасова Р. А.

Мақалада "Көркем еңбек" интеграцияланған оқу пәнін енгізу арқылы мектептегі білім мазмұнын жаңарту мәселелері қарастырылады, оның мазмұнына "Технология" және "бейнелеу өнері" білім беру салаларының білімі кіреді. Негізгі орта білім берудегі "Көркем еңбек" оқу пәнінің ерекшеліктері, көркем өңдеудің әмбебап тұрмыстық және арнайы пәндік білімі мен дағдыларын игеру, материалдар мен объектілерді, үй шаруашылығын жүргізу, техника мен технологияларды пайдалану дағдыларын түрлендіру. "Көркем еңбек, графика және жобалау" авторлық білім беру бағдарламасына сипаттама берілді, жалпы дамудың пәндік мамандануымен мұғалімдерді даярлаудың педагогикалық бағыты үшін әзірленген.

Кілт сөздер: көркем еңбек, білім берудегі инновациялар, білім беру мазмұнын жаңарту, оқыту мен оқытудағы жаңа тәсілдер, білім беру бағдарламасы, оқыту нәтижелері, жұмыс беруші.

TRAINING OF TEACHERS WITH A SUBJECT SPECIALIZATION OF GENERAL DEVELOPMENT "ARTISTIC WORK, GRAPHICS AND DESIGN"

R.A. Saduakasova

The article discusses the issues of updating the content of education at school by introducing an integrated academic subject "Art work", the content of which includes knowledge of the educational fields "Technology" and "Fine Arts". Features of the subject "Artistic work" in basic secondary education, the study of various types of art, the expression of ideas by means of art, the acquisition of universal household and special subject knowledge and skills and skills of artistic processing and transformation of materials and objects, household skills, the use of technology and technology. The characteristic of the author's educational program "Artistic work, graphics and design", developed for the pedagogical direction of teacher training with a subject specialization of general development, is given.

Key words: artistic work, innovations in education, updating the content of education, new approaches in teaching and teaching, educational program, training result, employer.

ӘОЖ 057.23

<https://doi.org/10.53355/ZHU.2022.102.1.030>

МЕКТЕП ЖАСЫНДАҒЫ ОҚУШЫЛАРДЫҢ ТҰЛҒАСЫН ДЕНЕ ЖАТТЫҒУЛАРЫ АРҚЫЛЫ ТӘРБИЕЛЕУ

Тохтаров А.М.

Мақалада мектеп жасындағы оқушылардың тұлғасын дене жаттығулары арқылы тәрбиелеу қамтылған. Адам өмірінің мектеп кезеңіндегі дене тәрбиесінің маңызы - жан-жақты физикалық дамудың негізін құру, денсаулықты нығайту, әртүрлі қимылды қалыптастыру. Мұның бәрі тұлғаның үйлесімді дамуы үшін объективті алғы шарттардың пайда болуына әкеледі. Белсенді дене шынықтыру сабақтарынсыз мектеп жасындағы балалардың толыққанды дамуы іс жүзінде мүмкін емес. Қимыл белсенділігінің жетіспеушілігі өсіп келе жатқан адам ағзасының денсаулығын едәуір нашарлататыны, оның қорғанысын әлсірететіні және толық физикалық дамуды қамтамасыз етпейтіні анықталды. Дене белсенділігінің балалар үшін қаншалықты маңызды екенін білу олардың қалыпты дамуына және жұмыс істеуіне ықпал етеді.

Кілт сөздері: денсаулық, физикалық белсенділік, дене жаттығулары, дене шынықтыру, тәрбие.

Адам өмірінде мектеп кезеңіндегі дене тәрбиесінің маңызы - жан-жақты физикалық дамудың негізін құру, денсаулықты нығайту, әртүрлі қимылды қалыптастыру. Мұның бәрі тұлғаның үйлесімді дамуы үшін объективті алғы шарттардың пайда болуына әкеледі. Белсенді дене шынықтырусыз мектеп жасындағы балалардың толыққанды дамуы іс жүзінде мүмкін емес. Қимыл белсенділігінің жетіспеушілігі өсіп келе жатқан адам ағзасының денсаулығын едәуір нашарлататыны, оның қорғанысын әлсірететіні және толық физикалық дамуды қамтамасыз етпейтіні анықталды.

Сонымен қатар, мектеп жасы әр түрлі қимылды және дағдыларды үйрету үшін ең қолайлы болып саналады, бұл болашақта қимылдың әр түрлі жағдайларында игерілген қозғалыстарды тезірек бейімдеуге мүмкіндік береді [1].

Спорт тұлғаның «әдемілік айнасы немесе зор денсаулық» - деп бекерден айтқан емес. Дене тәрбиесі барлық білім беру жүйелерінің ажырамас бөлігі болып табылады. Жоғары дамыған өндіріске негізделген қазіргі заманғы қоғам физикалық дені сау жас ұрпақты талап етеді, ол жоғары өнімділікпен жұмыс істей алады, жоғары жүктемелерге төтеп бере алады. Дене тәрбиесі жастардың сәтті ақыл-ой және еңбек қызметі үшін қажетті қасиеттерді дамытуға ықпал етеді.

Дене шынықтыру тарихшыларының пікірінше, біздің еліміздегі дене тәрбиесі жүйесінің негізін қалаушы П.Ф.Лесгафт.

Оның педагогикалық жүйесі адамның рухани және физикалық дамуының бірлігі туралы ілімге негізделген. Оның жүйесінің негізгі мақсаты - "адам ағзасының қызметін үйлесімді, жан-жақты дамыту", ол ақыл-ой, адамгершілік, эстетикалық және дене тәрбиесін түсінді [2].

Тұлғаның жан-жақты дамуына бейімделу оқушылардың дене шынықтыру негіздерін игеруін қамтиды, оның құрамына білім беру міндеттері кіреді.

Зерттеудің өзектілігі. Дене тәрбиесі – тәрбие жүйесінің бір саласы. Дене тәрбиесі адамның денсаулығын, күш-жігерін, ақыл-ойын арттырып, дене құрылысын сомдай түсуі жөніндегі ғылыми деректер ертеде Греция, Рим елдеріндегі еңбекте кездеседі. Словактың ұлы педагогы Я.А Каменский балалар гигиенасы, денсаулығы тамақ режимі мәселелеріне, ойындары мен дене шынықтыру жаттығуларына ерекше мән береді. Дене тәрбиесі балалардың жас кезінен басталуы қажет екенін ғылыми дәлелдеп, оны педагогикалық процестің аса маңызды бөлігі деп қарады. Ұлы педагог К.Д Уминский дене тәрбиесін еңбекпен байланыстырады. Орыстың атақты анатом-педагогы П.Ф Лесгафт дене тәрбиесінің жүйесін құрды. Ол балалардың түйсігі мен ойлау қабілетін дамытуда дене тәрбиесі жаттығуларының маңызы зор деп көрсетті. Дене тәрбиесіндегі жаттығу жұмысы адамның жас ерекшелігіне қарай жүргізіледі [2].

Дене мәдениеті әрбір адамның жұмыс істеу қабілетін тиімді және ұтымды түрде жоғарылатуға бағытталған. Осыған байланысты оның дамуы бүкіл халықтың әлеуметтік жағдайының жақсаруы мен еңбек ету және тәрбие жұмысына ерекше көңіл бөлуді талап етеді.

Дене тәрбиесі жанұядан бастау алып, балабақша, мектеп, орта және жоғары оқу орындарында, өндірістік ұжымдарда өткізіліп, Мемлекеттік тұғырдан қаралып тиісті бағасы берілуде. Дене тәрбиесінің адам тәніне тигізетін әсері мен заңдылықтарын жете білу бүгінгі ұрпақтың ертенгі ұлағатты ұстаздың алдында тұрған негізгі міндеті. Қазақ елінің алдыңғы дамыған елдерден артта қалмауының бірден-бір кепілі оқыған ғылымдарымызбен бірге, дені сау еңбек ету мен отанының атын шығарып, аброй алатын адамдарымыздың көп болуына да байланысты екені даусыз. Ғылым мен техниканың дамуына байланысты көптеген қол жұмыстары ой еңбегімен алмастырылып дененің қимыл-қозғалыстары азаюда [2].

Зерттеудің әдістері. Адамды жан-жақты үйлесімді дамыту мақсаты ұлттық қоғам құру жолына сай жүргізіледі. Тәрбиедегі ғылыми ілімнің алдындағы маңызды мәселе - қоғамның өсу талаптарына сай адамды жан-жақты үйлесімді дамытып дененің жетілуін бақылау. Дене тәрбиесі жөнінде айтылғаннан біз оның адамға және қоғамға маңызды мағынасы бар екенін түсіндік. Дененің сапалық көрсеткіштерін жетілдіріп дене тәрбиесінің нәтижелері маңызды мағына беретін дене тәрбиесінің іс тәжірибесімен (арнайы білім, әдіс, тәсіл) байланысты. Бұл жерде дене тәрбиесі қоғамдық дене тәрбиесінің мәдениетіне жатады. Дене тәрбиесі - арнайы әдістермен, тәсілдермен және денені мақсатты бағытта жетілдіруіне байланысты қоғамдық мәдениеттің маңызды бір бөлігі болып есептеледі. Дене тәрбиесінің кейбір жағдайларына қарап оны екіге бөлуге болады:

Біріншіден, дене дайындығының белгілі бір деңгейге жетуін және дамытуды жақсартатын арнайы әдістерді қолдану жағдайлары (дене тәрбиесі мәдениетінің функционалды жағы).

Екіншіден, әдіс, тәсілдерді қолданудың соңғы нәтижесі (дене тәрбиесінің нәтижелі жағы). Дене тәрбиесі мәдениетінің функционалды жабдықтаушы жағын дене **тәрбиесінің** жүйесінің әртүрлі күйдегі жағдайы мінездейді:

- оған кіретін ойлар мен ұйымдастыру түрлерінің дамуы;
- мазмұнының ғылыми тәжірибелік құндылығы;
- әдістемелік тәжірибенің пайдаланылуы;
- мамандармен, дәрігерлік, хабарлау және материалды техникалық жағынан қамтамасыздандыру, т.б

Зерттеудің нәтижесі. Дене тәрбиесі дайындығының нәтижесінде оқушылардың іскерлігі мен дағдысын қалптастыру үшін жүйелі түрде әртүрлі қимыл-қозғалыстарын орындау керек:

- Тұлғаны тәрбиелеуде шұғылданушылардың бойында изометриалық жаттығуларды (2-3 жаттығуды әрқайсысын 3 реттен) орындап, әр жаттығулардан келесі жаттығуға қозғалыстарды өсіріп отыру қажет;

- Созылуға арналған жаттығуларды, изометриялық жаттығулардың алдында орындаған жөн;

- Тұлғаның белсенді қозғалысын дамыту үшін қимыл қозғалыс жаттығуларын әртүрлі бағытта үлкен олимпиадада орындау керек;

- Дұрыс тұлғаны тәрбиелеу үшін дененің қалыпты жағдайы: бас пен денені тік ұстап, екі йықты сәл артқа ұстап, ішті ішке тартыңқырап жүруді қалыптастыру қажет [4].

Қорыта келе мақалада мектеп оқушыларының денесін өз бетімен жетілдіру және дене тәрбиесінің білім беру компонентінің тиімділігін жоғарлату, дене жаттығуының жүйелік сабақтарына ниеттенетін, олардың дене мәдениеті және спорт құндылықтарын меңгеруде орнықты талаптың қалыптасуын талап етілетін туралы жазылған.

Дене тәрбиесі жаттығулары, әр түрлі қозғалмалы ойындар осы қасиеттерді дамытады. Қозғалыс кезеңдерінде және қозғалмайтын статикалық жаттығулар кезінде мүсін түзулігін, тұлғаны қалыптастыру үшін отырғанда, тұрғанда, жүргенде, жаттығулар жасағанда тұлғаны түзететін арнайы жаттығулар беріп отыруымыз керек.

Оқушыларды бастауыш сыныптардан бастап Президенттік және Ұлттық сынама сынақтары оқушылардың жаттығуларын меңгеруге, орындауға дайындай бастағанымыз жөн. Оқушылардың дене тәрбиесі мен спортқа деген ынтасын, қызығушылығын оятып, оларды спортпен тұрақты, жүйелі шұғылдануға дағдыландыру керек [5].

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Ашмарин, Б.А. Дене тәрбиесінің теориясы мен әдістемесі: оқу құралы. ТЗЗ студенттеріне арналған фак. физикалық мәдениет пед. in-tov арнайы ұсыныстар. 03.03 «Физ. мәдениет»/ Б. А.Ашмарин, Ю.А.Виноградов, З. Н.Вяткина және т.б.; ред. Б.А.Ашмарина.- М.: Білім, 1990.-287 б.

2. Белявский, Г.А. Икемді жол (дзюдо негіздері). 5-11 сыныптар. Белявский Г.А., Громыко Д.С., Давидович В.А. Сыныптан тыс жұмыстардың оқу бағдарламасы: мұғалімге арналған нұсқаулық. - Минск: Асар, 2010. -- 120 б.

3. Белякова, Р.Н. Студенттердің дене тәрбиесін педагогикалық және медициналық бақылау: дене шынықтыру мұғалімдеріне және оқу орындарының медицина қызметкерлеріне арналған нұсқаулық / Р.Н. Белякова, Г.А. Боник, И.А. Мотевич. - Минск: унитарлық кәсіпорын «Қаржы Министрлігінің ИТК», - 2004. - 154 б.

4. Бойченко, С.Д. Дене шынықтырудың классикалық теориясы. Кіріспе. Әдістеме. Тергеулер / С.Д. Бойченко, И.В. Бельский. - Минск: Лазурак, 2002. -- 312 б.

5. Выдрин, В.М., Зыков Б.К., Лотоненко А.В. ЖОО студенттерінің дене мәдениеті: Оқу құралы. жәрдемақы. - Воронеж: Воронеж мемлекеттік университеті, 1991. -- 160 б.

ВОСПИТАНИЕ ЛИЧНОСТИ УЧАЩИХСЯ ШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА ПОСРЕДСТВОМ ФИЗИЧЕСКИХ УПРАЖНЕНИЙ

Тохтаров А.М.

В статье освещено воспитание личности школьников школьного возраста посредством физических упражнений. Значение физического воспитания в школьный период жизни человека заключается в создании основы всестороннего физического развития, укреплении здоровья, формировании различных двигательных качеств. Все это приводит к появлению объективных

предпосылок для гармоничного развития личности. Без активных занятий физической культурой полноценное развитие детей школьного возраста практически невозможно. Установлено, что недостаток двигательной активности значительно ухудшает здоровье растущего человеческого организма, ослабляет его защитные силы и не обеспечивает полноценного физического развития. Знание того, насколько важна физическая активность для детей, способствует их нормальному развитию и функционированию.

Ключевые слова: *здоровье, физическая активность, физические упражнения, физическая культура, воспитание.*

EDUCATING THE PERSONALITY OF SCHOOL-AGE STUDENTS THROUGH PHYSICAL EXERCISES

A.M. Tokhtarov

The article highlights the education of the personality of school-age schoolchildren through physical exercises. The importance of physical education in the school period of a person's life is to create the basis for comprehensive physical development, health promotion, and the formation of various motor qualities. All this leads to the emergence of objective prerequisites for the harmonious development of personality. Without active physical education, the full development of school-age children is almost impossible. It has been established that the lack of motor activity significantly worsens the health of the growing human body, weakens its defenses and does not provide full physical development. Knowing how important physical activity is for children contributes to their normal development and functioning.

Key words: *health, physical activity, physical exercises, physical culture, education.*

ӘОЖ 372

<https://doi.org/10.53355/ZHU.2022.102.1.031>

ОҚУ ҮРДІСІН АҚПАРАТТЫҚ СҮЙЕМЕЛДЕУ ЖӘНЕ ӘЛЕУМЕТТІК ЖЕЛІЛЕРМЕН ЖҰМЫС

Смағұлова Ж.Ө.

Берілген мақалада ЖОО-дағы оқу процесстеріне ақпараттық қолдау көрсетудің маңыздылығы, ғаламтор желілерін тиімді пайдалану арқылы оқу үрдісін оңтайландыру жолдары қарастырылған. Сонымен қатар, әлеуметтік желінің мүмкіндіктері мен артықшылықтары талдап жазылған. Желі арқылы ЖОО-ның имиджін қалыптастыру, білімгерлерді қызықтыру және мектеп түлектеріне кәсіптік бағдар беру мәселелері айтылған. Әлеуметтік желі алаңындағы байланысқа ашық аудиторияны ақпарат таратуда және оқу процесстерінде оңды пайдалана білу тәсілдері талданып, әлеуметтік желілермен жұмыс істеудің қажеттілігі нақты көрсетілген. Әлеуметтік платформалардың даму тенденциялары виртуалды қарым-қатынас, оқытушы мен студент арасындағы online байланыс, ақпаратты жедел әрі ұтқыр жеткізуді білім беру процесіне енгізудің маңыздылығын айқындайтыны айтылады.

Кілт сөздер: *ақпараттық қолдау, имиджтік саясат, әлеуметтік желілер, веб-торпа, online аудитория, интербелсенділік.*

Қазіргі таңда ғаламтор өміріміздің айналмас бір бөлшегіне айналды. Ал, ақпарат айналымы сәт санап үдеріп келеді. Жер бетіндегі әрбір адам жаһандық желі ресурстарын пайдалану мүмкіндігіне ие. Веб-технологиялардың дамуы және олардың қазіргі қоғамға әсері дәстүрлі байланыс салаларын, ғаламтордағы байланыс тәсілдері мен формаларын өзгертуге әкелді. Ғаламтор – әлемнің түкпір-түкпіріндегі жандардың кедергісіз ақпарат, қарым-қатынас және білім алмасуының ашық алаңына айналды.

Заманауи қоғам ғаламтор ресурстарын өз тиімділігіне қарай икемдеп пайдаланады: ақпарат алмасу, адамдармен байланыс орнату, жұмыс іздеу, тіпті, жұмыс істеудің көзі, демалыс.

Соңғы кезде ел арасында әлеуметтік желілерді белсенді пайдалану белең ала бастады. Әлеуметтік желілер – интерактивті көпсалалы веб-сайт, оның мазмұны мен контентін желі мүшелерінің өздері толтырады. Сондай-ақ, ортақ қызығушылықтары бар адамдарды біріктіріп, пайдалаушылар тобына қосылуға мүмкіндік беретін автоматтандырылған әлеуметтік орта болып табылады. Оған соңғы уақытта аса белсенді дамып келе жатқан тақырыптық және салалық форумдар жіне т.б. кіреді.

Әлеуметтік желілерді білім беру процесінде пайдалану оқытушы мен білімгердің, жетекші мен магистранттың, интербелсенді режимде бірігіп жұмыс істеуін; зерттелетін жұмыс бойынша деректерді жинақтау; дипломдық жұмыс жазуға дайындық және барлық осы ақпаратты интернетке қол жетімді кез келген жерден алу мүмкіндігімен әлеуметтік желінің серверінде мұрағаттық сақтауды қамтамасыз етеді. Сонымен қатар, білім беру мекемесінің немесе оқытушының имиджін көтеру, брэнд қалыптастыру, тәлім алушылардың қызығушылығын арттыру құралы ретінде де тиімді жұмыс атқара алады. Бүгінгі таңда PR және тұлғалық брэнд қалыптастыру арқылы, ақпарат тарату қоғамда қаншалықты басым назарға ие екендігі айтпаса да түсінікті шығар. Осы орайда, оқыту процесін ақпараттық сүйемелдеу және ол үшін әлеуметтік желілерді оңтайлы пайдалана білу аса өзекті болып табылады.

Әлеуметтік желілердің аса танымал түрлері: Facebook, Instagram, twitter, telegram, Livejournal, Вконтакте, Google+ және т.б. Аталған желі тораптарында мыңдаған акаунттар және ортақ қызығушылық біріктіретін миллиондаған адамдар отыр. Бұл – ашық алаңда орналасқан үлкен әрі мықты аудитория. Пайдаланушыға қалары тек: өз қызығушылығына сай әлеуметтік топты тауып, қосылу немесе сол топты өзі басқарып, аудиторияны тарту болып табылады. [1]

Ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың қарқынды дамуы және оларды білім беруде қолданудың жаңа мүмкіндіктерінің пайда болуы университетте білім беру үрдісін ұйымдастырудың оң тәсілдерін іздеуді өзектендіреді, бұл жалпы оқу және пәндік құзыреттіліктің, коммуникативтік біліктіліктер мен дағдылардың дамуына ықпал етеді, сондай-ақ, студенттерді қажетті ақпаратпен қамтамасыз етеді. Сонымен қатар, ЖОО-на болашақ білімгерлерді тартуға таптырмас құрал.

Сонымен, университеттің білім беру процесінде әлеуметтік желілерді қолданудың негізгі мүмкіндіктеріне тоқтала кетейік:

1. Белгілі бір білім саласына, сондай-ақ, сол білімді практикада қолдану үрдісінде ынтымақтастыққа ұмтылатындар арасында қоғамға бей-жай қарамайтын, шығармашыл жастар ортасын құру арқылы, жастармен жұмыс ауқымын кеңейту. Әлеуметтік желідегі қауымдастық мүшелері бір-бірін жақсы түсінеді, өйткені олар ұқсас мәселелермен жұмыс істейді, сонымен қатар, олар өздеріне жеткіліксіз білімді ала алады.

2. Білім беру бағытындағы және ғылыми әлеуметтік желілерді қолдану. Оқыту және дамытудың ең танымал құралы (бағдарламалық жасақтама) – университет оқытушыларына студенттерге арналған оқыту курстарын, Facebook платформасында жабық корпоративтік желіні (бір университет қызмекерлері басқа ЖОО мен филиалдардағы әріптестерімен тұрақты байланыста бола алады) құруға мүмкіндік беретін Facebook әлеуметтік желісі болып табылады.

3. Әлеуметтік желілерде оқу тобының тиімді ұжымдық жұмысын, ұзақ мерзімді қызметті, халықаралық алмасуды, ғылыми білім беру, мобильді үздіксіз білім беруді және өзіне-өзі білім беруді, жер шарының түрлі континенттеріндегі, әртүрлі елдердегі адамдардың желілік жұмысын ұйымдастыруға болады.

Білім алушылар мен оқытушылардың желіде өздеріне ыңғайлы уақытта тұрақты өзара жұмыс жасау мүмкіндігі үздіксіз білім беру процесіне мүмкіндік береді, студенттердің әрқайсымен жеке жұмысты неғұрлым егжей-тегжейлі ұйымдастыру мүмкіндігі пайда болады. Сонымен қатар, аудиториялық сабақтар кезінде басталған пікірталастар, диалогтар, полилогиялық әлеуметтік желіде жалғасуы мүмкін.

4. Байланыс формаларының әртүрлілігі. Вики-беттер, форумдар, сауалнамалар, дауыс беру, түсініктемелер, жазылымдар, жеке хабарламалар жіберу және басқалары бірлескен жұмыстың кең мүмкіндіктерін ұсынады. Университеттің білім беру үдерісінде әлеуметтік желілерді қолданудың үлкен артықшылығы коммуникацияны жүзеге асыру мәселелерінде оқытушылардың қолжетімді болуы.

5. Мектеп түлектерінің қызығушылықтарына қарай, мамандығы мен ЖОО таңдау мүмкіндігіне ықпал ету. Әлеуметтік желіде практикалық сабақтар, университет қабырғасында өткен қағамдық-мәдени шаралар мен, студенттердің өздік жұмыстарын жариялау арқылы, болашақ студенттердің қызығушылығы мен ынтасын арттыруды қамтамасыз етуге болады. Бұл өз кезегінде университеттің жарнамалық-имидждік жұмысына да тиімді әсер етеді [2].

Әлеуметтік желілердің негізгі артықшылықтары:

- шығынды қажет етпейді. Яғни, бағасы қымбат серверлік жабдықты қажет етпейді, сайт әзірлеу және оның жұмысы үшін төлеудің қажеті жоқ;
- көпшілік әлеуметтік желілерге тіркелу және пайдалану тегін, қаражатыңызды үнемдеуге мүмкіндік береді;
- көп жағдайда түрлі мазмұндағы контентті, мысалы аудио-бейне-файлдар, суреттерді сақтауға арналған жады шексіз болып табылады;
- хакерлік шабуылдардан сенімді қорғаныс, деректерді сақтаудың сенімділігі. Өйткені, көптеген әлеуметтік желілер өздерінің қорғанысын сақтау үшін біршама қаражат жұмсайды;
- ақпаратты тарату және хабарлау сервистерінің ыңғайлылығы, бұл студенттермен қарым-қатынасты оңтайлы етеді;
- оқу қызметін бақылау және т.б. [3].

Білім беру процесінде әлеуметтік желілерді пайдалану ақпарат алмасуға ықпал етеді, білім алушылардың оқу іс-әрекетіне деген ынтасын арттырады, шығармашылық қабілеттерін және танымдық қызығушылығын дамытуды ынталандырады. Барлық осы факторлар білім мен дағдыларды қалыптастыруға оң әсер етеді.

Қазақстан Республикасының «Білім туралы» заңында: «Білім беру жүйесінің басты міндеті-ұлттық және азаматтық құндылықтар мен практика жетістіктері негізінде, жеке адамды қалыптастыруға және кәсіби шыңдауға бағытталған білім алу үшін қажетті жағдайлар жасау, оқытудың жаңа технологияларын енгізу, білім беруді ақпараттандыру, халықаралық ғаламдық коммуникациялық желіге шығу» делінген. Соңғы жылдары әлемдік педагогикалық қоғамдастықта білім беруде әлеуметтік желілерді қолдану мәселелері қызу талқылануда. Әлеуметтік желілерге қызығушылық білім беру ұйымдары үшін білім беру процесіне қатысушылармен және білім беру қызметін тұтынушылармен тікелей тиімді байланыс орнату қажеттілігімен байланысты. Желілік қауымдастықтар оқытушы, студент, болашақ студент (оқушы, түлек) және жұмыс беруші арасындағы қосымша «бересми көпір» ретінде қызмет етеді [4]. Әлеуметтік желілер арқылы білім беру қызметін ұйымдастыруға байыпты және сауатты көзқараспен келер болсақ, бастапқы теріс пікірлер жойылады, ал еңбек ақталары сөзсіз.

Қазақстандық білім беру мекемелерінің оқу үдерісінде әлеуметтік желілерді қолдану тәжірибесі бар, бірақ біздің ойымызша, әзірге көп емес. Мысалы, Твиттерде қазақстандық жоғары оқу орындарының немесе олардың жекелеген факультеттерінің 30-ға жуық аккаунттары бар. Мәселен, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті студенттерді ғылыми-инновациялық қызметке тартуға бағытталған Қазақстандағы алғашқы студенттік әлеуметтік желіні іске қосқан. Бұл желіде университеттің оқытушы-ғалымдары басқаратын топтар құрылады. Студенттердің әлеуметтік желісіне қатысу студенттерге қосымша артықшылық береді – оларды оқытушылар, басқа студенттер жақсы жағынан біледі, олар бастапқы жұмысында өздерін сынап көруге мүмкіндік алады.

Әлеуметтік желіні оқу алаңы ретінде пайдаланудың келесі артықшылықтарын атап өтуге болады:

1. Оқушылар үшін үйреншікті орта.

2. Әлеуметтік желіде адам өзінің аты-жөнін айтады.
3. Wiki технологиясы желінің барлық қатысушыларына желілік оқу мазмұнын жасауға мүмкіндік береді.
4. Бірлескен жұмыс мүмкіндігі.
5. Форумның, қабырғаның, чаттың болуы.
6. Әр қатысушы оқушы электронды дәптер сияқты өз блогын жасай алады.
7. Қатысушылардың белсенділігін достар лентасы арқылы байқауға болады.
8. Ыңғайлы қолдану үшін, жобаны өткізу.
9. Студент үшін де, мұғалім үшін де портфолио ретінде қолайлы [5].

Интернет-аудиторияның көп бөлігінің әлеуметтік желілердің идеологиясы мен интерфейсінің түсініктілігі оқушылардың жаңа коммуникативтік кеңістікке бейімделу сатысын айналып өтіп, уақытты үнемдеуге мүмкіндік береді. Байланыс кеңістігінің мультимедиялығы виртуалды оқу тобында бейнелер мен аудиоматериалдарды, интерактивті қосымшаларды жүктеуді және қарауды айтарлықтай жеңілдетеді. Оқуда әлеуметтік медианы қолданудың мысалы ретінде блогтар мен вики-тренингтер бола алады, онда студенттер жеке және бірлескен жазбаша желілік жобаларды шолуға, жасауға, түсініктеме беруге, өңдеуге болады [6].

Бүгінде жоғары оқу орындары білім беруді басқарудың түрлі жүйелерін пайдалануға тиіс. Олардың көмегімен жоғары оқу орындары бәсекеге қабілетті болады және студенттерге интерактивті, мобильді және оқыту мен қарым-қатынасқа тартылатын, нарықтағы жаһандық трендтерге сәйкес келетін ортаны ұсынады.

Әлеуметтік желілерді дамытудың барлық осы тенденциялары аудиторияның жан-жақты қамтылуы және заманауи интернет-технологиялар ұсынатын мүмкіндіктердің максималды санын бір уақытта пайдалану білім беру белсенділігін мүлдем басқа, әлдеқайда жоғары деңгейге жеткізетін жағдай туғызады. Әлеуметтік желілер – бұл жай ғана тілдесу мүмкіндігі емес, бұл мектеп пен ЖОО-ның маңызды білім беру құралы болып табылады.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. «Теория и практика образования в современном мире» Халықаралық сырттай ғылыми конференциясының ақпараттары, - СПб., ақпан 2012.
2. Кастельс, М. Галактика Интернет: Размышления об Интернете, бизнесе и обществе/ М.Кастельс [Электронный ресурс]. – 2004.
3. Можаяева, Г.В., Фещенко А.В. Использование виртуальных социальных сетей в обучении студентов-гуманитариев/ Г.В. Можаяева, А.В. Фещенко [Электронный ресурс]. – 2010.
4. Кулагин В.П., Ястребцева Е.Н., Оболяева Н.М., Кузнецов Ю.М., Заботнев М.С. Социальные сетевые сообщества в системе общего образования//Информатизация образования и науки. – 2009. – №2. - 129-135б.
5. Павличева Е.Н. Информационная среда новых возможностей для современного педагогического сообщества//Инфостратегия 2009. Образовательные сетевые сообщества в контексте развития информационного общества: Сб. трудов I Межд. научно-практ. конф. – Самара, 2009 . 77 – 80б.
6. http://www.aselibrary.ru/press_center/journal/irr/irr3648/irr36484132/irr364841324138/irr3648413241384150/

ИНФОРМАЦИОННОЕ СОПРОВОЖДЕНИЕ УЧЕБНОГО ПРОЦЕССА И РАБОТА С СОЦИАЛЬНЫМИ СЕТЯМИ

Смагулова Ж.О.

В данной статье рассматривается важность и актуальность информационного сопровождения образовательного процесса в ВУЗах, пути оптимизации образовательного процесса за счет эффективного использования сети Интернет. Кроме того, анализируются

особенности и преимущества социальной сети. Освещены вопросы формирования имиджа ВУЗа через сеть, заинтересование обучающихся и профориентация выпускников школ. Четко указывается на необходимость работы с социальными сетями, анализируя способы использования положительной аудитории в распространении информации и процессах обучения. Также написано, что тенденции развития социальных платформ определяют важность внедрения виртуального общения, онлайн-общения между преподавателем и студентом, быстрой и мобильной доставки информации в образовательный процесс.

Ключевые слова: информационная поддержка, имиджевая политика, социальные сети, сайт, онлайн-аудитория, интерактивность.

INFORMATION SUPPORT OF THE EDUCATIONAL PROCESS AND WORK WITH SOCIAL NETWORKS

Zh.O. Smagulova

This article discusses the importance and relevance of information support of the educational process in universities, ways to optimize the educational process through the effective use of the Internet. In addition, the features and advantages of the social network are analyzed. The issues of the formation of the image of the university through the network, the interests of students and career guidance of school graduates are highlighted. Clearly indicates the need to work with social networks, analyzing ways to use a positive audience in the dissemination of information and learning processes. It is also written that the trends in the development of social platforms determine the importance of introducing virtual communication, online communication between a teacher and a student, fast and mobile delivery of information in the educational process.

Key words: information support, image policy, social networks, website, online audience, interactivity.

ӘОЖ 34

<https://doi.org/10.53355/ZHU.2022.102.1.032>

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ ӘЙЕЛДЕР ҚҰҚЫҒЫН ҚОРҒАУДЫ ҚҰҚЫҚТЫҚ РЕТТЕУ

Мусекенова А.А., Куджакова Р.

Мақалада Қазақстан Республикасындағы әйелдер құқығы және оларды қорғаудың құқықтық жағдайы көзделген. Аталған тақырыпқа байланысты әлемдік аренада болып отырған өзгерістердің, Қазақстан Республикасындағы құқықтық қатынасқа әсері айқындалған. Біздің қоғамда әйелдердің құқығының бұзылуының басты себептері, құқық бұзушылықтармен күресу жолдары және оның құқықтық жағдайы көзделген. Елімізде, қоғамның қай санаттарында әйелдер құқығына нұқсан келетіні мен қатар еліміздегі әйелдер құқығына нұқсан келуіне байланысты мемлекеттік статистика айқындайтын анализ жүргіздім. Тарихи тұрғыда қалыптасқан мәдениеттің қазіргі таңдағы алатын орны, әйел теңсіздігі мәселесінің халқымызда кездесу мүмкіндігі көрсетілген. Адам теңсіздігі, әйелдерге зорлық-зомбылық көрсету мен әйелдермен санаспау сияқты мәселелермен күресу жолында пайда болған халықаралық актілер, біз мүшелік ететін халықаралық ұйымдардың аталған проблемалармен күресудегі жетістіктері көрініс табады. Қазақстан Республикасының жоғарыда көрсетілген ахуалдармен күресу жолындағы нормативтік құқықтық актілері, сол проблемалармен күресу жолындағы басты құрал ретінде алатын орны және әйелдер құқығын қорғауды құқықтық реттеу шаралары көзделген.

Кілт сөздер: әйелдер құқығын қорғау, құқықтық реттеу, әлемдік ахуал, теңсіздік, халықаралық актілер, құқық бұзушылық.

Адамзат тарихында әйелдер өте маңызды орын алады. Сол заманда соғысу, ауыр жұмыспен айналысу маңызды рөл атқарғандығына баайланысты, әйелдер еркектерге қарағанда екінші сатыға түсіп қалды. Дәл сол сәттен бастап гендерлік теңсіздік үлкен қарқын ала бастады. Бірақ тарихи тұрғыда әйелдердің құқықтарының бұзылуы, олардың моральдық, физикалық жағдайына нұқсан тигізу өкінішке орай кең ауқым алған. Қазіргі таңда да өкінішке орай орын алуда. Біздің тарихымызда да әйел теңсіздігі мәселесі үлкен ауқымда болған, сол заманнан қалыптасқан мәдениетіміздің осы бір қалдығы қазіргі таңда да, өкінішке орай орын алып жатыр. Отбасы институтында ажырасу мәселесі бойынша басты себеп болып әйелдерге зорлық-зомбылық, олардың құқықтарын бұзу орын алып отыр. Бірақта уақыт өте келе айтылған ахуалмен күресу даму үстінде. Халықаралық шарттарда әйелдер басқа адамдар сияқты адам құқықтары мен негізгі бостандықтарын пайдалануға құқылы екендігі көрсетілген. Адам құқықтары жөніндегі халықаралық шарттар қатысушы мемлекеттерден заңға сәйкес әйелдердің адам құқықтарының сақталуын қамтамасыз ету және әйелдердің құқықтарына теріс әсер ететін кемсітушілікті, теңсіздік пен аталған проблемаларға қатысты практиканы жою жөнінде белсенді шаралар қабылдауды талап етеді. Адам құқықтарының халықаралық құқығына сәйкес әйелдер репродуктивті денсаулыққа қатысты құқықтар сияқты нақты қосымша құқықтарға ие бола алады. Ерекше осал топ ретінде әйелдер-Біріккен Ұлттар Ұйымы жүйесі мен өңірлік құқық қорғау жүйелері шеңберінде ерекше мәртебеге және қорғауға ие болатындығы айқын көрініс табады. Адам құқықтары жөніндегі халықаралық шарттар гендер бойынша кемсітушілікке тыйым салады, сондай – ақ мемлекеттерден барлық салаларда-меншік иелігінен және зорлық-зомбылықтан бастап білімге тең қол жеткізуге және басқаруға қатысуға дейінгі әйелдердің құқықтарын қорғауды және іске асыруды қамтамасыз етуді талап етіліп отыр. Ал Қазақстан Республикасында әйелдер құқығын қорғауға байланысты бірқатар нормативтік құқықтық актілер бар және заман талаптарына сай өзгертулер мен толықтырулар енгізілуде. Аталған нормативтік құқықтық актілер халықаралық шарттардан алынған тәжірибелерді қосқан. Біздің еліміздегі жоғарыда көрсетілген ахуалды шешу жолындағы басты бір мақсат, оның пайда болу себептерін анықтау болып саналады. Қоғамда көп көрініс табатын зорлық-зомбылықтар, әйелдердің құқықтарының бұзылуы, сексизм сияқты ахуалдардың басты бір себебі бұл- мәдениет пен адамдардың тәрбиесі болып табылады. Аталған ахуалдар басқа елдерде өте үлкен қарқында дамып жатыр. Қуанышқа орай мемлекетіміз демократиялық зайырлы мемлекет, бірақта соның өзінде мемлекетімізде әйелдердің құқықтары бұзылып жатыр. Отбасы институтында да көп жағдайда күйеулері әйелдерін ұрып-соғу фактілері көрініс тауы жатыр. Экономикалық секторда да ер адамдардың үлесі әйел адамдарға қарағанда көбірек, бұған не себеп? Аталған фактіге қарап гендерлік стереотиптердің қоғамда алатын орны өте зор екенін көреміз. Аталған стереотиптердің мәдениетпен қатысы бар, ол тарихи қалыптасқан тәрбие «еркек әрқашанда бірінші орында, әйел еріне қарсы шықпау керек, әйел от анасы, ал еркек отағасы»-, сияқты стереотипті тәрбие адам санасына ерте кезден сақталып қалғандықтан.

Алғаш 1979 жылғы 18 желтоқсанда Біріккен Ұлттар Ұйымының Бас Ассамблеясы әйелдерге қатысты кемсітушіліктің барлық нысандарын жою туралы Конвенцияны қабылдады. Конвенция халықаралық шарт ретінде 1981 жылғы 3 қыркүйекте оны жиырмамыншы ел бекіткеннен кейін күшіне енді. 1989 жылы Конвенцияның он жылдығына орай жүзге жуық ел оның ережелерін сақтауға келісті. Әйелдердің жағдайын жақсартуға бағытталған бұл күш-жігер әйелдерге қатысты кемсітушіліктің барлық нысандарын жою туралы Конвенция болып табылатын орталық және жан-жақты құжат болып табылатын бірнеше декларациялар мен конвенциялардың қабылдануына әкелді. Біріккен Ұлттар Ұйымының Жарғысы адамның негізгі құқықтарына, адамның қадір-қасиеті мен құндылығына және ерлер мен әйелдердің тең құқықтарына деген сенімді растайтынын атап өте отырып.

Адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясы кемсітушілікке жол бермеу қағидатын растайтынын және барлық адамдар өз абыройы мен құқықтары бойынша еркін

және тең болып туылатындығын және әрбір адам қандай да бір айырмашылықсыз, оның ішінде жыныс белгісі бойынша айырмашылықты қоса алғанда, онда жазылған барлық құқықтар мен бостандықтарға құқығы бар екенін жариялайтынын атап өте отырып.

Біріккен Ұлттар Ұйымының және ерлер мен әйелдер құқықтарының теңдігін көтермелеу жөніндегі мамандандырылған мекемелердің қамқорлығымен жасалған халықаралық конвенцияларды назарға алу. Ерлер мен әйелдер құқықтарының теңдігін көтермелеу мақсатында Біріккен Ұлттар Ұйымы мен мамандандырылған мекемелер қабылдаған қарарларды, декларациялар мен ұсынымдарды да атты.

Әйелдерге қатысты кемсітушілік құқықтар теңдігі мен адами қадір-қасиетті құрметтеу қағидаттарын бұзатынын, әйелдердің өз елдерінің саяси, әлеуметтік, экономикалық және мәдени өміріне ерлермен тең жағдайларда қатысуына кедергі болып табылатынын, қоғам мен отбасы әл-ауқатының өсуіне кедергі келтіретінін және әйелдердің өз елдері мен адамзаттың игілігі үшін әлеуетін жан-жақты дамытуды қиындататынын еске салады. Кедейлік жағдайында әйелдердің азық-түлік, Денсаулық сақтау, білім беру, кәсіптік дайындық және жұмысқа орналасу және басқа да қажеттіліктерді қанағаттандыру мүмкіндіктері аз болады деп алаңдайды,

Теңдік пен әділеттілікке негізделген жаңа халықаралық экономикалық тәртіпті орнату ерлер мен әйелдер арасындағы теңдікті ынталандыруға айтарлықтай үлес қосатынына сенімді бола отырып, халықаралық бейбітшілік пен қауіпсіздікті нығайту, халықаралық шиеленістің әлсіреуі, әлеуметтік-экономикалық жүйелеріне қарамастан барлық мемлекеттер арасындағы өзара ынтымақтастық, жаппай және толық қарусыздану, атап айтқанда, қатаң және тиімді халықаралық бақылаудағы ядролық қарусыздану, елдер арасындағы қатынастарда әділеттілік, теңдік және өзара тиімділік қағидаттарын бекіту және шетелдік және отарлық үстемдік пен шетелдік оккупация жағдайында тұрған халықтардың өзін-өзі анықтау және тәуелсіздік алу құқығын жүзеге асыру, сондай-ақ ұлттық егемендік пен аумақтық тұтастықты құрметтеу әлеуметтік прогресс пен дамуға ықпал етеді және нәтижесінде ерлер мен әйелдер арасындағы толық теңдікке қол жеткізуге ықпал етеді[1]. Аталған Конвенцияда әйелдердің құқықтарының кең ауқымда бұзылғандығы, қоғамдық, әлемдік секторда әйелдердің қоғамдық қатынастарға түсу құқығын арттыру мәселелері көрініс табады. Әйелдер мен еркектер тең дәрежеде білім алуға, жұмыс жасауға, экономикаға қандай да бір үлес қосуға құқығы бар. Бұл тек алғашқы халықаралық шарттардың бірі, қазіргі кезде біршама халықаралық шарттар шығаылған, заман талабына сай бұл конвенциялар өзгеріп жатыр. Қазақстан Республикасы да БҰҰ мүшелік еткендіктен аталған конвенциялар мен халықаралық шарттарға қол қойған. Бұл, әйелдер құқығын қорғаудағы басты бір бастама болып табылады.

Қазақстан Республикасы заман талабына сай, болашаққа оң қадам басып келеді. Әйелдердің құқығын қорғау жөніндегі, оны құқықтық реттеуге байланысты база халқымызда нық орын алып отыр. Әйелдер жөніндегі мемлекеттік комиссиялар мен бірге бірқатар ұйымдар құрылған. Теңдік, әйелдердің рөлін қоғамда да, экономикада да күшету, әйелдердің белсенділігін арттыру шаралары жүргізіліп келеді. Қазіргі таңда аталған санттарда ахул туындамайды. Осыған қарамастан әйелдерге қатысты туындайтын зорлық-зомбылық мәселелері азаяр емес. Әйелдерге қатысты олардың өмірлеріне, бостандықтары мен жыныстық еркіндігіне қол сұғушылық ахуалдары орын алып отыр. Ия, аталған жағдай жалпы қылмыстық ахуал болғанымен ондағы әйелдерге қатысты жасалған қылмыстарда көп кездеседі. Мысалға алатын болсақ зорлау қылмысынан көп жағдайда әйел адамдар көп зардап шегеді. Аталған жағдаймен күресу үшін, Қазақстан Республикасының нормативтік құқықтық актілері басты құрал ретінде пайдаланылып отыр. Теңсіздік, құқық бұзушылықтармен күресу мақсатында қылмыстық, азаматтық, әкімшілік заңнамалардан бөлек құрылған бірден бір заңнама бұл-Қазақстан Республикасының Әйелдерді кемсітушіліктің барлық нысандарын жою туралы конвенцияға қосылуы туралы Қазақстан Республикасының 1998 жылғы 29 маусымдағы N 248 заңы табылады. Дәл осы сияқты Ерлер мен әйелдердің тең құқықтарының және тең мүмкіндіктерінің мемлекеттік

кепілдіктері туралы Қазақстан Республикасының 2009 жылғы 8 желтоқсандағы N 223-IV Заңы мен Тұрмыстық зорлық-зомбылық профилактикасы туралы Қазақстан Республикасының 2009 ж. 4 желтоқсандағы N 214-IV заңдары құрылып, аталған проблемалармен күресуге бағытталған.

Әйелдерді кемсітушіліктің барлық нысандарын жою туралы конвенцияға қосылуы туралы заңын назарға алатын болсақ, Осы Конвенцияның мақсаттары үшін «әйелдерге қатысты кемсіту» ұғымы әйелдердің саяси, экономикалық, әлеуметтік, мәдени, азаматтық немесе кез-келген басқа салалардағы адамның құқықтары мен негізгі бостандықтарын олардың отбасылық жағдайына қарамастан, ерлер мен әйелдердің теңдігі негізінде пайдалануын немесе іске асыруын әлсіретуге немесе мойындалуын жоққа шығаратын жыныс белгісі бойынша кез келген айырмашылық, қоспай қою немесе шектеу дегенді білдіреді[2, 1-бап]. Аталған заңнамада БҰҰ-ның ерлер мен әйелдердің тең құқығының орнауына бағытталған мақсаттарының орындалуына жәрдем беретін бірден бір құрал ретінде қалыптасқан. Бұл заңнама принциптерін назарға ала отырып мемлекет құқықтары бұзылған әйелдерге немесе жалпы адамдарға жәрдемдесетін ұйымдар құрылып отыр. Осыған себеп болатын сол «Аналар үйі»-, деген сияқты ұйымдар өмірлік қиыншылыққа түскен, отбасында зорлық-зомбылыққа душар болған қыз-келіншектерге психологиялық, құқықтық және материалдық көмек көрсетеді.

Ерлер мен әйелдердің тең құқықтарын және тең мүмкіндіктерін қамтамасыз ету жөніндегі мемлекеттік саясаттың негізгі міндеттері болып, мемлекет пен қоғам өмірінің барлық салаларында ерлер мен әйелдердің тең құқықтарын және тең мүмкіндіктерін қамтамасыз ету. Қазақстан Республикасының заңнамасын жетілдіру және дамыту. Ел халқы арасында ерлер мен әйелдердің тең құқылық мәдениетін тәрбиелеу және насихаттау, жыныстық белгісі бойынша кемсітушілікке жол бермеу, халықаралық құқықтың жалпыға бірдей танылған принциптері мен нормаларын және халықаралық міндеттемелерді орындау. Саясатты, әлеуметтік-еңбек және отбасы қатынастарын қоса алғанда, тыныс-тіршіліктің барлық салаларында жыныстық теңдікті қамтамасыз ету үшін қоғамның құқықтық және саяси мәдениеті деңгейін көтеру болып табылады[3, 3-бап]. Ерлер мен әйелдердің тең құқықтарын және тең мүмкіндіктерін қамтамасыз ету жөніндегі мемлекеттік саясатты негізінен мемлекет Президенті, Үкіметі жүзеге асырады. Адамдарды жыныстық белгісі бойынша кемсітушіліктердің алдын алу аталған заң бойынша қызметін жүзеге асырып отырғаны белгілі. Жалпы отбасыны қорғау, әйелдердің жүкшілігіне байланысты қорғау, еркектердің өмір сүру жасын ұлғайту мақсаттарына бағытталған саясат кең ауқымда жүргізіліп жатыр. Әлеуметтік, еңбек саласында ерлер мен әйелдердің тең құқықтарын қорғау бойынша да саясат жүргізіліп отыр. Айтатын болсақ ерлер мен әйелдерге еңбек қатынастары саласында, оның ішінде, еңбек шартын жасасу кезінде, бос жұмыс орындарына теңдей қол жеткізуде, біліктілікті арттыру, қайта даярлау және қызметте жоғарылау мәселелерінде тең құқықтарға және тең мүмкіндіктерге кепілдік беріледі[3, 10-б].

Мемлекеттік органдардың, жергілікті өзін-өзі басқару органдарының, ұйымдардың және Қазақстан Республикасы азаматтарының тұрмыстық зорлық-зомбылық профилактикасы жөніндегі қызметінің құқықтық, экономикалық, әлеуметтік және ұйымдастырушылық негіздерін айқындайтын бірден-бір заң бұл-Тұрмыстық зорлық-зомбылық профилактикасы туралы Қазақстан Республикасының 2009 жылғы 4 желтоқсандағы N 214-IV Заңы болып табылады[4]. Тұрмыстық зорлық-зомбылық профилактикасы — тұрмыстық зорлық-зомбылық профилактикасының субъектілері жүзеге асыратын, отбасы-тұрмыстық қатынастар аясында адамның және азаматтың конституциялық құқықтарын, бостандықтарын мен заңды мүдделерін қорғауға, тұрмыстық зорлық-зомбылықтың алдын алуға және жолын кесуге, сондай-ақ оларды жасауға ықпал ететін себептер мен жағдайларды анықтауға және жоюға бағытталған құқықтық, экономикалық, әлеуметтік және ұйымдастырушылық шаралар кешені болып табылады[4]. Тұрмыстық зорлық зомбылықтың түрлеріне келетін болсақ, 1. Тұрмыстық зорлық-зомбылық күш көрсету, психологиялық, сексуалдық және (немесе) экономикалық зорлық-зомбылық түрінде болуы мүмкін. Ол күш көрсету зорлық-зомбылығы - дене күшін қолданып, денені ауыртып денсаулыққа қасақана зиян келтіру. Психологиялық зорлық-зомбылық - адамның психикасына қасақана әсер ету, оны қорқыту, қорлау, бопсалау немесе құқық бұзушылықтарды немесе өмірге

немесе денсаулыққа қауіп төндіретін, сондай-ақ психикалық, дене және жеке басы дамуының бұзылуына әкелетін әрекеттерді жасауға мәжбүрлеу (еріксіз көндіру) арқылы ар-намысы мен абыройын кемсіту. Сексуалдық зорлық-зомбылық - адамның жыныстың тиіспеушілігіне немесе жыныстық еркіндігіне қауіп төндіретін құқыққа қарсы қасақана іс-әрекет, сондай-ақ кәмелетке толмағандарға қатысты сексуалдық сипаттағы іс-әрекеттер. Экономикалық зорлық-зомбылық - адамды заңмен көзделген құқығы бар тұрғын үйінен, тамағынан, киімінен, мүлкінен, қаражатынан қасақана айыру болып саналады[4, 4-б]. Жоғарыда көрсетілген зорлық зомбылықтардың түрлерімен күресу жолындағы мақсаты, оны болдырмау болып табылады. Дәлірек айтқанда қылмыстың алдын алу шаралары болады. Сол шараларды жүзеге асыруға арнаулы әлеуметтік қызметпен айналысуға бағытталған арнайы ұйымдар болып табылады. Бұл арада жергілікті атқарушы органдардың да қызметі жоғарыда көрсетілген құқық бұзушылықтардың алдын алуға үлкен жәрдемін тигізеді. Құқық қорғау органдарында арнайы құрылған бөлімдері де бар. Қиын отбасыларды бақылау, қылмыстың алдын-алу профилактикасын жүргізу сияқты қызметтер атқарады. Әйелдер істері және отбасылық-демографиялық саясат жөніндегі комиссияларда құрылып зорлық-зомбылықтың алдын-алу бойынша қызмет жасайтын ұйымдармен бірге әрекет жасайды. Тек әйелдер ғана емес, кәмелетке толмаған тұлғаларға қатысты құрылған Кәмелетке толмағандардың істері және олардың құқықтарын қорғау жөніндегі комиссиялар да өз қызметін іске асырып отырғаны белгілі.

Қорытындылай келе, әйел құқығын қорғауды құқықтық реттеу мәселесі ел ішінде ғана емес, әлем бойынша басты мәселе болып саналады. Тарихи қалыптасқан әйелдерді кемсітушілік, олардың ойымен санаспау, олардың құқықтары мен еркіндіктеріне қол сұғу мәселесін шешу жолында ең алдымен әлем тұғырында құрылған ұйымдар. Біз мүшелік ететін ұйымдардың халықаралық шарттары, әйелдердің құқығын қорғау жөнінде басты күш болып саналады. Ал, Қазақстан республикасы аумағында жоғарыда сараланған проблемалардың шешімі кеңінен қалыптасқаны белгілі. Қолданылып келетін заңнамалардың арқасында, құрылып жатқан ұйымдардың арқасында, қазіргі тада әйелдердің құқықтары қорғалып, экономикада, әлеуметтік, азаматтық, қоғамдық және мәдениеттік салаларында қалпына келтірілген. Бір орында тұрмай, заман талабына сай сантүрлі өзгерістермен бірге болашаққа қадам басуымыз шарт.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Конвенция о ликвидации всех форм дискриминации в отношении женщин Нью-Йорк, 18 декабря 1979 года.
2. Қазақстан Республикасының Әйелдерді кемсітушіліктің барлық нысандарын жою туралы конвенцияға қосылуы туралы Қазақстан Республикасының 1998 жылғы 29 маусымдағы N 248 Заңы https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z980000248_
3. Ерлер мен әйелдердің тең құқықтарының және тең мүмкіндіктерінің мемлекеттік кепілдіктері туралы Қазақстан Республикасының 2009 жылғы 8 желтоқсандағы N 223-IV Заңы. https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z090000223_
4. Тұрмыстық зорлық-зомбылық профилактикасы туралы ҚР 2009 жылғы 4 желтоқсандағы N 214-IV Заңы. https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z090000214_

ПРАВОВОЕ РЕГУЛИРОВАНИЕ ЗАЩИТЫ ПРАВ ЖЕНЩИН В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН

Мусекенова А.А., Куджакова Р.

Статья рассматривает права женщин в Республике Казахстан их правовое положение и защиту. Определено влияние происходящих на мировой арене изменений на правоотношения в Республике Казахстан. В зависимости от того, какие категории общества ущемляют права женщин в стране, нами проведен анализ, статистики по ущемлению прав женщин в стране. Показано место исторически сложившейся культуры в современном мире, возможность

раскрытия проблемы женского неравенства. Международные акты, возникшие на пути борьбы с такими проблемами, как человеческое неравенство, насилие над женщинами, отражают успехи международных организаций, членом которых мы являемся, в борьбе с этими проблемами. В статье рассмотрены нормативные правовые акты Республики Казахстан по борьбе с вышеуказанными ситуациями, главный инструмент в борьбе с этими проблемами и меры правового регулирования защиты прав женщин.

Ключевые слова: защита прав женщин, правовое регулирование, мировая ситуация, неравенство, международные акты, правонарушения.

LEGAL REGULATION OF WOMEN'S RIGHTS PROTECTION IN THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

A.A. Musekenova, R. Kujakova

The article provides for the rights of women and the legal status of their protection in the Republic of Kazakhstan. In connection with this topic, the impact of changes taking place on the world stage on legal relations in the Republic of Kazakhstan is determined. In our society, the main causes of violations of women's rights, ways to combat offenses and their legal status are provided. In the country, in which categories of society women's rights are violated, as well as state statistics on violations of women's rights in the country, I conducted an analysis. It is noted that the role of historically formed culture in the modern world, the possibility of meeting the problem of women's inequality in our people. International acts that have emerged to combat issues such as human inequality, violence against women and non-discrimination against women, and the achievements of international organizations of which we are members in the fight against these problems are reflected. Normative legal acts of the Republic of Kazakhstan to combat the above-mentioned situations, their role as the main tool in combating these problems and measures of legal regulation for the protection of women's rights are provided.

Key words: protection of women's Rights, Legal Regulation, world situation, inequality, international acts, offenses.

УДК 336.201

<https://doi.org/10.53355/ZHU.2022.102.1.033>

ВЛИЯНИЕ ПРАВОТВОРЧЕСТВА НА СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ СФЕРЫ НАЛОГООБЛОЖЕНИЯ

Бурнашева В.Р.

В статье рассмотрены особенности налогового правотворчества в сфере налогообложения.

В качестве предмета исследования представлены отношения, возникающие между субъектами налогового правотворчества в процессе совершенствования сферы налогообложения.

Цель состоит в исследовании уровня влияния рационально продуманного правотворчества на улучшение сферы налогообложения.

Методологическая основа представлена обширным спектром применения и использования методов научного познания: метод обобщения, метод толкования и сопоставления, экономико - статистический метод.

Основные результаты исследования применимы на практике для органов государственных доходов и налогоплательщиков – физических лиц, а также юридических лиц, индивидуальных предпринимателей независимо от вида деятельности.

Область применения представлена законодательной базой системы налогообложения.

Выводы позволили установить необходимость рационального подхода в ходе формирования налогового правотворчества, подтверждено воздействие консалтинга в налоговом правотворчестве на увеличение доходной части бюджета за последние 3 года, даже в условиях пандемийного периода, определена актуальность, установлены преимущества и недостатки применения налоговой медиации в условиях системы налогообложения Казахстана.

Ключевые слова: законодательство, правотворчество, налоги, налогообложение, налоговая политика, принципы налогообложения, медиационные действия, налоговая медиация.

Утвержденным, считается факт того, что законодательство служит основой развития и реализации любого процесса. Законодательство, предполагая свод правил в определенном направлении способно косвенно воздействовать на его развитие и совершенствование.

Законодательство часто ассоциируют с правотворчеством. Правотворчество считают началом последовательности реализации механизма правового регулирования.

Правотворчество предполагает официальную деятельность государства, нацеленную на создание, корректировку или возможную отмену норм права, ключевое направление в котором отведено налоговому правотворчеству.

Методы, которые применяются государством в рамках налоговой деятельности, могут быть выражены в правомерности и не правомерности действий.

Налоговое правотворчество представляет определенную специфику, состоящую в особом правовом порядке и подкрепленную техническими особенностями налогового законодательства[1].

Сущность налогового законодательства Республики Казахстан базируется на статьях Конституции Республики Казахстан, Налогового кодекса РК и других нормативных правовых актов.

В статье 35 Конституции Республики Казахстан, учитывая особенности налогового правотворчества указано следующее: уплата налогов, сборов и иных обязательных платежей в бюджет считается долгом и обязанностью каждого налогоплательщика[2].

Налоговое правотворчество сосредоточено на совершенствовании налогового законодательства в условиях принятых принципов налогообложения, следование которым может способствовать результативности процесса (рис.1).

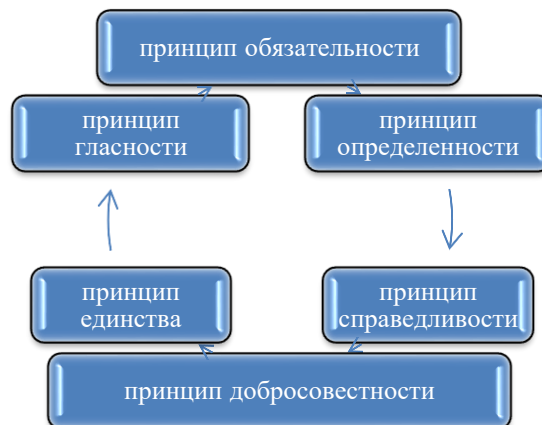

Рисунок 1. Принципы налогообложения

Источник: составлен автором на основе данных - Кодекс Республики Казахстан О налогах и других обязательных платежах в бюджет (Налоговый кодекс) (с изменениями и дополнениями по состоянию на 01.03.2022 г.)

Реализация и применение принципов, которые составляют теоретическую базу налогового законодательства, считаются достаточно уместными в данном аспекте. Так как принципы предполагают обязательный характер, точность, законность, честность, единство

и конечно доведение до налогоплательщиков изменений и корректировок налогового законодательства[3].

Корректировки в налоговом законодательстве, пожалуй, самые частые, можно сказать ежегодные, это обусловлено актуальностью данной сферы, влиянием на нее внутренних, зачастую внешних факторов и колебаний (табл.1).

Таблица 1

Некоторые поправки, внесенные в Налоговый кодекс, вступившие в действие с 01.01.2022 г.

№	Направление	Изменения
1	Повышение размера прожиточного минимума (ПМ), месячного расчетного показателя (МРП), минимальной заработной платы (МЗП) необходимых для исчисления налогов	ПМ - 36 018 тенге МРП - 3 063 тенге МЗП с 42,5 тыс. тенге увеличена до 60 тыс. тенге
2	Улучшение сервиса физических лиц	Введено понятие «налоговое мобильное приложение»
3	Цифровизация налогообложения	Введен «налог на Google»
4	Добыча криптовалюты	Введена плата за цифровой майнинг
5	Специальные налоговые режимы	Индивидуальные предприниматели теперь используют мобильное приложение E-Salyq Business

Источник: составлена автором на основе данных - Емельянова Е. Какие изменения ожидают казахстанцев в 2022 году. Поправки в Налоговый кодекс, увеличение прожиточного минимума, пенсионные излишки от 27.12.2021 //Официальный сайт Центра деловой информации Kapital.kz в Интернете - <https://kapital.kz/business/101446/kakiye-izmeneniya-ozhidayut-kazakhstantsev-v-2022-godu.html>[4].

Так, в таблице представлены данные по основным, даже ключевым направлениям сферы налогообложения. Конечно, изменения коснулись и других налогов и налоговых процессов, органы государственных доходов всемерно нацелены на регулирование и совершенствование сферы налогообложения. Также введено новое понятие в налоговое законодательство «стабильность налогового законодательства», которое применяется для юридических лиц в рамках соглашений об инвестиционных обязательствах.

Последствия пандемии коронавируса заметно сказались на развитии бизнеса в Казахстане. Для того чтобы снизить налоговую нагрузку на бизнес и население, органы государственных доходов внедрили стимулирующую политику на законодательном уровне, реализация которой показала значительные положительные результаты (рис.2).

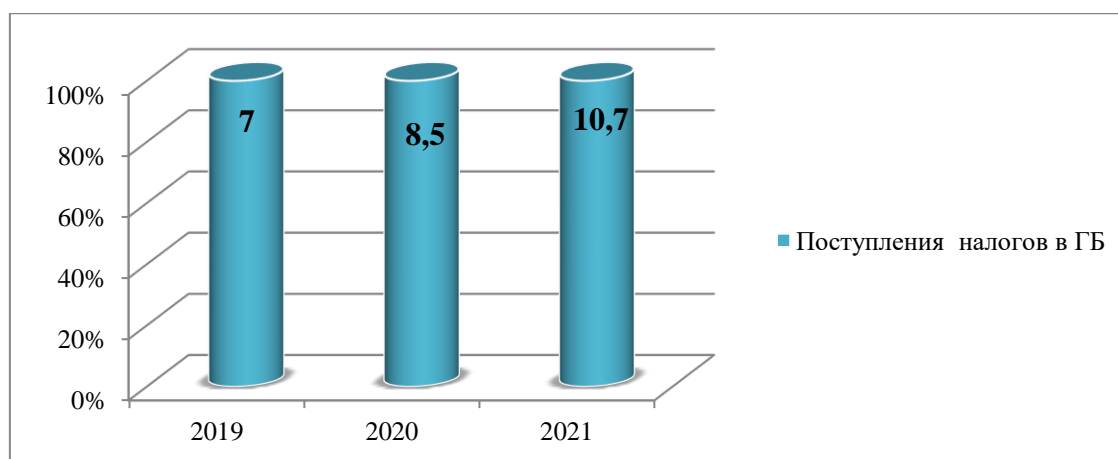

Рисунок 2. Поступления налогов в государственный бюджет за 2019-2021гг., трлн.тенге

Источник: составлен автором на основе данных - Топ-50 налогоплательщиков Казахстана за 2021 год от 23.02.2022 //Официальный сайт Центра деловой информации Kapital.kz в Интернете - <https://kapital.kz/business/101446/kakiye-izmeneniya-ozhidayut-kazakhstantsev-v-2022-godu.html>

Данные диаграммы свидетельствуют о том, что по налоговым поступлениям наблюдалась значительная динамика роста показателей за рассмотренный период последних 3-х лет.

Так в 2021 году от компаний, функционирующих на территории Республики Казахстан в бюджет поступило 5,9 трлн. тенге налоговых поступлений, что на 34% выше, чем в 2020 году.

При этом финансовые показатели достигли уровня допандемийного периода, то есть экономика, постепенно восстанавливает темпы прироста[5].

Разъяснительный характер изменений налогового правотворчества сыграл ключевую роль в сложившейся ситуации, в части регулирования дисбалансов возникающих в ходе реализации экономических процессов. Особенно актуальной эта мера регулирования в форме налогового консалтинга считается в части совпадения интересов налоговых органов с одной стороны, и налогоплательщиков с другой стороны.

Именно здесь достаточно интересным представляется опыт налоговой медиации, используемой, например, в законодательстве Российской Федерации. Медиативные действия не преследуют цели освобождения от уплаты налогов, или о снижении налоговой нагрузки. Медиация способствует урегулированию споров двух сторон, с участием непосредственно третьей стороны. В случае, если между сторонами возник конфликт и они не уступают друг другу, необходимо полноценно довести информацию до каждой из сторон, возможности корректировки обязательств по расчетам с бюджетом, снизить риск правонарушений в условиях медиативного соглашения.

Налоговой медиации во многих странах, действительно присущ огромный потенциал. Но для этого нужно провести мониторинг действующего законодательства и внедрить правовые принципы для примирительных действий[6].

В Республике Казахстан медиация представлена только Законом «О медиации», он позволяет решить спорные (конфликтные) ситуации, которые возникают из гражданских, трудовых, семейных, административных отношений, по согласию сторон и на условиях заключенного между сторонами договора о медиации[7].

Так, медиативные действия в Казахстане осуществляются в базовом направлении по решению спорных вопросов в области права, однако актуальность их применения подтверждена зарубежным опытом, в том числе российской налоговой медиации.

Попытаемся проанализировать преимущества и недостатки в качестве тенденций применения на практике налоговой медиации (табл.2).

Таблица 2

Тенденции развития налоговой медиации в Казахстане

№	Преимущества	Недостатки
1	Способствует доначислению недоимки по налогам	Комитет государственных доходов (КГД) может списать только штрафы, пени взыскиваются в общеустановленном порядке
2	Улучшает собираемость налогов	В сложных ситуациях проявляется ограниченность действий медиатора, ведь он не юрист и не консультант
3	Сокращает уровень налоговых проверок	Если речь идет о крупном налоговом правонарушении, то налоговая проверка обязательна и скорее является основанием для медиационных действий
4	Способствует экономии судебных издержек	В случае, если спор не решился с участием медиатора, скорее всего, возникнут дополнительные издержки для привлечения юристов

Источник: составлена автором

Преимущественным считается факт того, что медиационные действия и участие конкретно медиаторов в решении конфликтных налоговых ситуаций считается достаточно выгодным, так как на много увеличивает уровень положительного исхода в результате.

Медиационные действия в сфере налогообложения Казахстана необходимо узаконить на должном уровне, причем они могут быть направлены на решение споров не только между налогоплательщиком и учреждениями, но и между налогоплательщиком и

органами государственных доходов. Это будет способствовать налаживанию платформы взаимовыгодного сотрудничества и слаженного действия между налогоплательщиками и органами государственных доходов. А значит, положительно повлияет на уровень собираемости и полноты поступления налогов и других обязательных платежей в бюджет.

Таким образом, обобщая вышеприведенное исследование можно сказать, что продуманное налоговое правотворчество составляет основу развития сферы налогообложения, повсеместный налоговый консалтинг и применение налоговой медиации будет способствовать реализации основных функций государственной деятельности связанных с регулированием и аккумулированием доходной части государственного бюджета.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Сыпатаева М.Ш. Налоговое правотворчество в Казахстане: теория и практика, проблемы и пути их решения. Диссертация на соискание ученой степени доктора философии (PhD) в области юриспруденции. Казахский национальный университет имени аль-Фараби, 2013. Интернет ресурс - <https://www.enu.kz/downloads/doctorantura/sypataeva-dissertacia.pdf>
2. Конституция Республики Казахстан (принята на республиканском референдуме 30 августа 1995 года) (с изменениями и дополнениями по состоянию на 23.03.2019 г.)
3. Кодекс Республики Казахстан О налогах и других обязательных платежах в бюджет (Налоговый кодекс) (с изменениями и дополнениями по состоянию на 01.03.2022 г.)
4. Емельянова Е. Какие изменения ожидают казахстанцев в 2022 году. Поправки в Налоговый кодекс, увеличение прожиточного минимума, пенсионные излишки от 27.12.2021 //Официальный сайт Центра деловой информации Kapital.kz в Интернете - <https://kapital.kz/business/101446/kakiye-izmeneniya-ozhidayut-kazakhstantsev-v-2022-godu.html>
5. Топ-50 налогоплательщиков Казахстана за 2021 год от 23.02.2022 //Официальный сайт Центра деловой информации Kapital.kz в Интернете - <https://kapital.kz/business/101446/kakiye-izmeneniya-ozhidayut-kazakhstantsev-v-2022-godu.html>
6. Налоговая медиация: новый механизм в спорах с ФНС от 12.10.21г. //Официальный сайт Онлайн бухгалтерии Небо в Интернете - <https://nebopro.ru/blog/nalogovaya-mediaciya/>
7. Закон Республики Казахстан «О медиации» (с изменениями и дополнениями по состоянию на 20.12.2021 г.)

САЛЫҚ САЛУ САЛАСЫН ЖЕТІЛДІРУДЕГІ ЗАҢ ШЫҒАРУДЫҢ ӘСЕРІ

Бурнашева В.Р.

Мақалада салық салу саласындағы салықтық заң шығарудың ерекшеліктері қарастырылған.

Зерттеу пәні ретінде салық салу саласын жетілдіру процесінде салықтық заң шығару субъектілері арасында туындайтын қатынастары ұсынылған.

Мақсаты - ұтымды ойластырылған заң шығарудың салық салу саласын жақсартуға әсер ету деңгейін зерттеу.

Әдістемелік негізі ғылыми таным әдістерін қолдану мен қолданудың кең спектрімен ұсынылған: жалпылау әдісі, түсіндіру және салыстыру әдісі, экономикалық - статистикалық әдіс.

Зерттеудің негізгі нәтижелері іс жүзінде мемлекеттік кірістер органдары мен салық төлеушілер – жеке тұлғалар, сондай-ақ олардың қызметі шеңберіндегі қызмет түріне қарамастан заңды тұлғалар, дара кәсіпкерлер үшін қолданылады.

Қолдану саласы салық салу жүйесінің заңнамалық базасымен ұсынылған.

Қорытынды салықтық құқықтық шығармашылықты қалыптастыру барысында ұтымды тәсілдеме қажеттігін белгілеуге мүмкіндік берді, тіпті пандемиялық кезең жағдайларында да соңғы 3 жылда салықтық құқық шығармашылықтағы консалтингтің бюджеттің кіріс бөлігін ұлғайтуға әсері расталды, Қазақстанның салық салу жүйесі

жағдайларында салықтық медиацияны қолданудың өзектілігі айқындалды, артықшылықтары мен кемшіліктері белгіленді.

Кілт сөздер: заңнама, заң шығару, салық, салық салу, салық саясаты, салық салу принциптері, медиация әрекеттері, салық медиациясы.

THE INFLUENCE OF LAWMAKING ON THE IMPROVEMENT OF TAXATION

V.R. Burnasheva

Summary. In article features of tax lawmaking in the sphere of taxation are considered.

As a subject of research the relations arising between subjects of tax lawmaking in the process of improvement of the sphere of taxation are presented.

The aim is to investigate the level of influence of rationally thought-out lawmaking on the improvement of the sphere of taxation.

The methodological basis is represented by a wide range of application and use of methods of scientific knowledge: the method of generalization, the method of interpretation and comparison, the economic and statistical method.

The main results of the study are applicable in practice for the state revenue authorities and taxpayers - individuals, as well as legal entities, individual entrepreneurs, regardless of the type of activity within their activities.

The scope of application is represented by the legislative framework of the taxation system.

The findings established the need for a rational approach during the formation of tax lawmaking, confirmed the impact of consulting in tax lawmaking to increase budget revenues over the past 3 years, even in a pandemic period, identified the relevance, established the advantages and disadvantages of tax mediation in the taxation system of Kazakhstan.

Key words: legislation, law-making, taxes, taxation, tax policy, taxation principles, mediation actions, tax mediation.

ӘОЖ 541.124

<https://doi.org/10.53355/ZHU.2022.102.1.034>

ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІНДЕГІ ДЕТЕКТИВ ЖАНРЫНЫҢ ӘЛЕМ ӘДЕБИЕТІМЕН ҮНДЕСТІГІ

Совет Е.

Мақалада әлем бойынша ең көп оқылатын жанр детектив, оның ішінде әлем әдебиетінде шығармалары ең көп тілге аударылып, жалпы тиражы рекорттық дәрежеге жеткен Агата Кристи болса, қазақ әдебиетінде ХХ ғасырдың екінші жартысында ең көп тиражбен тараған Кемел Тоқаевтың шығармалары екендігіне назар аударылған.

Негізгі бөлімде детектив жанрының негізін қалаға Эдгар Аллан Польш болғанымен, бұл жанрдың элементтері әріде халық ауыз әдебиетінде жатқандығынан мысалдар келтірілген. Әлем әдебиетінде кездесетін детектив элементтері қазақ аңыздары мен ертегілерінде де көптеп кездеседі.

Қазақ әдебиетіндегі детектив жанры – әлем әдебиетінің ажырымас бір бөлігіне айналып, шытырман оқиғалы шығармаларға қойылатын теориялық талаптарға сай жазылған деген тұжырым жасалып, Э. Орци-Рено, Эдгар Аллан оль, Агата Кристидің шығармаларымен үндесіп жатқандығы мақалада теориялық тұрғыдан дәлелденген.

Кілт сөздер: детектив, тергеуші, із кесуші, тыңшы, хат, логика.

Қазақ әдебиетінің проза саласында аз зерттелген, кенже қалған жанрдың бірі–детектив. Оған басты себеп ретінде әдебиеттанушылар тарапынан бұл жанрға мән

бермеушілік пен батыстық әдебиеттің жемісі деп түсінушілікті айтуға болады. Зерттеуші С. Динамов детективті «буржуазиялық қоғамның негізінде қалыптасқан жалғыз жанр» дейді[2,23]. Үлкен Кеңес энциклопедиясында (1952) жанр туралы: «...авантюралы шытырман оқиғалы әдебиеттің бір түрі. Детективті әдебиеттің негізі көбінесе қайырымды із кесушінің қылмыскер ізін аңдып, көптеген оқиғалардан соң табысқа жетуімен, яғни буржуазиялық өмір салтының үстемдігінің көрінісімен аяқталады», – делінген[3,11]. Зерттеуші А. Адамов детективті романды – өмірлік материалы қауіпті, әрі шытырман қылмыстың құпиясы мен барлық сюжеттік оқиғалары соның шешімін табуға арналған роман түрі деп есептейді[4]. Ал Б. Райнов бұл жанрда тек қылмыстық оқиғаға қатысты әдеби баяндау тәсілінің ғана сақталғанын айтады[5]. Детектив поэтикасын арнайы зерттеген А. Вулис қылмыскердің қоғамға залалы міндетті түрде көрінетінін, бас кейіпкердің тергеуші болып келетіні, сюжеттік оқиғалардың қылмыстық оқиғаға қатысты кекендігін және зұлымдықтың үнемі жеңіліс табуын көрсетеді[6].

Остин Фримен детектив жанрының ерекшеліктерінің бірі теорияға негізделгенін айтып өткен. Оқырман детектив шығармаларын оқуда өзін тергеуші рөліндегі басты кейіпкер ретінде қабылдайды. Кез келген адам бұл жанрға қызығады, алайда зерттеу әдістемесінен хабары бар терең ойлылары ғана байыбына бара алады. Дәстүрлі детектив жанрының композициялық құрылымы оқиғаны анықтау (қылмыс), мәліметтерді жинау әдістемесі (айғақ заттар, куәгерлердің мәліметі), шынайы тергеу жүргізу (әшкерелеу), талқылау кеңесінде айыптаушының шешімін қорғаушының жоққа шығаруы (сот отырысы) сынды ғылыми ойлау жүйесіне негізделген. Режи Мессак өзінің «Детективті роман және ғылыми ойлау жүйесі» деген кітабында нақты болған құпия оқиға ақылға қонымды және ғылыми әдістеме тұрғысынан рет-ретімен шешу оқиғасы баяндалады» деген детективті шығармаға анықтама береді.

Еуропа көркем әдебиетінде кездесетін детектив элементтері детектив жанрының дүниеге келуіне түрткі болды. Ешбір тәжірибелі детектив Эзоптың түлкісінен артық тұжырымды келтіре алмас. Өтірік ауырып жатқан кәрі арыстан түлкіден неге келіп қал-жағдайын білмегендігін сұрағанда түлкі оған барған аңдардың ізі бар да, қайтқан аңдардың ізі жоқ екендігін айтады. Демек, арыстан - қылмыскер, түлкі арыстанның қылмысын әшкере етуші із кесуші бейнесінде сомдалған.

Малдың ізіне, құмалағына қарап ерекшеліктерін анықтаған заманының заңғар жазушысы Мұхтар Әуезовтің «Бүркітші» әңгімесіндегі Бекболат - нағыз із кесуші де, Жәнібек - көмекшісі.

- Жә, бала, енді сен бері таман кел! – деді.

Жәнібек тебініп жіті бастырып келгенде, Бекбол екі-үш тұяқтың ізін көрсетіп:

- Жаңағы ылғи ересек демеп пе еді? Мынының ішінде бір құлын, бір тай да бар ғой... – деп бөгеліп қалды. Жәнібек те құлын мен тайдың ізін айқын көрді» [18]

Осылай із кесуші Бекбол ұрланған жылқының ішінде құлын мен тай бар екенін біледі.

«- Ойбай, Беке, жоқты таптым деп тұр ма ең, тәйір! Кеше осы арада өзіміздің аттар жайылған. Мынау Сымақтың құлынды биесі емес пе? – деп тағы күлді» деген үзіндіден Бекболмен Жәнібектің келіспейтіндігін байқаймыз. Бекбол Жәнібектің көзін жеткізу үшін тағы да дәлелдер келтіреді.

«- Кеше біздің аттарды осы арадан түс ауа қайтарып алмап па ең? – деп тұрып, – ал мынау тезекті қарашы, бұл кешегі түстегі емес, жас тезек. Осы түн немесе осы таң шамасында түскен тезек! – деп тағы біраз ілгері жылжып барды да:

- Ал, шырақ, енді көр. Анда бір тезек болса, арты мұнда кеп түскен. Өзі шашыла түскен. Бұл шауып келе жатып тастаған тезек. Жайшылықта, жайылыстағы жылқы бүйтпейді, - деп өз ішіндегі бір байлауына беки бастаған сияқты. Жәнібек ішінен: «Жайшылықтағы жылқы да бірін-бірі тістей қуатыны болады. Жаудың орайы Керегетас деді ғой. Сонікі дұрыс. Бұнда қалай қарасаң да ол жылқыны таппассың, Беке, - деді. Бекбол сөзін сенімсіз қиястау пішінмен тыңдады. Сөйткенше Бекбол тағы бір тақырлау жерге кеп қадалып тұрып:

- Ендеше, мынаған не дейсің? - деді Жәнібектің ішіндегі күдігін сезіп, сонымен дауласқандай боп тұрып, мынау шөптердің сынған, жапырылған түрін көр. Қатты тиген тұяқтың жапырағы. Анау біреу ұшып түскен тасты көрдің бе? Бұрынғы жатқан орны, шұқыры мінеки, - деп бір қыдыру жерде жатқан бір іздің маңдай тұсын көрсетті, шапқан жылқының тұяғынан ұшқан тас, - деп оны бір тұжырып қойды.

Дәл осы жерде Бекбол өзінің бағанадан бергі бақылауының қорытындысын жасауға айналған екен. Бұған себеп ең зор айғағы нақ өзі отырған жерде оң жақ үзеңгінің астын ала бір түп көде тұр екен. Соның шеткі бір шоғы тамыр түбірімен ұшып түсіп, сойыл салымдай жердегі бір қураған атқұлақтың басына ілініп қапты. Тағы да даусыз, анық нағыз шапқан жылқының аяғы ұшырып түсірген көде. Осы арадан тұрып ең алғаш тоқтаған көдесін мөлшерлеп шолып қарап еді, оқ бойындай жерде қапты. Және түп-түзу, бірақ жолдың бойындағы белгі сияқты. Жәнібекке енді біржолата жеңген пішінмен жымия қарап, салмақпен сөйлеп:

- Жайылыста жүріп, өздігінен шапқан жылқы бүйтіп тура шаппас болар, - деді.

Бұған Жәнібек дау да айта алмады [18].

Цевалье де Майидің «Серендитаның үш ханзадасының қызықты оқиғалары мен саяхаты» және қазақ ауыз әдебиетіндегі «Түйе іздеген біреу» аңызындағы басты кейіпкерлердің қылмысты ашу әдістері Мұхтар Әуезовтің «Бүркітші» әңгімесіндегі із кесуші Бекболдың тергеу әрекеті үндесіп жатыр.

«Морг көшесіндегі өлім», «Мари Рожениң құпиясы», «Ұрланған хат» шытырман оқиғаларының да басты кейіпкері, еуропалық із кесуші Огюст Дюпен болған. Бұл тізімнің қатарына «Алтын қоңыз», «Ты если муж, сотворивый» шығармаларын кіргізуге болады. Осы шығармаларды жазу барысында детектив жанрының заңдылықтарын қалыптастырды. Өзінің жазушылық тәжірибесіне сүйене отырып, кейінгі жазушыларға он өсиет қалдырып кетті. Эдган Аллан Понның он өсиетіне сүйене отырып, ғалымдар детектив жанрының негізгі заңдылықтарын жазды. Олар:

1. Негізгі қаһарман мемлекеттік қызметкер бюрократ полиция емес, ақылды әуесқой із кесуші;
2. Жазықсыз күдіктінің қылымысы оңай дәлелденеді (қылмысты жасау мүмкіндігі, себебі т.б.);
3. Шектеулі ортада болған қылмыс (қылмыскер сол ортадағы кейіпкердің бірі);
4. Күтпеген құралдардың көмегімен алынған ерекше шешім;
5. Басты кейіпкер полицияны шаң қаптырады;
6. Психологиялық аргументті қолданады;
7. Жасырын айғақ заттар күтпеген айқын орыннан табылады;
8. Қылмыскер күтпеген адам боп шығады [19].

Қазақ әдебиетінде Кәрім Баялиевтің «Ар жазасы» повесінде детектив жанрының екінші заңдылығы (жазықсыз күдіктінің қылмысы оңай дәлелденеді) бойынша Қайбадам селосының тұрғыны Ғалия Естаеваны ішінде жарылғыш заты бар посылкамен өлтірмекші болды деп Қоңыртау қаласының тұрғыны, күдікті Берік Жұматаев қамауға алынады. Бір қарағанда, себебі де орынды боп көрінеді. Тергеу барысында Берік Жұматаевтың хаты табылады.

«Ғалия! «Менен аулақ жүр десең де, тағы да шыдай алмадым. Сені аэропорттың ресторанында анау алаяқтың жанынан қайта көргенде не болғанымды білмей есеңгіредім. Егер қолымда бомба болғанда дәл сол жерде тастап жіберер едім. Асхана есігін ашқан бойда беттеріңе қарауға жүзім шыдамай, шегініп шығып кеттім. Мүмкін, сен мені көрмеген де шығарсың. Содан бері от-жалында жүргендеймін. Егер сол алаяқтың арбауына тағы ілінер болсаң, онда үшеуіміздің біреуіміз бұл дүниеден кетпей болмас» - деген хаты, әрине, Берік Жұматаевты күдікке іліндіреді. Бұл жалғыз себеп емес. Тәжірибелі тергеуші Әбен Ерімбетовтің не үшін қамауға алғанын сұрағанда, қылмысты іздеу бөлімінің бастығы Болат Таженов пен серігінің баяндауынша: «Қоңыртаудың «Кенші» атты мәдениет сарайының қызметкері Берік Жұматаев август айында қоңыртаулық бір топ адаммен бірге «Қазақстанец» атты туристік поезбен Қара теңіз жағалауына саяхаттап қайтқан. Осыдан бес

күн бұрын ғана оралған. Уақыты қылмыс жасаған кезеңге дәл келеді. Поезд жолай Орал мен Одесса қалаларына тоқтаған. Сол сапарға аттанардан бір ай бұрын Жұматаев осындағы Құттықов басқарған кен қопарғыштар бригадасына аммонит жарылғышын сұрап барған. Мұның бәріне Жұматаевтың Естаеваны қорқытып жазған хатын қосыңыз. Олай болса, Жұматаевты бұл қылмыстан аман деп кім айта алады?

- Ие-е, - деді тергеуші ойға шомып, - Жұматаев шынында да күдік тудыратын адам екен»[20, 11-12] – деп ойлады Әбен. Айғақтар Жұматаевты қылмыскер деп көрсеткенімен, ол жазықсыз күдікті еді. Оны тәжірибелі тергеуші жан-жақты тергеудің, дедуктивті ойлаудың арқасында теріске шығарады.

Габрионың із кесушілері Табаре мен Лекок және Конан Дойлдың Шерлок Холмсы қылмыс орнына қарап қылмыскердің ерекше белгілерін анықтау оқиғаларымен қазақ әдебиетіндегі детектив жанрының майталманы Кемел Тоқаев жақсы таныс екенін шығармаларынан байқаймыз. Кемел Тоқаевтың шытырман оқиғалы шығармаларындағы із кесуші Талғат Майлыбаев та Табаре, Лекок, Шерлок Холмс сияқты оқиға орнын зерттеу арқылы қылмыскердің қандай адам екенін анықтайды[24].

«Сарғабанда болған оқиға» повесінде:

– Осы қара жер көмектеседі дегенге сенбеймін, тіпті миыма кірмейді.

Талғат кілт тоқтап, қолын көтеріп, Нұржанның кеудесіне алақанын тақап:

– Тапжылма, осылай тұр, – деді де, өзі отыра қалып, кішкене шұңқырды шимен сызып, белгілер жасай бастады. – Гипс қайда? Шапшаң, бері әкел. – Талғат әлгі шұңқырларды гипске таңбалап алды. Көңілденіп орнынан тұрды: – Нұржан, сен мылқау даланың қандай көмегі бар деп, күмәнданған едің. Көрдің бе, қылмыскердің қандай адам екенін дәл анықтап берді.

Нұржан еш нәрсенің жайын түсінбеген еді. Талғаттың әлгі сөзіне:

– Жолдас капитан, мені күлкі етейін дедіңіз бе? – деп, ренжіп қалды.

– Сен мына таяқ батқан шұңқырды анықтап қарап алшы, – деді Талғат Нұржанның иығынан құшақтап. Саған дамыл бермеген себебім, мен күні бойы осы шұңқырды іздеп жүрдім. Енді Рақымды өлтірген қылмыскердің біреуі бізге белгілі. Оның бір аяғы жоқ, күпшекттей ағаш аяқпен жүреді. Ағаш күпшектің темір өкшесінің жерге батқан таңбасына қарағанда кесек ірі денелі адам. Салмағы 85-90 килограмм. Сірә, алпыс айласындағы жасы келген кісі секілді.

Тағаттың сөзін тыңдап тұрған Нұржан:

– Жерге батқан ағаш күпшектің таңбасынан оның салмағын білдіңіз делік. Мұндай ілімнен хабарымыз бар. Ал оның жасын қалай анықтай қойдыңыз? – деді.

– Бұл жай, логикалық ойдан шыққан түйін. Өзіңе белгілі, кембағал жас адамдар көбіне арнай жасалған жеңіл протез киеді. Ал мұндай қолдан жасалған ағаш күпшекті салақ, үнемқар, пайдакүнем, ескі әдет бойынан кетпеген қарт адам киеді.

Бұлар атқа қонып «Шұғыла» кохозының орталығына келе жатқан. Нұржан көмейіне тығылған бір сауалын сұрағысы келіп, атын бір тебініп шаужайлап жіберіп, Талғатқа қатарласты.

– Талғат Майлыбаевич, Сарғабан оқиғасына байланысты іспен мен де танысқан едім. Онда қылмыскердің кім екені, қайдан келгені жайында бір ауыз сөз айтылмайды. Көрдік-білдік деген адамды кездестірмедім. Сол қылмыскердің кембағал екенін, күпшекттей ағаш аяқпен жүретінін қайдан біле қойдыңыз? Әлде біреулер сізге айтты ма? Құпия санамасаңыз, айтыңызшы, – деді өтініп.

– Маған ешкім де қылмыскердің ағаш аяқпен жүретінін айтқан емес, – деді Талғат таңғалып қалған жас шәкіртіне қарап. – Байқасаңыз адам ойынан жүйрік, ұшқыр нәрсені көре алмадым, Нұржан. Мұнда пәлендей сиқырлы нәрсе жоқ. Өзің оқыған, көрген фактілерді жинап, содан қорытынды жасадым. Есінде ме сарапшылар қызыл иегінен ағаштың кішкентай жаңқасы кіргенін айтқан. Мен әдет бойынша «Қандай жанқа? Жас ағаштікі ме?» деп сұрай салдым. Сол сәтте ол сұраққа өзім де мән бермедім. Жабағымен әңгімелесіп отырғанда «Келі сияқты ағаштың жаңқасы» деген сарапшы мәруа Ибрагимованың сөзі есіме түсті. Көкмойнақ иесін арашалауға ұмтылып, қылмыскердің

біреуін қапқан кезде тісі ағаш аяққа тиген. Қызыл иектегі жаңқа содан қалған деген тоқтамға келдім. Өзімнің де долбарымның дұрыс–бұрыстығын анықтау үшін мен күні бойы ағаш аяқтың өкшесі батқан шұңқырды іздеп едім. Оның қалай табылғанын өзің көрдің.

– Қылмыскердің біреуі жайында көзбен көргендей ұғымды тілмен дәл айттыңыз.[21,158-159]

Талғат та Табаре, Лекок, Шерлок Холмс сияқты қылмыскердің мүгедек, салмағы 85-90 килограмм, үнемқор, пайдакүнем, жасы келген қарт адам екенін дәл тапқан. Демек, бұл үрдіс қазақ әдебиетіне еуропа әдебиеті арқылы енген.

Қорыта келгенде, детективтік жанрдың алғашқы белгілері ерте замандағы көркем туындылардан көрінгенімен, шын мәніндегі жанрлық сипатты даралап, өзіндік бағытпен дамуы Эдгар По шығармаларынан басталады. Бір ғасырдан астам уақыт ішінде жанр жан-жақты қалыптасып, өзіндік қағидалары мен тұрақты белгілерін орнықтырып, түрлі даму сатыларынан өтті[25, 85]. Дегенмен өзінің мәні мен мағынасын жоғалтпады. Сондықтан детектив жазудың әр қилы нұсқаулықтары шыға бастады. Әр автор өзінше өзгеріс қосып отырды. Эдгар По мен Артур Конан Дойлдың шығармалары Поль Моран, Остин Фримен, Режи Мессак, Франсуа Фосканың ғылыми теорияларын сай келеді. Соның ішінде Кемел Тоқаевтың детектив жазуда Эдгар По мен Артур Конан Дойлдың шығармаларымен үндестігі барын дәлелденді. Детектив – өз оқырмандарын логикалық топшылаулар мен тұжырымдаулар арқылы эстетикалық, рухани ләззат алуға мүмкіндік беретін қызықты жанр. Ғылым мен көркем ойлаудың образды түрде астасуын, характер жан дүниесінің қалтарысы мен терең тұстарын шытырман оқиғалар арқылы ашып көрсетеді. Детектив жанры – әлем бойынша оқырманы ең көп шығарма. Бұл жанрға қазақ әдебиетінің оқырмандарының да қызығушылығы жоғары екендігі Кемел Тоқаевтың шығармаларының көп тиражбен тарағанынан байқауға болады. Сонымен бірге қазақ әдебиетіндегі детектив жанрында М. Әуезов, Кәрім Баялиев, Сәуірбек Бақбергенев, Шойбек Орынбай т.б. жазушылардың шығармалары детектив жанрының теориялық талаптарын толықтай сай жазылған. Алайда бұл жанрда жазылған шығармаларды зерттеу, насихаттау, журналистика, филология мамандықтарында оқыту өзекті мәселе. Осыны ескеріп, детектив жанрын дамытып, бұл салаға жазушыларды көптеп тартуымыз қажет. Себебі детективті шығармалар оқырмандардың белсенділіктерін арттырып, логикалық ойлау жүйесін дамытады. Адамның сауаттылығының артуы әдебиетке тікелей байланысты екенін ескеріп, әлем әдебиетінің көшінен қалмау үшін қазақ әдебиетінде детектив жанрын жандандыруымыз қажет.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Шотаев М. Детектив жанры және С. Бақбергеневтің «Қан тозаң» романы // Яссауи университетінің хабаршысы. Қоғамдық ғылымдар сериясы. -2002.№1. -23-26 б.
2. Ғалым Ж. Асқар тау, ағар бұлақ // Қазақ әдебиеті. 2003. – 20 қаңтар. – Б. 11
3. Райнов Б. Черный роман. М, Прогрес, 1975, 19-20 б.
4. Вулис А. Поэтика детектива // «Новый мир», 1978, N1, 248-б
5. <https://kk.bookmate.com/library>
6. Ван Дайн С.С. Двадцать правил для написания детективных романов/электронный ресурс/ – режим доступа – URL: <http://scriptmaking.ru/>
7. Баялиев К. Ар жазасы: Повестер. – Алматы: Жазушы, 1989.-227 б.
8. Сәттібайұлы К. Жауынгер, жазушы Кемел Тоқаев // Ақ жол. – 2015. – 2 ақпан. – Б.3
9. Тоқаев К. Түнде атылған оқ: Повестер. – Астаны: Елорда, 2007.-368 б.
10. Хошаева Г. Детектив жанрында дерек мол// Ақиқат. -2005. №3 – Б. 82-85

СОЗВУЧИЕ ЖАНРА ДЕТЕКТИВА КАЗАХСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ С МИРОВОЙ ЛИТЕРАТУРОЙ

Совет Е.

В научном проекте указывается, что самый читаемый во всем мире жанр литературы – это жанр детектива. Если в мировой литературе в этом жанре произведения Агаты Кристи

имеют самое большое количество переводов на языки мира, общий тираж ее произведений достиг рекордного уровня, то в казахской литературе второй половины XX века самым большим тиражом разошлись произведения Кемеля Токаева.

В статье приведены аргументы о соответствии приключенческих произведений Карима Баялиева требованиям жанра детектива. Холмс и доктор Ватсон в произведении «Долина ужаса» Артура Конан Дойля в соответствии с теорией раскрывают тайну, сделав логический анализ шифрованного письма. Такой же прием встречается в повестях Кемеля Токаева «История в Саргабане» («Саргабанда болган оқиға»), «Посягательство» («Қастандық»). В статье подчеркивается, что жанр детектива в казахской литературе становится неизменной частью мировой литературы, сделан вывод о соответствии жанровым требованиям, предъявляемым к приключенческим произведениям, теоретически обосновано сходство произведений Э. Орзи-Рено, Эдгара Алана По, Агаты Кристи.

Ключевые слова: детектив, следователь, сыщик, ищейка, письмо, логика.

CONCORDANCE OF THE DETECTIVE GENRE OF KAZAKH LITERATURE WITH WORLD LITERATURE

E. Sovet

The article notes that the most widely read detective genre in the world, including Agatha Christie, whose works have been translated into many languages and has a record total circulation, is the work of Kemel Tokayev, who had the largest circulation in Kazakh literature in the second half of the twentieth century.

Although the main part of the detective genre was founded in the city by Edgar Allan Paul, examples are given that the elements of this genre are still in the folklore. Detective elements found in world literature are also found in Kazakh legends and fairy tales.

It was concluded that the detective genre in Kazakh literature has become an integral part of world literature and was written in accordance with the theoretical requirements for adventure works. The article theoretically proves that it is in harmony with the works of Orzi-Reno, Edgar Allan ol, Agatha Christie.

Key words: *detective, investigator, detective, spy, letter, logic.*

ӘОЖ 338.486.2 (285.23)

<https://doi.org/10.53355/ZHU.2022.102.1.035>

ЭЛЕКТРОНДЫҚ БІЛІМ БЕРУ РЕСУРСТАРЫН ЖОБАЛАУДАҒЫ БОЛАШАҚ ОҚЫТУШЫНЫҢ КӘСІБИ ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІ

Карбозова Ж.Ж.

Мақалада болашақ оқытушының кәсіби қызметінің әртүрлі аспектілері, оның құрамдас бөліктері және кәсіби қызметті игеру деңгейлері қарастырылады. Оқу процесінде электрондық білім беру ресурстарын пайдалану аясында оқытушының іс-әрекетінің әртүрлі нұсқалары ұсынылған. Электрондық білім беру ресурстарды жобалау қазіргі заманғы оқытушының негізгі құзыреттерінің бірі болып табылатындығын ескере отырып, білімгерді, болашақ оқытушыны даярлау процесі электрондық білім беру ресурстарыны жоғары педагогикалық білім беру жүйесіне қосу негізінде құрылуы керек екені анық.

Болашақ оқытушының кәсіби құзыреттілігі үш негізгі компоненттің болуын білдіретін құрылымдық білім ретінде қарастырылады: әлеуметтік-психологиялық, электрондық білім беру ресурстары пайдалану жағдайында өзара әрекеттесу қабілеті мен дайындығында, әлеуметтік-психологиялық ұтқырлықта, электрондық білім беру ресурстары пайдалану жағдайында білімгерлермен жұмыс жасаудың психологиялық-педагогикалық

әдістерін қолдануда; білімгер алған пәндік білім мен дағдыларды жинақтайтын дидактикалық, жалпылама анықталған, оқытушының кәсіби құзыреттілігін дамыту кезеңдері түрінде жұмыс істейтіндер. Ақпараттық технологияларды пайдаланумен байланысты педагогтердің кәсіби қызметінің жаңа түрлері анықталды.

Кілт сөздер: *ақпараттық-білім беру ортасы, электрондық білім беру ресурстары, оқытушының кәсіби қызметі, құзыреттілігі.*

Қоғам дамуының қазіргі кезеңінде білікті мамандар сұранысқа ие және оларды даярлау сапасы қазіргі заманғы кәсіптік білім берудің өзекті мәселесі болып қала береді [1]. Жаңа технологиялардың пайда болуынан туындаған жұмыс берушілердің үнемі өзгеріп отыратын талаптары кәсіптік мекемелердегі білім беру мазмұнындағы өзгерістерді талап етеді. Осыған байланысты жоғары оқу орындары оқу жоспарларына жаңа пәндерді енгізе отырып, бакалаврлар мен мамандарды даярлаудың білім беру бағдарламаларын түзетеді. Мұның бәрі білімгерлердің кәсіби дайындық жүйесіне әсер етеді, ал заманауи білім беру технологияларын енгізу еңбек нарығында бәсекеге қабілетті және сұранысқа ие мамандарды даярлауға мүмкіндік береді.

Оқытушыны электрондық білім беру ресурстарын жобалауға дайындау жаңа кәсіби құзыреттерді қалыптастыру, Атап айтқанда, жаңа білім беру нәтижелерін алу үшін электрондық білім беру ресурстарын құру мүмкіндігі ретінде қарастырылады.

Сонымен қатар педагогикалық зерттеулерде мектептің ақпараттық-білім беру ортасын дамыту контексіндегі оқытушының жаңа рөлінің проблемалары ерекше орын алады. Бұл орта білім беру процесінде оқытушының рөлінің өзгеруін анықтайды. Қазіргі заманғы мектептердің қызметін зерделеу кезінде, заманауи педагогтың кәсіби қызметінде электрондық білім беру ресурстарын пайдалану негізінде жаңа білім беру ортасында білім беру процесін жобалау дағдылары ерекше рөл атқаратыны атап өтілді. Педагогикалық зерттеулердің көптеген авторларының пікірінше, бұл дағдылар оқытушының жаңа ақпараттық-білім беру ортасында жұмыс істеуге дайындығын қамтамасыз ету үшін маңызды.

Жобалау оқытушыға мәселені шешуге, конструктивті ойлауға, тез шешім қабылдауға және оларды жүзеге асыруға жауап беруге қабілетті шығармашылық тұлғаны қалыптастыру үшін психологиялық, техникалық және ұйымдастырушылық жағдай жасау үшін білімгерлердің осы білімді алу бойынша өзіндік жұмысын ұйымдастыруға бағытталған білім беру қызметін қайта бағыттау қажет [2].

Қазіргі оқытушының басты міндеті - "оқуға үйрету", білімгерге білімді өз бетінше игеруге және өзіндік білім траекторияларын құруға көмектесу, сонымен қатар қоғамдық ортаға шындықпен қарап жеке қасиеттер мен құндылық қатынастарын қалыптастыру. Осылайша, ақпараттық-білім беру ортаға кіретін ақпараттық-коммуникациялық технологиялар құралдарын кәсіби пайдалануға оқытушының жаңа рөлін анықтайды. Осыған байланысты оқытушы электронды оқыту құралдарын жобалауға дайындау оқытушының қазіргі мектептегі жұмысының қажетті шарты болып табылады.

Электрондық білім беру ресурстарын пайдалану негізінде білім беру қызметін жобалау осы процестегі оқытушының рөлінің өзгеруімен байланысты. Атап айтқанда, білім беру процесі көбінесе оқытушының білім мен ақпараттың тікелей көзі ретінде емес, білім беру процесінің үйлестірушісі, тәлімгері немесе ұйымдастырушысы ретінде әрекет ететін рөлге айналатын позицияны қайта қарастыруға итермелейді [3]. Бұдан шығатыны, электронды білім беру ресурстарын пайдалану негізінде білім беру міндеттерін құрудың және іске асырудың ең тиімді әдісі білім беру процесін жобалау болып табылады: оқушылардың оқу іс-әрекетінің белсенді және интерактивті формаларын ұйымдастыруға және ашық танымдық позицияны дамытуға баса назар аударылады; оқытушы білімгерлерге қажетті оқулықтарды ғана емес, сонымен қатар оқу процесінің менеджері және директоры ретінде қызмет етеді.

Жоғарыда айтылғандарға сүйене отырып, электронды білім беру ресурстарын пайдалану контексіндегі оқытушының іс-әрекетінің ерекшелігі оның білім беру процесін

ұйымдастырудағы рөлін анықтайтын негізгі тұжырымдамада көрінеді деп айта аламыз. Оқытушы оқу ақпаратының жалғыз және негізгі көзі емес; ол білімгерге қажетті ақпаратты іздеуде ұйымдастырушы ретінде әрекет етеді, оларды оқу міндеттеріне сәйкес таңдауға және өңдеуге көмектеседі, осылайша білімгерлер мен ақпарат көздері арасында делдал болады; әрбір білімгер үшін диагностика нәтижелеріне сәйкес білім беру мазмұнын қажетті игерудің оңтайлы көлемін анықтау арқылы білім беру процесін дараландырады; анықталған жеке ерекшеліктерге сәйкес білім алушылардың білім беру құзыреттіліктерін меңгеруін бақылау нысанын айқындайды; білім беру процесінде білімгермен өзара іс-қимылдың жаңа нысандарын бастайды; сыныпта және одан тыс жерлерде; пікірталастардың, проблемалық мәселелерді талқылаудың модераторы ретінде әрекет етеді. [4].

Сонымен қатар, электронды білім беру ресурстарын пайдалану жағдайында оқу процесінде білімгер рөлін көрсететін кейбір тұжырымдар бар. Білімгер білім беру процесінің белсенді қатысушысы ретінде, оқыту субъектісі ретінде әрекет етеді; білім беру міндеттерін жақсы түсінеді және өз қызметінің мақсаттары мен оларға қол жеткізу тәсілдерін дербес анықтайды; Жобалық іс-әрекет пен зерттеудің әртүрлі нысандарының белсенді қатысушысы болып табылады; электрондық білім беру ресурсымен өзара іс-қимыл жасау тәсілін өз бетінше таңдау, білім беру мазмұнын меңгеру тәртібін, тапсырмаларды орындау қарқыны мен тәртібін айқындау; оқыту мақсаттарына сәйкес мақсатқа қол жеткізу үшін қажетті материалды іріктеу; мұғалімнің нұсқаулықтарына сәйкес электрондық білім беру ресурстарына қажетті ақпаратты іздеуді өз бетінше жүзеге асыру; оның қызметі алынған нәтижелерді көрсету, оқытушының білім беру мазмұнын меңгеру тәртібі, тапсырмалардың орындалу қарқыны мен тәртібі; олар іріктеп алған материалдар электрондық білім беру ресурстарында қолжетімді.

Айта келгенде, білімгер тиісті оқу пәнінің оқу материалын игерудің өзіндік траекториясын және соның салдарынан өзінің білім беру бағытын жобалаудың белсенді қатысушысы болады.

Сонымен қатар, оқу-тәрбие жұмысына оқытушының сабақ және үйде өзіндік жұмыс кіреді. Осы уақытқа дейін бұл екінші бөлім негізінен ақпаратты есте сақтауға арналды. Үй тапсырмасының практикалық компоненті мәтіндер мен формулаларды жасаумен шектелді. Электрондық білім беру ресурстары виртуалды мұражайға барудан бастап зертханалық экспериментке дейін жүргізуге, толық практикалық сабақтар өткізуге және біліміңіз бен дағдыларыңызды бірден растауға мүмкіндік береді. Үй тапсырмасы толық, үш өлшемді болады, яғни дәстүрлі емес, сапалы фотосурет үш өлшемді голографиялық кескіннен ерекшеленеді. Электрондық білім беру ресурстарын пайдалану кезінде бірінші компонент өзгереді - ақпарат алу. Объектілердің, процестердің және құбылыстардың мәтіндік сипаттамаларын зерттеу бір нәрсе, ал оларды интерактивті түрде қарау және зерттеу мүлдем басқа. Мәдениет пен өнерді зерттеуге жаңа мүмкіндіктер, макро-және микрокосмос туралы идеялар және көптеген басқа объектілер мен процестерді байқалмайтын жағын зерттеуге, бақылауға мүмкіндік береді.

Осылайша, болашақ оқытушының кәсіби-педагогикалық дайындығын болашақ педагогикалық іс-әрекеттің мазмұны мен құрылымын көрсететін және кәсіби дайындықтың теориялық және практикалық аспектілерінің бірлігін қалыптастыруға ықпал ететін кәсіби дайындықтың белсенді нысандары мен әдістерін енгізу негізінде болашақ оқытушылардың кәсіби қызметін модельдейтін практикаға бағытталған оқытудың педагогикалық жүйесі арқылы тұтас тұлғаны қалыптастыру процесі ретінде ұсынуға болады.

Білімгерлердің болашақ кәсіби қызметінде электрондық білім беру ресурстарын жобалауға дайындаудың педагогикалық шарттарын сипаттай отырып, біз мыналарды атап өттік. Білім беру саласындағы елеулі өзгерістер мектептің ақпараттық ортасын дамытумен байланысты. Демек, қазіргі заманғы мұғалімдерді даярлаудағы қызметтің басым бағыттарының бірі болашақ оқытушылардың кәсіби құзыреттілігін қалыптастыру, болашақ кәсіби қызмет шеңберінде жүзеге асырылатын оқытуды ұйымдастыру болып табылады. Егер электрондық білім беру ресурстарын жобалау қазіргі заманғы оқытушының негізгі құзыреттерінің бірі болып

табылатындығын ескеретін болсақ, онда студентті, болашақ оқытушыны даярлау процесі электрондық білім беру ресурстарыны жоғары педагогикалық білім беру жүйесіне қосу негізінде құрылуы керек. Демек, "болашақ оқытушының электрондық білім беру ресурстарын кәсіби құзыреттілігі" термині педагогика ғылымында нені білдіретінін нақты анықтау қажет.

Жүйелік көзқарас тұрғысынан "болашақ оқытушының электрондық білім беру ресурстарды жобалаудағы кәсіби құзыреттілігі" жеке тұлғаның интегративті сапасы ретінде қарастырылуы мүмкін, оның ішінде білім берудің психологиялық-педагогикалық және пәндік-технологиялық салаларындағы құзыреттіліктер жиынтығы, кәсіби қызметті жүзеге асыруға, оның ішінде жобалауға дайын екенің қарастыру.

Болашақ оқытушының кәсіби құзыреттілігі, құрылымдық білім ретінде қарастырылады, өз кезегінде, бірқатар құзыреттерді қамтитын үш негізгі компоненттің болуын болжайды: әлеуметтік-психологиялық, электронды ресурстарды пайдалану контекстінде өзара әрекеттесу қабілетінде көрсетілген, әлеуметтік-психологиялық ұтқырлық, білімгерлермен жұмыс жасаудың психологиялық-педагогикалық әдістерін қолдану қабілеті мен дайындығы: әлеуметтік-психологиялық студенттің жеке және кәсіби өсуі: дидактикалық, пәндік білімді, іскерлікті және студент қызметінің әдістерін синтездеу түріндегі жұмыстар.

Кәсіби құзыреттіліктің әрбір құрылымдық компонентін толығырақ қарастырайық. Электрондық білім беру ресурстарын жобалаудағы әлеуметтік-психологиялық құзыреттер болашақ оқытушының жеке басының интегративті сипаттамасы болып табылады, ол мыналарды қамтиды: 1) жұмыс жағдайында білімгерлердің әртүрлі топтарымен өзара іс-қимыл жасау, электрондық білім беру ресурстарын пайдалану процесінде топтық жұмыс, оқу жағдайын жасауда өз рөлін өз бетінше көрсету қабілеті мен дайындығы, аса талапшыл білімгерлермен жұмыс істеуде педагогикалық төзімділікті көрсету; 2) электрондық білім беру ресурстарын жобалау және электрондық білім беру ресурстарын пайдалануды талап ететін маңызды білім беру жағдайларын жасау білігі. [5].

Электрондық білім беру ресурстарын жобалау кезіндегі дидактикалық (пәндік) құзыреттер білім алушылардың болашақ кәсіби қызметке дайындық процесінде алатын пәндік білімдерін, іскерліктері мен дағдыларын қалыптастыру кезінде электрондық құралдарды пайдалану қабілеті мен дайындығы ретінде қарастырылады. Дидактикалық құзыреттіліктерге мыналар жатады: электрондық құралдарды практикада қолдана білу; пән саласында электрондық білім беру ресурстарын іздеу және жобалау бойынша білім мен дағдыларды өз бетінше игеру қабілеті; кәсіби қызметте заманауи ақпараттық технологияларды пайдалану қабілеті мен дайындығы; электрондық білім беру ресурстары негізінде кәсіби міндеттерді жобалаудың пәндік және әдістемелік дағдыларын меңгеру; жобалық қызметке қабілеттілігі мен дайындығы.

Әлеуметтік-психологиялық және дидактикалық құзыреттіліктен басқа, оқытушының кәсіби құзыреттілігі электронды білім беру ресурстарын сәтті жобалау үшін қажет жеке құзыреттіліктерді қамтиды. Жеке құзыреттер ол жеке қасиеттердің жиынтығы, олардың болуы оқытушыға кәсіби қызмет саласында тиімді жұмыс істеуге мүмкіндік береді.[6]. Жеке құзыреттер мынадай құзыреттерді қамтиды: білім беру қызметінің қазіргі заманғы нысандарын жобалауға көзқарасын білдіру: электрондық білім беру ресурстарымен жұмыс процесінде білімгерлердың өнімді өзара іс-қимылын ұйымдастыру қабілетінің көрінісі, жауапты шешімдер қабылдауға дайын болу; болашақ оқытушының мінез-құлқы мен қызметінің жалпы стилін сипаттайтын: өзіндік еңбекқорлық, жұмысқа қабілеттілік, бастамашылдық, белсенділік, жаңа идеялардың көрінісі (креативтілік), интеллект өзіне деген сенімділік; өзіне деген көзқарасты сипаттайтын: талапшылдықтың көрінісі, сынап білу, өзін-өзі бағалау қабілеті, өзін-өзі жетілдіруге қабілеті мен дайындығы; адамдарға деген көзқарасты сипаттайтын: шынайылық, әділеттілік көрінісі.

Осылайша, электронды білім беру ресурстарын жобалауға кәсіби дайындық процесінде білімгердің кәсіби құзыреттілігін қалыптастыру университетте оқудың барлық кезеңінде жүзеге асырылатын арнайы кәсіби құзыреттіліктерді қалыптастырудың өте күрделі және кезең-кезеңмен процесі болып табылады.

ЭДЕБИЕТТЕР:

1. Вуль, В.А. Электронные издания. Учебник. – М.; СПб.: Петербургский институт печати, 2001.// Центр дистанционного образования МГУП [Электронный ресурс]. – Сетевой режим доступа: <http://www.hi-edu.ru/e-books/xbook119/01/part-001.htm#i31>
2. Булгаков М.Б. Моделирование профессиональной компетентности педагога // Педагогика. – 2003. – № 10. – С. 51-55.
3. Верева, Н. В. Совершенствование подготовки студентов педвузов в области управления образовательным процессом в школе на основе применения информационных технологий : дис. . канд. пед. наук : 13.00.02 / Н. В. Верева - М., 2001. 222 с.
4. Вопросы теории и методики развития познавательной активности учащихся / Под редакцией М. П. Пальянова. - Томск, 1981.
5. Гавришина О.Н. Профессиональная компетентность будущего учителя как категория современной педагогики // Научные исследования в образовании. – 2007. – № 5. – С. 43-47.
6. Галиев Т.Т. Формирование информационной компетентности студентов в условиях дистанционного обучения: дисс... канд. пед. наук: 13.00.08 / Т.Т. Галиев – Глазов, 2010. – 211 с.

ПРОФЕССИОНАЛЬНАЯ КОМПЕТЕНТНОСТЬ БУДУЩЕГО УЧИТЕЛЯ В ПРОЕКТИРОВАНИИ ЭЛЕКТРОННО ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ РЕСУРСОВ

Карбозова Ж.Ж.

В статье рассматриваются различные аспекты профессиональной деятельности будущего учителя, ее компоненты и уровни овладения профессиональной деятельностью. Представлены различные варианты деятельности учителя в условиях использования электронных образовательных ресурсов в процессе обучения .

Учитывается, что проектирование ЭОР выступает как одна из базовых компетенций современного учителя, то очевидно, что процесс подготовки студента, будущего педагога должен строиться на основе включения ЭОР в систему высшего педагогического образования.

Рассматривается профессиональная компетентность будущего учителя как структурное образование предполагает наличие трех основных компонентов: социально-психологический, проявляющиеся в способности и готовности к взаимодействию в условиях использования ЭОР, социально-психологической мобильности, к применению психолого-педагогических методов работы с учащимися в условиях использования ЭОР; дидактический, представляющие собой приобретенный студентом синтез предметных знаний, умений, навыков функционирующий в виде способов деятельности; личностный, выступающие стимулом для личностного и профессионального роста студента. Выделены стадии развития профессиональной компетентности учителя. Определены новые виды профессиональной деятельности учителя, связанные с применением информационных технологий.

Ключевые слова: *информационно-образовательная среда, электронные образовательные ресурсы, профессиональная деятельность учителя, компетентность.*

PROFESSIONAL COMPETENCE OF FUTURE TEACHERS IN THE DESIGN OF ELECTRONIC EDUCATIONAL RESOURCES

Zh. Karbozova

The article discusses various aspects of the future teacher's professional activity, its components and levels of mastery of professional activity. Various variants of the teacher's activity in the conditions of using electronic educational resources in the learning process are presented .

Taking into account that the design of EOR acts as one of the basic competencies of a modern teacher, it is obvious that the process of preparing a student, a future teacher should be based on the inclusion of EOR in the system of higher pedagogical education.

The professional competence of the future teacher is considered as a structural education presupposes the presence of three main components: socio-psychological, manifested in the ability and readiness to interact in the conditions of using EOR, socio-psychological mobility, to use psychological and pedagogical methods of working with students in the conditions of using EOR; didactic, representing the synthesis of subject knowledge, skills, skills acquired by the student functioning in the form of methods of activity; personal, acting as an incentive for personal and professional growth of the student. The stages of development of professional competence of the teacher are highlighted. New types of professional activity of a teacher related to the use of information technologies have been identified.

Key words: *information and educational environment, electronic educational resources, professional activity of the teacher, competence.*

ӘОЖ 371:316.444.5

<https://doi.org/10.53355/ZHU.2022.102.1.036>

БОЛАШАҚ КӘСІПТІК ОҚЫТУ ПЕДАГОГТЕРІНІҢ ТЕХНОЛОГИЯЛЫҚ ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ МОДЕЛІ

Шағатаева З.Е.

Біздің зерттеу жұмысымыздың міндеттерінің бірі жоғары оқу орнында кәсіби оқытудың болашақ педагогтерінің жалпы технологиялық құзыреттілігін қалыптастыру моделін құру болып табылады, ол педагогтарды кәсіби қызметке даярлау негізінде жүзеге асырылады. Ал маман моделін құру педагогтарды кәсіби қызметке даярлау негізінде, сондай-ақ әдіснамалық және теориялық негіздерді айқындау, уәждемені қалыптастыру, педагогикалық жағдайларды жасау және енгізу, болашақ педагогтардың жалпы технологиялық құзыреттілігінің әлеуметтік және кәсіптік салаларында өзін-өзі жүзеге асыруға қабілетті тұлғаны қалыптастыру арқылы жүзеге асырылатын белгілі бір мақсаттарға табысты қол жеткізуді қамтамасыз етуге бағытталған.

Кілт сөздер: *Модельдеу, технология өлшемділігі, бағалау критерилері, құзыреттілік, кәсіптік оқыту.*

Модельдеу ғылымда, ғылыми зерттеу әдістерінің бірі ретінде кеңінен қолданылатыны белгілі. Модельдеу әдісі эксперименттің педагогикалық объектісін зерттеу және логикалық құрылымдар мен ғылыми түйіндерді құру процесінде сәйкестікті қамтиды. «Жалпы, бұл педагогикалық материал, зерттелген педагогикалық жүйені схемалық түрде бейнелейтін құбылыстар моделін құру процесі» [1].

«Модель» термині латын тілінен аударғанда «modulus - өлшеу, аналог, үлгі» дегенді білдіреді. Сөздіктерде келесі анықтамалар берілген: Модель бұл басқа жүйе туралы ақпарат алудың қажетті құралы ретінде қызмет ететін зерттеу жүйесі, бұл белгілі бір құрылғы немесе оның ішінде болып жатқан процестер мен құбылыстардың жеңілдетілген көрінісі.

«Логикалық түсіндірме сөздікте «модельдеу» дегеніміз-объектінің жасанды түрде жасалған нұсқасы, логикалық-математикалық таңбалау формуласы, физикалық конструкциялар және т.б.» [2].

Қазіргі ғылымда модель ұғымы материалдық немесе тұжырымдамалық жүйе ретінде түсіндіріледі:

- біріншіден, белгілі бір формада ол бастапқы операцияның маңызды қасиеттері мен қатынастарын көрсетеді;

- екіншіден, оны нақты белгіленген мағынада ауыстырады;

- үшіншіден, түпнұсқа туралы жаңа ақпарат береді.

«Модель» ұғымы «модель құру» ұғымымен тығыз байланысты. Модельді құру теориялық білімнің маңызды категорияларының бірі болып табылады, теориялық деңгейде әртүрлі белгілер, дерексіз модельдер қолданылады, эксперименттік - пәндік модельдер

қолданылатын процестер мен құбылыстарды зерттеудің жанама әдісі, сондықтан педагогикалық зерттеулерде модельдің құрылысы және оны қолдануы кеңінен қолданылады. Жалпы түрдегі маманды кәсіби даярлау моделі деп болашақ маманның кәсіби қызметіне қажетті маман ретінде игерілген білім мен оның құрылымының, кәсіби қасиеттер мен дағдылардың жалпыланған көрінісін түсінуге болады.

Жоғарыда келтірілген ойларды тұжырымдай отырып, маман моделінің құрылымы мен мазмұнын үш бөлікке бөлуге болады: зерттелетін маманның қызметі өтетін әлеуметтік-кәсіби фон, мамандар қызметінің негізгі аспектілері, мамандар іс-әрекетінің психологиялық-педагогикалық сипаттамалары.

Маман моделін құру келесі мақсаттарға сәтті қол жеткізуді қамтамасыз етуге бағытталған:

- маманның кәсіби әлеуметтік қызметінің мазмұнын және оны орындаудағы білім, дағды мен жеке қасиеттердің сипатын талдау;

- білім беру мазмұнын жобалау үшін негізделген бағдарлар мен өлшемдерді анықтау, болашақ маманның қажетті білімін, іскерлігін және дағдыларын қалыптастыруды және жеке қасиеттерін дамытуды қамтамасыз ететін оқу-тәрбие процесін ұйымдастыруда іс жүзінде іске асыру;

- жоғары оқу орны түлегінің кәсіби дайындығы мен тұлғалық дамуының сапа деңгейінің осы модельдің талаптарына барынша сәйкес келуін қамтамасыз ету;

- ЖОО имиджін және оның түлектеріне берілетін диплом беделін қалыптастыру, оның түлектерінің еңбек нарығында бәсекеге қабілеттілігін қамтамасыз ету [3].

Біз модельдің негізі белгілі бір білім саласындағы фактілер, заттар мен қатынастар туралы түсінік екенін түсінуіміз керек..

«В.А. Штофф модельді зерттеу нысанын көрсететін және жүзеге асыратын, сонымен қатар оны зерттеуде жаңа ақпарат беретін жүйе деп таныды»[4].

«Ш.Т. Таубаева модельдеуді үлгі деп аталатын бір объектідегі басқа объектінің сипатын жүзеге асыру ретінде қарастырады. Оның пікірінше, модель мен түпнұсқаның арасында айқын ұқсастық болуы керек: Ғылыми таным процесінде модель түпнұсқаны алмастырады; модельді зерттеу түпнұсқа туралы ақпарат береді» [5].

«Ғ.Қ. Нұрғалиева болашақ мамандардың кәсіби құзыреттілігін қалыптастыруды, оқу орнындағы оқу-тәрбие процесінің проблемаларын когнитивті, мотивациялық-қажеттілік, іс-әрекеттік-мінез-құлық компоненттері тұрғысынан талдады» [6].

Ғалымның осы пікірлеріне сүйене отырып, біз педагогикада модельдеу келесі жағдайларда қолданылатынын байқадық:

а) педагогикалық проблемалар мен педагогикалық жағдайларды модельдеу;

б) білім алушыларды оқыту, тәрбиелеу және дамыту процесін модельдеу;

в) оқу орындарын басқару жүйесінің жағдайын модельдеу.

Мазмұн моделі келесі талаптарға сай болуы керек:

- жүйенің жұмыс істеу негіздерін нақты анықтау;

- шындыққа сәйкес келетін қағидаттар негізінде модельденетін жүйелердің элементтерін және олардың өзара байланысын көрсету;

- эксперименталды түрде расталған қорытындылар шығару.

Болашақ кәсіби оқыту педагогтарының жалпы технологиялық құзыреттілігін модельдеу кезінде біз мыналарды ескердік:

- құзыреттілік пен белсенділікке негізделген осы процестің ерекшеліктері;

- құзыреттіліктің интегративті даралығын көрсететін ЖОО түлегінің сипаттамасы;

- болашақ мұғалімнің жалпы технологиялық құзыреттілігін қалыптастыруға педагогикалық қызметтің бағыты.

Модельдің ерекшеліктері:

1) компоненттердің бірлігі мен әртүрлілігі;

2) ЖОО-ның оқу процесін ұйымдастырудың болашақ педагогтің мүдделері мен қажеттіліктеріне сәйкестігі;

3) болашақ педагогтың Оқу тобындағы өзара қарым-қатынасының сипаты.

Біз ЖОО-ның оқу процесінде өзін-өзі ұйымдастыруға және дамытуға қабілетті күрделі, ашық жүйе ретінде кәсіптік оқытудың болашақ педагогтерінің жалпы технологиялық құзыреттілігін қалыптастыру моделін әзірлеуге тырыстық. Бұл үлгінің графикалық схемасы 1-суретте көрсетілген.

Әзірленген модельдің негізгі мақсаты болашақ кәсіби оқыту мұғалімдерінің жалпы технологиялық құзыреттілігін қалыптастыру болып табылады, оған келесі міндеттерді орындау арқылы қол жеткізуге болады:

- Кәсіптік оқытудың болашақ педагогтарының жалпы технологиялық құзыреттілігінің әдіснамалық және теориялық негіздерін анықтау;

- болашақ кәсіби оқыту педагогтерінің жалпы технологиялық құзыреттіліктерді меңгеруге деген ынтасын қалыптастыру;

- Кәсіптік оқытудың болашақ педагогтерінің жалпы технологиялық құзыреттілігін қалыптастырудың педагогикалық жағдайларын жасау және енгізу;

- Әлеуметтік және кәсіби салаларда өзін-өзі жүзеге асыруға қабілетті тұлғаны қалыптастыру.

Болашақ кәсіптік білім беру мұғалімдерінің жалпы технологиялық құзыреттілігін қалыптастыру процесінің мақсаттары мен міндеттері педагогикалық процестің заңдарынан туындайтын іс-әрекеттің негізгі ережелері мен талаптарына, яғни педагогикалық процесті ұйымдастырудың барлық түрлерін, әдістерін бірыңғай жүйеге біріктіретін педагогикалық принциптерге негізделуі керек.

«Болашақ кәсіптік оқыту педагогтарының жалпы технологиялық құзыреттілігін қалыптастыру процесі жалпы педагогикалық принциптерге, сондай-ақ әрбір нақты ғылымның және оған сәйкес пәннің ерекшелігі мен өзіндік ерекшелігін қамтамасыз ететін қағидаттарға негізделеді» [7,8].

Біз жасаған модельді құрудың негізі-кәсіптік білім беру мұғалімдерін жалпы технологиялық құзыреттілікке даярлаудың әлеуметтік тәртібі.

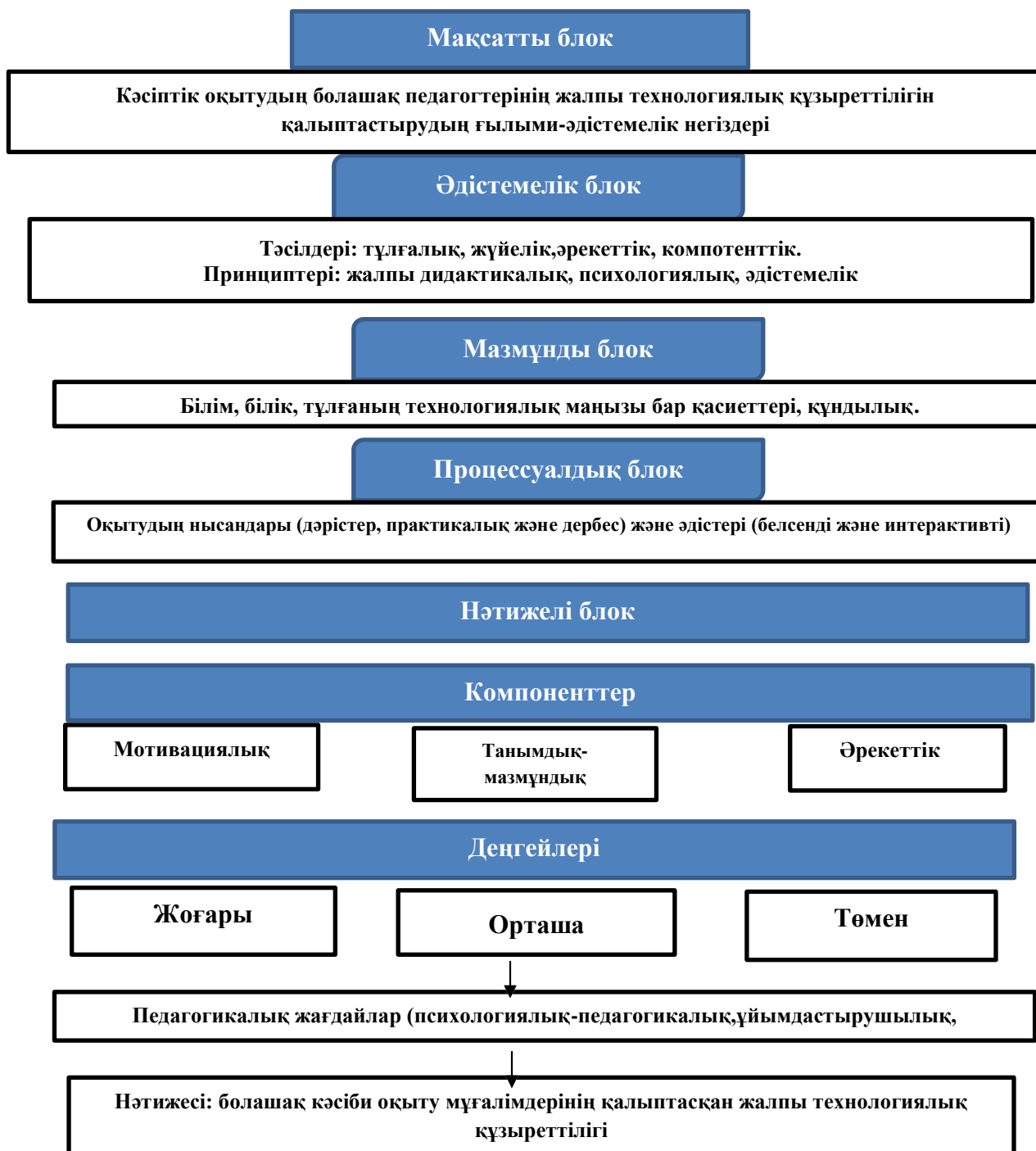
Зерттеудің алдыңғы бөлімдерінде келтірілген қорытындылар университеттің білім беру жүйесінде болашақ кәсіптік білім беру мұғалімдерінің жалпы технологиялық құзыреттілігін қалыптастыру процесіне айтарлықтай әсер етті. Жоғарыда айтылғандардың бәрі кәсіби білім беру мұғалімдерін кәсіби даярлаудың маңыздылығын көрсетеді, оның жалпы мақсаты тез өзгертін ортада жалпы технологиялық құзыреттілігі бар белсенді және тиімді кәсіби өмірге қабілетті маман қалыптастыру болып табылады.

Ұсынылған модель болашақ кәсіби оқыту мұғалімдерін жалпы технологиялық құзыреттілікке жоғары деңгейде даярлау процесіне бағытталған педагогикалық жүйенің сипаттамасы болып табылады. Біз жасаған модель болашақ кәсіптік білім беру мұғалімдерінің жалпы технологиялық құзыреттілігін қалыптастыру процесін сипаттайды, оның көмегімен модель объектілер мен құбылыстардың өзара байланысы мен қатынастарын көрсетеді, модельдің негізгі функциясы зерттелетін мәселенің мәнін ашуға, оны құрылым ретінде түсінуге мүмкіндік беру болып табылады.

Модельге қойылатын талаптар негізінде біз болашақ кәсіптік оқыту педагогтерінің жалпы технологиялық құзыреттілігін қалыптастыру моделін әзірледік (1-таблицада).

Болашақ кәсіби оқыту мұғалімдерінің жалпы технологиялық құзыреттілігін қалыптастырудың біз жасаған моделі мақсатты, әдіснамалық, мазмұнды, іс жүргізу және тиімді бағалау компоненттерінің бірлігінде ұсынылған жүйе ретінде ұсынылады. Біздің модель шеңберіндегі компоненттердің әрқайсысы құрылымдаудың ыңғайлылығы үшін бөлек блоппен ұсынылған. Модель тек осы блоктардың өзара әрекеттесуі арқылы жұмыс істейді.

Модель формирования общетехнологической компетенции будущих педагогов профессионального обучения

Тек осы жағдайда модель функционалды болады, жүйелілік принципі жүзеге асырылады. Біз осы компоненттерді толығырақ сипаттаймыз.

Модельдің мақсатты блогында жалпы технологиялық құзіреттіліктің идеалды бейнесі бейнеленген. Біздің көзқарасымыз бойынша, жалпы технологиялық құзіреттілік - бұл интегративті-интегралды білім, оның құрылымында біз келесі компоненттерді бөліп көрсетеміз: біз жасаған модельдің мақсатты блогының құрылымында көрініс тапқан мотивациялық, танымдық, мазмұнды, белсенді.

Әдістемелік блок әдіснамалық тәсілдер мен жалпыдидактикалық, психологиялық және әдістемелік принциптердің мазмұнын көрсетеді.

Біз болашақ кәсіби оқыту педагогтерінің жалпы технологиялық құзыреттілігін қалыптастыру мәселесін зерттеуде әдістемелік негіз ретінде жүйелік, әрекеттік және құзыреттілік тәсілдерді таңдадық.

Негізгі ұғымдарды талдау және педагогикалық жүйелерді қарастыру кезінде біз жүйелік тәсілді қолдандық.

Технологиялық қызметтің құрылымын талдау, оның инвариантты компоненттерін бөліп көрсету, жалпы технологиялық құзіреттілікті қалыптастырудың жалпы стратегиясын анықтау белсенді тәсілге мүмкіндік берді.

Зерттеудің жалпы нәтижелі-мақсатты бағыты, сондай-ақ «жалпы технологиялық құзіреттілік» негізгі ұғымын қарастырудың ерекшелігі құзіреттілік тәсілін анықтады.

Негізінде өзара толықтырушы бірлік барлық көрсетілген тәсілдерді жүзеге асырылды моделін құру және қалыптастыру әдістемесін общетехнологической құзыреті.

Мазмұндық блокта жалпы технологиялық құзіреттіліктің мазмұны ұсынылған: білім, білік, тұлғаның технологиялық маңызды қасиеттері, болашақ кәсіби оқыту мұғаліміне технологиялық принциптерге сәйкес келетін әртүрлі пәндік бағыттар бойынша іс-әрекеттерді ұйымдастыруға мүмкіндік беретін құндылықтар. Біз таңдаған жалпы технологиялық құзіреттіліктің компоненттеріне сәйкес осы қасиеттер топтастырылған.

Модельдің процедуралық блогында жалпы технологиялық құзіреттілікті қалыптастыру процесін ұйымдастырудың ерекшеліктері, оқытудың қолданылатын формалары мен әдістері ашылады. Жалпы құзіреттілік пен технологиялық құзіреттілікті қалыптастыру тәсілдеріндегі айырмашылықтарға қарамастан, осы проблемамен айналысатын зерттеушілердің көпшілігі, егер студент оқу процесінде белсенді, белсенді позицияға ие болса, танымдық және трансформациялық іс-әрекеттің субъектісі ретінде әрекет етсе, құзыреттілікті қалыптастыруға болады деген пікірде.

Демек, жалпы технологиялық құзіреттілікті қалыптастырудың қажетті шарты-оқу іс-әрекетін жандандыру. Оқу іс-әрекетін жандандыру арқылы біз мұғалімнің білімді игерудегі, дағдыларды қалыптастырудағы, олардың практикалық қолданылуындағы оқушының қызығушылығын, тәуелсіздігін, шығармашылық белсенділігін арттыруға ықпал ететін, оқытудың осындай формаларын, мазмұнын, әдістері мен құралдарын жобалауға және қолдануға бағытталған мақсатты әрекетін түсінеміз. өндірістегі жағдайды болжау және өзін-өзі басқару қабілеттерін қабылдау шешімдері.

Нәтижелі-бағалау блогы жалпы технологиялық құзыреттіліктің қалыптасу деңгейін бағалау критерийлерімен ұсынылған.

Біз критерийлерді анықтадық: мотивациялық, танымдық, мазмұнды және белсенді. Сондай-ақ, болашақ технология мұғалімдерінің жалпы технологиялық құзіреттілігінің қалыптасуының үш деңгейі аналитикалық түрде сипатталған: төмен, орташа және жоғары. Біз осы өлшемдерді анықтай отырып, жалпы технологиялық құзіреттіліктің құрылымы мен мазмұнына сүйендік.

Қазіргі білім беру жағдайында болашақ кәсіптік білім беру мұғалімдерінің жалпы технологиялық құзыреттілігін қалыптастырудың ұсынылған моделі мотивациялық, танымдық, мазмұнды, белсенді компоненттерден тұрады. Әрі қарай, олардың көрсеткіштерін қарастырыңыз.

Көрсеткіштер.

Мотивациялық көрсеткіш-білім беру технологияларын, оқу-танымдық іс-әрекеттегі ғылыми білімді игеруге деген ұмтылыс, инновацияға белсенді ұмтылыс, танымдық қызығушылық және шығармашылық тәуелсіздікке саналы түрде талап қою, өз білімін құндылық бағдарлары ретінде сезіну, білім беру технологияларын игеру қажеттілігі, құзыреттіліктің жаңа бағыттарын түсінуге және дамытуға деген ұмтылыс.

Мотив-субъектінің қажеттіліктерін қанағаттандырумен байланысты іс-әрекетке ынталандырушы күш, субъектінің белсенділігін тудыратын және оның бағытын

анықтайтын ішкі және сыртқы жағдайлардың жиынтығы, адамның таңдауы мен іс-әрекетінің негізі болып табылатын мотив.

«Педагогика мен психологияның түсіндірме сөздігінде: (Франс. motif, лат. moveo-қозу) - субъектінің өмір сүру жағдайларының әсерінен пайда болатын және оның қызметінің бағытын анықтайтын әрекетті тудыратын мотив. «БІнталандыру»2 термині субъектінің белсенділігін тудыратын әртүрлі құбылыстар мен күйлерге қатысты қолданылады» [9].

Мотивация немесе побуждение қандай да бір іс алғышарт болып табылады табысқа. Жоғары мотиві бар адамдар тұрақты белсенділік, бастамашылық, табандылық, табандылық сияқты қасиеттермен сипатталады. Мәселені шешуде олар стандартты емес әдістерді таңдай алады және жауапкершілікті өз мойнына алады. Өзіне деген сенімділік пен ішкі сезімнің сенімділігі оны табысқа жетелейді.

Танымдық-мазмұндық көрсеткіш-адамның әлем және адам туралы жүйелі білімін, әлемді диалектикалық және икемді түсінуін, аналитикалық-синтетикалық ойлау қабілетін, тұлғаның мәдениетін бағалау және дәлелді пайымдау.

Танымдық компонент - болашақ кәсіптік білім беру педагогтерінің білімге деген ынтасы мен қызығушылығы, әдіснамалық негіздері, білімнің мазмұндық деңгейі, оны өз тәжірибесінде қолдана білу және өзінің әдіснамалық білімін, іскерлігін, дағдыларын, қабілеттері мен әдіснамалық білімін өз практикасында бағалай білу.

Танымдық-мазмұндық көрсеткіш жалпы технологиялық құзыреттерді қалыптастырудың негізі болып табылатын жоғары оқу орнында оқытылатын теориялар мен пәндердің мазмұны саласындағы білім, білік, дағды жүйесімен және оларды іске асыруда теориялық білім, білік және дағдыларды көрсету қабілетімен сипатталады.

Танымдық-мазмұндық көрсеткіш-пәндерді оқытудың әдістері мен тәсілдерін білуге ұмтылу, білім берудің мемлекеттік стандартының білім беру технологияларын пайдалану, өзінің жалпы технологиялық құзыреттерін дамыту, дидактикалық дағдылар туралы білім жүйесі, оларды практикада қолдана білу және әдістемелік білімді, іскерлікті, дағдыларды практикада қолдана білу және оларды бағалау деңгейі.

Танымдық-мазмұндық көрсеткіштер:

- өз пәнін жаһандық проблемалармен ұштастыруға қатысты білімнің болуы;
- әлемнің білім беру кеңістігіндегі жаңалықтарды білу.

Белсенділік көрсеткіші білім алушының өзі өзінің танымдық іс-әрекетін ұйымдастырушы болуы үшін жалпы білім берудің әдістемелік және технологиялық жағын инновациялауға бағытталған. Біздің зерттеуімізде әрекет компонентінің екі компоненті қарастырылады. Бұл: оқушының іс-әрекеті және мұғалімнің іс-әрекеті. Бұл әдіс оқушының ішкі әлеміне әсер ететін, оның шығармашылық белсенділігін тудыратын дамушы шығармашылық органы құрудан тұрады.

Оларды сипаттай отырып, оқытушы: білім алушының белсенді танымдық қызметін ұйымдастырады, басқарады, ғылыми шығармашылық жұмысқа қызығушылықты жандандырады, зияткерлік өсу үшін жағдай жасайды, оқу-тәрбие дағдыларын жоспарлау білігін қалыптастырады, білім алушылардың өзіне деген сенімін қалыптастырады.

Қызмет көрсеткіштері:

- білім беру технологияларын таңдай білу;
- білім беру технологияларын жобалай білу;
- білім беру технологияларын қолдану;
- ақпаратпен жұмыс істей білу, технологияларды меңгеру;
- кәсіби өзін-өзі дамыту жоспарын құру және іске асыру мүмкіндігі.

Кәсіптік оқытудың болашақ педагогтерін даярлауды мемлекеттік стандарттарға сәйкес белгіленген міндетті, базалық және элективті пәндер құрайды.

Дегенмен, элективті пәндер ЖОО жағдайында кәсіптік оқытудың болашақ педагогтарын жалпы технологиялық құзыреттілікті даярлауды іске асыруда педагогикалық дағдылар мен құзыреттілік шеберлікті дамытуға негіз болатын пәндермен бір-бірімен байланыста оқытылуы орынды деп санаймыз.

Анықталған көрсеткіштер негізінде болашақ кәсіптік оқыту педагогтерінің кәсіби құзыреттілігін қалыптастыру деңгейлері айқындалды.

Деңгейлер: жоғары деңгей, орташа деңгей, төмен деңгей.

Жоғары деңгей-Кәсіптік оқытудың болашақ педагогтарында қазіргі білім беру жағдайларына сәйкес жалпы технологиялық құзыреттіліктерді меңгеруге тұрақты қызығушылық, жаңа құзыреттіліктерді меңгеруге жоғары уәждеме бар. Болашақ кәсіптік білім беру педагогтарының жалпы технологиялық құзыреттілігінің теориялық, әдіснамалық, әдістемелік негіздерін игереді, білім беру технологиялары бойынша толық білімге ие, көптеген нысандарды тану кезінде іс-әрекеттің бағдарлы негізін дербес құрастыра алады, осындай қызмет негізінде объективті жаңа ақпаратты жинақтайды; орындалатын іс-әрекетті талдау толық көлемде жүзеге асырылады, сабақтарды технологиялық жобалауды, оқытудың әртүрлі әдістерін, технологияларын қолдануды біледі;

Орта деңгей - қазіргі білім беру жағдайларына сәйкес, жалпы технологиялық құзыреттілікке оң көзқараспен, олар теориялық білім туралы біледі, алынған ақпарат негізінде белгілі бір әрекеттерді өз бетінше жасай алады, болашақта кәсіби білім беру мұғалімдерінің қызметіне тәуелсіз талдау жасай алады, шығармашылықпен жұмыс істей алады, әдістерді қолдана алады., оқыту технологиялары, бірақ тұрақты қолдану дағдылары жоқ, қызметтің өзін-өзі талдауы жеткіліксіз деңгейде.

Төмен деңгей-олар жалпы технологиялық құзыреттілік туралы білімге ие, оған қарсы нтерес бар, бірақ тұрақты емес, жалпы технологиялық құзыреттілікке деген қажеттілікті сезінеді, бірақ оны білуге деген ұмтылысы төмен, оны практикалық қолдану әлсіз, көмекке мұқтаж, олар әр түрлі әдістерді, оқыту технологияларын үнемі қолдану дағдыларын дамытпайды., жаһандық көзқарас тұрғысынан сабақтарды жобалау тәуелсіз талдауды жүзеге асыра алмайтын проблемалар.

Енді «шарт» ұғымының мәнін нақтылайық.

«Шарт» деп біз біреуді тәуелді ететін жағдайлардың жиынтығын айтамыз. Сонымен қатар, жағдайлар жағдайды, қоршаған ортаны құрайды, «педагогикалық жағдай» деп педагогикалық процестің шаралар жиынтығы (объективті мүмкіндіктер) түсініледі. Оқыту мен тәрбиелеудің мазмұны, әдістері, тәсілдері, ұйымдастырушылық нысандары шаралар кешені ретінде көрініс табады.

Педагогикалық жағдайлар-бұл белгілі бір нәтижеге белгілі бір дәрежеде қол жеткізуді саналы түрде болжайтын оқу процесінің барысы байланысты болатын сыртқы жағдайлар [10].

Педагогикалық жағдайлар ұғымы оқыту мен тәрбиелеуді ұйымдастырудың мақсаттарын, міндеттерін, әдістері мен нысандарын қарастырады. Сондықтан «педагогикалық шарт» ұғымы дидактикалық мақсатқа жетуге арналған мазмұн элементтері мен әдістерін мақсатты таңдау, құру және пайдалану ретінде түсіндіріледі.

Білім беруді ұйымдастырудың педагогикалық жағдайларына мыналар жатады: мақсаты, міндеті, мазмұны, әдістері, құралдары және нәтижесі. Сондай-ақ тәрбиелеуге ықпал ететін жағдайлар (уәждемелік, кадрлық, материалдық-техникалық, ғылыми-әдістемелік, қаржылық, ұйымдастырушылық, нормативтік, құқықтық және ақпараттық) көзделген [11].

Біз өз зерттеуімізде болашақ кәсіптік оқыту педагогтерінің жалпы технологиялық құзыреттілігін қалыптастыру мақсатында «педагогикалық жағдайлар» ұғымын пайдаланамыз.

Жоғарыда баяндалған жұмыстың нәтижесінде болашақ кәсіптік оқыту педагогтерінің жалпы технологиялық құзыреттілігін іске асырудың педагогикалық шарттары айқындалды, яғни.:

- психологиялық-педагогикалық жағдайлар (болашақ кәсіптік оқыту педагогтарының кәсіби қасиеттері, студенттердің мақсаттары мен уәждері, оқыту мазмұны);
- ұйымдастыру шарттары (білім беру процесінің материалдық - техникалық жабдықталуы, студенттердің аудиториялық және аудиториядан тыс жұмыстарының үйлесімділігі);
- дидактикалық жағдайлар (дидактикалық принциптерді сақтау; мақсатқа сәйкес оқыту формалары мен әдістерін таңдау).

Бұл педагогикалық жағдайлар болашақ кәсіптік оқыту педагогтерінің жалпы технологиялық құзыреттілігін қалыптастыру моделін тиімді іске асыруға ықпал етті.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Логический толковый словарь. – М., 1989.-800с.
2. Новиков А.М. Методология образования. - М., 2002.-247с.
3. Штофф В.А. Моделирование и философия. – Москва-Ленинград: Наука, 1966. – 240 с.
4. Таубаева Ш.Т. Методология и методика педагогического исследования: Учебник.– Алматы, 2011. – 141 с.
5. Нургалиева Г.К. Психолого-педагогические основы системы целостного ориентирования личности: автореф. дисс. д.п.н. –Алматы, 1993. - с.67
6. Basque, J., Rocheleau, J. Winer, L. Une approche pédagogique pour l'école informatisée //Montréal, 1998. <http://www.robertbibeau.ca/peda0398.pdf>
7. Шишов С.Е., Агапов И. Понятие компетенции в контексте качества образования современная школа. – 1999. - №1. – С. 82-83.
8. Дахин, Д.В. Формирование информационно-технологической компетентности будущих учителей технологии и предпринимательства: автореф.дисс. ... к.п.н. – Елец, 2009. – 22 с.
9. Караев Ж.А. Кобдикова Ж.У. Актуальные проблемы модернизации педагогической системы на основе технологического подхода // Творческая педагогика. - 2006. - №2(27). - С. 4-22.
10. Шагатаева З.Е., Жолдасбеков А.А., Сарбасов Е.К. «Кәсіби оқыту» маман дығы бойынша болашақ педагогтарының технологиялық құзыреттілігін қалыптастыру шарттары Торайғыров университетінің ғылыми журналы «Торайғыров университетінің Хабаршысы», Педагогикалық сериясы, № 3, Павлодар. -2021. -Б 358-367, ISSN 2710-2661
11. Шагатаева З.Е., Сарбасов Е.К. Педагогикалық қызметті модельдеу негізінде болашақ кәсіби оқыту педагогының жалпы технологиялық құзыреттілігін қалыптастыру Халықаралық ғылыми журнал /Қазақстанның ғылымы мен өмірі № 12/5 (151) 2020, Алматы. –Б.249-252 ISSN 2073-333X

МОДЕЛЬ ФОРМИРОВАНИЯ ТЕХНОЛОГИЧЕСКОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ БУДУЩИХ ПЕДАГОГОВ ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО ОБУЧЕНИЯ

Шагатаева З.Е.

Одной из задач нашей исследовательской работы является создание модели формирования общетехнологической компетентности будущих педагогов профессионального обучения в высшем учебном заведении. А построение модели специалиста направлено на обеспечение успешного достижения определенных целей, которая будет осуществляться на основе подготовки педагогов к профессиональной деятельности, а так же путем определения методологических и теоретических основ, формирование мотивации, создание и внедрение педагогических условий, формирование личности способной к самореализации в социальной и профессиональной сферах общетехнологической компетенции будущих педагогов.

Ключевые слова: *Моделирование, измерения технологии, критерии оценки.*

MODEL OF FORMATION OF TECHNOLOGICAL COMPETENCE OF FUTURE TEACHERS OF VOCATIONAL TRAINING

Z.E. Shagataeva

One of the objectives of our research work is to create a model for the formation of general technological competence of future teachers of vocational training at a higher educational institution. And the construction of a specialist model is aimed at ensuring the successful achievement of certain

goals, which will be carried out on the basis of training teachers for professional activity, as well as by defining methodological and theoretical foundations, forming motivation, creating and implementing pedagogical conditions, forming a personality capable of self-realization in the social and professional spheres of general technological competence of future teachers.

Key words: Modeling, technology measurements, evaluation criteria.

ӘОЖ 347

<https://doi.org/10.53355/ZHU.2022.102.1.037>

АЗАМАТТЫҚ-ҚҰҚЫҚТЫҚ ҚАТЫНАСТАРДАҒЫ ЗАҢДЫ ӨКІЛДІК

Мусекенова А.А., Асланқызы А.

Мақалада заңды өкілдіктің азаматтық-құқықтық қатынаста алатын орны, оның атқаратын қызметі мен қатар маңызы сипатталған. Заңды өкілдердің өкілеттіліктері көрсетілген. Азаматтық-құқықтық қатынаста заңды өкілдікке байланысты туындайтын қиыншылықтарды болдырмауға бағытталған әрекеттер мен заңды өкілдердің құқықтары мен міндеттері көрініс тапқан. Азаматтық-құқықтық қатынастағы өкілдіктің жалпы жағдайы мен түсінігі сараланып көрсетілген. Сотта өкілдік ету тәртібі көзделген. Заңды өкілдердің азаматтық қоғамдық қатынасқа түсу аспектілері мен қатар аталған қатынаста заңды өкілдік етудің басты талаптары анық көзделген. Жеке тұлғалар мен заңды тұлғалардың өкілдерінің азаматтық сот ісін жүргізудегі рөлдері және олардың құқықтары мен міндеттері айтылады. Қоғамда заңды өкілдікке байланысты туындайтын жалпылама қиыншылықтардың себептері мен сол проблемалардың шешілу жолдары көзделген.

Кілт сөздер: *Азаматтық-құқықтық қатынас, өкілдік, өкілеттілік, заңды өкілдер, құқықтар мен міндеттер.*

Азаматтық құқық, бұл- субъектілердің арасында тауар-ақша қатынасына байланысты туындайтын мүліктік немесе мүліктік емес жеке қатынастарды реттейтін нормалар жиынтығы. Ал дәл осы азаматтық-құқықтық қатынасқа түсетін тұлғалар, аталған қатынастың субъектілері болып танылады. Азаматтық субъектілердің өзіне тән құқықтары ммен міндеттері бар және ол Қазақстан Республикасының заңдарында және басқа да нормативтік құқықтық актілерде көрініс табады. Азаматтық құқықтық қатынастың субъектілеріне жеке тұлғалар мен заңды тұлғалардан бөлек олардың заңды өкілдері бола алады. Аталған субъектілерге жалпылама анықтама берсек, жеке тұлға деп-әртүрлі азаматтық құқықтық қатынасқа түсетін тұлғаларды айтамыз. Жеке тұлға болып Қазақстан Республикасының азаматы, азаматтығы жоқ адамдар және шетел азаматтары жатады. Әр тұлғаның өзіндік аты-жөні болады, ол оларды ажырату үшін қажет болады. Жеке басын анықтайтын құжаттары беріледі. Жалпы жеке тұлғаның әрект пен құқық қабілеттіліктері болады. Біріншісі-Конституциямен немесе басқа да Халықаралық шарттармен белгіленетін азаматтардың белгілі бір құқықтарға ие болуы болып саналады. Ал әрекет қабілеттілік-бұл заңда көзделген белгілі-бір құқықтар мен міндеттерге ие болуын айтамыз. Жеке тұлғалар толық әрекет қабілеттілікті иелену үшін, ол белгілі-бір жасқа толуы қажет. Егер де азамат кәмелет жасқа толмаса, егерде азамат әрекетке қабілетсіз деп танылған болса немесе әрекет қабілеттілігі шектелген болса, онда оның орнына азаматтық-құқықтық қатынасқа оның заңды өкілі түседі.

Азаматтық құқықтың тағы бір субъектісі болып-заңды тұлға аталады. Заңды тұлғаға анықтама беретін болсақ, ол-Қазақстан Республикасының заңнамасына сәйкес құрылған, заңды тұлға болуға мемлекеттік лицензиясы бар, баланс немесе смета негізінде шаруашылық жүргізетін, жүктелген міндеттері үшін өзінің мүлкімен жауап беретін, сотта жауапкер әлде талапкер ретінде қатыса алатын ұйым. Сотта заңды тұлғаның атынан заңды өкілі қатыса алады және заңды тұлғаның құқықтарын қорғай алады. Басқа адамның (өкілдік берушінің) атынан бір адамның (өкілдің) сенімхатқа, заңдарға, сот шешіміне не әкімшілік құжатқа негізделген өкілеттігі күшімен жасаған мәмілесі өкілдік берушінің азаматтық құқықтары мен міндеттерін

тікелей туғызады, өзгертеді және тоқтатады[1, 163-б]. Жалпы ереже бойынша, азаматтық құқық субъектілері мүлдік айналымға басқа адамдардың делдалдығына жүгінбестен өз бетінше қатысуға мүмкіндік алады, бірақ әлі де өкілдік институты азаматтық айналымда кеңінен қолданылады. Өкілдікке деген қажеттілік, атап айтқанда, өкіл өзінің құқықтары мен міндеттерін жеке өзі жүзеге асыра алмайтын кезде, мысалы, заңға сәйкес, жеке қатысуға оның құқықтық қабілеттілігінің болмауы немесе нақты өмірлік жағдайлар кедергі келтірсе, ауруға, жұмысқа және т. б. байланысты жеке қатысу мүмкін болмаған кезде туындайды. Өкілдің арнайы білімін, біліктілігін немесе тәжірибесін пайдалану үшін өкілдердің қызметтеріне жүгінетін бірқатар жағдайлар бар (мысалы, сотта өкілдік ету және т.б.). Өкілдік кәсіпкерліктің белсенділігін айтарлықтай арттыруға мүмкіндік береді[2].

Сотта өкілдік ету-бұл бір адам (сот өкілі) іс жүргізу әрекеттерінің жиынтығын немесе өзіне берілген өкілеттіктер шегінде өкілдік берушінің атынан және оның мүдделері үшін өкілдік берушінің мүдделерін қорғауға бағытталған қызметті жүзеге асыратын құқықтық қатынас. Заңды салдарлар өкілде емес, өкілдігін жіберген адамда пайда болады. Азаматтық істер бойынша сот процестеріне тарап уақытының болмауы, соттың орналасқан жерінің алыстығы, өзге де істер бойынша жұмыспен қамтылуы, науқастануы және т.б. себебінен өз мүдделерін өкілге білдіруге заңда белгіленген тәртіппен ресімделген өкілеттіктерді бере отырып, не заңда тікелей көзделген жағдайларда сот процесіне заңды өкілдер қатыса алмайды[3, 57-б]. Жоғарыда көрсетілгендей азаматтық процессте белгілі-бір тұлға келесі тұлғаның орнына сотта талапкер немесе жауапкер бола алады. Құқық қорғаумен қатар өкілдің ісіне қатысу функциясы дұрыс және уақтылы қарауға ықпал етеді және азаматтық істерді шешу, бұл негізінен осы қызметтің кәсіби сипатына байланысты, өкілдің материалдық және іс жүргізу құқығының нормаларын білуін, жүргізу тәжірибесінің болуын білдіреді. Істерді соттарда қарау, дәлелдемелерді жинау және ұсыну, процестік құжаттарды сапалы дайындау дағдыларын меңгеру. Дегенмен, өкілдің құқықтық мәртебесі де жоқ, іс жүргізу өкілдігінің қатынастарын нормативтік реттеу де Қазақстан Республикасының азаматтық іс жүргізу кодексіне толық сәйкес келмеді. Атап айтқанда, бірыңғай ұстаным әзірленбеген азаматтық процеске қатысушылар арасындағы өкілдің орны туралы мәселе бойынша, оның іс жүргізу көлемі туралы мәселе бойынша бірыңғай пікір жоқ, мақсаттың нақты анықтамасы жоқ іс жүргізу өкілдігі, бірақ нормативтік мақсатты анықтау дәлірек анықтауға мүмкіндік береді. Азаматтық құқық субъектілері арасындағы өкілдің орны мен рөлі сот ісін жүргізуде айқын көрініс табады.

Өкілдіктің анықтамасы азаматтық құқықтың бастапқы (негізгі) санаттарын, құқық қабілеттілігін, құқық субъектілігін, әрекет қабілеттілігін, субъективті құқықты, құқықтық қатынастарды, міндеттемелерді талдауды жүзеге асыру кезінде өкілеттіктің табиғатын, оның мазмұны мен құрылымын түсінуден туындайтынын көрсетеді. Өкілдіктің өзі өкілдік өзегі болып табылатын өкілеттік арқылы анықталады өкілдік дегеніміз сенімхат негізінде туындайтын өкілдік деп түсіну керек. Заңның не соған уәкілеттік берілген мемлекеттік органның немесе жергілікті өзін-өзі басқару органының актісінде бір адамның (өкілдің) өкілдік берушінің құқықтары мен міндеттерінің туындауына, өзгеруіне, тоқтатылуына бағытталған құқықтық қатынастарды қамтитын құқықтық қатынастар үшінші тұлғаларға қатысты басқа тұлғаның (өкілдік берушінің) атынан заңды әрекеттер жасау және өкілдіктің мәнін зерделеу негізінде өкілдік етушінің алдында осы әрекеттер үшін жауапкершілік алу, автор оның мынадай белгілерін бөліп көрсетеді:

- 1) өкілдік ету институты, оның шеңберінде бір тұлға (өкіл) екінші тұлғаның (өкілдік берушінің) атынан үшінші тұлғалармен қатынастарда субъективті құқықтар мен міндеттерді жасайды, өзгертеді немесе тоқтатады;
- 2) өкіл өкілдік берушінің атынан әрекет етеді;
- 3) өкіл тиісті өкілеттік шегінде өкілдік берушінің атынан әрекет етеді;
- 4) өкілеттіктерді жүзеге асыру нәтижесінде өкілдік беруші үшін ғана үшінші тұлғаларға қатысты құқықтық салдарлар туындайды.;

5) өкілдіктің пайда болуына заң, сенімхат не осыған уәкілеттік берілген мемлекеттік органның немесе жергілікті өзін-өзі басқару органының актісі негіз болып табылады. Азаматтық-құқықтық қатынастың субъектілерінің әрекет қабілеттілігіне толықтай шолу жасасак. Он төрт жасқа толмаған балалар әрекетке қабілетсіз деп танылады. Оның заңды өкілі болып ата-анасы, асырап алушылары, қорғаншылары танылады және олардың атынан азаматтық құқықтық қатынасқа түседі. Ал он төрт жастан бастап жас өспірімдер әрекет қабілеті шектеулі деп танылады. Олар өз бетімен ұсақ тұрмыстық мәмілелер жасай алады. Алайда олардың атынан азаматтық қатынасқа жоғарыда көрсетілген тұлғалар түседі. Тек он сегіз жасқа толған азаматтар толық әрекет қабілеттілікке ие болады. Кейбір кезде кәмелетке толған тұлғалардың әлуметтік жауапкершілігінің төмен болуына байланысты сот олардың әрекет қабілеттілігін шектейді. Олардың заңды өкілі ретінде қамқоршысы тағайындалады. Әрекетке қабілетсіз тұлғалардың тағы бір түрі бұл психикалық ауытқулығы бар, өз іс-әрекетіне жауап бере алмайтын тұлғалар танылады. Олардың заңды өкілі ретінде қорғаншы тағайындалады.

Мақалада "ұғымы, белгілері және субъектілері" өкілдігінің іспетті нүктесі үшін барлық кейінгі ойлаудың себебі туралы мәселені зерделеу өкілдік мүмкін емес, ірі ғалымдардың, бағалайтын идеясына мүмкіндік береді шынайы деп айтуға институты өкілдігінің белгілі болуына қарамастан, бұл қазіргі заманғы көзқарастар. Өкілдік, бұл делдалдық қарым-қатынастар болады, ал экономика болуы мүмкін емес, бұл идея үшін, өзінің уақытын идеяға айналған аксиомой үшін уақыт ағымдағы бастапқыда өкілдік, заңды (міндетті) және даму еркін, шарттық өкілдік идеясы өкілдігінің азаматтық құқығында жүзеге асырылды. Ең алдымен, нысан *mandatum* (шартты) қарым-қатынас, туындайтын *mandatum* (шартты) принцип бойынша құрылады деп аталатын тікелей емес (жанама) өкілдіктері. Яғни өкіл жұмыс істейді, дегенмен мен үшін" өкілдігін жіберген, алайда, бұл "өз атынан" оның еркіне тудыратын мәмілені қарау ретінде жасалған, өздері әкеп соғатын салдары үшін жауаптылығы. оның өзіне жағдайда болмауы "тікелей" өкілдігінің өтеледі желеу тануға бірлігі еркіне сенім білдірілген өкіл мен сенім білдірушінің қатысты заттар, мәміле объектісін айқындайды. Ал заңды тұлғаның әрекет қабілеттілігіне келетін болсақ, ол өз қызметін жүзеге асыру міндеттерін орындауға бағытталған мүмкіндігі болып танылады.

Азаматтық процестік құқық қабілеттілігі материалдық құқық субъектілері болып табылатын барлық азаматтар мен ұйымдарға бірдей шамада танылады.

Құқық қабілеттілігі мен әрекет қабілеттілігінің болуын арызды қабылдау сатысында немесе істі қарау кезінде одан әрі туындауы мүмкін процестік сипаттағы проблемаларды болғызбау үшін сотқа дейінгі дайындық сатысында белгілеу қажет.

Заңды тұлғаның органдары Азаматтық құқықтардың дербес субъектісі болып табылмайды және заңды тұлғадан айырмашылығы дербес құқықтық қабілетке және әрекетке қабілеттілікке ие емес, бірақ заңды тұлғаның өзімен тығыз байланысты және өкіл ретінде оларға берілген өкілеттіктер шегінде әрекет етеді. Заңды тұлға басшысының сотта өкіл ретінде қатысуы басқа өкілдің болу және сотта өкілдік ету мүмкіндігінен айырмайды.

Сонымен қатар, азаматтық іс жүргізу кодексінде қарастырылған іс жүргізу әрекеттері. Бұл ретте заңды тұлғаның басшысы үшін сотқа оның қызметтік жағдайын немесе өкілеттігін куәландыратын құжаттарды ұсыну жеткілікті, ал басқа өкілдерде оларға осы өкілеттіктерді беру туралы тиісті құжаттар болуға тиіс. Сот өкілге берілген өкілеттіктердің нақты өкілдік әрекеттерге сәйкестігін тексеруі керек[4]. Жоғарыда көрсетілген анықтамаларға назар аударатын болсақ, заңды тұлғалардың, кәсіпорындардың нарықта ғана емес жалпы азаматтық құқықтық қатынаста заңды өкілдіктерінің, өкілдерінің алатын рөлі өте кең, әрі маңызды.

Тапсырма бойынша өкілдік ету.

1. Мына тұлғалар:

1) адвокаттар;

2) мыналар: заңды тұлғалардың істері бойынша – осы заңды тұлғалардың жұмыскерлері, ал мемлекеттік органдардың және олардың аумақтық бөлімшелерінің істері

бойынша – осы мемлекеттік органдардың жұмыскерлері; Өзге заңды тұлғалардың істері бойынша, егер мұндай заңды тұлғалар сол бір тұлғаның бақылауында (тікелей немесе жанама) болса, заңды тұлғалардың жұмыскерлері;

3) кәсіптік одақтардың – құқықтары мен мүдделерін қорғауды осы кәсіптік одақтар жүзеге асыратын жұмысшылардың, қызметшілердің, сондай-ақ басқа да адамдардың істері бойынша уәкілетті өкілдері;

4) заңмен, жарғымен немесе ережемен осы ұйымдар мүшелерінің құқықтары мен мүдделерін, сондай-ақ басқа да адамдардың құқықтары мен мүдделерін қорғау құқығы берілген ұйымдардың уәкілетті өкілдері;

4-1) Қазақстан Республикасындағы Адам құқықтары жөніндегі уәкіл;

5) басқа тең қатысушылардың тапсырмасы бойынша тең қатысушылардың біреуі;

6) "Адвокаттық қызмет және заң көмегі туралы" Қазақстан Республикасының Заңына сәйкес заң консультанттары палатасының мүшелері болып табылатын адамдар сотта тапсырма бойынша өкіл бола алады[3, 58-бап]. Азаматтық сот процесінде адвокат сотқа іс бойынша шындықты анықтауға көмектесетін заңды өкіл, аталған ережеге қатысты көптеген пікірталастар бар. Адвокаттың консультациядан бастап көрсетілетін заң көмегіне адал көзқарасы, оның кәсіби мінез-құлық нормаларын сақтауы және адвокаттық құпияны сақтауы заңмен белгіленеді, олар әрдайым орындалмайды. Келесі бір өкілдік ететін тұлға. Аталған заңды тұлғада немесе кәсіпорын, кәсіподақта жұмыс жасайтын, құқық білі бар тұлғалар өкіл бола алады. Кәсіптік одақтың уәкілетті өкілдері де, атында тұрғандай өкілеттілік ете алады. Оның басты мақсаты сол кәсіпорындағы жұмыскерлердің құқықтары мен мүдделерін қорғау.

Бар сәйкессіздіктер негізінде сот өкілдерінің процесік нормалары, заң ғылымдары: мәселелер мен перспективалар. Біріншіден, азаматтық сот ісін жүргізудің осы санатына қатысу проблемасының әртүрлі шешімдерін анықтайды. Істің нәтижесіне заңды мүдделі болу. Қатысуымен қатар, сот өкілдерінің істің нәтижесіне материалдық немесе процедуралық мүддесінің жоқ болуы, бұл аталған жайттың ерекшелігі болып саналады.

Іске қатысатын адамдардың процесік мүдделілігі, азаматтық сот ісін жүргізуге қатысушылар үшін тікелей қолайлы жағдайлар туғызбайды. Ұсынылған (өкілдік емес) шешім үшін егер сот оларға өз өкілеттіктерін кедергісіз жүзеге асыруға мүмкіндік берсе

заңды тұлғалардың құқықтарын қорғауды қамтамасыз ету және олардың атынан сотта сөз сөйлеу болады. Сот билігі өкілдерін іске қатысатын адамдардың заңды түрде мойындауы заңсыз әрекетке ықпал етуі мүмкін екенін атап өткен жөн. Құқықтық жағдайы процесінде өкілдерді тараптар мен үшінші тұлғаларға теңестіру (рұқсат беру) соттың процеске тиісінше ресімделген өкілеттіктерсіз қатысу туралы Әкімшілік сипаттағы іс-әрекеттер жасауы (талап қоюды қозғаудан бас тарту, талап қоюды тану, татуласу).

Қорыта келе азаматтық-құқықтық қатынастаға заңды өкілдікті құқықтық реттеудің дамуы, заңнамаға тиісінше өзгертпелер енгізбей мүмкіндік тудырмайды. Менің түйгенім бойынша, ең алдымен заңды өкілдердің заңды мүдделері мен құқықтарын, мақсаттары мен еркін айқындау қажет деген ойға келдім. Өкілдік азаматтық құқықтық қатынаста өте үлкен рөл атқарады. Қазір өз мүлденді өзін қорға алайтын да жағдайлар аз кездеспейді. Адам ауырып қалуы немесе басқа да маңызды шаралары болуы мүмкін. Жоғарыдағыдай мысалдар болып қалуы әбден мүмкін, сол кезең өкілдің көмегіне жүгінуіміз мүмкін. Азаматтық айналымда өкілдік институты кеңінен қолданылады. Оның маңыздылығы, заңды немесе жеке тұлғаға бір мезгілде бірнеше нарықта, оның ішінде шет мемлекетте қызмет жасауына мүмкіндік береді. Азаматтық құқық субъектілерінің атынан сотта да өкілеттілік етуге мүмкіншілік тудырады.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Қазақстан Республикасының Азаматтық Кодексі 1994 жылғы 27 желтоқсандағы № 268-ХІІІ. <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K940001000>

2. Комментарий к Гражданскому кодексу Республики Казахстан (Общая часть) (Ответственные редакторы: Сулейменов М.К., Басин Ю.Г.) https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1019750&pos=2203;-29#pos=2203;-29

3. Комментарий к Гражданскому процессуальному кодексу Республики Казахстан (Астана, 2016 год) https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=32469410&pos=2197;-58#pos=2197;-58

4. Представительство в гражданском процессе (А.Бижанова, Главный специалист-секретарь судебного заседания) https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=33212773&pos=6;54#pos=6;54

ЮРИДИЧЕСКОЕ ПРЕДСТАВИТЕЛЬСТВО В ГРАЖДАНСКО-ПРАВОВЫХ ОТНОШЕНИЯХ

Мусекенова А.А., Асланқызы А.

В статье описывается место юридического представительства в гражданско-правовом правоотношении, его функции и параллельное значение. Указаны полномочия законных представителей. В гражданско-правовом правоотношении отражены действия, направленные на предотвращение трудностей, возникающих в связи с правомерным представительством, и права и обязанности законных представителей. Анализируется общее состояние и понятие представительства в гражданско-правовых отношениях. Предусмотрен порядок представительства в суде. Наряду с аспектами вступления законных представителей в гражданские общественные отношения четко предусмотрены основные требования юридического представительства в данном отношении. Излагаются роли физических лиц и представителей юридических лиц в гражданском судопроизводстве, их права и обязанности. Предусмотрены причины общих трудностей, возникающих в связи с правомерным представительством в обществе, и пути решения этих проблем.

Ключевые слова: гражданско-правовые отношения, представительство, полномочия, законные представители, права и обязанности.

LEGAL REPRESENTATION IN CIVIL LAW RELATIONS

A.A. Musekenova, A. Aslankyzy

The article describes the place of legal representation in a civil legal relationship, its functions and parallel significance. The powers of legal representatives are indicated. The civil legal relationship reflects actions aimed at preventing difficulties arising in connection with lawful representation, and the rights and obligations of legal representatives. The general state and concept of representation in civil law relations are analyzed. The procedure for representation in court is provided. Along with the aspects of entering into civil public relations of legal representatives, the main requirements for legal representation in this relationship are clearly defined. The role of individuals and representatives of legal entities in civil proceedings and their rights and obligations are outlined. The causes of generalized difficulties arising in connection with legal representation in society and ways to solve these problems are provided.

Key words: civil law relations, representation, powers, legal representatives, rights and obligation.

ЕРЕКШЕ БІЛІМ АЛУҒА ҚАЖЕТТІЛІГІ БАР БАЛАЛАРДЫҢ ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ ЖӘНЕ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ДЕҢГЕЙДЕГІ ӘЛЕУМЕТТІК-ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ҚҰҚЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Тұрсын Г., Ашимова М., Чинибаева К.

Мақалада ерекше білім алуға қажеттілігі бар балалардың Қазақстан Республикасы білім беру саласындағы нормативтік-құқықтық құжаттары және халықаралық деңгейдегі құқықтары негізге алынып, авторлардың ерекше білім алуға қажеттілігі бар балалардың білім алуға қатысты анықтамалары көрсетіліп, қоғамдағы және оқу орнындағы теориялық және практикалық негіздер айқындалып, ерекше білім алуға қажеттілігі бар балалардың білім алуға қажетті әлеуметтік-педагогикалық негіздері сипатталады. Қазақстан Республикасында білім беруді жаңарту бағыттарының бірі, психофизикалық даму ерекшеліктері бар балалардың сапалы білімге қол жеткізуі және оларды білім беру кеңістігіне қосу арқылы қоғамға біріктіру құқығын қамтамасыз ету мәселесі бүгінгі таңда өте өзекті. Инклюзивті білім берудегі әлеуметтік-педагогикалық мәселелерді зерттеп жүрген отандық және шетелдік ғалымдардың пікірлері анализденді.

Кілт сөздер: *Инклюзивті білім беру, инклюзия, мүмкіндігі шектеулі балалар, әлеуметтік- педагогикалық феномен, "аномальды балалар", "дамуында ауытқулары бар балалар", "ерекше балалар", "ерекше білім алу қажеттілігі бар балалар".*

ҚР «Білім туралы» Заңына сәйкес инклюзивті білім беру мүмкіндігі шектеулі тұлғаларды бірлесіп оқыту және тәрбиелеу болып табылады. Заңнама білім алушылардың барлық санаттарына тиісті білім беретін оқу бағдарламаларына тең қол жеткізуді, арнайы жағдайларды қамтамасыз ету арқылы дамуды түзетуді, педагогикалық және әлеуметтік қолдауды көздейді [1, б. 15].

Сондай-ақ, ҚР инклюзивті білім беруді дамытудың тұжырымдамасында: «Жалпы білім беруді үнемі жетілдіруді қамтамасыз ететін, барлық балаларға қолжетімді болуы тиіс (оның ішінде ерекше білім беру қажеттілігі бар балаларға) және оларға арнайы жағдайлар мен қажетті әлеуметтік және психологиялық-педагогикалық қолдау көрсетуге кепілдік беретін мемлекеттік саясат», - деп тұжырымдалған [2, б. 4].

Алехина С.В. мен Кутепова Е.Н. «Ерекше білім алу қажеттіліктері мен жеке мүмкіндіктерінің әртүрлілігін ескере отырып, барлық білім алушылар үшін білімге тең дәрежеде қол жеткізуді қамтамасыз ету» - деп ойларын білдіреді.

Ал, Кузьмина О.С. «Білім беру процесін құрудағы әлеуметтік-педагогикалық феномен, онда дамуында мүмкіндігі шектеулі бала дені сау құрдастарымен бірге білім алатын және оның ерекше білім беру қажеттіліктерін қанағаттандыруға байланысты арнайы педагогикалық қолдау мен түзету көмегін алатын білім беру процесін құрудағы әлеуметтік-педагогикалық феномен» дейді [3, б. 8.].

Бірқатар авторлар Перфильева М.Ю., Симонова Ю.П., Прушинский С.А. «Бұл барлық балалар, олардың дене бітімі, психикалық, зияткерлік, мәдени-этникалық, тілдік және өзге де ерекшеліктеріне қарамастан, жалпы білім беру жүйесіне енгізілген және олардың ерекше білім беру қажеттілігі ескерілетін және оларға қажетті арнайы қолдау көрсетілетін жалпы үлгідегі жалпы білім беретін мектептерде өз құрбыларымен бірге тұратын жері бойынша оқитын оқу процесін осындай етіп ұйымдастыру болып табылады» - деп ой топшылайды. [4, б. 86.]

Ал, Сулейменова Р.А. «Бұл мемлекеттің жасы, жынысы, этникалық, діни ерекшеліктеріне қарамастан, барлық балаларды жалпы білім беру процесіне және олардың әлеуметтік бейімделуіне толық қосуға бағытталған саясаты, отбасының белсенді қатысуы, баланың дербес мұқтаждарын түзету-педагогикалық және әлеуметтік атаулы қолдау және баланың емес, ортаның балалардың жеке ерекшеліктері мен білім алу қажеттіліктеріне,

яғни баланың білім алу қажеттіліктеріне барабар білім беру жағдайларын жасау арқылы балаларды бөлетін кедергілерді жоюға бағытталған саясаты» дейді. [5, б. 16.]

Шумиловская Ю.В.«Денсаулық мүмкіндіктері шектеулі балалар үшін білім алуға қолжетімділікті қамтамасыз ететін барлық балалардың түрлі қажеттіліктеріне бейімделу тұрғысынан барлығына бірдей білім алуға қолжетімділікті білдіретін жалпы білім берудің бір бөлігі» - деген пікірін білдіреді. [6, б. 9.]

Шет елдік ғалымдар болса, Loremann, T., Deppeler J., Harvey D. «Мектеп өмірінің барлық аспектілеріне әртүрлі қабілеті бар балаларды толық қосу. Бұл қосу барлық балалардың қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін жалпы мектептер мен сыныптарды өзгерту мен бейімдеуді көздейді» деген анықтама береді [7, б. 7.]

Осылайша, жоғарыда аталған анықтамаларды талдау негізінде осы құбылыстың кең және тар түсінігін бөліп көрсетуге болады. Мүмкіндігі шектеулі балалар ерекше білім алу қажеттілігіне ие балалар. Кең мағынада объект – дене, психикалық, зияткерлік, мәдени-этникалық, тілдік және өзге де ерекшеліктеріне қарамастан барлық балалар.

Инклюзия (франц. «inclusif» - өзіне; лат. «include» - мен қорытындылаймын, қосамын) - бұл денсаулық мүмкіндігі шектеулі балаларды жалпы білім беретін мекемелердің (балабақшалар, мектептер) немесе психологиялық орталықтардың қалыпты топтарына немесе сыныптарына нормативтік дамушы құрдастарының ұжымдарына қосу.

Инклюзия денсаулық мүмкіндігі шектеулі балаға өзімен бір жастағы қатарластар қоғамына тең құқылы қатысуға мүмкіндік береді. Бұл білім беру жүйесіндегі барлық балалардың теңдігін мойындау болы табылады.

Инклюзивті білім берудің негізіне барлық адамдарға тең қарым-қатынасты қамтамасыз ететін, бірақ ерекше білім беру қажеттілігі бар балалар үшін ерекше жағдайлар жасайтын балалардың кез келген кемсітуін болдырмайтын идеология алынған.

Инклюзивтік білім беру әлеуметтік әділеттілік философиясына әрбір жеке оқушының даралығын қабылдау идеясына негізделген білім берудің жаңа моделі болып табылады.

Инклюзивті білім беру негізінде мүгедектікті түсінуге әлеуметтік көзқарас жатыр, оған сәйкес мүгедектіктің себебі аурудан емес, қоғамдағы адамның айналасындағы кедергілерде (барьерлерде), ой-сана мен стереотиптерде көрінеді. Мұндай модельде мүгедектігі бар адам арнайы емдеуді қажет ететін «проблеманы тасымалдаушы» болып табылмайды. Кедергілер мен проблемалар жалпы білім беретін мектеп жағдайында білім алушылардың әртүрлі қажеттіліктеріне сәйкес келуге дайын емес білім беру жүйесінің қоғам мен жетілмеуін тудырады [8].

Болашақ педагог-психологтарды ерекше білім алуға қажеттілігі бар балалармен жұмысқа дайындау процесінде назарды медициналық үлгіден әлеуметтік үлгіге ауыстыру, білім алушылардың денсаулық дәрежесі тұрғысынан әртүрлілігі туралы ақпаратты енгізу, олардың қоршаған ортаның патология және олардың басқа адамдардан айырмашылығы тұрғысынан емес, ортамен өзара байланысы және бейімделу қажеттілігі туралы ақпаратты енгізу қажет.

Инклюзивті білім берудің халықаралық нормативтік - құқықтық базасын [9,1586 -10, б. 56-62] мына төмендегі нормативті-құқықтық құжаттар құрайды:

1. Адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясы (БҰҰ, 1948).
2. Бала құқығы декларациясы (БҰҰ, 1959).
3. Білім беру саласындағы кемсітушілікке қарсы күрес туралы Конвенция (ЮНЕСКО, 1960).
4. Нәсілдік кемсітушіліктің барлық нысандарын жою туралы халықаралық конвенция (БҰҰ, 1965).
5. Әлеуметтік прогресс және даму декларациясы (БҰҰ, 1969).
6. Ақыл-есі кем адамдардың құқықтары туралы Декларация (БҰҰ, 1971).
7. Мүгедектердің құқықтары туралы Декларация (БҰҰ, 1975).
8. Әйелдерге қатысты кемсітушіліктің барлық нысандарын жою туралы Конвенция (БҰҰ, 1979).
9. Мүгедектерге қатысты дүниежүзілік іс-қимыл бағдарламасы (БҰҰ, 1982).

10. Тәуелсіз елдерде асыл тұқымды өмір салтын жүргізетін байырғы халықтар туралы Конвенция (Халықаралық еңбек ұйымы, 1989).
11. Бала құқықтары туралы Конвенция (БҰҰ, 1989).
12. Барлығы үшін білім туралы Бүкіләлемдік декларация-базалық білім беру қажеттіліктерін қанағаттандыру (Джомтвен к., 1990).
13. Барлық еңбекші-мигранттар мен олардың отбасы мүшелерінің құқықтарын қорғау туралы халықаралық Конвенция (БҰҰ, 1990).
14. Стандартты ережелері-БҰҰ қамтамасыз ету бойынша мүгедектер үшін тең мүмкіндіктер (1993).
15. Ерекше қажеттіліктері бар тұлғалардың білім беру саласындағы ұстанымдары, саясаты және практикалық іс-әрекеттері туралы Саламанка декларациясы (ерекше қажеттіліктері бар тұлғалардың білім беру бойынша Дүниежүзілік конференция: қолжетімділік және сапа (Саламанка к., 1994).
16. Дакар іс-қимыл шеңбері. Барлығы үшін білім: біздің ортақ міндеттерімізді орындау (білім бойынша Дүниежүзілік форум, Дакар к., 2000).
17. Балалардың өмір сүруін, қорғалуын және дамуын қамтамасыз ету туралы Дүниежүзілік декларация (балалар мүддесінде жоғары деңгейдегі Дүниежүзілік кездесу, Нью-Йорк к., 2000).
18. Мәдени өзін-өзі көрсету нысандарының әртүрлілігін қорғау және көтермелеу туралы Конвенция (ЮНЕСКО, 2005).
19. Мүгедектердің құқықтары туралы Конвенция (БҰҰ, 2006).
20. Біріккен Ұлттар Ұйымының тұрғылықты халықтар құқықтары туралы декларациясы (2007).

Жоғарыда аталған барлық халықаралық құқықтық актілер әр адамның жыныстық, нәсілдік, этностық, діни, тілдік ерекшеліктерін, денсаулық жағдайын, әлеуметтік шығу тегін, әлеуметтік-экономикалық жағдайын және т. б. бөлмей-ақ білім алуға құқығын бекітеді.

«Аномальды балалар», «дамуында ауытқулары бар балалар» терминдері қазіргі уақытта ең аз қолданылатын болып табылады, өйткені олар осы балалардың кемшіліктеріне, толық емес бағалануына назар аударады. Олардың орнына «ерекше балалар», «ерекше білім алу қажеттілігі бар балалар» терминдері келді.

Griffin S., Shevlin M. «Ерекше білім алуға қажеттілігі бар балалар» және «дамуында ауытқулары бар балалар» деген екі түрлі терминдер бар және оларды өзара алмастыруға болмайды, өйткені әртүрлі бұзылулары бар әрбір бала ерекше білім қажеттіліктеріне ие емес. Мен бұл мақалада «ерекше білім алу қажеттіліктері бар балалар» терминін пайдаландым. Себебі, ол мәні бойынша неғұрлым кең термин болып табылады, өйткені ерекше білім алу қажеттілігі әлеуметтік-мәдени факторлармен және психофизикалық дамудың ерекшеліктерімен байланысты болуы мүмкін [7, б. 27].

Инклюзивті білім беру оқушылардың депривациялануына, оқшаулануына және сегрегациялануына ықпал ететін арнайы түзету біліміне жиі қарсы қойылады.

Коррекциялық білім беру әлеуметтік-қорғау қызметін атқарады, тіршілік әрекеті шектеулі оқушыларға және олардың отбасыларына мемлекеттік қолдауды қамтамасыз етеді.

Инклюзияның жақтаушылары арнайы білім беру мекемесінен кейін бала қоғамда әлеуметтенуі қиын, оның өмірлік мүмкіндіктері шектелетінін айтады. Инклюзивті білім беру ерекше білім алуға қажеттілігі бар балаларды қоғамға біріктіру мәселесін шешуге бағытталған.

Мемлекетіміздің әрбір азаматы – ұлттық құндылық, әрбір баласы – еліміздің ертеңі екенін ескерсек, әрбір ерекше білім беру қажеттілігі бар оқушылар сапалы білім алып, азамат болып қалыптасуына жағдай жасау міндетіміз болып табылады.

Осыған байланысты, инклюзивті білім беру жағдайында ерекше білім беруде қажеттіліктері бар оқушылардың оқу жетістіктерін критериалдық бағалау жүйесі қолданылады.

Ерекше білім беру қажеттілігі бар білім алушыларды бағалау кезінде ҚР МЖМБС-2015 көрсетілген білім алушылардың дайындық деңгейіне қойылатын талаптарға

негізделеді. Алайда, кейбір білім алушыларда бағдарламаны меңгеру мерзімі ұзағырақ, оның нәтижесінде олар қалыпты дамыған балалардың бастауыш, негізгі орта және жалпы орта білім беру деңгейіне сәйкес келетін деңгейге жетеді.

Білім алушылар жетістіктерін бағалауда ең маңызды құрал, бағалау жүйесі білім беру процесін жетілдіруді жалғастыру үшін объективті және тиімді болуы қажет. Білім берудің қазіргі жүйесінде білім алушылардың білім жетістіктерінің сапасын бағалаудың критериалды-бағдарлы көзқарасы негізіндегі қадағалау және бағалау өзекті болып табылады.

Бастауыш, негізгі орта, жалпы орта мектептегі инклюзивті білім беру жағдайында білім берудің жаңартылған мазмұнын МЖМБС талаптарын жүзеге асырудың ерекшеліктері, инклюзивті білім беру жағдайында ерекше білім беруде қажеттіліктері бар оқушылардың оқу жетістіктерін критериалдық бағалаудың психологиялық-педагогикалық негіздері, инклюзивті білім беру жағдайында ерекше білім беруде қажеттіліктері бар оқушылардың оқу жетістіктерін педагогикалық бағалаудың міндеттері мен функциялары, инклюзивті білім беру жағдайында ерекше білім беруде қажеттіліктері бар оқушылардың оқу жетістіктерін критериалдық бағалау жүйесіне қойылатын талаптар, инклюзивті білім беру жағдайында ерекше білім беруде қажеттіліктері бар оқушылардың оқу жетістіктерін бағалаудың критериалды мен тәртібі қарастырылған.

«Инклюзивті білім беру жағдайында ерекше білім беруде қажеттіліктері бар оқушылардың оқу жетістіктерін критериалдық бағалау жүйесі» атты әдістемелік құрал жалпы білім беретін және арнайы мектептердің мұғалімдеріне оқушылардың жеке жетістіктерін оқу процесінде бағалауда практикалық нұсқау болып табылады.

Алайда, біздің ойымызша, арнайы (түзету) білім беру мен инклюзивті білім беру жүйесін қарсы қоюға болмайды. Бұл екі маңызды, қажетті жүйе, олар бірін-бірі сәтті толықтыра алады және өзара іс-қимылда болады [11, Ы. Алтынсарин атындағы ҰБА, 2016. – 57 б. 47].

Айтылғандарды қорытындылай келе, педагог-психологтың атқаруы тиіс бірқатар мақсат-міндеттерді ашып көрсетуге болады. Олар: білім беру мекемесінің оқу-тәрбие процесін басқаруға әкімшілікке көмек көрсету оның тиімділігін жоғарылату; балалар, оқушылар және педагогикалық ұжымдардың үйлесімді дамуына жол ашу; бірлескен іс-әрекеттің мақсаттарына қол жеткізу; ұжымдағы әлеуметтік-психологиялық проблемалар жайлы ақпараттар жинау, диагностикалау және анықталған проблемаларды шешуге байланысты жұмыстар жүргізу; басқару іс-әрекетінің сапасын арттыру үшін әлеуметтік, психологиялық-педагогикалық білімдерді қолдану; педагогикалық қызметкерлердің біліктілігін, жауапкершілігін, инициативтілігін, сондай-ақ, жалпы ұжымның ұйымшылдығымен ынтымақтастығын жоғарлатуға мүмкіндік туғызу.

Әрбір педагог-психологтың әрекеті жеке тұлғаның, оқушылардың (тәрбиеленушілердің), олардың ата-аналарының, педагогтардың және басқа да білім беру процесіне қатысушылардың психикалық денсаулығын сақтауға, нығайтуға және дамытуға арналған іс-әрекет болуы тиіс. Білім беру саласында оқушылардың қабілетіне, жас ерекшеліктеріне, денсаулық жағдайына қарамастан жалпы білім беруді жүзеге асыру қажет. Үнемі жетілдіруді қамтамасыз етіп, барлық балаларға, оның ішінде ерекше білім беру қажеттілігі бар балаларға қолжетімді арнайы жағдайлар мен қажетті әлеуметтік, психологиялық-педагогикалық қолдау көрсетуге кепілдік беретін мемлекеттік саясат жүргізілуі керек болады.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. ҚР-ның «Білім туралы» Заңы. 27.07.2007 ж. қабылданды, №319-ІІІ.198Б
2. Концептуальные подходы к развитию инклюзивного образования в РК: утв. Приказом Министра образования и науки Республики Казахстан. Астана, 1июня 2015-10, №348.
3. Кузьмина О.С. Подготовка педагогов к работе в условиях инклюзивного образования: автореф. ...канд. пед. наук: 13.00.08.- Омск: ОМГПУ, 2015-22 с.
4. Алехина С.В., Кутепова Е.Н. Организация инклюзивного образования для детей с ограниченными возможностями здоровья: учебное пособие / под ред. С.В. Алехина, Е.Н. Кутепова. – М.: МГППУ, 2014 – 203 с.

5. Сулейменова Р.А. Организационно-технологические основы ранней коррекционно-педагогической помощи детям с ограниченными возможностями (На материале Республики Казахстан): Дис. .. д-ра пед. наук: 13.00.01: Москва, 2001. 460 с.
6. Шумиловская Ю.В. Подготовка учителя к работе с учащимися в условиях инклюзивного образования: дис. канд. пед. Наук: 13.00.08. – Шуя: Шуйск гос. пед. ун-т, 2011. – 175 с.
7. Griffin S., Shevlin M. Responding to special educational needs // In: An Irish perspective: - Ed. 2-nd. – Duplin: Gill & Macmillan, 2011. – 312 p.
8. <http://engime.org/sooj-soj-inklyuzivti-sayasatti-oldau-turali-kees.html>
9. Callan L. A case study examining the inclusion of children with special educational needs in mainstream primary school: master in education. – Duplin: Trinity Colltgt, 2013. – 158 p.
10. Чигрина А.Я. Инклюзивное образование детей-инвалидов: отношение общества и практика распространения // Вестник Нижегородского университета им. Н.И.Лобачевского. Серия Социальные науки. – 2010. – №1. – С. 56-62.
11. Инклюзивті білім беру жағдайында ерекше қажеттіліктері бар оқушылардың оқу жетістіктерін критериалды бағалау жүйесі әдістемелік құрал – (Астана: Ы. Алтынсарин атындағы ҰБА, 2016. – 57 б. 47)

ОСНОВЫ СОЦИАЛЬНО-ПЕДАГОГИЧЕСКОГО ПРАВА ДЕТЕЙ С ОСОБЫМИ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫМИ ПОТРЕБНОСТЯМИ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН И НА МЕЖДУНАРОДНОМ УРОВНЕ

Турсын Г., Ашимова М., Чинибаева К.

В статье отражены нормативно-правовые документы в области образования Республики Казахстан и права на международном уровне детей с особыми образовательными потребностями, отражены определения авторов, касающиеся образования детей с особыми образовательными потребностями, определены теоретические и практические основы в обществе и учебных заведениях, описаны социально-педагогические основы, необходимые для получения образования детьми с особыми образовательными потребностями. Одним из направлений модернизации образования в Республике Казахстан на сегодняшний день является вопрос обеспечения права детей с особенностями психофизического развития на доступ к качественному образованию и интеграцию их в общество посредством включения в образовательное пространство. Проанализированы мнения отечественных и зарубежных ученых, изучающих социально-педагогические проблемы инклюзивного образования.

Ключевые слова: *Инклюзивное образование, инклюзия, дети с ограниченными возможностями, социально-педагогический феномен, "аномальные дети", "дети с отклонениями в развитии", "особые дети", "дети с особыми образовательными потребностями".*

FUNDAMENTALS OF SOCIAL AND PEDAGOGICAL LAW OF CHILDREN WITH SPECIAL EDUCATIONAL NEEDS IN THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN AND AT THE INTERNATIONAL LEVEL

G. Tursen, M. Ashimova, K. Chinibaeva

The article is based on the normative legal documents in the field of education of the Republic of Kazakhstan and the rights of children with special educational needs at the international level, reflects the authors' definitions of children with special educational needs, defines the theoretical and practical foundations in society and educational institutions, and describes the socio-pedagogical foundations necessary for the education of children with special educational needs. One of the directions of updating education in the Republic of Kazakhstan is the issue of ensuring the right of children with psychophysical development to access quality education and integrate them into society through inclusion in the

educational space. The opinions of domestic and foreign scientists studying socio-pedagogical problems in inclusive education were analyzed.

Key words: *Inclusive education, inclusion, children with disabilities, social and pedagogical phenomenon, "abnormal children", "children with developmental disabilities", mental, intellectual, cultural and ethnic, "special children", "children with special educational needs".*

УДК 9.93.930.2

<https://doi.org/10.53355/ZHU.2022.102.1.039>

Ч. ВАЛИХАНОВ О СОЦИАЛЬНЫХ ИНСТИТУТАХ КАЗАХСКОГО ОБЩЕСТВА XVIII – ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЫ XIX ВВ.

Искакова Г.М.

В статье рассматриваются работы Чокана Валиханова, посвященные анализу социальной структуры традиционного казахского общества. При написании статьи автором преследовалась цель показать Ч. Валиханова как ученого-историка, труды которого, несомненно, выступают для исследователей источниками по истории Казахстана разных периодов. Характеризуя положение и роль того или иного социального слоя в обществе, Ч. Валиханов отмечает изменения их статуса, произошедшие в результате колонизаторской политики царского правительства, в то же время, отмечая необходимость сохранения отдельных традиционных правил и устоев казахского общества.

Ключевые слова: *социальная структура, султаны, биш, ходжи, белая и черная кость, социальные институты, источниковедение.*

Чокан Валиханов был первым представителем казахского народа, внесшим большой вклад в отечественную историческую науку. Научные труды Ч. Валиханова приоткрывают важнейшие страницы истории казахского народа. Его известные работы «Предания и легенды Большой киргиз-кайсацкой орды», «Исторические предания о батырах XVIII века», «Вооружения киргиз в древние времена и их военные успехи», «О кочевках киргиз», «Записка о судебной реформе», «Аблай» и другие – это глубокие исследования самых различных сторон истории казахского народа.

Позже во многих исторических трудах отмечалось, что мысли и суждения Ч.Валиханова, его выводы и положение об этнографии казахов, укладе и традициях народа, устройства общества не имели аналогов в мировой науке того времени. Характеризуя обширные и разнообразные материалы, собранные Ч. Валихановым по истории народа Казахстана, его современники, русские ученые, отмечали: «Для собрания этих материалов Валиханов не щадил ни трудов, ни пожертвований, записывал предания, легенды и поэмы своего народа» [1,78]. Поэтому целью написания данной статьи является анализ социального устройства казахского общества на основе работ Ч. Валиханова, его выводов по административным реформам царского правительства в казахской степи.

Чокан Валиханов – первый казахский ученый-историк потому, что он не просто собирал ценные факты, а применял метод систематизации, установление закономерностей и выявление причинности на основе фактов. Все это позволяло Ч. Валиханову стать настоящим ученым. Он собирался написать фундаментальное исследование по истории Казахстана. Для этого неустанно собирал архивный материал, разыскивал и переводил древние восточные рукописи. Одним из первых приступил к изучению устного народного творчества казахского народа, справедливо считая его самым важным источником для реконструкции событий прошлого. Он много работал над трудами Рашид-ад-Дина «Джали-ат-таварих», сочинением Мухамед Хайдара «Тарихи-Рашиди» Чокан нашел в Кашгаре предложение этого сочинения «Тазкирян Хаджагян» (1768-1868). Кроме того, при реконструкции исторического прошлого казахского народа, Ч. Валиханов использовал сочинения Кадыргали Жалаири «Сборник летописей»,

которое «... в отношении сведений о киргизах самое первое место занимает...», «Родословная тюрков» Абдулгазы и «Шейбани-наме» в издании И.Н. Березина 1851 г. и многие другие восточные и европейские письменные источники.

Ч. Валиханов систематически и глубоко работал над письменными источниками, делал выписки, переводы, сопоставлял одни с другими. То есть Ч. Валиханов был подлинным источниковедом.

Первый казахский историк Ч. Валиханов по существу сам, являясь выходцем из представителей царской колониальной администрации, мечтал об избавлении своего народа от произвола феодально-родовой знати и гнета царизма. В работе «Записка о судебной реформе». Ч. Валиханов объясняет о том, что «... на мнения привилегированных классов общества следует смотреть не иначе как на отрицательное выражение истинных народных нужд, ибо интересы знатных и богатых людей, даже в обществах высокоцивилизованных, бывают большей частью враждебны интересам массы, большинства» [2, 56].

Ряд работ Ч. Валиханова посвящены анализу традиционных социальных и политических институтов. Процессы общественного разделения труда и социально-экономической дифференциации казахского общества привели к оформлению социальных институтов, которые отражали различные их функции и роли в ханстве. При этом социальный статус человека не всегда определялся его экономическим состоянием, а оно в свою очередь не всегда зависело от его привилегированного положения.

Верховная власть в Казахстане сосредотачивалась в руках хана. Сила ханской власти у казахов определялась тем, насколько прочными были вассальные связи между ханом и влиятельными султанами. Рассматривая социальную систему, Ч. Валиханов отмечал, что белая кость – так называются у киргиз султаны, ханы и ходжи. Простой народ для отличия от них называет себя кара (черный)... Киргизы говорят: Ходжи – сарты, а султаны – наши рабы... Все управление народа находилось в руках старейших родоначальников, и ханы их были исполнители воли народной. В случае же неудовольствия черная кость могла их сменить» [3, 365].

Валиханов подчеркивал о существовании данных взаимоотношений в обществе до Аблай хана. При Аблай хане происходит усиление ханской власти. На это изменение обращает внимание Ч. Валиханов: «...султаны значением своим в последнее время обязаны хану Аблаю, который несколько раз разбил народное ополчение... и тем уничтожил ограниченность власти... и приобрел право смертной казни, которая прежде принадлежала приговору всего народа» [3, 262].

Об этом Ч. Валиханов говорит в другой своей работе «Аблай»: «... Ни один киргизский хан не имел такой неограниченной власти, как Аблай. Он первый предоставил своему произволу смертную казнь, что производилось прежде не иначе как по положению народного сейма, и усилил своеволие сильных родоначальников и султанов, которые ограничивали советом власть хана» [4, 116].

Статья «Аблай» - одна из работ, которую он успел обнародовать при жизни в энциклопедическом словаре, составленном русскими учеными в 1861 году в Петербурге. В этой работе Ч. Валиханов живо и интересно излагает политическую жизнь крупного исторического деятеля казахского народа Аблай хана.

Замечательной является научная добросовестность и осторожность Ч. Валиханова в выводах и окончательной оценке «... непонятно, - пишет он, - каким образом этот хан, действуя деспотически, против свободных льгот, освященных временем, умел облечь свои действия в такую форму, что потомство считает его святым и при набегах, для предания себе храбрости, призывает его имя» [4, 119].

Итак, институт ханства до XVIII века включительно занимал господствующее положение в общественно-политической жизни казахов. Традиционно ханом мог быть избран только представитель «белой кости». Но в первой половине XIX века институт ханства потихоньку исчезает. Этому способствовала политика царского правительства. На основе Уставов 1822-1824 гг. и в результате политического преобразования в казахских жузах институт ханства потерял свои привилегии. В результате потомки «белой кости» слились с остальной массой.

Следующей социальной категорией, игравшей видную роль в общественно-политической жизни казахов, являются батыры. Формирование института батырства как социальной категории тесно связано с возникновением военно-феодальной знати. Важное научно-практическое значение для анализа политической истории Казахстана первой половины XVIII века представляют оригинальные материалы Ч. Валиханова о роли казахских батыров в общественной жизни, почерпнутые им из глубин народных эпических преданий и творчества известных импровизаторов-жырау.

В сравнительно-историческом контексте с данными русских письменных источников исторические сведения о батырах XVIII века (Богенбая, Жаныбека, ханах Младшего и Среднего жузов Абулхаира и Аблая), изложенные Ч. Валихановым, позволяют говорить о степени политического влияния различных социальных групп казахского общества на международные отношения той эпохи. На основе собранных казахских исторических преданий Ч. Валиханов написал в 1855-1856 гг. работу «Исторические предания о батырах XVIII века», где описал героические подвиги самых знаменитых батыров все трех жузов.

На возвышение социальной роли батыров оказали серьезное влияние войны казахов с джунгарами, а затем со среднеазиатскими завоевателями. В процессе этих войн батыры узурпировали права родовой знати и становились ведущей фигурой в общественной жизни. Об этом казахский просветитель Ч. Валиханов писал: «батыр – лицо самое важное и знаменитое у киргизов после родоначальника... Это самый влиятельный человек, советы которого в народе всегда с весом» [5, 222].

Кризис института ханской власти, приведший к внутренней и внешней дестабилизации, не мог не привести к необходимости усиления института бийства. Господствующей социальной группой, вырвавшейся в противоположность султанам непосредственно из недр кочевой общины, были родовые старшины-бии. Они пользовались особыми правовыми и экономическими преимуществами. Отдельные аулы биев кочевали отдельно от родовых общин, как и аулы султанов. Наряду с этим родовые бии наравне с ханами и султанами разбирали судебные-исковые дела и участвовали в распределении доходов. Биями могли быть только представители «черной кости».

Чингизиды не могли быть избраны биями, хотя они участвовали в разборе судебных дел. «Возведение в звание *бия* не обуславливалось у киргиз-кайсаков каким-либо формальным выбором со стороны народа и утверждением со стороны правящей народом власти; только глубокие показания судебных обычаев, соединенные с ораторским искусством давали киргизам это почетное звание».

Чтобы, приобрести имя *бия*, нужно было киргизу не раз показать перед народом свои юридические знания и свою ораторскую способность. Таким образом, звание *бия* было как бы патентом на судебную и адвокатскую практику» [6, 87] - так характеризует институт бийства Чокан Валиханов в своей работе «Записка о судебной реформе».

В данной работе затронуты проблемы и специфика общественно-политической жизни казахского общества, пути и способы эволюции его в сторону общественного прогресса на переходном этапе от позднего феодализма к зарождающимся капиталистическим отношениям.

«Записка о судебной реформе» одна из главных работ Валиханова об институте бийства в истории казахского общества. Она была написана Валихановым в результате многолетнего изучения обычного права казахов. Переходя к непосредственному анализу предстоящей судебной реформы, он сравнивает проектируемый правительством «мирской суд» и традиционный суд биев, соответствующий традиционному укладу казахского общества. «Если 40-летнее русское владычество, внесшее много совершенно новых элементов в общественную жизнь киргизского народа, не имело никакого влияния на древний киргизский суд биев, если суд этот мог устоять против неблагоприятных условий русского законодательства (например, закон 1854 г.) ясно, что он вполне удовлетворяет настоящему развитию киргизского народа», - замечает Ч. Валиханов [6, 90].

Важное основание для сохранения суда биев Ч. Валиханов видит в специфичности общественного устройства казахов, что делает невозможным применение «Статей общего

проекта». «Во-первых, от киргиз, - пишет Ч. Валиханов, - при другом племенном организме и при других условиях среды к стихии нельзя требовать одинакового понимания и взгляда на преступления и проступки, как от русских и от других европейцев, и, наконец, киргизы не знают и не могут знать русских законов, хотя при следствиях они наравне с русскими не могут отзываться незнанием закона» [6,94].

По вопросу о судебной реформе в казахской степи Ч.Валиханов занимал самостоятельную позицию. Он считал, что предлагаемый царской властью проект судебной реформы неприемлем для казахского народа, так как реформа не учитывает национальной специфики. «Для народа хороший закон – тот, который более ему известен, в условиях которого человек вырос и воспитывался. Такой закон, как бы он ни был несовершенен, должен казаться ему (народу) лучше, понятнее самых мудрых законодательств, взятых извне или навязанных сверху», - говорил Ч.Валиханов по поводу проведения судебной реформы в казахской степи. «Чтобы привить какое-либо преобразование и чтобы, потом сохранить его, - писал Ч.Ч. Валиханов, - необходимо, чтобы реформа эта соответствовала материальным нуждам и была бы приспособлена к национальному характеру...» [7,82].

Таким образом, Ч. Валиханов, анализируя особенности социальной структуры казахского общества, обращал внимание на важность их учета при проведении различных административных реформ царским правительством. Отмечал возможность негативных последствий действий царизма для казахского народа, разрушающие уклад и ценности традиционного общества.

Труды Ч. Валиханов являются ценным источником для изучения истории казахов, устройства и традиционного уклада общества. Перед нами Чокан Валиханов предстает истинным историком-источниковедом, серьезным исследователем. Работая над написанием своих статей, он скрупулезно изучал доступный архивный материал, восточные рукописи, анализировал предания устного народного творчества, что делает его работы достоверными и объективными источниками для обучающихся при изучении вопросов истории казахского народа.

Чокан Валиханов был цельной личностью, патриотом своего народа. В этом его великий пример для будущих поколений.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Ч. Валиханов и современность. Сборник материалов Всесоюзной научной конференции, посвященной 150 - летию со дня рождения Ч.Ч. Валиханова. – А., Наука, 1988, – с.252.
2. Ч. Валиханов. Собрание сочинений в 5 томах. – Т. 4. – А-А, Главная редакция Казахской советской энциклопедии, 1985, – с.461.
3. Ч. Валиханов. Киргизское родословие. Избранные произведения. М: Главная редакция восточной литературы издательства "Наука", 1987. – 414 с.: ил.
4. Ч. Валиханов. Аблай. Собрание сочинений в 5 томах. – Т. 4. – Алма-Ата: Главная редакция Казахской советской энциклопедии, 1985. – 461.
5. Ч. Валиханов. Исторические предания о батырах XVIII века. Собрание сочинений в 5 томах. – Т. 1. - А-А, Главная редакция Казахской советской энциклопедии, 1984, – 432 с.
6. Ч. Валиханов. Записка о судебной реформе. Собрание сочинений в 5 томах. – Т. 4. – А-А, Главная редакция Казахской советской энциклопедии, 1985, – с.461.
7. Чокан Валиханов. Записка о судебной реформе / Вступительная статья и примечания С.Ф. Ударцева. Алматы: ВШП «Әділет», 1999. – 102 с.

Ч.УӘЛИХАНОВ ХVIII – ХІХ ҒАСЫРДЫҢ БІРІНШІ ЖАРТЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ ҚОҒАМЫНЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК МЕКЕМЕЛЕРІ ТУРАЛЫ.

Искакова Г.М.

Мақалада Шоқан Уәлихановтың дәстүрлі қазақ қоғамының әлеуметтік құрылымын талдауға арналған еңбектері қарастырылған. Мақаланы жазу барысында автор Ш.Уәлихановты тарихшы ретінде көрсету мақсатын көздеген, оның еңбектері әр кезеңдегі

Қазақстан тарихын зерттеушілерге дереккөз болғаны сөзсіз. Қоғамдағы белгілі бір әлеуметтік топтың орны мен рөлін сипаттай отырып, Ш.Уәлиханов патша үкіметінің отаршылдық саясатының нәтижесінде онда орын алған өзгерістерді, сонымен бірге белгілі бір дәстүрлі ережелерді және қазақ қоғамының негізі сақтау қажеттігін атап өтеді.

Кілт сөздер: қоғамдық құрылыс, сұлтандар, билер, қожалар, ақ-қара сүйек, әлеуметтік институттар, деректану.

CH. VALIKHANOV ABOUT THE SOCIAL INSTITUTIONS OF THE KAZAKH SOCIETY AT THE 18th AND THE FIRST HALF OF THE 19th CENTURY.

G. Iskakova

The article deals with the works of Chokan Valikhanov, devoted to the analysis of the social structure of the traditional Kazakh society. When writing the article, the author pursued the goal of showing Ch. Valikhanov as a historian, whose works undoubtedly serve as sources for researchers on the history of Kazakhstan of different periods. Describing the position and role of a particular social stratum in society, Ch. Valikhanov notes the changes in their status that occurred as a result of the colonial policy of the tsarist government, at the same time, noting the need to preserve certain traditional rules and foundations of Kazakh society.

Key words: social structure, sultans, biys, khojas, white and black bones, social institutions, source study.

УДК 336.7

<https://doi.org/10.53355/ZHU.2022.102.1.040>

ИПОТЕЧНОЕ КРЕДИТОВАНИЕ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН: АНАЛИЗ ТЕКУЩЕГО СОСТОЯНИЯ

Нуртаева А.К.

В настоящее время ипотечное кредитование является важным фактором, способствующим развитию экономики государства. Исполнение обязательств, связанных с залогом недвижимого имущества, является одним из инструментов, помогающих обеспечить нормальное функционирование экономической и финансовой системы той или иной страны. Ипотечное кредитование используется как средство обеспечения обязательств заложенного имущества, что является дополнительной гарантией защиты прав и законных интересов граждан. Задача обеспечения своих граждан жилищем, доступным по цене и способу приобретения, сегодня является для любого государства одним из определяющих факторов его социальной политики. Однако на данный момент в этой сфере остается открытым целый комплекс вопросов. Множество проблем, возникающих при ипотечном кредитовании остаются неисследованными либо дискуссионными. В данной статье раскрывается сущность ипотечного кредитования как одного из основных банковских продуктов, пользующихся спросом, дается обзор программ ипотечного кредитования, приводится анализ текущего состояния рынка ипотечного кредитования Республики Казахстан.

Ключевые слова: ипотечный кредит, кредитор, заемщик, созаемщик, гарант, залог, просроченная задолженность, кредитная история

В настоящее время ипотечный кредит является достаточно популярным банковским продуктом. Ипотечный кредит – целевой долгосрочный кредит на покупку жилья, которое становится залоговым обеспечением по этой ссуде. Также залогом может выступать недвижимость, имеющаяся в собственности у заемщика. Впервые термин «ипотека» появился в Греции в начале VI века. Так называлась ответственность должника перед

кредитором, когда обеспечением служила земля. Зачастую в качестве одного из условий предоставления кредита банк выдвигает требование ипотечного страхования. Обычно предъявляется еще одно требование — внесение заемщиком первоначального взноса, размер которого колеблется от 10% до 30% от стоимости покупки, хотя на рынке существуют программы и без первоначального взноса[1].

Сегодня ипотечный кредит предлагают коммерческие банки и государственный специализированный банк, реализующий систему жилищных строительных сбережений. Сумма ежемесячного платежа зависит от первоначального взноса, срока кредитования и процентной ставки.

В стандартный набор документов для получения ипотечного кредита входят обычно следующие документы:

1. оригинал и копия удостоверения личности заявителя, залогодателя, (созаемщика(ов), гаранта)
2. оригинал и копия свидетельства о заключении (расторжении) брака, либо нотариально заверенное заявление о гражданской состоятельности залогодателя (по установленной форме банка)
3. оригинал справки о заработной плате с действующего места работы за период не менее 6 последних месяцев, с указанием всех удержаний, предусмотренных законодательством РК, за подписью главного бухгалтера организации или лица, его замещающего, заверенный печатью
4. оригинал выписки с индивидуального пенсионного счета за период не менее 6 последних месяцев, из накопительного пенсионного фонда за подписью уполномоченного лица, заверенный печатью накопительного пенсионного фонда
5. оригинал и копия договора банковского займа с графиком погашения, в случае наличия у заявителя, созаемщика(-ов), гаранта имеющихся обязательств по займам других банков и организаций[2].

Ограничения в ипотечном законодательстве.

1. В целях защиты прав заемщиков в 2021 году Главой Государства подписан Закон Республики Казахстан «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Казахстан по вопросам регулирования банковской, микрофинансовой и коллекторской деятельности в Республике Казахстан», которым с 1 октября 2021 года введен единый обязательный для банков и микрофинансовых организации порядок урегулирования просроченной задолженности граждан по всем кредитам, предусматривающий принятие мер по реструктуризации займов на стадии возникновения у заемщика просрочки.

При недостижении согласия с кредитором по условиям реструктуризации займа заемщик вправе обратиться с обращением в Агентство Республики Казахстан по регулированию и развитию финансовых рынков (далее - Агентство).

Уполномоченный орган рассматривает обращение заемщика - физического лица при представлении доказательств его обращения в банк (организацию, осуществляющую отдельные виды банковских операций) и недостижения с банком (организацией, осуществляющей отдельные виды банковских операций) взаимоприемлемого решения об изменении условий договора банковского займа.

Как мера защиты ипотечных заемщиков в период рассмотрения Агентством обращения заемщика кредитор не вправе начинать процедуры взыскания заложенного имущества должников, относящихся к социально уязвимым слоям населения (далее - СУСН).

Таким образом, в целях усиления защиты прав заемщиков на законодательном уровне в 2021 году приняты нормы, запрещающие банкам обращать взыскание на заложенное имущество без принятия всех мер в рамках режима урегулирования задолженности.

Вместе с тем, для восстановления доступа граждан, имеющих негативную кредитную историю, к финансовым услугам Агентством введен механизм реабилитации

заемщиков, имеющих негативную кредитную историю вследствие непогашенной проблемной задолженности и нуждающихся в ее реструктуризации.

Механизм предусматривает возможность получения заемщиком статуса «реабилитирован» по своим кредитам в зависимости от наличия или отсутствия текущей просроченной задолженности. Для заемщиков, испытывающих сложности в погашении займов, предусмотрено проведение кредитными организациями индивидуальной работы по составлению плана реабилитации с возможной реструктуризацией займа (отсрочка платежей по кредиту, увеличение срока погашения займа, уменьшение ставки вознаграждения, списание части задолженности и другое) и формирования более удобного графика погашения кредита исходя из оценки платежеспособности заемщика.

2. В целях защиты прав залогодателей при обращении взыскания на недвижимое имущество, обеспечения прозрачности торгов залогового имущества 31 декабря 2021 года принят Закон «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Казахстан по вопросам государственного управления, совершенствования залоговой политики банков второго уровня, регулирования оценочной деятельности и исполнительного производства» №100-VII, который предусматривает:

- повышение критерии незначительности и несоразмерности просроченной задолженности к стоимости заложенного имущества по ипотечным займам. Так, сумма неисполненного обязательства повышена с 10% до 15%, период просрочки с 3 месяцев до 6 месяцев;

- запрет на реализацию жилья по заниженной стоимости на торгах, порог снижения цены продажи залога повышен до 75% от первоначальной оценочной стоимости, ранее данный порог составлял 50%;

- исключены недобросовестные действия со стороны кредиторов путем введения запрета на участие в торгах кредитора, его работников и аффилированных лиц;

- введена обязанность судебного исполнителя предоставлять должнику право самостоятельной реализации арестованного недвижимого имущества (жилища) в 3-х месячный срок;

- прекращение ипотеки в случае продажи в судебном порядке заложенного недвижимого имущества по договору ипотечного жилищного займа, если у должника-физического лица отсутствует иное имущество или доходы, на которые может быть обращено взыскание, превышающие двукратный минимальный размер заработной платы.

- расширены основания для списания бланковой задолженности после реализации залога.

В случае продажи в судебном порядке заложенного недвижимого имущества по договору ипотечного жилищного займа, при отсутствии у должника-физического лица иного имущества или доходов, на которые может быть обращено взыскание, превышающих 2-х кратный минимальный размер заработной платы, оставшаяся задолженность будет списана[2].

Анализ текущей ситуации на рынке ипотечного кредитования.

Количество сделок купли-продажи по итогам 8 месяцев 2021 года превысило 370 тысяч единиц – это в 2,1 раз больше, чем за аналогичный период 2020 года. Практически во всех регионах республики были обновлены рекорды по месячному количеству продаж жилья, в некоторых из них (преимущественно на западе) – в несколько раз. Причина – появившаяся у казахстанцев возможность использовать часть своих пенсионных накоплений. За 7 месяцев (с февраля по август 2021г. включительно) из ЕНПФ на счета получателей для улучшения жилищных условий было переведено 1,76 трлн. тенге. Около 70% от этой суммы было направлено на полный расчет при покупке жилья; еще более 10% использовано для получения ипотечных займов. Несмотря на то, что пик изъятий пришелся на первые месяцы, часть средств, уже попавших на рынок, продолжает на нем оставаться. Рынок был готов к пенсионным деньгам. Повышение цен началось задолго до того, как первые тенге были переведены с пенсионных счетов казахстанцев. За 8 месяцев 2021 года средняя стоимость нового жилья в республике увеличилась на 10,9%. Цены на вторичном рынке за это время выросли на 17%. Все это является прямым следствием того, что у казахстанцев в распоряжении стало гораздо больше средств. И их источником стало не

только пенсионные накопления, но и ипотечное кредитование. Рост объемов жилищных займов начался еще во второй половине 2020 года: население торопилось купить жилье до того, как на рынок попадут пенсионные средства. В 2021 году рост продолжился. За 8 месяцев в Казахстане было оформлено более 97,2 тысяч контрактов на общую сумму около 1,2 трлн. тенге. Это значительно больше, чем годом ранее: количество выданных кредитов выросло на 62%, а их объем – более, чем в 2 раза. Пенсионные накопления, попавшие на рынок, повлияли на ипотечное кредитование. Роль кредитных организаций как поставщика средств снизилась: если в 2020 году при помощи ипотеки осуществлялось 35,9% сделок с жилой недвижимостью, то в январе-августе 2021 года – 26,3%. То есть сейчас казахстанцы чаще берут недостающие деньги не в банках, а снимают со своих пенсионных счетов. Из-за роста цен увеличились суммы выдачи: средний размер в августе 2021 года составил 12,8 млн. тенге, что на 23,7% (2,44 млн. тенге) больше, чем годом ранее. Медианная сумма за это время увеличилась на 21,7% (1,96 млн. тенге), составив 11 млн. Рост сумм в свою очередь привел к тому, что казахстанцы вынуждены распределять их на более длительный срок: 23,1% контрактов заключается на срок более 15 лет, а их количество за год выросло в 2,7 раз. Еще один эффект пенсионных изъятий: ипотечные кредиты стали чаще оформляться на возрастных заемщиков (в возрасте от 50 лет) – они при прочих равных располагают большими объемами «свободных» пенсионных накоплений, чем более молодые казахстанцы. Такие тенденции носят скорее негативный характер с точки зрения риска кредитования. Доля таких кредитов среди клиентов, которым на настоящий момент более 60 лет, составляет 13,9%, тогда как в целом по системе просроченными являются 7,2% ипотечных займов. Еще хуже ситуация с большими займами: просрочка платежа хотя бы в 1 день имеется по 17,4% контрактов, оставшаяся задолженность по которым превышает 25 млн. тенге. Впрочем, в целом качество ипотечного кредитования сейчас остается на достаточно высоком уровне. Это произошло благодаря общему снижению объема просроченных займов (с 310,5 млрд. до 216,5 млрд. тенге за 12 месяцев), а также росту ипотечного портфеля. По состоянию на 1 сентября 2021 года его объем впервые превысил 3 трлн. тенге, увеличившись за 8 месяцев на 461,3 млрд. тенге или 18,1%.

Объем выданных ипотечных кредитов за 8 месяцев 2021г. составил 1 трлн. 178,8 млрд. тенге. Это уже больше, чем за весь 2020-ый (1,11 трлн. тг) или 2019-ый (953,2 млрд. тг) год. По сравнению с январем-августом 2020г. объем выданных ипотечных займов увеличился на 608,3 млрд. тенге или более, чем в 2 раза. Рост спроса на ипотечное кредитование был связан с отложенным из-за локдауна спросом, отчасти – из-за появившейся информации о возможности будущего снятия части пенсионных накоплений. Во втором полугодии 2020г. объем выдач составил 850 млрд. тенге (немного меньше объемов за весь 2019г.) при среднемесячном показателе в 121,4 млрд. тенге. В 2021г. выдачи продолжили расти. Пик пришелся на июнь – 182,8 млрд. тенге. В среднем каждый месяц казахстанцы берут ипотечных займов на общую сумму 147,4 млрд. тенге. При этом рост объемов выдач год к году продолжается с августа 2020 года.

Около 62% от объема всех ипотечных займов на сумму более 25 млн. тенге выдается в городах республиканского значения: их общая сумма составляет 139 млрд. тенге. Это более четверти от общего объема ипотек, выданных в Нур-Султане, Алматы и Шымкенте за 8 месяцев 2021г. В центральном и восточном Казахстане на долю займов суммой 5-10 млн. тенге приходится 26,9% от общего объема выданных ипотечных займов. В городах республиканского значения их доля составляет лишь 11,5%. На западе республике самая большая сумма по контрактам, размер которых не превышает 3 млн. тенге: 3,18 млн. тенге. Это почти на 82% больше, чем в южных регионах.

В конце января 2021г. ЕНПФ начал прием заявок на осуществление единовременных пенсионных выплат. Казахстанцы, имеющие «излишки», могли направить их на лечение, на перевод внешним управляющим пенсионным портфелем, а также на улучшение жилищных условий. Последний вариант остается самым востребованным: около 98% всех изъятий из

пенсионного фонда идет на решение жилищных вопросов. По состоянию на 1 сентября 2021г. объем единовременных выплат на улучшение жилищных условий составил 1 трлн. 758,8 млрд. тенге. При этом объемы изъятий с каждым месяцем становятся все меньше. Например, за июль и август на специальные счета было переведено 218,4 млрд. тенге – это лишь немногим больше, чем за первую неделю с момента начала перечислений (в период с 1 по 5 февраля включительно объем изъятий составил 217 млрд. тенге). В августе по сравнению с февралем общий объем изъятий снизился в 6,2 раз; количество исполненных заявок – в 3,5 раз. Это говорит о том, что снижается и средний размер исполненной заявки: если в феврале он составлял 5,3 млн. тенге, то по итогам августа показатель оказался на 44% меньше – 2,98 млн. тенге. Основная волна поступлений средств с ЕНПФ прошла: теперь пенсионные накопления казахстанцев подпитывают рынок недвижимости, а не наполняют его.

По данным официальной статистики, за 8 месяцев в Казахстане было зарегистрировано около 370,2 тыс. сделок купли-продажи жилой недвижимости. За аналогичный период 2020г. число сделок составляло 177,6 тыс. ед. Таким образом, за год активность на рынке выросла в 2,1 раз, а за 2 года – на 80%. Рост числа сделок произошел в феврале (41,1 тыс. продаж; на 79% больше, чем годом ранее) и достиг своего пика в апреле (59,7 тыс. ед.). В последующем ситуация на рынке стабилизировалась, но она все равно остается очень высокой относительно уровней предыдущих лет. Так что казахстанцы стали гораздо чаще покупать жилье, и эта тенденция продолжается.

Темпы роста числа сделок на рынке выше темпов роста ипотечного кредитования. А это значит, что расчетная доля займов становится ниже. В 2019г. при помощи целевых жилищных кредитов оформлялось 32,4% сделок, в 2020г. – 35,9%. Уровень 2021 года – 26,3%. Снижение доли ипотечного кредитования в общем объеме сделок произошло в феврале 2021г. на фоне притока на рынок средств из пенсионных накоплений. С тех пор доля ипотеки держится в районе 25%, оставаясь достаточно стабильной в течение вот уже 7 месяцев. Таким образом, пенсионные накопления заметно снизили важность и роль ипотечного кредитования в качестве источника финансирования на рынке (по крайней мере, на этом временном участке). Стоит также обратить внимание на рост доли ипотечного кредитования во второй половине 2020г. (в декабре она достигла 42,3% против 31,8% в мае). Это говорит о том, что население торопилось купить жилье до того, как на рынок придут деньги из пенсионного фонда.

По состоянию на 1 сентября 2021г. общий объем задолженности по ипотечным займам составил 3 трлн. 016,6 млрд. тенге. С начала года объем увеличился на 461,3 млрд. тенге или 18,1%. За последние 12 месяцев рост составил 733,8 млрд. тенге или 32,1%. Рост происходит даже несмотря на то, что на погашение ипотек было направлено 283,5 млрд. тенге, изъятых из ЕНПФ (по данным на 1 сентября 2021г.). В феврале, на пике пенсионных изъятий, показатели снизились на 2%, однако в дальнейшем общий объем задолженности продолжал расти, ускорившись в летние месяцы: в июне-августе 2021г. среднемесячный прирост составлял 4,25% - это самые высокие темпы роста с июля 2018 года.

Ссудный портфель не только растет, но и улучшается в качестве. Доля кредитов с просрочкой платежей на 1 сентября 2021г. составляет 7,2% против 13,6% годом ранее и 15,2% в сентябре 2019 года. Это происходит в том и за счет снижения объема подобных займов с 310,5 млрд. тенге до 216,5 млрд. тенге за 12 месяцев. Доля токсичных кредитов составляет 5,1%, что также является небывало низким значением: в сентябре 2020 года доля займов с просрочкой в 90 и более дней составляла 9,8%, а в 2019 году – 11,8%. Снижается и объем подобных кредитов: на 1 сентября 2021г. он составил 153,4 млрд. тенге, снизившись за 12 месяцев на 71,1 млрд. тенге.

Жилищное строительство с каждым годом становится все более привлекательным для инвесторов. По итогам 8 месяцев 2021г. объем вложений составил 1 трлн. 349,5 млрд. тенге – это на 274,8 млрд. тенге или 25,6% больше, чем за аналогичный период предыдущего года. За 4 года инвестиции в строительство жилья выросли в 2,7 раз. Вложения растут достаточно стабильно: в мае 2019 года объем инвестиций был меньше, чем в аналогичный месяц

предыдущего года, но с тех пор показатели год к году регулярно растут. Один из факторов – это ожидания участниками рынка роста спроса на жилую недвижимость [3].

По данным Бюро национальной статистики количество сделок купли-продажи жилья, по итогам 2021 года превысило 606 тыс. За год показатель увеличился на 96,8%. А доля ипотеки в общем объеме сделок составила 25,2%. По данным Первого Кредитного Бюро в 2021 году ипотечных кредитов выдали на 1,92 трлн. тенге. За год сумма выросла на 77,7%. Значительный спрос на ипотеку создала пенсионная реформа, когда казахстанцам разрешили использовать часть пенсионных накоплений для улучшения своих жилищных условий. В 2021 году из ЕНПФ, по данным фонда, было изъято 2,5 трлн. тенге на улучшение жилищных условий. На приобретение жилья было направлено 68,5% этих средств, на погашение ипотеки - 15,3% и 16,2% - на прочие цели [4].

В 2021 году Отбасы банк выдал займы 80 689 казахстанским семьям на улучшение жилищных условий. Это на 28 763 займа больше по сравнению с предыдущим годом. Тогда для покупки жилья вкладчики банка получили 51 926 займов. Отбасы банк был назначен уполномоченным оператором по целевому использованию единовременных пенсионных выплат (ЕПВ). Банком была разработана платформа enpf-otbasy.kz для работы с ЕПВ. И с начала 2021 года с ее помощью 433 605 казахстанцев направили пенсионные излишки на приобретение жилья, погашение ипотеки или лечение.

С 16 декабря 2021 года стало возможным с помощью ЕПВ пополнять депозиты в Отбасы банке, и на данный момент это сделали уже 21 000 граждан. Ониполнили сберегательные счета на сумму 35,6 млрд.тенге.

Кроме новой опции по пополнению вкладов в Отбасы банке теперь с помощью ЕПВ можно приобрести отдельно земельный участок с целевым назначением ИЖС или ЛПХ. В течение 24 месяцев на этом участке необходимо будет построить дом и предоставить в банк документы для подтверждения целевого использования полученных средств.

Также изменения в Правила использования ЕПВ предусматривают возможность осуществлять частичную оплату по договорам приватизации и купли-продажи с рассрочкой платежа.

Маркетплейс от Отбасы банка называется *Baspana market*. Это единственный портал в Казахстане, где казахстанцы в одном месте могут выбрать жилье и подать заявку на участие в государственных программах, подобрать оптимальный вариант от застройщика в рамках собственных программ банка или приобрести квартиру на вторичном рынке. Ежедневно платформу посещают около 5000 человек, при этом в 53% случаев это молодые казахстанцы в возрасте 25-34 лет.

Через *Baspana market* можно подать заявку на онлайн-ипотеку. Ее могут использовать те, кто хочет приобрести первичное или вторичное жилье на коммерческом рынке. Ускорить процесс оформления займов в Отбасы банке помогло внедрение технологии Blockchain по регистрации договора залога недвижимости для физических лиц. Теперь казахстанцы, оформляющие ипотеку, могут ознакомиться с договором залога в личном кабинете на портале otbasybank.kz и подписать его с помощью ЭЦП. Готовый результат в виде уведомления о государственной регистрации обременения прав на недвижимое имущество придет им туда же и в личный кабинет на портале *eGov*. Автоматизация услуги по онлайн-регистрации договора залога недвижимости позволяет клиентам банка сократить этот процесс с 3 дней до 1 дня.

В 2021 году Отбасы банк запустил женскую ипотеку «Умай». С ее помощью 968 казахстанских женщин приобрели жилье, имея от 15% первоначального взноса. Ставка по займу составила 12% годовых.

Каждый четвертый кредит Отбасы банк выдал в рамках государственных программ. Всего в этом направлении в 2021 году новоселам выдали 19 891 заем. По направлению «Бакытты отбасы» 4 162 семьи отпраздновали новоселье, по «Шанырақу» – 10 835 и по программе «Нурлы жер» – выдано 4 894 займа.

Еще 2 878 займов были выданы военнослужащим. Для них банк реализует отдельную программу «Әскери баспана».

В целом в 2021 году Отбасы банк выдал 66% от общей доли казахстанской ипотеки. При этом банк сохранил самый низкий уровень NPL (займы с просрочкой более 90 дней), сейчас он составляет 0,07% при среднем банковском уровне в 4,05%.

Банк занимает первое место на рынке долгосрочных вкладов. Сейчас в Отбасы банке открыли 2 186 231 депозит, из них каждый десятый открыт на ребенка до 18 лет. Новые депозиты в 2021 году открыли 587 497 казахстанцев. Общий депозитный портфель банка равен 1 443 млрд тенге[5].

Однако последние события в мире спровоцировали спад на рынке ипотечного кредитования.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Сервис banki.ru. . Режим доступа: https://www.banki.ru/wikibank/ipotechnyiy_kredit/
2. Сайт электронного правительства Республики Казахстан. Режим доступа: https://egov.kz/cms/ru/articles/buy_sale/mortgage
3. Аналитический дайджест Первого кредитного бюро (октябрь 2021). Режим доступа: <https://www.1cb.kz/api/v1/images?doc=true&main=true&name=47aea4e1e01e5398992ac01008d6a741fullFileRU.pdf>
4. Видянова А. Каждую четвертую сделку по покупке недвижимости оформляют в кредит // Капитал. Центр деловой информации. Режим доступа: <https://kapital.kz/finance/102301/kazhduyu-chetvertuyu-sdelku-po-pokupke-nedvizhimosti-oformlyayut-v-kredit.html>
5. В 2021 году 80 тысяч новоселий справили клиенты Отбасы банка // Капитал. Центр деловой информации. Режим доступа: https://kapital.kz/real_estate/101581/v-2021-godu-80-tysyach-novoseliy-spravili-kliyenty-otbasy-banka.html

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ ИПОТЕКАЛЫҚ НЕСИЕЛЕУ: ҚАЗІРГІ ЖАҒДАЙЫН ТАЛДАУ

Нуртаева А.К.

Қазіргі уақытта ипотекалық несиелендіру мемлекет экономикасының дамуына ықпал ететін маңызды фактор болып табылады. Жылжымайтын мүлік кепіліне байланысты міндеттемелерді орындау елдің экономикалық және қаржы жүйесінің қалыпты қызмет етуін қамтамасыз етуге көмектесетін құралдардың бірі болып табылады. Азаматтардың құқықтары мен заңды мүдделерін қорғаудың қосымша кепілі болып табылатын кепілге қойылған мүліктің міндеттемелерін қамтамасыз ету құралы ретінде ипотекалық несиелеу қолданылады. Бүгінгі таңда кез келген мемлекет үшін қолжетімді және қолжетімді баспамен өз азаматтарын қамтамасыз ету міндеті оның әлеуметтік саясатының айқындаушы факторларының бірі болып табылады. Дегенмен, қазіргі уақытта бұл салада көптеген сұрақтар ашық күйінде қалып отыр. Ипотекалық несиелендіруде туындайтын көптеген мәселелер зерттелмеген немесе даулы күйінде қалып отыр. Бұл мақалада сұранысқа ие негізгі банк өнімдерінің бірі ретінде ипотекалық несиелеудің мәні ашылып, ипотекалық несиелендіру бағдарламаларына шолу жасалып, Қазақстан Республикасындағы ипотекалық несиелендіру нарығының қазіргі жағдайы талданады.

Кілт сөздер: *ипотекалық несие, несие беруші, қарыз алушы, қосалқы қарыз алушы, кепілгер, кепіл, мерзімі өткен қарыз, несие тарихы.*

MORTGAGE LENDING IN THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN: ANALYSIS OF THE CURRENT STATE

A. Nurtayeva

Currently, mortgage lending is an important factor contributing to the development of the state economy. Fulfillment of obligations related to the pledge of real estate is one of the tools that help ensure the normal functioning of the economic and financial system of a country. Mortgage lending is used as a means of securing the obligations of the pledged property, which is an additional guarantee for the

protection of the rights and legitimate interests of citizens. The task of providing its citizens with housing that is affordable and affordable for any state today is one of the determining factors in its social policy.

However, at the moment, a whole range of questions remain open in this area. Many problems arising in mortgage lending remain unexplored or debatable. This article reveals the essence of mortgage lending as one of the main banking products in demand, provides an overview of mortgage lending programs, and analyzes the current state of the mortgage lending market in the Republic of Kazakhstan.

Key words: *mortgage loan, lender, borrower, co-borrower, guarantor, pledge, overdue debt, credit history.*

ӘОЖ 34

<https://doi.org/10.53355/ZHU.2022.102.1.041>

ТРАНСҰЛТТЫҚ ҚЫЛМЫСТАРДЫ АЛДЫН АЛУ ЖӘНЕ ОҒАН ҚАРСЫ КҮРЕС НЕГІЗДЕРІ

Әлекбаева М.М., Ноғайбаев Ұ.С.

Бұл ғылыми мақалада трансұлттық қылмыстарды алдын алу және оған қарсы күрес негіздері қарастырылып, ақпарат көздері айқындалған. Өзектілігі: Трансұлттық қылмыстар кез келген мемлекеттің саяси және ұлттық қауіпсіздігіне шындығында қатер тугызады. Қазіргі таңда қосымша табыс көзі ретінде қылмыстық құрылымдар өз ықпалын белсенді түрде ұлттық шекара шеңберінен сырттай таратуда, қылмыс элементтерінің шекаралас мемлекеттермен, ұйымдасқан қылмыс өкілдерінің экстремистік және террористік ұйымдармен бірігуі орын алуда, бұл құбылыс жаһандық сипатқа ие, одан бірде-бір мемлекет, бірде-бір аймақ сақтандырылмаған. Тез өсіп келе жатқан трансұлттық ұйымдасқан қылмыстың қауіп-қатерінің ауқымы мен дәрежесін барабар бағалау қажет. Мақалада халықаралық құқықтық құжаттардың ережелерін есепке ала отырып Қазақстан Республикасының және шетелдердің қылмыстық құқығы бойынша трансұлттық ұйымдасқан қылмыспен күресу сұрақтарының жаңа кешенді зерттелуі көрсетілген.

Кілт сөздер: *қылмыс, қоғамдық қауіпсіздік, трансұлттық қылмыстар, қылмысқа қарсы әрекет.*

Жаһандану жағдайында трансұлттық қылмыстарға қарсы күрес әр түрлі мемлекеттердің құқық қорғау органдарының қызметі ғана емес, сонымен қатар заң ғылымдарының, оның ішінде криминологияны дамыту үшін өзекті мәселе болып отыр [1, 114 б.]. Жаһандануды қоғамдық дамудың оң факторы ретінде қарастыра отырып, шетелдік криминологтар оның жағымсыз салдарын да атап өтуде, олардың бірі трансұлттық қылмыстың тез өсуі болып табылады [2, 63 б.].

Ғалымдардың пікірінше, трансұлттық қылмыс проблемалары, криминология мен оның пәнаралық базасының кеңеюіне әкелді, бұл өз кезегінде криминалистика мен басқа да әлеуметтік ғылымдардың өзара әрекеттесуіне ықпал етеді [3, 391б.].

Шетелдік криминологиядағы трансұлттық қылмыс ұғымы ұйымдасқан қылмыс ұғымымен тығыз байланысты, ол трансшекаралық компонентті қоса алғанда, жекелеген елдердің ұлттық мүдделеріне айтарлықтай зиян келтіреді [4, 485 б.]. Алайда, жаһандану процестеріне байланысты қылмыстарға криминология ғылымының қызығушылығы әлі де жеткіліксіз болып отыр.

Қылмыстың алдын алуға бағытталған кешенді мемлекеттік тетіктің доктриналық негіздемесі, сондай-ақ тиісті қағидаттарды, мақсаттар мен міндеттерді анықтау тұрғысынан тұжырымдамалар мен стратегиялар маңызды құжаттар болып табылады. Жаһандану және трансұлттық қылмысқа қарсы күрес саласындағы мемлекеттер арасындағы ынтымақтастық

жағдайында стратегиялық құжаттардың доктриналық ережелерін әзірлеудің шетелдік тәжірибесі қызықтырақ болып келеді.

Бұл жұмыстың мақсаты-стратегиялық құжаттардың ықтимал ұлттық ерекшеліктерін, мемлекеттің оларды тұжырымдау мен мазмұндық компоненттерін жүйелеу тәсілдерін нақтылау үшін АҚШ трансұлттық ұйымдасқан қылмысқа қарсы күрес стратегиясының құрылымдық элементтерінің мазмұндық ерекшеліктерін зерделеу; трансұлттық ұйымдасқан қылмысқа қарсы күресте және оның алдын алуда мұндай құжаттардың рөлін анықтау. Бұл мақсат мынадай мәселелерді қарауды көздейді: отандық және шетелдік қылмыстық-құқықтық ғылымдағы трансұлттық қылмысты түсіну, тұжырымдамалық құжат ретіндегі құқықтық стратегияның сипаты, қылмысқа қарсы күрестің жеке мәселесіне қатысты стратегиялық құжаттың мазмұндық ерекшеліктері. Трансұлттық ұйымдасқан қылмыстың алдын-алудың доктриналық негіздемесіне бағытталған нақты стратегияны қарастырмас бұрын, трансұлттық қылмыс пен құқықтық стратегияны анықтау мәселесін қарастыруға әкеледі.

«Трансұлттық қылмыс» терминінің түсінігі 1975 жылы американдық криминологияда ұсынылды және 1994 жылы Дүниежүзілік конференцияда (Неаполь) трансұлттық ұйымдасқан қылмысқа қатысты мәселені талқылаудың бастапқы нүктесі болды [5]. Трансұлттық қылмыс ұғымы заңды емес болған; американдық криминологияның әсерінен ол әлеуметтік құбылысты сипаттау үшін әлеуметтік тұжырымдама ретінде қолданылып және бірнеше елде қылмыстық әрекеттерді жоспарлау мен орындауды қамтитын қылмыстық топтардың қызметі ретінде түсіндірілді [6, 13 б.].

«Трансұлттық ұйымдасқан қылмыс: ұлттық және халықаралық қауіпсіздіктің өсіп келе жатқан қатері» негізгі қауіптердің тізімін, түрлі трансұлттық қылмыстардың ерекшеліктерін қарастыруды қамтиды, яғни қарастырылатын қылмыстың даму бағыттарын болжауға бағытталған. Мұндай қауіптердің қатарына мемлекеттік органдарға кіру, сыбайлас жемқорлық, басқару, АҚШ экономикасы және олардың стратегиялық нарықтарының бәсекеге қабілеттілігі, мұндай қылмыстардың терроризм мен көтерілістермен байланысы жатады.

Бұдан әрі трансұлттық қылмыстардың нақты түрлерін жіктеу келтіріледі: есірткі трафиігі, адамдарды шекара арқылы заңсыз тасымалдау немесе елге заңсыз кіру мақсатында шекарадан өту (human smuggling), адам саудасы, қару-жарақ саудасы, зияткерлік меншікті ұрлау, киберқылмыс. Трансұлттық қылмыстарды жасауға көмектесушілердің (үйлестірушілер мен делдалдардың) рөлі атап өтіледі. Бұл жіктеу стратегияның маңызды құрылымдық элементі болып табылады, өйткені бұдан әрі әлемнің әртүрлі аймақтарына тән трансұлттық қылмыстар ұсынылған. Бұл талдау АҚШ-тың әлемнің әртүрлі аймақтарындағы елдермен трансұлттық қылмыстың көріну ерекшеліктеріне байланысты ынтымақтастық бағыттарын белгілеуге арналған, яғни стратегияның болжамды компонентін құрайды.

Криминология ғылымында қылмысқа қарсы тұру кең мағынада криминологиялық сипаттағы шаралар кешенін және қылмыстың детерминанттарын анықтауға, жоюға бағытталған оларды жүзеге асыратын субъектілердің көп деңгейлі жүйесін, сондай-ақ мінез-құлқы қылмыс деңгейін төмендету мақсатында қылмыс жасаудың нақты мүмкіндігін көрсететін адамдарға түзету әсерін қамтиды.

2000 жылғы Конвенцияға сәйкес трансұлттық ұйымдасқан қылмыстың алдын алу алдын алу практикасы мен саясатының оңтайлы түрлерін әзірлеуді, тиімділігін бағалауды және енгізуді; қазіргі құқықтық құжаттардың осалдығын анықтау мақсатында оларды бағалауды; қылмыстық кірістерді заңдастыруға қылмыстың мүмкіндіктерін қысқартуды; сотталған адамдарды қоғамға қайта біріктіруге жәрдемдесуді; қоғамды хабардар етуді және халықтың алдын алу қызметіне қатысуына жәрдемдесуді қамтиды; мемлекеттердің бір-бірімен және тиісті халықаралық және өңірлік ұйымдармен ынтымақтастығы, халықаралық жобаларға қатысу және т. б.

Қылмысқа қарсы іс-қимыл өзара байланысты шаралар мен қызмет түрлерінің, сондай-ақ оларды жүзеге асыратын, жалпы міндеттерге, мақсаттарға, талаптарға бағынатын

субъектілердің жиынтығын қамтиды. Қылмысқа қарсы тұру осы қызмет процесінде және оның нәтижелерінде біріктірілген өзара байланысты элементтер жүйесі ретінде қарастырылады. Кез – келген әлеуметтік басқару жүйесі сияқты, қылмысқа қарсы тұру принциптер жиынтығына-тиісті іс-әрекеттің міндеттері мен мазмұны үшін міндетті нұсқаулық болып табылатын басшылық идеяларына сүйенеді. Жалпы талаптарға бағыну, оларды барлық субъектілердің міндетті түрде сақтауы, бір қағидат екіншісінен туындайтын қағидаттардың жүйелілігі оның қисынды жалғасы болып табылады, ал бір қағидатты сақтамау қалғандардың барлығын немесе бір бөлігін бұзуға әкеп соғады, алдын алу қызметінің міндетті шарты болып табылады [7, 10-15 б.].

Трансұлттық қылмысқа қарсы халықаралық іс-қимылды реттейтін негізгі қағидаттар туралы айтқанда, БҰҰ Жарғысында (1945 ж.) тұжырымдалған және бекітілген халықаралық құқықтың жалпыға бірдей танылған қағидаттарын, БҰҰ Жарғысына сәйкес мемлекеттер арасындағы достық қатынастар мен ынтымақтастыққа қатысты халықаралық құқық қағидаттары туралы Декларацияда (1970 ж.), Еуропадағы қауіпсіздік және ынтымақтастық туралы Кеңестің Қорытынды актісінде қамтылған қағидаттар декларациясында (1975 ж.) ескеру қажет.

Трансұлттық қылмысқа қатысты мамандандырылған халықаралық-құқықтық актілерде ынтымақтастық, халықаралық міндеттемелерді (шарттарды) адал орындау, араласпау және басқа мемлекеттің егемендігін сақтау, адамгершілік және адам құқықтарын құрметтеу, сондай-ақ заңдылықты, демократияны, әділеттілікті, кешенділікті, әсерді саралау мен дараландыру, уақтылық, негізділік және ғылыми негізділік, жоспарлылық, шындық және нақтылық қағидаттарына баса назар аударылады.

Трансұлттық қылмыс мәселесінің жаһандық сипатына байланысты бейбітшілік пен қауіпсіздікті сақтау үшін түрлі мәселелері, оның ішінде трансұлттық қылмысқа қарсы тұру мәселелерін шешуде мемлекеттер арасындағы ынтымақтастықтың міндеттілігі болжанады, бұл ынтымақтастық қағидасын көрсетеді.

Халықаралық міндеттемелерді (шарттарды) адал орындау қағидатының ерекшелігі оның ерікті және теңдік негізінде жасалған жарамды келісімдерге ғана қолданылатындығында көрінеді. Трансұлттық қылмысқа қарсы іс-қимылға қатысты қағидат осы мәселеге тікелей немесе жанама әсер ететін шарттарды міндетті түрде сақтауды көздейді.

Араласпау және басқа мемлекеттің егемендігін сақтау қағидасы трансұлттық қылмысқа қарсы тұрудағы маңызды ереже болып табылады және қылмыстық әділет пен пенитенциарлық қатынастар саласында көрінеді, өйткені бірнеше мемлекеттерде қылмыс жасау оған қатысты бірнеше мемлекеттің қылмыстық юрисдикциясын орнатуға әкеледі. Бәсекелес юрисдикциялар болған жағдайда белгілі бір мемлекеттің юрисдикциясын қолдану туралы мәселе тиісті халықаралық шарттар немесе халықаралық құқықтық әдет-ғұрыптар негізінде шешіледі.

Заңдылық қағидаты трансұлттық қылмысқа қарсы іс-қимыл жүйесін ұйымдастыру және оның қызметі қағидаты ретінде оның әмбебап, аймақтық немесе екі жақты сипаттағы халықаралық шарттар жасасу және оларда белгіленген ережелер мен стандарттарды ұлттық заңдарға енгізу арқылы қалыптасатын құқықтық негізде негізделгенін білдіреді. Құқықтық негіздер алдын алу қызметінің негізгі бағыттары мен нысандарын, субъектілердің құзыретін, жеке-профилактикалық ықпал ету шараларын қолдану үшін негіздерді регламенттеуге, сондай-ақ олар жүзеге асырылатын адамдардың құқықтары мен заңды мүдделерін қорғау кепілдіктерін көздеуге тиіс. Қылмысқа қарсы тұру әрдайым заңнамаға сәйкес қатаң түрде жүзеге асырылады, өйткені мәжбүрлеу әдістерін қоса алғанда, азаматтардың құқықтары мен бостандықтарына әсер етеді, сонымен қатар бірқатар заңды міндеттерді тудырады.

Қаралып отырған қызметтің маңызды талабы-демократия қағидатын сақтау, ол, ең алдымен, қоғамдық және діни бірлестіктердің, тұтастай алғанда халықтың субъектісі ретінде трансұлттық қылмысқа қарсы іс-қимылға кеңінен қатысудан, сондай-ақ заң шығарушы органдар мен жергілікті өзін-өзі басқарудың өкілді органдары, ол туралы

ақпарат алу азаматтардың жиналыстары, тиісті бағалау және осындай қызметті жетілдіру және бұзушылықтарды жою жөніндегі талаптарды ұсыну арқылы алдын алу қызметін бақылауды жүзеге асырудан тұрады. Трансұлттық қылмысқа қарсы тұрудың демократиялық бастаулары алдын-алу қызметі жүйесіне қоғамдық пікірдің ортақ ұстанымын дамыту шараларын енгізуде де көрінеді.

Трансұлттық қылмысқа қарсы тұру кезінде адамгершілік қатыгездікпен байланысты, адамның ар-намысы мен қадір-қасиетін қорлайтын жалпыадамзаттық мораль қағидаттарына қайшы келетін әдістер мен шараларды қолдануға болмайтындығында көрінеді. БҰҰ мәртебесінде жарияланған қағидаттарға сәйкес адамзат қоғамдастығының барлық мүшелерінің тең және ажырамас құқықтарын тану бостандықтың, әділеттіліктің және ортақ әлемнің негізі болып табылады. Бұл құқықтар жеке адамның қадір-қасиетінен туындайды. Адам құқықтарының жалпы декларациясының 5-бабын, азаматтық және саяси құқықтар туралы халықаралық пактінің 7-бабын ескере отырып, ешкімді азаптауға, қатыгездікке, адамгершілікке жатпауға немесе қадір-қасиетін қорлайтындай жәбір көрсетуге немесе жазалауға болмайды деп көздейді, сондай-ақ барлық адамдарды азаптаудан және өзге де қатыгездіктен немесе қадір-қасиетін қорлайтындай, жазаланатындай етіп, азаптаудан, қатыгездік пен жазалаудан қорғау туралы БҰҰ Бас Ассамблеясы 09.12.1975 жылы Мемлекет адам құқықтары мен негізгі бостандықтарын жалпы құрметтеу мен сақтауға жәрдемдесуге міндетті. Украина Конституциясы (3, 21, 28-баптар) адам, оның өмірі мен денсаулығы, ар-намысы мен қадір-қасиеті, қол сұғылмаушылық пен қауіпсіздік ең жоғары әлеуметтік құндылық деп танылатындығын көрсетеді. Адам құқықтары мен бостандықтары және олардың кепілдіктері мемлекет қызметінің мазмұны мен бағытын анықтайды, ал оларды қамтамасыз ету мемлекеттің басты міндеті болып табылады. Барлық адамдар өздерінің қадір-қасиеті мен құқықтары бойынша тең, және әрбір адам өзінің қадір-қасиетін құрметтеуге құқылы.

Қылмысқа қарсы тұруда әділеттілік принципі ерекше орын алады, өйткені ол жалпы қабылданған құндылықтарды, адамдардың құқықтары мен заңды мүдделерін алдын-ала қорғауда, алдын-алу шараларының олардың нақты міндеттері мен заңдарына сәйкестігін қамтамасыз етуде көрінеді. Мұндағы маңызды қасиет қылмыс жасады деп айыпталған әрбір адамның істі әділ қарауға құқығы болуы керек. Жаза қылмыстық әрекеттің қоғамдық қауіптілік деңгейіне сәйкес келуі керек деген әділеттілік талабы трансұлттық қылмыстарға да қатысты. Олардың жоғары әлеуметтік қауіптілігі ұлттық заңдарда бір түрдегі қылмыстарды барабар жазалайтын санкциялар бекітілген.

Жауапкершілікті дербестендіру принципін дербес ретінде бөліп көрсету керек. Бұл құқық бұзушылық субъектісі ұжымдық білім (қылмыстық ұйым) болған кезде жауапкершілікті тікелей орындаушы да, сол сияқты жасалған қылмысқа қатысу институты шеңберінде қандай да бір дәрежеде қатысы бар адамдардың барынша көп тобы да жеке мойнына алуы тиіс. Жеке тұлғалармен қатар, 2000 жылғы БҰҰ Конвенциясына сәйкес трансұлттық қылмыстар үшін заңды тұлғалар да жауапты болады, сонымен қатар, мұндай жауапкершілікті жүктеу қылмыс жасаған жеке тұлғалардың қылмыстық жауапкершілігіне нұқсан келтіре алмайды.

Сот төрелігін жүзеге асыру үшін шешілмейтін принцип маңызды. Әрбір мемлекеттің ішкі заңнамасында егер адам ұйымдасқан қылмыстық әрекетке қатысушы болып табылса, трансұлттық сипаттағы қылмыстарды өз еркімен және жүйелі түрде жасаса, онда ол үшін жауап береді және жазалануға тиіс деген ережелерді нақты тұжырымдау маңызды.

Кешенділік-трансұлттық қылмысқа қарсы іс-қимылдың маңызды принциптерінің бірі, ол бағдарламалық-мақсатты тәсілде, жағдайды жан-жақты талдау мен болжауда және осы негізде трансұлттық қылмыстың, оның жекелеген түрлерінің себептері мен жағдайларының жиынтығына әсер ету үшін экономикалық, тәрбиелік, басқарушылық, құқықтық сипаттағы шараларды қолдануда көрінеді., сондай-ақ қылмыстық жағдайлардың туындауы және қоғам мүшелерінің қылмыстық жолға көшуі мүмкін. Бұл принцип трансұлттық қылмысқа ғана емес, сонымен бірге оны тудырған әлеуметтік, экономикалық,

саяси, рухани факторларға бағытталған әртүрлі алдын-алу нысандарын, әдістері мен құралдарын қолдануды қамтиды. Кешенділік сонымен қатар халықаралық және Ұлттық деңгейлерге қарсы іс-қимыл субъектілерінің қызметін үйлестіруді, жеке тұлға мен қоршаған ортаға әсерді үйлестіруді, трансұлттық қылмысқа қарсы іс-қимылдың барлық субъектілерінің күш-жігерінің өзара әрекеттесуін қамтамасыз ету үшін алдын-алу қызметінің типтік модельдерін әзірледі қамтиды.

Профилактикалық қызметті саралау және даралау принципі жеке адамға криминогендік әсер ету арқылы трансұлттық қылмысты анықтайтын әртүрлі деңгейдегі факторлардың ерекшеліктерін, сондай-ақ құқық бұзушылардың жеке ерекшеліктерін ескеруді білдіреді. Бұл принцип белгілі бір қылмыстың себептері мен жағдайларына әсер етуді және адамның жеке сипаттамаларын ескере отырып, мінез-құлықты түзетуді қамтиды. Қылмыстың алдын алуда осы қызметке қойылған міндеттер мен мақсаттарға неғұрлым тиімді қол жеткізу үшін алдын-алу шаралары қолданылатын адамдардың мәртебесі мен ерекшеліктерін, олардың өмір сүру жағдайлары мен мінез-құлық динамикасын ескере отырып, жоспарланған шаралардың сипаты мен қарқындылығын нақты әсер ету міндеттерімен байланыстыру қажет. Кейбір авторлар бұл принципті тек қолданылатын шараларға ғана емес, сонымен қатар профилактикалық қызмет субъектілеріне де жатқызады. Сонымен, профессор И. М. Даньшин барлық субъектілердің іс-әрекеттерін нақты саралау және үйлестіру туралы айтады.

Трансұлттық қылмыстылыққа қарсы іс-қимыл жөніндегі қызметтің уақыттылығы оның трансұлттық қылмыстардың жасалу қаупін туғызатын, оларды жасауға мүмкіндік бермейтін алдын алу шараларын озық жүргізетін жағдайлардың туындауының неғұрлым ерте кезеңіне бағдарлануын білдіреді. Сонымен қатар, қылмыстың ерте алдын – алу арқашан әсер ету нәтижесі тұрғысынан ең тиімді және қалаған дәрежеде қарастырылады-қылмыс жасауға және әлеуметтік қауіпті салдардың басталуына жол бермеу, сондай-ақ жеке адамның криминализациясына жол бермеу [8, 3-4 б.].

Қоғам мұндай объектілерді шектей алатын, оларды жоя алатын және алдын алатын криминогендік объектілер туралы мұқият Әлеуметтік және криминологиялық ақпаратқа негізделген қарсы шараларды әзірлеу және іске асыру қажет. Ықпал ету шараларын қолдану негізделуге тиіс, яғни нақты жағдайға, криминогендік салдарларға қауіп төндіретін нақты жағдайға негізделуге, осыған байланысты ықпал етуді талап етуге тиіс. Негізділік қағидаты трансұлттық қылмысқа қарсы іс-қимыл субъектілерін белгілі бір аймақтағы, әлеуметтік өмір саласындағы, халық тобындағы толық және жан-жақты криминологиялық ақпаратқа, қылмыстың алдын алудың белгілі бір әдістері мен құралдарының тиімділігіне қамқорлық жасауға міндеттейді.

Жоғарыда аталған принцип ғылыми негізділік принципімен тығыз байланысты. Трансұлттық қылмысқа қарсы тұру принципі ретінде ғылыми негізділік пен прогрессивтілік мыналарды қамтиды:

а) әзірленетін міндеттер мен шаралардың алдын алу қызметінің әлеуметтік және криминалдық ахуалға және оның үрдісіне, сондай-ақ қоғамның негізгі құндылықтарына, Кадрлық, ресурстық қамтамасыз етудің қазіргі мүмкіндіктеріне және құқықтық реттеу деңгейіне сәйкестігін қамтамасыз ету;

б) жағдайдың дамуын болжау және тәжірибенің белгіленген қажеттіліктерін есепке алу негізінде жүзеге асырылатын қылмыстың алдын алу саласындағы ғылыми әзірлемелерге мемлекеттік тапсырыс;

в) ғылыми әзірлемелерді эксперименттік тексеру және оларды енгізу процесінде сүйемелдеу үшін ұйымдастыру базасын құру;

г) электрондық бағдарламалар мен жеткізушілерде жағдайдың мониторингін, оның алдын алу қызметінің жай-күйімен салыстырудағы болжамын қамтамасыз ететін қазіргі заманғы ақпараттық база құру;

д) қылмысқа қарсы іс-қимыл жасау үшін қабылданатын және жүзеге асырылатын шешімдер мен оның сандық сапалық сипаттамаларындағы өзгерістер арасындағы

корреляциялық және мазмұндық байланыстарды анықтау негізінде алдын алу қызметінің тиімділігін бағалаудың қазіргі заманғы әдістерін пайдалану (тұтастай алғанда және әлемдік қоғамдастық, жекелеген өңірлер мен мемлекеттер ауқымындағы қылмыстың жеке түрлері бойынша); алдын алу қызметінің тиімділігін бағалау үшін қылмыстық қол сұғушылықтан қауіпсіздік деңгейі туралы мәселе бойынша қоғамдық пікірдегі өзгерістерді;

е) қандай да бір ықтимал криминогендік салдарды ғылыми негізделген талдау және болжау мақсатында заң жобаларына, нормативтік-ведомстволық актілерге, әлеуметтік-экономикалық бағдарламаларға және т.б. криминологиялық сараптама жүргізу және оларға жол бермеуге уақтылы шаралар қабылдау.

Осы қағидаттардан басқа, жоспарлау трансұлттық қылмысқа қарсы тұрудың қажетті талаптарының бірі болып табылады – өздігінен емес, тиісті бағдарлама бойынша профилактикалық іс-шараларды жүзеге асыру. Криминологиялық жоспарлау-бұл алдын-алу шараларының сипаты мен мазмұнын, оларды қолданудың дәйектілігі мен мерзімдерін анықтауға бағытталған қылмыстың алдын-алу саласындағы қызмет. Сонымен қатар, бұл халықаралық, өңірлік деңгейде және бір мемлекет шегінде алдын алу қызметін үйлестіру нысандарының бірі.

Ықпал ету шаралары оларды іске асыру мүмкіндіктеріне объективті түрде сәйкес келуге тиіс. Шындық-бұл трансұлттық қылмысқа қарсы тұру кезінде есепке алу, біріншіден, осы жағдайда орын, уақыт және басқа жағдайлар үшін ресурстарды қамтамасыз ету кезінде экономикалық және саяси тұрғыдан алдын-алу шараларын жасауға мүмкіндік беретін талап, өйткені бұл саладағы әртүрлі мемлекеттердің мүмкіндіктері әртүрлі болуы мүмкін. тәртібі; екіншіден, субъектілердің нақты алдын-алу мүмкіндіктерін ескеру; үшіншіден, жанама экономикалық және әлеуметтік құбылыстарды шараларды іске асырудан күтілетін нәтижелермен байланыстыру. Осылайша, шындық принципі әдістер мен шаралардың тиімділігі мен орындалуына кепілдік береді.

Алдын алу іс-әрекетінің принципі ретінде радикалдылық субъектілерді мүмкін болса, криминогендік объектілерді түбегейлі жоюға ықпал ететін әдістер мен шараларды әзірлеуге міндеттейді. Радикализм жоққа шығармайды, керісінше, жеке криминогендік объектілерді жою үшін шаралар қажет, бірақ олар негізгі тапсырманы орындауға сәйкес келуі керек [9, 59 б.].

Шаралардың нақтылығы нақты криминогендік объектілерге бағытталуында, осындай объектілерді жою мақсатында осы шаралардың белгілі бір мазмұнында, шаралардың әртүрлі қылмыс түрлеріне және қылмыстық мінез-құлық түрлеріне, сондай-ақ шаруашылық жүргізудің әртүрлі салаларына және т. б. барынша сәйкестігінде көрініс табады.

Бұдан басқа, трансұлттық қылмысқа қарсы іс-қимыл жүйесінің нәтижелі жұмыс істеуі үшін белгілі бір субъектілердің қызметін тиісті ақпараттық, құқықтық, материалдық-техникалық, кадрлық және басқалай да қамтамасыз ету қажет болады.

Мемлекеттердің осы саладағы ынтымақтастығын дамыту ұзақ жолдан өтті. Ең қарапайым нысандар, мысалы, қылмыс жасаған адамды ұстап беру туралы келісімге қол жеткізу немесе осы немесе басқа қылмыспен байланысты кез-келген басқа әрекеттер басталды. Содан кейін ақпарат алмасу қажеттілігі туындады және бұл ақпараттың көлемі үнемі кеңейіп отырды. Егер бұрын ол жекелеген қылмыскерлер мен қылмыстарға қатысты болса, онда ол біртіндеп жаңа мазмұнмен толығады, қылмыстың алдын алудың барлық салаларына, соның ішінде қылмыстың себептері, тенденциялары, болжамдары туралы статистика мен ғылыми мәліметтерге әсер етеді.

Белгілі бір кезеңде тәжірибе алмасу қажеттілігі туындайды. Ғылыми-техникалық прогрестің дамуына қарай осы саладағы ынтымақтастық та ол мемлекеттер арасындағы қатынастарда өзгеріп, маңызды рөл атқарады. Қылмыстық істер бойынша құқықтық көмек көрсету, соның ішінде қылмыскерлерді іздеу, құжаттарды тапсыру, куәгерлерден жауап алу, заттай дәлелдемелерді жинау және басқа да тергеу және іс жүргізу әрекеттері.

Соңғы кездері мемлекеттер арасындағы қарым-қатынаста кәсіби-техникалық көмек көрсету мәселесі маңызды орын алады. Көптеген мемлекеттер өздерінің құқық қорғау

органдарын алдын алу қызметін жүзеге асыру үшін жаңа техникалық құралдармен ескертудің аса қажеттілігін сезінуде. [10, 96 б.].

Мемлекеттердің өзара іс-қимылы үш деңгейде жүзеге асырылады. Ең алдымен, бұл алыс өткеннен бастау алатын екі жақты деңгейдегі ынтымақтастық. Қазіргі уақытта ол маңыздылығын жоғалтып қана қоймай, үнемі өсіп келе жатқан рөл атқарады. Екіжақты келісімдер екі мемлекет арасындағы қатынастардың сипатын, әрбір нақты проблема бойынша олардың мүдделерін неғұрлым толық ескеруге мүмкіндік береді. Қылмыстық істер бойынша құқықтық көмек көрсету, қылмыскерлерді ұстап беру, сотталған адамдарды өздері азаматтары болып табылатын елде жазасын өтеу үшін беру туралы екі жақты келісімдер неғұрлым кең таралған.

Мемлекетаралық және үкіметаралық екіжақты шарттар, әдетте, ведомствоаралық келісімшарттармен бірге жүреді, онда жекелеген ведомстволардың (мысалы, ПМ, Прокуратура, БЕК) ынтымақтастық мәселелері нақтыланады, олардың міндеттері, олардың құзыретіне кіретін мәселелерді шешу тәртібі неғұрлым егжей-тегжейлі айқындалады.

Мемлекеттердің ынтымақтастығы аймақтық деңгейде де жүзеге асырылады, бұл белгілі бір аймақтағы елдердің мүдделері мен қатынастарының сипатына сәйкес келеді. Оны жүзеге асыруға АМУ (Америка мемлекеттерінің ұйымы), АМЛ (Араб мемлекеттерінің Лигасы), АБҰ (Африка бірлігі ұйымы) және т. б. өңірлік ұйымдар қатысады.

Бұл бағыттағы маңызды жұмысты Еуропа Кеңесі жүргізуде. Қылмыскерлерді ұстап беру туралы (1957 ж.); қылмыстық істер бойынша құқықтық көмек туралы (1959 ж.); адамдарды беру туралы бірқатар қабылданған конвенциялар Еуропа өңіріндегі ынтымақтастықтың жоғары деңгейін айғақтайды, бас бостандығынан айыруға сотталғандарды, олар азаматтары болып табылатын мемлекетте жазасын өтеу үшін (1978 ж.); сотталған адамдарды беру туралы (1983 ж.); Қылмыстық әрекеттен түскен табыстарды "жылыстату", анықтау, алу және тәркілеу туралы (1990 ж.) және т. б.

Бұдан басқа ТМД елдерінде де ынтымақтастық дамуда. Оның өзектілігі шекаралардың ашықтығы мен қылмысқа қарсы күресте ортақ мүдделерге айқын байланысты.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Ezeonu I. Crimes of Globalization: Health Care, HIV and the Poverty of Neoliberalism in Sub-Saharan Africa / I. Ezeonu // *International Journal of Social Inquiry*. - 2008. - Vol. 1, № 2. — P. 113–134.
2. Viano E.C. Globalization, Transnational Crime and State Power: The Need for a New Criminology / E.C. Viano // *Rivista di Criminologia, Vittimologia e Sicurezza*. — 2010. — Vol. 4, № 1. — P. 63–85.
3. Sheptycki J. Criminology and the Transnational Condition: A Contribution to International Political Sociology / J. Sheptycki // *International Political Sociology*. — 2007. — № 1. — P. 391–406.
4. Harfield C. The organization of «organized crime policing» and its international context / C. Harfield // *Criminology & Criminal Justice*. — 2008. — Vol. 8 (4). — P. 483–507.
5. Документ ООН — E/CONF. 88/3. 25 August 1994 [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://www.imolin.org/imolin/naples.html>.
6. Merriam-Webster's Collegiate Dictionary. 11th ed. — Springfield : Merriam-Webster, Inc., 2004. — 1623 p
7. Костенко М.А. Правовая политика Российского государства как фактор стабильности общества / М.А. Костенко // *Правовая политика и правовая жизнь*. - 2009. - № 2 (35).- С. 10–15.
8. Стрельников К.А. Государственно-правовая стратегия как категория современной юридической науки / К.А. Стрельников // *Государственная власть и местное самоуправление*. — 2009. — № 8. — С. 3–4.
9. Barak G. Crime and Crime Control in an Age of Globalization: A Theoretical Dissection / G. Barak // *Critical Criminology*. — 2001. — Vol. 10, iss. 1. — P. 57–72.
10. Голощапов А.М. Конституционные основы становления государственно-правовой стратегии государство / А.М. Голощапов // *Государство и право*. — 2006. — № 11. — С. 95–100.

ОСНОВЫ ПРЕДУПРЕЖДЕНИЯ И БОРЬБЫ С ТРАНСНАЦИОНАЛЬНЫМИ ПРЕСТУПЛЕНИЯМИ

Алекбаева М.М., Ногайбаев У.С.

В данной научной статье рассмотрены основы предупреждения и борьбы с транснациональными преступлениями, определены источники информации. Актуальность: транснациональные преступления представляют реальную угрозу политической и национальной безопасности любого государства. В настоящее время в качестве дополнительного источника дохода преступные структуры активно распространяют свое влияние за пределы национальных границ, происходит слияние элементов преступности с приграничными государствами, представителей организованной преступности с экстремистскими и террористическими организациями, это явление носит глобальный характер, от него не застраховано ни одно государство, ни один регион. Необходимо адекватно оценивать масштабы и степень угрозы быстро растущей транснациональной организованной преступности. В статье отражено новое комплексное исследование вопросов борьбы с транснациональной организованной преступностью по уголовному праву Республики Казахстан и зарубежных стран с учетом положений международных правовых документов.

Ключевые слова: преступность, общественная безопасность, транснациональные преступления, противодействие преступности.

FUNDAMENTALS OF PREVENTING AND COMBATING TRANSNATIONAL CRIMES

M.M. Alekbayeva, U.S. Nogaibayev

This scientific article examines the basics of preventing and combating transnational crimes, identifies sources of information. Relevance: Transnational crimes pose a real threat to the political and national security of any state. Currently, as an additional source of income, criminal structures are actively spreading their influence beyond national borders, elements of crime are merging with border states, representatives of organized crime with extremist and terrorist organizations, this phenomenon is global in nature, no state, no region is immune from it. It is necessary to adequately assess the scale and degree of threat of rapidly growing transnational organized crime. The article reflects a new comprehensive study of the issues of combating transnational organized crime under the criminal law of the Republic of Kazakhstan and foreign countries, taking into account the provisions of international legal documents.

Key words: crime, public security, transnational crimes, crime prevention.

УДК 342.7

<https://doi.org/10.53355/ZHU.2022.102.1.042>

ПРАВОВЫЕ ОСНОВЫ ОБЕСПЕЧЕНИЯ ЗАЩИТЫ ПРАВ И СВОБОД НЕСОВЕРШЕННОЛЕТНИХ В КАЗАХСТАНЕ

Бекмуханбетұлы А., Баженова М.Д.

Научный руководитель: Нұрмуханқызы Дания

Безопасность детей, их право на достойное существование и развитие продолжают оставаться одной из болезненных тем для современного Казахстана. Резонансные примеры последнего года позволяют говорить о том, что, не смотря на огромный комплекс правовых, социальных и иных мер, дети остаются слабо защищенной категорией граждан. Угроза жизни, физической неприкосновенности, недостаточность социальной защиты продолжают сохраняться, а в некоторых аспектах и усугубляются несмотря на предпринимаемые усилия.

Наравне с названными проблемами, на наш взгляд, актуализируются и иные вопросы обеспечения права ребенка на участие в принятии решений о своем будущем и настоящем, права на обращение в государственные органы, права на получение информации, права на защиту от деструктивной информации, права на объединения и другие права, которые в правовой литературе принято называть политическими. Осознавая, что многие выводы данного исследования возможно встретят неоднозначную реакцию чиновников, учреждений образования и отдельных представителей общественности.

Ключевые слова: *права ребенка, несовершеннолетние, правовой статус, государство, защита.*

В последние десятилетия XX века мировое сообщество обратило внимание на необходимость особой правовой защиты несовершеннолетних. Важным событием стало принятие 20 ноября 1989 г. на 44-й сессии Генеральной ассамблеи ООН Конвенции о правах ребенка, к которой присоединилось наше государство.

Подписав основной международный документ в сфере защиты прав несовершеннолетних, Республика Казахстан взяла на себя обязательство привести в соответствие с ним нормативно-правовые акты. В РК в соответствии с международными документами созданы основы национального законодательства, направленного на защиту интересов детей. Данные документы подтверждают необходимость дальнейшего развития законодательного регулирования правового статуса несовершеннолетних и укрепления правовой защиты ребенка в РК. Важная роль должна быть в формировании заряжающей отрасли казахстанского права-ювенальной. Данная сфера представляет собой совокупность норм, регулирующих права, обязанности, гарантии и ответственность несовершеннолетних во всех сферах их жизнедеятельности. Основной задачей ювенального права является комплексное воздействие на общественные отношения с участием несовершеннолетних, регулируемые в настоящее время различными отраслями российского права: конституционным, гражданским, семейным, трудовым, административным, уголовным, уголовно-исполнительным, гражданским процессуальным, уголовно-процессуальным и др. [1]

В этой связи считаем, что вопрос признания наличия политических прав ребенка, даже в «ущемленной», ограниченной форме назрел, также, как и назрел вопрос внесения определенных корректировок в механизм реализации отдельных прав ребенка, а также формирования единой государственной политики по данному вопросу через расширение прав молодежи посредством принятия специальных нормативных актов, уточнения функции государственных органов, занимающихся вопросами молодежной политики и организацией непосредственного процесса вовлечения молодежи в дела государства и общества. На наш взгляд, теоретическое признание наличия «политических прав детей» и их роли в системе прав человека во многом «провоцируется» теми проблемами, с которыми дети сталкиваются в своей жизни. Это и невозможность непосредственного обращения в государственные органы, в том числе и для защиты своих прав и интересов. Это и поверхностное политическое знание, слабая ориентированность в политических процессах, высокая вероятность манипулирование их сознанием и поведением и многое другое. Все это требует глубокого анализа сложившейся ситуации и переосмысления системы прав детей, их защиты и обеспечения.

Вследствие, своей правовой незащищенности, дети в любом государстве находятся в привилегированном положении. Не является исключением и наше государство: забота о подрастающем поколении проявляется в самых различных областях его деятельности. Охрана прав и законных интересов несовершеннолетних должна быть главенствующей.

Необходимость усиления опеки над несовершеннолетним определяется рядом присущих ему особенностей: беззащитность, беспомощность, недостаток жизненного опыта, психологическая неустойчивость. Подросток пытается привлечь к себе внимание, выделиться; в то же время он потенциально уязвим из-за неопределенности подростков. Несовершеннолетний

отличается развитым чувством личной дружбы и групповой солидарности. По сравнению со взрослыми несовершеннолетний имеет ограниченную дееспособность, меньшую свободу передвижения, хранения и распоряжения своим имуществом. [2]

Для защиты прав и свобод несовершеннолетних должны быть объединены различные институты гражданского общества, призванные защищать права и свободы человека и гражданина. Однако эффективность защиты прав и свобод несовершеннолетних зависит от четко определенных, тщательно разработанных и эффективных механизмов функционирования и взаимодействия субъектов, действия и деятельность которых непосредственно направлены на обеспечение и защиту прав и свобод несовершеннолетних. Это положение особенно актуально в отношении несовершеннолетних, поскольку они имеют равные права со взрослыми членами общества, имеют гораздо меньше возможностей для их реализации и, особенно, защиты.

Под гарантиями понимаются правовые средства, обеспечивающие реализацию каких-либо прав человека и гражданина. [3] Право каждого может быть реализовано только тогда, когда чья-то обязанность его обеспечить соответствует ему. Гарантии конституционных прав и свобод это обязанность государства.

В Послании Главы государства Касым-Жомарта Токаева народу Казахстана «Конструктивный общественный диалог – основа стабильности и процветания Казахстана» определены дальнейшие направления развития современного эффективного государства, в том числе путем установления «постоянного диалога власти и общества можно построить гармоничное государство, встроенное в контекст современной геополитики. Поэтому необходимо поддерживать и укреплять гражданское общество, вовлекать его в обсуждение наиболее актуальных общегосударственных задач с целью их решения». Данная позиция Президента подкрепляется его дальнейшими намерениями, оглашенными в интервью Euronews: «Мой политический приоритет - привлечение молодежи к власти, помощь в решении вопросов государственной важности. Представители протестных движений будут приглашены за круглый стол переговоров, и вопросы будут решаться таким образом, а не на улицах, в атмосфере беспорядков и хаоса». В этой связи важен анализ современного состояния взаимодействия государства и молодежи, проблем и перспектив развития. Как составную часть процесса диалога, следует рассматривать взаимосвязь государственных и общественных институтов с детьми и подростками, которые также являют собой часть гражданского общества, имеющую свои приоритеты и предпочтения. [4]

Гарантии защиты конституционных прав специфичны, что продиктовано их универсальностью, так как их реализация выступает необходимой предпосылкой для осуществления всех остальных субъективных прав граждан. Специфика норм конституционного права состоит в том, что все они являются нормами прямого действия. Их назначение состоит в обеспечении предписаний отраслевых норм, регулирующих сферу этих личных прав граждан. По существу они являются установлениями общего характера, которые указывают государству, его органам, общественным организациям и гражданам определенный вариант поведения, направленного на обеспечение условий беспрепятственного пользования основными правами и свободами. [5, с.232]

В доктрине казахстанского права несовершеннолетним признается «человек, не достигший восемнадцатилетнего возраста. Приобретение полной дееспособности позволяет реализовать в полном объеме субъективные права и юридические обязанности, провозглашенные Конституцией и другими законами страны». Ребенок в любом обществе и государстве, и в Республике Казахстан в том числе, выступает субъектом права, имеющим свой особый правовой статус.

Нормы конституционного права через свой научный, юридический, организационный и иной потенциал оказывают определяющее влияние на содержание законодательства о правах ребенка, с учетом которого обеспечивается общее современное правовое регулирование и правовое положение ребенка, в том числе правовое положение ребенка.

Для определения правового положения ребенка принципиальное значение имеют три группы конституционных норм. Первую группу составляют два положения Конституции РК, прямо относящиеся к защите прав и интересов несовершеннолетних. Конституция РК провозглашает человека, его права и свободы высшей ценностью и устанавливает, что их признание, соблюдение и защита являются обязанностью государства. Государство считает себя социальным, поэтому политика должна быть направлена на создание условий, обеспечивающих достойную жизнь и свободное развитие человека. Вторая группа конституционных норм состоит из статей, в которых прямо говорится о детях (детстве). Определяются положения о том, что детство, материнство и семья находятся под защитой государства и что забота о детях, их воспитание - равные права и обязанности родителей. Таким образом, в этих правилах ребенок неотделим от матери, семьи и родителей.

Третья группа норм непосредственно связана с определением правового положения, регулирующего права, свободы несовершеннолетнего и гражданина. Термин "каждый" означает, что несовершеннолетние имеют такое же правовое положение, как и взрослые. Конституционно-правовой статус личности, выражающий наиболее существенные, основополагающие принципы, определяющие положение человека в обществе и государстве, принципы их взаимоотношений, сформированные законодательством Казахстана, права и обязанности человека и гражданина, определенные Конституцией, признаваемые и гарантируемые на территории Республики Казахстан. [6]

Специфика конституционно-правового статуса ребенка вытекает из того, что дети являются наиболее уязвимой категорией, поскольку, обладая изначально равными правами с совершеннолетними лицами, возможности их реализации на практике значительно меньше.

На этой основе государством введены дополнительные права, не свойственные взрослым членам общества, особый порядок их осуществления. В РК определены цели государственной политики в интересах детей: формирование правовых основ гарантий прав ребенка; содействие физическому, интеллектуальному, психическому, духовному и нравственному развитию детей, воспитанию у них патриотизма и гражданственности, а также реализация личности ребенка в интересах общества и в соответствии с Конституцией Республики Казахстан; защита детей от факторов, негативно влияющих на физическое, интеллектуальное, психическое, духовное и нравственное развитие.

Безусловно, эффективное функционирование механизма защиты прав и свобод в правовом государстве предполагает наличие особого набора инструментов и методов, к числу которых могут быть отнесены: конституционно-судебный механизм защиты прав ребенка; защита личных прав ребенка в судах общей юрисдикции; защита прав ребенка через органы прокуратуры; защита прав ребенка путем обращения к уполномоченному по правам человека в РК; Уполномоченный по правам ребенка при Президенте РК; международно-правовые формы защиты прав ребенка. [7]

На данном этапе специализированное законодательство в отношении несовершеннолетних не дает полного или полного перечня государственных органов и учреждений, осуществляющих государственную политику в интересах детей. Невозможно определить субъектов, ответственных за современное социально-правовое положение несовершеннолетних в нашем государстве. Систему государственных органов РК, представляющих интересы несовершеннолетних, можно условно разделить на два блока: правозащитный и социальный.

Уникальность внутренней системы в том, что во многих других странах нет такой сложной многоуровневой специализации государственных органов и учреждений.

Таким образом, конституционные гарантии защиты прав несовершеннолетних, гарантированные государством и под его непосредственным контролем, предназначены для применения норм международного права в Республике Казахстан. Решение проблем, связанных с защитой прав ребенка, должно взять на себя и гражданское общество. Только совместные усилия этих учреждений позволят в полной мере защитить права несовершеннолетних в нашей стране.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Тасбулатова А.А., Жатқанбаева А.Е. К вопросу об истории становления понятия «правовой статус ребенка». // Вестник КазНУ. Серия юридическая. – 2016. - № 4 (80). – С. 58-64.
2. Tasbulatova A.A., Zhatkanbayeva A.E. Revisiting legal protection of minors conscience against negative information in influence // Вестник КазНУ. Серия юридическая. - 2017. - № 1 (81).-С.74-78.
3. Тасбулатова А.А. К вопросу о некоторых «политических правах ребенка» в Республике Казахстан // Наука и жизнь Казахстана. – 2017. - № 6 (50). - С.192-197.
4. Tasbulatova A.A., A.E. Zhatkanbayeva A.E., Mariya Riekkinen. Revisiting the issue «Political rights of the child» in the Republic of the Kazakhstan //Известия Национальной Академии наук Республики Казахстан. Series of social and human sciences. - 2019. - № 2 (324). – С.13-18.
5. Тасбулатова А.А. Проблемы правовой защиты сознания детей и несовершеннолетних от негативного воздействия // Материалы Международной научно-теоретической конференции в рамках Сапарғалиевских чтений на тему: «Актуальные проблемы государственно-правового развития Республики Казахстан», посвященная 25-летию государственной независимости Республики Казахстан. – 2016. – С. 232-237.
6. Жатқанбаева А.Е., Тасбулатова А.А. О реализации международных норм в уголовно-исполнительном законодательстве Республики Казахстан по защите прав детей в сфере правосудия // Материалы международной научно-практической конференции на тему: «Актуальные проблемы современной науки», посвященной 75-летию заслуженного деятеля Республики Казахстан, д.ю.н., профессора Жалаири О.Ш. и 25-летию Евразийской юридической Академии им. Д.А. Кунаева. – 2017. - С. 112-124
7. Тасбулатова А.А. Система социальной поддержки студентов как компонент корпоративной культуры вуза // Материалы Республиканской научно-методической конференций «Актуальные проблемы преподавания юридических дисциплин в условиях интеграции» 24 ноября 2015г. – С. 73-78.

**ҚАЗАҚСТАНДА КӘМЕЛЕТКЕ ТОЛМАҒАНДАРДЫҢ ҚҰҚЫҚТАР МЕН
БОСТАНДЫҚТАРДЫ ҚОРҒАУДЫ ҚАМТАМАСЫЗ ЕТУДІҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ НЕГІЗДЕРІ**

Бекмуханбетұлы А., Баженова М.Д.

Балалардың қауіпсіздігі, олардың лайықты өмір сүру және даму құқығы қазіргі Қазақстан үшін ауыр тақырыптардың бірі болып қала береді. Өткен жылдың резонанстық мысалдары құқықтық, әлеуметтік және басқа да шаралардың үлкен кешеніне қарамастан, балалар азаматтардың әлсіз қорғалған санаты болып қала береді деп айтуға мүмкіндік береді. Өмірге, физикалық тұтастыққа, әлеуметтік қорғаудың жеткіліксіздігіне қауіп төніп тұр, ал кейбір аспектілерде күш-жігерге қарамастан күшейе түседі. Аталған проблемалармен қатар, біздің ойымызша, баланың өзінің болашағы мен бүгін туралы шешімдер қабылдауға қатысу құқығын, мемлекеттік органдарға жүгіну құқығын, ақпарат алу құқығын, деструктивті ақпараттан қорғау құқығын, бірлестіктерге құқықты және құқықтық әдебиетте саяси деп аталатын басқа да құқықтарды қамтамасыз етудің өзге де мәселелері өзектендіріледі. Осы зерттеудің көптеген тұжырымдары шенеуніктердің, білім беру мекемелерінің және қоғамның жекелеген өкілдерінің аралас реакциясына тап болуы мүмкін екенін түсіну.

Кілт сөздер: *баланың құқықтары, кәмелетке толмағандар, құқықтық мәртебе, мемлекет, қорғау.*

**LEGAL BASIS FOR ENSURING THE PROTECTION OF THE RIGHTS AND
FREEDOMS OF MINORS IN KAZAKHSTAN**

A. Bekmukhanbetuly, M.D. Bazhenova

The safety of children, their right to a decent existence and development continue to be one of the painful topics for modern Kazakhstan. The resonant examples of the last year allow us to

say that, despite a huge range of legal, social and other measures, children remain a poorly protected category of citizens. The threat to life, physical integrity, and the lack of social protection continue to persist, and in some aspects are getting worse despite the efforts being made. Along with these problems, in our opinion, other issues of ensuring the right of the child to participate in decision-making about his future and present, the right to appeal to state bodies, the right to receive information, the right to protection from destructive information, the right to associations and other rights that are commonly called political in the legal literature are also being updated.

Key words: *child rights, minors, legal status, state, protection.*

UDC 657.1

<https://doi.org/10.53355/ZHU.2022.102.1.043>

THE EFFECTS OF IFRS IMPLEMENTATION IN DEVELOPING COUNTRIES AND SOME OBJECTIVE EVIDENCE OF THESE EFFECTS FROM KAZAKHSTAN

A.M. Kadyrova

The study has attempted to investigate the implementation of IFRS in developing countries with example of Kazakhstani companies. Developing of the global system is always followed with simplification and parallel of difficulties. Having one standardized solution is not useful in this case, that is why moderate methods will have more positive effects.

The importance of the clear and comparable financial reporting stands at the priority level of the company interests in terms of profit increase and financial inflows. The theoretical and applied importance of the study lies in the opportunities of the unified standards in the development of international marketplace of the individuals and business units in general. The research organized observation and analysis of the Kazakhstani companies. Based on research and analysis in these article, it can be stated that the use of the global standard increases the attractiveness of the company and develops the international partnership and makes easy the process of investor's communication. Financial reporting advantages are the credibility of the reporting figures as it is important to rely on the information which the company provides to the public and the ability of the company to generate profit and attract investment. It tends many organizations to make right decisions and construct efficient strategy.

Key words: *Global accounting; financial reporting; international standards; financial disclosure; transparency;*

Global accounting provides the world with noticeable benefits and makes financial systems more linked. The quality of the financial reporting defines the way how reporting is organized and demonstrated to external users. It is critical to mention that globalization covers all aspects of the world development in technology, sciences and business operations. IFRS is one of the most important instruments which direct organizations to reach true assessment of company's development. "Accounting theory is a material field in Accounting. Historically, accounting predates monetary economy". [1] Basically, the international standards took place from 1960, however, the start of the history and real implementation was from 1966. [2] Then, in 2003, the first IFRS was released" that demonstrated the initial forms of the standards. [2] Moreover, every modern organization tries to enter to international market where business unit has more opportunities to grow and exchange information. Technology change opens many horizons of business and communication; the sharp increase of the fast information exchange and the most important it brings productive work and rise of humans' wealth. It is essential to emphasize that global accounting is the crucial part of the business and social development. To be more precise, the use of the global standard tends to

- reliability;

- growth of many international projects;
- cost minimization;

Currently, the use of global standard helps to reach cost optimization and overcome downturns of the economy. It is also critical to note that the main purpose of the innovative notion is the mutual benefit which brings positive outcomes and possible risks. Having strong financial system always order companies operation and increase credibility of the business. The use of global accounting demands some nations to know and get used to the system which was not known before, however, growth cannot be reached without education, information exchange and experience sharing between countries. Development of the capital market determines the need for global standards which maintain the processes of international expansion. Many countries base on the capital market development to evaluate the need to adapt global accounting, for example, the wide spreading accounting tendency tends many organizations to transfer reports to the new standards. For many nations, international standards came with concerns about human resources and capability of technology. It is critical to see the issue of transition as the mechanism that covers all the aspects of the economy; it is well known that any innovative system requires high attention of the society as from governmental regulation and any business unity.

“Globalization is a process of interaction and integration among the people, companies, and governments of different nations, a process driven by international trade and investment and aided by information technology”. [6] It is clear that the financial flow and attractiveness of the country play the crucial role to maintain and adapt the global standards.

In other words, there are crucial reasons to use the system and make clearer why standardization is actual and debatable issue of our modern world.

Evidently, markets demands the general rules that decrease the use of the various standards of the countries over the world. Obviously, the benefits of the global standards can bring enormous flow of the information and finances. Choi. F.D.S and Mueller G.G (1992) emphasized “the 14 driving forces of international standardization which are mainly focused on the financial market and brokers, raising of the foreign capitals, transnational companies, intergovernmental agreements, increase of professional auditor companies, international certificates, etc ” [7] The authors stated that “the concepts of the internationalization can be interpreted as the process of the harmonization”. [7]

However, some scientists considered that “*harmonization* is the improvements of comparability of financial reporting, when *standardization* is a proceeding where participants are required to follow only one accounting practice and it can be tighter interpreted and have more rules to follow”[8]. (Nobes and Parker, 2002, p. 43). The other scientists supposed that “*harmonization* is the accounting which begins with various practices and at the end comes to harmonization through classification to one method of accounting” and “*standardization* is where participants follow to the one standard of accounting and at the result of this process they achieve the unity”[9].

Many questions were directed to find out the way the reporting quality and organizations changed after the implementation. According to the study, for the company the adaptation brought:

- improvements in financial reporting,
- comparability and transparency,) expansion of activities (organizational changes, staff increase, new opportunities for the company). These advantages mostly take place in the organizations where the information acceptance brings positive effects to the companies.

The improvements in the financial organization and financial statement presentation are noticeable through the websites of the companies. The research results showed that many organizations increased the level of the financial performance. The analysis of the company’s websites shows that the organizations disclose information and the format of their financial performance becomes more visible and standardized. The importance of the reporting in accordance with IFRS is the ability to compare financial figures. For investors it makes easy the process of the company overview and escalates the business activities. (Partnership, international projects, cooperation etc). That is why the integration of IFRS is considered at the world level. International companies provide their personnel with international training programs: specifically,

ACCA training/courses; they bear expenditures and instruct the staff, organize foreign exchange activity, send their specialists to have the advanced training, support their employees with master's degrees. Especially, four biggest companies in Kazakhstan require specialists with a foreign education and provide training programs for their personnel.

To sum up, it is fair to say that Kazakhstani market has a lot of potential specialists who try to know more about the international standards. Governmental programs make a crucial contribution to raising the level of education by investing into foreign education abroad. The foreign exchange activities help to share experience and increase the connectivity of the companies.

This study is aimed to know the effects of the global accounting and their consequences to the companies. It is important to say that step by step the implementation will become relevant to the developing nation. Kazakhstan is a developing country, and its accounting system should be transformed deliberately, it can be time consuming, but accurate consideration of the issues helps to reach the effective decision. Global transformation of the existed system cannot be invaded in a short period of time.

REFERENCES:

- [1] Osho, Augustine E. & Ajayi , David Adelagun (2018). Relevance of Accounting Theory to Business Corporate Governance Performance in Nigeria , *Research Journal of Finance and Accounting*, volume 9.No 18. P 21
- [2] The History of IFRS development (2020) available at : <http://www.icaew.com> accessed at [11.10.2020]
- [4] Kazakhstan Country Study Guide Volume 1 Strategic Information and Developments(2013) By IBP, Inc p10
- [5] Central Asia Executive Summary Series KAZAKHSTAN COUNTRY PROFILE The Program for Culture & Conflict Studies Naval Postgraduate School Monterey, CA 2020
- [6] Globalisation and Standardization 2020 Globalization and Standardization | IEEE Standards University accessed in (11.01.2021)
- [7] International accounting seventh edition Frederick D.S Choi .Cary K.Meek 2011 Prentice hall new Jersey
- [8] Nobes C. Parker R. Comparative International Accounting , 7 edition, Pearson Education Limited , 2002.
- [9] Roberts C, Weetman P. Gordon P. International Financial Accounting : A Comparative Approach , 2 edition, Pearson Education 2002, p. 128.
- [10] Accounting Forum 29 (2005) 415–436 Measuring convergence of National Accounting Standards with International Financial Reporting Standards

ДАМУШЫ ЕЛДЕРДЕ ҚЕХС ЕНГІЗУДІҢ САЛДАРЫ ЖӘНЕ ҚАЗАҚСТАННАН ОСЫ САЛДАРДЫҢ КЕЙБІР ОБЪЕКТИВТІ ДӘЛЕЛДЕРІ

Кадырова А.М.

Қазақстандық компаниялар мысалында дамушы елдерде ҚЕХС енгізуді зерттеуге әрекет жасалды. Жаһандық жүйенің дамуы әрдайым жеңілдетумен және қиындықтарды параллель жеңумен қатар жүреді. Бұл жағдайда бір стандартталған шешімнің болуы пайдасыз, сондықтан қалыпты әдістер оң нәтиже береді.

Нақты және салыстырмалы қаржылық есептіліктің маңыздылығы пайда мен қаржы ағындарын ұлғайту тұрғысынан компания мүдделерінің басым деңгейінде. Зерттеудің теориялық және қолданбалы маңыздылығы жеке тұлғалар мен жалпы бизнес-бірліктердің халықаралық нарығын дамытудағы бірыңғай стандарттардың мүмкіндіктері болып табылады. Қазақстандық компанияларды бақылау және талдау ұйымдастырылған. Осы мақалада келтірілген зерттеулер мен талдауларға сүйене отырып, жаһандық стандартты қолдану компанияның тартымдылығын арттырады, халықаралық серіктестікті дамытады

және инвесторлармен байланыс процесін жеңілдетеді деп айтуға болады. Қаржылық есептіліктің артықшылығы - есеп беру көрсеткіштерінің сенімділігі, өйткені компания көпшілікке ұсынатын ақпаратқа, сондай-ақ компанияның пайда табу және инвестициялар тарту қабілетіне сүйену маңызды. Бұл көптеген ұйымдарға дұрыс шешім қабылдауға және тиімді стратегияны жасауға көмектеседі.

Кілт сөздер: жаһандық бухгалтерлік есеп; қаржылық есептілік; халықаралық стандарттар; қаржылық ақпаратты ашу; ашықтық.

ПОСЛЕДСТВИЯ ВНЕДРЕНИЯ МСФО В РАЗВИВАЮЩИХСЯ СТРАНАХ И НЕКОТОРЫЕ ОБЪЕКТИВНЫЕ СВИДЕТЕЛЬСТВА ЭТИХ ПОСЛЕДСТВИЙ ИЗ КАЗАХСТАНА

Кадырова А.М.

В исследовании была предпринята попытка изучить внедрение МСФО в развивающихся странах на примере казахстанских компаний. Развитие глобальной системы всегда сопровождается упрощением и параллельным преодолением трудностей. Наличие одного стандартизированного решения в данном случае бесполезно, поэтому умеренные методы будут иметь более положительный эффект.

Важность четкой и сопоставимой финансовой отчетности находится на приоритетном уровне интересов компании с точки зрения увеличения прибыли и финансовых притоков. Теоретическая и прикладная значимость исследования заключается в возможностях единых стандартов в развитии международного рынка отдельных лиц и бизнес-единиц в целом. В исследовании используется наблюдение и анализ казахстанских компаний. Основываясь на исследованиях и анализе, приведенных в этой статье, можно утверждать, что использование глобального стандарта повышает привлекательность компании, развивает международное партнерство и облегчает процесс общения с инвесторами. Преимущества финансовой отчетности заключаются в достоверности отчетных показателей, поскольку важно полагаться на информацию, которую компания предоставляет общественности, а также на способность компании генерировать прибыль и привлекать инвестиции. Это помогает многим организациям принимать правильные решения и разрабатывать эффективную стратегию.

Ключевые слова: глобальный бухгалтерский учет; финансовая отчетность; международные стандарты; раскрытие финансовой информации; прозрачность.

ӘОЖ 101.8:316.3(574)+128

<https://doi.org/10.53355/ZHU.2022.102.1.044>

СОПЫЛЫҚ РЕНЕССАНС ҚАЗАҚ ФИЛОСОФИЯСЫНЫҢ ДҮНИЕТАНЫМДЫҚ НЕГІЗІ РЕТІНДЕ

Нурбосынова Л.С., Берикова А.К.

Сопылықтың философиялық-дүниетанымдық, онтологиялық идеялары қазақ философиясының ажырамас бөлігі ретінде қарастырылады. Ұлттық әлеуметтік-философиялық ойдағы сопылық идеялардың көрінісі адамның әлемге, қоғамға, басқа адамдарға және т.б. тұтас көзқарасқа негізделген. Бұл проблеманың ерекшелігін, біріншіден, оның өзектілігі (болмысы); екіншіден, жалпыадамзаттық құндылықтар; үшіншіден, адам болмысының іргелі негізі бар ұлттық-тарихи дәстүр айқындайды. Сопылық қазақ философиясының дүниетанымдық негізі ретінде болмыстың рухани аспектілерін құрайды және адамның әлеуметтік және табиғи болмысының адами өлшемін, адам мен қоғамдық топтардың әлеуметтік бағдарлану бағытын ашады. Қожса Ахмет Яссауи, Сүлеймен Бақырғани, Ахмед Югнеки және басқалары болмыс магынасының

сопылық идеясын дамытуда ерекше орын алады. Сопылық іліміне сәйкес, болмыстың өзіннің өмір сүру мен дамудың негізгі заңдылықтары бар болса, сол секілді әлбетте әр адамда жеке тұлғаны рухани өлшемде жетілдіруге болатын жағдайлар бар.

Кілт сөздер: *сопылық, қазақ философиясы, мәдениет, Құдай, әлем, адамның мәні, болмыстың рухани негіздері, Қ.А.Яссауи, С. Бақырғани, А. Югнеки.*

Философия өзінің түп-тамырын ғасырлар қойнауынан тереңге тартып, өмірлік маңызы зор ресурстарға ие болған руханияттың, дүниетанымның қажетті құрамдас бөлігі ретінде Қазақстан аумағында да өз көрінісін тапты. Халықтың рухани даналығы адалдық, әділдік, адамгершілік және ақыл-ойдың "тойымсыз" қабілеті сияқты моральдық-адамгершілік қағидаттар негізі болып табылатын Мәңгілік мағынаны қамтитын өмірге деген ұлы махаббаттан тұрды. Исламның эволюциясы барысында сопылық діни – мистикалық ілім ретінде пайда болды, ол қосымша білімді ескере отырып, исламның негізгі тіректерін, оның негізгі ережелерін тереңірек және мұқият зерттеуді мақсат етті. Осы негізгі принциптердің синтезі ислам негізінде және сопылықтың пайда болуына әкелді.

Халықтың рухани даналығы, оның онтологиясы философиялық құрамдас бөлік ретінде негізінен көшпелі халықтың ерекшеліктерімен, оның тұрмысымен, әдеттерімен, әдет-ғұрыптарымен, салт-дәстүрлерімен, сондай-ақ қазақтардың бүкіл тарихи өмірі қоршаған әлеуметтік-мәдени ортаның әсерімен байланысты болды. "Протоказактардың болмыс шындығына тікелей жақындығы, байқалатын және қабылданатын әлемге сезімтал жақындығы, осы болмыстағы тамырлылық адамның уақытын, кеңістігін, ішкі әлемін, болмыстың басқа әлемдерін, болмыстың мәнін, адамгершілік қағидаларын түсінуде көрініс тапты" [1]. Қазақ ойлауы мен философиясының табиғатында адам бір бөлек тұрмайды, ол қоғаммен, табиғатпен, әлеммен үйлесімді өмір сүретін бүтіннің бір бөлігі болып табылады. Бірінші кезекте, бұл әлемдік тәртіпті сақтау көрсетеді, бұл табиғаттың ішкі рухани тұтастығын көрсетеді, өзіндік молшылықты, олай болса жоғары рухани құндылықтарының бірі болып табылады. Адамзаттың одан әрі өмір сүргісі келсе, онда ол табиғат заңдарын сақтауды міндеттейді, ал өмірдің мән-мағынасы болмыстың заңдылықтары терең тануымен байланысты болады. Болмыстың мәні "алтын ортаны", Аспан мен жер арасындағы үйлесімділікті, сыртқы және ішкі, субъективті және объективті, әлем мен ғарышты, табиғат пен адамды табуды білдіреді. Бұл тұжырымдама даосизмнің негізін қалаушы ежелгі қытай философы Лао Цзыдың идеяларын жандандырады. Бірақ бұл тұжырымдама шығыста ежелден келе жатқан дамудың парадигмасы ретінде жиі кездеседі.

"Протоказактарда табиғат абсолютті және мәңгілік бастама сияқты көрінді, оның ішінде өзіндік себептері, белсенділігі және өзгеру мүмкіндігі бар. Адам осы табиғатқа бағынады, ол адамға оның формалары мен тәсілдерін белгілейтін ғалам ретінде әрекет етті" [2]. Қазіргі тілде адамның қоршаған әлемге ұқыпты көзқарасының негізі экологиялық сананың болуы екенін атап өткен жөн. С.Л.Рубинштейн "адам және әлем" зерттеуінде: "адам өміріне шындықты іздеудің тағы бір мағынасы мен мәні - табиғаттың заңдылықтары мен құпияларын білу, танымның ғаламға енуі, адамның ғарыш кеңістігіне енуі - бұл хабардарлық, таным күшінің сезімі, сондықтан адамның ұлылығы" [3,109]. Егер "адамның ұлылығы" XV-XVI ғасырларда батыс Қайта өрлеу дәуірінің ойшылдарымен жақсы айтылған болса, онда Шығыста бұл идея сопылық Қайта өрлеу дәуірінде, атап айтқанда К.А.Яссауи, С.Бақырғани, А.Югнеки ілімдерінде дамыды. Адам рухының байлығы, оның ішкі әлеуетінің өзін-өзі ашуы, рухани әлемінің этикалық, психикалық (философиялық) принциптерге толы болуы бейбітшілік пен болмыстың негіздерімен тікелей байланысты. Бұдан әрі С.Л.Рубинштейн өз ойын жалғастыруда: "Мұндай идеалды мақсат адамды өзінің жеке мүдделері үшін күрестен ажыратады, өз өміріне қатысты жоғары бастаманы дамытады" [3,110]. Қазақ ойлауының табиғаты, сайып келгенде, өзін-өзі тануы шексіз дала кеңістігін ойлаумен сипатталады, демек, жанның кеңдігі, нақты шешімдерді тез қабылдау және өмірдегі орнын түсіну, демек, әлемге деген көзқарастың тұтастығы. "Гилгамеш эпосында" осындай сөздер бар: "далада кім дүниеге

келді - оның күші керемет!" Мұндай өзін-өзі бағалау дәстүрі көшпелі түркілердің поэзиясынан жақсы таныс. Ондағы адам өзін ғаламмен тікелей байланыстырады. Жер бетінде көшпенді өзін тәуелсіз және шексіз күшті сезінеді " [4].

XV ғасырдың қазақ ақыны Қазтуған: " мен бұлттарды, айды тұтып, үдетемін, күнді күңгірттен тазартамын", - деген. "Фольклорда, түркі көшпелі тайпаларының поэзиясында дала - жердің, болмыстың шынайы бейнесі, ал таулар әлдеқашан ұлылықтың, даналықтың, рух биіктігінің символына айналған" [4,33]. Осыған байланысты қазақтар өз өмірлерін ұйымдастырды, онда табиғатпен-ғаламмен, даламен сәйкес келетін мағынаны тапты. Айта кету керек, адам - жаратушы мен табиғаттың ерекше жаратылысы, гуманизм мен рационализмге ие барлық тіршілік иелерінің бірі, екі принциптің үйлесімі даналық деп аталады. Қазақ дүниетанымындағы даналық "...ол халықтың тарихи санасымен тығыз байланысты" [5,127]. Ерекше көшпелі өмір салты, біздің ойымызша, адамның бірегейлігімен, өмірдің әртүрлі жағдайларына бейімделу қабілетімен өзара байланысты. Ақылдың ептілігі, интуитивті инстинкт және жоғары өзін-өзі ұйымдастырудың табиғи принциптері оның бірегейлігінің бірнеше аспектілерінің бірі болып табылады. Бірақ бұл біржақты талдау болар еді. Адам табиғаты әртүрлілікпен және тұрақсыздықпен ерекшеленетіні белгілі. Адамның басқа да тірі жәндіктердің айырмашылығы, өз қабілеттерің еңсеруге, ғаламның ажырамас бөлігі бола алады және одан да жоғары көтеріле алады. Бұл ерекше қасиет-адамның таңғажайып және маңызды ерекшелігі. П.С.Гуревич адамның бірегейлігін көреді"... адамның идеалды түрде табиғаты аяқталмаған және мүмкіндік ретінде берілген, болмыстың ерекше шексіз өзгерістерінде, өмірдің оқиғалары өзін-өзі дамыту ретінде көрінеді..." [6]. Көшпелі өмір салтының бірегейлігі ерекше менталитет пен дүниетанымды қалыптастырды. Еуразияның қақ ортасында өмір сүрген көшпенділер ойлау мен қоғамдық ұйымдастырудың өзіне ғана тән ерекше тәсілін қалыптастырды. Егер біз өмірдің мәні туралы мәселені адам емес, өмір сүру жағдайлары, ғарыш, әлем, жалпы табиғат үшін де, атап айтқанда адам үшін де әмбебап болып табылатын болмыстың айналы негіздері қояды деген болжамнан шығатын болсақ. Сондықтан көшпендінің өмірі табиғатпен тығыз байланыста болып, оған деген парасатты қарым-қатынаста болды, бұны ата-бабаларымыздың қалдырған салт-дәстүрлері, әдет-ғұрыптары, баға жетпес даналығы дәлелдейді. Қазақ философиясының басты мәселесі - адам-әлем. Бұл арақатынаста болмыстың мәні мәселесінің әлеуметтік-философиялық аспектісі ашылады. Қазақ халқы, дала сияқты, жаңа идеялардың толқынына ашық болды және діни адамгершілікке жат емес. Қазақ көшпенділерінің ділі басқа этностар мен мәдениеттерге деген толеранттылықпен айқындалды.

Сопылық діни-мистикалық бағыт ретінде болмыстың мәні, пайда болуы және негізгі заңдылықтары туралы терең философиялық мағынаға ие болды. Бұл оның бірегейлігі, сарқылмас және рухани даналықтың тұрақты көзі. Өз ішіндегі сопылық бірқатар түсіндірулерге ие болды, бұл бағыттарды тудырды. Оның нұсқаларының бірі араб-мұсылман мәдениетіне, әсіресе сопылық поэзияға үлкен әсер еткен интеллектуалды сопылық болды. Сопылық Құдайға бағытталған, ол рухани кеңістіктің жолын және құдайға табынуды таңдайды, оның түпкі мақсаты абсолютті білу болып табылады. Құдайға деген сүйіспеншілік сопылыққа абсолютпен толық үйлесімділікке қол жеткізуге мүмкіндік береді, атап айтқанда құдаймен бірігу, онда тіпті "Құдай" және "адам" ұғымдары да жоғалады. Махаббат пен даналық жолы адамға бір уақытта үйлесімділік пен бақылауға қол жеткізуге, осылайша өзінің жұмағын құруға мүмкіндік береді, онда ол мәңгілік мұхитқа енгенге дейін бақытты сезінуі мүмкін. Басқаша айтқанда, мистикалық өзін-өзі тануда Құдайды түсіну орын алады: "кім өзін біледі, Құдайды біледі" (Құран).

Сопылықтың тағы бір нұсқасы - діни бұйрықтардың сопылығы, ол дүниетанымға өте қатал, экстремалды мағынада орнатумен үлкен саяси күшке ие. Сопылық бұйрықтар біздің ғасырда маңызды рөл атқарады, олар Африка, Түркия, Сауд Арабиясы, Иран және басқа да мұсылман елдеріндегі қалың бұқараның өмірін бақылайды. Сонымен қатар, ислам

қоғамының әлеуметтік жадында Мұхаммед пайғамбардың аскетизмге деген құрмет сезімі сақталғанын ұмытпау керек, ол қалыс қалуды ең жоғары ерлік деп санайды. Аскетизм - абсолютке қызмет етудің бір түрі, онда қалыс қалу, жердегі игіліктерден, ләззаттардан бас тарту жарияланады. Сопылықтың, сондай-ақ жалпы исламның әсері философиялық дүниетанымның ажырамас бөлігі болды және мұсылман шығысы мен жалпы мәдениеттің әлеуметтік-саяси өмірінің одан әрі дамуына тікелей әсер етті.

Шығыста дін мен философияның антропоцентрлік бағыты тарихи тұрақты сипатқа ие деп саналады, оның негізгі тәсілдері б.з.д. VI ғ.- VIII ғасырлар бойы айтарлықтай өзгерген жоқ. Ислам ерекше бағыт болып табылады. Ислам сопылық бағыт аясында адамға деген көзқарасын және оның өмір сүруінің мағынасын береді. "Ортодоксальды исламнан күрделі философиялық негізімен және соған сәйкес антропологиялық іліммен ерекшеленетін суфизмде христиан идеялары (адам Құдайдың бейнесі мен ұқсастығы ретінде) және буддизм мен индуизмге тән идеялар (пантеизм, йогалық тәжірибе) біріктірілген. Сопылық діни талаптардың сыртқы сақталуына емес, адамның ішкі өзін-өзі жетілдіруіне назар аударады, бұл, сайып келгенде, ондағы Құдайдың орындалуын білдіреді" [7]. Сопылардың әлемдік мәдениетке қосқан елеулі үлесін жоққа шығармаймыз, өйткені XXI ғасырдағы мұсылман мәдениеті Ренессансы, сопылық қазақ даласына жат емес, керісінше, қазақтың жанына жақын терең ойды қамтыған және XIX ғасырға дейін қоса алғанда маңызды рөл атқарған. "Әлемдік сопылықтың құрамдас бөліктерінің бірі - қазақ философиясы. Оның әлемдік сопылық ғылымның қазынасына қосқан үлесі айтарлықтай - ол сопылықтың мазмұнын адам мен әлем мәселесін, адамның мәні, оның Құдаймен және ғарышпен байланысы туралы жаңа көзқараспен байытып, адам мен Құдай, адам мен әлем арасындағы шынайы (махаббат) қарым-қатынасқа басты назар аударды" [8]. Қазақ даласы "ақылды жүрек" тұжырымдамасын дамыту және тарату үшін құнарлы орта болды, "сопылықтың өзін-өзі жетілдіру жолы адамның жүрек кеңістігінде жүзеге асырылады" [8]. Сопылық тұжырымдамасының бұл тұжырымы қазақ рухына өте жақын болды. Сопылық тұжырымдамасы Абай Құнанбаев, Шәкәрім Құдайбердиев, Шоқан Уәлиханов, Ыбырай Алтынсарин, Мағжан Жұмабаев, Сұлтанмахмұт Торайғыров және т. б. көрнекті мәдениет қайраткерлерінің шығармашылығында көрініс тапқаны белгілі. Мәдениеттің тарихи және руханилығы ұлттық өзін-өзі тануда ерекше құндылыққа ие және оны әр адам қабылдайды және оның құндылықтарының жоғары интеграциясы ретінде әрекет етеді, демек ол мағынаның болуын білдіреді. Жоғарыда атап өткеніміздей, көшпелі мәдениеттің ежелгісі ата-бабалар табынуымен, қабірлер мен храмдарға табынумен байланысты. Бұл табыну, құрмет, сондықтан біз сапарды діни сеніммен байланыстырамыз. Хаджи Байрам-и Вели Рахметуллахи-алейх мұсылмандары үшін жыл сайынғы күнтізбеде: "ғалымдар мен әулиелердің қабірлеріне барыңыз! Бұл ұлы адамдар оларға барғандарды қолдайды". Ұлттық ойлаудың құндылығы "аруақ" ұғымы болып табылады: "Алла бұйырса, аруақ қолдаса". Біздің зерттеуіміздің тақырыбына сәйкес "аруақ" ұғымы терең әлеуметтік-философиялық мағынаны қамтиды. Әрбір адам өмір сүріп, аруақ деген қасиетті дәрежесіне көтеріле алмайды. Қазақтың халық ақыны әрі композиторы Қадыр Мырзалиев:

Адам боп оңай туғанмен

Адам боп қалу көп қиын.

Бұл әлемде адамның дүниеге келуі таза биологиялық процесті білдіреді, ал адам, тұлға болу тек қоғамда ғана мүмкін. Мәдениет пен қоғам адамға мағынаны табуға және шығармашылық қабілеттерін ашуға көмектеседі, яғни оның пайдалылығын анықтау және әлемге одан әрі қызмет ету үшін қоғамда өзін-өзі жүзеге асыруды көздейді. "Қалыпты, дұрыс дамып келе жатқан адам бір кездері өзінің өмірін бағалау мәселесіне тап болуы керек" [9,180]. Осыған байланысты аруақ дәрежесіне халықтың ісіне үлес қосқан, ру, қауымның ар-намысы мен қадір-қасиетін арттырған әлеуметтік маңызы бар тұлғалар бой көтеруде. И.Сүлейменов "Қазақ философиясының негіздерінде" адам өлгеннен кейін әулиелер қатарына қосу үшін, адамның өмірінің мән-мағынасы мен іс-әрекеттері игілікке,

мейірімділікке, қайырымдылықке толы болу керек, яғни "тарихи тұлғаларды олардың физикалық өлімінен кейін әулиелер қатарына жатқызу дәстүрлері бір жағынан халықтың ұлы ұлдарының жарқын бейнелерін есте сақтауға деген ұмтылысымен және халық кейіпкерлерінің рухандыратын бейнелерін ұрпақтарға тәрбиелеу үшін үлгі ретінде қызмет етуге деген қамқорлықпен байланысты" [10,165], немесе жоғары мағынаға ие болудың дәлелі ретінде. Әулиелерге табыну исламда кең таралған. Қазақ қоғамдық санасында әулиелер табынуы ата-бабалар табынуымен тікелей байланысты болған. Осыдан аруақтар туралы ошақтың қамқоршысы ретінде танымал идеялар бар"...бақыт пен амандық, адамдарды қауіп-қатерден сақтандырады, жақсы ойлар ұялатады" [11] көзі тірісінде, ал өмірден кейін кез келген қазақ өзінің соңғы пана, егер жақын болмаса, онда қасиетті орындардың (мазарлар, жерлеу орындары) жанында болуын қалады. Мұсылмандардың санасында Құдайдың үкімі күні әулиелер қолдау көрсетеді деген сенім берік орныққан.

VIII. бастап Орта Азия халықтарының исламдануы. мәдениет пен өркениеттің өркендеуіне ықпал етті, өйткені ол өзіндік мәдениеттің пайда болуына және одан әрі дамуына ықпал ететін көшпелі ойлау тәсілі мен рухани-адамгершілік дәстүрлерінің бірегейлігіне ішкі ұқсас негізгі рухани білімдер мен этикалық құндылықтарды қамтыды. Қазақтар өз ата-бабаларын әрдайым құрметтейтін, сондықтан қазақ мәдениетінде үлкендерге деген құрмет айқын көрінеді. Ата-бабаларды қазақтардың қастерлеуі басқа дүниелік өмірге сену фактісі болып табылады, ал басқа дүниелік өмір бар болса, адам өзінің мінез-құлқын бақылай отырып, әділ өмір жүргізуі тиіс. Өмірдің мәні мәселесі адамның өмірін ұзартуға әкелетін құндылықтарды сіңіруі керек, атап айтқанда "...болмыс алдындағы борышты сезіну және тәннің жойылуы рухани дүниеге келгеннен басқа ештеңе болмайтын ақиқатқа қызмет ету қажеттілігі" [9,80-81], рухани даму үрдісі басым болатын қазақ философиялық ойының негізін құрайтын мағынаны дамытудың сопылық қағидатын білдіреді және тәннен бас тарту. Мысалы, Абай еңбек (4,42сөз.), білім (38,18сөз.), басқаларды түсіну өнері (31,37сөз.), сондай-ақ адалдық, әдептілік, ата-ананы құрметтеу сияқты жағымды мінез-құлық белгілері (29сөз.) рухани жетілудің қайнар көзі болып табылады, одан кейін жақсы есім, сөз және іс жүреді. Надандық, жалқаулық, қатыгездік сияқты жағымсыз қасиеттер (38 сөз.), азғындық, өзімшілдік (38сөз.), мақтаншақтық, немқұрайлылық (19,30сөз.), алдын ала ештеңені ойламау, көңіл болмеу(32сөз.) "адамның болмысын жоғалтуға және аңға айналуға" әкеледі (38сөз.) Және жоғарыда көрсетілген оң қасиеттерде ғана өмірдің шынайы мағынасын жүзеге асыруға болады. Қазақ философиясы, оның дүниетанымдық негіздері сопылықпен тығыз байланысты. Сопылық адамның өзін-өзі жетілдіру арқылы дамуын болжайды, ол адамды және оның ерік-жігері мен шығармашылық қабілеттерін ескере отырып, осылайша біртіндеп тәндік принциптерді жояды. Қасиетті хадис көрсетеді: " адамдар сені жақсы көрсін деп қаласаң, онда материалдық байлықтарға мән берме". Жердегі жақсылықтардан бас тарту және Ақиқаттың Мәңгілік заңдылықтарын білу, түпнұсқаға жақындау, демек, болмыс пен өлместіктің мәңгілігі - сопылықтың "ақылды жүрек" тұжырымдамасы ретіндегі негізгі мәні.

Қожа Ахмет Яссауи өмір мәнінің сопылық идеясын дамытуда ерекше орын алады. "Дивани Хикмет" (Даналық кітабы) - философиялық-онтологиялық және діни-мистикалық мазмұндағы өлеңдер жинағы. Кітап аскетизм мен кішіпейілділікті уағыздайды.

Қ.А.Яссауидің пікірінше, ақиқатқа апаратын жол бұл құдайға апаратын жол. Құдай барлық жерде бар, мәңгі өмір сүреді, дейді Қ.А.Яссауи. Жаратушының ұлылығын білу - адам өмірінің мақсаты. Бұл адам баласына ақыл-ой мен жүреппен (сезіммен) беріледі, онымен бірге интуитивтік жоғары сезіммен де беріледі, ал оны біз адам мен Құдай арасындағы өте сезімтал түрде берілетін, ерекше қарым-қатынас формасы ретінде ойлау процесі деп қарастырамыз. Қ.А.Яссауидің пікірінше, әр адамда жеке тұлғаны жетілдіруге мүмкіндік беретін жағдайлар бар. Біріншіден, тағдырдың шынайы мағынасына жету үшін адам белгілі бір мақсатпен Құдай берген бостандыққа ие. Яғни, тек бостандық қана емес, шындықты түсінуге, шынайы мағынаны таңдауға және табуға және оны іс жүзінде жүзеге асыруға бірегей мүмкіндік беретін таңдау

еркіндігі. Еркіндік, С.Кьеркегор бойынша, таңдау актісінде жатыр - шешім, онда адам өзін өзі таңдайды және өмірдің мағынасын жасаушы болады. Ежелгі дәуірден бүгінгі күнге дейінгі әлемдік ойдың тәжірибесі еркіндіксіз адамның іс-әрекеті жоқ екенін көрсетеді. Бостандық - бұл құндылықтар жүйесінің орталық элементі болып табылады. Адамның құндылықтары адам өмірінің мағынасымен тығыз байланысты. К.А.Яссауидің "Диуани Хикмет" ("Даналық кітабы") атты еңбегінде, сопылықтың негізгі өмірлік міндеті – бұл Құдайды түсінудің төрт жолынан өту - 1. Шарифат (ислам заңдарының жинағы), 2. Тарих (суфизм идеясы, аудармада "жол, саяхат" дегенді білдіреді); 3. Какихат (құдаймен рухани бірлестік әлемі), 4. Мағрифат (дінді зерттеу және тағайындау), содан кейін сіз осы Мәңгілік әлеммен бірігіп, уақытша "Мен"-ді жойып, мәңгілікке қарағанда тек елес ретінде көріне бастайды. К.А.Яссауидің пантеистік ілімінде, яғни Құдай Мен әлемді сәйкестендіруде мистикалық тәжірибе маңызды сәт болып табылады. Медитация кезінде сопылар ақыл-ой мен физикалық күштердің үлкен энергиясын алды. Осылайша, әр сопылық абсолютті ақиқатты бейнелейтін Алланы білу жолдарын білуі керек. Адам Аллаға сенуі керек, өйткені Алла-ақиқат, ақиқатты білу, сіз Алланы білесіз, демек сіздің өміріңіз адам тағдырын толығымен жүзеге асыра алатын мағынаға толы болады.

Қ.А.Яссауидің кенже замандасы, шәкірті және пікірлес адамы Хакім Ата сияқты танымал Сүлеймен Бақырғани болған. Сүлеймен Бақырғанидің "Дивани Хикметтің" әсерімен жазылған кітабы "Замму назир кітабы" деп аталады (Ақыр заман туралы кітап). Шығарманың негізгі идеясы - айдың астындағы немесе Әл-Фараби жазғандай, "ай астындағы әлемінде ештеңе мәңгі емес" және Құдайдың қалауымен жасалған барлық тіршілікке болмыс пен болмыстың қайтымдылық принципі істейді. Бәрі өзінің логикалық тұжырымына келгенде және әлем өз өмірін тоқтатса, әлемді қайта құратын және бәрі өмірге қайта оралатын Құдай ғана қалайды. Бұл шығарма ғасырлар бойы Орта Азия мен Қазақстанның барлық оқу орындарында (медреселерінде) Ислам идеяларын насихаттау мақсатында оқу құралы болып келді.

"Хибатул-Хақайк" (Ақиқат сыйы) - Азиз Ахмет Мухмуд-ұлы Югнекидің бізге жеткен жалғыз кітабы. Оның негізгі ойлары - адамның адаммен, қоғаммен, әлеммен бірге өмір сүруіне қажетті білімнің утилитаризмі, адамгершілік нормалары мен адамгершілік принциптері сәйкестендіріу керек. А.Югнекидің кітабында тағдырдың сыйы ретінде адамның өмірі бір рет ғана берілгендіктен, аса құнды және мәні жоғары, сауапты да абыройлы, кемел адамға лайықты өмір сүру керек деп мазмұндайды. Ниеттердің ізгілігі, өзін-өзі тану, өзін және әлемді жақсарту үшін жұмыс барысында адамгершілік пен әдептілік негізгі қағидаларын ұстану жұмыста іргелі болып табылады.

Шындығында, ислам, содан кейін сопылық қайта өрлеу қазақ халқының менталитетіне және оның философиялық дәстүрлеріне терең және пайдалы әсер етті. Бұл жағдайды Қ.А.Яссауи, С.Бақырғани, А.Югнеки, Ж.Баласағұни, М.Қашқари, А.Құнанбаев, Ш.Құдайбердиев және т. б. ойшылдардың шығармашылықтары көрсетеді. Кейінгі орта ғасырларда қазақ халқы тарихи алаңда өзін-өзі таныды және исламмен тікелей байланысты болмыстың шын мәнін іздеумен айналысты. Осыған сәйкес, болмыс мағынасының мазмұнын құрайтын барлық нәрсе дүниегекөзқараспен, түпкі дүниетаныммен байланысты және тек жалпы философиялық ұғымдар немесе діни идеялар түрінде көрінеді.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Орынбеков М.С. Предфилософия протоказахов. А.: Өлке, 1994. – 207б. /111/.
2. Альжанова Ч.К., Бегалинова К. К.. Қазақ ұлтының шығу тегі туралы сұрағы және оның алдын-ала философиясы.//Халықтың рухани мәдениеті /мақалалар жинағы/. Семей, 1996.61 б.
3. Рубинштейн С. Л. Адам және әлем. М.: Ғылым,1997. – 191б./73/.
4. Әуезов М. М. Иппокрена: уақыт құдықтарына бару. А.: Жібек жолы,1997. – 172б./33/.
5. Зарипова И., Зорин В. Даналық - менің махаббатым. Ақмола: "Ойшыл" философиялық клубы, 1996. – 168б.
6. Гуревич П.С. Адам әлеуметтік-философиялық талдаудың объектісі ретінде. Автореф. ... доктор филос. ғылымдар. М., 1991./22/.

7. Табиғат пен рух: философиялық мәселелер әлемі. / В. Л. Обуховтың жалпы ред. берілген/. – СПб., 1995. – 209б.
8. Бегалинова К.К. Сопылық әлем мен адамның діни-философиялық тұжырымдамасы ретінде. А., 1999. – 194б.
9. Иванов В.П. Адамның іс-әрекеті. Таным. Өнер. Киев: Наукова думка, 1977. 180 б.
10. Сүлейменов И. Философия бойынша дәрістер. А.: "Ататек", 1999. – 208б.
11. Коңар С.К. Қазақтардың дүниетанымындағы өлім мен өлместік мәселесі. Автореф. ...филос.ғ.к., 2000. 13 б.

ФИЛОСОФИЯ СУФИЗМА КАК МИРОВОЗЗРЕНЧЕСКАЯ ОСНОВА КАЗАХСКОЙ ФИЛОСОФИИ

Нурбосынова Л.С., Берикова А.К.

Философско-мировоззренческие, онтологические идеи суфизма рассматриваются как неотъемлемая часть казахской философии. Отражение идей суфизма в национальной социально-философской мысли содержит целостное отношение человека к миру, обществу, к другим людям и т.д. на основе целостного осознания. Специфику данной проблемы определяет, во-первых, ее актуальность (бытийственность); во-вторых, общечеловеческие ценности; в-третьих, национально-историческая традиция, имеющая фундаментальную основу человеческого бытия. Суфизм как мировоззренческая основа казахской философии составляет духовные аспекты бытия и раскрывает человеческое измерение социальной и природной реальности, направленности социальной ориентации человека и общественных групп. К.А.Яссауи, С.Бакыргани, А.Югнеки и другие занимают особое место в развитии суфистской идеи смысла бытия. Согласно учению суфизма, бытие имеет основные законы существования и развития, так же как абсолютно в каждом человеке есть условия, благодаря которым возможно совершенствование личности в духовном измерении.

Ключевые слова: *суфизм, казахская философия, культура, Бог, мир, сущность человека, духовные основы бытия, К.А.Яссауи, С.Бакыргани, А.Югнеки.*

SUFI RENAISSANCE AS THE IDEOLOGICAL BASIS OF KAZAKH PHILOSOPHY

L.S. Nurbosynova, A.K. Berikova

Philosophical and ideological, ontological ideas of Sufism are considered as an integral part of Kazakh philosophy. The reflection of the ideas of Sufism in the national socio-philosophical thought contains a holistic attitude of a person to the world, society, other people, etc. on the basis of holistic awareness. The specifics of this problem are determined, firstly, by its relevance (beingness); secondly, by universal values; thirdly, by the national-historical tradition, which has the fundamental basis of human existence. Sufism as the ideological basis of Kazakh philosophy constitutes the spiritual aspects of being and reveals the human dimension of social and natural reality, the orientation of the social orientation of a person and social groups. The skin of A.Yassawi, S.Bakirgani, A.Yugneki and others occupy a special place in the development of the Sufi idea of the meaning of being. According to the teachings of Sufism, existence has the basic laws of existence and development, just as absolutely every person has conditions through which it is possible to improve the personality in the spiritual dimension.

Key words: *Sufism, Kazakh philosophy, culture, God, the world, the essence of man, spiritual foundations of being, K.A.Yassawi, S.Bakirgani, A.Yugneki.*

ЖАУАПКЕРШІЛІГІ ШЕКТЕУЛІ ҚОҒАМНЫҢ АЗАМАТТЫҚ-ҚҰҚЫҚТЫҚ ЖАҒДАЙЫ

Мусекенова А.А., Кыдырқожанова Б.

Мақалада Қазақстан Республикасының қоғамында болған әлеуметтік-экономикалық өзгерістер кәсіпкерлік айналымына жаңа заң институттарының пайда болуына әкеп соққандығы туралы, және сол өзгерістердің заң нормаларында қандай орын алғанын көрсетеді. Өзгерістердің бірі, заңды тұлғаның пайда болу себептері кәсіпкерліктің дамуының алғашқы қадамдары екені көрсетіледі. Заңды тұлғаның топтары, оның ішінде коммерциялық заңды тұлғаның түрлері анықталынады. Сонымен қатар, мемлекетіміздің әлеуметтік-экономикалық халін тұрақтандыру барысында Қазақстан Республикасының азаматтарымен құрылған «Жауапкершілігі шектеулі серіктестіктерінің» мемлекет экономикасының дамуына қосатын үлесі көрсетіледі. Солтүстік Қазақстан облысының тумасы Андрей Стрелец-тың үлкен үлесі айтылып өтіледі. Сонымен қатар, мақалада жауапкершілігі шектеулі серіктестіктің Қазақстан Республикасындағы азаматтық-құқықтық жағдайы көрсетілген. Жауапкершілігі шектеулі серіктестіктің құқықтық жағдайын көрсететін заң нормасы пайда болмай тұрып қандай заң нормалары немесе ережелер қолданылғандығы туралы ақпараттар көрсетілген. ЖШС туралы заңның ескі заңмен салыстырмалы арақатынасы қарастырылған. Ескі заңдағы жауапкершілігі шектеулі серіктестіктің құқықтық жағдайының қазіргі заңнан айырмашылығы көрсетілген. ЖШС құру барысында қандай да бір орын алған өзгерістер туралы жалпылама түсінік берілді. Жауапкершілігі шектеулі серіктестіктің Қазақстан Республикасының экономикасына әсері көрсетілген.

Кілт сөздер: заңды тұлға, коммерциялық ұйым, жауапкершілігі шектеулі серіктестік, кәсіпкерлік, заң нормалары.

Қазақстан Республикасының қоғамында болған саяси, әлеуметтік-экономикалық өзгерістер мүлік және кәсіпкерлік айналымының әртүрлі субъектілерінің қызметін реттейтін жаңа заң институттарының пайда болуына әкеп соқты. Бұл өзгерістердің салдары жаңа ұғымдар мен терминдердің теориялық және практикалық дамуы болып табылады. Олардың бірі- заңды тұлғаның әртүрлі ұйымдық-құқықтық нысандарының құқықтық сипаттамасы, сондай-ақ заңды тұлғаларды бір-бірінен ажырататын белгілер болып табылады. Яғни, заңды тұлғаның пайда болуына тоқталып өтетін болсақ, пайда болудың себептері мақаламыздың мәнін нақтылайды деп түсінеміз. Сонымен, қоғамымыздың бірнеше топтарға бөлініп, күрделі қауымдастық құруы; экономикалық қатынастың пайда болып дамуы; бәсекеге қабілетті ұйым құра отырып, мақсатты нәтижеге жету мүддесінің болуы – заңды тұлғаның пайда болу себептері болып табылады. Мақсаты - мемлекеттің капиталын біріктіріп, кәсіпкерліктің қомақты түрімен айналысып, капиталды тиімді түрде басқару болып табылады. Заңды тұлғаны құрылу мақсатына қарай, жоғарыда айтып өткеніміздей, екі нақты топқа бөлуге болады. Олар: коммерциялық заңды тұлғалар және коммерциялық емес ұйымдар. Біздің тоқталып өтетін тобымыз, коммерциялық заңды тұлғалар. Коммерциялық заңды тұлғалар – ұйымдық құқықтық нысанда құрылады, және өз ішінде бірнеше ұйымдарға бөлінеді. Оларды атап өтетін болсақ: мемлекеттік кәсіпорын, қазыналық кәсіпорын, өндірістік кооператив, шаруашылық серіктестік, акционерлік қоғам. Бұл ұйымдардың атқаратын қызметтері әртүрлі. Заң нормаларыда басқаша құқық жағдайларын атқарады. Бірақ, мақсаттары мемлекеттің экономикалық жағдайын жақсартып, кәсіпкерлікті дамыту болып табылады.[1]

Мақаламыздың нақты мағынасына тоқталатын болсақ, біз шаруашылық серіктестіктің бір түрі – жауапкершілігі шектеулі серіктестік жайлы сөз қозғаймыз.

Мемлекетіміздің әлеуметтік-экономикалық халін тұрақтандыру барысында Қазақстан Республикасы азаматтарының құрған «Жауапкершілігі шектеулі серіктестіктерінің» қосқан үлесі зор деп атап айтсақ болады. Жауапкершілігі шектеулі серіктестік дегеніміз - құрылу барысында бір немесе бірнеше адам үлес қосқан, жарғылық капиталы құрылтай құжаттарымен анықталған мөлшерде әр қатысушыға теңдей үлесте бөлінетін серіктестік.[2]

Жауапкершілігі шектеулі серіктестікке мүше болғысы келген азаматтар саны шектелмейді. ЖШС құрылу барысында міндетті түрде бірнеше мүше болуы қажет, және жарғылық капитал әр қатысушыдан алынуы керек. Жарғылық капитал жауапкершілігі шектеулі серіктестікті дамыту үшін жұмсалынбайды. Бұл капитал тек қана ЖШС банкрот болған жағдайда ғана компанияның немесе фирманың борыштарын жабу үшін, қызметкерлердің жалақысын төлеу үшін ғана қолданылады. Яғни, жауапкершілігі шектеулі серіктестіктің даму үдерісі бастапқы сатыда өте қиын болып табылады. Осыған орай, Солтүстік Қазақстан облысының тумасы Андрей Стрелец-тың жауапкершілігі шектеулі серіктестік бастау жолын мысалға келтірсек болады. Солтүстіктің тумасы кәсіпкерлігінің бастапқы жолында көптеген қиындықтар көрген, оның бірі - бірінші сатыдағы кәсіпкерлікті жүргізу барысындағы тәжірибесіздікпен және соның салдарынан туындаған шығындар болып табылған. Бір жылдың ішінде тәжірибе жинап, жер ісін өңдеуді, ісін жүргізуді үйреніп, тәжірибе жинап, келесі жылғы маусымнан жетістіктер көрсете бастаған. Қазіргі таңда Андрей Стрелец тек Қазақстан Республикасында ғана емес, шет мемлекеттерде өзінің ЖШС-тігі шығаратын органикалық картоппен танымал. Яғни, Андрей Стрелец сияқты жауапкершілігі шектеулі серіктестіктері бар Қазақстан азаматтары республикамыздың экономикалық жағдайына зор үлес қосып жатыр.[3]

Бастапқыда, азаматтық құқық ғылымында жауапкершілігі шектеулі серіктестіктерді кешенді зерттеуге жеткіліксіз көңіл бөлінді. Бірақ, кейіннен жауапкершілігі шектеулі қоғамдардың құқықтық жағдайын, оларды құру тәртібі мен қызметін одан әрі зерттеу осы құқықтық қатынастарды құқықтық реттеудің теориялық дамуындағы олқылықтарды анықтауға, жауапкершілігі шектеулі қоғамдар туралы заңнама нормаларының біркелкі қолданылуын қамтамасыз етуге, құқықтық реттеудегі қайшылықтар мен дәлсіздіктерді болдырмауға мүмкіндік берді. Сонымен қатар, бұл азаматтық құқықта жауапкершілігі шектеулі серіктестіктерді құру процесі мен қызметін реттеу үшін қолданылатын категориялардың қолданыстағы жүйесін түсінуге, сондай-ақ азаматтық құқық ғылымының тұжырымдамалық аппаратына енетін кейбір анықтамаларды тұжырымдауға және сол арқылы демократиялық мемлекеттің қалыптасуын қамтамасыз ететін құқықтық мәдениетті қалыптастыруға айтарлықтай үлес қосуға мүмкіндік берді.

Қазақстан Республикасының тарихында 1991 жылға дейін жауапкершілігі шектеулі серіктестік туралы заң болмаған. 1991 жылға дейін Қазақ ССР-інде "Қазақ ССР-індегі меншік туралы" және "Қазақ ССР-індегі кәсіпорындар туралы" секілді заңдарда ЖШС тек қана жалпылама түрде көрсетіліп өткен. Яғни, 1991 жылдың басында жауапкершілігі шектеулі серіктестіктің құқықтық жағдайын реттейтін заң нормалары болмаған. Осы жағдайға нақты арналған жалғыз арнайы нормативтік құқықтық акт КСРО Министрлер Кеңесінің 1990 жылғы 19 маусымдағы № 590 қаулысымен бекітілген "Акционерлік қоғамдар және жауапкершілігі шектеулі қоғамдар туралы" ереже болды. Бұл ережені оның жекелеген кемшіліктерін ескерген кездің өзінде де, ереженің құқық тұрғысынан ұсынылуы мен қарапайым тілде, нақты дерек бергені үшін өте жоғары бағалаған. Сонымен, жауапкершілігі шектеулі серіктестік деп жарғылық қоры бар, мөлшері құрылтай құжаттарымен анықталатын және міндеттемелер бойынша тек өз мүлкі шегінде жауап беретін қоғам танылды. Әрбір серіктестікте тек қана өзіне тиесілі жеке фирмалық атауы және фирмалық атаудың қысқартылған түрі болды. Сонымен қатар, серіктестіктің қандай қызмет атқаратыны туралы, ол қызметтің толық мәні және басқа серіктестіктерден қызмет түрінің айырмашылығы туралы нақты мәлімет болды. Осы кездегі ЖШС-ның құқықтық жағдайының негізгілеріне тоқталып өтсек:

- кемінде екі қатысушының болуы;
- жарғылық қордың ең төменгі мөлшері - 50 000 рубль;
- тіркелу кезінде әрбір қатысушы құрылтай құжаттарында көрсетілген салымның кемінде 30% - ын енгізуге міндетті болды;
- салымды енгізу банк құжатымен расталуы тиіс еді;
- егер құрылтай құжаттарында өзгеше белгіленбесе, бір жыл ішінде салым салу мерзімін өткізіп алғаны үшін қатысушы жылдық 10% төлеуге міндетті болды.[4]

Қазіргі Қазақстан Республикасының «Жауапкершілігі шектеулі және қосымша жауапкершілігі бар серіктестіктер» туралы заңымен салыстыратын болсақ, көптеген өзгерістер бар. Мысалға, қазіргі заңда бір азаматта жеке өзі ЖШС құра алады, тек айырмашылығы құрылтай шарты қажет емес. Яғни, 1991 жылдан 1998 жылға дейін осы бағытта көптеген зерттеулер мен жұмыстар жүргізіліп, 1998 жылы Қазақстан Республикасының «Жауапкершілігі шектеулі және қосымша жауапкершілігі бар серіктестіктер» туралы заң өз күшіне енді.

Мақаланың тақырыбы - жауапкершілігі шектеулі серіктестіктің және оның қатысушыларының құқықтық жағдайын реттейтін құқықтық актілер, осы нормативтік актілерді қолдану тәжірибесі және осы проблемаларды қарастыратын ғалымдардың көзқарастары болып табылады. Қазақстан Республикасында жауапкершілігі шектеулі серіктестіктің құқықтық жағдайын реттейтін заңнамаларға тоқталатын болсақ, ең негізгілері: жоғарыда айтып өткен, «Жауапкершілігі шектеулі және қосымша жауапкершілігі бар серіктестіктер туралы» заңы, «Қазақстан Республикасының азаматтық кодексі» болып табылады.

Қазақстан Республикасының «Жауапкершілігі шектеулі және қосымша жауапкершілігі бар серіктестіктер туралы» заңда ЖШС-ның қатысушылары, олардың құқықтық жағдайы мен тікелей атқаратын міндеттері, олардың құқықтары, үлестері туралы толықтай ақпарат берілген. Сонымен қатар, ЖШС-ны құру барысында туындайтын сұрақтар, жағдайлар осы заңда шешімін тапқан. Яғни, заңға сүйене отырып, серіктестік туралы толық ақпаратпен танысып, хабардар болуға болады. Жауапкершілігі шектеулі серіктестікке қатысушылардың құқықтары мен заңды мүдделерін қорғауға қоғамның, сондай-ақ оның лауазымды адамдарының қатысушылардың құқықтарын бұзғаны үшін жауапкершілігін белгілейтін заң нормалары ықпал етеді. Осы мақсатта жауапкершілігі шектеулі қоғамды басқару органдарының құзыретін шектеуге қалыптасқан көзқарасты өзгерту қажет.

Қазақстан Республикасының «Жауапкершілігі шектеулі және қосымша жауапкершілігі бар серіктестіктер туралы» заңына сәйкес қоғамның жоғарғы басқару органы оның қатысушыларының жалпы жиналысы болып табылады. Осыны негізге ала отырып, нақ осы жалпы жиналысқа қоғам қызметіне байланысты кез келген мәселені шешу құқығы берілуге тиіс. Заң жауапкершілігі шектеулі серіктестікке қатысушылардың жалпы жиналысының құзыретін негізсіз шектейді, бұл оның қоғамды басқарудың жоғары органы ретіндегі жағдайына қайшы келеді, ол арқылы қатысушылар қоғамды басқаруға қатысу құқығын тікелей жүзеге асырады. Көрсетілген қарама-қайшылықты, біздің ойымызша, жою қажет. Қоғамды басқару органдары құзыретінің олардың мәртебесіне сәйкес аражігін ажырату жауапкершілігі шектеулі қоғамдардың тиімді жұмыс істеуіне ықпал ететін болады.

Мақаламызды қорытындылай келе айтарымыз, азаматтық құқықтың практикасында ЖШС-ті жиі құру Қазақстан Республикасында «Жауапкершілігі шектеулі және қосымша жауапкершілігі бар серіктестіктер туралы» заңының оң және теріс жақтарын біркелкі атап көрсетті. Заңның нақты жүзеге асырылуы құқықтық нормалардың мазмұнына тікелей байланысты, онда заң шығарушының ойы анық және айқын көрінуі керек, әр түрлі оқылуға және екіұшты түсіндіруге жол бермейді. Әйтпесе, заңда қайшылықтар туындауы мүмкін. Заңнамадағы коллизиялар мен оқшылықтардың болуы азаматтық айналымға қатысушылар тарапынан теріс пайдалану үшін кең мүмкіндіктер туғызады. Сол себепті, жауапкершілігі шектеулі серіктестіктерге жете түрде көңіл бөліп, азаматтық-құқықтық жағдайына әліде үлкен өзгертулер енгізу қажет деп ойлаймын.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Гражданское право (общая часть): Г.М. Тлебаева, О.Д. Тереник, Б.П. Кебеева-Алматы: ИП «Отан», 2015 год
2. Қазақстан Республикасының «Жауапкершілігі шектеулі және қосымша жауапкершілігі бар серіктестіктер туралы» заңы, 1998 жылы 22 сәуір https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z980000220_#z17
3. 100 жаңа есім <https://100janaesim.ruh.kz/ru/participants/2018/andrey-strelets.html>
4. Товарищество с ограниченной ответственностью: комментарий к Закону Республики Казахстан от 22 апреля 1998 года (С.И. Климкин) https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=38470572&pos=104;-54#pos=104;-54

ГРАЖДАНСКО-ПРАВОВОЕ ПОЛОЖЕНИЕ ОБЩЕСТВА С ОГРАНИЧЕННОЙ ОТВЕТСТВЕННОСТЬЮ

Мусекенова А. А., Кыдырқожанова Б.

В статье говорится о том, что произошедшие в обществе Республики Казахстан социально-экономические изменения привели к возникновению новых юридических институтов в предпринимательском обороте, и о том, какое место эти изменения заняли в нормах законодательства. Одним из изменений является то, что причины возникновения юридического лица являются первыми шагами развития предпринимательства. Определяются группы юридических лиц, в том числе виды коммерческих юридических лиц. Кроме того, в ходе стабилизации социально-экономического состояния нашего государства будет отражен вклад «товариществ с ограниченной ответственностью», созданных гражданами Республики Казахстан, в развитие экономики государства. Отмечается большая доля уроженца Северо-Казахстанской области Андрея Стрельца. Кроме того, в статье отражено гражданско-правовое положение товарищества с ограниченной ответственностью в Республике Казахстан. Указывается информация о том, какие нормы закона или правила были применены до появления нормы закона, отражающей правовое положение общества с ограниченной ответственностью. Предусмотрено относительное соотношение закона Об ООО со старым законом. В старом законе отражено отличие правового положения общества с ограниченной ответственностью от современного права. Дано обобщенное представление об изменениях, произошедших в ходе создания ООО. Показано влияние товарищества с ограниченной ответственностью на экономику Республики Казахстан.

Ключевые слова: *юридическое лицо, коммерческая организация, товарищество с ограниченной ответственностью, предпринимательство, нормы законодательства.*

CIVIL STATUS OF A LIMITED LIABILITY COMPANY

A.A. Musekenova, B. Kydyrkozhanova

The article says that the socio-economic changes that have taken place in the society of the Republic of Kazakhstan have led to the emergence of new legal institutions in business turnover, and what place these changes have taken in the norms of legislation. One of the changes is that the reasons for the emergence of a legal entity are the first steps in the development of entrepreneurship. Groups of legal entities are defined, including types of commercial legal entities. In addition, during the stabilization of the socio-economic state of our state, the contribution of "limited liability partnerships" created by citizens of the Republic of Kazakhstan to the development of the state's economy will be reflected. A large proportion of Andrey Strelts, a native of the North Kazakhstan region, is noted. In addition, the article reflects the civil status of a limited liability partnership in the Republic of Kazakhstan. Information is indicated on which provisions of the law or rules were applied before the

appearance of the rule of law reflecting the legal status of a limited liability company. The relative ratio of the law on LLC with the old law is provided. The old law reflects the difference between the legal status of a limited liability company and modern law. A generalized idea of the changes that occurred during the creation of the LLC is given. The influence of a limited liability partnership on the economy of the Republic of Kazakhstan is shown.

Key words: *legal entity, commercial organization, limited liability partnership, entrepreneurship, legal norms.*

UDC 37.013

<https://doi.org/10.53355/ZHU.2022.102.1.046>

FORMATION OF INTERCULTURAL AND COMMUNICATIVE COMPETENCE IN PRIMARY CLASSES THROUGH GAME TECHNOLOGIES

A. Mussabayeva, Zh. Yessimkhan

The article describes intercultural and communicative aspects of game used in primary schools. Language is a part of any culture within the country. Teaching English should therefore be closely related to the cultural characteristics of the English speaking countries. Intercultural approach blends the linguistic competences with the cultural. The article provides an overview of the literature about key concepts as approaches to the meaning and component structure of intercultural communicative competence; the details of the use of gaming technology in the sense of intercultural approach to foreign language teaching are discussed; assessment standards are suggested for English language textbooks on the implementation of intercultural approach; analysis of English- language textbooks is provided; intercultural competence level evaluation of students is conducted; gaming technology complex is developed to enhance intercultural communication skills; experimental work is carried out to develop intercultural communication skills. All four language domains could be developed via game technology.

Key words: *technologies of game learning, communicative competence, intercultural communication, English for primary school children, English for children, junior pupils, methods of teaching English.*

Nowadays people are increasingly confronted with the need to work together with representatives of other cultures. Therefore, knowing the language of international communication is an essential aspect by which success and human formation are measured. Of course, teaching the English language must be based on respect, understanding and acceptance of the cultural differences between the countries of the mother tongue and the foreign language. The work thus justifies the intercultural approach in foreign language teaching, since the high level of intercultural competence has its origins in primary school [1], and the task of the primary school teacher is not only to help the students to master the curriculum, but also to teach them to Respecting the opinions of others, the history and culture of other nations, and helping them to acquire initial adaptability skills in a dynamically evolving world. However, in our opinion, the foreign language teaching methods used today in primary school are not sufficiently effective. The purpose of this work is to prove that in an English learning process, one of the most effective means of creating intercultural competence in elementary school students is a game technology.

Therefore, one of the goals of foreign language teaching is to develop communicative competence in a foreign language, the ability and willingness of students to engage in interpersonal and intercultural communication with native speakers.

Proceeding from the communicative approach in teaching English, it is necessary to develop the ability to communicate in a foreign language, that is, to acquire communicative competence.

Despite the enormous amount of scientific work on the methodological and theoretical aspects of cultural studies by students of all levels of education: from beginners to advanced, too little attention was paid to the concept of "intercultural competence" in particular the development of intercultural competence through the game under the students at the beginning level. The theoretical foundation of the problems is the inclusion of materials with communicative, socio-cultural and country-specific content that meet modern requirements for professionals.

In addition, the entire global community is committed to integration in various areas, including education. In the age of globalization, it is vital for human beings to become familiar with another culture through the formation of their intercultural self. Communication and cultural competence.

The issue is also relevant in that in our country there is great interest in communicating with other peoples and their cultures, and the choice of necessary didactic means of local communication authors is extremely scarce. This study may be important for teachers in schools, universities and elementary schools.

This study therefore deals with the following research questions:

- What role does the use of gaming technologies play in the development of intercultural competence in elementary school children?

- How can game technologies be used as a didactic teaching model?

The following article presents and analyzes a wide range of research based on the concepts of the authors' research work, through a review of the literature and sources grouped by topic, followed by the authors' conclusions and analysis. The concept of intercultural competence.

The term "intercultural competence" has existed in the scientific world for more than sixty years, but its unique definition and structure is still not formulated. Based on the review of the sources on the subject under study, we can conclude that intercultural competence plays an important role in structuring basic competences. V.V.Safonova describes intercultural competence in the communication skills of the linguistic person.

The use of a wide variety of games in conducting lessons contributes to combining components of rational and emotional training. The use of games makes it possible, among other things, to compensate for information overload, to organize a psychological relief mode for students, which ultimately contributes to better acquisition of knowledge and communication skills. Games that make high demands on the teacher's level of qualifications allow him to create an original and relaxed atmosphere and show ways of solving problems in certain communication situations. Therefore, according to Vygotskiy, Istomina and Piaget, play is the most effective way to teach the culture of the learned language [1]. Jan Amos Komeński, the founder of modern pedagogy, proposed approaches that were conveyed in a playful way. It has given most of the credit to simulation and competitive gaming [2]. Some authors say that every game is a game, but not every game is a game [2]. Therefore, it is important to understand the differences between them. The most important distinguishing criteria for the game and the competition are the score, the rules, the competition and the illusion [3].

The game is thus a higher level of play based on strict observance of the rules by at least two students [4]. Certain game descriptions and classifications are also found in the literature, but most authors use the word didactic game explicitly. Wincenty Okoń characterizes the game as a game mode that follows established rules. In this case, a clearly defined score is an essential aspect of the game. Intellectually;

3rd work;

4. Social;

5. Psychological games;

The following groups of games are distinguished according to the nature of the pedagogical process:

1) training, control and summary;

2) informative, educational, cognitive;

3) reproductive, productive, creative;

4) communicative, diagnostic, professional orientation [5,6].

Thus, according to all of the aforementioned scholars, games can encourage, entertain, and promote fluency in language use. Otherwise, for these reasons, they should only be used because they help students see the beauty of a foreign language and not just the problems. Games can usually be used as activities to warm up students or to fill in the extra time left after class. However, Rixon suggests that they should be used at all stages of teaching: during presentation, controlled practice, or communicative practice.

The face of teaching has changed from teaching to enabling learning, requiring teachers to take on different roles and apply new techniques. It proposes three main teaching styles; didactic, Socratic and moderating. The variety of styles provides a level of versatility that allows the teaching role to be varied, whether it is teacher- or student-focused. Jarvis believes that teaching is both an art and a science [5].

The concept of didactics brings with it several limitations, including rotational learning, note-taking, and possible frustration as the method limits student participation and reflection.

Most traditional teachers still use the lecture as a teaching method, especially when the topic is new to most students or when students are teacher-dependent, nervous or disorganized as learners [5].

Many authors emphasize that educational games are an effective method of permanent creation. Gabriela Kapica says they build determination, skills and resilience to solve difficulties. Successes that produce optimism and self-survey [6]. Maria Noga adds that "they define characteristics of this character as regularity, patience, self-discipline and a sense of justice."

REFERENCES:

- [1]. Kudrina E.A., Chudinov A.P. – Formirovanie Mezskul'turnoj Kompetencii posredstvom igrovih tehnologij na urokah anglijskogo jazika – Ural'skij Gosudarstennij Pedagogicheskij Universitet – 2017
- [2]. Kaszkowiak N. – Games as teaching English - <http://cometaresearch.org/educationvet/didactic-games-as-teaching-method/> - 2017).
- [3]. Galant J., Dostrzeganie i rozwiązywanie problemów w klasach początkowych. Warsaw: WSiP. - 1987.
- [4]. Okoń, W., Nowy słownik pedagogiczny. Warsaw: Wydawnictwo Akademickie Zak. – 2007.
- [5, 6]. Kruszewski, K., Gry dydaktyczne [in:] Kruszewski K. (ed.) Sztuka nauczania. Czynności nauczyciela. Podręcznik akademicki. Warsaw: Wydawnictwo Naukowe PWN. - 2005.
- Kupisiewicz, Cz. Kupisiewicz, M., Słownik pedagogiczny, Warsaw: Wydawnictwo Naukowe PWN. - 2009.

ОЙЫН ТЕХНОЛОГИЯСЫНЫҢ КӨМЕГІМЕН БАСТАУЫШ МЕКТЕПТЕ МӘДЕНИЕТАРАЛЫҚ ЖӘНЕ КОММУНИКАТИВТІК ҚҰЗЫРЕТТІЛІКТІ ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Мұсабаева Ә.Н., Есімхан Ж.

Мақалада бастауыш мектепте қолданылатын ойынның мәдениаралық және коммуникативті аспектілері сипатталған. Тіл-ел ішіндегі кез-келген мәдениеттің бөлігі. Сондықтан ағылшын тілін оқыту ағылшын тілді елдердің мәдени ерекшеліктерімен тығыз байланысты болуы керек. Мәдениетаралық көзқарас тілдік құзыреттілікті мәдени құзыреттермен үйлестіреді. Мақалада мәдениетаралық коммуникативті құзіреттіліктің семантикалық және компоненттік құрылымына көзқарас ретінде негізгі ұғымдар туралы әдебиеттерге шолу жасалады; шет тілін оқытуға мәдениетаралық көзқарас тұрғысынан ойын технологияларын пайдаланудың егжей-тегжейлері талқыланады; мәдениетаралық тәсілді іске асыру бойынша ағылшын тілі оқулықтарын бағалау стандарттары ұсынылады; ағылшын тілі оқулықтарына талдау жүргізіледі; студенттердің мәдениетаралық құзыреттілік деңгейіне бағалау жүргізіледі; мәдениетаралық коммуникация дағдыларын дамыту үшін ойын технологияларының кешені әзірленеді; мәдениетаралық қарым-қатынас дағдыларын дамыту бойынша эксперименттік жұмыс жүргізіледі. Барлық төрт тілдік доменді ойын технологиясы арқылы жасауға болады.

Кілт сөздер: ойын оқыту технологиялары, коммуникативтік құзыреттілік, мәдениетаралық коммуникация, бастауыш сынып оқушыларына арналған ағылшын тілі, балаларға арналған ағылшын тілі, бастауыш сынып оқушыларына арналған ағылшын тілі, ағылшын тілін оқыту әдістемесі.

ФОРМИРОВАНИЕ МЕЖКУЛЬТУРНОЙ И КОММУНИКАТИВНОЙ КОМПЕТЕНЦИИ В НАЧАЛЬНЫХ КЛАССАХ С ПОМОЩЬЮ ИГРОВЫХ ТЕХНОЛОГИЙ

Мусабаева А.Н., Есимхан Ж.

В статье описываются межкультурные и коммуникативные аспекты игры, используемой в начальной школе. Язык является частью любой культуры внутри страны. Поэтому преподавание английского языка должно быть тесно связано с культурными особенностями англоязычных стран. Межкультурный подход сочетает языковые компетенции с культурными. В статье представлен обзор литературы о ключевых понятиях как подходах к смысловой и компонентной структуре межкультурной коммуникативной компетенции; обсуждаются детали использования игровых технологий в смысле межкультурного подхода к обучению иностранному языку; предложены стандарты оценивания для учебников английского языка по реализации межкультурного подхода; проводится анализ учебников английского языка; проводится оценка уровня межкультурной компетентности студентов; разработан комплекс игровых технологий для развития навыков межкультурной коммуникации; проводится экспериментальная работа по развитию навыков межкультурного общения. Все четыре языковых домена могут быть разработаны с помощью игровых технологий.

Ключевые слова: технологии игрового обучения, коммуникативная компетентность, межкультурная коммуникация, английский язык для младших школьников, английский для детей, младшие школьники, методика преподавания английского языка.

ӘОЖ 347

<https://doi.org/10.53355/ZHU.2022.102.1.047>

АЗАМАТТЫҚ-ҚҰҚЫҚТЫҚ МӘМІЛЕЛЕР, ОЛАРДЫҢ ҚОЛДАНЫЛУ ШАРТТАРЫ

Мусекенова А.А., Бақытжанұлы Б.

Мақалада азаматтық-құқықтық мәмілелердің түрлері және олардың қолданылу шарттары, мәміленің жасалу нысандары көзделген. Мәміле түрлерінің өзектілігіне байланысты, олардың жасалу жолдары мен сәйкестігі сараланған. Азаматтық мәмілелер жасаушы тұлғалардың құқықтары мен міндеттері, мәміле жасау мақсаттары сараланған. Азаматтық қоғамдық қатынаста мәмілеге қатысты туындайтын құқықтық ахуалдар, сонымен қатар туындаған ахуалды шешу жолдары көзделген. Мәміленің жарамсыздығының салдарлары мен қатар, оның жарамсыздығының негіздері және жалған немесе қулықпен жасалған мәмілелер бойынша қандай құқықтық жауапкершілік көзделгені көрсетілген. Мәмілелердің дұрыс жасалу шарттары мен талаптары көзделген. Нотариаттың куәландыруы және мәмілелерді тіркеу. Дауланатын және маңызсыз мәмілелердің салдары. Мәмілелерді жарамсыз деп тану үшін негіз болатын жағдайлары мен мәміленің бір бөлігі жарамсыздығының салдары көзделген.

Кілт сөздер: Азаматтық-құқықтық мәміле, қоғамдық қатынас, құқықтық ахуал, нысан, негіз.

Мәміле негізінен азаматтық құқықтық қатынаста көп тараған, азаматтық айналымда ең көп сұранысқа ие заңды фактілер болып табылады. Сондықтан да, мәміленің рөлін мойындауымыз қажет. Қазақстан Республикасының Азаматтық Кодексінің 147-бабына негізделетін болсақ, онда «Азаматтар мен заңды тұлғалардың азаматтық құқықтары мен міндеттерін белгілеуге, өзгертуге немесе тоқтатуға бағытталған әрекеттері мәмілелер деп танылады.» деген ұғым көрсетілген. Осыған сәйкес мәміле, азаматтық айналымның әр-алуан бағыттарында қолданылатынын білеміз. Жеке тұлғалармен жасалатын азаматтық қоғамдық қатынастардағы әрекеттер мен заңды тұлғалардың әрекеттерін, өз алдында мәміле арқылы айқындауға болатыны белгілі. Мәміле-бұл азаматтың ерікті негізінде белгілі-бір мақсаттарға жетуі үшін, туындаған құқықтары мен міндеттерін пайдалана отырып жасалатын қызметтік акті болып саналады. Мәміле азаматтық құқықтық қатынас, сол себепті кез-келген құқықтық қатынас ретінде оның өзіндік элементтері бар, олар: мәміленің субъектісі (мәмілені жасап отырған жеке немесе заңды тұлға), объектісі (қатынас неге байланысты туындағанын айқындайды), мәміленің мазмұны (құқықтық қатынасқа түсетін тұлғалардың құқықтары мен міндеттерін айқындайды), мәміленің нысаны (азаматтық құқықтық қатынастың қалай жасалғанын анықтайды).

Қазіргі Қазақстан Республикасындағы мәмілелер проблемасына деген қызығушылықтың артуы елде нарықтық саланың қалыптасуының объективті факторымен байланысты, бұл институт мінсіз дами алатын негіз болып табылады. Азаматтық қатынастың әр-алуан саласына қарай мәміленің де түрлері әр-алуан. Олардың қолданылу шарттарында да өзгешеліктер, өзіне тән белгілері көрініс табады. Қазіргі заманда, өкінішке орай жалған мәміле арқылы алаяқтардың қарапайым адамдарды алдау фактілері өршіп бара жатыр. Бұл жағдайда азаматтық жауапкершілік пен қылмыстық жауапкершілік қатар көрсетілуі мүмкін. Бірақ, азаматтық жауапкершілікке кінәлі адамды тарту қылмыстық жауапкершілікке қарағанда біршама өзіндік қиыншылықтары бар. Алаяқтықтың азаматтық-құқықтық мәміле шарттарын орындамаудан айырмашылығы неде? Алаяқтық кезінде сіздің мүлкіңізді иемденудің пайдакүнемдік ниеті қылмыскерден мүлікті немесе оған құқықты беретін сізбен шарт жасасқанға дейін немесе ол кезде туындайды. Егер сіздің контрагентіңіз шарттың талаптарын орындауды тоқтатса (мысалы, төлемдерді жүзеге асыру), оны орындау барысында және объективті себептерге байланысты (мысалы, оған байланысты емес мән-жайларға, экономикалық жағдайдың нашарлауына, жеткізушілермен проблемаларға және т.б. байланысты), мұндай әрекеттер алаяқтық ретінде саралана алмайды.

Әділ сұрақ туындайды: мұндай жағдайлар шынымен пайда болғанын және бұл алаяқтық емес екенін қалай түсінуге болады? Тұлғаның әрекеттерінде алаяқтық туралы жазбаша келісім болған жағдайда, келесі белгілер куәландырылуы мүмкін: мәміле жасасу кезінде адамның өз міндеттемелерін орындауға қаржылық және материалдық мүмкіндіктері жоқ; тиісті рұқсаттары (лицензиялары) жоқ; жалған құжаттарды пайдаланған; жасырған берешегі болған; көрінеу орындалмайтын міндеттемелерді өзіне қабылдаған және т. б. Осы жағдайлардың барлығы міндеттемелерді орындамау, яғни алаяқтық туралы бастапқы ниеттің болуын көрсетеді. Көрсетілген белгілер сотқа дейінгі тергеп-тексеру барысында және сотта анықталуға, зерттелуге және дәлелденуге тиіс.

Әрине, алаяқтардан қалай қорғану, жоғалған мүлкін қайтару (мүлік құқығы) мәселесін шешуде келесі мәселелер үлкен маңызға ие: келісімшарттың дұрыстығы, қолхат, сотқа жүгіну үшін процедуралық мерзімдерді сақтау, құқық қорғау органдары, қылмыстық фактілерді тиісті түрде тергеуді ұйымдастыру және тағы басқалар. Осыған байланысты кәсіби заңгерлік көмекке уақтылы жүгіну алаяқтық фактілерімен байланысты көптеген проблемалардың туындауын болдырмайды[1]. Аталған тұжырымдармен келісе келе, азаматтық құқықтық мәмілелердің дұрыс қолданылуына аса мән берген жөн. Азаматтық қатынастың алуан-түрлілігіне сәйкес жасалатын мәмілелердің де түрлері сан-алуан. Мысалға алатын болсақ кәсіпкерлік қызмет-банктік немесе биржалық операциялар, сауда-саттық және басқа да әрекеттер жасалғанына қарамастан - әртүрлі мәмілелер жасалады. Егер де мәміле элементтерінің бір субъектісі өзіне

жүктелген міндеттемелерді орындамаса, немесе сол субъект(жеке немесе заңды тұлға) мәміле жасауға жол берілетін жасқа толмаса, есі дұрыс болмаса, адамды алдап немесе қорқытып, көрнеуу жалған ақпараттар ұсыну арқылы екінші тұлғаны мәмілеге қол қоюды мәжбүрлесе онда бұл мәміле жарамсыз деп танылады. Мәмілеге қатысты егер онда ол жасалған күн көрсетілінбесе немесе жалған қол қойылса, заңды тұлғаның құрылтай құжатында нақты шектелген қызмет көрсету мақсатында жасалса. Зардап шеккен тараптың өтініші арқылы сот мәмілені жарамсыз деп таниды. Жалған мәмілелерді аңқтау қазіргі қоғамның басты мақсаты болмақ. Азаматтық құқықтық мәмілелерге қатысты құқық бұзушылықтар мен алаяқтықтың алдын алу қоғамның алдындағы басты мақсат болмақ. Жоғарыдағыдай құқық бұзушылықтарды болдырмау мақсатында мәмілелерді жасау барысында оның мазмұнына, құрамын, жасалу жолдарына аса назар аударған жөн. Алайда көп азаматтар ондайға аса көңілдерін бөлмейді. Сондықтан жаңа әдіс-тәсілдерді, жаңалықтарды пайдалану арқылы осындай проблемалардың алдын алуға болады. Мысалға қазіргі таңда технологиялардың дамыған уақыты, жасалған мәмілелерге оны тіркеу және жасалған мәміле туралы ақпаратты мемлекеттік ресми сайттарында сақтау, цифрландыру немесе цифрлық қолданба, QR қолдануға болады. Қазір аталған технологияларды отандық банктер кеңінен қолданып отыр. Осы технологияларды азаматтық қатынаста жасалатын мәмілелерге енгізсек, аталған ахуалдардан арылар едік.

Мәміленің анықтамасына назар аударатын болсақ, бұл-азаматтар мен заңды тұлғалардың азаматтық құқықтары мен міндеттерін белгілеуге, өзгертуге немесе тоқтатуға бағытталған әрекеттері мәмілелер деп танылады.[2, 147-б.]. Тікелей мақсаты азаматтық құқықтарды немесе міндеттерді белгілеу болып табылатын азаматтар мен заңды тұлғалардың әрекеттері мәмілелер деп танылады (мысалы, мүлікті сыйға тарту затқа меншік құқығын сый алушыға беруге тікелей бағытталған), мұндай құқықтар мен міндеттерді өзгерту (мысалы, тараптар жалға берілген мүлікті қайтаруды кейінге қалдыру туралы келісті) немесе, сайып келгенде, оларды тоқтату (несие беруші борышкерді қарызды өтеуден босатты). Мәміленің заңды салдарларына назар аудару басқа мінез - құлық актілерінен-басқа, заңды емес нәтижеге қол жеткізуге бағытталған әрекеттерден ерекшеленеді, бірақ заңның нұсқауына байланысты олар азаматтық құқықтар мен міндеттердің пайда болуына, өзгеруіне немесе тоқтатылуына әкеледі. Мысалы, азамат тұрақты тұрғылықты жерінен науқас анасына басқа қалаға кетті. Содан кейін ол сол жерде қалып, бұрынғы тұрғылықты жеріне оралмауға шешім қабылдады. Анасына бара жатып, азамат кетер алдында тұрған мемлекеттік пәтерге құқығынан бас тартуға ниет білдірмеген. Бірақ мұндай жағдайды қарастыратын заңның талаптарына байланысты азамат пәтерге құқығын жоғалтады. Мәміле-бұл заңды, рұқсат етілген, көбінесе заңмен бекітілген мінез-құлықтың көрінісі. Күнделікті өмірде «мәміле» термині кейде қоғам теріс бағалайтын әрекет деп аталады. Бұл сөзді қолдану оның заңды мағынасына сәйкес келмейді. Заңдылықтың белгілері бойынша мәміле мақсатты заңсыз әрекеттерден, яғни басқа адамдарға зиян келтіретін әрекеттерден ерекшеленеді. Мұндай әрекеттер сонымен бірге келтірілген залалды өтеу қажеттілігімен байланысты азаматтық құқықтар мен міндеттерді тудырады, бірақ олар мәміледен емес, залал келтіру фактісінен, яғни азаптан туындайды. Мәміленің қажетті сапасы ретінде мінез-құлықтың заңдылығы барлық транзакциялардың заңмен тікелей қамтамасыз етілуін талап етпейді, керісінше, заңмен көзделмеген мәмілелер толығымен мүмкін; олар заңға қайшы келмеуі, оның тыйымдарын бұзбауы қажет. Мәмілелер азаматтық құқықтар мен оларды жасаған адамның міндеттерін тудырады. Осы негізде олар әкімшілік актілерден, яғни осы органдарға бағынатын адамдар үшін азаматтық құқықтар мен міндеттерді тудыруы мүмкін құзыретті билік немесе басқару органдарының әрекеттерінен ерекшеленеді. Мысалы, мемлекеттік мүлікті басқару жөніндегі құзыретті органдардың шешімі мемлекеттік мекеме ғимараты үш жыл мерзімге жалға берілген шартты ұзартуды міндеттейді не керісінше тыйым салады. Мәмілелер-бұл саналы түрде жасалған әрекеттер, оларда әрекет ететін адамның еркі көрінеді. Мәміле жасаған адамның ерік-жігерінің ішкі мазмұнын (оның шынайы ниеттерін) және ерік-жігердің сыртқы көрінісін (қағазда айтылған немесе жазылған сөздер, қимылдар, күрделі әрекеттер) ажырату керек. Ерік-жігердің шынайы ұмтылысын адамның айтқаны немесе істегені бойынша ғана бағалауға болатындықтан,

ерік-жігердің сыртқы көрінісі оның ішкі мазмұнына сәйкес келеді деп болжанады. Алайда, адамның нақты ниеті мен оның сыртқы көрінісі арасындағы сәйкессіздік дәлелденген жағдайларда (мысалы, сатып алушы сатушымен түсіндірілетін тілді нашар біле отырып, затты сатып алатын бағаны анықтауда қателескен), нақты ерік-жігерге көбірек мән беріледі. Мәмілелер әрқашан ерік білдіретіндіктен, оларды тек заң заңды мән беретін адамдар ғана жасай алады. Демек, әрекетке қабілетсіз азаматтар мәмілелер жасай алмайды, ал қабілеті шектеулі адамдар тек заңмен рұқсат етілген мәмілелерді жасауға құқылы [3]. Жоғарыда көрсетілген мысалдарға назар аудара келе, мәмілені жасау кезінде екі тараптың, мейлі бұл біржақты мәміле болсын, тараптың еркі арқылы жасалады. Онда тараптардың мәміледе көзделген заңның шеңберіндегі әрекеттері мен заңды құқықтары, ерік білдіру, белгілі-бір уақыт шеңберінде немесе міндетті түрде белгілі-бір нәтижеге қол жеткізу үшін жасалған және тараптардың міндеттерін айқындайтын, әрі сотта дәлел болып табылатын акт болып саналады. Жоғарыда көрсетілген мәліметтерді саралай келе, мәміле азаматтық құқықтық қатынастың әр-түрлі саласында қолданылатыны белгілі. Азаматтық қоғамдық қатынастың әр саласында соған сәйкес тараптардың құқықтары мен міндеттерін белгілей отырып, белгілі-бір нәтижеге қол жеткізуге бағытталған мәміле құрылады.

Мәміле негізінен екі түрлі нысанда жасалады: ауызша және жазбаша нысанда. Ауызша жасалған мәміленің басты ерекшелігі, бұнда ешқандай құжат құрастырылмайды, тараптар тек өзара келісу арқылы жасалады. Мысалға алатын болсақ қоғамда көп көрініс табатын дүкендерді алайық. Онда сатып алушы алған тауарды сатушыдан сұрайды, ал сатушы сұраған тауарды береді. Сатып алушы сол тауардың құнын төлейді немесе қарызға лып кейін қайтаруға уәделеседі. Сөйтіп екі тарап арасында ауызша мәміле пайда болады. Ал жазбаша жасалған мәміледе, сәйкесінше екі тарап арасында құжат құрастырылады, онда екі тараптардың еркі көрсетілінеді және екі тараптың да қолы қойылады. Азаматтық Кодекстің 152-бабында көрініс табады: «1) егер мәмілелердің жекелеген түрлері үшін заңдарда өзгеше арнайы көзделмесе немесе іскерлік қызмет өрісінің әдеттегі құқықтарынан туындамаса, мәмілелерді жасау кезінің өзінде орындалатындарынан басқа, кәсіпкерлік қызмет үрдісінде жүзеге асырылатын;

2) мәмілелерді жасау кезінің өзінде орындалатындарынан басқа, бір жүз айлық есептік көрсеткіш жоғары сомаға;

3) заңдарда немесе тараптардың келісімінде көзделген өзге де реттерде жазбаша түрде жасалуға тиіс.

1-1. Мәміленің жазбаша нысаны қағаз жеткізгіште немесе электрондық нысанда жасалады.

2. Егер іскерлік қызмет өрісінің әдеттегі құқықтарынан өзгеше туындамаса, жазбаша түрде жасалған мәмілеге тараптар немесе олардың өкілдері қол қоюға тиіс. Хат, жеделхат, телефонжазба, телетайпжазба, факс, электрондық құжаттар, электрондық хабарлар немесе субъектілерді және олардың ерік білдіруінің мазмұнын айқындайтын өзге де құжаттар алмасу, егер заңдармен немесе тараптардың келісімімен өзгеше белгіленбесе, жазбаша түрде жасалған мәмілеге теңестіріледі.» Тағы қосатын болсақ егерде тараптардың біреуі өзінің денсаулық жағдайына байланысты немесе сауатының болмауына байланысты мәмілеге қол қоя алмаса, онда оның орнына басқа адам мәміледе не себеппен басқа адам қол қоятыны көрсетіле отырып қол қояды. Және бұл құжат нотариалды куәландырылады.

Және мәміледе бір тарап болса сол тараптың еркі құжатта көрсетілінеді әрі ол, сол тараптың қолымен расталады. Біржақты мәміле, әдетте, басқа тұлғалардың құқықтарын (белгілі бір заңды фактілермен бірге) тудырады, олар мұндай құқықтар туралы хабардар болғанға дейін білмеуі мүмкін. Мысалы, Мұрагер мұрагерлердің құқықтарын ол қайтыс болғаннан кейін ғана жасайды. Көбінесе бір жақты мәміле қарапайым міндеттемені тудырады, онда мәміле жасаған адам борышкер, ал біржақты мәміле пайдасына жасалған адам несие беруші болады. Мысалы, қарапайым вексель беру. Кейде біржақты мәміле міндеттемені тоқтатады, оның пайдасына несие беруші-мәміле жасаған адам, ал борышкер-пайдасына бір жақты мәміле жасалған адам[3]. Бұл, біржақты мәміле деп аталады.

Мәміленің тағы бір түрі, бұл екіжақты жасалған мәміле-екі тараптың бірлесуі арқылы белгілі-бір келісімге келуі. Екі тараптың екеуінің еркі арқылы құрылған құжат болып саналады. Ал бір келісімге бірнеше адамдардың бірлескен ықтиярлығымен жасалған құжат-көпжақты жасалған мәміле деп аталады.

Мәмілелер негізінен шартпен де жасалуы мүмкін. Қазақстан Республикасының Азаматтық Кодексінің 150-бабын назарға алатын болсақ, онда: «Егер тараптар құқықтар мен міндеттердің туындауын басталу-басталмауы белгісіз мән-жайға байланысты етіп қойса, мәміле кейінге қалдырылатын шартпен жасалды деп есептеледі.

Егер тараптар құқықтар мен міндеттемелердің тоқтатылуын басталу-басталмауы белгісіз мән-жайға байланысты етіп қойса, мәміле кейін күші жойылатын шартпен жасалды деп есептеледі.

Егер шарттың басталуы тиімсіз болатын тарап шарттың басталуына теріс пиғылмен кедергі жасаса, шарт басталды деп танылады.

Егер шарттың басталуы тиімді болатын тарап шарттың басталуына теріс пиғылмен ықпал етсе, шарт басталмаған деп танылады.». Аталған бапты саралайтын болсақ, шарт негізінде жасалған мәміле бұл-тараптардың құқықтары мен міндеттерін қорғайтын құжат болып саналады. Аталған мәміледегі шарт ұғымы белгілі-бір мән-жайларға байланысты, мәміледегі элемент мазмұнын бейнелейді. Бұл мәміле шартпен жасалғанын айқындайтын тағы да бір көрінісі болып табылатын элемент бұл- мерзім. Тараптардың біреуінің мәміледе көзделген белгілі-бір міндетті әрекетті белгілі бір уақыт аралығында жасалуын қарастырмақ.

Шарт болашаққа қатысты болуы керек. Егер Тараптардың құқықтары мен міндеттерін жүзеге асыруға байланысты жағдай мәміле жасалғанға дейін орын алса, кем дегенде оның қатысушылары мұны білмесе де, ол мәмілеге әсер етпейді. Шарт-табиғи құбылыс, басқа адамдардың әрекеттері, тараптардың мәміле бойынша әрекеттері және т.б. болуы мүмкін. Өз табиғаты бойынша жағдай оң болуы мүмкін (жағдай туындайды): егер Мердігер дүкендерден қажетті материалды тапса немесе теріс болса (жағдай туындамайды), егер автор шетелге жіберілмеген болса, мақаланың қолжазбасы журналға енгізіледі[3].

Мәміленің келесі бір түрі, бұл-нақтылы мәміле. Нақтылы мәміле дегеніміз-мәміледе көзделген міндеттердің нақты орындалуын көздейді. Аталған құжат бойынша тараптың әрекет жасау құқығы дереу заңды күшіне енеді. Мысал келтіретін болсақ, егер бір тұлға белгілі бір тауарды бөліп төлеу арқылы алатын болса, онда аталған тұлға мен тауарды ұсынып отырған тарап арасында заем шарты жасалады. Осыған сәйкес тауарды алған тұлға, осы тауардың соммасын шартта немесе мәміледе көзделген мерзім ішінде бөліп төлеуге міндеттенеді. Дәл осы заем шарты жасалған уақытта дереу заңды күшіне енеді.

Ал консенсуалды мәміле (консенсус сөзі латын тілінен-келісім деген мағынаны білдіреді)-мәміледе көзделген белгілі-бір мақсатқа жету жолындағы басты әрекеттің болашақта жасалуын көздейтін құжат болып саналады. Негізінде консенсуалды мәмілеге сатып-алу сату шарты, жалға беру шарты және де т.б қызмет көрсетуге байланысты жасалатын басқада шарттар жатады.

Азаматтық құқықтық қатынаста мәмілелер каузалды және абстрактілі болып бөлінеді. Аталған мәмілелердің өзіндік элементтері, мақсаттары бар. Каузалды мәміледе көрсетілген тараптардың құқықтары мен міндеттерінің мәні анық түрде көрсетілген, орындалуы мүмкін және тараптардың әрекеттері нақтыланған мәміле болып танылады. Ал абстрактілі(лат. *abstrahere*-жырту, бөлу).мәмілеге келетін болсақ, бұл-ерік білдіруші тарап өзінің құқығын толық негізде көрсетіп, екінші тарапқа толық беруді көздейтін мәміле және бұл мәміленің негізінен ажыратылған сияқты құқықтар мен міндеттерді тудыратын мәмілелер болып есептелінеді. Вексельді беру абстрактілі мәміленің мысалы болып табылады. Азаматтық заңдарға негізделетін болсақ, барлық бағалы қағаздарды беру, өткізу бұл-абстрактілі мәмілеге жататыны көрсетілген.

Әр міндеттеменің мерзімі болады. Мәмілелердің де мерзімі болады және мерзімі болмауы да мүмкін. Мерзімді мәміледе, мәміле жасалған күнмен аяқталған уақытқа дейінгі мерзім көрсетілуі қажет. Ал мерзімсіз мәміледе, мәміленің жасалған уақыты немесе аяқталатын уақыты көрсетілмейді және мәміле жасалған уақыттан бастап заңды күшіне енеді. Көбінде мерзімсіз мәміле бір жылға ғана жасалады. Ал мерзімді мәміле, мәміле тараптарының келісімімен максималды мерзімі үш жылға дейінгі мерзімде жасалуы тиіс.

Кәсіпкерлік қызметке байланысты тараптардың кәсіптегі немесе кәсіптік азаматтық айналымдағы тауарларды алуға немесе беруге, кәсіпкерліктің бағалы қағаздарын сатуға немесе сатып алуға бағытталған келісімдерді немесе мәмілелерді-биржалық мәмәлелер деп атаймыз.

Азаматтық айналымда ең сирек орын алатын мәмілелердің бірі, бұл-фидуциарлық(лат. fiducia-сенім) мәміле. Атында тұрғандай сенімге негізделіп жасалған мәміле болып саналады. Осындай сипаттағы тараптардың өзара қарым-қатынастарының бұзылуына байланысты, олардың кез келгеніне мәмілені орындаудан біржақты тәртіппен бас тартуға мүмкіндік береді. Мысалы, тапсырма шартында сенім білдірілген өкіл де, сенім білдіруші де уәждерін көрсетпей, оны орындаудан кез келген уақытта бас тартуға құқылы. Толық серіктестікке қатысушы басқа қатысушылардың келісімінсіз кез келген уақытта серіктестіктен шығуға құқылы, бұл құрылтай шартынан еркін шығуды білдіреді. Мұндай мәмілелер сирек кездеседі және тұтастай алғанда мүлік айналымға тән емес.

Кіріспе бөлімде көрсетілген мәмілеге қатысты азаматтық құқықтық қатынаста кең орын алатын алаяқтыққа байланысты ахуалды саралайтын болсақ, бұл ахуал өкінішке орай үлкен ауқымдағы қолайсыз мәселеге айналып жатыр. Бұл жағдай азаматтық қоғамдық қатынастың әр саласында орын алып жатыр. Заңды тұлғалардың мемлекеттік міндеттемелерден жалтару мақсатында, немесе заңсыз әрекеттерін жалған немесе қулықпен жасалған мәмілелер арқылы жасыру мақсатында жасайды. Бұндай құқық бұзушылықтар жеке тұлғалардың арасында да көрініс табады. Адамның сеніміне кіріп, кейін одан үлкен соммада қарыз алып жоғалып кетуі де мүмкін, мысалға фидуциарлық мәміле жасаған азаматтар арасында. Екі тарап арасында мәміле болғанымен, мәміледе көзделген мезгіл аралығында қарызды қайтармаса, талапкердің құқығын қалпына келтіру кей-бір қиыншылықтар тудыруы мүмкін. Себебі, егер екі тарап арасында мәміле болса онда бұл алаяқтық қылмыс болып саналмауы мүмкін. Оны қылмыс деп тану үшін талапкер сотқа жүгініп аталған мәміленің күшін жоюы қажет. Жалған мәмілелер жасау жағдайлары өте жиі кездеседі. Бұл мәмілелердің себебі тараптардың теріс азаматтық, салықтық және басқа салдардан аулақ болу үшін олардың қарым-қатынастарының нақты табиғатын жасыру ниеті болып табылады. Сонымен бірге, Тараптар, егер олар оны ашық түрде жасаса, жабық мәміле тудыратын нәтижеге қол жеткізуді мақсат етеді. ҚР Азаматтық кодексінің 160-бабына сәйкес, заңдық салдар туғызу ниетінсіз, тек түрі үшін жасалған жалған мәміле жарамсыз болады. Егер мәміле басқа мәмілені жабу мақсатында жасалса (сылтау), онда тараптар шын мәнінде есте сақтаған мәмілеге қатысты ережелер қолданылады. Бұл жағдайда қиял мен жалған мәмілелер арасында нақты сызық салу керек. Негізгі айырмашылық-қиялдағы мәміледе тараптардың нақты еркі белгілі бір азаматтық-құқықтық қатынастарды құруға мүлдем бағытталмайды. Бұл жағдайда Тараптардың мақсаты-үшінші тұлғалармен қарым-қатынаста оларға қажетті құқықтық нәтиженің пайда болуы. Жасанды мәміле жасау кезінде тараптардың шынайы еркі азаматтық-құқықтық қатынастарды орнатуға бағытталған, бірақ мәміледе көрсетілгендермен салыстырғанда өзгеше. Мәмілені сылтау ретінде анықтау үшін тараптардың нақты ерік-жігерін анықтап, оны келісімшартта көрсетілген ерік-жігермен салыстыру қажет. Мысалы, тараптар бір уақытта екі сыйлық шартын жасайды. Осы мәмілелерге сәйкес Тараптардың бірі екінші Тарапқа мүлік береді, ал ол өз кезегінде бірінші тарапқа белгілі бір ақша сомасын береді. Бұл жағдайда бұл мәмілелер іс жүзінде Тараптар арасында жасалған келісімдерді зерттеу арқылы анықтауға болатын сату шартын қамтиды[4]. Негізінен осындай алаяқтыққа азаматтар заңдық сауаттылығының болмуынан ұшырайды. Еліміздегі аталған ахуалдардың статистикасына назар аударатын болсақ. Қазақстанда алаяқтықпен байланысты қылмыстар саны өсуде. Он жыл ішінде олардың саны 2,5 есе өсті.

2020-2021 жыл аралығында қылмыскерлердің іс-әрекеттерінен келтірілген шығын 242,7 млрд теңгені құрады. Оның ішінде 30 млрд теңгеге жуығы, бұл жеке тұлғалардың тікелей шығындары, қалған ақша мемлекет пен заңды тұлғалардың шығындары, тек 2021 жылдың он айында тергеу органдарының өндірісінде «Алаяқтық» бабы бойынша білікті 40,5 мың қылмыс болды, ал залал сомасы 38 млрд теңгені құрады[5]. Әлбетте бұл көрсеткіштер қылмыс болып саналғанымен, онда жалған мәміле арқылы жасалған қылмыстар айқын көрініс табады.

Жоғарыдағы көрсетілген ахуалдардың алдын алу үшін әр жасалған мәмілені мұқият тексерген жөн, мінсіздені нотариалды куәландырып ондағы мәліметтерді тіркеу керек. Азаматтық Кодекстің 154-155-баптарында негізделсек, «Жазбаша мәмілелер тек оларды нотариалды куәландырғаннан кейін ғана жасалды деп есептелінеді.

1. Мәміленің жай жазбаша нысанын сақтамау дау болған жағдайда тараптарды мәміленің жасалғанын, мазмұнын немесе орындалғанын куәгерлік айғақтармен растау құқығынан айырады. Алайда, тараптар мәміленің жасалғанын, мазмұнын немесе орындалғанын жазбаша немесе өзге де, куәгерлік айғақтардан басқа, дәлелдермен растауға құқылы.

2. Қазақстан Республикасының заңдарында немесе тараптардың келісімінде тікелей көрсетілген жағдайларда мәміленің жай жазбаша нысаны сақталмаған кезде мәміле маңызсыз болып саналады.

3. Жай жазбаша нысан сақталмаған кезде сыртқы экономикалық мәміле маңызсыз болып саналады.».

Мәмілелердің жарамсыздығының басты негіздерін саралайтын болсақ, ең алдымен қажетті рұқсатты алмай не рұқсаттың қолданылу мерзімі аяқталғаннан кейін жасалған мәміле маңызсыз болады. Егер құжатта мәміле жасалған күн көрсетілімбесе. Он төрт жасқ толған бірақ кәмелет жасына толмаған тұлға, заңды өкілінің келісімінсіз мәмілеге қол қоятын болса. Мәміле жасаған адамның психикалық ауытқулығы, есі дұрыс еместігі анықталған жағдайда жарамсыз деп танылады. Егерде мәміле адамды қорқыту немесе бопсалау арқылы жасалған болса жарамсыз деп танылуы тиіс[2, 159-бап].

Қорытылай келе мәмілелер бұл-азаматтық құқықтық қатынаста және азаматтық айналымда маңызда құқықтық құрал екенін айқындадық. Себебі, мәмілелердің арқасында азаматтық құқықтар мен міндеттер пайда болады, өзгереді және тоқтатылады. Азаматтық қоғамдық қатынаста мәмілелер сатып алу құралы мен негізі болады. Және де тараптардың еркі мен мақсатын байланыстыратын фактінің мәні екендігі белгілі. Мәмілелер экономикада үлкен рөл атқаратын құрал болып саналады. Қазіргі таңда мәміленің маңыздылығын асыра бағалау мүмкін емес, өйткені азаматтық қоғамдық қатынаста азаматтардың қажеттілігін қанағаттандыру үшін мәмілесіз жасалған әрекеттерді атау қиын. Жеке тұлғалар мен заңды тұлғалар күн сайын мәміле жасасады, соның негізінде олар тауарларды сатады, белгілі-бір қызметтер көрсетеді, жұмыс істейді. Мәмілелерді қолдану адамдардың өмір бойына жалғасады. Ол, туылғаннан бастап белгілі-бір жасқа толғанша оның заңды өкілдері арқылы мәміле жасалады және қайтыс болғанға дейін азаматтың өсиет қалдыруна дейін мәміле болып саналады. Өкінішке орай қазіргі таңда жалған немесе қулықпен жасалған мәмілелер арқылы адамдарды алдау, кең ауқым алып жатыр. Оған азаматтардың құқықтық сауаттылығының жетіспеушілігі немесе немісқұрайлығы басты себеп болып отыр. Әлбетте аталған құқық бұзушылықтардың алдын алу үшін азаматтарға мәміле жасар алдында аса мұқият болған жөн және де мәміленің жазбаша нысанын сақтап оны нотариалды куәландыру керек, қажет болған жағдайда мәмілелерді тіркеу азаматтарды алданудан біршама сақтайды.

Көптеген мәмілелер, дұрыс рәсімделсе де, азаматтық құқықтар мен міндеттерді тудырмауы мүмкін. Тиісті заңды салдарлар мәмілені мемлекеттік тіркеу немесе меншік құқығын мемлекеттік тіркеу сияқты заңды фактілермен біріктірген кезде ғана туындауы мүмкін. Осылайша, мәміле элементтерінің бірлігін білдіреді: мазмұны, мәмілеге қатысатын субъектілер, ерік-жігердің субъективті жағы және ерік бірлігі және объектісі. Мәміленің кез-келген немесе бірнеше элементтерін орындамау оны жарамсыз деп тануға әкеледі. Мәміленің жарамсыздығы іс-әрекеттің заңды фактісінің мәні танылмайтындығын білдіреді.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Анастасия Стативкина «Мошенничество: основные признаки и отличие от гражданских правоотношений» <https://www.zakon.kz/4980718-moshennichestvo-osnovnye-priznaki-i.html>
2. Қазақстан Республикасының Азаматтық Кодексі 1994 жылғы 27 желтоқсандағы № 268-ХІІІ. Жалпы бөлім. https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K940001000_
3. Комментарий к Гражданскому кодексу Республики Казахстан. Общая часть. Ответственные редакторы: Сулейменов М.К., Басин Ю.Г. https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1019750&pos=2013;-16#:~:text=1
4. Притворная и мнимая сделка: в чем разница? (Л. Суюндикова, судья Алматинского районного суда города Астаны) https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=34412059
5. «Как не стать жертвой мошенников и не оказаться на скамье подсудимых». <https://special.nur.kz/fraud-security>

ГРАЖДАНСКО-ПРАВОВЫЕ СДЕЛКИ, УСЛОВИЯ ИХ ДЕЙСТВИЯ

Мусекенова А.А., Бакытжанұлы Б.

В статье предусмотрены виды гражданско-правовых сделок и условия их действия, формы совершения сделки. В зависимости от актуальности видов сделок дифференцированы пути их совершения и соответствие. Разграничены права и обязанности лиц, совершающих гражданские сделки, цели совершения сделки. В гражданских общественных отношениях предусмотрены правовые ситуации, возникающие в отношении сделки, а также пути решения возникшей ситуации. Указаны последствия недействительности сделки, а также основания ее недействительности и какая правовая ответственность предусмотрена по сделкам, совершенным ложно или хитро. Предусмотрены условия и условия правильного заключения сделок. Нотариальное удостоверение и регистрация сделок. Последствия оспариваемых и ничтожных сделок. Предусмотрены обстоятельства, послужившие основанием для признания сделок недействительными и последствия недействительности части сделки.

Ключевые слова: *гражданско-правовая сделка, общественные отношения, правовая ситуация, объект, основание.*

CIVIL LAW TRANSACTIONS, THEIR TERMS OF OPERATION

A.A. Musekenova, B. Bakytzhanuly

The article provides for the types of Civil Transactions and the terms of their validity, the forms of transactions. Depending on the relevance of the types of transactions, the ways of their conclusion and compliance are differentiated. The rights and obligations of persons entering into civil transactions, the purposes of making transactions are differentiated. In civil public relations, there are legal situations arising in relation to transactions, as well as ways to resolve the situation that has arisen. Along with the consequences of the invalidity of the transaction, the grounds for its invalidity and what legal liability is provided for fraudulent or fraudulent transactions. The terms and conditions for the correct conclusion of transactions are provided. Notarization and registration of transactions. Consequences of disputed and insignificant transactions. Conditions that serve as the basis for invalidating transactions and the consequences of invalidity of a part of the transaction.

Key words: *civil law transaction, public relations, legal situation, object, foundation.*

ХАЛЫҚ ҚАМЫН ТОЛҒАҒАН ҰЛЫ ЖЫРАУ*Тумабаева М.Б.*

Мақалада Жамбыл Жабаев шығармаларындағы елінің бірлігін, жерінің бүтіндігін, халқының қамын жеген ерлер жайлы толғаулар мен айтыстарының халықтық, гуманистік сипаты талданады.

Екі ғасырды, үш қоғамдық формацияны, түрлі қарама-қайшылықты, сеңше соғысқан саяси жүйені басынан өткерсе де ойы сәулелі, көкірегі даңғыл, сөзі-жебе ақын арнау айтса да, тарих тереңінен толғаса да, айтысса да, ұзақ сонар жырласа да тақырыбының темірқазығына айналған халық тағдырын, ел мүддесін, гуманистік- ізгілік мұраттарын жырына арқау етіп, ақиқаттан айнымады. Жамбылдың синкретті өнерін, импровизаторлық шеберлігін, жырларының поэтикалық, эстетикалық құнарын, ақынның өмір сүрген дәуірін сол кезеңнің саяси-әлеуметтік қайшылықтарымен, қоғамдық өмір сипаттарымен, гуманистік идеяларымен байланыста объективті саралау - тәуелсіз ел әдебиеті тарихын жаңаша жазуда ескерілуі тиіс.

Кілт сөздер: *Толғау, импровизация, айтыс, ұлттық өнер, шежіре, диапазон, реализм.*

«Кең жатқан байтақ-ұлан шежіремін, Тарихтың домбырасын қолына алған»- деп, жырлаған Жамбыл үш түрлі қоғамдық формацияны, «арпалыс алақұйын заман ала» (Қасым А.) өте ауыр кезеңді көрді. XIX ғасырдың II жартысы мен XX ғасырдың II жартысына дейінгі уақытта өмір сүрген ұлы жырау нағыз дүрбелендер мен аласапыранға, көтерілістер мен төңкерістерге толы заманды басынан өткерді. Ресейдегі төңкерісшіл-демократтық идеялардың таралуы, I дүниежүзілік соғыс, 1916 жылғы Ұлт азаттық көтеріліс, ұлт зиялыларының отарлық езгіге саяси қарсылығы, Алаш партиясының мемлекеттікке ұмтылуы, қазан төңкерісі, уақытша үкімет билігі бәрі - патшалық Ресейдің отар елдерінің әлеуметтік-саяси ахуалына әсер етпей қойған жоқ. Азамат соғысы, ұжымдастыру мен тәркілеу саясаты, қолдан жасалған қысым мен ашаршылық, 1937- 38-дегі нәубет, отан соғысының зардабы - қазақ халқының тарихындағы жарасы жазыла қоймаған ақтаңдақ беттер. Осындай аласапырандар мен зобалаң кезеңнің куәгері Жамбыл ақын заман болмысын жалтақтамай, ел басына туған қиыншылықты қабырғасы қайыса толғады, ақиқатты ашына жырлады. Ел ішінде ел бірлігін толғаған айтыс өнерімен танылған импровизатор ақын тар жол, тайғақ кешудің талқысына, қатаң сын тезіне мойымады, шындалды.

Екі ғасырды, үш қоғамдық формацияны, түрлі қарама-қайшылықты, сеңше соғысқан саяси жүйені басынан өткерсе де ойы сәулелі, көкірегі даңғыл, сөзі-жебе ақын арнау айтса да, тарих тереңінен толғаса да, айтысса да, ұзақ сонар жырласа да тақырыбының темірқазығына айналған халық тағдырын, ел мүддесін, гуманистік- ізгілік мұраттарын жырына арқау етіп, ақиқаттан айнымады. Ерлікті, батырлықты, татулықты ту көтерген берекелі елді, ел қорғаны ерді өмірлене шабытты шағында жай тастар шағырмақ бұлттай шамырқана толғайтын ақынның сүйенері де, сүйінері де, тірегі де, тілекшісі де халқы болды.

Жамбыл өзі өмір сүрген кезең шындығын, өз автобиографиясын өзі өлеңмен өрнектеген ақын. «Менің өмірім» деген өлеңінде:

Көз аштым, сорғалаған қанды көрдім,

Қамыққан қанды жасты жанды көрдім.

Ел көрдім, еңіреп босқан аңды көрдім,

Қойнында Алатаудың зарды көрдім, десе, ол зар заман ақиқаты.

Еріксіз он сегіз жас мінгізді атқа,

Бір Жамбыл бөлінгендей екі жаққа.

Бір жағы қайнап өскен қалың елім,

Бір жағы атқа мінген бай мен датқа, десе осы бай мен датқа, манапты жырлағанда:

Аз сөзім бай-манапқа арналғанда,

Жалтақтап ел не дер деп алаңдадым-деуі ақын көңілінің халқына адалдығы.

Жамбылдың «Сырттанға» деген өлең арнауында да халық мүддесін қорғаған батырдың ерлігіне бас ию, оны дәріптеу ниеті айқын:

Қыдыләлі, Есімбек,
Эрентальді сабаған.
Ер туған ұл десін деп,
Бір кәдеге жараған.
Сендей қазақ аз шығар,
Үміт қылған баладан.
Екі балаң жетілсе,

Құтыларсың табадан...Екі бала Сырттаның Барлыбегі мен Тұрлыбегі. Барлыбек Сырттанов - тұңғыш қазақ елінің жарғысын жазған алаштың азаматы.

Сәлем айт, барсаң Абайға деп, басталатын өлеңі - Әбдірахман қазасынан кейін Абайға жолдаған жұбатуы болса, Кенесары баласы Сыздық Сұлтанға арнауы - ел қамын жеген ерлердің ерлігін әрқашан ұлықтаған ақынның батырға көрсеткен сыйы мен ырзалығы. «Жамбыл қай заманда болса да, шындықты батыл айта білді» [1,226].

«Асан қайғы», «Көрұғлы», «Манас», «Мұңлық-Зарлық», «Қыз Жібек», «Ханым сұлу», «Аршын қыз бен Жантелі шебер», «Сұраншы мен Орман хандай» көне жыр аңыздарды жатқа айтқан Жамбыл өзі де сүре айтыстарында «Сұраншы батырды, Өтеген батырды жаңғырта жырлады. Жамбылдың «Өтеген батырдағы» халыққа еркін қоныс іздеу, бақытты өмірді аңсау мотиві Асанқайғыға байланысты аңыздардан желі тартқан өршіл идеялы мотив болса, ұлы жырау ұлттың ұлы мұратын жаңғырта дамытып отырғандығының бір ғана айғағы. Жамбылдың Ғ. Орманов жазып алған «Есте қалған әңгімелерінде» Кенесары бастаған ұлт – азаттық көтерілісінің Жетісудағы сипаты Е.Бекмахановтың зерттеулері мен М.Әуезовтың «Хан Кене» пьесасының мәтінімен идеялақ тұрғыда сәйкес келуі де қызықты жайт. Ал Кенесары баласы «Сыздық сұлтанға» деген өлеңі мен естелігі ақынның 1946 жылы шыққан жинағына енгенімен кейінгі басылымдардан саясат сапысымен сылынып тасталған.

Той десе он жетімде тартынбадым,

Семсердей майдандағы жарқылдадым,-деген Жамбылды алғаш халыққа танытқан суырып салмалық-импровизаторлық өнері - айтыскерлігі.

Профессор Е.Ысмайылов: «Сүйінбайдың бүкіл Жетісу ақындарына, әсіресе, ең талантты шәкірті, келешегінен зор үміт күткен Жамбылға берген ақындық, ұстаздық жолында екі үлкен ерекшелік бар. Бірі — айтыста болсын, шындықты жеткізіп шешен, тапқыр тілмен тыңдаушысын ұйытып сөйлеуі, екіншісі -тарихта болған батырларды үнемі жырға айналдырып айтуы. [2,43]

Біз Жамбылдың Құлманбетпен айтысын да кезінде таптық тұрғыдан бағалап, бір жақты пікір айтып келдік. Шындығында, Жамбыл өзі айтқандай: «Құлманбет ақын да жырдың бетін елдің тілегіне қарай бейімдеп, көбі атқамінерлерге шаншу болып келген ақын еді» [3,12].

Құлманбетпен салыстым,

Күшті ақынмен алыстым.

Итермелеп манаптар,

Жыртуын жырттым намыстың - деуі Жамбылдың Құлманбетті мойындауы, бағалауы. «Руының, жерінің, ерен батырлары мен дуалы ауыз би-шешендерінің, билік тізгінін ұстаған атқамінерлер жақсы жайсаңдарының ерекшеліктерін асырып айту- айтыс өнерінің негізгі алғышарттары» [4,8] болғаны белгілі.

М.Әуезов “Жамбыл және халық ақындары” деген зерттеуінде: «...айтыс жанры ақынның жан-жақты, мол білімдер, айналадағы барлық құбылысқа дайын да, орынды жауап бере білетіндей болуын талап етеді. Халық туындыларының әр түрлі, әрине соншалықты мол репертуарынан басқа, ақындар халықтардың, рулардың тарихы саласынан, география саласынан т.б көптеген жайлардан мол хабардар болуға тиісті еді. Ол - өз халқына, өз кезіне тән білімдердің тірі энциклопедиясы» [5,77],-деп бағалады.

Миллиондардың жүрегін тербеген «миллион жол өлеңді жатқа айтатын» (М.Әуезов) Жамбылдың кеудесін кернеп көмейінен саулаған інжу-маржан-халық поэзиясының құймалы алтыны – қазақтың ауыз әдебиеті, толғауы тоқсан қызыл тілдің байлығы. Парасаты биік М.Әуезов Жамбылдың өнерін «Импровизатордың шеберлігі деген осы. Эпостағы бұрын-соңды қолданып жүрген образдарды қалай пайдаланады. Мүдірмей ағытып, өзінің биік идеалы тамаша жырын табанда тудырып отырғанда, халық байлығы оған алтындай құйылып жаркылдап жатқан жоқ па?»-деп таңдана мойындаса, Жамбыл ақындығын алғаш зерттеушілердің бірі -Е.Ысмайылов: «Жамбылдың халықтық даналықпен жырлаған поэзиясы қазақ әдебиеті көлемінде ғана емес, бүкіл дүние жүзі әдебиетінде айрықша маңызды орын алады» - [2,55] деп бағалады.

Суырыпсалмалық дарынмен импровизациялық қабілетті талап ететін өнер сайысы айтыс өлеңдері ақынның білімі мен зерделілігін, көкейкесті мәселелінің мәнін көркемдік көрігінде суарып айта білетін алғырлығының, тапқырлығының да көрінісі. Өз дәуірінің әлеуметтік, қоғамдық, саяси мәселелерінің де шындығын шырқыратып жеткізе алатын өнер де-импровизация. Өйткені ел алдында қолма-қол туатын жырға цензура жоқ. Сондықтан әділдік пен шындықты көксеген халық импровизация өнеріне ерекше ден қойғандықтын, суырыпсалма ақындарға деген ерекше ілтипат, құрмет те жоғары болған.

Айналадағы тарихи-саяси оқиғаларға дер кезінде үн қосып, халықтың тілек-арманын, мұң зарын жыр тілімен жеткізіп отыру -Жамбылдың айнымас кредосы, бұл өз кезеңінің бұқаралық ақпарат құралдарының міндетін ауызша атқарған қызметі де болды.

Халық поэзиясының, ұлттық өнердің аса мәнді өміршең саласы, көркем ойымыз бен әдеби дәстүріміздің ғасырлық даму жолдарын айқындайтын көне өрнегі, туған тіліміздің сөздік қорының бай қазынасын паш етіп, әлемдік әдебиетке қазақ халқының қосқан үлесі де-айтыс өнері.Төл өнеріміз айтыстың сапалық жағынан өсуінде өзіндік ізін қалдырған Жанақ, Түбек, Сүйінбай, Бақтыбай сияқты саңлақ жүйріктердің шоғырында Жамбыл есімінің шоқтығы биік тұруы заңды.

Жасынан ел аузындағы өлең-жырдың, терме-толғаудың, шешендіктің уызына қанған, «Жетісу айтыс өнерінің бесігі» Сүйінбайдай жыр сүлейіне сыйынған Бақтыбай, Құланаян Құлманбет, Майкөт пен Бөлтірік сынды жыр жампоздарының алдын көрген Жамбылдың ақындық ортасы қазыналы еді. Сонымен бірге Жамбыл туысқан қырғыз елінің де сөз өнерін жетік біліп, Токтоғұл, Мұраталы, Әлімқұл, Балық, Тыныбек, Қатаған сияқты дүлдүлдермен өнер сайысына түскен жыр алыбының қай өлең, қай толғауын, айтысы мен жыр-дастанын алсаңыз да халық тілінің қаймағын қалқып алар едіңіз. «Мен өзім көпті көрген ақсақалмын, Қазақтың артып алған көп мақалын»,«Шын қызсам, сөзім - жалын, домбырам – найза», «Ұстауға күн мен айды жуықтау, «қара сөзді қамшы қылып, қуды мініп, құланды құрықтау», «Құйындап көпке шапқан мен бір пырақ», «Мен қорғасын сақамын, сен ұтылғыш кенейсің», «Мен бір соққан дауылпаз», «Өткір қылыш алмаспын» тәрізді метафоралар ақын дүниетанымының кендігі мен тереңдігін аңдатар келісті көркемдік. Жамбыл өзі де ақындық өнер жайында:

Ақын деген ат болмас, Қытығын таппай сұратпай.
Қандырмай мейір суаттай, Досың болса, күлдіріп,
Жыры болмай бұлақтай. Сүйсіндіріп жұтатпай.
Тұнығы болмай сынаптай. Жауың болса, бүлдіріп:
Алатаудан арындап, Домбыраң – берен,
Асқан судай құлатпай. Жырың – оқ,
Қыбыршыған көңілден Дәл тигізіп, сұлатпай...

Жамбыл жыраулық поэзия жанры толғауды жаңғыртты, Асан Қайғыдан Ақтамберді, Бұхарға дейінгі, Махамбет, Дулат, Шортанбай, Мұраттарға келіп ұласқан дәстүрді жалғастырды. Ілгері Шөже, Балта заманда өткен, Асекең, Бұхар жырау арманда өткен. Солардың аруағы маған қонып, Ел мұңын жырмен төгіп нәсерлеткем.

Жамбыл нені жырласа да, кіммен сөз сайысына түсіп айтысса да жалтақтамай, жалбақтамай Асан қайғы, Бұхарлардай, Тезек төреге турасын айтқан Сүйінбай мен Бақтыбайдай ақиқатты айтты. Жыр алыбы көне жырауларша, көсіле, күңірене толғады.

Ақындық-жыршылық, термешілдік өнерді де жетік игерген Жамбылдың Қали байға:

Сойылыңды соғып тұр,

Болысың мен орысың, –деуінде көп мағына, үлкен шындық бар.

Болыс төре жүрген жоқ,

Халықты қорлап, жылатпай.

Шабарманы шаптығып,

Барады елді шыдатпай.

Болыс төре, билері,

Кедейлерге теңдік бер

Қысы-жазы шулатпай!..

Замана деп толғаған,

Ел қайғысын қолға алған,

Абылайдың алдында,

Сөз сөйлеген болжаудан,

Бұхар жырау ол да өтті- деуі Асан қайғының «Қилы –қилы заман болар, қарағай басын шортан шалар".-деген жұмбақ ойының шешімін Абылайханға тарқатып берген Бұхардың толғауын мезгегені:

Шернияз бен Шортанбай,

Досқожа мен Нысанбай,

Дулат пенен Сүйінбай-

Сөздері жел құйындай,

Өтті еңіреп олар да- деп өзінің алдындағы ақын жыраулардың өнерін биік бағалады,

олардың мұрасымен етене таныстығын да аңғартты.

«Мен өзім көпті көрген ақсақалмын, қазақтың артып алған көп мақалын» деп толғаған Жамбыл:

Жердің шелін сел жуар,

Елдің кегін ер жуар,

Дауыл тұрса бұлт қуар... немесе

Жаудан күту жақсылық-

Зарыққанның салдары...

Заман заман дегенде,

Заманға қожа адам ғой,

Наразы болсаң заманға ,

Бар кінәні соған қой-деп халық даналығы мен тапқырлығы құйылып түскен шешендік сөздерді де афоризмдерді өз термелеріне арқау етті. Құлманбетпен айтысында:

А, Құлманбет Құлманбет,

Ағып жатқан сумен кет,

Сумен кетсең ел ішер,

Судан шыққан бумен кет,

Онда да тиер кесірің,

Қызарып батқан күнмен кет -деп қазақтың наным сенім фольклорының, магиялық бақсы сарынымен де төкпелейді.

Жыр алыбының заман шындығын толғаған, өмірдің өзінен туған қоспасыз таза ақындық мұрасының көркемдік-эстетикалық мәні мен маңызы – ақын дүниетанымының жан-жақтылығында, эпикалық кең тыныстылығында, реалистік бейнелілігінде. Жырларының өзегіндегі өміршең идеялық тұғыр халық тағдыры, заман келбеті, өз бейнесі арқылы айқындала түседі. Қазақ елінің көне сүрлеуінен, тәлейлі тарихынан сыр тартатын, халқының басынан өткен теңсіздікті, қоғамдық қайшылықтарды толғаған, қайырсыз қарынбайларды, барақ батырларды емес, «ақындықты, ерлікті, батырлықты, ел бірлігін сақтаған татулықты» өнеге

тұтқан айтыстары мен толғау жырлары - ақын есімін ерте танытқан туындылар- өткен өмір шежіресі, көне замандағы қилы күндер хикаясының деректі белгісі.

Жамбыл жырларының халық жадында кесек-кесек, түйдек-түйдегімен жатталып қалуы, жасампаздық сыры неде? Алдымен-заманының көкейкесті күйін, халқының тарихи тағдырын, арман-тілегін, мүдде-мұратын, мұң-мұқтажын, дер сәтінде жалтақтамай, жасырмай, жасқанбай айта білуінде, екіншіден – ел қорғаған ерлерін, елдік, бірлік, татулық тақырыбын ту етіп көтеруінде, үшіншіден ел мен жер тарихының шежіресін шешендікпен толғауында, шығармаларының халықтың сипатында. Профессор С. Негимов: «...аузынан дүр төгілген Жамбылдың тұтатай табиғатына: 1) жыршылдық; 2) күйшілік; 3) шежірешілдік; 4) дастаншылдық; 5) айтыскерлік; 6) орындау-шылық; 7) шешендік тән» [6] -дейді. Бір бойында осыншама қасиет тұтаса өрілген Жамбылдың синкретті өнерін, импровизаторлық шеберлігін, жырларының поэтикалық, эстетикалық құнарын, ақынның өмір сүрген дәуірін сол кезеңнің саяси-әлеуметтік қайшылықтарымен, қоғамдық өмір сипаттарымен, гуманистік идеяларымен байланыста объективті саралау - тәуелсіз ел әдебиеті тарихын жаңаша жазуда ескерілуі тиіс.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Жабаев. Ж. Шығармаларының толық жинағы: II томдық,- 2- том Алматы: Қазақ университеті, 2010.-244 бет.
2. Ысмайылов Е. Ақындар.Монография.–Алматы:«Жазушы», 1956.– 67-71 б.
3. Жабаев. Ж. Шығармаларының толық жинағы: II томдық,- 2- том, Алматы: Қазақ университеті, 2010.-244 бет.
4. Құланиян Құлмамбет. Сөзімнің қыл сыймайды арасына.../құраст. Т.Әлібек.- Алматы: Ана тілі, 1998.-224 бет.
5. Әуезов М. т.15. 20 томдық шығармалар жинағы, Алматы: Ғылым, 1987.
6. Негимов С.Суырыпсалмалық саңлағы.«Егемен Қазақстан»,13 ақпан 2016 жыл

ВЕЛИКИЙ ЖЫРАУ, ПОВЕСТВОВАВШИЙ О НАРОДЕ

Тумабаева М. Б.

В статье анализируется национальный характер, гуманистические идеи и аргументов в творчестве Жамбыла Жабаева о людях, которым небезразлично единство страны, целостность земли, судьба народа.

Несмотря на то, что он пережил два века, три общественных образования, различные конфронтации, воинственную политическую систему, его мысли, его сердца, его слова, его поэты арнау говорили, говорили, спорили, долго воспевали, он не отступал от истины, руководствуясь судьбой народа, интересами страны, гуманистически-гуманистическими идеалами.

Объективная дифференциация синкретического искусства, импровизаторского мастерства Джембула, поэтической, эстетической ценности его стихов, эпохи, в которой жил поэт, в связи с политико-социальными противоречиями того периода, характером общественной жизни, гуманистическими идеями должна учитываться в новом написании истории литературы независимой страны.

Ключевые слова: *Толғау, импровизация, айтыс, национальное искусство, генеалогия, диапазон, реализм.*

THE GREAT ZHYRAU, WHO TOOK CARE OF THE PEOPLE

M.B. Tumabaeva

The article analyzes the national character, humanistic ideas and arguments in the work of Zhambyl Zhabayev about people who care about the unity of the country, the integrity of the land, the fate of the people.

Despite the fact that he survived two centuries, three public formations, various confrontations, a militant political system, his thoughts, his hearts, his words, his words, his Arnau poets talked, talked, argued, sang for a long time, he did not deviate from the truth, guided by the fate of the people, the interests of the country, humanistic and humanistic ideals.

Objective differentiation of syncretic art, improvisational skill of Dzhambul, poetic, aesthetic value of his poems, the era in which the poet lived, in connection with the political and social contradictions of that period, the nature of public life, humanistic ideas should be taken into account in the new writing of the literary history of an independent country.

Key words: *Tolgau, improvisation, aitys, national art, genealogy, range, realism.*

ӘОЖ 347

<https://doi.org/10.53355/ZHU.2022.102.1.049>

«СОТ ЖАРЫССӨЗІНДЕГІ КОММУНИКАТИВТІК АСПЕКТ»

Уразымбетов Т.Е.

Бұл мақалада біз оқырмандар мен студенттер үшін сот жарыссөзінің сот талқылауындағы маңызды тәуелсіз элементіек екендігі туралы түсіндіреміз. Мақалада қорғау мен айыптаушы тараптың қатысушылары сотта қандай әрекет ететіндігі туралы сөз қозғалады. Әдетте, бұл прокурор мен адвокат, (яғни айыптаушы мен қорғаушы) Әр тарап пайдаланылған дәлелдерді еске түсіреді және нақты анықталған, қалыптасқан ұстанымға назар аударуға тырысады. Басқаша айтқанда, қорытындылау процесі қалыптасады. Тараптар зерттелеген дәлелдемелерді талдау мен бағалаудың ерекше процесін жүргізіп, ықтимал қылмыстың немесе құқықбұзушылықтың толық қалыптасқан теориясын алға тартады. Адвокат өз кезегінде соттың назарын дәлелдемелердің тікелей еместігіне аударуға тырысады, т.б. Сот талқылауы кезінде барлық мән-жайлар әртүрлі позициядан көрсетілуі мүмкін және бұл сотқа сол немесе басқа үкімді заңды түрде негіздеу үшін қылмыстың барлық жақтарын дұрыс бағалауға немесе істі қосымша зерттеуге жіберуге мүмкіндік беретіндігін байқауға болады. Бұл жерде ең бастысы сот жарыссөздері сот отырысының бүкіл барысын шынымен өзгерте алатын жақсы қалыптасқан сөйлеуден тұратындығын білу қажет. Сондай-ақ мақалада азаматтық және қылмыстық істі қарау кезінде прокурор, адвокаттар, заң кеңесшілері пайда болған құқықтық қатынастарды реттейтін құқықтық нормаларға сүйенуге міндеттілігі, алқабилер сотының қаралуының белгілі бір тәртіпке бағынуы, тартыс қағидасы түсінігі туралы, соттағы тыңдаушылардың сипаттамасы және сотта сөз сөйлеудің психологиялық-риторикалық аспектілері жайлы қысқаша мағлұматтар беріледі.

Кілт сөздер: *Сот жарыссөздері, мемлекеттік айыптаушылар мен мемлекеттік қорғаушылар, жеке айыптау, сот сөзі, азаматтық талапкер, азаматтық жауапкер, алқабилер соты, тартыс қағидасы, соттағы тыңдаушылар, процестің кәсіби қатысушылары, халық бағалаушылары, қоғам өкілдері, сот шешенінің этикасы, сотта сөз сөйлеудің психологиялық-риторикалық аспектілері.*

Сот жарыссөздері - бұл тараптар істің нақты мән-жайларын зерделеу нәтижелерін шығаратын, жиналған дәлелдемелерді талдайтын, сот шешетін мәселелер бойынша олардың әр пікірін білдіретін және дәлелдейтін процесстің бөлігі.

Қылмыстық іс бойынша сот жарыссөзіне мыналар қатысады: мемлекеттік айыптаушы, қорғаушы, сотталушы, егер іс қорғаушының қатысуынсыз қаралса, сондай-ақ азаматтық талапкер, азаматтық жауапкер немесе олардың өкілдері. Жеке айыптау (қорлау, жала жабу, ұрып-соғу, денсаулыққа жеңіл зиян келтіру және т.б.) істерінде жәбірленуші немесе оның өкілі сот отырыстарына айыптаушы ретінде қатысады. Мемлекеттік айыптаушылар мен мемлекеттік қорғаушыларға сөз сөйлеуге рұқсат етіледі [1].

Прокурор, сондай-ақ басқа адамдардың құқықтары мен заңмен қорғалатын мүдделерін қорғау туралы сотқа жүгінген уәкілетті мемлекеттік органдар мен басқа ұйымдар; процеске қатысуға сот тартқан немесе процеске өз бастамаасымен енген мемлекеттік басқарудың уәкілетті органдары; қоғамдық ұйымдардың және еңбек ұжымдарының өкілдері, егер оларға процеске қатысуға рұқсат етілсе, сондай-ақ азаматтық іс бойынша сот жарыссөзіне талапкер, жауапкер, олардың өкілдері үшінші тұлғалар ретінде қатыса алады [2].

Сонымен, сот процедуралары айыптаушы немесе қорғаушы тараптардың өкілдерінің сөйлеуінен тұрады, ал сот сөзі - бұл сотқа, сондай-ақ қылмыстық немесе азаматтық істі қарауға қатысқандар мен қатысушылардың барлығына арналған ашық сөз, тыңдау және сөйлеушінің іс бойынша қорытындыларын және оның басқа сөйлеушілерге қарсылығын білдіру.

Соттың сөзі істің мән-жайын толық, жан-жақты және объективті зерделеуді қамтамасыз етуге, заңды, ақылға қонымды және әділ үкім шығаруға ықпал етуі керек.

Сотта сөйлеудің мақсаты - судьялардың ішкі сенімдерін қалыптастыруға ықпал ету, сот залында болған адамдар мен алқабилерге, азаматтарға сенімді және негізделген ықпал ету.

Сотта сөйлеудің тақырыбы - бұл сотталушы қылмыстық немесе өзге де жауапкершілікке тартылаатын әрекет.

Сотта сөйлеудің мазмұны - сот үкім шығарған кезде шешетін мәселелер жиынтығы.

Сотта сөйлеу үшін материал - бұл нақты қылмыстық немесе азаматтық іспен байланысты жағдайлар, фактілер, дәлелдер.

Сот сөйлеуінің ерекше ерекшелігі - қатаң процессуалдық реттеу. Мысалы, қылмыстық іс бойынша сот жарыссөзіне қатысушы прокуроарлар мен қорғаушылар, жәбірленуші мен сотталушы сот тергеуінде анықталған істің нақты мән-жайлары, тағылған айыптың дәлелдемесі немесе болмауы, салдары туралы өз пікірлерін білдіреді процестің кәсіби қатысушылары (прокурор, айыптаушы, қорғаушы) үшін осы мәселелер бойынша олардың ұстанымдарын ұсыну және негіздеу процедуралық міндеттеме болып табылады. Олардың сөйлеген сөздерінде сотталушының кінәсі немесе кінәсіздігі, қылмыстың заңды дәрежесі, сотталушының жазасы немесе жазадан босату, азаматтық талапты шешу, сондай-ақ сот отырысында туындайтын басқа мәселелер туралы қорытынды жасалуы керек іс. Бірақ жеке айыптау істері бойынша сотталушыға немесе жәбірленушіге сотқа келу - бұл олар пайдалана алатын немесе қолданбайтын құқығы [3, 11б.].

Азаматтық талапкер, азаматтық жауапкер немесе олардың өкілдері өз талаптаарында азаматтық талапты шешуге байланысты мәселелерді ғана қозғай алады. Алқабилер сотының қаралуы да белгілі бір тәртіпке бағынады. Олар екі бөлікке бөлінген сияқты: біріншісінде қатысушылар, оның ішінде жәбірленуші сотталушының кінәсі немесе кінәсіздігі туралы ғана сөйлейді. Егер сотталушы кінәлі деп танылса, жаза шарасын анықтауға байланысты мәселелер талқыланады.

Азаматтық істі қарау кезінде прокурор, адвокаттар, заң кеңесшілері пайда болған құқықтық қатынастарды реттейтін құқықтық нормаларға сүйенуге міндетті. Қылмыстық және азаматтық істер бойынша сот жарыссөзінің қатысушы-лары сот отырысында қаралмаған немесе сот оны қолайсыз деп таныған дәлелдемелерге жүгінуге құқылы емес. Егер жаңа дәлелдемелер ұсыну қажет болса, олар сот тергеуін қайта бастау туралы өтініш бере алады.

Сөйлеу кезегін сот анықтайды. Сот жарыссөздерінің ұзақтығы белгілі бір уақытпен шектелмейді, бірақ төрағалық етуші егер олар қаралып жатқан іске байланысты емес мән-жайларға қатысты болса, сөйлеушілерді тоқтата алады.

Сот сөйлеуінің ерекшелігі - оның қарсыласу сипаты.

Айыптаушы және қорғаушы сот алдында өз көзқарасын тең негіздерде қорғайды. Соттағы жарыссөзді іске асырудағы тартыс қағидасына келсек - мәселен Ресей Федерациясының Конституциясында бекітілген сот ісін жүргізудің ең маңызды қағидасы.

Төмендегілерді көздейді:

1) айыптау және қорғау функцияларын сот төрелігі функцияларынан бөлу және оларды өзара бөлу;

2) тараптарға өз функцияларын жүзеге асыру үшін тең іс жүргізу құқықтарын беру;
3) процесстегі соттың жетекші позициясы және тек сотқа іс бойынша шешім қабылдау құқығын беру.

Сот жарыссөзінің тартысты сипаты сотқа істің барлық мән-жайларын жан-жақты және объективті талдауға, негізделген, тендестірілген шешім қабылдауға және әділ үкім шығаруға көмектеседі.

Судьялар мен процеске қатысушылардың барлығына қажетті әсер ету үшін сот сөзі міндетті түрде дәлелді және сенімді болуы керек, сот шешкен мәселелер бойынша негізделген тұжырымдарды қамтуы керек.

Айыптаушылар мен қорғаушылардың сөйлеген сөздері негізінен бағалау сипатына ие және моральдық-құқықтық бағдарымен ерекшеленеді.

Соттың сөз сөйлеуі маңызды тәрбиелік рөл атқаруға шақырылады, әсіресе сот отырысы ашық есік алдында өткен кезде және қаралып жатқан іс әлеуметтік маңызы бар кезде. Сот залында болғандарға жасалған қылмыстың қоғамдық қауіптілігін көрсету, заңға және заңдылыққа деген құрмет сезімін қалыптастыру өте маңызды.

Сот залы - қоғамдық пікір қалыптасатын зертхана екенін әрдайым есте ұстаған жөн. А.Ф.Кони «сот бәсекелестігінің жетекшілері сот белгілі бір мағынада халық үшін мектеп екенін ұмытпауы керек, одан заңға құрметпен қатар, шындыққа қызмет ету сабақтары алынуы керек және адамның қадір-қасиетін құрметтеу».

Сонымен қатар, соттағы сөз, зерттеушілер дұрыс атап көрсеткендей, бұл тек қылмыстық немесе азаматтық іс жүргізу әрекеті емес, ол сөйлеушіден тек құқықтық білімді ғана емес, сонымен қатар шешендік шеберлік пен дағдыларды қажет ететін шығармашылық үдеріс екенін де ескеру қажет, шешендік өнер, өзіңе деген үлкен, ауыр жұмыс.

«Шешен біреу болады, - деген Цицерон, - ол форумда және азаматтық процесте тыңдаушыны сендіретін, рахат әкелетін және бағындыратын етіп сөйлейтін болады, сенімділік қажеттіліктен туындайды, рахат сөйлеудің жағымдылығына байланысты, тыңдаушының бағынуындағы - жеңіс» [4, 169б.].

«Соттағы тыңдаушылардың сипаттамасы».

«Біз сот залын күнделікті әлеуметтік процестаер күшейіп, барлық қатысушылар үшін ең ауыр зардаптарға алып келетін миниатюралық әлеуметтік әлем ретінде қарастыра аламыз», - деп жазады әйгілі американдық әлеуметтік психолог Д.Майерс. «Мұнда, басқа жерде сияқты, адамдар да басқалардың пікірлері туралы ойланып, бір-біріне әсер етеді».

Сот шешені сөйлеуге тиісті аудиторая өзiнiң құрамы мен функциоаналды рөлi бойынша өте әртекті. Оған келесi топтар кiредi:

- процестiң кәсiби қатысушылары (прокурор, адвокат, өзiнiң кәсiби және iс жүргiзу мiндеттерiне байланысты iстi қарауға қатысқан);

- халық бағалаушылары (Бiрiншi сатыдағы соттар қылмыстық және азаматтық iстер бойынша сот төрелiгiн жүзеге асыруға қатысу үшiн заңнамада белгiленген тәртiппен сайланған аталынған елдiң азаматтаары. Олар кәсiпорындар мен ұйымдарда ашық дауыс беру арқылы сайланаады. Халықтық адвокаттар қатысады жаза 5 жылдан астам мүмкiн болған кезде және 15 жылдан бас бостандығынан айырудан аспайтын, сондай-ақ кәмелетке толмағандарға қатысты барлық iстер бойынша қылмыстық iс жүргiзу. Азаматтық iстердiң көпшiлiгi, егер «егер тараптар бұған қарсылық бiлдiрмесе», судья жалғыз өзi қарайды. қатардағы адвокаттардың қатысуы, олардың қатарына экономикалық дауларды қарауға құзыреттi адамдар кiредi);

- алқабилер (Бiрiншi сатыдағы соттар қылмыстық және азаматтық iстер бойынша сот төрелiгiн жүзеге асыруға қатысу үшiн заңнамада белгiленген тәртiппен сайланған аталынған елдiң азаматтаары. Олар кәсiпорындар мен ұйымдарда ашық дауыс беру арқылы сайланаады. Халықтық адвокаттар қатысады жаза 5 жылдан астам мүмкiн болған кезде және 15 жылдан бас бостандығынан айырудан аспайтын, сондай-ақ кәмелетке толмағандарға қатысты барлық iстер бойынша қылмыстық iс жүргiзу. Азаматтық iстердiң көпшiлiгi, егер «егер тараптар бұған

қарсылық білдірмесе», судья жалғыз өзі қарайды. қатардағы адвокаттардың қатысуы, олардың қатарына экономикалық дауларды қарауға құзыретті адамдар кіреді);

- қоғам өкілдері (қоғамдық айыптаушы, қоғамдық қорғаушы, сот отырысында қоғамдық міндеттерді орындайтын қоғамдық ұйымдар мен еңбек ұжымдарының өкілдері);

- процестің өзге қатысушылары (сотталушы, жәбірленуші, азаматтық талапкер, азаматтық жауапкер, куәлар, сарапшылар, өз мүдделерін қорғайтын немесе істі қарауға көмек көрсететін, өздеріне заңмен жүктелген іс жүргізу міндеттерін атқаратын мамандар));

- сотталушының және жәбірленушінің туысқандары, жақындары, достары істің нәтижесіне мүдделілер;

- халық (сотқа әртүрлі себепте армен келген тұлғалар. Бұл кәсіби қызығушылық, әлеуметтік проблемаларға алаңдаушылық, бос қызығушылық және т. б. болуы мүмкін).

Әрбір топ өзінің іс жүргізу міндеттерін орындайды немесе белгілі бір функционалдық рөл атқарады.

Сот залында түрлі адресаттардың қатысуы шешеннің қызметін айтарлықтай қиындатады, оны өз сөздерін мұқият ойластыруға, тиісті тілдік құралдарды тандауға, тыңдаушыларға арнайы әсер ету тәсілдерін қолдануға міндеттейді. Оның сөзі, бір жағынан, кәсіби болуы, істің заңдық қыр-сырын көрсетуі, ал екінші жағынан, тыңдаушының өзі де түсінікті болуы керек.

Сот аудиториясының барлық топтарының өзара іс-қимылының күрделі процесін схемалық түрде көрсетуге болады [5, 88б.].

Сотта сөз сөйлеудің психологиялық-риторикалық аспектілері

Сот дәлелдеуде ықтималдық пен нақтылық арасында айқын шек жоқ, ал шынайылық ықтималдықтың өте жоғары дәрежесі ретінде ұсынылуы мүмкін.

Дәлелдеудің барлық жағдайлары үшін жарамды әмбебап әдістеме, осы рәсімді орындау алгоритмі жоқ, және олар бір кездері жасалуы екіталай. Дәлелдемелерді бағалауды формализациялау әрекеттері тарихтан белгілі болғанымен, бірақ олар қателіктердің көп болуына байланысты қабылданбады. Сондықтан бүгін бүкіл әлемде дәлелдемелерді бағалаудың негізі ішкі наным қабылданған.

Алайда, ішкі сенім көбінесе индивидтің зияткерлік және эмоциялық әлеуетіне, оның білімділік деңгейіне, құқықтық санасына, аналитикалық ойлау қабілетіне, өмірлік тәжірибесіне, менталитетіне, әр түрлі әлеуметтік қабаттағы адамдардың салты мен әдет-ғұрпына және т.б. байланысты екенін, ал дәлелдемелердің шынайылығы мен жеткіліктілігін бағалау елеулі долюсубъективтілікті қамтиды. [6, 17б.].

Дәлелдемелер бір мағыналы болған кезде сот процесіне қатысушылар өздерінің кейде ой-пікірлеріне сәйкес оларды түсіндіруге бейім. Сондықтан істің заңды нәтижесіне әсер ететін маңызды фактор сенім болады. Сот шешімі тараптардың қайсысы неғұрлым сенімді болуына байланысты болуы мүмкін. Бұл тек айтылған мазмұнмен ғана емес, сөйлеушінің мінсіз логикасымен ғана анықталады. Сот практикасынан сот шешені тек логикалық әдістерді қолдана отырып, әрдайым қалаған нәтижеге қол жеткізе алмайтыны белгілі.

Дәлелдеу және сендіру - бұл әр түрлі ұғымдар, бірақ бір-бірімен тығыз байланысты. Дәлелдеу - қандай да бір жағдайдың шынайылығын анықтау, ал сендіру - бұл әсер жасау, тезистің шынайылығы дәлелденген деген сенімділікті арттыру, тыңдаушыны пікірлестер, өз ой-пікірлері мен іс-әрекеттеріне қатысушы ету. Сендіру әсер ету процесіне әртүрлі психологиялық - риторикалық технологиялар үлкен әсер етеді.

Қазіргі ғалымдардың зерттеулері көрсеткендей, сөйлеуде кейбір ақпараттар мен сөздік артықшылық қажет. Бұл сөйлеуді түсінуге кепілдік береді; қазылар алқасы мен судьяларға ондағы барлық ақпаратты игеруге көмектеседі, бұл олардың кінәлау сұрақтары бойынша ішкі сенімдерінің қалыптасуына әсер етеді.

Сотта іс жүргізу бойынша шетелдік практикалық нұсқаулықтарда сөйлеушілерге іс бойынша дәлелдемелер ұсынған кезде тиімді аудиовизуалды, графикалық және басқа көмекші материалдарды қолдану ұсынылады. Шешуші сөйлесудің аудиожазбасы,

келтірілген жарақаттардың фотосуреті, қылмыстың схемасы және т.б. назар аударады, дәлелдемелерді есте қаларлық етеді, сондықтан ең үлкен әсер етеді [7, 77б.].

Қорытындылай келгенде, сот шешендері сот жарыссөзін жүргізу барысында заңгердің кәсіби қызметінің негізінде жатқан адамгершілік принциптерге сүйенуі тиіс, олар: адалдық, құзыреттілік, парасаттылық.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Қазақстан Республикасының Қылмыстық-процестік кодексі (Қазақстан Республикасының Кодексі 2014 жылғы 4 шілдедегі № 231-V ҚРЗ) «Әділет» Қазақстан Республикасы нормативтік құқықтық актілерінің ақпараттық-құқықтық жүйесі, 2015 ж.

2. Қазақстан республикасының азаматтық кодексі (Қазақстан Республикасының Кодексі 1994 жылғы 27 желтоқсандағы № 268-ХІІІ) «Әділет» Қазақстан Республикасы нормативтік құқықтық актілерінің ақпараттық-құқықтық жүйесі, 2015 ж.

3. Н.Н.Ивакина «Основы судебного красноречия» (заңгерлер үшін риторика). Оқу құралы, 2-е изд., 2007. 14 б.

4. С.А.Пашин, «Судебные прения в механизме установления истины по уголовному делу»: диссертация ... кандидата юридических наук : 12.00.09. - Москва, 1988. - 282 с.

5. Майерс, Дэвид Дж. «Интуиция». «Возможности и опасности» / пер. И. Малкова. — СПб.: Питер, 2012. — 272 с. — ISBN 978-5-459-01062-6.

6. Барщевский М.Ю. Адвокатская этика. - 2-е изд. испр. - М.: 2005. С. 37
Источник: <https://www.bibliofond.ru/view.aspx?id=810089>

7. Г.Г. Шиханцов. «Юридическая психология», Глава 3. «Психологические аспекты судебных прений», Зерцало—М: 2003 г

КОММУНИКАТИВНЫЙ АСПЕКТ СУДЕБНОМ ПРЕНИЙ

Уразымбетов Т.Е.

В данной статье дается объяснение читателям и студентам, что судебный процесс является важным самостоятельным элементом судебного процесса. В статье рассматривается, как защита и обвинение будут действовать в суде. Как правило, это прокурор и адвокат, (т.е. прокурор и защитник) Каждая сторона вспоминает использованные доказательства и старается сосредоточиться на четко определенной, устоявшейся позиции. Другими словами, формируется процесс подведения итога. Стороны проводят специальный процесс анализа и оценки исследованных доказательств и выдвигают устоявшуюся версию возможного преступления или правонарушения. Адвокат, в свою очередь, пытается привлечь внимание суда на косвенность доказательств и т.д. В ходе судебного разбирательства все обстоятельства могут быть представлены с разных точек зрения, и видно, что это позволяет суду правильно оценить все стороны преступления или направить дело на дополнительное расследование с целью юридически обосновать тот или иной приговор. Здесь самое главное надо знать, что судебные дебаты состоят из грамотно построенных речей, которые действительно могут изменить весь ход судебного процесса. Также в статье рассматриваются краткая информация об обязанностях прокуроров, адвокатов, юрисконсультов придерживаться правовых норм, регулирующих правоотношения, подсудность суда присяжных, понятие состязательного процесса, характеристика аудиториалы и психологические и риторические аспекты судебной речи.

Ключевые слова: Судебные прения, прокуроры и общественные защитники, частное обвинение, судебная речь, гражданский истец, гражданский ответчик, присяжные заседатели, принцип спора, судебные слушатели, профессиональные участники процесса, народные заседатели, общественные деятели, психолого-риторическая речь в судебных аспектах.

COMMUNICATIVE ASPECT IN COURT DEBATE

T. Urazymbetov

This article explains to readers and students that the judicial process is an important independent element of the judicial process. The article discusses how the defense and the accused will act in court. As a rule, these are the prosecutor and the lawyer, (i.e. the prosecutor and the defender) Each side recalls the evidence used and tries to focus on a clearly defined, well-established position. In other words, the summing up process is being formed. The parties conduct a special process of analysis and evaluation of the investigated evidence and put forward a well-established version of a possible crime or legal violation. The lawyer, in turn, tries to draw the court's attention to the circumstantiality of evidence, etc. During the judicial review, all the circumstances can be presented from different points of view, and it is clear that this allows the court to correctly assess all sides of the crime or direct the case to an additional investigation in order to legally justify a particular sentence. The most important thing here is to know that judicial debates consist of well-constructed speeches that can actually change the entire course of the judicial process. The article also discusses brief information about the duties of prosecutors, lawyers, legal advisers to adhere to the legal norms governing legal relations, the jurisdiction of the jury, the concept of competitive process, the characteristics of the auditor and the psychological and rhetorical aspects of judicial speech.

Key words: *Judicial debate, prosecutors and public defenders, private prosecution, court speech, civil plaintiff, civil defendant, jurors, principle of dispute, court listeners, professional participants in the process, people's assessors, public figures, psychological and rhetorical speech in judicial aspects.*

ӘОЖ 338.483 (574)

<https://doi.org/10.53355/ZHU.2022.102.1.050>

ЦИФРЛАНДЫРУ ЖАҒДАЙЫНДАҒЫ ҚОНАҚ ҮЙ ИНДУСТРИЯСЫНЫҢ БИЗНЕС-ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ҚОЛДАНУ МҮМКІНДІГІ

Тулешова Г.Б., Беркінбаева Е.Е.

Мақалада туристік қызмет пен қонақ үй бизнесіне түбегейлі әсер ететін, оны ұйымдастыру принциптерін, туризмді және саяхатшыны ақпараттық қолдауды өзгертетін жаһандық цифрландыру процесі қарастырылған. Сонымен қатар, қазіргі уақытта туризм мен қонақжайлылықта қолданылатын сандық технологияларды, соның ішінде әртүрлі платформаларды, жасанды интеллектті және басқаларды қолдану мысалдары келтірілген. Туристік қызметті цифрландырудың негізі ретінде әрекет ететін жаңа цифрлық технологиялар ретінде үлкен деректер технологиясы (Big Data), blockchain, жасанды интеллект, тауарлар интернеті (Internet of Things-IoT и IIoT-Industrial Internet of Things), мобильді құрылғылар және тағы басқалар жайлы жазылған. Қазіргі күні саяхат индустриясында кеңінен қолданылатын блокчейн технологияларының мүмкіндіктері көрсетілген. Блокчейн сандық технологиясы қолданылатын LockChain, Winding Tree, ShoCard & SITA, TUI тиі Bed-Swap, beetoken және Beenest платформалары сипатталған. Бұл платформалардың туристік қызметтерді делдалсыз брондауға, клиенттердің жеке басын басқаруға, делдалсыз әр түрлі қонақ үйлердегі бос нөмірлер туралы ақпаратты нақты уақыт режимінде бақылауға мүмкіндік беретіні қарастырылған.

Кілт сөздер: *цифрландыру, қонақ-үй индустриясы, бизнес-технология, үлкен деректер технологиясы (Big Data), blockchain, жасанды интеллект, тауарлар интернеті (Internet of Things-IoT және IIoT-Industrial Internet of Things)*

Цифрландыру – біздің қарқынды дамып келе жатқан әлемдегі ең маңызды өзгерістердің бірі. Цифрлық инновациялар мен технологиялық серпілістер дамуды алға тартады және өз

әсерін барлық жерде, әсіресе өндірісте, АКТ және басқа да қызмет көрсету салаларында көрсетуде. Қазіргі кезде туризм қызметтер мен өнімдердің кең ауқымы арасындағы ынтымақтастыққа негізделгенін ескере отырып, бұл сектордағы цифрлық революцияның артықшылықтары айқын көрінеді. Алайда, бүгінгі таңда елімізде қонақжайлылық индустриясында цифрлық және интеграцияланған технологияларды енгізу баяу жүргізілуде, көбінесе бірқатар негізгі функцияларды автоматтандырумен шектелген (тапсырыстарды электронды өңдеу, қассалық қызмет көрсету, онлайн брондау, тұтынушыларға телекоммуникациялық қызметтерді ұсыну және әлеуметтік медианы жылжыту).

Бүгінгі таңда digital-технологиялар - заманауи экономиканың ажырамас бөлігі, өйткені өз өндірісіне инновациялар енгізетін компаниялар өз бәсекелестерінің алдында елеулі артықшылыққа ие. Цифрландыру - туристік және қонақ үй индустриясы кәсіпорындарының бизнес-процестерінде болып жатқан негізгі инновациялық өзгерістер, туристік және қонақ үй қызметін дамытудың жаңа цифрлық парадигмасы.

Туризм индустриясы жеке туристік компанияны басқарудың мамандандырылған бағдарламалық өнімдерінен бастап, ғаламдық компьютерлік желілерді қолдануға дейінгі бизнес-технологиялардың барлық түрлерін қолдануға мүмкіндік береді. Бүгінгі таңда туризмде көптеген жаңа компьютерлік технологиялар қолданылады, мысалы, ғаламдық компьютерлік брондау жүйелері (GDS), интеграцияланған байланыс желілері, мультимедиялық жүйелер, Smart Cards, басқарудың ақпараттық жүйелері және басқалар. Бірақ, бір ерекшелігі – аталған ақпараттық технологиялар әр түрлі дәрежеде қолданылады және біркелкі таралмайды. Олардың туристік индустрияның дамуына әсер ету деңгейі де әртүрлі.

Зерттеу әдісі. Зерттеудің мақсаты - жаһандық цифрландырудың әсерінен қалыптасатын туризмді дамытудың негізгі үрдістерін анықтау, цифрлық технологияларды қолдануға байланысты бизнес процестерде болып жатқан негізгі өзгерістерді талдау мен цифрлық экономикалық кеңістік жағдайында ақпараттық-коммуникациялық және бизнес-технологияларды іске асыру перспективаларын анықтау болып табылады. Осы мақсатқа жету бірқатар негізгі міндеттерді бөлуді қамтиды:

- 1) қонақ үй бизнесінде қолданылатын ақпараттық-технологиялардың қолдану аясын талдау мен оның ғылыми-теориялық негіздерін қарастыру;
- 2) қонақ үй бизнесінің ақпараттық-технологиялар жүйелерінің ең маңызды түрлерін бөліп көрсету.

Цифрландырудың туризмге әсерін зерттеу кезінде талдаудың жүйелік, монографиялық, статистикалық әдістері қолданылды. Олардың негізінде Қазақстандағы туризм саласын цифрландыруды енгізудің алғышарттары, туризмдегі жаңа цифрлық технологияларды қолданудың негізгі бағыттары мен мүмкіндіктері талданды.

Методологиясы, зерттеу нәтижесі. Туризм саласында цифрландыруды енгізуге ықпал ететін факторлардың бірі - халықтың интернеттік ортада жұмыс істей алуы мен қолжетімділігі. Себебі, цифрлық бәсекеге қабілеттілігін бағалау кезінде көрсеткіштердің бірі интернетке қолжетімділік болып табылады.

Заманауи бизнес-технологияларды қолдану жағдайында қонақ үйлердің жұмысы клиенттерге қызмет көрсету деңгейіне тәуелді бола бастайды. Бұл жағдайда қонақ үй қызметкерлерінің жұмыспен қамтылуы төмендейді, сонымен қатар қызметкерлердің өнімділігі мен олардың құзыреттілік деңгейі артады. Қонақ үй бизнесінде қолданылатын ақпараттық жүйелер мен технологиялар көптеген процестерді басқаруға мүмкіндік береді: нөмірлерді резервтеу, мәліметтер базасымен жұмыс, түгендеу, азық-түлік жеткізілімдері және т.б. Әр түрлі салалардағы өнімді дамыту стратегиясының болжамдарына сәйкес, болашақта біздің күнделікті заттар мен жабдықтардың барлығы дерлік интернет арқылы қол жетімді болады. Болашақ құрылғылар, бүгінгі құрылғылардан айырмашылығы, деректерді екі бағытта бөліседі, онда деректерді қауіпсіз өңдеу, жеке бөлу және шешім қабылдауды жеткілікті басқару пайдаланушының тәжірибесінің бөлігі болады. Осы құрылғыларды пайдалану кезінде деректерді үздіксіз жинау нәтижесінде барлық тиісті

ақпарат ақыр соңында мәліметтер жиынтығының жоғарғы жағындағы түпкілікті орталықтандырылған жүйеде болады [1].

Бүгінгі таңда интернет ақпарат беру және алмасу функциясын атқарып қана қоймайды, сонымен қатар ілгерілету мен өткізудің жаңа жүйесін де қалыптастырады, ол туристік қызметтерді түпкілікті тұтынушылар мен ұсынушыларды тікелей байланыстырады. Қазақстан қазіргі уақытта ДЭФ рейтингінде ақпараттық-коммуникациялық технологияларды пайдалану бойынша 90-орында тұр, бұл кәсіпкерлік ортаның өз жұмысында, оның ішінде туризм саласында да (бизнестің инновациялық белсенділігі 7%) жаңа технологияларды енгізу бойынша белсенділігінің төмендігіне де байланысты.

IDC халықаралық зерттеу агенттігінің болжамы бойынша 2020 жылға қарай когнитивтік технологиялар мен жасанды интеллект жүйесін өткізуден түсетін кіріс 46 млрд. АҚШ долларынан асады. Салыстыратын болсақ, 2017 жылы ол 12,5 млрд. АҚШ долларын құраған болатын. Туризм бизнесінде оларға деген сұраныс үлкен, ал пайдасы сөзсіз мол: деректер көлемі өте ауқымды және бәсекелес артықшылықтан гөрі ауыртпалыққа айналуға [2].

Туристік қызметті цифрландырудың негізі ретінде әрекет ететін жаңа цифрлық технологияларға:

- үлкен деректер технологиясы (Big Data), blockchain,
- жасанды интеллект,
- тауарлар интернеті (Internet of Things-IoT и IIoT-Industrial Internet of Things),
- мобильді құрылғылар және тағы басқалар жатады.

Жасанды интеллектті қолдану, атап айтқанда тану технологиясы:

- торлы сканерлеу немесе саусақ ізін сканерлеу арқылы бөлмеге кіруді қамтамасыз ету, бұл қонаққа қосымша ыңғайлылықты қамтамасыз етеді және қонақ үйде болу қауіпсіздігін арттырады, мұндай технология Marriott China қонақ үйінде қолданылады, бет-әлпетті тану технологиясы қызметтерді жекелендіру арқылы клиенттерге қызмет көрсету сапасын жақсартуға мүмкіндік береді, мысалы NEC neoface Express технологиясы.

Қызмет көрсетуді дербестендіру - цифрлық технологиясыз атқаруға болмайтын маңызды бәсекелестік артықшылықтардың бірі. Клиенттің қажеттіліктері мен тілектерін түсіну үшін оның бұрынғы саяхат тәжірибесімен, қонақ үйде болуымен және т.б. байланысты үлкен мәліметтер базасын жинау және өңдеу қажет. Жасанды интеллект жүйелері арқылы қызмет көрсетудің артықшылықтары клиентке ақпарат берудің жылдамдығы мен дәлдігін қамтиды. Жасанды интеллект ақпаратты тез өңдеуге және мәселені шешудің әртүрлі нұсқаларын ұсынуға мүмкіндік береді, мысалы, тапсырыс берушіге жеке түсініктемелері бар бірнеше орналастыру нұсқаларын ұсыну. Әлемде мұндай жүйелерді Hilton қонақ үйлерінде қонақтарға әр түрлі туристік қызмет көрсету үшін қолдануы мысал бола алады.

Заманауи экономикадағы ең ірі цифрлық технологиялардың бірі Big Data, blockchain (блокчейн) үлкен деректерін өңдеу болып табылады. Блокчейн технологиялары қазір саяхат индустриясында кеңінен қолданылады:

- әр түрлі әуежайлар мен авиакомпаниялар арасында багаждың қозғалысы туралы ақпаратты жинау және бақылау,
- саусақ іздері немесе ретинальды сканерлеу арқылы жолаушыларды анықтау.
- түрлі қызметтерге, соның ішінде биткоиндердің көмегімен ақы төлеуді ұйымдастыру.

Мұнда туризмде блокчейн технологиясын қолданудың ең сәтті жобалары келтірілген [3].

Блокчейн сандық технологиясында LockChain платформасы салынды, ол делдалдар жоқ және комиссиялар жоқ әр түрлі орналастыру үшін сауда алаңы болып табылады. Блокчейн технологиясы beetoken және Veeneest платформаларында пайдаланылған, олар комиссия ұсталмай тұру ақысын төлеуге арналған.

Winding Tree платформасы сонымен қатар Blockchain технологиясын қолданады және туристік қызметтерді делдалсыз брондауға мүмкіндік береді.

ShoCard & SITA сандық блокчейн платформасы клиенттердің жеке басын басқаруға мүмкіндік береді. TUI tui Bed-Swar жеке блокчейн платформасы делдалсыз әр түрлі қонақ үйлердегі бос нөмірлер туралы ақпаратты нақты уақыт режимінде бақылауға мүмкіндік береді [4].

Amadeus саяхат тізбегі бойынша ақпаратты қауіпсіз жылжытуға мүмкіндік беретін сандық сәйкестендіруді басқару шешімін әзірлеуді жоспарлап отыр. Бетті тану технологиясы мен блокчейнді қолдана отырып, мүмкіндік беретін жүйе жасалады:

- саяхатшы туралы келісілген ақпаратты саяхат тізбегінің барлық қатысушы жеткізушілеріне беру,
- барлық сапарлар үшін бір рет тіркелу,
- төлқұжат ақпаратына байланысты жеке басын растау,
- ақпаратты пропорционалды түрде беру: әр жанасу нүктесінде тек ең қажет, яғни саяхатшыларға туристік қызметтердің белгілі бір жеткізушілеріне қандай мәліметтер берілетінін түсінуге көмектесетін шешім арқылы бұл процесті бақылау.

Amadeus компаниясы сандық технологияларды белсенді енгізуде. Қазіргі заманғы танымдық платформалар адамның мінез-құлқын тікелей онымен қарым-қатынас жасау процесінде талдауға және жедел қорытынды жасауға мүмкіндік береді, мысалы, турагентке бір немесе басқа түсінік береді. Атап айтқанда, Amadeus Alita клиентті тыңдайды, оның сұранысының барлық мүмкіндігін ескереді (бағыты, сапар түрі, ұзақтығы және басқа факторлар) және турагентке саяхат нұсқаларын көрсетеді. Бағдарлама интонацияны ажыратады және тіпті көңіл-күйді де анықтай алады. Егер клиент қайта жүгінетін болса, онда «ақылды көмекшілер» брондау тарихына жүгінеді және клиенттің қалауын қосымша талдайды.

Блокчейнді қолданудың негізгі ықтимал тәсілі - логистика мен жеткізілімнің ашықтығын қамтамасыз ету. Бұл технология азық-түлік жеткізу тізбегін басқару үшін әсіресе маңызды. Таратылған тізілім технологиясы дерекқорды жасанды түрде жасаудың мүмкін еместігіне кепілдік бере отырып, тек қаржылық бақылауды ғана емес, сауда-сатып алу және логистикалық қызметтің барлық операцияларын сенімді бақылауға мүмкіндік береді.

Блокчейннің ең танымал технологиясы - мейрамханалардың үлкен желілері үшін, әсіресе фаст-фуд сегментінде, өйткені олардың қызметі жеткізілімнің үлкен көлемімен және жеткізушілер мен делдалдардың көптігімен байланысты. Маңызды IT құзыреттіліктеріне және инвестицияларға деген қажеттілік шағын кәсіпорындардың осы типтегі өз жүйелерін дамыту мүмкіндіктерін шектейді, бірақ үлкен жобаларға қосылуға мүмкіндік береді. Мұндай ірі жобалар балама формалар мен төлем тетіктерін ұсынатын блокчейнге негізделген криптовалюталар болуы мүмкін. Мейрамхана бизнесінде блокчейн ұғымы көбінесе биткоиндер мен басқа да криптовалюталарды пайдалану мүмкіндігімен байланысты. Алайда, Қазақстанда көптеген басқа елдердегідей, бұл бағыт толығымен жүзеге асырылуы екіталай, ең алдымен реттеушілік шектеулерге байланысты.

Блокчейн технологиялары операциялар мен транзакцияларды бақылау мен ашықтықтың түбегейлі жаңа тетіктерін ұсына отырып, ең маңызды және перспективалы технологиялардың бірі болып қала береді. Егер Blockchain технологиясының дамуының бастапқы кезеңінде, ең алдымен, криптовалюталармен байланысты болса, қазір фокус көптеген сериялық операцияларды қамтитын салалардағы мамандандырылған шешімдерге ауысады.

IoT, 5G және ақылды қалалар технологиялық дамудың аталған үш бағыты бір-бірімен тығыз байланысты және оларды бір контексте қарауға болады. Интернет (IoT) - көптеген түрлі техниканың өзара әрекеттесу технологиялары, оларға көптеген гетерогенді деректерді жинауға, оларды бөлісуге және олардың міндеттері мен әрекеттерін сәйкесінше өзгертуге мүмкіндік береді. 5g-IoT жүйелерінде өзара әрекеттесу үшін қажет үлкен өткізу қабілеті бар жаңа буын телекоммуникация стандарты. Ақылды қалалар – IoT және жасанды интеллект жүйелері негізінде қала шаруашылығы мен инфрақұрылымның жұмыс істеуін қамтамасыз ететін кешенді ұйымдастырушылық-техникалық шешімдер [5].

Инфрақұрылымдық технологиялар бола отырып, олар қонақжайлылық индустриясының кәсіпорындарына жанама әсер етеді. Дегенмен, олар тұтынушылардың

мінез-құлқына да, бизнес жағдайларына да айтарлықтай әсер етуі мүмкін. «Ақылды қалаларды» дамыту трафикті оңтайландыру есебінен де, пилотсыз Көлік құралдарын белсенді пайдалану есебінен де бүкіл көлік-логистикалық инфрақұрылымды өзгертуге қабілетті. Бір жағынан, бұл орындардың көлікке қол жетімділігін арттырады, әлеуетті тартылыс нүктелері бар туристік ағымның күшеюіне де, тұтынушы үшін белгілі бір нысанды таңдау мүмкіндігіне де ықпал етеді. Екінші жағынан, компаниялар үшін логистикалық мүмкіндіктер кеңеюде, әсіресе жеткізу қызметтерін ұсынатын тамақтану саласында. Автономды дрондарды пайдалану жоғары стресс пен кадрлардың ауысуымен сипатталатын курьерлік қызметтерге балама ұсынады. Қонақ үйлер, өз кезегінде, қонақтардың трансферін ұйымдастыруға жаңа мүмкіндіктер алады.

Цифрлық технологиялар постиндустриалды қоғамды дамытудың негізгі қозғалтқышы ретінде әрекет етуді жалғастыруда. Қонақ үй және мейрамхана қызметтерінің негізгі мазмұнының салыстырмалы қарапайымдылығымен, индустрия қонақжайлылық, көптеген басқа салалар сияқты, бірқатар технологиялық үрдістердің әсерінен болады. Қолданыстағы және перспективалы цифрлық технологиялардың рөлін қорытындылай келе, оларды жеке бизнес-міндеттер мен процестерді цифрландырудан бүкіл бизнесті цифрлық түрлендіруге, құндылықтар тізбегі мен еңбек табиғатына сапалы көшу ретінде сипаттауға болады.

Цифрлық экономиканы дамыту экономикалық қызметтің көптеген түрлерін, оның ішінде туризмді инфрақұрылымдық қамтамасыз етуді түбегейлі өзгертеді. Ақпараттық компоненттің маңыздылығы бірнеше есе артады. Цифрлық экономика ақпараттың үлкен ауқымын өңдеу идеологиясына негізделгендіктен, ақпараттың үлкен көлемін қауіпсіз, сенімді, ұзақ мерзімді сақтау үшін жоғары технологиялық жүйе, сондай-ақ олардың қауіпсіздігін қамтамасыз етудің кіші жүйесі ерекше маңызға ие болады. Кең функционалдың орындалуын, оның ішінде авиабилеттер сатып алуды, қонақ үйлер брондауды, жергілікті жерде навигацияны, туристік көрікті жерлер, орналастыру құралдарының рейтингтері, мейрамханалар және т.б. туралы анықтамалық ақпарат беруді қамтамасыз ететін саяхатшыларға арналған мобильді технологиялар мен қосымшалар белсенді дамитын болады.

Цифрлық экономика туристік индустрия кәсіпорындарының, кеңістікте бөлінген желілік компаниялардың жаңа нысандарын құруға мүмкіндік береді. Цифрлық экономика жағдайында туристік қызмет барған сайын технологияландырылуда, әлемдік туризм саласында бірыңғай ақпараттық кеңістік құрылуда, туризмді ақпараттық қамтамасыз ету мен басқарудың жаңа қағидаттары қалыптасуда. Туристік бизнесті ақпараттық сүйемелдеу және оны цифрландыру туризмнің бәсекеге қабілеттілігін арттыруды қамтамасыз ететін стратегиялық ресурс болып табылады.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Левчаев П.А. Цифровая экономика как будущее нашей жизни // Russian Journal of Management, 2018, Том 5 № 4.
2. Доклад о цифровой экономике 2019. ООН. Женева. URL: https://unctad.org/en/PublicationsLibrary/der2019_overview_ru.pdf
3. Бизнес-технологии в туризме и гостеприимстве - 2021: сборник статей научных докладов по итогам Всероссийской студенческой научной конференции 31 марта 2021 г. / под ред. О.Е.Афанасьева, Е. В. Юдиной. - Москва : РГУТиС, 2021. - 424 с. - ISBN 978-5-00048-037-3. - Текст: электронный. - URL: <https://znanium.com/catalog/product/1861569> (дата обращения: 17.02.2022)
4. Морозов М.А., Морозова Н.С. Новая парадигма развития туризма и индустрии гостеприимства в условиях цифровой экономики// Вестник РосНОУ, Серия «Человек и общество». - 2018. - №1.-С.135-141
5. Sakpal M. 5 Digital technology trends for 2020/Gartner. 21.11.2019. [Электронный ресурс].URL:<https://www.gartner.com/smarterwithgartner/5-digital-technology-trends-for-2020>.

ВОЗМОЖНОСТЬ ПРИМЕНЕНИЯ БИЗНЕС-ТЕХНОЛОГИЙ ГОСТИНИЧНОЙ ИНДУСТРИИ В УСЛОВИЯХ ЦИФРОВИЗАЦИИ

Тулешова Г.Б., Беркинбаева Е.Е.

В статье рассматривается глобальный процесс цифровизации, кардинально влияющий на туристский сервис и гостиничный бизнес, меняющий принципы его организации, туризма и информационной поддержки путешественника. Кроме того, приведены примеры использования цифровых технологий, используемых в настоящее время в туризме и гостеприимстве, включая различные платформы, искусственный интеллект и многое другое. О технологиях больших данных (Big Data), блокчейне, искусственном интеллекте, интернете товаров (Internet of Things-IoT и IIoT-Industrial Internet of Things), мобильных устройствах и многом другом написано как о новых цифровых технологиях, выступающих основой цифровизации туристской деятельности. Показаны особенности технологий блокчейна, которые сегодня широко используются в индустрии путешествий. Описаны платформы LockChain, Winding Tree, ShoCard & SITA, TUI tui Bed-Swap, beetoken и Beenest, где используется цифровая технология блокчейна. Предусмотрено, что эти платформы позволяют бронировать туристические услуги без посредников, управлять личностью клиентов, отслеживать в режиме реального времени информацию о свободных номерах в различных отелях без посредников.

Ключевые слова: цифровизация, гостиничная индустрия, бизнес-технологии, технология больших данных (Big Data), blockchain, искусственный интеллект, интернет товаров (Internet of Things-IoT и IIoT-Industrial Internet of Things).

THE POSSIBILITY OF APPLYING BUSINESS TECHNOLOGIES OF THE HOTEL INDUSTRY IN THE CONDITIONS OF DIGITALIZATION

G. Tuleshova, Y. Berkinbayeva

The article examines the global process of digitalization, which cardinally affects the tourist service and the hotel business, changing the principles of its organization, tourism and information support of the traveler. In addition, there are examples of the use of digital technologies currently used in tourism and hospitality, including various platforms, artificial intelligence and much more. Big Data technologies (Big Data), blockchain, artificial intelligence, the Internet of Goods (Internet of Things-IoT and IIoT-Industrial Internet of Things), mobile devices and much more have been written about as new digital technologies that serve as the basis for the digitalization of tourism activities. The features of blockchain technologies, which are widely used in the travel industry today, are shown. The Blockchain, Winding Tree, ShoCard & SITA, TUI tui Bed-Swap, beetoken and Beenest platforms where digital blockchain technology is used are described. It is provided that these platforms allow you to book travel services without intermediaries, manage the identity of customers, track real-time information about available rooms in various hotels without intermediaries.

Key words: digitalization, hotel industry, business technologies, Big Data technology, blockchain, artificial intelligence, Internet of goods (Internet of Things-IoT and IIoT-Industrial Internet of Things).

ӘОЖ:811.512.122.37322:58

<https://doi.org/10.53355/ZHU.2022.102.1.051>

ОНОМАСТИКАЛЫҚ ЗЕРТТЕУЛЕРДІҢ АСПЕКТІЛЕРІ: ПРОБЛЕМА ТУРАЛЫ МӘЛІМДЕМЕ

Сулейменова Г.С.

Мақала ономастиологияны зерттеудің теориялық мәселелеріне арналған. Қазіргі кезеңдегі ономастикалық зерттеудің теориялары мен әдістері қарастырылған. Ономастикалық зерттеулер көші-қон жолдарын және әртүрлі халықтардың бұрынғы

қоныс аудару орындарын, тілдік және мәдени байланыстарды, тілдердің ежелгі жағдайы мен олардың диалектілерінің арақатынасын анықтауға көмектеседі деп болжанады. Тиісті атауларды зерттеу олардың берілуі мен сақталуының нақты заңдылықтарына байланысты үлкен мәнге ие.

Мақалада ономастиканың өзіндік зерттеу пәні бар жеке ғылым ретінде бөлініп шығуы жалқы атауларға ерекше лингвомәдени феномен ретінде қызығушылықтың артуында үлкен маңызы бар деген ұстанымдар негізделеді.

Кілт сөздер: ономасиология, зерттеу, мәдени байланыстар, өзіндік атауларға, өзіндік затқа, интерпәнаралық сипат.

Ономастика 30-жылдары жалқы атаулар туралы ғылым ретінде өткен ғасырдың 30-жылдарында пайда болды және жалпы лингвистикалық теорияға сәйкес дамып жатыр. Зерттеу нысаны оны бірқатар гуманитарлық ғылымдармен байланыстырады - тарих, этнография, элеуметтану, әдебиеттану және т.б. Осылайша, ономастикалық зерттеулердің көп бөлігі пәнаралық сипатқа ие болады. Сонымен қатар, ономастиканы дербес ғылым ретінде бөлініп шығуы оның өзіндік теориясы мен зерттеу әдістерін, сондай-ақ терминологиялық негізін жасауды талап етті. Осыған қарамастан, тіл білімінің басқа салаларының белсенді дамуы аясында теориялық ономастика, жалқы атауларымен жазылған жұмыстардың ауқымды қабатына қарамастан, біртұтас ғылыми парадигмасы қалыптасқан жоқ. М.Э. Рут «... ономастиканың өзіндік ғылымы бар дербес ғылым ретінде бөлінуі ерекше лингвомәдени құбылыстар ретінде жалқы атауларға деген қызығушылықты дамыту үшін үлкен маңызға ие болғанын, алайда қазір біз бұл ғылымды мойындата алмаймыз, дегенмен, бұл нәтиже бермейді, және ономастика тұтастай алғанда тиімді деп саналатын кез-келген маңызды жұмысты атау қиын» [1].

60-жылдардың басы өткен ғасырдың заманауи күйінде жалқы атаулар туралы ғылымның қалыптасу кезеңі болды, осы кезден бастап ономастика тіл білімінің белсенді зерттелген салаларының біріне айналды. Ғылыми зерттеу процесінде зерттеу нысаны мен пәні анықталады, ономастика ғылымының әдістемелік аппараты белсенді дамуда.

Ономастика дәстүрлі түрде көптеген басқа лингвистикалық пәндермен өзара әрекеттеседі: элеуметтік лингвистика, ономасиология, мәтін лингвистикасы, стилистика, коммуникативті лингвистика [2].

Кез-келген ғылымның дамуы әрдайым терминологиялық жүйенің қалыптасуымен және жетілуімен бірге жүреді, ал жаңа ғылымның қалыптасуы нағыз терминологиялық жарылысқа себеп болуы мүмкін. Ономастика - бұл жаңа ғылым емес, бірақ оның ұзаққа созылған пікірталастарды тудырған гуманитарлық білімдегі өзіндік орны, сонымен қатар тілдегі жалқы атаулардың мәртебесінің ерекшелігі мен олардың әртүрлілігі ономастикалық терминологияның тағдырына әсер етті. Ол күрделі және қарама-қайшылыққа толы [3]. Әр түрлі сөздіктердегі тұжырымдамалық аппаратты талдағаннан кейін, біз мынадай қорытындыға келдік:

Дж.Марусо «Тілдік терминдер сөздігінде» келесі түсінік береді: «ономастика ... белгілі бір тілдің немесе белгілі бір аймақтың жеке атау жүйесін немесе осы жүйені зерттеуді білдіреді ...» [4].

О.С. Ахманова «ономастика (ономатология) ... 1.Жалқы есімдерді зерттейтін лингвистика бөлімі (адамдар мен жануарлардың аты, әкесінің аты, тегі, лақап аты). 2.Лингвистикалық зерттеудің ерекше пәні ретіндегі жалқы есімдердің жиынтығы (жүйесі). 3.Өзіндік атауларды зерттейтін тіл білімі бөлімі [5].

Д.Е. Розенталь мен М.А. Теленкованың «Лингвистикалық терминдер сөздігінде» келесі анықтама берілген: «Ономастика ... лексикологияның өзіндік атауларын зерттеуге арналған бөлімі» [6].

Жоғарыда келтірілген дефиницияларды талдау келесі қорытындыларды жасауға мүмкіндік береді:

1. Ономастика термині «тіл білімінің бөлімі (лексикология бөлімі)» мағынасында да, «жалқы атаулардың жиынтығы» мағынасында да қолданылады. Алайда, ономастиканы лексикологияның бір бөлімі ретінде емес, дербес лингвистикалық ғылым ретінде қарастыру керек деп ойлауға негіз бар [7].

2. Н.В. Подольская жалқы атаулардың жиынтығын онимия терминімен белгілеуді ұсынады, яғни ономастика мен онимия топонимика – топонимия, антропонимика – антропонимия және т.б. сияқты терминологиялық жұпты құрайды.

3. Ономастика терминін «антропонимдер жиынтығы» және антропонимика «антропонимдер туралы ғылым» мағынасында қолдануды тек ертедегі дерек көздерден (Ж. Марузо, О.С. Ахманова) көруге болады. Ономастика терминін осы мағынада қолдану орынсыз деген пікірмен келіспеуге болмайды.

Жалпы лингвистикалық шеңберден арнайы ономастикалық проблемаларды бөлу тілдердегі жалқы атауларының жағдайына негізделген. Жалқы есімдер - талдау жаңа, неғұрлым тереңдетілген жалпы лингвистикалық тұжырымдамалардың туындауына ықпал етуі тиіс неғұрлым парадоксалды жағдайларды көрсететін тілдің бір бөлігі.

А.В. Суперанскийдің пікірінше, өз атының жалпы теориясын құру – бұл «осы лексикалық категорияға тән жалпы заңдылықтарды анықтау, бұл атаулардың (ономаның) заңды қасиеттерін, олар жасалған немесе қолданылатын тілге қарамастан іздеу»[8, Б. 6].

Ономастика ерекше лингвистикалық пән ретінде гуманитарлық ғылымдар кешенімен, сондай-ақ Жер және Әлем туралы ғылымдармен байланысты. Олардың барлығы дерлік объектілердің атаулардың ерекшелігін анықтауға көмектесіп, сонымен қатар атау мәртебесі ономастикалық зерттеулер жүргізілетін лингвистика үшін көмекші болып табылады. Сонымен қатар лингвистика тарихшылар, географтар, әдебиеттанушылар, археологтар және т.б. үшін қосымша, қолданбалы пән ретінде, талданатын атаулардан тілдік емес (тарихи, географиялық және т. б.) ақпаратты алуға көмектеседі.

Ономастикалық кеңістік ішінде жекелеген аймақтар немесе өрістер бөлінетін өзіндік секторларға бөлінуі мүмкін. Бұл бөлу объективті түрде қажет, өйткені барлық ономастикалық кеңістік тұтастай алғанда өте қиын. Алайда, бөлініске деген көзқарас объективті ғана емес, сонымен қатар қоғамдық тәртіп факторларымен де, зерттеушінің даралығымен де анықталатын субъективті себептерге байланысты әртүрлі болуы мүмкін.

Сонымен, А. Бах белгіленген объектілерге байланысты жалқы атауларды былайша (собственные имена) бөледі:

- 1) тірі зат немесе тірі деп санайтын заттар;
- 2) жергілікті жерлер, үйлер, қозғалыс құралдары, бейнелеу өнері туындылары, астрографиялық және ғарыш объектілерінің атаулары жататын заттардың аттары;
- 3) мекемелердің, қоғамдардың атаулары;
- 4) іс-әрекеттер: би, ойындар;
- 5) ойдың, идеялардың аттары: әдеби шығармалар, әскери және т. б. жоспарлар;
- 6) музыкалық мотивтер мен шығармалардың аттары [9].

Мекемелер мен қоғамдардың атаулары оқшауланған топты құрайды, бірақ өзінің лингвистикалық қасиеттері бойынша онда мерзімді басылымдардың, машиналар мен механизмдердің модельдерінің, бағалы заттардың жеке атаулары т. б. түсуі мүмкін. А.Бахтың жіктеуінде анықталған кемшіліктерге қарамастан тірі тіршілік, жансыз объектілер, ой, іс-әрекеттер, дыбыстар бар. Тірі заттардың атаулары жеке және топтық болып бөлінеді. Айта кетейік, бұл бөлу барлық тірі жан санаттарының аттары арқылы және кейбір халықтарда топтық зоонимдер арқылы іске асады.

Ғылыми әдебиетті талдау ономастикалық зерттеулердің әртүрлі аспектілері бар деген қорытындыға келдік (1-кесте)

Ономастикалық зерттеулердің аспектілері

№	Аспектiлер	Сипаттамасы
1	Сипаттамалық ономастика	ономастикалық зерттеулердің объективті іргетасын құрайды, жиналған материалға жалпы филологиялық талдау және лингвистикалық талдау жүргізеді
2	Теориялық ономастика	ономастикалық жүйелердің дамуы мен қызмет етуінің жалпы заңдылықтарын зерттейді
3	Қолданбалы ономастика	атауларды беру тәжірибесінде, тірі (живой речи) сөйлеуде атаулардың жұмыс істеуіне және атаулар мен қайта атаулар проблемаларына байланысты
4	Көркем шығармалар ономастикасы	поэтика бөлімін құрайды
5	Тарихи ономастика	есімдердің пайда болу тарихын және олардың әр түрлі дәуірлердің реалий атауларында бейнеленуін зерттейді
6	Этникалық ономастика	этностар тарихына байланысты этностар мен олардың бөліктерінің атауларының пайда болуын, этнонимдердің басқа түрлердің аттарымен арақатынасын, топонимдер, антропонимдер, зоонимдер құруға әкелетін этнонимдердің эволюциясын, этнонимдердің тіл атауларымен (лингвонимдермен) байланысын зерттейді.

Осылайша, ономастикалық зерттеулер көпші-қон жолдары мен әр түрлі халықтардың бұрынғы қоныстану орындарын, тілдік және мәдени байланыстарды, тілдердің ежелгі жағдайы мен олардың диалектілерінің арақатынасын анықтауға көмектеседі. Өз есімдерін зерттеу оларды беру мен сақтаудың ерекше заңдылықтары арқасында үлкен маңызға ие. Өзінің әлеуметтік функциясының салдарынан - белгілі бір пәнге қарапайым даралаушы нұсқау ретінде қызмет ету - өзінің негізгі мәнін, өзінің этимологиялық мәнін толық ашпайды, яғни оны сол тілдің қандай да бір басқа сөздерімен байланыстыру мүмкін болмаған жағдайда (мысалы, орыс тіліндегі өзендердің скифтік «Дон», финно-угорские «Москва», «Волга» және т.б.) атаулар беріледі.

Осыдан - белгілі бір тіл тарихында революциялық қозғалыстар кезінде ғана емес, сонымен қатар бір жүйенің тілін басқаға толық ауыстырғанда да сақталатын жеке есімдердің үлкен тұрақтылығы шығады. Осылайша, сол немесе басқа атауларды этимологиялық түсіндіру арқылы тиісті атау алғаш рет құрылған тілдің сипатын белгілеу мүмкіндігі белгіленеді.

Осы бастапқы ережелерге сүйене отырып, ономастикадағы келесі бөлімдерді өз атауларының санатына сәйкес, объектілердің сипатына сәйкес бөліп көрсетуге болады (1-кесте).

Ономастика бөлімдері

Топонимика	географиялық объектілердің (Болгария, Қырым, Қара теңіз, Запорожье, Борисоглебск, Мәскеу даңғылы, Ворона өзені, Чудское көлі, Куликово алаңы) жеке аттарын, олардың пайда болу, өзгеру, жұмыс істеу заңдылықтарын зерттейді
Антропонимика	адамдардың өз аттарын зерттейді (Илья Николаевич Воронов, Иван Грозный, Игорь Кио, Лысый)
Космонимика	ғылымда қабылданған, сондай-ақ халықтық (Құс жолы, Чепыга, Тайпалар, Стожарлар) ғарыштық кеңістік аймақтарының атауларын талдайды
Астронимика	ғарыштық кеңістіктегі денелердің жеке (ай, Юпитер, Зарянка, Галлея кометасы) атауларын зерттейді
Зоонимика	жануарлардың өз аттарымен, лақап аттарын зерттеумен айналысады (Тузик, Барсик, Зорька, Жұлдызша, Редрик)
Хремотонимика	материалдық мәдениет заттарының жеке есімдерін зерттеу объектісі болып табылады (алмаз «Орлов», семсер Дюрандаль, Патша-пушка)
Теонимика	кез келген пантеонның құдайлары мен Құдайдың аттарын зерттейді (Стрибог, Зевс)
Карабонимика	кеме, кеме және катерлердің (Аврора, Варяг, Бородино, Самара, Жигули, Меркурий және т.б.) жеке аттарын зерттейді. Терминді Алексушин бұрын ұсынылған наутонимика және каронимика терминдеріне қарама-қарсы ұсынды

Этнонимика	грек тіл. ethnos - тайпалар, халық және упуа - аты, атауы - этнонимдердің - ұлттардың, халықтар, халықтық, тайпалардың, асыл тұқымдық одақтардың, босану (родов) және басқа да этникалық қауымдастықтардың пайда болуы мен қызметін зерттейтін ономастика бөлімі. Этнонимика этнонимиканың тарихын, олардың қолдануын, таралуын және қазіргі жағдайын зерттейді.
Эргонимика	адамдардың іскерлік бірлестіктерінің атауларын зерттейді. Мысалы, эмпоронимдер - дүкендердің атаулары, фирмонимдер - фирмалардың атаулары. Бұған шаштараз, бар, кафе, бильярд клубтары, қайырымдылық ұйымдары және т. б. атаулар жатады.
Прагматонимика	тауарлардың атауларын және адамдардың практикалық қызметінің басқа да нәтижелерін зерттейді. Мысалы, парфюмдер - парфюмерлік өнімдердің, хош иістердің атаулары («Chanel», «J'adore», «Lauren»), шоконималар - шоколад өнімдерінің атаулары («Қара-Кум», «Метелица», «Ласточка»)

Сонымен қатар ономастикада көркем әдебиеттегі және ауызша халықтық поэзиялық шығармашылығындағы, диалектілер мен сөйлеу мәнеріндегі, ресми-іскерлік сөйлеу стиліндегі жеке есімдерді зерделеу бойынша арнайы бағыттар бар. Одан әрі зерттеу логикасы бойынша ономастикадағы бөлімдерді қарастырайық.

Географияның, тарих пен лингвистиканың «тілінде» пайда болған және дамитын топонимика бірінші жетекші рөлде бола отырып ол да қалыс қалмайды. Оның мұндай пәнаралық сипаты отандық географтардың көптеген баслымдарында көрсетілген. Олардың ішінде Э.М.Мурзаев, Е.М. Поспелов, В.А. Жучкевич, Б.А. Будагов, Х.Л. Ханмагомедов, Л.Л. Трубе және т.б. бар.

Көптеген зерттеушілер топонимиканың қолданбалы мәселелеріне қатысты географиялық атауларды бір тілден екінші тілге беру мәселелерін шешуде, жоғалған дыбыстық және сөзжасам үлгілерін зерделеуде, халықтың бұрынғы келбетін және халықтардың көші-қонын орнатуда, педагогикалық процесте (ЖОО-да, жалпы білім беретін мектептің барлық деңгейлерінде тілдік, тарихи, географиялық пәндерді оқытуда) олардың деректерін пайдалануды атап өтеді. Осы практикалық қосымшалардың маңызы зор және олар болашақта жалғасуы тиіс.

Географиялық бағыт топонимикасының қолданбалы мәселелері мыналар:

- 1) болжам алдындағы кезеңде минералдық-шикізат қорларын топонимикалық болжау;
- 2) табиғат пен қоғамның экологиялық-топонимикалық мәселелері;
- 3) қолайсыз геоморфологиялық және гидрологиялық процестерді болжау;
- 4) топонимикалық картографиялау.

Оларды зерттеу географиялық қабықшаның табиғатын танудың күрделі үдерісін түсінуге және бұл деректерді халық шаруашылығы міндеттерін шешуде қолдануға көмектеседі.

Қолданбалы топонимиканың географиялық мәселелері бойынша жұмыс жасай отырып, біз М.М. Голубчик, С.П. Евдокимов, Г.Н. Максимов және А.М. Носоновтың ағылшын географы Питер Хаггет ой-пікірлерін басшылыққа ала отырып, жаратылыстану және қоғамдық ғылымдар тоғысында орналаса отырып, география қалыптасқан ұғымдардан бас тартуды және адамның қоршаған ортамен, олардың кеңістіктік өзара байланыстарына, сондай-ақ жер бетінде қалыптасатын өңірлік құрылымдарға назар аударуды талап етеді деп жазады. «География - табиғи ортаны және адамның өмір сүру жағдайын зерделеуді, аймақтық қарама-қайшылықтарды және өмірлік игіліктердің біркелкі бөлінбеуін қызықтыратын ғылым». Бұл критерийлерге топонимика және оның бағыты – жекелей қолданбалы топонимика жауап береді [10].

Антропонимика (грек. 'адам' + 'аты') - ономастика бөлімі, адамдардың аттарын (антропонимдерді); олардың шығу тегі, даму эволюциясы, олардың қызмет ету заңдылықтарын зерттейді. Антропоним - адам деп аталатын кез - келген жалқы атау жатады: Жеке аты (Иван, Мария / Марья, Ваня, Маня); әкесінің аты (Иванович / Иванныч, Савельевич / Савельич, Ивановна / Иванна); тегі (Иванов, Ивановский, Ивановский); лақап (Хомяк, Кувшин Рыло, ат тәтесі, Косолапый); лақап (Иегудиил Хламида - М.Горький, Казак Луганский - В.Даль); лақап ат (Коняга, Коба).

Антропонимика XX ғасырдың 60-70 жылдары ономастикадан бөлініп шықты. XX ғасырдың 60-жылдарына дейін «антропонимика» терминінің орнына «ономастика» термині қолданылды. Бұл ғылым атына байланысты ақпаратты зерттейді: адам қасиеттерінің сипаттамасы, тұлғаның әкесімен, туыстарымен, отбасымен байланысы, ұлты, сабақ түрі, қандай да бір жерден шығу тегі, сословиесі, каста туралы ақпараттар.

Антропонимика сөздегі антропоним функцияларын - номинацияны, сәйкестендіруді, саралауды, жасы, қоғамдық немесе отбасылық жағдайының өзгеруімен, басқа ұлт өкілдері арасындағы өмірмен, құпия қоғамға кірумен, басқа дінге көшумен, табумен және т. б. байланысты аттардың ауысуын зерттейді.

Антропонимияның негізгі мәселелерін зерттеумен В.Д. Бондалетов, Н.А. Баскаков, С.И. Зинин, Ю.А. Карпенко, В.Н. Михайлов, А.А. Реформатский, В.П. Морошкин, Н.А.Петровский, А.М. Селищев, А.В. Суперанская, О.Н. Трубачев, Н.М. Тупиков, В.К.Чичагов айналысты. XX ғасырдың 1980-90 жылдары отандық антропонимика И.М.Ганжинаның, М.В. Горбаневскийдің, Ю.А. Карпенконың, И.А. Королевтің, Т.Н.Кондратьеваның, В.А. Никоновтың, Н.Н. Парфенованың, Н.В. Подольскаяның, Б.О.Унбегаунның, Н.К. Фроловтың жұмыстарымен толықтырылды.

Соңғы он жылдықта зерттеушілердің аймақтық антропонимиканың қалыптасу мәселелері қызықтырады. Тек ғылыми айналымға біздің еліміздің әр түрлі аумақтарындағы жеке аттары мен тектерінің едәуір санын қамтитын көптеген мәтіндерді енгізу жалпы антропонимикалық жүйенің қалыптасуының нақты көрінісін көрсетуге көмектеседі.

Ономастика, антропонимика мәселелеріне назар аударатын лингвистер өз атауларының әртүрлі семантикалық толықтырылуы туралы зерттеудің қажеттілігін атап өтеді а) тасымалдаушымен байланыссыз б) жеткілікті тар адамдар тобына белгілі нақты адамның аты ретінде в) көрнекті, жалпыға белгілі тұлғаның аты ретінде. Н.Д. Арутюнова онимнің жұмыс істеуіндегі үш мүмкін кезеңді ұсынады: «өз есімі нақты объектіге бекітілгенге дейін, ол болмашы, бірақ ол көп ұзамай өз тасымалдаушысын алады, ол атау референт үлгісін жасайтын қауымдастықтармен ұштасады. Атаумен номинант туралы әртүрлі мәліметтер, одан алған әсерлері, оның сыртқы түрі, эмоциялық қатынасы, оларға қатысты туындататын әсерлер және т.б. байланыстар. Алайда, егер атауға белгілердің тұрақты жиынтығының белгісі бекітілсе, ол жалпы болуы мүмкін...»[11, 24-25 б.]. Біз мұндай бөлініс сауатты, бірақ толық емес деп санаймыз, өйткені ол жалпы және жеке тілде тиісті есімнің пайда болуын ескермей жүзеге асырылады.

Космонимия (космонимдер) антропонимияға қарағанда топонимияға (топонимдерге) ұқсайды. Ғарышкерлер, топонимдер сияқты, кеңістікке «байланған». Бұл «аспан топонимиясы». Олар, алайда, толеранттылыққа байланысты емес, адамдық ұжымға, мысалы, адамдарға қатысты. Топонимдерден ғарышкерлерден олардың объектілері (жұлдыздар, шоқжұлдыздар және т.б.) ерекшеленеді, негізінде барлық халықтар үшін бірдей. Олар - ұлтаралық, интернационалдық сипатқа ие. Бұл олардың ерекшелігі атауларда да көрініс табады: космонимияда интернационал коэффициенті топонимияға, антропонимияға және басқа да ономастика салаларына қарағанда көп есе жоғары. Әр түрлі халықтардың (тілдердің) ғарышкерлігінде ортақ ғылыми астрономиялық терминология бар, көп жағдайда барлық әдеби тілдерде ұқсас (мысалы, бүкіл әлемнің астрономдары шоқжұлдыздардың латын аттарын пайдаланады және т.б. ғарыш объектілері атауларының айтарлықтай саны олардың әр тілді безендіруі кезінде объектінің өзі берген жалпы (ұқсас) «ішкі бейнесі» бар. Сонымен қатар, ұқсастықтар әр тілде сөйлейтін халықтардың байланыстарын тудыруы мүмкін. Ол тек тіл-негізден мұра болуы мүмкін (бір генетикалық отбасы, топ, тармақ тілдерінде) [12].

Зоонимика зоонимдер, өз аттары (лақап аты) туралы ғылым, ономастиканың ең жас салаларының бірі.

Зоонимика бойынша алғашқы отандық жұмыс деп белгілі түркітанушы Н.К.Дмитриевтың мақаласын атауға болады. Онда 1928 ж. КСРО ҒА лингвистика-фольклор экспедициясының материалдары бойынша иттердің лақап аты талданды.

Кейінгі жылдары лингвистер зоонимдерге бірнеше рет назар аударды. Мысалы, фразеологиялық бірліктерді салыстырмалы талдау проблемаларына-зоонимдер әртүрлі құрылымдық тілдерде Н.Ф.Зайченко, Т.В.Линко, Д.М. Марданов, И.А. Курбанов, Н.В.Солнцева, К.Т. Гафарова, Л.Б. Ябжанова, Д.А. Тишкин, зоонимдерді кешенді лингвистикалық қарауға В.А.Степаненко, А.В. Моргун, Чжэн Инкуй, С.Р. Тлехатук, О.Ю.Семин жұмыстары, зоонимдік лексиканың этникалық ерекшелігін зерделеуге, адамдарды сипаттап қарастыратын Ю.Г.Завалишина, Ю.А. Инчина, О.В. Галимова, Н.А.Киндри, Л.Ф. Пуцилова және т.б. еңбектері арналды.

Стандартты емес лексика деңгейінде лексикалық бірліктер-зоонимдерді зерттеу Г.В.Яновская, Е.Ю. Логинова, Н.Ю. Темникова, А.Б. Бушев және басқалар, бірақ жүргізілген зерттеулердің жан-жақтылығына және кеңдігіне қарамастан, LSE-зоонимдерінің кейбір аспектілері тіл ғылымында әлі де аз зерттелген. Мұндай аспектілер, әрине, LSE-зоонимдері арқылы адамның бейнесін зерттеу объектісі ретінде бейнелеу мүмкіндігін қамтиды.

Теонимдер әдетте «Құдайдың жеке аттары»деп түсіндіріледі. Әдетте, номинативті функциямен, олардың зат немесе зат санаты деп аталатын арақатынасымен аяқталатын өз аттарының мәні бар.

Нәтижесінде когнитивті ономастиологияның жаһандық мақсаты – «тілдің ішкі және лингвистикалық емес детерминанттарындағы номинативті-семиотикалық аспектісін зерттеу, адам тәжірибесінің әр түрлі «іздерін» талдау, когнициялар, сезімталдық, интуициялар, тілдік белгілердегі бейсаналық түрде талдау» [13]. Лексика үшін әдеттегі жағдаят пайда болады, яғни зат туралы ой немесе зат пен тілдік бірлік арасында байланыс пайда болады, ол тілдік қарым-қатынас тәжірибесінде де, әр түрлі стильдегі жазбаша мәтіндерде де бекітілген болады.

Каронимика – Ономастика бөлімдерінің бірі (грек тілінен аударғанда – «есім беру өнері»). Каронимика кеме атауларының тарихы мен шығу тегін зерттейді, кемелер атауларының бастауын, флоттардағы дәстүрлер мен атаулар жүйесін көрсетеді.

«Каронимика» терминін ресейлік тарихшы Г.В. Алексушин бұрын ұсынылған наутонимика мен карабонимика терминдеріне балама ретінде ұсынды.

20 ғасырдың басында бұл дәстүрлер номинацияның белгілі бір жүйесі қалыптасты: оның санатына, мақсатына, жауынгерлік және теңізде жүзу қасиеттеріне сәйкес кемелердің атауларын іріктеу.

Онда кемелердің, кемелердің және қайықтардың тиісті атаулары (аттары), кеме атауларының тарихы мен шығу тегі зерттеледі, кемелер, кемелер мен қайықтардың атауларының шығу тегі, дүниежүзілік флоттарда салт-дәстүрлер мен атау жүйелері көрсетілген.

Ономастиканың маңызды бөлігінің бірі этнонимика, ол халықтар, тайпалар мен басқа да этникалық топтардың атауларын зерттейді. Халықтардың атауы - этнонимдер – ми топонимімен тығыз байланысты, немесе этноним топонимге (Якутия – Якутия елі) атау береді, немесе керісінше – тайпаның немесе халықтың атауы топонимнен шығады (мысалы, «полочане» - Полоте өзенінде тұратын славяндық этникалық топ). Халықтың өзіндік атауы «адамдар» сөзінен жиі пайда болады. Мысалы, Финндер - суоми. Ненцы: ненец - адам.

Алайда, зерттеуші Л.С. Головина ғарышкерлер мен астронимдер сияқты оним қабаттары жеткілікті дәрежеде зерттелмеген деп санайды, бірақ мұнда да келесі зерттеушілердің үлесін атап өтуге болады: Д.О. Святский, Г.В. Ковалев, М.Э. Рут, Л.Ф.Фомина. Онимнің басқа түрлері, хрематонимдер, идеонимдер, геортонимдер, эргонимдер, гиперонимдер және т.б. сияқты басқа түрлері, қазіргі кезде аз зерттелген болып табылады [14].

Осылайша, қазіргі ономастика - бұл мәселелер мен әдістерге ие кешенді ғылыми лингвистикалық пән. Ономастикалық зерттеулер жекелеген этностардың қоныс аудару жолдарын зерттеуге, олардың бұрынғы мекендейтін жерлерін анықтауға, жекелеген тілдердің ежелгі жағдайын анықтауға, түрлі этностардың тілдік және мәдени байланыстарын анықтауға көмектеседі.

Қазақстанның заманауи ономастикалық кеңістігі – күрделі де салмақты, көптілдік, перифериялық құрылым. Қазақстанның заманауи ономастикалық кеңістігі – белсенді дамып келе жатқан құрылым. Ономастикалық кеңістіктің динамикасы мен шекаларының кеңеюі жалқы

есімдердің концепциясының өзгеруіне байланысты да жүргізілуде, яғни қазақ жаңа атау формуласының пайда болуы, прагматонимдер мен идеонимдердің корпусының белсенді өсуі.

Халқымыздың ғасырлар бойы жинақтаған өмір тәжірибесі, адами ізгіліктері мен рухани құндылықтары, қоғамның әлеуметтік сипаты, сөйлеу әдебі қағидалары, аялық білімі, жалпы этнологиялық кеңістігі туралы түсініктері ұлтымыздың қазынасы - оның тілінде, тілдік құрылымдарында көрініс тауып, сақталып, жинақталған.

Қазақ ономастикасының алғашқы даму кезеңінде қазақ тіліндегі жалқы есімдер тілдік тұрғыдан зерттеліп, қазақ онимдерінің этимологиясы, лексика-семантикалық топтары, мағынасы, топонимикалық жүйелердің регионалдық ерекшеліктері айқындалды. Қазақ ономастикасы тарихындағы екінші кезеңде жалқы есімдердің этнолингвистикалық, лингвомәдени сипаттары, көркем мәтіндердегі қызметі, кумулятивтік қызметтері зерделене бастады. Бүгінгі таңда қарқындап дамып келе жатқан когнитивтік лингвистика тұрғысынан қазақ онимиясын бағамдай келсек, жалқы есімдердің тек тілдік сипаттарын қарастыру жеткіліксіз болып көрінеді. Жалқы есімдердің бойындағы рухани және материалдық мәдениетті ұлттың танымдық тәжірибесімен сабақтастыра отырып, ментальді-когнитивтік түрде таңбаланғанын қарастырумен ерекшеленеді.

Ұлттық мүддеге негізделген таным мен түсінікті жеке ономастикалық бірліктер арқылы айшықтап суреттейтін дүниенің тілдік бейнесін кең когнитивтік арнада, тұтастықта зерттеудің мәні зор. Қазақ тіліндегі ономастикалық жүйе тілдік құрылым ретінде өзіне тән концептуалдық жүйеге де сәйкес келеді. Осындай сәйкестікке орай қоршаған болмысты ментальді түрде сипаттайтын ономастикалық концептілер «тіл-сана-ұлт» ауқымында жинақталған таным тәжірибесін мейлінше нақтылайды.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Токмашев Д. М. Теоретические проблемы фольклорной ономастики (на материале шорского фольклора) // Вестник ТГПУ. 2011. №9.
2. Сызранова, Г.Ю. Ономастика: учеб. пособие / Г.Ю. Сызранова. – Тольятти: Изд-во ТГУ, 2013. – 248 с.
3. Подольская Н. В. Словарь русской ономастической терминологии. М., 1978.
4. Марузо Ж. Словарь лингвистических терминов. М., 1960.
5. Ахманова О. С. Словарь лингвистических терминов. М., 1966.
6. Розенталь Д. Э., Теленкова М. А. Словарь-справочник лингвистических терминов: Пособие для учителя. 2-е изд., испр. и доп. М., 1985.
7. Матвеев А. К. Апология имени // Вопр. ономастики. 2004. № 1. С. 7–13.
8. Суперанская, А.В. Общая теория имени собственного / А.В. Суперанская. – 2-е изд., испр. – М. : Изд-во ЛКИ, 2007. – 368 с.
9. Батурина Л. А. Семантико-стилистический анализ ономастических единиц в газетно-публицистическом тексте (На материале прессы конца XX - начала XXI века) : Дис. ... канд. филол. наук : 10.02.01 : Волгоград, 2004 171 с.
10. Ханмагомедов Х. Л. Географические направления прикладной топонимики // Вестник Удмуртского университета. Серия «Биология. Науки о Земле». 2011. №3. URL:<https://cyberleninka.ru/article/n/geograficheskie-napravleniya-prikladnoy-toponimiki> (дата обращения: 18.10.2019).
11. Арутюнова Н.Д. Язык и мир человека. М.: Языки русской культуры, 1999. 896 с.
12. Бондалетов В. Л. Русская ономастика – М., 1983 г.
13. Мальсагова М. И. Теонимическая лексика в русском языке (На материале художественной литературы): Дис. ... канд. филол. наук : 10.02.01 : Магас, 2004 178 с.
14. Головина Л.С. Русская ономастика в лингвокультурологической репрезентации для иноязычного адресата: Монография./Головина Л. С. - Псков: Псковский государственный университет, 2012. - 222 с.

АСПЕКТЫ ОНОМАСТИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ: ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМЫ

Сулейменова Г.С.

Статья посвящена разнообразным аспектам ономастических исследований. Рассматриваются существующие теории и методики ономастических исследований на современном этапе. Предполагается, что ономастические исследования помогают выявлять пути миграций и места бывшего расселения различных народов, языковые и культурные контакты, более древнее состояние языков и соотношение их диалектов. Исследование имён собственных представляет огромную важность благодаря специфическим закономерностям их передачи и сохранения.

Обосновывается положение о том, что выделение ономастики как самостоятельной науки, имеющей свой собственный предмет, имело огромное значение для развития интереса к именам собственным как особым лингвокультурным феноменам.

Ключевые слова: ономастиология, исследование, культурные связи, самоназвание, самоназвание, межинтернетический характер.

ASPECTS OF ONOMASTIC RESEARCH: PROBLEM STATEMENT

G.S. Suleimenova

The article is devoted to various aspects of onomastic research. Existing theories and methods of onomastic research at the present stage are considered. It is assumed that onomastic studies help to identify migration paths and places of former resettlement of various peoples, linguistic and cultural contacts, an older state of languages and the ratio of their dialects. The study of proper names is of great importance due to the specific laws of their transfer and preservation.

It substantiates the position that the separation of onomastics as an independent science, which has its own subject, was of great importance for the development of interest in proper names as special linguistic and cultural phenomena

Key words: onomasiology, research, cultural ties, self-designation, self-designation, inter-Internet character.

ӘОЖ 658

<https://doi.org/10.53355/ZHU.2022.102.1.052>**ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ АГРАРЛЫҚ СЕКТОРДЫ МЕМЛЕКЕТТІК ҚОЛДАУ ТЕТІГІ**

Казиева Л.Ж.

Жұмыстың мақсаты-Қазақстан Республикасының аграрлық секторын мемлекеттік қолдау құралдарын қарау және талдау. Пәні - ҚР аграрлық секторын мемлекеттік қолдау тетігі. Әдістеме-жүйелі талдау тәсілі әдіснамалық негізге алынды. Зерттеу барысында абстрактілі-логикалық, монографиялық, экономикалық-статистикалық әдістер, сондай-ақ жалпы ғылыми әдістер қолданылды: синтез, талдау, салыстыру, жалпылау. Қорытындылар - тұтастай алғанда Қазақстанның агроөнеркәсіптік кешенін мемлекеттік реттеудің тиімді жұмыс істейтін ұйымдық-экономикалық тетігін құрайтын мемлекеттік қолдаудың негізгі құралдары, бағыттары мен қағидаттары айқындалды, алайда мемлекеттік қолдау деңгейін интеграциялық процестер шеңберінде тиісті көрсеткіштерге дейін жетілдіру қажет.

Кілт сөздер: ауыл шаруашылығы, субсидия, инвестиция, мемлекеттік қолдау, ДСҰ, импорттық баз, салық, интеграция.

Қазақстан агроиндустриалды мемлекет, халқының негізгі бөлігінің өмір сүру аясы болып ауыл шаруашылығы табылады. Қазіргі кезде ауылдық жерлерде халықтың 43 пайызы өмір сүреді, сонымен бірге ауыл шаруашылық өндірісінің даму деңгейінен осы салады істейтіндердің жәнеде осы нарықпен байланыстылардың да әл ауқатының деңгейі тәуелді. Ауыл шаруашылық өндірісінің даму деңгейінен көптеген қазақстандықтардың әл ауқатының жағдайы тәуелді болып отыр. Ауыл шаруашылығы елдің азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз етудің негізгі құрамдас бөліктерінің бірі болып табылады, өйткені ол басқа елдерге аз тәуелді болады. Осыған байланысты, экономикалық пайда тұрғысынан ауылшаруашылық өнімдерін импорттау арзан болатынына қарамастан, индустриалды мемлекеттерде оған қолдау көрсетіледі және субсидияланады. Сондықтан отандық АӨК халықты сапалы және қолжетімді азық-түлікпен қамтамасыз етуге ғана емес, сонымен қатар елдің азық-түлік қауіпсіздігіне қол жеткізуге бағытталған. Алынатын түпкілікті өнімнің маусымдыққа және табиғи-климаттық жағдайларға тәуелділігі, қаражат айналымының баяулауы, капиталды көп қажет етуі, тиімділік пен бәсекеге қабілеттіліктің төмен деңгейі саланы бюджеттік қаржыландыруды талап етеді.

Мемлекеттің қандай да бір нысанда АӨК қолдауы елдің аграрлық азық-түлік саясатының қажетті элементі болып табылады. Экономикалық теңдестірілген ауыл шаруашылығы өндірісін құрудың негізі мақсатты мемлекеттік қолдау болып табылатынын әлемдік тәжірибе көрсетіп отыр [1].

Ауыл шаруашылығын қолдау әр түрлі жолдармен жүзеге асырылады және оны халықаралық тәжірибеде бағалау әдісі өндірушілерді қолдауды бағалау деп аталады – PSE (ағылшын. Өндірушілерді қолдауды бағалау). PSE мемлекеттік қолдау нәтижесінде пайда болған салық төлеушілер мен тұтынушылардан ауыл шаруашылығы өндірушілеріне ақшалай трансферттер көлемін ескереді. PSE пайыздық көрсеткіші осы ауыл шаруашылығы кірістерінің үлесін көрсетеді. Осыған сәйкес, трансферттер ретінде тікелей төлемдер де, жанама шығындар да қабылданады, олар тұтынушылар арзан емес, қымбат отандық өнімдерді сатып алатындығын ескеруі керек. Егер PSE оң мәні ауыл шаруашылығын субсидиялауды көрсетсе, онда теріс мәні ауыл шаруашылығы экономиканың басқа салалары үшін донор болып табылатынын көрсетеді. Өндірушілерді қолдауды бағалау тікелей мемлекеттік субсидиялауды және жанама субсидиялауды (нарықтық бағаларды қолдау) қамтиды. Жанама субсидиялау тұтынушылардың неғұрлым жоғары бағалар бойынша азық-түлік сатып алу жолымен ауыл шаруашылығына қолдау көрсетуін білдіреді. Бағаның өсуі нәтижесінде пайда болған артық өнімдер экспорттық субсидиялардың көмегімен олардың экспортын ынталандырады. Әлемдік практикада экспорттық субсидиялар, әдетте, экспорттаушы фирмаларды қандай да бір салықтарды, импорттық баждарды төлеуден, акциздік алымдарды қайтарудан толық не ішінара босату нысанында қолданылады. Немесе экспортты тікелей субсидиялау түрінде, мысалы, АҚШ-та әлемдік нарықтарда астық сату процесінде, осылайша өзінің отандық фермерлерін қолдау үшін жасалады. ЕЭҚе экспорттық субсидиялар экспорт кезінде салықты қайтару түрінде қолданылады. Экспорттық субсидияларды пайдалану 1995 жылғы қаңтардан бастап Дүниежүзілік сауда ұйымы (ДСҰ) атауын алған тарифтер мен сауда жөніндегі Бас келісім – ГАТТ ережелерімен ішінара реттеледі [2].

Мұндай қолдаудың негізгі түрі-импортты, экспорттық субсидияларды, импорттық тарифтерді шектеу түріндегі сыртқы саудадағы кедергі. Бұған түрлі салықтар мен салықтық емес шектеулер, өтемақы алымдары, акциздер, әкімшілік реттеу кіреді. Сондықтан ресми кедендік баждар салыстырмалы түрде аз, бірақ басқа тетіктердің көмегімен азық-түлік импорты үшін өтпейтін кедергілер туындайды. Мысалы, Жапонияның импорттық баждары аз болып көрінеді: ет-16,9%, сүт өнімдері-26,5%, ет өнімдері-16,1%, астық-5,3%. Бірақ сыртқы саудадағы басқа кедергілердің есебінен импорттық өндіріс өнімдерін әкелу өте шектеулі. Күрішті әкелуге 15% мөлшерінде баж енгізілсе, ал күрішті көтерме сату мемлекеттің қолында болса, онда елге күрішті импорттауға іс жүзінде тыйым салынады.

Тікелей мемлекеттік субсидиялау шараларына ауылшаруашылық тауар өндірушілерінің кірістерін қолдау кіреді. Ол тұтыну нарығындағы бағаның өзгеруіне әкеп соқпайтын ауыл шаруашылығына бюджеттік аударымдардан немесе субсидиялардан тұрады. Тікелей мемлекеттік субсидиялау үшін: шығыстардың жекелеген түрлерін субсидиялау, мемлекеттік төлемдер (дүлей зілзалалардан келтірілген залал, өндірісті қайта ұйымдастыру), дотациялар сияқты тәсілдер пайдаланылуы мүмкін. Субсидиялар салық жеңілдіктері, газ, су, электр энергиясы сияқты ресурстардың әртүрлі түрлеріне жеңілдікті бағалар түрінде де берілуі мүмкін [3].

2021 жыл ҚР АӨК дамытудың 2017-2021 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы үшін соңғы жыл болды.

Қазақстандағы ауыл шаруашылығы нарығын қолдау түрлері:

- инвестициялық жобалардың преференциялары,
- субсидиялар,
- салықтар.

Өткен бесжылдықтан бастап басты міндеттер өзгеріссіз қалды - саладағы еңбек өнімділігін 2,5 есеге арттыру және өңделген ауыл шаруашылығы өнімдерінің экспортын 2 есеге ұлғайту.

Бес жыл ішінде қол жеткізу жоспарланып отырған көрсеткіштердің арасында - машина-трактор паркін жылына 6% - ға дейін жаңарту қарқынын арттыру, ІҚМ орташа тірі салмағының 400 кг-ға дейін өсуі бар. Ауыл шаруашылығындағы еңбек өнімділігін арттыру, аграрлық сектордың экспорттық әлеуетін пайдалану мақсатында ҚР Үкіметі шетелдік инвестицияларды тарту, инвестицияларды қайтаруға кепілдік беру түрінде инвесторларға преференциялар беру, салықтың кейбір түрлерінен босату, қоса қаржыландыру арқылы заманауи технологияларды енгізу мақсатын қойды. Қазақстан қолайсыз ауа райы жағдайында ауыл шаруашылығы тауарын өндірушілерді қолдау үшін сақтандыру нысандарын енгізуде [4].

Мемлекет қолдайтын негізгі бағыттар:

- * Мал шаруашылығы (ІҚМ өсіру, ұсақ мал, сүтті мал шаруашылығы, жылқы шаруашылығы, Түйе шаруашылығы, құс шаруашылығы);
- * Өсімдік шаруашылығы дәнді, бақша, техникалық, жемістер, көкөністер;
- * Ауыл шаруашылығы өнімдерін қайта өңдеу (ет өңдеу кәсіпорындары, сою пункттері; құс фабрикалары; сүт (сүт өңдеу кәсіпорындары, сүт жинау кәсіпорындары); астық, көкөніс-жемістер (қайта өңдеу, тазалау, сақтау, жөнелту).

Кесте 1

Ауыл, орман және балық шаруашылығына инвестициялар, млн.т

Көрсеткіштер	2016 ж	2017 ж	2018 ж	2019ж	2020ж
Барлық инвестициялар	7762303	8770573	11179036	12576793	12270144
Ауыл, орман және балық шаруашылығына инвестициялар	253691	348481	365001	494976	565369
Пайыз	3,26	3,97	3,26	3,93	4,60

Жылдан жылға жалпы инвестициялар көлеміндегі ауыл, орман және балық шаруашылығына инвестициялар қсіп келеді, 2020 жылды 2016 жылмен салыстырғанда 311678 мың. теңгеге өскен. Жалпы инвестицияларда ауыл, орман және балық шаруашылығына инвестициялардың үлесі төмен бар жоғы 2020 жылы 4,60% [5].

ҚР Үкіметі инвесторларға қатысты жүзеге асыратын преференциялардың үш түрі бар:

1. инвестициялық жобаны іске асыру кезінде;
2. инвестициялық басым жобаны іске асыру кезінде;
3. инвестициялық арнайы жоба мотор техникасын өндіру кезінде, оның ішінде ауыл шаруашылығы машинасын жасау үшін іске асырылуы мүмкін.

Инвестициялық жоба жаңа өндірістік қуаттылықтар құруға, жұмыс істеп тұрғандарын кеңейтуге және жаңартуға жіберіледі. Мұндай жоба технологиялық жабдыққа,

жиынтықтаушы бұйымдарға, қосалқы бөлшектер мен шикізатқа 5 жыл мерзімге кедендік әкелу баждарын төлеуден, сондай-ақ шикізат импортына ҚҚС төлеуден (келісімшарттың қолданылу мерзіміне) босатылады. Ол негізгі капиталға салынған инвестициялардың 30% - нан аспайтын мөлшерде заттай нысанда грант алады.

Инвестициялық басым жоба Үкімет басым деп айқындаған салаларда іске асырылады. Мұндай жобада инвестор жаңа объект салуы немесе ескісін жаңартуы керек. Инвестицияның жалпы көлемі 2 млн АЕК немесе шамамен 5 млрд теңге баламасынан (2019 жылы 13 млн доллар) асуы тиіс. Басым инвестициялық жоба жабдықтаушы бұйымдарға, шикізатқа кедендік әкелу баждарын төлеуден 5 жыл ішінде босатылады. Ол сондай-ақ шикізат импортына ҚҚС төлеуден, сондай-ақ КТС, жер салығы мен мүлік салығынан босатылды. Субсидия ретінде жобаның жұмыс бағдарламасында көзделген ҚҚС пен акциздерді есепке алмағанда, құрылыс-монтаждау жұмыстары мен жабдықтарды сатып алу құнының 30% - ына дейін төленеді.

Арнайы инвестициялық жоба жабдықтаушы бөлшектер мен шикізатқа кедендік әкелу баждарынан босатылуы мүмкін, бірақ 15 жылдан аспауға тиіс. Ол сонымен қатар шикізат импорты, КТС, жер салығы және мүлік салығы үшін ҚҚС төлемейді.

Бұдан басқа, ауыл шаруашылығы тауарын өндірушілер шығыстарының бір бөлігін өтеу көзделген:

- етті бағыттағы ІҚМ өсіру бойынша шаруа және фермер қожалықтарының техникасы мен жабдықтарын сатып алу;
 - сүт-тауар фермасын салу және кеңейту;
 - сыйымдылығы 3000 мал орнынан кем емес ірі қара малды бордақылау алаңдарын салу / кеңейту;
 - суармалы жүйелерді пайдалана отырып, жем-шөп өндіру;
 - құрама жем зауыттарын салу / кеңейту;
 - шошқа кешендерін салу / кеңейту;
 - селекциялық-гибридтік орталықтар салу;
 - аналық фермаларда тауарлы мал өсіру жөніндегі шаруашылықтарды кеңейту және техникалық жарақтандыру;
 - аналық қой фермаларында тауарлы мал өсіру жөніндегі шаруашылықтарды кеңейту және техникалық жарақтандыру;
 - бройлер құс фабрикаларының құрылысы;
 - жаңа тоңазытылған құс етін өндіру бойынша құс фабрикаларын кеңейту;
 - астық қоймаларын, жеміс-көкөніс қоймаларын, жылыжай шаруашылықтарын салу және кеңейту;
 - сүт және сүт өнімдерін қайта өңдеу, дайындау, тасымалдау жөніндегі кәсіпорындарды құру және кеңейту;
 - ет және ет өнімдерін өңдеу, дайындау, тасымалдау жөніндегі кәсіпорындарды құру және кеңейту;
 - жемістер мен көкөністерді қайта өңдеу және сақтау жөніндегі кәсіпорындарды құру және кеңейту;
 - қант өндірісі;
 - майлы дақылдарды терең өңдеу кәсіпорындарын құру және кеңейту;
 - бекіре және албырт балық түрлерін өсіру жөніндегі индустриялық балық өсіру кәсіпорнының құрылысы (тауарлы балық өсіру);
 - жайылымдарды суландыру инфрақұрылымын салу және т. Б [6].
- Ауылшаруашылық кәсіпорындарына субсидиялар үнемі өсіп келеді.

Кесте 2

Ауылшаруашылық кәсіпорындарына субсидиялар көлемі, млрд теңге

	2015ж	2016 ж	2017ж	2018 ж	2019ж	2020ж
Субсидия	152	220,0	260,4	226,1	324,5	349

2020 жылды 2016 жылмен салыстырғанда субсидиялар 197 млрд.теңгеге өскен [5].

Ауыл шаруашылығы тауарын өндірушілер асыл тұқымды мал сатып алуға және өндірілген өнім көлемі үшін төлеуге мемлекеттік субсидияларға сене алады. Бұл ретте өнімді мал басын да, аналық мал басын да сатып алу және күтіп-бағу субсидияланады. Бұл субсидиялар ірі қара малға, ұсақ малға, шошқа басына қолданылады.

Ет, сүт, жүн өндіру және қайта өңдеу субсидияланады.

Өсімдік шаруашылығында астық, қызылша, мақта, күнбағыс өндіру және қайта өңдеу субсидияланады. Өнімділікті арттыру мақсатында мемлекет тыңайтқыштарды, дақылдардың зиянкестерімен күресу үшін пайдаланылатын заттарды пайдалануды да субсидиялайды.

Машина-трактор паркін қарқынды жаңартуды ынталандыру үшін мемлекет ауыл шаруашылығы техникасын сатып алуға субсидия бөледі, жеңілдікті кредиттер береді.

ҚР экономикасының стратегиялық маңызды секторларының бірі бола отырып, агроөнеркәсіптік кешен салық салу саласында да мемлекеттің қолдауына ие болады.

Ауыл шаруашылығы саласында жұмыс істейтін субъектілер үшін кәсіпорындарды ұйымдастырудың екі нысаны бар – бұл шаруа қожалықтары мен ауыл шаруашылығы тауарын өндірушілер, сондай-ақ ауыл шаруашылығы кооперативтері.

Ауыл шаруашылығы кәсіпкерлік субъектілері салық салудың бірнеше режимінің бірін, оның ішінде шағын бизнес үшін арнаулы салық режимін, шаруа және фермер қожалықтары үшін арнаулы салық режимін, ауыл шаруашылығы өндірушілері-заңды тұлғалар мен селолық тұтыну кооперативтері үшін арнаулы салық режимін және жалпыға бірдей белгіленген салық салу режимін пайдалана алады.

Шағын бизнес үшін арнаулы салық режимі төлем көзінен ұсталатын салықтарды қоспағанда, әлеуметтік салықты, корпоративтік немесе жеке табыс салығын есептеу мен төлеудің оңайлатылған тәртібін белгілейді. Шағын бизнес үшін арнаулы салық режимін қолданатын және ҚҚС төлеушілер болып табылатын ауыл шаруашылығы тауарын өндірушілердің шағын бизнес субъектілері үшін бюджетке төленуге жататын ҚҚС сомасын 70 пайызға азайту көзделген.

Шаруа немесе фермер қожалықтары үшін арнаулы салық режимі бірыңғай жер салығын төлеу негізінде бюджетпен есеп айырысу тәртібін көздейді. Бұл жағдайда салық салу объектісі жер учаскесінің құны болып табылады.

Бұл ретте Бірыңғай жер салығын төлеушілер төлемейді:

- * шаруа немесе фермер қожалығының табысына салынатын жеке табыс салығы;
- * қоршаған ортаға эмиссия үшін төлем;
- * өндірістік қызметте пайдаланылатын ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлерді пайдаланғаны үшін жер салығы және (немесе) төлем;
- * көлік құралдарына салынатын салық - өндірістік қызметте пайдаланылатын объектілер бойынша;
- * мүлік салығы-өндірістік қызметте пайдаланылатын объектілер бойынша.

Бірыңғай жер салығын төлеушілер ай сайын әлеуметтік салық сомасын әрбір қызметкер, сондай-ақ шаруа (фермер) қожалығының басшысы мен мүшелері үшін айлық есептік көрсеткіштің 20% ставкасы бойынша есептейді.

Ауыл шаруашылығы өндірушілері-заңды тұлғалар және селолық тұтыну кооперативтері үшін арнаулы салық режимі

Ауыл шаруашылығы өндірушілері мен ауылдық тұтыну кооперативтері-заңды тұлғалар үшін арнайы салық режимі жер салығын қоспағанда, салық төлемдерін есептелген соманың 30% - на дейін қысқартуға мүмкіндік береді. Жеке меншік ауыл шаруашылығы өнімін өндіру, сақтау және қайта өңдеу процесіне тікелей қатысатын салық салу объектілері бойынша көлік құралдарына салық төленбейді.

Ауыл шаруашылығы тауарын өндірушілерге салық салудың жалпыға бірдей белгіленген режимі салықтардың мынадай түрлері бойынша төлемдерді азайтуға мүмкіндік береді:

- * Жылдық еңбекақы төлеу қорының сомасына КТС;
- * Бюджетке төлеуге жататын ҚҚС 70 пайызға;
- * әлеуметтік салық 6,5 пайыз.

Аграрийлерді мемлекеттің қолдауы туралы

Ауыл шаруашылығы өнімін өндіруде зор әлеуетке ие бола отырып, орасан зор ауыл шаруашылығы алқаптарына ие бола отырып, Қазақстан Республикасы Ауыл шаруашылығы өндірісінің кәсіпорын құрудан бастап өнім экспортына дейінгі барлық кезеңдерінде аграршыларға жан-жақты қолдау көрсетеді.

Осылайша, кәсіпорынды құру кезеңінде мемлекет бірқатар басқа салықтардан босатыла отырып, салық ставкаларын төмендете отырып, салық салудың әртүрлі нысандарын енгізді.

Мемлекет жергілікті атқарушы органдар деңгейінде жер учаскелерін беруге жәрдем көрсетеді.

Көктемгі егіс жұмыстарын жүргізу кезінде мемлекет жанар-жағармай материалдарын төмендетілген бағамен ұсынады, элиталық тұқым материалын сатып алуға жәрдем көрсетеді, 50%-ға дейін орғано-минералдық тыңайтқыштарды сатып алу субсидияланады, егістікті зиянкестерден қорғау үшін заттарды пайдалану субсидияланады.

Ауыл шаруашылығы өнімдерін сақтау, қайта өңдеу және жөнелту жөніндегі өндірістерді құру ынталандырылады. Мал өсіру, ет пен сүтті қайта өңдеу, өсімдік шаруашылығы өнімдерін қайта өңдеу, жүнді қайта өңдеу жөніндегі кәсіпорындарды құруға жұмсалған шығындардың 20-50% - ын мемлекет ынталандырады [6].

Ауыл шаруашылығы өндірісінің рентабельділігін қамтамасыз ету мақсатында, сондай-ақ қайта өңдеушілерді шикізатпен қамтамасыз ету үшін мемлекет қайта өңдеу кәсіпорындарының аграрлық сектор өнімін белгіленген бағалар бойынша сатып алуын субсидиялайды.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Ж.Ж. Есжанова. Проблема устойчивости аграрного сектора Казахстана при его присоединении к ВТО // http://journal.safbd.ru/sites/default/files/articles/safbd-2007-4_23-25.pdf
2. TOOLS OF STATE REGULATION OF ECONOMIC DEVELOPMENT OF AGRICULTURAL BUSINESS ENTITIES. Kaletnik G. . Okhota Yu. The scientific heritage No 56 (2020) // <https://ekonomika.snauka.ru/2016/05/11830>
3. Basnukaev Musa, Musostov Chingiskhan R STATE SUPPORT OF AGRICULTURE OF RUSSIA IN THE CONDITIONS OF MEMBERSHIP IN THE WTO // Экономика и управление инновациями. 2016. № 5 [Электронный журнал]. URL: <https://ekonomika.snauka.ru/2016/05/11830>
4. Наренова А.Н. , Байтиленова Е.С. Аграрный сектор как фактор повышения конкурентоспособности национальной экономики // <file:///C:/Users/%D0%90%D0%B4%D0%BC%D0%B8%D0%BD/Downloads/agrarnyy-sektor-kak-faktor-povysheniya-konkurentosposobnosti-natsionalnoy-ekonomiki.pdf>
5. Ауыл, орман және балық шаруашылығына инвестициялар // stat.gov.kz
6. Какие отрасли АПК нуждаются в дополнительных субсидиях? // <https://kapital.kz/experts/89459/kakiye-otrasli-apk-nuzhdayut-sya-v-dopolnitel-nykh-subsidiyakh.html>

МЕХАНИЗМ ГОСУДАРСТВЕННОЙ ПОДДЕРЖКИ АГРАРНОГО СЕКТОРА В КАЗАХСТАНЕ

Казиева Л.Ж.

Цель работы – рассмотреть и проанализировать инструменты государственной поддержки аграрного сектора Республики Казахстан. Предмет – механизм государственной поддержки аграрного сектора РК. Методология – за методологическую основу был принят подход системного анализа. В процессе исследования применялись абстрактно-логический, монографический, экономико-статистический методы, а также общенаучные методы: синтез, анализ, сравнение, обобщение. Выводы – определены

основные инструменты, направления и принципы государственной поддержки, которые в целом составляют эффективно функционирующий организационно - экономический механизм государственного регулирования агропромышленного комплекса Казахстана, однако уровень государственной поддержки необходимо совершенствовать до соответствующих показателей в рамках интеграционных процессов.

Ключевые слова: сельское хозяйство, субсидии, инвестиции, государственная поддержка, ВТО, импортные пошлины, налоги, интеграция.

MECHANISM OF STATE SUPPORT FOR THE AGRICULTURAL SECTOR IN KAZAKHSTAN

L.Zh. Kaziyeva

The purpose of the work is to consider and analyze the instruments of state support for the agricultural sector of the Republic of Kazakhstan. The subject is the mechanism of state support of the agricultural sector of the Republic of Kazakhstan. Methodology – the approach of system analysis was adopted as a methodological basis. Abstract-logical, monographic, economic-statistical methods, as well as general scientific methods were used in the research process: synthesis, analysis, comparison, generalization. Conclusions - the main tools, directions and principles of state support have been identified, which in general constitute an effectively functioning organizational and economic mechanism of state regulation of the agro-industrial complex of Kazakhstan, however, the level of state support needs to be improved to appropriate indicators within the framework of integration processes.

Key words: agriculture, subsidies, investments, state support, WTO, import duties, taxes, integration.

ӘОЖ 94 (574): 316.34

<https://doi.org/10.53355/ZHU.2022.102.1.053>

КЕҢЕС ОДАҒЫНЫҢ ЕКІ МӘРТЕ БАТЫРЫ Т. БИГЕЛДИНОВТЫҢ МАЙДАН ДАЛАСЫНДАҒЫ ЕРЛІКТЕРІ (ҚР ОМА құжаттары бойынша)

Тлеубекова Г.Б., Байсайбай Б.

Мақалада, Кеңес Одағының екі мәрте Батыры Т.Ж. Бигелдиновтың соғыс жылдарындағы ерліктері туралы мәліметтер қарастырылады. Соғысқа дейін бірнеше әскери училищелерде білім алып, өзінің тәжірибесін толықтырып, 1943 жылы майданға ИЛ-2 ұшағымен аттанып, үш жүзден астам әскери тапсырманы орындайды. Ғылыми мақаланың мақсаты – Т. Бигелдиновтың майдан даласында жасаған ерліктері Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архивіндегі 852-қор, 1-тізімдегі «Т. Бигелдиновтың жеке қорындағы» 143 іс құжаттары негізінде оның жеке тұлғасын анықтау, отбасы мен қызметіне қатысты құжаттарды жарыққа шығару болып табылады. Архив қорындағы жеке қормен жұмыс жасау барысында салыстырмалы әдіс арқылы әр жылдардағы құжаттар мен мемуарлық еңбектерді салыстырмалы талдау, деректерді іздеу және текстологиялық талдау жасау және отбасы мен қызметіне қатысты келбетін анықтауда биографиялық әдістер қолданылды.

Кілт сөздер: Т. Бигелдинов, майдан, ИЛ-2, архив, құжаттар, ерлік, шайқас, жеке қор.

Бұл ғылыми мақаланы жазуда ҚР ОМА қорындағы Т. Бигелдиновқа қатысты «жеке қордағы» мәліметтермен танысу барысында жинақталған құжаттар қолданылды. Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архив қорындағы Т. Бигелдиновқа қатысты 1937-1981 жж. қатысты мәліметтермен жұмыс жасау барысында 1943-1945 жж. құжаттармен танысып, соғыс жылдарындағы ерліктері мен марапаттарына қатысты көптеген деректер табылды.

Нәтижесінде жинақталған құжаттарды бір жүйеге келтіріп, осы кезге дейін белгісіз болып келген құжаттар ғылыми айналымға енгізілді.

Т. Бигелдинов өзінің алғашқы әскери әуе мектептеріндегі жоғарғы деңгейдегі дайындықтарын аяқтап, соғыстың алғашқы шайқастарына 1943 жылдан бастап қатыса бастады. Оның әскери әуе мектебіндегі барлық сынақтарды жақсы нәтижемен аяқтауы және көптеген дайындық курстарынан өтуі барысындағы жоғары қабілеті оны ең алғашқы ИЛ-2 штурмавиінің шабуылдаушысы болуына және номері 13-ші ұшақтың басқарушысы болды.

Батыс Украинаны азат етуде алғашқылардың бірі болып аттанған Т. Бигельдинов І Украин майданының 144-ші гвардиялық шабуылдаушы әуе полкында эскадрилья командирі болды. 1943 жылы мамырда Харьков түбіндегі Основа поселкесінде жау аэродромына бомбалық-шабуыл жасау кезінде немістердің үш жойғыш ұшағымен ұрыста өз ұшағы істен шықты. Парашютпен секіруге тура келеді [1, с. 5].

Ұшақ атқышы Григорий Яковенкомен бірге жерге түскеннен кейін түнделетіп екі апта бойы майдан шебіне қарай жүреді. Екі рет немістерге тап болады. Майдан шебіне жақындап қалған кезде, минаға түскен Яковенко қаза табады. Аштықтан әлсіреген, жаралы аяғы қинаған Талғат Северский Донецтен жан дәрмен жүзіп өтіп, кеңестің жаяу әскерлеріне зорға жетеді. Бір жақсысы, жарасы тез жазылады да ол қайтадан сапқа қосылады.

Т. Бигелдинов майдан даласында 305 рет көтеріліп, барлығында аман есен оралады. Міне, осындай соғыс даласындағы бір оқиғаны өзінің берген сұхбатында былай еске алады: «1943 жылы. Калинин майданы. Мен ұшқыш барлаушымын. Бір жолы кезекті барлаудан кейін майдан шебіне таяу жаудың жасырынған танкісін жою қажет болды. Оларды қорғап, бес алты калибрлі зенитке ұрымтал тұстан қоршап тұр. Менің қарамағымдағы 9 самолет сол танкілерді жоюға тапсырма алды. Үш үштен звеноға бөліндік те, әлгі мақсатты нүктеге (соғыс тілінде «цель» дейді) бет алдық. Тіп-тіке барып, бомбалап қайтуға да болады. Онда сенен адам шығыны шығуы мүмкін. Біз не істедік де. Мен майдан шебін бойлап ұшіп, әлгі танкілерден мүлдем басқа бағытқа кетіп бара жатқан болып, эскадрильямды ұзаңқыратып әкеттім. Жаудың назары суый бастағанда кілт бұрылып, жоғары шапшаңдықпен әлгі бір бүйірде қалып қойған танкілерге қарай ұштық. Ешқайсысы ес жиып үлгерген жоқ, жау нүктелерін нысанаға алып, ... үсті-үстіне атқылап, өз майдан шебімізге қарай дін-аман қалпымызда гүрілдеп ұшып өттік. ... күнде кешкісін естіп жатамыз «ана эскадрильяда оншама, мына эскадрильяда мұншама ұшқыш қаза тауыпты. Біз 305 рет жұбымыз жазылмай соғыстан аман шықтық. Содан мені балалар әбден жақсы көріп кетті» [2, 12 б.],-деп еске алады. Бұл батырдың ерлігінің бір ғана бөлігі. Аспанға 500 сағаттан көп көтерілген Т. Бигелдиновтың бұл ерлігі «Кеңес Одағының батыры» атағына лайықты болды деп есептейміз және солай болды да. Жауынгерлік тапсырмамен әр ұшқан сайын ұшқыш-штурмовик, содан кейін анағұрлым жауапты тапсырмалар берілетін барлаушы-ұшқыш шеберлігі шындала түседі.

1944 жылдың маусымына қарай эскадрилья командирі Т. Бигелдинов 155 рет жауынгерлік тапсырмамен барлауға шығып, дұшпанның жердегі бекіністереріне, аэродромдарына, теміржол тораптары мен өткелдеріне шабуыл жасады.

Талғат Жақыпбекұлы пойыз, эшелон, танктерді, зенит зеңбірегін және гитлерліктердің басқа да маңызды стратегиялық базаларын жойды. Осындай миссиялардың бірінде Бигелдинов бомбалау кезінде неміс мессершмитіне шабуыл жасап, оны атып жібереді. Сонда кеңестік баспасөзде жас сержанттың ерлігі туралы мақала жарияланады. Өйткені, Бигелдинов атып түсірген неміс маңызды тұлға болған, ол жүзге жуық ұшақты жойған офицер және неміс офицері өзін жас сержанттың атып түсіргеніне ұзақ уақыт сене алмады. Бұл ұшу кезінде көрсеткен ерлігі үшін Талғат Бигелдинев ІІ-ші дәрежелі Ұлы Отан соғысы орденін алады [3, 17 б.].

Шабуылдаушы ұшқыштардың майдан даласында атқарған қызметіне тоқталып өтсек:

1. Белгород ауданындағы айкастың нақ қызу кезі болатын. Қайсар қарсылық көрсетіп тұрған неміс-фашист дивизияларына Кеңес Армиясының жер бетіндегі қарулы күштері күйрете соққы беріп жатқан. Шабуыл жасаған әскерлерге авиация аянбай көмектесетін.

Шабуыл күшін қайтсем бөгеймін деген гитлершілер соғысқа жер қайыстырған танктерін әкеп төкті. Штурмовиктер – біздің қару көрсетер кезіміздің бірі де осы тұс еді [4, 74-б.].

2. Орлов Курск доғасында қиян-кескі ұрыс болып жатқан кез. Немістер шайқасқа сан жеткісіз танктерін төкті. Сол күндері штурм авиациясына қатарынан екі бірдей міндет жүктеліп: біз жаудың танк колонналарына үздіксіз шабуыл жасап тұрдық, оның үстіне барлау жұмысын жүргіздік те, гитлершілердің қалай қарап бара жатқанын командованиеге әуеден хабарлап отырып, олардың қарсы соққыға кірісуіне мүмкіндік бермей есін шығардық [4, 84-б.].

1943 жылдың күзінде (қыркүйек айы) немістер мен кеңес әскері арасында болған Днепр үшін шайқаста Т. Бигелдинов өзінің шеберлігін тағы да дәлелдеді. Нәтижесінде өзінің «ИЛ-2» шабуылдаушы ұшағының әуе кеңістігінде жақсы шабуылдаушы жауынгер екенін дәлелді деп айтуға болады. Себебі, осы шайқаста жаудың он үш шабуылдаушы ұшағының алтауын Т. Бигелдиновтың тобы атып түсірді. Сонымен қатар, оның тобындағы бір шабуылдаушы ұшақ өзінің жанып бара жатқан шабуылдаушы ұшағын жаудың негізгі техникасы шоғырланған жерге құлатты. Нәтижесінде жаудың жанармай, бронотехникалар, автокөліктер мен танкілер бір жерде орналасқан жерге түсіп, үлкен шығын келтірді. Осы шайқастың нәтижесінде Т. Бигелдиновке III-Даңқ ордені берілді.

1944 жылы оның фашистік басқыншыларға тудырған үрейі мен екі жүзден астам әскери ұрыстар барысында жасаған ерлігі үшін оған Кеңес Одағының Батыры атағы берілді. Т. Бигелдинов мінген «ИЛ-2» шабуылдаушы ұшағы фашистер үшін «қара өлім» болды деп те атауға болады [9, 24 б.].

ҚР ОМА қорында «Т. Бигелдиновтың жеке қорымен» жұмыс жасау барысында «Личная летная книжка» (ұшу кітапшасы) қарастырылды.

Екі мәрте Кеңес Одағының Батыры Талғат Бигелдиновтың ұшу кітапшасында «Ұшақта ұшу техникасы өте жақсы. Ұшуды ұнатады. Ұшу кезінде шаршамайды. Еңбекқор. Ұшу оқиғалары жоқ. Ауада тыныш, сенімді ұшады». 1942 жылдың аяғында жасалған бұл жазба батыл майдангердің, Отанымыздың даңқты ұшқышының барлық жауынгерлік қызметін сипаттайды.

Сурет 1 – Т. Бигелдиновтың жеке ұшу кітапшасы [ҚР ОМА, Ф-852]

Бұл кітапшада ұшудың болған нақты уақыты, ұшу саны мен сағаттары да нақты көрсетілген. Тағы бір ерекшелігі бұл кітапшада ұшқан ұшақтың атаулары да көрсетілген.

Онда, ИЛ-2 ден басқа, У-2, УТ-2, Р-5, СБ секілді самолеттың да түрлерін кездестірдік. сонымен қатар, оның өзінің достары мен майдастарының ішінде А. Митрофанов пен А.Артеменко туралы естеліктерін де оқып, таныстық.

Әскери дәрежесі: сержант, ұшқыш.

Туған күні: 1922 жыл 5 қазан.

Қай жылдан бері ұшады: 1938.

Әуе күштерінде қай жылдан бері: 1940 [5, 4 п.].

№ по п/п	Дата	Тип самолета	Количество полетов		Продолжительность полетов		Краткое содержание задания
			днем	ночью	днем	ночью	
1	6.5.45	УП-2	0-35	1н	5/н	разведка Мавога 2 рота	
2	8.5.45	"	3-00	2	5/н	бомб. и миномет. выстрелы на дороге Калнин - Грозный	
3	9.5.45	"	1-45	1	5/н	бомб. и миномет. выстрелы на дороге Калнин - Грозный	
4	10.5.45	"	0-40	1	4/н	Грозный - Целиков - Грозный	
5	11.5.45	"	1-01	1	4/н	Грозный - Целиков - Грозный	
6	12.5.45	"	0-40	1	4/н	Грозный - Гроза - Целиков	

№ по п/п	Дата	Тип самолета	Количество полетов		Продолжительность полетов		Краткое содержание задания
			днем	ночью	днем	ночью	
1	10.7.45	УП-2	1-0-5			Калининский мост по дороге 16 учр.	
2	"	УП-2	1-0-5			Телеграф по дороге 13 учр. от Калнин.	
3	14.7.45	"	2-1-50			Грозный - Целиков - Гроза - Грозный - Целиков	

Сурет 2 – Т. Бигелдиновтың жеке ұшу кітапшасынан (1945 жыл) [6, Ф-852, оп. 1, д. 1. Л. 31].

Жауынгердің жеке кітапшасы секілді ұшқыштың ұшу кітапшасында оның ерлігінің барлық кезеңдерін бейнелейтін нақты деректер болады. Олар деректерді ғылыми айналымға енгізу арқылы ғана біздер соғыс кезіндегі ерлердің батырлық дастандарын жаза аламыз.

Талғат Бигелдинов соғыс жылдарында жаудың қанша техникасын жойғанын есептеу қиын. Бірақ егер мұның бәрін бір жерге жинауға болатын болса, онда бұл шынымен әскери мұражай болар еді. Мұнда ұшақтар, танктер, автокөліктер, түрлі калибрлі зеңбіректер, минометтер және пулеметтер болады. Ал қару-жарақ, оқ-дәрілер, жанармай қоймалары, әскери жүктері бар вагондар! Фашистер бұл қарумен қанша қиындық тудыруы мүмкін, егер ол жойылмаса. Осылайша, әскери мектептердегі белсенділігі мен авиация саласындағы жинақтаған бай тәжірибесінің арқасында көптеген ұрыстарда жеңіспен оралды.

Бигелдинов жолдас Қалинин, Воронеж, Степной және 2 Украин майдандарында ИЛ-2 самолетпен 155 рет жауынгерлік сапарға ұшып шығып, тапсырманы ойдағыдай орындады.

Калинин майданында 10 рет жауынгерлік сапарға ұшып шығып, тапсырманы ойдағыдай орындағаны үшін және жаудың МЕ-109 деген самолетін атып түсіргені үшін 2-дәрежелі Отан соғысы орденімен наградталды.

Жиырма бес рет жауынгерлік сапарға ұшып шығып, оның ішінде жаудың Харьков аэроторабындағы аэродромдарына төрт рет шабуыл жасағаны үшін Бигелдинов жолдас Қызыл Ту орденімен наградталды.

Дұшпанның әскерлері мен техникасын ойдағыдай барлап, соның нәтижесінде пайдалы болу мәліметтерін алып келгені үшін «III дәрежелі Данк» орденімен марапатталды.

Әуе кемесін шеберлікпен басқара отырып, қазақ сұңқарлары Бигелдинов жау бекіністерін, аэродромдарды, теміржол тораптарын, өзен өткелдерін, жаудың әскерлері мен техникаларының кластерлерін барлауға және шабуыл жасауға 305 жауынгерлік ұшып шықты, бұл ретте 15 топтық әуе шайқастарына қатысты және Курск доғасындағы, Украинадағы, Яссы-Кишинев, Берлин және Прага операцияларындағы ұрыстарда жаудың 7 ұшағын жеке өзі ұшырды. Бигельдиновтың фашизмді жалпы жеңуіне қосқан жеке үлесі осындай.

1945 жылы 10 мамырда батыр Прага үстінде өзінің соңғы ұшуын жүзеге асырды, бұл кезде қаланың оңтүстік жағында немістің СС дивизиясының қалдықтары капитуляцияны қабылдамай жатқан болатын. Бұл жаңа құрбандықтар алып келуі мүмкін еді. Т.Бигелдинов басшылық бұйрығымен өз шабуылдаушы тобымен 24 ұшақ болып жау үстінен бір оқ атпай ұшып өтеді. Жау ұшақтардың үздіксіз гуілдерінен естерін жиып, сескеніп қарсылықсыз беріледі.

1945 жылы 27 маусымда Бигелдиновке екінші рет Кеңес Одағының Батыры атағы берілді. Ол кезде ол 23 жаста еді. Ол екі рет Кеңес Одағының Батыры атағына ие болған 65 әскери ұшқыштың қатарында болды. Оның кеудесі Ленин орденімен, екі Қызыл Ту орденімен, I және II дәрежелі Отан соғысы, Қызыл Жұлдыз, Александр Невский, III дәрежелі Даңқ және көптеген медальдармен, сондай-ақ шетелдік наградалармен безендірілген.

Бигелдиновтың Отан соғысындағы жауынгерлік жолының лайықты аяқталуы оның 1945 жылғы 24 маусымдағы Жеңіс парадына қатысуы болды. Ол сонымен қатар 1985 және 1995 жылдардағы Жеңіс шерулеріне қатысады.

Соғыстың аяғына таман ол 305 рет жауынгерлік тапсырмамен ұшып, әуе ұрыстарында немістің 7 ұшағын құлатып түсіріп, ондаған танкілер мен автомашиналарын, жүздеген солдаттары мен офицерлерін жойды [7, 46 б.]. 1945 жылы 27 маусымда Т. Бигелдиновке екінші мәрте Кеңес Одағының Батыры атағы берілді.

ҚР ОМА қорында сақтаулы тұрған әскери марапаттары туралы мәліметтерді жинақтай келе, келесідей тізім жасалды:

Марапаттаулар тізімі:

Сурет 3. Кеңес Одағының батыры атағы (ҚР ОМА қорынан) [ҚР ОМА, Ф-852]

Сонымен қатар, Т.Ж. Бигелдиновтың Кеңес Одағының Батыры атағымен марапаттау туралы КСРО Жоғары Кеңесі Президиумының Жарлығымен қарастырылды.

2-ші Кеңес Одағының батыры атағы.

Кеңес Одағының Батыры атағы 1945 жылдың 15 наурызында берілді.

Герою Советского Союза Товарищ Бегельдинов Талгат Якубековичу за Ваш героический подвиг, проявленный при выполнении боевых заданий командования на фронте борьбы с немецкими захватчиками, Президиум Верховного Совета СССР Своим указом от 26 октября 1944 г. Присвоил ВАМ звание Героя Советского Союза. Председатель Президиума Верховного Совета СССР. Москва-Кремль. 8 мая 1946 г. № 6926 [8, л. 1].

Сурет 4. Кеңес Одағының батыры атағы [ҚР ОМА, Ф-852]

Осылайша, Кеңес Одағының батыры, авиация генерал-майоры Т. Бигелдинов Ұлы Отан соғысында көрсеткен ерлігі мен Отан қорғаудағы батырлығы үшін осындай марапаттармен наградталды. Одан бөлек, батырдың туған жеріне, ерлігімен көзге түсіп шайқастарға қатысқан жерге және еліміздегі бірнеше қалаға ескерткіш-бюст орнатылып, туған елі батырдың ерлігін ұмытпай, арнайы белгілер қойған болатын.

Талғат Жақыпбекұлы Бигелдинов 2014 жылдың 10 қарашасында 93 жасына қараған шағында дүниеден өтті. Батырдың денесі Алматыдағы Кеңсай зиратына қойылды. Басына ескерткіш орнатылған, есімі жоғары оқу орындарына берілген. Талғат Бигелдинов туралы бірқатар фильм түсірілді. Солардың бірі, 2015 жылы Ұлы жеңістің 70 жылдығы мерекесінің қарсаңында авиация генерал-майоры Т. Бигелдинов туралы «Подняться в воздух!» атты деректі фильм түсіріліп, онда Ұлы Отан соғысына аттанған 19 жастағы Талғат Бигелдиновтың тағдыры туралы баяндайды.

1942 жылдан 1945 жылға дейін қан майданда талай қиындықтарды бастан кешіп, ерліктің мәңгі өшпес үлгілерін көрсеткен батырдың тағдыры ешкімді де бейжай қалдырмайды.

Талғат Бигелдинов өзінің ИЛ-2 шабуылдаушы ұшағымен Кавказ бен Украина жерін жаудан азат ету операцияларына қатысқан, алғашқылардың бірі болып Берлинді бомбылаған. Бұл ұшақты фашистер «Қара ажал» деп атаған [9, 93 б.]. Аты аңызға айналған ұшқыштың 1966 жылы жазған «Илдер шабуылдайды» атты кітабы фильмнің негізгі арқауына айналған.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Морозов С. Дважды Герой Советского Союза Т.Я. Бегельдинов. – М.: Военное издательство министерства Вооруженных сил Союза ССР, 1943. – 20 с.
2. Төленқызы Р. Аспандағы 305 шайқас [Кеңес Одағының екі мәрте Батырының өзі жайлы сұхбаты] // Ана тілі. – №8, 1998. – 26 ақпан. – 12-13 бб.
3. Алданазаров А. Участие казахстанцев в боях за освобождение Польши от немецко-фашистской оккупации (1944-1945 гг.). Автореф. дис. канд. ист. наук. – Алма-Ата, 1972. – 24 с.
4. Бигелдинов Т. Аспандағы аяқастар. – Алматы: Қазақтың мемлекеттік көркем әдебиет баспасы, 1963. – 178 б.
5. ҚР ОМА. Қ. 852, т. 1, 1-іс, 4 п.
6. Қ. 852, т. 1, 1-іс, 31 п.
7. Белан П.С. Казахстанцы в боях за свободу Украины и Молдавии (1941-1945 гг.). – Алматы. – 1984. – 176 с.
8. ҚР ОМА. Қ. 852, т. 1, 11-іс, 1-2 пп.

9. Ер есімі – ел есінде. Мы помним, мы гордимся...: фотокнига / Сост. К. Бейсебаев. – Алматы: ТОО «Қайнар баспасы», 2015. – 344 с.

ПОДВИГ ДВАЖДЫ ГЕРОЯ СОВЕТСКОГО СОЮЗА Т. БЕГЕЛЬДИНОВА НА ПОЛЯХ СРАЖЕНИЙ (по документам ЦГА РК)

Тлеубекова Г.Б., Байсайбай Б.

В статье рассматриваются сведения о подвигах дважды Героя Советского Союза Т.Ж. Бегельдинова в годы войны. До войны учился в нескольких военных училищах, пополнив свой опыт, в 1943 году отправился на фронт на самолете ИЛ-2 и выполнил более трехсот боевых заданий. Цель научной статьи-подвиги Т. Бегельдинова на полях сражений в Центральном государственном архиве Республики Казахстан фонд 852, список 1. На основании документов дела» 143 из личного фонда Бегельдинова является установление его личности, издание документов, касающихся семьи и деятельности. При работе с отдельным фондом в архивном фонде с помощью сравнительного метода были использованы сравнительный анализ документов и мемуарных трудов разных лет, поиск данных и текстологический анализ, а также биографические методы определения отношения к семье и деятельности.

Ключевые слова: *Т. Бегельдинов, фронт, ИЛ-2, архив, документы, подвиг, битва, личный фонд.*

THE FEAT OF TWICE HERO OF THE SOVIET UNION T. BEGELDINOV ON THE BATTLEFIELDS (according to the documents of the CGA RK)

G.B. Tleubekova, B. Baysaybay

The article discusses information about the exploits of twice Hero of the Soviet Union T.J. Begeldinov during the war. Before the war, he studied at several military schools, replenishing his experience, in 1943 he went to the front on an IL-2 aircraft and completed more than three hundred combat missions. The purpose of the scientific article is the exploits of T. Begeldinov on the battlefields in the Central State Archive of the Republic of Kazakhstan fund 852, list 1. Based on the documents of the case 143 from the personal fund of Bigeldinov is to establish his identity, the publication of documents related to family and activities. When working with a separate fund in the archival fund, comparative analysis of documents and memoirs of different years, data search and textual analysis, as well as biographical methods for determining attitudes to family and activities were used using the comparative method.

Key words: *T. Begeldinov, front, IL-2, archive, documents, feat, battle, personal fund.*

UDC 349.6

<https://doi.org/10.53355/ZHU.2022.102.1.054>

KAZAKHSTAN IN THE SYSTEM OF INTERNATIONAL ENVIRONMENTAL LAW: STATE AND DEVELOPMENT TRENDS

M.B. Mazhitov, G.K. Kopbasarova

Currently, environmental safety is a component of international relations. The development of the economy and industries has now reached a critical point. The problems of environmental pollution, the negative impact on water resources, have become so serious that it makes us think about the well-being in the further development of the entire planet. In some cases, the solution of environmental problems by the method of engineering and technical intervention is no longer possible. In such cases, political transformations are necessary.

Key words: *international environmental law, environmental safety, environmental pollution.*

In the XXI century at the foreign and domestic political level of states there is a rethinking of the main threats that can cause damage to international security. There is also the formation of a system of global security, designed to fully and clearly reflect the emerging in the context of globalization of international relations, threats, including those related to environmental security. Environmental threats cross all national borders and, therefore, the effectiveness of their elimination depends on the expedient cooperation of all states.

Topicality of the research. At the present time environmental security is a component of international relations, considered both within the framework of integration associations and within the UN. Ecological problems have a global character since unfavorable conditions created in some countries have a direct influence on the change of ecological indicators in other countries. Consequently, cooperation in this direction should be carried out at the international level.

The reason is that in many countries the interests of corporations prevail over the interests of the population, environmental safety and safe living in the territories. The main motive here is the extraction of high profits, which forces the population to come up with their own ways of survival, which, in turn, is unacceptable from the point of view of international law.

It should be noted that Kazakhstan, in terms of the use of natural resources, has common features with both developed and developing countries. In this regard, the possibility of using environmental norms and standards of developed countries on its territory is of particular relevance. In addition, ensuring environmental security is a political process, in some cases a weighty argument in the implementation of international policy and state power relations.

The object of the study is global environmental security.

The subject of the study is a set of legal relations, factors and methods related to ensuring international environmental security.

The main purpose of the study is to assess the status and determine the prospects for the development of international cooperation in the field of international environmental security.

The subject matter of the IEP includes relations concerning environmental protection, relations on the rational use of natural resources, relations to ensure environmental safety and relations to ensure the observance of environmental human rights.

Today, there are a large number of general principles of international environmental law and sectoral principles of international environmental law. General principles include generally recognized principles of general international law. The special principles include:

The state must cooperate effectively to deter or prevent the transfer and transfer to other States of any activities and substances that cause serious environmental damage or are considered harmful to human health;

The process of formation of the International Environmental Law industry has been going on since the XIX century, and in its development it has passed several stages. So, Prof. K.A.Bekyashev identifies three stages of the formation and development of International Environmental Law: 1839-1948; 1948-1972; 1972-present. The first stage is linked to the first attempts of "civilized" states to resolve regional and local environmental problems, the second stage - with the beginning of UN activities, the third stage marks the holding of global international conferences on this issue.

The sources of the branch of International Environmental Law are the norms of international environmental agreements, as well as international customs. The branch of International Environmental Law is not codified. The norms of regional international agreements prevail in the system of sources. The most important sources are such acts as the Convention on Biological Diversity of 1992, the Framework Convention on Climate Change of 1992, the Convention on the Protection of the Ozone Layer of 1985, the Convention on the Protection of Migratory Species of Wild Animals of 1970, etc.

The development and functioning of International Environmental Law, like any branch of international law, is based on certain fundamental provisions, which are a kind of legal axioms in the relatively mobile matter of international law - the principles of International Environmental Law. International Environmental Law has the main principles of 2 types:

- basic principles of international law;

- specific principles of the IEL.

The basic principles of international law include the principles set out in the UN Charter, the 1970 Declaration of Principles of the UN, the Final Sheet of the Helsinki Summit of 1975 and developed by international legal practice. These are, first of all, the fundamental principles of international law: sovereign equality, non-use of force and threat of force, inviolability of State borders, territorial integrity of States, peaceful settlement of disputes, non-interference in internal affairs, respect for human rights and fundamental freedoms, self-determination of peoples, cooperation, conscientious fulfillment of international legal obligations.

The specific principles of international environmental law are a developing category. These principles have not yet been reflected in any fully codified form, they are scattered across a variety of international legal acts that have both mandatory and advisory nature. Such diversity introduces some uncertainty in the position of international lawyers on the issue of the number of IEL principles. The following principles are usually highlighted:

1. the environment is a common concern of mankind;
2. the environment outside State borders is the common heritage of mankind;
3. freedom to explore and use the environment and its components;
4. rational use of the environment;
5. promotion of international legal cooperation in the study and use of the environment;
6. the interdependence of environmental protection, peace, development, human rights and fundamental freedoms;
7. a precautionary approach to the environment;
8. the right to development;[1].

It should be noted that since the end of the XX and the beginning of the XXI century, foreign experience of environmental protection in general began to appear. Concretely in the economically developed countries the corresponding structures of the state superstructure in the sphere of nature use and environment protection were created [2].

Thus considering the experience of developed states, in particular the Federal Republic of Germany, being one of the leading states of the European Union, traditionally pays special attention to environmental protection [3].

France proclaims the rights and duties of environmental protection at the constitutional level. Ministries and agencies, including environmental protection, are an essential element of France's central administration. The French Federation of the Nature Conservancy and the Nature Conservation League are active in the field of nature conservation [4].

As can be seen, in many foreign countries, there is now an understanding that economic development cannot stop, it is aimed at the reproduction of ecological capital. The presence of an adequate international regulatory framework, the unity of goals, objectives and will in the actions of public authorities at various levels providing law and order in the environmental sphere, both at the level of Kazakhstan and at the level of the entire world community can serve as a positive result [5].

International cooperation of Kazakhstan in the field of environmental protection and environmental security is developing within the framework of multilateral conventions.

The state policy in the area of environmental development of Kazakhstan until 2030 based on the Constitution of Kazakhstan, principles and norms of international law, international treaties of Kazakhstan aimed at providing a balanced solution to socio-economic problems, the conservation of biological diversity and natural resources to meet the needs of present and future generations, the rights of every person to a healthy environment, strengthening the rule of law in the field of environmental protection and environmental safety[6].

The modern world community is increasingly aware of the need to fully consider environmental factors in the formation of a new international security structure, since no state in the context of globalization is able to protect itself from environmental threats on its own. The study of theoretical aspects of global environmental security, carried out within the framework of the master's thesis, allowed to formulate the following conclusions.

Sustainable development becomes important in the modern world. Sustainable development is understood as such a development in which mankind can meet its needs without jeopardizing the ability of future generations to meet their needs as well. Proclaiming the concept of sustainable development, the UN conference called on the governments of the world to adopt national concepts of sustainable development

The state policy in the field of environmental development of Kazakhstan for the period up to 2030, based on the Constitution of Kazakhstan, the principles and norms of international law, international treaties of Kazakhstan, is aimed at ensuring a balanced solution to socio-economic problems, the conservation of biodiversity and natural resources in order to meet the needs of present and future generations, the implementation of the right of every person to a healthy environment, strengthening the rule of law in the field of environmental protection and ensuring environmental protection.

The analysis shows that the international obligations of Kazakhstan have a significant impact on the national environmental legislation of Kazakhstan, including the regulation of emissions of pollutants into the environment. We believe that this influence will be further developed.

In this regard, it seems relevant to conduct further systematic research in this area in order to develop proposals to improve Kazakhstan's environmental legislation and to take into account Kazakhstan's international obligations in law enforcement, including judicial practice.

REFERENCES:

1. Petrov V.V. Environmental Law. M., 1994. - C. 2.
2. "Scientific Notes of PSU" Vol. 5, No. 4, 2014// http://pnu.edu.ru/media/ejournal/articles/2014/TGU_5_276.pdf 769
3. Volkov A.M., Lyutyagina E.A., Ignatieva Y.O. Germany and Switzerland: Nature Management and Environmental Protection. - M., 2010. - C. 126-134
4. Volkov A.M., Lyutyagina E.A. State management of nature management and environmental protection in France // Vestnik PFUR. Series. Legal Sciences. -2011. - № 1. - C. 90-98
5. Kopylov M.N. The right to development and environmental security of developing countries (international legal aspects). M., 2012. - C. 448 - 456
6. Fundamentals of the state policy in the field of environmental development of Russia for the period up to 2030 (approved by the President of the Russian Federation on April 30, 2012) // GARANT System: <http://base.garant.ru> (Date of reference 12.10.2014).
7. Code of the Republic of Kazakhstan dated January 9, 2007 № 212-III "Ecological Code of the Republic of Kazakhstan" in current edition.
8. Kodolova A. On compensation (liquidation) of damage to the environment, including that associated with past economic activity. Economy and Law, 2012, No. 8. C. 26-40.
9. Convention on Biological Diversity (Rio de Janeiro, June 5, 1992).
10. Convention on Access to Information, Public Participation in Decision-making and Access to Justice in Environmental Matters (Aarhus, June 25, 1998).
11. Convention on the Transboundary Effects of Industrial Accidents (Helsinki, March 17, 1992).
12. Convention on Long-range Transboundary Air Pollution (Geneva, November 13, 1979).

ҚАЗАҚСТАН ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ЭКОЛОГИЯЛЫҚ ҚҰҚЫҚ ЖҮЙЕСІНДЕ: ЖАҒДАЙЫ ЖӘНЕ ДАМУ ҮРДІСТЕРІ

Мәжитов М.Б., Көпбасарова Г.К.

Қазіргі уақытта экологиялық қауіпсіздік халықаралық қатынастардың құрамдас бөлігі болып табылады. Экономика мен өндірісті дамыту қазіргі уақытта сыни нүктеге жетті. Қоршаған ортаның ластануы, су ресурстарына теріс әсер ету проблемалары соншалықты ауыр болды, бұл бізді бүкіл планетаның одан әрі дамуындағы әл-ауқат туралы ойлануға мәжбүр

етеді. Кейбір жағдайларда экологиялық проблемаларды инженерлік-техникалық араласу арқылы шешу мүмкін емес. Мұндай жағдайларда саяси қайта құру қажет.

Кілт сөздер: Халықаралық экологиялық құқық, экологиялық қауіпсіздік, қоршаған ортаның ластануы.

КАЗАХСТАН В СИСТЕМЕ МЕЖДУНАРОДНОГО ЭКОЛОГИЧЕСКОГО ПРАВА: СОСТОЯНИЕ И ТЕНДЕНЦИИ РАЗВИТИЯ

Мажитов М.Б., Копбасарова Г.К.

В настоящее время экологическая безопасность является составляющей международных отношений. Развитие экономики и производств в настоящее время достигло критической точки. Проблемы загрязнения окружающей среды, негативное воздействие на водные ресурсы, стало настолько серьезным, что заставляет задуматься о благополучии в дальнейшем развитии всей планеты. В некоторых случаях решение экологических проблем методом инженерно-технического вмешательства уже не представляется возможным. В таких случаях необходимыми являются политические преобразования.

Ключевые слова: международное экологическое право, экологическая безопасность, загрязнение окружающей среды.

ӘОЖ 37.013.42

<https://doi.org/10.53355/ZHU.2022.102.1.055>

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА ИНКЛЮЗИВТІ БІЛІМ БЕРУ ИДЕЯСЫН НАСИХАТТАУ

Галиева А., Абылкакова Д. А

Мақалада инклюзивті білім беру жағдайында мұғалімдерді жұмысқа даярлау мазмұнымен байланысты мәселелер қарастырылады. Дамуында ауытқулары бар балаларды оқытудың физиологиялық негіздерін; даму мүмкіндіктері шектеулі балалардың психологиялық ерекшеліктерін; осы санаттағы балаларды оқытудың ерекше әдістері мен тәсілдерін; фронтальды және жеке оқыту бағдарламаларын үйлестіру тәсілдерін меңгеруді көздейтін кәсіби құзыреттіліктерді қалыптастыру. Инклюзия әдіснамасының негізгі бағыттары қарастырылады. Инклюзивті білім беру кез-келген білім беру ұйымында танымдық мүмкіндіктеріне және денсаулығына сәйкес келетін ортаға сәйкес сапалы білім алуға әр адамның конституциялық құқықтарын іске асырудың стратегиялық маңызды бағыты ретінде.

Кілт сөздер: ерекше қажеттіліктері бар балалар, инклюзивті мектеп, кәсіби құзыреттілік, жеке тұлғаға бағытталған қызмет.

Әдебиеттерді талдау барысында және тәжірибе көрсеткендей, инклюзивті білім беруді енгізу және дамыту – бұл ғылыми, әдістемелік және әкімшілік ресурстарға әсер ететін күрделі, көп қырлы процесс .

Инклюзивті білім беру-бұл барлық балалардың, физикалық, психикалық, зияткерлік және басқа ерекшеліктеріне қарамастан, жалпы білім беру жүйесіне кіретін оқыту. Терминнің өзінің шығу тегі латыннан: "include" – "кіреді, қамтиды". Инклюзивті білім беру аясында бала оқу процесіне бейімделмеуі керек, керісінше – оқытудың сипаты мен қарқыны баланың қажеттіліктеріне бейімделеді.

Инклюзивті тәсіл мен интегративті тәсілдің басты айырмашылығы-инклюзивті білім беру кезінде жалпы білім беретін мектептерде мүмкіндігі шектеулі балаларға және олардың ата-аналарына деген көзқарас өзгереді. Білім беру идеологиясы оқу процесін ізгілендіру және оқытудың тәрбиелік бағытын күшейту бағытында өзгереді.

Инклюзивті білім берудің 8 қағидасы бар:

1. Адамның құндылығы оның қабілеттері мен жетістіктеріне байланысты емес.
2. Әр адам сезінуге және ойлауға қабілетті.
3. Әр адам қарым-қатынас жасауға және естуге құқылы.
4. Барлық адамдар бір-біріне мұқтаж.
5. Шынайы білім беру тек нақты қатынастар аясында жүзеге асырылуы мүмкін.
6. Барлық адамдар құрдастарының қолдауы мен достығын қажет етеді.
7. Барлық студенттер өздері жасай алмайтын нәрсеге емес, не істей алатындығында алға жылжуы мүмкін.

Өртүрлілік адам өмірінің барлық жақтарын күшейтеді, өйткені соңғы онжылдықтар ішінде Қазақстан Республикасында мүмкіндігі шектеулі адамдарға қатысты жүйелі және дәйекті білім беру саясаты жүргізіліп келеді, ол инклюзивті білім беруді жүзеге асыратын ұйымдарда сапалы білім алуға бағытталған. Қазіргі уақытта Қазақстан Республикасында инклюзивті білім беруді дамыту физикалық, зияткерлік, әлеуметтік және басқа да ерекшеліктерге қарамастан, барлық азаматтардың толыққанды дамуы үшін қолайлы жағдайлар жасайды. Білім берудегі инклюзивті тәсілдердің негізінде халықаралық құқықтық актілер — БҰҰ мен ЮНЕСКО аясында жасалған декларациялар мен конвенциялар жатыр. Қазақстан Республикасында инклюзивті білім беруді дамыту Конституциямен және заңдармен қолдау табады:

- * "Қазақстан Республикасындағы Баланың құқықтары туралы", 08.08.2002 ж.;
- * 2007 жылғы 27 шілдедегі "Білім туралы";
- * "Кемтар балаларды әлеуметтік және медициналық-педагогикалық түзеу арқылы қолдау туралы" 2002 жылғы 11 шілдедегі;
- * "ҚР мүгедектерді әлеуметтік қорғау туралы" 13.04.2005 ж.

Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаевтың 28.01.2011 жылғы Қазақстан халқына Жолдауында - біздің еліміз үшін басты стратегиялық құжатта - "сапалы білім Қазақстанды индустрияландыру мен инновациялық дамытудың негізі болуы тиіс" деп көрсетілген. Мемлекет басшысының мүмкіндігі шектеулі балаларға қатысты осы мәлімдемесінің маңыздылығы 2011 жылғы "білім туралы" ҚР Заңының (бұдан әрі-заң) шілдедегі редакциясындағы білім беру саласындағы мемлекеттік кепілдіктер туралы 8-бабымен нығайтылады, онда мүмкіндігі шектеулі азаматтарға мемлекет жағдайларды қамтамасыз етуге кепілдік береді "... олардың білім алуы, даму бұзылыстарын түзету және әлеуметтік бейімделу үшін".

Қазіргі уақытта Қазақстан Республикасында инклюзивті білім беруді дамыту бойынша бірнеше бағытта бірқатар іс-шаралар жүргізілуде, олар бір жағдайларда жалпы қоғамда инклюзивті білім беру идеясын насихаттауға бағытталған.

Бірінші бағыт-мүмкіндігі шектеулі балаларды анықтау.

Екінші бағыт-балалардың психофизикалық ерекшеліктерін ескере отырып, олардың барлық санаттары үшін вариативтік жағдайлар жасау жолымен сапалы білім алуға қол жеткізу.

Үшінші бағыт - инклюзивті білім беруді дамыту.

Қазақстан Республикасында инклюзивті білім беруді іске асыру барлық балалардың білім алуына, 1996 жылы ҚР ратификациялаған "Бала құқықтары туралы конвенцияда" көрсетілген негізгі ережелерді іске асыруға мүмкіндік береді.

Инклюзия мұндай баланы жалпы білім беру мекемесіне "механикалық" түрде қосуды ғана білдірмейді. Бұл мекемеде ерекше баланың бейімделуіне, кедергісіз орта құруға қажетті әр түрлі жағдайлар жасау – баланы қабылдау атмосферасынан бастап мамандардың қажетті түзету жоспары арқылы сүйемелдеуін қамтамасыз ету. Ерекшелігі бар бала ерте жасынан өзімен қатарлас қалыпты балалар қоғамына түсе отыра, олармен бірге дамып, әлеуметтенудің жоғарғы деңгейіне жететінін әлемдік тәжірибе кең көлемде дәлелдеді.

Инклюзивті мектептің басты талабы-барлық балалар мүмкін болған жағдайда бірге оқуы керек. Мүмкіндігі шектеулі балаларды арнайы мектептерге қабылдау ерекше жағдай болып табылады және қарапайым сыныптарда оқу баланың білім беру немесе әлеуметтік

қажеттіліктерін қанағаттандыра алмайтын жағдайларда немесе бұл оның немесе басқа балалардың әл-ауқаты үшін қажет болған жағдайда ғана ұсынылады.

Мұғалімдердің даму мүмкіндігі шектеулі балалармен тиімді педагогикалық іс-әрекетке ықпал ететін кәсіби маңызды тұлғалық қасиеттерін қалыптастыру: айырмашылықтарға қарамастан адамдарға құрмет көрсету, жанашырлық пен болашаққа оптимизммен қарау.

Инклюзивті білім беру жағдайында мұғалімдерді жұмысқа даярлаудың мазмұны олардың дамуында ауытқулары бар балаларды оқытудың физиологиялық негіздерін; даму мүмкіндіктері шектеулі балалардың психологиялық ерекшеліктерін; осы санаттағы балаларды оқытудың ерекше әдістері мен тәсілдерін; фронтальды және жеке оқыту бағдарламаларын үйлестіру тәсілдерін меңгеруін көздейтін кәсіби құзыреттерді қалыптастыруды міндетті түрде қамтуы тиіс. Бұл ретте мотивациялық компонентті (өмірлік ұстанымның позитивтілігіне әсер ету, кәсіби мүдделерді дамыту және нақтылау және т. б.) және кәсіби құзыреттіліктің жеке компонентін дамытуға (таңдаудың саналылығы, жеке қасиеттерді қалыптастыру және т. б.) ерекше назар аудару керек.

Білім беру үдерісіне барлық қатысушылардың мұғалім-дефектологтың жетекшілігімен өзара тығыз әрекеттесуі және білім беру, тәрбиелеу мен түзету міндеттерін бірігіп шешу- жалпы білім беретін үдерісте даму мүмкіндігі шектеулі баланы оқыту мен тәрбиелеу барысында әр түрлі мамандар мен мектеп мұғалімдерінің өзара әрекеттестігінің спецификасы болып табылады.

Инклюзияның маңызды ерекшелігі- ол балаға бейімделетін және оның жан-жақты дамуын қолдайтын білім беру ортасын жасайды. Инклюзивтік мектеп оқушылардан жаңа орынға және ұжымға бейімделуден артық күш-жігерді талап етпейді, керісінше балалардың алдынан шығады.

Сондықтан инклюзивті білім берудің негізгі принциптері оқытудың мәні мен әдістерін бейімдеу және модификациялау болып табылады. Әрбір қалыптастыру принциптері туралы толығырақ:

* Бейімделу - ерекше қажеттіліктері бар балаларға тапсырмаға жақсы және тиімді көңіл бөлуге көмектеседі. Мысалы, егер оқушы оқу кезінде жиі жолды жоғалтса, мұғалім немесе тьютор балаға қажетті жолды таңдап, тапсырмаға шоғырлануға көмектесетін сызғыш беруі керек. Егер көру қабілеті бұзылған балаға бірден бірнеше тапсырманы қамтитын жұмыс парақтарына назар аудару қиын болса, онда мұғалім немесе тәрбиеші парақты кесіп, балаға сабақта қажет тапсырманы қамтитын бөлікті ғана бере алады.

* Модификация тапсырмалардың сипатын өзгертуді білдіреді. Мысалы, сіңірілетін материалдың көлемін азайту немесе сабақтың ұзақтығын азайту. Инклюзивті білім беру процесін өзгертетін шешімдердің әрқайсысын педагогикалық ұжым баланың отбасымен талқылап, келісуі керек.

Бейімделу мен модификациядан басқа, инклюзивті білім беру бірқатар арнайы қағидаларды қолданады:

- * Жеке білім беру қажеттіліктерін қабылдау және құрметтеу, оларға назар аудару;
- * Білім берудегі ерекше қажеттіліктері бар әр оқушы үшін оңтайлы жүктемені анықтай отырып, максималды қол жетімділік;
- * Әрбір оқушыны оқу процесіне барынша тарту үшін жағдай жасау;
- * Әр оқушының жетістігін арттыру үшін жағдай жасау.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2019 жылғы 27 желтоқсандағы № 988 қаулысымен бекітілген Қазақстан Республикасында білім беруді және ғылымды дамытудың 2020 – 2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы.

2. <https://buki.kz/news/inkluzija-v-obrazovani/>

3. Инклюзивті білім беру жағдайында қызмет ететін мұғалімдердің кәсіби құзіреттіліктеріне қойылатын талаптарды дайындау бойынша әдістемелік ұсынымдар.– Астана: БІ. Алтынсарин атындағы Ұлттық білім академиясы, 2015. – 58 б.

ПРОПАГАНДА ИДЕИ ИНКЛЮЗИВНОГО ОБРАЗОВАНИЯ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН

Галиева А., Абылкакова Д. А

В статье рассматриваются вопросы связанные с содержанием подготовки учителей к работе в условиях инклюзивного образования. Формирование профессиональных компетенций, предусматривающих овладение ими физиологическими основами обучения детей с отклонениями в развитии; психологическими особенностями детей с ограниченными возможностями в развитии; особыми методами и приемами обучения данной категории детей; способами координации фронтальных и индивидуальных программ обучения. Рассматриваются основные направления методологии инклюзии. Инклюзивное образование, как стратегически важное направление реализации конституционных прав каждого человека на получение качественного образования в соответствии с его познавательными возможностями и адекватной его здоровью среде в любой образовательной организации.

Ключевые слова: дети с особыми потребностями, инклюзивная школа, профессиональные компетенции, личностно-ориентированная деятельность.

PROMOTION OF THE IDEA OF INCLUSIVE EDUCATION IN THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

A. Galieva, D.A Abylkakova

The article discusses issues related to the content of teacher training for work in inclusive education. Formation of professional competencies, providing for their mastery of the physiological foundations of teaching children with developmental disabilities; psychological characteristics of children with developmental disabilities; special methods and techniques of teaching this category of children; ways of coordinating frontal and individual training programs. The main directions of the inclusion methodology are considered. Inclusive education as a strategically important direction for the realization of the constitutional rights of every person to receive a quality education in accordance with his cognitive abilities and an environment adequate to his health in any educational organization.

Key words: children with special needs, inclusive school, professional competencies, personality-oriented activity.

UDC 338

<https://doi.org/10.53355/ZHU.2022.102.1.056>

THE IMPACT OF GLOBALIZATION PROCESSES ON THE ECONOMIC DEVELOPMENT OF KAZAKHSTAN

N.B. Korabayeva

The article discusses the main directions of the influence of globalization and integration processes on the economic development of the Republic of Kazakhstan. The main tasks of increasing the competitiveness of the economy of Kazakhstan in view of the acute impact of globalization processes are characterized. The paper examines the fact that being a bridge between Europe and Asia, the Republic of Kazakhstan is experiencing the pressure of a number of integration both positive and negative phenomena. The authors define globalization based on a number of theoretical studies. The paper interprets the importance of consolidating good-neighborly relations between the Republic of Kazakhstan and Russia and China in the light of Kazakhstan's active integration into the world community.

Key words: economy, development, world economy, globalization, foreign economic activity, sustainable economic growth, integration.

The term "globalization" has become so firmly established in life that in domestic and foreign works on this subject, the authors do not offer any definition. V. L. Inozemtsev identifies four blocks of literature where this term is used in the title [1]:

- 1) historical aspects of the concept of "globalization";
- 2) the impact of globalization on certain economic and social processes, countries and regions of the world;
- 3) the history of the globalization process;
- 4) "manifestos" of its supporters and opponents.

The term "globalization" was first proposed by Theodore Levitt, a professor at Harvard Business School, in an article "market globalization" published in the Harvard Business Review. Under this concept, he called the unification of markets around the world through the activities of enterprises in a new symbol called "global firms". In his opinion, globalization and technology have become the two main factors determining international relations.

The term "globalization" has been used since the mid-1980s to reflect the explosive movement of capital, as well as finance, as well as the integration of stock markets due to the rapid development of new technologies in the field of information and communications. Thus, at the end of the 1980s, the concept of "globalization" was expressed only in relation to the economic and financial sphere.

In the last decade of the twentieth century, the political processes associated with the end of the cold war, huge environmental risks, increasing economic interdependence, which led to a common sense of unified land ownership, led to the fact that the phenomenon of "globalization" acquired not only economic, but also political, historical, geographical and cultural character, giving it maximum expansion.

In the French scientific school, the concept of "globalization" is divided into two meanings: mondialization (from the French word "la mondialisat" - "world") and globalization ("la globalisat"). Meanwhile, the term "globalization" implies an even broader global process - only the economic and financial aspects of mondialization.

The French dictionary "Mondialization" edited by Pascal Lorot gives the following definition: "Mondialization is a stage of barrier-free planetary development, where everything is close, accessible, everything touches each other, and as a result, interdependence and cooperation increase." This is the state of our world that has developed since the 1970s, especially in the 1980s. Mondialization, as can be seen, is the end of internationalization (covering only a part of countries and spheres of activity) and differs from globalization (leading to the elimination of barriers and distances with the help of information technology).

The emergence of concepts of global development in the period from 1960 to the 1970s caused scientists to try to draw public attention to the aggravation of planetary problems. The concepts of global development are theoretical constructions that propose projects and strategies for their solution based on the analysis of world problems and forecasting the consequences of such changes and transformations in the world community. The creators of the theory, the first called the "state of global equilibrium", wrote in the report of the "Club of Rome" development opportunities: "the problems of armament, environmental destruction, demographic growth and economic stagnation are often identified as the long-term central problems of modern man" [2].

The reason for the development of the concept of global development was the use of mathematical modeling and system analysis methods by developers. American scientist Jay Forrester and his students, led by Denis Meadows, proposed a method for generalizing the available data using computer research of an interdisciplinary nature. The subject of their scientific research is complex multifactorial, interrelated processes of world development. Since the earliest such studies were formally mathematical in nature, only physical parameters and quantitative characteristics of world dynamics were taken into account as its basis. Therefore, it was found that such a method is insufficient and ineffective. The first globalization concepts did not take into account only natural-natural and scientific-technical factors, political, social, cultural and ideological factors were not taken into account.

The authors of "development opportunities" in their forecasts, in the 1970s and 1980s, could not fully take into account the life of mankind, as well as the social possibilities of new phased achievements of scientific and technological progress, which were fundamentally influenced by the nature of global development. But in the course of the study, a connection was revealed between the aggravation and crisis of contradictions on a global scale of the world community. As a result of the scientific research that followed the first researchers of the problems of global development, the concepts of global development turned to socio-political and humanistic-anthropological problems. Such a turn means recognition of the role and significance of global problems, the social factor of humanity, the use of social ideas and theories of that time and the promotion of new concepts. Therefore, the political science topics of global development issues have also expanded. Due to the specifics of political science, the ideas of rethinking the world order, creating a world government and parliament, and transforming the political systems of individual societies have emerged. In such representations, the real problems of the field of politics were often revealed. To date, the most important direction of the evolution of globalization concepts has been formed — the direction of the problem of man and his future. Some call globalization a new type of social transformation of the twentieth century, others interpret it as all the steps humanity has taken on the path of world unity, others argue that it is a process that forms a joint holistic world [3].

Centers and groups of globalization studies have played a special role in shaping the concepts of world development. Various socio-political movements and individuals affecting world problems make a special contribution to the development of modern concepts. Among them, a special place is occupied by the "Roman Club", named in 1968 in connection with the place of its origin. The fact is that the appearance of the first model of world dynamics is connected precisely with the active initiative of the club.

The authors state that the impact of globalization on the Kazakh economy occurs primarily through the processes of economic integration. The development of modern economic relations is characterized by the strengthening of integration processes, the reduction of trade barriers, the active inclusion of countries and regions in the system of international division of labor. Having reached a certain stage of their development, integration associations influence the structure and dynamics of world trade, investment and migration flows [4].

Main provisions of the article. The practice of developing integration regional cooperation has shown that the participation of countries in the economic grouping contributes to the expansion of its capabilities, allows it to function more successfully in the global system.

In the context of globalization, economic and financial problems in individual countries are not only projected onto neighboring regions, but also increasingly shake the relevant international institutions. The current global financial crisis has highlighted at least two points: the importance of close international cooperation in overcoming its consequences and the need to reform the current global financial system.

According to the authors, this concept is most successfully revealed through the identification of two processes: regionalism and regionalization.

International integration is the subject of interdisciplinary research by philosophers, political scientists, public policy analysts, international relations specialists, scientists, economists, sociologists, geographers and historians. Let's consider the definitions of the economic category "integration", highlighting the main features of terminology [5].

First, it should be noted that the concepts of regional and international integration can be found in the economic literature. However, the analysis of these definitions showed that the meaning of the meaning does not change from such a specification, since in all cases we are talking about international economic integration or unification into regional groups. Secondly, the authors want to draw attention to the multidirectional understanding of integration: as a process, as a state and as a form (Table 1) [6].

Definitions of integration as a process, state and form

Process	Condition	Form
-association; -changes in the internal connectivity of the economic space; -gradual reduction of discrimination; -reduction or elimination of trade barriers between regions or countries; -elimination of economic borders between two or more countries; -gradual elimination of economic barriers; -a multidimensional process; gradual merging of national markets, etc.	-the connectedness of individual differentiated parts into a whole; -as a model of conscious and active participation of a group of countries in the process of global stratification of the world; -is a fundamental part of the national development strategy; -can be defined as an organizational combination of individual national economies into larger economic blocks, etc.	-this is a form of expanding and deepening production and technological ties, sharing resources, pooling capital, creating favorable conditions for each other to carry out economic activities, removing mutual barriers; -"full union", in which the forms of the participating countries are fully united, as a result of which they begin to act as a federation or confederation.

Note: compiled by the authors

Methodology. The theoretical and methodological basis for studying the impact of globalization on the economic development of Kazakhstan were the works of domestic and foreign research scientists, statistical data and general scientific methods of studying socio-economic problems.

Results. The authors agree with the opinion of B. Balass, who back in 1997 proposed to consider economic integration as a process and as a state of affairs. As a process, he defined integration as a set of measures aimed at eliminating any discrimination between economic units; as a state of affairs – the absence of various forms of discrimination between national economies. The importance of the correct interpretation of the category "international integration" cannot be overestimated, this is explained by the further construction of theoretical foundations on this definition that allow determining the degree of influence of integration and trade processes on indicators of socio-economic inequality in the context of globalization. The analysis of the conceptual and categorical apparatus of "integration" and the accompanying equivalent definitions (international integration, regional integration, economic integration) found in the Kazakh and foreign scientific literature, we consider it appropriate to offer our own author's definition.

From the general ideology and practice of liberalism, which has shown its effectiveness in Western countries, global liberalization has emerged. Economic liberalization has had the most dominant influence on globalization processes. This ideology is characterized by the restriction of the state's entry into the economy and the development of the independence of its subjects.

It is obvious that in modern globalizing conditions there is a need to master new dimensions of space and time. The growing importance of new information technologies, their coverage by new fields and world regions is a trend towards "densification" of the world. Therefore, what is the essence of this process, which belongs to the fate of universal civilization and modern civilization? Today, many researchers in science understand globalization as part of modernity. The revival of this process is associated with the influence of the West and the spread of its culture around the world. New industrial, information technologies determine that they have become a new basis for unequal fragmentation in the interaction between different regions of the world. In the modern global period, the difference between rich countries and poor living standards is growing. Since globalization today is a reference indicator for many countries of the world, in many ways it has become a kind of system of value orientations. This system is based in the vast majority of cases on the axiological systems of Western countries. For example, in the political system-democracy, civil society, horizontal communication; market economic systems are institutions of private property, competition, employment and income; the essence of the cultural system is individualism, pragmatism. Therefore, today we are talking not just about creating another system of international relations, but about forming a new common world rule.

Globalization is a word that has become the most common in recent years, in many ways far from reality, and will be used as a Key words in discussions in the coming years.

Today Kazakhstan is an integral element of globalization - it is integrated economically, politically, culturally and religiously. Globalization affects the development of Kazakhstan both positively and negatively. The positive consequences of globalization for Kazakhstan include the development of science and technology, as Kazakhstan participates in the exchange of experience and achievements with other countries in a variety of fields. Globalization involves Kazakhstan in close ties with other states, so a favorable political environment is formed.

Globalization also allows Kazakhstan to develop, make an economic breakthrough, find new economic partners and strengthen relations with old ones. And dependence on the world market has an ever-better effect on improving the quality of manufactured products. Kazakhstanis join the cultures of different countries and peoples, show social activity thanks to the Internet.

At the same time, globalization has negative consequences for Kazakhstan. Many industries went bankrupt because they could not compete with foreign and multinational companies. Due to globalization, national identity is being lost. The population is often used as cheap labor.

REFERENCES:

1. Artemov N. M. (2016). Financial and legal regulation of foreign trade activities. - M.: Methodical center of educational and practical literature.
2. Balabanov I. T., Balabanov A. M. Foreign economic relations. - M.: Finance and statistics. P.264.
3. Gussenov B.Sh., Korabaeva N. B., Zhunusova G. A., Tolamisova A.G., Aitkulova S. N.. (2018). The development of foreign trade in the era of globalization. Espacios. Vol. 39 (Number 47). Page 22. <http://www.revistaespacios.com/a18v39n47/18394722.html>
4. Batizi, E. (2015). Management of foreign economic activity of economic entities in Russia: Studies. allowance / ed. - M.: Infra-M. p. 147.
5. Dyrka Stefan, Gussenov B.Sh. (2018). The main aspects of the development of foreign economic activity in the era of globalization. Bulletin of National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan. Volume 6, Number 376, 234 – 238. <https://doi.org/10.32014/2018.2518-1467.50>. <http://orcid.org/0000-0003-0275-8029>.
6. Kushlin V. I. (2016). State regulation of market economy: Textbook. Ed. 3rd, supplemented and processed / under the General ed., - M.: RAGS publishing House. Chapter 27.

ЖАҢДАНУ ПРОЦЕСТЕРІНІҢ ҚАЗАҚСТАННЫҢ ЭКОНОМИКАЛЫҚ ДАМУЫНА ӘСЕРІ

Коробаева Н.Б.

Мақалада жаһандану мен интеграциялық процестердің Қазақстан Республикасының экономикалық дамуына әсер етуінің негізгі бағыттары қарастырылады. Жаһандану процестерінің жедел ықпалына байланысты Қазақстан экономикасының бәсекеге қабілеттілігін арттыру жөніндегі негізгі міндеттер сипатталды. Жұмыста Еуропа мен Азия арасындағы көпір бола отырып, Қазақстан Республикасы бірқатар интеграциялық оң да, теріс те құбылыстардың қысымын сезінетіні зерттелген. Авторлар бірқатар теориялық зерттеулерге сүйене отырып, жаһанданудың анықтамасын береді. Жұмыста Қазақстанның әлемдік қоғамдастыққа белсенді интеграциялануы аясында Қазақстан Республикасы мен Ресей мен Қытайдың тату көршілік қатынастарын біріктірудің маңыздылығы түсіндіріледі.

Кілт сөздер: экономика, даму, әлемдік экономика, жаһандану, сыртқы экономикалық қызмет, тұрақты экономикалық өсу, интеграция.

ВЛИЯНИЕ ГЛОБАЛИЗАЦИОННЫХ ПРОЦЕССОВ НА ЭКОНОМИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ КАЗАХСТАНА

Корабаева Н.Б.

В статье рассматриваются основные направления влияния глобализации и интеграционных процессов на экономическое развитие Республики Казахстан. Охарактеризованы основные задачи по повышению конкурентоспособности экономики Казахстана в виду острого влияния глобализационных процессов. В работе исследовано то, что являясь мостом между Европой и Азией Республика Казахстан испытывает на себе давление ряда интеграционных как положительных, так и отрицательных явлений. Авторы дают определение глобализации, исходя из ряда теоретических исследований. В работе трактуется важность консолидации добрососедских отношений Республики Казахстан и Россией и Китаем в свете активной интеграции Казахстана в мировое сообщество.

Ключевые слова: экономика, развитие, мировая экономика, глобализация, внешнеэкономическая деятельность, устойчивый экономический рост, интеграция.

UDC 378.147.2.811.112.2

<https://doi.org/10.53355/ZHU.2022.102.1.057>

METHODOLOGICAL FEATURES OF THE FORMATION COMMUNICATIVE COMPETENCE OF HIGH SCHOOL STUDENTS THROUGH PROJECT TECHNOLOGY

U.K. Orynbayeva, A. Karakozhaeva

The article describes the features of teaching high school students a methodology for forming communicative competence through design technology. Develops creative abilities, speech skills, and logical thinking in using the project method. In addition, the definition of project learning methods is given and the results achieved through their interaction are mentioned. Commenting on the proposed technology, we draw attention to the fact that the call for project activities does not just give students the greatest opportunity to improve communicative skills. The publication proves that the use of modern learning technologies in school is a new trajectory of students' communicative competence formation. The article briefly summarizes the existing theoretical and practical experience of using project-based learning technologies in education. The project-based approach to learning has already proved its effectiveness in the system of modern education and is beginning to be used more and more actively in teaching different levels of the educational system. The authors show the algorithm and peculiarities of incorporating project-based learning technology in the educational process, reveal its content and highlight the important effects of its application in the study of a foreign language.

Key words: high school, project, technology, school, student, communicative competence.

Furthermore, in the field of education at the present stage is undergoing a period of great change. These substitute are innovative in nature, necessitate in the process of modernization of existing pedagogical technologies, methods, techniques, ways and means of education. Presently, innovative pedagogical activity is one of the most noteworthy components of educational activities of any level of educational institution.

Also, innovation activity is the foundation on the institution's competitiveness in the market of educational services is built. Innovation activity is inseparably connected both with scientific and methodological work of teachers, and with teaching and research and scientific practice of students. By innovation is understood knowledge of the latest scientific research in the field of education, significant changes in teaching methods and technologies, structure of quality control of learning. The demand for continuous improvement of the system and practice of education due to social changes taking place in society. The matters of improving the quality of learning and the

level of education of the student's personality have been and endure a priority in modern methods of teaching a foreign language.

The task facing the school is primarily the introduction and effective use of new pedagogical technologies, such as the project method.

As well as, the project method was widely used in pedagogy of the twentieth century and continues to be the subject of research of many scientists and scientific figures covering various aspects of this method. A significant amount of research is devoted to the use of the project method in teaching foreign languages.

Furthermore, if we go deeper into the technology of project learning, we will see that it is impossible to endure a student as a person in the traditional system of teaching. Project learning technology has a direct impact on the teacher's personality, forming intellectual, professional, moral, spiritual, civic and other qualitative qualities of the teacher. Firstly, in the process of learning, it is necessary to search for the student, create a force of self-confidence, express thoughts clearly, and adapt to the right decision, that is, to become a person. One of the main priorities in the developing the world education system is the modernization of school education. Consequently, it is aimed to educate students about the need to learn more independently. It will be able to apply it in practice. It is necessary to organize the research work of students and purposefully and systematically address on the development of project work. Likewise, the effectiveness of project technology is increasing step by step.

The project method is an organization of learning in which students obtain knowledge in the process of planning and carrying out practical tasks - projects. This method was arise out of the idea of free education and was also called the "method of problems". Despite its relevance, the project method has a long history and has been used in the educational process for over a century.

The main idea of the project method is that with great enthusiasm the schoolchildren perform the activity that he or she freely chooses, especially if it is built not in the framework of the subject.

Among the general educational goals of the project method three main ones can be distinguished:

1. Promote personal confidence of each participant of project-based learning, his/her self-realization and reflection, which becomes possible under the following conditions:

- through living a "situation of success" (in or out of the lesson) not in words, but in deeds to feel significant, necessary, successful, able to overcome various problem situations;

- through awareness of oneself, one's capabilities, one's contribution and personal growth in the process of performing a project task.

2. Develop in pupils an awareness of the importance of collective work for the result, in the role of cooperation, joint activity in the process of creative assignments; to inspire children to develop communicative skills.

However, different researchers put different meanings into the concept of communication. For example, N.M. Shelovanov and N.M. Aksarina called communication the affectionate speech of an adult addressed to an infant; M.S. Kagan talked about human communication with nature and himself. A.N. Leontiev believed that in modern science there are a huge number of inconsistent definitions of communication; V.M. Filatov defined communication as "communication, the transfer of information from person to person in the process of activity" [1, p.23].

So, communication is the act and process of establishing contacts between subjects of interaction through the development of a common meaning of transmitted and perceived information. In a broader philosophical sense, communication is seen as "a social process involving either communication, the exchange of thoughts, information, ideas, and so on, or the transfer of content from one consciousness to another through sign systems" [2, p.68].

Scientists distinguish four main stages of communicative skill formation:

1. Introductory

2. Preparatory (analytical)

3. Standardizing (synthetic)

4. Varying (situational) [3, p.38].

The choice of project topics can be different in different situations. In the English course the project method can be used as part of the program material on almost any topic, as the selection of topics was made with practical relevance for the English language learner in mind.

The main thing is to formulate a problem that students will work on while working on the topic of the program.

When discussing information on any project in class, the English teacher, of course, has to prompt the necessary vocabulary. Everything is played out in the English lesson, in the process of working on the project, if its problem corresponds to the topic being studied.

The main goal of learning a foreign language in high school is the formation of communicative competence, all other goals (practical, educational, developmental) are implemented in the process of implementing this main goal. The communicative approach implies teaching communication and the formation of the ability to intercultural interaction.

Currently there is a huge number of tutorials, each of which shows a communicative orientation and personality-oriented approach to learning a foreign language. The study of English in the experimental group was based on the textbook "Full Blust".

The coursebook "Full Blust" is a complete course of English language, designed for comprehensive schools and providing the continuity between primary, middle and high school levels. It is included in the list of textbooks that are recommended and approved by the Ministry of Education and Science for use in comprehensive schools, and meets the requirements of the school system of general education in foreign languages. The textbook has four sections. Each section ends with a "Project" lesson, which asks you to complete the tasks in the workbook. Four projects a year is very little and not effective.

In this regard, the role of the introduction of the project methodology, in our opinion, is to shift the emphasis from various kinds of exercises offered in this textbook to the active thinking activity of the student, requiring for its execution the possession of certain linguistic means. This will not only activate the activity of the 9th grade students to master the English language, develop their initiative, but also help to overcome the language barrier arising from the fear of making mistakes in the process of speaking.

We consider the use of the project methodology to be effective and necessary because the informative and educational material in this textbook is focused on the development of students' personal activity and their involvement in creative activities.

The goal of the experiment is to develop speaking skills on the topic "Animals". The experiment also takes into account the final learning goals: by the end of the first year of study in the area of dialogic speech students should be able to ask and answer questions of different types with the help of visualization and in connection with the given situation within the program language material (at least three lines from each interlocutor); in the area of monological speech students should express themselves with the help of visualization and in connection with the given situation. The volume of the statement - not less than four phrases.

Hypothesis of the experiment - application of the project method will allow:

- form basic speaking skills on the topic "Animals";
- to increase interest in English as a subject;
- avoid the "language barrier" that often interferes with learning to speak in a non-linguistic environment.

As part of the experiment, we implemented two projects:

- Project 1 Pets and Wild Animals.
- Project 2 Designing the album "Animal Life".

Given the fact that the project method was used in this class for the first time, we considered it legitimate to use mini-projects, lasting 1-2 lessons, single-subject, personal and group.

At the stage of evaluation of the project product we do not recommend the use of other assessments in order to avoid demotivation. If a project is not completed or is not presented successfully, it is possible to suggest that students try to present their product again in the next lesson. But if the project activities are properly organized and the teacher actively participates in them, such situations should be extremely rare, because the topic of the project is chosen either by the students themselves or in such a way as to interest all students and stimulate their activity and autonomy.

Project 1 Pets and Wild Animals. Duration - two lessons (with a break for the weekend).
I Motivation stage.

The teacher tells the children the poem, then asks the following questions

- What does the poem mean?
- Do you want to learn it?
- What animals do you know and like?

II Planning - preparatory stage

The teacher suggests that we talk about animals. Which of them live at home and which of them live in the forest (naming animals and then in English). Then the teacher offers to guess which animals are shown on the pictures. The students are shown seven numbered cards that only show part of an animal: a monkey, a frog, a fox, a bear cub, a piglet, a cat and a little goat. Pupils are divided into groups. After 3 minutes, they pick up one card each and say what kind of animal it is. They are then quizzed to see which of the animals the children have already remembered.

III Information and operational phase

As a homework assignment, over the weekend the students should gather material about where these animals live and what they eat and draw corresponding pictures. Parents should help them with this, since the assignment involves the use of dictionary. The verbs "to eat" and "to live", the phrase "at home" are introduced in the process of formulating the homework.

The control is the last stage of the experiment. At this stage of project activity, we conducted a questionnaire survey of students in order to identify their attitude to this type of activity, to the academic subject and to check the degree of formation of speaking skills on the topic "Animals".

The survey was conducted in English language and included questions with variants of answers, as well as questions to be answered in free form. Based on the questioning of pupils, the following results were obtained, which are presented in Table 1.

Table 1

Results of pupils' questioning

Questionnaire question	Answers	
1. Did you enjoy working in groups or in pairs?	in groups 56%	in pairs 44%
2. Which task did you like best?	Album compilation "Animal life" 83%	a project about, where animals live and what they eat 17%
3. What did you remember most about the lesson?	among the answers to this question were: - incomplete animal cards - project-turn a student into an animal - students applauding each other	
4. What was the easiest and the most difficult?	Among the answers to this question were: - learning a poem - crossword puzzle - everything was easy	
5. Can you name the animals you see in the picture and tell where they live and what they eat?	Among the 18 students, 15 students correctly named all the animals and told where they lived and what they ate; 3 students correctly named all the animals but only partially told about them	

On the basis of the received results it was noted that in general pupils with pleasure participate in project activity and the best results of activity are received exactly at use of the project method. We noticed an increased interest in English as a subject. Having analyzed the students' presentations of "Animal life" albums and their answers to question #5 we can confidently say that the speaking skill on the topic "Animals" is fully formed.

The experiment showed that despite the point of view of many methodologists, according to which the project method is the most effective in the upper stage of education, the use of the project method in the work with elementary school students also allows us to achieve high results. According to the results of the work we have established that the use of the project method in the teaching of a foreign language contributes to:

- stimulating students' motivation to acquire knowledge;
- better memorization of both learned and newly acquired vocabulary.

REFERENCES:

1. Филатов В.П. Методика обучения иностранному языку. М.: Изд-во Феникс, 2005.404 - 408 с.
2. Метод проектов как способ развития социальной компетентности школьников [Электронный ресурс]. – Великий Новгород, 2007. - Заглавие с экрана. – Режим доступа: http://revolution.allbest.ru/pedagogics/00245672_0.html
3. Витлин Ж.Л. Эволюция методов обучения иностранному языку в XX веке / Ж.Л. Витлин // Иностр. языки в школе. – 2001. – № 2. – С. 23-29.

ЖОБАЛАУ ТЕХНОЛОГИЯСЫ АРҚЫЛЫ ЖОҒАРҒЫ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ КОММУНИКАТИВТІК ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ӘДІСТЕМЕЛІК ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Орынбаева У.К., Каракожаева А.

Мақалада жоғарғы сынып оқушыларын жобалау технологиясы арқылы коммуникативтік құзыреттілігін қалыптастырудың әдістемесін оқыту ерекшеліктері жазылған. Жоба әдісін пайдалануда шығармашылық қабілеттерін, сөйлеу дағдыларын, логикалық ой өрісін дамыта түседі. Сонымен қатар, жобалап оқыту әдістеріне анықтама беріліп, олардың өзара байланысы арқылы жететін нәтижелер туралы айтылған. Ұсынылған технологияға түсініктеме бере отырып, жобалау оқушыларға коммуникативтік дағдыларды жетілдіруге үлкен мүмкіндіктер бермейтініне назар аударамыз. Мақалада мектепте оқытудың заманауи технологияларын қолдану оқушылардың коммуникативтік құзыреттілігін қалыптастырудың жаңа траекториясы екендігі дәлелденді. Мақалада білім беруде жобалық оқыту технологияларын қолданудың теориялық және практикалық тәжірибесі қысқаша жинақталған. Оқытуға жобалық көзқарас қазіргі білім беру жүйесінде өзінің тиімділігін дәлелдеді және білім беру жүйесінің әртүрлі деңгейлерін оқытуда белсенді қолданыла бастады. Авторлар білім беру процесіне жобалық оқыту технологиясын енгізудің алгоритмі мен ерекшеліктерін көрсетеді, оның мазмұнын ашады және шет тілін үйренуде оны қолданудың маңызды әсерлерін анықтайды.

Кілт сөздер: жоғарғы сынып, жоба, технология, мектеп, оқушы, коммуникативтік құзыреттілік.

МЕТОДИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ФОРМИРОВАНИЯ КОММУНИКАТИВНОЙ КОМПЕТЕНЦИИ СТАРШЕКЛАСНИКОВ ЧЕРЕЗ ПРОЕКТНУЮ ТЕХНОЛОГИЮ

Орынбаева У.К., Каракожаева А.

В статье изложены особенности преподавания методики формирования коммуникативной компетенции старшекласников через технологию проектирования. Развивает творческие способности, речевые навыки, логическое мышление при использовании метода проекта. Кроме того, дается определение методам проектного обучения и рассказывается о результатах, которые могут быть достигнуты посредством их взаимосвязи. Прокомментировав предложенную технологию, обращаем внимание на то, что призыв к проектной деятельности не просто дает студентам наибольшие возможности для совершенствования коммуникативных умений. В публикации доказывается, что использование современных технологий обучения в школе - это новая траектория формирования коммуникативной компетенции учащихся. В статье кратко суммируется существующий теоретический и практический опыт применения проектных технологий обучения в

образовании. Проектный подход к обучению уже доказал свою эффективность в системе современного образования и начинает применяться все активнее в обучении разных уровней образовательной системы. Авторы показывают алгоритм и особенности встраивания проектной технологии обучения в образовательный процесс, раскрывают ее содержание и выделяют важные эффекты ее применения при изучении иностранного языка.

Ключевые слова: старший класс, проект, технология, школа, ученик, коммуникативная компетенция

UDC 378.147.2.811.112.2

<https://doi.org/10.53355/ZHU.2022.102.1.058>

SOME FEATURES OF ENGLISH ADVERTISING DISCOURSE

U.K. Orynbayeva, A. Narymbek

The article deals with the problem of advertising discourse in English language. The author of the article gives the definition of the advertising discourse and its meaning. A lot of concepts of English advertising discourse are given in the article. Also the author describes different kind of texts of advertising to make clear to the readers. The purpose of the article is to show linguocultural characteristics of English advertising discourse. Author shows the classification of advertising discourse. The problems of interpretation of advertising appeal are discussed, the main ways of text compression at different levels of linguistic structure are analyzed in detail. The most common lexical characteristics based on the analysis of advertising texts and the impact that the lexicon has on the perception of advertising are revealed. The main prerequisites and sources of the formation historical approach to the study of discourse are considered.

Key words: advertising, advertising discourse, discourse text, text structure.

By the end of the twentieth century with the help of mass communication, advertising has become a single global industry employing thousands of people. The history of advertising technologies has evolved from mass advertising to the division of the consumer audience into the so-called target groups. In modern society, advertising is both a powerful branch of the industry and a product of its activity, aimed at providing the potential addressee of an advertising message with information about goods or services for the purpose of their popularization.

The need of society to comprehend and conceptualization of advertising is manifested in a variety of discourses within which this phenomenon is addressed. Advertising is becoming the subject of many discussions among scientists, legislators, politicians, cultural figures, PR specialists and linguists.

What is advertising? Advertising is an extremely multifaceted and multifaceted phenomenon. Advertising occupies a borderline position between various professional spheres and attracts the attention of representatives of various professions. Therefore, it is not surprising that there are different interpretations of this concept and the definition of the term itself.

The criteria for this concept are not clearly defined. "Dictionary of Foreign Words" treats the concept of advertising as "information about goods, various types of services, etc. in order to notify consumers and create demand for these goods, services, etc." [1].

The Dictionary "Language of the Market" considers advertising as "information about goods, services in order to alert the consumer and create demand. For these goods and services, methods and forms of communicating information about goods and services sold, pursuing the purpose of arousing the consumer's interest in them and providing him with the necessary set of information about properties of the implementation object" [2].

American Marketing Association draws attention to the fact that the method of filing information depends on its nature and characteristics of the target audience, and interprets the concept advertising as follows: "Advertising is any paid-for form of non-personal representation

of the facts about goods, services or ideas to a group of people "(Advertising is distributed in some form of non-personal information about goods, services or ideas, and endeavors for a group of people (target audience) and paid for by a specific sponsor) [3].

F. Kotler interprets the concept of advertising as follows: "Advertising is non-personal forms of communication carried out through paid means dissemination of information with a clearly indicated source of funding" [4].

Domestic researchers I.A. Golman and N.S. Dobrobabenko specify: "Advertising - it is any form of impersonal representation and promoting commercial ideas, products and services paid for by a clearly indicated advertiser" [5].

Researchers have identified different types of advertising. So, depending on the purposes of advertising, F. Kotler distinguishes the following types:

- prestigious advertising;
- brand advertising;
- classified advertising;
- advertising sales;
- explanatory and propaganda advertising.

Foreign researchers talk about the existence of the following types of advertising [6]:

- brand advertising;
- trade and retail advertising;
- political advertising;
- advertising in directories;
- institutional (corporate advertising);
- social advertisement;
- interactive advertising.

Authors of the study "The Language of Advertising" divide advertising into commercial and non-commercial. Commercial advertising is subdivided into image, industrial and consumer advertising. Essential in terms of linguistic the design of advertising texts is the division of advertising into classified and advertising into reversal.

In modern linguoculture the word advertising syncretiously combines meanings product and operation. They designate:

1) Text of the advertisement (place an advertisement); 2) a separate advertising genre, or subgenre (television advertising, political advertising); 3) advertising activities (to advertise).

Genre specificity of the advertising phenomenon constitute the method of transmitting the advertisement and the purpose of compiling the advertisement text. The text immersed in the situation of advertising communication is the basis for highlighting the most general meaning of the term advertising - advertising discourse.

Discourse, as A.A. Kibrik and his coauthors, - "a broader concept than text. Discourse is both a process linguistic activity, and its result - and the result is the text" [7]. Cognition of the world is systemic, it is organically linked with the continuity of knowledge, linguistically expressed through discourse - a dynamic process by which predicative connection of the phenomena of the surrounding world with its direct expression using language. For dynamic language learning plan, which is of paramount importance to learn the language of advertising, you need knowledge about linguistic dynamism: on the one hand, about the dynamics of the deployment of speech in a certain pragmatic situation; and on the other hand, on the correlation of what is being said with reality.

Media texts represent precisely discourse, they are always dynamic and modern, they are perceived by the participants of communication in the context ongoing events. Advertising text has its own characteristics. In most advertising texts, in addition to verbal elements are audiovisual. Perceived by us as a whole with written or oral statements, these elements may refer to different subject and not have a clear structure. Texts, in the structuring of which, in addition to verbal means, iconic (drawing, photograph), as well as other means semiotic codes (such as color, font), are called creolized. Their

texture consists of two inhomogeneous parts: verbal (linguistic / speech) and non-verbal (belonging to other sign systems than natural language). As a rule, the presence of a non-verbal component is perceived as an indispensable attribute of a full-fledged advertising text.

Text is treated as reflection reality, which, in turn, becomes a fragment of this reality. Under advertising text means the totality audiovisual combinations (with the permissible absence of any element) aimed at the recipient in order to provide the planned impact, directly or indirectly related to object of advertising. Mandatory minimum ad text element – word / numeric row / abbreviation or symbol, if decoding outputting the object of action on the addressee.

Promotional text reveals the main the content of the advertising message. Its task is attracting the attention of a potential buyer with its appearance, interest in clarification and persuade to buy with a conclusion offered product. Main structural elements of advertising texts - this is the heading, main text and motto; also used subtitle, inserts and frames, stamps, logos and autographs (signatures). The heading draws attention to the text, interests the buyer. Therefore, it must be effective and clear. The subtitle is a kind of bridge between the heading and the body text. The body text fulfills the promises of the title. The main body of the advertising message can be narrative, pictorial, gimmicky (original); it might be written in the form of a monologue or dialogue.

By its structure, the text is divided into three parts: introduction, main part and conclusion. In the introduction, the advertiser introduces the consumer the topic. This is an appropriate if the consumer is unfamiliar with the problem or may not be aware of it. For example, in advertising medicine, water treatment systems and financial consulting services, such an introduction would be just necessary. If we are talking about advertising a company, you should not start from a far, and specifically indicate the place which the company occupies on the market. In the main part displays the essence of the offer. It indicates the main benefits of the product or service. It is known that the reader of the advertising text is interested not only in goods, also how much benefit he can derive from them. Therefore, the main thing in this section is to prove to the consumer logically, using examples, that the advertised product is what it really needs. In conclusion, summarizes the result of the proposed advertisement.

Today, the advertising text serves as the main carrier of information; it is created in relation to the linguistic and cultural norms of the language. Advertising text is one of the objects of linguistics research. "From the standpoint of media linguistics, advertising is defined as one of the functional genre types of media texts. The main features of an advertising text include: multidimensionality, excessive repetition and a collective way of creating".

The advertising discourse considered in the work is a type of institutional discourse. By institutional communication we mean communication, the participants of which are representatives of public institutions. Institutional discourse is organized within the framework of an institution. We attribute advertising to a social-institutional type of communication, characterized by social rules and ritualized framework of functioning. Institutional discourse is organized within the framework of an institution. As the characteristics of an institution, its orderliness, isolation, stability, specificity are distinguished, which allows it to be recognized both by members of the group and by outside observers. The activities of people in institutions are carried out according to the rules that have moral and legal support. The function of institutions is to transmit knowledge and traditional elements of culture.

Thus, advertising discourse is an institutional form of communication and is objectively distinguished based on the following criteria: strategies, values, participants, genres. One of the main characteristics of discourse are values. Advertising discourse as a type of institutional communication includes the values of the respective institution and cultural values. The values of advertising discourse are established on the basis of the analysis of its strategies, Key words, types of metaphors, allusions, phraseological units, connotations contained in advertising texts. We see research prospects in the study of other types of institutional discourse, for example, mass information, pedagogical and others, and in comparing the specifics of the manifestation of values in different types of discourse.

REFERENCES:

1. Словарь иностранных слов // Отв. изд. А.Г. Спиркин, И.А. Анчурин, Р.С.Карпинская и др. - М., 1987. - С. 426.
2. Язык рынка // Отв. изд. Б.А. Райсберг. - М., 1991.
3. Эдвардс Ч. Манди. Розничная реклама и стимулирование сбыта. - Н.Ю., 1981.
4. Котлер Ф. Основы маркетинга. - М., 2001.
5. Гольман Н.А., Добробабенко Н.С. Рекламная практика. - Новосибирск, 1991.
6. Вестергаард Т., Шредер К. Язык рекламы / Blackwell Publishers Ltd., 1985.
7. Кибрик А.Е. Очерки по общим и прикладным проблемам языкознания. Ч. 19. Эскиз лингвистической модели текстообразования. - М., 1992. - С. 287-301.
8. Dictionary of foreign words // Отв. ed. A.G. Spirkin, I.A. Anchurin, R.S. Karpinskaya et al. - М., 1987. - P. 426.
9. Market language // Отв. ed. B.A. Raisberg. - М., 1991.
10. Edwards Ch. Mundy. Retail Advertising and Sales Promotion. - N.Y., 1981.
11. F. Kotler Fundamentals of Marketing. - М., 2001.
12. Golman N.A., Dobrobabenko N.S. Advertising practice. - Novosibirsk, 1991.
13. Vestergaard T., Schröder K. The Language of Advertising / Blackwell Publishers Ltd., 1985.
14. Kibrik A.E. Essays on general and applied problems of linguistics. Ch. 19. Sketch of the linguistic model of text formation. - М., 1992. - S. 287-301.

АҒЫЛШЫН ЖАРНАМА ДИСКУРСЫНЫҢ КЕЙБІР ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Орынбаева У.Қ., Нарымбек А

Мақалада ағылшын тіліндегі жарнама дискурсы мәселесі қарастырылады. Мақала авторы жарнама дискурсына және оның мағынасына анықтама береді. Мақалада ағылшын тіліндегі жарнама дискурсы туралы көптеген түсініктер берілген. Сонымен қатар автор оқырмандарға түсінікті болу үшін жарнамалық мәтіндердің әртүрлі түрлерін сипаттайды. Мақаланың мақсаты – ағылшын тіліндегі жарнама дискурсының тілдік және мәдени ерекшеліктерін көрсету. Автор жарнамалық үндеуді түсіндіру мәселелерін қарастырады. Сонымен қатар, тілдік құрылымның әртүрлі деңгейлерінде мәтінді талдаудың негізгі әдістері талданады. Жарнамалық мәтіндерді талдау және лексиканың жарнаманы қабылдауда лексикалық сипаттамалар анықталды. Дискурсты зерттеудің тарихи тәсілін қалыптастырудың негізгі алғышарттары мен көздері қарастырылады.

НЕКОТОРЫЕ ОСОБЕННОСТИ АНГЛИЙСКОГО РЕКЛАМНОГО ДИСКУРСА

Орынбаева У.Қ., Нарымбек А

В статье рассматривается проблема рекламного дискурса на английском языке. Автор статьи дает определение рекламного дискурса и его значения. В статье дается множество понятий англоязычного рекламного дискурса. Также автор описывает различные виды рекламных текстов, чтобы сделать их понятными для читателей. Цель статьи - показать лингвокультурные особенности английского рекламного дискурса. Показано классификация рекламного дискурса. Подробно рассматриваются проблемы интерпретации рекламного обращения, детально анализируются основные способы компрессии текста на разных уровнях языковой структуры. Выявлены наиболее общие лексические характеристики на основе анализа рекламных текстов и влияние, оказываемое лексикой на восприятие рекламы. Рассматриваются основные предпосылки и источники формирования исторического подхода к изучению дискурса.

Ключевые слова: *реклама, рекламный дискурс, дискурсивный текст, структура текста.*

ПОЭЗИЯ ПЕРНЕСІНДЕГІ ҰЛТТЫҚ БОЛМЫС*Мүлік Д., Ашимова М.Г., Жазыбекова А.К.*

Мақалада Мұқағали Мақатаевтың поэзиясындағы ұлттық танымға негізделген ойлары талданып, жаңаша көзқарас тұрғысынан пайымдалады. Аға буын әдебиет өкілдерінің пікірлерін толықтыра отырып, Мұқағали Мақатаевтың ақындық келбетіне тоқталды. Жиырмамыншы ғасырдың екінші жартысында қазақ поэзиясына өзіндік қолтаңбасын қалдырып, өлеңмен өнеге таратқан ақынның азаматтық үнін түйсінуге бағытталды. Әр кезең өзінше баға беретін яғни уақыт пен қаламгер арасындағы үндестікті әдебиет ғылымы тұрғысынан қисындауға бағытталды. Мақалада ақын өлеңдері мен ұлттық болмыс арасындағы мызғымас қатынас ашып көрсетілген. Поэзия әлемінде өшпес із қалдырған ақынның өлеңдеріндегі ұлттық болмысымызға үн қосқан салмақты ойларына тоқтала отырып, ақын шығармашылығындағы қазақы құндылықты насихаттаған кемел ойлары топтастырылып, өзіндік баға берілген. Тіл құдіретін тануға, отанға деген сүйіспеншілігін арттыруға, халқын сүйуге, адамгершілікке, тектілікке үндейтін орамдары насихатталған.

Кілт сөздер: өлең, ақын, құндылық, тіл, дәстүр, поэзия, болмыс, отан.

Бүгінгі әдебиеттану ғылымында қазақтың қара өлеңін құдірет тұтып, поэзия айдынында өзіндік қолтаңбасын қалдырған бірегей ақын Мұқағали Мақатаевтың шығармашылығы жайлы жаңаша пайымдаулар жасау, зерттеу жүргізу үрдісі жалғасын тауып жатқаны анық. Заманауи қоғамдағы рухани әлеуетті дамытудан туындап отырған бұл өзектіліктің маңызы орасан. Әдебиетті ардың ісі санаған қазақ халқы үшін ақынынан арда, жазушысынан жасампаз жан болмас сірә.

Ә.Кекілбаевша айтар болсақ, «М.Мақатаев — адамдар арасындағы, өмірдегі, табиғаттағы жарастық пен келісімнің жыршысы. Оның... өлеңдері шын тебіреністен, шын шабыттан, шын күйзеліс пен шын қуаныштан, шын сағыныштан туған». [1] Ақынның бар болмысын бұдан артық тұжырымдай алмаспыз. «Ақиық ақын», «Мұзбалақ ақын», «Поэзияның асқар шыңы», «Қазақ поэзиясының Хан Тәңірі» деген образды теңеулер ақын болмысын одан әрі айшықтайды. Ақынның бір қыры – тілінің шеберлігі. «Мұқағали тілге шебер ақын... өлеңдері әуезділігі жағынан құлаққа жағымды, айтылуы жағынан тілге жеңіл» [2].

«Қасиетіңнен, қара өлең айналайын, Қазақтың дәл өзіндей қарапайым» [3,83] - деп жырдан нәр алған ақын «Жақсы сөзім – жаны игі халқым үшін» деп «ойдан мүсін» орнатады. Өзін «Махамбеттің» (Махамбет) сарқыты санап, Абай өлеңінен қуат алып, Абай үлгісімен өлең жазған ақынның шығармашылығын саралауды, ақыл таразысынан өткізуді, өлеңдеріндегі ұлттық болмысты айқындауды міндет етіп алдық.

Ұлттық болмыстың алғашқы қадамы өз халқынның қадірін білуден, ана тілінді ардақ тұтудан, отанға деген сүйіспеншілікті сезінуден басталса керек. «Поэзия менімен егіз бе едің» [3] деп жырлаған ақынның «Ең бірінші бақытым – Халқым менің,...», «Ал, екінші бақытым – Тілім менің,...», «Бақытым бар үшінші – Отан деген,...», [3,201] - деуі осы бір қасиетті үш ұғымды болашаққа аманат еткендей. Шын мәнінде, туған халқыннан, ана тілінен, отаныңнан қастерлі ұғым болмақ емес. Ұлтты сүйу, жөргектен жұғысты болған жүрек үнін қадірлеу, отан үшін отқа түсуден тайынбау біздің басты парызымыз. Ақын өлеңі осыны айқақтайды.

Ақындық шабыт «алтыннан да қымбат болған парқын» бір өлеңге ғана арқау етпей, «Емін-еркін жұртыммен тілдесейін!» – деп, елімен поэзия тілінде сұхбат құрып, «Дос көп менде, қашаннан досым – халқым» – деп, халықты шынайы достықтың белгісі ретінде көрсетеді. «Туған елім тұғырында тұрса екен,» немесе «Туған елім болса екен бақытты.» – деп жүрекжарды тілегін жолдайды. Ұлтқа қызмет ету шынайылықтан туатын ұлы сезім екенін аңғартып, «Тұныққа төніп қара да, Тұнық боп көрін халыққа» –деп астарлайды. Халқыма адал қызмет етемін деген әр жанның жүрек түкпіріне орнығатын сәуле іспетті. Мұқағали өлеңдерінде халықтан ұлық, халықтан биік ұғым жоқ екенін сезінеміз.

Тас жүректі жібітетін де, тілімдейтін де құдіретті күш – тіл. Ақын жүрек түкпіріндегі ана тіліне деген махаббатын асқақтата, әрі тебірене жырлайды. «Мен оның қасиетті тілін сүйем, Мен оның құдіретті үнін сүйем», – деп бар болмысымен тәнті болады. Құркылтайдың ұясындай ғана жүректен шығатын үннің құдіретін сезіну, ананың сүтімен дарыған қастерлі үнді көкірек көзімен көру, құрмет тұта білу саналы азаматтың борышы. Ақын дүниеден баз кешсе де, ана тілінен бас тарта алмайтынын анық аңғартады. «Кей-кейде дүниеден түңілсем де, Қасиетті тілімнен түңілмедім» – деп бір ғана өлеңмен ескертпей, екінші өлеңінде де «Қасіретті шақтардан түңілгенде, Қасиетті тілімнен түңілмедім» – деп түйіндейді. «Бабаларым, рахмет сендерге» өлеңінде мылқау болып енген жаратылыстың саналы түрде адам болуына ықпал ететінін күш «тіл» екенін қисындайды. «Тарихымды жазудамын бүгін мен, Бабаларым, сенің ана тіліңмен» деп сүйіншілеген ақын «Сөйле, Моцарт, менің Ана тілімде, Сөйле, Данте, менің Ана тілімде» деп шабыттана шарқ ұрады. Мұнан артық тілді сүюдің шарықтау шегі болар ма екен!? Қазіргі қоғамда айқайлап тұрып айтуға тиіс тармақтар. Моцарт, Дантелерді айтпағанда, сол бабаларымыздың бүгінгі мұрагерлері аманатқа қиянат жасап, қарсы шығып жатқандай. Шерхан Мұртазаша айтар болсақ, «Бір кем дүние».

Әлемдік ғұламалар сөзіне иек артсақ, Отаннан қымбат, Отаннан қастерлі ұғым жоқ. Жан-Жак Руссо зерделегендей «Ең зор ізгі ерліктерді Отанға деген сүйіспеншілік туғызатыны» [4] баршамызға аян. Атойлап атқа қонған баһадүрлердің білек күші мен жүрек күшінің үйлесімі туған жерге, отанға деген махаббатта жатқандығы анық. Ақынның үш бақытының біріне баланған Отан ұғымының астарына үңілуді мақсат тұтсақ, «Отан», «Отан туралы» өлеңдерін оқиық. Қасіреттің қиыны отансыз жанның маңдайына жазылса керек. Өксімен өткен өмір деп осына айтса керек. Еліміздің өткен тарихында жау шапқыншылығына ұшырап, «Ақтабан шұбырынды» жылдары «Елім-айлап» еңіреп, етегін жасқа толтырып, туған жерден ауа көшкен бабаларымыздың тағдыры көз алдыға келеді.

Отансыз жан өмірінде оңбайды,

Өзін-өзі қорлайды да, сорлайды.

Тірі адамға – сол қайғы! [3,76] – деген жолдардағы терең толғаныстарды Мұқағалиша жеткізу, Отанның қадіріне жету, сонымен қатар, Отанға қызмет етуді ақынша сезініп,

Кешір, ана!

Бір сенің еркең болмай,

Отаныма ұл болу – қымбат маған, – деп ақынмен үндесе адамзатқа тіл қату оқырманна бұйырған бақыт. Шын мәнінде, отансыз ғұмыр кешу - тыныссыз қапаста тірлік кешумен бірдей. Ал аядай болса да Отаның болса, одан асқан бақ та, бақыт та жоқ.

Бар жәндігін сүйемін қыбырлаған,

Бәрі маған «Отан!» деп сыбырлаған

Жаным менің,

Кеудемді жарып шық та,

Бозторғайы бол оның шырылдаған! [3,76] – деген жолдарында Отанға деген сүйіспеншіліктің сәулесі, арманның асқағы жатыр.

Еркіндікті місе тұтқан, ар-ожданды бәрінен биік қойған, тілі мәйекті, ұшса құстың қанаты талатын байтақ даланың төсін жайлаған қазақ деген ұлы халықтың перзенті болған әр азамат Мұқағалиша тебіреніп,

Үш бірдей бақытым бар алақанда,

Мені мұндай бақытты жаратар ма!

Үш күн нұрын төгеді аспанымнан,

Атырау, Алтай, Арқа, Алатауға!!! [3,201] – деп жүрек сырын ақтарары ақиқат.

Ақын шығармашылығына бойлаған сайын ұлттық таным деңгейіндегі қазақы болмысты тану шеңберіміз арта түседі. Қазақ десе, алдымен оның арын жанынан биік қоятын мәрттігі мен дұшпанынан да асын аямайтын қонақжайлығы, қайырымы мен мейірімі еске түседі. Халқы жайлы «сарыла сыр ақтарған» ақынның өлеңдерінен мұны да аңғару қиын емес. «Қайран біздің шешелер! Арды ойлаған» немесе «Бір бұйымы – бір үйге мұра болар, Қайран

біздің Атайлар - Ғұламалар» деп толқыған ақын шабыты қазақтың өткенінен жоғын тапқандай тебіреніп, болашаққа жар салады. Біздің пайымдауымыздағы, рухани жаңғыруымыздағы елес беретін шынайы қазақтың тұлғалық бітімін көз алдымызға әкеледі.

Хан тағы қараң қалатын,
Босағанды аттап, кіргенде.
Қонақпен күнді батырып,
Қонақ боп атып таң нұры.
Тұратын еді шақырып

Әжемнің аппақ жаулығы [3] – деген жолдардан қазақтың қонақжайлығын бір аңғарсақ, Бейтаныс үйде береке бар ма, сынасаң

Ат байлап жатса, азамат үйден шыға сап,... – деген жолдардан қазақтың қонаққа деген ықыласын тағы да танымыз. «Су сұраса сүт берген, айран берген» қазақы қалыптың өміршендігіне көз жеткіземіз. «Токта, ботам! Атаң келеді артыңда!» деп басталатын өлеңіне зейін қойсақ, ұлтқа тән сипаттың дәні қарияның кеудесінде орныққандай. «Ақылына күлкіңді айырбастамасақ» бар олжадан құр қалатындай сезінеміз. Қазақтың қадір-қасиетінің түп тамыры «Ақ кимешек» киген әжелеріміз бен баталы аталарымыздың болмысына ұялағандай. Рухани уыздың қайнар көзі де солар екенін көрсетеді. Сондықтан салт-сананың киесі болған ата мен әжені тыңдап, ақылына жүгінген адам еш уақытта адаспайтыны анық.

Қия өтпейді...
Ұқсайды ізеті де,
(Ізетсізді бұлар да түзетуде.)
Бұлар да бабасынан алып қалған,
Өз жұртының дәстүрін күзетуде....
...Ақ кимешек көрінсе, сені көрем,
Ақ кимешек жоғалса....
Нені көрем??? [3,58]

Жоғарыда айтылған ойдың дәлелі болған осы шумақтан бізге артылған батпан міндетті сезінеміз.

Қазақтың тектілікпен тамырластығын айқындайтын шығармалардың қатарында «Көшеде» өлеңі де бар. Көз алдымызға ағаның жолын кесіп өтпей, ибалылық танытқан, талбесіктен тәрбие көрген қарапайым қазақтың қызы елестейді. Ақынның ағалық мейіріммен сүйіспеншілік танытып, төге жырлаған шумақтарының әр тармағында тәлім бар.

...Анасының бергенін саған берген,
Аруағынан айналдым текті Ананың!
Жалған-ай!
Жарасымды-ау ізет деген!
Иілген біз өтпенен, сіз өтпенен. - дей келе,
...Өтіпті бір-бірінің жолын бағып.

Өсиетін бабаңның орындай сал,

Одан ешкім кетпейді тоныңды алып. [3, 112] – деп өзгемізге үндеу жасайды.

Қорыта айтар болсақ, Мұзбалақ ақын Мұқағалидың жыр шумақтарын оқи отырып, рухани байып, ұлттық құндылықтарымызды түгендейтініміз анық. Мұқағали шығармашылығы – тәлім айнасы. Біздің бүгінгі қазынамыз ғана емес ертеңгі ұрпақтың да еншісі, игерер игілігі. Ақынның өзі айтқандай «қарапайым жырының дәнін алып», кәдеге жарату ақын алдындағы, ұлт алдындағы парызымыз.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. https://vk.com/wall-36753259_3071
2. Б.Қалиұлы М.Мақатаев өлеңдерінің тіл шеберлігі // Қазақ әдебиеті – 2018 - №16. – 7
3. Мақатаев М. Өлеңдер мен поэмалар – Алматы: «Ан Арыс» баспасы, 2009. – 320 б.
4. <https://bilim-all.kz/quote/6822>

НАЦИОНАЛЬНЫЙ БЫТ В ПОЭЗИИ*Мүлік Д., Ашимова М.Г., Жазыбекова А.К.*

В статье анализируются и по-новому рассматриваются мысли Мукагали Макатаева в его поэзии, основанные на национальном познании. Поэтический облик Мукагали Макатаева изучается с учетом мнений представителей литературы старшего поколения. Во второй половине двадцатого века, оставив свой след в казахской поэзии, его творчество было направлено на восприятие гражданской позиции. Каждый этап был направлен на то, чтобы по-своему оценить созвучие между временем и писателем с точки зрения литературной науки. В статье раскрыты незыблемые отношения между произведениями поэта и национальной самобытностью. В стихотворении поэта, оставившего неизгладимый след в мире поэзии, были собраны и оценены лучшие мысли, пропагандирующие казахскую ценность в творчестве поэта. Автор акцентирует внимание на признании могущества языка, любви к Родине, любви к своему народу, нравственности и благородству.

Ключевые слова: стихотворение, поэт, ценность, язык, традиция, поэзия, бытие, Родина.

NATIONAL LIFE IN POETRY*D. Mulik, M.G. Ashimova, A.K. Zhazibekova*

The article analyzes and examines in a new way the thoughts of Mukagali Makataev in his poetry, based on national knowledge. In the second half of the twentieth century, leaving his mark on Kazakh poetry, his work was aimed at the perception of citizenship. Each stage was aimed at assessing in its own way the consonance between the time and the writer from the point of view of literary science. The article reveals the unshakable relationship between the works of the poet and national identity. The poetic image of Mukagali Makataev is studied taking into account the opinions of representatives of the literature of the older generation. In the poem of the poet, who left an indelible mark on the world of poetry, the best thoughts that promote the Kazakh value in the poet's work were collected and evaluated. The author focuses on the recognition of the power of the language, love for the Motherland, love for one's people, morality and nobility.

Key words: poem, poet, value, language, tradition, poetry, being, Motherland.

UDC 372.881.1

<https://doi.org/10.53355/ZHU.2022.102.1.060>**MOBILE APPLICATIONS IN TEACHING FOREIGN LANGUAGES***G.K. Baigudanova, A.K. Nursaitova*

The exchange of information is currently an integral part of everyone's life. Devices such as phones, tablet computers, smartphones are becoming the basis of digital life. At the moment, mobile devices are available for almost all ages. This determines the topicality of the research topic. Teaching English using mobile devices has many advantages over traditional teaching methods. The solution of this problem was the aim of the study: to consider various mobile applications for learning English and analyze the possibilities of their use by students.

Key words: digitalization, mobility, mobile device teaching English, application.

In the foreign scientific society of the 80s of the XX century, a new approach to the study of foreign languages is emerging - CALL - Computer Assisted Language Learning. In the 90s of the XX century, with the development of the Internet in CALL, two different approaches became the most interesting of the available options: TELL and ICT in language teaching, reflecting changes in high technologies in the field of Internet access and e-commerce. The emergence and development of

mobile connections, which are actively used in linguodidactics, leads to the development of MALL - Mobile Assisted Language Learning (learning a language using a mobile phone.)

The term "mobile learning" (m-learning), which appeared in the English-language publications about 20 years ago, has recently become increasingly used in our country. Many scientists and educators are confident that the future of ICT-enabled education is connected and depends precisely on the spread of mobile communications, the popularity of smartphones and iPhones, the emergence of a large number of educational applications and programs, as well as new technologies such as a gestural interface that expands the possibilities and quality of education, cheaper mobile communication services and wireless Internet access. [1, 10]

There are fundamental studies in the field of mobile learning by foreign scientists: T. Anderson, M. Sharls, M. Alli, M. Ragus, D. Traxler. There are also numerous attempts, following the best foreign models, to introduce distance learning through radio lectures, radio courses, and television lessons.

In Kazakhstan, the birth and formation of the mobile education system has just begun. For Kazakhstan education, the term "mobile learning" is relatively new and quite controversial, some works of domestic scientists explore the prospects of portable learning, m-learning, use of mobile applications; but there are a lot of works on using ICT in education, digitalization of education.

Mobile learning is any educational activity in which portable devices are mainly or exclusively used - phones, smartphones, tablets, sometimes laptops and the like, but not ordinary desktop computers.[2]

The main directions of using mobile computers in training were outlined by Alan Kay. According to his plan, "down books" were to become the main tools of the education process. With their help, children would be able to create their own programs, read e-books and communicate - both at school and beyond.

The introduction of mobile learning has become possible thanks to a wide range of functions of modern mobile devices, which include: voice communication, messaging, graphics exchange, Internet browsers, etc.

Using the capabilities of students' mobile devices, the mobile learning system can solve the following education tasks:

- transfer the administrative information to students (schedule, tuition fees, etc.);
- personal media library of electronic education sources, work with education content (textbooks, reference books, dictionaries, audiovisual information);
- organization of training programs, search engines and Internet resources, collective interaction of students and teachers, additional services (global positioning system, etc.);
- consulting;
- instant messaging, forwarding of information;
- webinars, social networks;
- testing and other types of monitoring.

To begin with, let's explain the concept of "mobile application". A mobile application is developed software designed on smartphones, tablet computers and other mobile devices. The basic part of mobile applications is provided and preinstalled on the device itself or can be downloaded from online application stores such as AppStore, GooglePlay, Play market, Mobile market, Windowsphonestore, Yandex.store - and others, for free or for a fee. A mobile application is a program installed on a particular platform that has certain functionality that allows you to perform various actions.[3]

The importance of mobile applications for education is growing not only due to their accessibility and attractiveness from the point of view of new technologies, but also due to the opportunities they provide: students' group work, taking learning outside of school, everyone has the opportunity to speak out, take part in the discussion (unlike a system with a show of hands).

The original purpose of such software is quickly and conveniently checks e-mail, but significant demand has led to an increase in appointments in various fields.

The study of disciplines through mobile applications is a relatively new way that is gaining popularity.

Students themselves increasingly prefer mobile technologies and use them regularly in their personal lives.

Therefore, it is not surprising that it will not be difficult for modern young people to use mobile devices for learning, and not only for their specific needs. Quite a long time ago, there was a tendency for students to independently use mobile devices during their studies as:

- * communicator - exchange of information among themselves;
- * camera - photographing text, etc. •
- * voice recorder - recording the voice of a teacher giving a lecture;
- * mobile browser - access to websites;
- * audio player for listening to lectures with audio accompaniment;
- * stopwatch when conducting experiments;
- * means for translating foreign texts.

Advantages and disadvantages of mobile learning.

Mobile learning is a real-life, not a theoretical possibility. In the course of research, UNESCO highlights a number of advantages of mobile learning:

- * *Mobility.*
- * *Continuity of education.*
- * *Personalization of training.*
- * *Improving the quality of communication.* [4]

These are not all advantages; other advantages are presented in different sources. For example:

- * The ability to apply the latest technologies in training.
- * The ability to use lightweight, compact, portable devices in training.
- * Mobile learning is well suited for a wide variety of types of learning activity, as well as for use in the framework of blended learning.

* With the help of mobile technologies, it is possible to provide high-quality support for learning in any format.

- * Mobile learning can be a good supportive tool when teaching people with special needs.
- * Mobile learning is well suited for young people.
- * Allows you to significantly reduce costs.
- * Provides an opportunity to use new ways of developing educational content.
- * Provides continuous, targeted training support.
- * Allows you to create an interesting, exciting and convenient learning experience.

Despite the undoubted advantages of introducing mobile learning, the use of mobile devices for educational purposes is associated with its own difficulties and problems. The problems and disadvantages of implementing m-learning include:

1. Technical problems:

- * small size of screens and keys on mobile devices;
- * problems with internet access;
- * mobile devices only run on batteries;
- * the amount of memory available on mobile devices;
- * information security issues;
- * lack of uniform standards in connection with mobile platforms, device characteristics;
- * the need to recycle ordinary electronic content for mobile devices;
- * risks associated with the loss of a mobile device.

2. Social and education problems:

- not all students can afford to purchase a suitable mobile device;
- * problems in connection with the evaluation of learning outcomes;
- * problems related to the security of education content;
- * the development of mobile technologies is too fast;
- * lack of development of pedagogic theory for mobile learning;
- * conceptual differences between e-learning and mobile learning;
- * problems related to the security of personal information.

With the increase in the use of mobile applications, there is a decline in the development of communication skills, since contact between the student and the teacher will be minimized. Consequently, this form of training will slow down the development of such qualities as sociability, confidence, leadership, as well as the ability to work in a team; difficulties with free Internet access in some regions necessary to use convenient applications on gadgets; capital financial costs for launching a high-quality mobile application; if you are unable to work with a technical device, other difficulties may arise in studying the material, as well as in its assimilation; loss of concentration when reading voluminous text passages that are not available in a number of mobile applications.

Taking into account these difficulties and problems, the development of education content for m-learning should be carried out taking into account such features as: the separation of content by level of complexity, the presentation of content in small portions, the use of "light" graphics, audio and video. Special attention should be paid to the issues of information security and intellectual property protection.

While working on the topic, we made an analysis of mobile applications and made a selection of the top mobile applications for learning English.

1 *Lingualeo* is a convenient, effective and free service for learning English. More than 18 million people worldwide use Lingualeo.

2 *Duolingo* is the most popular app in the world that improves your English skills in practice - reading, speaking, writing and listening.

3 *Kahoot!* - This is a learning game app that can be customized to learn a language. You can use this app to develop games based on the materials that you covered in class in previous lessons. Multiple choice game format. You create the number of questions and the questions themselves. You can include videos, images, or diagrams.

4 *Polyglot* - is a series of mobile applications specifically designed for convenient learning of foreign languages.

I used in practice the mobile application "Polyglot" for 10 classes.

For each grammatical form in the application "Polyglot" there are tasks that students perform on their mobile devices.

At the end of the lesson, the results are summed up. During the lesson, students actively worked, showed special interest in tasks performed in mobile applications. The students got carried away with their work and received positive marks for the completed tasks.

Thus, mobile applications were used in English lessons in elementary, middle and high school. During the classes, students actively participated in the work, were interested in completing tasks, took the initiative and tried to learn something else. It can be concluded that the use of mobile applications in the classroom positively influenced the motivation of students to study the subject.

The past decade and a half has been marked by the appearance of a large number of scientific papers devoted to the problems of mobile learning. They consider the concept and types of mobile learning, the problems of creating education mobile applications, the prospects for the introduction of mobile technologies in education, etc. The extent of the spread of mobile technologies is evidenced by the consideration of this issue at the UNESCO level. Thus, in the Analytical Note of the UNESCO Institute for Information Technologies in Education, it is said that the daily use of mobile phones and other devices by students is currently the main incentive for the mass dissemination of mobile learning around the world, while mobile learning is understood as learning based on the use of learning opportunities provided by mobile technologies. Pedagogic communities actively discuss the introduction of mobile technologies into teaching practice, analyze their advantages and disadvantages, and share their experience at special forums on the use of mobile technologies.

In conclusion, it should be noted that, despite some costs and limitations in the use of mobile applications when studying FL, this type of training is the most important resource in the world of information and communication technologies at the moment. It is believed that mobile learning is an important factor in maintaining the interest of young people in learning where more traditional approaches struggle with each other. Special language mobile applications allow you to speed up and

improve the process of learning a foreign language. They also help to develop stable language patterns, communication skills, rules for using grammar in a foreign language. Turning to such mobile applications when studying a foreign language by students and schoolchildren of non-linguistic specialties can significantly improve the quality of studying the subject. With group language learning using mobile applications, it is easier for the teacher to monitor the students and their work, which is a mutually beneficial cooperation in the teacher-student tandem.

We should also not forget about the constantly developing specialized mobile applications. Needless to say, there are countless applications in the world of English. You'll have to do a good search to find what suits you. It is also considered an important factor that the introduction of mobile learning is practically free for education organizations, since the owners of mobile learning tools are the students themselves. The use of mobile technologies is the best suited for teaching a foreign language, since these technologies provide a high informative capacity of the material, contribute to stimulating the cognitive activity of students, and ensure the continuity of learning. Mobile technologies also ensure the implementation of interdisciplinary connections and the connection of learning with life.

REFERENCES:

1. С.В. Титова. А.П. Авраменко. Эволюция средств обучения в преподавании иностранных языков: от компьютера к смартфон. (Информационно-коммуникационные технологии в образовании) [Текст] / С.В. Титова. А.П. Авраменко // Москва 2013.
2. eLearning Guild. Mobile Learning: What it is, why it matters, and how to incorporate it into your learning strategy. 2008. URL: <http://www.m-learning.org/knowledge-centre/whatismllearning>
3. Разработка мобильных приложений. От идей и прототипов до реализации и продвижения [Электрон ресурс] / Александр Мурзанаев // - 2015 - URL: http://appcraft.pro/portal/mobile_websites_vs_apps
4. Рекомендации ЮНЕСКО по политике в области мобильного обучения ISBN 978-92-3-400004-8 <https://iite.unesco.org/ru/news/639198-ru/>
5. Traxler J. Current State of Mobile Learning // Mobile Learning: Transforming the Delivery of Education and Training. 2009. URL: <http://www.aupress.ca/index.php/books/120155>
6. Куклев В. А. Сущностные характеристики мобильного обучения // Известия Волгоградского государственного педагогического университета. 2009. № 1.

МОБИЛЬНЫЕ ПРИЛОЖЕНИЯ В ОБУЧЕНИИ ИНОСТРАННЫМ ЯЗЫКАМ

Байгуданова Г.К., Нурсаитова А.К.

Обмен информацией в настоящее время является неотъемлемой частью жизни каждого человека. Такие устройства, как телефоны, планшетные компьютеры, смартфоны, становятся основой цифровой жизни. На данный момент мобильные устройства доступны практически для всех возрастов. Это определяет актуальность темы исследования. Преподавание английского языка с помощью мобильных устройств имеет много преимуществ по сравнению с традиционными методами обучения. Решение этой проблемы и было целью исследования: рассмотреть различные мобильные приложения для изучения английского языка и проанализировать возможности их использования студентами.

Ключевые слова: цифровизация, мобильность, мобильное устройство для обучения английскому языку, приложение

ШЕТ ТІЛДЕРІН ОҚЫТУДАҒЫ МОБИЛЬДІ ҚОСЫМШАЛАР

Байгуданова Г.К., Нурсаитова А.К.

Қазіргі уақытта ақпарат алмасу әр адамның өмірінің ажырамас бөлігі болып табылады. Телефондар, планшеттік компьютерлер, смартфондар сияқты қосымшалар

сандық өмірдің негізіне айналады. Қазіргі уақытта мобильді қосымшалар барлық жастағы адамдар үшін қол жетімді. Бұл зерттеу тақырыбының өзектілігінанықтайды. Мобильді қосымшалар арқылы ағылшын тіліноқытудың дәстүрлі оқыту әдістеріне қарағанда көптеген артықшылықтары бар. Бұл мәселені шешу зерттеудің мақсаты болды: ағылшын тілін үйренуге арналған әртүрлі мобильді қосымшаларды қарастыру және студенттердің оларды қолдану мүмкіндіктерін талдау.

Кілт сөздер: цифрландыру, ұтқырлық, ағылшын тіліноқытуға арналған мобильді құрылғы, қосымша

UDC 372.881.1

<https://doi.org/10.53355/ZHU.2022.102.1.061>

THE USE OF THE METHOD IN TEACHING ENGLISH

K. Zhumagali, D.K. Baltabekova

There are various methods of teaching English. When teaching a foreign language, we need to pay attention to new ways of stimulating students' speech. However, many classical schools are still trying to teach old methods and old books. In this case, there will always be problems and you will never speak English well. Using new methods, you can easily learn to speak English and improve it. You can speak as a native speaker. The article presents methods of teaching English in some foreign countries. Their advantages and disadvantages, the most effective methods are listed. In the practice of teaching English as a foreign language, various methods used by teachers of foreign languages are considered and shown. The purpose of this article is to determine the most effective method of teaching a foreign language of oral speech and its application in speech. As well as effective methods to help develop communication skills in foreign language learners.

Key words: *foreign language, methods, new technologies, teaching foreign language, direction method, skills, natural method.*

The study of foreign languages in modern society is becoming an integral portion of the professional training of specialists of various profiles, and the quality of their speech training largely depends on the successful solution of issues of professional growth and expansion of contacts with foreign partners. Therefore, the school is designed to allow a certain level of proficiency in a foreign speech that could authorize you to continue studying it during Univ and postgraduate education, as well as independently. The success of learning largely depends on the methods of work of a foreign speech teacher, on his skill to various modern methods in the context of solving specific educational tasks. To memorise to speak English, you necessity a certain system or, as it's more frequently called, a method of teaching English that'd authorize you to solve the tasks as fully as possible, namely: to acquire the skills of reading, understanding speech by ear, speaking and writing in the speech being studied. 20-30 years ago, the basis of training was the classical method. ninety percent of the time was devoted to the theory of a foreign language. During the classes, students studied new vocabulary, syntactic constructions, discussed rules, and also read and translated texts, performed written tasks and sometimes listened to audio recordings. The development of conversational skills took only ten percent of the lesson time. As a result, the person understood the texts in English and knew the grammatical rules, but couldn't speak. That's why it was decided to modify the approach to training. So, other effective methods have replaced the fundamental "classics" The methodology of teaching foreign languages is a system of information about the laws of the process of teaching a non-native speech and about ways to influence this process in order to optimize it. The methodology of teaching a foreign speech (languages) reveals and substantiates the laws of teaching a foreign language. Historically, there have been two functionally different methods: common and private methods. The common methodology, as a rule, is devoted to the study of the laws and peculiarities of the process of teaching a foreign language, regardless of which foreign speech is in question. Thus, the principles of ion of

educational material, the ratio of verbal and written speech at various stages of the lesson, etc. will be the same in equivalent learning conditions for any of the Western European languages studied in secondary schools of our country. However, information of the common laws of teaching isn't sufficient when an instructor is faced with the specifics of a specific foreign language. Thus, the methods of mastering the verb forms of Continuous are specific only for the English language, cumbersome models of word combinations, declension of nouns and adjectives are characteristic of the German language, and the methods of formation of numerals, the of diacritics, the reduction of the article, the presence of the separating article – in French. Significant differences are observed in phonetics: triphthongs and diphthongs are characteristic of English, nasal vowels are characteristic of French. As experience and practice show, the instructor needs to expand and implement such techniques, methods and forms of teaching that'd contribute to the rapid mastery of students of the relevant specific phenomena in a specific foreign language. Thus, a private methodology explores the teaching of those linguistic and speech phenomena that are specific to a specific foreign speech being studied.

The main part In the methodology of teaching foreign languages, the method is considered a way to attain the goal, but it's d to indicate different paths in scale. The method is called the main direction in teaching foreign languages, characterized by certain goals, content and principles of teaching (the method of grammatical translation, direct method, etc.). So, with the assistance of the method of grammatical translation, training was conducted in order to expand logical thinking and the skill to read and translate texts. The main attention was paid to the study of grammatical rules as a required means in mastering a foreign language, and over all reading. When teaching by the direct method, the main goal was to expand practical skills in using a foreign language: to realize it, speak it, as well as read and write. The method of grammatical translation. According to this method, speech proficiency is the possession of grammar and vocabulary. The process of improvement is understood as a movement one grammatical scheme to another. Thus, an instructor planning a course using this method first thinks about which grammatical schemes he wants to highlight. Then texts on these topics are ed, which individual sentences are ed, and everything ends with a translation. First, a foreign speech to your native language, then vice versa. As for the text, it's generally a so-called artificial text, in which the meaning is practically not given importance: it's not so necessary what you say, it's necessary how you declare it. Some adherents of this method (G. Ollendorf) believed that textbook texts should be ed so that their content repels rather than attracts students, beca when learning a language it's necessary to study grammar, and not the text that serves only as an illustration to it. despite some well-deserved complaints, the traditional method has a no of advantages: it allows you to study grammar at a very high level; the method is excellent for people with highly developed logical thinking, for whom it's natural to perceive speech as a set of grammatical formulas. Modern lexical and grammatical methodology is aimed at teaching speech as a system. First of all, the four main speech skills aren't only speaking and listening, but also reading and writing. Therefore, a lot of students' attention is paid to the analysis of texts, writing expositions and essays. In addition, everyone should study the structure and logic of a foreign language, be able to relate it to their native language, realize what their similarities and differences are. This is impossible without a serious study of grammar and without the practice of two-way translation. The natural method. The essence of the natural method was to the same conditions and apply the same method in teaching a foreign speech as in the natural assimilation of the child's native language. Hence the title of the method: natural, or natural. The most prominent representatives of this method were M. Berlitz, F. Guen, M. Walter and others. The most favorite among them is M. Berlitz, whose courses and textbooks were distributed in Europe and the USA. The history of the methodology of teaching foreign languages knows numerous and diverse attempts to discover the most rational method of teaching foreign languages. The most ancient was the natural method, which was number different the method by which a baby is taught his native language. A foreign speech was mastered by imitating ready-made samples, by repeatedly repeating and reproducing new material by analogy with the studied one. The natural method, which pursued purely practical goals - teaching, first of all, the skill to speak

and read light text - for a long time satisfied the needs of a society in which productive command of a foreign speech was a privilege of its upper strata. With the advent of schools and the introduction of a foreign speech as a common education subject, at first they also tried to learn the speech by the natural method, but soon it was replaced by the translation method. The direct method of teaching and the natural method differ as follows: a) the study of new material in accordance with a specially developed map with the direct method of teaching (as opposed to the natural method); b) the required no of rules designed to exact the studied material with the direct method of teaching, which the natural method doesn't allow; c) reasonable of reading and writing, contributing to the consolidation of new material with the direct method of teaching, which is also not provided by the natural method. Audio - speech motod Ch .Friza, R.Lado is based on a behaviorist approach to learning and a structural direction in linguistics. The essence of the method is that the speech is interpreted as a "behavior" that should be taught. According to this method, the speech should be presented in the form of tiny units and classified by complexity, structures that students master by repetition, replacement, transformation, etc. Comprehensive mastery of a foreign language, that is, all types of verbal and written communication, is keep forward as the ultimate goal of learning. Audiovisual method. This method originated on the basis of the "army method". Using some provisions of the "army method– - the intensity of training, the creation of an artificial environment, etc. - the creators of the audiovisual method significantly modified it and tried to justify it with data linguistics and psychology. The main purpose of the audiovisual method is to learn students verbal speech. The very title of the method to a certain extent reflects the principles underlying it. It's called audiovisual, since all new material is perceived by students only by ear for a long time, and its meaning is revealed with the assistance of visual clarity. This method is also called structurally global, beca speech learning occurs in accordance with holistically (globally) perceived specially ed structures (models). The duration of the audiovisual method course is approximately four months with daily four-hour classes, with the exception of two days off. This amounts to an average of 250-300 hours for the all course of study. All speech classes are divided into classroom and laboratory classes. There are number homework assignments here. In the process of working on grammar, students don't get any rules and don't analyze the phenomena being studied, since representatives of the audiovisual method believe that such analytical work is fascinating to a linguist, but not to a apprentice in learning a foreign language. A communicative method of learning a foreign language. The communicative method of teaching foreign languages is one of the most favorite in the world today. Many consider it the most progressive and the most effective. The communicative method appeared in the 60-70s in the UK, when English gradually began to acquire the status of the speech of international communication. That's when 33 it turned out that traditional methods, proven and dependable for that time, number longer met the needs of most foreigners studying English. This method is a set of techniques designed to learn effective communication in a speech environment. Most of them have been d in the classroom before. One of his main techniques is the imitation of genuine situations designed to encourage students to actively "speak". At the same time, it's very necessary that the topics are burning, related to the daily life of students, the problems that occupy them.

As a result of studying the methodology course, students should know: current trends in the development of methodology; the content and structure of the foreign speech teaching system; features of the interaction of methodology with the basic sciences for it; various methods of formation and development of foreign speech communication skills; qualification requirements for a foreign speech teacher. Should be able to modern technologies in teaching foreign languages; practical application of techniques and methods of teaching a foreign language; prepare teaching materials for the training phase and the profile of learning; analyze and evaluate the individual psychological characteristics of students and their level of proficiency in a foreign language; to analyze their own teaching activities and activities colleagues; to organize independent work, using a variety of methods independent; map and conduct lessons and extra-curricular activities in a foreign language. Students have the opportunity to implement the information and skills acquired in the classroom during pedagogical practice.

REFERENCES:

1. Methods of teaching foreign languages (textbook for students).
2. David Nunan Practical English language teaching
3. Scott Thornbury A-Z ofELT (Methodology)

АҒЫЛШЫН ТІЛІН ОҚЫТУДА ӘДІСТІ ҚОЛДАНУ

Жұмағали Қ., Балтабекова Д. Қ.

Ағылшын тілін оқытудың әртүрлі әдістері мен жолдары бар. Шет тілін оқыту кезінде оқушылардың сөйлеуін ынталандырудың және жақсартудың жаңа тәсілдеріне назар аудару қажет. Алайда, көптеген классикалық мектептер әлі де ескі әдістер мен ескі кітаптар арқылы үйретуге тырысып жатыр. Бұл жағдайда әрдайым проблемалар мен жауабы жоқ сұрақтар орын алады және көптеген қиындықтар пайда болады және сіз ешқашан ағылшын тілінде нағыз ағылшындар сияқты жақсы сөйлей алмайсыз. Жаңа әдістерді қолдана отырып, сіз ағылшын тілінде сөйлеуді оңай үйреніп, оны ары қарай жетілдіре аласыз. Бұл тиімді әдістер арқылы сіз ағылшын тілінде ана тіліңіз сияқты сөйлей аласыз. Мақалада кейбір шет елдерде ағылшын тілін оқыту әдістері ұсынылған және қарастырылған. Олардың артықшылықтары мен кемшіліктері, ең тиімді әдістері келтірілген. Ағылшын тілін шет тілі ретінде оқыту тәжірибесінде шет тілі мұғалімдері қолданатын әртүрлі әдістер мен жолдары қарастырылады. Бұл мақаланың мақсаты - шет тілін ауызша сөйлеуді оқытудың ең тиімді әдісін анықтау және оны тәжірибеде қолдану. Сонымен қатар шет тілдерін үйренушілердің қарым-қатынас дағдыларын дамытуға көмектесетін тиімді әдістер көрсетілген.

Кілт сөздер: *шет тілі, әдістері, жаңа технологиялары, шет тілін оқыту, бағыт әдісі, дағдылар, табиғи әдіс.*

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ МЕТОДА В ОБУЧЕНИИ АНГЛИЙСКОМУ ЯЗЫКУ

Жұмағали Қ., Балтабекова Д. Қ.

Существуют различные методики обучения английскому языку. Преподавая иностранный язык, необходимо обращать внимание на новые способы стимулирования речи учащихся и методы. Однако многочисленные классические школы все еще стараются учить английский язык старыми методами и по старым книгам. При этом всегда будут возникать проблемы и трудности, и вы никогда не станете говорить на английском языке в совершенстве и понимать иностранный язык. Используя новые методы обучения и пути, можно легко научиться говорить на английском языке и совершенствоваться в этом. Вы сможете говорить на английском языке не только как носитель языка, но и думать на английском. В этой статье представлены методы преподавания английского языка в странах СНГ и некоторых зарубежных странах. Приведены их преимущества и недостатки, наиболее эффективные методы. Рассматриваются различные методы, используемые преподавателями иностранных языков в практике преподавания английского языка как иностранного. Целью данной статьи является определение наиболее эффективного метода обучения устной речи иностранному языку и его применение. А так же, эффективные приемы, помогающие развитию коммуникативных навыков изучающих иностранные языки.

Ключевые слова: *иностраннный язык, методы, новые технологии, обучение иностранному языку, метод направления, навыки, естественный метод.*

APPLICATION OF INTERACTIVE COGNITIVE STRATEGIES IN TEACHING ENGLISH TO PRIMARY SCHOOLCHILDREN

G.K. Baigudanova, A. Askar

In this article, the author claims that with the assistance of interactive techniques, the process of developing an active personality who has the ability to communicate in a foreign language will become more effective. The main emphasis is on teaching English to the primary schoolchildren. The author emphasizes that it is not enough for a new generation teacher to be competent in his field of knowledge. It is necessary to use interactive teaching approaches are related with methodological advancements in the learning system. The learning process with the included elements of interactivity awakens students' interest in the development of a foreign language space and motivates them to further improve foreign language speech activity.

Key words: *cognitive strategy, primary schoolage, teaching English, interactive methods, Brownian motion, ideological carousel, aquarium.*

The world does not stand still, it is in constant motion and development. There is an increasing need to learn a foreign language starting from preschool or primary school age. The research for an effective technique to teaching a foreign language to young learners is one of the important concerns of current methods of teaching a foreign language. The work's relevance and aim come from the fact that the phrase "active methods" and approaches of teaching integrating a collection of pedagogic technologies that encourage a great degree of activity in students' learning process are used in educational practices. On the other hand, with the change in the needs of society towards the development of not just an active, but an independent, versatile, creative and critically thinking personality, the requirements for foreign language proficiency, as well as for the selection of the content and organization of education material have also changed. Interactive teaching methods are directly related to the establishment of interpersonal contacts through external dialogue in the process of assimilation of the studied material, since acting as a subject, an equal partner in the education process, the student inevitably enters into interpersonal relationships. The success of all education activities and the effectiveness of the teacher's activities are directly dependent on the degree of student involvement in the pedagogical activities.

The goal of elementary language teaching is to not only teach speaking and syntax, but also to help students enhance their language skills and children's interest in the cultural and linguistic diversity of the world, as well as the versatile development of the child's personality: expanding horizons, familiarization with the cultural reality of the learned language's locations. However, teaching foreign languages, especially to children of primary school, does not always bring the predicted outcomes. The reason for this is because the appearance of the material is not always correctly chosen, the psychological and age characteristics of children are not taken into account, other methodological and pedagogical errors are allowed. For schoolchildren, especially for elementary school students, the most effective method of teaching is the use of interactive cognitive strategies. Based on the above, we can note the relevance of the study, which is determined by the requirements of modern school education for the use of interactive strategies for teaching a foreign language.

First of all, it is important to establish how children should be assigned to primary school. The primary school includes children from 6 (7) to 10-11 years old, that is, this is the age that corresponds to the education of children in junior, elementary school, grades 1-4. This is the age of relatively calm and uniform physical development. The formation of the organism is not yet fully completed. Also, the functional improvement of the brain continues - the ratio of the processes of balance between excitement and inhibition is shifting: the inhibition process is becoming more intense, but the function of excitation prevails. As a result, it is extremely hard for children of primary school age to concentrate on monotonous work; it quickly bores them [1]. If we carefully study the experience of foreign

language teachers, we can see that traditional work formats and procedures are not always practical to use in the classroom. Moreover, it should be mentioned that at this point in society's evolution, the methods for teaching foreign languages is still evolving has also undergone some changes and traditional teaching methods, in some way, have become outdated. Interactive forms and ways to work in the classroom are becoming especially popular now.

Interactivity is a specially organized cognitive activity with a pronounced social orientation [2]. Based on the definition of an explanatory dictionary, this is a training that is depending on the student's engagement with the education system, which acts as a learning experience area. The interplay of the pupil and the pupil takes place in the course of such training [2]. Inter - inside, that is, working in a group, within a group. Thus, it can be concluded that interactive methods are such methods that are aimed at interaction and mutual activity within the classroom, which means that all students participate involved in the thinking activity. Everyone contributes their own significant difference, and information and opinion is shared [3]. Based on the above, it can be concluded that interactive learning is a form of learning organization when all participants in the learning process (student and teacher) are involved in the cognitive activity that takes place in the classroom, when comfortable and most effective conditions for mastering the material are created. The success of such classes will depend on how the interpersonal interaction of students will be organized. Interactive forms of the learning process are aimed at improving and strengthening this kind of relationship. As observations show, while using interactive methods, the level of students' interest in learning activities increases, there is a desire to comprehend new information and take part in learning.

Teaching a foreign language may be done in a variety of ways, including interactive ones. Here are a few examples:

- Work in pairs or small groups, rotating threes, "two, four, together";
- The "ideological" carousel/carousel approach. Two circles are produced during an interactive manner of work: both indoors and outside. Children form such rings in order to form pairs, creating conditions for dialogical speech. Students in the inner ring sit still, while students in the outer ring switch every 30 seconds, moving clockwise or counterclockwise (depending on the conditions that the teacher offers). As a result, they are able to cover a wide range of topics in only a few minutes. [4];
- Brownian motion is a type of motion in which particles move. This strategy entails pupils moving about the classroom to gather information on the given topic while also practicing the learned grammatical structures.

In addition to these methods of work, the game plays an important role in creating motivation and interest in learning foreign languages among elementary school students. When choosing a particular game, it is worth remembering a few rules:

- the game must necessarily correspond to the language skills and knowledge of the child;
- the choice of the game should be pedagogically justified;
- the game must be conducted in a foreign language;
- the game should not replace intensive training;
- the game should be applied in time and based on the studied material.

The song is also not just entertainment, although, of course, it is aimed at relieving tension and fatigue. Songs help to improve pronunciation, develop memory, it brings variety to the lesson [5]. It's also worth noting that songs and poetry help to create a mental image and notion of the country where the foreign language is being learned. Such types of work as non-standard lessons, which include a quest lesson, a quiz lesson, a game lesson, a fairy tale lesson, a travel lesson are also interesting while learning foreign languages.

Based on the above facts, it is possible to make an approximate algorithm for teaching a foreign language using interactive cognitive strategies:

- Stage 1. Creating motivation.
- Stage 2. Informational. The information stage should also be based on some factors, namely, on the knowledge level of elementary school students, how they learn vocabulary and

information in general. It should also be aimed at removing difficulties associated with the perception of information. The teacher must overcome all these difficulties using exercises specifically aimed at this. The information must necessarily be correct, such that it will help students to recreate in their imagination not an ideal, but a worthy image of the country of the language being studied. Since the child studies a foreign language in parallel with his native one, he will compare his culture with the culture of foreign-speaking countries.

- Stage 3. The analytics stage. This stage is aimed at the correct formation of the correct attitude to the values, attitudes and norms of behavior of the people of the country of the language being studied.

- Stage 4. Updating stage. This stage includes such forms of assimilation of information that will help to involve in the act of conceiving, if not all students, then the main part of the class for sure. It is also supposed to express one's own opinion and attitude to the question posed and the task of the topic using supports.

- Stage 5. Productive stage. At this stage, children learn information in connection with the forms of relationships to which they are accustomed, as well as on the experience of communicating in a foreign language to achieve personal goals and meet them. Children use independent statements already without relying on the material that the teacher offers, independently. One more stage, creative, can be included in this classification. To some extent, it can be used integrated with the actualization stage and the productive stage.

The last stage is analytical and evaluation. At this stage, an assessment is given of what ultimately turned out for the child, his so-called "product of activity", obtained during his work on solving the problem and the task.

Learning English may seem rather boring and uninteresting if this process is monotonous, involves one type of activity and does not motivate a student who is still studying English with interest. The task of the teacher is to present the learning process in such a way that the student wants to learn English, tries to understand it and is ready to talk to him. For this purpose, interactive methods are used in foreign language lessons. Interactivity is a rather voluminous concept, which in no case is reduced only to the possibility of communication between people. Interactivity is the process of any action or impact. The interaction of the teacher and the learner is the initial step in interactive learning. It's worth noting that interactive learning is a distinct type of cognitive organization that has very clear and predictable objectives. One of these objectives is to establish conducive learning environments in which the student believes in his or her intellectual viability and achievement, hence enhancing the learning process.

Interactive learning as a new methodological approach to teaching a foreign language makes it possible to solve communicative and cognitive tasks through communication in a foreign language. Interactive teaching methods are based on a simple principle: without practical application, students often cannot understand the depth of the education material. The interactive teaching method simultaneously solves not only the communicative-developmental and cognitive tasks, but also the socio-orientation.

REFERENCES:

1. Eisner L. Yu., Bershanskaya S. V. On the question of innovative technologies of teaching foreign languages / Science: experience, problems, prospects of development: Materials of the International Scientific and Practical Conference. – Krasnoyarsk, 2013. – P. 9-12.
2. Barannikov A. V. On the introduction of a foreign language in the II grades of primary school under the conditions of an experiment to update the structure and content of education in the 2002/2003 academic year, 2002. – No. 3. – P. 4-10
3. Richards J. C., Rodgers Th. S. Approaches and Methods in Language Teaching. Cambridge UK, 2001. – P. 217
4. Milrud R. P. Methodology and development of methods of teaching foreign languages, 1995. – No. 5. – P. 13-18.
5. Lopareva T. A. Cognitive strategies and their role in the process of teaching the grammatical side of speaking / Theory and practice of education in the modern world, 2013. – P. 144-146.

6. Panina, T. S. Modern ways to activate learning: studies. manual for students. higher. studies. Institutions / T. S. Panina, L. N. Vavilova; edited by T. S. Panina. – M.: Publishing Center "Academy", 2006. – P. 176.

БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНА АҒЫЛШЫН ТІЛІН ОҚЫТУДА ИНТЕРАКТИВТІ ТАНЫМДЫҚ СТРАТЕГИЯЛАРДЫ ҚОЛДАНУ

Байгуданова Г.К, Асқар А.

Бұл мақалада автор интерактивті әдістерді қолдана отырып, белсенді тұлғаның шетел тілінде сөйлеу қабілетін дамыту процесі тиімдірек болады деп мәлімдейді. Мақалада бастауыш мектеп жасындағы балаларға ағылшын тілін үйретуге басты назар аударылады. Автор жаңа буын мұғалімінің өз саласында тек сауатты болу жеткіліксіз екенін, білім беру процесінде оқытудың интерактивті әдістерін қолданумен байланысты әдістемелік инновацияларды қолдану қажет екенін баса айтады. Интерактивтіліктің элементтері қосылған оқу процесі студенттердің шетел тілін игеруге деген қызығушылығын оятады және оларды шетел тілін одан әрі жетілдіруге итермелейді.

Кілт сөздер: *танымдық стратегия, кіші мектеп жасы, ағылшын тілін оқыту, интерактивті әдістер, броундық қозғалыс, идеологиялық карусель, аквариум.*

ПРИМЕНЕНИЕ ИНТЕРАКТИВНЫХ ПОЗНАВАТЕЛЬНЫХ СТРАТЕГИЙ ПРИ ОБУЧЕНИИ АНГЛИЙСКОМУ ЯЗЫКУ МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ

Байгуданова Г. К, Асқар А.

В этой статье автор утверждает, что с помощью интерактивных методик процесс развития активной личности, обладающей способностью общаться на иностранном языке, станет более эффективным. Основной акцент делается на преподавании английского языка детям младшего школьного возраста. Автор подчеркивает, что учителю нового поколения недостаточно быть компетентным в своей области знаний, необходимо использовать в образовательном процессе методические инновации, которые сегодня связаны с использованием интерактивных методов обучения. Процесс обучения с включенными элементами интерактивности пробуждает у студентов интерес к освоению иноязычного пространства и мотивирует их к дальнейшему совершенствованию иноязычной речевой деятельности.

Ключевые слова: *познавательная стратегия, младший школьный возраст, обучение английскому языку, интерактивные методы, броуновское движение, идеологическая карусель, аквариум.*

ӘОЖ 657.62

<https://doi.org/10.53355/ZHU.2022.102.1.063>

КӘСПОРЫННЫҢ ҚАРЖЫЛЫҚ ЕСЕПТІЛІГІН ТАЛДАУДЫҢ НЕГІЗГІ ӘДІСТЕРІ МЕН ТӘСІЛДЕРІ

Беделбаева А.Е., Гаджиев Ф.А.

Мақала ұйымның қаржылық есептілігін талдаудың негізгі аспектілеріне арналған. Қаржылық талдау жүргізудің ақпарат көздері, атап айтқанда, бухгалтерлік баланс, қаржылық нәтижелер туралы есеп, капиталдың қозғалысы туралы есеп, ақша қаражатының қозғалысы туралы есеп, бухгалтерлік балансқа және қаржылық нәтижелер туралы есепке түсініктемелер, бастапқы және талдамалық бухгалтерлік есеп деректері қарастырылған.

Компанияның қаржылық жағдайын талдау оның қаржылық жағдайын көрсететін көрсеткіштер жиынтығымен сипатталатыны, кәсіпорынның қаржылық жағдайын талдаудың ақпараттық негізі баланс болып табылатыны туралы қорытынды жасалған.

Кілт сөздер: бухгалтерлік есеп, бухгалтерлік баланс, қаржылық көрсеткіштер, қаржылық жағдай, талдау, бағалау..

Бухгалтерлік (қаржылық) есептілік ұйымның қаржылық жағдайын талдаудың негізі болып табылады. Қаржылық талдаудың мақсаттарына кәсіпорынның қаржылық жағдайын анықтау, қаржылық жағдайдағы өзгерістерді кеңістік-уақыт тұрғысынан анықтау, қаржылық жағдайдағы өзгерістерді тудыратын негізгі факторларды анықтау, ұйымның қаржылық жағдайының негізгі тенденцияларын болжау жатады.

Экономикалық талдаудың мәні ұйымның экономикалық қызметін құрайтын экономикалық процестер болып табылады. Экономикалық процестердің сандық мазмұны мен мәні экономикалық көрсеткіштермен, ал кәсіпорынның қаржылық процестерінің сандық жағы қаржылық көрсеткіштермен көрініс табады. Қаржылық көрсеткіштердің көпшілігі бухгалтерлік (қаржылық) есептілікте ұсынылған. Есеп беру - бухгалтерлік есеп жүйесінің соңғы элементі. Бухгалтерлік есептің барлық элементтері бір-бірімен байланысты және есепті кезеңдегі кәсіпорынның шарттары мен нәтижелерін сипаттайтын экономикалық көрсеткіштер жүйесін білдіреді.

Қаржылық талдау үшін негізгі ақпарат көздері бухгалтерлік баланс, қаржылық нәтижелер туралы есеп, капиталдың қозғалысы туралы есеп, ақша қаражатының қозғалысы туралы есеп, бухгалтерлік балансқа және қаржылық нәтижелер туралы есепке түсініктемелер, бастапқы және талдамалық бухгалтерлік есеп деректері болып табылады. Барлық көрсеткіштер бірқатар кезеңдер үшін жиынтықта есептеліп, динамикада талдануы керек. Бухгалтерлік есептің негізгі талаптары: сенімділік, пайдалылық, толықтық, маңыздылық, бейтараптық және дәйектілік. Бухгалтерлік есеп ұйымның қаржылық жағдайы, оның қызметінің қаржылық нәтижелері және оның қаржылық жағдайындағы өзгерістер туралы сенімді түсінік беруі керек [1].

Жылдық бухгалтерлік есептілікті жасау алдында түгендеу жүргізу міндетті болып табылады (түгендеу есепті жылдың 1 қазанынан ерте жүргізілмеген мүліктен басқа). Егер ақпарат орынды, сенімді, салыстырмалы және уақтылы болса, пайдалы деп саналады. Ақпарат, егер оның болуы немесе болмауы есеп беруді пайдаланушылардың шешімдеріне әсер етсе немесе әсер ете алатын болса, оларға өткен, қазіргі немесе болашақ оқиғаларды бағалауға, бұрын жасалған бағаларды растауға немесе өзгертуге көмектесетін болса орынды болады.

Егер ақпарат айтарлықтай қателіктерге ие болмаса - сенімді. Сенімді болу үшін ақпарат нақты немесе болжалды түрде қолданылатын экономикалық қызмет фактілерін объективті түрде көрсетуі керек. Ақпараттың салыстырмалылығы есепті пайдаланушылар үшін ұйымның қаржылық жағдайындағы үрдістерді және оның қызметінің қаржылық нәтижелерін анықтау үшін әртүрлі уақыт кезеңдеріндегі қызмет көрсеткіштерін салыстыру мүмкіндігін білдіреді.

Сондай-ақ, пайдаланушылар өздерінің қаржылық жағдайларын, қаржылық нәтижелерін және қаржылық жағдайындағы өзгерістерді салыстыру үшін әртүрлі ұйымдар туралы ақпаратты сәйкестендіре алуы керек. Егер ақпарат шешім қабылдауға байланысты пайдаланушылардың қажеттіліктерін жақсы қанағаттандыра алатын болса, ақпарат уақтылы болады. Толықтық жоғарыда көрсетілген есептердің бірлігімен, сондай-ақ тиісті қосымша деректермен қамтамасыз етіледі. Ұйымның осы көрсеткіш маңызды ма деген мәселені шешуі индикаторды бағалауға, оның сипатына, пайда болуының нақты жағдайларына байланысты. Яғни, бухгалтерлік есепті қалыптастырудағы көрсеткіштің маңыздылығы сапалық және сандық факторлардың жиынтығымен анықталады [2].

Бухгалтерлік есепті қалыптастыру кезінде ұйым ондағы ақпараттың бейтараптылығын қамтамасыз етуі керек, яғни бухгалтерлік есепті пайдаланушылардың кейбір топтарының мүдделерін басқалардың алдында біржақты қанағаттандыру алынып

тасталуы керек. Ұйым есеп беру кезінде ол қабылдаған мазмұн мен есеп беру нысандарын бір есепті кезеңнен екіншісіне дәйекті түрде ұстануы керек. Бухгалтерлік есепке қойылатын барлық талаптар сақталған жағдайда, ол жеткілікті кең аналитикалық мүмкіндіктерге ие.

Бухгалтерлік баланс деректері бойынша мынадай талдамалық рәсімдерді жүзеге асыруға болады:

- активтердің (мүліктің) құрамын, құрылымын және серпінін және оларды қалыптастыру көздерін (меншікті және қарыз);
- актив пен пассивтің жеке баптарын салыстыру арқылы баланстың өтімділігі мен ұйымның төлем қабілеттілігін бағалау;
- меншікті және қарыз капиталының арақатынасын зерттеу негізінде кәсіпорынның қаржылық тұрақтылығын бағалау;
- банкроттық ықтималдығын бағалау.

Қаржылық нәтижелер туралы есеп бойынша келесіні бағалауға және талдауға болады:

- қаржылық нәтижелердің құрамы, құрылымы және серпіні;
- пайда көрсеткіштеріне факторлардың әсерін анықтау (сатудан бастап салық салуға дейін);
- рентабельділік көрсеткіштерінің жүйесі;
- іскерлік белсенділік көрсеткіштерінің серпіні.

Капиталдың өзгерістері туралы есептің деректері бойынша келесі бағалау және талдау түрлері жүргізіледі:

- меншікті капиталдың (жарғылық, қосымша, резервтік капитал, бөлінбеген пайда) барлық негізгі құрамдастарының серпінін талдау;
- ұйым құратын резервтердің өзгеруін бағалау;
- қызметтің әдеттегі түрлері бойынша шығыстарды және айналымнан тыс активтерге салымдарды қаржыландыруға бюджеттен және бюджеттен тыс қорлардан алынған таза активтер мен қаражатты бағалау [3].

Ақша қаражаттарының қозғалысы туралы есеп ұйымның ақша ағындарын бірқатар кезеңдердегі ағымдағы, инвестициялық және қаржылық қызмет тұрғысынан түсімдер (ағындар) және шығындар (шығыстар) түрінде зерттеуге мүмкіндік береді. Бухгалтерлік баланста және қаржылық нәтижелер туралы есепке берілген түсіндірмелер шаманың өзгеруін талдауға мүмкіндік береді:

- амортизацияланатын мүлік (материалдық емес активтер, негізгі құралдар);
- материалдық құндылықтарға кіріс салымдарын;
- қаржылық салымдардың жекелеген түрлерін;
- дебиторлық және кредиторлық берешектер;
- ҒЗТКЖ және табиғи ресурстарды игеруге арналған шығыстар;
- берілген және алынған қамтамасыз етулер, сондай-ақ нысаналы қаржыландыру қаражаты мен бюджеттік кредиттер [4].

Бухгалтерлік есептіліктің ақпараттық деректеріне жылдам қараудың өзі ұйымның капиталын, оның активтері мен міндеттемелерін, кірістері мен шығыстарын, қаржылық нәтижелерін басқаруда тиімді пайдалануға болатын маңызды аналитикалық мүмкіндіктерді көрсетеді.

Қаржылық есептілікті талдаудың тереңдігі мен ауқымын, сондай-ақ талдаудың нақты параметрлері мен құралдарын (әдістер жиынтығын) таңдау барынша мүмкін, пайдалы ақпаратты алу мақсатында пайдаланушы алдына қоятын нақты міндеттерге байланысты болады. Қаржылық есептілікті талдау үшін жалпы ғылыми және арнайы әдістердің жиынтығы қолданылады. Жалпы ғылыми диалектикалық тәсілді қолдану ұйымның тұрақты өзгеруі мен дамуын, сандық өзгерістердің дәйекті жинақталуын және олардың жаңа сапаға көшуін, есеп берудің біртұтастығын және есеп берушілер мен пайдаланушылар арасында, әртүрлі деңгейлер мен бағыттардың есептілігі арасында қарама-қайшылықтардың туындауын ескере отырып, есеп беруді талдауды қамтиды.

Аналитикалық материалдарды жалпылау кезінде пайда болатын синергетикалық әсерді ескеру қажет. Жүйелік тәсілге сүйене отырып, талдаушы есептіліктің барлық

нысандарын бірегей қарастырады. Экономикалық талдау әдісі - бұл экономикалық процестерді олардың динамикасы мен статикасында зерттеу әдістерінің, тәсілдерінің, әдістерінің жиынтығы. Экономикалық талдау әдісінің тән белгілері:

- ұйымның қаржы-шаруашылық қызметін жан-жақты сипаттайтын аналитикалық көрсеткіштер жүйесін пайдалану;

- осы көрсеткіштердің өзгеру себептерін зерттеу;

- олардың арасындағы себеп-салдарлық байланыстарды анықтау және өлшеу.

Талдау әдісі - бұл әдісті тиімді қолдануға кепілдік беретін ережелер мен талаптар жүйесі. Жалпы әдіс пен әдістеме экономикалық талдаудың әдіснамалық негізін құрайды. Талдаудың міндеті - жүйеге кіретін көрсеткіштердің өзгеру себептерін (факторларын) ашу және зерделеу болып табылады. Көрсеткіштердің өзгеруінің барлық себептерін анықтау қиын және іс жүзінде мүмкін емес. Сондықтан олардың ең маңыздыларын анықтау қажет.

Барлық аналитикалық әдістерді келесідей топтастыруға болады: сапалық (бейресми, логикалық) және сандық (формальды). Сапалы әдістерге аналитикалық әдістер мен логикалық ойлауға, аналитиктің кәсіби тәжірибесін қолдануға, кәсіби түйсікке негізделген әдістер жатады. Оларға мыналар жатады:

- салыстыру әдісі;

- аналитикалық кестелер жүйесін құру әдісі;

- аналитикалық көрсеткіштер жүйесін құру әдісі;

- сараптамалық бағалау әдісі;

- сценарий әдісі;

- психологиялық және морфологиялық әдістер және т.б.[5].

Салыстыру әдісі - талдаудың логикалық әдісі. Салыстыру кезінде олар әртүрлі әдістерді қолданады, мысалы, масштабты қолдану. Таразылардың төрт негізгі сипаттамасы бар: сипаттамасы, реті, қашықтығы, басталу нүктесінің болуы. Нақты көрсеткіштерді нормативтермен салыстыру өндірістің ішкі резервтерін бағалайды, мысалы, ұйымның нақты көрсеткіштерін басқа кәсіпорындардың есептік деректерімен салыстыру ұйымның бәсекеге қабілеттілігін көрсетеді.

Сараптамалық бағалау әдісі - әр сарапшы өзіне ұсынылған шешімдерді бағалайды. Бұл шешімдерді он баллдық немесе басқа жүйе бойынша бағалауға болады. Бұл экспериментке мамандар тобы немесе тобы қатысады. Оларға ықтимал шешімдердің жобалары ұсынылады. Сайып келгенде, шешім орташа өлшенген көрсеткіш бойынша таңдалады. Экономикалық талдаудың психологиялық әдістері сұраныс пен ұсыныс заңы аясында сатып алушы мен сатушының психологиясын, психология тұрғысынан техникалық-экономикалық, экономикалық жағдайларды талдауды қамтиды.

Сандық әдістер индикаторларды қатаң тәуелділікте ұсынуға мүмкіндік береді (негізінен математикалық). Оларды қолданудың арқасында логикалық әдістерді қолдана отырып, одан әрі дұрыс таңдау үшін нақты нәтиже немесе бірнеше нәтиже алуға болады.

Сандық әдістер келесідей жіктеледі:

- бухгалтерлік;

- статистикалық;

- талдаудың классикалық әдістері;

- экономикалық-математикалық және т. б.

Бухгалтерлік әдістерге мыналар кіреді: қос жазу әдісі, бухгалтерлік баланс және басқа бухгалтерлік әдістер.

Қос жазба дегеніміз, нәтижесінде әрбір шаруашылық операция бухгалтерлік есеп шоттарында екі рет көрсетіледі: бір шоттың дебетіне және бір мезгілде онымен өзара байланысты басқа шоттың кредитіне бірдей сомаға.

Экономикалық талдаудың статистикалық әдістеріне мыналар жатады:

- статистикалық байқау (ақпаратты белгілі бір қағидаттар бойынша және белгілі мақсаттармен жазу);

- орташа және салыстырмалы шамаларды пайдалану (қарапайым арифметикалық орташа, өлшенген, геометриялық орташа);

- вариациялық қатарлардың құрылысы: абсолютті өсу, салыстырмалы өсу, өсу қарқыны, өсу қарқыны;

- статистикалық топтастыру;

- көрсеткіштерді салыстыру: бәсекелестермен, нормативтермен, динамикамен;

- индекстік әдіс (есепті кезеңде талданатын көрсеткіштің нақты деңгейінің базистік кезеңдегі оның деңгейіне қатынасын білдіретін салыстырмалы көрсеткіштерге негізделеді);

- көрсеткіштерді нақтылау;

- графикалық әдістер [6].

Экономикалық талдаудың классикалық әдістеріне мыналар жатады:

- теңгерімдік әдіс (нәтижелері бір-біріне тең болуы тиіс өзара байланысты көрсеткіштердің екі тобының арақатынасын зерделеу кезінде қолданылады);

- тізбекті алмастыру әдісі (функционалды тәуелділіктерді зерттеуде тиімді көрсеткіштің өзгеруіне факторлық белгілердің әсерін өлшеуге арналған);

- дифференциалды әдіс (факторлардың шағын өзгерістерінде қолдануға болады);

- интегралдық әдіс (дифференциалды әдістің логикалық дамуы);

- логарифмдік әдіс (әдістің ерекшелігі-оны пайдалану кезінде факторлардың кезектілігін белгілеу қажет емес).

Бухгалтерлік (қаржылық) есептілікті талдау кезінде бірқатар стандартты әдістер қолданылады, олардың ішінде негізгілері:

- көлденең талдау, оның мақсаты есептілік баптарының абсолютті және салыстырмалы өзгерістерін анықтау болып табылады. Мұндай талдау кезінде қолданылатын негізгі экономикалық әдіс - бұл есеп берудің әр позициясын алдыңғы кезеңмен салыстыру;

- қаржылық есеп құрылымын салыстырмалы көрсеткіштер түрінде көрсететін тік немесе құрылымдық талдау, олар нақты салмақ ретінде әрекет етеді. Ұйымның мүлкі немесе капиталы құрылымының өзгеруіне сүйене отырып, олардың құрамындағы нақты өзгерістер туралы қорытынды жасауға болады;

- трендтік талдау, ол есептіліктің әрбір позициясын алдыңғы кезеңдер қатарымен салыстыру және трендті, яғни көрсеткіш динамикасының негізгі үрдісін анықтау болып табылады. Трендтік талдау барысында динамиканың келесі салыстырмалы шамалары есептеледі: өсу мен өсудің тізбектік және базистік қарқыны, өсудің орташа жылдық қарқыны;

- коэффициенттік талдау - есептіліктің әртүрлі баптарының арақатынасын білдіретін салыстырмалы қаржылық көрсеткіштерді (коэффициенттерді) есептеу;

- факторлық талдау - детерминистік немесе стохастикалық зерттеу әдістерін қолдана отырып, жеке факторлардың тиімді көрсеткішке әсерін талдау. Бұл жағдайда факторлық талдау тікелей болуы мүмкін, яғни тиімді көрсеткішті компоненттерге бөлуді қамтамасыз етеді және керісінше, ол арқылы жұмыс істеу нәтижелерін кешенді бағалау жүзеге асырылады;

- салыстырмалы (кеңістіктік) талдау – бұл кәсіпорынның құрылымдық бөлімшелері бойынша есеп беру көрсеткіштерін ішкі экономикалық талдау, сондай-ақ осы компанияның көрсеткіштерін, мысалы, басқа бәсекелес фирмалардың көрсеткіштерімен шаруашылық аралық талдау.

«Бухгалтерлік есеп және қаржылық есептілік туралы» Заңның 15-бабына сәйкес, қаржылық есептілікке келесілер кіреді: бюджет; пайда мен шығындар туралы есеп; қаржылық есеп; капиталдағы өзгерістер туралы есеп; түсіндірме жазба. Қаржылық есептіліктің кестелік нысандарын уәкілетті орган бекітеді.

Қорыта келе, компанияның қаржылық жағдайын талдау оның қаржылық жағдайын көрсететін көрсеткіштер жиынтығымен сипатталады, бизнесті жүргізудің маңызды шарты болып табылады. Сондықтан кәсіпорынның қаржылық жағдайын талдаудың ақпараттық негізі баланс болып табылады.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Дмитриева И. М. Бухгалтерский учет: учебник и практикум / И. М. Дмитриева. – 5-е изд., перераб. и доп. – Москва: Издательство Юрайт, – 2017. – 325 с.
2. Ендовицкий Д.А. Финансовый анализ: учебник // Д.А. Ендовицкий, Н.П.Любушин, Н.Э. Бабичева. – 3-е изд., перераб. – М. : КНОРУС, 2016. – 300 с.
3. Жилкина А. Н. Финансовый анализ: учебник и практикум для вузов / А.Н.Жилкина. – Москва: Издательство Юрайт, 2019. – 285 с.
4. Румянцева Е. Е. Экономический анализ: учебник и практикум для среднего профессионального образования / Е. Е. Румянцева. – Москва: Издательство Юрайт, 2018. – 381 с.
5. Семичева Н. А. Особенности улучшения финансового состояния предприятия / Н.А. Семичева // Научный аспект. — 2019. — Т. 1. — № 4. — С. 7-11.
6. Урусова А. Б. Пути улучшения финансового состояния предприятия / А.Б.Урусова // Финансовая экономика. — 2018. — № 8. — С. 125-126.

ОСНОВНЫЕ МЕТОДЫ И ПРИЕМЫ АНАЛИЗА ФИНАНСОВОЙ ОТЧЕТНОСТИ ПРЕДПРИЯТИЯ

Беделбаева А.Е., Гаджиев Ф.А.

Статья посвящена основным аспектам анализа финансовой отчетности организации. Рассмотрены источники информации для проведения финансового анализа, в частности, бухгалтерский баланс, отчет о финансовых результатах, отчет о движении капитала, отчет о движении денежных средств, пояснения к бухгалтерскому балансу и отчету о финансовых результатах, данные первичного и аналитического бухгалтерского учета. Сделан вывод о том, что анализ финансового состояния предприятия характеризуется совокупностью показателей, отражающих его финансовое состояние, информационной основой анализа финансового состояния предприятия является баланс.

Ключевые слова: бухгалтерский учет, бухгалтерский баланс, финансовые показатели, финансовое состояние, анализ, оценка.

THE MAIN METHODS AND TECHNIQUES OF ANALYZING THE FINANCIAL STATEMENTS OF THE COMPANY

A.E. Bedelbayeva, F.A. Gajiev

The article is devoted to the main aspects of the analysis of the financial statements of the organization. The sources of information for financial analysis have been reviewed, in particular, the balance sheet, the statement of financial results, the statement of capital flows, the statement of cash flows, explanations to the balance sheet and the report on financial results, primary and analytical accounting data. It is concluded that the analysis of the financial condition of the enterprise is characterized by a set of indicators reflecting its financial condition, the information basis for the analysis of the financial condition of the enterprise is the balance sheet.

Key words: accounting, balance sheet, financial indicators, financial condition, analysis, evaluation.

КӘСІПОРЫННЫҢ АҒЫМДАҒЫ АКТИВТЕРІ МЕН ПАССИВТЕРІН БАСҚАРУ

Беделбаева А.Е., Конысбаева Г.Б.

Мақалада кәсіпорынның ағымдағы активтері мен пассивтерін басқару мәселелері қозғалған. Компанияның ағымдағы активтері мен міндеттемелерін басқару саясатының бағыттары, кәсіпорын активтерін басқару жүйесі, активтер мен міндеттемелерді басқару кезеңдері, негізгі әдіс-тәсілдері мен жолдары кешенді қарастырылған. Зерттеудің мақсаты - кәсіпорынның активтері мен пассивтерін қалыптастыру және ұтымды пайдаланудың теориялық және әдіснамалық негіздерін зерделеу және осы жүйені жетілдіру бойынша ұсыныстар әзірлеу. Зерттеудің нәтижелерін кәсіпорынның активтері мен пассивтерін қалыптастыру, пайдалану және басқаруда қолдануға болады.

Кілт сөздер: *кәсіпорын, компания, бухгалтерлік баланс, актив, пассив, міндеттеме.*

Ағымдағы активтер мен ағымдағы міндеттемелерді кешенді жедел басқару саясатының мәні, бір жағынан, ағымдағы активтердің жеткілікті деңгейі мен ұтымды құрылымын анықтау болып табылады. Бұл жерде әр түрлі салалар мен қызмет ауқымындағы кәсіпорындар белгілі бір сату көлемін ұстап тұру үшін ағымдағы активтерге бірдей емес қажеттіліктерді сезінетінін ескеру қажет. Екінші жағынан, бұл саясаттың мәні ағымдағы активтерді қаржыландыру көздерінің мөлшері мен құрылымын анықтау болып табылады [1].

Егер компания ағымдағы активтерді өсіруге ешқандай шектеулер қоймаса, айтарлықтай ақша қаражатын ұстаса, шикізат пен дайын өнімнің едәуір қорына ие болса және сатып алушыларды ынталандырса, дебиторлық берешекті көбейтеді — бұл ағымдағы активтерді басқарудың агрессивті саясатының белгілері. Агрессивті саясат күн тәртібінен техникалық төлем қабілетсіздігі тәуекелінің өсу мәселесін алып тастай алады, бірақ активтердің жоғары экономикалық рентабельділігін қамтамасыз ете алмайды.

Егер кәсіпорын ағымдағы активтердің өсуін барынша тежеп, оларды барынша азайтуға тырысса (барлық активтердің жалпы сомасындағы ағымдағы активтердің үлес салмағы төмен, ал айналым қаражатының айналым кезеңі қысқа) — бұл ағымдағы активтерді басқарудың консервативті саясатының белгісі. Кәсіпорынның мұндай саясаты сату көлемі, түсімдер мен төлемдер мерзімі, қорлардың қажетті көлемі және оларды тұтынудың нақты уақыты және т.б. алдын-ала белгілі болған жағдайда немесе қажет болған жағдайда бәріне қатаң үнемдеу жағдайында жүзеге асырылады. Ағымдағы активтерді басқарудың консервативтік саясаты активтердің жоғары экономикалық рентабельділігін қамтамасыз етеді, бірақ кәсіпорынның түсімдері мен төлемдерінің мерзімдерін қайта синхрондауға алып келетін шамалы кідіріс немесе есептеулердегі қателік салдарынан техникалық төлем қабілетсіздігінің пайда болуының шектен тыс тәуекелін мойнына алады.

Егер кәсіпорын «центристік ұстанымды» ұстанса - бұл ағымдағы активтерді басқарудың қалыпты саясаты. Бұл жағдайда активтердің экономикалық рентабельділігі де, техникалық төлем қабілетсіздігі тәуекелі де, айналым қаражатының айналым кезеңі де орташа деңгейде болады [2].

Ағымдағы активтерді басқару саясатының аталған түрлерінің әрқайсысы тиісті қаржыландыру саясатына, яғни ағымдағы міндеттемелерді басқару саясатына сәйкес болуы керек.

Ағымдағы міндеттемелерді басқарудың агрессивті саясатының белгісі барлық міндеттемелердің жалпы сомасындағы қысқа мерзімді несиенің басым болуы болып табылады. Осындай саясатпен кәсіпорын қаржылық левередж әсерінің деңгейін арттырады. Белгіленген шығындар несие үшін пайыздармен өлшенеді, операциялық левередждің әсер ету күші артады, бірақ консервативті саясатты таңдаған жағдайда әдеттегідей қымбат ұзақ мерзімді несиенің артықшылығына қарағанда аз дәрежеде.

Ағымдағы міндеттемелерді басқарудың консервативті саясатының белгісі-кәсіпорынның барлық міндеттемелерінің жалпы сомасындағы қысқа мерзімді несиенің болмауы немесе өте төмен үлесі. Бұл ретте тұрақты да, тұрақсыз да активтер негізінен тұрақты пассивтер (өз қаражаты және ұзақ мерзімді кредиттер мен қарыздар) есебінен қаржыландырылады.

Ағымдағы міндеттемелерді басқарудың қалыпты саясатының белгісі-кәсіпорынның барлық міндеттемелерінің жалпы сомасындағы қысқа мерзімді несиенің бейтарап (орташа) деңгейі.

Ағымдағы активтерді басқару саясаты мен ағымдағы міндеттемелерді басқару саясатының әр түрлі түрлерінің үйлесімділігі ағымдағы активтер мен ағымдағы міндеттемелерді кешенді операциялық басқару саясатын таңдау матрицасында көрсетілген. Матрица бізге келесіні көрсетеді:

- ағымдағы активтерді басқарудың консервативті саясаты ағымдағы міндеттемелерді басқару саясатының қалыпты немесе консервативті түріне сәйкес келуі мүмкін, бірақ агрессивті емес;
- ағымдағы активтерді басқарудың қалыпты саясаты ағымдағы міндеттемелерді басқару саясатының кез келген түріне сәйкес келуі мүмкін;
- ағымдағы активтерді басқарудың агрессивті саясаты ағымдағы міндеттемелерді басқару саясатының агрессивті немесе қалыпты түріне сәйкес келуі мүмкін, бірақ консервативті емес [3].

Таза жұмыс капиталы мөлшерінің өзгеруіне ағымдағы активтерді қаржыландыру көздерінің қатынасы шешуші әсер етеді. Егер меншікті капитал мен ұзақ мерзімді қарыздардың айналым активтерін қалыптастыруға үнемі қатысуымен қысқа мерзімді қаржылық міндеттемелердің сомасы өссе, онда таза жұмыс капиталының мөлшері азаяды. Бұл жағдайда капиталдың жалпы орташа өлшенген құны төмендеуі мүмкін, меншікті капиталды неғұрлым тиімді пайдалануға қол жеткізуге болады (қаржылық тетік әсерінің өсуі есебінен), бірақ бұл ретте кәсіпорынның қаржылық тұрақтылығы мен төлем қабілеттілігі төмендейді (төлем қабілеттілігінің төмендеуі ағымдағы міндеттемелер көлемінің өсуі және борышты төлеу жиілігінің артуы есебінен болады).

Осылайша, ағымдағы активтерді қаржыландырудың тиісті көздерін таңдау, сайып келгенде, капиталды пайдалану тиімділігі мен кәсіпорынның қаржылық тұрақтылығы мен төлем қабілеттілігінің тәуекел деңгейі арасындағы қатынасты анықтайды. Осы факторларды ескере отырып, ағымдағы активтерді қаржыландыруды басқару саясаты құрылады.

Кәсіпорын активтерін басқару жүйесі келесідей жолдармен іске асырылады:

- айналымдағы активтерді басқару;
- қайтымсыз активтерді басқару;
- дебиторлық берешекті басқару;
- ақшаны басқару;
- өндірістік қорларды басқару.

Кез-келген кәсіпорында активтерді басқару көптеген міндеттерді қамтитын маңызды элемент болып табылады. Сондай-ақ, ақшаны, тауарлық - материалдық қорларды және дебиторлық берешекті басқару саясаты ағымдағы активтерді басқарудың жалпы жүйесіне енгізілгенін атап өткен жөн.

Кәсіпорынның табысты жұмыс істеуінің маңызды элементі ағымдағы активтер болып табылады. Кәсіпорынның тиімділігі тұтастай алғанда олардың мөлшеріне байланысты. Бұл бүкіл кәсіпорынның жұмысының көрсеткіші болып табылатын айналым қаражаты. Олар жоспарланған шығындарды қаржыландыруға, өндіріс пен сатудың қалыпты жұмысына жауап береді.

Активтердің нормалардан тыс болуы тиімсіз жұмыс істеуге, қорларға аландауға, одан әрі операциялық қызметте пайдаланбауға әкеледі. Егер ағымдағы активтер жеткіліксіз болса, бұл кәсіпорынның өз міндеттемелерін толық орындамауына әкеледі. Қазір кез-келген кәсіпорын үшін басты артықшылық-кірісті ұлғайту және бизнесті жүргізу шығындарын азайту. Осы мақсатқа қол жеткізу үшін кәсіпорынның активтерін басқару жөніндегі нақты, тиімді және дұрыс саясатты әзірлеу, ал айналымдағы активтерді басқаруға ерекше назар аудару қажет. Басқару шешімдерінің тиімділігі мен орындылығы тұтастай

алғанда кәсіпорынның тиімділігіне, атап айтқанда: кәсіпорынның өтімділігіне, оның төлем қабілеттілігіне және нәтижесінде кәсіпорынның қаржылық тұрақтылығына әсер етеді.

Ағымдағы активтерді басқару, ең алдымен, оңтайлы мәнді анықтауды, қаржыландыру нұсқаларын әзірлеуді және олардың тиімділігін қамтамасыз етуді қамтуы керек. Ағымдағы активтердің оңтайлы мәні, бір жағынан, кәсіпорынның үздіксіз тиімді жұмыс істеуін қамтамасыз етуі керек, ал екінші жағынан, жұмыс істемейтін ағымдағы активтердің болуын азайтуы керек. Қайтымсыз актив-бұл өткен оқиғалардың нәтижесінде пайда болатын, ұйым бақылайтын, ұйымға экономикалық пайда әкелетін, сенімді бағалауға ие және ұзақ пайдалы қызмет мерзімі оның ұйымның кірісіне қосқан үлесімен анықталатын актив [4].

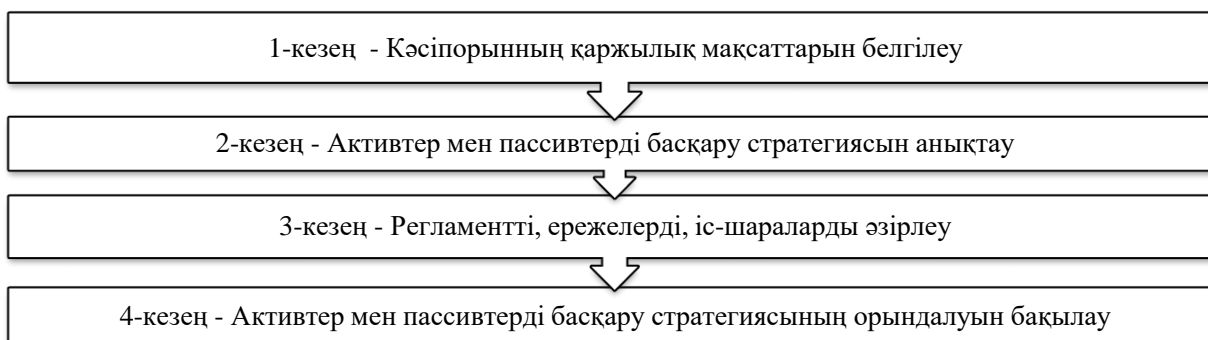
Активтер мен міндеттемелерді басқару бірнеше кезеңнен тұрады.

1-кезең. Ұйымның қаржылық мақсаттарын ресімдеу. Бұл кезеңде қысқа және ұзақ мерзімді кезеңдерде қол жеткізілуі тиіс басым міндеттер айқындалады. Мысалы, бір жылдан кейін кірістің нақты деңгейіне қол жеткізу, ал ұйымның валюталық тәуекелдері минималды болуы керек (рұқсат етілген тәуекелдің шекаралары белгіленеді).

2-кезең. Ұйымның қаржылық мақсаттарына сәйкес активтер мен пассивтер арасындағы теңгерімге қол жеткізуге мүмкіндік беретін активтер мен пассивтерді басқару стратегиясын айқындау (пайда және тәуекелдерге ұшырау деңгейі бойынша). Мұнда негізгі міндет сала мен ұйымның ерекшеліктерін ескере отырып, активтер мен міндеттемелердің оңтайлы арақатынасын есептеу болып табылады.

3-кезең. Активтер мен пассивтерді басқарудың таңдалған стратегиясын іске асыруға мүмкіндік беретін ережелерді, регламенттерді, іс-шараларды, әдістерді әзірлеу. Жауапты менеджерлер тағайындалады.

4-кезең. Активтер мен пассивтерді басқарудың таңдалған стратегиясының орындалуын бақылау (1-сурет).

Сурет 1. Кәсіпорынның активтері мен пассивтерін басқару кезеңдері
Ескерту – авторлармен әдебиет көзі негізінде құрастырылған [5].

Қазіргі кезеңде активтер кез-келген өндірістің маңызды факторларының бірі болып табылады, олардың құрамы мен пайдалану тиімділігі түпкілікті нәтижеге тікелей әсер етеді. Нарықтық экономика жағдайында барлық кәсіпорындар ырғақты және тұрақты жұмыс істеуге мүдделі. Ал жоғары нәтижелерге қол жеткізу үшін нақты құрылымдалған, сенімді және тиімді қаржы активтерін басқару саясаты қажет.

Активтер мен міндеттемелерді басқару — бұл ұйымның активтері мен міндеттемелері арасындағы балансты басқарудың интеграцияланған тәсілі. Бұл әдіс активтер мен пассивтер арасындағы белгілі бір пропорцияларды сақтау есебінен қаржылық тәуекелдерді барынша азайтуға мүмкіндік береді.

Осы тәсілмен негізгі міндет тәуекелдерді азайта отырып, Ұйым қызметінің жоғары қаржылық көрсеткіштеріне қол жеткізу үшін активтер мен міндеттемелерді реттеу болып табылады. Активтерді бақылау міндеттемелерді басқарумен үйлестірілуі керек.

Қорыта келе, активтер мен міндеттемелер арасындағы тепе-теңдікті сақтау ұйым қызметкерлерінің жоғары біліктілік деңгейін талап етеді, өйткені көптеген күрделі есептеу

әдістері қолданылады. Активтер мен міндеттемелерді тиімді басқару үшін, әдетте, ұйымның әртүрлі бөлімшелерінің өкілдерінің болуын қоса алғанда, басқарудың жаңа нысанын құру қажет.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Агеева О. А. Бухгалтерский учет и анализ в 2 ч. / О. А. Агеева, Л. С. Шахматова. – Москва: Издательство Юрайт, 2020. – 273 б.
2. Нұрсейітов Е.О. Ұйымдардағы бухгалтерлік есеп. Оқулық құралы.-«ЛЕМ» баспасы, 2012. - 411 б.
3. К.Т. Тайгашинова. Басқару есебі. Оқулық құралы. – «ЛЕМ» баспасы, 2011. – 211 б.
4. С.Б. Баймұханова Қаржылық есеп. Оқулық. «Экономика» баспасы, 2007. – 145 б.
5. Қ.К. Кеулімжаев, Н.А. Құдайбергенов. Бухгалтерлік есеп теориясы және негіздері. Оқулық. «Экономика» баспасы, 2006. – 158 б.

УПРАВЛЕНИЕ ТЕКУЩИМИ АКТИВАМИ И ПАССИВАМИ ПРЕДПРИЯТИЯ

Беделбаева А.Е., Конысбаева Г.Б.

В статье затронуты вопросы управления текущими активами и пассивами предприятия. Комплексно рассмотрены направления политики управления текущими активами и обязательствами компании, система управления активами предприятия, этапы управления активами и обязательствами, основные методы и приемы. Цель исследования - изучение теоретических и методологических основ формирования и рационального использования активов и пассивов предприятия и выработка предложений по совершенствованию данной системы. Результаты исследования могут быть использованы при формировании, использовании и управлении активами и пассивами предприятия.

Ключевые слова: *предприятие, компания, бухгалтерский баланс, актив, пассив, обязательство.*

MANAGEMENT OF CURRENT ASSETS AND LIABILITIES OF THE ENTERPRISE

A.E. Bedelbayeva, G.B. Konysbayeva

The article touches upon the issues of managing the current assets and liabilities of the enterprise. The directions of the policy of managing the company's current assets and liabilities, the asset management system of the enterprise, the stages of asset and liability management, the main methods and techniques are comprehensively considered. The purpose of the study is to study the theoretical and methodological foundations of the formation and rational use of assets and liabilities of the enterprise and to develop proposals for improving this system. The results of the study can be used in the formation, use and management of assets and liabilities of the enterprise.

Key words: *enterprise, company, balance sheet, asset, liability, obligation.*

UDK 371.311.5

<https://doi.org/10.53355/ZHU.2022.102.1.065>

INCREASING MOTIVATION OF JUNIOR SCHOOLCHILDREN BY INTERACTIVE METHODS

G.K. Baigudanova, A. Adilbayeva

The article is given to the significance of presenting interactive educating strategies into the education process. Interactive learning is a special form of organization of the education process, the essence of which consists in students working together to create teaching resources to solve common but significant problems for everyone, in the exchange of knowledge, ideas, ways of activity. The learning process with the included elements of interactive methods awakens students' interest in the development

of a foreign language space and motivates them to further improve foreign language speech activity. The author considers a variety of interactive approaches, the implementation of which will help to achieve the objective of enhancing educational motivation and obtaining good performance by all pupils.

Key words: *learning foreign languages, teaching methods, interactive methods, problem-based learning, ideological carousel, aquarium, brainstorming method, creative process.*

In modern society, education is considered as a process of individual formation. The research of innovative forms and techniques of teaching is a necessary condition for successful modern education. As a result, in the methodology of teaching foreign languages, significant emphasis is placed on the search for active techniques and modes of instruction that would result in a high level of activity in students' learning activities. The goal of this project is to investigate interactive ways of teaching a foreign language, as well as the unique aspects of their implementation in primary schools. The search for successful techniques of teaching a foreign language to young learners drives the relevance of studying the issue "interactive methods of teaching a foreign language in primary school." Teachers frequently conduct lessons using traditional methods, in which the teacher is the central instrument and pupils are merely passive participants in the educational process. Such methods didn't motivate children to work in the classroom, and you can also observe a loss of interest in the language as a whole.

Modern language education is currently considered as a process of individual formation, the acquisition of certain skills and competencies using in everyday life. Thus, in teaching foreign languages, there is a need to use such systems, methods and technologies of teaching that will ensure the development of cognitive, communicative and many other abilities of students. The pedagogical literature describes many ways of organizing training. In the context of a competence-based approach, they are aimed at developing the cognitive abilities of students and their activity in the learning process. The source of learning can be defined as a personal property that is acquired and developed an organized process of cognition. The forms and methods of the teacher's work that activate the learning process can also act as a source of activity. In the theoretical literature reviews presented by T.S. Panina, G.K. Selevko [1], it is emphasized that a wide range of researchers distinguish interactive teaching methods among the activating methods.

There are numerous classifications of teaching methods in the methodology of teaching foreign languages. We are interested in the one based on which the role of the student is reflected. This traditional classification, proposed by J. Golmit back in the 60s of the XX century, was described in the works of Plaksina [3], and it includes 3 methods:

1. Passive (reproductive) type of training
2. Active learning

3. Interactive learning. The educational process takes place in a setting where all pupils are actively engaged in continual contact. This is self-learning and reciprocal learning (collaborative, group learning in which the learner and the educator are equal topics of learning). The teacher's role is limited to that of facilitator of the learning process and group leader. Before proceeding to the definition of the concepts of "interactive methods" and "interactive learning", you need to find out what the word "interactive" itself means and how it appeared in the practice of teaching. S. S. Kashlev gives the following definition of interactive learning – “this is a unique way of organizing cognitive activity in which all participants in the educational process are involved and conducive learning circumstances are generated”. [4]. V.S. Kukushkin gives the following definition of "interactive approach" - a certain type of student activity associated with the study of educational material during an interactive lesson [4].

"Interactive method" in turn also means interaction when students are in a situation of conversation or dialogue with someone [5]. "Interactive methods" mean such teaching methods in which students interact with each other in equal conditions. These techniques emphasize students' greater contact with the teacher and with one another, as well as the importance of children's participation in the learning process [6]. The basic purpose of interactive learning is for the teacher to create conditions in which the student may find, acquire, and develop knowledge on his or her own.

Classes built in an interactive mode allow each student to participate in solving the problem as much as possible, as a result, communication skills, the ability to cooperate and interact are formed, critical extraordinary thinking develops. One of the types of interactive methods is an educational game, which is especially effective in working with younger schoolchildren, since the educational activity of students at this stage is associated with the assimilation of a large amount of material necessary for the child to successfully carry out educational activities in the future.

Interactive teaching methods also include creative tasks, work in small groups, trainings and others. Subject to the regular use of interactive teaching methods in the classroom and compliance with all the rules and norms of students, productive approaches to mastering information are formed, the fear of making a mistake and making the wrong assumption disappears.

Our research work is related to the use of interactive teaching methods in foreign language lessons in elementary school. The following tasks were assigned to meet the stage's goal:

1. Study the methodical literature of the teacher, the work program developed by him for the presence of interactive methods and techniques;
2. Visit the teacher's lessons and analyze his activities;
3. Develop a questionnaire to identify the level of motivation of students to learn English;
4. Conduct a survey and analyze the data obtained.

Our goal was to conduct two questionnaires among students both at the start and at the end of the research to compare the dynamics of changes in pupils' motivation. The questionnaires were conducted among students of the 3rd grade (23 people) to identify the level of motivation of students to learn the language, what is not enough for children in the classroom for a successful learning process. The questionnaire was presented in the form of selective questions and consisted of 15 questions. In the survey, we were especially interested in questions concerning how interactive methods affect the motivation of young learners. These are questions such as: What kind of activities in English classes do you like?; What English lessons are you interested in? etc.

As part of this study, we held English lessons. In our lessons, we used various interactive methods, with game methods, since the game is the most suitable form of work with primary schoolchildren. One of our interactive lessons is given below:

"In the shop"

Aim: to learn to use polite phrases of request, to learn to use grammar correctly, as well as to activate the knowledge of the studied vocabulary on the topic "Food".

One pupil is selected as a seller, the rest of the children line up one after the other as buyers. The following dialog should result:

- Greetings in the morning, evening, and afternoon!
- Hi! Is it okay if I enter?
- Please enter. I'm delighted to see you.
- Thank you very much.

– Goodbye! In the course of the study, we formulated and developed two main tasks, the realization of using interactive methods and educational games in the classroom. The data obtained during the formative stage showed that interactive lessons are most preferred by children and contribute to better assimilation of the material.

We obtained and analyzed data and came to conclusion that the motivation of learning English among primary the percentage has risen to 87 percent. Interactive ways of teaching a foreign language in elementary school were studied in our research. Using interactive teaching approaches to teach a foreign language involves the joint solution of problems, the creation of life situations, the use of educational games. The work is carried out jointly by all members of the group, any participant's influence over the educational process is excluded. It follows from this that the organization of the lesson in the form of interactive learning makes it possible to make the learner a participant in the educational process.

The purpose of interactive teaching of pupils' involvement with foreign languages. As a result, communication is the most crucial aspect of this type of activity. Children learn to "take on

different roles", to communicate in a couple, a group, to imagine situations, to perform their own actions, to analyze their work and the work of the group.

To analyze the success of the application and implementation of the strategy during the final stage. of the interactive techniques proposed by us, a control diagnosis of the activities of teachers and students was carried out in the form of a questionnaire. The questions were partially repeated must be able to recognize the dynamics of change. The findings of the final diagnostics led us to believe that the that the level of motivation for learning activities among students increased due to the changes we proposed in the organization of the teacher's work in the classroom. The data obtained indicate the effectiveness of the use of interactive methods of teaching a foreign language in primary school.

REFERENCES:

1. Burlakova I. I. The use of interactive technologies in foreign language lessons in high school / Foreign language education in pre-university educational organizations of the Ministry of Defense of the Russian Federation traditions and innovations. – M.: Chancellor, 2017. – P. 421-428.
2. Pirozhkova A. O. Teaching English to younger schoolchildren taking into account psychological characteristics / A. O. Pirozhkova/Problems of modern pedagogical education, 2014. – No. 44-1. – P. 199-207.
3. Teshebaev A. K., Borkoshev M. M. The formation of patriotism in preschool children in local history / Science, new technologies and innovations of Kyrgyzstan, 2016. – No. 8-1. – P. 154-155.
4. Tsyban L. A. Problems of teaching a foreign language in primary school / A young scientist, 2017. – № 7(141). P. 506-509.
5. Davydov, V. V. Subject activity and ontogenesis of cognition / V. V. Davydov, V. P. Zinchenko /Questions of psychology. – No. 5. – Moscow: НИИТ МГАФК, 1998. – P. 11-29.
6. Panina, T. S. Modern ways to activate learning: studies. manual for students. higher. studies. Institutions / T. S. Panina, L. N. Vavilova; edited by T. S. Panina. – M.: Publishing Center "Academy", 2006. – P. 176.

ИНТЕРАКТИВТІ ӘДІСТЕР АРҚЫЛЫ БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ АҒЫЛШЫН ТІЛІН ҮЙРЕНУГЕ ДЕГЕН ҒЫНТАСЫН АРТТЫРУ

Байгуданова Г.К, Адильбаева А.

Мақала оқытудың интерактивті әдістерін оқу процесіне енгізудің маңыздылығына арналған. Интерактивті оқыту - бұл оқу процесін ұйымдастырудың ерекше формасы, оның мәні барлық мәселелер үшін маңызды білім, идея, іс-әрекет тәсілдерімен алмасу үшін оқушылардың оқу материалын игерудегі бірлескен іс-әрекеті. Интерактивтіліктің элементтері қосылған оқу процесі мектеп оқушыларының шеттілдік кеңістікті игеруге деген қызығушылығын оятады және оларды шетел тіліндегі сөйлеу әрекетін одан әрі жетілдіруге итермелейді. Автор мақсатқа қол жеткізуге ықпал ететін бірқатар интерактивті әдістерді қарастырады – оқу процесінің мотивациясын арттыру, барлық оқушылардың жоғары үлгеріміне қол жеткізу.

Кілт сөздер: *шетел тілдерін үйрену, оқыту әдістері, интерактивті әдістер, проблемалық оқыту, идеологиялық карусель, аквариум, мизга шабуыл әдісі, шығармашылық процесс.*

ПОВЫШЕНИЕ МОТИВАЦИИ К ИЗУЧЕНИЮ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА У МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ ПОСРЕДСТВАМ ИНТЕРАКТИВНЫХ МЕТОДОВ

Байгуданова Г.К, Адильбаева А.

Статья посвящена важности внедрения интерактивных методов обучения в образовательный процесс. Интерактивное обучение - особая форма организации учебного

процесса, суть которой заключается в совместной деятельности учащихся по освоению учебного материала для решения общих, но значимых для всех задач, в обмене знаниями, идеями, способами деятельности. Процесс обучения с включенными элементами интерактивности пробуждает у школьников интерес к освоению иноязычного пространства и мотивирует их к дальнейшему совершенствованию иноязычной речевой деятельности. Автор рассматривает ряд интерактивных методов, внедрение которых будет способствовать достижению цели – повышению мотивации учебного процесса, достижению высокой успеваемости всеми учащимися.

Ключевые слова: *изучение иностранных языков, методы обучения, интерактивные методы, проблемное обучение, идеологическая карусель, аквариум, метод мозгового штурма, творческий процесс.*

ЭОЖ 81'25

<https://doi.org/10.53355/ZHU.2022.102.1.066>

АУДАРМАШЫНЫҢ КӘСІБИ ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Мақатаев Е.А.

Қазіргі заманғы жоғары білім беру жүйесі міндеттерді қоюдағы басымдықтардың өзгеруімен және дәстүрлі білім тәсілінен жаңа, құзыреттілікке көшумен сипатталады. Дәстүрлі тәсілден айырмашылығы, оның мақсаты белгілі бір білім, дағды жиынтығын игеру болды, құзіреттілік практикаға бағытталған және оқыту нәтижесіне бағытталған. Оқу бағдарламасына белгілі бір жоспарланған мақсаттар (сипаттамалар) қойылады – студент оқуды аяқтағаннан кейін "шығу кезінде" не біледі және не істей алады. Аудармашының кәсіби портретін құзыреттілік көзқарас тұрғысынан талдауға талпыныс жасалды. Маман портретіне тән құзыреттіліктерге шолу жасалады: негізгі, кәсіби, әлеуметтік; лингвист-аудармашы портретінің кәсіби құрамдас бөлігі талданады, оның құрылымдық құрамы анықталады: құзыреттіліктер, арнайы дағдылар, ерекше тұлғалық қасиеттер және моральдық-этикалық компонент.

Кілт сөздер: *кәсіби құзыреттілік; лингвист-аудармашы; құзыреттілік тәсілі; құзыреттер.*

XX ғасырдың соңы мен XXI ғасырдың басында орын алған білім беру сипатындағы елеулі өзгерістер (оның бағыты, мақсаты, мазмұны) оны тұлғаның еркін дамуына, болашақ маманның шығармашылық бастамасына, дербестігіне, ұтқырлығына көбірек бағыттауда. Осыған орай, білім, білік, дағды түріндегі дәстүрлі білім беру іс жүзінде таусылды деген қорытынды жасауға болады. Білім берудің бұл парадигмасын тек білімді ғана емес, сонымен қатар өз білімін қолдана алатын қоғамды дайындау қажеттілігінің көрінісі болып табылатын құзыреттілік көзқарас тұрғысынан қайта қарау керек.

Құзыреттілік тәсілдің негізгі идеясы білім берудің негізгі нәтижесі жеке білім, білік және дағды емес, адамның әртүрлі әлеуметтік маңызды жағдайларда тиімді және өнімді әрекетке қабілеттілігі мен дайындығы болып табылады. Бұл тәсіл адамның білімін үнемі толықтыруға және жаңартуға, іскерліктер мен дағдыларды жетілдіруге, олардың іс-әрекет процесінде және болашақ кәсіби іс-әрекеті үшін қалыптасатын құзыреттіліктерге шоғырлануы мен айналуына деген қажеттіліктерін қалыптастыруды көздейді.

Аудармашының кәсіби құзыреттілігін қалыптастырудың дидактикалық жүйесі білімгерлерде мамандықтың қажеттіліктерімен және одан әрі кәсіби өзін-өзі дамыту мүмкіндіктерімен айқындалатын кәсіби маңызды құзыреттер кешенін дамытуға бағытталған [1].

Аударма құзіреттілігі – аудармашыға тіларалық және мәдениетаралық қарым-қатынас актісін жүзеге асыруға мүмкіндік беретін кәсіби дағдылар мен дағдыларды қамтитын күрделі көп өлшемді лингвокогнитивтік категория. Әртүрлі зерттеушілер аударма құзіреттілігінің әр түрлі құрамдас бөліктерін ажыратады, бірақ аударма құзіреттілігінің тұтас тұжырымдамасын

жасаудағы еңбегі В.Н. Комиссаров «Кәсіби аударма құзіреттілігін қалыптастыру барысында «қалыпты», аудармашы емес тұлғадан бірқатар айырмашылықтары бар ерекше тілдік тұлға қалыптасады. Бұл айырмашылықтар сөйлеу коммуникациясының барлық негізгі аспектілерінде: лингвистикалық, мәтін құраушы, коммуникативті, тұлғалық және кәсіптік жағынан ашылады» деп айтқан [2]. Осылайша, В.Н. Комиссаровтың айтуынша, аударма құзіреті аудармашының лингвистикалық, мәтін құраушы, коммуникативті, техникалық және тұлғалық ерекшеліктерін қамтиды.

Аудармашының тілдік құзыреттілігі ана тілінде сөйлеушіге тән тілді меңгерудің барлық аспектілерін қамтиды, бірақ сонымен қатар ол бірқатар ерекше белгілерді де білдіреді. Аудармашы тілдің жүйесі, нормасы мен қолданысы туралы, оның сөздік қоры мен грамматикалық құрылымы туралы, сөйлеу сөйлемдерін құру үшін тілдік бірліктерді қолдану ережелері туралы есте сақтауы керек. Ол аударма процесіне қатысатын екі тілде де қабылдаушы және өнімді түрде осы құзыретке ие болуы керек.

Зерттеудің тәсілдері. Тілдің көмегімен адамдардың қарым-қатынасы ерекше, күрделі түрде жүзеге асады, тілді жеткілікті білу қарым-қатынас жасаудың бір шарты ғана. Коммуникаторлар айтылымның лингвистикалық мазмұнын қарым-қатынас ортасынан және дүние туралы бұрынғы тәжірибе мен білімнен алған ақпаратпен толықтырады, т.б. негізгі білім. Адамның қарым-қатынасқа түсу қабілеті – бастапқы білім негізінде олардың толық мазмұны туралы сөйлеу мәлімдемелерінен дұрыс қорытындылар қалыптастыру – оның коммуникативтік құзыреттілігін құрайды. Ол мәлімдемелер мен мәтіндердің мағынасын түсіндіру қабілетін ғана емес, сонымен қатар «аударма рецепторларының тұжырымдық мүмкіндіктерін түпнұсқа мәтіндегі мәлімдемелерге жобалау мүмкіндігін» де қамтиды [3].

Коммуникативтік тапсырмаға және қарым-қатынас жағдайына сәйкес әртүрлі типтегі мәтіндер құра білу, мәтіннің дұрыс құрылымын қамтамасыз ету, мәтіннің тілдік бірліктерін тілде сөйлеу бірліктерін құру ережелері бойынша пайдалану, орнын бағалай білу және мәтіннің жеке бөліктерінің арақатынасы және мәтінді тұтас сөйлеу ретінде қабылдау мәтін құраушы құзыретті құрайды. Аудармашының мәтін құрау құзыретіне жоғарыда сипатталған дағдылардан басқа екі тілде мәтін құрудың жалпы стратегиясындағы айырмашылықтарды білу де кіреді.

Аудармашының кәсіби құзіреттілігі кейбір жеке қасиеттерді де қамтиды. Аударма – ақыл-ой әрекетінің күрделі түрі, оны жүзеге асыру ерекше психикалық ұйымдастыруды, икемділікті, зейінді тез ауыстыруды, бір тілден екінші тілге, бір мәдениеттен екінші мәдениетке ауысуды қажет етеді.

Аудармашы әртүрлі тақырыптағы мәтіндерді аударуы керек, сондықтан оған қызығушылықтың кеңдігі, эрудиция және жақсы оқу, білімін үнемі байыта білу, әртүрлі анықтамалықтарды және басқа ақпарат көздерін пайдалана білу қажет. Аудармашы үшін оның моральдық-этикалық көзқарастары маңызды.

Нәтижелер және оларды талдау. Аудармашының техникалық құзыреті аударма қызметін орындауға қажетті білім, білік және дағдыларды қамтиды. Ең алдымен, бұл аударма стратегиялары, аударма әдістері және трансформациялар туралы білім.

Басқа зерттеушілер аударма құзіреттілігінің сәл өзгеше құрамдастарын анықтайды. Біріншіден, бұл лингвистикалық құзіреттілік – екі тілді арнайы білу, басқа адамдардың және өзінің сөйлеу әрекетінің бағдарламасын жасау үшін қажетті вербалды және вербалды емес құралдар саласындағы білім, білік және дағдылардың жиынтығы. Жалпы алғанда, лингвистикалық құзыреттілік адамның шетел және ана тілдерін кәсіби қарым-қатынас құралы ретінде қолдану қабілетін көрсетеді.

Операциялық құзыреттілік, яғни. аударма технологиясын білу аударма құзіреттілігінің маңызды құрамдас бөлігі болып табылады. Ол аударматану саласындағы теориялық білімді ғана емес, сонымен қатар трансформациялар мен аударма әдістерін білуді, түпнұсқа тілдегі мәтіндер мен түпнұсқа тіліндегі мәтіндер арасындағы лексикалық, грамматикалық және стилистикалық сәйкессіздіктерге байланысты аударма қиындықтарын жеңу үшін оларды дұрыс таңдап, дұрыс пайдалана білуді болжайды. мақсатты тіл [4].

Әлеуметтік-мәдени құзыреттілік – коммуниканттардың мәдени ерекшеліктерін ескере отырып, мәлімдемелердің мағынасын түсіндіре білу, сәйкес мәдениеттер шеңберінде тапсырыс беруші мен алушының коммуникативті жағдайларын талдау қабілеті. Әлеуметтік-мәдени құзыреттілікке аймақтық және мәдени құрамдас бөліктер кіреді, басқаша айтқанда, бұл құзыреттілік екітілді қатынас кезінде аудармашыға лингвоэтникалық кедергіні жеңуге көмектесетін лингвистикалық және экстралингвистикалық білімдер болып табылады.

Болашақ аудармашы өз білімінің мақсаты аударма функцияларын жүзеге асыруға мүмкіндік беретін және олардың негізінде кәсіби біліктіліктің жоғары деңгейіне жетуге мүмкіндік беретін кәсіби маңызды құзыреттерді қалыптастыру және дамыту болуы керектігін білуі керек.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Инютин Н.Г. Формирование информационно-технологической компетенции будущего «переводчика в сфере профессиональной коммуникации»: дис. ... канд. пед. наук. – Н.Новгород, 2006. – Б. 132
2. Комиссаров В.Н. Современное переводоведение. Учебное пособие. – М.: ЭТС, 2002. – Б. 326
3. Комиссаров, В.Н. Теоретические основы методики обучения переводу – М.: Рема, 1997. – Б. 32
4. Королькова С.А. Текстологическая модель обучения письменному переводу студентов языковых вузов: На материале французского языка: дис. ... канд. пед. наук: – Волгоград, 2006. – Б. 59

ФОРМИРОВАНИЕ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ КОМПЕТЕНЦИИ ПЕРЕВОДЧИКА

Мақатаев Е.А.

Современная система высшего образования характеризуется сменой приоритетов в постановке задач и переходом от традиционного знаниевого подхода к новому, компетентностному. В отличие от традиционного подхода, целью которого было усвоение определенного набора знаний, умений и навыков, компетентностный более практикоориентирован и нацелен на результат обучения. В учебную программу закладываются определенные планируемые цели (характеристики) – то, что студент будет знать и уметь «на выходе» – по окончании обучения. Предпринята попытка анализа профессионального портрета переводчика с точки зрения компетентностного подхода. Дается обзор компетентностей, присущих портрету специалиста: ключевые, профессиональные, социальные; анализируется профессиональная составляющая портрета лингвиста-переводчика, определен ее структурный состав: компетенции, специальные умения, особые личностные характеристики и морально-этический компонент.

Ключевые слова: профессиональная компетентность; лингвист-переводчик; компетентностный подход; компетенции.

FORMATION OF THE PROFESSIONAL COMPETENCE OF THE TRANSLATOR

Ye.A. Makataev

The modern system of higher education is characterized by a change of priorities in setting tasks and a transition from the traditional knowledge approach to a new, competence-based one. Unlike the traditional approach, the purpose of which was to assimilate a certain set of knowledge, skills and abilities, the competence approach is more practice-oriented and focused on learning outcomes. The curriculum includes certain planned goals (characteristics) – what the student will know and be able to "exit" – upon graduation. An attempt is made to analyze the professional portrait of a linguist-translator from the point of view of the competence approach. An overview of the competencies inherent in the portrait of a specialist is given: key, professional, social; the professional component of the portrait of a

linguist-translator is analyzed, its structural composition is determined: competencies, special skills, special personal characteristics and moral and ethical component.

Key words: *professional competence; translator; competence approach; competencies.*

ӘОЖ 94

<https://doi.org/10.53355/ZHU.2022.102.1.067>

XX ҒАСЫРДЫҢ ЕКІНШІ ЖАРТЫСЫНДАҒЫ ЖАПОНИЯ ЖӘНЕ ОНЫҢ ДАМУ ФЕНОМЕНИ

Нұрланова Г.Н.

Мақалада тақырыптың өзектілігі айқындала отырып, Жапонияның екі дүниежүзілік соғыс аралығындағы агрессивті сыртқы саясаты (фашизмнің келуі) және екінші дүниежүзілік соғыстан кейінгі халықаралық қатынастар жүйесіндегі орны көрсетілген. Сондай-ақ XX ғасырдың 40-шы жылдарындағы реформаларға үлкен мән беріліп, қазіргі Жапония және оның феномені, әлеуметтік-экономикалық дамудың жапондық моделі мәселелеріне талдау жасалған. Жапония тарихы, әсіресе, оның жаңа және қазіргі дәуірдегі даму жолы зерттеушілер тарапынан үлкен қызығушылыққа ие. Өйткені Еуропа елдері ғылыми-техникалық революциямен тұспа-тұс келген дамудың жаңа сатысына түскен кезде, Шығыс Азия елдері әлі патриархалдық-феодалдық құрылыстың ықпалында еді. Ал Жапония Шығыс Азия елдерінің ішінде Батыстан келген индустриалдық даму ерекшеліктерін бірінші болып қабылдады және әлеуметтік-экономикалық, саяси тұрғыдан толық трансформацияланды. Оның даму феноменін түсінуде әлі де зерттеуді қажет ететін мәселелердің бар екендігі белгілі. Қазіргі Жапония – қарқынды дамып келе жатқан мемлекет және экономика жоғары өсу қарқынымен сипатталады. Ғылыми-техникалық стандарт – Жапонияны болашақтың ғылымы мен техниканың орталығына айналдырды. Жапон феномені Конфуций патернализмі принциптеріне негізделген жоғары корпоративтік еңбек мәдениетін қамтиды. Мақала тарихқа қызығушы қауымға және ғылыми қалың көпшілікке арналған.

Кілт сөздер: *дүниежүзілік соғыс, фашизм, халықаралық қатынастар, реформа, экономика, Жапония.*

Жапония тарихы, әсіресе, оның жаңа және қазіргі дәуірдегі даму жолы зерттеушілер тарапынан үлкен қызығушылыққа ие. Өйткені Еуропа елдері ғылыми-техникалық революциямен тұспа-тұс келген дамудың жаңа сатысына түскен кезде, Шығыс Азия елдері әлі патриархалдық-феодалдық құрылыстың ықпалында еді. Ал Жапония Шығыс Азия елдерінің ішінде Батыстан келген индустриалдық даму ерекшеліктерін бірінші болып қабылдады және әлеуметтік-экономикалық, саяси тұрғыдан толық трансформацияланды. Оның даму феноменін түсінуде әлі де зерттеуді қажет ететін мәселелердің бар екендігі белгілі.

Бірінші дүниежүзілік соғыс Жапонияны экономикалық және саяси жағынан нығайтты. Азиядағы соғыстан кейін еуропалық бәсекелестер әлсіреп, аймақтағы жапон капиталы нығайған болатын. Экономикалық даму континенталды бағытта агрессивті сыртқы саясатты жалғастыруға негіз болды. 20-жылдар сыртқы саясаттың қалыпты кеңеюімен ерекшеленді. Бұл Азия-Тынық мұхиты аймағында болашақ агрессияны күшейтуге қолайлы болды.

Ішкі саяси даму, әсіресе әскери ортада қоғамдық өмірдің радикалдануына алып келді. Саяси аренада «жас офицерлер» пайда болады. Олардың ықпалы 30-жылдардың басында арта түсті. Олардың мақсаты – елде диктатураны орнату және агрессивті сыртқы саясат жүргізу. Осының нәтижесінде Жапонияда әскери радикализм үстемдік етті. Үйірмелер әскери-монархиялық диктатураға бет бұрды. Экономикалық және саяси мүдделер жапон монополиялары мен кәсіби әскери күштермен тығыз байланысты болды.

Осы одақтың мақсаттарының бірі – шетелдік аумақтарды басып алу арқылы сыртқы нарықтарды жаулап алу. Бірінші орынға әскери күш шығады.

Соғыстан кейінгі кезеңде Жапония өте тез және дәйексіз либералды реформаларды жүргізді. 1925 жылы ер адамдар үшін «жалпыға бірдей» сайлау құқығы енгізілді. Сонымен қатар, құқық әр түрлі ескертпелермен шектелді. 1928 жылы үкімет солшыл ұйымдарға тыйым салды. Парламент шамалы рөл атқарды. Үкіметтің өзі заң шығарды. Конституция үкіметтің парламент алдындағы жауапкершілігін белгілемеді. Үкімет империялық жарлыққа жүгініп, парламентті тарату мүмкіндігіне ие болды. «Жас офицерлер» сияқты әртүрлі фашистік ұйымдар көбейіп, нығая түсті. 1927 жылы генерал Танаканың кабинеті билікке келді. 1932 жылы «жас офицерлер» көтеріліс жасады. Үкімет олармен мүдделес болды: партияның кабинеті таратылып, орнына генералдар мен адмиралдар келді.

Кез-келген саяси режим әрқашан әлеуметтік негізге тікелей байланысты. XX ғасырдың бірінші жартысында демократиядан кету жалпыға дерлік бірдей болып келді. Дәл сол кезде «фашизм» сияқты түбегейлі жаңа саяси құбылыс пайда болды. Фашизм мемлекеттік саясаттың дәрежесіне көтерілген әлеуметтік және ұлтшылдық демагогияға тән нәрсе. Фашизмнің орнауы демократияның жойылуына және ашық террорлық диктатураның орнатылуына әкелетін түбегейлі бетбұрыс. Фашизмнің орнауында мемлекеттік биліктің таптық сипаты және әлеуметтік-экономикалық жүйенің сипаты өзгермейді. Жапонияда фашизм өзінің туын көтеретін императорға тағзым етті. Императордың атынан саясат елдің ішінде де, одан тыс жерлерде де жүргізілді.

1933 жылы Жапония Ұлттар Лигасынан шығып, Қытайға басып кірді. Екі рет КСРО-ны басып алуға әрекет жасалды. 1936 жылы Жапония нацистік Германиямен Анти-Коминтерндік келісімге қол қойды. 1937 жылы Қытаймен соғыс басталады. Жапония «ұлы ұлт» идеяларын және Азияда «жаңа тәртіптің» құрылуын бастады[1].

Екінші дүниежүзілік соғыстың басталуымен Жапония Азия-Тынық мұхиты аймағында үстемдік орнатуды жоспарлады. Қытайдағы соғыс қатыгездікпен жүрді. Іс-әрекеттің негізі Оңтүстік бағыт болды. Еуропа елдері капитуляция жарылап, енді ешкім Үндіқытайды жаулап алуға араласпады. Жапония «Шығыс өркендеуі» ұранымен империя құра бастады. 1941 жылы желтоқсанда жапондар Тынық мұхитындағы Перл-Харбор әскери базасын талқандады, сөйтіп Жапония АҚШ-пен соғысып жатты. Соғыс жүргізу жапон экономикасында үлкен шиеленісті тудырды. Ұзаққа созылған дағдарыс басталды. Қытайдағы соғыстиімсіз бола бастады. Жапон әскерінің байланысы Қиыр Шығыстан және Азия-Тынық мұхиты аймағының оңтүстік-шығысынан үлкен қашықтықта созылды. Соғыстың соңына қарай Жапонияның өзінде ішкі жағдай шиеленісе түседі. АҚШ әскерлері жапондарды соғыс алаңына итермелеп, елге тез жақындап келе жатты. 1945 жылы сәуірде Кеңес Одағы 1941 жылы жасалған бейтараптық пактіні жоққа шығарды. 1945 жылы тамызда Жапония атомдық бомбылануға ұшырады. 1945 жылы тамызда Кеңес әскерлері Маньчжуриядағы Квантунг армиясын жеңді. 1945 жылы тамызда Жапония капитуляцияланды. Фашистік әскери режим жеңілді. Милитаристер жеңілді.

Жапонияны АҚШ әскері басып алды. Соғыстан кейінгі Жапонияда түбегейлі реформаларды жүзеге асыру үшін генерал Д.МакАртур басқаратын одақтық кеңес құрылды. Елдің бүкіл құрылымын қайта құру басталды. Демократиялық реформалар көппартиялы жүйенің жандануына әкелді. Жаңа конституция қабылданып, парламент сайланды. Реформалар елдің демилитаризациясына алып келді және императордың құқықтары шектелді. Білім беру жүйесі қайта қаралды. Ірі монополиялардың мүмкіндіктері шектеулі болды. 1948-1949 жылдары аграрлық реформа жүргізілді, бұл үлкен жер иелігін алып тастады және осылайша самурайлық қалдықтарының экономикалық жағдайына толықтай нұқсан келтірді. Бұл түбегейлі реформалар Жапонияның жаңа дәуірге шығуына жағдай жасады. Капиталистік даму мен реформа дағдылары жедел экономикалық жаңғыруға, оның қарқынды әрі қарай дамуына ықпал етті. Бұған елде еуропалық-американдық стильдегі демократияның орнауы ықпал етті.

Қазіргі Жапонияда – конституциялық монархия. Мемлекеттік биліктің жоғарғы органы және ең жоғарғы заң шығарушы органы – Өкілдер палатасы мен Кеңесшілер палатасынан тұратын парламент. Атқарушы билікті кабинет жүзеге асырады. Парламент маңызды рөл атқарады – ол бюджет қабылдайды, конституцияға өзгертулер енгізеді және халықаралық шарттарды ратификациялайды[2].

Қазіргі Жапония – қарқынды дамып келе жатқан мемлекет. Экономика жоғары өсу қарқынымен сипатталады (АҚШ-қа қарағанда жоғары). Бірінші дәрежелі сала – бұл әлемдік нарықтағы бәсекеге ең қабілетті сала. Ғылыми-техникалық стандарт – Жапонияны болашақтың ғылымы мен техниканың орталығына айналдырды. Аграрлық сектор – елді азық-түлікпен қамтамасыз етеді. Ультрамодерн инфрақұрылымы – бүкіл Жапонияны қамтиды.

Жапон феномені Конфуций патернализмі принциптеріне негізделген жоғары корпоративтік еңбек мәдениетін қамтиды. Самурай кодексі барлық деңгейдегі заманауи жұмысшылардың этикасына айналды. Мысалы, жапондық клерктер «портфельді самурай» деп аталады. Компанияның өркендеуі – әр қызметкердің қамы. Компания басшысы – бұл бүкіл команда үшін ерекше «әке». Жапония мемлекеті – қоғамның мүдделерін қорғайтын белсенді саяси және құқықтық институт. Жапония жаһандық экономикалық және ғылыми кеңістіктегі жаңа нәрсені алу дәстүрін жалғастыруда. Қаржы және банк жүйесі тұрақты. Император Аматерасу құдайының ұрпағы ретінде құрметті саналады. Қазіргі Жапонияда дәстүрлілік модернизациямен қатар жүреді. Жапон қоғамының әлеуметтік-психологиялық жайлылығы таптық күресті экономикалық негізде жойып отыр. Үйлесімділік пен өркендеу қазіргі Жапонияның құбылысы (феномені) [3].

Жапония – қазіргі әлемдегі екінші ірі экономикалық держава. Дәл осы ерекшелік оның сыртқы саяси көзқарастарының қалыптасуында басты орын алады. Әлемдік қауымдастыққа қатысты саяси бағытта Жапония прагматизммен анықталады – таза экономикалық мақсаттылық, содан кейін нақты саяси мақсаттар. Жапония ІІМ ресми саясаты Токио халықаралық міндеттемелерін ескере отырып жүзеге асырылады.

Жапония мен АҚШ әскери-саяси одағының мәселесін қарастырайық. Соғыстан кейін бірден әскери-оккупациялық бақылауды қолдана отырып, Америка Құрама Штаттары Жапонияның сыртқы саясатын анықтай алды. Қазіргі Жапония Америка Құрама Штаттарына ресми түрде адал бола отырып, өзінің мүдделерін бейресми түрде қорғайды, олар әрқашан американдықтармен сәйкес келе бермейді. Соғыстан кейінгі кезеңде жапон-американ қатынастары Жапонияның рөлін арттыру бағытында айтарлықтай өзгерістерге ұшырады. Америка Құрама Штаттары әскери-саяси тұрғыдан Қиыр Шығыстағы жалғыз ірі одақтас ретінде Жапонияға мұқтаж. Жапония, өз кезегінде, Қытай мен Солтүстік Корея сияқты көршілерден американдық «ядролық қолшатырды» алғысы келеді.

Токио халықаралық аренадағы сауда және қаржылық қатынастар мәселелерінде АҚШ-қа қалыпты әсер етеді[4].

Жапонияның сыртқы саясаты оның әлемдік энергетикалық нарықтың тұрақтылығын қолдауға деген қызығушылығына негізделген. Тағы бір мақсат – әлемнің негізгі аймақтарында халықаралық деңгейде Жапонияға саяси қолдау иелену. Сыртқы саясат елдің әлемдегі саяси-экономикалық әсерін нығайтуға көмектесуі керек. Токиодағы осы мақсаттарға жетудің бір тәсілі – БҰҰ Қауіпсіздік Кеңесінің тұрақты мүшесі мәртебесіндегі Жапонияның Біріккен Ұлттар Ұйымындағы рөлінің артуы. Осыған байланысты көптеген мемлекеттерді өз тарапына тарту және олардың қолдауына жүгіну Жапония сыртқы саясатының жалпы бағыты болып табылады.

Соғыстан кейінгі жылдары Жапония Азия елдерімен байланыс орнатуға мәжбүр болды. Бұл, әсіресе Екінші дүниежүзілік соғыс кезінде жапондық әскери күштерден зардап шеккен елдермен қиын болды. Жалпы, бұл саясатты «Азияға оралу» деп атауға болады. Қытайдың, Кореяның, Индоқытайдың және Азияның басқа елдерінің халқы бұрынғы агрессордың сыртқы саясатына ауыр үн қатуда. Жапония зардап шеккен елдерге экономикалық көмек көрсетуге мәжбүр болды. Жаңа дипломатия сәттілік әкелді. Жапония Азия елдерімен тығыз экономикалық байланыс орната алды. Жапония Қиыр Шығыс және

Оңтүстік-Шығыс Азия елдерімен екіжақты келісімдер және әртүрлі аймақтық ұйымдар деңгейінде ынтымақтастық жасайды. «Азияға оралу» жүзеге асты.

Соңғы жылдары Жапония сыртқы саясатында Орталық Азия ерекше орын алууда. Бұрынғы КСРО елдерінің ішінде Жапонияның Ресейден кейінгі ең ірі саяси және экономикалық серіктесі – Қазақстан. Жалпы, Токионың Орталық Азия бағытындағы қызметі оның Азияның көшбасшысы болуын және «өркендеуді қамтамасыз ету» стратегиясын басшылыққа алатындығымен байланысты. Жапония аймақ мемлекеттерін өзінің ықпал ету саласына тартуға тырысады және АҚШ пен Еуропалық Одақтан озып, бұл аймақтағы ең ірі индустриалды елдердің бірі болуға тырысады. «Өркендеуді қамтамасыз ету» стратегиясының негізгі мақсаты – одақтас мемлекеттерді табу.

Жапонияның жаңа дипломатиялық концепциясы «Еуразиялық дипломатия» деп аталады. Бұл тұжырымдама саяси диалогты, экономикалық ынтымақтастық пен аймақтағы жағдайды тұрақтандыруды қарастырады. Жапонияның сыртқы саясаты 90-жылдары «Жібек жолы дипломатиясының бағдарламасымен» толықтырылды. Мұнда үш негізгі бағыт ерекшеленеді: энергетика, құрлықаралық көлік жүйесі және телекоммуникация. Жобаның өзегі – жаһандық және аймақтық мүдделерді жинақтау және табиғи ресурстарды игеру[5].

Әлеуметтік-экономикалық дамудың жапондық моделі. Бұл модельге Шығыс және Оңтүстік-Шығыс Азияның бірқатар елдері кіреді. Бұл елдер көптеген жолмен батыстық капиталистік стандарттарға жақындады. Олар еркін нарықтың абсолютті үстемдігімен сипатталады. Бұл елдерде мемлекет қамқоршы рөлін атқарады. Маркетинг өнері маңызды рөл атқарады. Жапония күрделі мәселелерді оңтайлы шешудің үлгісін көрсетті. Мемлекет бұл модельде экономикалық қиындықтарға дереу жауап береді және нарықты реттеу үшін қажетті шараларды қолданады. Ол кез-келген кәсіпорын арқылы тікелей экономикаға тартылмайды, бірақ сонымен бірге ол экономикалық жағдайға иелік етеді және оған әсер етеді. Бұл үлгідегі елдер өркениетті мемлекеттің барлық белгілерін иемденеді: демократия институттары, құқықтық және басқа стандарттар. Жапония Шығыста қалып, «өз бет-бейнесін» жоғалтқан жоқ[6].

Басқа елдер де жапондықтардың жолымен жүреді. Олар ұлттық нарықтық қатынастардағы нарықтық қатынастардың үстемдігімен сипатталады. Жапондық модельге ең жақын «Азия жолбарыстары»: Оңтүстік Корея, Тайвань, Малайзия, Сингапур. Жапондық модельде Батыс капиталистік құрылымының дәстүрлері мен элементтері үйлесімді түрде біріктірілді. Синтез құбылысы және сапалы жаңа стандарт пайда болды.

Бастапқы сатысында Жапония мен жаңадан индустриалды дамуға түскен елдердің экономикалық негізі бірдей. Жапондық үлгідегі елдердің экономикалық дамуы келесі принциптерге негізделеді:

1. Экономиканы қатаң мемлекеттік реттеу; басым міндеттерді шешу үшін барлық ресурстарды жұмылдыру.
2. Қуатты жинақтау мен инвестициялау қорын құруға экономиканың айқын бағыты.
3. Ғылыми-техникалық прогресті дамыту үшін шетелдік капиталды тарту.
4. Өнім сапасы мен сыртқы нарықтағы бәсекелестікті үнемі жақсарту мүмкіндіктері бар ірі ұлттық монополияларды құру.

Бұл модельдің шығыс азиялық құралы философиялық, діни және моральдық құндылықтар негізінде белгілі бір тарихи және табиғи жағдайларда қалыптасқан халықтың психологиялық дәстүрлерін кеңінен қолдану болып табылады. Халықтың ең маңызды еңбек қасиеттеріне еңбек тәртібі мен ұжымшылдық сезімі жатады. Жапон менеджмент жүйесін басқа әлеуметтік ортасы бар елдерге механикалық жолмен беру әрекеті болып табылады. Жапонияның өзінде сияқты ешқандай нәтиже бермейді. Білім беру жүйесі әлеуметтік-мәдени дәстүрлерге негізделген. Осы үлгідегі елдердің жоғары бәсекеге қабілеттілігі жоғары жұмыс күшінің және үнемі білім алудың арқасында қол жеткізіледі[7].

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Р.С.Мырзабекова, М.С. Мырзабеков. Қазіргі заман кезіндегі Азия мен Африка елдерінің тарихы. – Алматы, 2014 ж.
2. Бузов В. История современного Востока XX-XXI вв. Страны и Правители. – М. – Ростов-на Дону, 2008 г.
3. Всемирная история. Становление государств Азии. – М. – Минск, «Астрель-Харвет», 2002 г.
4. Васильев Л.С. История Востока. – М., 2005 г.
5. Джеймс Л., Мак-Клейн. Япония от сегуната Токугава в XXI век. М. «Астрель», 2007 г.
6. Мещеряков А.Н. Император Мэйдзи и его Япония. – М. «Наталис», 2007 г.
7. Тернбулл С. Самураи . История японской военной аристократии. – М., «Астрель», 2005 г.

ЯПОНИЯ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XX ВЕКА И ФЕНОМЕН ЕЕ РАЗВИТИЯ

Нурланова Г.Н.

В статье особо указывается актуальность темы агрессивной внешней политики Японии в период между двумя мировыми войнами (появление фашизма), также ее место в системе международных отношений после Второй мировой войны. Также большое внимание было уделено реформам 40-х годов XX века, анализу проблем современной Японии и ее феномена, японской модели социально-экономического развития. История Японии представляет большой интерес для исследователей, особенно ее развитие в новое и современное время. Ведь когда страны Европы вступили в новый этап развития, совпавший с научно-технической революцией, страны Восточной Азии еще находились под влиянием патриархально-феодалного строительства. Япония первой восточноазиатской страной переняла черты промышленного развития Запада и полностью трансформировалась в социально-экономическом и политическом плане. Известно, что есть еще вопросы, требующие изучения в понимании феномена его развития. Современная Япония – быстрорастущая страна, экономика которой характеризуется высокими темпами роста. Научно-технический стандарт - сделал Японию центром науки и технологий будущего. Японский феномен включает в себя высокую корпоративную трудовую культуру, основанную на принципах конфуцианского патернализма. Статья предназначена для широкой публики, интересующейся историей и наукой.

Ключевые слова: *мировая война, фашизм, международные отношения, реформы, экономика, Япония.*

JAPAN IN THE SECOND HALF OF THE TWENTIETH CENTURY AND THE PHENOMENON OF ITS DEVELOPMENT

G.N. Nurlanova

The article highlights the relevance of the topic of Japan's aggressive foreign policy in the period between the two world wars (the emergence of fascism), as well as its place in the system of international relations after the Second World War. Also, much attention was paid to the reforms of the 40s of the twentieth century, the analysis of the problems of modern Japan and its phenomenon, the Japanese model of socio-economic development. The history of Japan is of great interest to researchers, especially its development in modern and modern times. After all, when the countries of Europe entered a new stage of development, which coincided with the scientific and technological revolution, the countries of East Asia were still under the influence of patriarchal-feudal construction. Japan, the first East Asian country, adopted the features of the industrial development of the West and completely transformed in socio-economic and political terms. It is known that there are still questions that require study in understanding the phenomenon of its development. Modern Japan is a rapidly

growing country whose economy is characterized by high growth rates. Scientific and technological standard - made Japan the center of science and technology of the future. The Japanese phenomenon includes a high corporate work culture based on the principles of Confucian paternalism. The article is intended for the general public interested in history and science. The article is intended for the general public interested in history and science.

Key words: *world war, fascism, international relations, reforms, economy, Japan.*

ӘОЖ 378.147.2:811

<https://doi.org/10.53355/ZHU.2022.102.1.068>

АҒЫЛШЫН ТІЛІ САБАҒЫНДА МУЛЬТИМЕДИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯНЫ ҚОЛДАНУДЫҢ ТИІМДІЛІГІ

Уалиева С.А., Нұрбек Б., Махам А.

Бұл мақалада ағылшын тілі сабағында мультимедиялық технологияны қолданудың тиімділігі, ерекшеліктері қарастырылады. Қазіргі таңда, көрнекілік әдісі мен техникалық құралдарды қолдану әдісін ақпараттық – коммуникативтік технологияның бір өзі атқара алады.

Мультимедиа технологиясын қолдану әдістемесі сабақтың әр кезеңдерінде білім беру жүйесін басқаруды жетілдіреді. Сонымен бірге оқу тәсілдерін күшейтеді, бұл технология оқушылардың ақпараттық мәдениетін жоғарылатуға мүмкіншілік береді. Шетел тілін саналы меңгерту, оны өз деңгейінде қажеттілікке айналдыру, бір жылғы мәселе емес. Яғни, мультимедиялық оқыту шетел тілі сабағында өзінің икемділігімен және вариативтілігімен де тиімді және оқытуды әр түрлі формада ұйымдастыруға, тіл үйренушінің тілді меңгеру деңгейі мен жеке қызығушылықтарын, ерекшеліктерін ескере оқыту мүмкіндігі зор.

Кілт сөздер: *мультимедиялық технология, ақпараттық – коммуникативтік технология, ақпараттық мәдениет, танымдық аспектілер, интерактивті құралдар.*

Бүгінгі ХХІ ғасырда шет тілінің қолданылу аясын кеңейту кезек күттірмес мәселенің бірі. Осы орайда білім ордаларында ағылшын тілі пәнін оқытудың тиімді әдіс-тәсілдері, технологиялары бойынша зерттеу жұмыстары, оларды тәжірибеге енгізу шаралары қолға алынды.

Қазақстан Республикасының «Білім беру туралы» Заңында еліміздің білім беру жүйесінің басты міндеттері атап көрсетілген. Соның бірі: «Білім беру жүйесін ақпараттандыру, оқытудың жаңа технологиясын енгізу, халықаралық коммуникациялық желілерге шығу» делінген. Бұл міндеттерді шешу үшін әр мұғалім күнделікті ізденіс арқылы барлық жаңалықтар мен өзгерістерге жол ашарлық жаңа тәжірибеге, жаңа ақпараттық технологияларға, әлеуметтік, тұлғалық және жеке құзыреттіктерге ие болуы және де күнделікті әдістемелік жұмысты жүйелі түрде ұйымдастыруы тиіс. Ақпараттық қоғам қажеттілігін қанағаттандыру үшін білім беру саласында төмендегідей міндеттерді шешу керек: Компьютерлік техниканы, интернет, телекоммуникациялық желі, электрондық және телекоммуникациялық құралдарды, мультимедиялық электрондық оқулықтарды оқу үрдісіне тиімді пайдалану арқылы білім сапасын көрсету.

Тілді ақпараттық – коммуникативтік технология арқылы оқыту – тіл үйренушінің өз бетімен тіл үйрену қабілеттерін жетілдіруіне игі ықпал ететін тиімді жүйе болып табылады.

Ақпараттық технология – ақпараттарды жинау, сақтау және өңдеу үшін бір технологиялық тізбекте біріктірілген әдістер мен өндірістік және бағдарламалық-технологиялық құралдардың жиынтығы. Қазіргі заман мұғалімі тек өз пәнінің терең білгірі болу емес, тарихи-танымдық, педагогикалық-психологиялық сауатты, саяси-экономикалық білімді және ақпараттық-коммуникациялық білімді және ақпараттық-коммуникациялық технологияны жан-жақты меңгерген ақпараттық құзырлы маман болу керек [1;36]. Сонда ғана осындай жаңашыл мұғалім шетел тілі сабағында компьютер желісін,

презентацияларды және мультимедиялық – электрондық құралдарды білім беру процесінде терең, әрі нәтижелі қолданады. Ең тиімді программалардың бірі -Microsoft Power Point. Ол мұғалімге қысқа мерзімде өзінің үлкен дидактикалық материалдармен қамтамасыз етіп, компьютерлік білімін даярлауға көмектеседі. Және ол оқушылардың түрлі қабілеттерін ашады. Олар: есте сақтау, көру, есту, ойлау, эмоционалды, автоматты және т.б.

Ақпараттық қарым-қатынастар құралдарын қолданудың тиімді бағыттарының бірі – мультимедиа. «Мультимедиа технологиясы» дегеніміз – компакт-диск негізінде аудиовизуалды ақпараттарды қабылдаудың әдістерінің, тарату тәсілдерінің, өңдеудің, сақтаудың және т.б. жиынтығы болып табылады. Компакт-диск технологиясын пайдалануға негізделген мультимедиялық-операциялық орта интерактивті сұхбаттың мүмкіншіліктерін пайдалана отырып, компьютер экранында кез-келген аудиовизуалдық ақпаратты түрлі формаларда (видеофильм, мәтін, графика, анимация, слайдтар, музыка) бере алады. Мультимедиа технологиясының негізінде орындалатын білім беру жүйесінің көмегі арқылы компьютер экранында кез-келген қажетті ақпаратпен жете таныса аламыз. Мұндай кезде бұл жүйе пайдаланушы адамның белгілі бір сюжеттің немесе жағдайдың өзіне керекті бөлігін таңдап алып көрінуіне де мүмкіншілітер тудырады. Мультимедиа технологиясын қолданудың педагогикалық мақсаты ақпаратты эмоционалдық тұрғыдан қабылдаумен байланысты болып келген білім берудің мотивациясының артуымен және ақпаратты өңдеуге байланысты атқарылатын өзіндік жұмыстардың түрлі формаларын қолдана білу қабілетін қалыптастырумен айқындалады [2,65].

Мультимедиа технологиясының идеялық алғы шарты ретінде 1945 жылы американ ғалымы Ваннивер Бушпен ұсынылған “MEMEX” жадысын ұйымдастыру концепциясы саналады. Ол ақпаратты оның формальды белгілері (нөмір, адрес реті немесе алфавит бойынша т.с.с) бойынша емес мағыналық мазмұнына қарай іздеуді қарастыратын. Бұл идея гипермәтін (мәтіндік құжаттар жиынтығының жұмыс жүйесі) түрінде компьютерлік жүзеге асырылады, одан кейін гипермедиа (графика, дыбыс, видео және анимациялар жиынтығымен жұмыс жүйесі) және осы жүйелерді байланыстырған мультимедиа. Яғни, мультимедиа – мәтін, графика, дыбыс және видеобейнелерді біріктіретін диалогтік ақпараттық технология болып табылады. Мультимедиялық құжаттардың қарапайымдардан айырмашылығы, дәстүрлі мәтіндік және графикалық деректерден басқа дыбыстық және музыкалық объектілерді, анимацияланған графиканы, видеоүзінділерді қамтиды. Оқыту процесінде мультимедияны пайдаланып білім берудің әртүрлі аспектілерін дамытуға болады. Олар: ақпаратты өңдеудің когнитивті аспектілері, оқытудың мотивациялық аспектілері, оқытудың коммуникациялық аспектілері, оқытудың танымдық аспектілері [3,51]. .

Мультимедиялық технологияларды пайдаланып оқыту, мынадай нәтижелерге қол жеткізеді: оқу материалын терең түсінуге; оқу мотивациясының артуына, алынған білімнің ұзақ уақыт есте сақталуына, білім беруге жұмсалатын шығынның азаюына т.б.

Қазіргі заманғы оқытушы үшін құралдар тек қызықты сабақ беру емес, сонымен қатар осындай сабақтарды құрастыру, білім алушыларды бақылау құралын құрастыру, үлгерімді және оқытудың мәселелік облыстарын қарау және зерттеу үшін қажет. Ақпараттық және коммуникативті технологияны қолдану оқу материалымен жұмыс істеуді жеңілдетеді және оқытудың жаңа әдістеріне көшуге мүмкіншілік тудырады. Мультимедиа технологиясын қолдану әдістемесі сабақтың әр кезеңдерінде білім беру жүйесін басқаруды жетілдіреді; оқу тәсілдерін күшейтеді; оқушылардың ақпараттық мәдениетін жоғарылатуға мүмкіншілік береді, тәрбиелейді және оқыту санасын жақсартады; оқушылардың қазіргі заманғы ақпараттық технологиялар облысында білім алушыларды дайындау деңгейін жоғарылатады; компьютердің ойын құрылғысынан басқа мүмкіншіліктерін көрсетеді.

Мультимедиялық сабақтар келесі дидактикалық міндеттерді шешуге көмектеседі: пән бойынша базалық білімін бекітуге; алған білімдерін жүйелеуге; өзіндік бақылау дағдыларын қалыптастыруға; оқу материалымен жұмыс істеуде оқушылардың өзіндік жұмыс жасауына оқу-әдістемелік көмек көрсетуге.

Бұл технология оқу материалын хабарлау және оқушылардың ақпаратты меңгеруін ұйымдастыру арқылы, көзбен көру жадын іске қосқанда арта түсетін қабылдау мүмкіндіктерімен қамтамасыз ететін әдіс. Оқушылардың көпшілігі естігенін 5%, көргенін 20 % есте сақтайтыны белгілі. Ал біруақытта аудио және видео ақпаратты қолдану еске сақтауды 40-50% дейін арттырады. Мультимедиа бағдарламалар ақпараттарды әр түрлі формада беруді, сонымен қатар оқыту үрдісін әсерлі етеді. Мультимедиа технологиясын қолдану сабақ құрылымын түпкілікті өзгертпейді. Онда бұрынғыдай барлық негізгі кезеңдер сақталады [4,11].

Гипермәтіндік сілтемелерді қолданатын мультимедиялық презентацияның құрылымды тұтастығы жүйелік, аналитикалық ойлауды дамытады. Одан басқа, презентация көмегімен танымдық әрекетті ұйымдастыруда әртүрлі формаларды қолдануға болады: фронтальді, топпен, жеке. Сабақта қолданылған мультимедиялық құрал сабақтың дидактикалық мақсатының біртұтастығына тиімді және әсерлі сәйкес келетіндігін көрсетеді [5,14]:

Білімділік аспект: оқушылардың материалды қабылдауы; оқу кезінде байланыс пен қатынас объектісін түсіну.

Дамытушылық аспект: студенттің танымдық қызығушылығын, жалпылау, талдау, салыстыру шеберлігін дамыту, оқушылардың шығармашылық әрекетін белсенді ету.

Тәрбиелілік аспект: ғылыми көзқарасын тәрбиелеу, топтық және өзіндік жұмыс істеуді нақты ұйымдастыруды білу, адамгершілікке, өзара көмек көрсетуге тәрбиелеу.

Оқу үрдісінің тиімділігін қамтамасыз ету үшін: монотондылықтан қашу керек, оқушылардың әрекетінің деңгейлер бойынша: білу, қабылдау, қолдану ауысымын ескерген жөн.

Баланың ойлау қабілетінің мүмкіншіліктеріне бағытталу; сабақта жақсы, орташа, нашар оқитын оқушылардың барлығына мультимедиялық құралмен жұмыс істеуге мүмкіншілік беру. Білім беруді ақпараттандыру жағдайында біліктілігін арттыру. Былайша айтқанда, арнайы сабақтарда заман талабына қарай ақпараттық мультимедиялық технологияларды қолдану оқушылардың белсенді дамуына бағытталған.

Мультимедиялық технологияны қолданғанда интерактивті құралдардың төмендегідей ерекшеліктері назар аудартады [6,83]:

1. Бормен тақтаға қолмен жазғанға қарағанда интерактивті тақтадағы түрлі-түсті, анық, талғаммен жасалған презентациялар студенттерге басқаша әсер береді.

2. Жай тақтада грамматикалық тақырыптарды әр түрлі мысалдармен түсіндіру қиын;

3. Интерактивті тақтадағы слайдтарда, флипчарттағы қателерді түзете салуға болады;

4. Сабақтағы көрнекілік сапасы мен қолданылу деңгейі жоғары болады;

5. Сабақ нәтижелі өтіп, оқушылардың білім деңгейі жоғарылайды

6. Уақыт үнемдейді;

7. Activote тестілеу жүйесі арқылы тест жұмыстарын, жазбаша жаттығуларды түрлендіріп өткізе аласың.

Адамзат баласының өз ұрпағын оқыту мен тәрбиелеудегі ең озық, тиімді әдістерін тәжірибелерін жалғастырып тың жаңалықтар іздеу, классикалық педагогиканың озық үлгілерін жаңашылдықпен дамыту қашанда жалғаса бермек. Қазіргі таңда жеке тұлғаны қалыптастыру оқушының өзі арқылы, оның іс – әрекетін ұйымдастыру арқылы ойлау дағдыларын дамыта отырып жүзеге асырылады. Білім – жолы қиында қастерлі жол. Болашақ жастарды оқыту, тәрбие беру, қазіргі өмір ағысына бейімдеу ұстаз алдында тұрған ең басты міндет. Қазіргі заманғы білім беру жүйесі оқытудың инновациялық нысандары мен әдістерін енгізу педагог қызметкерлердің тұлғасына кәсіби құзыреттілігіне жоғары талаптар қоюда. «Кәсіби құзыреттілік – жеке тұлғаның кәсіби іс – әрекетті атқаруға теориялық және практикалық әзірлігімен қабілеттілігінің бірлігі».

Білім берудегі мақсат тек білімді кәсіби мамандандырылған адам дайындау ғана емес, рухани дүниесі бай және адамгершілігі зор, қоғамдық өмірдің барлық аясында ұлттық құндылықтарды бағалауға және дамытуға қабілетті тұлғаны қалыптастыру керек екенін баса айтқан жөн. Олай болса, оқушыны шетел тілі пәніне қызығушылығын тудырып дамытуды және жемістің нәтижесін көруді мақсат тұтқан әрбір мұғалім мультимедиялық технологияның ең озық, тиімді әдістерін қолдану керек деп білемін.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Иманбаева А. Оқу-тәрбие үрдісін ақпараттандыру ділгірлігі. Қазақстан мектебі, №2, 2000. -36 б.
2. Полат Е.С. Интернет на уроках иностранного языка//М., ИЯШ, 2001, №2, с. 65-68
3. Жаксымбетова К.К. «Информационно-коммуникационные технологии в обучении иностранному языку»//Шетел тілін оқыту әдістемесі. 2007ж. №28 -51б.
4. Сатыбаева Т.Ж. Оқыту процесінде мультимедиялық технологиялардың мүмкіндіктері. Ғылым және білім, 2010.№2(19)-11б.
5. Мақсұтқанова,М. Интерактивті тақта. Оқыту -тәрбиелеу технологиясы /Алматы - 2010ж. -14б.
6. Мухамедова У. К. Түсіну дағдысын дамытуда мультимедиялық құралдарды пайдаланудың маңызы. Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университетінің роман-герман тілдер кафедрасы. -83б.

ЭФФЕКТИВНОСТЬ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ МУЛЬТИМЕДИЙНЫХ ТЕХНОЛОГИЙ НА УРОКАХ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА

Уалиева С.А., Нұрбек Б., Махат А.

В данной статье рассматриваются особенности и эффективность использования мультимедийных технологий на уроках английского языка. На сегодняшний день метод демонстрации и использования технических средств может быть выполнен только информационно-коммуникационными технологиями.

Методика использования мультимедийных технологий совершенствует управление системой образования на разных этапах урока. В то же время укрепляет методы обучения, что позволяет повысить информационную культуру учащихся. Осознанное овладение иностранным языком, сделав его необходимостью на своем уровне, - дело не одного года. Иными словами, мультимедийное обучение на уроке иностранного языка эффективно благодаря своей гибкости и разнообразию, а также дает большие возможности организовать обучение в разных формах с учетом уровня владения языком и личных интересов обучающегося.

Ключевые слова: *мультимедийные технологии, информационно-коммуникационные технологии, информационная культура, познавательные аспекты, интерактивные средства.*

EFFICIENCY OF USE OF MULTIMEDIA TECHNOLOGIES IN ENGLISH LESSONS

S.A. Ualieva, B. Nurbek, A. Mahat

This article discusses the features and effectiveness of the use of multimedia technologies in English lessons. To date, the method of demonstrating and using technical means can only be performed by information and communication technologies.

The methodology of using multimedia technologies improves the management of the education system at different stages of the lesson. At the same time, it strengthens teaching methods, which can improve the information culture of students. Conscious mastery of a foreign language, making it a necessity at your level, is not a matter of one year. In other words, multimedia learning in a foreign language lesson is effective due to its flexibility and diversity, and also provides great opportunities to organize learning in various forms, taking into account the level of language proficiency and personal interests of the student.

Key words: *multimedia technologies, information and communication technologies, information culture, cognitive aspects, interactive means.*

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ АШТЫҚ ДЕМОГРАФИЯСЫНЫҢ ЗЕРТЕУЛІ ТУРАЛЫ (XX ҒАСЫРДЫҢ 20-30 – ШЫ ЖЫЛДАР)

Қаратаева Д.Ғ.

Мақалада XX ғасырдың 20–30 жылдарындағы Қазақстанда жүргізілген кеңестендіру саясатының әсерінен өзгерістерге ұшыраған қазақ халқының тарихи демографиялық жағдайларындағы көші-қон мәселелері санақтар мен статистикалық мәліметтерге сүйеніп, мұрағат құжаттарының негізінде және тарихи демографиялық бағытында қарастырылған еңбектер мен ғылыми зерттеулерді қарастыру арқылы жазылған. Жалпы демографиялық детерменизм деп дербес мемлекеттердің өзінің көздеген өмірлік ұлттық мүдесінің толық жүзеге асуына сәйкес халық саны мен құрамының, өсіп - өнуі мен көші – қонының болу – болмауын айтады. Қазақтардың көші-қон тарихында Қазақстанмен одақтас республикалардың аймақтарына орналасуындағы саны, және шет елдердің аймақтары бойынша шоғырланып, орналасуы жан-жақты демографиялық ғылыми бағытында қарастырылған. Сондай-ақ, зерттеу аралығында қазақ халқының көші-қон үрдістерінен өзінің туған жері Қазақстанда аз ұлтқа айналуы, саны жағынан азайып, ал дүние жүзі бойынша, соның ішінде одақтас республикалар мен шет елдердің аймақтарындағы саны мен үлесінің артуына әсер еткен Қазақстандағы жүргізілген кеңестендіру саясатының нәтижесінен демографиялық апаттарды басынан өткізуі. Соның ішінде, қазақ халқының республикамыздың өзінің ішіндегі немесе басқа елдерге қоныс аударуларына байланысты сыртқы көші-қон тарихы тарихи демографиялық жағынан сандық немесе пайыздық негізде қарастырылып, салыстырмалы тұжырымдар жасалған ғылыми талдаулар арқылы ұсынылды.

Кілт сөздер: қайғы-қасірет, тұжырым, мағұлмат, халық, ғылым, білім, тарих, демография, көші-қон, санақ, мұрағат, дерек, ашаршылық, ұжымдастыру, индустрияландыру.

XX ғасырдың 20–30 жылдарындағы демографиялық ахуалды зерттеуде санақ материалдарының аса құндылығы тарихымызда дәлелденген. Санақ материалдарын жан-жақты талдай келе, Т. Омарбеков 1930 – 33 жылдарда аштықта Қазақстанда халық саны 3379,5 мың адамға кеміп кеткенін, оның ішінде 8 - 12% - нің санақта кем көрселгенін атап көрсетеді. Мәскеудегі Қазан төңкерісі Мемлекеттік мұрағатынан тапқан Қазақстан үкіметінің Мемлекеттік комиссияға берген есебін келтіре отырып, зерттеуші есеп бойынша 1934 жылдың 1-қаңтарына дейін Қазақстандағы босқындардың саны 628,2 мыңды құрағандығы атап айтады. Сонымен бірге 1933–34 жылдары Қазақстанда 640 мыңдай адам босқындар ретінде шаруашылықтық орналастырылғандығын ескерте келе, тарихшы мұнда Т. Рысқұловтың хаттарын, Қазақстан Республикасы мемлекеттік мұрағатындағы құжаттарды сондай-ақ, Қазақстан Республикасы Президенті мұрағатындағы хатын, т.б. айналымға қоса келе, өзіндік тың қорытындылар жасайды.

Т. Омарбековтың зерттеулері бойынша күштеп ұжымдастырудың қарсаңында қазақ халқының саны 4836 000 адамға жеткен. Қазақстанда қазақтардың ашаршылықта 1933 жылы 1149 мыңнан астамы босқындар болды. Зерттелген нақты сандық есептеулерді, деректерді айналымға қосудың нәтижесінде (оның ішінде Қытайға кеткендердің санын көрсететін Қазақстан Республикасы Ұлттық Қауіпсіздік комитетіндегі мұрағаттарда бар) Т. Омарбеков Қытайға және шет елдерге КСРО территориясынан кеткен босқындар санын 100 мыңдай деп көрсете келе, сонымен бірге Кеңестік Республикаларға бытырап кеткен босқындар санының 300 мыңнан астам адам екендігін де есептеген. Жалпы зерттеу қорытындылары 1930 – 33 жылдардағы қазақ ауылында күрт кеміп кеткен адамдар санынан жоғарыда көрсетілген босқындарды шығарып тастаған кезде күштеп ұжымдастыру жылдарында 2 230 000 – нан астам адамның болғанын анықтап берді. Т. Омарбековтың 1994 жылы докторлық диссертациясында айқындалған осы мәселелер кейінгі демографтардың және тарихшылардың біразының еңбектерінде тағы да дәлелдене түсті.

Аштыққа байланысты Қазақстандағы конференцияда баяндама жасаған В.П.Даниловтың кезінде «Дискусия Западный прессе 1932 – 33 года о демографических катастрофах в СССР» деген мақаласында бұл мәселеге кең ауқымды ден қойып, жан – жақты талдау жүргізгені белгілі. Бірақ мұның өзі пікір – таласты шешкен жоқ. Керісінше, пікір – таласты одан әрі жалғастыруға мұрындық болды. Жалпы алғанда тәуелсіздік тұсында ғана бізге белгілі болғанындай шетелдік ғалымдар айтқан екен. Марьята Олькот өзінің еңбегінде Қазақстандағы осы жылдардағы ашаршылық құрбандарының 2 млн адамды құрайтынын жазған еді. Ал осы мәселені арнайы зерттеген Р. Бояхвест пен С. Уиткрофт мұндай құрбандықтардың санын 1 млн адам көлемінде көрсеткен еді. Мұндағы демографиялық мәселелерге байланысты 2002 жылы диссертация қорғаған Төлешева өзінің еңбегінде былай деп атап көрсетеді: «Қазақстанда 3 жылға созылған көптеген құжаттардың ғылыми айналымға тартылғанына қарамастан, отандық зерттеушілер түрлі мәліметтер келтіреді».

Ә. Ғали мен М. Асылбековтың Қазақстан халқының кемуі туралы пікірлерінде мынандай жолдар бар: «На наш взгляд, тех кто выехал в Китай, было значительно меньше чем это обычно приводится в публикациях. Дело в том, что на границе стояли пограничные заслоны, которые воспринимали откочевников как бандформирования и были наготове и не редко эти люди погибали так и не перейдя границу. Поэтому есть смысл наверное говорить только о проникновении через границу в 1930 – 34 годах» - деп жазады. Бұл пікірдің шындығында да жаны бар. Алайда, 1930 жылдан бастап Қытаймен шекара мүлде жабылды. Б. Төлелбаев пен В. Осипов «Асырмай да, жасырмай да айтылған шындық» деген атпен жарық көрген «Нәубет» деген кітаптағы өздерінің пікірлерінде, Қытайға өтіп кеткен адамдар санын 500 мыңдай адамға жеткізді.

Шет тарихшысы Р. Конквест Қазақстанның шекаралық аудандарынан 1930-1932 жылдары Цинцзянға, яғни батыс Қытайға 200 мың қазақ көшіп кетті дегені белгілі. Сонымен бірге мәскеулік зерттеушілер Поляков, Жириновская, Киселев осы жылдары шет елге кеткен қазақтардың санын өлгендерді шығарып тастағанда 1300 мың адамға жеткізді. Ал қазақстандық демограф М. Тәтімов шетелге кеткен қазақтардың санын 160 мыңдай адам деп біледі. Шетелге оның ішінде әсіресе Қытайға кеткен қазақтардың санын дәлірек анықтаудың осы жылдардағы демографиялық процестерді айқындауда үлкен рөлі бар деп ойлаймыз. Оның себебі, Қытайға және басқа шет елдерге неғұрлым көп қазақтарды көшіріп жіберу деген сөз шын мәнінде 1931 – 1933 жылдары аштықтан өлген халықтың санын азайтуға әкеліп соғады және мұның аштық құрбандарын дәлірек анықтауға үлкен кедергі келтіретіні белгілі.

М. Қозыбаев, Қ. Алдажұманов, Ж. Әбілқожин кезінде Қытайда, Монғолияда, Ауғанстанда, Иранда 200 000 қазақ босқындарының Қазақстанға қайтпай, сонда қалып қойғаны туралы айтқаны белгілі. Осы негізде мәселені баяндай келе, Г. Мендіқұлова Ауғанстанға кеткен қазақтардың көп болмағанын айқындайды. Ол 1979 жылы Ауғанстанда өмір сүріп жатқан қазақтардың саны 24 000-ға жеткендігін атап көрсетеді. Сондай – ақ зерттеуші Ирандағы қазақтардың да көп емес екендігін атап көрсетеді. 1968 жылы келтірілген есеп бойынша мұнда осындай 400 ғана жанұя өмір сүрген. Қазақстанда аштық құрбандарын айқындауға жазушылардың да, публицистердің де белсенді араласқаны белгілі. Олардың кейбірі тарихи шындыққа жақын, нақты мысалдарды жариялады.

1926-39-шы жылдардағы Қазақстан халқының этно – демографиялық құрамындағы өзгерістерді зерттеген ғалым С. Айымбетов бұл бағытта негізінен алғанда Т. Омарбековтың және М. Тәтімовтың деректерін қолдайды. Сөйтіп, аштық жылдарында құрбан болған қазақтардың санын 2,5 млн жуық деп есептейді. С.Айымбетов бұл мәселеде өзінің осы тақырыптан қорғаған кандидаттық диссертациясында және сондай – ақ, «1930 – 33-шы жылдардағы ашаршылық құрбандарын анықтасақ» деген атпен «Ақиқат» журналында жарық көрген арнайы мақаласында, сондай – ақ, тағы басқа еңбектерінде жан – жақты және ғылыми тұрғыдан зерттегенін білеміз.

Жалпы Қазақстандағы 1931 – 33-шы жылдардағы аштық мәселесін әңгіме қылғанда, бұл салада тәуелсіз Қазақстан тұсында жетекші және басты маман Т. Омарбеков болып

отырғанын атап айтуға тура келеді. Оның «Егемен Қазақстан» газетінде жарияланған «Қазақтар шыбындай қырылып жатыр», «Азалы тарих ақиқаты» деген мақалалары мәселені демографиялық тұрғыдан жан – жақты талдауға және Қазақстандағы аштықтың себептерін, ауыр салдарын ашуда алғашқы, жаңа көзқарастағы нақты мұрағаттарға негізделген көлемді мақалалар болды. Бұл мақалалар ғалымдардың осы мәселеде шынайы зерттеулер жасауына үлкен ықпал жасады. Сонымен бірге Т. Омарбеков аштықтың жалпы кескінін суреттейтін, бейнелейтін мақалалар да жазды.

Тарихшылар бұл мәселені зерттеуді М. Горбачевтың қайта құру және жариялылық ахуалының тұсында – ақ қолға алды және алғашқы кезеңде ұстанған бағыттарда әртүрлі асыра сілтеулер және тұспалдаулар, негізінен алғанда болжамдар ғана орын алды. Сондықтан да 90-шы жылдардың басындағы алғашқы зерттеулерде шын мәнінде Қазақстандағы аштық құрбандарын көрсетуде дәстүрлі алшақ сандар атап көрсетіліп, зерттеушілер көзқарастарында елеулі айырмашылықтар орын алады. Шет елдік зерттеушілер қолдарында нақты құпия мұрағат қорындағы деректер болмағандықтан, бұл мәселені демографиялық есептеулер арқылы шешіп, елдерінің болжамдарын айтуға тырысты. Сонымен бірге 90-шы жылдардың ортасына қарай тарихшылар еңбектерінде мәселенің жан – жақты, тиянақты зерттеуі аштық құрбандарының және 20 – 30-шы жылдардығы большевиктердің әлеуметтік – шаруашылықтық реформаларының демографиялық қорытындыларын және ауыр салдарларын толық айқындауға мүмкіншілік туғызды. Бүгінде Қазақстандағы аштық мәселесі және оның демографиялық ауыр салдарлары тәуелсіз тарихымызда жан – жақты және тиянақты, жақсы зерттелген мәселелердің бірі. Сондықтан да бұл мәселелерде тарихнамалық тұрғыдан қорытындылар жасауға, белгілі бір тұжырымдарға келуі әбден болады деп ойлаймыз.

Демографиялық детерменизм деген дерт...

Демографиялық жағдаяттарың қоғамдық дамуға жасайтын тікелей ықпалы орасан зор. Бір жерде, мысалы, Қытайда, Үндістанда, Мысырда, Мексикада, Бангладеште халық санының көптігі мен тығыздығы елдің экономикалық дамуын тежеп, адамдардың орташа хал – ахуалын тез көтеруге кедергі келтіруде. Ал екінші бір басқа елдерде, мысалы, Монғолияда, Австралияда, Анголода, Канадада, Гренландияда халық санының аздығы, елдің табиғи байлығын толық меңгеріп, экономикасын құлпыратуға қол байлау болды. Бір сөзбен айтқанда, өзіндегі халық санына және оның ұлттық, әлеуметтік, кәсіби, нәсілдік құрамына немқұрайды қарайтын мемлекеттер кемде – кем. Керісінше, олардың барлығы елінің демографиялық келбеті сай болуын көздейді, олай болмаған жағдайда өзінің мақсат – мүддесіне лайық демографиялық саясат пен миграциялық әрекет көзделінеді.

Атақты демограф М. Тәтімов біздің халқымыздың өсуіне әрбір шаңырақтың төртінші перзенті ғана жағдай жасай алады дейді. Оны былай түсіндірген: бірінші бала егер ұл болса әкесінің орнын, екінші бала, егер қыз болса шешесінің орнын ғана басады. Ал үшінші бала халықта болып жатқан әр түрлі шығындардың орнын толтырады, яғни, бұл үш баладан халықтың саны не өспейді, не кемімейді, тек төртінші бала ғана хылықтың өсіміне бірақ сан қосады деген екен.

Сондықтан да Еуразияның кіндік ортасында тұрып өзіміздің кең географиялық орнымызды ғана емес, шағын демографиялық өз салмағымызды да ескергеніміз жөн болар. Ал бұған басты себеп экономика, яғни экономикалық жағдайлардың жақсаруы, халықтың тұрмыс жағдайының көтерілуі. Ол үшін қалалардағы өндірістерді дәстүрлі орналасу формасымен бірге әр түрлі салалардың кәсіпорындарын кешенді дамыту үшін өнеркәсіптен бастап демалу қызметіне дейін, сонымен бірге халықтың тұруына табиғи – климаттық едәуір қолайлы жағдайы бар экономиканы арнайы тіректі белдеулер және белдемдерді дамыту қажетті. Сонда ғана демографиялық салмағымызды көтере аламыз.

Қазақ халқының көші-қон мәселелерінің тарихын түбегейлі зерттеу халқымыздың өткен жолындағы кеңестендіру жылдарының демографиялық жағдайларын білуде ғана емес, алдағы уақытта оны әлеуметтік жағынан зерттеуге де негіз қалайды. Қазақтардың

көші-қон мәселелерін тарихи демографиялық жағынан қарастыруда, кезінде кеңестендіру кезеңінің зерттеу аралығын қамтыған Қазақстандағы қиыншылықтарға байланысты республикамыздан көршілес республикалар мен Одақтас мемлекеттерге және шетелдерге қоныс аударып кеткен қазақ қандастарымыздың өздері болмаса да, ұрпақтары бірлі жарым болса да, өз Отанымызға қайтып оралуда. Яғни, көш қонды болған сайын, егеменді еліміз, тәуелсіз Қазақстанның туу желбіреп, шаңырағы биіктей бермек.

Қорыта айтсақ, демографиялық детерменизм деп дербес мемлекеттердің өзінің көздеген өмірлік ұлттық мүдесінің толық жүзеге асуына сәйкес халық саны мен құрамының, өсіп - өнуі мен көші – қонының болу – болмауын айтады. Бүкіл әлемдегі өз тәуелсіздігі бар, БҰҰ –на мүше болған 175 елдің ішінде Қазақстан ұлысы өзінің ұлттық демографиялық ахуалы ең нашар, бірақ оны түзетуге деген мүмкіншіліктері мол елдердің алдыңғы қатарына енеді. Ғылымның жалтартпас анық тілімен айтқанда, Қазақстан өткендегі өзінің даму барысында нағыз демографиялық детерменизм жағдайында қалып қойып, дәл қазір сол өзі үшін, атап айтқанда қазақтар үшін қиын демографиялық жағдаяттар мен тәуелділікте келе жатқан жер бетіндегі бұл жағынан бірден – бір ел. Мұны түсінбеген адам Қазақстанның дербес ел, тәуелсіз мемлекет ретінде ең басты жағдаятын біле алмады деген сөз. Біздің демографиямыз тіл мен мәдениетке ғана емес, экономика мен саясатқа, экология мен психологияға тікелей шешуші ықпал жасауда. Қазақтың ертеде жаугершілік пен соңғы қысылтаяң кезінде «ел болам десең, бесігіңді түзе» деген сөзі дәл бүгінгі заманымызға арнап айтылған даналығы деп білемін!

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Қозыбаев М. Қ., Алдажұманов Қ. С., Әбілқожин Ж. Б. Қазақстандағы күшпен коллективтендіру: қорлық пен зорлық. Алматы, 1992. -7 б.
2. Всесоюзная перепись населения 1926 года: КазССР Т 8. Москва: ЦСУ Союза ССР, 1928. -15-19 с.
3. Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 года. Казахская ССР. -Москва, 1962. -162-167 с.
4. ҚР ОММ. 698-қор, 21-тізбе, 226-іс, 5-7 п.п.
5. ҚРОММ. 698-қор, 21-тізбе. 204-іс, 20 п.
6. Ю.А.Поляков., В.Б.Жирмунская., И.Н.Киселев. Пол века молчания (Всесоюзная перепись 1937 г.) Социологические исследования. 1990. № 6. - 69 б.
7. Тәтімов. М. Цифрлар шежіресі. -Алматы, 1968. -79-81 б.
8. Саябаев М. Көкталдағы құлыптас құпиясы // Семей таңы. 1998 жыл. 8 шілде, 4 б.
9. Омарбеков Т. 20-30 жылдардағы Қазақстан қасіреті.-Алматы: Санат, 1997.274-275 б.

ОБ ИЗУЧЕНИИ ДЕМОГРАФИИ ГОЛОДА В КАЗАХСТАНЕ (20-30-е годы XX века)

Қаратаева Д.Ф.

В статье освещены вопросы миграции в исторической демографической ситуации казахского народа, претерпевшей изменения под влиянием проводимой в Казахстане политики советской власти в 20-30-е годы XX века, исходя из переписей и статистических данных, на основе архивных документов, а также рассмотренных трудов и научных исследований историко-демографической направленности. В целом демографический детерминизм – это наличие или отсутствие населения и состава, прироста и миграции в соответствии с полной реализацией жизненных национальных интересов независимых государств. Вместе с тем, в истории миграции казахов предусмотрена разносторонняя демографическая научная направленность на расселение казахов по регионам союзных республик с Казахстаном, а также по регионам зарубежных стран. При этом в комплексном демографическом направлении рассматривается численность казахов в истории миграции в регионах союзных с Казахстаном

республик, а также их концентрация в регионах зарубежных стран. Кроме того, в исследуемый период миграция казахского народа на родину, в Казахстан, стала меньшинством, сокращаясь по численности, и по всему миру, в том числе демографические катастрофы в результате советской политики в Казахстане, что способствовало увеличению числа и удельного веса союзных республик и зарубежных областей. В частности, история внешней миграции казахского народа в связи с переселением казахского народа внутри республики или в другие страны рассматривалась на исторической или демографической основе в количественном или процентном отношении и представлялась посредством сравнительно-научного анализа.

Ключевые слова: страдания, выводы, информация, народ, наука, история, образование, демография, миграция, перепись, архивы, данные, голод, коллективизация, индустриализация.

ON THE STUDY OF THE DEMOGRAPHY HUNGER IN KAZAKHSTAN (20-30s OF THE XXth)

D.G. Karataeva

The article describes the problems of migration in the historical demographic conditions of the Kazakh people, which underwent changes under the influence of the Soviet policy conducted in Kazakhstan in the 20-30 years of the XX century, based on censuses and statistics, based on archival documents and scientific research considered in the historical demographic direction. At the same time, the number of Kazakhs in the history of migration in the regions of the Union republics with Kazakhstan, as well as their concentration and placement in the regions of foreign countries are considered in a comprehensive demographic scientific direction.

At the same time, the history of migration of Kazakhs provides for a diverse demographic scientific focus on the settlement of Kazakhs in the regions of the Union republics with Kazakhstan, as well as in the regions of foreign countries. At the same time, the number of Kazakhs in the history of migration in the regions of the republics allied with Kazakhstan, as well as their concentration in the regions of foreign countries, is considered in a comprehensive demographic direction. In addition, during the study period, the migration of the Kazakh people to their homeland, Kazakhstan, became a minority, decreasing in number, and around the world, including demographic disasters as a result of Soviet policy in Kazakhstan, which contributed to an increase in the number and proportion of Union republics and foreign regions. In particular, the history of the external migration of the Kazakh people in connection with the resettlement of the Kazakh people within the republic or to other countries was considered on a historical or demographic basis in quantitative or percentage terms and presented through comparative scientific analysis.

Key words: *suffering, conclusions, information, people, science, history, education, demography, migration, census, archives, data, famine, collectivization industrialization.*

УДК 821.161.1

<https://doi.org/10.53355/ZHU.2022.102.1.070>

ОСОБЕННОСТИ ПРОИЗВЕДЕНИЯ Ф.М. ДОСТОЕВСКОГО «ДЕТСКАЯ СКАЗКА» («МАЛЕНЬКИЙ ГЕРОЙ»)

Чеснокова К.А.

Статья посвящена исследованию особенностей произведения Ф.М. Достоевского «Детская сказка» («Маленький герой»). Цель исследования – прояснить вопрос о роли произведения в художественном мире писателя. Предметом исследования стали особенности осмысления детского восприятия окружающего мира и «обратной связи» между ребёнком и взрослым. Выводы сделаны в результате использования биографического метода, изучения формальных особенностей текста, метода интертекстуального анализа. Основные

результаты исследования говорят об усложнённой эмоциональности текста, примененной с целью обратить внимание читателя на детские переживания в период взросления. Автор приходит к выводу о существенном влиянии рассказа Ф.М.Достоевского на творчество современников. Результаты и выводы могут быть использованы в процессе преподавания русской литературы в школах, колледжах, высших учебных заведениях.

Ключевые слова: образ ребенка, «детская» тема, Ф.М. Достоевский, сюжетная линия, художественные особенности.

Необходимость исследования небольшого рассказа Ф.М.Достоевского «Детская сказка» («Маленький герой»), созданного писателем в период нахождения в Петропавловской крепости в 1849 году, обусловлена особым местом, которое он занимает среди произведений, посвященных темам детства, и любви. Цель исследования – прояснить вопрос о роли произведения в художественном мире писателя.

Актуальность исследования. Актуальность исследования особенностей данного произведения несомненна. Несмотря на большое количество работ, посвященных анализу отдельных элементов художественного мира Ф.М.Достоевского, поэтика его «детских» текстов еще не стала предметом активного изучения литературоведов. Среди авторов, увлеченных детскими произведениями писателя можно назвать статьи В.Н.Плющ, И.И.Середенко, О.С.Сухих, С.В.Сызранова, Е.Н.Батуриной, Т.Б.Трофимовой.

Методология и результаты исследования. Выводы сделаны в результате использования биографического метода, изучения формальных особенностей текста, метода интертекстуального анализа.

В.Н.Плющ рассматривает образ ребенка в произведении Достоевского в сравнении с рассказом М.Горького «Роман» и делает вывод о большей степени эмоциональности писательской манеры Достоевского, как способа обратить внимание читателя на душевную драму маленького героя [1].

И.И.Середенко считает, что воспоминания детства способствуют раскрытию внутренней сущности героя и фиксируют его преобразование [2].

С.В.Сызранов пишет об экспликации космологического, антропологического, христологического, экклезиологического, пневмато-логического аспектов в ряде произведений Ф.М.Достоевского, в том числе в «Маленьком герое» [3].

Е.Н.Батурина подробно рассматривает историю переименования «Детской сказки», пытаясь прояснить обстоятельства, повлиявшие на смену названия [4].

Т.Б.Трофимова в своем «Комментарии» предполагает, что решение об изменении названия с «Детской сказки» на «Маленького героя», вероятно, было принято М.М.Достоевским, так как именно он принимал активное участие в его издании [5].

Первоначальное название произведения – «Детская сказка». Впоследствии текст был переименован при неизвестных обстоятельствах и в 1857 году был напечатан под названием «Маленький герой» (Из неизвестных мемуаров). В качестве автора был указан некий М-ий.

Известно, что к написанию «Детской сказки» Ф.М.Достоевского подтолкнуло стремление поддержать в самом себе веру в человека вопреки всем несчастьям и испытаниям. Этот факт подтверждается содержанием писем, адресованных из крепости брату писателя, М.М.Достоевскому: «Брат! Я не уныл и не упал духом. Жизнь везде жизнь, жизнь в нас самих, а не во внешнем. Подле меня будут люди, и быть человеком между людьми и остаться им навсегда, в каких бы то ни было несчастьях не уныть и не пасть – вот в чем жизнь, в чем задача ее. Я сознал это...» [6].

В дальнейшем изменилось не только название. В том варианте текста, который остался у Михаила Михайловича, повествование начиналось с чувственного обращения к некоей Машеньке, которой и было посвящено само произведение. Однако напечатан рассказ был без этого фрагмента. Возможно, та самая Машенька осталась в нем в образе m-me M*, ставшей одним из ключевых образов произведения.

Образный ряд рассказа выстроен вокруг нескольких фигур, в центре которых стоит одиннадцатилетний мальчик. Стоит отметить, что это не первое произведение Ф.М.Достоевского, раскрывающее образ ребенка. Его художественный мир наполнен образами измученных жизнью детей, лишенных детства. Это герои «Братьев Карамазовых», «Неточки Незвановой», «Преступления и наказания», «Мальчика у Христа на елке» и других текстов писателя.

В центре сюжета стоят события, переданные безымянным мемуаристом, погруженным в свои детские воспоминания. Повествователь уже не ребенок, но и полностью взрослым его назвать нельзя, так как острота и свежесть описанных переживаний говорят о том, что не забыл эти волнительные моменты, ставшие финальными аккордами его раннего детства.

Описываемые в рассказе события относятся к моменту появления в душе мальчика первых, неиспытанных им ранее, взрослых чувств. Повествователь раскрывает эмоции, переживания взрослеющего ребенка, проявленные в его неожиданной любви к замужней даме. Именно в отношении героя к m-ме М* проявляется его поэтическая и рыцарская натура, готовая к подвигу ради благополучия любимой в духе романтизма Шиллера. Неслучайно в одном из эпизодов мальчика называют именами шиллеровских персонажей: «Ну, уж разумеется, что после всего этого я был рыцарь, герой. – Делорж! Тогенбург! – раздавалось кругом» [7, С.342].

Маленькому герою не суждено постичь душевные глубины m-ме М*. Она для него слишком загадочна, слишком необычна на фоне общества, частью которого являются персонажи: «m-ме М* была тоже очень хороша собой, но в красоте ее было что-то особенное резко отделявшее ее от толпы хорошеньких женщин; было что-то в лице ее, что тотчас же неотразимо влекло к себе все симпатии, или, лучше сказать, что пробуждало благородную, возвышенную симпатию в том, кто встречал ее» [7, С.325].

Пробуждающееся в мальчике мужское начало заставляет его ощутить собственную одержимость объектом восхищения, волнение от невозможности равноценного общения со своим идеалом. Чувства ребенка переданы очень колоритно: «отчаянная тоска», «наивное смущение», «притязания ...резали меня, язвили до крови». Столь же остро передан момент первой попытки совершения подвига, когда ребенок постарался оседлать дикого, своенравного Танкреда. В этот момент герой словно бы понял, что этот «геройский» поступок не мог быть по достоинству оценен предметом его обожания в силу своей безрассудности. Поэтому он предпринимает вторую попытку: вернуть потерянное письмо. И если решение мальчика прыгнуть на коня описано сжато и спонтанно, то ход его мыслей перед тем, как m-ме М* получила конверт, описан подробно, равно как и его действия.

Упомянутый выше эпизод можно по праву считать кульминацией произведения, так как именно в тот момент, когда герой был неожиданно вознагражден поцелуем за свое благородство, он получил возможность по-новому смотреть на мир: «Я закрыл руками лицо и, весь трепеща, как былинка, невозбранно отдался первому сознанию и откровению сердца, первому, еще неясному прозрению природы моей» [7, С.351].

Наше внимание привлечен небольшой размер последнего композиционного элемента рассказа – развязки. Он значительно уступает в объеме завязке, развитию действия, кульминации, фактически представляя собой один абзац, состоящий из двух предложений. В этом отрывке коротко сообщается о том, что герои больше не виделись, так как m-ме М* спешно уехала в Москву со своим супругом. Контраст между подробным описанием предыдущих событий и сухим сообщением о расставании рассказчика с его взрослой возлюбленной позволяет предположить, что повествователь считал этот этап своего взросления очень важным. В.Плющ соотносит его с обрядом инициации, который интуитивно проходит будущий мужчина, встречая симпатичную ему женщину [8].

Помимо двух описанных выше героев в рассказе присутствуют персонажи, позволяющие наиболее колоритно раскрыться главным действующим лицам. Повествование начинается с описания гостей, мимолетного упоминания о хозяине дома.

Затем автор мемуаров обращается к описанию блондинки, подробно описывает m-me M* и ее супруга. Рассказчик сообщает о том, что был окружен большим количеством дам и детей, но никто из них не был ему интересен. Общество видело в нем лишь премилую игрушку.

Повествователь вспоминает о шалостях особенно досаждавшей ему блондинки, называя ее гонительницей и тиранкой. Роль этой героини в повествовании неоднозначна. С одной стороны, она прекрасно демонстрирует невольный интерес мальчика, превращающегося в мужчину, к женскому телу. Так, в эпизоде, повествующим о домашнем театре, ребенок засматривается на великолепные плечи блондинки, описывая их с ярким восхищением. Однако тут же пресекает эти воспоминания, замечая, что ему было безразлично на что смотреть. В разных эпизодах рассказчик упоминает о ее привлекательности, называя ее прекрасной, милой, обладательницей тихих глаз. С другой стороны, взбалмошный характер, постоянные выходы блондинки положительно выделяют на ее фоне романтическую грусть, одиночество, серьезность, непохожесть ни на кого m-me M*.

Из мужских образов в тексте встречаются супруг m-me M*, муж безымянной блондинки, а также некто Н-й. Наибольшее внимание уделяется мужу m-me M*, который описан как бездушное существо, являвшее собой полную противоположность своей утонченной и несчастной жене. Чтобы подчеркнуть полное отсутствие какой-либо оригинальности в характере m-g M*, повествователь сравнивает его с Тартюфом и Фальстафом, умышленно употребляя эти слова во множественном числе. Подчеркнутая ревность этого пустого человека напоминает шекспировского Отелло, готового принести в жертву своим страстям и желаниям собственную жену. Неслучайно блондинка предлагает ему надеть костюм Синей бороды, намекая на его жестокий характер. Этот персонаж напоминает другого героя Ф.М.Достоевского – Петра Александровича, супруга Александры Михайловны из произведения «Неточка Незванова». Он тоже "человек богатый и в значительных чинах ". Жена страстно любит своего мужа, "но в присутствии его обдумывает каждое свое движение, робеет перед ним, смущается и боится его сурового взгляда ". Неточка понимает, что "воспоминание чего-то мучительно-терзавшего ее совесть, вспыхивало в ее душе". В глаза девочке бросается внешность мужа Александры Михайловны - "человек высокий, худой и как будто с намерением скрывающий свой взгляд под большими, зелеными очками ". Причина этого отношения становится ясна, когда, взяв в домашней библиотеке роман Вальтер Скотта "Сен-Ронанские воды ", Неточка находит в нем старое письмо, адресованное ее Александре Михайловне и узнает об ее тайной любви, а также о том, что Петру Александровичу все стало известно. Здесь история тайной любви доведена до отчаянного финала, превратив героя в демоническое существо. Неточка говорит: "Мне представлялось, долгое, безвыходное страдание, мученичество, жертва, приносимая покорно, безропотно и напрасно. Мне казалось, что тот, кому принесена эта жертва, презирает ее и смеется над ней. Мне казалось, что я видела преступника, который прощает грехи праведнику» [9].

В «Маленьком герое» Достоевский словно сделал попытку описать другой возможный финал истории: счастливая находка мальчика и его благородный поступок позволяют перенести внимание читателя с грязной жертвенности взрослого мужчины на чистую жертвенность ребенка и не менее чистую благодарность героини. Перед читателем раскрывается сложный и противоречивый внутренний мир юноши, в котором пробуждается святое чувство жалости и сострадания.

Несмотря на то, что произведение «Маленький герой» («Детская сказка») не было воспринято по достоинству критикой при жизни Ф.М.Достоевского, у нас нет оснований считать этот текст лишенным художественных достоинств, не замеченных современниками. Так, опираясь на заметное сходство в подходах к обрисовке детских образов в повестях И.С.Тургенева «Первая любовь», Л.Н.Толстого «Детство» с анализируемым нами текстом мы полагаем, что сюжетная линия, мотивы, подход к изображению главных героев могли оказать существенное влияние на творчество современников Ф.М.Достоевского.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Плющ В. Н. Своеобразие воплощения «детской» темы в рассказах «Маленький герой» Ф. М. Достоевского и «Роман» М. Горького // Вестник Московского государственного областного университета. Серия: Русская филология. 2019. № 4. С. 129–136. DOI: 10.18384/2310-7278-2019-4-129-136.
2. Середенко И. И. Виды и функции воспоминаний о детстве в произведениях Ф. М. Достоевского // Вестник Томского государственного педагогического университета. 2007. № 8 (71). С. 7–11.
3. Сызранов С. В. «Целое в виде героя»: к пониманию диалектических оснований поэтики Ф. М. Достоевского // Проблемы исторической поэтики. 2015. Вып. 13. С. 174–196. DOI 10.15393/j9.art.2015.3281.
4. Батурина Е. Н. «Детская сказка» или «Маленький герой»? (К вопросу об истории изменения названия раннего рассказа Ф. М. Достоевского) // Вопросы русской литературы. 2019. №2. С. 15-24.
5. Трофимова, Т. Б. Комментарии: Маленький герой / Т. Б. Трофимова // Достоевский, Ф. М. Полное собрание сочинений: в 30 т.: т. 2. – СПб: Наука, 2014. – С. 716–723. – Режим доступа: <http://russian-literature.org/tom/15505222> (дата обращения: 25.11.2019).
6. Достоевский Ф. М. Письма. 37. М. М. Достоевскому. 22 декабря 1849. Петербург. Петропавловская крепость // Достоевский Ф. М. Собрание сочинений в 15 томах. СПб.: Наука, 1996. Т. 15. С. 81–85.
7. Достоевский Ф. М. Маленький герой. Из неизвестных мемуаров. – Повести и рассказы в 2-х томах. – А.: Жазушы, 1986. – Т.1. – 352 с.
8. Плющ В. Н. Своеобразие воплощения «детской» темы в рассказах «Маленький герой» Ф. М. Достоевского и «Роман» М. Горького // Вестник Московского государственного областного университета. Серия: Русская филология. 2019. № 4. С. 129–136. DOI: 10.18384/2310-7278-2019-4-129-136.
9. Ф. М. Достоевский. Неточка Незванова // Достоевский Ф. М. Собрание сочинений в 15 томах. Л.: Наука. Ленинградское отделение, 1988. Т. 2. С. 203–357.

Ф. М. ДОСТОЕВСКИЙДІҢ «БАЛАЛАР ЕРТЕГІСІ» («КІШКЕНТАЙ ҚАҺАРМАН») ЖҰМЫСЫНЫҢ ЕРЕКШЕЛЕКТЕРІ

Чеснокова К. А.

Мақала Ф. М. Достоевскийдің «Балалар ертегісі» («Кішкентай қаһарман») шығармасының ерекшеліктерін зерттеуге арналған. Зерттеудің мақсаты – шығармадағы жазушының көркемдік әлеміндегі орнын нақтылау. Зерттеу пәні – балалардың қоршаған әлемді қабылдауы мен түсінуі, бала мен ересек арасындағы «кері байланысты» анықтау. Өмірбаяндық әдісті қолдану, мәтіннің формальды ерекшеліктерін зерттеу, мәтінаралық талдау әдісін пайдалану арқылы қорытынды жасалды. Зерттеудің негізгі нәтижелері оқырманның назарын есею кезінде балалық шақтағы уайым-қайғыға назар аудара отырып, мәтіндегі эмоционалдылықтың күрделі екендігін көрсетеді. Автор Ф. М. Достоевский әңгімесінің замандастарының шығармашылығына әсері елеулі екендігін атап өтеді. Нәтижелер мен қорытындыларды мектептерде, колледждерде, жоғары оқу орындарында орыс әдебиетін оқыту үдерісінде қолдануға болады.

Кілт сөздер: *бала бейнесі, «балалар» тақырыбы, Ф. М. Достоевский, оқиға желісі, көркемдік ерекшеліктері.*

THE FEATURES OF F.M. DOSTOYEVSKY'S «THE CHILDREN'S FAIRY TALE» («A LITTLE HERO»)

Chesnokova K.A.

The article is devoted to the study of the features of the work of F.M. Dostoevsky "The children's fairy tale" ("Little Hero"). The purpose of the study is to clarify the question of the role of the work in the artistic world of the writer. The subject of the study was the peculiarities of understanding the children's perception of the world and the "feedback" between the child and the adult. Conclusions are drawn as a result of using the biographical method, the study of the formal features of the text, the method of intertextual analysis. The main results of the study indicate the complicated emotionality of the text, applied in order to draw the reader's attention to childhood experiences during growing up. The author comes to the conclusion about the significant influence of the story of F.M. Dostoevsky on the work of his contemporaries. The results and conclusions can be used in the process of teaching Russian literature in schools, colleges, higher educational institutions.

Key words: image of a child, "children's" theme, F.M. Dostoevsky, storyline, artistic features.

ӘОЖ 34

<https://doi.org/10.53355/ZHU.2022.102.1.071>

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ ТАУАРЛЫҚ ТАҢБА ИЕСІНІҢ ҚҰҚЫҚТАРЫН ҚОРҒАУ

Раймбаева З.К., Конысбекова М.Р.

Атауына сәйкес, бұл мақалада тауар таңбасына құқықтарды қорғауға арналған мәселелер қарастырылған. Қазақстан Республикасында тауар таңбаларын, қызмет көрсету таңбаларын және тауар шығарылған жерлердің атауларын қорғау мен пайдалануға байланысты туындайтын құқықтық, экономикалық және ұйымдастырушылық қатынастарды реттейтін тауар таңбаларының негізгі түрлері санамаланған. Айрықша құқықтың ықтимал бұзушылықтары, сондай-ақ тауар белгілері мен қызмет көрсету белгілеріне құқықтарды заңсыз пайдаланғаны үшін жауапкершілік түрлері көрсетілген. Бүгінгі таңда Ақпараттық технологиялар адамның кез-келген іс-әрекетінің негізін қалады, оған жүктелген міндеттерді жеңілдетеді. Олар кәсіби қызметте ерекше рөл атқарды, өйткені мұндай технологиялар ақпаратты жинауға, өңдеуге, сақтауға, таратуға, көрсетуге және пайдаланушылардың мүдделеріне сәйкес пайдалануға қабілетті, бұл жұмыста тиімділікті арттыруға көмектеседі. Бұл мақалада Интернет желісіндегі тауар белгілеріне құқықтарды қорғауды құқықтық реттеудің белгілі бір коллизиялық мәселелері: жарнама және гиперсілтемелер, құқықтардың аумақтылығы қағидаты және интернеттің жаһандық табиғаты, домендік атаулар және тауар белгілері, интернет желісінде тауар таңбаларын құқықтық қорғауда туындайтын проблемаларды анықтау және Дүниежүзілік зияткерлік меншік ұйымының ұсынымдары көмегімен оларды шешу тәсілдерін сипаттау мәселелері қаралатын болады. Сондай-ақ, негізгі ұғымдар қарастырылады: «Интернет» және «тауар белгісі».

Кілт сөздер: тауар белгісі, қызмет көрсету белгілері, құқықтарды қорғау тәсілдері, заңсыз пайдалану, жауапкершілік.

Нарықтық экономика жағдайындағы тауарлық белгілер бизнесті сәтті жүргізудің маңызды факторын құрайды. Статистика тауарлық белгілер ірі халықаралық және ресейлік компаниялардың материалдық емес активтерінің едәуір бөлігін құрайтындығын көрсетеді.

Қазақстан Республикасының «Тауар таңбалары, қызмет көрсету таңбалары және тауар шығарылған жерлердің атаулары туралы» Заңының 14-бабына сәйкес, тауар

таңбасын тіркеу туралы мәліметтер тауар таңбаларының мемлекеттік тізіліміне енгізіледі. Тауар белгісінің иесі (құқық иеленуші) немесе тауар шығарылған жердің атауын пайдалану құқығының иесі - осы Заңға сәйкес тауар белгісіне айрықша құқыққа немесе тауар шығарылған жердің атауын пайдалануға айрықша құқыққа ие жеке немесе заңды тұлға [1].

Қазақстанда нарықтық қатынастардың дамуымен тауар белгілері саласындағы бұзушылықтар кең ауқымда және күрделі сипатқа ие болуда.

Тауар белгісіне құқықтары бұзылған контрафактілік тауарлардың ең көп саны Қазақстан нарығында кеңінен тұтынылатын тауарлар арасында байқалады: алкогольді және алкогольсіз сусындар, заттар, киім, аяқ киім, тұрмыстық пайдаланылатын заттар, жуғыш заттар, косметикалық құралдар мен бұйымдар және басқалар.

Мысалы, 2010 жылғы жағдай бойынша жетекші халықаралық тауар белгісі «Coca-Cola» болып табылады, оның құны шамамен 70,5 миллиард АҚШ долларына бағаланады. Бұдан әрі бүкіл әлемге танымал «IBM», «Microsoft», «Google», «General Electric», «MacDonalds», «Intel» және т.б. сауда белгілері бар. Олардың құны ондаған миллиард АҚШ долларына бағаланады. Соңғы 100-ші орында құны 3,1 миллиард АҚШ доллары болатын «Burberry» тауар белгісі орналасқан [2, 213б.].

Соңғы жылдары Қазақстан Республикасында тіркелген тауар таңбаларының саны айтарлықтай өсті. Біздің еліміздің нарықтық қатынастарға көшуі және көптеген өндірушілердің өнімдерін даралау қажеттілігі тауарлық белгілер туралы заңнаманы және оны қолдану тетіктерін жетілдіруді талап етті. Тауар таңбаларын қолдану саласында сот дауларының айтарлықтай өсуі байқалады. Соңғы жылдары жосықсыз бәсекелестік мәселесі ерекше өткір болды. Сауда белгілері мен қызмет көрсету белгілері нарықтағы тауарлардың бәсекелестігін қамтамасыз етуде үлкен маңызға ие. Олар жосықсыз бәсекелестікке жол бермеу шарасы ретінде әрекет етуге арналған, өйткені олардың негізгі функциясы Өнеркәсіптік меншік объектілері ретінде нақты өндірушінің өнімдерін басқа өндірушілердің тауарларынан ажырату және даралау мүмкіндігі болып табылады. Өнеркәсіптік меншік қатынастары үнемі кеңейіп келе жатқан тауарлар, жұмыстар, қызметтер өндірісінде жетекші орын алады және ғылымның, техниканың барлық аспектілерінде көрінеді. Авторлардың, құқық иеленушілердің айрықша мүлктік құқықтарды іске асыру кезіндегі қарым-қатынастарының құқықтық айқындылығының қажеттілігі жаңа зерттеулер жүргізуді және құқықтық реттеудің әлі шешілмеген проблемаларын реттеуді талап етеді.

Тауар белгісі мен қызмет көрсету белгісі тұтынушының санасында белгілі бір тауар өндірушісімен байланысты, бұл тұтынушыға белгілі бір қасиеттер, құндылықтар мен қызметтер жиынтығын қамтамасыз етуге кепілдік береді. Сондай-ақ, өндіруші өзінің тауарлық белгісін жылжытуға және өзі белгілеген тауарлардың қажетті сапасын сақтауға, өндірісті жаңғыртуға қаражат салуға көп күш салуы керек.

Тауар белгісі ұғымы мен оның мазмұнына тоқтала отырып, бұл категорияның, мәні бойынша, кез-келген басқа азаматтық-құқықтық институт сияқты, эволюциялық жолы басым қоғам дамуының жалпы заңдылықтарына өз пайда болуымен міндеттелгенін атап өткен жөн.

Сауда белгілері институтының даму кезеңдері, барлық зияткерлік меншік объектілері сияқты, ең алдымен, әр нақты елдің экономикалық жағдайлары мен құқықтық дәстүрлерімен түсіндіріледі және олармен анықталады. Тарихи тұрғыдан зияткерлік меншік институтының қалыптасуына әсер еткен негізгі факторлар: еңбек бөлінісі, зияткерлік еңбекті қызметтің ерекше түріне бөлу, зияткерлік еңбек өнімдерін тауарларға айналдыру, оларды нарықтық айналымға тарту болды. Қазақстан бұл жағынан да ерекшелік емес.

Субъективті азаматтық құқықты қорғау құқығы нақты заңды факт, яғни бұл жағдайда құқыққа қарсы әрекет (құқық бұзушылық) не құқық туралы дау орын алғанға дейін іске асырыла (жүзеге асырыла) алмайды. Осы жағдайға байланысты біз құқықты қорғауды белсенді субъективті құқық ретінде қарастырамыз, оның белгісі субъектіге тиесілі және оны пайдаланбайтын, яғни статикалық күйде болатын субъективті азаматтық құқықтан айырмашылығы оның динамикасы болып табылады.

Қазақстан Республикасының қолданыстағы заңнамасына сәйкес, тауар таңбасына құқықтарды бұзғаны үшін келтірілген залалға байланысты әкімшілік және қылмыстық жауапкершілік көзделген.

Кейбір жағдайларда тауар таңбасына құқықтарды бұзу жөніндегі дау бейбіт жолмен (сот талқылауына жеткізбей), құқық бұзушыға шағым хаттарын жіберу және одан әрі келіссөздер арқылы шешілуі мүмкін.

Шағым хаттарын дайындау зияткерлік меншік құқықтарын қорғау саласында арнайы білім мен тәжірибені қажет етеді, сондықтан мұндай хаттарды дайындау кезінде мамандарға хабарласу ұсынылады [3]. Тәжірибе көрсеткендей, зияткерлік меншікті қорғау саласында мамандандырылмаған заңгерлер дайындаған шағым хаттарында көбінесе тиісті құқықтық актілердің ережелерін дұрыс ұсынбау және түсіндіру болады, нәтижесінде егер дауды бейбіт жолмен шешу мүмкін болмаса, іс сотта қаралған кезде теріс әсер етуі мүмкін.

Әкімшілік кодекстің ережелеріне сәйкес бөтен тауар белгісін немесе оған ұқсас белгілерді біртекті тауарлар немесе қызметтер үшін заңсыз пайдалану, егер бұл әрекеттер ірі залал келтірмесе, тауар белгісінің заңсыз бейнесі бар тауарлар тәркіленіп, айыппұл түріндегі санкцияларға әкеп соғады.

Әдетте, тауар таңбасына құқықтардың бұзылу фактісі тауар таңбасының иесі ұсынған мәліметтер, жүргізілген тексеру, тауар таңбасының ұқсастығы мен ұқсастығына сараптама нәтижелері және заңды жолмен алынған өзге де мәліметтер негізінде айқындалады.

Тауар белгісіне ұқсату, тұтынушыларды жаңылыстыру мүмкіндігі болған жағдайларда, тауар белгісіне құқықтарды қорғау монополияға қарсы органға құқық бұзушының жосықсыз бәсекелестікке бағытталған іс-әрекеттеріне байланысты монополияға қарсы заңнаманы бұзу туралы өтініш беру арқылы жүзеге асырылуы мүмкін.

Тауар таңбаларына құқықтарды бұзу жөніндегі азаматтық заңнама шеңберіндегі негізгі талаптар талаптар болып табылады:

- тауар белгісіне құқықтардың бұзылуын тоқтату туралы;
- тауар белгісінің иесіне келтірілген залалдарды өтеу;
- құқық иеленушінің өзі салған тауар белгісі бар бірегей тауарларды қоспағанда,

заңсыз пайдаланылатын тауар белгісі, тауар шығарылған жердің атауы немесе айырғысыз дәрежеге дейін оған ұқсас белгі орналастырылған тауарды, тауар орамасын жою туралы шешім қабылдайды. Мұндай тауарларды айналымға енгізу қоғамдық мүдделер үшін қажет болған жағдайларда, тауар таңбасының заңсыз пайдаланылатын бейнесін, тауар шығарылған жердің атауын немесе оған айырғысыз дәрежеге дейін ұқсас белгіні тауардан және оның орамасынан жою;

- жою таңбасын немесе соған ұқсас онымен айырғысыз дәрежеге дейін ұқсас белгілер-жағар олармен бірге жүреді жұмыстарды орындауды немесе қызмет көрсетуді, соның ішінде құжаттама, жарнамаларды, маңдайшаларды [5, 13б.].

Сонымен қатар, ҚР Азаматтық кодексінің 970-бабының 1-тармағында құқықтарды қорғау келесі жолдармен жүзеге асырылуы мүмкін:

- пайдалану арқылы айрықша құқықты бұзған материалдық объектілерді және осындай бұзушылық нәтижесінде жасалған материалдық объектілерді алып қою;
- жіберілген кемшіліктер туралы, оған бұзылған құқықтың кімге қатысты екендігі туралы мәліметтерді қоса отырып, міндетті жариялау жолымен;
- заң актілерінде көзделген өзге әдістермен де жүзеге асырылуы мүмкін [6].

Қылмыстық-құқықтық қорғау құралдарына мемлекеттік кірістер органдарына жүгіну жатады.

Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 222-бабына сәйкес бөтен тауар белгісін немесе оған ұқсас белгілерді біртекті тауарлар немесе көрсетілетін қызметтер үшін заңсыз пайдалану, егер бұл іс-әрекет ірі залал келтірсе, айыппұл салуға, түзеу жұмыстарына, қоғамдық жұмыстарға 90 сағатқа дейін, сондай-ақ 45 тәулікке дейінгі мерзімге қамауға алуға жазаланады.

Қылмыстық іс қозғау үшін мынадай факторлар қажет: тауар таңбасын немесе оған ұқсас белгіні заңсыз пайдалану және тауар таңбасын заңсыз пайдалану нәтижесінде оның иесіне келтірілген ірі залал.

Қазіргі уақытта Қазақстанда 6 600 АҚШ долларына жуық залал ірі залал деп танылады.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Тауар таңбалары, қызмет көрсету таңбалары және тауар шығарылған жерлердің атаулары туралы Қазақстан Республикасының 1999 жылғы 26 шілдедегі N 456 Заңы. // https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z990000456_
2. Гражданское право: учеб. для вузов (академический курс) / НИИ частного права КОУ; отв. ред. М.К. Сулейменов. - Алматы: Заңгер, 2013 – 413с.
3. Право интеллектуальной собственности Республики Казахстан: [Электронный ресурс]: учеб. пособие / МЮ РК; отв. ред. З.Х. Баймолдина. - Электрон.текстовые дан.(16,3Мб). - Астана: Ин-т законодательства РК, 2013. - 263с.
4. Уголовная ответственность за незаконное использование товарного знака по уголовному законодательству РК: автореф.дис.канд.юрид.наук: 12.00.08: защищена 25.08.2010 /Жанна Советовна Бидельманова; Каз.нац.ун-т им. аль-Фараби. - Алматы, 2010. - 24с.
5. Қазақстан Республикасының азаматтық кодексі (ерекше бөлім) Қазақстан Республикасының 1999 жылғы 1 шілдедегі N 409 Кодексі. // https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K990000409_#z629

ЗАЩИТА ПРАВ ВЛАДЕЛЬЦА ТОВАРНОГО ЗНАКА В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН

Раймбаева З.К., Конысбекова М.Р.

Согласно названию, в данной статье рассмотрены проблемы посвященные защите прав на товарный знак. Перечислены основные виды товарных знаков, регулирующие правовые, экономические и организационные отношения, возникающие в связи с охраной и использованием товарных знаков, знаков обслуживания и наименований мест происхождения товаров в Республике Казахстан. Указаны возможные нарушения исключительного права, а также виды ответственности за незаконное использование прав на товарные знаки и знаки обслуживания. На сегодняшний день информационные технологии прочно легли в основу любой деятельности человека, облегчая задачи, которые на него были возложены. Особую роль они сыграли в профессиональной деятельности, так как такие технологии способны собирать, обрабатывать, хранить, распространять, отображать и использовать информацию в интересах пользователей, что способствует повышению эффективности в работе. В данной статье будут рассмотрены определенные коллизионные вопросы правового регулирования защиты прав на товарные знаки в сети Интернет: реклама и гиперссылки, принцип территориальности прав и глобальной природой Интернета, доменные имена и товарные знаки. Также будут рассмотрены основные понятия: «Интернет» и «товарный знак».

Ключевые слова: *товарный знак, знаки обслуживания, способы защиты прав, незаконное использование, ответственность.*

PROTECTION OF THE RIGHTS OF THE TRADEMARK OWNER IN THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

Z. Raimbayeva, M. Konysbekova

According to the title, this article discusses the problems of trademark rights protection. The main types of trademarks regulating legal, economic and organizational relations arising in connection with the protection and use of trademarks, service marks and appellations of origin of goods in the Republic of Kazakhstan are listed. Possible violations of the exclusive right are indicated, as well as types of liability for the illegal use of rights to trademarks and service marks. To date, information

technology has firmly formed the basis of any human activity, facilitating the tasks that were assigned to him. They have played a special role in professional activity, since such technologies are able to collect, process, store, distribute, display and use information in the interests of users, which contributes to increased efficiency in work. This article will address certain conflict-of-laws issues of legal regulation of trademark rights protection on the Internet: advertising and hyperlinks, the principle of territoriality of rights and the global nature of the Internet, domain names and trademarks. The basic concepts of «Internet» and «trademark» will also be considered.

Key words: *trademark, service marks, ways to protect rights, illegal use, liability*

UDC 378.147.2.811.112.2

<https://doi.org/10.53355/ZHU.2022.102.1.072>

LINGUISTIC FEATURES OF THE WORD DIALOGUE

U.K. Orynbayeva, A. Zhailaubayeva

The article reveals the concept of dialogic speech and its structure in linguistics. At the present stage of the development of the science of language as a result of active study of produced oral speech the necessity of mastering dialogic speech has been established. Oral speech implies a linguistic description of dialogue in modern English by the purpose of communication and by structure. The essence of dialogic speech is defined. The communicative, psychological and linguistic features of dialogic speech are analyzed. The factors influencing the course of this type of speech activity are studied. The theoretical value of the study lies in the fact that the materials of the article can make a definite contribution to the development of the theory of dialogic oral speech.

Key words: *dialogical speech, dialogic association, lexical - grammatical tools, logical context, linguistics.*

When raising the issue of teaching speech in a foreign language, it is necessary to pay special attention to the science of linguistics. After all, linguistics considers the norm of a language. It is the use of language tools used in speech, its rules, the order of use, stylistic tools in the language, its sound, morphological, syntactic aspects.

People use language to communicate with language. Since the content of thinking related to human behavior in labor and social activities is reflected in language. Language is considered as a global phenomenon that covers all types of communication in society. G. V. Kolshansky points out that communication is the exchange of thoughts, the exchange of information, or, in other words, communication that satisfies the practical and theoretical demands of a person in labor and social activities [1]. 21

Dialogue is a form of language communication in which the importance of language is fully manifested. The dialogue shows the importance of the word. V. D. Devkin defines in the fact that the main form in which the language is implemented is a special communicative combined interaction of different pronunciations. At the same time, according to the scientist, dialogue is primarily an exchange of information, when one speaker sends it, the next speaker receives it. Both of them are trying to meet a need, to achieve a specific goal [2]. 62

Dialogue linguistic features of the word are studied in the works of scientists T. G. Vinokur, N. Yu. Shvedova, L. V. Shcherba, G. Helbig, E. G. Rizel, L. P. Yakubinsky and others.

O.S. Akhmanova points out that the dialogue is not limited to the direct nature of the conversation, each spoken word in it is a kind of verbal communication aimed at the next speaker, [3]. 63

In the dialogue, the speaker asks the listener to perform the necessary work, and he, in turn, expresses his readiness to fulfill the request of his colleague. In this type of speech, each expressed opinion is directed to the next speaker. In the dialogue, there is a constant work to reveal the topic raised, and there are different points of view of the participants in it, their mutual overlap or, on the contrary,

their confrontation with each other. After the conversation begins, the participants will have two identical tasks: first, the speaker will show his activity and offer a new approach to the conversation, and second, he will need to be able to draw the attention of the partner to him. A dialogue is a set of interrelated actions of the interlocutors, which shows the mutual exchange of speech and listening comprehension; at the same time, a language impulse given by one of the speakers requires a rapid and necessarily linguistic or non-linguistic response (reaction) from the next speaker.

The dialogue is characterized by some structural and semantic properties, it is formed due to its inherent internal laws. N. Yu. Shvedova shows dialogue as an act that takes place on the basis of a system of interconnected elements - a mutual exchange of pronunciations, the so-called replica. It compares the replicas as the earliest elements of the dialogue. The dialogue ensures that each line in a word is followed by a response line, and simplifies it, ensuring that there are some linguistic and non-linguistic expressions.

In linguistics, dialogic association is interpreted as a large structural semantic association of a dialog word. It consists of several replicas that are interconnected in meaning and structure, while the content and form of the first replica determine the content and form of the subsequent replica. Consideration of types of replicas their joint action has been studied in many scientific works [4] 64).

Dialogic association is a joint type of response and response and is the main object of teaching speech in the form of dialogue. The replicas included in the dialog community are different in language. Here we distinguish three main types of word material: word samples, ready-made stamps, and formulas. Word samples scientists call various sentence samples. Ready-made word stamps are pronunciations, if there are some ready-made word chains used in everyday speech, can be used in formulas, changing some of their elements, and sometimes in the same way. Scientists in the linguistic literature indicate the following main types of dialogic association.

Two-member dialog community:

a) providing information - providing information. For example: - Wer fehlt heute? - Heute fehlt...

B) providing information - confirming or doubting the information provided. For example: - Aina ist heute nicht aufmerksam. - Ja, das stimmt.

1. Three-member dialogue Association:

a) question - answer (counter-question). For example: - Ich habe ein Buch gelesen Du? - Gewiss, ich.

B) confirmation - doubt or approval. For example: - Er war gestern in der Oper. ~ Was du nicht sagst? Er liebt doch die Oper nicht. — Das ist aber wahr. Ich war in der Oper auch.

B) confirmation - objection or consent. For example: - Er ist der beste Sportler in Ihrer Klasse, nicht wahr? - Das stimmt nicht. Nicht er, sondern Peter ist der beste Sportler. - Also Peter ist der beste Sportler.

The replicas that are included in the dialog association can be as follows. For example, to invite someone to a guest (movie, theater) - to accept or reject the invitation: Komm zu uns - Gem;

to congratulate someone with something is to thank them: Wir gratulieren dir zum Geburtstag - Vielen Dank;

to tell someone about something is to express your opinion on what they say: Assan ist fleißig - Das stimmt, er ist fleißig;

request one - on-one information-provide information: Wo warst du im Sommer?

- Bei den Großeltern.

Scientists who are interested in this problem distinguish types of replicas depending on their semantic function, communicative orientation, and syntactic structure. They show that each remark can reflect a certain grammatical, intonation structure and lexical content, its situational orientation. A replica, as we have already mentioned, is the first element of the dialogue, which reflects the specifics of the dialogue, but the description of the dialogue in relation to the replica does not reveal its grammatical structural organization.

In terms of syntactic structure, the dialogue is not of the same origin, many replicas are different in meaning and form, they are independent of each other in terms of syntactic structure.

For each dialogic association, It is important that their replicas have a semantic connection. Each phrase has a specific logical context, and it has a situational field that includes not only any pronunciation, but also a logically justified pronunciation.

N. Yu.Shvedova shows such a connection, that is, the connection of the last replica with the first replica, as follows: the composition of the first replica is not complete in terms of the manifestation of all the elements of thought, it is supplemented by the second replica. For example,

"When are you coming?"

Tomorrow.

Was haben die Baume ?

Gelbe Blatter.

The next type of linguistic connection of the second replica with the first replica is considered in the following case. A subsequent remark in its composition is a repetition of the repeated remark, which gives various answers to it (without completing it), with the mandatory repetition of the first remark in its entirety or one of its parts. That is why N. Yu.Shvedova calls such replicas repetitions. Complaints arise in cases of deafness, lack of understanding spoken phrase, lack of desire to continue the conversation.

Also in the linguistic literature, dialogue is indicated that the word is characterized by the following features: dialogue is characterized by a small elaboration of its system, not limited by its rigor in size. In the dialogue there is a desire to say something. In the case of dialogic communication, the language expression of an individual depends on several factors, such as the language tool that he chooses to say his own words. First of all, it is necessary to note the directness, duplicity, spontaneity, situational nature of the dialogue. When the spontaneity of a word leads to its verticality, it complicates the construction of the dialogue, complicates the tools used in it in phonetic, morphological, lexical and syntactic terms.

The dialogue is characterized by stylistic features of the word, emotional processing, lexical originality, grammatical construction and intonation. The specificity of the word, syntactic lightness, predicativity determine the specifics of the dialogue. The dialogue is carried out through lexical and grammatical forms in the spoken language. "I'm sorry," he said, " but I don't know what you're talking about, and I don't know what you're talking about." In it, words are selected differently, the pronunciation of sounds is not clear, but there is a deviation of a simple sentence from the grammatical rule. The dialogue is characterized by simple, low-word sentences.

In the process of learning, the above-mentioned dialogue should pay great attention to the characteristics of the word, including its features, especially in the subject. As we have already mentioned, dialogic communication is characterized by directness, situational, and spontaneity. According to O. B. Sirotinina, the spontaneity of the oral word makes it possible to use phrases that complement the word, phrases, explanatory sentences, repetitions, various vocabulary, as well as replace phrases in speech (70). At the same time, the unpredictability of using the language element indicates that the dialogue is automatic at a high level of the word. In dialogic communication, the state and situation of the word acquire a great meaning. In their presence, it is possible not to fully tell something in the process of communication, that is, some of the information is transmitted by non - linguistic means.

Now, based on linguistic research, let's focus on some types of dialogue words that are important in the learning process.

Based on the purpose of communication, the authors mainly distinguish three types of dialogue (66,68): communicative, pragmatic, and modal. For their part, they are divided into interviews, reports, interviews, explanations, discussions, statements, suggestions, conclusions, approvals, etc. Depending on the appearance, dialogs are grouped according to the following main parameter:

1. Formal forms of interaction between interlocutors: conversation, discussion, understanding, communication, exchange of views.

2. Duration of the remark and type of exchange: dialogue in the form of a question-answer, as an exchange of monologue and dialogue.

3. Number of interlocutors: two, three.

4. Level of activity of the interlocutors in the dialogue: the dialogue itself (equal participation of Speaker A and B in language communication), apherent dialogue (more active presence of Speaker A in language communication), epherent dialogue (more active presence of speaker B in language communication).

We believe that in teaching the above-mentioned types of dialogue, it is important to pay attention to the following stages of language communication, which we methodologists and linguists have shown:

a) start a language contact, B) continue a language contact, b) end a language contact, end a relationship. At the first stage of dialogic communication, ready-made word stamps and cliches are used. The next stage shows the continuation of language contact in dialogic karym-katynas, the interlocutors together stimulate the process of communication development. The last stage is characterized by cliches of the word that complete the act of communication.

The types of dialogic words that linguists use are often found in the learning process. The most commonly used types of language communication are as follows: ask, make a suggestion, say, explain, evaluate, agree-disagree, prove your opinion, joining the opinions expressed by linguists, methodologists point out that dialogue in the learning process, depending on the stages of teaching at school, is the most important types of word: question-answer, question-counter-question providing information on its basis.

Since our research topic is dedicated to high school students, we will focus on these types of dialogue words, and in the learning process, we will teach dialogue to the following types of words:

1. Information exchange dialogue that is factual and provides information from both sides;
2. Collaborative action planning dialog;
3. Exchange of thoughts, impressions, dialogue of different points of view (one or both sides).

Pronouns that are grammatically complex may be more dominant here. By participating in these dialogues, students learn not only to understand their colleagues, to criticize their thoughts, to discuss them, but also to build their own pronunciation confidently, to express the mistakes and mistakes of the partner, to prove their thoughts. As we know, the increase in the requirements for speech in the form of dialogue from class to class is due to the increase and complication of language communication goals and the number of language materials. At this stage, knowledge and skills become much stronger than before. Replacement and assembly mechanisms begin to develop. The vocabulary of students and the content of their speech will be enriched. Philological and linguistic knowledge is expanded when comparing a foreign language with a native language. Students will be able to distinguish such concepts as synonyms and antonyms in a foreign language. Knowledge of the rules of speech etiquette in the language is expanding. It is necessary for students to replace words and phrases with other ones, to create sentences that are similar to the sample. At the same time, it is assumed that students will be able to express their emotional aspects of interest, recognition in their own words. They learn more about a person's mood and state of mind. At the same time, students are trained to make recommendations and recommendations on various topics. Complex communicative tasks are performed, such as correctly responding to someone else's advice or, conversely, incorrectly responding, saying something, and proving the thought expressed.

This dialogue should be developed and grouped in accordance with the methodological purpose of teaching dialogue in a foreign language in connection with the general secondary school. On the basis of this, we believe that it is necessary to create special exercises for students in the formation of skills and abilities of the dialogue word, taking into account these features, as well as to create various exercises using the linguistic features of the dialogue word and its characteristic vocabulary, language and word materials.

REFERENCES:

1. Концепция развития иноязычного образования Республики Казахстан Алматы, 2006
2. Соловова, Е.Н. Задачи языкового образования в русле глобальных реформ// Английский язык. Приложение к газете «Первое сентября», 2005, № 17. – с. 26 – 31.

3. Кобзева Н.А. Коммуникативная компетенция как базисная категория современной теории и практики обучения иностранному языку// Журнал Молодой учёный.2011 г. Том II. No 3. С.119., с. 119

4. Гез Н. И., Фролова Г. М. История зарубежной методики преподавания иностранных языков. М.: Академия, 2008. 256 с. с. 180

5. Вятютнев М. Н. Коммуникативная направленность обучения русскому языку в зарубежных школах / М. Н. Вятютнев // Рус. яз. за рубежом. 1977. № 6. С. 38—45.

6. Бим, И.Л. Компетентностный подход к образованию и обучению иностранным языкам / И.Л. Бим // Компетенции в образовании: опыт проектирования: сб. научных трудов. –М., 2007. –327 с. –С. 156–162.

7. Биболетова, М.З. Концепция учебного предмета «Иностранный язык» / М. З. Биболетова, Н.Н. Трубанева, А.В. Щепилова // Иностранные языки в школе. –2013. –№ 10.

ДИАЛОГ СӨЗДІҢ ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Орынбаева У.К., Жайлаубаева А.

Мақалада тіл біліміндегі диалогтік сөйлеу ұғымы және оның құрылымы ашылады. Автор тіл туралы ғылым дамуының қазіргі кезеңінде жасалған ауызыша сөйлеуді белсенді түрде зерттеу нәтижесінде диалогтік сөйлеуді меңгеру қажеттілігі туындайтыны туралы баяндайды. Ауызыша сөйлеу коммуникация мақсаты мен құрылымы жағынан қазіргі ағылшын тіліндегі диалогтың тілдік сипаттамасын қамтидығын атап өтеді. Диалогтік сөйлеудің мәніне анықтама беріледі. Диалогтік сөйлеудің коммуникативтік, психологиялық, лингвистикалық ерекшеліктері талданады. Сөйлеу әрекетінің бұл түрінің жүруіне әсер ететін факторлар зерттеледі. Зерттеудің теориялық құндылығы мақала материалдарының диалогтік ауызыша сөйлеуді дамыту теориясын дамытуға белгілі бір үлес қоса алатынында.

Кілт сөздер: *диалогтік сөйлеу, диалогтік бірлестік, лексика-грамматикалық құралдар, логикалық контекст, лингвистика.*

ЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ДИАЛОГА

Орынбаева У.К., Жайлаубаева А.

В статье раскрывается понятие диалогической речи и ее структуры в лингвистике. На современном этапе развития науки о языке в результате активного изучения продуцируемой устной речи установлена необходимость овладения диалогической речью. Устная речь предполагает лингвистическое описание диалога в современном английском языке по цели общения и по структуре. Дается определение сущности диалогической речи. Анализируются коммуникативные, психологические и языковые особенности диалогической речи. Изучаются факторы, влияющие на течение этого вида речевой деятельности. Теоретическая ценность исследования состоит в том, что материалы статьи могут внести определённый вклад в разработку теории развития диалогической устной речи.

Ключевые слова: *диалогическая речь, диалогическая ассоциация, лексико - грамматические средства, логический контекст, лингвистика.*

FORMATION OF STUDENTS' COMMUNICATIVE COMPETENCE USING THE "JIGSAW" METHOD

U.K. Orynbayeva, D. Abilkhanova

The article is devoted to the problems of transition to a new educational stage. It reveals the essence of the application of game learning methods at foreign language lessons and emphasizes the idea that "Jigsaw" as a game activity contributes to the development of communicative competence of students. The use of jigsaw as one of the cooperative learning strategies that contributes to the understanding of what students are reading. It is hypothesized that Jigsaw can improve students' reading skills. Therefore, this study used a test and survey to investigate the impact of jigsaw and students' reactions to the teacher's jigsaw. Thus, Jigsaw means that student successes. A more modern and effective organization of learning is a form of multifaceted communication. Here, the use of group and collaborative work is typical, where each learner can act as an autonomous and full participant. It is this type of foreign language instruction that increases the effectiveness of the knowledge gained to organize a multilateral communication learning process.

Key words: *communicative competence, jigsaw, concept, approach, group, method.*

The "Concept of foreign language education of the Republic of Kazakhstan" marks the goals and content of foreign language education in accordance with international standard requirements from the standpoint of a new methodological approach. The idea of modernization of foreign language education is shown in the form of a level model that ensures the unity, continuity of all stages of the educational system. The system-level approach promotes the sets to the world educational and information space [1].

The problems of formation and development of communicative competence in the process of teaching a foreign language are belonged to the work of many domestic and foreign scientists Passov, I.L., E. M. Vereshchagin, N. D. Galskova, V. G. Kostomarov, I. I. Leif, K.S.Makhmuryan, R. K. Minyar-Beloruhev, T. N. Popov, V. A. Slastenin, E. N. Solovov, G. D. Tomakhin, G.S.Trofimov, O.V.Fadeikin, T. N. Chernyavskaya, A. N. Shamov, O. V. Shmaylova, S.A.Yusupov, M. N. Vyatyutnev, I. A. Zimmaya, N. I. Gez, E. I. Bim, V. V. Safonova, J.Savignon, M. I. Lisina, G. Pifo, I. A. Richards, D. Hymes, D.V. A. N. Leontyev, Kunanbayeva S.S. However, despite a large number of publications, many aspects of this problem have not received proper consideration.

The definition of communicative competence is of particular importance, which is explicated by us as an integrative characteristic of the preparation of students, reflecting the degree of formation of knowledge, skills, abilities in the field of a foreign language, necessary for their readiness to apply them in practice.

According to E.N.Solovova, communicative competence is appraised as an advanced basic competence, since it is the basis of other competencies. Communicative competence also takes a leading position in teaching foreign languages to students, as it most clearly reflects the subject area [2, pp.26-31].

In the research was talked about communicative competence, and its main categories of modern theory and practice of teaching foreign languages, in particular, English as a foreign language [3, p.119].

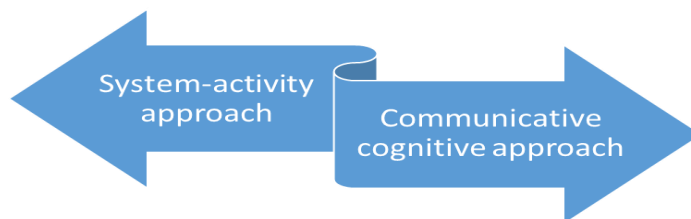
The term "communicative competence" is known in science by D. Hymes. D. Hymes defines communicative competence as internal knowledge of situational relevance of language; as the ability to be a participant in speech activity. D. Hymes was one of the first who introduced that language proficiency demands knowledge not only of grammar and vocabulary, but also of the social conditions of their use [4,p.180].

In foreign language teaching the term "communicative competence" was known into scientific use by M. N. Vetyutneva. Under the communicative competence, he understood "the choice and implementation of programs of speech behavior depending on the ability of a person to navigate in a particular environment of communication» [5, pp38-45].

I.L. Bim analyzes communicative competence as " knowledge of languages, ways of interaction with others, skills of working in a group, a team, possession of various social roles. [6, pp.156-162].

In turn, M. Z. Biboletova means the concept of communicative competence as the readiness and ability to carry out communication in all spheres of life, from educational to labor. The same M. Z. Biboletova considers communicative competence as an integrative goal of teaching a foreign language, leading to the formation of a person who is able to represent their own culture in the process of intercultural dialogue and is able to treat the cultures of other peoples with tolerance [7].

Various approaches and principles contribute to the formation of communicative competence.

Picture 1. Approaches of communicative competence

System-activity approach that reveals the main psychological conditions and mechanisms of learning, the General structure of educational activities A. G. Asmolov, L. S. Vygotsky, P.Ya.Galperin, P. V. Kopnin, A. N. Leontiev, A.V. Khutorskoy, D. B. Elkonin and others. Communicative-cognitive approach in teaching foreign languages (I. L. BIM, N. I. GEZ, P.B.Gurvich, R. P. Milrud, E. I. Passov, A. N. Shamov, S. F. Shatilov, M. Canale, M. Swain.

The purpose of this section is to identify and theoretically justify a set of pedagogical conditions, the implementation of which in the learning process will ensure the successful formation of communicative competence of primary school students using the technique of Jigsaw. In 1986, R. Slavin developed a modification of this method Jigsaw-2. This method involves the work of students in groups of 4-5 people.

The stages of of Jigsaw each member of the small group receiving a separate part of the overall work, the entire small group is working on the same task. But at the same time, each member of the group receives a task that develops especially carefully and becomes an expert in it. Meetings of experts from different groups are held. At the end of the class, all students pass an individual control section, which is evaluated. Students ' results are summarized. The small group that manages to reach the highest score is awarded.

The student develops an active cognitive process, working with various sources of information. It provides for the application of the acquired knowledge in joint and individual activities, the development of not only independent critical thinking, but also a culture of communication.

Practice shows that learning together is not only easier and more interesting, but also much more effective. And it is important that this efficiency concerns not only the academic success of students, their intellectual development, but also moral. To help a friend, to solve any problems together, to share the joy of success or the bitterness of failure — it is as natural as to laugh, sing, enjoy life. The main idea of learning in collaboration is to learn together, not just to do something together.

As it is known, reading belongs to the category of receptive types of speech activity, as the main purpose of reading is perception of information in order to use it later. Jigsaw Reading technology helps to make this receptive kind of speech activity communicative and active. An interactive approach to learning is implemented, as it provides students with a communicative orientation to one another to receive and share information. This develops the ability to listen to the interlocutor, the ability to work in a group, this method helps to establish contact in the team and bring it together. Let's consider in more detail the organization of the lesson using the Jigsaw

Reading method. For example, we are given three small texts united by one common theme which should be read, fill in the general table with the basic information on each excerpt, and do post-text tasks for understanding the information as a whole.

Initially, the class is divided into small groups, roughly speaking, by color - "blue," "white," and "red. Each color team reads only their text, without reading the texts of the other teams, and collectively performs tasks that relate only to their passage. The students are then mixed up according to the "Russian tricolor" principle, so that each group contains three students who read different texts. Each student in the group must share the contents of his or her passage within the group so that the rest of the group can fill in the appropriate columns of the table. The instructor needs to make sure that the group members get the answers from their group members and not just read a new text or copy off the completed part of the table from other participants. As they do this, the teacher moves from group to group and coordinates and assists them. As a result, each group has a whole filled out table of all three texts. Next, the post-text assignments are done in the same format, during which each group somehow identifies a leader who directs the work of the group as a whole. The Jigsaw Reading technology promotes research activity by ensuring that everyone in the group works in collaboration, partnership, and importance.

The final stage of group work is the so-called 'Evaluating tasks', during which students must agree on which of the passages is the most important and meaningful, and justify their point of view. Such tasks promote critical thinking, the search for compromise solutions in the group, because in group work it is important to defend one's point of view or to reject it, taking into account the answers of other participants in the conversation. At the end of the class, it is possible to conduct the so-called 'Delayed error correction', i.e. a joint analysis of the errors noted by the teacher during the coordination of group work, and to evaluate the work of individual groups with bonuses, thus involving an element of competition in the performance of tasks. It is worth noting that there can be some challenges when using Jigsaw Reading technology. One problem is that students are used to the traditional approach where the teacher is at the head of the learning process and "leads the class". Students feel that they are "left to their own devices," "the teacher is not watching them. Students are not used to having each group lead a dialogue at the same time; they are used to having each pair "answer the dialogue one at a time" and the teacher immediately correcting their mistakes, often even interrupting their response.

Thus, Jigsaw Reading teaches students to tolerate speech errors that occur in the natural course of communication as long as they do not interfere with understanding the overall meaning. Accordingly, this approach helps to overcome psychological problems in foreign language lessons, helps to remove the language barrier when the student has difficulties, cannot say anything for fear that he/she might make a mistake.

REFERENCES:

1. Концепция развития иноязычного образования Республики Казахстан Алматы, 2006
2. Соловова, Е. Н. Задачи языкового образования в русле глобальных реформ / Е. Н. Соловова // Английский язык. Приложение к газете «Первое сентября», 2005, № 17. – с. 26 – 31.
3. Кобзева Н.А. Коммуникативная компетенция как базисная категория современной теории и практики обучения иностранному языку// Журнал Молодой учёный.2011 г. Том II. No 3. С.119., с. 119
4. Гез Н. И., Фролова Г. М. История зарубежной методики преподавания иностранных языков. М.: Академия, 2008. 256 с. с. 180
5. Вятютнев М. Н. Коммуникативная направленность обучения русскому языку в зарубежных школах / М. Н. Вятютнев // Рус. яз. за рубежом. 1977. № 6. С. 38—45.
6. Бим, И.Л. Компетентностный подход к образованию и обучению иностранным языкам / И.Л. Бим // Компетенции в образовании: опыт проектирования: сб. научных трудов. –М., 2007. –327 с. –С. 156–162.
7. Биболетова, М.З. Концепция учебного предмета «Иностранный язык» / М. З. Биболетова, Н.Н. Трубанева, А.В. Щепилова // Иностранные языки в школе. –2013. –№ 10.

“JIGSAW” ӘДІСІ АРҚЫЛЫ СТУДЕНТТЕРДІҢ КОММУНИКАТИВТІК ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Орынбаева У.К., Абилханова Д.

Мақала жаңа білім беру деңгейіне көшу мәселелеріне арналған. Шетел тілі сабағында ойын арқылы оқыту әдістерін қолданудың мәнін ашып, «Джигсо» ойын әрекеті ретінде оқушылардың коммуникативтік құзыреттілігін дамытуға ықпал ететіндігі туралы мәселеге тоқталады. Джигсоны оқушылардың не оқып жатқанын түсінуге ықпал ететін бірлескен оқу стратегияларының бірі ретінде пайдалану болып табылады. «Джигсо» оқушылардың оқу дағдыларын жақсартуға арналған. Сондықтан, бұл зерттеу мұғалімнің «Джигсоға» берген жауаптары мен оқушылардың жауаптарының әсерін зерттеу үшін тест пен сауалнаманы пайдаланды. Сондықтан Джигсо оқушының жетістігін білдіреді. Оқытуды неғұрлым заманауи және тиімді ұйымдастыру көпжақты қарым-қатынастың бір түрі болып табылады. Мұнда топтық және ұжымдық жұмысты қолдану тән, мұнда әрбір оқушы дербес және толық қатысушы ретінде әрекет ете алады. Шетел тілін оқытудың дәл осы түрі алынған білімнің тиімділігін арттырады. Көпжақты коммуникациялық оқу процесін ұйымдастыру болып табылады.

Кілт сөздер: коммуникативтік құзыреттілік, джигсо әдісі, ұғым, амал, топ, әдіс.

ФОРМИРОВАНИЕ КОММУНИКАТИВНОЙ КОМПЕТЕНЦИИ СТУДЕНТОВ С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ МЕТОДА "JIGSAW"

Орынбаева У.К., Абилханова Д.

Статья посвящена проблемам перехода к новому образовательный ступень. В ней раскрывается суть применения игровых методов обучения на уроках иностранного языка и подчеркивается мысль о том, что “Jigsaw” как игровая деятельность способствует развитию коммуникативных компетенции обучающихся. Использование jigsaw как одной из стратегий совместного обучения, которая способствует пониманию того, что ученики читают. Предполагается, что Jigsaw может улучшить навыки чтения учащихся. Поэтому это исследование использовало тест и опрос, чтобы исследовать влияние jigsaw и реакцию учащихся на Jigsaw учителя. Таким образом, Jigsaw означает, что успехи студентов. Более современной и эффективной организацией обучения является форма многосторонней коммуникации. Здесь типично использование групповых и коллективных работ, где каждый обучающийся может выступать как автономный и полноправный участник. Именно такой вид обучения иностранному языку повышает эффективность получаемых знаний. Для организации многостороннего коммуникационного учебного процесса.

Ключевые слова: коммуникативная компетенция, джигсо, концепция, подход, группа, метод.

UDC 378.147.2.811.112.2

<https://doi.org/10.53355/ZHU.2022.102.1.074>

METHODOLOGICAL FEATURES OF THE FORMATION INTERCULTURAL COMPETENCE OF PRIMARY SCHOOL STUDENTS THROUGH GAME TECHNOLOGY

U.K. Orynbayeva, K. Beisembekova

The article states that the games are a great help in the formation and training of intercultural communication skills. Intercultural communicative competence - the ability to enter into intercultural communication with a representative of another culture in a foreign language in a well-established, full-fledged social, professional, situational context. The relationship between play and human culture has been scientifically established. Their importance in the

development of personality is identified, and its compatibility with psychological and social factors is discussed in detail. Game technology is still a new innovation in education. It has been widely analyzed that game technology can be considered as an effective method of developing intercultural communication skills in students. It has been widely analyzed that game technology can be considered as an effective method of developing intercultural communication skills in students. It is rationally stated that the combination of capabilities and innovative capabilities of modern technical means is a rational way to organize the training of intercultural communication skills.

Key words: *intercultural competence, communication, game technology, principle, approach.*

The socio-economic transformations taking place in the country today demands on secondary schools to educate smart, competitive young people who meet all the requirements of world civilization. This task is combined with the future development of our country, becoming one of the leading countries in the world, with the degree of knowledge and creative thinking of modern schoolchildren. In this regard, in the process of teaching and education in the field of education, priority is given to the wide application of new technologies that can the young generation to make decisions independently in a changing world, freely express their opinions and views, and develop skills for their defense and argument.

The priority of language in the development of unprecedented international relations as an productive tool for cross-cultural communication stimulated the development of the foreign language education system. In this case, foreign language education is calculated as a mandatory component of the professional competence of a modern specialist and is recognized as an productive way to train specialists of a new organization who are able to achieve mutual understanding and relationships with participants of other linguistic and cultural environments in the modern multicultural world [1].

If we characterize the idea of “cross-cultural communicative competence”, it indicates that it includes the ability to communicate freely with the help of language knowledge, life or scientific experience acquired by participants of different nationalities and cultures, the ability to communicate freely and the ability to understand the individual [2]. According to I.I. Haleeva , “All human interactions recognized when the cultural system exceeds the limits of cross-cultural activities” [3].

In a broad sense, the competence of cross-cultural communication allows us to determine the research directions, results and works of scientific research of domestic qualified scientists, such as Kunanbayeva S.S., N. D. Galskova, P. V. Sysoev, S. G. Agapova.

“Cross-cultural communication” is defined as “ the process of co-creating a new meaning of actions and motives that will be accepted and evoked for all participants”, i.e. participants of all nationalities must understand each other and communicate together [4, p. 153].

Thus, the requirements for foreign language teachers are very high. In learning a language-whether it is a foreign language or a native language-the student must pay attention to all the cultural, historical values and features of this language.

In pedagogical science, solving the question of what is the secret and key to communication between people and their mutual enrichment is a requirement of modern life. At the same time, forming the cross-cultural communication of schoolchildren, it is necessary to take into account the correct education, following the cross-cultural communication, the correct perception of other cultures in communicating with people. In the psychological approach to cross-cultural communication, it does not require explanation, understanding, exchange of cognitive messages by people, or perception of each other.

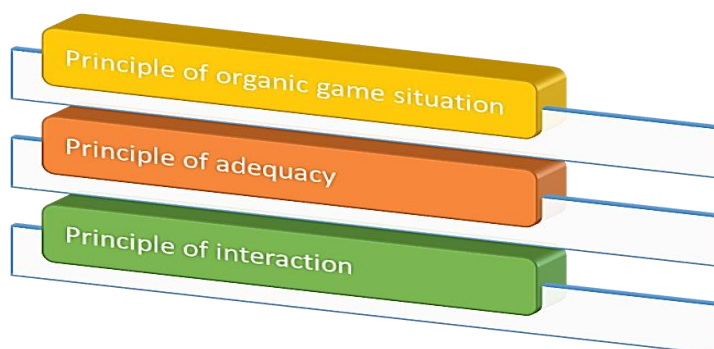
In this new area, the so-called communicative competence, schoolchildren are given focused work on language development. Games are one way to achieve this goal. First, games develop schoolchildren ' speech abilities. Secondly, under the supervision of the teacher, the correct use of the language is ensured and, thirdly, the schoolchildren participate in gambling.

For many experienced book and methodological writers, the games are not only time-consuming, but also educational. V.R. Li claims that the language is “Most games use language instead of learning the right language for schoolchildren”. According to him, “games need to be an important place in the language learning program and not outside the curriculum”. [5, p.31]. Richard Amato, who supported the idea, argued that "games are entertaining, but you should not neglect the pedagogical value of the language, especially when teaching foreign languages. There are many benefits to using games. Games prevent de-stress and make learning easier” [6].

O. V. Kravtsova believes that game technologies are “the simplest and most accessible method of productive education”, since by managing their content, the teacher can program certain positive feelings in children playing [7, pp.36-39].

Selevko G. K. writes that game technology is a type of activity in situations aimed at recreating and assimilating social experience, in which self-management of attitude is formed and improved [8]. Speaking about the role of games, a well-known Russian teacher and psychologist M. I. Makhmutov notes that the importance of this technology is in the development of cognitive, social and professional activity of schoolchildren, forming their skills to participate in games [9].

The object of our special study is game technology in the process of teaching a foreign language at an early stage, in this regard, we consider it necessary to mention the didactic principles of using game technologies at an early stage, proposed and justified by E. N. Kasatkina. These are the principles of an organic game situation, the adequacy of the subject content used [10].

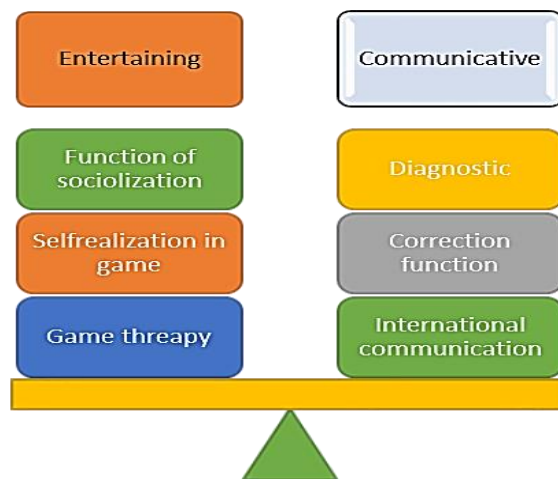
Picture -1. Principles of forming cross-cultural communication through classroom games

The principle of the organic nature of the game situation the game situation should be selected for the material, not the subject material for the situation. At the same time, it should be such that the game actions played by children reveal the properties of the material and the ways of working with it.

The principle of adequacy of the subject content used game activity should be aimed at identifying and understanding the essential properties and qualities of the material studied by children, their assimilation in the course of the game. But, unfortunately, it often happens that teachers come up with a game situation first, and then select the training material. Such an organized educational process not only does not form adequate knowledge and ideas in the child, but also fixes distorted ideas about the subject world in his mind.

The principle of interactivity it is important for the teacher to remember that only in independent activities are formed full-fledged knowledge and skills. Therefore, when building a game educational technology, it is necessary to provide each child with the opportunity to act independently with the material being studied. This principle involves participation in the activities of each child [11,p.15].

Thus, game educational technology in school is a way of organizing children's activities in the process of teaching subject content.

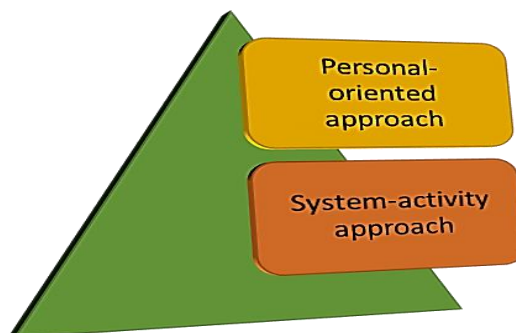

Picture 2. Functions of classroom games in forming cross-cultural communication of junior stage schoolchildren

The following features of the game can be distinguished:

- entertainment (this is the main function of the game – to entertain, to give satisfaction, to inspire, to arouse interest);
- communicative: mastering the dialectic of communication;
- self-realization in the game as a testing ground for human practice;
- game therapy: overcoming various difficulties that arise in other types of life;
- diagnostic: identifying deviations from normative attitude, self-knowledge during the game;
- correction function: making positive changes to the structure of personal indicators;
- interethnic communication: assimilation of common social and cultural values for all people;
- socialization function: inclusion in the system of social relations, assimilation of the norms of the human community [12,p.7].

In forming cross-cultural communication for younger schoolchildren based on classroom games, we take the following approaches as a basis:

Picture 3. Approaches of classroom games in forming cross-cultural communication of junior stage schoolchildren

A person-oriented approach to the development of a creative and active personality. Personal-oriented learning helps the child become a cultural person, supporting everything that is good in him by nature, creating conditions for the manifestation of the activity of personal structures of consciousness: criticality, motivation, reflection, etc. He acts not only as the main actor in the lesson, but also as an understanding, empathetic assistant.

One of the most successful is the system-activity approach in education. The system-activity approach is a method in which a student becomes an active subject of the pedagogical process. This approach develops schoolchildren ability to independently find and process material on the studied issues, apply an individual approach to schoolchildren, and also develops schoolchildren communication skills.

In conclusion I want to say that the main goal of learning the language through classroom games is to teach the pupil, first, to apply the acquired knowledge of English in practice, second, to form their opinions, views and personality, third, to respect and respect historical customs, language, respect and fourth, to improve the culture of speech in language communication, to observe the norms of speech.

The study concluded that the following conclusions were made, emphasizing the effectiveness of the method of using classroom games in English lessons in grade 5:

1. Rational use of classroom games in English lessons will allow you to deepen the content of school education, increase the interest of pupils in the subject. Because classroom games, naturally combined with the purpose of the subject, are the main tool for parallel improvement of personal qualities and language abilities of pupils.

2. Identification of psycho-pedagogical bases of using classroom games in English lessons of the 5th grade contributes to the development of cognitive and thinking abilities of pupils. Classroom games, organized based on the established principles of pedagogical psychology, can become the only mechanism for the formation of educational motives of pupils.

3. In English lessons, using classroom games, pupils can improve their language culture and vocabulary. The content of the games serves as a condition for improving the life skills of pupils only in accordance with their lives.

4. The selection of optimal forms of games and the definition of effective methods used in English lessons ensures high-quality training. Classroom games in English lessons only in full combination with the methodological system of language training increase their effectiveness.

5. Resourceful games contribute to the qualitative development of lexical, grammatical language materials, scientific principles presented in the program. Education allows you to get rid of the test evaluation system and use it creatively.

6. Through search games, pupils learn to solve problems on their own, and perform tasks in various ways. This will support the implementation of the goals of self-learning by pupils in accordance with modern requirements.

7. Classroom games develop pupils creative thinking and improve their ability to draw conclusions independently. Taking into account their own principles of using classroom games in combination with both cognitive and practical activities, classes allow you to cover along with educational, developmental goals.

8. Classroom games can promote the formation of pupils right of speech in various situations, the operational development of dialogical and monological speech. In classroom games, it is possible to fully cover the necessary conditions for the parallel development of communication components: reading, listening, writing, speaking, and communicating. Therefore, it is advisable to use game forms rationally, depending on the topic and purpose of the lesson.

REFERENCES:

1. Кунанбаева С.С. Современное иноязычное образование: методология и теории. – Алматы, 2005. – 262б.
2. Абдуразахова П.П. Мәдениетаралық қатысым құзыреттілік.
3. Халеева И.И. Интеркультура – третье измерение межкультурного взаимодействия. Актуальные проблемы межкультурного коммуникаций. – М. МГЛУ, 1999
4. Құнанбаева С. С. Қазіргі шет тілді білім берудің теориясы мен практикасы, Алматы, 2011 ж. – 153 -249 б.,153 б
5. Ли В.Р. Обучение языкам с помощью игр (Language teaching games and). — Oxford: Oxford University Press, 1979. — С. 31.
6. Ричард Амато. Игры в обучении языку (Games for Language Learning). — Cambridge: Cambridge University Press,; 43
7. Кравцова О.В. Игровые педагогические технологии в деятельности школьного музея // Вестн. Томского гос. пед. ун-та (Tomsk State Pedagogical University Bulletin). 2010 . Вып . 1 (91) . С . 36–39

8. Селевко Г.К. Современные образовательные технологии. М., Народное образование, 1998
9. Ариян, М.А. Ситуативная роль как фактор повышения эффективности обучения устной речи на иностранном языке в средней школе: автореф. канд. дис. / М.А. Ариян. М., 1982
10. Касаткина Е.Н. Игровые технологии в образовании и воспитании [Текст] / Е.Н. Касаткина // Дошк. восп., 2009. № 12
11. Аникеева Н. П. Воспитание игрой. М.: Просвещение, 1987., с. 15
12. Азаров Ю. П. Искусство воспитывать: книга для учителя. М.: Просвещение, 1985., с.7

ОЙЫН АРҚЫЛЫ БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ МӘДЕНИАРАЛЫҚ ҚҰЗІРЕТТІЛІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ӘДІСТЕМЕЛІК ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Орынбаева У.К., Бейсембекова К.

Мақалада мәдениетаралық қарым-қатынас біліктілігін қалыптастыра оқытуда ойындардың көмегі орасан екендігі мәлімделген. Мәдениетаралық коммуникативті құзыреттілік – қалыптасқан, толыққанды әлеуметтік, кәсіби, жағдаяттық тұрғыдан шетел тілінде мәдениетаралық қатысымға өзге мәдениет өкілімен түсе алу біліктілігі қарастырылған. Ойын мен адам мәдениетінің өзара байланысы ғылыми түрде анықталған. Олардың тұлғаны дамытудағы маңызы анықталып, оның психологиялық және әлеуметтік факторлармен келісімі жөнінде кең қарастырылған. Ойын технологиялары әлі де білім беру саласында жаңа инновация болып табылады. Оқушылар бойында мәдениетаралық қарым-қатынас біліктілігін дамытудың тиімді әдістеріне ойын технологиясын жатқызуға болатындығы кеңінен талданған. Қазіргі заманауи техникалық құралдардың мүмкіндіктері мен инновациялық мүмкіндіктерін ұштастырып оқыту мәдениетаралық қарым-қатынас біліктілігін үйретуді ұйымдастырудың ұтымды тәсілі екендігі ұтымды берілген.

Кілт сөздер: *мәдениаралық құзыреттілік, коммуникация, ойын технологиясы, қағидат, тәсіл.*

МЕТОДИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ФОРМИРОВАНИЯ МЕЖКУЛЬТУРНОЙ КОМПЕТЕНЦИИ МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ ПОСРЕДСТВОМ ИГРОВОЙ ТЕХНОЛОГИИ

Орынбаева У.К., Бейсембекова К.

В статье говорится, что игры являются большим подспорьем в формировании и тренировке навыков межкультурной коммуникации. Межкультурная коммуникативная компетенция - способность вступать в межкультурное общение с представителем другой культуры на иностранном языке в сложившемся, полноценном социальном, профессиональном, ситуативном контексте. Научно установлена взаимосвязь между игрой и человеческой культурой. Определено их значение в развитии личности, подробно обсуждается ее совместимость с психологическими и социальными факторами. Игровые технологии все еще являются новой инновацией в образовании. Широко анализируется, что игровые технологии могут рассматриваться как эффективный метод развития навыков межкультурной коммуникации у студентов. Широко проанализировано, что игровые технологии можно рассматривать как эффективный метод развития навыков межкультурной коммуникации у студентов. Рационально утверждается, что сочетание возможностей и инновационных способностей современных технических средств является рациональным способом организации обучения навыкам межкультурной коммуникации.

Ключевые слова: *межкультурная компетенция, коммуникация, игровая технология, принцип, подход.*

THE FIRST SOVIET “COMMUNICATIVE SCHOLAR”*G.K. Baigudanova, A. Arinov*

The communicative method is the most effective way to learn foreign language. However, it took a lot of experimentation and research to find out how true is this. In this article, the author would like to talk about the works and life of one of the first scientists in the study of using the communicative approach in teaching foreign languages - Korolev Spartak Ivanovich. Korolev argued that while language is used for self-expression, verbal thinking, problem solving, and creative writing, it is mainly used for communication. What makes it difficult to understand the language user's representational systems for communicating with others is the fact that the ability of people to interact with others through language is a unique quality and at the same time a universal human quality. In his works, he mentioned that the successful use of a language for communication involves the development of communicative competence in native speakers of this language, which is limited by the socio-cultural norms of the society in which the language is used.

Key words: *Foreign Language, Communication in Learning of English language, Communication Skills, Teaching Methods, Teaching Technologies.*

Korolev Spartak Ivanovich - Soviet psychologist-linguist, scientist and candidate of Pedagogical Sciences. He was born on March 24, 1924 in Kazan. He is also the Member of the Great Patriotic War. He was graduated from the Military Institute of Foreign Languages of the Soviet Army in Moscow. From 1954 he lived in Minsk and worked at the Minsk Pedagogical Institute of Foreign Languages (now the Minsk State Linguistic University). He defended his doctorate degree thesis in 1967 on the topic "On the transition to untranslatable knowledge of foreign speech." In March 1969 he was elected as an assistant professor of psychology at the Minsk State Linguistic University. Also since 1968 before retiring in 1987 he worked at that university as the first dean of the faculty for advanced training of teachers of higher educational institutions.

As a scientist, Korolev S.I. was interested in the psychological aspect of the problems associated with the study of foreign speech. At that time, the new science of psycholinguistics was still in its infancy. Korolev S.I. was among the pioneers in that direction. He developed a new method and exercises for teaching other languages, which were based on the communicative approach of teachers and students in learning a foreign language. Where the teacher does not give lectures and does not form grammatical rules, but acts as an assistant, a friend, where the task of the teacher and students is to work together, using communicative games, projects, theater, etc. It was proposed to move away from individualized learning and teach students to work in a group, listen to their groupmates and work together on projects. That was proposed by Korolev S.I. in the sixties of the last century, when the academic school of teaching was under pressure with an emphasis on the fact that the teacher lectures students, and does not offer them some kind of joint games. He first researched, developed and published in 1971 a set of exercises for communicative communication between teachers and students, outlined the possible problems of communicative and mental exercises, thereby defining and introducing the concept of a communicative approach in teaching languages. [1] Korolev's study was a breakthrough and a new approach to teaching foreign languages. In Wikipedia, in the Literature section, on the basis of which the concept of a communicative approach in teaching is interpreted, as the scientific work of Korolev S.I. published in 1967 "The problem of communicative and mental exercises // Communicative exercises for teaching foreign languages at school and university" is indicated. Also, there are the works of three more scientists who published their scientific works in this direction much later than Korolev S.I. In subsequent years, other scholars have expanded, improved teaching methods with a communicative approach to learning, and at present this method is widely used in the education system. The communicative approach is designed to develop oral and written speech, vocabulary, grammar, listening and reading skills. The

teacher goes through three stages of learning with the student: engagement, study and activation. At the engagement stage, the teacher involves the student in the learning process: he initiates an exciting discussion, offers to discuss a picture, a problem, a film, etc. At the study stage, the student is explained the grammatical topic and the use of new words and expressions, that is, they work to expand vocabulary and master grammar. At the stage of activation of knowledge, the student performs various exercises to consolidate new grammar and words. This may be a continuation of the discussion of the topic under study, but already with the application of the acquired knowledge. Korolev S.I. in his research was one of the first scholars to make this discovery, backing it up with communicative and mental exercises, which radically changes the approach to the methodology of teaching foreign languages in practice. Even after 50 years, scientific works of Korolev S.I. is also in demand, as in the period of his research in the sixties of the last century. So in 2016, the candidate of pedagogical sciences from the National Research Technological University (Moscow) Zaitseva S.E. in her scientific work uses the scientific work of Korolev S.I. [2] Despite the fact that in 50 years, after the research of Korolev, science has stepped far forward, but his scientific work remains important and demanded.

Also Zaitseva S.E. notes in her article the following: "The most effective method of teaching foreign languages, leading experts in the field of linguistic education, consider the communicative method (The Communicative Approach) of teaching. This method was first used more than 50 years ago. Excellent results have proven the effectiveness of the communicative approach." [3]

As a scientist, Korolev S.I. was interested in the issue of new approaches to the formation of students' skills of fluency in foreign languages. He conducted research and concluded that when Russian students learn the English language, the transfer of knowledge is approximately 40%, and the interference does not exceed 28%. This is due to the fact that in the process of language development, skills enter into various connections and relationships with each other. Such links between skills are transfer and interference. The second essential feature of speech skills is untranslatability. In an experimental study by Korolev S.I. the criteria of untranslatability were determined and the level of untranslatable knowledge of a foreign language by students of a secondary school and a language university was established. According to S.I. Korolev, during the entire period of study, "fields of untranslatability" are not overcome, the native language appears every time at the moment of comprehending a non-cliche piece of information. At the same time, the author found three levels of foreign language proficiency: at school (with a few exceptions) - below 50%, I and II courses of a special university (with a few exceptions) - below 75%, IV and V courses have indicators for a number of criteria above 75%. Also Korolev S. I. noted that the figurative use of the phenomena of a foreign language is assimilated with exceptional difficulty. In the study of S. I. Korolev, the following data were obtained on the understanding of words in a figurative sense by schoolchildren and students of a special university. Correct answers were received: at school - about 1%, at the university - about 15%. These data indicate that schools and even universities have not yet reached the level of more or less complete fluency in foreign language speech. It was concluded that it is necessary to improve the methodology of teaching foreign languages in order to approach the untranslatable knowledge of foreign language speech. He proposed principles and approaches to achieve the skills of non-translating language proficiency. This is confirmed by his dissertation for the degree of candidate of pedagogical sciences. [4]

Candidate of Pedagogical Sciences Komkov I.F. in his scientific work [5] states that the very concepts of "new situation" are still little studied in the pedagogical literature. At the same time, Korolev S.I. started their research. According to his work, the situation is the relationship of verbal and objective relations. S. I. Korolev singles out two such relationships:

- a) verbal relationships coincide with subjective ones;
- b) verbal relations do not coincide with objective ones.

The author attributes the first case to a non-new situation, the second to a new situation. S.I. Korolev, according to I.F. Komkov, correctly associates the transfer to a new situation with changes both in the linguistic form and in the objective situation. However, the author takes the most extreme cases, not considering intermediate relationships. Meanwhile, changes in the linguistic form and subject situation may be partial. Of course, these linguistic changes are correlated with a change in the

objective situation. Komkov I.F. states: "The term "solvability" in the methodological literature was introduced by S. I. Korolev. By solvability, the author understands the relation of the structure of a speech segment to semantic connections. It manifests itself as a structurally semantic motivation of a speech segment. S. I. Korolev distinguishes four levels of solvability:

- 1) zero level (imitation);
- 2) informative level (analogy);
- 3) training level (adaptation);
- 4) heuristic level (modeling).

Thus Korolev for the first time in pedagogic science, introduced and substantiated the term "solvability" in teaching foreign language speech".

Korolev S.I. conducted research on the issue of thinking in a foreign language, as the most important task of the psychology of speech and methods of teaching languages. In his research on the psychology of teaching foreign languages, he insisted that the native language has a concomitant influence on the interaction of native and foreign speech. After the research, his discovery made it possible to create new methods, taking into account the influence of the native language on a foreign one, and to improve the approach to learning other languages. What was different from the opinion of a number of scientists of that time. Time has shown that at the present time such methods are widely used in the education system. Candidate of Psychological Sciences Sumskov G.V. from the Tbilisi State Pedagogical Institute of Foreign Languages in his scientific work emphasizes the novelty (different from the opinion of a number of other scientists) of this study by Korolev S.I., in which Korolev considers the interaction of native and foreign speech as a concomitant influence of the native language.

In the monograph Trukhan E.V. noted that in the early 70s, scientists considered the issue of the types and mechanisms of speech communication, as well as the relationship of speech activity with thinking in scientific works of Korolev S.I. and Komkova I.F., also in some articles by other authors. [6] The experience of teaching oral speech at school and university was generalized. Technical training aids were developed and applied. Thus, by the beginning of the 1970s, the preconditions for determining the common features of the so-called "active" method in general language education had developed. Soviet researchers considered the audio-visual method as a particular method of teaching foreign languages. In this regard, among the scientists of the BSSR (Korolev S.I. is indicated among them), the issues of the effectiveness of the use of audio-visual methods in foreign language lessons, the possibility of their application, difficulties associated with the conditions of application were discussed. According to scientists, by the 60s favorable conditions arose for the development of audio-visual teaching methods, it became possible to record the speaker's voice, visual-auditory visibility.

Published scientific works of Korolev S.I. served as the basis for further research by scientists in pedagogy and psychology of teaching foreign languages. They are used by scientists in their scientific works published in the 21st century, after the death of S.I. Korolev in 1999. The impact of his works can be seen by these factors.

REFERENCES:

1. Korolev S.I., On the issue of inner speech in native and foreign languages // Studies of language and speech: Scientific notes., Moscow, 1971;
2. Korolev S.I., The problem of communicative and mental exercises // Communicative exercises for teaching foreign languages at school and university., Minsk, 1967;
3. Zaitseva S.E., Formation of communicative competence of students of legal specialties in the process of teaching a foreign language., Moscow, 2005;
4. Korolev S.I., On the transition to untranslatable foreign language speech. Dissertation for the degree of candidate of pedagogical sciences., Minsk, 1968;
5. Komkov I.F., Teaching Connected Foreign Language Speech in Secondary School., Minsk, 1970;
6. Trukhan E.V., The theory and practice of general foreign language education in Belarus (1960-2010)., Minsk, 2016.

БІРІНШІ КЕҢЕСТІК «КОММУНИКАТИВТІ ҒАЛЫМЫ»*Байгуданова Г.К., Аринов А.*

Коммуникативті әдіс – шетел тілін үйренудің ең тиімді жолы. Бірақ мұның қаншалықты рас екенін білу үшін көп тәжірибе мен зерттеу қажет болды. Бұл мақалада шетел тілдерін оқытуда коммуникативті тәсілді зерттеу мен қолданудағы алғашқы ғалымдардың бірі Королев Спартак Ивановичтің жұмыстары мен өмірі туралы сөз қозғалады. Королев тіл өзін-өзі таныту, ауызша ойлау, проблеманы шешу, шығармашылық жазу үшін қолданылса, ол негізінен қарым-қатынас үшін қолданылады деп тұжырымдады. Тіл қолданушысының басқалармен қарым-қатынас жасаудағы бейнелеу жүйелерін түсінуді қиындатқан нәрсе – адамдардың тіл арқылы басқалармен қарым-қатынас жасау қабілеті бірегей қасиет және сонымен бірге жалпы адамзаттық қасиет. Ол өз еңбектерінде тілді қарым-қатынас үшін сәтті қолдану осы тілде сөйлейтіндердің коммуникативтік құзыреттілігін дамытуды көздейтінін, бұл тіл қолданылатын қоғамның әлеуметтік-мәдени нормаларымен шектелетінін айтқан.

Кілт сөздер: Шетел тілі, Ағылшын тілін үйренудегі коммуникация, Коммуникациялық дағдылар, Оқыту әдістері, Оқыту технологиялары

ПЕРВЫЙ СОВЕТСКИЙ «КОММУНИКАТИВНЫЙ УЧЕНЫЙ»*Байгуданова Г.К., Аринов А.*

Коммуникативная методика на сегодняшний день, бесспорно, является самым эффективным способом изучения иностранного языка. Но потребовалось много экспериментов и исследований о том чтобы выяснить насколько это правда. В этой статье автор хотел бы рассказать о трудах и жизни одного из первых ученых в изучении и употреблении коммуникативного подхода в обучении иностранных языков - Королева Спартака Ивановича. Королев утверждал что, язык используется для самовыражения, вербального мышления, решения проблем и творческого письма, но в основном он используется для общения. Что затрудняет понимание систем репрезентации пользователя языка для общения с другими, так это тот факт, что способность людей взаимодействовать с другими посредством языка является уникальным качеством и в то же время универсальным человеческим качеством. В своих работах он упоминал, что успешное использование языка для общения предполагает развитие коммуникативной компетенции у носителей этого языка, что ограничено социокультурными нормами общества, в котором используется язык.

Ключевые слова: Иностраный язык, Коммуникация при изучении английского языка, Коммуникативные навыки, Методы обучения, Технологии обучения.

UDC 378.147

<https://doi.org/10.53355/ZHU.2022.102.1.077>**THE LEXIC AND STYLISCTIC ASPECTS IN TRANSLATION OF THE TEXT FROM KAZAKH INTO ENGLISH***S. Mashanova, M. Kadyrbek*

Given article highlights the problem of literary translation in accordance with its lexical-semantic peculiarities. Author analyses translation methods of phraseological units and proper names in the novel “Ulpan is her name” by Gabit Musirepov. The main purpose of translation is achieving adequacy. The main task of the translator is the most capable using of translation transformations to convey the information contained in the original text in accordance with the correspondent rules of the target language. We cannot confirm that the English version of the novel “Ulpan is her name” is

completely adequate and in conformity with the requirements requisite to for high-quality translation of literary works. There have been some difficulties in the translation from the semantically point of view. For that end, we hope for more detailed study of this problem. The percentage of the most privileged transformation methods are presented as conclusion.

Key words: *translation strategy, literary text, translation techniques, descriptive translation, lexical-semantic transformations*

Literature is a genre of literary creativity in which a work written in one language is re-created in another. Because literature is verbal, it is the only art that is subject to linguistic barriers. Unlike music, painting, sculpture, or dance, the literary work is accessible only to those who know the language in which it is written. The specific characteristics of literary translation are defined by its place among other types of translation and by its relationship to original literary creativity.

In order to reveal the specificity of literary translation, we have chosen the novel “Ulpan is her name” written by talented writer who has pride of place in the golden collection of Kazakh literature, a master of artistic expression Gabit Musirepov.

Perhaps, the novel “Ulpan is her name” is the pinnacle of Gabit Musirepov’s creativity. The flavor of this has no equal. It describes the life of Kazakhstani ruler’s wife – Ulpan. It is a sort of logical continuation of stories about woman who suffers, struggles, loves and cares. The author, as a true artist, loves the brave, proud, selfless, courageous and rebellious people as it is shown in the novel.

Translation is a complex and multifaced human activity. And it is not only a process “from one language into another”, but in fact there is just replacing one language with another. Translation is faced with different cultures, different personalities and mentality, different literatures, epochs, levels of development, different traditions and attitudes. Currently, the role of translation activity continues to increase. Translation and other types of linguistic mediation are the subject of the science of translation – translation studies. Nowadays` translation studies is characterized by a huge diversity of theoretical concepts and research methods, as well as the choice of translation strategy. But first we should turn to the origins of the emergence of translation.

The term translation has several meanings: it can refer to the general subject field, the product (the source text) or the process i.e. the act of producing the translation known as translating. The translating between two different written languages involves the translator changing a source written text in the source verbal language into a written text in a different verbal language. This type corresponds to “interlingual translation” and is one of the three categories of translation which are described by the Russo-American structuralist Roman Jakobson in his seminal paper titled “On linguistic aspects of translation” [1,5]. Jakobson’s categories are:

- 1) Intralingual translation, or “rewording”: an interpretation of verbal signs by means of other signs of the same language”;
- 2) Interlingual translation, or “translation proper”: “an interpretation of verbal signs by means of some other language”;
- 3) Intersemiotic translation, or “transmutation”: “an interpretation of verbal signs by means of signs of non-verbal sign system”.

And now we speak about the role of literature in translation.

As Robert Scholes said: “Every literary unit from the individual sentence to the whole order of words can be seen in relation to the concept of system. In particular, we can look at individual works, literary genres, and the whole of literature as related systems, and at literature as a system within the larger system of human culture [2, 10].

Many translators failure to understand that a literary text is made up of a complex set of systems existing in a dialectical relationship with other sets outside its boundaries has often led them to focus on particular aspects of the text at the expense of others.

The translator reads in the source language and then, through a further decoding process, translates the text into the target language. He does not less than the reader of the source text alone, he is actually do more, he make for the source text is being approached through more than just one set of

systems. And it is faultily to think that the translator`s task is just to translate but not to interpret, as if the two were separate exercises. The interlingual translation is bound to reflect the translator`s own creative interpretation of the source language text. Moreover, the translator must keep to the rhythm, tone, metre, register, etc. of the source text during the process of translation in target language [3, 181].

The technique of translation is a fixed procedure that the translator uses when translates individual words or word-combinations of the text. They are scientifically proven entities.

At the same time translation methods are procedures, which the translator uses depending on the situation, what kind of impression he wants to produce, as well as his individual preferences. In literary translation, the translator can resort to descriptive or antonymic translation depending on the style of the translation. Translation method is a subjective and is not fixed as technique, it rests on the preferences of the translator who should strive to convey the meaning of a literary text comprehensible and expressive for the reader.

At first we will consider what types of translation techniques exist.

The translators when they prepare to translation can choose one of two techniques of translating, namely they are direct translation technique and oblique translation technique. In some cases, it may be possible to transpose the element of the source language message by element of the target language, because it is based on either parallel categories, in which we can speak about structural parallelism, or on parallel concepts, and the last ones are the result of metalinguistic parallelism. But there are also gaps or “lacunae” in the source language which must be filled by appropriate elements, so that overall impression is the same for two messages.

In other cases, it may happen because of structural or metalinguistic differences, certain stylistic effects cannot be translated into the target language without upsetting syntactic order, or even the lexis. In this case it is understood that more complex techniques have to be used, which at first may look unusual but which nevertheless can permit translators a strict control over the reliability of their work: these procedures are called oblique translation techniques.

And first we talk about direct translation techniques. Direct translation divides into: borrowing, loan and literal translations.

Borrowing is the simple technique of translation, which allows translator to fill the gaps, usually metalinguistic gaps such as new technique, unknown concept. We are interested in borrowing because the translator needs it in order to make a stylistic effect. For instance, if translator wants to bring the so-called local color, he can use a foreign term and can talk about ‘dollars’ and ‘cents’ in America, about ‘pounds’ and ‘cricket’ in England and so on. The translator is primarily interested in the new borrowings of individual character. It should be noted that borrowings often enter the language through translation, but there are semantic borrowings among them or translator`s ‘false friends’ and he should be aware of.

Borrowing procedure is when the word of the source language is transferred directly to the target language, but in a “naturalized” form.

We use the technique of transliteration during the translation of names of institutions, people`s names, public-political actions and so on. There is not such word what cannot be translated into another language, though descriptive, i.e. using a common combination of words of a given language. But translator need a transliteration technique if there is no lexical equivalence in the target language, when it is important to observe lexical brevity of notation, corresponding to its familiarity in the language of the original, and to stress the specificity of things and concepts.

The case with the rules of translation transcription during the translating from Kazakh into English is more complex. There are a sustainably matching letters during the translation Kazakh sounds like ж, х, ө as zh, h, o, then for the double vowels this rule is very arbitrary. For instance, Kazakh names Еркен, Еламан are translated as Yerken, Yelaman. There are also general rules of cross-language transcription, i.e. the form entered into use historically. For instance, the name of Hun`s ruler Еділ is translated as Attila in English.

In addition to the proper names, many experts include the denomination of nations and tribes, geographical names, names of companies, firms, names of sport teams, and etc., most of

these names are easy to translation by transcription technique, at least transliteration. For example, Bank of London – Бэнкоф Лондон, Beatles – итлз, the Capitol – Капитолий, Kylie Minogue – Кайли Миноуг, Etienne Dolet - Этьен Доле and so on.

There is often a shift of accent during the transcription of geographical names due to the phonetic preferences of the target language: Florida (the stress on the first syllable) – Флорида (the stress on the second syllable).

In some cases translators use a mixed translation, i.e. the combination of transcription and semantic translation if one of the words is significant: Gulf of Mexico – Мексика шығанағы, River Thames – Темза өзені, Hilton Hotel – Хилтон қонақ үйі, No name Restaurant - No name мейрамханасы.

Transcription is used in the translation of the names of firms, companies, publishing houses, car brands: Ford Mustang – Форд Мустанг, New Press Quarterly – Нью Пресс Куотерли, Егемен Қазақстан – Yegemen Kazakhstan.

Descriptive translation. This method of transmitting an equivalent-lacking vocabulary is aimed at explanation of the meaning of source language` lexical unit by means of detailed phrases which reveal the essential features of the source language unit [4, 126]. Here are some examples of English equivalent-lacking words translated into Kazakh by this method. For instance: Landslide – сайлауда ең көп дауыс жинау арқылы жеңу, brinkmanship – соғыс шегінде бейбітшілікті сақтау floorer – аяқтан тайдырар ауыр соққы оғ күрделі мәселе.

There are some examples of descriptive method during the translation from Kazakh into English: Сәукеле – bride`s headwear decorated with jewels, құрт – dry milk product.

It should be noted, that descriptive method has a serious flaw – its bigness even if it describes a meaning of source language equivalent-lacking word. That`s why its practice often does not acceptably.

Usually the translators use two techniques of translation – transcription, calque and descriptive method, last one is given in the references or in comments. It gives an opportunity to combine the brevity and economy of means of expression with the opening of the given units` semantics, achieved by using a descriptive translation: once explaining the meaning of unknown word, the translator can further use transcription or calque, whose meaning is already clear to the reader [5, 116].

So, the main purpose of translation is achieving adequacy. The main task of the translator is the most capable using of translation transformations to convey the information contained in the original text in accordance with the correspondent rules of the target language.

Translation transformations are a special kind of paraphrase, which has the significant differences from transformations within the one language. When we are talking about monolingual transformations, we mean phrases that differ from each other in grammatical structure, lexical content and stylistic features. Comparing the original and target texts, we automatically note that some sections of the source text are translated ‘word-for-word’, and some of them have significant deviations from the original. Therefore, there are some interlinguistic correspondences, deviation from which might be perceived by us as interlingual transformations.

In our research work we use the classification of V.N. Comissarov as a basis, who distinguishes the following types of lexical-semantic transformations: transcription, transliteration, calque, concretization, generalization, addition, omission, semantic (sense) development; antonymic translation; compensation [6, 168].

The reason why we adhere to the definition and classification of Comissarov is that he gives more detailed types of lexical-semantic transformations that occur in the process of translation.

So if to start the practical part of our work, here we deal with the comparative analysis of lexical-semantic transformations in the texts taken from the novel “Ulpan is her name” and its translated versions. ...

As our theme deals lexical-semantic problems of literary translation we have decided to work in such logical way for achieving our goals:

1. Analysis of lexemes, i.e. translation of separate words and their semantic transformations;
2. Analysis of word-combinations, proverbs and phraseological units with their lexical-semantic peculiarities.

If to stop to lexemes or separate words, we have identified the following words that were affected to deviation and language interference, and they are divided into: proper names, culture-bound words as well as dialects.

1. Proper names are subdivided into:

1.1. Anthroponyms: Есеней, Мүсіреп, Бекентай, Кенжетай, Ұлпан, Артықбай, Кенесары, Бопай, Шыңғыс, Сәдір, Тілеуімбет, Жанай, Уәлихан, Сауытбек, Жаманбала, Тұрлыбек, Берсен, Бергсен, Жазы, Қасым, Ефим, Коцух, Тілеміс, Несібелі, Қанікей, Қантай, Сұлушаш, Алтай, Түлен, Мырзаш, Мырзагелді, Тілепбай, Ақбайпақ, Қарабай, Қайыргелді, Игенберді, Ырымбек, Еменалы, Ғалиасқар, Ғалиолла, Глеб, Шынар, Рәзия, Шәкір, Айтолқын, Бесбай, Еламан, Бакберді, Шақшақ, Әсіреп, Жаниша, Науша, Кәукер, Бикен, Көлбай, Жанбай, Ләйлім, Шондығұл, Дәмелі, Иван Мекайла Пушкарь, Зейнет, Ақнар, Сағындық, Қайқы, Қошқарбай, Сағал, Айбарша, Салбыр, Құлатай, Қазы, Әбілқасым, Ғұбайдолла, Ван Гун, Есенгелді, Саржан, Шоқан, Дюгамель, Қожық, Шәрке, Тоғжан, Нияз, Сапарғали, Сегіз, Біржан, Балұан Шолақ, Мұстапа, Жошы, Сырлыбай, Жібек, Төлеген, Сансызбай, Леознер, Саврасов, Демидов, Мария, Александр, Байдалы, Тоқай, Қарқабат, Айбике, Нұрбике, Сүйімбике, Қызбике, Бике, Күнгөне, Қуандық, Сүйіндік, Қаржас, Біжікен, Тоғанас, Исатай, Махамбет, Бекет, Бибіжиған, Ботбай, Ережеп, Хұсайын, Айша, Күзембай, Асылтас, Қожық, Құнияз, Шағалақ, Таузар, Күшікбай, Бекежан, Құрымсы, Торсан, Есенжол, Жәпек, Өтеміс, Жәуке, Сүлеймен, Сейтек, Бағила, Тәуке, Нарқожа, Тайжан.

1.2. Toponyms: Қаршығалы; Аманқарағай, Орал, Орынбор, Тобыл, Түмен, Қызылжар, Омбы, Ірбіт, Стап, Кпитан, Сарыарқа, Бұхара, Обаған, Алатау, Бетпақ, Хиуа, Есіл, Ақсуат, Құсмұрын, Кіркөйлек, Күрлеуіт, Ақсуат, Тұздықөл, Бесбай, Қайраң, Суат, Елтің жал, Аңдарбай-Отарбай, Шүршіт, Баянауыл, Ұлытау, Кішітау, Еділ, Жайық, Ойыл, Торғай, Қабан, Байбақ, Ырғыз, Шалқар, Меңзей, Көкшетау, Үйеңкілі, Сөрелі, Еламан, Аққусак.

1.3. Ethnonyms: Күрлеуіт, Сибан, Керей, Уақ, Атығай-Қарауыл, Арғын, Қыпшақ, Орта жүз, Кіші жүз, Қаракесек, Абақ, Балта, Шәйгөз.

2. Culture-bound words: би, батыр, бәйбіше, қатын, тоқал, жұт, жайлау, ақсақал, отағасы, поштабай, хорунжий, түндік, отау, туырлық, қыстау, мырзажігіт, жігіт, төре, көген, сұлтан, кебеже, текемет, Алтыбақан, жүз, жерік, медресе, сал, сері, сүйінші.

3. Dialects: леген, қашақ, арлан, сырбаз, күпі, білік, көкпек, бүлдіргі.

Let's turn to the analysis of their translation. As we know, there are two methods of translation of proper names, they are: transliteration and transcription.

First, we stop on the anthroponyms. There are 139 anthroponyms in the novel "Ulpan is her name" translated by transcription and transliteration.

As we have seen, using the method of transliteration dominates and demonstrated 54 per cent. The percentage of the transcription is 46 per cent. The method of transcription was used, particularly, on those occasions when the vowel 'e' takes place at the end of anthroponym. As we all know, English alphabet have not Kazakh letters like *ә, і, ң, з, ұ, қ, ө, ы* and therefore they are transmitted in English through phonetically most similar vowels of English alphabet like *ə – a, i – ior, ы – n, z – g orgh, y, ұ – u, қ – k, ө – o, ы – i or y.*

Now we will analyze the translation method of toponyms. There are three methods of translation of toponyms: transliteration, transcription, equivalence. We have at our disposal 46 toponyms translated through these methods.

Here we have the names of smaller villages and towns. Some of them were translated through transliteration and transcription, and some of them have equivalences in Russian in connection with a common history, and therefore they were translated in English under the influence of Russian interference.

In this way, we figured out that the method of transliteration is most commonly used and is equal to 56 per cent. The percentage of equivalent translation is 24 per cent and remaining 20 per cent belongs to the method of transcription.

The next classification of proper names is ethnonyms which there are 13 grand. Ten of them are translated with a help of transliteration, two of them through the combination of transcription and semantic translation while the only one word translated with a help of transcription.

As we have seen from the table the method of transliteration prevails over transliteration and combination of transliteration and semantic translation and transliteration is equal to 76 per cent while the method of transcription have 7 per cent and the rest 15 per cent belongs to combination of transliteration and semantic translation in the process of translation of ethnonyms. Also here we should take into our consideration that the given above ethnonyms are distinctive only for Turkic people, specifically for Kazakh nation and there is no any equivalences of them in English since they exist in a certain culture or nation.

Finally, the last one is dialects. We have 8 dialects and all of them are translated with a help of literal translation without trying to recreate the linguistic peculiarities using dialects in English but through a common parlance. As a result, linguistic expressiveness has been lost.

We cannot confirm that the English version of the novel “Ulpan is her name” is completely adequate and in conformity with the requirements requisite to for high-quality translation of literary works. There have been some difficulties in the translation from the semantically point of view. For that end, we hope for more detailed study of this problem.

REFERENCES:

1. Jacobson R./ On linguistic aspects of translation. L.Venuti, 1959. – 180p.
2. Тюленев С.В. Теория перевода. – Москва: Гардарика, 2004. – 208с.
3. Munday J./ Introducing translation studies. – London and New York: Routledge, 2007. – 236p.
4. Ә.С. Тарақов / Ауармаәлемі. – Алматы: Қазақуниверситеті, 2011. – 330б.
5. Швейцер А.Д./ Теория перевода. – М.: Либроком, 2017. – 214с.
6. <https://link.springer.com/chapter/10.1057/97802> Rachel Sutton-Spence. Analysing Sign Language Poetry. - Palgrave Macmillan UK, 2005. – 86 p.

ҚАЗАҚ ТІЛІНЕН АҒЫЛШЫН ТІЛІНЕ МӘТІНДІ АУДАРУДА ЛЕКСИКА-СТИЛИСТИКАЛЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ

Машанова С.М., Қадырбек М.

Бұл мақалада көркем аударма мәселесі оның лексика-семантикалық ерекшеліктеріне сәйкес көрсетіледі. Автор Ғабит Мүсіреповтің «Оның аты – Ұлпан» романындағы фразеологизмдер мен жалқы есімдердің аударма тәсілдеріне талдау жасайды. Аударманың негізгі мақсаты – адекваттылыққа қол жеткізу. Аудармашының негізгі міндеті – аударма тілінің сәйкес ережелеріне сәйкес түпнұсқа мәтіндегі ақпаратты жеткізу үшін аударма түрлендірулерін барынша қабілетті пайдалану. «Ұлпан – оның аты» романының ағылшын тіліндегі нұсқасы толықтай сәйкес және әдеби шығармаларды сапалы аударуға қойылатын талаптарға сай екенін растай алмаймыз. Семантикалық тұрғыдан аудармада біраз қиындықтар болды. Осы мақсатта біз бұл мәселені толығырақ зерттейміз деп үміттенеміз. Қорытынды ретінде трансформацияның ең ұтымды әдістері берілген.

Кілт сөздер: *аударма стратегиясы, көркем мәтін, аударма техникасы, сипаттамалық аударма, лексика-семантикалық трансформация*

ЛЕКСИКО-СТИЛИСТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ТЕКСТОВ С КАЗАХСКОГО НА АНГЛИЙСКИЙ ЯЗЫК

Машанова С.М., Кадырбек М.

В данной статье освещается проблема художественного перевода в соответствии с его лексико-семантической спецификой. Автор анализирует приемы перевода

фразеологизмов и имен собственных в романе Габита Мусирепова «Улпан ее имя». Основной целью перевода является достижение адекватности. Основной задачей переводчика является наиболее эффективное использование переводческих трансформаций для передачи информации, содержащейся в исходном тексте, в соответствии с соответствующими правилами языка перевода. Мы не можем утверждать, что английская версия романа «Улпан ее зовут» полностью адекватна и соответствует требованиям, предъявляемым к качественному переводу художественных произведений. При переводе возникли трудности с семантической точки зрения. В связи с этим мы надеемся на более детальное изучение этой проблемы. В качестве заключения представлен процент наиболее предпочтительных методов трансформации.

Ключевые слова: стратегия перевода, художественный текст, техника перевода, описательный перевод, лексико-семантическая трансформация

ӘОЖ 341.1/8

<https://doi.org/10.53355/ZHU.2022.102.1.078>

КОРОНОВИРУС ІНДЕТІ ПАНДЕМИЯСЫ КЕЗІНДЕГІ ТҰЛҒА АРАЛЫҚ ЗОРЛЫҚ-ЗОМБЫЛЫҚ ПЕН ГЕНДІРЛІК ТЕҢСІЗДІКТІ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚҰҚЫҚТЫҚ РЕТТЕУ МЕХАНИЗМДЕРІ

Ахмет Ф.Б.

Мақалада коронавирус пандемиясы контексіндегі тұлғааралық зорлық-зомбылық пен гендерлік теңсіздікті құқықтық реттеудің ерекшеліктері қарастырылады. Әлемдік практикада нормативтік-құқықтық база және осы проблемаларды болдырмауға құқықтық тәсілдер тереңде жатыр. Коронавирус пандемиясындағы зорлық-зомбылық пен гендерлік теңсіздік арасындағы байланысты егжей-тегжейлі салыстырмалы Испания, Америка құрама штаттары, Қытай мемлекеті сондай-ақ Германия мемлекеттерінің тәжірибесімен талдау ұсынылған. Сонымен қоса Біріккен Ұлттар Ұйымының адам құқықтарын қорғаудағы қабылдаған конвенциялары талданды. Алдын алу функциясын орындайтын – отбасындағы зорлық-зомбылықтың алдын алу және адам құқықтарын қорғау халықаралық ұйымдар декларациялаған негізгі құжаты Біріккен Ұлттар Ұйымының Бас Ассамблеясы қабылдаған және адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясы талқыланды. Тиімді шешімдер пандемия кезінде адам құқықтарының шектелуі мен бұзылуының алдын алады деп күтілуде. Қазір әлемдік қоғамдастық пандемия жағдайында зорлық-зомбылық пен гендерлік теңсіздік деңгейінің өсуін құқықтық реттеудің барлық тәсілдері арқылы азайту үшін өз күштерін біріктіреді, өйткені мұндай қиын уақытта да адам құқықтарын шектеуге немесе бұзуға жол берілмейтіңдігі айтылады.

Сондай-ақ, Коронавирус індеті таралуын болдырмау және бақылауды болдырмау үшін қолданылатын құқықтық реттеу әдістері зерттеліп қарастылды.

Кілт сөздер: тұлғааралық зорлық-зомбылық, тұрмыстық зорлық-зомбылық, гендерлік теңсіздік, коронавирус пандемиясы, пандемия, құқықтық реттеу, әлемдік қауымдастық, БҰҰ, конвенция, заң, құқық.

Қазіргі уақытта әлемдік практикада тұрмыстық зорлық-зомбылықтың алдын алу проблемасына екі тәсіл басым: жанжалды шешуге бағытталған ресторативті, отбасын сақтау, жәбірленуші мен агрессор арасындағы қатынастарды бұзу арқылы цикланасилияны жоюға бағытталған және жазалау тәсілі. Ол дамыған заңнамалық базасы бар көптеген елдерде басым және құқық бұзушылық үшін әртүрлі жауапкершілік шараларын қарастырады [11, с. 108].

Коронавирус індеті пандемиясын "зорлық-зомбылық пандемиясы" деп те атайды [8], өйткені ол бүкіл әлемде қылмыс деңгейінің өсуіне әсер етті: физикалық, психологиялық тұрмыстық зорлық-зомбылық пен гендерлік теңсіздікке қатысты өтініштер саны артты.

Осыған байланысты, осы ғылыми мақалада мен зорлық-зомбылық деңгейі мен гендерлік теңсіздік деңгейінің Коронавирус індеті ауруларының жиілігіне арақатынасы бойынша салыстырмалы талдау жүргізуді және пандемия жағдайында тұлғааралық зорлық-зомбылық пен әлемдік қоғамдастықтағы гендерлік теңсіздікті құқықтық реттеу ерекшеліктерін анықтауды өз мақсаттарыммен көремін.

Ұлттар 1948 жылы. 1-бапта адамның зорлық-зомбылықсыз өмір сүру құқығы, 947-ші № 9-да жазылған, өйткені барлық адамдар еркін және тең құқылы болып туылады. Айта кету керек, Біріккен Ұлттар Ұйымы БҰҰ-ға мүше барлық елдерге отбасындағы зорлық-зомбылыққа қарсы іс-қимыл жөніндегі модельдік заңнама түрінде ұсынымдар әзірледі. Оның басты мақсаты-жекелеген мемлекеттердің тұрмыстық зорлық-зомбылыққа қарсы күрес жөніндегі заңнамалық базасын жетілдіру, мұндай модельдік заңнама зорлық-зомбылық пен гендерлік теңсіздікке қарсы күрес шараларын қамтитын құқықтық реттеудің жаңа нормативтік-құқықтық актілерін әзірлеуге және қабылдауға уәкілетті заң шығарушы органдар мен ұйымдарға арналған. Модельдік заңнама Модельдік заңның ұсыныстарын қамтитын, бірақ олармен ғана шектелмейтін мемлекеттік жан-жақты қолдау қызметтерін құруды заңдарда бекітуді ұсынады, өйткені ұлттық заңдар мен жергілікті жағдайларды ескеру қажет [5, с. 439].

Коронавирус індеті кезеңінде көптеген елдер бірінші кезекте 2011 жылғы әйелдер зорлық-зомбылығының және үй зорлық-зомбылығының алдын алу және оған қарсы күрес туралы Еуропа Кеңесінің Конвенциясын басшылыққа алады: 62-баптың 1-тармағының негізінде тараптар Конвенцияның ережелеріне сәйкес және Конвенцияның қолданылу аясына жататын зорлық-зомбылықтың барлық нысандарына қатысты алдын алу, Күрес және соттық қудалау мақсатында тиісті халықаралық және өңірлік құралдарды қолдану негізінде бір-бірімен ынтымақтасады; құрбандарды қорғау және оларға көмек Басқа елдер қылмыстық заңнаманың қолданыстағы нормаларына жүгінеді немесе коронавирус індеті жағдайында зорлық-зомбылық пен гендерлік теңсіздікке қарсы тұру үшін арнайы заңдар қабылдайды.

БҰҰ(біріккен ұлттар ұйымы) ұйымының 2020 жылғы 6 сәуірдегі баяндамасында өз әріптестерінің тарапынан зорлық-зомбылық актілерінен зардап шеккен әйелдердің саны ерлі-зайыптылардың бірге көбірек уақыт өткізуге мәжбүр болуына байланысты ұлғаюда: Францияда 17 наурыздан (міндетті карантин енгізілген күннен) тұрмыстық зорлық-зомбылықтың өсуі 30% - ды құрады, ал Сингапур мен Кипрде олардың саны бұл мәселе бойынша "жедел желі" 30% - дан астам 948% - ға өсті [9, с. 2]. Осыған байланысты "БҰҰ-әйелдер" құрылымы пандемия жағдайында тұрмыстық зорлық-зомбылықтың жаһандық өсуіне бағытталған пандемия туралы қоғамның хабардарлығын арттыру науқанын бастады. ЮНЭЙДС (спид және вич жұқпалы аурулары бойынша халықаралық ұйым), өз кезегінде, "Коронавирус індетіндегі жауап беру шаралары аясында стигма мен дискриминация мәселелерін шешу" нұсқаулығын жариялады, ол елдерге адам құқықтары бойынша ұсыныстар ұсынады, онда 6 саладағы шешімдер бар: әділеттілік, білім беру, денсаулық сақтау, жұмыс орындарындағы өзара іс-қимыл, қоғамдастықтың өмірі, гуманитарлық көмекке мұқтаж төтенше жағдайлар [10].

Бұдан басқа, әйелдер мен балаларға қатысты зорлық-зомбылықты жою жөніндегі жаһандық стратегия мен науқан шеңберінде Дүниежүзілік Денсаулық сақтау ұйымы практикалық ұсынымдар мен нұсқаулықтардан тұратын ресурстардың ауқымды каталогын дайындады: оларға қазіргі уақытта жергілікті жағдайларға сәйкестендірілген "INSPIRE"(европа парламент кеңісі), ("балаларға қатысты зорлық-зомбылықты жоюдың жеті стратегиясы") және "RESPECT" (ұйым атауы), зорлық-зомбылықты болдырмау жөніндегі шаралар кешені кіреді, ал 2020 жылғы 17 маусымда пандемия кезінде балаларға, әйелдерге, қарт адамдарға қатысты зорлық-зомбылыққа қарсы күрес жөніндегі негізгі іс-қимылдар кешені Алайда, Коронавирус індеті таралуын болдырмау және бақылауды болдырмау үшін қолданылатын құқықтық реттеу әдістері оларды қорғау тұрғысынан қауіпті болуы мүмкін екенін ескерген жөн. БҰҰ Балалар қоры гуманитарлық қызметтегі Балаларды қорғау альянсындағы серіктестерімен бірге жас балалар мен кәмелетке толмағандарға қатысты зорлық-зомбылық деңгейін азайту мақсатында "коронавирустық пандемия кезінде балаларды қорғау" техникалық жазбасын жариялады.

Айта кету керек, коронавирус індеті жағдайында ұлттық үкіметтің іс-әрекеті тұлғааралық зорлық-зомбылықтың, гендерлік теңсіздіктің алдын алу және оларға қарсы күрес бойынша тұрақты шаралар қабылдауға бағытталған. Осылайша, Испания үкіметі пәтер сатып алу туралы шешім қабылдады

Коронавирус індеті жағдайында зорлық-зомбылыққа ұшыраған құрбандарды орналастыру [3], бұл да пандемия кезіндегі зорлық-зомбылық деңгейіне құқықтық әсер етудің бір түрі, өйткені ол жәбірленушіге тез арада кетуге, бөлек тұруға және агрессорға тәуелді болуды тоқтатуға мүмкіндік береді, бұл адам құқықтарының бұзылуына немесе шектелуіне жол бермейді. Мен бұл шешімді өте тиімді деп санаймын, өйткені құрбандардың осы мәселені түсінген кезде де тұрмыстық зорлық – зомбылыққа ұшырауының басты себептерінің бірі-агрессорға жеке және экономикалық тәуелділік: өмір сүру мен өмір сүру үшін қауіпсіз орын жоқ.

Коронавирус індетінің зорлық-зомбылық аспектілеріндегі адам құқықтарына әсер ету салдарын Amnesty International халықаралық ұйымы "Үкіметтің Коронавирус індеті пандемиясына қарсы іс-қимылындағы адам құқықтарын сақтауға шақыру" және адам құқықтары жөніндегі америкааралық комиссия үкіметтерді пандемия жағдайында да гендерлік теңдік және зорлық-зомбылыққа қарсы күресте тиісті сақтық таныту жөніндегі міндеттемелерін ескеруге шақыратын бірлескен мәлімдемесінде тұжырымдады. Жергілікті деңгейде, мысалы Канадада, Альбертаның және Онтарионың адам құқықтары жөніндегі комиссиясы осындай мәлімдемелер жасады. Онтарио және Квебек провинцияларында жаңа вирус жағдайында зорлық-зомбылықтан аман қалған азаматтар үшін дағдарыс орталықтарының жұмысы өмірді қолдау қызметтері санатына теңестірілгенін көреміз, бұл зорлық-зомбылық деңгейін құқықтық реттеудің нақты нысаны ретінде қарастырылады.

АҚШ-тың Портланд қаласындағы тұрмыстық зорлық-зомбылыққа қарсы жедел желі қызметкерлерінің мәліметінше, пандемия кезінде өтініштер саны екі есе өсті [6]. АҚШ-тағы зорлық-зомбылық деңгейін құқықтық реттеу ретінде FFC LifeLine (жеке өмір ұйымы) бағдарламасы көрінеді, ол коронавирус індеті инфекциясының екінші толқыны кезінде үйдегі зорлық-зомбылық деңгейін төмендетуді қамтиды. Бұл бағдарлама субсидиялар бағдарламасының көмегімен кеңейту, қоғамдық орындарда сымсыз кіру нүктелерін орнату арқылы адамдардың үйлерінде кең жолақты Интернетке тең қолжетімділікті қамтамасыз етеді. Мұндай тәсілдер Денсаулық сақтау саласына кең қол жетімділікті қамтамасыз етіп қана қоймайды, сонымен қатар тұлғааралық зорлық-зомбылыққа тап болған адамдарға қолдау мен көмек үшін ресурстар іздеуге мүмкіндік береді.

Қытайдағы Цзинчжоу қалалық полиция басқармасының 2020 жылдың ақпан айындағы есептерін зерттей отырып, өткен жылдың сәйкес кезеңімен салыстырғанда отбасылық зорлық-зомбылық эпизодтарына үш есе көп шағым түсті деген қорытындыға келуге болады. Дачжоу қаласындағы азаматтық хал актілерін жазу жөніндегі учаскелік бюроның некені тіркеу бөлімінің есебінде карантин жеңілдегеннен кейін 300 жұп некені бұзуға өтініш бергені айтылған. Қытайдың басқа қалаларында ажырасу кезегі үш аптаға созылды, өйткені АХАЖ (азаматтардың хал актілерін жазу) органдары берілген өтініштердің санын өңдей алмады, бұл үшін провинциялар басшылары өтініш беруге шектеу қойды: Сиань, Шэньси провинциясы - күніне 14 өтініш, Фучжоу қаласы, Фуцзянь провинциясы-күніне 10 [2]. Ерлі-зайыптылар арасындағы нақты некені ресми түрде бұзудың заңды мүмкін еместігі отбасындағы зорлық-зомбылықтың таралуының маңызды факторы болып табылады [7, с. 200]. Бұл жағдайда Қытайдағы АХАЖ (ЗАГС) органдарына өтініш беруді шектеу зорлық-зомбылықтың "катализаторы" болуы мүмкін, өйткені ол жәбірленушінің жағдайын нашарлатады: ол агрессормен барлық қол жетімді құқықтық байланыстарды үзуге және бұзуға жол бермейді

Осылайша, тұлғааралық зорлық-зомбылық деңгейі және гендерлік теңсіздік жағдайларының жиілігі коронавирус індеті ауруының өсуіне тікелей пропорционалды, олар бір-бірімен байланысты. Қазір әлемдік қоғамдастық пандемия жағдайында зорлық-зомбылық пен гендерлік теңсіздік деңгейінің өсуін құқықтық реттеудің барлық тәсілдері

арқылы азайту үшін өз күштерін біріктіреді, өйткені мұндай қиын уақытта да адам құқықтарын шектеуге немесе бұзуға жол берілмейді.

Мен, өз кезегінде, елдерге, біріншіден, кемсітушілік нормаларға қарсы іс-қимыл жөніндегі аса маңызды жұмысты жалғастыру үшін зорлық-зомбылық пен гендерлік теңсіздікке жол бермеу мәселелерінде азаматтардың құқықтарын қорғау, сондай-ақ Мемлекеттік ден қоюда болмай қоймайтын олқылықтар бар аспектілерде ақпарат пен қызметтер ұсыну бойынша ынтымақтасуды, жергілікті ұйымдарға тікелей қолдау көрсетуді және консультациялар беруді орынды деп санаймын. Гендерлік теңсіздік пен тұлғааралық зорлық-зомбылыққа қарсы күрес жөніндегі мемлекеттердің саясаты бүкіл әлемдегі дәрігерлер пандемияның екінші толқынын болжайтындығына байланысты басымдыққа ие болуы керек. Демек, бұл жағдайлар зорлық-зомбылыққа ұшыраған адамдардың осалдығын арттырады. Мониторингті жүзеге асыру қажет: осы проблеманы барабар және дұрыс өлшеу және одан әрі жою мақсатында бүкіл әлем бойынша тұлғааралық зорлық-зомбылық пен гендерлік теңсіздік жағдайларын белгілеу. Атап айтқанда, бұл коронавирус індеті пандемиясы кезінде зорлық-зомбылықтың өзгеретін модельдерін анықтауға көмектеседі. Екіншіден, әлеуметтік қорғау бағдарламаларына шағым берудің және бұзылған құқықтарды қалпына келтірудің тиімді әрі инклюзивті тетіктерін енгізуді қамтамасыз ету қажет. Үшіншіден, ақшалай төлемдердің жаңа бағдарламаларын әзірлеу немесе қолданыстағы бағдарламаларды масштабтау өте маңызды (көлденең және тігінен). Сондай-ақ, мен мемлекет қарастырған Дағдарысқа қарсы экономикалық көмек пакеттеріне әлеуметтік қорғауды қамтамасыз етуге қаражат қосу туралы тиімді шешім көріп отырмын, өйткені осылайша үкімет мұқтаж адамдарға медициналық сақтандыруды қамтамасыз етуге кепілдік бере алады және балалар мен қарт туыстарға күтім жасау үшін еңбекке ақы төленетін демалыс бере алады.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясы [Электрондық ресурс] / БҰҰ Бас Ассамблеясының 10.12.1948 ж.217 А (III) қарарымен қабылданды // "КонсультантПлюс" АЖҚ.
2. "Жаңалықтар" ақпараттық телебағдарламасы. "Отбасылық қайық" эфирі коронавирус туралы: Қытайда ажырасулар саны өсті "25 жылғы 2020 наурыздағы [Электрондық ресурс] // "Бірінші арна" федералды арнасының ресми сайты. URL: <https://goo-gl.su/qRESy9h>.
3. Клементьева, Е. карантин жағдайында тұрмыстық зорлық-зомбылықтан қалай құтылуға болады? Құқық қорғаушылар жауап береді [Электрондық ресурс] // "Афиша күн сайын" Интернет-порталы. URL: <https://goo-gl.su/bVmjOk37>.
4. Отбасындағы зорлық-зомбылық туралы модельдік заңнама [Электрондық ресурс] / 1996 жылы БҰҰ Бас Ассамблеясының қарарымен қабылданды – URL: http://www.gender.cawater-info.net/publications/pdf/mod_un.pdf.
5. Томусякова, и.И. отбасындағы зорлық-зомбылыққа қарсы іс-қимылды реттейтін халықаралық құқықтық актілер [Электрондық ресурс] // құқық форумы. – 2014. – №2. – Б.438-441. – URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/187222963.pdf>.
6. Чиптер журналы. Карантинге байланысты тұрмыстық зорлық-зомбылық жағдайларының саны бірнеше есе өсті [Электрондық ресурс] // URL: <https://goo-gl.su/o1ei6n91>.
7. Конуэй-Тернер, к. әйелдер, отбасылар және феминистік саясат: ғаламдық зерттеу [Мәтін] / К. Конуэй-Тернер, с. Черри. - Оксфорд, Нью-Йорк: Тейлор және Фрэнсис, 1998. – 268 Б.
8. Пинна М. "Ол мені балта тұтқасымен ұрды": Еуропадағы тыйымдар отбасындағы зорлық-зомбылықтың өршуіне әкеледі [Электрондық ресурс] // EuroNews. // URL: <https://goo-gl.su/9o8sfl>
9. Біріккен Ұлттар Ұйымының Даму бағдарламасы. Гендерлік зорлық-зомбылық және коронавирус індеті [Электрондық ресурс] // URL: <https://goo.su/2ih9>.
10. ЮНЭЙДС. Коронавирус індеті-ға жауап ретінде стигматизация мен кемсітушілікке қарсы күрес [Электрондық ресурс] // URL: <https://goo-gl.su/it96>.
11. ван Вормер к. қалпына келтіретін әділеттілік гендерлік зорлық-зомбылық құрбандары үшін әлеуметтік әділеттілік ретінде: феминистік көзқарас. [Мәтін] // Оксфорд Академиялық мектебінің әлеуметтік жұмысы. - 2009. - сәуір. - т. 54-вып. 2. — Б.107-115.

МЕХАНИЗМЫ МЕЖДУНАРОДНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ МЕЖЛИЧНОСТНОГО НАСИЛИЯ И ГЕНДЕРНОГО НЕРАВЕНСТВА В ПЕРИОД ПАНДЕМИИ КОРОНАВИРУСА

Ахмет Г.Б.

В статье рассматриваются особенности правового регулирования межличностного насилия и гендерного неравенства в условиях пандемии коронавируса. В мировой практике нормативная база и правовые подходы к предотвращению этих проблем глубоки. Подробный сравнительный анализ взаимосвязи насилия и гендерного неравенства в условиях пандемии коронавируса представлен с опытом Испании, США, Китая и Германии. Кроме того, были проанализированы принятые Организацией Объединенных Наций конвенции о защите прав человека. Всеобщая декларация прав человека, принятая Генеральной Ассамблеей ООН, стала основным документом Международной организации по предотвращению домашнего насилия и защите прав человека. Ожидается, что эффективные решения предотвратят ограничения и нарушения прав человека во время пандемии. Международное сообщество сейчас вместе работает над снижением уровня насилия и гендерного неравенства в условиях пандемии всеми средствами правового регулирования, ведь сказано, что даже в такое непростое время права человека не будут ограничиваться или нарушаться.

Также были рассмотрены методы правового регулирования, используемые для предотвращения и борьбы с распространением коронавирусной инфекции.

Ключевые слова: *межличностное насилие, бытовое насилие, гендерное неравенство, пандемия коронавируса, пандемия, правовое регулирование, мировое сообщество, ООН, конвенция, право, право.*

MECHANISMS FOR INTERNATIONAL LEGAL REGULATION OF INTERPERSONAL VIOLENCE AND GENDER INEQUALITY DURING THE CORONAVIRUS PANDEMIC

G. Akhmet

The article considers the features of the legal regulation of interpersonal violence and gender inequality in the context of the coronavirus pandemic. In world practice, the regulatory framework and legal approaches to prevent these problems are deep. A detailed comparative analysis of the relationship between violence and gender inequality in the coronavirus pandemic is presented with the experience of Spain, the United States, China and Germany. In addition, the conventions adopted by the United Nations on the protection of human rights were analyzed. The Universal Declaration of Human Rights, adopted by the United Nations General Assembly, was the main document of the International Organization for the Prevention of Domestic Violence and Protection of Human Rights. Effective solutions are expected to prevent human rights restrictions and violations during a pandemic. The international community is now working together to reduce the level of violence and gender inequality in the face of pandemics by all means of legal regulation, as it is said that even in such a difficult time, human rights will not be restricted or violated.

Legal regulation methods used to prevent and control the spread of the coronavirus infection were also examined.

Key words: *interpersonal violence, domestic violence, gender inequality, coronavirus pandemic, pandemic, Legal Regulation, world community, UN, Convention, Law, Law.*

РАДИОАКТИВТІ ҚАЛДЫҚТАРДЫ ЖӘНЕ ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ЯДРОЛЫҚ ОТЫНДЫ ҚАУІПСІЗ ЖӘНЕ ЖӘНЕ ҚАУІПСІЗДІК МӘСЕЛЕЛЕРІНІҢ БӨЛІК ЗАҢДЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ ЖАҢА ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ЗАҢДЫҚ ТӘРТІП БОЙЫНША

Ахмет F.Б.

Мақалада халықаралық құқық аспектісінде радиоактивті қалдықтарды қауіпсіз басқарудың проблемалық саласы қарастырылған. Пайдаланылған ядролық отын мен радиоактивті қалдықтармен жұмыс істеу қауіпсіздігі туралы бірлескен конвенцияны жүзеге асыруға назар аударылуда. Ядролық қондырғылардың қауіпсіздігі бойынша МАГАТЭ бағдарламасының басымдықтары мен міндеттері қарастырылды, халықаралық құқықтық құжаттарды қолдау бойынша агенттік жүргізіп жатқан іс-шаралардың нәтижелері қарастырылды.

Мақала ядролық энергетика саласындағы ең күрделі халықаралық құқықтық мәселелердің біріне арналған, оны шешу ұлттық және халықаралық-құқықтық деңгейде шұғыл шаралар қабылдауды талап етеді, атап айтқанда, радиоактивті қалдықтарды қауіпсіз шығару мен көмуді қамтамасыз ету шараларын сонымен бірге қазіргі халықаралық қауіпсіздік жағдайында пайдаланылған ядролық отынды құқықтық жүйеде орналастыру сондай-ақ қауіпсіздік іс шаралар тәртібін еңгізу.

Бұл мақалада құқықтық және ғылыми-техникалық тәжірибе мен адам қызметінің осы саласындағы ең күрделі мәселелерді тез арада шешуге мүдделі білікті мамандардың мүмкіндігінше көп санын тартудың орындылығын негіздеуде көрінеді. Ядролық терроризм актілеріне қарсы күрес жөніндегі халықаралық конвенцияға қол қоюдың ашылуына байланысты халықаралық қоғамдастықтың алдында физикалық қорғау мәселесі бойынша сонымен қатар халықаралық құқық нормаларын жаңарту және жетілдіру міндеті тұр айтылады.

Кілт сөздер: *Атом энергиясы жөніндегі халықаралық агенттік, радиоактивті қалдықтар, конвенциялар, ядролық отын, заң, халықаралық құқық, атом электр станциялары, халықаралық шарттар.*

Радиоактивті қалдықтарды (РҚ) және пайдаланылған ядролық отынды басқару қауіпсіздігі туралы әңгімені бастап, кәдеге жарату және оларды уақытша сақтау сенімділігі физикалық қорғау жүйесінің тиімділігіне байланысты екенін атап өтеміз. Осыған байланысты мынаны айту қажет: бүгінгі күні бар физикалық қорғаныс жүйесі бірқатар себептерге байланысты халықаралық қауіпсіздіктің заманауи талаптарына сәйкес келмейді.

Осы салада қабылданған халықаралық актілердің көпшілігі тек ядролық материалдарды физикалық қорғау мәселелеріне қатысты.

Радиоактивті қалдықтар, пайдаланылған ядролық отын, сондай-ақ ядролық қаруды бөлшектеу нәтижесінде бөлінетін материалдар, өз уақытында қызмет еткен ядролық сүңгуір қайықтар қатаң талаптардың болмауына байланысты террористік шабуылдардың нысанасына айналмайтынына толық сенімділік жоқ. Сақтау орындарына ұлттық және халықаралық деңгейде бақылау және қайта өңдеу.

Ұлттық физикалық қорғау жүйелерін құруға қатысты міндетті халықаралық стандарттар жоқ. Мысалы, Атом энергиясы жөніндегі халықаралық агенттіктің (МАГАТЭ) «Ядролық материалдар мен ядролық нысандарды физикалық қорғау» (INFCIRC/225/Rev.4) құжаты кеңестік сипатта болып табылады.

Ядролық материалды физикалық қорғау туралы конвенцияның қолдану аясы өте тар.

Қолданыстағы физикалық қорғау бойынша халықаралық құжаттарда ядролық терроризмнің алдын алуға бағытталған нақты шаралар жоқ, сондықтан 2005 жылғы Ядролық терроризмге қарсы күрес жөніндегі халықаралық конвенцияның күшіне енуінің маңызы зор.

Заманауи ядролық қондырғылар жанкешті шабуыл кезінде іс жүзінде қорғансыз болатындай етіп жобаланған және салынған.

Атомдық объектілерде физикалық қорғаныс сапасын бағалау мақсатында МАГАТЭ сарапшылары жүргізетін мерзімді тексерулерді қабылдау бүгінгі күні мемлекеттердің ерікті ісі болып табылады.

Осы шарттарда Ядролық қаруды таратпау туралы шарттың (ЯҚТҚ) тиімділігін қамтамасыз ету және Ядролық сынақтарға жаппай тыйым салу туралы шартты (ЯСЖТШ) және бөлінетін материалдарды қысқарту туралы шартты күшіне енгізу үшін тиісті күш-жігерді жұмсау маңызды. - Шарттан тыс.

Ядролық терроризмнің ерекше қауіптілігі халықаралық терроризмнің басқа түрлеріне қарағанда мынадай мән-жайлармен анықталуы мүмкін: 1) мұндай қылмыстың объектілері бейбіт те, әскери де ядролық объектілер болуы мүмкін; 2) мұндай әрекеттерді жасау нәтижесінде зардаптар-дың бүкіл әлемдік қауымдастықтың өмір сүруіне нақты қауіп төнетіндей ауыр болуы мүмкін [1].

Ядролық терроризм актілеріне қарсы күрес жөніндегі халықаралық конвенцияға қол қоюдың ашылуына байланысты халықаралық қоғамдастықтың алдында физикалық қорғау мәселесі бойынша халықаралық құқық нормаларын жаңарту және жетілдіру міндеті тұр.

Заманауи жағдайларда радиоактивті қалдықтармен (бұдан әрі – РК) және пайдаланылған ядролық отынмен өңдеу мәселелері атом энергетикасы мен өнеркәсіптің негізгі мәселелерінің бірі болып саналады.

Зерттеліп отырған мәселеге үлкен көңіл мен қызығушылық соңғы 30 жылда ғана аударылды, Чернобыль АЭС-індегі апат мұндай назар аударуға түрткі болды. Осыған дейін халықаралық-құқықтық аспектіде тек РК (радиоактивті қалдықтар) және SNF (пайдаланылған ядролық отын) трансшекаралық тасымалдау проблемалары, сондай-ақ мемлекеттердің аумақтық егемендігіне бағынбайтын теңіздерге орналастыру мәселелері, зерттелді. Радиоактивті қалдықтармен жұмыс істеудің басқа мәселелері тек ұлттық заңнамамен реттелді, тіпті сол кезде де атом энергиясын пайдаланатын барлық мемлекеттер ешбір жағдайда емес.

Қауіпті қалдықтар санатына радиоактивті қалдықтар, сондай-ақ ядролық материалдар кіруі керек. «Радиоактивті қалдықтар – қолданыстағы ережелер мен ережелерде белгіленген мөлшерден асатын және кейіннен пайдалануға жатпайтын радиоактивті заттардан тұратын ерітінділер, өнімдер, биологиялық объектілер» [5, б. 336].

Шығу тегіне қарай бұл қалдықтарды табиғи және техногендік деп бөлу керек. «Осылайша, мұнай өндіру, өнеркәсіп қалдықтарын өңдеу және сақтау объектілері әртүрлі аумақтарда жұмыс істей алады. Өндіріс ерекшеліктеріне байланысты бұл объектілер табиғи текті радионуклидтермен қоршаған ортаны ластаудың тікелей көздері ретінде қызмет етеді» [3, б. 99].

Радиоактивті қалдықтармен қауіпсіз жұмыс істеудің халықаралық-құқықтық проблемалары радиоактивті қалдықтарды сақтау немесе көму кезінде олардың қоршаған ортадан сенімді оқшаулануын қамтамасыз ету қажеттігімен де байланысты. Радиоактивті қалдықтарды сақтауға немесе көмуге тек осы мақсат үшін арнайы әзірленген қоймаларда ғана рұқсат етіледі. Радиоактивті қалдықтарды сақтау немесе көму ядролық технологияның әрбір циклінің ажырамас кезеңі ретінде жобалық немесе техникалық құжаттамада қарастырылған.

Радиоактивті қалдықтарды қауіпсіз басқарудың халықаралық-құқықтық мәселелерінің ішінде химиялық қаруды жою кезінде пайда болатын қауіпті қалдықтарды өңдеу, кәдеге жарату және кәдеге жаратудың өзіндік ерекшеліктері бар. Мұндай белгілердің елеулі тізбесі технологиялық сипатта болады, мысалы, қоршаған ортаға химиялық қаруды жою кезінде пайда болатын улы химикаттар мен қалдықтардың шығарындылары мен төгінділерінің экологиялық нормативтерін әзірлеу және бекіту ерекшеліктері тұрғысынан.

2017 жылы Атом энергиясы жөніндегі халықаралық агенттікке (МАГАТЭ) мүше мемлекеттер Пайдаланылған ядролық отын (SNF) және радиоактивті қалдықтарды (RW) басқарудың қауіпсіздігі туралы бірлескен конвенцияның қабылданғанына 20 жыл толуын

атап өтті. Конвенцияның қабылданған күнінің мерейтойына арналған шара Венада өткен МАГАТЭ Бас конференциясының 61-сессиясы аясында өтті.

Конвенция 1997 жылы қыркүйекте қабылданып, 2001 жылы маусымда күшіне енді. Қазіргі уақытта 76 мемлекет Конвенцияға мүше, сонымен қатар 2017 жылдың күзінен бастап Куба да оларға қосылды.

«Бірлескен конвенция әрбір уағдаласушы тарапқа өзінің ұлттық баяндамасын алдын ала ұсынуды, басқа тараптардың сұрақтарына жауап беруді, сондай-ақ міндеттемелердің орындалуын тексеру үшін шолу жиналыстарында өзінің ұлттық баяндамасын ұсынуды және талқылауды талап етеді» [4, б. 195].

Конвенция бүкіл әлемде радиоактивті қалдықтар мен пайдаланылған ядролық отынды басқару саласындағы қауіпсіздік деңгейін арттыруға ықпал етті және бұл жұмыс алдағы уақытта да жалғасатын болады. Пайдаланылған отынмен жұмыс істеу қауіпсіздігі және радиоактивті қалдықтармен жұмыс істеу қауіпсіздігі туралы Бірлескен конвенция радиоактивті қалдықтар мен пайдаланылған ядролық отынмен жұмыс істеу мәселелерін реттейтін негізгі құқықтық міндетті халықаралық құжат болып табылады. Конвенция ядролық отын циклінің соңғы кезеңдерінің қауіпсіздігін қамтамасыз етуге, ықтимал қауіптерден қорғаудың тиімді құралдарының болуын қамтамасыз етуге, радиологиялық авариялардың алдын алуға және олар орын алған жағдайда олардың зардаптарын азайтуға бағытталған іс-шараларды әзірлеуді қамтамасыз етеді, сондай-ақ ядролық отын айналымының рөлін реттейді. реттеуші органдар осы мәселелерді шешуде.

Үш жылда бір рет Конвенцияға қатысушы барлық елдер өз міндеттемелерін қалай орындайтыны туралы ақпарат беретін және өзара бағалау процесін үздіксіз жетілдіру мәселесін талқылайтын Ұлттық баяндамаларды ұсынады.

МАГАТЭ Бас конференциясының 61-сессиясындағы соңғы шара барысында Гана, Канада, Куба, Финляндия және Жапония өкілдері сөз сөйлеп, өз тәжірибелерімен бөлісті, Конвенцияның ядролық және радиациялық қауіпсіздікті қамтамасыз етудің жаһандық құралы ретіндегі рөлін атап өтті.

2018 жылғы 16-17 сәуір аралығында Венадағы МАГАТЭ штаб-пәтерінде Жаһандық ядролық және қауіпсіздік желісінің (GNSSN) Басқарушы комитетінің отырысы өтті. Ядролық қондырғылардың қауіпсіздігі бойынша МАГАТЭ бағдарламасының басымдықтары мен міндеттері айқындалды, халықаралық құқықтық құжаттарды (Ядролық қауіпсіздік туралы конвенция және пайдаланылған отынды пайдалану қауіпсіздігі туралы бірлескен конвенция) қолдау бойынша Агенттік жүзеге асырған іс-шаралардың нәтижелері анықталды. және радиоактивті қалдықтармен жұмыс істеу қауіпсіздігі туралы) қаралды:

қауіпсіздікті қамтамасыз ету бойынша көшбасшылық және менеджмент (проблемалық сала «Қауіпсіздікті қамтамасыз ету бойынша көшбасшылық және менеджмент» (GSR 2-бөлім) құжатына шолу, сондай-ақ қауіпсіздік мәдениеті саласындағы жаңа әзірлемелер туралы есеп болды);

Ядролық қондырғылардың нормативтік инспекциясы (Нормативтік инспекция бойынша оқыту курстары ұсынылды)

- зерттеу реакторлары және атом электр станцияларын тексеру бөлігінде реттеуші инспекторларды үлгілік оқыту (аттестаттау бағдарламасы);

- шағын модульдік реакторлардың мәселелері (шағын модульдік реакторлардың қауіпсіздік мәселелері бойынша жетістіктер ұсынылған, сондай-ақ тақырыптық форумның негізгі нәтижелері көрсетілген);

- радиациялық қауіпсіздік, төтенше жағдайларға дайындық және әрекет ету, ядролық қауіпсіздік бөлімдерінің негізгі қызметі бойынша шолу есептері;

- көліктік қауіпсіздік мәселелері (Transport Security (TSN) компьютерлік желісі қызметінің негізгі нәтижелері берілген, желіні дамыту жоспарлары көрсетілген) [2, б. 367].

Бүгінгі таңда радиоактивті қалдықтарды қауіпсіз басқару мәселесі жекелеген мемлекеттердің проблемасы емес және бірнеше ондаған жылдар бойы ұлттық шекарадан

шығып кетті. Осыған байланысты радиоактивті қалдықтармен жұмыс істеу процесінде қателіктердің, одан да көп апаттардың алдын алу үшін алдыңғы қатарлы елдердің он тәжірибесін есепке алу үшін мәселені халықаралық деңгейде қарастыру ерекше маңызды. Сонымен қатар, әртүрлі елдердің радиоактивті қалдықтарды басқару саласында әртүрлі мүдделері бар, олардың едәуір бөлігі өз аумағынан радиоактивті қалдықтарды шығаруға ұмтылады. Сондықтан радиоактивті қалдықтарды қауіпсіз басқарудың халықаралық-құқықтық мәселелерін одан әрі зерттеу өзекті болып табылады.

Бұл жұмыстың мақсаты радиоактивті қалдықтарды дұрыс басқаруға қажетті саясаттар мен ережелер туралы талқылауды ынталандыру үшін қоршаған орта және қауіпсіздік тұрғысынан радиоактивті қалдықтарды басқарудың жалпы көрінісін беру болып табылады.

Радиоактивті қалдықтар қоршаған ортаға әсерімен ғана емес, сонымен бірге қауіпсіздік мәселелерімен де жаһандық, мемлекеттік және жергілікті деңгейде өте даулы мәселе болып табылады. Көптеген елдер үшін радиоактивті қалдықтарды тұрақты орналастыру үшін қоймаларды табу әлі де өзекті мәселе болып табылады. Сонымен бірге белгілі бір радиоактивті қалдықтар лаңкестердің қолына түсіп, қоғамды бейберекеттікке ұшырататын «лас» (радиоактивті) бомбалар жасауы мүмкін деген қауіп бар.

Бұл жұмыс радиоактивті қалдықтармен жұмыс істеудің жаһандық режимін, соның ішінде МАГАТЭ қауіпсіздік ережелері мен мінез-құлық кодексін, Пайдаланылған отынмен жұмыс істеу қауіпсіздігі және радиоактивті қалдықтармен жұмыс істеу қауіпсіздігі туралы 1997 жылғы Бірлескен конвенцияны, 1980 жылғы Ядролық материалды физикалық қорғау туралы конвенцияны, және басқа да жаһандық құралдар.

Сонымен қатар, мақала штаттардың радиоактивті қалдықтардың тиісті орындарын табу саясатын, соның ішінде Юкка тауының тұрақты репозиторийін жою туралы АҚШ-тың даулы шешімдерін және Финляндияның тұрақты қойма салу туралы шешімін зерттейді. Көптеген елдерде шешім қабылдауға әсер еткен NIMBY компаниясының «Менің аулама емес» (NIMBY) саясаты ақпарат пен жұртшылықтың қатысуы NIMBY көзқарасына қалай әсер ететіні тұрғысынан талданады.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Пайдаланылған отынмен жұмыс істеу қауіпсіздігі және радиоактивті қалдықтармен жұмыс істеу қауіпсіздігі туралы 1997 жылғы 5 қыркүйектегі Бірлескен конвенцияның 2 // Офиц. МАГАТЭ сайты. URL: <http://www.iaea.org>;
2. Архипова В.С. Радиоактивті қалдықтармен жұмыс істеуді халықаралық құқықтық реттеу / В.С. Архипова // Қазіргі халықаралық құқықтың өзекті мәселелері. «Блищенко оқулары» XIII халықаралық конгресінің материалдары. – М.: 2018. – С.362-369.
3. Ғабдулина Р.Р. Радиоактивті заттармен байланысты қылмыстар үшін жауапкершілік туралы халықаралық құқық нормаларының жалпы сипаттамасы / Р.Р. Ғабдулина // Челябин мемлекеттік университетінің хабаршысы. Топтама: Заң. - 2015. - Т. 9. - № 1 (5). - С. 98-103.
4. Садыгов А.И. Радиоактивті қалдықтармен қауіпсіз жұмыс істеу саласындағы ынтымақтастықтың қазіргі заманғы халықаралық-құқықтық аспектілері / А.И. Садыгов // Гуманитарлық пәндер сұрақтары. - 2017. - № 11. С. 194-196.
5. Юрчук В.С. Табиғи ресурстарды қазіргі заманғы басқарудағы қоршаған ортаны қорғаудың халықаралық құқықтық аспектілері / В.С. Юрчук // Табиғи ресурстарды басқарудың және әлеуметтік-экономикалық жүйелердің дамуының заманауи мәселелері. XII халықаралық ғылыми конференция материалдары. – М.: 2016. – С.332-340.
6. Пайдаланылған отынмен жұмыс істеу қауіпсіздігі және радиоактивті қалдықтармен жұмыс істеу қауіпсіздігі туралы бірлескен конвенция: Вена, 5 қыркүйек 1997 ж.
7. Лука, Элли, Халықаралық экологиялық құқық: әділеттілік тиімділігі және әлемдік тәртіп (2006).
8. Лука, Элли, ядролық қару, әділет және заң (2011).

ЗАКОНОДАТЕЛЬНЫЕ АСПЕКТЫ БЕЗОПАСНОСТИ И ВОПРОСЫ БЕЗОПАСНОСТИ РАДИОАКТИВНЫХ ОТХОДОВ И ИСПОЛЬЗУЕМОГО ЯДЕРНОГО ТОПЛИВА

Ахмет Г.Б.

В статье рассматривается проблемная область безопасного обращения с радиоактивными отходами с точки зрения международного права. Внимание уделяется реализации Объединенной конвенции о безопасности отработавшего ядерного топлива и радиоактивных отходов. Рассмотрены приоритеты и задачи программы МАГАТЭ по безопасности ядерных установок, рассмотрены результаты деятельности Агентства по сопровождению международно-правовых инструментов.

Статья посвящена одному из сложнейших международно-правовых вопросов в области использования атомной энергии, решение которого требует неотложных мер на национальном и международном уровнях, в частности мер по обеспечению безопасного захоронения и захоронения радиоактивных отходов, а также как легализация ядерного топлива, а так же введение мер безопасности.

В данной статье демонстрируется целесообразность привлечения как можно большего числа квалифицированных специалистов с юридическим и научно-техническим опытом и заинтересованных в скорейшем решении наиболее сложных вопросов в данной сфере человеческой деятельности. В связи с открытием подписания Международной конвенции о борьбе с актами ядерного терроризма перед международным сообществом стоит задача актуализации и совершенствования норм международного права о физической защите.

Ключевые слова: *Международное агентство по атомной энергии, радиоактивные отходы, конвенции, ядерное топливо, право, международное право, атомные электростанции, международные договоры.*

LEGISLATIVE ASPECTS OF SAFETY AND SAFETY OF RADIOACTIVE WASTE AND USED NUCLEAR FUEL

G. Akhmet

The article deals with the problem area of the safe management of radioactive waste from the point of view of international law. Attention is paid to the implementation of the Joint Convention on the Safety of Spent Nuclear Fuel and Radioactive Waste. The priorities and tasks of the IAEA program on the safety of nuclear installations were considered, the results of the Agency's activities in support of international legal instruments were considered.

The article is devoted to one of the most complex international legal issues in the field of the use of atomic energy, the solution of which requires urgent measures at the national and international levels, in particular, measures to ensure the safe burial and disposal of radioactive waste, as well as the legalization of nuclear fuel. As well as the introduction of measures security.

This article demonstrates the expediency of attracting as many qualified specialists as possible with legal and scientific and technical experience and interested in the speedy resolution of the most complex issues in this area of human activity. In connection with the opening of the signing of the International Convention for the Suppression of Acts of Nuclear Terrorism, the international community faces the task of updating and improving the norms of international law on physical protection.

Key words: *International Atomic Energy Agency, radioactive waste, conventions, nuclear fuel, law, international law, nuclear power plants, international treaties.*

ҚАЗАҚСТАНДА ТУРИСТІК МАҚСАТТАР ҮШІН КӨЛІК ИНФРАҚҰРЫЛЫМЫН ЖЕТІЛДІРУДІҢ НЕГІЗГІ БАҒЫТТАРЫ

Касымова А.М.

Көлік - әлемдік экономиканың маңызды бөлігі, өйткені ол мемлекеттер арасындағы материалдық және жолаушыларды тасымалдаушы болып табылады. Мемлекеттердің мамандануы және олардың интеграциялық дамуы көлік жүйесі болмаса және де көлік факторы өндірістің орналасуына әсер ететіндігін ескеріп, оны есепке алмай, өндірістік күштерді ұтымды бөлу мүмкін еместігі айқын екенін айту керек. Өндіріс болсын қызмет көрсету саласы болсын, оларды орналастыруда тасымалдауға қажеттілік, дайын өнімнің шикізатының массасы, олардың тасымалдануы, көліктік бағдарлармен қамтамасыз етілуі, олардың өткізу қабілеті және т.б. ескеріледі. Осы компоненттердің әсеріне байланысты кәсіпорындар орналасады, көлік әлеуметтік-экономикалық мәселелерді шешуде де маңызды рол атқарады.

Кілт сөздер: *көлік, экономика, кіру және шығу туризмі, инфрақұрылым, жолаушылар айналымы.*

Материалдық өндірістің тиімділігін арттыратын әлеуметтік-экономикалық прогрестің маңызды бағыты болғандықтан Қазақстан Республикасының көліктік инфрақұрылымын жетілдіруді мемлекет қабылдаған бағдарламалардың талаптары мен оларды жүзеге асыру жолдары тұрғысынан қарастыру қажет. Оның қызметі қоғамның даму деңгейі мен қарқынына, көптеген түйінді мәселелердің дұрыс шешілуіне автомобил, теміржол, әуе және көліктің басқа түрлерін тиімді тайдалану әсер етеді.

Қазақстан Республикасының 2020 жылға дейігі көлік стратегиясы мен 2020-2025 жылдарға дейінгі инфрақұрылымдағы дамытудың «Нұрлы жол-2025» бағдарламасы еліміздің экономикалық дамуын жетілдіруге мүмкіндік беретін көлік жүйесін жетілдіруді, ондағы кемшіліктерді жоюды көздейді.

Бүгінгі таңдағы көліктің экономикалық және сапалық сипаттамалары мен әсіресе оның инфрақұрылымдары ағымдағы экономиканың міндеттерін толық шешуге мүмкіндік бермейді. Мұның барлығы Қазақстан Республикасының көлік кешенінің жұмысын қайта құруды қажет етеді.

Еліміздің дамыған 30 елге қосылуды көздейтін әлеуметтік бағытталған қарқынды индустриялы-инновациялық дамуға көшкенде көлік кешенін ұзақ мерзімді дамуын қамтамасыз ететін стратегиялық шешімдер қабылдауды талап етеді. Осыған орай еліміздің әлеуметтік-экономикалық дамуына жағдай жасау үшін көлік қызметінің сапасын арттыруға, көлікке қатысты қоғамдық шығындардың жиынтығын азайту, отандық көлік жүйесінің бәсекелестік қабілетін арттыруға баса назар аудау керек.

Көлік кешені Қазақстанның барлық аудандарын байланыстырып, оның аумақтық тұтастығын қамтамасыз етуге қажетті жағдайларды жасайды. Ол елімізді дүниежүзілік қауымдастықпен байланыстырып, сырқы экономикалық байланысты, жаһандық экономикалық жүйемен құрамдасуын, ішкі және кіру туризмінің дамуын қамтамасыз етеді.

Қазақстанның Еуразия құрылымының орталығында орналасқан қолайлы географиялық орыны көлік қызметін экспорттаудан, халықаралық жолаушылар мен туристер ағынынан, басқа елдердің өз көлік жүйесі арқылы шекара аралық жүк тасымалдауын жүзеге асыру арқылы біршама жоғары табыс табуға мүмкіндік береді.

Нарықтық қатынас жағдайында жол торларын жоспарлы түрде дамытудың тиімділігін шет елдік тәжірибелер дәлелдейді. АҚШ маңызды жолдарды жоспалы түрде дамыту арнайы федералдық бағдарламалар қабылдау арқылы жүзеге асырылады.

Бүгінгі таңда еліміздің көлік инфрақұрылымдарын дамыту болашағы мен оларды жетілдірудің тиімді жолдары Қазақстан Республикасының индустрия және

инфрақұрылымдық даму миристрлігі жасайтын көлікті дмыту стратегиясында көрініс табады. Бірақ бұл құжаттар көліктің барлық салаларын қамтитындықтан жолдың жеке түрлерін дамытудың кейбір кезеңдерін қамти алмайды.

Қазақстанның жеке өңірлерінің жолдары дамытудың жақын болашақтағы мәселелерін шешуді көздейді. Сондықтан бірегей құрылыс ретіндегі темір жол мен автомобиль және теміржолдарыды қалыпты деңгейде ұстап жаңғыртуды жақын болашақта шешу көп мөлшерде күрделі қажыны қажет етеді.

Еліміз аумағындағы автомобиль жолдарының басым бөлігінде Нұр-Сұлтан-Шуше-Претропавл, Батыс Еурпа Батыс Қытай ж автрбандары сияқты заман талаптарына сәйкес көлікті өткізу қабілеттерін арттыратын жолайрықтар жоқ. Ол өз кезегінде көліктер ағыны мен автомобильдердің қозғалу жылдамдықтарын төмендетеді.

Қазақстан Республикасының көлік жүйесін дамытудың негізгі бағыттары туристік бизнестің тиімділігін арттырудың құрамдас бөлігі ретінде аймақтағы автокөлікпен, теміржолмен жолаушылар тасымалы саласын дамыту факторларымен байланысты.

Осы саланың дамуына мынадай жалпы факторлар айтарлықтай әсер етеді: халық арасында жолаушылар көлігі қызметтеріне сұраныс, автожол саласының жай-күйі мен даму деңгейі, мемлекеттің қызметі (мысалы, қоғамдық көлікте жол жүру үшін ең жоғары ақы белгілеу арқылы).

Көлік жүйесін оңтайлы басқару үшін, ең алдымен, халықтың тасымалдауға абсолютті қажеттілігін білу қажет. Жолаушылар ағыны факторының, яғни халықтың тасымалдау қажеттілігінің туристік ағындардың дамуына әсерін зерттеу мәселесі, ең алдымен, "халықтың қозғалғыштығы" факторын зерттеумен, сенімді ақпарат алу үшін осы процесті жүйелі бақылауды ұйымдастырумен байланысты.

Жолаушылар көлігі қызметтеріне сұраныс өсуінің және туристік сектормен өзара іс-қимылға бағытталған оның тікелей әсерімен көлік саласын дамыту бағытының өзара байланысын схемалық түрде былайша бейнелеуге болады.

Сұраныстың өсуі көлік ұйымдары кірістерінің өсуіне, олардың арасындағы бәсекелестіктің артуына, шығындарды азайтуға, бөлшектелген ұсақ жеке тасымалдаушыларды шоғырландыруға, қызмет тұтынушыларға қызмет көрсету сапасын жақсартуға, қызметтің жаңа бағыттарын іздеуге және жаңа қызметтер ұсынуға ықпал етеді.

Туристік сала, өз кезегінде, көлік тарапынан жаңа қызметтерді ұсынуға, көлік шығындарын азайтуға және сәйкесінше туристік көлік тасымалдарына, қызмет көрсету сапасын арттыруға мүдделі.

Халық арасындағы көлік қызметтеріне деген сұранысқа, демек, жолаушылар ағынына бірқатар факторлар әсер етеді. Ең маңыздыларына мыналар жатады: қоғамдық тұрақтылық, макроэкономиканың жай-күйі және халықтың табыс деңгейі, көлік аралық факторлар (бәсекелестік деңгейі, қызмет көрсету сапасы), салааралық факторлар (уақыт кезеңдері бойынша сұраныстың біркелкі еместігі, сапар қауіпсіздігі).

Қазақстан Республикасының көлік нарығының даму деңгейі, сондай-ақ көлік саласындағы деректерді жинау және өңдеу жүйелері нарық көлемін дәл есептеуге мүмкіндік бермейді. Бастапқы деректер ретінде сараптамалық бағалау қабылданады.

Көлік инфрақұрылымының жай-күйі мен дамуы туристік дестинацияның қол жетімділік дәрежесін айқындайды. Жүргізілген зерттеу барысында көлік инфрақұрылымының туризмге және керісінше өзара әсер ету факторлары белгіленген: көлік инфрақұрылымының белсенді дамуы тікелей туристік ағындарды ұлғайтуға әкеп соғады, ал нақты дестинацияға баратын туристер санының өсуі туристік көлік инфрақұрылымына қаражат салатын инвесторлар үшін маңызды тартымды сәтке айналады.

Аумағы бойынша әлемде 9-орын алатын Қазақстан үшін өңірлердің дамуы көлікпен байланысты, туризм индустриясы да ерекшелік емес. Алайда, туризм және саяхат саласындағы бәсекеге қабілеттіліктің жаһандық индексі бойынша 2019 жылы Қазақстан 140 елдің ішінде 80-ші позицияны иеленді, бұл 2017 жылғы көрсеткіштерден небәрі бес позицияға жоғары [1].

Туризм және саяхат саласындағы бәсекеге қабілеттіліктің жаһандық индексі бойынша инфрақұрылымның, бірінші кезекте көлік және қонақ үй инфрақұрылымының даму деңгейінің төмендігі елімізге шет елдік туристерді тартып, ішкі туризмді дамытуды шектейді.

Еліміз туризмді дамытуға мүмкіндік беретін табиғи және мәдени-тарихи әлеуеті зор. Осы көрсеткіш бойынша Қазақстаның Орталық Азияда көшбасшылардың бірі. Еліміз аумағының ірілігіне, экономиканың даму деңгейіне байланысты дүние жүзінде жолдардың сапасы бойынша-113; автомобиль жолдарының тығыздығы бойынша-135 және асфальтталған қатты жабынды жолдардан-102, автомобильдерді жалға беретін ірі компаниялардың болуы бойынша-120 орын алады.

Еліміздің туризм және саяхат саласындағы бәсекеге қабілеттіліктің жаһандық индексындағы беделін көтеру инфрақұрылымдарды халықаралық талапқа сай дамыту мәселелерін шешу үшін 2019 жылғы 31 Желтоқсанда инфрақұрылымды дамытудың 2020 – 2025 жылдарға арналған "Нұрлы жол" мемлекеттік бағдарламасын дамытудың мемлекеттік бағдарламасы қабылданды.

Бағдарламаның жетекші міндеттері Қазақстан аумағында Ел ішіндегі жоғары және тиімді көліктік байланысты қамтамасыз етуге, республика аумағы бойынша жүк ағындарын ұлғайтуға және жерүсті, теңіз және әуе көлігінің барлық түрлерінің жұмыс істеуін үйлестіруге мүмкіндік беретін қазіргі заманғы көлік-технологиялық жүйені қалыптастыру болып белгіленді.

Тұжырымдамада бес «серпінді» туристік кластер негізінен ауылдық елді мекендерден тұратын өңірлерде қалыптастырылатыны белгіленген. Осыған ұқсас бағыттар негізінен жолдардың, туристік нысандарға кірме жолдардың жоғары қауіпсіздігін және туристік ағындарды жеткізудің жоғары көлемін қамтамасыз ете алмайды.

Қабылдаушы елдер үшін халықаралық туризмнен түсетін ақша экспорт болып табылады және бір күндік келушілер де, елде ұзақ уақыт қалатындар да жасаған мәмілелерді қамтиды. Алайда, олар туристің тұрақты тұратын елінен тыс көлік компаниялары алған халықаралық жолаушылар тасымалдарынан түсетін түсімдерді қамтымайды, бұл жеке санатта ескеріледі.

Әуе көлігі инфрақұрылымын дамыту бағыттары. Шетелдік және отандық туристердің басым бөлігі әуе көлігімен тасмалданатындықтан ішкі туризмді дамытып, жеке өңірлердің тартымдылығын арттыру үшін төменде көрсетілген әуе көлігі инфрақұрылымының бірқатар түйінді мәселелерін инфрақұрылымдарды дамытудың «Нұрлы жол-2025» мемлекеттік бағдарламасы, мемлекеттік жеке меншік әріптестік аясында оңтайлы шешу қажет:

- әуе билеттерінің, көрсетілетін әуежай қызметтерінің, жолаушылар терминалында орналасқан дәмханалар мен мейрамханалардың бағаларын арзандату;

- «Цифрлы Қазақстан» мемлекеттік бағдарламасын жүзеге асыру мақсатында заманауи электронды сандық технологияларды енгізу негізінде шекаралық бақылау мен жолаушыларды кедендік тексеру жүйесін жетілдіру арқылы жолаушыларға көліктік қызмет көрсету сапасын арттыру.

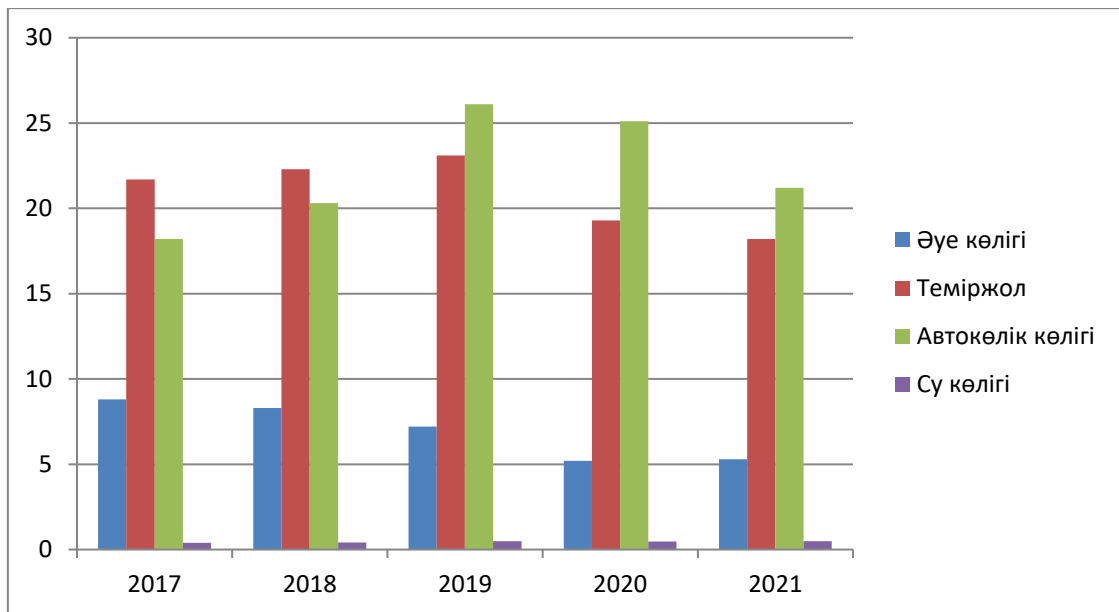
- жолаушылар мен қол жүктерін тіркеуді автоматтандыру ақылы жолаушылар кезегін кеміту;

- әуежайлар аумағында көрсетілетін қызметтер сапасы халықаралық талаптарға сәйкес келетін бағасы қол жетімді қонақ үйлер салу;

- Мемлекеттік «Нұрлы жол-2025» инфрақұрылымдарды дамыту бағдарламасының, мемлекеттік-жеке меншік әріптестік аясында Семей, Орал, Қостанай, Атырау, Ақтау басқа да әуежайларда ұшу-қону алаңдарының қауіпсіздік талаптарына сәйкес жаңғырту;

- ішкі әуе қатынасын ынталандыру мақсатында өңірлік әуежайларда инфрақұрылымды дамыту;

Қазіргі кезеңде өңірлік және мемлекеттік бюджеттен қосымша қаржыландыру есебінен әуе көлігімен ішкі тасмалда билет бағасын арзандатуда бірқатар оң өзгерістер жүзеге асырылуда. Ол өз кезегінде әуе көлігімен тасмалданатын жолаушылар ағынын арттыруға мүмкіндік берді (1 сурет).

1 сурет. 2017-2021 жылдың қаңтары мен шілдесі аралығындағы әуе, теміржол, автокөлік пен су көлігімен жолаушылар тасымалының өсу графигі

Қазақстан Республикасына келетін туристер ағынын шектейтін түрткіжайттардың бірі жолаушылар тасмалдайтын әуе лайнерлерінің, вагондардың, экскурсиялық-саяхаттық автобустар бағының ескіруі. Аталған түйінді мәселелерді Мемлекеттік Нұрлы жол-2025» инфрақұрылымдарды дамыту бағдарламасының, мемлекеттік-жеке меншік әріптестік, бизнестің жол картасы 2025 бағдарламасының аясында ішкі және шет елге жолаушылар тасмалдайтын тәуе көліктерін, заманауи туристік автоустар сатып алу, отандық тұлпар тальго вагондарының санын арттыру есебінен шешуге, шет ел инвестициясын тарту есебінен оңтайлы шешуге болады [2].

Туризмді дамыту үшін мүдделі әуе компанияларын әуе билеттерінің бағасын төмендетуге итермелеу, бюджеті аз әуе тасымалдаушылар үшін бәсекелестік ортаны қалыптастыру, өңірлердің туристік әлеуетін ашудың алғышарттарын жасау арқылы шағын әуе көлігін дамыту қажет.

Саяхаттардың көпшілігі әуе көлігін пайдалану арқылы жасалатынын назарға ала отырып, туристік ағынды ұлғайту мақсатында әуе паркін жаңарту, жолаушылар авиатасымалдарының географиясын кеңейту, мөлшерленген баға және тариф саясатын белгілеу, қызмет көрсету сапасын жақсарту қажеттілігі туындайды.

Автомобиль жолдары инфрақұрылымын дамытудың негізгі бағыттары. Экономика мен халықтың сапалы және қауіпсіз автомобиль жолдарына қажеттілігін қанағаттандыру, сондай-ақ Қазақстанның транзиттік - көлік әлеуетін іске асыру, келу және ішкі туризмді дамыту мақсатында автомобиль жолдары инфрақұрылымдарын дамыту бағытында Қазақстан Республикасының көлік жүйесінің инфрақұрылымын дамытудың және ықпалдастырудың 2020 жылға дейінгі мемлекеттік бағдарламасы (2014 жыл), сондай-ақ инфрақұрылымды дамытудың 2020-2025 жылдарға арналған «Нұрлы Жол» мемлекеттік бағдарламасы (2019жыл) қабылданды.

Автомобиль жолдарының инфрақұрылымдарын саласын дамытып республикалық және өңірлік маңызды бар жолдарды жаңғыртуға 2 трлн.567,8 млрд.теңге, оның ішінде жергілікті маңызы бар автомобиль жолдарын дамытуға және жөндеуге 800 млрд. теңгеден астам бюджеттік инвестициялар тартылды .

2019 жылдан бастап Бейнеу-Ақжігіт, Щуче-Зеренді, Таскескен-Бақты, Осиново асуы, Қандыағаш-Мақат, Күрті – Бурылбайтал, Меркі – Бурылбайтал, Талдықорған – Өскемен, Жетібай-Жаңаөзен, Қалбатау – Майқапшағай, Үшарал – Достық жаңа жобаларын іске

асыру басталды. Жыл соңына дейін Ақтөбе – Қандыағаш, Атырау – Астрахань, Ұзынағаш – Отар, Қостанай – Денисовка және Нұр-Сұлтанның оңтүстік-батыс айналма жолы жобаларын іске асыру басталды.

Жоғарыда аталған автомобиль жолдарын жаңғырту толық аяқталғанда көлік өткізу қабілеттері артып ішкі туризмді дамытуға толық жағдайлар жасалау үшін Маңғыстау облысындағы Бекет ата жерасты мешіті, Шығыс Қазақстандағы Қотан қарағай мемлекеттік ұлттық табиғат бақтарына, Таңбалы, Есік, Ұлытау, Әзірет-Сұлтан, Ордабасы мемлекеттік тарихи-мәдени қорық мұражайларына, Жидебайдағы Абай Құнанбаевтің мұражай үйіне ұлттық бағынабаратын автомобиль жолдары күрделі жөндеуден өткізіліп, қызмет көрсету сапаларын арттыру жұмыстары жүргізілуде.

2021 жылғы 1 қаңтардағы жағдай бойынша Республикалық маңызы бар автомобиль жолдарының 84% - ы және облыстық және аудандық маңызы бар автомобиль жолдарының 65% - ы жақсы және қанағаттанарлық жағдайда. Орындалған жұмыстар есебінен республикалық автомобиль жолдары желісінің жағдайы 40% - дан астам жақсарды [3].

Қолданыстағы «Нұрлы Жол» бағдарламасы аясында қайта құру Республиканың он екі облысында мынадай жобалар бойынша 1,7 мың км қамтылды: Батыс Еуропа – Батыс Қытай, Орталық-Оңтүстік, Орталық-Шығыс, Бейнеу-Ақтау, Алматы – Өскемен, Астана-Петропавл, Ақтөбе – Атырау және Орал-Каменка.

Нұр-Сұлтан -Қарағанды, Орталық-Шығыс, Бейнеу-Ақтау, Орталық-Батыс, Қапшағай-Талдықорған, Петропавл-Ресей федерациясының шекарасы және Орал-Каменка бағыттарындағы автомобиль жолдары жаңғыртылды. 2017 жылдан бастап «Нұрлы жол» инфрақұрылымдарды дамыту бағдарламасы аясында Нұр-Сұлтан-Павлодар; Павлодар-Семей-Майқапшағай; Семей-Өскемен-Қотанқарағай; Семей-Аягөз-Үшарал; Талдықорған-Үшарал-Достық автомобиль жолдары халықаралық талаптарға сәйкес жаңыртылуда.

Туризмнің көлік инфрақұрылымдарын дамытып шет елдік «Нұрлы жол-2025» мемлекеттік бағдарламасына сәйкес Ақтөбе, Атырау, Батыс Қазақстан Қостанай облыстарындағы республикалық және өңірлік маңызы бар жолдарды жаңғырту жүзеге асырылуда.

Болашақта мемлекеттік жеке меншік әріптестік, «Бизнестің жол картасы-2025 бағдарламасы аясында жеңілдетілген несиелер бөлу, салықтық жеңілдіктер жасау есебінен туристерге жол бойында қызмет көрсететін инфрақұрылым нысандарын салу мәселелері оңтайлы шешілуі тиіс.

Қазақстанның жеке өңірлерінде ішкі туризмді дамыту үшін заманаи байланыс құралдарымен жабдықталған, халықаралық сапа стандарттарының талаптарына сәйкес шет елдік туристердің талаптарын қанағаттандыратын жергілікті такси қызметтерінің жандандыру қажет. Ол үшін Алматы, Нұр-Сұлтан, Шымкент, Түркістан, Шуче, Сарыағаш, Жаркент, Семей, Павлодар т.б. қалаларда туризм кластерлері дамыған орталықтарда, шипажайлық аймақтардың орталықтарында туристерге қызмет көрсететін жол бойы инфрақұрылым нысандарын дамыту бағдарламаларын әзірлеп оларды «Нұрлы жол-2025», Бизнестің жол картасы-2025 бағдарламасы аясында жүзеге асыру керек. Ол өз кезегінде ішкі туризмді дамытуға, туристер ағынын арттыруға, отандық туристердің шет елге демалуға кетушілер санын азайтуға мүмкіндік береді.

Жүргізілген диссертациялық зерттеу нәтижелері ішкі туризмді өркендетуді шектейтін автомобиль көлігінің өзекті мәселелерінің бірі автобустардың тозуы, автовокзалдар мен автобуст бекеттерінің заман талабына сай интернет желілерімен, жол бойында туристерге сервистік қызмет көрсететін шағын қонақ үйлердің, отельдердің, көлікке техникалық қызмет көрсететін орындардың, медициналық қосындардың жоқтығы екенін көрсетті.

Сондықтан ірі қалалардағы автовокзалдар мен аудан орталықтарындағы автобуст бекеттерінде туристерге сервистік қызмет көрсететін жылдамдығы жоғары тегін Wi-Fi желілерін, қонақ кәде сататын дүкендер, алғашқы дәрігерлік көмек көрсететін медициналық қосын, көлікке техникалық қызмет көрсететін орындар, мотельдер салу мәселелерін оңтайлы шешу қажет [4].

Теміржол көлігі инфрақұрылымын дамыту бағыттары. Әуе және автомобиль көліктерінен басқа, еліміздің жолаушылар ағынының 57% - дан астамын қамтамасыз ететін темір жол көлігінің туризмді дасытудағы маңызы зор. етеді.

Жоғарыда аталған мәселелерді шешу үшін туристер ағыны біршама жоғары Алматы, Ақтау, Өскемен, Шымкент, Қызылорда, Шу, Щуче, Қапшағай, Жаңаөзен Байқоңыр қалаларындағы теміржол вокзалдарының, шекара маңындағы тбекеттердің, елдің мемлекеттік шекарасы арқылы өткізу қосындарының және өзге де кластерлік орталықтар мен туристік қызығушылық тудыратын негізгі бекеттердегі жолаушыларға сервистік қызмет көрсететін инфрақұрылымын жетілдіру қажет.

Қорыта айтқанда жүргізілген зерттеу нәтижелері Қазақстанда туризмнің көлік инфрақұрылымын дамыту үшін біріншіден, туристердің қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін қолданыстағы тозып ескірген инфрақұрылым нысандарын заманауи сандық құралдармен жабдықтау арқылы қайта жаңғырту немесе жаңа нысандарды құру керек.

Елімізде ішкі және кіру туризмін қарқынды дамыту үшін туристік көлік мелекеттіе «Нұрлы жол-2025» инфрақұрылымдарды дамыту, «Бизнестің жол картасы-2025», «Мемлекеттік-жеке меншік әріптестік» бағдарламаларының аясында көлік инфрақұрылымын өркендетуді туристік тасымалдаумен айналысатын кәсіпкерлік нарығы субъектілерін мемлекеттік қолдау қажет. Оларды іс жүзінде жүзеге асыру үшін мемлекеттік-жеке меншік әріптестік аясында Бурабай, Алакөл, Әзрет-Сұлтан, Сарыағаш, Көлсай көлдері сияқты туристік тарымдылығы жоғары аймақтарға туристік тасымалдаушыларға салықтық жеңілдіктер жасап, бизнестің жол картасы 2025 бағдарламасы бойынша заманауи туристік автобустар сатырп алу мәселелері оңтайлы шешілуі тиіс.

Жүргізілген зерттеу барысында көлік инфрақұрылымының туризмге және керісінше өзара әсер ету факторлары белгіленген: көлік инфрақұрылымының белсенді дамуы тікелей туристік ағындарды ұлғайтуға әкеп соғады, ал нақты дестинацияға баратын туристер санының өсуі туристік көлік инфрақұрылымына қаражат салатын инвесторлар үшін маңызды тартымды сәтке айналады .

Туризмнің көліктік инфрақұрылымын дамыту әлеуметтік маңызды сипатқа ие, сондықтан оны құру үшін мемлекеттік және жеке инвестицияларды белсенді тарту қажет.

Қазақстанның көлік жүйесін дамытудың мемлекеттік бағдарламалары қазіргі заманғы көлік инфрақұрылымын жаңғырту және құру жөніндегі маңызды міндетті кешенді шешуге бағытталған.

Туристерді тасымалдауды қамтамасыз етуде әуе көлігі басты рөл атқарады, бұл оны жедел дамыту, оның ішінде азаматтық авиация үшін жаңа отандық ұшақтар шығару қажеттілігін көздейді. Қазіргі уақытта әуе кемелері паркінің ескіруі өзекті мәселе болып табылады .

Туризмді дамыту үшін темір жол көлігін да дамыту, ел экономикасы үшін және туризм үшін маңызды көлік түрін жаңғырту жөніндегі жобаларды іске асыру, жоғары жылдамдықты темір жол желісін кеңейту қажет [5].

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Инфрақұрылымды дамытудың 2020 - 2025 жылдарға арналған "Нұрлы жол" мемлекеттік бағдарламасын бекіту туралы Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2019 жылғы 31 желтоқсандағы № 1055 қаулысы
2. Жас ғалымдар, магистранттар, студенттер мен мектеп оқушыларының «XVII Сәтбаев оқулары» атты халықаралық ғылыми конференцияның материалдары. 1 том, 36-48 б.
3. Джаладян Ю.А., Кусков А.С. Издательство: Кнорус, 2020 ж. 76-98 бб.
4. Медетбекова А. Анализ транспортной отрасли Республики Казахстан за 2019 АО «Рейтинговое Агентство РФЦА»https://kase.kz/ru/rfca_reports.
5. Kazakh tourism Ұлттық компаниясы акционерлік қоғамының ресми сайты <https://qaztourism.kz/ru>.

ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ ТРАНСПОРТНОЙ ИНФРАСТРУКТУРЫ ДЛЯ ТУРИСТСКИХ ЦЕЛЕЙ В КАЗАХСТАНЕ

Касымова А.М.

Транспорт является важной частью мировой экономики, поскольку он является материальным и пассажирским транспортом между государствами. Учитывая, что специализация государств и их интеграционное развитие не являются транспортной системой, а транспортный фактор влияет на размещение производства, становится очевидной невозможность рационального распределения производительных сил без его учета. Будь то производство или сфера услуг, их размещение определяет потребность в транспортировке, сырьевую массу готовой продукции, их транспортировку, обеспечение транспортными маршрутами, их пропускную способность и т.д. учитывает. В связи с влиянием этих компонентов предприятия транспорт играет важную роль в решении социально - экономических задач.

Ключевые слова: *транспорт, экономика, въездной и выездной туризм, инфраструктура, пассажирооборот.*

THE MAIN DIRECTIONS OF IMPROVING THE TRANSPORT INFRASTRUCTURE FOR TOURIST PURPOSES IN KAZAKHSTAN

A.M. Kasymova

Transport is an important part of the global economy, since it is material and passenger transport between States. Given that the specialization of states and their integration development are not a transport system, and the transport factor affects the placement of production, it becomes obvious that it is impossible to rationally distribute productive forces without taking it into account. Whether it is production or services, their placement determines the need for transportation, the raw material mass of finished products, their transportation, provision of transport routes, their throughput, etc. takes into account. Due to the influence of these components of the enterprise, transport plays an important role in solving socio - economic problems.

Key words: *transport, economy, inbound and outbound tourism, infrastructure, passenger turnover.*

UDC 372.881.111.1

<https://doi.org/10.53355/ZHU.2022.102.1.081>

DEVELOPMENT OF CRITICAL THINKING TECHNOLOGY THROUGH WRITING IN A FOREIGN LANGUAGE

Z.R. Abilgazyeva, S. Kobegenova

21st century the purpose of education is the personality of the learner. The teacher should develop his best qualities, forming a positive "I - concept" taking into account the peculiarities of the child's personality, pay attention to the description, increase his educational level. The ability to think critically is not a search for flaws, but an objective assessment of the positive and negative sides in the cognizable object. The criticality of the mind is the capacity of a person to impartially evaluate his own and extraneous thoughts, carefully and from all sides to check all the propositions and conclusions put forward. A person with a critical mindset never regards his statements and judgments as absolutely correct. Critical thinking it can help a person to qualify personal values in his own and professional life, assumes personal responsibility for the choice made, increases the degree of personal culture of working with information, creates the ability to analyze and create independent conclusions, predict the results of his own conclusions and bear responsibility for them, and also allows to develop a culture of dialogue in the overall work.

Key words: *Assessment, ability, construction, technology, skills, material, critical thinking, language domain.*

Developing critical thinking through reading and writing in English lessons currently, there is no need to convince anyone of the need to switch to personality-oriented learning. It becomes obvious that it is not the amount of knowledge or the amount of information that is the goal of education, but how a student knows how to manage this information: to search, to assign it in the best way, to find meaning in it, to apply it in life. What is needed now is not the appropriation of «ready-made» knowledge, but the construction of one's own, which is born in the learning process. In this regard, the search for new forms of lessons is becoming more and more urgent, there is a need to use problematic situations, dialog, game, task, problem technologies from lesson to lesson, and not present the material as a sum of facts that have not been critically evaluated.

Critical thinking in general is characterized by a practical orientation. Because of this, it can be interpreted as a form of practical logic, considered internally and depending on the context of reasoning and the individual characteristics of the reasoning subject.

At the same time, one of the most important features of critical thinking is that it teaches analysis and construction of reasoning, obtaining knowledge regardless of the professional field of activity. Critical thinking focuses on the analysis of «natural» reasoning, not trying to fit them to the standard structures of formal logic. Learning English plays a huge role in the development of critical thinking of adolescents, determined by the specifics of it as an academic subject and the features of the teaching technologies used. In this regard, I.A. Zimnaya emphasizes that it was in our country that the task of teaching thinking in a foreign language was set for the first time in the practice of teaching a foreign language. The main goal of the development of critical thinking of adolescents is to expand their thinking competencies for the effective solution of social, educational and practical problems [1].

Foreign language lessons contribute to the development of critical thinking through a variety of materials and interactive approaches. The technology of developing critical thinking in foreign language lessons, as a rule, includes three stages. The technology of developing critical thinking in foreign language lessons has a huge arsenal of tools: clusters, writing cinquains, insert, basket of ideas, writing essays, brainstorming, thin and thick questions, fishbone, reading with stops, on-board magazines, «KWL Chart». Also, the methods of developing critical thinking include the so-called «ideological grids», «Mind-Map», Mind mapping, thinking about interesting quotes and sayings, working on sayings can become a good basis for the development of critical thinking of students, creative work with songs, etc [2].

Let's look at the most interesting tasks for the development of critical thinking that we use in our practice of teaching English.

So, in foreign language lessons, in order to develop critical thinking, we use the following tasks.

1. «Wordplay»

Students come up with questions for their classmates and give them categories on any topic: the name of countries, professions, numerals, color, month, days of the week, etc.

- Susan is a: a) surname b) first name c) boy's name

- England is a: a) language b) nationality c) country

2. « Sightseeing».

During the holidays, you and your parents will go to England, make excursions around London, what would you like to see, touch, talk to whom first and why. Describe this place in English: historical value, size, color, smell, etc. Write down why your tour will start from this place.

3. «Pen friend».

How do you imagine a pen pal, describe the appearance, character, hobbies, etc., filling in the gaps of the intended letter, then answer a friend using other expressions, verbs, adjectives suitable in meaning, so that he would understand “What sort of person you are” and whether it is worth continuing the correspondence with you.

4. «Associative bush».

It is known that it is very difficult to «rock» students at the beginning of the lesson. In order to improve the beginning of the lesson, we began to use «brainstorming» or «brain attack». Of

course, everything new is perceived negatively at the beginning. The students began to ask a question in the manner of: «Why do we need this? », "It's not interesting," etc. But you have to be persistent and everything will be done properly. We started using this method instead of «language warm-up», and instead of questions like: «Who is the next one? », «Who is absent? », we began to give a Key words or a key phrase of the lesson for reflection.

For example, if the topic of the lesson is "Computers", students say all the words, phrases, thoughts that appear to them when they hear this word. Since we got the first positive results, we decided to move on. We decided to supplement this work with an "associative bush". Now, we write a Key words on the board, and then we have all the ideas around it. But the tasks were complicated by the fact that students not only have to give their own ideas, but also explain why this is the way, and not otherwise. We can state the fact that the fear of error gradually receded, instead, students began to generate ideas more actively, and over time, the explanation of ideas became more motivated [3].

5. «Vienna Diagram». This technique is very interesting because we use not only oral information, but also visual. This diagram is made up with three or more circles that intersect. In those places that are common, we write those features that are inherent in concepts that are compared, and in those that do not overlap, we write those features that are not common. To make it clear, I'll give you an example. For example, if we compare two versions of English: every day and technical, we will get such a diagram.

6. «Board of questions». The "board of questions" should be placed in an easily accessible place. When the teacher does not have time to answer all the questions, the students can put them there and the teacher can then collect them, learn and answer either in writing, or orally in the next lessons, or bring them up for discussion in the classroom.

7. «The line of values». The "line of values" is a kind of cooperative activity and is recommended in order to identify the thoughts of students from such problematic issues where different answers are possible, that is, possible different degrees of agreement or disagreement with some statement. It is very useful to teach students to recognize and respect different points of view. It is useful for students to learn to defend their beliefs, even when their friends disagree with them. The "value line" is designed to draw the attention of students to a certain problematic issue, to decide what they think about it. To realize that there may be different thoughts about one thing, as well as to take a position on the issue and be able to formulate arguments in favor of your thought.

Critical thinking is a complex process of thinking that begins with the perception of information and ends with decision-making [4].

XXI century - the century of science. In the address of the head of State N.A. Nazarbayev to the people «new Kazakhstan in a new world»: "the main criterion for the success of the education reform is to reach the level where any citizen of the country who has received the appropriate education and skills will become a necessary specialist in any country in the world. We must achieve high – quality educational services at the level of world standards throughout the country." To this end, the main goal is the formation of a citizen of the Republic of Kazakhstan, the formation of his demand for successful education in a rapidly changing world, the education and training of a competitive generation. If a multilingual person can first think in his own language, be an example to his native people, take a liberal place in competition with other people, and analyze the culture in his mind, then he will become a significant person who will live his life in a meaningful way.

Today, due to the trend of globalization in all areas of human activity, revisions are being made in the field of Education. The work organized in trilingual classes allows students to gain a lot of knowledge and search. The head of State N.A. Nazarbayev set a big task for teachers: «Kazakhstan should be recognized all over the world as a highly educated country whose population uses three languages» [5].

Conclusion. I would like to end the final part with the words' «A good teacher explains. An outstanding teacher shows. A great teacher inspires», A. Worth said, every moment of our work in developing a student's competence should be consistently productive.

After all, modern education is an urgent problem today. In this regard, in my experience, it has been found that the use of a critical thinking development program is of great importance.

REFERENCES:

1. Zimnaya I.A. Educational psychology, 1997-p25
2. Kluster D. What is critical thinking? 2008. p. 5-13
3. Paul, R. and Elder, L. 2009. The miniature guide to critical thinking. Concepts and tools. The Foundation for Critical Thinking
4. Message of the President of the Republic of Kazakhstan N. Nazarbayev to the people of Kazakhstan. February 28, 2007
5. Nazarbayev N.A. New Kazakhstan in the new world // Kazakhstanskaya pravda. — № 33(25278). — 2007. — 1 march

ШЕТЕЛ ТІЛІНДЕ ЖАЗУ АРҚЫЛЫ СЫНИ ОЙЛАУ ТЕХНОЛОГИЯСЫН ДАМУ

Абильгазиева Ж.К., Кобегенова С.

21 ғасыр білім берудің мақсаты-оқушының жеке басы. Мұғалім баланың жеке басының ерекшеліктерін ескере отырып, жағымды "Мен - тұлғым" қалыптастыра отырып, оның ең жақсы қасиеттерін дамытып, сипаттамаға назар аударып, білім деңгейін көтеруі керек. Сыни тұрғыдан ойлау қабілеті кемшіліктерді іздеу емес, белгілі объектідегі жағымды және жағымсыз жақтарды объективті бағалау болып табылады. Ақыл-ойдың сыншылығы- бұл адамның өз және сыртқы ойларын бейтарап бағалай білу, барлық ұсыныстар мен тұлғаларды мұқият және барлық жағынан тексеру қабілеті. Сыни тұрғыдан ойлайтын адам ешқашан өзінің тұлғалары мен пікірлерін мүлдем дұрыс деп санамайды. Сыни тұрғыдан ойлау адамға өзінің және кәсіби өміріндегі жеке құндылықтарды анықтауға көмектеседі, таңдау үшін жеке жауапкершілікті болжайды, ақпаратпен жұмыс істеудің жеке мәдениетін арттырады, тәуелсіз қорытындыларды талдау және құру қабілетін қалыптастырады, өз тұлғаларының нәтижелерін болжайды және олар үшін жауап береді, сонымен қатар жалпы жұмыста диалог мәдениетін дамытуға мүмкіндік береді

Кілт сөздер: Бағалау, қабілеттер, құрылыс, технология, дағдылар, материал, сыни ойлау, тіл саласы.

РАЗВИТИЕ ТЕХНОЛОГИИ КРИТИЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ ПОСРЕДСТВОМ ПИСЬМА НА ИНОСТРАННОМ ЯЗЫКЕ

Абильгазиева Ж.К., Кобегенова С.

21 век цель образования - это личность учащихся. Учитель должен развивать его лучшие качества, формируя позитивную "Я - концепцию" с учетом особенностей личности ребенка, обращать внимание на описание, повышать его образовательный уровень. Способность критически мыслить - это не поиск недостатков, а объективная оценка положительных и отрицательных сторон в познаваемом объекте. Критичность ума - это способность человека беспристрастно оценивать свои собственные и посторонние мысли, тщательно и со всех сторон проверять все выдвигаемые предложения и выводы. Человек с критическим мышлением никогда не считает свои высказывания и суждения абсолютно правильными. Критическое мышление может помочь человеку определить личные ценности в своей собственной и профессиональной жизни, предполагает личную ответственность за сделанный выбор, повышает степень личной культуры работы с информацией, создает способность анализировать и создавать независимые выводы, прогнозировать результаты собственных выводов и нести за них ответственность, а также позволяет развивать культуру диалога в общей работе.

Ключевые слова: оценка, способность, конструкция, технология, навыки, материал, критическое мышление, языковая область.

МЕДИАДИСКУРС ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ ЗЕРТТЕУ НЫСАНЫ РЕТІНДЕ*Ақабаета М.О.*

Мақалада лингвистикалық зерттеулердегі медиадикурс ұғымы, зерттелуі, медиадикурс түрлері қарастырылады. Медиадикурсты талдау мәселелері, жаңалықтар дискурсы, жарнама дискурсы, PR дискурстар; ақпараттық, аналитикалық, публицистикалық дискурстар, идеологиялық дискурстар және т.б. дискурс түрлері мен олардың бір бірінен айырмашылықтары туралы сөз болады.

Мақалада медиадикурстық талдаудың шындықты сипаттау, оны түсіндіру, адресаттардың қызметін реттеу (мысалы, мәжбүрлеу немесе шектеу), адресаттардың санасына әсер ету (мысалы, ұсыныс), шындықты бағалау, болжау т.б. мақсаттары айқындалады.

Медиадикурстың мақсаты оның белгілі бір пәндік салаға қатысты белгілі бір модальділікте болуын білдіреді. Медиадикурс аясына оның тақырыптық және семантикалық «өзегін» құрайтын ұғымдарды кіреді.

Медиадикурсты зерттеудегі негізгі мәселелер сараланып, оларға медиамагнәтін деңгейінде мағынаның құрылуы, шындыққа қатысты орындалатын дискурсивті әрекет, дискурсты ұйымдастырудағы коммуниканттардың адресат және адресант топтарының құрылуы т.б. мәселелерді жатқызады.

Сонымен қатар мақалада медиадикурстың өмір сүру формасы болып табылатын медиамагнәтіндердің ерекшеліктері сипатталады. Мақала авторы медиадикурсты зерттеудің негізгі мәселелерін, медиадикурстың мақсаттарын саралай келе, медиадикурс - БАҚ саласындағы өнімдер мен процестердің жиынтығы болып табылатын дискурс нысандарының бірі деген тұжырым жасайды

Кілт сөздер: *медиакеңістік, медиадикурс, медиамагнәтін, бұқаралық коммуникация, дискурсивті әрекет, коммуникативті жағдаят*

Медиадикурс – бұқаралық ақпарат құралдарында қолданылатын дискурс.

М.Р. Желтухина медиадикурсты «бұқаралық ақпарат құралдары арқылы білдірілген прагматикалық, әлеуметтік-мәдени, психологиялық және басқа факторлармен біріктірілген, оқиға аспектісінде қабылданатын, әрекетті білдіретін, әлеуметтік-мәдени өзара әрекеттестікке қатысатын және коммуниканттар санасының механизмін көрсететін вербалды немесе вербалды емес, ауызша немесе жазбаша мәтін» деп анықтайды» [1, 174].

Т.Г.Добросклонская «Медиалингвистика: БАҚ тілін зерттеудің жүйелі тәсілі: қазіргі ағылшын тіліндегі медиа» атты еңбегінде медиадикурсты БАҚ саласындағы сөйлеу әрекетінің өнімдері, олардың өзара әрекеттесуі мен процестерінің жиынтығы ретінде қарастырады. [2, 42].

Бүгінгі таңда медиадикурс ұғымы екі түрлі көзқарас бойынша тұжырымдалады. Біріншісіне сәйкес, медиадикурс тек бұқаралық ақпарат құралдарының ақпараттық саласына тән сөйлеу-ойлау әрекетінің ерекше түрі болып табылады. Бұл түсінік бойынша медиадикурстың саяси, діни, ғылыми және т.б. дискурстың түрлері айқындалған. Олардың арасындағы айырмашылықтар белгілі бір дискурс параметрлерінің модификацияларымен анықталады - әртүрлі тілдік тәжірибелер, оларды жүзеге асырудың әртүрлі коммуникативті жағдайлары, дегенмен бұл дискурстардың мәлімдемелері жалпы тақырыптық өріске жатуы мүмкін [3, 246].

Екінші көзқарас бойынша медиадикурс бұқаралық коммуникация саласында жүзеге асырылатын, БАҚ шығаратын дискурстың кез келген түрі ретінде түсініледі. Саяси, діни, педагогикалық және басқа да медиадикурстар туралы да осыны айтуға болады, институционалдық дискурстың бұл түрлері бұқаралық ақпаратты өндіру, беру және түсіндіру бойынша салыстырмалы түрде тұрақты тәжірибелер жиынтығын қажет етеді. Біз медиадикурсты бұқаралық ақпарат кеңістігіндегі тақырыптық бағытталған, әлеуметтік-

мәдени шартты сөйлеу және ойлау әрекеті деп түсінетін екінші көзқарасты қолдаймыз. Дискурстың бұл түрінің негізгі айырмашылығы - бұл белгілі бір білімді өндірумен, вербалды және ақыл-ой әрекетінің нәтижесінде объектілер мен олардың бейнелерін бағалаудан басқа, ол білімнің қалай аударылатыны туралы түсінік тудырады [4, 97].

Басқаша айтқанда, медиадискурстың негізгі міндеті, мысалы, саяси процестер емес, оларды сипаттау және олар туралы білім беру тәсілдері. Осыған байланысты медиадискурстың негізгі қызметі делдалдық қызмет болып табылады.

Медиадискурста ақпарат мазмұнға айналады (білімді құрастыру), білім бір деңгейден (мысалы, институционалдық) екінші деңгейге (мысалы, күнделікті) ауысады, әртүрлі типтегі ақпарат біріктіріледі (мысалы, саяси және ойын-сауық, оқиға және жарнама).

Медиадискурсты талдау көбінесе мынадай болжамдарға негізделеді: дүние туралы білім мен идеялар шындықты категориялар арқылы жіктеудің нәтижесі; «әлем суреті» және оның жасалу жолдары тарихи-мәдени контекстпен анықталады; білім тек «таза» қабылдау және логикалық таным процесінде ғана емес, сонымен бірге әлеуметтік өзара әрекеттесу процесінде де туындайды; әлеуметтік өзара әрекеттесу дискурсивті және нақты әлеуметтік-мәдени салдарды қамтиды [5, 233].

Сонымен, медиадискурсты талдау, бір жағынан, бұқаралық коммуникация барысында мағыналарды құру және аудару процесінің маңызды элементтерін айқындауға, екінші жағынан, медиа контекстің ролін анықтауға бағытталған.

Мазмұн мен форманың, қызметтің, құрал мен нәтиженің бірлігі ретінде түсінілетін медиадискурс коммуникативті жағдаяттарға қалыпқа келтіруші, реттеуші қызметін атқарады: БАҚ-тың кез келген дискурсивті кеңістігі нені айтуға болады немесе нені түсінуге болатынын көрсететін өрістің бір түрі болып табылады. Осыған байланысты мынадай тұжырым жасауға болады: коммуникативті-танымдық, сөйлеу-ойлау әрекеті ретіндегі медиадискурс барысында бұқаралық коммуникация субъектілері шындықты сипаттау мен тақырыптандыру нормаларын қалыптастырады.

Бұқаралық коммуникацияның «желідегі түйін» (М.Фуко) ретіндегі медиамәтіннің зерттелуі (әсіресе қазіргі БАҚ-тың интер және гипермәтіндігін ескере отырып, мәтіннің шекаралары бұлыңғыр және бір мағыналы болуы мүмкін емес деп болжайды. оның «физикалық шекараларымен» байланысты) оның ішкі үйлесімділік принциптерін ғана емес, сонымен қатар оның пайда болу шарттарын, белгілі бір мағыналарды қалыптастыру ережелерін және мүмкіндік береді.

Дискурс жүзеге асырылатын медиакеңістіктің жанрлық және функционалдық ерекшеліктеріне қарай оның мынадай түрлерін ажыратуға болады: жаңалықтар дискурсы, жарнама дискурсы, PR дискурстар; ақпараттық, аналитикалық, публицистикалық дискурстар, идеологиялық дискурстар және т.б. Бұқаралық ақпарат құралдарының функционалдық (және соған байланысты жанрлық) модификациялары медиадискурстың түрлерін ажырату үшін шешуші болса, олар бір-бірінен формальды және мағыналық белгілері (параметрлері) бойынша айтарлықтай ерекшеленеді [6, 159].

Медиадискурстың параметрлері туралы мәселеге тоқталмас бұрын, медиадискурсты талдаудың негізгі мақсаттарын атап өтейік. Медиадискурс туралы білім мазмұны туралы идея оны талдау моделінің мазмұнын дәлірек анықтауға көмектеседі.

Біріншіден, егер медиадискурс бұқаралық коммуникация субъектілері жүзеге асыратын қызмет болса, онда ол белгілі бір мақсатқа түрткі болады, соған байланысты ол белгілі бір мазмұнға ие болады. Медиадискурстың мақсаттарына мыналар жатады: шындықты сипаттау, оны түсіндіру, адресаттардың қызметін реттеу (мысалы, мәжбүрлеу немесе шектеу), адресаттардың санасына әсер ету (мысалы, ұсыныс), шындықты бағалау, болжау т.б.

Егер, мысалы, жарнамалық медиадискурс бағалауды өзгертуге, аудитория арасында белгілі бір әрекеттерге ықпал ететін белгілі бір көзқарастарды қалыптастыруға бағытталған болса, онда оның барлық мазмұны осы мақсатқа бағындырылатыны анық, ал жаңалық медиадискурсы мазмұны басқа мақсаттарына (жағдайды сипаттау) байланысты ерекшеленеді.

Екіншіден, медиадискурстың мақсаты оның белгілі бір пәндік салаға қатысты белгілі бір модальділікте болуын білдіреді. Медиадискурс аясына оның тақырыптық және семантикалық «өзегін» құрайтын ұғымдар кіреді. Демек, егер саяси медиадискурс билік, мемлекет және бағыну ұғымдарының «төңірегінде» дамитын болса, онда ғылыми - ақиқат, таным ұғымдарына қатысты.

Медиадискурсты зерттеудегі негізгі мәселелер мыналар болып табылады: медиамәтін деңгейінде мағына қандай жағдайда және қандай құралдармен құрылады? Шындыққа қатысты орындалатын дискурсивті әрекет дегеніміз не – дискурс шындықты бейнелей ме, өзгерте ме, жоққа шығара ма, растай ма немесе түсіндіре ме? Дискурсты ұйымдастыру көмегімен коммуниканттардың адресат және адресат топтары қалай құрылған? Кімнің сөйлеу құқығы бар және бұл құқық қалай заңдастырылған? Объектілердің жіктелуі және олар туралы пайымдаулар («қалыпты – қалыптан тыс», «қабылданатын – қабылданбайды» т.б. критерийлер бойынша) қалай жүргізіледі? Ал соңғы және жалпы нәтижеде: әлеуметтік-мәдени мағыналар тіл, мәтін, дәлелдеу және стиль деңгейінде қалай бекітіледі?

Қазіргі қазақ медиа-мәтінінің прагматикасын зерттеген ғалым Қ. Есенова дискурстық талдауға мынадай талап қояды: «жағдаятқа және оған қатысушыларға байланысты экстралингвистикалық, этномәдени факторлар, сондай-ақ коммуниканттардың мақсат-ниеттері басшылыққа алынуы тиіс» [7, 32]. Дискурстық талдау барысында лексика-синтаксистік құрылымы ғана сарапталмайды, мәтінді кім жазды, қашан, қайда, кімге арнап жазылды, қандай мақсатпен жазылды, тіпті автордың нормативті ұстанымы, идеологиялық, бағалаушытық бағыты қандай деген сұрақтарға жауап алыну үшін талдау (тіпті сараптама деуге болады) жүргізіледі. Бұнда автордың мақсат-мұратын білу аса маңызды, өйткені оның қоғамдық-саяси дүниетанымы мен көзқарасы, ұстанымы мен әлеуметтік болмысы тілдік тұлғаның мән-мәтінін қалыптастырып, сөз саптауын (стилін) шыңдауға ықпал етеді, әрі оны айқындауға бағдар болар көрсеткіш іспетті [8, 143].

Дискурс түріне қарай онда мәтіннің белгілі бір түрлері мен түрлері басым болуы мүмкін. Сонымен, тезис түріндегі мәтіндер жарнамалық және саяси БАҚ дискурстарына тән, ал нарративтілік публицистикалық, кейде жаңалықтар дискурстарына тән.

Медиадискурстың өмір сүруінің негізгі формасы – медиамәтін, ол бір жағынан әлеуметтік реттеу, екінші жағынан бұқаралық ақпарат құралдары саласындағы коммуникация мақсатында жасалған ауызша сөйлеу туындысы.

«Дискурс ақпаратты беру тәсілі болса, мәтін ақпаратты сақтаушы, жинақтаушы, жаңа мән тудырушы көпқырлы, көпқабатты құрылым» [9, 52].

Медиамәтін – әр түрлі медиа салаларында: газетте, радиода, теледидарда, интернетте қолданылатын мәтін түрі.

Я.Н.Засурский «Редакторлық айдар: конвергенция контекстіндегі медиатекст» атты мақаласында медиамәтіннің жаңа коммуникациялық өнім екенін атап көрсетеді. Ол әр түрлі медиа құрылымдардың - сөздік, визуалды, дыбыстық, мультимедиялық және газеттер, журналдар, радио, теледидар және т.б. қамтитын медиакөрсеткіштің бір бөлшегі болып табылады [10, 4].

«Медиамәтін» терминін екі тұрғыда қарастыруға болады: 1) медиамәтін – БАҚ жүйесінде қызмет ететін және белгілі бір медиа арна арқылы берілетін мәтін; 2) медиамәтін – бұқаралық коммуникацияның үш жаһандық ішкі жүйесінің жиынтығы: журналистика, PR және жарнама, олардың әрқайсысының өзіндік ерекше белгілері мен сипаттамалары бар [11, 43].

Кез келген медиамәтіннің маңызды элементтерінің бірі тақырып болып табылады, өйткені автор оны оқуға шақыратын материалға алушының назарын аударады. Зерттеушілер атап өткендей, бүгінгі күні тақырып мәтіннен тыс және белгілі бір дербестікке ие сөйлеу элементі ретінде қабылданады: ол эмоционалды әсерді қалыптастыруға қатысады, бағалаушы және экспрессивті рөлді орындайды.

Газет тақырыптары келесі белгілермен сипатталады: жеделдік, публицистика, жанрлық сәйкестік. Әрбір тақырыпта тақырыпты толықтыратын мүмкіндіктердің толық жиынтығы бар. Оларға мыналар жатады:

Атауыштық. Сөзсіз, тақырып мәтіннің бірінші элементін білдіреді және оны «атайды»; атауыштық функцияның арқасында біз, мысалы, жаңалықтар мақалаларын жарнамадан ажырата аламыз.

Графикалық ерекшелік. Бұл функция экстралингвистикалық құралдардың көмегімен жүзеге асырылады - публицистикалық мәтінді ұйымдастырудың шрифті және визуалды компоненттері; әртүрлі жаңалықтарды оқшаулауға және ажыратуға көмектеседі.

Ақпараттық функция. Осы функцияның арқасында айдар мақаланың мазмұны туралы негізгі ақпаратты адресатқа жинақталған түрде жеткізе алады.

Прагматикалық функция. Бұл функцияны пайдалана отырып, біз айдар мазмұнының алушыға қандай әсер ететінін, оның қандай эмоциялар тудыратынын көре аламыз - таңдану, ашу, қорқыныш және т.б.

Жарнамалық функция. Бұл функция журналистің оқырманды ақпаратты белгілі бір қабылдауға бейімдеуге ұмтылуынан көрінеді; Жарнамалық функция басым болатын тақырыптар қысқа, тартымды, көлемді мәлімдемелер болып табылады.

Болжамдық функция. Болжамдық функция реципиенттің тақырыпқа сүйене отырып, оның санасында мәтінді болашақта оқудан кейін түсінуді қамтамасыз ететін «проекция» түрін құру қабілетінде көрінеді. Жоғарыда айтылғандай, оқырманды қызықтыру үшін тақырып тартымды, есте қаларлық болуы керек. Ол үшін журналистер сан алуан әдіс-тәсілдерді қолданады – олар цитата негізінде тақырып құрастырады, сұхбаттан үзінді жасайды, түрлі стильдік құралдарды (метафоралар, эпитеттер, ирониялар және т.б.) пайдаланады.

Қорыта келгенде, қазіргі БАҚ интеллект деңгейі, танымдық базасы және алынған ақпаратты түсіндіру қабілеті әртүрлі кең аудиторияға бағытталған.

Бұқаралық коммуникация саласында жүзеге асырылатын дискурстың кез келген түрі медиадискурс болып саналады. Тілдік бірліктер, сөйлеу әрекеттері мәтін бірліктерін құрайды, ал мәтіндер медиадискурстың бірліктері ретінде қызмет етеді. Бір жағынан олар дискурсивті тәжірибенің нәтижесі болса, екінші жағынан оның құралдары болып табылады.

Медиамагн деп бұқаралық ақпарат құралдары саласында қызмет ететін (газеттік мақала, радиохабар, телехабар және т.б.), бұқаралық аудиторияға бағытталған және арнайы БАҚ тілінде жазылған мәтін түсініледі. Бұқаралық ақпарат құралдары арқылы кең көлемде таралатын медиамагндер әлемнің медиа суретімен сипатталатын ерекше шындықты құрайды.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1 Желтухина М. Р. Тропологическая суггестивность массмедиального дискурса: о проблеме речевого воздействия тропов в 4 языке СМИ. Монография. М.: Ин-т языкознания РАН. 2003. 656 с

2 Добросклонская Т. Г. Медиалингвистика: системный подход к изучению языка СМИ: современная английская медиаречь. М.: Наука, 2008. – 264 с.

3 Зарецкая Е. Н. Риторика: Теория и практика речевой коммуникации. 4-е изд. М.: Дело, 2000. 480 с.

4 Иссерс О. С. Стратегия речевой провокации в публичном диалоге // Русский язык в научном освещении. 2009. №. 2. С. 92-104.

5 Кожемякин Е.А. Дискурсивный подход к изучению институциональной культуры. – Белгород: Изд-во БелГУ, 2008. – 244 с.

6 Полонский А.В. Современный медиадискурс: ключевые идеи и слова // Русский язык в современном медиапространстве. М-лы Междунар. науч.-практ. конф. – Белгород: БелГУ, 2009. – С. 151-160.

7 Есенова Қ.Ө. Қазіргі қазақ медиа-мәтінінің прагматикасы (қазақ баспасөз материалдары негізінде): филол.ғыл.докт. ... дисс. – Алматы, 2007. – 345 б.

8 Мұратова Г.Ә. Абайдың тілдік тұлғасы: дискурстық талдау мен концептуалды жүйесі: филол.ғыл.д-ры...дисс. автореф. – Алматы, 2009. – 62 б.

9 Әбікенова Г.Т., Кәріпжанова Г.Т. Мәтін және дискурс // ПМУ Хабаршысы. Филологиялық сериясы. № 2. 2018. – 52- 53 бб.

10 Засурский Я. Н. Медиатекст в контексте конвергенции / Я. Н. Засурский // Вестник Московского ун-та. Серия 10: «Журналистика». No 2. 2005. С. 3-6.

11 Шестеркина Л. П., Лободенко Л. К. Базовые подходы к созданию универсального медиатекста в интернет-СМИ // Вестник ЮУрГУ. Серия: Лингвистика. No2. 2013. С. 42- 46.

МЕДИДИСКУРС КАК ОБЪЕКТ ЛИНГВИСТИЧЕСКОГО ИССЛЕДОВАНИЯ

Акабаева М.О.

В статье рассматриваются понятие, исследование, виды медиадискурса в лингвистических исследованиях. Проблемы анализа новостного, рекламного, PR-дискурса; информационные, аналитические, публицистические, идеологические дискурсы и др. типы дискурса и их отличия. В статье определены цели медиадискурса, как реальность медиадискурса и его интерпретация, регуляция деятельности адресатов (например, принуждение или ограничение), воздействие на сознание адресатов (например, предложение), оценка, предсказание и др.

Цель медиадискурса – иметь определенную модальность по отношению к той или иной предметной области. В сферу медиадискурса входят концепты, составляющие его тематическое и смысловое «ядро».

Анализируются основные проблемы изучения медиадискурса, к которым относятся смысловая организация медиатекста, дискурсивные действия, совершаемые по отношению к действительности, формирование групп коммуникантов при организации дискурса и др. вопросы.

Также в статье описываются особенности медиатекстов, которые являются образом жизни медиадискурса. Анализируя основные вопросы исследования медиадискурса, автор приходит к выводу, что медиадискурс – это одна из форм дискурса, представляющая собой совокупность продуктов и процессов в сфере медиа.

Ключевые слова: *медиа пространство, медиадискурс, медиатекст, массовая коммуникация, дискурсивное действие, коммуникативная ситуация*

MEDIA DISCOURSE AS AN OBJECT OF LINGUISTIC RESEARCH

M.O. Akabaeva

The article deals with the concept, research, types of media discourse in linguistic research. Problems of analysis of news, advertising, PR-discourse; informational, analytical, journalistic, ideological discourses and other types of discourse and their differences. The article defines the goals of media discourse as the reality of media discourse and its interpretation, regulation of the activities of addressees (for example, coercion or restriction), impact on the consciousness of addressees (for example, a sentence), evaluation, prediction, etc.

The purpose of media discourse is to have a certain modality in relation to a particular subject area. The sphere of media discourse includes concepts that make up its thematic and semantic "core".

The main problems of studying media discourse are analyzed, which include the semantic organization of the media text, discursive actions performed in relation to reality, the formation of groups of communicants in the organization of discourse, and other issues.

The article also describes the features of media texts, which are the way of life of media discourse. Analyzing the main questions of the study of media discourse, the author comes to the conclusion that media discourse is one of the forms of discourse, which is a set of products and processes in the field of media.

Key words: *media space, media discourse, media text, mass communication, discursive action, communicative situation*

МИФОЛОГИЯЛЫҚ БЕЙНЕЛЕР МЕН МОТИВТЕР: ТҰЖЫРЫМДАМАЛЫҚ АППАРАТЫ, ЖІКТЕЛУІ, ФУНКЦИОНАЛДЫЛЫҒЫ

Мұхаметхан А.Т.

Мифологияның өзі керемет құрал. Миф саласындағы кең білім-кез-келген жанрда жұмыс істейтін жазушының артықшылығы, ең алдымен, негізгі мифологиялық мотивтер белгілі бір қоғамда өмір сүретін көптеген адамдарға таныс және белгілі болғандықтан және оларды қолдану жазушыға оқырманмен түсінікті тілде сөйлесуге мүмкіндік береді. Мифологиялық мотивтердің жұмысына сауатты жазушыға бейнелі, эмоционалды бай мәтін жасауға көмектеседі. Мифологиялық бейнелер, мотивтер мен сюжеттер – бұл ең алдымен психоаналитикалық әдебиеттануға сәйкес жұмыс істеуге ыңғайлы және нәтижелі болатын мәдени әмбебаптар, сондықтан оларда ежелгі архетиптердің қалыптасуына негізделген ойлаудың бейнелі-ассоциативті бөлігі жүзеге асырылады. Миф поэтикасының осы терең деңгейінде символизация, адамның мінез-құлқы мен оның тағдырын аллегориялық түсіндіру, мәдениет арқылы таратылады. Ассоциациялардың архетиптік негіздерін анықтау мәтінді мотивациялық талдаудың мәнін құрайды, ол өз кезегінде мәтіннің сипаттамалық қатарын құрайды. Мифтік ойлаудың әртүрлі формаларына белсенді түрде жүзіну ХХ ғасырдағы өнер мен әдебиеттің дамуындағы негізгі, қызықты және әлі зерттелмеген тенденциялардың бірі. Суретшінің мифологиялық жүйемен/жүйелермен диалогын талдау оның шығармашылығының мүмкін мифологиялық кодын анықтауға мүмкіндік береді, бұл мәтінді тереңірек түсіндіруге ықпал етеді.

Кілт сөздер: *түпнұсқалық материалдар, мифология, аңыз, аңыздық бейне, аңыздық мотивтер, архетиптік негіз.*

Мифологиялық бейнелер, мотивтер мен сюжеттер – бұл ең алдымен психоаналитикалық әдебиеттануға сәйкес ыңғайлы және нәтижелі болатын мәдени әмбебаптар, сондықтан оларда ежелгі архетиптердің қалыптасуына негізделген ойлаудың бейнелі-ассоциативті бөлігі жүзеге асырылады. Миф поэтикасының осы терең деңгейінде символизация, адамның мінез-құлқы мен оның тағдырын аллегориялық түсіндіру, мәдениет арқылы таратылады. Ассоциациялардың архетиптік негіздерін анықтау мәтінді мотивациялық талдаудың мәнін құрайды, ол өз кезегінде мәтіннің сипаттамалық қатарын құрайды.

Архетип (прототип-парадигма-идея-мағынасы), «протофеномень» - мифтер мен олардың туынды жанрларын талдауда қолданылатын ұғым, алғаш рет К.Г. Юнг енгізген [1]. К.Г.Юнгтің айтуынша, архетиптер-бұл бейсаналық түрде шығарылатын, «қиялды қамтитын» суреттер схемасы. Ең алдымен, архетиптерді мифтерде, аңыздарда, ертегілерде, діни нанымдарда, түсінде, делирийде, галлюцинацияларда және З.Фрейд ұйқының немесе делирийдің күйіне жақындатқан көркем мәтіндерде анықтауға болады. Алайда, архетиптер-бұл тек матрицалар, кескін схемалары, психикалық құрылымдар, олар ұрпақтар мен жеке адамның тәжірибесіне байланысты толтырылуы керек.

Архетиптер — бұл адамның ойлауының, оның ішінде этностың ұлттық дүниетанымының негізін құрайтын бастапқы идеялар, принциптер (бейнелер мен символдарда көрсетілген). Бұл ежелгі дәуірде қалыптасқан, этностың сенімінің ізін қалдыратын сөзсіз бейнелер жүйесі.

Архетиптердің өнер саласындағы шығармашылық белсенділікке әсер етуінің үлкен күші, К.Г. Юнгтің пікірінше, «Архетиптер біздің сезімдерімізге әсер етеді. Ең алдымен, бір-бірімен тығыз байланысты сурет пен эмоциялар арқылы. Егер осы элементтердің біреуі болмаса, архетип жоқ. Кескіннің өзі-бұл тек сөз-мағынасы аз сурет. Эмоцияларға толы бола отырып, образ «толқу, динамизм, маңыздылыққа» ие болады [2]. Архетиптер өзгермейтін деректер емес, керісінше, олар жеке тұлғаның әсерінен өзгереді [3]. Алайда, архетиптер, біз

айтқандай, генотипке жазылуы мүмкін, инстинкттер ретінде мұра болады, өйткені ұжымдық бейсананың архетиптік бейнелері тек мәдениеттің өнімі ғана емес: олар барлық халықтар үшін әмбебап тәжірибенің бейнелері, белгілі бір объективтіліктен айырылған.

К.Г. Юнгтің пікірінше, миф-ойлаудың ең ежелгі түрі, демек архетиптер, мифологиялық бейнелер мен тәжірибелер, этникалық топтарда қалыптасқан ең көне идеялар. Нәтижесінде мифтің қызметі барлық этностар мен өркениеттер үшін әмбебап болып табылады: «діни шығу тегінің мифтерін алаңдаушылық пен азап шеккен адамзат үшін психикалық терапияның бір түрі ретінде түсіндіруге болады – аштық, соғыс, ауру, кәрілік, өлім» [4].

Бұл жазушы мен ақын шығармашылығының сюжеті мен мотивтерін қозғайтын архетиптер, олардың бейнелерінің прототиптері. Бейсаналықтың кодталған, символдық көрінісі архетиптер авторға да, оқырманға да травматикалық оқиғалардан және олармен байланысты қорқыныштан немесе жеке адамның қандай да бір жолмен қабылдай алмайтын жағымсыз қасиеттерінен қорғау үшін қажет – мысалы, өлім қорқынышынан, өзінің жеке басының көлеңкелі қасиеттерінен. «Адамзат ешқашан жанның тереңінде еріп кететін сиқырлы тіршілікке қарсы сиқырлы қорғаныс қабырғасы болған құдіретті бейнелерге тап болған емес. Бейсаналық формалар әрқашан қорғаныс және емдік бейнелерде көрініс алды...»[4]. ««Мәдени белгілерді қолдану» ақыл-ой жындарын» басқаруға мүмкіндік береді, біреуінің қараңғы күшіне қарама-қайшы келеді, екіншісінің жарқын күші» [5]. Сондықтан мифтің де, ойлаудың да негізгі құрылымдық қасиеттерінің бірі-миф шығаратын және тегістейтін бинарлық.

Архетиптерді зерттеудің әдіснамалық тәсілдері

Мифологияға жақын ойлаудың Шығыс түрінде архетиптер, мифологемалар, мифемалар сияқты бейсаналық құрылымдарға жүгіну әсіресе нәтижелі. АҚШ-та пайда болған постмодернизм өзінің дүниетанымын жобалауда буддизм мен Шығыс философиялық практикасына бет бұрғаны кездейсоқ емес, өйткені К.Леви-Стросстың пікірінше, XX ғасырда қоғамдағы ассоциативті ойлаудың рөлі артып келеді, ең алдымен, мәдени дағдарыс нәтижесінде.

Зерттеушілер миф поэтикасының элементтерін оның құрылымының негізгі элементтеріне – ең алдымен архетиптерге сүйене отырып жүйелейді. Мифке функционалды көзқарастың өкілдері К.Г. Юнг, Э.Дюркгейм, М.Мосс және т.б. архетиптерді ұжымдық бейсаналықтың көрінісі деп санайды, оларды «ежелгі және жалпы мәдени универсалия ретінде түсінеді, тарих барысында бірқатар бейнелер мен мағыналарға айналады, әртүрлі мәдениеттерде біршама өзгереді, бірақ бірыңғай семантикалық сызықпен байланысын жоғалтпайды» [6].

Архетиптерді сананың қалыптасу кезеңдері ретінде түсіндіре отырып, эволюционистік мектептің өкілдері (Дж.Фрейдер, Э.Тайлор, Г.Спенсер, Л.Фробениус, Л.Морган, Я.Я.Бетховен және т.б.) әртүрлі дәуірлердегі әртүрлі халықтардағы архетиптік бейнелердің бірлігі туралы ойға келеді, өйткені адам санасының да, ұжымдық бейсананың да бірлігі бар, барлық нәсілдер мен этностардағы психикалық функциялардың сәйкестігі.

Әрине, бұл тәсілмен архетиптердің/мифологемалардың ұлттық бірегейлігінің толық тегістелуі болмайды. Белгілі бір халықтың белгілі бір архетиптеріне (ядролық бейнелеріне) оның қалыптасуы мен дамуының белгілі бір дәуірінде сұраныс ұлттық менталитеттің ерекшелігін, тыныш этностар мәдениеттерінің «өзегін» анықтауға мүмкіндік береді, бұл жалпы өркениеттің мәдени эволюциясының көп перспективасын құруға мүмкіндік береді. Сонымен, қазіргі уақытта архетиптердің жекелеген аймақтарда жұмыс істеуін талдау өте өзекті [7].

Негізгі архетиптерді, олардың семантикалық қатарлары мен жүйелілігін анықтайтын мифология саласындағы зерттеулер, ең алдымен, XIX ғасырдан бастап бүгінгі күнге дейін жасалған салыстырмалы талдау әдістеріне негізделген. Мұнда бірнеше бағытты бөлуге болады:

- Салыстырмалы этнография (Э.Тайлор, К.Леви-Строс, Б.Малиновский);
- Мифологиялық бейнелер мен сюжеттерді салыстырмалы зерттеу (В.Я. Пропп, Дж.Фрэзер, В.Н.Топоров, А.Н.Афанасьев, Е.М.Мелетинский);
- Салыстырмалы этимология және лингвистика (Э.Сепир, Б.Уорф, А.Вежбицкая);
- Мифологиялық бейнелерді психоаналитикалық түсіндіру-архетиптер (Дж.Кэмпбелл, Ж.Лакан, А.Алфорд, В.Руднев и др.) [7].

Пәнаралық сипаттағы мифті зерттеудегі соңғы еңбектерде бейнелі ассоциативті, функционалды-тарихи, құрылымдық және аксиологиялық тәсілдерді қамтитын мозаикалық зерттеу әдістемесі қолданылады [8].

Архетиптер-мифологиялық ойлаудың құрылымдық элементтері. Шындықтың ең ежелгі мифологиялық көрінісі космогониялық болды-және бұл әлемнің құрылу тарихы. Қазіргі пост-классикалық ғылымда ғаламның құрылымы ежелгі адамның санасына ұқсас болған кезде барлық этностардың мифологиясында кездесетін антропоцентрлік принцип қайта жанданды. Осылайша, әлемнің жаратылу бейнесімен байланысты архетиптердің жүйелілігі, мысалы, адам психикасының терең ұйымдастырылуына және бейсаналықтағы бейнелер мен мотивтердің жұмыс істеу механизміне сәйкес келеді.

Мифті бейсананың көрінісі ретінде көптеген ғалымдар түсіндірді (Л.Леви-Брюль, К.Леви-Строс, Э.Кассирер, М.Фуко, Е.М.Мелетинский және т. б.). Олардың еңбектерінің негізінде Е.М.Щепановская мифологиялық ойлаудың белгілі бір сызбаларын анықтайды [9]. Е.М.Щепановская айтқандай, «мифтің осы ерекшеліктеріне сүйену мифологияны өздігінен жүйелеудің негізі болып табылады» [10]

Нәтижелер және оларды талдау

Әр түрлі әдеби бағыттар мен мектептер жұмыстың мотивациялық жоспарын өздерінің тар мақсаттары мен міндеттеріне сәйкес қарастырады. Фольклормен және мифті зерттеумен тығыз байланысты салыстырмалы тарихи әдебиеттану мотивті әлемнің әртүрлі халықтарындағы әдебиеттерде өзін-өзі бейнелейтін немесе кездейсоқ тақырыптармен қатар, халықтардың мәдени өзара әрекеттесуі нәтижесінде бір ұлттық әдебиет жүйесінен екіншісіне ауысатын әдебиет поэтикасының әмбебап трансисториялық элементі ретінде түсіндіреді.

Миф пен фольклорда мотивтер инвариант пен нұсқалардың жиынтығы түрінде жұмыс істейді, автордың ниетіне байланысты олардың әртүрлі комбинациялары арқылы әдеби мәтінге ауысады.

Осылайша, миф дегеніміз – шындықтың тәуелсіз құбылыстары деп саналатын сенсорлық-визуалды бейнелер арқылы шындықты тұтас жаппай тәжірибе мен түсіндірудің бір түрі; бұл табиғаттың күрделі құбылыстарын, әлем мен адамның пайда болуын түсіндіру, ғылыми білімнің жетіспеушілігін толтыратын көркем қиял арқылы философиялық және діни тұжырымдамаларды құру. Миф қоғамның құрылымын және оның моральдық-адамгершілік санаттарын негіздейді, ол көп функционалдылықпен ерекшеленеді, өйткені ол тәрбиелік, моральдық-нормативтік, компенсаторлық және реттеуші функцияларды орындайды.

Әр түрлі ғылыми бағыттағы Батыс мифологтары мифтің әртүрлі аспектілерін атап өтті: Б.Раглан (салттық мектеп) мифтерді салттық мәтіндер ретінде анықтады, Э.Кассирер (мифтің символдық теориясы) миф туралы мәдениеттің символдық формаларының бірі ретінде айтты; Дж.Джунгиан мектебінің өкілі Кэмпбелл миф бүкіл әлем тарихындағы адам шабытының қайнар көзі деп санайды. Батыс Еуропа зерттеулерінің көпшілігінде мифологиялық модельдердің түсіндірме және этологиялық сипаты ерекше атап өтіледі, олар біздің заманымыздың әлеуметтік дағдарыстары жағдайында ерекше өзекті және қоғамдық тәртіпті қайта ұйымдастыру дәстүріне сүйенуге көмектеседі. Мұндай мәңгілік жалпыадамзаттық заңдар мен этикалық құндылықтарды қайта табуға деген ұмтылыс қазіргі заманғы адамның неомифологиялық ойлауының өзектілігін түсіндіреді.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Современный словарь по культурологии / ред. В.В. Юрчук. –Минск: Современное Слово, 1999. –736 б.
2. Юнг. К. Г. Человек и его символы. –СПб.: Б.С.К., 1996. –454 с.
3. Руткевич А. М. Жизнь и воззрения К. Г. Юнга. // Юнг К.Г. Архетип и символ. М.: Изд во «Ренессанс», 1991. 299 б.
4. Юнг К.Г. Архетип и символ / пер. с нем. М.: Изд во «Ренессанс», 1991. 299 б.
5. Тойнби А. Дж. Постигание истории. пер. с англ. –М.: Прогресс, 1991.–736 б.

6. Матюшкин А.В. Проблемы интерпретации литературного художественного текста. –Петрозаводск: Изд-во КГПУ, 2007. –190 б.
7. Грачева Н.В. Змееборческий миф как общий архетип этнокультурного котла Восточного Средиземноморья // <http://www.humanities.edu.ru/db/msg/45717>.
8. Иванов А.В. Системный подход к исследованию мифологического сознания // Символические парадигмы модернизации культурного пространства: матер. всерос. науч. конф. –Великий Новгород: НовГУ им. Ярослава Мудрого, 2006. –Б. 15-21.
9. Щепановская Е.М. Систематизация архетипов мировой мифологии: генетический метод // Обсерватория культуры. –М., 2011. –№ 4. –Б.124-132.
10. Щепановская Е.М. Архетипический подход как метод исследования гуманитарных наук // Известия СПбГЭТУ «ЛЭТИ». Философские проблемы социальных и гуманитарных наук. –СПб., 2008. –Т.1.–Б.70-74

МИФОЛОГИЧЕСКИЕ ОБРАЗЫ И МОТИВЫ: ПОНЯТИЙНЫЙ АППАРАТ, КЛАССИФИКАЦИЯ, ФУНКЦИОНАЛЬНОСТЬ

Мухаметхан А.Т.

Мифология сама по себе есть прекрасный инструмент. Обширные знания в области мифа – преимущество писателя, работающего в любом жанре, прежде всего потому, что основные мифологические мотивы знакомы и известны большому количеству людей, живущих в том или ином обществе, и использование их позволяет писателю говорить с читателем на понятном ему языке. Грамотное вплетение в сюжет произведения мифологических мотивов также помогает писателю в создании образного, эмоционально насыщенного текста. Мифологические образы, мотивы и сюжеты – это культурные универсалии, с которыми наиболее удобно и продуктивно работать, в первую очередь, в русле психоаналитического литературоведения, так именно в них реализуется образно-ассоциативная часть мышления, лежащая в основе формирования древнейших архетипов. На этом глубинном уровне поэтики мифа происходит символизация, аллегорическая интерпретация поведения человека и его судьбы, транслируемая через культуру. Выявление архетипических основ ассоциаций составляет и суть мотивного анализа текста, который, в свою очередь, формирует персонажный ряд текста. Активное обращение к различным формам мифомышления – одна из магистральных, интересных и пока недостаточно изученных тенденций развития искусства и литературы XX века. Анализ диалога художника с мифологической системой / системами позволяет выявить возможный мифологический код его творчества, что способствует более глубокой интерпретации текста.

Ключевые слова: оригинальные материалы, мифология, легенда, образ легенды, мотивы легенды, архетипическая основа.

MYTHOLOGICAL IMAGES AND MOTIFS: CONCEPTUAL FRAMEWORK, CLASSIFICATION, FUNCTIONALITY

A.Mukhametkhan

Mythology itself is a wonderful tool. Extensive knowledge in the field of myth is an advantage of a writer working in any genre, primarily because the main mythological motifs are familiar and known to a large number of people living in a particular society, and using them allows the writer to speak to the reader in a language he understands. The competent interweaving of mythological motifs into the plot of the work also helps the writer in creating a figurative, emotionally saturated text. Mythological images, motifs and plots are cultural universals, with which it is most convenient and productive to work, first of all, in the mainstream of psychoanalytic literary studies, so it is in them that the figurative-associative part of thinking that underlies the

formation of the oldest archetypes is realized. At this deep level of the poetics of myth, there is a symbolization, an allegorical interpretation of human behavior and his fate, transmitted through culture. The identification of the archetypal foundations of associations is also the essence of the motivic analysis of the text, which, in turn, forms the character series of the text. Active appeal to various forms of myth-thinking is one of the main, interesting and still insufficiently studied trends in the development of art and literature of the XX century. The analysis of the artist's dialogue with the mythological system / systems makes it possible to identify a possible mythological code of his work, which contributes to a deeper interpretation of the text.

Key words: *original materials, mythology, legend, image of legend, motives of legend, archetypal basis.*

ӘОЖ 376

<https://doi.org/10.53355/ZHU.2022.102.1.084>

ДУБЛИНДІК ДЕСКРИПТОРЛАРДЫҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ-ПЕДАГОГИКАЛЫҚ, ӘЛЕУМЕТТІК ТАЛАПТАРЫН ТАЛДАУ

Ержанова Д.Ж.

Мақалада қарастырылып отырған қазіргі таңдағы өзекті мәселе - Дублиндік дескрипторлардың психологиялық-педагогикалық, әлеуметтік талаптарын талдау. Халықаралық тәжірибеге сүйену барысында әрбір елдің білім беру жүйесін талдау барысында озық тәжірибені қолдана білуді, оны жүзеге асыру еліміз үшін, білім беру жүйесі үшін басты назарға алынған мәселе. Еліміздегі ертеден бастау алып келе жатқан дәстүрлі білім беру жүйесінен жаңартылған білім беру жүйесіне қадам жасау барша оқу үрдісінде өзгеріс орнатты.

Кілт сөздер: *Дублиндік дескриптор, Болон декларациясы, білім беру бағдарламасы, жаңартылған білім беру жүйесі, дәстүрлі жүйе, тенденция, парадигма, кеңістік.*

Қазіргі бұрмаланған заманда білім беру мәселесі – үнемі заман ағымымен қатар жүріп отыратын үрдіс болып тұрғаны баршамызға айқын. Кез-келген елдегі мемлекеттік саясат білім беру жүйесін әрдайым басты назарда ұстай отырып, азаматтардың белсенді қоғам мүшелері болуына, өз Отанының дамуына ықпал жасауына мүдделі екені айдан анық. Сол үшін әлемдегі әрбір білім-ғылым саласындағы жаңашыл парадигмалар, өнімді жаңалықтар, тенденциялар дер кезінде талданып, сарапқа салынып, пайдалы тұстарын қолданысқа енгізу қалыптасқан құбылысқа айналууда. Отандық білім беру саласындағы ең үлкен қадам Қазақстанның Болон үрдісіне қосылуы деуге толық негіз бар. Қазақстан ең алғаш 2010 жылдың 11-12 наурызында 47 ел арасында Болон декларациясына қол қойған Орталық Азияда тұңғыш мемлекет болды. Болон үрдісіне қосылу арқылы Университеттердің Ұлы Хартиясына қол қойған әлемдегі 650-ге жуық университеттермен ынтымақтастық орнатуға, Еуропалық білім беру кеңістігіне жол ашылып, білім беру саласын жаңа бағытта жүзеге асыруға бастама көрсетілді. Бүгінде әлемнің 80-ге жуық мемлекеттері қол қойған Еуропалық кеңістіктегі жоғары білімді дамытуға бағытталған бұл құжат кредиттік оқыту, модульдік оқыту технологияларын жүзеге асыруға, сан емес сапа үшін жұмыс жасауға мүмкіндік беріп отыр. Өмір бойы білім алу, ашықтық, академиялық ұтқырлық қағидаларына сәйкес білім беруге жаңаша көзқарас қалыптастырды [1].

Қазіргі таңда педагогика ғылымында оқыту жүйесі бойынша орындалған зерттеу еңбектері баршылық. Дәстүрлі оқыту жүйесінің теориялық негіздері Ресйлік және отандық ғалымдардың еңбектерінде атап айтар болсақ, К.Д. Ушинский орыс педагогикасына әлемдік даңқ әкелді, И.П. Подласый, В.П. Беспалько, А.Н. Джуринский, А.М. Новиков, Ж.Б. Қоянбаев, Р.М. Қоянбаев, Ж.Ә. Әбиев С.Б. Бабаев А.М. Құдиярова, Ш. Құрманалина Б. Мұқанова кеңінен қарастырылған [2].

Ғалымдардың бірқатары оқыту жүйесін саралай келе, психологиялық жағынан қарастырған: Н.С. Ефимова қарым-қатынас психологиясы жағынан зерттеген, С.Г Литке, Е.В. Казакова, М.В. Корехова, Э.В. Леус, Е.Г. Белякова, М.Т. Громкова педагогикалық-психологиялық кәсіби әрекеті жағына қарастырған, В.П Зинченко педагогика негіздерін психологиялық тұрғыда қарастырған, В.В. Кочетков, И.Г. Скотникова жекелей психологиялық мәселелері жайында зерттеген, А.А. Леонтьев, Д.А. Леонтьев, Е.Е.Соколова әрекет, түйсік, тұлға жайында қарастырған, К. Жұмасова баланың жас ерекшеліктеріне қарай жалпы психологиялық даму үрдісін жан-жақты қарастырған, Б.Б.Сәбет психологиялық білім мазмұны ұғым, түсініктеме, анықтамалар күйінде беріліп отыр, М.М. Мұқанов жас және педагогикалық психология жағынан қарастырған, С.М. Жақыпов жалпы психологияны қарастырған [3].

Қайсыбір ғылыми еңбектерде оқыту жүйесін талдауда әлеуметтік педагогикалық-психологиялық жағынан Е.В. Андриенко, Д. Майерс, Ж. Туендж әлеуметтік құбылыстарды психологиялық түрде талдаған, Н.С. Ахтаева іс-әрекеттің әлеуметтік психологиялық негіздері жөнінде қарастырған [4].

Психологиялық-педагогикалық әдебиеттерді талдау негізінде анықталған білім беру жүйесінде Дублиндік дескрипторды жүзеге асыру мәселесін зерттеу үшін жетекші ғалымдардың әдіснамалық маңызы бар еңбектерінің жан-жақтылығын көрсетті.

Дублиндік дескриптор жайында зерттеген шетел ғалымдары S.N. Masaev, G.A.Dorrer, V.V. Vingert, E.A. Yakimova және т.б. ғалымдар Дублин дескрипторларын пайдалануды әмбебап бағалаудың жоғары білім алуға, біліктілікті арттыруға және кәсіби дайындыққа арналған қызметкерлердің өзектілігі деп қарастырған. S.V. Klochkov, P.W.Airasian, W. Harlen, M. Jemes, D. Hodson, L.S. Keiler, B.E. Woolnoug, T. Kubiszyn, G.D.Borich, S.M. Downing, D. William және т.б. ғалымдар критериалды бағалау жүйесінде дескрипторларды жүзеге асыруда өз ойларын атап көрсеткен [5].

Осы проблемаға қатысты Ресей ғалымдары М.А. Пинская, О.В. Решетников және т.б. ғалымдар бағалау жүйесіне өзгерістерді енгізуді және баланың жеке дамуындағы бағалаудың рөлі жайында қарастырған. В. В. Егоров, О. Е. Лебедев, С. Е. Шишов т.б. ғалымдар дублиндік дескрипторды оқу бағдарламасы негізінде зерттеп қарастырған.

О. Е. Лебедев В. В. Егоров бағдарламаның нормативтік аспектісіне назар аударады: «Білім беру бағдарламасы - бұл нақты мекемедегі білім мазмұнын және осы мазмұнды жүзеге асыру технологиясын анықтайтын құжат»

С. Е. Шишов «Білім беру бағдарламасы – бұл білім беру мазмұнының ерекшелігін және білім беру процесін ұйымдастырудың ерекшеліктерін сипаттайтын білім беру мекемесінің Нормативтік-басқару құжаты» деп баса айтады [6].

Қазақстанның білім жүйесінде бір қатар ғалымдар дублиндік дескрипторлардың жүзеге асырылуы бойынша қарастырған. Атап айтар болсақ, жоғары мектепте Ұ.Ж.Алтынбекова, З.М.Абишева, М.А.Сақыпбек, С.М. Омирбаев және т.б. ғалымдар модульдік білім беру бағдарламасын құру кезінде Дублин дескрипторларын іске асыру жөнінде қарастырған. О.И.Можаева, А.С.Шилибекова, Д.Б.Зиеденова, т.б. Назарбаев интеллектуалды мектебінің ғалымдары аймақтық және мектеп үйлестірушілері үшін критериалды бағалау бойынша нұсқаулықтарда критериалды бағалау жайында, критериалды бағалау оқу мен оқытудың қайнар көзі ретінде, Дублин дескрипторларының талаптарына сәйкес оқыту әдістерін таңдау жайында қарастырған [7].

Ғылыми әдебиеттерге жасаған талдау дәстүрлі білім беру жүйесін жүзеге асыру проблемасы саласынан бірқатар іргелі және қолданбалы еңбектердің орындалғанын көрсетумен бірге, жаңартылған білім беру жүйесінде оның психологиялық-педагогикалық негіздерінің бүгінгі қоғам талабына қарай әлі де болса терең зерттеле қоймағанын дәлелдейді.

Демек, бүгінгі білім беру жүйесінде жаңартылған білім беру жүйесі талаптардың артуы мен дәстүрлі білім беру жүйесінде айтарлықтай өзгерістердің болмауы арасында; білім беру жүйесінде Дублиндік дескрипторды жүзеге асыруда қарама-қайшылық байқалады. Ол тиімді қолданудың жеткіліксіздігі арасында; қарастырылып отырған

мәселенің теориялық және практикалық тұрғыда қажетті деңгейде ғылымға негізделген бірегей тұжырымдама, бағдарламалардың, әдістемелік кешендердің жоқтығы арасында көрсетілген қарама-қайшылық біздер зерттеуге алған проблеманың негізі және оны шешу жолында мұғалімнің кәсіби дайындығы, Дублиндік дескрипторларды жүзеге асырудың психологиялық-педагогикалық негіздері өз дәрежесінде зерттелмеуі, Дублиндік дескрипторды жүзеге асырудың психологиялық-педагогикалық талаптарын баяндайтын жұмыстардың жоқтығы, оның көкейкестілігін көрсетіп отыр.

Дублиндік дескрипторлардың психологиялық-педагогикалық, әлеуметтік талаптарын талданады. Дублиндік дескрипторлардың мәні мен мазмұнының мұғалімнің кәсіби-педагогикалық дамуына әсері сипатталады. Дублиндік дескрипторларды жүзеге асыру моделі анықталады. Дублиндік дескрипторларды жүзеге асырудың әдістері мен формалары қарастырылады. Білім беру жүйесінде Дублиндік дескрипторларды жүзеге асырудың өлшемдері мен көрсеткіштері айқындалады. Білім беру жүйесінде Дублиндік дескрипторларды жүзеге асырудың ғылыми-әдістемелік тәжірибесі көрсетіледі. Ұсынылған мағлұматтарды жалпы орта білім беретін мектептерде, арнаулы лицейлерде, гимназия-мектептерде, орта білім беретін педагогикалық оқу орындарында қолданылады.

Қорыта келе, Дублиндік дескрипторлардың психологиялық-педагогикалық, әлеуметтік талаптарын талдау өзекті мәселеге айналып отыр. Еліміздегі ертеден бастау алып келе жатқан дәстүрлі білім беру жүйесінен жаңартылған білім беру жүйесіне қадам жасау барша оқу үрдісінде өзгеріс орнатты. Бұл жүйені қабылдауда білім алушылардың оқу жетістігін бағалау жүйесі түбегейлі өзгеріске ұшырады және бағалаудың сандық көрсеткіші өзгеріп критериалды бағалау орнын басты. Осы жүйені меңгеруде дескриптор ұғымы өткізілетін сабақтың нақты кілтін айналды, себебі тапсырманың түсінікті болуы дескрипторына байланысты жүзеге асырылды. Ойымызды түйіндей келе халықаралық тәжірибеге сүйену барысында әрбір елдің білім беру жүйесін талдау барысында озық тәжірибені қолдана білуді, оны жүзеге асыруды әрбір білім беру мекемесі қолға алып, өздерінің тәжірибелерімен алмасты. Осы тұрғыдан алғанда барлық мамандар жаппай біліктілігін арттыру курсынан өтіп, өздерін жаңа қырынан таныта бастады.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Третья модернизация Казахстана: глобальная конкурентоспособность: [Электронный ресурс] // Послание Президента Республики Казахстан Н. Назарбаева народу Казахстана. 31 января 2017 г.
2. Игенбаев Р.Т. Жоғары мектеп педагогикасы. Алматы: Эверо, 2011. – 169 б. – ISBN 9965-697-16-7.
3. Жұмасова К. Психология. Оқулық. — Астана: Фолиант, 2010. — 296 б. — ISBN 978-601-292-022-2.
4. Д Майерс. Әлеуметтік психология: [оқулық] /Д.Майерс, Ж.Туенж.-12-бас.- Астана: Ұлттық аударма бюросы, 2018.-648б.- (Рухани жаңғыру), (Жаңа гуманитарлық білім. Қазақтіліндегі 100 жаңа оқулық).
5. Mansell, W. James, M. and Assessment Reform Group (2009) Assessment in schools. Fit for purpose? A Commentary by the Teaching and Learning Research Programme. London: TLRP.
6. Подласый, И. П. Педагогика : учебник для СПО / И. П. Подласый. — 3-е изд., пер. и доп. — М.: Издательство Юрайт, 2018. — 576 с. — (Серия: Профессия нальное образование). ISBN 978-5-534-10295-6.
7. Nazarbayev University Graduate School of Education (2014) Разработка стратегических направлений реформирования образования Республики Казахстан на 2015-2020гг. Диагностический отчет. Астана: Индигопринт.

АНАЛИЗ ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГИЧЕСКИХ, СОЦИАЛЬНЫХ ТРЕБОВАНИЙ ДУБЛИНСКИХ ДЕСКРИПТОРОВ

Ержанова Д.Ж.

Актуальной проблемой, рассматриваемой в статье, является анализ психолого-педагогических, социальных требований Дублинских дескрипторов. Исходя из международного опыта, при анализе системы образования каждой страны важно уметь применять передовой опыт, реализация которого является приоритетной задачей для страны, для системы образования. Шаг от традиционной системы образования, которая берет свое начало в нашей стране, к обновленной системе образования внес изменения во весь учебный процесс.

Ключевые слова: Дублинский дескриптор, Болонская декларация, образовательная программа, обновленная система образования, традиционная система, тенденции, парадигма, пространство.

ANALYSIS OF PSYCHOLOGICAL, PEDAGOGICAL, SOCIAL REQUIREMENTS OF DUBLIN DESCRIPTORS

D. Yerzhanova

The actual problem considered in the article is the analysis of psychological, pedagogical, social requirements of Dublin descriptors. Based on international experience, when analyzing the education system of each country, it is important to be able to apply best practices, the implementation of which is a priority task for the country, for the education system. The step from the traditional education system, which originates in our country, to the updated education system has made changes in the entire educational process.

Key words: Dublin descriptor, Bologna Declaration, educational program, updated education system, traditional system, trends, paradigm, space.

УДК 372.881.111.1

<https://doi.org/10.53355/ZHU.2022.102.1.085>

ТРУДНОСТИ И ОСОБЕННОСТИ ИЗУЧЕНИЯ ИНОСТРАННОГО ЯЗЫКА ДЛЯ ДЕТЕЙ МЛАДШЕГО ШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА

Сартова А.Е., Дидичина Е.Ю.

В данной статье были освещены основные трудности и особенности при изучении иностранного языка у младших школьников. Обучение иностранному языку в начальной школе имеет свою специфику, которую нельзя не замечать. Повседневная реальность показывает насколько иностранный язык повысил свой статус, и в условиях глобализации знание иностранного языка является одним из основных факторов достижения успеха в современном мире. Начать изучение иностранного языка рекомендуется с детства, (желательно с раннего школьного возраста). Перед педагогами стоит задача эффективного преподавания иностранного языка, принимая во внимание возраст своих учеников. Преимущества раннего изучения иностранного языка уже доказаны многими учеными и специалистами. Установлено то, что на начальных ступенях школьного обучения происходит становление ученика как личности. На этом этапе происходит развитие и формирование умений и навыков. Родной и иностранный языки в этом случае рассматриваются как средства воспитания и становления ученика, формирование его компетенции.

Ключевые слова: младший школьный возраст, иностранный язык, изучение, трудности, преподавание.

В наши дни актуальность изучения иностранного языка растет с каждым днем. Мы наблюдаем тенденцию и заинтересованность педагогов и специалистов в решении проблем и выявлении особенностей в преподавании иностранного языка для детей младшего школьного возраста. Можно заметить, что в течение 10 лет позиция второго языка, в частности иностранного языка, значительно поменялась. Если раньше английский язык вводился в школы с пятого класса и занимал позицию факультативного урока, то сейчас он является обязательным предметом с первого класса во всех общеобразовательных школах. Уже начиная с раннего возраста, наблюдается формирование личности ребенка и дальнейшее развитие его умений и навыков в учебной сфере. Важную роль занимает желание создание почвы для формирования тяги у школьника к образовательному процессу. Параллельно создается платформа приобретения навыков правильной и культурной речи и поведения в обществе. Принимая во внимание данную тенденцию, можно сделать вывод о том, что это является косвенным подтверждением того, что существует интерес и спрос в изучении иностранного языка. Также можно сказать, что второй язык является ключом для достижения целей и формирования межкультурной коммуникативной компетенции, что является толчком для формирования двоичной и троичной языковой личности у человека. Это все вызвано требованиями современного мира, такими как: современные требования в мировой культуре, способности налаживания контактов в межкультурной и межнациональной среде и т.д.. Изучение иностранного языка несет не только большой культурно-экономический смысл, но и имеет более глобальный смысл. В нашем обществе существует идея глобального общества – как залога мирного существования и развития современного общества. Достижение взаимоуважения, взаимопонимания и взаимодействие с другими народами – это основная цель изучения иностранного языка.

Изучение иностранного языка в раннем возрасте в наше время абсолютно очевидно и не может быть подвержено критике. Научно доказано, что мозг человека наиболее эффективен и подвержен активному обучению в детском возрасте. Оптимальные условия для развития речи на языке, как на родном, так и на иностранном, существуют уже до начала созревания ребенка, и развитие здесь идет вместе с созреванием — синхронно. Если мы совмещаем изучение иностранного языка с началом развития ребенка, из этого следует большой процент вероятности успешного овладения иностранным языком, в отличие от взрослых. Если мы рассмотрим особенности младшего школьного возраста, то мы заметим существенные преимущества над другими возрастными группами. Во-первых, психологические особенности детей младшего возраста значительно отличаются. Они воспринимают информацию опосредованно и подсознательно. Сложностью является то, что время сосредоточенности и лимит внимания у детей довольно короткий, но со временем растет. Долговременная память доминирует над кратковременной памятью (если ребенок что-то выучил, то это запоминается прочно и надолго). Но оперативная память, к сожалению, развита не очень. Нужно много тренировать этот навык, чтобы научиться извлекать нужную информацию в нужный момент. Стимул и “движок” вперед для детей младшего школьного возраста является большим достижением. Важную роль также играет то, как дети получают информацию: кинестетическим, визуальным или аудиальным способами. Младшие школьники не применяют особые методы соотнесения при запоминании информации, А.А. Смирнов объясняет данный факт рядом причин. Он писал, что в некоторых случаях это связано с трудностями самого соотнесения, с неумением найти нужный предмет, либо слово. А.А. Смирновым для выяснения основных причин неиспользования соотнесения и сопоставления в качестве средства запоминания был проведен специальный эксперимент с учениками II, IV и VI классов. В результате этого было установлено, что второклассники не применяют соотнесения и сопоставления в качестве приемов запоминания потому, что сам процесс сравнения, а также нахождения общего в тексте связано со значительными затруднениями. Для учеников IV класса (как и VI) процесс сравнения и нахождения сходства сам по себе в читаемом материале не вызывает

каких-либо существенных затруднении. Однако самостоятельно, без какого-либо побуждения со стороны иных лиц, они не могут найти сходства между фразами. Это свидетельствует о том, что у детей этого возраста процесс как соотнесения, так и сопоставления не стал еще основополагающим приемом запоминания. Таким, по данным А.А. Смирнова, он становится уже у старших школьников и у взрослых. Однако это вовсе не означает, что данный процесс недоступен ученикам младших классов. Важно у них развивать умение сравнивать, а также побуждать их постоянно применять соотнесение при запоминании и воспроизведении необходимого им учебного материала.

Во-вторых, важно учитывать особенности физического развития школьников младшего возраста. Стоит обратить особое внимание на умение сосредоточить взгляд на определенной странице, на развитие мускулатуры, на степень усидчивости. Мы можем заметить, что маленькие дети не могут долго сидеть спокойно на одном месте, так как у них есть недостаток контроля над мышцами. Из-за этого на уроке должны присутствовать задания в которых есть передвижение по классу с элементами игр, танцев, песен. Кузьменко Екатерина Ивановна писала, что ряд психологов считают, что у младшего школьника доминирует механическое запоминание. Так, например, Э. Мейман подчеркивал, что логическая память начинает доминировать исключительно в 13–14 – летнем возрасте. В. Штерн, в свою очередь, считал, что в детском возрасте понимание смысла слов имеет малое значение. Исследования отдельных психологов при этом показывают, что механическое заучивание у детей (так же, впрочем, как и у взрослых) менее эффективно, нежели осмысленное: то есть запомнить в определенной степени бессмысленный материал в детском возрасте намного труднее, нежели во взрослом. Данный факт объясняется тем, что заучивание какого-либо бессмысленного материала требует весьма больших волевых усилий, а дети пока на это не способны. Так, например, в экспериментальных условиях в процессе запоминания бессмысленных слогов и некоторых отдельных осмысленных слов было выяснено, что дети практически любого возраста намного больше запомнили осмысленных слов, чем бессмысленных слогов. При сравнении полученных данных по возрастным группам выяснилось, что у младшего школьника разница между продуктивностью бессмысленного и осмысленного запоминания намного глубже, чем у взрослых.

Еще одной особенностью детей является темперамент . Все дети разные и по-разному воспринимают окружающий мир . Один ребенок может быть очень активным, другой близко принимает замечания, другой очень тихий и скромный. Если учитель будет принимать во внимания все особенности детей, то он сможет правильно распределить уровень нагрузки для каждого ученика. Зона психологического комфорта также важна для ребенка при изучении языка. Обстановка комфорта необходима не только для изучения, но и для построения учебно – воспитательного процесса. Создание благоприятного психологического климата -обязательное условие для творчества. Доверие, ситуация успеха и непринужденность – это то, что способствует раскрепощению личности и дальнейшему развитию. У детей, как отмечалось ранее , есть одно большое преимущество – это память ,а точнее, прочность запоминания . Для ребёнка не составляет труда запомнить достаточно большое количество информации. Но есть одно очень важное условие - ему важно запомнить этот материал и учителем создана установка, которая требуется для этого запоминания .Запоминание легче всего дается в форме игры. Игровая деятельность является основным видом деятельности у младшего школьного возраста. Если правильно организовать игру ,то она становится средством воспитания и обучения. Большое количество учителей склонно считать ,что игра при изучении иностранного языка в младшем школьном возрасте является ведущей формой обучения. Именно при помощи игры мы можем правильно формировать речевые механизмы (постановка звуком , произношение и т. д), формируется словарный запас (слова ,фразы ,предложения) , ребенок воспитывается эстетически и интернационально . Можно также отметить ,что изучая иностранный язык в раннем школьном возрасте, школьник развивает свою речь ,

расширяет кругозор . Всем известно , что если ребёнок изучает мир вокруг себя через свой и иностранный язык , сравнивает культуру родного и изучаемого языка , то это благоприятно влияет на формирование его как личности и дает дальнейшие возможности для развития компетентной личности с умениями правильного иноязычного общения.

Все учителя иностранного языка знают, что дети встречаются много сложностей в начале обучения. Главной причиной этих сложностей является то, что дети сравнивают все с родным языком и им трудно осознавать, что в иностранном языке все совсем по другому. Из этого следует то, что учитель должен преподносить материал так , чтобы у ребенка не возникало трудностей с этого усвоением. Другая трудность - это оценка знаний. Кроме развивающей, образовательной и воспитательной целей существует цель формирования у детей 4 основных видов речевой деятельности (говорение, аудирование, чтение, письмо). Из-за этого на итоговом контроле основную и важную роль играют умения в аудировании, говорении (монолог, диалог), чтении, письме. Контроль и проверка знаний служит учителю “помощниками “ дня внесения изменений в учебный процесс. Но при выставлении оценки за четверть / год нужно брать во внимание также успехи ученика в течение всего учебного года. Контроль и оценивание необходимы для всего учебного процесса. Оценка знаний будет успешна , если она побуждает в детях желание улучшения своих результатов. Элемент соревнования очень интересен для детей младшего школьного возраста. Другая трудность оценивания – ребенок переносит оценку своих знаний на оценку своей личности. Учитель для него является авторитетом. Его оценивание очень важно для ребенка. Он очень заикливается на оценках, что может отбить интерес к изучению иностранного языка. Из этого следует, что оценивание должно протекать как некий уровень в игре, на котором ученику дается возможность исправить свою ошибку. Чувство успеха и возможность корректировки своих недочетов должны присутствовать на каждом уроке. Маленькая победа, успех должны быть замечены и оценены .

Всегда отмечалось, что уроки иностранного языка существенно отличаются от всех других уроков в школьной программе. Существуют некоторые требования к уроку иностранного языка:

- урок должен сочетать коллективные и индивидуальные формы взаимодействия;
- урок должен давать мотивацию ученикам к выполнению поставленных учителем задач;
- урок должен решать целый ряд целей одновременно: практическая (учебная) –

формирование коммуникативной компетенции во всех ее составляющих (языковой, речевой, социокультурной, компенсаторной, учебно-познавательной); развивающая – развитие речевых способностей, памяти, мышления, воображения и т.д.;

Принимая во внимание все вышесказанное, важно выделить некоторые дидактические рекомендации для обучения иностранному языку учеников младшего школьного возраста.

Во-первых, главенствующую роль играет формирующее обучение, т.е. использовать, модифицировать имеющиеся психологические особенности ребенка для освоения иностранного языка. Изучения должно быть не только образовательным, но и развивающим.

Во-вторых, методика обучения должна быть выбрана такой, чтобы она могла как можно лучше раскрыть особенности и сильные стороны каждого из учеников.

Процесс обучения для младшего школьного возраста, несомненно, является значимой деятельностью. Получая новые навыки, знания, ученик переходит на новый социальный статус, приобретает новые интересы ,меняет свой образ жизни. Младший школьный возраст является самым ответственным моментом этого периода взросления. Также этот возраст является определяющим для последующего обучения. Учитель иностранного языка обязан к концу периода младшего школьного возраста не отбить желание у ребенка хотеть учиться, уметь учиться и верить в свои силы. Процесс изучения иностранному языку требует от всех участников этого процесса напряженной умственной деятельности, внимания. Не всем ученикам изучение иностранного языка дается легко. У многих учеников возникают проблемы в процессе обучения . Одним с трудом дается

произношение, других интонация, трудности в запоминание слов, речевых оборотов, грамматики. Из этого всего следует неудовлетворение, ослабление интереса и неверие в свои силы. Интерес – это источник движения вперед при изучении любого предмета. Он является гарантом высокого качества и степенью усвоения новых знаний. Поэтому учителю нужно постоянно искать способы повышения интереса учащихся к предмету.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Амонашвили Ш.А. Развитие познавательной активности учащихся в начальной школе // Вопросы психологии .-2010.-№ 5.-С.45-51.
2. Александровская Э.М. Личностные особенности младших школьников, испытывающих трудности в обучении .-М. Прессиздат,2010-189 с.
3. Алпатов В. Языкознание :от Аристотеля до компьютерной лингвистики .- М.Альпина нон-фикшн,2018.-с.5-6.
4. Дубынин В., Мозг и его потребности :От питания до признания. –М: Альпина нон-фикшн ,2021 .- с.103
5. Венгер А.Л.,Цукерман Г. А. Психологическое обследование младших школьников - М.: Владос – Пресс ,2005.-139 с.
6. Волочков А.А .,Вяткин Б.А. Индивидуальный стиль учебной активности в младшем школьном возрасте // Вопросы психологии .-2006.-№ 5.-с.10.
7. Смирнов А.А. Проблемы психологии память М.,1966 с. 47.
8. Немов Р.С. Психология : учебное пособие .М.,2013.с.67.

БАСТАУЫШ МЕКТЕП ЖАСЫНДАҒЫ БАЛАЛАРҒА ШЕТ ТІЛІН ОҚЫТУДЫҢ ҚИЫНДЫҚТАРЫ МЕН ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Сартова А.Е. , Дидичина Е.Ю.

Бұл мақалада бастауыш мектеп жасындағы оқушылар арасында шет тілін оқытудағы негізгі қиындықтар мен ерекшеліктер талқыланды. Бастауыш мектепте шет тілін оқытудың өзіндік ерекшеліктері бар, оны назардан тыс қалдыруға болмайды. Қазіргі таңда шет тілінің мәртебесінің айтарлықтай артқанын байқай аламыз, сондықтан жаһандану заманында шет тілін білу жетістікке жетудің негізгі факторларының бірі болып саналады. Шет тілін бала кезінен (ерте мектеп жасынан) үйрену ұсынылады. Педагогтарға өз оқушыларының жас ерекшеліктерін ескере отырып шет тілін тиімді оқыту мәселесі міндеттеледі. Екінші шет тілін ерте меңгерудің артықшылығын көптеген ғалымдар мен мамандар дәлелдеген. Мектептегі оқудың бастапқы кезеңінде оқушының тұлға ретінде қалыптасуы жүзеге асатыны анықталған. Бұл жағдайда ана тілі және шет тілдері оқушыны тәрбиелеу мен дамытудың, оның құзыреттілігін қалыптастырудың құралы ретінде қарастырылады.

Кілт сөздер: *бастауыш мектеп жасы, шет тілі, оқу, қиындықтар, оқыту.*

DIFFICULTIES AND FEATURES OF LEARNING A FOREIGN LANGUAGE FOR CHILDREN OF PRIMARY SCHOOL AGE

A. Sartova, E. Didichina

This article discusses the main difficulties and features of studying a foreign language among primary school age students. Teaching a foreign language in elementary school has its own features, which cannot be overlooked. Everyday reality shows how much a foreign language has increased its status, and in the context of globalization, knowledge of a foreign language is one of the main success factors in the modern world. It is recommended to start learning a foreign language from childhood (preferably from early school age). There is a task of effective teaching a foreign language, taking into account the age of their students. The benefits of early learning a foreign language have already been

proven by many scientists and specialists. It has been established that at the initial stages of schooling, the formation of the student as a person takes place. Furthermore, skills and abilities are developed and formed. Native and foreign languages are considered as a means of education and development of the student, the formation of his competence.

Key words: *primary school age, foreign language, study, difficulties, teaching*

UDC 811.11

<https://doi.org/10.53355/ZHU.2022.102.1.086>

PROJECT TECHNOLOGY IN ENGLISH LESSONS

Z.K. Abilgazyeva, M. Mukhamedova

To activate the cognitive and practical activities of school students in the process of learning a foreign language, you can use a variety of techniques, forms and methods of organizing the educational process. The introduction of the method of project activity, group work give the teacher the opportunity to create a real communication environment for school students, saturated with foreign language contacts, direct them to research activities, to work together to achieve real results. The article highlights the project method's fundamentals, which are the development of students' cognitive skills. This strategy teaches students how freely design their own knowledge. Develop creative thinking in addition to navigating the information landscape. There are a lot of steps that the teacher takes to make sure the project is organized well. These steps include picking themes that are creative, looking at different scenarios to figure out what the problem is, and figuring out how to deliver the project assignment.

Key words: *project methodology, English, problems, technology, communication, group work.*

As V. Rivers rightly noted, “before making any decision about the best way to learn a language, it would be good to define (consider) what a language is.” The starting point for this work is the provision on language as a complex systemic level formation, through which the conceptual (verbal) thinking of a person is formed and the development of all his higher mental functions is mediated and which is the main means of human communication (W. Humboldt, F. de Saussure, A. A. Potebnya, L. S. Vygotsky, L. V. Shcherba, S. L. Rubinshtein and others). [1, p. 23].

The specificity of a foreign language as an academic discipline is determined by the fact that, while being characterized by features inherent in a language in general as a sign system, at the same time, it is determined by a number of features of mastering it that are distinctive from the native language. At the same time, in a number of characteristics, it differs significantly from any other school subject. This specificity of a foreign language as an academic discipline is intuitively felt by students, and teachers (and not only those teaching foreign languages) are also aware of it.

Today's schools face a significant challenge in terms of the active, creative perception of knowledge. Therefore, it is critical to make the educational process more exciting and interesting, demonstrate how the knowledge learned at school can be applied in real life, and generally make the educational process more exciting and interesting. In order to address these issues, new teaching methods and technological innovations must be implemented in a modern general education school setting to accomplish this. To effectively teach an academic subject, each subject has its own set of intricacies as well as specifics on how to use certain approaches and cutting-edge teaching tools to effectively teach that subject.

A modern student is a person who is both creative and active. He aspires to express himself through his work and to demonstrate the outcome of his efforts. Student-centered approaches and the development of students' communicative ability are required by modern teaching methods. As a result, we place the student at the center of our attention throughout the course of our work: his or her inner world, his or her interests, his or her development. The relationship between the student and the teacher alters as a result of this method to learning. In our opinion, the use of the project-based learning method in the classroom, which aids in the overall development of

schoolchildren's personalities, as well as the development of their inner world, horizons, and creative activity, contributes significantly to the teaching of English to a significant extent.

The project method was established at the beginning of the 20th century with the goal of focusing education toward the expedient activity of students while taking their own interests into consideration. It is a form of teaching that is based on student participation in a project. The project methodology is currently the most widely used method of teaching English in the modern world, as it allows you to seamlessly integrate the knowledge of students from various fields to solve a given practical problem, while also stimulating the development of the student's personality's creative abilities. The project is based on and grows out of a specific event that has occurred. This predicament can emerge during the course of researching and writing about any educational topic. [2, p.224]

A project is a collection of actions that are carefully organized by a teacher and done independently by pupils, with the final result being the creation of a creative product.

The project method is a collection of educational and cognitive strategies that allow students to solve a specific problem as a result of their own independent efforts, with the outcomes of their actions being presented to the class as a whole.

A teacher's main objective while instructing students in the English language is to foster both their creative potential and their proficiency in the use of certain linguistic tools.

As a consequence, the project method can be used to finish this task and make English lessons into a discussion and research session in which students work on problems that are interesting, practical, and easy for them to solve while taking into account the country's culture and, if possible, on the basis of intercultural interaction. This methodology enables students to work on a topic that is of particular interest to each project member, resulting in enhanced motivation on the side of the students.

A specific issue is at the heart of this endeavor. It's not just English language proficiency that's required for this challenge; pupils also need a wide range of other topic knowledge to crack it. The pupils must also be able to think critically, creatively and communicate effectively.

According to E.I. Passov, the author of the communicative method, communicativeness means a speech orientation of the educational process, which rests not so much on the pursuit of a practical speech aim as it does on the practical use of the language itself. Practical speech orientation is both a goal and a means, and the two are dialectically interconnected. Active oral practice is required for each student in order to develop the necessary skills and capacities in one or more forms of speech activity, as well as linguistic competence at the level defined by the program and standards. [4, p.208]

It is not enough to flood the class with conditional communication or communicative exercises that allow students to solve communicative tasks in order to develop communicative competence outside of the linguistic environment. It is critical to provide students with the opportunity to think, to solve any problems that arise from thought, and to reason about possible solutions to these problems, so that children focus on the content of their statements, so that thought is at the forefront of their minds, and language acts in its direct function of forming and formulating these thoughts. New tendencies in our society's growth aided in the expansion of the project as a type of group activity for pupils. In it, the learner takes on the role of an individual who is capable of not only assessing reality but also designing modifications to better one's life.

The following are the advantages of project technology.

1. Under the project's conditions, the educational process expands beyond the restrictive confines of linguistics into the realm of personal relationships and interests, when scenarios are produced in which students' attention is drawn more to the content of the statement than to its language form.

2. Throughout the course of the project's activities, the student is active, demonstrates originality and freedom, and is not a passive executor of the teacher's will. Thus, project technology allows the study to be done in a way that doesn't make it formal, and it makes it easier for people to work together so that they can learn a language for a real-world purpose.

3. The student's and teacher's functional roles are shifting. When teaching a foreign language, one person is in charge of choosing what to teach. The other person is an adviser, helper, and participant in games and activities. [3, p.223]

To conclude, using project technology can help students improve their social skills, which include being able to act on their own in social situations, feeling responsible for the project and being able to speak in front of people and present it well.

REFERENCES:

1. Zimnyaya I.A., Sakharova T.E. Project method of teaching English // Foreign languages at school, 1991. No. 3. - p.23
2. Polat, E.S. New pedagogical and information technologies in the education system / M.Yu. Bukharkina, M.V. Moiseeva, A.E. Petrov; Ed. E.S. Polat. - M.: Publishing Center "Academy", 1999. – p.224
3. Passov E.I. Foreign language lesson. M.: Enlightenment. 1998. – p.223.
4. Passov E.I. Communicative method of teaching foreign language speaking. Handbook for teachers of a foreign language. M.: Enlightenment, 1985. – p.208.

АҒЫЛШЫН ТІЛІ САБАҒЫНДА ЖОБА ТЕХНОЛОГИЯСЫН ҚОЛДАНУ

Абильгазиева Ж.К., Мухамедова М.

Шет тілін үйрену процесінде оқушылардың танымдық және практикалық іс-әрекетін жандандыру үшін оқу процесін ұйымдастырудың әртүрлі әдістерін, формалары мен әдістерін қолдануға болады. Жобалық іс-әрекет, топтық жұмыс әдісін енгізу мұғалімге мектеп оқушылары үшін шет тілдерімен қаныққан нақты коммуникативті орта құруға, оларды нақты нәтижелерге қол жеткізу үшін ғылыми-зерттеу жұмыстарына, бірлескен жұмыстарға бағыттауға мүмкіндік береді. Мақалада студенттердің танымдық дағдыларын дамытудан тұратын жобалау әдісінің негіздері көрсетілген. Бұл стратегия студенттерге өз білімдерін қалай еркін құруға болатындығын үйретеді. Ақпараттық ландшафтта навигациядан басқа шығармашылық ойлауды дамытыңыз. Жобаның жақсы ұйымдастырылғанына көз жеткізу үшін мұғалімнің көптеген қадамдары бар. Бұл қадамдарға шығармашылық тақырыптарды таңдау, мәселенің не екенін білу үшін әртүрлі сценарийлерді қарастыру және жоба тапсырмасын қалай орындау керектігін анықтау кіреді.

Кілт сөздер: жоба әдістемесі, ағылшын тілі, мәселелер, технологиялар, коммуникация, топтық жұмыс.

ПРОЕКТНАЯ ТЕХНОЛОГИЯ НА УРОКАХ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА

Абильгазиева Ж.К., Мухамедова М.

Для активизации познавательной и практической деятельности школьников в процессе изучения иностранного языка можно использовать различные приемы, формы и методы организации учебного процесса. Внедрение метода проектной деятельности, групповой работы дают учителю возможность создать для школьников реальную коммуникативную среду, насыщенную иноязычными контактами, направить их на исследовательскую деятельность, совместную работу для достижения реальных результатов. В статье освещаются основы проектного метода, которые заключаются в развитии когнитивных навыков студентов. Эта стратегия учит студентов тому, как свободно создавать свои собственные знания. Развивайте творческое мышление в дополнение к навигации в информационном ландшафте. Есть много шагов, которые учитель предпринимает, чтобы убедиться, что проект хорошо организован. Эти шаги включают в себя выбор творческих тем, рассмотрение различных сценариев, чтобы выяснить, в чем проблема, и определение того, как выполнить задание по проекту.

Ключевые слова: методология проекта, английский язык, проблемы, технологии, коммуникация, командная работа.

ТУРИЗМ ИНДУСТРИЯСЫНЫҢ ЕЛ ЭКОНОМИКАСЫНА ЖӘНЕ ӘЛЕУМЕТТІК-МӘДЕНИ САЛАҒА ӘСЕРІ

Сапарова А.Қ., Есимбекова М.Ж.

Туризм - бұл экономиканың көп қырлы дамыған саласы, ол кейбір елдердегі табыстың негізгі компоненттерінің бірі болып табылады, олардың экономикасының дамуына және көптеген елдердегі әлемдік ынтымақтастыққа әсер етеді, туризм жалпы ішкі өнімді қалыптастыруда, қосымша жұмыс орындарын құруда және халықты жұмыспен қамтамасыз етуде, сыртқы сауда балансын жандандыруда маңызды рөл атқарады. Туризм экономиканың көлік және байланыс, құрылыс, ауыл шаруашылығы, халық тұтынатын тауарлар өндірісі және т. б. сияқты негізгі салаларына үлкен әсер етеді. Әлеуметтік-экономикалық дамудың өзіндік катализаторы болып табылады. Өз кезегінде туризмнің дамуына әртүрлі факторлар әсер етеді: демографиялық, табиғи-географиялық, әлеуметтік-экономикалық, тарихи, діни және саяси-құқықтық. Туризмнің экономикалық дамуы әлемдік экономикалық нарық бойынша әсерлі деректермен сипатталады. Олар туризм әлемнің көптеген елдерінде ең қарқынды дамып келе жатқан сала болып табылатынын және оның әлемдік экономикадағы рөлі үздіксіз өсіп келе жатқанын көрсетеді.

Кілт сөздер: туризм, экономика, сұраныс, инфрақұрылым, демография, табыс.

Туризм экономикалық қызмет саласы ретінде үлкен маңызға ие және бірқатар сипаттамалық белгілері бар. Туризм адамның, жалпы қоғамның мүдделеріне қызмет етеді және микро және макроэкономикалық деңгейлерде кіріс көзі болып табылады. Туризм қосымша жұмыс орындарын құрудың негізгі факторларының біріне айналуға, жол және қонақ үй құрылысының дамуын жеделдетеді, көлік құралдарының барлық түрлерін өндіруді ынталандырады, аймақтар мен елдердің қолөнері мен ұлттық мәдениетін сақтауға көмектеседі (1-сурет). Дүниежүзілік туристік ұйымның болжамдары бойынша туристік келу саны 1,6 млрд. адамды, туризмнен түсетін әлемдік кірістер 2 трлн. долл. құрайды [1].

Сурет 1. 2020 жылғы туристік ағын

Әлемдегі туризмнің дамуына ғылыми-техникалық прогресс, халықтың өмір сүру сапасын арттыру, бос уақыттың, демалыстың ұзақтығын арттыру, экономикалық және саяси тұрақтылық және басқа да бірқатар факторлар әсер етеді. Туризм әлемнің көптеген

дамыған және дамушы елдерінің экономикасының іргелі негізі. Қазіргі заманғы туристік нарықтың негізі сапалы да, сандық жағынан да қызметкерлердің ақылы демалысы болып табылады. Соңғы уақытта туризмде іс-сапарлардың, сондай-ақ зейнеткерлік жастағы адамдардың саяхаттарының рөлі артып келеді. Әлемдегі халықаралық туризмнің мөлшері мен әсер ету дәрежесін келесі көрсеткіштер бойынша бағалауға болады.

Көптеген ғалымдардың пікірінше, халықаралық туризмді дамыту келесі факторларға негізделген:

1. Экономикалық өсу мен әлеуметтік прогресс іскерлік сапарлар көлемінің кеңеюіне ғана емес, сонымен қатар танымдық мақсаттармен сапарларға да әкелді.

2. Көліктің барлық түрлерін жетілдіру сапарлардың құнын төмендетіп, оларды халықтың көптеген топтары үшін мүмкін етті.

3. Экономикалық дамыған елдерде жалдамалы жұмысшылар мен қызметкерлер санының артуы және олардың материалдық және мәдени деңгейінің жоғарылауы олардың рухани және танымдық құндылықтарға деген ұмтылысын арттырды.

4. Еңбек қарқындылығын арттыру және жұмысшылардың ұзақ демалыстарын алу мағыналы демалыстың қажеттілігін білдіреді.

5. Елдер арасындағы мемлекетаралық байланыстар мен мәдени алмасулардың дамуы аймақтар арасында да, ішінде де тұлғааралық байланыстардың кеңеюіне әкелді.

6. Қызмет көрсету саласының дамуы телекоммуникация саласындағы технологиялық прогрессті ынталандырды, түрлі елдер мен өңірлерге баруға деген қызығушылықты арттырды.

7. Көптеген елдерде валюта экспортын шектеуді жеңілдету және шекаралық формальдылықты жеңілдету туризмнің дамуын ынталандырады. Халықаралық ауқымда туризмді дамытудың экономикалық мүмкіндіктері жекелеген елдерде ұйымдастырушылық-экономикалық процестерді дамыту үшін қолайлы жағдайлар жасады. Халықаралық туризм:

1. валюталық түсімдердің аса маңызды көзі;

2. төлем балансының өсуін ынталандыратын фактор;

3. көптеген салаларды дамыту мен әртараптандыруға қуатты ынталандыру (туризм саласына қызмет ететін кәсіпорындар да, жеке салалар да пайда болады). Туризм экономикаға қоғамның саласын түбегейлі анықтаудың барлық аспектілері бойынша әсер етеді [2]. Экономикалық тұрғыдан туризм:

1) өнімді өндіру, айырбастау және бөлу саласындағы қоғамдық қатынастардың белгілі бір жиынтығы ретінде қарастырылады;

2) Өндірістің және экономикалық қызметтің белгілі бір салалық түрлерін қамтитын осы елдің халық шаруашылығы кешенінің бір бөлігі;

3) туризмді ел немесе өңір шаруашылығының саласы ретінде зерттейтін экономикалық ғылым (Туризм экономикасы);

4) туристік өнімді өндіру, оны тұтыну, бөлу және айырбастау салаларындағы мінез-құлықты зерттейтін қоғамдық ғылым. Экономистер осы салаларда болып жатқан процестерді талдайды, олардың жеке тұлғаларға, ұйымдарға және жалпы қоғамға әсерін болжайды;

5) отбасының, фирманың және тұтастай қоғамның ресурстары шектелген кезде адамның қажеттіліктерін қанағаттандыру мақсатында туристік экономикалық жүйенің барлық деңгейлеріндегі шаруашылық жүргізуші субъектілер ретіндегі туристік қызметтерді өндіру, бөлу, айырбастау және тұтыну процестеріндегі адамдардың мінез-құлқын зерделейтін қазіргі заманғы экономикалық теория болып табылады.

Іргелі экономика тұрғысынан туризм экономикалық кешен, оның дамуы имманентті (ішкі) себептерге қарағанда әлемдік экономикалық процестер мен қатынастармен түсіндіріледі. Бірақ туризм көптеген тез дамып келе жатқан елдердің экономикалық өсуінің маңызды катализаторы болып табылады, өйткені ол тауарлар мен қызметтерді экспорттаумен (импорттаумен) бірге жүрмейтін елдер арасындағы жалпы ұлттық өнімді қайта бөлу арнасы [3]. Қазіргі туризм экономикалық құбылыс ретінде:

1. индустриялық нысаны бар;
2. жинақталуы және тасымалдануы мүмкін емес туристік өнім және қызметтер түрінде шығады;
3. жаңа жұмыс орындарын құрады және көбінесе жаңа аудандарды игерудің пионері және ұлттық экономиканың жедел дамуының катализаторы болады;
4. туризмге мамандандырылған елдердің пайдасына ұлттық табысты қайта бөлу тетігі ретінде әрекет етеді;
5. ұлттық табыстың, жұмыспен қамтудың және жергілікті инфрақұрылымды дамытудың және жергілікті халықтың өмір сүру деңгейінің өсуінің мультипликаторы болып табылады;
6. тиімділіктің жоғары деңгейімен және инвестициялардың тез өтелуімен сипатталады;
7. табиғат пен мәдени мұраны қорғаудың тиімді құралы ретінде әрекет етеді, өйткені дәл осы элементтер оның ресурстық базасының негізін құрайды;
8. экономиканың барлық салаларымен және адам іс-әрекеттерімен үйлесімді, өйткені бұл олардың дифференциациясы және дискреттілігі және адамдардың орындарын өзгертуге және білімге деген қажеттіліктерін тудыратын рекреациялық ортаның ықтимал айырмашылығы.

Әлемнің дамыған индустриялық елдерінде өмір сүру деңгейінің өсуі қызметкерлердің еңбек демалысы ұзақтығының өсуіне және зейнетақымен қамтамасыз етудің жеткілікті жоғары деңгейіне алып келеді, бұл туризмнің дамуына айтарлықтай әсер етеді. Саяхат пен туризмге сұраныс нарықтық механизмдермен (туристік, экскурсиялық және басқа қызметтерге сұраныс, осы қызметтерді ұсыну және оларды бөлу) және экзогендік айнымалылармен анықталады. Туризммен және саяхатпен тікелей байланысты емес, бірақ туристік қызметке сұраныстың дәрежесі мен формасына айтарлықтай әсер ететін факторлар экзогендік факторларға демографиялық және әлеуметтік өзгерістер, экономикалық және құқықтық жетістіктер, сауданы дамыту, көлік инфрақұрылымы, ақпараттық технологиялар және саяхат қауіпсіздігін арттыру жатады. Демографиялық және әлеуметтік өзгерістерге мыналар жатады: халықтың қартаюуы, жеткілікті зейнетақымен ертерек зейнетке шығу, жалғыз басты ересектер санының көбеюі, жұмыс істейтін әйелдер санының көбеюі, екі жұмыс істейтін отбасы мүшелері бар отбасылар, кейінірек некеге тұру тенденциясы, баласыз отбасылар санының өсуі, ақылы демалыс мерзімінің артуы, саяхат мүмкіндіктерін жақсы түсіну және қоршаған ортаға қамқорлық жасау. Осылайша, қоғамның демографиялық құрылымында және әлеуметтік модельдерінде болып жатқан өзгерістер әлемдегі адамдардың санының көбеюіне, саяхаттауға уақыт, тілек және қаржылық мүмкіндіктерге ие болуына әкеледі. Туристік қызмет тәжірибесінде туристерді жеткізуші елдер (бағыттаушы елдер) және әдетте туристерді қабылдайтын елдер ерекшеленеді. Біріншісіне мыналар жатқызылуы мүмкін: АҚШ, Германия, Англия, Бельгия, Дания және т. б. екіншісіне – Франция, АҚШ, Испания, Италия, Венгрия және т. б. ДСҰ статистикасы соңғы уақытта халықаралық саяхаттар мен олардан түскен табыс әлемнің барлық өңірлерінде өскенін көрсетеді.

ДСҰ сарапшылары туризмді дамыту үрдістері мен елдегі экономиканың жалпы жағдайы арасында нақты байланыс бар екенін атап өтті. Саяхат динамикасы экономиканың өсуіне немесе құлдырауына өте сезімтал. Әлемнің әрбір туристік өңіріндегі туристік нарықты талдау әлемдік туристік сектордың даму тарихын, қазіргі жай-күйі мен болашағын және негізгі мақсаттарды ашып көрсетеді:

- халықаралық туризм өсетін және ол төмендейтін өңірлерді сәйкестендіруді көздейді;
- туристер саны мен олардан түсетін кірістердің географиялық бөлінуіндегі үлкен айырмашылықтардың себептерін және осы айырмашылықтардың динамикасын түсіндіреді;
- халықаралық туризмнің экономикалық дамудың маңызды элементіне айналуы үшін үлкен әлеуеті бар елдерді анықтайды.

Халықаралық туристік алмасулардың географиялық шоғырлануы сауданың географиялық шоғырлануына сәйкес келеді, бірақ оның екі маңызды айырмашылығы бар. Біріншіден, туризмнен түсетін түсімдер бойынша оң теңгерімі бар елдер, мысалы, АҚШ,

Испания, Португалия, Греция, саудада теріс теңгерімге ие болады. Туристік биржалардың теріс балансы бар елдерде Германия, Жапония сияқты оң сауда балансы бар. Екіншіден, ұқсас сұраныс үлгілері бар индустриалды елдер арасында туристік қызметтерді алмасу тауарлар саудасындағы сияқты ұқсас типтегі өнімдермен алмасу міндетті емес.

Шынында да, индустриалды елдер арасындағы тауарлармен алмасу, ең алдымен, АҚШ пен Жапония арасындағы автомобиль саудасы немесе Еуропа елдері арасындағы азық-түлік саудасы сияқты бірдей санаттағы өнімдермен алмасу болып табылады. Бұл салааралық сауда деп аталады. Туризмде ұқсас өнімдермен алмасу, мысалы, мәдени туризм саласында да бар, бірақ аз мөлшерде. Мысалы, Еуропаның солтүстік елдерінің тұрғындары негізінен Жерорта теңізінің курорттарында демалыс өткізеді, ал Оңтүстік жылы елдердің тұрғындары тау шаңғысы курорттарында демалуды жөн көреді. Әлеуметтік-мәдени сала мен туризмнің экономикалық кеңістігі әлемдік экономиканың көп бөлігін қамтиды [4]. Көптеген дамыған елдер туризм мен қызмет көрсету саласын экономикалық дамудың басым бағыты деп санайды, өйткені бұл сала инвестициялық жағынан өте тартымды. Әрі қарай, бұл аймақтың немесе елдің инфрақұрылымын дамытуға, валюта қаражатының ағымына ықпал етеді. Туризмді дамытуға арналған мақсатты бағдарламалардың мысалы оларды жүзеге асырудың тікелей әсерін көрсетеді: атап айтқанда қонақ үйлер, мейрамханалар, тау шаңғысы кешендері, жолдар және т.б. бірақ бұл бағдарламаларды жүзеге асырудың өзі экономиканың басқа салаларына: құрылыс, өңдеу өнеркәсібіне инвестицияларды қажет етеді. Осы бағдарламаларды іске асырудың мультипликативті әсері жергілікті, аймақтық бюджеттерге ақша ағынын қамтамасыз ететін әртүрлі кәсіпкерлік субъектілерін (жарнама агенттіктері, сауда кәсіпорындары, тамақтану орындары, ойын-сауық мекемелері, көлік фирмалары) тартуды білдіреді.

Осылайша, Халықаралық туризм экономикалық құлдырау қаупіне қарамастан дамуын жалғастырады, өйткені туристік сұраныстың өзіндік детерминанттары бар. Туризм саласындағы халықаралық теңсіздік айтарлықтай екені даусыз. Әлемде тең табысқа қол жеткізу үшін туризмді дамытуды көтермелеудің жаңа тәсілдері халықаралық кооперацияға негізделуі тиіс. Демек, туризмнің негізгі компоненттері (қонақ үйлер, көлік, туристік фирмалар) арасындағы халықаралық кооперация мен келісімдер индустрияның болашақ дамуына кепілдік беруі тиіс. Туризм-әлеуметтік-мәдени қызмет түрі ретінде және саяхат процесінде туындайтын қажеттіліктерді қанағаттандыру үшін қажетті қызметтерді өндіретін сала ретінде экономиканың маңызды саласы болып табылады, оны одан әрі дамыту және жетілдіру мемлекет кірісінің өсуіне ықпал етеді.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Морозов М.А. Экономика и предпринимательство в социально-культурном сервисе и туризме: учебник для студентов. - М.: Издательский центр «Академия», 2009. - 288 с.
2. Скороходов А.В. Международный туризм: учеб. пособие. - М.: Инфа - М, 2007. -321 с.
3. Драчева Е.Л. Экономика и организация туризма: учебное пособие./Е.Л. Драчева, Ю.В. Забаев, Д.К. Исмаев и др. - М.: Кнорус, 2010. -576 с.
4. Наумова С.А. Экономика и предпринимательство в социально-культурном сервисе и туризме: учебное пособие. – Томск: Изд. ТПУ, 2003. – 127 с.

ВЛИЯНИЕ ИНДУСТРИИ ТУРИЗМА НА ЭКОНОМИКУ СТРАНЫ И СОЦИАЛЬНО-КУЛЬТУРНУЮ СФЕРУ

Сапарова А.Қ., Есимбекова М.Ж.

Туризм-это многогранно развитая отрасль экономики, которая является одной из основных составляющих успеха в некоторых странах, оказывает влияние на развитие их экономики и мировое сотрудничество во многих странах, туризм играет важную роль в формировании валового внутреннего продукта, создании дополнительных рабочих мест и обеспечении занятости населения, активизации внешнеторгового баланса. Туризм оказывает

большое влияние на основные отрасли экономики, такие как транспорт и связь, строительство, сельское хозяйство, производство товаров народного потребления и т. д. Является своеобразным катализатором социально-экономического развития. В свою очередь на развитие туризма влияют различные факторы: демографический, природно-географический, социально-экономический, исторический, религиозный и политико-правовой. Экономическое развитие туризма характеризуется впечатляющими данными по мировому экономическому рынку. Они показывают, что туризм является наиболее динамично развивающейся отраслью во многих странах мира, и его роль в мировой экономике непрерывно растет.

Ключевые слова: туризм, экономика, спрос, инфраструктура, демография, доход.

THE IMPACT OF THE TOURISM INDUSTRY ON THE COUNTRY'S ECONOMY AND SOCIO-CULTURAL SPHERE

A. Saparova, M. Yessimbekova

Tourism is a multi-faceted developed branch of the economy, which is one of the main components of success in some countries, has an impact on the development of their economies and global cooperation in many countries, tourism plays an important role in the formation of gross domestic product, creating additional jobs and providing employment, activating the foreign trade balance. Tourism has a great impact on the main sectors of the economy, such as transport and communications, construction, agriculture, production of consumer goods, etc. It is a kind of catalyst for socio-economic development. In turn, the development of tourism is influenced by various factors: demographic, natural-geographical, socio-economic, historical, religious and political-legal. The economic development of tourism is characterized by impressive data on the global economic market. They show that tourism is the most dynamically developing industry in many countries of the world, and its role in the global economy is continuously growing.

Key words: tourism, economy, demand, infrastructure, demography, income.

УДК 81'42; 801.7

<https://doi.org/10.53355/ZHU.2022.102.1.088>

СПОСОБЫ ВЫРАЖЕНИЯ ЭСТЕТИЧЕСКОЙ ОЦЕНКИ ФИГУРЫ ЧЕЛОВЕКА В РУССКОЙ/КАЗАХСКОЙ ЯЗЫКОВЫХ КАРТИНАХ МИРА

Рысдаулетова Б.Т.

Предметом исследования является лингвокультурологический аспект лексико-фразеологических способов репрезентации эстетической оценки внешности человека в казахской и русской языковых картинах мира.

Исследование выполнено на лексико-фразеологическом материале казахского и русского языков. Осуществлялась выборка единиц из произведений устного народного творчества и произведений классической литературы, отражающих специфику национальных «наивных картин мира» казахов и русских. Антропоцентризм языка и культуры проявляется прежде всего во фразеологическом слое языка. Особую ценность для исследования имели фразеологические словари и исследования по фразеологии. Использовались данные различных типов словарей, описание фразеологических единиц, пословично-поговорочный материал, а также обращение непосредственно к дискурсу языковой личности в реальной коммуникации.

Проведен сопоставительный анализ лексико-фразеологических способов репрезентации эстетической оценки внешности человека в русском и казахском языках. Выявлены как универсальные, так и национально-специфические особенности представления внешности человека в наивной картине мира носителей двух неродственных разноструктурных языков.

Сопоставительное изучение лексико-фразеологических способов репрезентации эстетической оценки внешности человека дает возможность выявить образную типологию и специфические особенности их проявления в казахской и русской ментальностях.

Ключевые слова: эстетическая оценка, языковая картина мира, фразеологические единицы, фигура, стилистическая окраска, аксиологическое значение.

Отражение предметов и явлений окружающего мира в голове человека не является зеркальным. Головной мозг превращает поступающую извне информацию в образ. Образ вещи – не сама вещь, а ее отражение. Он не совпадает непосредственно с самим предметом. Обобщение, абстрагирование от бесконечного числа свойств вещи и фиксирование только его наиболее устойчивых и постоянных черт превращает образ в некий идеальный объект, инвариант класса предметов, не существующий в реальной действительности. Они представлены субъективно в идеальной форме [6, 71].

Рассмотрим способность языка сохранять и отражать культурный мир своего речевого коллектива на материале эстетической оценки внешности человека в русской/казахской картинах мира.

Оценка актуализируется лексико-семантическими средствами языка, выражающими ее эксплицитно и имплицитно, денотативно и/или коннотативно, прямыми номинациями, определениями-характеристиками и через характер совершаемых действий.

При общей оценке внешности человека часто используются классификаторы типа наружность, вид, облик, обличье, эксплицирующие зрительные основания эстетической оценки. Определение понятия «внешность человека» представляет собой гораздо сложную проблему вследствие более однозначного его толкования в словарях, в которых «внешность» отождествляется с «наружностью». За основу в статье принимается следующее определение: «совокупность всех разнообразных черт наружности, доступных зрительному восприятию».

Эстетическая оценка представлена в оценочных предикатах, характеризующих внешний вид человека с эстетической точки зрения. Эстетическая оценка дается общему виду человека, либо внимание оценивающего субъекта акцентируется на отдельных частях тела.

Слово *фигура* в словаре М.Фасмера толкуется следующим образом: в начале в значении «пластическая фигура», у Петра I, 1701г.; вероятно, через польский язык *figura* из лат. *figūra* от *figō*, *ere* «образовывать, давать форму». «Синонимический словарь русского языка» под редакцией Л.А. Чешко дает следующий синонимический ряд: *сложение, телосложение, комплекция, стать, склад, фигура /о женщине: формы*.

Эстетическая оценка фигуры человека в языковой картине мира, как у казахов, так и у русских выражается антиномией *красивый – некрасивый* и проявляется в противопоставлениях по следующим параметрам:

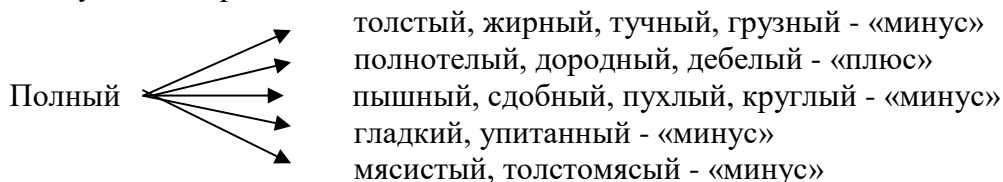
- «объем тела по вертикали», репрезентированный в основных лексемах *толстый (полный) – худой (стройный)*,
- «физическая мощь», репрезентированный в основных лексемах *сильный (могучий) - слабый*,
- «пропорциональное – непропорциональное телосложение», репрезентированный в лексемах *статный - неказистый*.

В этимологическом словаре М.Фасмера представлено следующее толкование слова *толстый*, диал. толстой, укр. товстий, блр. тоўсты, др.-русс. тълсть, цслав. тльсть // праслав. *тълсть родственно лит. *tulžti, tulštu, tulžai* «набухать, размякнуть», лтш. *tūlzt, -stu, -zu* «набухать», т.е. большой, бесформенный. ср.: *толстеть как на дрожжах*.

Необходимо отметить аксиологическое значение и стилистическую окраску синонимического ряда слов (*полный, жирный, тучный, грузный, упитанный, пухлый, пышный, сдобный, полнотелый, гладкий, дородный, дебелый, мясистый, толстомясый*) с целью выявления положительной и отрицательной оценки слова *толстый*, который представим в таблице 1

Слова-синонимы	Аксиологическое значение	Стилистическая окраска
Толстый	«минус»	фамильярно-грубоватая
Полный	«минус», «плюс»	нейтральная
Жирный	«минус»	грубоватая
Тучный	«минус»	грубоватая
Грузный	«минус»	грубоватая
Упитанный	«плюс»	нейтральный
Пухлый, круглый	«минус»	фамильярный
Пышный, сдобный	«минус»	ласково-фамильярный
Полнотелый	«минус», «плюс»	нейтральная
Гладкий	«плюс», «минус»	просторечная
Дородный	«плюс»	художественная
Дебелый	«плюс»	шутливо-ироническая
Мясистый	«минус»	обиходно-бытовая
Толстомясый	«минус»	фамильярно-бранная

Оценочные семы *толстый* можно сгруппировать по положительной/ отрицательной оценке следующим образом:

Из проведенной работы мы видим, что аксиологический знак и стилистическая окраска слова, как правило, совпадает.

Эстетическая оценка фигуры человека в русском языке представлена оценочными предикатами как: «... *сестры завидовали ее красоте, мучили ее всевозможными работами, чтоб она от трудов похудела, а от ветру и солнца почернела.*» (Вс, Прекрасная, с.56), «*Тем временем пришла колдунья и навела на царицу порчу: сделалась Аленушка больная, да такая худая да бледная*» (Сестрица Аленушка и братец Иванушка, с.227), «*Вдруг повстречалась с ним старуха, такая худая да страшная...*» (Солдат и смерть, с.422), «*От голода да от тяжелой работы парень совсем отоцал - насилу ноги волочит*» (Умный работник, с.438), далее «*Василиса все переносила безропотно и с каждым днем все хорошела и полнела, а между тем мачеха с дочками своими худела и дурнела от злости, несмотря на то, что они всегда сидели сложа руки, как барышни.*» (Вс. Прекрасная, с.56). В качестве источника красивой внешности и фигуры является труд, от работы «хорошела и полнела». В народном сознании негативную оценку имеет лексема «*похудела*» и позитивную оценку – «*хорошела полнела*». Это объясняется тем, что в культуре русского народа особое значение придавалось тому, что человек оценивается с точки зрения его пользы. Считается, что человек, имеющий здоровое тело, умеренную полноту пригоден для работы. На наш взгляд, эстетическая оценка, основанная на синтезе сенсорных и психологических восприятий, имеет дополнительную утилитарную оценку (с точки зрения пользы, пригодности).

Иными словами, полнота есть признак здоровья, а значит и признак красоты. Здоровье – это и красота, передаваемая в языке зачастую растительными метафорами: *пышет здоровьем, свеж как огурчик, наливное яблочко, ягодка, цветочек, персик* и т.д. Здоровый – это и большой, значительных размеров. В словаре В.И. Даля: «Здоровенный, здоровящий, огромный, рослый, большущий и толстый, плотный». Отсюда стандарт здорового тела: большое, плотное, природное, жизнеобильное. У Даля: «Заздороветь, начать здороветь или полнеть, толстеть, крепчать, дюжеть». В свое время Л. Толстой заметил: «Красота телесных форм всегда совпадает с понятием о здоровой силе, о деятельности жизненной энергии». Тема красоты неизбежно вводит тему здорового тела.

Этимологически слово «здоровый» (не больной, крепкий, неповрежденный), происходит от общеславянского исходного основания, которое имеет корень *dory-*, восходящий к индоевропейскому *deru-*, имеющему то же значение, что основа русского слова «дерево». «В незапамятной древности значение корней было осязательно, присуще сознанию народа, который со звуками родного языка связывал не отвлеченные мысли, а те же живые впечатления, какие производили на его чувства, видимые предметы и явления» [2, 443]. Индоевропейское *deru-*, является элементом общеиндоевропейского словарного фонда, его старшее значение – «крепкий, как дерево (дуб)». Красивая фигура соотносится, таким образом, с полнотой природной, прежде всего растительной жизни, оно ассоциативно связано с важнейшим в славянской мифологии деревом дубом. Дуб у славян, так же, как и у некоторых европейских народов, выступает в качестве мирового дерева, возникающего у истоков миротворения; дуб посвящался верховному богу-громовержцу, считался местом пребывания божества, активно использовался в знахарской практике [7, 416].

Однако оценочные высказывания «*Совсем ожирели на легких хлебах*» (Беззаботный монастырь, с.477), ФЕ *лопаться от жиру* имеют неодобрительную оценку, вследствие этого - отрицательную коннотацию т.к. чрезмерная полнота, источником которой является безделие, болезнь и праздность порицались в русской культуре, представлениях народа.

Оценочное выражение *нагулять мяса* имеет положительную эстетическую оценку, т.к. в значении «стать плотным, дебелим». Историко-этимологический анализ слова «дебелый» позволяет обнаружить в нем позитивные коннотации. *Дебелый* (устар.) – в древнерусском и старославянском означает «толстый» (о людях и вещах), «грубый». В общеславянском языке корень *deb-* (**dob-*) тот же, что и в **dobъ* - (годный, подходящий, добротный) и **dobъ* – основа образования слова доблесть.

Выше мы указали противоположное значение лексемы «толстый» - «худой». В этимологическом словаре слово «худой» имеет следующее толкование *худой, худ, худа, худо*, укр. *худий*, «худой, тощий», др.-русск.. *худъ* «плохой; невзрачный; непрочный; слабый; малый; скудный», ст.-слав. *хоудъ*, болг. *худ* «плохой», сербохорв. *хѹд*, - то же, словен. *hūd, hūda*, чеш. *chudý* «бедный», слвц. *chudý* «тощий, убогий», польск. *chudy*, «тощий, скудный» // праслав. **хидъ* считается родственным др.-инд. *ksḍdati* «толчет, дробит», *ksudrás* «маленький, незначительный, низкий, подлый».

Синонимический ряд данного слова: *худой, тощий, костлявый, худосочный, исхудалый, истощенный, испитой* (разг.), *отоцалый* (разг.), в свою очередь слово *худощавый* имеет синонимы: *сухощавый, сухой, сухопарый* (разг.), *поджарый и поджаристый*, укажем в таблице 2

Слова-синонимы	Аксиологическое значение	Стилистическая окраска
Худой	«минус»	нейтральная
Тощий	«минус»	нейтральная
Костлявый	«минус»	грубоватая
Худосочный	«минус»	грубоватая
Исхудалый	«минус»	грубоватая
Истощенный	«минус»	фамильярная
Испитой	«минус»	фамильярная
Отоцалый	«минус»	грубовато-фамильярная

Из таблицы видно, что *худой* не может быть красивым, в силу аксиологического значения и стилистической окраски. А также для слова *худой* стереотипным представлением о некоторой недопустимой мере нездоровья. Здесь отсутствие красоты перерастает в ситуацию разрушения тела, пораженного нездоровьем.

Семантический состав слова «худой»: в др.-рус. языке (с XIV.) это «плохой, дурной; бедный; невзрачный, слабый». Худеть – «уменьшаться», худоба – «бедность» [10, 529].

Тяжелый труд и голод являются источником безобразного «*От голода да от тяжелой работы парень совсем отоцал – на силу ноги волочит*».

Источник некрасивого - зло, безделье: «... *мачеха с дочками своими худела и дурнела от злости, несмотря на то, что они всегда сидели, сложив руки, как барышни*», явно прослеживается однозначно негативная оценочная коннотация. Она свидетельствует об осуждении в русской наивной этике склонности человека к злости, безделью.

Порча, сглаз так же имеют негативное влияние на эстетическое состояние фигуры человека «... *пришла колдунья и навела на царицу порчу: сделалась Аленушка больная, да такая худая да бледная*», порча, злые силы, дьявольские силы оказывают так же негативное влияние на внешнее состояние человека.

В наивной картине мира русских, как правило, в образе богатого родственника, барина, купца выступает полный, пузатый, толстый и, наоборот, в образе крестьянина, бедного родственника, наемного работника – худой, тощий, костлявый. Ср.: *Богатый пузатеет, бедный тощает*. Этот факт говорит о привязанности в данном случае эстетической оценки социальному статусу описываемого.

В качестве источника некрасивого, безобразного выступают нищета, беднота: *От доброго житья толстеют, от дурного худеют*.

Этот факт явствует, что худоба не является критерием красивой внешности в русской картине мира, это подтверждается следующими примерами: *худ, как треска, как жердь, как спичка; в спичку высох* (возможно отсюда сухощавый, худощавый), *в щепку, в нитку; в нитку вытянулся, глиста глистой, в чем душа держится; краше в гроб кладут; как яичко сквозит; на солнышке просвечивает, кости глядят, а мяса не видать* и т.д.

Однако Е.В. Урысон отмечает «в современном языке усиливается положительная оценка в лексемах класса «худой» (ср.: *изящный, хрупкий, подтянутый, спортивный*). В классе «худой» процент слов, выражающих положительную эстетическую оценку, увеличивается» [9, 482].

Признак по пропорциональности телосложения, выраженный в оценочных предикатах: *статью не вышел* (прост.) характеризует фигуру с эстетической точки зрения со знаком «-». Красота которая дана человеку от природы, если мы выше выявляли в русской культуре, источники красоты, т.е. красота, приобретенная в процессе чего-либо, благодаря определенным усилиям или, наоборот, бездействиям, то по результату данного примера, мы можем говорить и о природной красоте.

Другим оценочным словом, характеризующим фигуру человека, является *стройный*, которая имеет положительное аксиологическое значение и эстетическую оценку со знаком «+».

Эстетическая оценка фигуры человека в казахской языковой картине мира репрезентируется лексемами: 1. Жуан (только), толстый (полный) – арық (худой), жіңішке (стройный), 2. Құдіретті (могучий) - әлсіз, аурулы (слабый, болезненный), 3. Дене бітімі тұтас (пропорциональное телосложение) – дене бітімі тұтас емес (непропорциональное телосложение).

Обозначение соответствия всех частей тела по форме, размеру выражается оценочными единицами: *он екі мүше; бағлан жігіт* (по отношению к лицам мужского пола), означающие «крупный, красивый телосложением». Бағлан – шестимесячный ягненок раннего окота, т.е. упитанный, крупный [3, 19]; Атрибутивная конструкция *өгіздей жігіт*, эквивалентом которого в русском языке является выражение *здоров, как бык* несет в себе эстетическую оценку со знаком «+», которая характерна только для лиц мужского пола. Как пишет С.Акатай «переживание культа быка характерно и для казахов. В пантеоне многих народов мира бык и солнце выступают в синтезе. Эта закономерность проявляется и в воззрениях доисторических племен Казахстана. Божество «бык-солнце» было одним из широко распространенных. Бык был символом мощи божества, а его рога, как знак силы, почитались отдельно» [1, 142].

Один из главных репрезентантов эстетической оценки, создающих образ человека красивого/некрасивого, в русском и казахском языках - предметы обихода. В русской и казахской языковых картинах мира эстетическая оценка внешности человека акцентируется на детали как фигура человека: *Бес биенің сабасындай* (груб.) – «крупная, грузная» (букв. как саба, вмещающая молоко пяти кобылиц), которая имеет аксиологическое значение со знаком «-» и эстетическое значение «некрасивый». Чаще всего так говорили о женщине. Возникновение

фразеологизма связано с большими размерами специальной посуды – *саба*, которую шили из специально обработанной лошадиной (или верблюжьей) шкуры. В нем взбалтывали и хранили кумыс, шубат. Атрибутивная оценочная единица *Күбі бел (кеуде)* – «толстая, неуклюжая». Данное устойчивое выражение находит свое объяснение в значении оценочного слова *күбі*. *Күбі* – деревянный сосуд для сбивания масла, в виде усеченного конуса с чуть суживающимися кверху стенками, нечто похожее на кадлушку, но с более узкой верхней частью.

В казахском языке устойчивое выражение *мес қарын*, которое имеет отрицательную эстетическую оценку, т.к. означает «толстобрюхий» - непропорциональное выражение фигуры человека. Возникновение фразеологизма связано со значением слова *мес*, обозначающего бурдюк из цельной козлиной шкуры, предназначенный для перевозки жидкой пищи (кумыса, шубата, айрана и т.д.). И в русском языке существуют аналогичные сравнения с предметами, емкостями для содержания продуктов, имеющие также аксиологическое значение со знаком «-» и эстетическое значение «некрасивый», которое оценивает фигуру человека как толстая, жирная, тучная, пухлая: *как ступа, как стопа; луковый мешок; кринка с маслом; как кисельная кадочка; губно лукошко*, где лукошко – это корзина для собирания грибов. Сравнение языковых единиц выводит нас на мысль, что посуда и утварь в обоих народах была разнообразной по назначению и форме и уникальной для каждой культуры, об особенностях которых напоминают соответствующие фразеологизмы.

Известный казахстанский ученый-этнолингвист М.М. Копыленко поддерживал идею уникальности каждой этнической культуры и одновременно ее равноценности среди других этнических культур: «Каждый язык («большой» или «малый») представляет собой неповторимую энциклопедию культуры его народа и имеет право на свое место в мировом сообществе языковых культур» [4, 19].

Семантика имен, содержащая периферийные для денотации семы, обозначая качественные признаки реалии ее по тому или иному аспекту, легко становится основанием для качественной оценки. В приведенном выше примере в значении слова *саба, күбі, стопа, мешок* и т.д., в сигнификате содержатся признаки указывающие на полноту и большой размер фигуры, т.е. на некрасивое, увиденное и отображенное с точки зрения субъективной оценки, что не существенно для нормальной фигуры. Как отмечает В.Н. Телия: «Именно такие признаки и являются поводом для эмотивного отношения» [8, 29]. Употребляя эти слова, субъект речи сообщает не о том, что такое фигура, а о том, что он считает данную фигуру некрасивой, которая имеет оценку «плохо».

В казахской и русской народной самооценке, в устойчивых характеристиках оценки фигуры человека, как правило, мужской, отмечаем: *батыр мүсінді, батыр тұлғалы, бағлан жігіт* – *здоровый как бык, богатырская сила, косая сажень в плечах* и т.д. в значении «сильный, крепкий, могучего телосложения». Подчеркнутая красота фигуры мужчины в его силе, мощи, могуществе. Наверняка и это повлияло на понятие сильного пола в современной картине мира.

По признаку *құдіретті* (могучий) эстетическая оценка фигуры человека выражается во ФЕ *нар атандай; нар еді; нарға жүгін салғысыз* – так говорят об очень сильном, мощном человеке. В основе сравнения лежит исключительная способность верблюдов переносить на спине вьюки с тяжелыми грузами. «Особенно большой силой отличается помесь первого поколения между двугорбым и одногорбым верблюдами – нар. Вообще верблюд переносит вьюки весом 250-300 кг.», - пишут Р.Д. Карымсакова, Г.Н. Смагулова [3, 16].

Синонимический словарь казахского языка под редакцией С.Бизакова слову *арық* дает следующий синонимический ряд *қатпа, ашаң, жүдеу, жадау, солыңқы, қонсыз, жарғақ* представим в таблице 3

Слова-синонимы	Аксиологическое значение	Стилистическая окраска
Арық	«минус»	нейтральная
Қатпа	«минус»	нейтральная
Ашаң	«минус»	нейтральная
Жүдеу	«минус»	нейтральная

Жадау	«минус»	грубоватая
Солыңқы	«минус»	грубоватая
Қонсыз	«минус»	грубоватая
Жарғақ	«минус»	грубоватая

Таблица показывает, что *арық (худой)*, как и в русской языковой картине мира не может быть эстетичным (красивым), в силу так же аксиологического значения и стилистической окраски. Это можно видеть на примерах как *екі ұрты суалды, жүзі сарық, құр сүйегі қалды, құр шыбыны (жаны) қалды, мойнынан жалы кетті, мойыны ыргайдай, сирағы шидей, өңі (реңі) сынық, сіңірі қатқан, тамыры суалды, ши борбай (бұт), ши мойын, шыр бітпеді, шөгіп кетті (қалды)* в последней оценочной структуре явствует, что художественность влияет на рост человека *шөгіп кету* не только быть худым, но и стать ниже ростом от худобы. Более того, художественность в казахской ценностной картине мира можно заметить не только по телосложению, но и по другим частям тела, например, по щекам, шее, лицу, ногам, жилам, венам.

Другим репрезентантом, характеризующим фигуру человека является *жіңішке (стройный)* синонимами последнего являются: *сида, сидам, сыптығыр, талдырмаш, жіптіктей*, которые имеют как положительное аксиологическое значение, так и нейтральную стилистическую окраску.

Конструкциями с аксиологическими предикатами, выражающие эстетическую оценку со знаком «+» женской фигуры являются: *қыпша бел, қыялады бүрген сайын, көрінер шашың сұлу өрген сайын (халық әні); қыпша бел, алма мойын сұлу сәулем, сүйсінген сымбатыңа мен бір серің (Х.Ә.); Тал шыбықтай бұрылған өзі көрім ... (Қозы Көрпеш-Баян сұлу), ФЕ күзен бел, ашаң бел, қыпша [қымша, қынай, қынама] бел, таспа бел, талма бел, сыптай болды* в значении «тонкая изящная талия».

Красивой считается фигура с узкой, тонкой талией: *Құмырсқа бел* – сравнение по форме и размеру с туловищем муравья, зауженная в талии и шире в бедре.

Оценочная структура *Бұраң бел, қоян жонды, бөкен санды ... (Х.Ә.)* извивающаяся, с округлыми бедрами, выражает эстетическую оценку со знаком «+». *Жіңішке қыпша белің қауырсындай (Х.Ә.)* талия сравнивается с пером птицы по форме и размеру. В народных произведениях есть прилагательные в сравнительной степени (с суффиксам –дай/-дей, -тай/-тей) с помощью которых, они выражают оценочное значение. Позитивная оценка выделенных лексем ведет к ярко выраженному оцениванию и указывает на эмоцию одобрения.

Бұралған тал шыбықтай өзің керім, мінеки әнге қосар келді жерім (Х.Ә.), Қияқтай қасың сенің қиылып тұр, Аш белің тал шыбықтай иіліп тұр (Х.Ә.), Жігіттің алған жары жақсы болса, Бұралып тал шыбықтай ойнап тұрар (Х.Ә.) сравнение с ивой в значении «тонкая, изящная, гибкая как ветка ивы» со знаком «+». Тал (ива) – кустарник или дерево с гибкими ветвями и узкими листьями. В Казахстане произрастает более 46 видов тала (ив). Значение тала в жизни скотоводов отразилось во многих устойчивых выражениях. Так же из народной песни: *Неге өсті екен қыз сорлы сылауменен, Тал шыбықтай аш белін қынауменен (Х.Ә.)* девушки для придания красоты своей фигуре обычно туго обвязывали талию поясом, делали ее тоньше, красивее. *Онан көшер жайыңды мен айтайын, сұлу қыздың нәзік бел қолыңа көш (Х.Ә.)* – нежная, хрупкая талия. Во ФЕ мы встречаем *сыптай болды; таспа бел* – «тонкая красивая талия». «Таспа» – это кожаная лента (веревка), выделанная из шкуры животных. Здесь мы наблюдаем имплицитное сравнение по размеру (тонкая), по форме (извивающаяся). В устойчивом выражении *Жүзіктің көзінен өткендей*, означающее изящный, красивый, безупречный, выражается эстетическая оценка со значением «красивый». Данные примеры содержат положительную оценку за счет оценочного значения перечисленных лексем, являющихся одним из компонентов их семантической структуры.

Таким образом, из приведенных примеров наблюдаем, что эстетическое выражение фигуры человека в лексеме «жіңішке» имеет одобрительную оценку. Репрезентанты в русском *стройный* и в казахском *жіңішке* являются не равнозначными и не равнозначимыми при описании красивой фигуры человека. Ее специфичность состоит в

том, что в русской культуре при представлении красивой фигуры человека независимо от пола описываемого лица репрезентантом выступает лексема «стройный». А в казахской ценностной картине мира наблюдаем разграничение при описании фигуры человека. Это наблюдается в употреблении лексемы «жіңішке» по отношению к лицам женского пола, которая дает положительную эстетическую оценку. А по отношению оценивания красивой фигуры мужского пола указанный репрезентант *жіңішке*, представленный в следующих ФЕ как *күзен бел, нәзік бел, ашаң бел, қыпша бел, қауырсындай, тал шыбықтай* и т.д. не употребляется, либо их использование носит отрицательную оценку.

Следующим репрезентантом эстетической оценки фигуры человека является лексема «жуан, толық», которая намного реже встречается при описании красоты в народных произведениях казахов. Представляем его синонимический ряд *жуан, толық, етті, етшең, жардай, күбідей, қабақтай, бөшкедей, кебежедей, құжбан* в таблице 4

Слова-синонимы	Аксиологическое значение	Стилистическая окраска
Жуан	«минус»	нейтральная
Толық	«минус»	нейтральная
Етті	«минус, плюс»	нейтральная
Етшең	«минус, плюс»	нейтральная
Жардай	«минус»	грубоватая
Күбідей	«минус»	грубоватая
Қабақтай	«минус»	грубоватая
Бөшкедей	«минус»	грубоватая
Кебежедей	«минус»	грубоватая
Құжбан	«минус»	грубоватая

По таблице можно определить, что синонимы со знаком «-» и грубоватой стилистической окраской имеют низкую эстетическую оценку, а лексемы со знаком «+» и «-», но с нейтральной стилистической окраской, их эстетическая оценка зависит от экстралингвистических факторов таких как пол, возраст.

В значении «красивый» *толық* употребляется во ФЕ как *аппақ сазандай* – «взбитый, полный», сравнение идет с рыбой сазан, который имеет следующие качества «мясистая, с мясом белого цвета, а так же с чешуей белого цвета».

Лексема «толық» со знаком «-» выражается в следующем устойчивом выражении *қабырғасына қол батпады* в значении «жирный» с негативной оценкой, его антиномией является *қабырғасынан күн көрінеді* дословно «из ребер просвечивает солнце», то же самое что *құлағынан күн көрінеді* в значении быть очень худым, болезненно худым аналогами в русском языке являются примеры как *яичко сквозит; на солнышке просвечивает*.

По нашим наблюдениям, фигура с эстетической оценкой «красиво» в сопоставляемом языке представлена: *он екі мүше, тал шыбықтай, құмырсқа бел, белі қауырсындай, таспа бел* и т.д. Этот факт связан с национальными особенностями народа, в свою очередь национальная особенность связана с культурой, бытом, психологией, менталитетом народа. Данное явление К.Нурланова объясняет следующим образом: «Жизнь кочевого общества была такова, что человек подолгу находился наедине с самим собой и природой. Уход за многочисленными табунами лошадей, отарами овец был сколь труден, столь и уединен. Все жизненное самочувствие кочевников глубоко связано с осознанием гармонической взаимосвязи мира человека и природы. И самое главное, это осознание не эпизодическое, вдруг или одномоментно остро ощущаемое (что само по себе немало), но оно, это ощущение целостной взаимосвязи, охватывало всю жизнь человека, начиная с момента его рождения, пронизывало все уровни обыденного бытия, включая сферы эмоционально-интеллектуальной и духовно-практической жизни» [5, 8]. Интересен тот факт, что академический словарь синонимов русского языка не дает лексеме «стройный» синонимов, как ее эквиваленту «жіңішке» в казахском языке. Мы представляем возможным ввести в словарную статью *стройная* (фигура) их эквиваленты, выраженные оценочно-номинативными единицами как *как береза, как осина*.

Замечательным моментом является то, что у казахов резко разграничивают женскую и мужскую красоту фигуры. Женская красивая фигура в талии – это «тонкая, изящная, хрупкая», фигура в бедре – «круглая, упругая, с четкими очертаниями», а мужская фигура – «крепкая, здоровая, сильная». В русской языковой культуре такой резкой полярности в описании фигуры человека не наблюдаем. Оценочные лексемы *толық - полная (фигура)* является критерием красоты в зависимости от возрастных особенностей, чем старше по возрасту описываемое лицо, тем выше ее эстетическая оценка. Репрезентант эстетической оценки фигуры человека *арық - худой*, как и у русских является категорично некрасивым.

Итак, репрезентанты *полный - толық, худой - арық* с эстетической точки зрения представляют красивую/ некрасивую фигуру человека в русской и казахской ценностной картинах мира, в зависимости от:

1. Источника красивой-безобразной фигуры (в русском языке).
2. Стилистической и аксиологической оценки синонимического ряда данных лексем (в русском и казахском языках).
3. Возрастных особенностей описываемого (в казахском языке).
4. Пола описываемого лица - гендерный аспект (в казахском языке).

Положительная и отрицательная эстетическая оценка фигуры человека формируется за счет использованных в них слов, оценочное значение которых составляет их основное лексическое наполнение, и слов, для которых оценочное значение является одним из составляющих компонентов их семантической структуры.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Акатай С. Древние культы и традиционная культура казахского народа (монография). – Алматы, КазНИИКИ, 2001. – 363 стр.
2. Афанасьев А. Поэтические воззрения славян на природу: в 3-х т. – М.: Индрик, 1994. Т.1. 800 с.
3. Карымсакова Р.Д., Смагулова Г.Н. Казахский язык. Страноведение через фразеологизмы. – Алматы, 2004. – 75 с.
4. Копыленко М.М. Основы этнолингвистики. – Алматы: Евразия, 1995. – 178 с.
5. Нурланова К. Человек и мир. Казахская национальная идея. – Алматы, «Қаржы-қаражат», 1994.
6. Роль человеческого фактора в языке: Язык и картина мира / Б.А. Серебренников, Е.С. Кубрякова, В.И. Постовалова и др. – М.: Наука, 1988. – 216 с.
7. Словарь языческой мифологии - http://www.swarog.ru/mith/_skowfull.php
8. Телия В.Н. Коннотативный аспект семантики номинативных единиц / Отв.ред. А.А. Уфимцева. – М.: Наука, 1986.
9. Урысон Е.В. Эстетическая оценка тела человека в русском языке // Логический анализ языка. Языки эстетики. – М.: Индрик, 2004. С. 471-486.
10. Черных П.Я. Историко-этимологический словарь современного русского языка. В 2т. – М.: Русский язык, 2002. Т.1. 622 с.

ОРЫС/ҚАЗАҚ ӘЛЕМІНІҢ ТІЛДІК БЕЙНЕСІНДЕ АДАМНЫҢ ДЕНЕ СЫМБАТЫН ЭСТЕТИКАЛЫҚ БАҒАЛАУ ТӘСІЛДЕРІ

Рысдаулетова Б.Т.

Зерттеу пәні қазақ және орыс әлемінің тілдік бейнесінде адамның сыртқы келбетін эстетикалық бағалаудың лексико-фразеологиялық тәсілдері көрінісінің лингвомәдениет-танымдық аспектісі болып табылады.

Зерттеу қазақ және орыс тілдерінің лексикалық және фразеологиялық материалдары бойынша жүргізілді. Қазақ және орыс халқының ұлттық «аңғал әлемі бейнесінің» ерекшеліктерін көрсететін бірліктер халық ауыз әдебиеті мен классикалық әдебиет туындыларынан

іріктелді. Тіл мен мәдениеттегі антропоцентризм ең алдымен тілдің фразеологиялық қабатында көрініс табады. Зерттеу үшін фразеологиялық сөздіктер мен фразеологияға қатысты зерттеулер ерекше құнды болды. Мақалада әртүрлі сөздіктерден алынған деректер, фразеологиялық бірліктердің сипаттамалары, мақал-мәтелдер пайдаланылды, сонымен қатар нақты қарым-қатынастағы тілдік тұлғаның дискурсына тікелей сілтеме жасалды.

Орыс және қазақ тілдерінде адамның сыртқы келбетін эстетикалық бағалаудың лексико-фразеологиялық тәсілдерінің репрезентациясына салыстырмалы талдау жасалды. Тілдік құрылымы әртүрлі, туыс емес екі тілде сөйлейтіндер әлемінің аңғал бейнесінде адам келбетін бейнелеудің әмбебап және ұлттық ерекшеліктері анықталды.

Адамның сыртқы келбетін эстетикалық бағалаудың лексикалық және фразеологиялық тәсілдерін салыстырмалы түрде зерттеу олардың қазақ және орыс менталитетіндегі образдық типологиясы мен ерекше белгілерін анықтауға мүмкіндік береді.

Кілт сөздер: эстетикалық бағалау, дүниенің тілдік суреті, фразеологиялық бірліктер, фигура, стильдік бояу, аксиологиялық мағына.

WAYS OF EXPRESSING THE AESTHETIC EVALUATION OF THE HUMAN FIGURE IN THE RUSSIAN/KAZAKH LANGUAGE PICTURES OF THE WORLD

B.Rysdauletova

The subject of the study is the linguoculturological aspect of lexical and phraseological ways of representing the aesthetic assessment of a person's appearance in the Kazakh and Russian language pictures of the world.

The study was carried out on the lexical and phraseological material of the Kazakh and Russian languages. The sampling of units from works of oral folk art and works of classical literature reflecting the specifics of the national "naive world pictures" of Kazakhs and Russians was carried out. The anthropocentrism of language and culture manifests itself primarily in the phraseological layer of the language. Phraseological dictionaries and research on phraseology were of particular value for the study. The data of various types of dictionaries, a description of phraseological units, proverbial and proverbial material, as well as an appeal directly to the discourse of a linguistic personality in real communication were used.

A comparative analysis of lexical and phraseological ways of representing the aesthetic assessment of a person's appearance in the Russian and Kazakh languages is carried out. Both universal and national-specific features of the representation of a person's appearance in the naive picture of the world of speakers of two unrelated languages of different structures are revealed.

Comparative study of lexical and phraseological ways of representing aesthetic assessment of a person's appearance makes it possible to identify the figurative typology and specific features of their manifestation in the Kazakh and Russian mentalities.

Key words: *aesthetic assessment, linguistic picture of the world, phraseological units, figure, stylistic coloring, axiological meaning.*

ӘОЖ 81'0

<https://doi.org/10.53355/ZHU.2022.102.1.089>

ҚАЗАҚ ТІЛІ МЕН ТҮРІК ТІЛІНІҢ ӨЗАРА БАЙЛАНЫСЫ

Тлегенова Г.А.

Зерттеу мақалада түркі тілдес халықтардың, оның ішінде қазақ тілі мен түрік тілінің байланысы, оппозиция құбылысы туралы жазылған. Түрік тілінің зерттелуі туралы мағұлматтар, қазақ және түрік тілінде кездесетін ортақ сөздер, мақал-мәтелдер берілген. Әлемдік өркениетте өзіндік кескін-келбетін, табиғи бітім-болмысын сақтап келгендердің бірі

– түркі тілдес халықтар. Тамырын тереңнен тартатындығы нешеме ғасырлық келбеті мен бейнесін әр түрлі жанрда сомдауы олардың бізге мирас етіп қалдырған әдеби-мәдени, рухани мол мұрасынан көрінеді. Бұл мұралардың көпшілігі түркі тілдес ру-тайпалардың әлі іргесі сөгілмеген, шаңырағы шайқалмаған біртұтас халық болған кезінде қалыптасқан болатын.

Түркі тілдес халықтардың рухани мұраларының, рухани байлықтарының (тіл мен әдебиет т.б.) ортақтығы тереңнен үңілмесе де байқалады. Ал тереңдей үңіле түскен сайын көп деректерді зерттеп, зерделеп, қарастыруға болатыны сөзсіз. Қазақ, түрік, түрікмен, әзірбайжан, қырғыз, өзбек, татар, башқұрт, саха т.б. халықтардың қалыптасуы мен олардың даму тарихына, олардың болашақ даму жолына және олардың өзіндік өркениетінің өрілуіне тілі мен әдебиеті, рухани қазынасы үлкен негіз болды. Демек, қазақ тілі мен түрік тілі бір әулетке, бір жанұяға жататындықтан да өзіндік жақындықтары бар.

Кілт сөздер: түркі тілі, қазақ тілі, түрік тілі, ұлт, жаңа әліпби, емле, кірме сөз, мақал-мәтелдер, түркология.

Әлемдік өркениетте өзіндік кескін-келбетін, табиғи бітім-болмысын сақтап келгендердің бірі – түркі тілдес халықтар. Тамырын тереңнен тартатындығы нешеме ғасырлық келбеті мен бейнесін әр түрлі жанрда сомдауы олардың бізге мирас етіп қалдырған әдеби-мәдени, рухани мол мұрасынан көрінеді. Бұл мұралардың көпшілігі түркі тілдес ру-тайпалардың әлі іргесі сөгілмеген, шаңырағы шайқалмаған біртұтас халық болған кезінде қалыптасқан болатын.

Түркі тілдес халықтардың рухани мұраларының, рухани байлықтарының (тіл мен әдебиет т.б.) ортақтығы тереңнен үңілмесе де байқалады. Ал тереңдей үңіле түскен сайын көп деректерді зерттеп, зерделеп, қарастыруға болатыны сөзсіз. Қазақ, түрік, түрікмен, әзірбайжан, қырғыз, өзбек, татар, башқұрт, саха т.б. халықтардың қалыптасуы мен олардың даму тарихына, олардың болашақ даму жолына және олардың өзіндік өркениетінің өрілуіне тілі мен әдебиеті, рухани қазынасы үлкен негіз болды.

Дегенмен, түркі тілдес халықтардың тілдерінде сөйлейтін адамдардың саны туралы: «Жалпы, түркі әлемін құрайтын ұлттар 40-тай делініп жүр. Түркі тілдерінде сөйлейтіндердің жалпы саны – 250 миллиондай, тіпті кейбір деректерде 250 миллионнан астам деп көрсетілуде. Әлемдегі түркі тілдес ұлттардың жетеуі ғана, атап айтсақ, Қазақстан Республикасы, Әзірбайжан, Қырғызстан, Түркия, Түрікменстан, Солтүстік Кипр Түрік Республикасы, Өзбекстан өз алдына дербес ел (мемлекет) болып отыр. Осы елдер тілдерінің ғана мемлекеттік тіл мәртебесі бар. Ал кейбір түркі тілдес ұлттардың тілінде сөйлейтін адамдардың санаулы мөлшерде қалуына байланысты олар жойылып кету қаупі алдында тұр» [1, 448] деген дерек бар.

Түркі тілдерінің ішінде түрік тілінің алатын орны ерекше. Ал түрік тіліне, оның жазба әдебиетіне ұзақ жылдар бойы үстемдік құрған Осман империясының ықпалы өте зор болған. Ф.Темирташтың «Ескі Анадолы түрікшесі», А.Джафероглуның «Түркі тілінің тарихы», М.Фуат пен А.Джеветтердің «Медхал-и Каваиды», Т.Генджанның «Түрік грамматикасы», Т.Бангуоглуның «Түрікшенің грамматикасы» т.б. көптеген еңбектер түрік тілінің әдеби-тілдік мұраларын зерттеуде үлкен рөл атқарған еңбектер қатарында. 1928 жылға дейін араб графикасын қолданған түрік тілі өзінің көне бастауын Талас-Орхон-Енисей жазулары (V-VIII ғғ.) мен «Оғызнама» жырынан, «Қорқыт ата кітабынан», «Көроғұлы» дастанынан алған деп айтуға да толық негіз бар.

Ал XX ғасырдың алғашқы ширегінен бастап түрік ұлтының қол жеткізген рухани-тарихи табыстары мол. Себебі Мұстафа Кемаль Ататүрктің бастамасымен Тіл Комиссиясы құрылып, оған латынша әліпбиге негізделген түрікше жаңа әліпби дайындау міндеті жүктелді. Осы жылдың ақпан айынан бастап бұл мәселе оң шешімін тауып, 1 қарашада Үлкен Түрік Ұлттық Мәжілісінің қаулысымен Жаңа Түрік әліпбиі қабылданды. Сөйтіп, түрік әдеби тілінің латыншаланған жаңа әліпбиі мен оның емле ережелері қолданысқа енді [2, 33].

Түркі тілдері сан ғасырлық тарихында басқа тілдермен тікелей немесе жанама қарым-қатынасқа түсу нәтижесінде бойына көптеген кірме сөздерді сіңіргендігі белгілі. Сол кірме сөздер арасында араб-парсы сөздерінің орны айрықша [1, 164].

Түркітанушы Н.А. Баскаковтың [3] жіктеуінше Түркі тілдер жанұясы Алтай тілдері әулетіне жатады. Ал осы түркі тілдерінің оғыз тобы (түрік тілі, әзірбайжан тілі, түркімен тілі, гагауыз тілі, салар тілі) және түркі тілдерінің қыпшақ тобы (қазақ тілі, қарақалпақ тілі, ноғай тілі, татар тілі, башқұрт тілі, қарайым тілі, қарашай-балқар тілі, құмық тілі, қырым татар тілі).

Демек, қазақ тілі мен түрік тілі бір әулетке, бір жанұяға жататындықтан да өзіндік жақындықтары бар. Мысалы, қазақ тіліндегі «ана» сөзі көнетүрікше – ана, түрікше – ana/anne болса; қазақ тіліндегі «мұрын» сөзі көне түрікше да, жаңа түрікше де – burun; «қол» сөзі көне түрікше – qol, қазіргі түрікше – kol; «жол» сөзі көне түрікше де, жаңа түрікше де – yol; «семіз» сөзі көне түрікше де, жаңа түрікше де – semiz; «топырақ» сөзі көне түрікше – torraq болса, жаңа түрікше – torrak; ал «су» сөзі көне түрікше – sub, жаңа түрікше – su; «ақ» сөзі көне түрікше – aq, жаңа түрікше – ak; «қара» сөзі көне түрікше – qara, жаңа түрікше – kara. Осы тектес өте көп сөздер бір-біріне ұқсас келеді. Бұл жерден түрік тілі көне түрік тіліне, қазақ тілі де сол көне түрік тіліне ұқсасығы көрініп, «Түбі бір – түркі тілі» деген пікірді айғақтай түседі.

Сонымен бірге тек қана сөздер мен сөз тіркестері емес, қазақ және түрік тілдеріне ортақ мақал-мәтелдер де бар. Мысалы, түрік тіліндегі «Kuş kanadıyla uçar, Kіşi ile konar» деген мақал қазақ тілінде де кездеседі – «Құс қанатымен ұшады. Құйрығымен қонады». Түрік тіліндегі «Agra, buğday aş oldu, altın gümüş taş oldu», «Açlık ne yedirtmez, tokluk ne dedirtmez», «Akılsız başın cezasını (zahmetini) ayaklar çeker», «Akraba ile ye iç (varış geliş et), alışveriş etme», «Kіşinin aynası işidir», «Damlaya damlaya göl olur», және т.б. сияқты мақалдардың қазақ тілінде де «Арпа-бидай ас екен, алтын-күміс тас екен», «Саудада достық жоқ», «Сауда достыққа қарамас», «Ақымақ бас екі аяққа дамыл бермейді», «Басында миы жоқтың аяғына тыным жоқ», «Кісінің айнасы – еңбегі», «Аш не жемейді, тоқ не демейді», «Көп түкірсе көл болар», сияқты нұсқалары да бар.

Қазақ және түрік тілдеріндегі антонимдік оппозициялар салыстырмалы түрде талдайтын болсақ, тіл білімінде Н.С. Трубецкой («Основы фонологий») [5] фонологияда алғаш рет қолданған оппозиция әдісі кең өріс алып, тіл зерттеушілері аталған әдісті тілдік тармақтарға қатысты тиімді қолдана білген. Оппозициялық теория әдісі фонологияда ғана көрініс тауып қоймай, тілдің морфология, синтаксис, лексикология сияқты салаларында, сондай-ақ семасиология мен лингвостилистикада өзіндік сипат алды. Атап айтатын болсақ, зерттеуші Р. Якобсон «Морфологические наблюдения над славянским склонением» (морфология), А. Мухин «Функциональный анализ синтагматических элементов» (синтаксис), И.В. Арнольд «Оппозиция и семасиология», Л.Т. Бабаханова «Структурно-семантические особенности антитезы как стилистического приема» (стилистика) атты мақалалары мен зерттеу еңбектерінде аталған әдісті ұтымды қолдана алған. Бұл әдісті ең тиімді түрде зерттеуші С. Маркус (Логический аспект лингвистических оппозиций. М, 1963) көбейту теориясы мен логикалық математикада пайдаланған болатын. Ал Н.С. Трубецкойдың фонологиялық теориясында «айырмашылық» ұғымының өзі «қарсы қою» немесе «оппозиция» дегенді білдіреді [5]. Ғалым оппозицияның бір мүшесін екіншісінен айыра тануда ортақ белгілерін негіз етіп алуды дұрыс санайды. Сөйтіп, оппозицияның үш түрін ұсынады: градуалды, привативті, эквиполентті. Бұл әдісті қазақ тіліндегі лексикалық антонимдерді топтастыруда А. Жұмабекова негіз етіп алады [6]. Аталған ғалымдардың еңбектерін саралай келе, оппозиция болу үшін оппозиция мүшелері қарама-қарсы болумен қатар, оларға тән ортақ белгінің болуы шарт. Бұл ортақ белгілер оппозиция мүшелерін салыстыруға негіз болады. Егер салыстыруға негіз болмаса, басқаша айтқанда, ортақ белгілері жоқ сөздерді бір-біріне қарама-қарсы қоюға болмайды.

А.Жұмабекованың антонимдерді оппозиция әдісіне сүйене отырып:

1) Градуалды (басқышты, сатылы) антонимиялық оппозициялар;

2) Привативті (қос мүшелі) антонимиялық оппозициялар;

3) Эквиполентті (тепе-тең) антонимиялық оппозициялар [6, 15]- деп жіктегендігін

білеміз. Олай болса, осы оппозиция әдісі негізінде түрік тіліндегі антонимдерді де топтастыруға бола ма? деген мәселеге тоқталып өтсек.

Антонимдердің арасында мағыналарды дәнекерлейтін тағы бір компонент (сөз) болуын градуалды (басқышты, сатылы) оппозиция деп атаған. Мысалы: үлкен < орташа > кішкентай; ескі < көнетоз > жаңа (киім)» [6, 16].

Қазақ тілінде адамның жас ерекшелігіне қатысты жас < орта жас > кәрі; күн, судың температурасына қатысты ытық< жылы> суық; тамақ, астың даярлығына қатысты піскен < дүмбілез> шикі деген градуалды оппозицияларды кездестіреміз.

Әрбір градуалды антонимдік оппозицияның мәні контексте айқындалып, семантикасы ашыла түседі. Жас ерекшелігіне қатысты: өрімдей жас < орта жасқа келу > көне құлақ градуалды оппозициялық фразеологизмдер контексте былай беріледі: Мынау отырған Төлеген Досов. Әлі аузынан ана сүтінің дәмі қайтпаған өрімдей жас жігіт (С.Бақбергенев). Аузында Алла, басында сәлде, тіпті жоғары қарамайды, көп сөйлеспейді, орта жаста, етженді адам екен (Ғ.Мұстафин). Елдің көне құлақ қариялары: «Бұл жидені Сыр бойына баяғыда Жидебай әкеліп екен екен,»- деп сөз бастайды.

Байқағанымыздай бірінші сөйлемде жас жігіт, екінші сөйлемде 40-50 жас шамасындағы діндар адам, соңғы сөйлемде ел ақсақалы, қария туралы айтылған.

Лингвистикадағы осы градуалды оппозиция құбылысы түрік тіліндегі мынадай лексикалық бірліктер мен тұрақты тіркестерде көрініс тапқан. Мысалы: genç adam – yaşlı bir adam – eski adam. Оппозицияның антонимдерде кездесетін екінші түрі - привативті (қос мүшелі) оппозиция.

«Привативті (қос мүшелі) оппозиция элементтері беретін түр сипаттың екі ұғымының көлемі бірдей және біріге отыра, осы тектілік ұғымның бүкіл көлемін тамамдайды; бұл қатарға әр түбірлі (бар-жоқ, өз - өзге) және түбірлес (жанды-жансыз, таныс-бейтаныс) лексемалар енеді» [6, 20].

Оппозицияның бұл түрінде аралық ұғым болмайды, бірақ антонимдік жұптар бірін-бірі жоққа шығару қасиетін иеленеді. Антонимдік оппозицияның бұл түріне тіліміздегі қос жұптан тұратын қарама-қарсы мағыналы сөздердің барлығын дерлік жатқыза аламыз:

Оң – теріс

Ағайын – жат

Кездейсоқ – заңдылық

Жаман – жақсы

Дос – дұшпан

Жуан – жіңішке

Малды – малсыз

Жанды – жансыз

Ал түрік тілінде

Aç-tok açık-kapalı açık-koyu açıkça-gizlice

bir-ayrı biraz – çok

büyük – küçük

cesur -korkak

Келесі қарама-қарсылықтың түрін А. Жұмабекова эквиполентті (тепе-тең) антонимдік оппозициялар деп көрсеткен. «Эквиполентті оппозиция құрамына енетін сөздер тобы:

1) іс-әрекеттің, хал-жағдайдың қарама-қарсы бағытталғандығын білдіретін лексемалар: кіру-шығу.

2) лексикалық конверсивтер: ұту-ұтылу.

3) үйлесімді (келісімді-координациялы) ұғымдарды белгілеуші сөздер: үсті-асты.

4) жыныстық, туыстық нышандары (әке-шеше); тәулік уақыты (күн-түн); әлеуметтік қатынастар (құл-мырза) т.б компоненттері қарама-қарсы қойылған, бір-бірінен мағыналық жағынан ажыратылмайтын жұптар жатады» [6, 24.].

Эквиполентті антонимдік оппозиция құбылысы түрік тіліне де тән. Түрік тілінде 1) іс-әрекеттің, хал-жағдайдың қарама-қарсы бағытталғандығын білдіретін лексемаларға: girmek – çıkmak, gülmek - ağlamak

2) туыстық нышандарды білдіретін: anne-baba, kız kardeş – erkek kardeş

3) уақыт, тәулікті білдіретін: bugün–yarın, gündüz-gece

4) әлеуметтік қатынас пен жағдайды білдіретін: zavallı-zengin

Түркі тілдері түбі бір, тамыры бір халықтар болғанымен, олар әртүрлі географиялық ортада жеке тілдер ретінде дамығандықтан, грамматикасы мен лексикасы, фонетикасында өзіндік ерекшеліктер де жоқ емес.

Қанат Әуесбай туыстас түркі тілдері емес, түп төркіні бөлек тілдердің де ұқсас сөздері бар екенін көрсетеді. «Салыстырмалы түрде алғанда, ағылшын тілінде түркі сөздері көп те емес шығар. Көп емес болуының бір себебі, британ империясының түркі әлеміне әмірі аз болуынан деп түсінемін. Алайда барының өзі түркі тілдес халықтардың ағылшын тілінің дамуына қосқан үлесі деп бағалауға негіз бола алады. Ирак Биккининның «Тюркизмы в английском языке» мәліметіне сүйенсек, ағылшын тілінің өн бойында бүгінде 400-ден астам түркизмдер бар екен. Мұның 55% этнографиялық негізі болса, 26% қоғамдық-саяси лексикаға, ал 19% табиғи жағдайларға тиесілі. Әдетте «ағылшынданған» түркі сөздері көбіне түркі және мұсылман халықтарының өмірін қаузайттын арнайы әдебиеттерде, тарихи және этнографиялық еңбектерде қолданылады.

Сол тұрғыдан алғанда бұл түркі тектес ұғымдар күнделікті қолданысындағы тұрмыстық дегеннен гөрі, этнографиялық мәні зор. Дейтұрғанмен, ара-тұра ағылшын лексиконында жиі қолданатын түркі сөздері сирек болса да кездеседі [4, 2].

Республикамызда «Туркологияға кіріспе» деген пән 1985 жылдан бастап жоғары оқу орындарында бағдарлама негізінде оқытыла бастады. Студенттерге түркі тілдерінің зерттелу тарихынан, олардың топтастырылып, жіктеліну принциптері жайынан мәлімет беру, әрбір түркі тілінің өзіндік ерекшеліктерімен таныстыру, олардың бір-бірімен алыс-жақындығын ажырата білуге үйрету. Авторлар түркі халықтарының этникалық құрамы мен құрылымы туралы мәлімет бере отырып, олардың тарихи дамуын тіл тарихымен байланыстыра анықтауды, тілдік сыбайластықтың тарихи сырын анықтай білуді, салыстыра анықтауды үйретуді мақсат еткен аталмыш пәнді негізгі пәннің бірі ретінде оқыту арқылы біраз дүниенің басын ашуға болатын секілді.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Түркі тілдері. Ұжымдық монография / «Мемлекеттік тілді дамыту» институты ТОО. – Алматы, 2014. – 456 б.
2. Ahmet Bican Ercilasun, Örnekleriyle Bugünkü Türk Alfabeleri, Kültür Bakanlığı Yayını, Ankara, 1993. 442 s.
3. Баскаков Н. А. Алтайская семья языков и её изучение / Отв. ред. Е.А.Поцелуевский; Институт языкознания АН СССР. – М.: Наука, 1981. – 136 с.
4. Әуесбай Қ. Ағылшын тіліндегі түркі сөздері. https://bnews.kz/kz/news/obshchestvo/agilshin_tilindegi_turki_sozderi
5. Трубецкой Н.С. Основы фонологий. – Москва, 1960. - 372 стр.
6. Жұмабекова А. Қазақ тілінің антонимдер сөздігі. – Алматы, 2000. -184 бет

ВЗАИМОСВЯЗЬ КАЗАХСКОГО И ТУРЕЦКОГО ЯЗЫКОВ

Тлегенова Г.А.

В статье описывается взаимосвязь между тюркоязычными народами, в частности рассматриваются общие черты казахского и турецкого языков, феномены оппозиции. Анализируются происходящие изменения в турецком языке, схожие по смыслу и значению слова, пословицы и поговорки в казахском и турецком языках. Один из тех, кто сохранил в мировой цивилизации свой облик, природную идентичность – тюркоязычные народы. Как известно, многие из них в разных жанрах воплощают свой многовековой облик и образ в богатом литературно-культурном, духовном наследии, которое они оставили нам. Большая часть этого наследия была сформирована во времена, когда тюркоязычные племена были единым народом, с не сотрясенным шаныраком.

Общее наследие тюркоязычных народов, их духовное богатство (язык и литература и др.) прослеживается, даже если рассматривать неглубоко. Конечно, чем глубже вы идете, тем больше вы можете его изучать и размышлять. Язык, литература и духовные сокровища казахского, турецкого, туркменского, азербайджанского, кыргызского, узбекского, татарского, башкирского, саха и др. народов легли в основу истории их становления и дальнейшего развития собственной цивилизации. Поэтому казахский и турецкий языки имеют свою близость, так как принадлежат к одной династии и семье.

Ключевые слова: *Тюркский язык, казахский язык, турецкий язык, нация, новый алфавит, правописание, вводное слово, пословица и поговорка, тюркология.*

THE RELATIONSHIP OF KAZAKH AND TURKISH LANGUAGES

G.A. Tlegenova

The article deals with the connection, the phenomenon of opposition of the Turkish people languages such as Kazakh and Turkish. The article also includes information on the study of the Turkish language and words, proverbs and sayings which are common for Kazakh and Turkish languages. The article describes the relationship between the Turkic-speaking peoples, in particular, the common features of the Kazakh and Turkish languages, the phenomenon of opposition are considered. The article analyzes the ongoing changes in the Turkish language, words, proverbs and sayings similar in meaning and meaning in the Kazakh and Turkish languages. One of those who have preserved their appearance and natural identity in the world civilization is the Turkic-speaking peoples. As you know, many of them in different genres embody their centuries-old appearance and image in the rich literary, cultural, spiritual heritage that they have left us. Most of this heritage was formed at a time when the Turkic-speaking tribes were a single people, not yet built, not shaken by shanyrak.

The common heritage of the Turkic-speaking peoples, their spiritual wealth (language and literature, etc.) can be traced, even if viewed shallowly. Of course, the deeper you go, the more you can study and reflect on it. The language, literature and spiritual treasures of the Kazakh, Turkish, Turkmen, Azerbaijani, Kyrgyz, Uzbek, Tatar, Bashkir, Sakha and other peoples formed the basis of the history of their formation and further development of their own civilization. Therefore, Kazakh and Turkish languages have their affinity, as they belong to the same dynasty and family.

Key words: *Turkic language, kazakh language, turkish language, nation, new alphabet, spelling, introductory word, proverb and sayings, turkology.*

ӘОЖ 056.22

<https://doi.org/10.53355/ZHU.2022.102.1.090>

ДЕНЕ ШЫНЫҚТЫРУ МЕН СПОРТТЫҢ СТУДЕНТТЕРДІҢ ПСИХОЭМОЦИОНАЛДЫ ЖАҒДАЙЫНА ӘСЕРІ

Аннабигин А.У.

Мақалада қоршаған орта факторларының психикалық денсаулық пен адамның тұлға ретінде қалыптасуына әсері, кез-келген білім адамның табиғи ерекшеліктеріне сәйкес келеді, оның болашағы мен психикалық денсаулығы байланысты. Қоршаған орта, білім адамның табиғи ерекшеліктеріне қаншалықты сәйкес келетіндігіне, оның болашағы мен психикалық денсаулығына байланысты. Осы проблемаға байланысты көптеген адамдар тұрақты жаттығулар бұлшықет тонусын ұстап тұру, қалыпты салмақты сақтау, артық калорияларды жағу үшін ғана емес, сонымен қатар бүкіл ағзаның сау жұмыс істеуі үшін қажет екенін түсінеді. Дене белсенділігінің қыздар үшін қаншалықты маңызды екенін білу олардың ұрпақты болу жүйесінің қалыпты дамуына және жұмыс істеуіне ықпал етеді.

Кілт сөздер: *психикалық денсаулық, физикалық белсенділік, стресс, дене шынықтыру.*

Қазіргі әлем күн сайын жақсарып келеді. Технологияның пайда болуы және енгізілуі бізге физикалық белсенділіктен арылтатын ең жаңа, керемет бейімделулер береді. Отырықшы, отырықшы өмір салты көптеген адамдар үшін нормаға айналды. Ғалымдар бұлшық еттердің қажетті физикалық белсенділіктің болмауына байланысты әлсірейтінін және атрофияланғанын ұзақ уақыт дәлелдеді. Бұлшық ет талшықтары мен адамның бұлшықет корсетінің әлсіздігі адам ағзасының барлық ішкі мүшелері мен жүйелерінің жұмысына теріс әсер етеді. [1]

Отбасы салауатты психиканың қалыптасуында үлкен рөл атқара алады және атқаруы керек. Баланың психикасы құрсақта жатыр. Баланың психикасының қалыптасуы болашақ ананың айналасындағы психологиялық жағдайға, оның эмоционалды жағдайына байланысты. Болашақта, бала дүниеге келгеннен кейін, ол отбасында оған қалай қарайтынына, өзін жайлы, қорғалған сезінетініне, баланың жеке ерекшеліктеріне ғана емес, сонымен бірге оның даму процесінде Өзін-өзі қаншалықты толық жүзеге асыра алатындығына, оған енгізілген генетикалық алғышарттардың қаншалықты дамитынына байланысты. Әр адамның генотипі ерекше. Қоршаған орта, білім адамның табиғи ерекшеліктеріне қаншалықты сәйкес келетіндігіне, оның болашағы мен психикалық денсаулығына байланысты. Осы проблемаға байланысты көптеген адамдар жүйелі физикалық жаттығулар тек бұлшықет тонусын сақтау, қалыпты салмақты сақтау, артық калорияларды жағу үшін ғана емес, сонымен бірге бүкіл ағзаның сау жұмыс істеуін қамтамасыз ету үшін қажет екенін түсінеді. Дене белсенділігінің қыздар үшін қаншалықты маңызды екенін білу керек, олардың репродуктивті жүйесінің қалыпты дамуы мен жұмыс істеуіне ықпал етеді. [2]

Көптеген маңызды аспект болды, және физикалық белсенділік, олардың кез-келген түрінде, адамның психологиялық және эмоционалды көрсеткіштеріне әсер етеді.

Дене белсенділігінің деңгейі үнемі және әр түрлі формада орталық жүйке жүйесіне әсер етеді. Көптеген адамдар отыру немесе жату жағдайынан гөрі серуендеу кезінде жақсы ойлайтыны белгілі, білікті спикерлер сөйлеуді ымышарамен сүйемелдейді, ал актерлер серуендеу кезінде өз рөлдерін үйретуді жөн көреді.

Жүйелі мотор белсенділігі бүкіл адам ағзасына үлкен әсер етеді, оның ақыл-ой белсенділігін ынталандырады және ойлаудың өнімділігін арттырады. Адам ағзасындағы кез-келген физикалық белсенділік кезінде үлкен өзгерістер болады. Белсенділік андрогендер, эстрогендер, эндорфиндер, инсулин, тироксин, адреналин, глюкогон сияқты гормондардың өндірілуіне әсер етеді. Дәл осы биологиялық белсенді қосылыстар адам ағзасының өмірлік белсенділігін реттейтін барлық ішкі процестерге үлкен әсер етеді. Олар эмоционалды жағдайды едәуір жақсартады.

Физикалық белсенділіктің психикалық салаға әсерін қарастырыңыз.

Психология-адамның жаны туралы ғылым. Бірақ уақыт өте келе ғылымның осы саласындағы ғалымдар жанға емес, оның көріністеріне – психикалық құбылыстарға көбірек көңіл бөле бастады. [3]

Психологияда психикалық құбылыстардың бірнеше топтары ерекшеленеді: психикалық процестер, тұлғаның психикалық қасиеттері және психикалық күйлер.

Зерттеудің өзектілігі. Психикалық процестер психикалық құбылыстардың дамуын көрсетеді. Олар әлемді қабылдаумен байланысты және олар жаңа білім мен дағдыларды игереді. Психикалық процестер, өз кезегінде, түрлерге бөлінеді: қабылдау, сезім, бейнелеу, есте сақтау, қиял, ойлау, сөйлеу, эмоциялар, сезімдер, ерік. Бұл түрлер психикалық процестерді жіктейді. Жіктеудің негізгі топтары: эмоционалды, танымдық, ерікті. Олар өз кезегінде адам психикасын құрайды.

Психикалық қасиеттер-бұл адамның жеке басын анықтайтын, оны басқа адамдардан ерекшелейтін жеке психикалық қасиеттерінің жиынтығы. Оларға темперамент, мінез, қабілеттер, қажеттіліктер мен мотивтер жатады.

Психикалық күй-бұл қабылдау мен оқытудың ерекшелігімен сипатталатын адам өмірінің режимі.

Барлық психикалық құбылыстар белгілі бір психикалық жағдайларға тікелей байланысты.

Дене тәрбиесі психологиясы-бұл физикалық белсенділік жағдайында адам психикасының даму процесін зерттейтін психология саласы. Бұл мотор белсенділігі процесінде топ ішіндегі қатынастардың ерекшеліктерін ескеру қажеттілігін тудырады.

Жүйелі жаттығулар адамның жеке қасиеттерін қалыптастыруға айтарлықтай әсер етеді, бұл оқушыға оқуда, жұмыста, Әлеуметтік және басқа да іс-шараларда артықшылық береді. Қоршаған ортаның әртүрлі факторларына психофизикалық тұрақтылықты қалыптастыру ерекше маңызды: зейіннің, қабылдаудың, есте сақтаудың тұрақтылығын және олардың шоғырлануын сақтау мүмкіндігі.

Үнемі физикалық белсенділігі бар адамдарда және оларға бейім емес адамдарда зейіннің, қабылдаудың тұрақтылық көрсеткіштерін зерттеу үшін көптеген зерттеулер жүргізілді. Зияткерлік қызмет сияқты параметрдің тұрақтылығы физикалық дайындық деңгейіне тікелей байланысты екендігі анықталды.

Зерттеудің әдістері. Психикалық және физикалық сфералардың байланысы айқын, өйткені физикалық белсенділік оқушының денесіне тұтас әсер етеді. Бұл салалардың өзара байланысының негізі физикалық және рухани дамудың бірлігінде жатыр. Мұнда әдетте: биологиялық, педагогикалық, психологиялық және әлеуметтік әсерлер, яғни денсаулық, физикалық даму, физикалық дайындық, психикалық өзін-өзі реттеудің ерекшеліктері, әлеуметтік мәртебе, мінез-құлық стилі.

Адамға физикалық белсенділік пен эмоционалды стресстің әсері туралы көптеген пікірлер бар. Ең алдымен, олардың оң рөлі қиындықтарға дайындықтан тұрады. Мұны растау үшін жүйелі түрде жаттығатын адамдар мүлдем жаттығпайтындарға қарағанда жоғары әлеуметтік бейімделу мен стресске төзімділікке ие екендігі туралы ақпарат беріледі. Екінші жағынан, кейбір адамдар оларды жағымсыз деп санай отырып, жүйелі, жүйелі физикалық күш салудан саналы түрде аулақ болатындығы туралы мәліметтер келтірілген. [4]

Көптеген отандық, сондай-ақ шетелдік зерттеулер физикалық белсенділіктің адамның психикалық қасиеттерімен байланысын зерттеуге арналған.

Жүйелі және тұрақты физикалық күш салумен дене энергия резервтерін сарқып, жұмыс қабілетінің төмендеуіне әкеледі. Адам демалған кезде оның жұмсалған биохимиялық және физиологиялық ресурстары қалпына келеді, еңбекке қабілеттілік бастапқы деңгейге келеді.

Егер басқа физикалық белсенділік болмаса, онда еңбекке қабілеттілік бастапқы деңгейге оралады, ал ұзақ үзіліс кезінде ол бастапқы деңгейден төмен түседі. Дененің бұзылу құбылысы байқалады.

Көптеген зерттеулер бірнеше күн демалу немесе дене жүктемелерінің азаюы бұлшықет белсенділігінің деңгейін төмендетіп қана қоймай, сонымен қатар бұл деңгейді арттыра алатындығын дәлелдейді.

Айта кету керек, физикалық қасиеттерді дамыту және моториканы қалыптастыру оқытудың уақытша және мазмұнды компоненттеріне байланысты. Дене шынықтыру бағдарламасының міндеттерін дұрыс шешу дене шынықтыру мен спорттың әр сабағында аталған барлық компоненттерді бірлесіп пайдалану арқылы қамтамасыз етіледі.

Зерттеудің нәтижесі. Шынында да, жеке факторлардың күрделілігі мен әртүрлілігі оқу бағдарламасын жасау кезінде әрдайым ескерілмейді. Негізгі бағдарлама студенттердің белгілі бір тобына ғана бейімделеді. [5]

Белгілі бір топты оқыту процесінде кез-келген негізгі ерекшеліктерді анықтауға болады, оларды ескеру мақсатқа тезірек жетуге мүмкіндік береді.

Қозғалтқыш қасиеттері генетикалық деңгейде қалыптасатын жүйке жүйесінің типологиялық ерекшеліктерімен (күш – әлсіздік, ұтқырлық – инерттілік, тепе – теңдік-жүйке процесстерінің теңгерімсіздігі) бөлінбейді.

Дене тәрбиесінде адам өзінің физикалық және психикалық қасиеттерін дамытады.

Спортпен және дене шынықтырумен шұғылдану кезінде қолайлы психологиялық жағдайларды оңтайландыру үшін психологиялық дайындықтың көптеген әдістері мен құралдары қолданылады.

Психорегуляция құралдарын кешенді қолдану жеке әдіспен салыстырғанда тиімдірек және тиімді. Дегенмен, психикалық реттеудің ең тиімді құралы жоқ, өйткені кез-келген адамға қолайлы әмбебап құрал жоқ.

Дене шынықтыру мен спортта қолданылатын психологиялық дайындықтың көптеген әдістері мен құралдарын мотор белсенділігінің психологиялық жағдайларын оңтайландыру үшін қолдануға болады.

Сонымен, физикалық белсенділік психикалық жағдайға тікелей әсер етеді. Дене шынықтыру және спорт жеке қасиеттердің оң дамуына, оның үйлесімді дамуына ықпал етеді және жаман әдеттердің пайда болуына кедергі болады. Физикалық белсенділіктің арқасында адам ойлауды, моториканы, ерік-жігерді және психикалық жағдайларды бақылау қабілетін дамытады.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Ильин Е. П., Спорт психологиясы – 2006.
2. Кузнецова Е.В., Петровская В. Г., Рязанцева С. А. Стресс және эмоционалды күйзеліс психологиясы: психология факультетінің студенттеріне арналған оқу құралы. Куйбышев, 201
3. Никифоров Г. С. Денсаулық психологиясы: оқу. жоғары оқу орындарына арналған оқу құралы. СПб. Петр, 2006.
4. Раутман Э. Стресті қалай жеңуге болады. М.: "ТП" ЖШС, 1998.
5. Кулагина И.Ю. Жас психологиясы. – М., 1996

ВЛИЯНИЕ ФИЗИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ И СПОРТА НА ПСИХОЭМОЦИОНАЛЬНОЕ СОСТОЯНИЕ СТУДЕНТОВ

Аннабигин А.У.

В статье рассмотрены вопросы влияния факторов окружающей среды на формирования психического здоровья и человека как личности, любые знания соответствуют природным особенностям человека, зависит его будущее и психическое здоровье. От того, насколько окружающая среда, знания соответствуют природным особенностям человека, зависит его будущее и психическое здоровье. Из-за этой проблемы многие понимают, что регулярные физические упражнения необходимы не только для поддержания мышечного тонуса, поддержания нормального веса, сжигания лишних калорий, но и для поддержания здорового функционирования всего организма. Важно знать, насколько важна физическая активность для девушек, способствует нормальному развитию и функционированию их репродуктивной системы.

Ключевые слова: *Психическое здоровье, физическая активность, стресс, физическая культура.*

THE INFLUENCE OF PHYSICAL CULTURE AND SPORTS ON THE PSYCHO-EMOTIONAL STATE OF STUDENTS

A.U. Annabigin

The article discusses the influence of environmental factors on the formation of mental health and a person as a person, any knowledge corresponds to the natural characteristics of a person, his future and mental health depend. The extent to which the environment and knowledge correspond to the natural characteristics of a person depends on his future and mental health. Because of this problem, many people understand that regular exercise is necessary not only to maintain muscle tone, maintain normal weight, burn extra calories, but also to maintain the healthy functioning of the entire body. It is important to know how important physical activity is for girls, contributes to the normal development and functioning of their reproductive system.

Key words: *Mental health, physical activity, stress, physical culture.*

ШЕТЕЛ ТІЛІН ОҚЫТУ ПРОЦЕСІНДЕ ЛИНГВОМӘДЕНИ ҚҰЗІРЕТТІ ҚАЛЫПТАСТЫРУ МОДЕЛІНІҢ НЕГІЗГІ ПРИНЦИПТЕРІ

Уалиева С.А.

Мақалада шетел тілін оқыту негізінде лингвомәдени құзіретті қалыптастырудың моделінің негізгі принциптері қарастырылады. Болашақ шетел тілі мұғалімінің лингвомәдени құзіретін дамыту мәселесіне назар аудару үшін лингвомәдени құзіретті қалыптастырудың құралы ретінде шетелдік мәдениетті меңгеру моделін құруымыз керек. Лингвомәдени құзірет қазіргі кезеңдегі шетел тілдерін оқытудың басты мақсатын қалыптастыруын құрайтын мәдениетаралық қарым- қатынасты құрайтын құзіреттің бірі болып табылады.

Модель – объектіні көрсететін, оны ауыстыра алатын, ойша ұйымдастырылған немесе материалдық іске асырылған жүйесі ретінде түсіндіріледі және ол объект туралы жаңа ақпарат бере алады.

Бұл модел білімгерлерге лингвомәдени құзіретін қалыптастырудың мәнін, мағынасын, мақсатын ашуға мүмкіндік береді және лингвомәдени құзіретті адамдар арасындағы қарым-қатынастарда, әр түрлі әлеуметтік топтардың өкілдері, әрекет түрлі жағдайларда туындайтын қарым-қатынас, түрлі мәдениеттер тарапының өкілдері, мемлекеттер сондай-ақ әртүрлі дүниетанымдық, мәдени, ғылыми көзқарастар салыстыру кезіндегі бағытталған әрекет тәсілі ретінде көрсетіледі.

Кілт сөздер: *Модель; лингвистика; лингвомәдени; когнитивтік; концептуалды; әлеуметтік; полимәдени құзірет; әлемдік құндылықтар.*

Тіл – бұл қоғамдық құбылыс. Ол кез-келген барлық қоғамдық құбылыс сияқты дамуға тән құбылыс. Яғни кез-келген қоғамдық құбылыс белгілі бір заңдылықтар бойынша дамиды. Тіл ерекше қоғамдық құбылыс ретінде тек тілге тән белгілі бір заңдылықтар бойынша дамиды және ол тіл дамуының ішкі заңдылықтары деп аталады. Тілдің қазіргі жағдайын, грамматикалық формасын, фонетикалық құрылымын, сөздік құрылымының құрылуын түсіну үшін, қазіргі тілдің әрбір құбылысын ұзақ немесе аз уақыт аралығында орын алатын белгілі бір өзгерістер мен өзгерулер тобының жиынтығы немесе белгілі ұзақ тарихи даму нәтижесі ретінде қарастыру керек.

Қазіргі тілдік құбылыстың тарихи тәсілі ғана оларды дұрыс түсінуді және қолдануды қамтамасыз етеді. Тілдің даму заңдылығын, тілдің тарихы позицияларын түсіндіре білу, тілге деген диалектикалық көзқарасын дамыту, қазіргі шет тілінің нормаларын ғылыми тұрғыда ұғыну, сол тілді тасушы халықтың тарихын, мәдениетін түсіну, қазіргі кездегі ең негізгі бағыт. Сол себепті «шетел тілі» білімгерлердің дайындық жүйесінде өте үлкен орын алатын, теориялық дайындығының негізін құрайтын бірден-бір үлкен методологиялық мағынасы бар пән болып табылады.

Қазақстанда қазіргі уақытта көптілдік және полимәдени құзіретке ие тұлға, полимәдени білім беру өзекті мәселе болып табылады, басқа сөзбен айтқанда, кем дегенде туған тілінің басқа өзге екі немесе үш тілдің мәдениетінің негізінде құралған лингвомәдениеттану құзіреті. Бұл құзіреттің мультимәдениетті және көпәспектiлi сипаты бар.

Шетел тілінің мәдениетін меңгеру үдерісінде болашақ шетел тілі мұғалімінің лингвомәдени құзіретін дамыту мәселесіне назар аудару үшін, ең алдымен бұл үдерістің мақсатын, міндеттерін, болашақ шетел тілі мұғалімінің лингвомәдени құзіретін жетілдіру сатыларын, педагогикалық шарттарын және құралдарын анықтап алуымыз қажет. Бұл аталған нәтижелерге жету үшін лингвомәдени құзіретті қалыптастырудың құралы ретінде шетелдік мәдениетті меңгеру моделін құрамыз.

Модель – объектіні көрсететін, оны ауыстыра алатын, ойша ұйымдастырылған немесе материалдық іске асырылған жүйесі ретінде түсіндіріледі және ол объект туралы

жаңа ақпарат береді [1,84]. Болашақ мамандарда лингвомәдени күзиретті қалыптастыру моделі берілген процестің ғылыми негізделген сипаттамасын қамтамасыз етуі тиіс. Берілген моделді жобалаудың концептуалды негізі келесі ережелер болып табылады.

Модел байланыстары сан алуан, шартты түрде 3 топқа бөлуге болады. *Біріншіден*, модел лингвистика мәліметтеріне сүйенеді. Лингвистиканың шет тілдері сабақтарында оқылатын пән де болып саналатын тілді өзінің зерттеу объектісі етіп қарастыратыны белгілі. Модел негізгі лингвистикалық ұғымдармен заңдылықтарды пайдаланды, себебі олар оқыту ерекшелігін айқындап отыр. Тек соңғы жылдары лингвистер шет тілін оқытудың әдіснамалық негіздерін адамның сөйлеу қабілетіне дайындығы тұрғысынан тілдік тұлға ретінде қайта қарауды қажет етті.

Екіншіден, модел психологиямен тығыз байланыс бар. Психологияда объект ретінде адам психикасының табиғи, әлеуметтік, нақты тарихи жағдайда психикалық функциясының қызметі мен дамуы ерекшеліктерінің алынатыны белгілі. Бұл заңдылықтарды білу шет тілін оқытумен айналысатын маман адамға білімді, дағды мен шеберлікті меңгерту үрдісін тиімді де нәтижелі құруына көмектеседі.

Осыған байланысты модел үшін мақсатты педагогикалық ықпалдың әсерімен білімгерлерде психикалық қасиеттер мен үрдістер функциясының заңдылықтары мен механизмдерін зерттейтін педагогикалық психология мәліметтерінің мәні ерекше. Соңғы уақытта әдістемеде психология мен лингвистиканың тоғысында туған және сөз тудыру (ойды айту) мен сөзді тану (сөзді түсіну) механизмдерін зерттейтін ғылымның жаңа саласы – психолингвистиканың маңызы артып келеді. Бұл әдістемеге шет тілдік сөйлеу қызметінің әр түрлерін оқыту модельдерін жасауға көмектеседі.

Үшіншіден, модел ішінара және жалпы қатынаста лингвомәдени теориясының ортақ қағидаларына негізделеді, себебі лингвомәдени теориясы жалпы оқыту мен тәрбиелеудің заңдылықтарын, ұстанымдары мен ережелерін қалыптастырады, ал модел нақты пәнге, біздің жағдайымызда „Шетел тілі“ пәніне қатысты осы қағидаларды нақтылайды[2,102].

Осылайша, оқудың мақсаты ретінде шетел тілі мәдениетін оқудағы лингвомәдени күзиреті ұсынылады.

Модел енгізудің мақсаттылығы төмендегілермен негізделген:

- *мазмұндық тұрғыда*: стратегиялық білімдік-тәрбиелік міндеттер алдыңғы қатарлы білім беру салалары мен пәндерді пайдалана отырып қана емес және олардың өзара тығыз байланысы арқылы да шешіледі;

- *пәндік тұрғыда*: адамдардың ортақ мәдени құндылығы мен тарихын неғұрлым толықшоғырландырса, оны біріктіретін барлық гуманитарлық тәртіптің интеграцияланған элементі ретінде оны білімгерлерге жүйелі түрде беру; бұның барлығы әлем бейнесі туралы тұтас түсінікті қалыптастыру, әлемдік құндылықтарда өңірлік және ұлттық мәдениеттің ұлттық орны мен рөлін ұғыну және анықтауға мүмкіндік береді.

- *тәрбиелік тұрғыда*: білімгерлерге қазіргі әлемнің проблемаларды шешу үшін дүниежүзілік және ұлттық мәдениетті түсінуде жалпы адамзаттық рухани-адамгершілік құндылықтарға қосылуының нақты мүмкіндігі құрылады; ұлттық сана-сезімді, азаматтық, гуманизм, толеранттылық, өзіндік және әлемдік мәдениет сыйластық қатынастарын қалыптастыруға ықпал етеді.

- *дамытушылық тұрғыда*: интербелсенді оқыту негізінде даралану және саралаудың жүйелік-іс-әрекеттік тәсіл принциптері, күзирет, күзиреттілік, дағды сияқты қажетті іскерліктерді қалыптастыратын принциптері, білімгерлердің оқытылатын пәндерге, оған жан-жақты және қарқынды, біріккен тұтастай қоғамға құрметпен қарау принциптері жүзеге асырылады.

Бұл зерттеуде лингвомәдени күзиретті моделдің дидактикалық процесінде қалыптастыру күрделі, әрі көп сатылы қызмет ретінде қарастырылады. Ол бірінен кейін бірі орындалатын кезеңдерден, нақты бағдарлайтын және түпкілікті нәтижені болжамдайтын идеялардан, яғни мәдениетаралық коммуникация актілерінде, коммуникативтік алаңында лингвомәдени біліктілігінің іс-жүзінде жұмыс істеуі немесе қызметте әзірлеуді

ұйымдастыратын іс-әрекет ретінде жасайды. Бұл модель зерттеу және оқыту объектісі ретінде қаралады да, құрылымдық-функционалдық білім беруді білдіреді [3,56].

Лингвомәдени құзірет қазіргі кезеңдегі шетел тілдерін оқытудың басты мақсатын қалыптастыруын құрайтын мәдениетаралық қарым- қатынасты құрайтын құзіреттің бірі болып табылады. Зерттеушілер бұл проблеманы шетел тілін оқудың түпкілікті деңгейіне қол жеткізу көбінесе лингвомәдени құзіретті қалыптастыру деңгейімен анықталады деп түсіндіреді. Лингвомәдени құзірет моделін жасау үшін алдымен оның заттық-мазмұндық формасын және іс-жүргізу толықтығын анықтау қажет.

Лингвомәдени құзірет модельдеу нысаны ретінде мазмұндық толықтығы проблемасын қарастыра келе көптеген ғалымдар құзірет аспектісінің мазмұны ретінде «білім», «білік», «дағды» терминдерін қарастырады. Сонымен бірге лингвомәдени құзіретінің мазмұны когнитивті-ұғымдық және коммуникативті-қызметтік компоненттерді қосатын бикомпоненттік құрылымды білдіреді. Осы құрылымдық-функционалдық компоненттердің жиынтығы субъектіге мәдениетаралық деңгейде өзара қарым-қатынаста болуға мүмкіндік беретін құзірет деңгейінің қалыптасуын, соңғы нәтижесіне жетуге бағытталған, заттық-мазмұндық және іс-жүргізу моделінің аспектілерін қамтамасыз етеді.

Лингвомәдени құзірет ұсынылған моделінде әлемнің инофонды көрінісінің құралуын қамтамасыз ететін, заттық мазмұнын білім құрайды. Когнитивті білім құрылымында түсіп тұрған ақпараттың белгілі бір білім блогына шоғырлануы және тұжырымдамалық ұйымдасуы және оның менталды процестер жиынтығынан өтуі тиіс.

Лингвомәдени құзіреттің қалыптасуы, қазіргі кезеңде шетел тілдерін оқытудың негізгі мақсатын құрайтын, мәдениаралық байланыс құзіреттілігінің негізгі бөліктерінің бірі болып табылады. Бұл мәселені зерттеушілер С.С.Құнанбаева, Д.Н.Кулибаевалар шетел тілдерін оқытудың негізгі деңгейіне қол жеткізу лингвомәдени құзіреттің қалыптасу деңгейімен анықталатынын айтады[4, 91].

Модель мазмұны жүйелік, мәдениеттанушылық, тұлғалық-бағдарлы және құзыреттілік тәсілдері арқылы білімгерлердің лингвомәдениеттану құзыреттілігін қалыптастыруға негізделген, және сол негіздемеге мақсаттары, принциптері, дидактикалық қамтамасыз етулер және білімгерлерге лингвомәдени құзіреттілігін сатысын қалыптастыру және олардың кәсіби дайындық компоненті енгізіледі.

Лингвомәдени құзіреттің ішкі жүйесін қарастыра келе, оған қосылған компоненттерді ескере отырып, жүйелілік тәсіліне сүйенгенді жөн санадық.

Жүйелік әдісінің мәні лингвомәдени құзіретін қалыптастыру процесінде, белгілі бір құрылымға ұйымдастырылған, өзара байланысты элементтерді (компоненттер) қамтитын, біртұтас жүйе ретінде қарастырудан тұрады. Жүйе элементтері мен берілген жүйенің сыртқы байланысы арасындағы ішкі байланыс басқа жүйелермен объективті, олар объектілерге және олардың элементтеріне тән және алуан түрлі[5, 147].

Болашақ мамандардың лингвомәдени құзіретін қалыптастыру процесі жүйелілік тәсілде қамтамасыз етіледі, мәдениет диалогы ретінде білімгерлер бастапқыда белсенді болады және берілген процесстің субъектісі ретінде ашылады. Демек, бұл проблеманы шешуде болашақ мамандардың лингвомәдени құзіретін қалыптастыруда оның субъектісі ретінде көрсетілетін мәдениетті тану процесі ұсынылады.

Жоғарғы білім беру жүйесінде мамандарға лингвомәдени құзіретін қалыптастыру жемісті болады, өйткені жоғары оқу орнында болашақ кәсіби тұлғаның мәдениетін қалыптастыру негізі қалыптасқан. Білімгерлердің лингвомәдени лингвистикалық құзіреті нақты жағдайларда оның таратушымен қарым-қатынасы, мәдениеттің материалдық және рухани құндылықтарымен өзара әрекеттестігі кезінде қалыптасады.

Тұлғалық бағдар ұғымы педагогикалық санат ретінде көрсетіледі және мұндай тәсіл оқу-тәрбие процесін жобалау және іске асыру мәні болып табылады және білімгерлердің тұлғалық және кәсіби дамуы кезінде оның мақсат және өлшемі нәтижелілігін көрсетеді.

Тұлғалық бағдар білім беру процесі барлық параметрлері қозғайды, ал оның жүйелілік тәсілінің принциптері оны практикаға енгізу бойынша жүзеге асырылады [6,251].

В. И. Байденко құзыреттілік тәсілін "білім беру нәтижелерін модельдеу және жобалау әдісі ретінде" анықтайды [7,63].

Құзыреттілік тәсілі білім беруде білімгелердің лингвистикалық мәдениетте білімін қайтадан жаңғыртуға, өзінің болашақ кәсіби қызметінде білімді қолдану және ұйымдастыруға көмектеседі.

Отандық педагогикалық ғылымда, құзіреттілік дәстүрлі тәсілге қарсы қойылмай, оның гуманистік бағыттағы құрамдас бөлігі едәуір кеңейтіліп, құндылықтық-мағыналық, мазмұнды, тұлғалық білім беру құрайтын, артықшылығына бағдарланған. Өйткені құзыреттілік тәсілі жеке тұлғаның жан-жақты дайындау мен тәрбиелеу идеясымен ғана байланысты емес, ол кәсіби маманы ретінде жеке тұлғаменде, ұжым мен қоғам мүшесіменде тікелей байланысты. Берілген құзыреттілік тәсіл – бұл оқу-тәрбие процесін анықтайтын, болашақ мамандарда лингвомәдени құзіретін қалыптастыруға бағдарланған [8,47].

Қарастырылған тәсілдерден басқа лингвомәдени құзіретін қалыптастыру процесі кезінде мынадай жалпы педагогикалық және өзіне тән принциптер қолданылды. Біз ұсынатын моделімізде білім беру парадигмасына сай (С.С.Құнанбаева бойынша) шеттілдік білім беру жүйесіндегі келесі принциптерді басшылыққа аламыз. Олар *когнитивтік, қатысымдық, концептуалды, әлеуметтік, лингвомәдени*.

Қатысымдық принципі. Шетел тілінде ақпарат алмасу, сөйлеу түрлерін орынды қолдану, ойын жеткізу т.с.с. әрекеттерді тұлға бойында қалыптастыруды бейнелейді. Өзге әдіснамалық ұстанымдар қатысымдық ұстаным негізінде жүзеге асырылады.

Когнитивтік принципі. Аталмыш ұстанымның маңыздылығы-тұлға шетел тілін меңгеруде екінші тілдік санаға ауысуы керек. Бұл үрдіс барысында тілді және оның рөлін түсіну, басқа мәдениетті саналы әрі толерантты қабылдау, категоризация құбылысының интерпретациясын түсіну, адам санасындағы білімнің құрылымы мен есте сақтау үрдісін ұйымдастыруға мүмкіндік беретін жаңа когнитивтік сана қалыптастырылуы керек.

Концептуалды принципі. Бұл ұстаным-шетел тілін үйренуде екінші тілдік сана мен «өзге әлем бейнесін» концептуалды түрде қабылдау, сырттан қабылданған мәліметтерді өңдеудегі теңестіру, осы тұрғыдан оларды есте сақтау, қабылданған ақпараттарды концептуалды тұрғыдан ұйымдастыру сынды әрекеттерді қамтамасыз етуші ұстаным.

Әлеуметтік принципі. Тұлғаның қалыптасуы, білімі мен әлеуметтенуі туған тілі мен мәдениеті негізінде қалыптасады. Бұлар тұлғаның қарым-қатынасын, стереотиптерін, концепттерін қамтиды. Жалпы тұлғаның екінші мәдениетке әлеуметтену үрдісін қалыптастырады.

Лингвомәдени принципі. Тіл үйренуші санасында ұлттық мәдениет, менталитет негізінде алғашқы «әлемнің концептуалдық бейнесі» қалыптасады. Лингвомәдени ұстаным тұлғада шетел тілін үйрену барысында өзге елдің мәдениеті мен тілі негізінде лингвомәдени тұрғыда концептуалды «әлемнің екінші тілдік бейнесі» мен «екінші тілдік санасын» қалыптастыруды қамтамасыз етеді [9,47].

Бұл модел білімгерлердің оқытылып жатқан елдің ұлттық мәдениеті туралы тақырыптар негізінде білім алуына, білімдерін жүйелеуге, тереңдетуге және коммуникативті-танымдық қабілеттерін жетілдіруге бағытталған.

Лингвомәдени аспектісінің негізінде қарым қатынасқа түсуге арналған модел құрастыру, *білімгерлердің танымдық* (оқытылатын елдің ұлттық-мәдени құндылықтар туралы, халықтар мәдениеті білімдерін меңгеру туралы, тілі оқытылатын елдің/елдердің мәдениеті), *құндылық-бағдар беру* (ұлттық мұра маңыздылығын түсіну, тану, мәдени төзімділікке тәрбиелеу), *практикалық* (студенттерді зерттеу қызметіне қосу, тиісті дағдылар және білікті дамыту) қатысуын қамтамасыз етеді [10,59].

Модел жасау барысында тәжірибелік, теориялық, танымдық маңыздылыққа ие материалдар таңдалып алынды. Модел жиынтығы іс-тәжірибелік сабақтардың тақырыптары бойынша жасалынды:

1. Die Rolle der zweite Fremdsprachen im Leben der Menschen
2. Mein Traumland
3. Sitten und Bräuche in Deutschland
4. Kulturelles Leben
5. Die ältesten Universitäten in Deutschland [11, 159].

Жалпы мәдениетаралық қарым-қатынасқа дайындауда, лингвомәдени құзіреттілігін қалыптастыруда ең тиімді әдістер ұсынылады, яғни (Case study, Diskussion және т.б.) қолдануды тиімді деп таптық.

Бірінші қолданатын әдісіміз «Case study» әдісі. Бұл әдіс неміс тілінде «Fallstudie», ал ағылшын тілінде «Case study» деп аталады.

1-ші кейстік жағдаят.

Екінші шетел тілі ретінде оқытудағы лингвомәдени құзіретті кейс технологиясы арқылы қалыптастыру кезеңдері:

Etappe	Schrittweise Durchführung
Vorbereitung	Студенттердің шеттілдік мәдениетаралық қарым-қатынас құрылымын зерделеуі, педагогикалық шарттарды, критерийлерді және бағалау көрсеткіштерін анықтау, кейс жасауға қажетті материалды таңдау және оның мазмұнын зерделеу.
Technologie (auswählen, gründen, nutzen)	Кейс түрін және мазмұнын таңдау, студенттердің лингвомәдени құзірет құрылымына жасалған кейісті негіздеу, кейісті пайдалану, студенттердің кейспен белсенді жұмыс істеуі.
Kriterien für die Bewertung	Лингвомәдени құзіретін қалыптастыру деңгейін бақылау құралдары арқылы мониторинг жасау, жеке табыстары мен кемшіліктерге көңіл бөлу, оқыту үдерісінде қажетті түзетулерді ендіру
Korrigierende Stadium	Кейс технологиясын пайдалануды жетілдіруге бағытталған оқытудағы студенттердің нәтижелерін талдау, сонымен қатар, студенттің іс- әрекетін, педагогикалық шеберлігін жетілдіру деңгейін талдау.

2-ші кейстік жағдаят

Фильм көру арқылы дискуссия технологиясының шетел тілі сабағында қолданудың ерекшеліктерін байқауға болады[12,87].

Thema: Heidelberg, Stadt der deutschen Romantik -gestern und heute (Film mit Script)

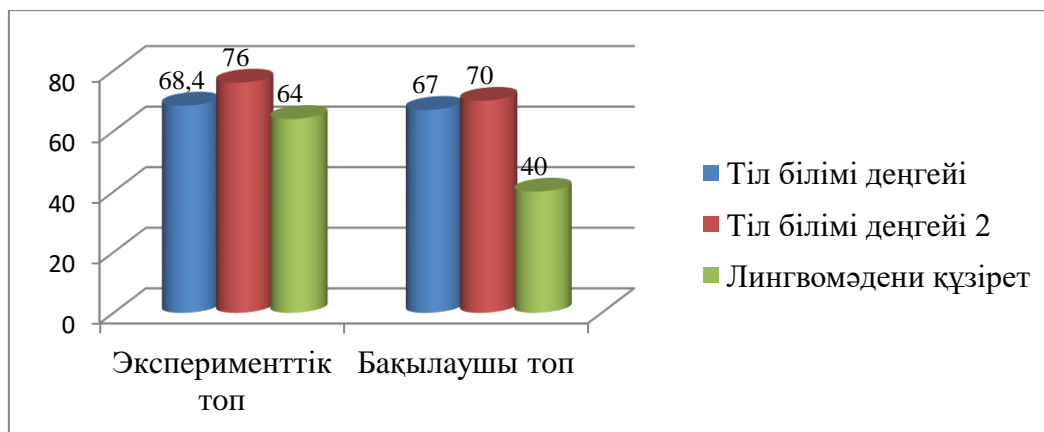
Aufgabe: Während dem Film müssen Sie Notizen machen und dann diskutieren Sie die Fragen mit Ihrem Partner. Zum Beispiel:

- Was möchte ich lernen:
- Das war besonders interessant:
- Ich habe ausgesucht, weil [13,122].

1. Тапсырмаларды орындау барысында студенттер бір-бірімен өзара әрекеттестік жұмысқа тартылады (өзара-әрекеттестік).

2. Студенттер фильмді көру негізінде ақпаратты дискуссиялау және критериялау мақсатында мәдениетаралық қатысымға тартылады; шетел тілі қатынас құралы бола алады (коммуникативтік).

3. Фильмді көре отырып лингвомәдени құзіретті қалыптастыруға және лингвомәдени, лингвоөлкетану аспектілерді тануда қажетті жаңа ақпараттар алады (ақпараттық, шығармашылық, мәдениетаралық).

Сурет 1. Білімгерлердің тіл білімі және лингвомәдени, лингвоөлкетану деңгейі
[Автормен құрастырылған кесте]

Жоғарыда берілген диаграмманың нәтижесінен, білімгерлерді шетел тіліне оқытуға баулуда, сөз әрекеттерінің түрлерін тиісті жағдаяттарда нәтижелі қолдану қабілетін, сондай-ақ ақпарат беру, қабылдау және өзара қарым-қатынас дағдыларын дамытуда және лингвомәдени аспектілерді тануда интербелсенді (Case study, Diskussion) оқыту технологиясын қолдану үлгісінің тиімділігін анықтадық. Тәжірибелік-эксперимент жасаудың нәтижесі шетел тілі сабағында интербелсенді оқыту технологиясын қолдану негізінде, лингвомәдени аспектіні дамыған субъектіні жетілдіруде тиімді екендігін көрсетті. Біздің тәжірибеміздің барысында интербелсенді оқыту технологиясы негізінде білімгерлердің сабаққа деген қызығушылығын және шығармашылық іскерліктерін дамыта отырып, лингвомәдени құзіретін қалыптастыруды және лингвомәдени, лингвоөлкетану аспектілерін тануды көздедік.

Шетел тілі тарихы мен мәдениетін түрлі даму кезеңдерін бақылай отырып, білімгерлер қазіргі шетел тілі алдыңғы дәуірлердің тілдік құбылыстарының ұзақ және біртіндеп даму нәтижесі және тіл бірқатар дәуірлердің өнімі, оның жекелеген элементтері тұрақты түрде дамып, нақты материалға айналатындығына көз жеткізеді. Бұл ретте, қазіргі заманғы тіл тұрғысындағы тарихи-мәдени көптеген құбылыстар өте маңызды болып табылады. Демек, шетел тілінің мәдениетін білу, қазіргі заманғы тілдік құрылымдардың кілті болып табылады.

Барлық аталған тұжырымдамалық ережелер шетел тілін оқытын болашақ маманның лингвомәдени құзіретін қалыптастыру процесі моделінің негізі болып табылады.

Сонымен, модельдің мақсаты – болашақ шетел тілі мәдениетін оқып жатқан мамандарға лингвомәдени құзіретін құрылуын үйрету және шетел тілін оқу аясында мәдениетаралық қарым-қатынасқа дайындауда лингвомәдени құзіреттің негізгі құндылықтарын қалыптастыру. Берілген процес білімгердің өзі қажетті білім мен білікке, кәсіби қасиеттерге ие үлгі болған жағдайда ғана нәтижелі болады. Осындай жағдайда лингвомәдени құзірет процесі өзімен – өзі жүреді.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Леонтович О. Теория межкультурной коммуникации в России: состояние и перспективы // Теория коммуникации и прикладная коммуникация. Вып -2002. -№1. –84б.
2. Белова И.В., Хрипунова И.Г. Иностранный язык как средство развития коммуникативной компетентности // Школа-ВУЗ: Компетентностный подход и преподавание иностранных языков : материалы Всероссийской научно-практической конференции. – Новосибирск : Изд-во НИПК и ПРО. - 2009. - Вып. 2. 19 – 102б.
3. Нарымбетова Ж.С. Формирование лингвокультурологической компетенций будущего учителя иностранных языков в контексте его подготовки и межкультурной коммуникаций. КазГУМОиМЯ имени Абылайхана. Алматы, 2009. – 56 б.

4. Кулибаева Н.Д. Инновационная модель формирования международно-стандартных уровней владения иностранным языком в условиях школ международного типа. – Алматы, 2002. – 91б.
5. Шаклеин, В. М. Лингвокультурная ситуация в современной России: монография / В. М. Шаклеин. – М.: Флинта Наука, 2010. – 147 б.
6. Цвик И. Формирование межкультурной компетенции студентов-филологов, дисс. ... док. пед. наук. – Кишинэу, 2014. – 251 б.
7. Байденко В.И. Компетентностный подход и его роль в современном высшем образовании//Методическое пособие, Москва 2006. – 63б.
8. Үндібаева М.Қ. Мәдениетаралық қатысым күзiреттiлiгiнiң құрамдас бөлiгi, когнитивтiк лингвомәдени кешенiнiң пәндiк мазмұнының интернет ресурстары негiзiнде құрастыру әдiстемесi//Абылай хан атындағы қазақ халықаралық қатынастар және әлем тiлдерi университетi, Алматы, 2016. –47б.
9. Кунанбаева С.С. «Компетентностное моделирование профессионального иноязычного образования», – Алматы, 2014 – 196 б.
10. Шапран, Ю. П. Особенности моделирования профессиональной подготовки учительских кадров с позиций компетентностного подхода // Педагогика высшей школы. Научный журнал. № 1 (01) / 2015. 56–59б.
11. Пинюта, И. В. Умения межкультурного общения учителя иностранного языка // Darnioji daugiakalbystė. Sustainable Multilingualism. 2015, № 6. – 159б.
12. Руденко, Н. С. Дискуссия о структуре межкультурной коммуникативной компетенции в зарубежных исследованиях // Педагогическое образование в России. 2015. № 10. 83–87б.
13. Борисова И.Ф., И.Л.Саввина Модель формирования межкультурной компетенции вторичной языковой личности студентов неязыковых специальностей//Мир науки, культуры, образования. №1(74)2019. -122б.
14. Habersack Charlotte, Pude Angela, Specht Franz. Menschen A2.2. Deutsch als Fremdsprache. Kursbuch. Hueber Verlag, 2020.
15. Pude, Breitsameter, Glas-Peters: Menschen A2/2, Arbeitsbuch mit Audio. Hueber Verlag, 2013.
16. Hilpert, Pude, Niebisch: Schritte international Neu 4 Kursbuch und Arbeitbuch + CD zum AB, Hueber Verlag, 2017.

ОСНОВНЫЕ ПРИНЦИПЫ МОДЕЛИ ФОРМИРОВАНИЯ ЯЗЫКОВЫХ И КУЛЬТУРНЫХ КОМПЕТЕНЦИЙ НА ОСНОВЕ ИЗУЧЕНИЯ ИНОСТРАННОГО ЯЗЫКА

Уалиева С.А.

В статье рассматриваются основные принципы модели формирования языковых и культурных компетенций на основе изучения иностранного языка. Чтобы привлечь внимание к развитию лингвокультурной компетенции будущего учителя иностранного языка, необходимо построить модель освоения иностранной культуры как средства формирования языковых и культурных компетенций. Лингвистические и культурные компетенции являются одной из компетенций, составляющих межкультурное общение, формируя основную цель обучения иностранным языкам на современном этапе.

Модель интерпретируется как система, которая отражает объект, может заменить его, мысленно организована или материально реализована и может предоставить новую информацию об объекте. Данная модель позволяет учащимся раскрыть сущность, значение, цель формирования языковой и культурной компетенции и отражается как направленный способ действий в отношениях между лингвокультурологически компетентными людьми, представителями разных социальных групп, взаимоотношениях, в которых действия возникают в разных ситуациях, представителей разных культур, а также при сравнении разных мировоззрений, культурных и научных взглядов.

Ключевые слова: модель; лингвистика; лингвокультурный; познавательный; концептуальный; социальное; мультикультурная компетенция; мировые ценности.

BASIC PRINCIPLES OF THE MODEL FOR THE FORMATION OF LINGUISTIC AND CULTURAL COMPETENCIES BASED ON THE STUDY OF A FOREIGN LANGUAGE

S. Ualijeva

The article discusses the basic principles of the model of forming of linguistic and cultural competences based on the study of a foreign language. In order to draw attention to the development of linguocultural competence of the future foreign language teacher, we need to build a model of mastering foreign culture as a means of forming linguistic and cultural competences. Linguistic and cultural competences are one of the competencies that make up intercultural communication, forming the main goal of teaching foreign languages at the present stage.

A model is interpreted as a system that reflects an object, can replace it, is mentally organized or materially realized, and can provide new information about the object.

This model allows students to reveal the essence, meaning, purpose of the formation of linguistic and cultural competence and is reflected as a directed way of action in the relations between linguocultural competent people, representatives of different social groups, relationships in which actions arise in different situations, representatives of different cultures as well as when comparing different worldviews, cultural and scientific views.

Key words: *Model; linguistics; linguocultural; cognitive; conceptual; social; multicultural competence; world values.*

UDC 811.11

<https://doi.org/10.53355/ZHU.2022.102.1.092>

LINGUISTIC AND CULTURAL ASPECTS IN TEACHING ENGLISH SUPERSTITIONS

Z.K. Abilgazyeva, K. Tokan

In our world of information technology, there is almost no faith left in everything mysterious. Moreover, the linguistic and cultural role of superstitions and prejudices in education is insufficiently described in modern scientific works. This article describes social concept and importance of superstitions, their classification and typologies. Analysis of the ways of meaning-building of superstitions and prejudice in English culture as well as their linguistic and cultural aspects in education. The deep historical roots of many superstitions and superstitious signs, which inevitably affect the everyday consciousness of even a representative of any linguistic culture who does not consider himself superstitious, allow us to consider them not only a part of folk folklore, but also a full-fledged element of communicative culture each ethnic group. The article also examines the signs and superstitions characteristic of English traditional culture; analyze the origin of key terms; provides a classification of signs (mystical, everyday, religious), explains their differences.

Key words: *superstition, prejudice, linguacultural aspect, good luck, bad luck, linguistic, preconception, consciousness.*

From the definitions in the dictionaries presented in Wikipedia, the concepts of «superstition» and «prejudice» are synonymous. Superstitions refer to social concepts or to forms of collective consciousness that are formed in the process of people's joint life activity. Superstition is a concept that represents a belief in some otherworldly forces. It contains the assumption, often unconsciously, that protection can be found from these forces or a compromise acceptable to a person can be reached with them. As a rule, it manifests itself at the behavioral level in reduced ritual forms: the use of talismans, tattooing, magical gestures, etc. A special place is occupied by omens: certain events are attributed a prognostic value.

For English linguoculture, of particular importance are numerous superstitions and the nature of which and the degree of influence on the public consciousness of modern society serve

as an occasion for numerous discussions and scientific research in such fields of science as philosophy, religious studies, psychology, sociology, folklore studies, semiotics, linguistics, linguoculturology, etc. There are various interpretations and definitions the phenomenon of superstition. However, in each of them, the main determinants are such generally accepted «concepts» as «irrational representation», «false belief», «erroneous perception», «false belief», «survivable beliefs», «lack of cause-and-effect relationship in reality», etc., etc. The main disadvantage of all these definitions, in our opinion, is the lack of a linguoculturological approach to the interpretation of this phenomenon, which is a significant element of both English and any another linguoculture. The deep historical roots of many superstitions and superstitious signs, which inevitably affect the everyday consciousness of even a representative of any linguistic culture who does not consider himself superstitious, allow us to consider them not only a part of folk folklore, but also a full-fledged element of communicative culture each ethnic group.

An interesting interpretation of superstitions is given in his investigation I.A. Cherginets. The author believes that with a linguoculturological approach, it is necessary to distinguish between the concepts of «prejudice» and «superstition». I.A. Cherginets suggests understanding the first one as «the evaluative definition of a stereotypical view rooted in culture», the second one as «verbalized irrational components of everyday consciousness transmitted by cultural tradition» [1, p.8].

Analysis of the ways of meaning-building of superstitions and prejudice in English linguistic culture as a system of hierarchically organized meanings, as well as their verbalization in various texts, allowed I.A. Cherginets to draw conclusions about the linguistic and cultural status of these linguistic units. Thus, for the English linguistic culture, a classification of the meanings of superstitions was proposed, based on the principle of attribution to certain spheres [1, p. 12-13].

The first group included «meanings related to the physical and mental state of a person, as well as with movement in space» with subsequent subdivision into such subgroups as «birth of a Child», «health/illness», «death», «trip». The group of «meanings associated with social roles and human relationships in society» included «marriage», «friendship/enmity», «profit/loss of money», «arrival of guests».

I.A. Cherginets referred to the subgroups «fishing», «theatrical performance», and «exam result», «game» to the meanings associated with work, study and professional activity of a person. And finally, the fourth group is «meanings -existential» («fate», «life», «happiness-misfortune», «fulfillment of desires»).

The principle of the organization proposed by the author the semantic hierarchy of English superstitions and prejudices is based on the criteria of recurrence, significance and ability to form semantic groups and includes such concepts as «sense-basis», «cultural-semantic dominants» and directly «meanings». The universal Good Luck / Bad Luck, based on the archetypal opposition of Good-Evil, is accepted as the «meaning-basis». By "cultural and semantic dominants" are meant the evaluative and cultural stereotypes reflected in superstitions, and the concept of «meanings» reflects the options for the implementation of cultural and semantic dominants. The conducted research allowed the author to conclude that superstitions are an integral part of the national linguistic picture of the world, reflect the peculiarities of the consciousness of the bearers of this culture and demonstrate the peculiarities of the historical and socio-cultural development of the ethnos.

This direction is further developed in the study of T.V. Chernyavskaya, in which the author studies the discursive space of English-language prejudices. Despite the controversial, from our point of view, interpretation of the concepts of «superstition», «prejudice» and «preconception», T.V. Chernyavskaya quite consistently presents the linguosemiotics of English-language prejudices through signs, texts and rituals, differing in the degree of irrationality of cognitive structures [2].

When developing a typology of superstitions and pre-judgments the author relies on the theory of phobias as a source and at the same time classifier of the phenomenon under study, concluding that the basis of superstitions are esoteric (natural, climatic, religious, etc.) phobias, while prejudices, in her opinion, are the result of personal phobias arising from human imagination. These definitions help the author to draw a conclusion about the genetic

conditionality of superstitions and the absence of such in the nature of prejudice. Guided by the degree of irrationality, T.V. Chernyavskaya typologized English-language prejudices and established the status of so-called ethnocultural anthropomorphic, zoomorphic, floromorphic, and coloromorphic, numerological, professional and ritual signs.

Delineate English superstitions, prejudices and preconceptions in accordance with the discursive aspects of their neutralization, the authors found that the basis of linguo - semiotic model of neutralization superstitious phobias are universal presuppositions sacred (religious) fear, while neutralization of prejudices - are result of personal phobias is based on national-specific predictive presuppositions is bad/good luck.

A special place in the study is given to the definition of the status of the protective function of the religious discourse characteristic of beliefs (through primary and secondary genres) and the magical discourse inherent in prejudices (through verbal-prognostic, suggestive and action genres).

According to the author, as prototypical elements of English-language superstitions should be considered the so-called «esoteric symbolic entities», to which she refers symbols of religious faith, symbols of divine entities and a religious miracle. As for the prototypical elements of English-speaking pre-minds, T.V. Chernyavskaya is of the opinion that they include such groups of national-specific signs as anthropomorphic, somatic, zoomorphic, floromorphic, naturmorphic, coloromorphic, numerical, professional and ritual.

When referring to scientific and applied research as a result of this phenomenon in the works of Western linguists and folklorists, some divergence in interpretation and definitions can be found (Roud, 2004 [5]; Waring, 1978 [6]; Opie, Tatem, 2005 [3]; Pickering, 1995 [4]; Webster, 2008 [7]).

In general, it should be noted that there is no the division of this linguistic and cultural stratum into «superstition» and «prejudices» (in any variable definitions), since all elements, religious, national-specific, and personal, are combined in the concept of «superstitions». In linguistic studies, the main attention is paid, as a rule, to the communicative nature of superstitions and the communicative intention encoded by them, based not only on verbal codes, but also on action and subject (real) codes.

Thus, emphasizing the sign-symbolic nature S. Road suggests that there are three main communicative formulas of English superstitions based on certain principles and repeated many times under different «disguises» [5, p. 8-9]. He considers the first two to be the most common: «you can't tempt fate» (e.g. don't count your chickens before they are hatched; don't boast about your good fortune); «the beginning dictates the outcome of future events»: «a good start» (e.g. first foot customs at New Year – tradition of the first guest in the New Year; giving a baby a coin to ensure future good fortune; getting out of bed on the correct side to start the day well) and «a bad start» (e.g. don't stumble as you leave the house; don't see an unlucky person on the way to your fishing boat). The third model, the most generalized, can be worded as follows: «the nature of the future of man» (e.g. a dog howling at your door or a robin tapping at the window mean a death in the house very soon).

From the point of view of F. Waring, semantic principles should be laid in the basis of the classification of English-language superstitions, based on which three main forms of existence of this phenomenon can be distinguished the [6, p. 8-9]

- idea that if certain actions are performed a disaster will happen (Bad Luck);
- performing a certain ritual that will help achieve the desired result;
- interpretation of signs and omens according to which something good or bad should happen.

Considering the issues of linguistic symbolism of English superstitions, S. Road notes that the type of symbolization inherent in the superstitious discourse is characterized by a certain simplification. For example, money lying in your pocket at a «key» moment symbolizes wealth during the year, respectively, an empty pocket (purse) is a symbol of need; coal brought by the first guest in the New Year is a symbol of warmth and comfort in the house, etc. Often, linguistic symbolism and the preservation of the element of similarity of form to content is achieved through wordplay, as, for example, in the case of the superstitious perception of washing (Eng. washing) on certain days, which acquires the symbolic meaning of death [5, p. 9].

I. M. Opie and M. Tatem believe that English superstitions of the most characteristic of the so-called direct symbolism: a mock funeral of slain disease of the person symbolized recovery through the «death» and «rebirth»; a newborn baby had to bring up that symbolized his ascent in the world [3, p. 10]

To conclude, it can be noted that the pragmatic effect of most superstitions has significantly weakened over the past hundred years, moving from behavioral attitudes to the category of a kind of «game». Moreover, most superstitions have lost their individual meaning (death, illness, celibacy, etc.), which has smoothed out to the generally accepted «bad luck», and the previously existing regional features have leveled out to national significance.

REFERENCES:

1. Cherginets I.A. The meaning-building of superstitions and prejudices in English and Russian linguocultures: abstract. diss. ... Candidate of Philology: 10.02.19. Nalchik, 2008. - 24 p.
2. Chernyavskaya T.V. The discursive space of English-language prejudices: abstract of the dissertation of the Candidate of Philology: 10.02.04. Volgograd, 2008. - 21 p.
3. Opie I., Tatem M. Dictionary of superstitions. New York: Oxford University Press, 2005. - 494 p.
4. Pickering D. Dictionary of superstitions. London: Cassell, 1995. - 294 p.
5. Webster R. Encyclopedia of superstitions. Woodbury, Minnesota: Llewellyn Publications, 2008. - 322 p.
6. Rud S. Pocket guide to the superstitions of the British Isles. London: Penguin Books, 2004. - 277 p.
7. Waring P. Dictionary of omens and superstitions. London: Souvenir Press LLC, 1978. - 264 p.

АҒЫЛШЫН ЫРЫМДАРЫН ОҚЫТУДАҒЫ ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ ЖӘНЕ МӘДЕНИ АСПЕКТІЛЕР

Абильгазиева Ж.К. Тоқан К.А.

Қазіргі ақпараттық технологиялар әлемінде ырымдар мен наным сенімдерге сену мүмкін емес. Сонымен қатар, білім берудегі ырымдар мен наным-сенімдердің лингвомәдени рөлі қазіргі ғылыми еңбектерде жеткіліксіз сипатталған. Бұл мақалада ырымдардың әлеуметтік тұжырымдамасы мен мағынасы, олардың жіктелуі мен типологиясы сипатталған. Ағылшын мәдениетіндегі ырымдар мен наным-сенімдерді, сондай-ақ олардың білім берудегі лингвистикалық және мәдени аспектілерін түсіну жолдары қарастырылған. Көптеген ырым-жырымдар мен ырымшыл белгілердің терең тарихи тамыры, тіпті өзін ырымшыл деп санамайтын кез-келген лингвомәдениет өкілінің күнделікті санасына сөзсіз әсер етеді, оларды халық фольклорының бір бөлігі ғана емес, сонымен қатар әр этностың коммуникативті мәдениетінің толыққанды элемент деп санауға мүмкіндік береді. Мақалада сонымен қатар ағылшын дәстүрлі мәдениетіне тән белгілер мен ырымдар қарастырылады; негізгі терминдердің шығу тегі талданады; белгілердің жіктелуі (мистикалық, тұрмыстық, діни), олардың айырмашылықтары түсіндіріледі.

Кілт сөздер: ырымшылдық, ырымдар, лингвомәдени аспектілер, сәттілік, сәтсіздік, тіл білімі, сана.

ЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ И КУЛЬТУРНЫЕ АСПЕКТЫ ПРЕПОДАВАНИЯ АНГЛИЙСКИХ СУЕВЕРИЙ

Абильгазиева Ж.К. Токан К.

В нашем мире информационных технологий уже почти не осталось веры во все загадочное. Более того, лингвокультурная роль суеверий и предрассудков в образовании недостаточно описана в современных научных работах. В данной статье описывается социальная концепция и значение суеверий, их классификация и типологии. Анализ способов осмысления суеверий и предрассудков в английской культуре, а также их лингвистических и

культурных аспектов в образовании. Глубокие исторические корни многих суеверий и суеверных примет, которые неизбежно влияют на повседневное сознание даже представителя любой лингвокультуры, не считающего себя суеверным, позволяют считать их не только частью народного фольклора, но и полноценным элементом коммуникативной культуры каждого этноса. В статье также рассматриваются приметы и суеверия, характерные для английской традиционной культуры; анализируется происхождение ключевых терминов; приводится классификация знаков (мистических, бытовых, религиозных), объясняются их различия.

Ключевые слова: суеверия, предрассудки, лингвокультурный аспект, удача, неудача, лингвистика, предубеждение, сознание.

ӘОЖ 378.147.2:811

<https://doi.org/10.53355/ZHU.2022.102.1.093>

БОЛАШАҚ МАМАНДАРДЫҢ КОММУНИКАТИВТІК ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Уалиева С.А., Нұрбек Б., Махат А.

Аталған мақалада болашақ мамандардың коммуникативтік құзыреттілігін қалыптастыру ерекшеліктері қарастырылады. Сонымен қатар, аталған мәселенің шетел тілі пәні арқылы ұйымдастыру жолдары айқындалған. Коммуникативтік құзырет тілдік тұрғыда зерттеліп, көптеген еңбектердің нысаны болған, бірақ бұл ұғымды анықтауда түбегейлі негіздің болмауы, зерттеу жұмысы тақырыбының қаншалықты өзекті екенін көрсетеді. Коммуникативтік құзырет дағдылары болашақ маман тұлғасын қалыптастырудың қажетті алғы шарттарының бірі болып табылады.

Зерттеудің өзектілігі мәдениеті жоғары, өмір сүруге қабілетті, біліктіліктері мен іскерліктердің негізгі құндылықтарың меңгерген тұлға субъектісін қалыптастыру. Шетел тілінде қарым-қатынас жасау барысында коммуникативтік құзырет дағдыларын дамыту және шетел тілін оқу аясында әртүрлі әдістер негізінде коммуникативтік құзыреттіліктің негізгі құндылықтарын қалыптастыру бүгінгі күннің талабы. Бұл құндылықтарды санаға орнату үшін өрісі биік, дүниетанымы кең, саналы ұрпақ тәрбиелеуіміз керек.

Кілт сөздер: коммуникативтік құзыреттілік, тұлға, қалыптастыру, коммуникативтік дағды, интеграциялық үдерістер, құндылықтар, тұлғалық қасиеттер.

Бүгінгі таңда еліміздің білім беру жүйесінде оқыту үрдісін тың жаңалықтарға негізделген жаңа мазмұнмен қамтамасыз ету міндеті тұр, сонымен бірге шет елдермен халықаралық байланыстары, қарым-қатынасы күннен-күнге нығайып, еліміздің беделі артып келеді. Қазақстанның білім беру жүйесінің әлемдік білім кеңістігіне біртіндеп өтуі, тәуелсіз мемлекетке айналып, әлемдік өркениеттің даму жолына түсуі, шетел тілін жетік меңгеруді талап етеді. Яғни, – қоғамдық-саяси өмірге белсенді араласуға қабілетті, ғылым саласында білімі мен біліктілігін көрсете алатын, көптілді және көпмәдениетті белгілі бір құзыреттерді бойына сіңірген, жеке тұлғаны қалыптастыру – ол бүгінгі күннің міндеті.

Еліміз бен әлемде орын алып отырған әлеуметтік, саяси және экономикалық өзгерістер, сөз жоқ, әлемдік ғылымға, педагогикалық теория мен тәжірибеге де өз ықпалын тигізуде. Еліміз әлеуметтік және тұлғааралық деңгейде коммуникативтік өзара ықпалдасудың жаңа белесіне көтерілді. Қазіргі тұлға жоғары білім деңгейіне ие болып қана қоймай, қоғамдағы жаңа өзгерістерге дер кезінде және лайықты үн қата білуі тиіс, ақпарат алу, оны өңдеу және жүзеге асыруды өз тілімен бірге шет тілде де атқара алуы тиіс. Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2011–2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасында білім алушылар үшін: «баршаға бірдей сапалы білімге қол жеткізу; коммуникативтік және кәсіптік құзыреттілікті дамыту», – деп көрсетілген.

Құзыреттілік ұғымы көп мағыналы. «Құзыреттілік» термині көбінесе белгілі бір әлеуметтік-кәсіби статус иесіне байланысты пайдаланылады. Методикалық терминдер сөздігінде «Құзыреттілік – бұл қандай да бір оқу пәнін оқыту процесінде қалыптасатын білім, білік, дағдылар жиынтығы деп тұжырымдама береді, сонымен қатар, қандай да бір қызметті орындай алу қабілеттілігі бар екендігі» – айтылған.

Көптеген ғылыми еңбектерде «құзыреттілік» ұғымына әралуан көзқарастар беріліп жүр. Кейінгі кезде орыс ғалымдары В.А.Адольф, Н.В.Кузьмина, А.К.Маркова, Э.Ф.Зеер, В.А.Сластенин, Т.Ф.Лошакова, т.б. педагогикалық зерттеулерінде педагогтардың кәсіби құзыреттілігі туралы мәселеге көп қызығушылық пайда болғанын айтады.

Ал отандық ғалым Ш.Таубаева: «Құзыреттілік - ол тұлғаның оқыту мен әлеуметтену процесері барысында меңгерген білім мен тәжірибеге негізделген, оның жалпы қабілеті мен іс-әрекетке даярлығы ретінде айқындалатын, тұлғаның қасиеті»-деп анықтама береді[1;22].

Ғалымдардың еңбектеріне сүйене келе, «Құзыреттілік— бұл білімді, іскерлікті қолдану қабілеті, оқу міндеттерін шешуде тәжірибие негізінде стандарттан тыс жағдайда адамның табысты нәтижелі әрекет ету қабілеті» деген тұжырымдама тоқталдық.

Коммуникативтік құзыреттілік – біріншіден, жеке тұлғаның дамуы мен өзіндік дамуы процесіндегі педагогтың жеке тұлғалық қасиеті; екіншіден, ұстаздың педагогикалық қарым-қатынастық мақсаты, түйіні, құрылымы, құралы, ерекшелігі туралы хабардарлығының көрсеткіші; қажетті технологиялық деңгейін меңгеруі; маманның жеке психологиялық сапасы; коммуникативтік іс-әрекетін әрдайым жетілдіріп тұруға тырысуы; негізгі құндылық ретінде жеке адамның тұлғасына бейімделе білу, “бағдар ету”, сонымен қатар педагогикалық қарым-қатынас кезінде туындайтын міндеттерге шығармашылық, қапысыз шешім таба білу қабілеті.

Құзыреттілік статусын толыққанды түрде түсіну үшін, когнитивтік-мәдени әдіснамаға негізделген академик С.С.Құнанбаеваның ұстанымдары өте маңызды. Өйткені, қатысымдық құзырет шет тілдік мәдениетті үйренудегі негізгі, қажетті құзырет болып табылады [2,51].

Көптеген психолог-ғалымдар құзырет пен құзыреттіліктің психологиялық табиғатына басты назар аударады. Мысалы, ресейлік ғалым И.А.Зимняя зерттеулерін берілген ұғымдардың мәнін айқындауға, мазмұнын талдауға, құзыреттіліктерді анықтауға арнаған [3,47].

Жоғарыда берілген тұжырымдамалардан мынандай қорытынды шығаруға болады, оқушылардың коммуникативтік құзыреттілігін қалыптастыруда олардың жаңаны қабылдауға деген ашықтығын, қарым-қатынас жасауға бейімделуін қалыптастыру үлкен мәнге ие. Әрине, мұндай жағдайда педагогтың кәсібилігі мен біліктілігі жоғары болуы керек.

Сондықтан да талап етілетін нәрсе – оқушылардың шетел тілін алғашқы байланыстар орнату мақсатында олардың білім, білік, дағдыларын кеңейту ғана емес, сонымен бірге бәсекелестігін қамтамасыз ететін тұғырлы коммуникативтік құзыреттіліктерді де қалыптастыру. Көптеген жылдар бойы мектептерде оқушылардың шетел тілдерін меңгеруін коммуникативтік тұрғыдан толыққанды қылуға ұмтылып келеді. Алайда, бір айқындалған жайт - жылдар бойы орныққан оқыту әдістемесінің тұжырымдық негіздері, оқушыларға шет тілдерін меңгерту әдістері заман талаптарына жауап бермейді. Шет тілін меңгерудің, мәдениеттер арасындағы қарым-қатынасқа дайындықты қалыптастырудың өзге парадигмасына ауысу қажеттілігі туындап отыр. Бұл ауысудың тұжырымдамалық негізі туралы айтар болсақ, ол жеке тұлғаның қажеттіліктік-мақсаттық қырын дамытуға бағытталған арнайы шаралар дайындалуы тиіс, коммуникативтік құзыреттіліктер негізіндегі технологияларға көшу, мектеп ауқымындағы білім беруді ұйымдастыру, функционалдық-прагматикалық негіздегі оқыту әдістемелерін даярлау [4,216].

Коммуникативтік құзыреттілікті қалыптастыру үдерісінің тиімділігі төмендегідей жайттарға тәуелді: мектеп контекстіндегі шетел тіліне оқытуды ұйымдастыру; ынтаны жоғарылату шараларының жүйесін қолдану; оқушылардың коммуникативтік құзыреттілікті меңгеруге деген сұраныстарын дамыту; педагогикалық қолдау тетігін даярлау; оқу-әдістемелік жағынан қамтамасыз ету.

Коммуникативтік құзыреттілікті қалыптастырудың табыстылығы педагогикалық қолданудың арнайы даярланған іс-шаралар кешені арқылы жүзеге асады. Педагогикалық қолдау шетел тілін оқытудың ерекшеліктерін ескере отырып, тұлғаға бағыттала жүргізіледі: коммуникативтік тұрғыдан белсенді әлеуметтік-педагогикалық орта қалыптастыру; оқушылардың талғамына сәйкес оқытуды бағыттау; оқыту міндеттерін шешуде тұлғалық дамудың табыстылығын белсендіру; білім алушыларды құндылықтар әлеміне енгізу, тұлға үшін маңызды құндылықтық бағдарлар жүйесін таңдауда көмек көрсету; тілі оқытылатын елдер мәдениеті туралы ғылыми білімді кеңейту; оқушылардың өзін-өзі тануына көмектесу; жаңа ақпараттық технологиялар арқылы қарым-қатынас жасау мүмкіндіктерін кеңейту. Коммуникативтік құзыреттіліктерді қалыптастыру мақсатына бағытталған шетел тіліне тұлғалық бағдарлы оқыту әдістемесі төмендегідей әдіс-тәсіл, амалдарды қолдануға құрылған: мазмұнында жеке тұлғалық мәнге ие мәселелер қамтылған аутентикалық мәтіндерді іріктеу арқылы оқушылардың жеке тәжірибесін белсендіру; оқушылардың тек тілдік дағдыларын ғана емес, олардың шетел тілінде ойлау қабілетін қалыптастырып, дамытуға мүмкіндік беретін аудиолингвальды әдісті қолдану; рөлдік бейнеге сай табыс жағдаятын жасау оқушылардың тілді меңгеру бағытындағы қол жетімді жетістіктерін жоспарлау; диалог пен полилог сабақтастығы негізіндегі іскери және рөлдік ойындарды алмастыра қолдану; грамматикалыққа карағанда шығармашылық жаттығулардың көлемін ұлғайту; мәдени, тарихи ортаға енгізу; сабақтарда техникалық құралдарды қолдану. Даярланған әдістемені табысты жүзеге асырудың басты шарттары: коммуникативтік тұрғыдан толыққанды тілдік орта қалыптастыру; оқыту мазмұнын дидактикалық бейімдеу; оқытудың коммуникативтік бағдарлығы; өзіндік жұмыстар көлемінің ұлғаюы; оқыту үдерісін компьютермен сүйемелдеу; коммуникативтік құзыреттіліктерді меңгеруді мониторингілеу; тұлғалық-бағдарлы көзқарас талаптарына сай оқу-әдістемелік қамтамасыз ету болып табылады [5,242].

Коммуникативтік құзіреттіліктің *міндеті*:

- ауызша және жазбаша қарым-қатынасын қалыптастыру;
- сөйлеу дағдыларын дұрыс меңгерту;
- жеке тұлғаның құзіреттілік қатысымдылығын жүзеге асыру.

Коммуникативтік құзыреттілік бойынша сөйлесудің барлық компоненттеріне тән дағдыларды меңгеру: ауызша және жазбаша тілде, сөзді таңдау тәсілдерін ұстану, көпшілік алдында сөйлеу дағдыларын меңгеру және де тақырыпқа сай сөздерді қолдана білу талаптарын кешенді меңгеру.

Коммуникативтік құзыреттілік арнайы білім, дағды, әдет, әртүрлі негізгі әдіс-тәсілдер, амалдарды меңгеруі арқылы қалыптасады.

Интерактивтік технологиялар оқытудың әдістері мен түрлерінің, бағдарламаларының интерактивті мүмкіндіктері кері байланысты іске асыра отырып, оқушылардың белсенділігін арттыруға, дәстүрлі оқыту жүйелерінің көбінде орындалмайтын диалог пен тұрақты көмекті де іске асыруға мүмкіндік береді. Демек, бір-бірімен бетпе-бет кездесусіз-ақ оқушы мен оқытушы арасында интерактивті қарым-қатынас орнату және пән бойынша білім мен дағдының белгілі бір мөлшерін өз бетінше игеру.

«Интерактивтік» термині ағылшынның өзара белсенділік мағынасындағы «interaction» сөзінен шыққан. Интерактивті дәріс педагог жетекшілігімен ұйымдастырылатын дәстүрлі оқыту тәсілі мен жекелей компьютерлік оқытудың ұтымды жақтарының үйлесімінен тұрады. Компьютер мұғалімнің белсенді көмекшісіне айналды. Ақпараттық-танымдық мазмұнмен қатар, интерактивті дәріс мазмұндау барысында компьютерлік слайдтарды қолдану арқасында эмоционалдық сипатқа ие.

Ойындық оқыту технологиясы белсенді оқыту технологияларының бірі. Ойындық оқыту әдісі имитациялық және имитациялық емес болып бөлінеді.

Имитациялық емес әдіске дөңгелек үстел, алдын – ала жасалған конспект бойынша шолу, коллоквиум, бағдарламалап оқыту, семинар, тақырыптық дискуссияға арналған көшпелі сабақ, олимпиада жатады. Имитациялық әдіс ойындық және ойындық емес болып екіге бөлінеді.

Ойындық имитациялық әдіске тиімді шешім таңдаудың көп нұсқалылығы, «миға шабуыл», іскерлік ойындар, рөлдік ойындар, жеке технологиялық үдерісті ойын арқылы жобалау, ал ойындық емес имитациялық әдіске ситуациялық шешімдер, жекелеген міндеттерді шешу, сабақтың қорытындысын шығару және мұғалімнің бағалауы, ұсынылған нұсқаларды талқылау, семинар өткізу, жеке тренажер жатады.

Іскерлік ойын өткізілгеннен кейін оны міндетті түрде талдау қажет, себебі талдау кезінде оның барысында кездескен қиыншылықтар, қатысушылардың пікірлері, қорытындылардың пайдасы мол. Іскерлік ойындар шешім қабылдау техникасына үйретеді, теориялық білімді практикада қолдана білуге машықтандырады [6,89].

Оқытуда қолданылатын оқыту әдістері, технологиялар, сабақтың түрлері, білімдік, тәрбиелік және дамытушылық мақсаттардың орындалысы т.б. мәселелердің көрініс беруі қадағаланады. Құзырет – қойылған мақсаттарға жету үшін ішкі және сыртқы ресурстарды тиімді іске асыруға дайындық; жеке және қоғамдық қажеттіліктерді қанағаттандыру мақсатында табысты іс-әрекетке дайындық, яғни, білім беру жүйесіне әлеуметтік тапсырысты құрайды. Ал, құзыреттілік – білім алушының іс-әрекеттің әмбебап тәсілдерін меңгеруінен көрінетін білім нәтижесі.

Шетел тілін оқу аясында әртүрлі әдістер негізінде коммуникативтік құзыреттіліктің негізгі құндылықтарын қалыптастыру бүгінгі күннің талабы. Бұл құндылықтарды санаға орнату үшін өрісі биік, дүниетаңымы кең, саналы ұрпақ тәрбилеуіміз керек.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Таубаева Ш. Формирование лингвокультурологической компетенции будущего учителя иностранных языков в контексте его подготовки и межкультурной коммуникаций. – Алматы, 2009. -22 б.
2. Құнанбаева С.С. Қазіргі шеттілдік білім берудің теориясы мен практикасы - Алматы, 2011. - 51б.
3. Зимняя И.А. Ключевые компетенции-новая парадигма результата образования. Высшее образование сегодня, 2003 -
4. Петровская Л. А. Компетентность в общении.- М.: ММУ баспасы.- 1989. – 216 б.
5. Кусаинов Г.М. Новая педагогическая технология: методология, теория и практика: Монография. – Усть-Каменогорск: ВК ИЦРО XXI век, 1997. –242б.
6. Нағымжанова Қ.М. Оқу процесінде инновациялық іс-әрекеті. Өскемен: МедиаАльянс, 2004.-89 б.

ФОРМИРОВАНИЕ КОММУНИКАТИВНОЙ КОМПЕТЕНЦИИ УЧАЩИХСЯ

Уалиева С.А., Нұрбек Б., Махат А.

В данной статье рассматриваются особенности формирования коммуникативной компетентности учащихся. Кроме того, определены способы организации этого вопроса через предмет иностранных языков. Коммуникативная компетенция изучалась лингвистически и была предметом многих работ, но отсутствие фундаментальной основы для определения этого понятия вызывает большую озабоченность в исследовательской работе. Коммуникативная компетентность является одной из предпосылок формирования будущего профессионала.

Актуальность исследования заключается в формировании личности человека с высокой культурой, дееспособностью, навыками и базовыми ценностями предпринимательства. Востребованностью сегодняшнего дня является развитие навыков коммуникативной компетенции в общении на иностранном языке и формирование основных ценностей коммуникативной компетенции на основе различных методов обучения иностранному языку. Для того, чтобы привить эти ценности нашему сознанию, нам необходимо воспитать поколение с широкими взглядами, непредубежденностью.

Ключевые слова: коммуникативная компетентность, личность, формирование, коммуникативные навыки, интеграционные процессы, ценности, личностные качества.

FORMATION OF STUDENTS COMMUNICATIVE COMPETENCE*S.A. Ualieva, B. Nurbek, A. Mahat*

This article discusses the features of the formation of students' communicative competence. In addition, the ways of organizing this issue through the subject of foreign languages are determined. Communicative competence has been studied linguistically and has been the subject of many works, but the lack of a fundamental basis for defining this concept is of great concern in research work. Communicative competence is one of the prerequisites for the formation of a future professional.

The relevance of the study lies in the formation of the personality of a person with a high culture, capacity, skills and basic values of entrepreneurship. The demand today is the development of communicative competence skills in communication in a foreign language and the formation of the basic values of communicative competence based on various methods of teaching a foreign language. In order to instill these values in our consciousness, we need to educate a generation with broad views, open-mindedness.

Key words: *communicative competence, personality, formation, communication skills, integration processes, value, personal qualities.*

ӨОЖ 37.246

<https://doi.org/10.53355/ZHU.2022.102.1.094>**БОЛАШАҚ БАСТАУЫШ СЫНЫП МҰҒАЛІМІНІҢ БАСҚАРУШЫЛЫҚ ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ***Капенова А.А., Чинарбаева К. Т.*

Мақалада қазіргі кездегі болашақ педагогтардың басқарушылық құзыреттілігін қалыптастырудың мәні мен әдіснамалық тұғырлары анықталған. Бүгінгі таңда педагогтің кәсіби шығармашылық әрекетінің нәтижесін тиімді пайдалану арқылы білім беру сапасын одан әрі дамытуға болатын әдістер жазылған. Жалпы құзыреттілік ұғымы қазіргі білім беруді жаңғыртуға қалай ықпал ететіні анықталған. Шет елдік және отандық ғалымдардың құзыреттілік ұғымына берген анықтамалары кесте түрінде көрсетілген. Білім беру мазмұны тек оқу пәндерін ғана емес, сонымен қатар пәнді меңгеру процесінде және университет өмірінің әртүрлі салаларында студенттің белсенді позициясы арқылы қалыптасатын кәсіби дағдылар мен қабілеттерді де қамтуы керектігі, болашақ педагогтардың басқарушылық құзыреттілігін қалыптастырудың мәні, мазмұны мен құрылымы және педагог-менеджер тұлғасының сипаттамасы осы саладан білім алушыларға теориялық білімдерді жүйелі меңгертуге септігін тигізетінді туралы тұжырымдамалар жасалған.

Кілт сөздер: *басқару, менеджерлік білім, педагог-менеджер, кәсіби құзыреттілік, инновациялық білім.*

Қазіргі бастауыш мектеп жаңа материалды түсіндіріп, жұмысын ұйымдастыра алатын мұғалімдерді ғана емес, сонымен қатар оқушылардың оқу-танымдық іс-әрекетін сауатты басқара алатын мұғалімдерді қажет етеді. Мұғалім заманауи білім беруді жаңғырту жағдайында басқарушылық педагогикалық міндеттерді тиімді шеше алуы, басқарудың қажетті деңгейіне ие болуы, мектептегі білім беру және әр баланың даму үдерісін ұтымды жоспарлауды, ұйымдастыруды, бақылауды жүргізе білуі тиіс. Нәтижелі басқару үшін болашақ мұғалімде басқарушылық құзыреттілік қалыптастырылуы керек. Осыған байланысты педагогикалық басқарушылық негізінде болашақ мұғалімдердің басқару құзыретін қалыптастыру арнайы зерттеулерді қажет етеді және мамандарды кәсіби даярлаудың өзекті мәселелерінің бірі болып табылады.

Инновацияларды тәжірибеге енгізу үшін мұғалім кәсіптік құзыреттілік пен кәсіби деңгейге ие болуы керек. Білім берудің мақсаты дәстүр бойынша түлектердің белгілі білімді, білікті, дағдыларды меңгеруіне негізделеді. Бүгінгі таңда кәсіби және өмірлік мәселелерді іс жүзінде шеше алатын, оқушылардың оқу-тәрбие үдерісін басқара алатын, практикаға бағытталған мұғалімдер қажет. Осылайша, «қоғамдық дамудың қазіргі жағдайы «маманның басқару құзыреттілігін» зерделеу қажеттілігін өзектендіреді. Болашақ педагогтың басқарушылық құзыреттілігінің негізі «басқару» түсінігінен туындайды.

Білім беру мекемесіндегі басқарудың екі негізгі деңгейі бар.

Бірінші деңгей – ұйым ретінде білім беру мекемесін басқару.

Екінші деңгей – мұғалімнің басқару іс-әрекетінің деңгейі. И.Кочетков басқару іс-әрекетінің мақсаттарын былайша анықтайды: «Басқарудың бірінші деңгейінің мақсаты – білім беру мекемесінің педагогтарының шығармашылық әлеуетін дамыту және өзін-өзі дамыту арқылы олардың өнімді қызметін қамтамасыз ету. Екінші деңгейдің мақсатын әрбір оқушының шығармашылық мүмкіндіктері мен қабілеттерін барынша ашып, дамыта отырып, оқу процесін оңтайлы бақылауды жүзеге асыру деп санау заңды». Мұғалімнің басқарушылық қызметінің алғашқы көріністерінің бірі бақылау – тыңдаушылардың білімін, іскерлігін және дағдысын анықтау, өлшеу және бағалау болды. Тіпті Н.И. Пирогов өз еңбектерінде «білімді жүйелі түрде тексеру, олардың есебін жүргізу қажеттілігін атап өтті, оқушылардың оқудағы өзіндік жұмысының рөлін атап өтті».

Болашақ мұғалімдердің кәсіби құзыреттілігін қалыптастырудың теориялық және әдістемелік негіздері шетелдік (Nezahat Guhlu, F.E.Weinert, S.P. Brown, J.Jones және т.б.), ТМД елдері (В.А. Сластенин, Н.В.Кузьмина, И.А.Зимняя, А.К.Маркова, А.П.Тряпицына және т.б.), қазақстандық (С.Ж.Пралиев, Б.А.Тұрғынбаева, Б.Т.Кенжебеков, Г.Ж.Меңлібекова, К.С.Құдайбергенова, К.М.Беркімбаев және т.б.) ғалымдардың еңбектерінде кеңінен зерттелген. Білім берудегі менеджменттің әдіснамалық негіздері, басқару теориясы алыс және жақын шетел ғалымдарының Ф.Роджерс, Т.Питерс, Ф.У.Тейлор, П.Ф.Друккер және т.б.; ресейлік Ю.А.Конаржевский, А.Майоров, М.М.Поташник, Т.И.Шамова, С.Д.Якушева және т.б. ғалымдар еңбектерінде тереңнен қарастырылған.

Кесте 2

Болашақ бастауыш сынып мұғалімдерінің басқарушылық қабілетіне байланысты отандық ғалымдардың еңбектері

Ғалымдар	Еңбектері
А.Жунисбекова	Болашақ бастауыш сынып мұғалімдерінің басқарушылық іс-әрекетке даярлығын қарастырған
К.Аданов	Болашақ бастауыш сынып мұғалімнің басқарушылық мәдениетін қалыптастырудың педагогикалық жүйесін жасап негіздеген
Д.Абдраимов	Мұғалімдерді басқарушылық іс-әрекетке даярлауда ақпараттандыру мәселесін жан-жақты талдаған.
Б.М.Баймуханбетов	Болашақ бастауыш сынып мұғалімдерінің лидерлік сапасын қалыптастыру
М.К.Ушатов, А.А.Алимбекова	Студенттердің лидерлік әлеуетін дамыту

Кестеде көрсетілген еңбектерге жасалған талдау болашақ бастауыш сынып педагогтарының басқарушылық құзыреттілігін қалыптастыру мәселесінің отандық ғылымда арнайы зерттеу нысанына алынғандығын көрсетеді. Олардың ішінде біздің зерттеуімізге жақын келетін еңбектердің өзінде болашақ бастауыш сынып мұғалімдері зерттеу нысанына алынған.

Бүгінгі таңда білім берудегі құзыреттілік білім беру жүйесін дамыту мен модернизациялаудың стратегиялық бағыттарының бірі болып табылады. Жалпы құзыреттілік ұғымы білім беруді жаңғыртуға қалай ықпал ететінін анықтайық. Р. И. Зинурованың пікірінше, құзыреттілік тәсіл заманауи жоғары кәсіптік білім беру проблемаларын келесі бағыттар арқылы шешуге бағытталған:

- жоғары білім сапасын арттыру;

- ЖОО түлектерінің құзыреттілігі мен қажеттілігін арттыру;
- ЖОО-лардың инновациялық белсенділігін және түлектердің инновациялық қызметке дайындығын арттыру;

Г.И. Баева атап өткендей, құзыреттілік тәсіл оқушының мінез-құлықты үйрету мүмкін емес жағдайларда туындайтын мәселелерді шешу қабілетін бірінші орынға қояды. Бұл жағдайда "оқыту" термині қолайлы емес. Д. Б. Эльконин атап өткендей, құзыреттілік тәсілде "қосу жағдайларын" құру және орнату қажет. Бұл жағдайда "қосу" жағдайды бағалауды және әрекеттер мен қатынастарды жобалауды білдіреді. Бұл тип мұғалімнен тапсырманың өзі туралы хабардар болуды, жаңа тәжірибені бағалауды, өз әрекеттерінің тиімділігін бақылауды талап етеді.

Г. И.Баева пікірінше, бір модельді екіншісімен алмастыруға болмайды, бірақ екі парадигманың — білім-пәндік және құзыреттіліктің қатар өмір сүруі мүмкін. Г. И. Баева ықтимал модельдердің үш нұсқасын анықтайды:

- бірінші-білім — академиялық жүйе бастауыш және негізгі мектепте, ал жоғары бейіндік-құзыреттілікте іске асырылады;
- екіншісі-білім берудің екі элективті нұсқасының бір мезгілде жұмыс істеуі болжанады: академиялық және практикаға бағытталған, құзыреттілік (гимназиялық және нақты);
- үшіншісі-оқу жоспарына интеграцияланған курстарды қосу арқылы білім берудің өтпелі формалары әзірленуде, онда пәндік салалар құзыреттілік салаларымен байланысты. Басқа нұсқалар әбден мүмкін, бірақ әзірге бір ғана нәрсе анық: "кенеттен" әрекеттер" арқылы жаңа сатыға өту мүмкін емес.

Көріп отырғанымыздай, Г.И. Баева бір мезгілде білім берудің бірнеше сатысын қарастырады, және бірінші модельге сәйкес, дәл осы жоғары мектеп білім берудің құзыреттілік моделін көздейді. Г.И. Баева жоғары кәсіптік мектепке білім беруде құзыреттілік тәсілді іске асыруда басымдық береді.

Сонымен, болашақ маманның кәсіби құзыреттілігін қалыптастыру білім беру мазмұнын өзгерту арқылы жүзеге асырылуы мүмкін. Білім беру мазмұны тек оқу пәндерін ғана емес, сонымен қатар пәнді меңгеру процесінде және университет өмірінің әртүрлі салаларында студенттің белсенді позициясы арқылы қалыптасатын кәсіби дағдылар мен қабілеттерді де қамтуы керек. Мұның бәрі маманның жеке басын қалыптастырады және дамытады, осылайша жеке тұлға өзін-өзі дамыту және өзін-өзі жетілдіру тәсілдеріне ие болады, бұл мұғалімнің кәсіби маман ретінде тиімді жұмыс істеуін қамтамасыз етуі керек. Құзыретті маманның мұндай дайындығы ғылыми негізде құрылатын оқыту жүйесінсіз мүмкін емес. Тек осы жағдайда ғана сіз бүгінгі күннің өзекті талаптарына сәйкес келетін, бәсекеге қабілетті және өміршең болу үшін қажетті қасиеттерге, білімге, дағдыларға ие маман ала аласыз.

Қарастырылған «басқару» ұғымы іс-әрекеттің әр түрлері мен салаларында қолданылуына байланысты ауқымы кең. «Менеджмент» кәсіби басқару дегенді білдіреді. Ал, біздің зерттеуімізде педагогтың басқарушылық құзыреттілігін қалыптастыру, нақты мұғалім мамандығына қатысты болғандықтан, осы кәсіп саласындағы басқару қағидаттары, теориялары, ұстанымдары негізге алынды. Біз болашақ педагогтардың басқарушылық құзыреттілігінің қалыптасуын оқушының, сынып ұжымының, сабақ үдерісін басқаруға қажетті мотивациялық-құндылықты, когнитивтік, іс-әрекеттік, бағалаушылық-өлшемдік құрамдарын жеке тәжірибесінде жүзеге асыруға дайын болуы деп тұжырымдаймыз. Болашақ педагогтардың басқарушылық құзыреттілігін қалыптастырудың мәні, мазмұны мен құрылымы және педагог-менеджер тұлғасының сипаттамасы осы саладан білім алушыларға теориялық білімдерді жүйелі меңгертуге септігін тигізеді деп ойлаймын.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Садирбекова Д.К. Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті Болашақ педагогтардың басқарушылық құзыреттілігін қалыптастыру Алматы 2018.29-30 б
2. Умбиталиев А.Д., Сатымбекова К.Б., Керімбек Ғ.Е. Басқару психологиясы: оқу құралы. - Алматы: Экономика, 2017. - 464 б.

3. Аданов К.Б. Формирование управленческой культуры будущих учителей начальных классов в процессе профессиональной подготовки: дис. док. филос. PhD. Караганда, 2017. 154 с
4. Абсатова М.А., Таженова Г.С., Атабекова Б.А., Нишанбаева С.З., Сманова А.А., Садирбекова Д.К. ЖОО оқыту үдерісін құзыреттілікке бағытталған амал негізінде ұйымдастыру. Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті ғалымдары. - Алматы, 2016. – 98 б
5. Онищенко Н.Э. Профессиональное обучение: профессиональная компетентность учителя в новых социальных условиях // Модель деятельности специалиста как научно-методологическая проблема: материалы научно-методической сессии УМС УдГУ. - Ижевск: УдГУ, 2007. - С. 248-253.

ФОРМИРОВАНИЕ УПРАВЛЕНЧЕСКОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ БУДУЩЕГО УЧИТЕЛЯ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ

Капенова А.А., Чинарбаева К.Т.

В статье определены сущность и методические подходы к формированию управленческой компетентности будущих учителей. Сегодня существуют методы дальнейшего повышения качества образования за счет эффективного использования результатов профессиональной творческой деятельности учителей. Определено, как понятие общей компетентности способствует модернизации современного образования. Определения, данные зарубежными и отечественными учеными к понятию компетенции, приведены в табличной форме. Разработаны концепции о том, что содержание образования должно включать не только учебные дисциплины, но и профессиональные навыки и умения, формируемые в процессе освоения дисциплины и через активную позицию студента в различных сферах жизни университета, сущность, содержание и структура формирования управленческой компетентности будущих педагогов и характеристика личности педагога-менеджера способствуют систематическому усвоению теоретических знаний обучающимися из этой области.

Ключевые слова: *менеджмент, управленческие знания, педагог-менеджер, профессиональная компетентность, инновационные знания.*

FORMATION OF MANAGERIAL COMPETENCE OF THE FUTURE PRIMARY SCHOOL TEACHER

A.A. Kapenova, K.T. Chinarbayeva

The article defines the essence and methodological approaches to the formation of the managerial competence of future teachers. Today, there are methods for further improving the quality of education through the effective use of the results of professional creative activity of teachers. It is determined how the concept of general competence contributes to the modernization of modern education. The definitions given by foreign and domestic scientists to the concept of competence are given in tabular form. Concepts have been developed that the content of education should include not only academic disciplines, but also professional skills and abilities formed in the process of mastering the discipline and through the active position of the student in various areas of university life, the essence, content and structure of the formation of managerial competence of future teachers and characteristics the personality of the teacher-manager contributes to the systematic assimilation of theoretical knowledge by students from this area.

Key words: *management, managerial knowledge, teacher-manager, professional competence, innovative knowledge.*

БОЛАШАҚ БАСТАУЫШ МҰҒАЛІМДЕРІН ОҚУ ТӘРБИЕ ҮРДІСІНДЕ ОЙЫН ТЕХНОЛОГИЯСЫН ТИМДІ ПАЙДАЛАНУҒА ДАЙЫНДАУ

Капенова А.А., Дубекова Р.К.

Бұл мақалада заман талабы жеке тұлғаны дамыту мен танымдық ауқымын кеңейту деңгейінде әр түрлі технологияларды және әдістерді білім беру жүйесінде қолдану қажеттілігін айқындайды. Ғалым Д.Б. Эльконин, егер ойын тәрбиеде саналы түрде қолданылса, баланың өмірі мен дамуының әлеуметтік-психологиялық заңдылықтарын ғылыми тұрғыдан түсінуге, ойынның мектептегі оқу процесіндегі орны мен оның даму механизмі туралы идеяларға негізделген. Осы процесте ойынның әсері баланың қалыптасуына оң әсер етеді. Ойын технологиясы оқушыға қуаныш пен пайда әкеледі, оның табысты дамуына ықпал етеді, егер мұғалім мектептегі білім беруді ұйымдастыру үшін ойынды өнімді пайдалану шарттарын жақсы меңгерсе. Осыны негізге ала отырып болашақ бастауыш мұғалімдерін оқу тәрбие үрдісінде ойын технологиясын тиімді пайдалануға дайындау өзекті мәселе ретінде қарастырылады. Болашақ бастауыш мұғалімдерін оқу тәрбие үрдісінде ойын технологиясын меңгере отырып, білім беруде тиімді пайдалануын жетілдіреді, кәсіби дамытады. Болашақ бастауыш мұғалімдерін оқу тәрбие үрдісінде ойын технологиясын меңгерте отырып, ойын технологиясын анықтау және де ойын технологиясын зерттеуге бағыттайды. Болашақ бастауыш мұғалімдерін оқу тәрбие үрдісінде ойын технологиясын пайдалана отырып шыңдауына бағыт-бағдар береді. Нәтижесінде болашақ бастауыш мұғалімдері оқу тәрбие үрдісінде ойын технологиясын тиімді пайдалануды меңгереді.

Кілт сөздер: *Ойын технологиясы, оқу тәрбие үрдісі, әдәс-тәсілдер, ұлттық ойын, грамматикалық ойындар, психологиялық ойындар, смартфондағы ойындар.*

XXI ғасыр қоғам мен мемлекет дамуының ең басты өзектілігі білім, білім алып білік пен дағды-машыққа қол жеткізу, нәтижесінде дербес, әлеуметтік және кәсіби біліктілікке ақпаратты өзі іздеп табу, талдау және ұтымды пайдалану. Алдыңғы мыңжылдық – күзiреттiлiк оқыту жағдайында білім берушінің инновациялық даярлығын қажет ететін, жаңа формацияның білім берудегі инновациялық іс-әрекетінің кезеңі. “Сабақ беру – үйреншікті жай шеберлік емес, ол-үнемі жаңадан жаңаны табатын өнер” деп көрнекті жазушы, қазақ әдебиетін қалыптастырушылардың бірі Жүсіпбек Аймауытов айтып кеткендей әрбір ұстаздың мақсаты - сабақ сапасын көтеру, түрлерін жетілдіру, сабаққа оқушының қызығушылығын арттыру. Тереңдетіп оқыту оқушылардың білім көрсеткішін арттыратыны сөзсіз. Бірақ, білім беру типтерін бірінғай жүйемен жүргізу оқушылардың қызығушылығын бірден төмен түсіреді. Оқытуды барынша жеңілінен жоспарлап, оқушылардың оқу барысында аз күш жұмсап көп түсінуіне жағдай жасалу керек. Жаңартылған білім беру мазмұнына сай, оқытудың сан алуан түрлері мен әдіс – тәсілдері бар. Әр педагог осы әдіс – тәсілдерді шығармашылық жұмыс ретінде іске асырып оқушыларға тәжірибе жүзінде жүргізе отырып анализ жасай білу керек. Соның ішінде жиі қолданылатын «Ойын технологиясы».

Ұлы ақын, философ, қазақ мәдениетін жаңартуды көздеген реформатор Абай Құнанбаев «Ойын ойнап ән салмай, өсер бала болар ма?» деп айтқандай, бала өміріндегі ерекше орын алатын - ойын. Ойын – айналадағы дүниені тану тәсілі. Ойын балаға өмірде кездескен қиыншылықтарды жеңудің жолын үйретіп қана қоймай, ұйымдастырушылық қабілетін қалыптастырады, ойын ойнау барысында өзін еркін сезінеді, жауапкершілік пен ізденімпаздық және де тапқырлық әрекеті байқалады. Кез - келген ойын түрлерін сабақта ойнатқанда оқушыларда әрекет пайда болады, дүниетанымы кеңейіп, оқушы ой - өрісін ойын арқылы дамытады. «Ойын баланың алдынан өмір есігін ашып, оның шығармашылық қабілетін дамытады ойынсыз ақыл- ойдың қалыптасуы мүмкін емес» деп әйгілі кеңес педагогнаторы, жазушы В.А.

Сухолинский педагогикалық идеясын білдірген болатын. Оқыту кезіндегі инновациялық үрдіс – теорияның, педагогикалық идеяның, тұжырымдамалар мен деректердің, әдіс-тәсілдердің жаңа сапалық өзгерістерін қамтамасыз ететін үрдісте білім алушының қандай да бір іс-әрекетке күзиреттілігін дамыту мақсатында болашақ бастауыш мұғалімдерін оқу тәрбие үрдісінде ойын технологиясын білім беруде тиімді пайдалануға дайындау қажет. Ойын әрекеті сәби кездегі қарапайым сылдырмақтардан басталып, бірте-бірте әртүрлі ойындармен ұласып, видео-компьютерлік ойындарға айналады. Ойынның табиғилығы сонша, ол оқу элементінің таптырмас бөлігі. Ойын үрдісі кезінде сыныптағы топтардың әлеуметтік рөлі және ойын тәртібі игеріледі. Ойын мақсаттарына жету жолында ұжымның бірлескен іс-әрекетінің дағдысы, оқушылардың жеке мінез-құлқы қалыптасады. Ойын технологиясы қызығушылықты дамытып, дұрыс сөйлеу дағдыларын қалыптастырады. Ойын – оқу үрдісіндегі оқытудың әрі формасы, әрі әдісі ретінде дербес дидактикалық категория. Ойын сабақтың басында – өткен сабақты еске түсіреді. Сабақтың ортасында – көңіл-күйін сергітеді, ерік-жігерін дамытады, сабаққа ынтасын арттырады. Сабақтың соңында – тақырыпты бекіту, сабақта алған білімді жинақтау мақсатын көздейді.

Ойын-баланың жасына сәйкес өз айналасындағы қоршаған ортаны тануға, білуге, өзгертуге деген құштарлығын арттыратын құрал, әлеуметтік танымдық және бағдарлық қызмет атқарады. Ойын технологиясы арқылы бала білім ала отырып тәрбиеленеді, қоғамды құрметтеуге үйреніп, ынтымақтасып жұмыс істеуге дағдыланады. «Ойын арқылы бала дүниені таниды» - деп орыс жазушы, прозаик, драматург А.М.Горький айтып кеткен болса, кеңестік жаңашыл мұғалім А.С.Сухолинский «Ойынсыз ақыл – ойдың қалыпты дамуы жоқ және болуы мүмкін емес. Ойын дүниеге қарай ашылған үлкен жарық терезе іспетті, ол арқылы баланың рухани сезімі жасампаз өмірмен ұштасып, өзін қоршаған дүние туралы түсінік алады. Ойын дегеніміз – ұшқын, білімге құмарлық пен еліктеудің маздап жанар оты» - деп, керемет өз тұжырымдамасын қалдырған.

Ойын технологиясының бала тәрбиесіндегі берері мол. Себебі, жеке тұлғаның өзін-өзі басқару қабілеті ойын кезінде жетіліп, қалыптасады. Педагогика ғылымының докторы Н.К.Крупская ойынның байқағыштыққа, ептілікке және басқа мінездерге тәрбиелейтін атап айтқан. Адамның дербестігін, ұйымдастырушылық дағдысын дамытады. Оқытудың негізгі мақсаты – білімнің сапалы болуы, сабақта қолданылатын әдіс-тәсілдің түрлері мен мазмұнын жетілдіру, сонымен қатар танымдық, білімдік, тәрбиелік жағынан сапалық жаңа деңгейдеге көтеру. Ойын технологиясының дамытушылық қызметінің нәтижесінде бала өз ерік-ықыласымен барлық зейінін іс-әрекетіне аударып даму үстінде болады. Негізінде ойын технологиясы-бала қызығушылығының ұйымдастырылған мәдени стратегиялық кеңістігі.

Педагогикалық ойын педагогикалық үрдісті ұйымдастырудың құралы. Педагогикалық ойын-алдыға қойған мақсаты мен міндеті бар, оқу-танымдық бағыттылығымен сипатталады. Оқытудың әдіс-тәсілдерінің ішінде дидактикалық ойындар жас ерекшеліктеріне қарай балаларды оқыту формасы болып табылады. Кеңестік мемлекет қайраткері А.В.Луначарский «Ойын – белгілі дәрежеде барлық адамзат мәдениетінің негізі болып саналады!» – деп өз сөзін қалдырған екен. Дидактикалық ойынның міндеті – ойынның оқыту сипаты, мазмұны баланың танымдық әрекетін дамытады.

Ойын элементтерінді қолдану 1-4 сыныптарда өте тиімді деп ойлаймын, себебі тез жазу, оқу, мазмұндау дағдылары қалыптаспаған оқушыларды бірыңғай жаттығу жұмысы жалықтырады, ал ойын технологиясы керісінше пәнді сүйеге, қызығуға ықпал жасайды. Ой белсенділігін арттырудағы маңызы зор. Ойын технологиясының нәтижесінде пәнге қызығушылығы артып, сөздік қоры молайғанына көз жеткіземіз.

«Ойын» технологиясының мақсаты – білім алушыларға жаңа білім-білік дағдыларын қалыптастыруды қамтамасыз ету, зерттеу жұмыстарына бағыттау. Ойын арқылы оқыту технологиясы – балама варианттарды таңдап алу негізінде қойылған міндеттерді шешу біліктерін қалыптастыратын сан қилы ойындарды қолданудың жүйесі.

Президент Қасым-Жомарт Кемелұлы Тоқаевтың 2021 жылғы Жолдауында «Сапалы білім – еліміздің басты басымдықтарының бірі» деп атап айтылды және де көтерілген

мәселелер барлық ұстаздар құрамын бей-жай қалдырмады. Жолдауда еліміздің әл-ауқатын дамыту мен экономикасын жетілдіру жолындағы ұстанған басты басымдықтарының бірі Білім беру саласы екендігі баса көрсетілді. «Біз ұстаздарды қолдау саясатын жалғастыра береміз. Қазіргі жаһандық өзгерістер кезеңінде түлектің білімі еңбек нарығына шыққанға дейін-ақ жеткіліксіз болып қалуы әбден мүмкін. Сондықтан, құзырлы министрліктің алдында оқу бағдарламаларын жаңа жағдайға бейімдеу міндеті тұр...» – деп айтуының астары жоғары білім беру саласының алдында кәсіби кадрларды даярлау тұрғысынан мемлекеттің үмітін ақтау міндеті тұр. Жасампаз шығармашылық кәсіби мамандарды дайындап, ел игілігіне қызмет істеуге жұмылдыру. Қазіргі кезде білім жүйесінде жүргізіліп жатқан реформаның негізгі мақсаты – ой-өрісі дамыған, жан-жақты, дүние-танымы биік, білімдік бәсекеге қабілетті, шығармашылық деңгейде қызмет ете алатын, сыни ойлау қабілеті жоғары жеке тұлға тәрбиелеу. Әлем елдеріндегі білім беру жүйесінің құрылымы әр түрлі, сонымен қатар білім беру жүйесі ерекшеліктеріне қарай даму үстінде.

Ғаламдану өркениетімен қазіргі заманғы әлем бәсекелестікке тез бейімделу қабілеті тұрақты дамудың ең негізгі факторы болып отыр. Қазақстан Республикасының дамыған елдерімен иық тіресіп тұру үшін, Еліміздің болашағы мен қазіргі кезеңі үшін білімді, зерделі, өз бетімен іс - әрекет ете алатын, қоғамнан өз орнын таба алатын шәкірттерді дайындау ұстаздың міндеті. Сол себепті болашақ Ұстаз-келешектің кепілі. Жер шарындағы сан қилы жаңарулар, білім жүйесіндегі үздіксіз өзгерістер, білім берудегі жаңаша әдіс-тәсілдер заман талабына сай қолданылууда. Болашақ бастауыш мұғалімдерін оқу тәрбие үрдісінде ойын технологиясын тиімді пайдалануға дайындай отырып, кез-келген жағдайда үздіксіз білім беру жолында білім алушыларға жол таба білу, білімге деген құштарлығын арттыру басты міндет. Білім алушының өмірінің көп бөлігі 45 минут мектептегі қабырғасында сабақ кезінде өтеді. Осы кезде оқушы тек білім алып қана қоймай шығармашылықпен зерттей білуге үйренуі керек. Білімді алуда іс - әрекетке үйренген баланың бойында алған білімі ұзақ уақыт сақталады және ол жұмыс істеуге, ізденуге, таңдауға, т. б. үйренеді. «Маған айтсаң - ұмытып қаламын, Көрсетсең - есте сақтаймын, өзіме жасатсаң - үйренемін» Конфуцийдің сөзі ескі дәстүрлі сабақтан қашып, ең озық, тәжірибеден өткен технологиялардың бірінің тиімділігін сәйкес таңдау қажеттілігі туады. Қалыпты сабақ оқушыны зерігу мен жайбарақаттылыққа алып келеді. Ал, зерігу болған жерде шығармашылыққа жол жоқ. Ұстаздың мақсаты - сабақ сапасын көтеру, түрлерін жетілдіру, сабаққа білім алушының қызығушылығын арттыру. Бүгінгі таңда елімізде оқыту мазмұны жаңартылып, сабақтарда озық технологияларды қолданудамыз қажет. Сондай технологияның бір түрі - «Ойын арқылы оқыту» технологиясы. «Егеменді еліміздің тірегі – білімді ұрпақ» десек, білімнің негізі бастауышта қаланатыны белгілі.

«Ойын - балалар өмірінде өте маңызды зор нәрсе, үлкендердің қайраткерлігі, жұмысы. қызметі қандай маңызды болса, балалардың ойыны да сондай маңызды. Ойында бала қандай болса, өскен кезде жұмыста да, көбінесе, сондай болады. Сондықтан болашақ қайраткер, ең алдымен, тәрбиені ойын арқылы алады» - деп А. С. Макаренко балалар ойынын жоғары бағалаған. Тиімді қолданылған ойын мұғалімнің түсіндіріп отырған материалын оқушылардың зор ынтамен тыңдап, берік меңгеруіне көмектеседі. Бастауыш сыныптағы оқушылар сабақтан гөрі ойынға ауыңқырап тұрады. Қызықты ойын түрінен кейін олар тез сергіп, тапсырманы ықыластанан әрі сапалы орындайтын болады. Сабақта және сабақтан тыс уақытта қолданылатын ойындарды төмендегідей топтастыруға болады. Оқушы үшін әрбір ойынның білімділік мақсаты ғана емес, тәрбиелік, танымдық мақсаты зор.

Ойын адам өмірде өте ерте жастан өздігінен бастау алып, адамның кәсіпті толық меңгергенінше жалғасады және де ойын оқытуда алдыңғы технологиялардың маңызды бөлігі болып табылады. Адамзат ойынының сан жылғы тәжірибесі ойынның білімдік құндылығын дәлелі. Оған балалық кезеңдегі ақыл-ойды дамыту ойындарынан бастасақ, мәдениетке, бизнеске және басқарудың барлық салаларына мамандар даярлауға байланысты бағдарламаларды игеру барысындағы ойындарды жатқызамыз.

Ойын теориясы мен әдіс-тәсілдерін шетелдік педагогтар, психологтар, социологтар және де өзіміздің отандық педагог ғалымдарымыз зерттеуде. Атап айтсақ Иохан Хейзиингтің "Ойыншы адам", Д.Б. Элькониннің "Ойын психологиясы", Эрик Берннің "Адамдар ойнайтын ойындар" атты еңбектері жазылды. Ойын теориясын зерттеуші Ресей ғалымдары А.В.Бербицкий, Т.В.Кудрявисв, И.П.Пидкасистый. Ал, Қазақстандық ғалымдар Н.К.Ахметов, Ж.С.Хайдаров тағы да басқалар.

Оқушы ойын арқылы үйренеді

- ✓ Қисынды ой- қабілетін дамытады;
- ✓ Өздігінен жұмыс істеп үйренеді;
- ✓ Сөздік қорын байытып, тілін дамытады;
- ✓ Зейіні қалыптасады;
- ✓ Байқампаздығы артады;
- ✓ Өзара сыйластыққа үйренеді;
- ✓ Ойынның ережесіне бағына отырып, тәртіптілікке үйренеді;
- ✓ Оқушылардың бір-біріне деген сенімі артады, достыққа, ынтымақтастыққа баулиді;
- ✓ Сабаққа қызығушылығы артады;
- ✓ Ойын сабақта ұтымды пайдаланылса оқушылардың пәнге қызығушылығы артып,

сөздік қоры молаяды.

Жақсы нәтижеге жету үшін әр ойынның тәрбиелік, білімдік, дамытушылық маңызы, жас ерекшелігі, қауіпсіздік техникасы, эстетикалық талаптарды ескеру қажет. Ойынның негізгі құрылымдық элементтері - ойынның түпкі ниеті, сюжеті немесе мазмұны, ойын әрекеттері, рөлдер, ойынның өзінен туатын және балалар жасайтын немесе ересектер ұсынатын ойын ережесі. Аталған элементтер өзара тығыз байланысты және ойынды балалардың өзінше бір іс-әрекеті ретінде көрсетеді. Ойынның түпкі ниеті – балалардың нені және қалай ойнайтынының жалпы анықтамасы, мәселен: «жол сақшысы», «аурухана», «мектеп ұжымы» және т.с.с. болып ойнау. Ол сөзде тұжырымдалып, ойын әрекеттерінің өзінде бейнеленеді, ойынның мазмұнында қалыптасады және ойынның өзегі болып табылады. Ойынның түпкі ниетіне қарай ойындарды төмендегідей типтік топтарға бөлуге болады:

- тұрмыстық құбылыстарды бейнелейтін ойындар («отбасы», «балабақша», «мектеп» болып ойнау);
- жасампаз еңбекті бейнелейтін ойындар (стадиондар тұрғызу, үйлер, кеме салу);
- қоғамдық оқиғаларды салу, дәстүрлерді бейнелейтін ойындар (қонақтарды қарсы алу, саяхаттар мерекелік демонстрациялар.).

Ойындарды осылайша бөлу, әрине шартты, өйткені ойын өмірдің алуан түрлі құбылыстарын бейнелеуді қамтуы мүмкін. Ойынның сюжеті, мазмұны – бұл оның жанды тұлғасын құрайды, ойын әрекеттерінің, балалардың өзара қарым-қатынастарының дамуын, көпжақтылығын және өзара байланысын анықтайды. Ойынның мазмұны оны қызықты етіп, ықылас пен ынтаны қоздырады. Ойынның құрылымдық ерекшелігі мен түйіні — бала атқаратын рөл. Ойын үдерісінде рөлге берілетін маңызына қарай көптеген ойындар рөлді немесе рөлді-сюжетті ойындар деп аталады. Рөл әрқашан адамға немесе жануарға, ол қиялдағы қылықтарға, іс-әрекеттерге, қарым-қатынастарға қатысты болады. Солардың бейнесіне енген бала сол өзі қалап алған нәрсеге айналады, яғни белгілі бір рөлді ойнайды.

Сонымен, ойын арқылы балалар қоғамдық қатынастарға бейімделеді, жалпы адамзаттық мәдени құндылықтар мен әртүрлі ұлт өкілдерінің мәдениеттерін меңгереді, баланың шынайы адамгершілік коммуникацияға енуіне мүмкіндік беретін коммуникативті іс-әрекеттердің көрініс табуы жүзеге асырылады. Баланың әр қырынан көрінуіне интеллектуалдық, шығармашылық, коммуникативтік жағынан және әртүрлі қиындықтарды жеңуге жағдай жасайды. Бастауыш сынып оқушыларымен (4-сынып, жас ерекшеліктері 9-10 жас) смартфондағы ойындардың тиімдісін жаңа сабақты бекіту кезінде, өтілген білімді еске түсіру мақсатында, оқушылардың бос уақытын (демалыс күндерді қоса алғанда) ұйымдастыру кезінде қолданамын. Quiziz бағдарламасы арқылы тест тапсырмаларын, видео сұрақтар құрастырып сілтемесін жіберемін.

Оқушылар сілтеме арқылы қосылып жауап береді. Нәтижесінде уақытты үнемдей отырып тапсырма бойынша білім көрсеткіштерін бақылай аламын. Kahoot бағдарламасының құрылымы ерекше тиімді. Ол жерде тапсырманы алуан түрлі етіп құрастыруға болады. Мысалы: «Айжан кітап оқып отыр» деген сөйлемді «Отыр Оқып Кітап Айжан» деп, осы сөдерді ретімен орналастыр деген тапсырма ұяшық түрінде құрастыруыма болады. Нәтижесінде оқушы жеңіске жету мақсатында барын салады, қошеметке ие болады. Қошемет-бағалаудың бір түрі. Әр тапсырмаға баллдық жүйемен бағалау баллын көрсетуге де болады.

Ойын технологиясы арқылы оқушыларда келесі қасиеттерді меңгереді.

1. Оқушылар нақты қызмет тәжірибесін меңгереді.
2. Оқушылар тек бақылаушы ғана емес, өздері қатыса отырып қиын мәселелерді өз бетінше шеше білуге үйретеді.
3. Оқу процесінде алған білімді нақты істе қолдана білуге мүмкіндік береді.
4. Оқушы әрекетіне негізделген оқу көлемін басқарады.
5. Уақытты үнемдеуге үйретеді.
6. Оқушылар үшін психологиялық жағымды.
7. Ойын барысында шешім қабылдау оқушылардан аса жауапкершілікті талап етеді.
8. Оқушылар үшін қауіпсіз.
9. Қарапайым оқу қызметімен салыстырғанда көп уақыт мөлшерін алады.
10. Ойын технологиясында қолданылатын көрнекілік құралдары дәстүрлі оқу материалдарымен салыстырғанда күрделірек.
11. Ойын түрлеріне байланысты қатысушылардың саны шектеулі.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. «Педагог жаршысы» журналы №4 2010, №3 2010ж.
2. Калмыкова Е.В. «Бастауыш мектепте ойын технологиясы арқылы оқыту», 2007
3. Калкенова А. Оқытудағы ойынның ролі. Қазақстан мектебі.-2007 №3
4. Амельков, А.А. Психологическая диагностика межличностного взаимодействия / А.А. Амельков. – Мозырь: Содействие, 2014. – 108 с.
5. <https://infourok.ru/doklad-sabata-oyin-tehnologiyasin-tiimdi-paydalanu-3528496.html>
6. <https://infourok.ru/doklad-sabata-oyin-tehnologiyasin-tiimdi-paydalanu-3528496.html>
7. <https://qamshy.kz/article/65961-zholdau-%E2%80%932021-sapaly-bilim-E2%80%93-elimizdinh-basty-basymdyqtarynyh-biri>
8. <https://bilimdinews.kz/?p=167087>
5. <https://infourok.ru/doklad-sabata-oyin-tehnologiyasin-tiimdi-paydalanu-3528496.html>
6. <https://infourok.ru/doklad-sabata-oyin-tehnologiyasin-tiimdi-paydalanu-3528496.html>
7. <https://qamshy.kz/article/65961-zholdau-%E2%80%932021-sapaly-bilim-E2%80%93-elimizdinh-basty-basymdyqtarynyh-biri>
8. <https://bilimdinews.kz/?p=167087>

ПОДГОТОВКА БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ К ЭФФЕКТИВНОМУ ИСПОЛЬЗОВАНИЮ ИГРОВЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В УЧЕБНО-ВОСПИТАТЕЛЬНОМ ПРОЦЕССЕ

Капенова А.А., Дубекова Р.К.

В данной статье требования времени определяют необходимость использования различных технологий и методов в системе образования на уровне личностного развития и расширения познавательного кругозора. Ученый Б.Д. Эльконина при сознательном использовании в воспитании основывается на научном осмыслении социально-психологических закономерностей жизни и развития ребенка, представлении о роли игры в школьном учебном процессе и механизме ее развития. В этом процессе воздействие игры оказывает положительное влияние на формирование ребенка. Игровая технология приносит радость и

пользу учащемуся, способствует его успешному развитию, если педагог хорошо разбирается в условиях продуктивного использования игры для организации школьного обучения. Исходя из этого, подготовка будущих учителей начальных классов к эффективному использованию игровых технологий в учебном процессе считается актуальной. Совершенствует профессиональное использование будущих учителей начальных классов в образовательном процессе, овладение технологией игр, повышение квалификации. Ориентирует будущих учителей начальных классов на изучение игровых технологий и изучение игровых технологий, освоение игровых технологий в учебном процессе. Акцентируется внимание на развитии будущих учителей начальных классов в образовательном процессе с использованием игровых технологий. В результате будущие учителя начальных классов научатся эффективно использовать игровые технологии в образовательном процессе.

Ключевые слова: игровые технологии, учебный процесс, методика, национальные игры, грамматические игры, психологические игры, игры на смартфонах.

PREPARATION OF FUTURE PRIMARY SCHOOL TEACHERS FOR THE EFFECTIVE USE OF GAMING TECHNOLOGIES IN THE EDUCATIONAL PROCESS

A.A. Kapenova, R.K. Dubekova

In this article, the requirements of the time determine the need to use various technologies and methods in the education system at the level of personal development and the expansion of cognitive horizons.. The scientist D.B. Elkonin, with conscious use in education, is based on scientific understanding of the socio-psychological patterns of the life and development of the child, the idea of the role of play in the school educational process and the mechanism of its development. In this process, the impact of the game has a positive effect on the formation of the child. Game technology brings joy and benefit to the student, contributes to his successful development, if the teacher is well versed in the conditions of the productive use of the game for organizing school education. Based on this, the preparation of future primary school teachers for the effective use of gaming technologies in the educational process is considered relevant. Improves the professional use of future primary school teachers in the educational process, mastering the technology of games, advanced training. Orients future primary school teachers to the study of gaming technologies and the study of gaming technologies, the development of gaming technologies in the educational process. Attention is focused on the development of future primary school teachers in the educational process using gaming technologies. As a result, future primary school teachers will learn how to effectively use gaming technologies in the educational process.

Key words: game technologies, educational process, methodology, national games, grammar games, psychological games, games on smartphones.

ӘОЖ 811.124.371/8.315

<https://doi.org/10.53355/ZHU.2022.102.1.096>

ҰЛТТЫҚ-АЙМАҚТЫҚ КОМПОНЕНТ ШЕТЕЛ ТІЛІН ОҚЫТУДА ӘЛЕУМЕТТІК-МӘДЕНИ ҚҰЗЫРЕТТІЛІКТІ ҚАЛЫПТАСТЫРУ ҚҰРАЛЫ РЕТІНДЕ

Жұмағали Қ.

Мақала шет тілін оқыту үдерісіне ұлттық-өңірлік компонентті интеграциялау арқылы білім алушылардың әлеуметтік-мәдени құзыреттілігін қалыптастырудың негізгі тәсілдеріне арналған. Автор көркем әдебиеттің аудармалары, мәдениет туралы шетелдік мақалалар, бейне материалдар сияқты түпнұсқа материалдарды зерттеді. Мақалада осы материалдарды ағылшын тілі сабақтарында қолдану бойынша практикалық ұсыныстар берілген. Атап айтқанда, студенттің тұлғалық әлеуметтік-мәдени дамыту әдістерінің бірі ретінде ағылшын, орыс тілдеріндегі мақал-мәтелдермен жұмыс істеу нұсқалары.

Ағылшын тілін үйрену кезінде ұлттық-аймақтық компонентке жүгіну мұғалімнің алдында үлкен перспективалар ашады, оқу пәнінің тәрбиелік әлеуетін едәуір кеңейтеді және оқушылардың оны тиімді игеруіне көмектеседі. Өлкетану материалы шетелдік қарым-қатынасты оқушылардың жеке тәжірибесіне жақындатады, оларға күнделікті өмірде кездесетін фактілер мен мәліметтермен оқу әңгімесінде жұмыс істеуге мүмкіндік береді. Осы материалдың негізінде нақты коммуникативті жағдайларды модельдеуге болады: Туған ел, оның астанасы, туған қаласы (ауылы) туралы шетелден келген қонақпен әңгімелесу, қонақтарға ағылшын тілінде экскурсия жүргізу және т.б. студенттердің ҰБШ материалдарын қолдана отырып, оқу жұмысының барлық түрлерін жүзеге асыру процесінде пайда болатын жеке тәжірибелері тәрбиенің барлық аспектілерінің тиімділігін арттырып қана қоймайды-адамгершілік, азаматтық, эстетикалық, сонымен қатар оқушылардың шет тілін үйренуге деген ынтымақын едәуір арттырады.

Кілт сөздер: *түпнұсқалық материалдар, шет тілдерін оқыту әдістемесі, ұлттық-аймақтық компонент, әлеуметтік-мәдени құзыреттілік.*

Қазіргі әлемде шет тілін оқытудың мақсаты тек студенттердің лингвистикалық білімін беру және сөйлеу дағдыларын дамыту бола алмайды. Әлемдік жаһандану және тілдер мен мәдениеттердің интеграциясы жағдайында шет тілі сабақтарында білім алушының тұлғалық дамуын және оны жалпы кеңейтуде маңызды рөл атқаратын әлеуметтік-мәдени компонент басты орынға ие болды.

Шет тіліндегі негізгі жалпы білім берудің мемлекеттік стандартында ұсынылған әлеуметтік-мәдени құзыреттілік оқытылатын тілдің елі, олардың сөйлеу мінез-құлқының ұлттық-мәдени ерекшеліктері және мәдениеттер диалогы процесінде осы білімді пайдалану мүмкіндігі туралы білім жиынтығы ретінде анықталады [1]. Алайда, мәдениетаралық қарым-қатынас теориясының маңызды элементі бола отырып, әлеуметтік-мәдени даму сонымен бірге өз елін, аймағын және мәдениетін білдіру қабілетін де қамтиды. Әлеуметтік-мәдени құзіреттілікті қалыптастырудың дәл осы кезеңінде мұғалім белгілі бір проблемаларға тап болады:

1. Өлкетануға танымдық қызығушылықтың төмен деңгейі.
2. Ағылшын тілі арқылы туған өлкенің мәдениетін таныстыра алмау.
3. Тұрғылықты аймақтың және Оқытылатын тіл елдерінің ұлттық-мәдени ерекшеліктерін анықтай және салыстыра алмау [2; 187].

Осы мәселелерді шешу барысында және нәтижесінде білім алушылардың әлеуметтік-мәдени даму деңгейін арттырудың мүмкін әдістерінің бірі ағылшын тілі сабақтарында ұлттық-аймақтық компонентті енгізу болуы мүмкін.

Әдістер мен материалдар. ГОСО-ның жаңа стандарттары білім алушылардың жеке және әлеуметтік-мәдени дамуының қажеттілігін, аймақтың тарихи-мәдени ерекшелігін ескере отырып, оқыту құралдары мен формаларын қолдануды білдіретін білім берудің ұлттық-аймақтық мазмұнын баса көрсететіндіктен, қазіргі уақытта алдыңғы қатарға шығады. Өйткені, бұл патриотизмді, өз мәдениеті мен басқа елдердің мәдениетін құрметтеуге, толеранттылыққа, мәдениетаралық диалог пен ынтымақтастыққа дайын болуға көмектесетін білім.

Ұлттық-аймақтық компонентті іске асыру пәнаралық интеграциямен үнемі байланысты, өйткені сабақта география, тарих, әдебиет, музыка және туған өлке мәдениетінің басқа компоненттері туралы материалдарды қолдануға әкеледі. Шет тілі оқу пәні ретінде өзінің «пәнсіздігіне» байланысты мазмұнның мұндай модификациясына ашық [3; 146]. Басқаша айтқанда, оны оқытудың мақсаты объективті әлем туралы білім беру емес, тақырыбы әр түрлі болуы мүмкін және сыртқы жағынан енгізілуі мүмкін байланыс пен сөйлеу әрекетін жүзеге асыру. Сонымен қатар, ағылшын тілін оқыту кезінде өлкетану тақырыбындағы ақпаратты қолдану оқытуды жекелендіруге мүмкіндік береді, өйткені ол шетелдік қарым-қатынасты студенттердің жеке тәжірибесіне жақындатады және оларға күнделікті өмірде кездесетін ақпарат пен фактілерді ауызша қарым-қатынаста қолдануға мүмкіндік береді.

Ұлттық-аймақтық компонентті ескере отырып, оқу материалының мазмұны келесі өлшемдерге сәйкес келуі керек:

1. Білім алушылардың жалпы мәдени білім деңгейін арттыруға, ұлттық-мәдени құзыреттілік базасын қалыптастыруға ықпал ететін әлеуметтік-мәдени құндылық, бұл оқытылатын тілдің негізгі әдет-ғұрыптары, дәстүрлері, Ел болмысы туралы тұтас білім жүйесін білдіреді.
2. Елтану құндылығы.
3. Өзектілігі, яғни оның қазіргі заман дәрежесі және қоршаған шындыққа бағдарлануы.
4. Оқу материалының тартымдылығы.
5. Функционалдылық-сөйлеу әрекетінің барлық аспектілерін оқытуда қолдану мүмкіндігі [4; 92].

Әлеуметтік - мәдени құзіреттілікті қалыптастыру мақсатында шет тілін оқыту процесінде қолданылатын негізгі материал - бұл көркем, елдік және тақырыптық мәтіндер, өлеңдер, әндер, диалогтар, сұхбаттар, бейне және аудио материалдар кіретін оқу мәтіні. Сонымен қатар, оқу мәтіні шынайы болуы керек, өйткені дәл осы фактор білім алушылардың мотивациясын едәуір арттырады.

Қазақстан Республикасының мектептерінде ағылшын тілін оқытуда ұлттық-аймақтық компонентті енгізу кезінде мұғалімге кең мүмкіндіктер ашылады.

Көркем мәтіндер ретінде Қазақстан Республикасының көрнекті жазушылары мен ақындарының Абай Құнанбаев, («Қазақ ақыны Ибраһим Құнанбайұғылының өлеңі») [5; 80] және Мағжан Жұмабаев («Мағжан өлеңдері») сияқты шығармаларының аудармалары пайдаланылуы мүмкін [6].

Түпнұсқалық елдік материалдар тобына келесі оқулықтардан мақалалар мен жеке үзінділер кіруі мүмкін: «Ethnic Groups of Europe: encyclopedia» [7], «Ұлы даланың ежелгі тарихының этномәдени төркіндері» [8], «Native Peoples of the World: an encyclopedia of groups, cultures and contemporary issues» [9], «Таласские памятники древнетюркской письменности» [10], «Тайна руники: Графический дизайн в эзотерической рунной концепции бога Тенгри, сокрытой в знаках рунического письма, в родовых тамгах и в символах геометрического генеза» [11].

Білім алушылардың қызығушылығын арттыруға және материалды игеру сапасын жақсартуға ықпал ететін бейнелерді пайдалануға ерекше назар аудару керек. Зерттеу жұмысы барысында біз «Рухани жаңғыру» мемлекеттік бағдарламасы аясында Pacific Asia Tourism Association шығарған «Travelstan» [12] сияқты бейнематериалдарды атап өттік. Бірінші бейненің мысалын қолдана отырып, ұлттық-аймақтық бояуы бар бейнені пайдалану әдісін қарастырайық.

«Travelstan» бейнеролигін көрер алдында, ең алдымен, онда қолданылған тиісті атаулардың және басқа да таныс емес сөздер мен сөз тіркестерінің семантикалық мағынасын ашу, сондай-ақ олардың хор режимінде айтылуын пысықтау ұсынылады.

Видеофрагментті көргеннен кейін білім алушыларға мәтіннің жалпы түсінігін сынайтын сұрақтарға жауап беру ұсынылады:

What is the your ideal Travelstan?

How Travelstan can help you?

Бейнені екінші рет көруге келетін болсақ, оның мақсаты Мәтінді егжей-тегжейлі түсіну болады, оны тексеру келесі сұрақтардың көмегімен жүзеге асырылады:

What is the Kazakhstan?

Who are the Kazakhstany people?

Бейнематериалдағы соңғы жұмыс дайындалған сөйлеуді дамытуға бағытталған жаңа лексиканы қолдана отырып, қайталау жасауды қамтиды.

Ағылшын тілді елдердің фольклорын зерттеу және соның салдарынан оны қазақ және орыс фольклорымен салыстыру білім алушылардың әлеуметтік-мәдени құзіреттілігін қалыптастыруда да маңызды рөл атқарады. Фольклордың осындай компоненттерінің бірі - басқа адамдардың менталитеті мен ойлау тәсілімен танысуға мүмкіндік беретін, сонымен қатар маңызды тәрбиелік функцияға ие мақал-мәтелдер.

Аудиторияда мақал-мәтелдермен жұмыс олардың аудармасын және қазақ және орыс тілдерінде хат алмасуды іздеуді қамтуы мүмкін.

Мысалдар келтірейік:

Chase two hares, catch neither. - Екі кемең басын ұстаған суға кетеді. - За двумя зайцами погонишься, ни одного не поймаешь.

A friend in need is a friend indeed. - Кімнің адал дос, кімнің жалған дос екенін - басыңа іс түскенде білерсің. - Друг познается в беде.

Make hay while sun shines. - Темірді қызғанда соқ. - Куй железо пока горячо.

A honey tongue, a heart of gall. - Тілі тәтті, көңілі қатты. - Мягко стелет да жестко спать.

Нәтижелер және оларды талдау

Ұлттық-аймақтық компонентті шет тілін оқыту процесіне біріктірудің тағы бір тәсілі - сөйлеу құзіреттілігін дамытуға, туған жер туралы білім деңгейін арттыруға, сонымен қатар микро топтарда жұмыс істеуді үйренуге және іздеу дағдыларын игеруге мүмкіндік беретін жобалық қызмет. Кез-келген жобалық жұмыс мақсат қоюдан басталады. Жобаны ұлттық-аймақтық материалмен жұмыс істеу тәсілі ретінде қарастыра отырып, біз білім беру мақсаты ретінде студенттерде кіші Отан туралы түсінік қалыптастыруды, оқыту мақсатын – тақырып бойынша білімді шоғырландыруды және әртүрлі ақпарат көздерімен жұмыс істеу дағдыларын игеруді, ал тәрбие мақсаты – білім алушылардың өз ұлтының құрдастарымен және өзге ұлт өкілдеріне қарым-қатынасына ықпал етуді атап өттік. Мақсаттарды анықтау кезеңі ұйымдық бөлімнен тұрады, оның барысында сыныпты микро топтарға бөлу және олардың арасында жобалар тақырыптарын бөлу жүзеге асырылады. Жобалық жұмысты орындау үшін студенттерге келесі тақырыптарды ұсынуға болады:

- a) “My Motherland”;
- b) “My lovely city”;
- c) “My village”;
- d) “Famous people of Kazakhstan”;
- e) “Cultural monuments of the Republic of Kazakhstan”
- f) “History of my Homeland”;
- g) “Nature of my native land”;
- h) “National diversity of the Republic of Kazakhstan”.

Жобаларды таныстыру және қорғау әртүрлі нысандарда, мысалы, бейне репортаж, газет мақаласы, плакат, сұхбат және т.б. түрінде жүзеге асырылуы мүмкін.

Осылайша, білім алушылар арасында әлеуметтік-мәдени құзіреттіліктің қалыптасуын шет тілін оқыту мазмұнында ұлттық-аймақтық компонентті пайдаланбай елестету мүмкін емес. Оны оқу процесіне біріктірудің негізгі әдістерінің бірі - түпнұсқа материалдармен жұмыс істеу, сонымен қатар фольклормен ана мәдениетімен салыстыра отырып, оқытылатын тілдің фольклорымен танысу. Оқытудағы осындай тәсілдерді іске асыру білім алушылардың жалпы уәждемесіне оң әсер етеді, басқа елмен танысуға және туған өлкенің мәдениетін терең түсінуге мүмкіндік береді және мәдениетаралық диалогқа дайындайды.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Білім берудің барлық деңгейінің мемлекеттік жалпыға міндетті білім беру стандарттарын бекіту туралы сайты [Электрондық ресурс]. – Қатынау режимі: <http://adilet.zan.kz/rus/docs/V1800017669>.
2. Вылегжанина Е.А., Фоминская С.П. Использование краеведческого материала в процессе обучения иностранному языку: Ст. / Вылегжанина Е.А., Фоминская С.П. - Молодой ученый, - 2018. - №3. – 188 с.
3. Зимняя И.А. Психология обучения иностранным языкам. М./ Зимняя И.А. - Просвещение, 1991. - 222 с.
4. Оларь Ю.В. Формирование социокультурной компетенции младших школьников/ Оларь Ю.В. - Вестник Шадринского государственного педагогического университета. 2017. № 3. – 94 с.

5. Құнанбаев А., Қазақ ақыны Ибраһим Құнанбайұлының өлеңі / Құнанбаев А., Восточная, 1909.
6. Қазақ әдебиеті. Энциклопедиялық анықтамалық. — Алматы: «Аруна Ltd.» ЖШС, 2010.
7. Cole, Jeffrey E., (2011) Ethnic Groups of Europe: An Encyclopedia. Santa Barbara: ABCCLIO.
8. Бейсенбайұлы Ж. Ұлы даланың ежелгі тарихының этномәдени төркіндері: кітап / Бейсенбайұлы Ж. - Алматы: «Қазақпарат» ЖШС, 2017.
9. Denver, Steven L., (2013) Native Peoples of the World: An Encyclopedia of groups, cultures and contemporary issues. Armonk: Sharpe Reference.
10. Батманов И.А. Таласские памятники древнетюркской письменности. Фрунзе, 1971.
11. Досанов Т. Тайна руники: Графический дизайн в эзотерической рунной концепции бога Тенгри, сокрытой в знаках рунического письма, в родовых тамгах и в символах геометрического гезепа. – Алматы, 2009.
12. Travelstan видеоресурс [Электрондық ресурс]. - Қатынау режимі: <https://www.youtube.com/watch?v=1r0XjBiv1Uo>.

НАЦИОНАЛЬНО-РЕГИОНАЛЬНЫЙ КОМПОНЕНТ КАК СРЕДСТВО ФОРМИРОВАНИЯ СОЦИОКУЛЬТУРНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ В ОБУЧЕНИИ ИНОСТРАННОМУ ЯЗЫКУ

Жұмағали Қ.

Статья посвящена основным способам формирования социокультурной компетенции обучающихся посредством интеграции национально-регионального компонента в процесс обучения иностранному языку. Автором были изучены такие аутентичные материалы, как переводы художественной литературы, зарубежные статьи о культуре, видеоматериалы. В статье предложены практические рекомендации по использованию этих материалов на уроках английского языка, в частности варианты работы с пословицами английского, русского происхождения как одного из методов социокультурного развития личности обучающегося. Обращение к национально-региональному компоненту при изучении английского языка открывает перед учителем широкие перспективы, в значительной степени расширяя воспитательный потенциал учебного предмета, помогает более эффективно усвоению его учащимися. Краеведческий материал приближает иноязычную коммуникацию к личному опыту учащихся, позволяет им оперировать в учебной беседе фактами и сведениями, с которыми они сталкиваются в своей повседневной жизни. На основе этого материала можно моделировать вполне реальные коммуникативные ситуации: беседа о родной стране, о ее столице, о родном городе (селе) с гостем из-за рубежа, проведение экскурсии для гостей на английском языке и т.п. Личные переживания, которые появляются у учащихся в процессе реализации всех форм учебной работы с использованием материалов НРК, не только усиливают эффективность всех аспектов воспитания – нравственного, гражданского, эстетического, но и значительно повышают мотивацию учащихся к изучению иностранного языка.

Ключевые слова: аутентичные материалы, методика обучения иностранным языкам, национально-региональный компонент, социокультурная компетенция.

NATIONAL AND REGIONAL COMPONENT AS A MEANS OF FORMING SOCIO- CULTURAL COMPETENCE IN TEACHING A FOREIGN LANGUAGE

K. Zhumagali

The article is devoted to the main approaches to the formation of socio-cultural competencies of students through the integration of the national and regional component into the process of teaching a foreign language. The author studied such original materials as translations of fiction, foreign articles on culture, video materials. The article provides practical

recommendations for using these materials in English lessons. In particular, options for working with proverbs and sayings in English and Russian as one of the methods of socio-cultural development of the student's personality. The appeal to the national-regional component when learning English opens up wide prospects for the teacher, significantly expanding the educational potential of the subject, helps students to learn it more effectively. Local history material brings foreign language communication closer to the personal experience of students, allows them to operate in an educational conversation with facts and information that they encounter in their daily lives. On the basis of this material, it is possible to model quite real communicative situations: a conversation about the native country, about its capital, about the hometown (village) with a guest from abroad, conducting excursions for guests in English, etc. Personal experiences that appear in students during the implementation of all forms of educational work using the materials of the NRK, not only enhance the effectiveness of all aspects of education - moral, civic, aesthetic, but also significantly increase the motivation of students to learn a foreign language.

Key words: *authentic materials, methods of teaching foreign languages, national-regional component, socio-cultural competence.*

ӘОЖ 81'42:159.9

<https://doi.org/10.53355/ZHU.2022.102.1.097>

Ф.С.ФИЦДЖЕРАЛЬДТЫҢ «ҰЛЫ ГЭТСБИ» РОМАНЫН ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ЖӘНЕ ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ ТҰРҒЫДАН ТАЛДАУ

Кабылова М.С.

Мақалада Ф.С.Фицджеральдтың «Ұлы Гэтсби» романын психологиялық және лингвистикалық тұрғыдан 10 мысал алынып талдау жасалынады. Көркем әдеби шығармадағы контексте психологиялық және лингвистикалық тұрғыдан түрлі эмоцияның қуаныш эмоциясына бірінші, екінші және үшінші экспрессивті тұрғысынан талдау жасалынып мысалдар беріліп отыр. Эмоцияның көркем мәтінде берілу тәсілдерін кешенді түрде зерттеудің ұсынылуы болып табылады. Сөйлеушінің эмоциясын жеткізетін сөздер құрылымдық, семантикалық және прагматикалық аспектіде талданды. Зерттелген сөздердің ерекшелігі олар арқылы эмоциялардың вербалды және бейвербалды амалдардың жеткізілуі болып табылады. Эмоция мәтінде аталуының кейбір тәсілдері ағылшын тілінде ертеректе-ақ атап өтілген: эмоцияның эмоционалды синтаксис, эмоционалды лексика, бейвербалды амалдар арқылы жеткізілуі көптеген отандық және шетелдік зерттеулерде қарастырылған.

Кілт сөздер: *психология, лингвистика, эмоция, қуаныш эмоциясы, эмоционалды синтаксис, эмоционалды лексика, бейвербалды.*

Тіл – ғасырлар жемісі, халық мұрасы, ұлттық құбылыс. Бір тіл – бір ұлт. Кез келген халықтың ойлау ерекшелігі оның ұлттық тілінде көрініс табады, халық даналығы, дүниетаным көзқарасы тілінде түйінделеді. Тіл – халықтың рухани болмысымен біте қайнап, ұлттың тағдырына қызмет етіп, өмірімен өзектес жүріп отырады. Әр кезең, әр дәуір өзіне қажетті жаңалықтар туғызады. Осыған орай тәуелсіздік туымен ел өмірінде қаншама жаңалықтар еніп отыр. Бүгінде Егеменді Қазақ халқының бүкіл әлем халқымен терезесі тең. Қазіргі таңда әлем халықтарының қақпалары айқара ашылып, бір – бірінің тілі мен әдебиетін, тарихы мен мәдениетін құрметтеп салыстыра зерттеу үрдісі белең алып келеді. Тіл ғылымы соның ішінде ағылшын тілі де психологиямен тығыз байланысты. Олай дейтін себебіміз, психология түйсік пен қабылдауды, ес пен ойды, сезім мен эмоцияны, зейінді зерттейді. Ал бұлардың сөйлеу процесіне (оны қабылдап, түсіну процесіне) тікелей қатысы бар екені баршаға аян. Өйткені, біреудің айтқанын қабылдау, оны ұғыну процесі болмаса, қарым-қатынас жасау, пікір алысу да болмаған болар еді. Адам сөз арқылы белгілі бір затты атап қана қоймай, сонымен бірге, сол

затқа, іске, құбылысқа өзінің қатынасы мен оған қалай қарайтындығын эмоция арқылы білдіреді. Яғни тіл ойды білдірудің ғана құралы емес, сезімді де білдірудің құралы. Адамдар арасындағы тілдік қарым - қатынаста эмоцияның болуы, олардың бір-бірін жақсы түсінісуіне себтігін тигізеді. Көркем мәтінде берілген белгілі бір эмоцияны зерттеуде оның берілуінің бір ғана тәсілі, яғни эмоционалды лексика немесе синтаксистік құрылым (конструкция) арқылы берілуі жайлы ғана білім жеткіліксіз екендігін ескерген жөн. Эмоцияларды тақырыптық топтарға жіктеу дегеніміз – оны жеткізудің жанама фактілерін қамтитын көрінісінің (презентация) бірнеше тәсілдерінің жиынтығы. Эмоцияның жеткізілу сипаты туралы толық түсінік қалыптастыру үшін толық кешен қажет. Бұл зерттеудің әдіснамалық негізі осында. Лингвистикалық талдау материалы ретінде Ф.С. Фицджеральдтың «Ұлы Гэтсби» романы таңдалды. [1,92] Көлемі 210 беттік еңбек көлемі соның ішінен 10 мысалға талдау жасалып, зерттелді. Жүргізілген зерттеу жұмысы эмоцияны кешенді түрде тақырыптық топтарға жіктеу үрдісінің өту сипаты жайлы бірнеше ережелерді қорғауға ұсынуға негіз болады. Атап айтқанда, әр эмоцияның өзіне тән мәтінде берілу тәсілдері бар.

Эмоция – тікелей күйінішін, жағымды және жағымсызды сезінуін, адамның әлемге және адамдарға қатынасын, оның іс-тәжірибелік әрекетінің үрдісі мен нәтижелерін көрсететін субъективті психологиялық жағдайдың ерекше түрі [2, 89]. Эмоция тобына көңіл-күй, сезім, аффект, құмарлық, күйзеліс жатады. Бұлар «таза» эмоциялар деп аталады. Олар адамның барлық психикалық үрдісі мен жағдайында кездесіп отырады. Олардың кез келген белсенділігінің байқалуына эмоционалды күй қатысады. Адам эмоциясының басты қызметі: эмоцияның көмегімен біз бір-бірімізді жақсы түсінеміз, сөзді пайдаланбай-ақ бір-біріміздің жағдайымызды біле аламыз және өзара әрекет және қарым-қатынасқа тиісінше бағыштала аламыз. Мысалы, әр мәдениетке жататын адамдардың басқа адамды оның бет-әлпетіне қарай айна қатесіз қабылдап және бағалай алатындығы, соның нәтижесінде қуаныш, ашу, мұң, қорқыныш, жек көру, таңқалу сияқты эмоционалды жағдайларды анықтай алуы керемет факт болып табылады. Бұл бір-бірімен ешқашан байланыста болмаған халықтарға да қатысты. Өмірді сезімсіз сияқты эмоциясыз да елестету мүмкін емес. Атақты жаратылыстанушы Ч. Дарвин эмоциялар эволюция үрдісінде тіршілік иелері өздері үшін өзекті болып табылған қажеттіліктерді қанағаттандыруға бағытталған белгілі бір шарттардың маңыздылығын анықтайтын құрал ретінде туындаған деп есептейді. [3,90] Ф. И. Шаляпиннің мысалы бойынша, шетелге бірінші рет саяхат жасағанда ағылшын тілін білмейтін Федор Иванович «бірде мейрамханада қатар стөлде отырған көршілері ағылшындарға ағылшын тілінің ырғағын ыммен келтіріп «Great! (қошемет сөзін)» айтады, бірақ мұның ағылшын тілінде сөйлескенге ұқсауы және биік шляпалы Шаляпиннің айбарлы келбетінің сенімді әсер еткені сонша, ағылшындар оны түсініп, өздерінің отандасы екен деп қабылдағандай ыммен стакан соғыстырады. [4,272] Психологияда адамға тән сезімдердің 500-ге тарта түрлері белгілі болса, олардың әрқайсысының тілдік жүйедегі мазмұны мен көрінісі сан алуан. Себебі тілдің басты міндеті адамға қызмет ету, ал адам – сан қырлы, күрделі құбылыс. [5,45]. Бұл жерден эмоцияның қарым - қатынастағы эмоциялық күй түрінде пайда болуын көреміз. Әңгімеге араласқан адам әңгімелесушіге эмоцияның ыңғайына икемделгенін көреміз. Адамның эмоционалды-суреттеу қимылдары – мимика, ым, пантомимика қарым-қатынас құралы қызметін атқарады, яғни сөйлеушінің жағдайы және оның дәл осы уақытта болып жатқан жағдайға көзқарасы жайлы ақпарат береді. Сонымен қатар, ықпал ету қызметін атқарады - эмоционалды-суреттеу қимылды қабылдаушы субъекті болып табылатын адамға ықпал етеді. Мұндай қимылдарды қабылдаушының түсінуі оның қатынас орын алып отырған контекстке сәйкес қозғалуы негізінде жүзеге асады. Адамның айқын қимылдары тілмен шебер сараланды, оның көмегімен тіршілік иелері өздерінің жағдайы және айналада болып жатқан оқиғалар туралы ақпаратпен алмасты. Бұл эмоцияның экспрессивті және коммуникативті қызметі. Олар таным үрдісін реттеуші маңызды фактор болып табылады. Психологиялық және психолингвистикалық ғылымдар, ең алдымен, адам әрекетіндегі эмоция функцияларын

зерттейді. Алайда, ғылыми позиция осылай нақты бола тұра, эмоция психологиясының зерттелуі әзірге жеткіліксіз, әлі күнге эмоцияның біртұтас психологиялық теориясын жасау мәселесі шешілмеген. Бұл жағдай эмоцияның тіл арқылы бейнелену мәселесін шешуде лингвистерге едәуір қиындық туғызады. Көркем туындыда бұл мәселені эмотивтік лексикамен байланыста ғана шешуге болады. Ең бірінші, эмотивтілікті эмоциядан ажырата білу керек: эмоция - психологиялық категория, ал эмотивтілік - тілдік категория. Эмотивті бірліктердің мазмұнын, эмотивтілікті, экспрессивтілікті көрсететін тілдік құралдар мен тәсілдер, тіпті “эмотивтілік”, “бағалаушылық”, “экспрессивтілік”, “интенсивтілік”, “образдылық” деген терминдер әлі күнге дейін белгілі бір анықтамаға ие бола қойған жоқ. Сондай-ақ, “эмоция” мен “экспрессияның” мағыналық ара жігін ажыратып, “эмоционалдық, экспрессивтік мән”, “экспрессивтік реңк” ұғымдарын анықтау да ғылыми талдауды қажет етеді. Адамның ішкі жан дүниесінің тілдік көрінісі - сөз. Көркем шығармаға әр беретін, кейіпкердің (немесе автордың өзінің) сезімі мен эмоциясын жарыққа шығаратын сөздің эмотивті мағынасы болады және ол - лексикалық семантиканың компоненті. [6,85]. “Эмотивтілік” - латынша *emovere* - еліктеу, толқыту, яғни сезімді, эмоцияны білдіретін тіл элементі. [7,432]. Ал эмотивтік лексика осы эмотивтілік, экспрессивтілік, бағалаушылық, интенсивтілік және образдылық деген түсініктердің маңызды теориялық мәселелерімен тығыз байланысты. “Өзге психикалық процестер сияқты, сезімдердің де табиғаты сырттан және іштен келетін тітіркендіргіштерге жауап беретін рефлекторлық әрекетпен байланысты”, - дейді ғалымдар және “адам эмоциясының тіршілік ортасы мен әлеуметтік жағдайларға байланысты” екендігін тұжырымдайды. [8, 194]. Шығарманың көркемдік, әсерлілік сипаты ондағы көркемсөздің эмоционалдығында, экспрессивтік бояуының қанықтығында. Демек, сөздерді ой елегінен өткізіп, өзінің танымдық әлемін, ішкі сезімін оқырманға әсерлі жеткізу – қаламгер шеберлігінің көрінісі. Нағыз қаламгер қарапайым сөзді құбылта кестелей отырып, алуан түрлі айшықты өрнектер жасайды, оқырманның да сезім пернесін дәл басып, оны түрлі сезім иірімдеріне жетелейді. Экспрессивтілік дегеніміз – бейнелеу, бағалау тілдік құралдардың айқындығымен ерекшеленіп, сөйлеушінің белсенді сезім-күй әрекеттері арқылы ойды әсірелеп, көркемдеп жеткізуде сөз өрнектерінің ұтымды қолданылуы. [9,33]. Экспрессивтілігі бірінші дәрежелі «қуанышты» тақырыптық топтарға жіктеуді зерттеу нәтижесінде автор төмендегідей лексикалық бірліктердің белсенді қолданғандығы анықталды:

«Old sport»

«They can't get him, old sport. He's a smart man».

– *«Достым, ештеңені дәлелдей алмады. Оны құрықтау оңай емес».*

Мысалдан сөйлеушінің өзінің тыңдаушысына деген жағымды қатынасын, ал өз пікірінің нысанына тіпті ирониялық қатынасын байқауға болады. Сәйкесінше «old sport» тіркесі айтушының өзінің пікірінде жағымды күйді жеткізуіне қызмет ететін психологиялық мәнге ие болады.

«to like»

«I like to come», - Lucille said.-

«Маған бұл жер ұнайды», - деді Люсиль.

Бұл мысалда қыз бұл орынның жайлы және жақсы екендігін, яғни ол адресатқа қалыптасқан жағдай туралы жақсы көзқарасын жеткізеді және осы орынға тағы да оралғысы келетіндігін білдіреді. Демек, «to like» етістігі осы сөйлемде экспрессивтілігі бірінші дәрежелі «қуанышты» бейнелеу үшін пайдаланылған.

«to love»

- *«Come along», he said but- to her only.*

- *«I mean it», she insisted.*

- *«I'd love to have you. Lots of room».*

- *«Кетеміз», - деді ол, оған ғана назар аударып.*

- *«Жоқ, шынында», - деді ол тынышталмастан.*

- *«Бұл өте жақсы болар еді. Орын барлығымызға жетеді».*

Мысалдан байқағанымыздай, экспрессивтілігі бірінші дәрежелі «қуаныштың» негізгі эмотивті жүктемесіне сөйлеушіге егер қыз онымен бірге қыдыруға келіссе, жақсы болатындығын көрсететін «to love» етістігі ие.

«fine»

«The grass looks fine, if that's you mean».

– «Егер сіздер шөп жайлы айтып тұрсаңыздар, ол тамаша».

Сөйлеуші өзінің сұхбаттасушысына үйдің айналасындағы шалғынның әдемілігін, оған бағбанның мұқият қарайтын көк шөптің балғындығының ұнайтындығын жеткізу арқылы жағымды көңіл-күй тудырмақшы. Сәйкесінше, бұл пікірде негізгі экспрессивті жүктемеге «fine» сын есімі ие болып тұр.

«good»

- «Did you have a nice ride?»

- «Very good roads around here».

- «Жақсы қыдырдыңдар ма?»

- «Мұндағы жолдар өте жақсы».

Мысалдан байқағанымыздай, мұнда қолданыс тапқан «good» сын есімі айтушының жақсы серуендегенін, оған тұзу тас жолда көлік жүргізудің ұнағандығын, оның сол аймақта өткізген шағын саяхатпен байланысты жағымды күй кешкенін сипаттау үшін қолданылған. Басқаша айтқанда, автор қаһарманның жағымды күйін, яғни экспрессивтілігі бірінші дәрежелі «қуанышты» көрсетеді. Бұл жағдайда лексикалық тұрғыда «old» және «ескі» сөздерінің «жақсы таныс», «өте жағымды», «жайлы» деген мағынада қолданылып, сәйкес келіп тұрғандығын байқаймыз. Бұл сын есім сондай-ақ еркелету мәнін де күшейте түседі: «өте жақсы таныс», «ең сүйікті», яғни оқырманның «Метрополь» дәмханасына деген ыстық ілтипатын, жақсы көзқарасын тудырады. Автор бұл құрылымды шығарманың кейіпкерлеріне бұл орынның қаншалықты қымбат екендігін, олардың бұрынғы басынан кешірген уақыттарын, олардың жастық дәуренін және «Метропольдің» адамға лық толы болатын кезін қайтарып алғысы келетіндігін жеткізу мақсатында қолданған. Сәйкесінше, бұл контексте автор сын есім арқылы экспрессивтілігі екінші дәрежелі «қуаныш» эмоциясын беруге тырысқан. Әдеби шығармаға жасалған талдау нәтижесі экспрессияның аталған түрін жеткізу үшін қолданылған негізгі лексикалық бірліктің тағы бірі «to like» болғандығын көрсетті.

«to like»

«I like her», said Daisy, “I think she’s lovely”.

– «Ол маған ұнайды», - деді Дэйзи. – «Ол өте әдемі».

Ағылшын тіліндегі нұсқасы мен қазақ тіліндегі эквивалентін салыстырғанда контекстік деңгейде сәйкестік 100%-ды (28 ішінен 28) құрады. Мұнда да контекст эмоцияны жеткізуші басым құрал ретінде танылғандығын атап өткен жөн. Көп жағдайда ол авторлық түсінікті, ремарканы, табиғатты және оқиғаның өзін суреттеуді көрсетеді.

«I love New York on summer afternoon when everyone’s away. There’s something very sensuous about it – overripe, as if all sorts of funny fruits were going to fall into your hands».

– «Нью Йорктің жазын, әсіресе, түстен кейін, ол бос болған кезін ұнатамын. Онда сезімтал бірнәрсе бар. Қолыңды созсаң болғаны-ақ, таңғажайып жемістер үзіліп түсе беретіндей».

Мысалда көрініп тұрғандай, автор кейіпкердің сезімін табиғатты суреттеу және салыстыру арқылы беруге тырысқан. Басқаша айтқанда, контекссіз мәтін арқылы экспрессивтілігі екінші дәрежелі «қуаныш» эмоциясын жеткізу мүмкін болмас еді. Экспрессивтілігі екінші дәрежелі «қуаныш» эмоцияға синтаксистік тұрғыда жасалған талдау эмоционалды синтаксистің тұрақты сөз тіркесін, интонацияны, эмоцияның әртүрлі интенсификаторын қамтитындығын ескере отырып жүзеге асырылды. Мұндай құрылымдық туындылардың мақсаты сөйлемнің мазмұнын ғана жеткізу емес, сөйлеушінің ойдың нысаны болатын затқа қатынасының эмоционалды, субъективті-бағалауыштық реңкін жеткізу және эмоционалды коннотацияларды айқындау.

«I think it's cute», said Mrs. Wilson enthusiastically.

– «Ол дуся!» - деп масаттана айқайлап жіберді.

Мысалдардан байқағанымыз автор сөздің экспрессиясын арттыра түсу үшін етістіктердің модальділігін, *st* – жұрнағын, эмоционалды реңкке ие сын есімдерді және Экспрессивтілігі үшінші дәрежелі «қуаныш» эмоциясы мәнін беретін зат есімдерді пайдаланған. Мысалда көрініп тұрғандай, әйел кішкентай күшікке таңдана қарауда. Бұл жағдайда «cute» (дуся) зат есімі арқылы бұл әйелге күшікті сатып әперсе, ол өте бақытты болар еді дегенді ұқтырғысы келеді. Автордың бұл лексикалық бірлікті әдейі экспрессивтілігін арттыра түсу үшін қолданған. Оған дәлел сөздің экспрессивтілігі үшінші дәрежелі «қуаныш» эмоциясыны жеткізу мен оқырманның жағымды эмоцияны қабылдауында жетекші орында тұрғандығы. Мұнда тек қазақ тілінде толыққанды эквиваленті бар және білдіретін мағынасы экспрессивтілігі үшінші дәрежелі «қуаныш» эмоциясына сәйкестер ғана қарастырылды. Аталған эмоция түрін тақырыптық топтарға жіктеуді зерттеу автордың экспрессивтілігі үшінші дәрежелі «қуаныш» эмоцияны жеткізу үшін әртүрлі лексикалық бірліктерді пайдаланғандығын көрсетті. Бірақ оларды қолдануда қандай да бір заңдылықты анықтау мүмкін болмады.

«Bled-sed pre-cious», she crooned holding out the arms. “Come to own mother that loves you”.

– “Ой, менің көзқуанышым”, - деп құшағын кең ашып, күңкілдеді. «Қанекей, тезірек анаңа келе зой, анаң сені жақсы көреді!».

Мысалды талдайтын болсақ, автордың әйелдің бұл күйін суреттеудегі мақсаты, анасының қызына деген сүйіспеншілігін баса көрсету екендігін байқаймыз. Экспрессивтілігі үшінші дәрежелі «қуаныш» эмоцияға синтаксистік тұрғыда жасалған талдау эмоционалды синтаксистің тұрақты сөз тіркесін, интонацияны, эмоцияның әртүрлі интенсификаторын қамтитындығын ескере отырып жүзеге асырылды. Мұндай құрылымдық туындылардың мақсаты сөйлемнің мазмұнын ғана жеткізу емес, сөйлеушінің ойдың нысаны болатын затқа қатынасының эмоционалды, субъективті-бағалауыштық реңкін жеткізу және эмоционалды коннотацияларды айқындау “*Lot's of people come here haven't been invited*”, she said suddenly. “*That girl hadn't been invited. They simply forse their way in and he's too polite to object*”. – “Мұнда көптеген адам шақырусыз келеді”, - деді Дэзи кенет. - «Әне, ана бойжеткен келді. Баса көктеп кіріп келе жатыр, ал ол болса әдеп сақтап үндемей тұр». Бұл мысалда лексикалық бірліктердің «*to forse smb's way in*» және «*баса көктеп кіру*» сәйкестігін байқауға болады. Автор сол арқылы қыздың сауық кешіне кім болса соның келуіне және шақырудың болмауының оларды тоқтата алмауына деген наразылығын білдіреді. Сонымен қатар, ол қызға мұндай сауық кештерінің шағын топта өткізілуін қалайтындығын және олай болғанда қыздың өзін жақсы сезінетіндігін де оқырманға жеткізуге тырысқан. «Наразылық» эмоциясына синтаксистік тұрғыда жасалған талдау эмоционалды синтаксистің тұрақты сөз тіркесін, интонацияны, эмоцияның әртүрлі интенсификаторын қамтитындығын ескере отырып жүзеге асырылды. Мұндай құрылымдық туындылардың мақсаты сөйлемнің мазмұнын ғана жеткізу емес, сөйлеушінің ойдың нысаны болатын затқа қатынасының эмоционалды, субъективті-бағалауыштық реңкін жеткізу және эмоционалды коннотацияларды айқындау болып табылады.

Қортындылай келе зерттеудің нәтижесін тәжірибеде шет тілін оқытуда, әсіресе оқушылардың стилдік бағытты сезе білу қабілетін қалыптастыру, сұхбат жүргізуде сөйлеу тактісін үйрету үшін пайдалануға болады. Жүргізілген талдаулар зерттелген мәселенің алдағы уақыттағы дамуына жол ашады. Атап айтқанда, ағылшын тілінде ауызекі сөйлеуге тән барлық бағалауыштық пікірлерді жалпы талдау. Зерттеудің қорытындысы көркем мәтіндегі эмоцияны тақырыптық топтарға жіктеу мәселесін толығымен шешті деп айта алмаймыз. Ұсынылған әдістеме бойынша осы жұмыста қарастырылмаған эмоцияларды да зерттеу керек. Жұмыста айтылмаған эмоцияны жеткізетін басқа да тәсілдер анықталуы мүмкін. Дегенмен, алынған нәтижелер алдағы уақытта прагматлингвистика саласында эмоцияны тақырыптық топтарға жіктеудің сан алуан аспектісіне негізделетін эмоционализация мәселесіне қатысты жүргізетін зерттеулерге негіз болмақ. Тіл, осылайша, әлем мен мәдениетті білдіріп, өз тасымалдаушысын

қалыптастырады. Ол мәдениеттің әрі айнасы, әрі құралы, көріністің пассивті қызметін және келісімнің белсендінің қызметін атқарады.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Fitzgerald F.S. The Great Gatsby.-М. 2002.- 210
2. Артемьева Е. Ю. Психология субъективной семантики. М., 1980.-762
3. Дарвин Ч. Выражение эмоций и животных и человека. – Соч., т. 5. М., 1939.
4. Буряков М. А. К вопросу об эмоциях и средствах их языкового выражения // Вопр. языкознания. 1979. № 3.
5. Обуховский К. Психология влечений человека. М., 1971.- 276.
6. Витт Н. В. Речь и эмоции. М., 1984.- 305
7. Васильев Л. М. Семантика русского глагола. М., 1980.- 323
9. Обуховский К. Психология влечений человека. М., 1971.- 276

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЙ И ЛИНГВИСТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ РОМАНА Ф.С.ФИЦДЖЕРАЛЬДА «ВЕЛИКИЙ ГЭТСБИ»

Кабылова М. С.

В данной статье анализируется роман Ф. С. Фицджеральда «Великий Гэтсби» с психологической и лингвистической точек зрения на 10 примеров. Дается анализ контекста в художественном произведении с психологической и лингвистической точки зрения с точки зрения первой, второй и третьей экспрессивной точки зрения на эмоции радости различных эмоций. Представляет собой рекомендацию комплексного исследования способов передачи эмоций в художественном тексте. Заключается в том, что в ней предлагается комплексный подход к изучению способов представления эмоций в художественном тексте. Высказывания, передающие эмоции говорящих, подвергнуты анализу в их структурном, семантическом и прагматическом аспектах. Особенностью исследуемых высказываний является презентация в них эмоций посредством как вербальных, так и невербальных средств. Отдельные способы номинации эмоций в тексте отмечены в английстике давно: на обозначение эмоций через эмоциональный синтаксис, эмоциональную лексику, невербальные средства указываются во многих исследованиях отечественных и зарубежных лингвистов.

Ключевые слова: психология, лингвистика, эмоция, эмоция радости, эмоциональный синтаксис, эмоциональная лексика, невербальный.

PSYCHOLOGICAL AND LINGUISTIC ANALYSIS OF F. S. FITZGERALD'S NOVEL " THE GREAT GATSBY "

M.S. Kabylova

This article analyzes F. S. Fitzgerald's novel "The Great Gatsby" from a psychological and linguistic point of view on 10 examples. The analysis of the context in a work of fiction is given from a psychological and linguistic point of view from the point of view of the first, second and third expressive points of view on the emotions of joy of various emotions. It is a recommendation of a comprehensive study of ways to convey emotions in a literary text. It consists in the fact that it offers a comprehensive approach to the study of ways to represent emotions in a literary text. The statements conveying the emotions of the speakers are analyzed in their structural, semantic and pragmatic aspects. The peculiarity of the studied statements is the presentation of emotions in them through both verbal and non-verbal means. Separate ways of nominating emotions in the text have been noted in English for a long time: the designation of emotions through emotional syntax, emotional vocabulary, non-verbal means are indicated in many studies of domestic and foreign linguists.

Key words: psychology, linguistics, emotion, emotion of joy, emotional syntax, emotional vocabulary, non-verbal.

ШЕТ ТІЛДЕРІН ОҚЫТУ ҮДЕРІСІНДЕГІ ИНТЕРАКТИВТІ ТӘСІЛДЕР

Шыныбекова А.С., Байбулатова А.Б.

Мақалада өзара әрекеттесуді үйренуге мүмкіндік беретін әдістер туралы, интерактивті оқыту – барлық білім алушылардың, соның ішінде педагогтің өзара әрекеттесуіне негізделген оқыту жөнінде айтылады. Интерактивті оқыту, ең алдымен, диалогтық оқыту, оның барысында оқытушы мен білім алушының өзара әрекеті жүзеге асырылады. Білім беру процесінде рөлдік ойынды қолдануға арналған жұмыстарды талдау арқылы, рөлдік ойындар арқылы оқытудың тиімділігі айқындалады. Рөлдік ойындардың түрлері, өткізу тәртіптері, нәтижелері жөнінде айтылған. Осы тәсіл арқылы мұғалім коммуникативті құзіреттілікке жетуге, мақсат қоюға көмектеседі.

Кілт сөздер: *интерактивті тәсіл, коммуникативті құзіреттілік, рөлдік ойын, коммуникативті процесс, әлеуметтік қатынастарды модельдеу формасы, әлеуметтік қатынас, заттық-практикалық іс-әрекеттерін имитациялау, психологиялық жағымды дайындығын жасау, мотивациялық және ынталандырушы мүмкіндіктері, ынтымақтастық, серіктестік.*

Жыл сайын шет тілдерін, әсіресе ағылшын тілін үйренуге деген қызығушылық артып келеді. Қазіргі әлемде халықаралық қарым-қатынас құралы ретінде ағылшын тілінің басым болуы және жалпыға бірдей танылғаны сөзсіз. Соңғы он жылда қарқынды дамып келе жатқан интеграциялық үдерістер, халықаралық ынтымақтастықтың тереңдеуі шет тілінде білім берудің дамуына әкелді. Мұндай жағдайда шет тілі қоғамның зияткерлік әлеуетін қалыптастыратын және қазіргі тарихи кезеңде өзін мемлекет дамуының негізгі көздерінің бірі ретінде көрсететін тиімді құралға айналады [1: 4]

Сондықтан мұғалімнің алдында тұрған басты міндеттер - тіл үйренуге деген ынтаны ынталандыру, білім беру мазмұнының ақпараттық сыйымдылығын арттыру, оқу іс-әрекетінің қарқынын жандандыру, оқытудың заманауи әдістерін қолдану, компьютерлік технологияларды және басқа да жаңа оқу құралдарын қолдану болып табылады. Білім беру жүйесіндегі өзгерістер тұлғаны дамытатын білім берудің жаңа моделіне көшумен байланысты. Бұған өмірдің барлық саласында шығармашылық белсенділік үшін адамның зияткерлік әлеуетін пайдалану қажеттілігі де ықпал етеді [2: 35].

Мектептің ең қиын міндеттерінің ішінде ағылшын тілі сабақтарында оқыту мен тәрбие қызметін жетілдіру мәселесі бар. Бүгінгі таңда мұғалімдер оқушылардың ақыл-ойы мен ерік-жігеріне әсер ету тәсілдерін өзгертуге тырысады, оларды әртүрлі және бай мәдени әлемге, оқытылатын тілдер елдерінің дәстүрлеріне енгізудің жаңа жолдарын іздейді. Сөйлеу әрекетінің барлық түрлерін: айтылым, оқылым, жазылым және тыңдалымды қалыптастырудың тәсілдері мен нұсқаларын қайта қарастыруда. Дәстүрлі оқытумен қатар, оқу процесін жандандыру және танымдық белсенділікті ынталандыру, оқу процесіне интерактивті әдістерді енгізуге ықпал етеді.

Соңғы уақытта ағылшын тілін оқыту әдістемесінде интерактивті тәсілге көшу үрдісі байқалады. Бұл тәсілді батыс әдіскерлері ұсынған. Алайда, «интерактивті тәсіл» терминінің бірыңғай мағынасы жоқ. Кейбір әдіскерлер оны «тілді меңгерудің интерактивті моделі, оқытудың тілдік актілерге (speech events) қатысу процесінде тікелей жүреді деп болжайды» деп сеніп, коммуникативті тәсілмен қатар қояды. Басқалары бұл тәсілді бірнеше басқа әдістерді қамтитын жетілдірілген тікелей тәсіл ретінде ажыратады.

Қарама-қарсы пікірлер де бар, мысалы, Н.В.Баграмова «коммуникативті-интерактивті тәсілдегі басты назар коммуникация процесіне және аудиториядағы оқу жағдайына аударылады» деген қорытындыға келді, ал коммуникативті оқыту үшін тілдің коммуникативті функциялары басты назарда болады. Бұл пікір А.А.Леонтьевтің қарым-қатынас, яғни өзара

әрекеттесу қарым-қатынас арқылы делдал болатындығы туралы ұстанымымен сәйкес келеді. «Өзара әрекеттесу, қарым-қатынас-бұл ұжымдық қызмет, оны біз мазмұн немесе өнім жағынан емес, оны әлеуметтік ұйымдастыру тұрғысынан қарастырамыз». Б. Д. Парыгин қарым – қатынасты екі жақты құбылыс деп санайды: мазмұны бойынша – бұл «психикалық жағдайды өзара білдірудің және ақпарат алмасудың коммуникативті процесі», формасы бойынша-мінез-құлық аспектісі, «қарым-қатынас процесінде жүзеге асырылады, яғни адамдардың өзара әрекеттесуі, олардың бір-біріне қатысты мінез-құлқы» [3:15].

Мемлекеттік білім беру стандарты қазіргі заманғы оқушыға жоғары талаптар қояды. Қысқа мерзімдер, ақпараттың үлкен көлемі және оқушының білімі мен дағдыларына қойылатын жоғары талаптар – мұның бәрі білім беру процесінің заманауи шарттары. Осындай жоғары сұраныстарды қанағаттандыру үшін оқу процесін ұйымдастырудың жаңа тәсілдері қажет. Сондықтан, бүгінде шет тілдерін оқыту әдістемесінде коммуникативті тәсілден оның алуан түріне – интерактивті тәсілге көшу үрдісі байқалады.

Шет тілін оқытудың интерактивті әдісін қолдана отырып, негізгі шет тілдік қарым-қатынас дағдыларын оқыту процесін оңтайландыруға және оны жалпы білім беретін мектепте тиімді етуге болады. Шет тілін оқытуда оқытудың интерактивті әдісін енгізу қажет болады, өйткені адамдардың көлемді, толық білім алуға ғана емес, сонымен қатар оқытудың қызықты және түсінікті түрінде қол жетімділігіне деген қажеттілігі артады.

Оқытудың интерактивті әдістерін енгізу деңгейлік білім беру талаптарына толық сәйкес келеді және бұл әлемдік білім беру кеңістігінде маңызды айқындалушы аспект болып табылады.

Оқытудың интерактивті әдістерінің бірі - рөлдік ойын. Бұл оқытудың кешенді әдістемелік әдісі, онда кішкентай топ ойын презентациясы түрінде маңызды тақырыпты, көбінесе әлеуметтік жанжалды (диагноз және шешім) сыни тұрғыдан қарастырады, сонымен бірге қорғалған қиял жағдайындағы қатысушылар, нақты жағдай моделіндегідей, әртүрлі болжалды адамдардың рөлдерін орындайды немесе сол рөлге қатысты вариациялар, және әлеуметтік мінез-құлықтың күрделілігін сыни тұрғыдан қарастыру бар, ол икемді және сыни, яғни оқу мақсатына құзыретті-рөлдік қатынасы бар.

Педагогикалық әдебиеттерде «рөлдік ойын» термині бірнеше түрлі құбылыстарды біріктіреді:

- балалардың стихиялық рөлдік ойындары, мысалы «анасының қыздары»;
- Э. Берннің анықтамасы бойынша, рөлдік ойындар қоғамдағы адамдардың мінез-құлқының өмірлік сценарийлері ретінде;
- дайындаушысы Дж.Морено деп саналатын психологиялық рөлдік ойындар немесе психодрама;лар;
- М.М.Бирштейн жасаған алғашқы іскерлік ойындардан бастау алатын педагогикалық рөлдік ойындар. Дәл осындай ойындар туралы біз әрі қарай әңгімені жалғастырамыз.

Педагогикада «рөлдік ойын» ұғымының көптеген синонимдері бар: «шығармашылық ойын», «сюжеттік ойын», «еліктеу ойыны», «еркін ойын», «сахналау әдісі», «рөлдерді ойнау». Бірыңғай термин болмағандықтан, рөлдік ойынның да ортақ анықтамасы жоқ. Бұл мәселені зерттеген немесе зерттеп жүрген әрбір адам өз тұжырымын береді. Міне, олардың кейбіреулері. Педагогикадағы ойын мәселесінің ірі зерттеушісі С.А.Шмаков келесідей анықтаманы береді: «рөлдік ойын – бұл баланың, ең алдымен, әлеуметтік қатынастарды модельдеу формасы және қатал ережелерге, өзгермейтін жағдайларға бағынбайтын еркін импровизация. Ол балаға қол жетімді жаңа материалдық формада «сенімдегі» әлеуметтік қатынасты қалпына келтіреді» [4: 124].

Атақты поляк дидакті В.Оконның пікірі мынадай: «Сахналау әдісі деп аталатын сахналық ойын-сауықтар ойдан шығарылған жағдайда рөл ойнауға негізделген. Бұл әдістің маңызды факторы – оқушылардың кейіпкер бейнесін жасау, оған еніп, оның «рөлін» қабылдау. Бұл бір кездері өмір сүрген немесе қазір өмір сүріп жатқан адамның рөлі немесе ойдан шығарылған кейіпкердің рөлі болуы мүмкін. Белгілі бір рөлді орындау дегеніміз-бұл кейіпкер жұмыс істеген немесе жұмыс істей алатын қоғамдық өмір құрылымдарының көлемінде жұмыс істейтін ережелер жүйесіне бағыну» [5: 283].

Б.В.Куприяновтың пікірінше, рөлдік ойын- «бұл коммуникативтік міндеттерді шешуде және ойдан шығарылған жағдайда қатаң белгіленген рөлдерді орындайтын қатысушылардың заттық-практикалық іс-әрекеттерін имитациялауда арнайы ұйымдастырылған жарыс»[6: 17].

Білім беру процесінде рөлдік ойынды қолдануға арналған жұмыстарды талдау ойындарды өткізудің үш әдісі негізінен қолданылатынын көрсетті.

Демонстрациялық рөлдік ойындар. Олар оқушылар аудиториясының алдында арнайы дайындалған қойылымды, содан кейін оны талқылауды ұсынады. Оларды дайындау және жүргізу оңай, өйткені мұғалім әдебиеттен дайын сюжеттерді ала алады, ал ойыншылар қатаң сценарийге байланысты рөлдерді орындауды жеңілдетеді. Сонымен қатар, бұл қандай да бір себептермен қатысқысы келмейтін оқушылардың ойынға қатыспауға мүмкіндік береді.

Бұл әдістің басты кемшілігі - ойынға оқушылардың шектеулі саны қатысады, сондықтан қабылдау ретінде ойынның педагогикалық әлеуеті толық пайдаланылмайды. Егер оқу процесінде туындаған қателіктерді талдаумен немесе үлгіні көрсетумен кез-келген әрекеттің мысалдарын қарастыру қажет болса, онда бұл кемшілік оң бағытқа айналады.

Шағын топтардағы рөлдік ойындар. Мұғалім сыныпты шағын топтарға бөледі және барлығына бірдей ойын ұсынады. Бұл әдіс алдыңғы әдіске қарағанда бірқатар артықшылықтарға ие: біріншіден, бұл ойынға оқушылардың көп санын арттыруға мүмкіндік береді; екіншіден, оқушылар аудиториядан қорқыныштарын жоғалтады; үшіншіден, оқушылардың әртүрлі топтары ойын барысында әртүрлі тәжірибе мен нәтиже алады. Бұл ойынның келесі талқылауын кеңірек өткізуге мүмкіндік береді, бұл сөзсіз білім беру әсерін арттырады.

Бұл әдістің айқын кемшілігі-мұғалім барлық топтарды бір уақытта басқара алмайды. Сонымен қатар, ойын өткізу үшін топтарға әр түрлі уақыт қажет болғандықтан, оқу уақытының жетіспейтіні сөзсіз. Рас, бұл кемшілікті ойынды ертерек аяқтағандарға қосымша тапсырмалар беру арқылы ішінара өтеуге болады.

Үлкен топтарға (сыныпқа) арналған рөлдік ойын. Рөлдік ойындардың осы схемасын қолданған кезде барлық оқушылар бір топта жұмыс істейді және белгілі бір рөлдерді орындай отырып, ойын іс-шараларына қатысады. Бұл әдіс оқушыларды барынша тартуды қамтамасыз ету тұрғысынан тиімді, бірақ оны қолдану өте қиын. Барлық сынып (топ) үшін рөлдік ойындар өткізу мұғалім тарапынан мұқият дайындықты және оқушылар арасында алдын ала үлкен жұмысты талап етеді. Сондықтан, қарапайым схемаларда рөлдік ойындарды өткізу тәжірибесі болған кезде, бұл схеманы қолданған дұрыс.

Ойындар әдістемелік тұрғыдан алғанда келесі міндеттерді орындайды:

- Оқушылардың сөйлеу қарым-қатынасына психологиялық жағымды дайындығын жасау.
- Олардың тілдік материалды бірнеше рет қайталауының табиғи қажеттілігін қамтамасыз ету.
- Оқушыларды қажетті сөйлеу нұсқасын таңдауға үйрету, бұл жалпы сөйлеудің ситуациялық стихиясына дайындық.

Оқушыларды тәрбиелеудегі рөлдік ойынның маңыздылығын Н.К.Крупская мен А.С.Макаренко бірнеше рет атап өтті. Н. К. Крупская шығармашылық ойындарды «еркін ойындар» деп атады, ол оларды балаларға арналған «ең сүйікті және қажетті» ойындар деп санады. Дәл осы ой В.М. Филатовтың жұмысында айтылған, онда автор «шет тілін оқытуда оқу ойындарын қолдану, ең алдымен, мұғалімнің педагогикалық іс-әрекетінің ұйымдастырушылық және коммуникативті-оқыту функцияларымен байланысты» деп атап өтті.

«Жаңа тілдерді оқыту элементтері» жұмысында неміс әдіскері Ф. Лейзингер ауызша сөйлеуді дамыту үшін рөлдік ойынның үлкен коммуникативті және оқыту мүмкіндіктерін көрсетеді. Рөлдік ойын, оның пікірінше, қарым-қатынас атмосферасын дәл қалпына келтіреді. Оның қатысушылары белгілі бір сипатқа ие, олар белгілі бір жағдай аясында белгілі бір қарым-қатынаста болады, бұл әр түрлі сөйлеу реакциясын, соның ішінде эмоционалды реакцияны білдіреді [7: 164].

Рөлдік ойын үлкен оқу мүмкіндіктеріне ие:

- рөлдік ойынды қарым-қатынастың ең дәл моделі ретінде қарастыруға болады, өйткені ол шындықты ең маңызды белгілерге еліктейді және өмірде серіктестердің сөйлеу және сөйлеу емес мінез-құлқы бір-бірімен тығыз байланысты;

- рөлдік ойын мотивациялық-ынталандыру жоспарының үлкен мүмкіндіктеріне ие;
 - рөлдік ойын болып жатқан барлық нәрсеге жеке қатысуды күшейтуді қамтиды.
 Оқушы жағдайға өзінің «мен» емес, «өзім» рөлі арқылы енеді және ол ойнайтын кейіпкерге үлкен қызығушылық танытады;

- рөлдік ойын тілдік материалды игеруде ассоциативті базаны кеңейтуге ықпал етеді, өйткені оқу жағдайы театр пьесаларының түріне негізделген, бұл жағдайды актерлердің сипатын және олардың арасындағы қатынастарды сипаттайды. Әрбір реплика үшін модельденген шындықтың сегменті ойланады;

- рөлдік ойын оқу ынтымақтастығы мен серіктестіктің қалыптасуына ықпал етеді. Өйткені, оны жүзеге асыру өзара үйлесімді, жолдастарының реакциясын дәл ескере отырып, бір-біріне көмектесуге тиіс оқушылар тобын қамтуды болжайды. Бұл ретте сәтті табылған ым-ишара, мылқау әрекет, егер жағдайға сәйкес келсе, бүкіл топпен мадақталады. Нәтижесінде, әлсіз дайындығы оқушылар ұялшақтықты жеңіп, уақыт өте келе рөлдік ойынға толықтай қатыса алады;

- рөлдік ойынның тәрбиелік мәні бар. Оқушылар қарапайым түрде болса да, театр технологиясымен танысады. Мұғалім оларды реквизиттерге қамқорлық жасауға шақыруы керек. Кез-келген фантастика көтермеленеді, өйткені оқу жағдайында бұл жағынан мүмкіндіктер шектеулі, ал тапқырлық үшін жаңа кеңістіктер ашылады [8: 69].

Рөлдік ойын - бұл адамдардың нақты практикалық іс-әрекетіне қатысушылардың шартты түрде көбеюі, нақты қарым-қатынас үшін жағдай жасайды. Мұндағы оқытудың тиімділігі, ең алдымен, мотивацияның жарылуы, пәнге деген қызығушылықтың артуына байланысты. Рөлдік ойын сөйлеу әрекетін ынталандырады, өйткені оқушылар бірдеңе айту, сұрау, білу, дәлелдеу, сұхбаттасушымен бөлісу қажеттілігі туындаған жағдайда болады. Ойындарда оқушылар қарым-қатынас элементтерін меңгереді, мысалы, әңгіме бастау, оны қолдау, сұхбаттасушыны тоқтату, өз пікірімен келісу немесе оны жоққа шығару, сұхбаттасушыны мақсатты түрде тыңдау, түсіндіру сұрақтарын қою және т.б. Рөлдік ойындарда саналы тәртіп, еңбекқорлық, өзара көмек, жасөспірімнің белсенділігі, әр түрлі іс-шараларға қатысуға дайын болу, тәуелсіздік, өз көзқарасын қорғау, бастама көтеру, белгілі бір жағдайларда оңтайлы шешім табу қабілеті тәрбиеленеді [9: 78].

Талдау барысында шет тілін оқытуда рөлдік ойынды қолданудың артықшылықтары мен кемшіліктері анықталды.

Рөлдік ойынды қолданудың артықшылықтары:

1) білім алушылардың шектеулі белсенділігі. Барлық оқушылар бір-бірімен тығыз қарым-қатынас жасай отырып, ойынға қатысады, бұл оқушылар мен мұғалім арасындағы тұлғааралық қарым-қатынаста қолайлы климат құруға ықпал етеді: ұжымдық шығармашылық қызмет;

2) сөйлеу серіктестері ойын барысында тек мұғалімнің қалауы бойынша ғана емес, сонымен қатар еркін түрде де анықталады;

3) оқушылардың рөлдерді өзгерту мүмкіндігі бар, бұл тілдік материалды неғұрлым толық көлемде пайдалануға, тілде қарым-қатынас жасау дағдылары мен іскерліктерін жетілдіруге мүмкіндік береді;

4) сабақта қызығушылық пен тәртіп атмосферасы қалыптасады: ақыл - ой және физикалық белсенділік; шоғырлану және қызығушылық.

Рөлдік ойынның үлкен мотивациялық және ынталандырушы мүмкіндіктері бар.

Рөлдік ойын болып жатқан барлық нәрсеге жеке қатысуды күшейтуді қамтиды. Оқушы жағдайға өзінің «Мен» емес, тиісті рөлдің «мен» арқылы кіреді және ол ойнайтын кейіпкерге үлкен қызығушылық танытады.

Рөлдік ойын тілдік материалды игеруде ассоциативті базаның кеңеюіне ықпал етеді, өйткені оқу жағдайы театр пьесаларының түріне негізделген, бұл жағдайды актерлердің сипатын және олардың арасындағы қатынастарды сипаттайды. Әрбір реплика үшін модельденген шындықтың сегменті ойланады.

Рөлдік ойын оқу ынтымақтастығы мен серіктестіктің қалыптасуына ықпал етеді. Өйткені, оны жүзеге асыру өзара үйлесімді, жолдастарының реакциясын дәл ескере отырып, бір-біріне көмектесуге тиіс оқушылар тобын қамтуды болжайды. Бұл ретте сәтті табылған ым-ишара, мылқау әрекет, егер жағдайға сәйкес келсе, бүкіл топпен мадақталады. Нәтижесінде, әлсіз дайындығы оқушылар ұялшақтықты жеңіп, уақыт өте келе рөлдік ойынға толықтай қатыса алады.

Дәл сол реинкарнация психологиялық диапазонның кеңеюіне, басқа адамдарды түсінуге ықпал етеді. Рөлдік ойынды қолданудың кемшіліктері:

- 1) әлі күнге дейін нақты анықтайтын жаттығулар жиынтығы жоқ;
 - ойындардың мақсаты;
 - олардың саны мен сапасы;
- 2) шет тілін оқыту процесінде рөлдік ойынды мақсатсыз және жүйесіз пайдалану;
- 3) ойын негізінен сабақта ойын-сауық сәті ретінде қолданылады [10: 66].

Барлық кемшіліктерге қарамастан, рөлдік ойын практикалық, білім беру және тәрбиелік қатынастарда үлкен мүмкіндіктерге ие. Бұл байланыс аясын кеңейтуге ықпал етеді. Бұл жаттығулардағы тілдік материалды алдын-ала игеруді және оқушыларға сөйлеудің мазмұндық жағына назар аударуға мүмкіндік беретін тиісті дағдыларды дамытуды қамтиды. Сондықтан рөлдік ойын тақырып бойынша жұмыстың барлық кезеңдерінде лайықты орын алуы керек. Әр түрлі дереккөздерді талдағаннан кейін, интерактивті педагогикалық өзара әрекеттесу оның қатысушыларының қарым-қатынасының жоғары қарқындылығымен, олардың қарым-қатынасымен, іс-әрекеттерімен алмасумен, олардың түрлерінің, формалары мен әдістерінің өзгеруімен және әртүрлілігімен, олардың іс-әрекетіне қатысушылардың мақсатты рефлексиясымен және өзара әрекеттесуімен сипатталады деген қорытындыға келдік. Интерактивті педагогикалық өзара әрекеттесу, интерактивті педагогикалық әдістерді енгізу педагогикалық процеске қатысушылардың мінез-құлқы мен іс-әрекетін өзгертуге, жетілдіруге бағытталған.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Кунанбаева С.С. Концепция развития иноязычного образования РК, Алматы 2010.
2. Реутова Е.А. Применение активных и интерактивных методов обучения в образовательном процессе вуза (методические рекомендации) - Новосибирск, 2012.
3. Мильруд Р.П., Максимова И.Р. Современные концептуальные принципы коммуникативного обучения иностранному языку / ИЯШ - 2000 - №4. С.19-14.
4. Шмаков С. А. Игры учащихся – феномен культуры. – М., 1994. 49.
5. Оконь В. Введение в общую дидактику. – М., 1990.
6. Куприянов Б. В., Рожков М. И., Фришман И. И. Организация и методика проведения игр с подростками: Взрослые игры для детей. – М., 2001.
7. Григальчик Е. К., Губаревич Д. И. Обучаем иначе. Стратегия интерактивного обучения \\\ Минск – 2003.
8. Эльконин Д.Б. Психология игры. – М.: Педагогика, 1978. – 304 с.
9. Роджерс К. Взгляд на психотерапию. Становление человека. – М., 1994.5.
10. Пидкасистый П.И., Хайдаров Ж.С. Технология игры в обучении и развитии. - М.: Роспедагенство, 1996. - 268 с.

ИНТЕРАКТИВНЫЕ ПОДХОДЫ К ОБУЧЕНИЮ ИНОСТРАННОМУ ЯЗЫКУ

Шыныбекова А.С., Байбулатова А.Ы.

В статье рассказывается о методах, которые позволяют научиться взаимодействовать, интерактивное обучение - обучение, основанное на взаимодействии всех учащихся, включая учителя. Интерактивное обучение - это, прежде всего, интерактивное обучение, во время которого учитель и ученик взаимодействуют. Эффективность обучения

через ролевую игру определяется путем анализа работы по использованию ролевой игры в учебном процессе. Рассказываются виды ролевых игр, процедуры, результаты. Таким образом, учитель помогает достичь коммуникативной компетенции и поставить цели.

Ключевые слова: интерактивный подход, коммуникативная компетентность, ролевая игра, коммуникативный процесс, форма моделирования социальных отношений, социальные отношения, моделирование материальных и практических действий, психологический позитивный тренинг, мотивационные и мотивационные возможности, сотрудничество, партнерство.

INTERACTIVE APPROACHES TO FOREIGN LANGUAGE TEACHING

A. Shynybekova, A.Y. Baybulatova

The article describes the methods that allow students to learn to interact, interactive learning - learning, based on the interaction of all students, including the teacher. Interactive training - this is, first of all, interactive training, during which the teacher and the student interact. The effectiveness of training through role-playing is determined by the analysis of the work on the use of role-playing games in the educational process. Types of role-playing games, procedures, results are told. Thus, the teacher helps to achieve communicative competence and set goals.

Key words: interactive approach, communicative competence, role play, communicative process, form of modeling social relations, social relations, modeling of material and practical activities, psychologically motivated, psychologically motivational, cooperation, partnership.

ӘОЖ 37

<https://doi.org/10.53355/ZHU.2022.102.1.099>

АҒЫЛШЫН ТІЛІ САБАҒЫНДА КЕЙС-СТАДИ ЖҰМЫСЫН ҰЙЫМДАСТЫРУДЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Шыныбекова А.С., Ергебекова М.

Кейс-технологияны қолданудың қалыптасқан тәжірибесіне әдістемелік еңбектерге сүйене отырып, жалпы білім беретін мектептің сынып оқушыларына ағылшын тілін оқытуда кейс-технологияны қолдану туралы, оның түрлері, құрылымы жайында айтылады. Кейс-стадидың мәселелік жағдайларды талдауға негізделген, оқушылардың білім алуына ғана емес, сонымен қатар олардың жаңа қасиеттері мен дағдыларын дамытуға бағытталған, әр түрлі қызмет түрлерін қамтитын, оқушыларды қысқа мерзімді оқытудың заманауи интерактивті технологиясын оқытуда тиімді қолдануға болатыны айқындалады.

Кілт сөздер: Case-study әдісін оқу процесіне енгізу, оқу элементтерінің құрылымы, тәжірибелік кейстер, ғылыми-зерттеу кейстері, электрондық тасығыштар, кейс-технологияның теориялық аспектілері, кейстің құрылымы, интерактивті технология.

Бүгінгі таңда оқу процесін ұйымдастыруда қабылдау, есте сақтау, логика, зейін процестеріне ғана емес, сонымен қатар (ең алдымен!) шығармашылық өнімді ойлауға, мінез-құлыққа, қарым-қатынасқа негізделген белсенді оқыту әдістері басты рөл атқарады. Жеке жұмысты оқытудың және ұйымдастырудың маңызды белсенді әдістерінің бірі, өкінішке орай, әлі күнге дейін мектептерде сирек қолданылады, американдық және еуропалық университеттерде кәсіби қызметтің кең ауқымы үшін мамандар даярлау саласында бұрыннан және белсенді қолданылып келе жатқан кейс – стади (case-study) болып табылады.

Case-study әдісін оқу процесіне енгізудегі оқытушының негізгі қызметі оқу талдауына арналған жеке кейстерді әзірлеуге бағытталған. Оқу материалының үлкен көлемі жағдайында мыналар тиімді: а) курстың сюжеттік құрылысы және жеке микроциклдер; б) сабақтар мен олардың үзінділерін сюжеттік ұйымдастыру; в) белгілі бір жағдайларда

сөйлеу әрекетінің үлгісі ретінде оқу мәтіндерін құрастыру және т.б.. Бұл тиімділікті ғалым М.А.Ариян тұжырымдап айтқан болатын [1]. Мұғалімнің міндеті - іске қосылатын жағдайларды мұқият таңдау. Сонымен қатар, белгілі бір жағдайларды пайдалану әдісі арнайы дайындалған оқыту ақпаратын және сонымен қатар осы материалдарды білім беру кезінде қолданудың арнайы технологиясын (techniques) қолданатыны белгілі [2]. Көптеген авторлар әртүрлі пәндер мазмұнының ерекшеліктеріне сүйене отырып, зерттеу әдісін жүзеге асыру үшін қажетті оқу элементтерінің құрылымын басқаша сипаттайды. Ең толық құрылым Д.К.Бородин мен В.А.Гореликаның еңбектерінде ұсынылған:

- пәнге кіріспе: пәннің тарихы, пәні, өзектілігі, пәннің мақсаттары мен міндеттері, пәнаралық қатынастар;
- оқу және тақырыптық жоспар, пән блоктарының еңбек сыйымдылығы туралы үлгі деректер;
- оқуға (оның ішінде тереңдетілген), өз бетінше игеруге арналған әдістемелік нұсқаулар;
- мазмұны;
- бөлімдердің негізгі мазмұны, ақпараттық-анықтамалық материал, тірек конспект, дәрістердің жоспар-конспектісі, көрнекі құралдар;
- эксперименттер жүргізуге арналған әзірлемелерді қоса алғанда, тақырыптар мен қызмет түрлері бойынша әдістемелік әзірлемелер;
- тесттер (кіріс, аралық, қорытынды);
- сұрақтар, бақылау тапсырмалары, оқытуға жауаптары бар тапсырмалар, осы пән бойынша білімді бақылау жүйесі;
- компьютерлік тесттер;
- өзіндік жұмыс үшін практикалық тапсырмалар;
- әдебиеттер тізімі (негізгі, қосымша, факультативтік);
- шағын ғылыми зерттеулерге арналған тақырыптар бөлімдері;
- білім беретін компьютерлік бағдарламалар;
- мақалалардан, оқулықтардан және т.б. сканерленген оқу материалдары.;
- терминдер сөздігі [3].

Бастапқы нұсқада кейс-технология кейс-стади әдісі деп аталды. Білім берудегі кейс-стади әдісі өткен ғасырдың 20-жылдарында пайда болды. Әдістің идеясы өте қарапайым: оқытуды ұйымдастыру үшін нақты жағдайлардың сипаттамалары қолданылады (ағылшын тіліндегі «case» – жағдай). Мұғалім оқушыларға нақты өмірлік жағдайды бағалауды ұсынады, оның сипаттамасы кез-келген практикалық мәселені ғана емес, сонымен бірге осы мәселені шешу кезінде зерттелуі керек кейбір білім жиынтығын да көрсетеді. Мәселенің өзінде бірегей шешімдер жоқ [4].

Оқытудың интерактивті әдісі бола отырып, бұл әдіс теориялық ұстанымдарды игеруде және практикалық дағдыларды игеруде белсенділікті көрсету, тәуелсіздікті сезіну мүмкіндігін көрген оқушылар тарапынан оң бағаға ие болды. Ситуацияларды талдау білім алушылардың кәсібиленуіне қатты әсер етеді, олардың өсуіне ықпал етеді, оқуға деген ынтасы мен оң ынтасын дамытады [5:44].

Ағылшын тілі сабақтарында қолданылатын кейстердің түрлері туралы айтқанда, зерттеушілер де ерекше атап көрсетеді [6:70]:

1. Тәжірибелік кейстер. Бұл жағдайлар нақты өмірлік жағдайларды көрсетеді. Бұл істің басты міндеті-өмірлік жағдайды мұқият және егжей-тегжейлі жеткізу. Сонымен қатар, мұндай істің тәрбиелік мәні оқушыларды оқытуға, білімді, мінез-құлық дағдыларын шоғырландыруға, белгілі бір жағдайда шешім қабылдауға көшуге қабілетті. Бұл жағдайлар өте көрнекі және егжей-тегжейлі болуы керек. Оның негізгі идеясы-өмірді білу және жақсы қызмет ету қабілетіне ие болу. Мысалы, жастар ағымымен байланысты жағдайлар.

2. Оқыту кейстері. Оқыту кейстерінің басты міндеті-оқыту. Бұл жағдайда бірінші кезекте тәрбие беру және білім беру міндеттері тұр, бұл ондағы өмірді көрсету кезінде конгрестің маңызды бөлігін анықтайды. Бұл жағдайда сюжет, ситуация және мәселе

әрдайым практикалық және нақты бола бермейді. Олар жасанды, өмірдің ең маңызды және шынайы сәттерінің «жиынтығымен» сипатталады. Бұл жағдай қоғамның белгілі бір бөлігін қабылдауға аз мүмкіндік береді, бірақ ол міндетті түрде осы фрагментке көзқарас қалыптастырады. Бұл жағдай сізге әдеттегі ситуацияларды көруге мүмкіндік береді және ұқсастықтарды қолдана отырып, жағдайларды талдау қабілетін анықтайды.

3. Ғылыми-зерттеу кейстері. Бұл кейстер зерттеу қызметін жүргізуге бағытталған. Оның басты идеясы-жағдай мен ондағы мінез-құлық туралы жаңа білім алуға үлгі болу. Ғылыми-зерттеу ісінің ерекшелігі: нақты проблемалық жағдайды шолу, мәселелік жағдайды шешу үшін таңдау, жалпы мақсат және шешім қабылдау бойынша топтық жұмыс, мәселені автордың қабылдауының болмауы. Жеке сабақ үшін кейс мәтінін жасау кезінде мұғалім көркем шығармалардың әртүрлі мәтіндік материалдарын қолдана алады. Бұл ұлы ғалымдар мен публицистикалық әдебиеттер, журналдар мен газеттерден, ғаламтордан алынған мақалалар және т.б. Ағылшын тілін үйрену курсына маңызды орынды АҚШ тарихына негізделген ұлы американдықтар Дж. Вашингтон және Т.Джефферсонның кейстері алады.

Әдістемелік әдебиеттерде кейстерді ұсыну үшін нақты стандарт жоқ. Әдетте, кейстер баспа түрінде немесе электрондық тасығыштарда ұсынылады, бірақ диаграммалар, фотосуреттер, кестелер мәтініне кірістіру оны білім алушылар үшін көрнекі етеді. Мысалы, аудио немесе видео нұсқаларында берілген ақпаратқа қарағанда баспа ақпаратымен немесе электронды медиа ақпаратымен жұмыс істеу және зерттеу оңайырақ; көптеген интерактивті көріністердің шектеулі ықтималдығы материалдың дұрыс болмауына және қателіктерге әкелуі мүмкін. Жақында мультимедиялық жағдай танымал болды. Кейстерді мультимедиялық ұсыну мүмкіндіктері интерактивті бейне мен мәтіндік материалдың артықшылықтарын біріктіреді. Мультимедиа және бейне кейстерді пайдалану тәжірибесі қызықты. Олар жарқын, бейнелі, іс жүзінде құзыреттілік тәсілін құруға мүмкіндік береді және тұтастай алғанда пәннің мазмұнын толтырады.

Кейс-технологияның теориялық аспектілерін: тұжырымдамасын, енгізу тарихын, түрлерін зерттей отырып, кейс – технологияны енгізуді ескере отырып, негізгі мектепте ағылшын тілі сабақтарында оқу процесін құрудың әдістемелік ерекшелігіне назар аудару қажет. Ағылшын тілі сабағының айрықша ерекшелігі бар, оны ағылшын тілі мұғалімі ескермеуге құқылы емес. Бүгінгі таңда шет тілін меңгерудің маңызды мақсаты– басқа мәдениетке қосылу және мәдениеттер диалогына қатысу. Бұл мақсатқа мәдениетаралық қарым-қатынас дағдыларын дамыту арқылы қол жеткізіледі. Коммуникативтік сипаттағы тапсырмалар негізінде құрылған тікелей оқыту, осы үшін қажетті барлық тапсырмалар мен тәсілдерді қолдана отырып, шет тіліндегі коммуникацияны оқыту шет тілі сабағының өзіне тән ерекшелігі болып табылады [7].

Шет тілдік қарым-қатынас сөйлеу әрекетінің теориясына негізделген. Шет тілін коммуникативті оқыту табиғатта белсенді, өйткені сөйлеу қарым-қатынасы «сөйлеу әрекеті» арқылы жүзеге асырылады, бұл өз кезегінде қарым-қатынас жасайтын адамдардың «әлеуметтік өзара әрекеттесуі» жағдайында тиімді адам қызметінің мәселелерін шешуге қызмет етеді. Қарым-қатынасқа қатысушылар жалпы іс-әрекеттің нақты және виртуалды мәселелерін шет тілі арқылы шешуге тырысады.

Шет тілін коммуникативті – бағытталған оқытудың белсенді мәні оқуға гуманистік көзқарас жағдайында жүзеге асырылады. Бұл тәсілмен адамның белсенді және еркін қалыптасуы үшін жағымды көрініс қалыптасады. Оқуға гуманистік көзқараспен оқу процесіне тән танымдық кедергілер жоғалады, бұл оқушылардың ынтасын төмендетеді, оларды ашуланшақтыққа итермелейді. Гуманистік көзқарас оқушыларға бағытталған оқытуды жоспарлайды. Бұл дегеніміз, оқу, дәлірек айтқанда, бір-бірімен өзара әрекеттесетін оқушылар сабақта танымдық белсенділіктің негізі болып табылады [8].

Ғылыми-зерттеу жұмыстарына тартылған оқушылар шет тілдеріндегі ақпаратпен жұмыс істеу құқығына ие болады, бұл, әрине, олар үшін тек орыс емес, сонымен қатар шетелдік ғылым мен мәдениет қайраткерлерінің нәтижесін қол жетімді етеді. Шет тілі бойынша сыныптан тыс жұмыстар білім алушылардың сабақтық қызметімен тығыз біріктірілуі және шет тілдерін

оқытудың маңызды мақсаттарын іске асыруға, белгілі бір білім беру құрылымы шеңберінде дидактикалық көптілі ортаны қалыптастыруға бағытталуы тиіс [9].

Білім алушылардың жеке және кәсіби өзін-өзі анықтау, оларды әлеуметтік іске асыру қабілетін қалыптастыру және тәрбиелеу; азамат және патриот ретінде, сондай – ақ мәдениетаралық өзара іс-қимыл субъектісі ретінде белсенді өмірлік ұстанымды қалыптастыру; қарым-қатынас мәдениеті, ынтымақтастықта, оның ішінде мәдениетаралық коммуникация процесінде жұмыс істей білу сияқты жеке қасиеттерді дамыту; жоғары сынып оқушыларының шет тілін өз бетінше оқуға, оны білімнің әртүрлі салаларында пайдалана отырып одан әрі өз бетінше білім алуға қабілеттілігі мен дайындығын дамыту;

Кейс – әдісті қолданудағы мұғалімнің іс-әрекеті екі кезеңнен тұрады:

1) аудиториядан тыс жерде жүзеге асырылатын және мұғалімнің ғылыми – зерттеу, әдістемелік және құрастырушы қызметін қамтитын күрделі шығармашылық жұмыс болып табылатын кейсті әзірлеу;

2) оқу процесінде кейсті қолдану әдістемесін жасау.

Кейсті әзірлеудің толық процесі мұғалімнің ғылыми-зерттеу қызметін жандандыруға мүмкіндік беретін ақпараттық технологиялармен жұмыс істеу қабілетіне негізделген, ал кейсті оқу процесінде қолдану әдістемесін құру кезінде әдістемелікке негізделген [10:263].

Әдетте кейстер пакетте дайындалады, оған мыналар кіреді:

1. Кіріспе кейс (проблеманың, жағдайдың, құбылыстың болуы туралы мәліметтер; қаралатын құбылыстың шекараларын сипаттау).

2. Ақпараттық кейс (қандай да бір тақырып немесе проблема бойынша белгілі бір дәрежеде баяндалған білім көлемі).

3. Стратегиялық іс (белгісіздік жағдайында қоршаған ортаны талдау және жасырын детерминанттармен күрделі мәселелерді шешу қабілетін дамыту).

4. Зерттеу жағдайы (топтық немесе жеке жобаларға ұқсас – кейбір жағдайды талдау нәтижелері презентация түрінде ұсынылады).

5. Тренингтік кейс (бұрын қолданылған құралдар мен дағдыларды — логикалық және т.б. нақтылауға және неғұрлым толық игеруге бағытталған).

Кейстің құрылымы мыналарды қамтиды:

– алғы сөз – кіріспе бөлім, кейс туралы жалпы мәлімет береді. Келесі кіріспе сөздер бар: түйіндеме, оқиғаның қысқаша мазмұны, негізгі деректер, терминдер, түйінді ойлар, зерттеу сұрақтарының тұжырымдалуы, мазмұны;

– негізгі бөлім-контекст, жағдай, фактілер және шешімдер;

– кейінгі сөз – кейстің қорытынды бөлігі, ауыспалы сипатқа ие, автордың істі жақсы түсінуіне мүмкіндік беретін қосымша ақпарат береді. Ақпаратты орналастыру мүмкіндігі: мәліметтер базасы, қосымшалар, сілтемелер, библиография.

Кейс құру үшін мұғалімге алдағы сабақтың мақсаттары мен міндеттерін, оқушылардың жас және психологиялық ерекшеліктерін, сондай-ақ кейсті әзірлеу үшін маңызды қадамдардың реттілігін ескеру маңызды.

Ағылшын тілінде білім беру процесін ұйымдастырудың ерекшеліктерін біле отырып, кейстің құрылымын зерттеп, анықтай отырып, ағылшын тілі сабағында білім беру іс-әрекетінде кейстермен жұмыс жасау туралы ойлану керек.

1. Кейске енгізу кезеңі, оқытушының негізгі сұрақтарды қоюы.

Кейстерді әр оқушыға сабақтан бір күн бұрын немесе сыныптың өзінде таратуға болады. Соңғы жағдайда кейстің күрделілігіне қарай танысуға 5-7 минут беріледі. Мұғалім сабақты оқушылардың (тыңдаушылардың) кейс мазмұны бойынша білімдерін бақылаудан бастайды, мысалы: «Берілген жағдаятта неше кейіпкер әрекет етеді?» немесе «Бұл кейстің негізгі мәселесі неде?» деп сұрайды. Әрі қарай, қатысушылар жағдайды нақтылау және қосымша талқылау үшін тақтаға бекітілген қосымша ақпарат алу үшін басшыға сұрақтар қояды.

2. Ситуацияны талдау (жеке немесе шағын топтарда).

Шағын топтарға бөлінгеннен кейін мәселені шешу, дайындау және орындау үшін белгілі бір уақыт беріледі (20-25 минуттан аспайды). Қатаң талап-белгіленген мерзімге сай болу. Қатысушылар мәселені анықтайды, әзірлейді, бағалайды және оңтайлы шешімді таңдайды, презентацияға дайындалады. Мұғалім топтарды аралап, кейбір түсініктемелер бере отырып, тікелей кеңес беруден аулақ болу керек. Білім алушыларға кез келген әдебиетті, оқулықтарды, анықтамалықтарды пайдалану мүмкіндігін беру қажет. Топтардың салыстырмалы түрде біртекті құрамымен тыңдаушылар спикерді өздері таңдайды, бірақ кейде спикерді соңғы сәтте оқытушының «ерікті шешімімен» тағайындау пайдалы.

3. Кейстер бойынша шешімдерді таныстыру кезеңі.

Презентацияны немесе кейсті талдау нәтижелерін ұсыну және оның құрамдас бөліктер іс әдісінің өте маңызды аспектісі болып табылады. Интеллектуалды өнімді көпшілікке таныстыру, оны жарнамалау, оның артықшылықтары мен тиімді пайдаланудың мүмкін бағыттарын көрсету, сондай-ақ сынның астында қалу қазіргі заманғы маманның өте құнды интегралдық сапасы болып көрінеді. 1-2 қатысушының (спикердің) әрбір шағын тобынан кейс шешімін ұсынады. Уақыты-5 минутқа дейін.

Оқытушыға кеңестер:

- плакаттарды, схемаларды, кестелерді пайдалануды барынша ынталандыру керек (оларды шағын топтар алдыңғы кезеңде дайындауы керек);

- шағын топ мүшелерін өз спикерінің сөздерін толықтыруға шақыру қажет. Бірақ егер қосымша ретінде спикердің сөзіне қарама-қарсы шешім қабылданса, онда бұл шағын топтың істі шеше алмайтындығын білдіреді. Қатысушылар спикерге жауап беруі керек немесе негізделген қарсылық білдіруі керек сұрақтар қояды. Мұғалім тек пікірталасты басқарады. Шешімнің әр нұсқасын жеке қағазға жазып алған жөн (жұмыстың ыңғайлылығы және одан әрі қорытындылау үшін).

4. Жалпы талқылау кезеңі.

Әдетте, ситуациялық жаттығуларды талқылау кезінде барлық пікірталастарда төрт негізгі сұрақ тұжырымдалады:

1. Неліктен ситуация дилеммаға ұқсайды?
2. Бұл ситуацияда кім шешім қабылдады?
3. Оның қандай мүмкіндіктері болды?
4. Ол не істеуі керек еді?

Осы сұрақтарға жауаптарды ескере отырып, мұғалімдер пікірталастың дамуын болжап, оның барысын түзетіп, сол сұрақтарды қойып, талқылауды қарастырғысы келетін сәттерді көрсетуі керек. Бұл жағдайда оқушылар алдын-ала қарастырылмаған көзқарастар мен көзқарастарды білдіре алатындығына дайын болу керек.

Бұл кезеңде маңызды нәрселер:

- уақытты шектемеңіз;
- әркімге сөз сөйлеуге мүмкіндік беру керек;
- баяндамашылардың назарын осы кейстің нақты мәселелеріне аудару қажет;
- «Кімнің шешімі ең сәтті болды?» дауыс беру өткізілу тиіс.

Пікірталас кезінде қажетсіз даулардан аулақ болу керек, тек кейбір қатысушылардың пікірталасқа үстемдік етуіне жол бермеу керек, баяндамашы өзі таңдаған шешімге әдейі талқылау жүргізу керек.

5. Мұғалімнің сөзін аяқтайтын қорытынды кезең.

Ұзақтығы-5-10 мин. Нақты жағдайлардың мысалында жазылған жағдайлар үшін нақты өмірде мәселелер қалай шешілгені туралы ақпарат беру керек. «Кеңсе» жағдайлары үшін мұғалімнің нұсқасын негіздеу керек, бірақ сонымен бірге істің басқа шешімдері болуы мүмкін екеніне назар аудару керек. Содан кейін үздік шешімдерді атап, ынталандыру сипатындағы акценттерді (үлгерім рейтингі, жүлделер және т.б.) қою қажет [11].

Кейс-әдіске қатысушылардың әртүрлі кезеңдердегі қызметі

Жұмыс кезеңі	Мұғалімнің іс-әрекеті	Оқушылардың іс-әрекеті
Сабақ алдында	1. Кейсті таңдайды. 2. Оқушыларды дайындау үшін негізгі және қосалқы материалдарды анықтайды. 3. Сабақ сценарийін әзірлейді.	1. Кейс пен ұсынылған әдебиеттер тізімін алады. 2. Сабаққа жеке дайындалады.
Сабақ барысында	1. Кейсті алдын ала талқылауды ұйымдастырады. 2. Топты кіші топтарға бөледі. 3. Кіші топтарда кейсті талқылауды басқарады, оқушыларды қосымша мәліметтермен қамтамасыз етеді.	1. Кейс пен мәселені түсінуді тереңдететін сұрақтар қояды. 2. Шешімдердің нұсқаларын әзірлейді, басқалардың пікірлерін назарға алады. 3. Шешім қабылдайды немесе қабылдауға қатысады.
Сабақтан кейін	1. Оқушылардың жұмысын бағалайды. 2. Қабылданған шешімдер мен қойылған сұрақтарды бағалайды.	1. Соңғы өнімді дайындайды (жауап, презентация және т. б.)

Білім алушылардың міндеті - олардың алдына қойылған мәселені шешу және айналасындағылардың (өз жолдастары мен педагогының) өз іс-әрекеттеріне реакциясын алу. Бұл жағдайда олар мәселені шешудің әртүрлі жолдары мүмкін екенін есте ұстауы керек.

Осылайша, кейс-технологияны іске асырудың әртүрлі әдістемелік тәсілдерін талдай отырып, кейстің стандарты мен құрылымын ғана емес, сонымен қатар практикада нақты қадамдық алгоритмді де ескеру қажет, әйтпесе кейс жасау бойынша ұзақ жұмыс практикада қажетті нәтиже бермеуі мүмкін. Мұғалімнің мәселені шешу уақытын сабақтың осы тақырыбына бөлінген уақытқа байланысты өзгертуге болады.

Жұмыста көрсетілген кейстермен жұмыс жасаудың әдістемелік ерекшеліктерін қорытындылай келе, мыналарды атап өтуге болады:

- кейстің құрылымы мыналарды қамтиды: алғы сөз – кіріспе бөлім, іс туралы жалпы ақпарат береді; негізгі бөлім – контекст, жағдай, фактілер мен шешімдер; кейінгі сөз – кейстің соңғы бөлігі, өзгермелі сипатқа ие, авторға кейсті жақсы түсінуге мүмкіндік беретін қосымша ақпаратты ұсынады. Ақпаратты орналастыруға болады: мәліметтер базасы, қосымшалар, сілтемелер, библиография.

– кейсті практикалық білім беру іс-әрекетінде іске асыру кезінде сабақтың уақыт шеңберін, оқушылардың жас-психологиялық ерекшеліктерін есепке алуды, кейсті өткізу алгоритмін басшылыққа алу қажет.

Тақырыптың ерекшелігін ескере отырып, кейстер ағылшын тілінде жеткілікті материалды қамтиды, бөлінген уақыт шегінде тиімді нәтижеге қол жеткізу үшін кейстің мазмұнын нақты ойластыру маңызды.

Кейс-технология - бұл мәселелік жағдайларды талдауға негізделген, оқушылардың білім алуына ғана емес, сонымен қатар олардың жаңа қасиеттері мен дағдыларын дамытуға бағытталған әр түрлі қызмет түрлерін қамтитын оқушыларды қысқа мерзімді оқытудың заманауи интерактивті технологиясы. Кейс білім алушыларды жандандырады, аналитикалық және коммуникативтік қабілеттерді қалыптастырады, білім алушыларды нақты жағдайлармен бір-біріне қалдырады.

Кейс түрлері әр түрлі: оқытудың мақсаттары мен міндеттері бойынша, күрделілігі, көлемі, алынған нәтиженің түрі, ақпарат көзі, дидактикалық негіз, зерттеу стратегиясының түрі бойынша; құрылымдық мазмұны бойынша және т. б. белгілері бойынша жіктеледі.

Сонымен, жоғарыда айтылғандарды қорытындылай келе, білім беру қызметін ұйымдастыруда case әдіс пен кейс-технологиялардың, оның ішінде жалпы білім беретін мектепте ағылшын тілін оқытуда тез таралуы байқалады деп санаймыз. Ағылшын тілін оқытуда кейс-технологияларды қолданудың өзіндік әдістемелік ерекшеліктері бар, оларды тиімді қолдануға болады.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Ариян М.А. Методика преподавания иностранных языков: общий курс./ М.А. Ариян /http://www.academ.lunn.ru/old/Departments/Linguistic_didactics/Metodica_prepodavaniya_ENG_OO.htm
2. Долгоруков А. М. Метод case-study как современная технология профессионально-ориентированного обучения/А.М.Долгоруков /<http://www.evolkov.net/case/case.study.html>.
3. Амиров А.Ф., Гаранина Р.М., Гаранин А.А. Активизация личностно развивающего потенциала самостоятельной работы студентов вуза как условие развития их субъектной позиции: монография. Самара: Офорт, 2014. 516 с.
4. Буравой, М. Углубленное casestudy: между позитивизмом и постмодернизмом// Рубеж.- 1997 - № 10 – 11.
5. Гальперин П.Я., Запорожец А.В., Эльконин Д.Б. Проблемы формирования знаний и умений у школьников и новые методы обучения в школе// Вопросы психологии. - 1993. - № 5. С. 44-50
6. Обучение и игра: введение в интерактивные методы обучения / Д.Н. Кавтарадзе. – М.: Просвещение, 2009.
7. Клевцов О.А. Повышение коммуникативности на уроках английского языка. Применение нетрадиционных форм урока./О.А. Клевцов/ <http://school101.kubannet.ru/doc/metodrab/kopilka/2323.doc>
8. Тимофеева Т.В. Урок иностранного языка как форма организации учебно-воспитательного процесса в основной школе. / Т.В. Тимофеева / <https://infourok.ru/urok-inostrannogo-yazika-kak-forma-organizacii-uchebnovospitatelnogo-processa-v-osnovnoy-shkole-418621.html>
9. Грузцкая Е.О. Методические рекомендации для общеобразовательных организаций о преподавании предмета «Иностранный язык» в 2016/2017 учебном году /Е.О. Грузцкая /<https://www.koigo.edu.ru/centers/kafedra-gumanitarnykh-distiplin/metodicheskaya-kopilka/injaz.pdf>
10. Гаджикурбанова Г.М. Методика использования кейс-метода (CASE STUDY) в учебном процессе ВУЗА/Г.М. Гаджикурбанова /<http://vestnik.guu.ru/wpcontent/uploads/sites/17/2016/07/%D0%92%D0%B5%D1%81%D1%82%D0%BD%D0%B8%D0%BA-%E2%84%969-2.pdf>
11. Создание и практическое применение кейсов/ http://school30.68edu.ru/uploads/docs/obrazovat/metod/metodrekomposozd_case231013.pdf

ОСОБЕННОСТИ ОРГАНИЗАЦИИ РАБОТЫ CASE-STADI НА УРОКАХ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА

Шыныбекова А.С., Ергебекова М.

Основываясь на имеющемся опыте использования кейс-технологии, в методических работах рассказывается об использовании кейс-технологии при обучении английскому языку школьников, его типах и структуре. На основе анализа кейсов определено, что современные интерактивные технологии краткосрочного обучения студентов могут быть эффективно использованы в обучении, охватывая самые разные виды деятельности, направленные не только на получение знаний, но и на разработку новых. качества и навыки.

Ключевые слова: *внедрение метода case-study в учебный процесс, структура образовательных элементов, практические кейсы, исследовательские кейсы, электронные носители, теоретические аспекты кейс-технологии, кейс-структура, интерактивная технология.*

FEATURES OF ORGANIZATION OF CASE STADI WORK IN ENGLISH LESSONS

A. Shynybekova, M. Ergebekova

Based on the experience of using case technology, the methodological works describe the use of case technology in teaching English to schoolchildren, its types and structure. Based on the analysis of cases, it was determined that modern interactive technologies for short-term training of students can be effectively used in teaching, covering a variety of activities aimed not only at acquiring knowledge, but also at developing new ones. qualities and skills.

Key words: *introduction of the case-study method into the educational process, structure of educational elements, practical cases, research cases, electronic media, theoretical aspects of case technology, case structure, interactive technology.*

ӘОЖ 070

<https://doi.org/10.53355/ZHU.2022.102.1.100>

ЖУРНАЛИСТ ҚАЖЫТАЙ ІЛІЯСҰЛЫНЫҢ САЗГЕРЛІК ЖӘНЕ АТБЕГІЛІК ҚЫРЫ

Есенбек Ж.Б., Албатыр И., Даулеткелди Ш.

Қазақ әдебиеті айдынында Қажытай Ілиясұлы шығармашылығының алар орны бір төбе. Бұл жөнінде ақынның көзі тірісінде де, ол өмірден қайтқанда да қаламдас әріптестерімен аға-бауырлары және әдебиет зерттеушілері – кесімді пікір, тура әрі нақты бағасын берген-ді. Қажекең, әдебиет кеңістігінде қалай қанат қағып қалықтаған болса, поэзия иірімінде де ізетті дүниелер жазып, оқырман қалауын тапқан ақын, журналист, редактор. Тәуелсіз қазақтың болашағы, ұлттық болмысы, рухани серпілісі, дербес ел ретіндегі шешімдері мен шешілуге тиісті дүниелері қыран көз, қырағы тұлғаның жадында болды. Ол өзінің халық әдебиетінен нәр алып, қазақ рухына сусындаған ақыл-ойын алаштың кәдесіне жаратуға бел байлады. Сол үшін де, күрделі соқпақтан (әдеби шығармашылықтан) тыс, көрегендік пен көсемдік саналатын, поэзияда толғақты ойлары мен мұратын қатар өрбіткен, астарлы пәрмені зор дүниелерді ортаға тастады. Ұлттық құндылығымызды бағамдап, заман дертінің уақыт таразысына салынуы оның қаламынан тыс қалмады. Ол туған жер, өскен орта табиғаты, халқымыздың гажайып қасиеті, ата-бабаларымыздың ірі мінезі, іргелі елдігі, қайырым-мейірімі, тіршілік дағдысын келісті, кестелі жырларына арқау етті. Адалдықты, адамгершілікті ту еткен ақын жақсылықты, жамандықты да жасасырмай, пендешіліктің жағымсыз мінез, жәйсіз беталысын түйрей білді. Сыбайластық, тоғышарлық, құлқынқұмарлық, қаскүнемдік, алаяқтық сияқты қоғам дертін шегіне жете шенеді. Сонымен қатар кемел ой, кестелі тілімен әзіл-сықақ, мысал, пародия жанрларында еркін ойқастап, дара қазақтың даналығымен бата берді, мақал мен мәтелдің шыңына шығып, астарлы айтыстарымен көпшіліктің алқауына бөленді. Қара орман халықтың өткенін безбендеп, бүгінін жақсылықтың жаршысы ретінде термеледі. Қаймағы бұзылмаған қасиетін дәріптеп, салт-дәстүріндегі өшкенін жандырды.

Міне сондықтан да Қажытайдың қаймықпас ойлары өрнектелген, идеялары иіне келген, сөз өнеріндегі көрнекті дүниелеріне талдау жасаудың уақыты келді. Ұлт болмысы мен құндылығының жаршысы бола білген қаламгердің жыр-толғамдары – зерттеуді қажет етеді. Зерттеу мен зерделеудің нәтижесі – Қажытай қаламынан туған өзгеше өрнекті шумақтарды анықтап, азаматтық ерекшеліктерін екішеудің сәті келгендей.

Анығы Қажытай Ілиясұлы – қазақ әдебиеті мен мәдениетіндегі қайталанбас тұлға. Оның айырықша еңбегін бүгінгі буынға дәріптеу уақыт күттірмейды. Қаймықпас ой, ұлы ұстанымы мен өміршеңдікке бастайтын әлеуетті жанның шығармашылығын, өнерін насихаттау әрбір ұлтжанды азаматтың борышы. Өйткені қазақтың қаны, тектілік тірегі Қажытайды нағыз ұлт жанашыры ете білді. Бұл ізгі қасиетті үлгі ету, өскелең ұрпаққа өнеге қылу біздің міндет. Осы дегдарлық мақаламызға басты арқау болды.

Кілт сөздер: *Ақын, сазгер, поэзия, атбегі, музыка, құлан, тарих, дегдар, жылқы, БАҚ.*

Дүние сенен де өтер, менен де өтер,
 Әуенім аққуды да елендетер.
 Тақ пен бақ, жиған-терген жолда қалып,
 Ән жетер, кейінгіге өлең жетер.
 Уа, дариға, арман-ай!

... Жан-жүйем ән-күйменен егіз бе еді,
 Жүрегім жұртта жоқты неге іздеді?!
 Ән қалар құлағында мен кетермін,
 Кемедей суға батқан теңіздегі.

Уа, дариға, жалған-ай!-деп өлең өлкесімен ән әлеміне зор үміт артады абыз, аңыз ақын Қажытай Илиясов «Арман-ай» атты ән текстінде. Өзі кетсе де осы әндерін айтып, өлеңдерін насихаттайтын елінің барына сенеді турашыл жан. Ән әуеледі, өлең өршіп, қаламгер рухы қайта асқақтады. Демек, іздеп, жоқтайтын жұрты, бағалайтын баһадүрлері бары ақиқат. Ал біздің осы жазып отырған мақаламыз сол ағынға қосар бір сала болса құба-құп болғаны. Бұл еңбегімізде сазгердің жиырмадан астам әні мен нотаға түскен үш күйі жайында сөз қозғап, атбегілік қырын ашуды жөн көріп отырмыз.

Елдің есінде қалатын музыка әлеміндегі нәрлі, тұшымды дүниелер ұлттық ортада ғана туындап, өзіне тән, тағдырымен өркендейді. Өткен ғасырдағы Қазан төңкерісі серілік құрып, ел аралап еркін жүретін өнерпаздардың тамырына балта шапты. Сонымен музыка өнерінің ежелгі халықтық таралу, орындалу дәстүрлері құрып-жоғалды. Сондықтан да әлгі өнерпаздар кәсібилік деңгейінен төмендеп, күнделікті тірліктің күйбеңімен айналысуға мәжбүр болды. Мұнымызды атақты Естай әншінің 1946 жылы күзетші болып жүргенде қайтыс болуы тіптен дәлелдемек,-дейді күйші, Құрманғазы атындағы консерваторияның доценті Б. Ысқақов. – Бірақ, «өрт жүрген жерде де бір түп ши қалады» демекші өзге кәсіпте жүрсе де жан-жақты өнерімен көзге түсіп, серіліктің сілеміндей болып жүрген дара талант иелері баршылық. Өне солардың бірегейі – ақын-сазгер Қ. Илияс дер едім.

Оның музыкалық туындыларын нотаға түсіру кезінде аңғарғаным – әр шығармасы өзіндік нақышты қолтаңбасымен, шынайы табиғилығымен дараланады. Бояуға бай музыкалық өнері оның өскен ортасынан нәр алған яғни ата-анасы өнерге бейім, домбырадан «бір қағары» бар адамдар болған. Қаршадайынан ән-өлеңге, музыка аспаптарына үйірсек бала Қажытай ауыз әдебиеті нұсқаларын, кейіннен «Қалқаман-Мамыр» хиссасын, Әсеттің «Ағаш атын» жаттап өседі. Ұлттық аспап домбырамен қатар ұйғырдың дуттарын, орыстың балалайкасын, татардың сырнайын үйренеді. Бұдан бөлек Қажекеңнің осы аспаптармен қатар гитараны да шебер меңгергеніне еріксіз тәнті боласың. Сазгерлік өнерге Қажытай өзінің қиын да қызық ғұмырнамасы арқылы, өз сөзімен айтқанда, «үш адамның өмірі жетпейтін» көп суретті психологиялық иірімдерімен келді.

Ол көңіл көгіне түскен әуендерін електей, толғай келіп, тек кемеліне келген тұста ғана жарыққа шығарады. Сондықтан болар «Туған жер» атты тұңғыш әні аса әуезділігімен жүрекке жетеді. Тосыннан көкейіне келген әуенді магнит таспасына басып ала қоятын әдетімен, Қажекең өзінің «Сары жорға», «Ынтызар», «Әкеме», «Қайран дауыс» әндерін деркезінде ақ қағазға түсірген.

– Жан әке, ұмытқам жоқ тәлімінді,
 Ер едің еңіреген жаны мұңды.
 Кекілді кезімде айтқан өсиетің,

Жұлдызым адаспайтын әлі күнгі,-деп басталатын «Әкеме» әні – сөзі мен сазы қабыса кетіп, керемет үйлесім тапқан табиғи таза туынды десек қателеспейміз [1].

Өмір ағысы кімді болса да тірлік керуенінде сан соқпағына салып, топшысын қатайтады. Осы толқында жүріп, жаны жайсаң, ойынды тап басатын таныс-тамырды да кезестіресің. Қандай жағдай болсада қасыңнан табылып, жаныңның жаршысы бола білген достық, жақындықтан артық бақыт бар ма сірә?! Жазушы және біздің кейіпкердің досы Пернебай Дүйсенбин өткен күннен бір белгі тізбектеген ардақты жан.

1960 жылдардың бас кезінде С. Киров атындағы Қазақ мемлекеттік университетінде оқып жүрген жігіттерді екінші, үшінші курстан бастап жаппай әскери борышын өтеуге әкетті. Тізімде айтулы ғалым, жазушы Ақселеу Сейдімбек, жазушылар Құрманғазы Қараман, Әбді Шынбатыров, тағы басқалар тұрдық. Міндетті үш жыл мерзімді аяқтап, оқу орнымызға қайта оралғанда, өзімізден төрт-бес жас кіші толқынмен

оқуды қайта жалғастырдық. Олардың арасында бізден жасы үлкен, мінез-құлқы да өзгеден бөлек Қажытай есімді азамат жүрді. Оның әр пікірін кесіп айтатын шешен, тауып сөйлейтін, иненің жасуындай өтірікке жаны қас, мінезі – өз айналасындағыларға тосындау әсер ететіндігі көзге ерек көрінетін. Барша құбылысқа сергек, өткір сезіммен қарайтын Қажытайдың ғажап өнері – ол халық арасында кең тараған музыкалық аспаптардың барлығында дерлік шебер ойнайтын қасиеті еді. Бебеулеген домбырадан тыс гармоньда орыс әндері құйқылжыта ойнаса, мандолинада небір әсерлі әуендерді құлпыртқанда еріксіз ерекше тебіреніс бойынды билейтін. Қажытайдың гитарада ойнайтын «Керуен» атты әуені сол кездегі Виноградов көшесінің сексен сегізінші үйінде орналасқан жатақханадағы студенттер арасына аңыз болып жайылды. Бірінен бірі құлақтанған студенттер ол тұратын бөлмеге келіп, әлгі «Керуенді» қайта-қайта ойнататын. «Керуенді» ойнайтын кезде Қажытайдың сенімді көмекшілері көмекке қашанда дайын тұрушы едік. Біз гитараның басын жылдам жиілікпен дірілдеткенде, Қажытай саусағының құдіретімен құлпыра төгілген әсем, нәзік, мұңды әуен мүлде бөлекше шығандап, тіл жетпейтін сиқырлы саз әуелейтін.

Жанарыңнан ғажап сурет қалқып өтіп, көз ұшында жалданған сахара сары құмының жонымен тізбектеле ұбақ-шұбақ болып керуен кетіп барады. Нәзік, сида ұзын аяқтарын сілтей тастап, алысқа кетіп бара жатқан нар түйелер көз алдында менмұндалайды. Керуен үстіндегі ақшаңқан киім киген алыс жол адамдарының бастарындағы күнқағар ақ желбегейлері желмен ойнап, қол бұлғайды. Салқар сахара құмының қиыр шетінде бейне-бір шалқып жатқан көл секілді көгілдір сағымға әлгі керуен легі жұтылып барады. Жаңағы ұбақ-шұбақ тіркелген нарлардың үстіндегі әр адамның басында әр бөлек қиял, арман кетіп барады-ау сірә?! Пенде баласының бірі кенезені кептірген сахара аптабынан тез құтылуға асық болса, екіншісі, дүниеге балаң көңілмен қарап, өзгеше тәтті сезімге оранғандай....

Қасиетке толы Қажытайдың осы «Керуені» мені де осылайша еріксіз еліткен. Сондағы құйқылжыған сол сазды қайта-қайта тыңдай бергім келеді де тұрады. Мен қайда барсам да, қайда жүрсем де, құлағымның түбінен «Керуеннің» әуені ызыңдап, бебеулейді.

Менің есімде қалғаны Қажытайдың өзіне тиесілі жеке-дара гитарасы болмады. Күй ойнағанда әркіммен бір алдыртатын. Құлағымдағы сол әсерлі әуен мені еріксіз бұрынғы Коммунист даңғылындағы орталық әмбебап магазинге жетелеп апарды. Өкінішке қарай, музыкалық аспаптар бөлімінде гитара табылмады. Өзекті шарпыған өкініш жетегінен әлі ажырай алмай, орталық есікке жете бергенімде, ұзын бойлы орыс жігіт: «Гитара сатылады!», -деп сырты жылтыр, сары түсті гитараны төбесінен жоғары көтеріп айғайлап тұр. Менің көктен іздегенім, жерден табылғандай қуанып, ол сұраған жиырма бес сомын бердім де, ұшқан құстай зергерлік жазу жазатын дүңгіршікке жеттім. Бетіне: «Қажытай! Керемет сезімді «Керуенің» үшін. Пернебай.», -деп әдемілеп айшықтаттым. Оны сыйлаған сәтте Қажытайдың қуанышында, толқынысында шек болмады [2].

Баршаны өлеңімен де, өнерімен де өзіне баурып алған серінің бұл қасиетін жазушы, журналист Орысбай Әбділдаұлы тіптен ерекшелік түседі:

Қажытаймен ҚазҰУ-де танысып, табыстық. Ол бізден бір курс төмен оқыған болатын. Аталған тұста құрылыс отрядтар жұмыс істеді. Илиясұлы Қажытай екеуміз Павладар обылысында бірге еңбек еткен болатынбыз. Оның қырық қырлы өнерін сонда біліп, көрдік. Күнделікті жұмыс уақыты бітіп кеш батқанда «ауылды аралап қайтайық», -деп мені үнемі қасына ертіп алатын еді. Қашанда қолына гитарасын тастамай, сондағы ауыл ақсақалдармен танысып шүйіркелесетін. Әр әңгімені тереңнен бастап, қара өлеңді майын тамызып оқып, гитарамен «Караван» дейтін күйді құйқылжытатын [3].

«Қазыналы Қажекен қалыпқа сыймай өткен адам. Соның әсері болар, үнемі қалыпқа сыймайтын әңгіме айтқанды да ұнататын. Оны ретін тауып, жазып алсам, риза болып маңдайымнан өбетін. Дарынды қаламгердің маған деген махаббаты оянып, артынша үлкен ғашықтыққа ұласқаны анық. Өнеркті өлеңдерімен бірге бірнеше ән жазып, ішіндегі елдің аузында жүрген «Кешіктің әні» біздің баянды отбасы болып, қосылуымызға басты себепкер

болы баршаға аян. Шыны керек, оның осы әндеріне ғашық болғанмын. Қырғыз ақыны Ш. Айтматовтың Жәмилиясі сияқты менің де махаббатым осы кісінің өнеріне сүйсініп, тәнті болудан туындаған», - дейді ақынның жары Руда Зәйкенқызы [4].

Сыңсыған тырнаның,
Тыңдадым сырлы әнін.
Қозғады-ау, қоныраулатып,
Жанымның ырғағын.
Қайырмасы:
Өзіңде назарым,
Жабырқау ажарым.
Аңырдым аспанға,
Жас толы жанарым.
Сағыныш еңсені басқанда.
Кұстан кем емес ең,
Кешіктің неге сен?!
Жетсеңші, кідірмесеңші,
Өргенсін демесең.

Бұл Қ. Илиясұлының өз естеліктерінде ақ маралша ойнақтаған Руда қызды қалпақтай қағып алған ән мәтіні. Осы тектес туған жер, ата-ана, аға-бауыр, заман тағы басқа да тақырыпқа арналған әндері жетерлік. Сөзі саф, сазы жарасқан туындыларды бүгінде елге танымал Оралбек Сарыбасов, Нұрлан Өнербаев, Гүлмира Ақүрпекова сияқты әнші-сазгерлер нақышына келтіріп орындап жүр.

Нәтижелер мен талқылау. Өскен ортасы мен жүрген жерін ән-күйімен, әзілімен дүркіреткен көпшіл Қажытай Илиясұлына ақын Ж. Жақыпбаев тірлігінде «Қажытай» атты күй шығарады. Сері ғұмыр Абай айтқан: «Досыңа достық-қарыз іс, дұшпаныңа әділ бол» деген аталы сөзін өмірі мен өнеріне арқау ете білген. Тектілік танытып, қияметтік досы Жұматайдың тағдырына арнап «Мұңлық» деген қарымта күй күдіретін күмбірлетеді. Бақыр басынан өткен зобалаң шақтарда қаймағы бұзылып, қалыбы сынса да ар тазалығын, дархандығын, бауырмал пәктігін жоғалтпаған ол ұлттық рух аспандатқан «Әттең-ай» күйін өмірге әкеледі. Міне бұл Қажытайдың сазгерлік өнердегі өзіне тән үрдістік жолы дер едік. Ендеше, әуенмен өзінше өрнек құрып, өзіндік нақыш, соқпақ сала білген оның жаны мен тәні мәңгілікке бейіш төрінде болғай.

«Қажекен шайпау әйел мен жүйрік атты алыстан таниды», - деп әзілдейді екен тұстастары. Әрине бұл сегіз қырлы ақын үшін тегін айтылмаса керек. Себебі, ақын, сатирик, сазгер Қажытай Илиясұлы 1998 жылы елді елең еткізіп, барша баспасөзді өзіне үйіріп әкетті. Қазақ, орыс тілдерінде бірінен соң бірі көшіріп басып, үлкен дүмпу туғызып талқыға түскен «Жылқыны ойласам, жылағым келеді...» атты мақаласы еді. «Қазақ өзін тану үшін, әуелі жылқыны жыға тануы шарт. Өйткені, қазақ тарихы мен жылқы тарихы әу бастан бірге өсіп, біте қайнасқан тарих. Қазақсыз жылқы тарихы, жылқысыз қазақ тарихы тірілмейді. Бұл екеуі бөлінсе, тарих тамырына зақым келгендіктен, зорлықтан бөлінеді. Зорлық жайлаған жердің тарихында жүйе, мұрасында ие болған емес. Баяғы турашыл қазақтардың «белгісізден би, белдеусізден үй шығаратын» тұсы да сол. Әлеуметтік теңсіздіктен шындық шырағы қараулап, тарих өшкін тартады. Тарих тірілгенде, оған зорлық жасаушылар өзін-өзі ұстап береді. Бұйырса ендігі ізденіс қазақ тарихына да, жылқы тарихына да жасалған зорлық ініне су құяды. Басқа жолы жоқ. Ендеше, ең алдымен, тұлпардың түбін тінту керек. Жылқының арғы атасын анықтамай тұрып, оның қашан жаратылғанын, қайда жаратылғанын білмей тұрып, қазақ тарихына төккен тер, төңкерген қол зая. Жатпай-тұрмай жылқының ізіне түсу керек және шығу тегін білу керек», - деп «Жетісу» газетінде тектілікті тереңнен іздеген этнограф қаламы мен қарымын айқын айшықтайды [5]. Жылқытану бойынша көсіле жазып, көпірме сөзге ермей нақты мысалымен баршаны иландырған қаламгер осы тұста өзге бір қырынан көрінді. Қазақсыз жылқы, жылқысыз қазақ тарихының

жоқтығын қадап айтып, тарихымыздың бұрмаланып жатқанына ашына, ашыға дәлел келтіреді. Қадамы тың, қаламы өткір журналистің сөз саптауы мен бұл саладағы терең біліміне тәнті боласың. Құлан мен есектің айырмашылығын адалап, жылқының жықпылсыз түп тарихына бойлаған дегдарлығына сүйсінесің. Елдік қасиетіне, болмысына, ұлттық қазынасына деген жанашырлығына қайран қаласың. Таңдандыратыны Қажекеннің атбегілік қыры еріксіз емірентеді. Ал, жылқы жайындағы мақала түйіні кімді болса да ойландырары хақ! «...Демек, бұл әбден болары болып, бояуы сіңген зорлық. Бояуы сіңбесе, бұрын мал мамандарының құлағына 60 жыл құйылған қате «Қағида» тәуелсіз елдің бағдарламасына ілігіп, қазіргі студенттің құлағына құйыла ма?! Бояуы сіңбесе, теріс түсінік еттен өтіп, сүйекке жеткенше, «әу» деп ауыз ашуға жарамайтын ғалымдарымызға не жорық?! Олардың «Аш құлақтан – тыныш құлағы» бар. Әлденені іші сезгенімен, тіс жармауға бейіл. Бірлі-жарым адамның, жекелеген топтың қолынан келе салатын оп-оңай жұмыс дейсіз бе? Шіркін, ғылыми тізімге билігі жүретін ғалымдар біздің осы үнімізді естіп, мұңызымызды өз тілінде ұғынса, қазіргідей бишаралығымызды есіркеп, бір жауабын айтар ма еді, әлде ішексілесі қатқанша күлер ме, еді?! Күлсе, күлерлік, жыласа, жыларлы нәрсе: өйткені бұл – ендігі адасу мен адаспаудың жол айрығы. Елбасына да салмақ түсетін жер – осы. Жылқының басын ашып, құланды қолжаулық жасаттырмауға Нұрсұлтан Назарбаевтың бет-бедел, ақыл-айласы ауадай қажет.

Қайткен күнде, жылқытану ғылымының қайнарын аршып, қолдан ылайланған арнасын тұндыру, сөйтіп, қасиетті құланды ғылыми тізімге өз аты, өз затымен енгізу – қазіргі тарих талабы. Оны тұндырмайынша, тарих тазармайды. Онсыз ғылым туралы сөз қозғап, өткенімізден олжа іздеу құр құдыққа қармақ салумен бірдей» [6].

Мақала өн бойындағы келтірілген деректер, қаламгердің ізденісі, толғанысы жылқы тұқымына жүйеден қазақ тарихына бей-жай қарай алмайтындығын дәлелдейді. Келімсектердің ұлыстың өткенін, ұлы даламыздың бөктерін мазаққа айналдыра алмайтындығын көзіне шұқып айтып, қасиетті құланды қолға үйреткен текті халық екендігін айшықтап береді. Ал, арғымақ мінез азаматтың көзі тірісінде «Жас Қазақ» газетінің тілшісі Анар Лепесоваға берген «Жорға баптаудың қыр-сырын білетін адам тым аз» атты сыр-сұхбаты оның атбегілік қырын тіптен аша түскендей.

«Қасиетті қазақ баласы жорға деп аттың жүріс тәсілін, қимылын айтады. Мысалға, би – адам қимылындағы поэзия, үйлесім, сұлулық болса, жорға – жылқы қимылының ең жанға жайлы түрі дер едім. Ол – іштен туатын қасиет. Сондықтан да жорға сақтардың құланды қолға үйретуінен бастау алады. Бізге жорғаның ең дәуірлеген кезеңі сонау алтыншы ғасырдан мәлім. Шыққан жері – үйсіндер елі. Көк Түріктің жылқысымен тоқсан жеті жыл будандастыру нәтижесінде табаны жарылған небіркеремет жорғалар шығып отырған. Жылқы түлігін жан-жақты зерттеген М. Қалиысқақовтың айтуынша, әлемдік жорға жарысында он бір шақырымды бар жоғы үш минутта басып өткен жорғалар болыпты. Алаш баласы жорғаны жол жорға, қой жорға, китің жорға, шәлдірік жорға, түйе жорға, тайпалма жорға, су жорға, шапқын жорға деп бөледі. Оның ең баяу жүретін түрі – жол жорға. Жол жорғадан екпіндірегін қой жорға деп атайды жұрт. Ал түйе жорға – үш аяғымен ғана жорғалайтын жылқы. Бұндай жылқы ақсақ адам сияқты оғаш қимыл көрсетеді. Оның үстінде отырған адамды сілки шайқап, зықысын алады.

Жылқы жүрісінің бұл түрлері хайуанға жаратылысынан бітеді. Қазақ тарихын арғы бетте (Қытайда) ең алғаш жазған Нығмет Мыңжани деген зерттеуші. Мен көрген түйе жорға – сол кісінің әкесі Мұхамметүсіптің қара жал, қарақұйрық торы аты. Кекілді күнімізде сол жорғаға мініп алып, ауылдың қасындағы айна бұлақтан суғарып келетінбіз.

Ал су жорға жорғалаудан басқа артық қимыл жасамайды. Қос аяққа салмайды, желмейді, жортақы жүрісі де болмайды. Қаншама қамшылап, қысасаң да, жорғасынан танбайды. Өйткені онда қимылдың басқа түрі болмайды. Сыпыра жырауды халық арасында «адамның жорғасы» деген екен. Су жорға сияқты оның да өлеңнен басқа сөзі болмаған. Жорға аттардың арасындағы жылдамдығы бойынша ең алда тұрғаны – шапқын жорға. Он

бір шақырымды үш минутта басатын да осындай аттар. Жорғаның жылдамдығын анықтау үшін қазақтар неше түрлі тәсіл ойлап, іске асырған.

Мысалға, құйрығына алты да сегіз құлаш тіпті он да он екі құлаш арқан байлап қояды. Шын жорға жосыла жөнелгенде, ту сыртынан не көлдененінен қарап тұрсаңыз, ат аласарады. Оның үстіндегі адамның аяғы жерге тиер-тимес бейнеде шалынады. Жал-құйрық жамаған «Чайка» машинасын көргендей әсер де боласыз. Жорғаның құйрығына байлаған арқанның ұшы жерге тимей, түп-түзу қалпында кете барады.

Тағы бір айта кетерлігі, қазақ жорғаны жоғарыдағыдай түрге бөлгенімен, жорға жарысы су жорға мен шапқын жорғаны ғана араластырып, ұйымдастырады. Жорға жарыстың басқа түрі болмайды. Мәселен, жол жорғаның жарысы, қой жорғаның жарысы деген мүлде болмайды.

Жорға-жүйрік баптаудың қыр-сырын білетін адам тым кемшіл. Біздің жігіттер бапкерді көбінше, Қырғызстаннан жалдап жататынын естимін. Қасиетті жылқының жай-күйін білмегендіктен болар, бүгінгі ат жарысында өлім-жітім көп кездесіп жатады. Оның басты себебі қателік жетерлік. Алғашқы қателік – тоқ бәйге, топ бәйге деген қолдан жасаған өтірікті айналымға, әдетке айналдырдық. Ал екінші қателік – жарыс өтетін алаңды аттың жалпақ тізесінен келетіндей жыртып тастайтынды шығардық. Сонымен ол – аттың жылдамдығына кедергі келтіретін басты фактор. Анығы тақтақ жер мен айдауға шапқан аттың екпіні екі түрлі болатынын ауыл қазағының барлығы біледі десем қателеспеймін. Қара жерді жыртыпаса да, шөптің түбірі бар шөптесін жерден ат ешқашан тайып жығылмайды. Себебі жылқы тұяғы мен қара жер арасында үйкеліс заңы деген бар.

Міне сондықтан да жорға жарыс алдында үлкен дайындық жасалуы қажет. Әуелі жол тегістеліп, жыра-жықпылы, ой-шұңқыры болса, ат жорғасын бұзбауы тиіс. Қара жолда жұлдыздай жүйткіп келе жатқан ат ырғағын бұзса, жорғасынан жаңылып қалады. Соныммен қатар бұрылыстарда жорға аттың тұяғы байқамаса, өз кеудесіне қатты тиуі бек мүмкін. Керек десеңіз, төс сүйегін үгітіп жіберетін жағдайлар да кездесіп жатады. Өне сондықтан, бұрынғы қазақтар аттың кеудесіне кішкене кілемше немесе алаша тартып қоятын болған.

Екінші қателік – далаңдап, жайдақ шаба жөнелу. Ең дұрысы, мейлі шабыс болсын, мейлі жорға жарысы болсын атқа екі ішкілікпен бәйгенің ерін ерттеп, өмілдірігін алып тастап, құйысқанмен ғана қоя беру қажет. Бұдан тыс шылбырды жүгеннің сулығынан тағып, ноқтасын алып тастайды. Ат үстіндегі балаға төрт таспадан өрілген шыбыртқы деген қамшы береді. Байқасаңыз ер-тоқымды адам жайдақтан әлдеқайда орнықты сезінеді. Шауып бара жатып, еңкейіп, аттың көзін сүртіп отыру үшін қамшының бүлдіргісіне орамал байлап береді. Ащы тер аттың көзін басса, шаппай қоятыны белгілі.

Негізі, шабатын аттың не жорғаның ең әуелі, кекілінің, жалының асты, қолтығы, шабы, шаты терлеп отырады. Оны зерттеп білген дана қазақ тарамыс немесе шуда жіппен әуелі кекілін сүзіп тарайды. Қалауынша екі немесе үш тарам етіп құйрығын сүзуге болады. Бұл зымырап шапқан кезде алдынан соғатын жел көздің терлемейуіне себін тигізсе, сүзілген құйрық аттың шабын, шатын желпіп, желдетеді. Міне бұл әдістердің осындай ғылыми негізі дәлелденген. Бұны білмейтіндер жылқының құйрығын саусағы үсіген молақ қолды орағандай бір тал қылын шашау шығармай, таңып тастайтынын көріп-ақ жүрміз. Бұл не үшін қажет?! Айта кетерлігі, жарыс атына көздің сұғы түспеу үшін кекілі мен құйрығына үкі тағу да артық болмайды» [7].

БАҚ бетінде кең ауқымда талқыға түсіп, барша жылқы сүйер қауымды тандандырып, еріксіз сүйіндірген осы екі жазба-ақ Қажытай Илиясұлының жылқытанушылық, атбегілік қасиетінің биік деңгейде екендігін дәлелдей түседі. Ол келтірген әрбір мысал, қорыта айтылған түйінді кесімдер серінің білік-білімінің тым тереңде жатқандығын аңғартады. Оған ешкімнің шүбә келтірмесі анық. Түйіндей келе, Қажытай серінің сазгерлік, атбегілік өнеріне әлі де тың және ішкерлей зерттеу жүргізу керектігін аңғардық. Тарих қойнауында қалған дегдар өнер туралы жазбаларын анықтап, еліміз этнографиясына үлес қосқан ұшан теңіз еңбегін бағалауға күш салу керек-ақ. Белгілі

ақын Оразақын Асқар ағамыздың тірлігінде айтқан уәжі де осыған саяды: Қ. Ілиясұлы шын мәнінде сегіз қырлы, бір сырлы азамат болды. Адуын азамат ақын, өзі айтқандай «усойқы» тілі өткір сатирик, әнші, домбырашы, баян, гитара секілді музыкалық аспаптардың құлағында ойнады. Оған сазгер, дәулескер күйші, атбегілік өнерін қосыңыз.

Қай жерде кездесек те небір қызықты әңгімелерге қарық қылатын. Өте көп нәрседен хабардар жүретін. Керек десеніз, оны этнограф-зертеуші деп те айтуға болады әбден. Ол әдебиетіміздің барлық саласына белсене атсалысып, араласты. Еліміздегі бірнеше басылымдардың редакторы ретінде қазақ көсемсөзінің дамуына қомақты үлес қоса білді. Пайымдауымша, Қажытайдың соңында жарық көрмеген мол мұрасы бар. Алдағы міндет – сол қазынаны оқырмандарға жеделдетіп жеткізу қажет. Қайсар қаламгер сол шығармаларының арқасында халқымен бірге мәңгі жасайтыны ақиқат.

Бір ғасырдың оғыланы Қажытай Ілиясұлы қазақ әдебиеті мен мәдениетіне ас құнды еңбек сіңіріп, зор үлес қосты. Осы мақаланы жазудағы мақсатымыз алаң маңдайына біткен дара тұлға жайлы бүгінгі буынға дәріптеу, шығармаларын насихаттау. Бұл тарих, ар мен арыстар алдындағы аз да болса өтеген парызымыз деп білеміз!

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. «Жас Алаш» газеті. «Қажытай саздары», 27 қазан 1999 жыл.
2. «Келешек түбі мені түсінерсің». Қажытай Ілиясұлы туралы естеліктер. – Алматы: «Атамұра», 2013.
3. «Алматы» телеарнасы. «Сәуле ғұмыр» бағдарламасы, 12 қазан 2019 жыл.
4. «Айқын» газеті. «Қалыпқа сыймайтын адам еді», 15 наурыз 2017 жыл.
5. Қ. Ілиясұлы. «Жетісу» газеті. «Жылқыны көрсем жылағым келеді», №128 (15678), 10 қараша 1998 жыл.
6. Қ. Ілиясұлы. «Жетісу» газеті. «Жылқыны көрсем жылағым келеді», №129 (15679), 12 қараша 1998 жыл.
7. www.argymaq.kz, 22 Мамыр 2016 жыл;

КОМПОЗИТОРСКИЕ ОСОБЕННОСТИ И НАЕЗДНИЧЕСТВА ЖУРНАЛИСТА КАЖЫТАЙ ІЛИЯСУЛЫ

Есенбек Ж.Б., Албатыр И., Даулеткелди Ш.

В области казахской литературы творчество Кажытая Ильясовича идет полным ходом. По этому поводу как в глазах поэта, так и в его жизни у него, его коллег и литературоведов есть однозначное мнение. Он был поэтом, нашедшим выход как из литературного пространства, так и из области поэзии. Будущее независимого казахского народа, национальная идентичность, дух Пыханидов, решения и решения независимого государства были в памяти человека глазами и мира. Он обращается к народной литературе и старается сделать из нее сувенир на казахском языке. Вот почему, помимо множества путей (литературное творчество), есть много людей, которых считают лидерами, которые в поэзии полны идей и идей. Он ценил наши национальные ценности и способствовал развитию современного мира. Он родился, вырос на природе, в чудесных качествах нашего народа, в характере наших предков, в благородной стране, в культуре, в привычках людей. Поэт, проживший честную и человеческую жизнь, умел творить добро и зло и не чувствовать негативную природу человечества. Коррупция, жадность, жадность, жадность, мошенничество и т. Д. Достигли пределов общества. В то же время он идеальный мыслитель, юмористический человек с острым языком, например, пародийный. Сегодня, как посланник добра, он оплакивает гибель людей. Он восхвалял нетронутые свойства сметаны и возродил исчезновение традиции.

Поэтому пора проанализировать мир бесстрашных мыслей, идей и слов Кажытая. Необходимо изучать жизнь города, которая может быть источником сущности и ценностей нации. В результате исследований и разработок, похоже, нам удалось выявить особенности города Кажытай и оценить его гражданское состояние.

Журналист Кажытай Ильясович - уникальная фигура в казахской литературе и культуре. Прославить его выдающийся труд перед сегодняшним поколением не заставит себя долго ждать. Долг каждого гражданина-патриота - способствовать творчеству и искусству потенциальной души, что начинается с мужества, великих принципов и жизненной силы. Ведь казахская кровь, опора знати сделали Кажытая настоящим патриотом. Наш долг - подавать пример добра, подавать пример молодому поколению. Это было основной темой нашей статьи.

Ключевые слова: *Поэт, композитор, поэзия, атбеги, музыка, кулан, история, конь, СМИ.*

COMPOSITIONAL FEATURES AND HORSEMANSHIP OF THE JOURNALIST KAZHYTAI ILYASULY

Zh.B. Yessenbek, I Albatyr, Sh. Dauletkeldi

In the field of Kazakh literature, the work of Kazhytay Ilyasuly is in full swing. On this matter, both in the eyes of the poet and in his life, he, his colleagues and literary critics have an unequivocal opinion. He was a poet who found a way out both from the literary space and from the field of poetry. The future of the independent Kazakh people, national identity, the spirit of the Pykhanids, decisions and decisions of an independent state were in the memory of a person through the eyes of the world. He turns to folk literature and tries to make a souvenir out of it in the Kazakh language. This is why, besides the many paths (literary creation), there are many people who are considered leaders, who in poetry are full of ideas and ideas. He appreciated our national values and contributed to the development of the modern world. He was born, raised in nature, in the wonderful qualities of our people, in the character of our ancestors, in a noble country, in culture, in the habits of people. The poet, who lived an honest and humane life, knew how to do good and evil and not feel the negative nature of humanity. Corruption, greed, greed, greed, fraud, etc. have reached the limits of society. At the same time, he is an ideal thinker, a humorous person with a sharp tongue, for example, a parody. Today, as a messenger of goodness, he mourns the death of people. He praised the intact properties of sour cream and revived the disappearance of tradition.

Therefore, it is time to analyze the world of Kazhytay's fearless thoughts, ideas and words. It is necessary to study the life of the city, which can be the source of the essence and values of the nation. As a result of research and development, it seems that we were able to identify the features of the city of Kazhytay and assess its civil status.

Kazhytay Ilyasuly is a unique figure in Kazakh literature and culture. It will not take long to glorify his outstanding work before today's generation. It is the duty of every citizen-patriot to contribute to the creativity and art of the potential soul, which begins with courage, great principles and vitality. After all, Kazakh blood, the support of the nobility, made Kazhytay a real patriot. Our duty is to set an example for good, to set an example for the younger generation. This was the main topic of our article.

Key words: *Poet, composer, poetry, notation, music, ass, history, horse, media.*

КӘСІПКЕРЛІК ТӘУЕКЕЛДІ САҚТАНДЫРУДЫ ҚҰҚЫҚТЫҚ РЕТТЕУ*Жуниспаева А.Б., Шаймуханова Ж.Т.*

Мақалада кәсіпкерлік тәуекел түсінігі мен кәсіпкерлік тәуекелді сақтандырудың құқықтық реттелуі қарастырылған. Сондай-ақ, кәсіпкерлік тәуекелді сақтандырудың түрлері талданған. Кәсіпкерлік тәуекелді сақтандыру шартының ерекшеліктері қарастырылған.

Қазіргі іскерлік ортада кәсіпкерлік тәуекел әр ұйымның күн тәртібінде бірінші орындардың бірін алады. Кәсіпорындардың өздері өзгереді, бұл өсудің жаңа көкжиектерін ашады, сонымен бірге жаңа кәсіпкерлік тәуекелдермен соқтығысу ықтималдығы. Қауіптерді алдын-ала білу, жауап беру, үнемі бейімделу -маңызды кәсіпкерлік тәуекелдерді зерттеу, азайту және басқару бөлігі.

Кәсіпкерлік тәуекелдің болуы – бұл кәсіпкерліктің кері жағы бұл кәсіпкер күн сайын тәуекел ете отырып төлейтін экономикалық еркіндіктің бағасы.

Кәсіпкерлік тәуекелді сақтандыру – кәсіпкердің кәсіпкерлік қызметтен күтілетін табыстың контрагенттердің міндеттемелерін бұзуы немесе кәсіпкерге байланысты емес мән-жайларға байланысты осы қызмет шарттарының өзгеруі салдарынан жоғалту және тапшылық тәуекелінен сақтандыруы.

Кілт сөздер: *кәсіпкерлік, кәсіпкерлік тәуекел, кәсіпкерлік тәуекелді сақтандыру, сақтандыру шарты, коммерциялық несиелерді сақтандыру.*

Кәсіпкерлік қызмет дегеніміз, ең алдымен, осындай қызмет субъектілерінің өздері есебінен жүзеге асырылатын еркін және тәуелсіз қызмет деп түсініледі. 2015 жылғы 29 қазандағы Қазақстан Республикасының Кәсіпкерлік Кодексінің 2-бабына сәйкес азаматтардың, қандастардың және заңды тұлғалардың мүлікті пайдалану, тауарларды өндіру, сату, жұмыстарды орындау, қызметтер көрсету арқылы таза кіріс алуға бағытталған, жеке меншік құқығына (жеке кәсіпкерлікке) не шаруашылық жүргізу немесе мемлекеттік кәсіпорынды жедел басқару құқығына (мемлекеттік кәсіпкерлікке) негізделген дербес, бастамашыл қызметі кәсіпкерлік болып табылады. Кәсіпкерлік қызмет кәсіпкер атынан, оның тәуекел етуімен және мүліктік жауапкершілігімен жүзеге асырылады [1].

Еңбегінің жемісін беруі үшін кәсіпкер шыдамды болуы керек. Аралық кезеңде (идеяның тұжырымдамасы мен жүзеге асырылуы және оның нәтижесі арасындағы уақыт аралығы) кәсіпкер тәуекелге баруы керек.

Кәсіпкерлік тәуекел стратегиялық, операциялық және қаржылық мақсаттарға қол жеткізуге әсер етуі мүмкін оқиғалардың оң және теріс салдарларынан құралады. Тәуекел оқиғалары сыртқы факторлардан туындауы мүмкін (экономикалық, экологиялық, әлеуметтік, саяси) немесе ішкі (инфрақұрылым, адам ресурстары, кәсіпорында қолданылатын процестер мен технологиялар) [2, 216-2176]. Анықтау, бағалау туралы білім тәуекелдерді үнемі қадағалап отыру компания қызметінің тиімділігін қамтамасыз ету үшін қажет. Бұл әсіресе шағын және орта кәсіпкерлікке қатысты шектеулі ресурстар мен олардың құрылымдық ерекшеліктеріне байланысты тәуекелдерге көп ұшырайтын кәсіпорындар.

В.А. Копылов кәсіпкерлік тәуекелді кәсіпкерлік қызмет субъектісінің белгісіздікпен сипатталатын қауіпті жағдайдағы мінез-құлық нұсқаларының бірін саналы таңдауы ретінде анықтайды осы адам бұзылған құқықты қалпына келтіру, мүлікті жоғалту немесе бүлдіру үшін жұмсауы тиіс шығыстардан көрінетін қолайсыз мүліктік салдарлардың туындауының нәтижесі мен ықтималдығы, сондай-ақ, егер бұл адамның құқығы бұзылмаса, оның әдеттегі азаматтық айналым жағдайында алатын табыстарын алмауы [3, 96]. Белгілі бір дәрежеде бұл анықтама кәсіпкердің саналы таңдауының психологиялық аспектісін көрсетеді және соның нәтижесінде ықтималдығына кепілдік берілмейтін тиісті нәтижені алады. Алайда, В.А. Копылов өз

анықтамасында үшінші тұлғалардың күтпеген жағдайлары мен әрекеттеріне назар аудармайды, олардың әсерінен кәсіпкердің саналы таңдауымен ғана емес, шығын болуы мүмкін.

Цивилистер кәсіпкерлік тәуекелдің анықтамасын жиі қарама-қайшы мағынада түсінеді. Практикалық мәселелердің шешімі қарастырылатын категорияның дұрыс анықталуына да байланысты болғандықтан, көзқарастардың әртүрлілігі тиянақты теориялық зерттеуді жүзеге асыруды анықтайды. С.А. Власова «кәсіпкерлік тәуекел» түсінігін кеңірек қарастырып, кәсіпкерлік тәуекелді абсолютті немесе салыстырмалы азаматтық құқықтық қатынастардың элементтерінің бірі ретінде анықтайды [4, 656]. Автор кәсіпкерлік тәуекел түсінігін кәсіпкердің өзі үшін салдарымен шектелмей, кеңірек және кең ауқымда қарастырады, өйткені көп жағдайда пайда болған кәсіпкерлік тәуекелдер тек пайда әкеліп қана қоймайды, кәсіпкердің өзіне зиян келтіріп, сонымен бірге контрагенттерге де, тұлғаның кәсіпкерлік қызметіне тікелей қатысы жоқ тұлғаларға да (тұтынушылар, басқа да үшінші тұлғалар) қатысты барлық құқықтық қатынастарға әсер етеді.

О.А. Олейник кәсіпкерлік тәуекел ұғымын теріс салдар алу мүмкіндігімен қатар қызметтен күтілетін оң нәтижелерді алмау ықтималдығы ретінде анықтайды [5, 656].

С.А. Ватутина кәсіпкерлік тәуекелдің келесі белгілерін анықтайды:

- кәсіпкерлік қызметтің сипаттамасы;
- мүліктік шығындарда көрсетілген келеңсіз оқиғалар болуы мүмкін;
- таңдаудың еріксіздігі бар жағдайларда белгісіздік мәселесін шешумен сипатталады;
- шешім қабылдау кезінде белгілі бір нәтиженің ықтималдығы есептеледі [6, 216].

Кез келген кәсіпкерлік қызмет, кездейсоқ жағдайлармен байланысты, оның дәрежесі кәсіпкердің саяси және экономикалық жағдайды болжауға, жобалардың қаржылық өтелуін есептеуге, іскер серіктестерді таңдауға, нарықтағы өзгерістерге тез жауап беруге және тиімді басқаруды жүзеге асыруға байланысты шешімдер.

Алайда, әдетте, кәсіпкерлік қызметпен бірге болатын барлық кездейсоқ жағдайларды болжау мүмкін емес, сондықтан әрқашан жоғалту немесе жоспарланған пайданы алмау қаупі бар. Мұндай тәуекелдерден қорғану тәсілдерінің бірі сақтандыру шарттарын жасау болып табылады.

Кәсіпкерлік тәуекелді сақтандыру – кәсіпкердің кәсіпкерлік қызметтен күтілетін табыстың контрагенттердің міндеттемелерін бұзуы немесе кәсіпкерге байланысты емес мән-жайларға байланысты осы қызмет шарттарының өзгеруі салдарынан жоғалту және тапшылық тәуекелінен сақтандыруы [7, 1856].

Сақтандыру шарттарының талаптарына сәйкес сақтандырушылар сақтанушыларға олардың жоғалған кірістерін немесе келесі жағдайларға байланысты шеккен қосымша шығыстарын толық немесе ішінара өтеу сомасында сақтандыру төлемдерін жүзеге асыруға міндеттеме алады:

- көрсетілген себептердің нәтижесінде өндіріс көлемін немесе басқа қызмет түрлерін тоқтату немесе азайту;
- сақтанушының контрагенттерінің банкроттығы;
- мәміле бойынша несие беруші болып табылатын сақтанушының контрагенттерінің шарттық міндеттемелерді орындамауы немесе тиісінше орындамауы;
- сақтанушының жағдайын нашарлататын нормативтік актілерді немесе уәкілетті органдардың басқа да әрекеттерін қабылдау; сақтанушының сот ісін жүргізуге қатысуы және т.б.

Осы мағынада кәсіпкерлік тәуекелді сақтандыруды қаржылық тәуекелді сақтандыру деп те атауға болады және мүлікті сақтандырудың қосалқы секторларының біріне жатқызуға болады.

Сақтандырушылардың кәсіпкерлік қызметімен байланысты мүліктік мүдделері кәсіпкерлік тәуекелді сақтандыру объектілері болуы мүмкін. ҚР Азаматтық кодексіне сәйкес мұндай сақтандыру шарттары тек сақтанушылардың өздері пайдасына жасалуы мүмкін. Пайда алушылары сақтанушыдан басқа тұлғалар болып табылатын кәсіпкерлік тәуекелді сақтандыру шарттары жарамсыз деп танылады.

Кәсіпкерлік тәуекелді сақтандыру шарттары бойынша сақтандыру сомасы сақтанушы сақтандыру жағдайы туындаған кезде сақтандырылған кәсіпкерлік қызметтен болатын залалдардан аспауы керек. Сақтандыру шарттарының талаптары франшизаны құруды қарастырады [8, 546].

Шарт жасасу кезінде сақтанушы мынадай құжаттарды ұсынады: тіркеу куәлігі, сақтандыруға жататын қызметке лицензиялар немесе патенттер, басқа да қажетті құжаттарды. Сақтандыруға өтініште ол кәсіпкерлік қызмет, оны жүзеге асыру шарттары, күтілетін кірістер мен шығыстар, жасалған шарттар, оның контрагенттері және тәуекел дәрежесіне байланысты басқа да мән-жайлар туралы толық ақпарат беруге міндетті.

Кәсіпкерлік тәуекелдерді сақтандырудың келесі түрлері бар:

- шаруашылық қызметтегі үзілістер жағдайына сақтандыру;
- коммерциялық несиелерді сақтандыру;
- банктердің мүліктік мүдделерін сақтандыру;
- инвестицияларды саяси тәуекелдерден сақтандыру [9, 916].

Шаруашылық қызметте үзіліс болған жағдайда сақтандыру. Шаруашылық қызметтегі үзілістерден сақтандырудың негізгі мақсаты-сақтандыру шартында көзделген сақтандыру жағдайларының басталуы нәтижесінде белгілі бір уақыт ішінде өз қызметін әдеттегі режимде жүзеге асыру мүмкін еместігіне байланысты кәсіпорындар мен ұйымдарға олар шеккен шығындарды өтеу. Ол сақтандырушылар үшін шаруашылық қызметтегі үзілістер кезінде олардың қаржылық жағдайы қалыпты режимде жұмыс істеген кездегі жағдайынан өзгеше болмайтындай жағдай жасауды қамтамасыз етеді.

Өрттің және басқа қауіптердің салдарынан болған үзілістерді сақтандыру (мысалы, табиғи апаттар, жарылыстар, сумен жабдықтау жүйелеріндегі апаттар, электр қуатын беруді тоқтату, газды, суды, жылыту мен кәрізді өшіру және т.б.). Сондай-ақ, жабдықтың бұзылуы нәтижесінде өндірістік қызметтегі үзілістер жағдайында сақтандыру жиі кездеседі. Мұндай сақтандыру шарттары істен шығуы айтарлықтай зиян келтіруі мүмкін жеке машиналарға да қатысты болуы мүмкін.

Сақтандырушының сақтандырудың осы түріндегі сақтандыру төлемін төлеу міндеті көбінесе келесі оқиғалар тізбегі болған кезде туындайды:

- 1) өрт немесе шартта көзделген өзге де қолайсыз оқиға;
- 2) осы мүліктің функционалдық мақсаты бойынша пайдаланылмауына әкеп соққан, осы оқиғаның әсер етуі нәтижесінде мүлікті жою немесе бүлдіру болып табылады;
- 3) осы мүліктің жойылуына немесе бүлінуіне байланысты сақтанушының шаруашылық қызметіндегі үзіліс.

Сақтанушының сақтандыру жағдайына байланысты шығындары үш бөліктен тұрады:

- а) кәсіпорын немесе ұйым қызметіндегі үзіліске байланысты жабылмай қалатын ағымдағы шығыстар;
- б) тауарларды сатудан немесе қызметтерді көрсетуден алынған жоғалған пайда;
- в) бос тұрып қалу шығындарын қысқарту жөніндегі шығындар.

Сонымен қатар, шығын мөлшерін есептеудегі негізгі элементтер ағымдағы шығындар мен жоғалған пайда болып табылады.

Ағымдағы шығыстар - бұл сақтанушы бос тұрып қалу кезеңінде жүзеге асыратын шығындар. Олар қолданыстағы нормативтік актілерге немесе жасалған шарттарға сәйкес қызметтегі үзіліс кезеңінде не сақтандыру жағдайының нәтижесінде бүлінген немесе жойылған мүлікті қалпына келтіргеннен кейін қысқа мерзімде үзілген шаруашылық қызметті сақтандыру жағдайы басталғанға дейінгі көлемде қайта бастау үшін сақтанушы сөзсіз көтеруге мәжбүр болатын шығыстардың сомасы ретінде айқындалады.

Оларға:

- сақтанушының жұмысшылары мен қызметкерлерінің жалақысы, сондай-ақ одан есептелетін салықтар мен алымдар;
- үй-жайларды, жабдықтарды және басқа да мүлікті жалға алу ақысы;

- шаруашылық қызметінің айналымына және нәтижелеріне (мүлікке, жерге салынатын салықтар, тіркеу алымдары және т. б.) қарамастан төленуге жататын салықтар мен алымдар;

- кредиттер немесе өзге де тартылған қаражат бойынша пайыздар, егер бұл қаражат сақтандыру жағдайының салдарынан үзілген шаруашылық қызмет саласына инвестицияланған болса;

- сақтандыру жағдайы нәтижесінде зақымданбаған негізгі қорларға жүргізілетін амортизациялық аударымдар немесе олардың бүлінбеген бөліктері.

Шаруашылық қызметтен жоғалған пайда - егер шаруашылық қызмет тоқтатылмаса, сақтанушы тауарларды сату немесе қызмет көрсету есебінен бос тұрған кезең ішінде алатын пайда. Ол сақтанушы өз қызметіндегі үзілістің салдарынан пайда таба алмаған сома шегінде өтеледі. Жоғалған пайда мөлшерін есептеу үшін тоқтап қалуға байланысты алынбаған өнімді сатудан немесе қызмет көрсетуден түскен кіріс мөлшерін анықтап, оны пайда нормасына көбейту керек.

Сақтандырушылар мыналардың салдарынан болған экономикалық қызметтегі үзіліс кезеңінің ұлғаюы салдарынан сақтанушыға келтірілген қосымша зиян үшін өтемақы төлемейді:

1. Әскери қимылдар және олардың зардаптары, халық толқулары, ереуілдер, локауттар, биліктің бұйрығы бойынша мүлікті тәркілеу, реквизициялау, қамауға алу, жою немесе бүлдіру;

2. Уәкілетті органдардың сақтанушылардың қалпына келтіру жұмыстарына немесе шаруашылық қызметіне шектеу қоюы;

3. Сотта істерді жүргізу, меншік, иелену, жалға алу және т.б. қатынастарын анықтау;

4. Сақтандыру жағдайы басталғанға дейін болғанмен салыстырғанда қызмет түрлерін кеңейту немесе жаңарту;

5. Бүлінген мүлікті қалпына келтіруге, жоғалған мүлікті ауыстыруға немесе шаруашылық қызметті қалпына келтіру үшін басқа да қажетті шараларды қабылдауға қаражаттың болмауы немесе болмауы.

Сақтандыру шартында, әдетте, сақтандырушы сақтанушының қызметіндегі қысқа үзілістер кезінде сақтандыру төлемін төлемейтіні қарастырылады. Осы мақсаттарда тоқтап қалудың белгілі бір кезеңі белгіленеді, ол аяқталғаннан кейін ғана сақтандырушының жауапкершілігі туындайды. Егер жұмыстағы үзіліс осы мерзімнен аз уақытқа созылса, онда сақтанушы сақтандыру өтемін алу құқығын алмайды. Мұндай шектеу шартты франшиза рөлін атқарады. Бұл кезеңнің ұзақтығы, ең алдымен, кәсіпорынның көлеміне, оның резервтік қуаттарына, жеке жартылай фабрикаттарды сақтау және оларды төтенше жағдайларда пайдалану мүмкіндіктеріне, сақтандыруға жүгінбестен залалды өтеу мүмкіндіктеріне байланысты. Әдетте 14 жұмыс күніне дейін созылатын кәсіпорын қызметіндегі үзіліс үшін шығындар өтелмейді. Сонымен қатар, кейбір жағдайларда ең аз үзіліс қысқа болуы мүмкін. Мысалы, электр қуатын өшіру немесе коммуналдық жабдықтаудың басқа түрлері жағдайында сақтандыру кезінде мұндай шегерім мүмкін

Коммерциялық несиелерді сақтандыру - бұл негізгі міндеті сақтанушылардың несиелік тәуекелдерін төмендету болып табылатын сақтандыру қызметінің түрі. Несиелерді сақтандыру борышкердің төлем қабілетсіздігі немесе өзге де себептер бойынша борышты төлемеген жағдайда кредиторларға белгіленген мерзімде несиелерді өтеудің сақтандыру кепілдіктерін беру мақсатында жүзеге асырылады.

Коммерциялық тәуекелдерден несиені сақтандырудың ең танымал түрлерінің қатарына төлем жасамау қаупін сақтандыру жатады.

Оның объектісі дебиторлардың төлем қабілетсіздігі салдарынан берешекті өтемеуіне немесе сақтандыру шартында көзделген өзге де себептерге байланысты тауарларды (қызметтерді) берушілердің мүліктік мүдделері болып табылады. Сақтандырудың бұл түрі тапсырыс берушінің тауарларды жеткізуді немесе Қызметтерді көрсетуді төлемеуі есебінен пайда болған қысқа мерзімді немесе орта мерзімді дебиторлық берешекті өтемеген жағдайда сақтанушыларға сақтандыру қорғанысын ұсынады. Осындай сақтандыру шарты

бойынша сақтандыру ұйымы борышкер төленбеген кезде берілген кредитті өтеуді өзіне алады. Сақтандыру шартының болуы сақтанушылардың банктік кредит алу мүмкіндігін де арттырады, өйткені сақтандыру полисі қарыз алушының кредит төлеу қабілеттілігін қамтамасыз ету ретінде пайдаланылуы мүмкін.

Төлемеу тәуекелін сақтандыруды жүргізу мынадай қағидаттарға негізделген:

1. Сақтандыруға тек тауарларды жеткізуге, лизингтік қызметті жүзеге асыруға және т.б. байланысты операциялар жатады, яғни таза қаржылық операциялар сақтандыруға жатпайды;

2. Сақтандыру шартын кредитор жасайды;

3. Сақтандыру шартын жасасу нақты тәуекелдің пайда болуынан, яғни сатып алу-сату шартын жасасудан немесе, ең болмағанда, тауарды алушыға жөнелтуден бұрын болуы тиіс;

4. Сақтандырушы жеткізілген тауар құнының бір бөлігі жеткізу сәтінде немесе аванс түрінде төленуі үшін шарт қоя алады;

5. Шарт жасасудың шарты оның сақтанушының барлық операцияларын немесе оның қандай да бір клиентпен операцияларын қамтуы болуы мүмкін. Жоғары құны бар өндіріс құралдарын жеткізу кезінде осындай тапсырыстарды төлеуге байланысты кредиттерді сақтандырудың жеке шарттары жасалуы мүмкін;

6. Сақтандырушының жауапкершілігінің көлеміне негізінен күтпеген жағдайларға байланысты қатаң келісілген тәуекелдер ғана кіреді;

7. Сақтандыруға мөлшері келісілген сомадан асатын несиелер ғана қабылданады. Аз сомаға берілген кредиттер сақтанушының өзінің жауапкершілігінде қалады;

8. Сақтандыру жағдайы басталған кезде ықтимал шығындардың бір бөлігі сақтанушының жауапкершілігінде қалады, оған әдетте залалдың 20-30% құрайтын сөзсіз шегерімді белгілеу арқылы қол жеткізіледі. Бұл ретте сақтанушыға, әдетте, залалдың жабылмаған бөлігін басқа сақтандыру мекемелерінде сақтандыруға тыйым салынады.

9. Сақтандыру арқылы қорғау жеткізілімдер орындалған, Сатып алушы қабылдаған және олар бойынша шот ұсынылған сәттен басталады. Бірақ өндіріс құралдарын жеткізуге берілген несиелерді сақтандыру кезінде шарттың басталу мерзімі жеткізу шартын жасасу күні болуы мүмкін, бұл сақтандыру тәуекелінің дәрежесін арттырады, өйткені сатып алушы тауарды өндіру кезінде төлемге қабілетсіз бола алады;

10. Сақтандыру төлемдерін төлеу көбінесе борышкердің банкроттығына, оның қызметін тоқтатуға немесе қарызды төлеу мүмкін еместігін ресми түрде анықтауға байланысты несиені қайтару үмітсіз болған жағдайда ғана жүзеге асырылады;

11. Сақтандыру шартын жасасу талабы берешекті өтеудің ең жоғары мерзімін шектеу болуы мүмкін (бұл ретте қысқа мерзімді берешек әдетте 6 айдан аспайтын берешек, ал орта мерзімді берешек-1-5 жыл мерзімдегі берешек болып есептеледі);

12. Шығындардың едәуір бөлігі берілген несиелерді ағымдағы бақылау арқылы ескертіледі. Бұл ретте сақтандырушыларда қарыз алушылардың кредит төлеу қабілеттілігі туралы ауқымды деректер банкі бар, оларды талдау сақтандыру қорғанысын ұсыну мүмкіндігі және осындай қорғау дәрежесі туралы мәселені шешуге мүмкіндік береді.

Тарифтік ставкалардың мөлшері сақтандыру тәуекелінің дәрежесіне әсер ететін мән-жайлардың жиынтығы ескеріле отырып, әрбір шарт бойынша жеке белгіленеді. Тарифтер әр нақты келісім-шарт бойынша әр түрлі болуы мүмкін-сақтандыру сомасының 0,25-тен 10% - на дейін.

Сақтандыру сомасы әрбір мәміле бойынша немесе әрбір сатып алушыға (тапсырыс берушіге) жеткізілетін, бірақ төленбеген тауарлардың құны мөлшерінде белгіленеді. Бұл ретте сақтандырушы сақтандыру шартының қолданылу мерзімі ішінде кез келген уақытта орын алуы мүмкін жекелеген сатып алушылар берешегінің шекті сомасын белгілей алады. Сонымен қатар, Келісім барлық сақтандырылған несиелер бойынша әр сақтандыру жылына сақтандырушының жауапкершілігінің максималды мөлшерін белгілейді.

Сақтандыру шарты, әдетте, қысқа мерзімді берешекті сақтандыру кезінде 1 жылға және орта мерзімді кредиттерді сақтандыру кезінде неғұрлым ұзақ мерзімге жасалады.

Сақтандыру жағдайы басталған кезде сақтанушы сатып алу-сату шартынан немесе қызмет көрсету шартынан туындайтын барлық міндеттемелерді орындағанын құжатпен дәлелдеуге міндетті және контрагенттен төлем алуға заңды құқығы бар.

Сақтандыру өтемін төлеу мынадай жағдайларда жүргізілмейді:

- а) Шарт талаптарын бұза отырып жеткізу немесе қызмет көрсету жүзеге асырылған (жеткізу белгіленген мерзімдерден ауытқып жүргізілген, тауарлардың жетіспеушілігі орын алған, тауарлардың сапасы келісілген талаптарға сәйкес келмейді және т. б.);
- б) сатып алу-сату немесе қызмет көрсету шарты талаптарының заңнамаға сәйкес келмеуі;
- в) қажетті құжаттарды ұсынбау (шот-фактуралар, көлік құжаттары, лицензиялар және т.б.);
- г) тауарларды қабылдамағанда немесе оларды сақтанушыға қайтарғанда;
- д) билік органдарының іс-әрекеттері [10, 2016].

Сақтандыру өтемін төлеу түпкілікті зиянның мөлшері белгіленгеннен кейін ғана жүргізіледі. Ол үшін сақтандырушы төлемеу себептерін анықтап, оларды жою бойынша шаралар қабылдауы, төлемеушіден қарыздың көп бөлігін өндіріп алуы, сондай-ақ несиені қамтамасыз ету ретінде қызмет еткен мүлікті немесе тауарларды сатуы керек. Бұл ретте түскен сомалар сақтанушыға борышты төлеу есебіне жіберіледі, ал оған келтірілген залалдардың шамасы сақтандырылған сома мен дебитордан түсетін түсімдер (қамтамасыз етуді өткізуден түскен түсімді қоса алғанда) арасындағы айырма ретінде айқындалады.

Сақтандыру өтемін төлегеннен кейін сақтандырушыға төленген сома шегінде борышкерге немесе төлем төлемеуге кінәлі басқа Тарапқа талап ету құқығы (суброгация) ауысады. Бұл ретте сақтанушы сақтандырушыға осы құқықты іске асыруда қажетті жәрдем көрсетуге тиіс. Құқықтарды мұндай басқаға беру сақтанушының сақтандырушыға берешекке байланысты барлық құжаттар мен бағалы қағаздарды беруі арқылы жүзеге асырылады.

Банктердің мүлкітік мүдделерін сақтандыру. Банктік сақтандыру шарттарының негізінде көбінесе банктерді сақтандыру бойынша жалпы міндеттемелер жатыр (bankers blanket bond, В.В.В). Мұндай сақтандырудың талаптары сақтанушыларға мынадай сақтандыру тәуекелдерінен сақтандыру қорғауын ұсынуды көздейді:

1. Жеке пайда алу мақсатында банк қызметкерлерінің заңсыз немесе алаяқтық әрекеттері.
2. Банк үй-жайындағы құндылықтардың жоғалуы немесе зақымдануы.
3. Тасымалдау кезінде қолма-қол ақша мен басқа да құндылықтарды жоғалту.
4. Жалған құжаттар негізінде операцияларды жүзеге асыруға байланысты банк шеккен шығындар.
5. Бағалы қағаздарды жоғалтудан, ұрлаудан немесе қолдан жасаудан туындаған залалдар.
6. Жалған валютаны қабылдауға байланысты банк шеккен шығындар.
7. Үшінші тұлғалардың қаскүнемдік әрекеттері нәтижесінде банк кеңсесінің мүлкіне келтірілген залал.

Банктік сақтандыру шарттарын жасасу кезінде сақтандырушылар банк қызметіне кешенді тексеру жүргізуді талап етеді, оған оның қаржылық жай-күйін талдау, қауіпсіздік жүйесін, құндылықтарды тасымалдау және сақтау шарттарын тексеру және т.б. кіреді. Шарттар жасасу шарттары, әдетте, банкте банктік қауіпсіздік және ішкі аудит қызметтерінің тиімді ішкі бақылауының болуы, нұсқаулықтарда қызметкерлердің міндеттерін нақты анықтау, техникалық құралдар мен компьютерлік желілердің сенімділігін қамтамасыз ету болып табылады. Шарттың қолданылу процесінде сақтандырушы сондай-ақ банктің жұмысына мерзімді бақылауды жүзеге асырады. Банктік сақтандыру шартының талаптары сақтандыруды қамтамасыз ету әрекетінің уақытша шеңберіне қатысты ескертпені қамтуға тиіс. Көбінесе мұндай шарттар залал келтірген оқиғаның қашан болғанына қарамастан, шарттың қолданылу кезеңінде анықталған банк шеккен сақтандыру жауапкершілігінің көлеміне енгізілген барлық шығындарды өтеуді көздейді. Алайда шарттың қолданылу кезеңінде болған оқиғалардан келтірілген залалды өтеу талаптарымен сақтандыру да мүмкін.

Несиелік тәуекелдерден сақтандыру. Банктерге несиелік тәуекелдерден шығындарды өтеуді ұсынатын сақтандыру түрлерінің ішінде кепілзатты сақтандыру және қарыз алушы қайтыс болған жағдайда сақтандыру ең танымал болып табылады.

Несие беруші де, қарыз алушы да сақтанушылар бола алады.

Берілген несиені қамтамасыз ету үшін қарыз алушы Банкке берген құрылыстар, жабдықтар, көлік құралдары, Шикізат, материалдар, дайын өнім және басқа да құндылықтар кепілді сақтандыру объектілері болуы мүмкін.

Сақтандыру сомасы сақтандырылған мүліктің нақты құнынан аспауы тиіс.

Мұнда сақтандыру тәуекелдері, әдетте, мүлікті өрттен және басқа тәуекелдерден сақтандыру шарттарында қарастырылған жағдайлар болып табылады. Сақтандыру жағдайы басталған кезде пайда алушылар мүліктің меншік иесі ретінде (егер қарыз алушы кредитті қайтармаған жағдайда) бола алады.

Егер қарыз алушы жеке тұлға болып табылса, онда Қарыз алушы қайтыс болған жағдайда сақтандыру шарты жасалуы мүмкін. Бұл ретте пайда алушы банкир-кредитор болып табылады. Шарт несиені толық өтелгенге дейінгі мерзімге жасалады. Бастапқы сақтандыру сомасы оны пайдаланғаны үшін пайыздармен бірге берілген кредит мөлшеріне сәйкес келеді. Несиені қайтарған кезде сақтандыру сомасының мөлшері кез-келген уақытта сақтандырылушыға есептелген қарыздың мөлшеріне тең болатындай етіп азаяды. Сақтандырылушы қайтыс болған жағдайда сақтандыру төлемі Банкке борышты өтеуді қамтамасыз етеді [11, 556].

Инвестицияларды саяси тәуекелдерден сақтандыру шетелдік инвестицияларды сақтандыру үшін жүзеге асырылады. Мұнда сақтандырушылар инвестор елдің мемлекеттік сақтандыру құрылымдары және халықаралық қаржы ұйымдары болып табылады. Мұндай сақтандыруда жетекші рөлді тиісті мемлекеттер үкіметтерінің еншілес сақтандыру ұйымдары болып табылатын агенттіктер атқарады. Олар шет елдерге инвестицияларды жүзеге асыратын ұлттық инвесторларға кепілдіктер береді, бұл ретте сақтандыру жүргізуден болатын ықтимал шығындарды жабуға қаражат мемлекеттік бюджеттен бөлінеді.

Агенттіктер, атап айтқанда: сақтандыру шарттарын, сақтандыру сомалары мен тарифтік ставкалардың мөлшерін белгілейді, жүргізілетін операциялардың статистикалық есебін жүргізеді, сақтандыру объектілері мен субъектілеріне сараптама жүргізеді, инвесторлар, мердігерлер, инвестицияланатын қаражатты пайдаланушылар туралы деректерге ие болады.

Әлемнің жетекші агенттіктерінің қатарында жеке шетелдік инвестициялар корпорациясын (АҚШ), «Гермес» (Германия), Жапонияның Сыртқы сауда және өнеркәсіп министрлігінің экспорт, импорт және сауда департаментін, Ұлыбританияның экономика және өнеркәсіп министрлігінің экспорттық кредиттік кепілдіктер департаментін, «Кофас» (Франция) деп атауға болады. Инвестицияларды саяси тәуекелдерден сақтандыруды жүзеге асыру кезінде тағы бір сақтандырушы Әлемдік банктің бастамасымен 1985 жылғы Сеул конвенциясына сәйкес құрылған Инвестициялар кепілдіктері жөніндегі көпжақты агенттік (МИГА) болып табылады.

МИГА-бұл акционерлік қоғам, оның акционерлері-акцияларды әлемдік банктегі капиталға пропорционалды мөлшерде сатып алған 100-ден астам мемлекет. МИГ міндеті жеке инвесторларға қосымша кепілдіктер беру және шетелдік капиталды қабылдайтын елде инвестициялық ахуалды жақсарту жөнінде қызметтер көрсету арқылы дамушы елдерде шетелдік инвестицияларды көтермелеу болып табылады. Шетелдік инвесторлардың мүліктік мүдделерін қорғаудың ұсынылып отырған МИГА жүйесінің негізіне мига (сақтандырушы) және шетелдік инвестор (сақтанушы) тараптары болатын сақтандыру шарты алынған. Бұл ретте инвестор орналасқан елдің де, инвестицияларды қабылдайтын елдің де МИГА-ға мүшелігі шарт жасасу үшін міндетті шарт болып табылады.

Сонымен, шетелдік инвестицияларды жүзеге асыру кезінде инвесторлардың мүліктік мүдделерін сақтандыруды кейбір жеке сақтандыру компаниялары, мысалы, «Ллойд» корпорациясы, AIG (АҚШ) қамтамасыз етеді.

Инвестицияларды саяси тәуекелдерден сақтандыру объектісі: а) акциялар, басқа да бағалы қағаздар және қатысу құқықтары; б) тікелей инвестициялар (мысалы, құрылыс-монтаждау жұмыстарын жүргізуге, өндірісті жаңғыртуға және т. б. байланысты); в) меншік құқығы (мысалы, жылжымайтын мүлікке, инвестор еншілес компания құрмастан өз қызметінде пайдалану үшін әкелетін мүлікке, пайдалы қазбаларды өндіруге); г) лицензиялауға, халықаралық лизингке және т.б. байланысты мүліктік құқықтар; д) несиелер мен несиелер.

Билік, басқару органдарынан, өзге мемлекеттік құрылымдардан, сондай-ақ халықтық Бұқарадан шығатын оқиғалар сақтандыру тәуекелдері болып табылады. Сақтандыру мынадай оқиғалар басталған жағдайда жүргізілуі мүмкін:

1. Инвесторларға бұрын келісілген бағдарламаға сәйкес қызметті жүзеге асыруға кедергі келтіруі мүмкін заңнамадағы өзгерістер.

2. Инвесторларға салынған капиталды және одан түсетін ықтимал кірісті кейіннен инвестициялау немесе оны инвестор еліне аудару үшін пайдалануға кедергі келтіретін нормативтік актілерді қабылдау.

3. Шетелдік инвесторлардың қатысуымен құрылған кәсіпорындарды ұлттандыру немесе олардың активтерін экспроприациялау.

4. Инвестициялау объектісі - кәсіпорындарды жер иелену құқығынан айыру.

5. Сақтандырылған капитал салынған кәсіпорынның өнімдерін толық немесе ішінара тәркілеуге мүмкіндік беретін заңнаманы қабылдау.

6. Шетелдік инвесторлардың қаржылық немесе кез келген басқа жағдайын инвестициялаудың басындағы жағдаймен салыстырғанда нашарлататын заңнаманы қабылдау.

7. Инвесторлардың инвесторлар тиісті қаражат салған кәсіпорындардың басқару органдарына кіру құқығына нұқсан келтіретін нормативтік актілерді қабылдау.

8. Инвестордың мүліктік мүдделеріне нұқсан келтіруге әкеп соққан әскери іс-қимылдар, азаматтық толқулар мен әлеуметтік тәртіпсіздіктер [7, 150б].

Қорытындылай келгенде, кәсіпкерлік тәуекелді сақтандыру шарты – жазбаша келісім, оған сәйкес бір тарап (кәсіпкер) сақтанушының арнайы қорына белгілі бір ақша сомасын аударады, ал сақтанушы сақтандыру шартында көрсетілген зардаптар туындаған кезде сақтандыру төлемін төлеуге міндеттенеді.

Мүліктік сақтандыру шарты бойынша кәсіпкерлік ішкі және сыртқы оқиғалардан қорғалуы мүмкін. Ішкі оқиғаларға: мүліктің жоғалуы, жетіспеуі немесе бүлінуі; басқа тұлғалардың өміріне, денсаулығына немесе мүлкіне зиян келтіру салдарынан туындайтын міндеттемелер бойынша жауапкершілік, ал заңда көзделген жағдайларда шарттар бойынша жауапкершілік (азаматтық жауапкершілік тәуекелі) жатады.; кәсіпкердің контрагенттерінің өз міндеттемелерін бұзуы немесе кәсіпкерге байланысты емес мән-жайлар бойынша осы қызметтің талаптарын өзгертуі салдарынан болатын шығындар, оның ішінде күтілетін кірістерді алмау тәуекелі (кәсіпкерлік тәуекел); банкроттық немесе экономикалық дәрменсіздік, оның ішінде сақтандырылған тұлғаның өзінің кредиттік шарттары бойынша уақтылы төлемеу; инвестициялық жобалар бойынша күтпеген шығыстар және теріс нәтижелер; тауарға немесе қызметке сұраныстың күрт төмендеуі; өндірістің толық немесе ішінара тоқтатылуына әкелетін жабдықтың бұзылуы.

Сыртқы оқиғаларға мыналар жатады: тонау және басқа да физикалық заңсыз араласулар; табиғи апаттар мен техногендік апаттар; теріс саяси оқиғалар, мысалы, митингілер немесе ереуілдер; өрт сияқты төтенше жағдайлар; коммуналдық қызмет авариялары [12, 198б].

Кәсіпкерлік тәуекелді сақтандыру шартының ерекшеліктері. Сақтандыру қызметтерін көрсету үшін шарт жасалады, ол кәсіпкерлік тәуекелді сақтандырудың барлық ережелеріне сәйкес ресімделеді және келесі міндетті тармақтарды қамтиды: қол қойылған күні мен шарттың нөмірі; екі тараптың заңды мәліметтері; сақтандыру объектісінің атауы; тараптардың барлық құқықтары мен міндеттерін белгілейді; сақтандыру жағдайының нақты не екенін көрсету; сақтандыру төлемдерінің мөлшері және өтемақы алу тәртібі; басқа да қосымша шарттар, егер бар

болса. Шартты орындаудың міндетті шарттарына мыналар жатады: сақтандыру жағдайына әкеп соқтырған әдейі емес әрекеттер; өтемақы мөлшерін дәл бағалау мүмкіндігі; тәуекелдердің әмбебаптығы: өрт, мысалы, кез келген нысанға зиян келтіреді; төленетін өтемақының ең аз мөлшерін көрсету (сақтандыру оқиғасы кезінде ең аз зиян келтірілген жағдайда).

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Қазақстан Республикасының Кәсіпкерлік Кодексі 2015 жылғы 29 қазандағы № 375-V ҚРЗ. Интернет ресурсы: <https://adilet.zan.kz/kaz>
2. Троицкая И.В. Предпринимательский риск и риск предпринимателя в теории гражданского права // Известия Российского государственного педагогического университета им. А.И. Герцена. – 2018. – №120. – С. 216-227.
3. Копылов В.А. Риск в предпринимательской деятельности: Дис ... канд. юрид. наук. Автореферат. Волгоград, 2013. - 27 с.
4. Власова А.С. Интерес и риск в предпринимательской деятельности // Право и экономика. – 2018. – №1. – С. 65-68.
5. Разумовская Е.В. Предпринимательское право: учебник для вузов. – Москва: Издательство Юрайт, 2020. - 272 с.
6. Ватутина С.А. Предпринимательские риски: сущность, классификация, возможности управления // Вестник современных исследований. – 2019. – № 219 (29). – С. 20-23.
7. Страхование: учебник / [Е. Г. Князева, О. А. Бойтуш, Т. Д. Одинокова, Е. А. Разумовская, Л. И. Юзвович, Ю. Т. Ахвледиани]. / под общ. ред. Е.Г. Князевой. – Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 2019. - 241 с
8. Сердюк В.С., Кузнецов В.П., Бакико Е.В. Основы страхования: Учебное пособие. – Омск: Издательство ОмГТУ, 2012. - 128 с.
9. Мусалов М.А. Страхование право. Учебное пособие. (Курс лекций) для направления «Юриспруденция». – Махачкала: ДГУНХ, 2019. - 132 с.
10. Василенко Н.В. Страхование право: Учебник. – Москва: Проспект, 2021. - 560 с.
11. Назарчук И.М. Страхование: учебное пособие. – Алматы: NURPRESS, 2014.- 160 с.
12. Скамай Л.Г. Страхование: учебник и практикум для вузов. – Москва: Издательство Юрайт, 2021. - 322 с.

ПРАВОВОЕ РЕГУЛИРОВАНИЕ СТРАХОВАНИЯ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСКОГО РИСКА

Жуниспаева А.Б., Шаймуханова Ж.Т.

В статье рассмотрены понятие предпринимательского риска и правовое регулирование страхования предпринимательского риска. Также проанализированы виды страхования предпринимательского риска. Рассмотрены особенности договора страхования предпринимательского риска.

В современной деловой среде предпринимательский риск занимает одно из первых мест в повестке дня каждой организации. Меняются сами предприятия, что открывает новые горизонты роста, а также вероятность столкновения с новыми предпринимательскими рисками. Предвидение, реагирование, постоянная адаптация к рискам являются частью изучения, минимизации и управления важными предпринимательскими рисками.

Наличие предпринимательского риска – это обратная сторона предпринимательства, которая предприниматель рискует каждый день.

Страхование предпринимательского риска-страхование предпринимателем ожидаемого дохода от предпринимательской деятельности от риска утраты и дефицита вследствие нарушения обязательств контрагентов или изменения условий данной деятельности в связи с обстоятельствами, не зависящими от предпринимателя.

Ключевые слова: предпринимательство, предпринимательский риск, предпринимательское страхование, договор страхования, страхование коммерческих кредитов.

LEGAL REGULATION OF BUSINESS RISK INSURANCE

A. Zhunispaeva, Zh.T. Shaimukhanova

The article discusses the concept of entrepreneurial risk and the legal regulation of entrepreneurial risk insurance. The types of business risk insurance are also analyzed. The features of the business risk insurance contract are considered.

In the modern business environment, entrepreneurial risk occupies one of the first places on the agenda of every organization. Enterprises themselves are changing, which opens up new horizons for growth, as well as the likelihood of encountering new business risks. Foresight, reaction, and constant adaptation to risks are part of the study, minimization, and management of important business risks.

The presence of entrepreneurial risk is the reverse side of entrepreneurship, which an entrepreneur risks every day.

Business risk insurance is an entrepreneur's insurance of the expected income from entrepreneurial activity against the risk of losses and shortages due to the violation of obligations of counterparties or changes in the conditions of this activity due to circumstances beyond the entrepreneur's control.

Key words: *entrepreneurship, entrepreneurial risk, entrepreneurial insurance, insurance contract, insurance of commercial loans.*

**АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТ
СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ
INFORMATION ABOUT AUTHORS**

Абишев Н.А. - п.ғ.д., профессор, І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ.

Адилбаева А.С. - Alikhan Bokeikhan University, т.ғ.д., Қазақстан Республикасы, Семей қаласы, aigulmalika@mail.ru

Азанбекова Г.Т. - оқытушы дәріскер, І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ., E-mail: azanbekova.gulnaz@mail.ru

Абилханова Д. - студентка группы ШТҚ 411 спец.: Иностранный язык: два иностранных языка, ЖУ имени И.Жансугурова, Казахстан

Акабаева М.О. – докторант, Әлихан Бөкейхан университеті, Семей қ., Қазақстан Республикасы, m.akabaeva@kazguuu.kz, 0000-0002-9964-2016

Албатыр И. - Магистр, Преподаватель-лектор, Жетысуский университет имени Жансугурова, azamat_520@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-3312-6868>

Айткулова С.Н. - І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, sagadat84@mail.ru

Айтқалиева А. - 4 курс студенті, І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ.

Акхожин С.А. - І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, E-mail: akhozhins@gmail.com

Аннабигин А.У. - преподаватель-ассистент, Жетысуский университет им.И.Жансугурова,г.Талдықорған, РК, annabigin@list.ru

Аринов Ә.С. – Студент, Жетысуский университет им. И. Жансугурова, г. Талдықорған, Alisher.arinov.98@mail.ru

Асланқызы А. - студент, І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған

Ахмет Г. - Магистр юридических наук, Преподаватель-лектор, ЖУ им. И.Жансугурова, высшая школа права и экономики, ОП Юриспруденция, g_akhmet93@mail.ru

Ахметов Е.Б. - І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ., e-mail: eb1701@mail.ru

Ашимова М. - магистр педагогических наук, преподаватель-лектор, ЖУ им.И.Жансугурова, malika_amg@mail.ru

Әлекбаева М.М. - заң ғылымдарының магистрі, І.Жансүгіров атындағы Жетісу университетінің құқық және экономика жоғары мектебінің, құқық саласы бойынша білім беру бағдарламаларының оқытушы-ассистенті, Талдықорған қ, malekbaeva@list.ru

Баженова М.Д. - высшая школа права и экономики, м.ю.н., преподаватель – ассистент, Жетысуский университет имени И.Жансугурова., г.Талдықорған, bazhenova.meruert@mail.ru

Бакытжанович Б. - студент, Жетысуский университет имени И. Жансугурова, г.Талдыкорган

Бақытжанұлы Б. – студент, ЖУ имени И.Жансугурова, Талдыкорган, ibatyrzhan@mail.ru, 0000-0001-5641-5617

Байсалбай Б.М. - Ведущий специалист службы учебного контроля ЦСУ, Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Республика Казахстан, Алматы, bbajsalbaeva@mail.ru, 0000-0003-1572-416X

Байбулатова А.Ы. - «Шетел тілдері және аударма ісі» мамандығының ШТҚ231 топ студенті, І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған, Қазақстан, E-mail: arayumtu@mail.ru

Бейсембекова К. - студентка группы ШТҚ 411 спец.: Иностранный язык:два иностранных языка, ЖУ имени И.Жансугурова, Казахстан

Беделбаева А.Е. - Магистр, преподаватель-лектор, ЖУ им.И.Жансугурова, высшая школа права и экономики, Талдыкорган, Казахстан, aselya.mukatova@mail.ru, 0000-0002-0747-0799

Бекпаева Ж.А. - магистр экономических наук, докторант ОУ «Алматы Менеджмент Университет», эксперт со знанием иностранных языков Центра международного сотрудничества и стратегического развития, НАО «Жетысуский университет имени Ильяса Жансугурова», Талдыкорган, bekpaeva12@gmail.com, 0000-0001-7619-345X

Бекмуханбетұлы А. - магистрант 2 курса Высшая школа права и экономики, Жетысуский университет им.И.Жансугурова, г.Талдыкорган

Берикова А.К. - Канд.филос.н., Ст.преподаватель, Кафедра истории Казахстана ЖУ им.И.Жансугурова, Казахстан, aganumberikova@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-8998-5958>

Бурнашева В.Р. - магистр экономики, Преподаватель лектор ОП в сфере учета и финансов, Жетысуский университет им.И.Жансугурова, г.Талдыкорган, venera.8420@mail.ru, Scopus ID 56010065500

Гаджиев Ф.А. - Магистр, преподаватель-лектор, ЖУ им.И.Жансугурова, высшая школа права и экономики, Талдыкорган, Казахстан, farrux_gajiev@mail.ru

Дауренбекова Ш. - І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қаласы

Дидичина Е.Ю. - студент 3 курса; гуманитарный факультет ,специальность -иностранный язык: два иностранных языка; Жетысуский университет имени Ильяса Жансугурова, город Талдыкорган; email:elizavetadidichina@gmail.com

Джакыпбекова М.Т. - қауымдастырылған профессор, филология ғылымдарының кандидаты, І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қаласы, Mamilya_72@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-6375-5257>

Дубекова Р.К. - І курс магистранты І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған, Қазақстан

Даулеткелді Ш. - Магистр, Преподаватель-лектор, Университет иностранных языков и деловой карьеры, shalkar.dauletkeldi@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-8683-8554>

Жайлаубаева А. - студентка группы ШТК 411 спец.: Иностранный язык: два иностранных языка, ЖУ имени И.Жансугурова, Казахстан

Жексенқулов Ә. - І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ.

Жуниспаева А.Б. - Оқытушы-дәріскер, І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қаласы, ainur_zhunispaeva@mail.ru, 0000-0003-4015-0639

Ержанова Г.Ж. - Магистр педагогических наук, Преподаватель-лектор образовательной программы педагогики и психологии, Жетысуский университет им. И. Жансугурова, Казахстан, Gulnur_ppf@mail.ru

Ержанова Д.Ж. - Педагогика және психология 2 курс магистранты, І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған, Қазақстан

Ергебекова М. - Жетысуский университет имени И. Жансугурова, Студентка группы ШТК 231 по специальности «Иностранные языки и переводческое дело», E-mail: Indus.kz@mail.ru

Есенбек Ж.Б. - Доктор философии (PhD), Преподаватель-лектор, Жетысуский университет имени Жансугурова, yessenbek.zhumagali@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-0404-3326>

Есимбекова М.Ж. - преподаватель-ассистент Жетысуский университет имени И.Жансугурова, Талдықорған, myessimbekova@gmail.com

Искакова Г.М. - преподаватель-лектор образовательной программы социально-гуманитарного направления, магистр образования, ЖУ имени И. Жансугурова, г.Талдықорған, guldariyai85@mail.ru

Казиева Л.Ж. - І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті ҚЕАҚ, Талдықорған қ., klg768@mail.ru

Капенова А.А. - қауымдастырылған профессор (доцент), п.ғ.к. І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қаласы

Карасаева А.Б. - Магистр юридических наук, Оқытушы-дәріскер, І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, adiyuwa@mail.ru, 0000-0002-0044-9030

Қаратаева Д.Ғ. - әлеуметтік-гуманитарлық бағыт бойыша білім беру бағдарламасының оқытушы дәріскері, тарих магистрі, І.Жансүгіров атындағы ЖУ, Талдықорған қаласы, dkarataeva@bk.ru

Кыдырқожанова Б.К. – студент, Жетысуский Университет имени И.Жансугурова, Kudyrkozhanovab@mail.ru, 0000-0001-6085-6167

Корабаева Н.Б. - Преподаватель-лектор образовательной программы по отраслям Экономики и сервиса, магистр экономических наук, Жетысуский университет имени Ильяса Жансугурова, г. Талдықорған, nazgul_22_07_80@mail.ru

Коньсбекова М.Р. - м.ю.н., преподаватель-лектор ОП в сфере права Высшей школы права и экономики, Жетысуский университет имени И.Жансугурова (г.Талдықорған)

Каракожаева А. - студентка группы ШТҚ 411 спец.: Иностранный язык: два иностранных языка, ЖУ имени И.Жансугурова, Казахстан, ulserik@mail.ru, 0000-0001-6540-4629

Карбозова Ж.Ж. - магистр педагогических наук, преподаватель-лектор, Жетысуский университет им.И.Жансугурова, Казахстан, janarjenisovna@mail.ru

Касымбекова А.Д. - І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ., Е-mail: adiltauman@mail.ru

Коньсбаева Г.Б. - Магистр, преподаватель-лектор, ЖУ им.И.Жансугурова, высшая школа права и экономики, Талдықорған, Казахстан, konysbaeva73@mail.ru

Кульмамиров С.А. - Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы

Кабылова М.С. - PhD докторант, магистр-ассистент, преподаватель, Жетысуский университет имени И. Жансугурова. г. Талдықорған., Казахстан, madina.3024@mail.ru

Қадырбек М.М. - Студент гуманитарного факультета, ЖУ им. И. Жансугурова, г.Талдықорған, kadirbekova-m@mail.ru

Касымова А.М. - Преподаватель-лектор, Жетысуский университет имени И.Жансугурова, Талдықорған, aiko_1990kz@mail.ru

Қайыртаева Н.Е. - студентка 4 курса «Иностранный язык: два иностранных языка», Жетысуский университет им. И.Жансугурова, Казахстан, nkaurytaeva@bk.ru

Қараталова З.С. - БҚ 411 топ білімгері, І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ., Е-mail: zarina_karatalova_serikovna01@mail.ru

Куджакова Р. - студент, І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған

Құрманғажы Г. - PhD, оқытушы-дәріскер, І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ.

Кыдырқожанова Б. - 4 курс студенті, І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ., kudyркоzhanovab@mail.ru

Мақатаев Е.А. - Ілияс Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, «Аударма ісі» білім беру мамандығының 4 курс білімгері, ersultanmakataev@gmail.com

Машанова С.М. - к.п.н., ассоциированный профессор, ЖУ им. И. Жансугурова, г.Талдықорған, saniya.mashanova@mail.ru

Муратова Д. - Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан, e-mail: dariga.2001@mail.ru

Мусекенова А.А. - Магистр юридических наук, Оқытушы-дәріскер, І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Mussekenova_aizhan@mail.ru, 0000-0003-3544-2311

Махат А. - Ілияс Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Гуманитарлық ғылымдар жоғары мектебі, 6B01705-«Шетел тілі: екі шетел тілі» 4 курс студенті

Мұхаметхан А.Т. - Ілияс Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, «Аударма ісі» білім беру мамандығының 4 курс білімгері, basicallu@mail.ru

Мухашева М.Б. - докторант, І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ.

Ноғайбаев Ұ.С. - І.Жансүгіров атындағы Жетісу университетінің құқық және экономика жоғары мектебінің студенті, Талдықорған қ.

Ниязшина А.Ж. - студент 2 курса магистратуры специальности, Педагогика и методика начального обучения, Жетысуского университета имени И.Жансугурова, г.Талдықорған, Email niyazshina73@mail.ru

Нұрбек Б. - Ілияс Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Гуманитарлық ғылымдар жоғары мектебі, 6В01705-«Шетел тілі: екі шетел тілі» 4 курс студенті

Нурбосынова Г.С. - Магистр педагогических наук, Преподаватель-лектор, Жетысуский университет, gulmira.nurbosynova@mail.ru

Нуртаева А.К. - Академическая степень – магистр экономики, преподаватель – лектор ОП в сфере учета и финансов, НАО «Жетысуский университет имени И.Жансугурова» г.Талдықорған, Asselya_Nurtaeva@mail.ru, 0000-0001-8631-9407

Нурбосынова Л.С. - Канд.филос.н., Ст.преподаватель, Кафедра истории Казахстана ЖУ им.И.Жансугурова, Казахстан, 73256@inbox.ru, <https://orcid.org/0000-0002-0586-9501>.

Нұрланова Г.Н. - Тарих магистрі, оқытушы-дәріскер, І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған, Smuglianka81@mail.ru

Орынбаева У.К. - магистр, Преподаватель-лектор, ЖУ имени И.Жансугурова, Казахстан, ulserik@mail.ru, 0000-0001-6540-4629

Онгарбаева С.С. - Zhetysu University named after Iiyas Zhansugurov, Tal dykorgan, E-mail: sabitovna2018@mail.ru

Раймбаева З.К. - Студент 4 курса по специальности «Юриспруденция», Жетысуский университет имени И.Жансугурова (г.Талдықорған)

Рахипова С.К. - преподаватель-лектор, Жетысуский университет имени И.Жансугурова, г. Талдықорған, sayra76@mail.ru

Рысдаулетова Б.Т. - Магистр педагогических наук, Преподаватель лектор ОП подготовки филологов, НАО «Жетысуский университет имени И.Жансугурова», г.Талдықорған, Казахстан, rysdauletova@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-3940-9113>

Сабитов Е. – магистрант, 2 курса специальности Юриспруденция, Жетысуский университет имени Ильяса Жансугурова, Казахстан, s.erko_98@mail.ru

Садвакасова А.С. - Д.Қонаев атындағы Еуразиялық Заң Академиясы, E-mail: arujan.2002@mail.ru

Садуова Дина Дәулетқызы, Шәкәрім атындағы Семей мемлекеттік университетінің магистранты

Сапарова А.Қ. - преподаватель-ассистент Жетысуский университет имени И.Жансугурова, Талдықорған, azhar.saparova@mail.ru

Саржигитов Е.Т. - Педагогика ғылымдарының магистрі, Оқытушы-ассистент, Ілияс Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Гуманитарлық ғылымдар жоғары мектебінің оқытушы-ассистенті, Sarzhigitov_erik@mail.ru

Сартова А.Е. - магистр гуманитарных наук ,преподаватель – ассистент; Жетысуский университет имени Ильяса Жансугурова, город Талдықорған; e-mail: ainur.sartova@gmail.com

Смағұлова Ж.Ө. - педагогика ғылымдарының магистрі, оқытушы-ассистент, І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған, omirzakkizisaya03@gmail.com

Совет Е. - педагогика ғылымдарының магистрі, оқытушы-ассистент, Ілияс Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Гуманитарлық ғылымдар жоғары мектебінің оқытушы-ассистенті, Erhanat.sovet.86@mail.ru

Сүлейменова Г.С. - І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ., Қазақстан

Тастемирова А.Е. – магистр, старший преподаватель, Жетысуский университет им.И.Жансугурова, Казахстан, appleflower40@mail.ru

Тлеубекова Г.Б. - І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қаласы, т.ғ.к., қауымдастырылған профессор. E-mail: tleubekova@mail.ru

Тлегенова Г.А. - магистр образования, Координатор по учебной части высшей школы гуманитарных наук, Жетысуский Университет имени И.Жансугурова, Талдықорған, gunya_85@mail.ru

Тойматаев Д.Б. - кандидат философских наук, Жетысуский университет имени И.Жансугурова, г. Талдықорған, dauka76@mail.ru

Тоқсамбаева А.О. - филология ғылымдарының докторы, проф., Шәкәрім атындағы Семей мемлекеттік университеті

Тохтаров А.М. - Преподаватель-ассистент, Жетысуский университет имени И.Жансугурова, г.Талдықорған, РК, akniet.mukhtaruly@mail.ru

Тумабаева М.Б. - І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті КеАҚ, Талдықорған, Қазақстан

Тургамбекова Ж.Е. - докторант ОП «Туризм и управленческий форсайт», Евразийский национальный университет им. Л. Н. Гумилева г. Нур-Султан, jan_tk@mail.ru

Турганова М. М. - п.ғ.м., аға оқытушы, І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ., E-mail: m_turganova@mail.ru

Тұрсын Г. - магистр педагогических наук, преподаватель-ассистент, ЖУ им.И.Жансугурова

Уразымбетов Т.Е. - Құқықтану БББ оқытушы-дәріскер, заң ғылымдарының магистрі, «І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті» КЕАҚ, 120868@inbox.ru, Талдықорған қаласы.

Уалиева С.А. - І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Шетел тілдері және аударма ісі кафедрасы Ualievass@list.ru

Фейзулдаева С.А. - Доктор философии (PhD), Жетісуского университета им. Ильяса Жансугурова, г.Талдықорған, Email: salta7172@mail.ru

Чатбай Т.Х. - 7M01701 – Қазақ тілі мен әдебиеті мамандығының 2 курс магистранты, І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қаласы, Chatbaytogzhan@mail.ru

Чеснокова К.А. - Магистр педагогических наук, Преподаватель лектор ОП по подготовке филологов, НАО «Жетісуский университет имени И.Жансугурова», Талдықорған, bolgar_k@mail.ru, 0000-0002-2690-7431

Чинарбаева К.Т. - 1-курс магистранты, Алматы облысы, Кербұлақ ауданы, Сарыөзек ауылы Д.Конаев ат. ОМ, kamshat_191094@mail.ru

Чинибаева К. - бакалавр, преподаватель-ассистент, ЖУ им. И.Жансугурова

Шаймуханова Ж.Т. - Оқытушы-дәріскер, І.Жансүгіров атындағы Жетісу, университеті, Талдықорған қаласы, zhaina070@mail.ru, 0000-0001-5201-3178

Шмидт М.А. - Магистр педагогических наук, Руководитель проектного офиса обновления образовательных программ, Жетісуский университет им. И.Жансугурова, Казахстан, Gulnur_ppf@mail.ru

Шыныбекова А.С. - кандидат филологических наук, Ассоциированный профессор кафедры «Иностранных языков и переводческого дела» (доцент), Жетісуский Университет имени И.Жансугурова, город Талдықорған, E-mail: aizhan1574@mail.ru

Adilbayeva A.M. - 4th year student of the specialty “Foreign Language: two foreign languages” of Zhetysu University named after Iiyas Zhansugurov, Taldykorgan, adilbaeva.anara@bk.ru, <https://orcid.org/0000-0002-3472-3608>

Arinov A., 4th year student of foreign language: two foreign languages educational program, Zhetysu University named after Iiyas Zhansugurov, Taldykorgan, alisher arinov.98@mail.ru

Askar A. - 4th year student of the specialty “Foreign Language: two foreign languages” of Zhetysu University named after Iiyas Zhansugurov, Taldykorgan, aisymbat.asqar@bk.ru, <https://orcid.org/0000-0001-8760-3901>

Baltabekova D.K. - 4th-year student of the specialty “Foreign language: two foreign languages” of Zhetysu University named after Iiyas Zhansugurov, Taldykorgan, d-baltabekova@mail.ru

Baigudanova G. K. - senior lecturer, master of education, gulzhanat_67@mail.ru

Копбасарова Г.К. - Candidate of Legal Sciences, lecturer, Zhetysu University named after Iiyas Zhansugurov, Taldykorgan, Republic of Kazakhstan

Mazhitov M.B. - master's student, Zhetysu University named after Ilyas Zhansugurov, Taldykorgan, Republic of Kazakhstan

Mussabayeva A. - Teacher-assistant, master's degree, Zhetysu University named after Ilyas Zhansugurov, Taldykorgan, E-mail: aliya_mussabaeva@mail.ru

Nursaitova A.K. - 4th year student of foreign language: two foreign languages educational program, Zhetysu University named after Ilyas Zhansugurov, Taldykorgan, Nursaitova99@inbox.ru

Tleubay B. D. - 4th year student of the specialty “Foreign language: two foreign languages” of Zhetysu University named after Ilyas Zhansugurov, Taldykorgan, Republic of Kazakhstan, tleubaybota08@gmail.com

Yessimkhan Zh. - E-mail: jommiesimxan2000@gmail.com

Zhumagali K. - Teacher of the Department of the educational program in foreign languages, Khanysha.zhumagali@mail.ru

АВТОРЛАР НАЗАРЫНА!

- Мақалалардың электронды нұсқалары zhetysu.edu.kz сайтында орналастырылған.
- Редакторлар авторлардың жіберген ақпаратының анықтығына жауапты емес.

Журналдың жиілігі

«Ілияс Жансүгіров атындағы Жетісу университетінің Хабаршысы» ғылыми журналы жылына 4 рет келесі белгіленген мерзімдерде шығарылады:

- №1 – 30-наурызға дейін;
- №2 – 30-маусымға дейін;
- №3 – 30-қазанға дейін;
- №4 – 30-желтоқсанға дейін.

Мақалалар келесі белгіленген мерзімдерде қабылданады:

- №1 – 10-ақпанға дейін;
- №2 – 10-мамырға дейін;
- №3 – 10-қыркүйекке дейін;
- №4 – 10-қарашаға дейін.

Жалпы ережелер

«Ілияс Жансүгіров атындағы Жетісу университетінің Хабаршысы» ғылыми журналы толық мақалалар түрінде ресімделген түпнұсқа зерттеулердің нәтижелерін қамтитын материалдарды жариялауға қабылдайды. Жариялау үшін ұсынылатын Материал басқа ғылыми басылымдарда бұрын жарияланбаған түпнұсқа болуы, журналдардың бейіні мен ғылыми деңгейіне сәйкес келуі тиіс. Тақырыптық сәйкессіздік туралы шешімді редакциялық алқа арнайы рецензиясыз және себептерін негіздемей қабылдауы мүмкін. Студенттер мен магистранттардың жұмыстары тек ғылыми жетекшілермен бірлесіп немесе ғылыми жетекшілерінен рецензия болған жағдайда ғана қабылданады.

Авторларға ақпарат

Редакциялық алқа авторлардан журналда жариялау үшін мақалалар дайындау кезінде келесі ережелерді басшылыққа алуды сұрайды.

Журнал редакциясына ұсынылатын ғылыми мақалалар мақалаларды рәсімдеу жөніндегі базалық баспа стандарттарына сәйкес рәсімделуге тиіс: ГОСТ 7.5-98 «Журналдар, жинақтар, ақпараттық басылымдар. Жарияланатын материалдардың баспа дизайны», ГОСТ 7.1-2003 «Библиографиялық жазба. Библиографиялық сипаттама. Жалпы талаптар мен құрастыру ережелері».

- Журналдың бір нөміріне бір автордан (бірлескен авторан) 3 мақаладан артық қабылданбайды.

- Бір мақалада 5 бірлескен автордан артық болмауы тиіс.

- Мақаланың өзіндік ерекшелік дәрежесі 80%-дан кем болмауы тиіс.

- Жіберілетін мақалалар бұрын жарияланбауы тиіс, кейіннен басқа журналдарда жариялауға, басқа тілдерге аударуға жол берілмейді.

- Егер мақала антиплагиаттан өтпесе немесе рецензентпен қабылданбаса, мақала авторға пысықтау үшін қайтарылады. Автор мақаланы антиплагиаттан өту үшін және рецензия алу үшін қайта тек 1 рет қана жібере алады. Мақаланың мазмұнына автордың өзі жауапты.

- Редакция мақаланы әдеби және стилистикалық өңдеумен айналыспайды.

Талаптарды бұза отырып ресімделген мақалалар жариялауға қабылданбайды және авторларға қайтарылады.

Мақаланы рәсімдеу

Мақалалар қазақ, орыс немесе ағылшын тілдерінде MS Word (.docx) форматындағы файл түрінде ұсынылуы тиіс. Қаріп – Times New Roman, кегль – 12 пт. бір жоларалық интервалмен. Сол және жоғарғы жиектер – 2,5 см, оң және төменгі – 2 см, абзац – 1,25. Мақала материалы ГОСТ 7.5-98 "Журналдар, жинақтар, ақпараттық басылымдар. Жарияланатын материалдардың баспа дизайны" бойынша рәсімделуі тиіс.

Мақаланың көлемі

Мақаланың ұсынылатын көлемі 3-тен 10 бетке дейін болуы керек.

Мақаланың құрылымы

(мақала қазақ тілінде болған жағдайда)

Ғылыми мақаланың құрылымы тақырыпты, аннотацияларды, түйінді сөздерді, негізгі ережелерді, кіріспені, материалдар мен әдістерді, нәтижелерді, талқылауды, қорытындыны, қаржыландыру туралы ақпаратты (бар болған жағдайда), әдебиеттер тізімін қамтуы тиіс.

Мақаланың мазмұны анық, логикалық тұрғыда құрылуы тиіс, мақаланың бөліктері мынадай ретпен орналастырылады (*А Қосымшасы*):

А) ЭОЖ индексі;

Б) Мақаланың қазақ тіліндегі атауы;

В) Барлық авторлардың тегі және қысқартылған аты-жөні;

Г) Қазақ тіліндегі аннотация (*300 сөзден аспауы тиіс*). Аннотацияда жұмыстың тақырыбы мен мақсаты, әдістемесі, зерттеудің негізгі нәтижелері, оларды қолдану саласы, қорытындылары көрсетілуі керек. Қазақ тіліндегі, орыс тіліндегі және ағылшын тіліндегі Аннотация арасындағы сәйкессіздік болмауы тиіс;

Д) Кілт сөздер (қазақ тілінде);

Е) Кіріспе бөлім (қажеттіліктің негіздемесімен және жұмыстың мақсатын баяндауы тиіс);

Ж) Негізгі мәтін бөлімдерге бөлінуі тиіс (зерттеудің өзектілігі, Әдістеменің сипаттамасы, зерттеу нәтижелері және оларды талқылау, қажет болған жағдайда бөлімдерді біріктіруге болады). Графикалық материал тек ақ-қара суретте болуы тиіс. Ол анық болуы керек (кемінде 300 dpi ажыратымдылығымен jpeg форматында болуы тиіс). Барлық деректерде оларды алу көзіне сілтемелер болуы керек, ал сызбалар, кестелер нөмірленген және атауы болуы тиіс;

З) Нәтижелердің практикалық қолданылуы мүмкіндігінше көрсетілген қорытындылар болуы тиіс;

И) Әдебиеттер тізімі. Әдебиеттер тізімінде мақалада көрсетілген барлық жарияланымдар туралы библиографиялық мәліметтер болуы керек және мәтінде сілтемелері жоқ жұмыстарға нұсқаулар болмауы тиіс.

Монографияның, кітаптардың, оқулықтардың ISBN нөмірі көрсетілуі керек. Халықаралық рецензияланған журналдарда жарияланған барлық мақалаларға сілтемелер үшін DOI (Digital Object Identifier) көрсетілуі керек. DOI мақаланың PDF нұсқасында және/немесе мақаланың негізгі интернет-бетінде көрсетілген, сонымен қатар CrossRef іздеу жүйесін пайдалануға болады: <http://www.crossref.org/guestquery/>. Қосымша библиографиялық тізімдердегі библиографиялық сипаттама ГОСТ 7.1-2003 «Библиографиялық жазба. Библиографиялық сипаттама. Жалпы талаптар мен құрастыру ережелері» бойынша жасалады.

К) Мақаланың орыс тіліндегі атауы, барлық авторлардың тегі және қысқартылған аты-жөні, Аннотация, Кілт сөздер (орыс тілінде);

Л) Мақаланың ағылшын тіліндегі атауы, барлық авторлардың тегі және қысқартылған аты-жөні, Аннотация, Кілт сөздер (ағылшын тілінде).

MS Word файлы келесі үлгі бойынша аталуы тиіс: №(журнал нөмірі(журналдың тізбекті нөмірі)) Барлық авторлардың тегі және қысқартылған аты-жөні. Мысалы: №1(106) Шатырбаева Г.Ж., Молдабаева М.М.

Авторлар туралы мәлімет

Жеке файлмен келесі мәліметтері бар үш тілде авторлар туралы мәліметтер жіберіледі: әр автордың толық Т.А.Ә., ғылыми дәрежесі, ғылыми атағы, ғылыми дәрежесі, қызметі немесе мамандығы, жұмыс орны (ұйымның толық атауы, қала), мемлекеттің аты (шет елдік авторлар үшін), байланыс деректері (e-mail, телефон) (**Б Қосымшасы**).

MS Word файлы келесі үлгі бойынша аталуы тиіс: Inf.about.authors №(журнал нөмірі(журналдың тізбекті нөмірі)) Барлық авторлардың тегі және қысқартылған аты-жөні. Мысалы: Inf.about.authors №1(106) Шатырбаева Г.Ж., Молдабаева М.М.

Жауапты хатшы материалдар келіп түскеннен кейін үш күн ішінде материалдарды рәсімдеу қағидаларына сәйкестігіне тексеру жүргізеді. Материалдарды рәсімдеу ережелері сақталмаған жағдайда бөлім маманы авторға материалдарды пысықтау қажеттігі туралы хабарлайды.

Жариялауға ұсынылған материалдар журнал профиліне сәйкес келуі, формальды талаптарға сай болуы, қосарланған рецензиялау рәсімінен өтуі (плагиатқа тексеру және сараптамалық топ пен журналдардың редакциялық алқасы мүшелерінің рецензиялауы) және журналдың редакциялық алқасының жариялауға ұсынысын алуы тиіс.

Журналдарға кез-келген автор, азаматтығына, жұмыс орнына және ғылыми дәрежесінің болуына қарамастан, редакцияның талаптарын сақтай отырып, мақаланы жариялауға мүмкіндігі бар.

Төлем тәсілдері

Мақаланы жариялауға қабылдағаннан кейін электрондық пошта арқылы PDF немесе jpeg форматында жариялау үшін төлем туралы сканерленген түбіртек ұсынылады. **Баспа шығындарына ұйымдастырушылық төлем 4000 теңгені құрайды. Шетелдік авторлар үшін тегін.**

Университет деректемелері

І.Жансүгіров атындағы ЖУ

СТТН 531400011685

БСК – 990140003041

ЖСК – KZ566010311000005234

КБЕ 16

БСК - HSBKKZKX,

ТРФ 319900 АҚ «Қазақстан Халық Банкі», Талдықорған қ.

Төлем кезінде төлемнің мақсатын көрсетуді ұмытпаңыз: ЖУ Хабаршысы журналындаға мақала үшін ұйым.жарнасы.

Kaspi.kz арқылы төлеу нұсқаулығы:

Төлемдер ➔ Іздеу ➔ "Жетысуский госуниверситет им. И. Жансугурова" ➔ Факультет орнына: ЖУ Хабаршысы ➔ Ақпараты толтырасыз ➔ Сомасы: 4000тг 1 мақала үшін ➔ төлеу

Түбіртеккі келесі поштаға жіберуді ұмытпаңыз: vestnik@zu.edu.kz

Қазақ тіліндегі мақаланы рәсімдеу мысалы:

ӘОЖ 541.124

ЗАМАНАУИ БИЗНЕС-БІЛІМ БЕРУ ЖҮЙЕСІ

Шатырбаева Г.Ж., Молдабаева М.М.

Түйіндеме қазақ тілінде

Кілт сөздер:

Баяндама мәтіні

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

МАҚАЛАНЫҢ ОРЫС ТІЛІНДЕГІ АТАУЫ

Шатырбаева Г.Ж., Молдабаева М.М.

Түйіндеме орыс тілінде

Ключевые слова:

МАҚАЛАНЫҢ АҒЫЛШЫН ТІЛІНДЕГІ АТАУЫ

G.Zh. Shatyrbayeva, M.M. Moldabayeva

Түйіндеме ағылшын тілінде

Key words:

Авторлар туралы мәлімет

Т.А.Ә.	Паспорт/жеке куәлік бойынша
Ғылыми атағы, ғылыми дәрежесі	
Қызметі немесе мамандығы	
Жұмыс орны (ұйымның толық атауы, қала)	
Мемлекет (шет елдік авторлар үшін)	
e-mail	

ВНИМАНИЮ АВТОРОВ!

- Электронные версии статей доступны на сайте zhetsu.edu.kz
- Редакция не несет ответственность за достоверность информации, приводимой авторами

Периодичность журнала

Научный журнал «Вестник Жетысуского университета имени Ильяса Жансугурова» выпускается с периодичностью 4 раза в год в следующие установленные сроки:

- №1 – до 30 марта;
- №2 – до 30 июня;
- №3 – до 30 октября;
- №4 – до 30 декабря.

Статьи принимаются в следующие установленные сроки:

- №1 – до 10 февраля;
- №2 – до 10 мая;
- №3 – до 10 сентября;
- №4 – до 10 ноября.

Общие положения

Журнал «Вестник Жетысуского университета имени Ильяса Жансугурова» принимает к публикации материалы, содержащие результаты оригинальных исследований, оформленных в виде полных статей. Материал, предлагаемый для публикации, должен являться оригинальным, не публиковавшимся ранее в других научных изданиях, соответствовать профилю и научному уровню журналов. Решение о тематическом несоответствии может быть принято Редакцией без специального рецензирования и обоснования причин. Работы студентов и магистрантов принимаются только в соавторстве с научными руководителями или при наличии рецензии от их руководителей.

Информация для авторов

Редакционная коллегия просит авторов руководствоваться следующими правилами при подготовке статей для опубликования в журнале.

Научные статьи, представляемые в редакцию журнала, должны быть оформлены согласно базовым издательским стандартам по оформлению статей в соответствии с ГОСТ 7.5-98 «Журналы, сборники, информационные издания. Издательское оформление публикуемых материалов», пристатейных библиографических списков в соответствии с ГОСТ 7.1-2003 «Библиографическая запись. Библиографическое описание. Общие требования и правила составления».

- В номер допускается не более 3 статьи от одного автора или того же автора в составе коллектива соавторов.

- Количество в одной статье не более 5 соавторов.

- Степень оригинальности статьи должна составлять не менее 80%.

- Направляемые статьи не должны быть ранее опубликованы, не допускается последующее опубликование в других журналах, в том числе переводы на другие языки.

- Если статья не прошла антиплагиат или была отклонена рецензентом, статья возвращается автору на доработку. Автор может повторно отправить статью на антиплагиат или рецензирование 1 раз. Ответственность за содержание статьи несет автор.

- Редакция не занимается литературной и стилистической обработкой статьи.

Статьи, оформленные с нарушением требований, к публикации не принимаются и возвращаются авторам.

Оформление статьи

Статьи могут быть представлены на казахском, русском или английском языках в виде файла в формате MS Word (.docx). Шрифт – Times New Roman, кегель – 12 пт. с одинарным межстрочным интервалом. Поля слева и сверху – 2,5 см, справа и снизу – 2 см., абзац – 1,25. Материал статьи оформляется в соответствии с ГОСТ 7.5-98 «Журналы, сборники, информационные издания. Издательское оформление публикуемых материалов».

Объем статьи

Рекомендуемый объем статьи должен составлять от 3 до 10 страниц.

Структура статьи

(если статья на русском языке)

Структура научной статьи должна включать название, аннотации, ключевые слова, основные положения, введение, материалы и методы, результаты, обсуждение, заключение, информацию о финансировании (при наличии), список литературы.

Изложение материала должно быть ясным, логически выстроенным, части статьи располагают в следующей последовательности (*Приложение А*):

А) Индекс УКД;

Б) Заголовок статьи на русском языке;

В) Фамилии и инициалы всех авторов;

Г) Аннотация на русском языке (*не более 300 слов*) с перечислением ключевых слов (*не более 8 слов*). В аннотации должны быть указаны предмет и цель работы, методология, основные результаты исследования, область их применения, выводы. Несоответствие между казахоязычной, русскоязычной и англоязычной аннотацией не допускается;

Д) Ключевые слова на русском языке;

Е) Вводная часть с обоснованием необходимости и изложением цели работы;

Ж) Основной текст, который необходимо разделить на разделы и подразделы (актуальность исследования, описание методологии, результаты исследования и их обсуждение, при необходимости разделы могут быть объединены). Графический материал предоставляется только в черно-белом изображении. Он должен быть четким и не требовать перерисовки (изображение выполняется в форматах jpeg с разрешением не менее 300 dpi). Все данные должны иметь сноски на источник их получения, а рисунки, таблицы пронумерованы и озаглавлены;

З) Выводы, в которых по мере возможности должно быть указано практическое применение результатов;

И) Список литературы. Список литературы должен содержать библиографические сведения обо всех публикациях, упоминаемых в статье, и не содержать указаний на работы, на которые в тексте нет ссылок. В выходные данные монографии, книг, учебных пособий включать номер ISBN. Для всех ссылок на статьи, опубликованные в международных рецензируемых журналах, следует указывать DOI (Digital Object Identifier). DOI указываются в PDF версии статьи и/или на основной интернет-странице статьи, также можно воспользоваться системой поиска CrossRef: <http://www.crossref.org/guestquery/>. Библиографическое описание в приставных библиографических списках составляют по ГОСТ 7.1-2003 «Библиографическая запись. Библиографическое описание. Общие требования и правила составления»;

К) Заголовок статьи, Фамилии и инициалы всех авторов, Аннотация, Ключевые слова на казахском языке;

Л) Заголовок статьи, Фамилии и инициалы всех авторов, Аннотация, Ключевые слова на английском языке.

Документ MS Word со статьей должен быть назван по следующему шаблону: №(номер журнала(сквозной номер журнала)) Фамилии и инициалы всех авторов. Например: №1(106) Шатырбаева Г.Ж., Молдабаева М.М.

Сведения об авторах

Отдельным файлом направляются сведения об авторах на трех языках с указанием следующих данных: полное имя, ученое звание, ученая степень, должность или профессия, место работы (полное название организации, город), наименование страны (для иностранных авторов), контактные данные (e-mail, телефон) всех авторов (**Приложение Б**).

Документ MS Word со сведениями об авторах должен быть назван по шаблону: Inf.about.authors №(номер журнала(сквозной номер журнала)) Фамилии и инициалы всех авторов. Например: Inf.about.authors №1(106) Шатырбаева Г.Ж., Молдабаева М.М.

Ответственный секретарь в течение трех дней после поступления материалов проводит проверку на соответствие правилам оформления материалов. В случае несоблюдения правил оформления материалов специалист отдела оповещает автора о необходимости доработки материалов.

Представленные к опубликованию материалы должны соответствовать профилю журналов, соответствовать формальным требованиям, пройти процедуру двойного рецензирования (проверка на плагиат и рецензирование членами экспертной группы и редколлегии журналов) и получить рекомендацию к публикации редколлегией журнала.

Журналы являются открытыми – любой автор, независимо от гражданства, места работы и наличия ученой степени, имеет возможность опубликовать статью при соблюдении требований редакции.

Способы оплаты

*После принятия статьи к публикации представляется сканированная квитанция об оплате за публикацию в формате pdf или jpeg по электронной почте. **Организационный взнос на издательские расходы составляет 4000 тенге.** Иностранцам публикация в журнале бесплатна.*

Реквизиты университета

ЖГУ им. И. Жансугурова

РНН 531400011685

БИН – 990140003041

ИИК – KZ566010311000005234

КБЕ 16

БИК - HSBK KZ KX,

ТРФ 319900 АО «Народный банк Казахстана», г. Талдыкорган.

При оплате обязательно укажите назначение платежа: за статью в журнале Вестник ЖУ.

Инструкция по оплате через **Kaspi.kz** приложение:

Платежи ➔ Поиск ➔ Вручную пишете "Жетысусский госуниверситет им. И. Жансугурова" ➔ Вместо факультета пишете: за Вестник ➔ заполняете свои данные ➔ Сумма: 4000тг за 1 статью ➔ оплатить.

Также, не забудьте отправить квитанцию на почту: vestnik@zu.edu.kz

Пример оформления статьи на русском языке:

УДК 541.124

СИСТЕМА СОВРЕМЕННОГО БИЗНЕС-ОБРАЗОВАНИЯ*Шатырбаева Г.Ж., Молдабаева М.М.**Аннотация на русском языке***Ключевые слова:**

Текст доклада

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:**НАЗВАНИЕ СТАТЬИ НА КАЗАХСКОМ ЯЗЫКЕ****Шатырбаева Г.Ж., Молдабаева М.М.***Аннотация на казахском языке***Кілт сөздер:****НАЗВАНИЕ СТАТЬИ НА АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ****G.Zh. Shatyrbayeva, M.M. Moldabayeva***Аннотация на английском языке***Key words:****Сведения об авторах**

Ф.И.О.	По паспорту/удостоверению
Ученое звание, ученая степень	
Должность или профессия	
Место работы (полное название организации, город)	
Страна (для иностранных авторов)	
e-mail	

TO THE AUTHORS ' ATTENTION!

- **Electronic versions of the articles are available on the website zhetysu.edu.kz**
- **Authors are entirely responsible for the accuracy of information provided.**

Periodicity of the journal

The scientific journal «Bulletin of Zhetysu University named after Ilyas Zhansugurov» is published 4 times a year at the following deadlines:

- No.1 – until March 30;
- No.2 – until June 30;
- No.3 – until October 30;
- No.4 – until December 30.

Articles are accepted within the following deadlines:

- No.1 – until February 10;
- No.2 – until May 10;
- No.3 – until September 10;
- No.4 – until November 10.

General information

The journal «Bulletin of Zhetysu University named after Ilyas Zhansugurov» accepts for publication materials containing the results of original research, designed in the form of complete articles. The material proposed for publication must be original, not previously published in other scientific publications, correspond to the profile and scientific level of journals. The decision on the thematic discrepancy can be made by the Editorial Board without special review and justification of the reasons. The works of students and undergraduates are accepted only in co-authorship with scientific supervisors or if there is a review from their supervisors.

Information for authors

The Editorial Board asks the authors to follow the following rules when preparing articles for publication in the journal.

Scientific articles submitted to the editorial board of the journal must be designed according to the basic publishing standards for the design of articles in accordance with GOST 7.5-98 "Journals, collections, information publications. Publishing design of published materials", article-by-article bibliographic lists in accordance with GOST 7.1-2003 «Bibliographic record. Bibliographic description. General requirements and rules of compilation».

- No more than 3 articles from the same author or the same author as part of a team of co-authors are allowed in the issue.
- The number of co-authors in one article is not more than 5.
- The degree of originality of the article should be at least 80%.
- The submitted articles should not be previously published, subsequent publication in other journals, including translations into other languages, is not allowed.
- If the article did not pass anti-plagiarism or was rejected by the reviewer, the article is returned to the author for revision. The author can resend the article for anti-plagiarism or review 1 time. The author is responsible for the content of the article.
- The editorial board is not engaged in literary and stylistic processing of the article.

Articles designed in violation of the requirements are not accepted for publication and are returned to the authors.

The design of the article

Articles can be submitted in Kazakh, Russian or English as a file in MS Word (.docx). Typeface – Times New Roman, font size – 12 pt. Single-line spacing. Margins left and top – 2.5 cm, right and bottom – 2 cm, paragraph – 1.25. Article is prepared in accordance with GOST 7.5-98 "Journals, collections, information editions. Presentation of publications.

The volume of the article

The recommended length of the article should be from 3 to 10 pages.

Presentation of article

(if the article is in English)

The structure of the scientific article should include the title, annotations, Key words, main provisions, introduction, materials and methods, results, discussion, conclusion, information on funding (if available), references.

The presentation of the material should be clear, logically structured, the parts of the article are arranged in the following sequence (*Appendix A*):

A) UDC Index;

B) Title of the article in English;

C) Surnames and initials of all authors;

D) Abstract in English (*no more than 300 words*) with a list of Key words (no more than 8 words). The abstract should indicate the subject and purpose of the work, the methodology, the main results of the study, the scope of their application, and conclusions. The discrepancy between the Kazakh-language, Russian-language and English-language annotation is not allowed;

E) Key words in English;

F) Introductory part with justification of the need and statement of the purpose of the work;

G) The main text that needs to be divided into sections and subsections (relevance of the study, description of the methodology, results of the study and their discussion, if necessary, sections can be combined). Graphic material is provided only in black and white. It should be clear and not require redrawing (the image is made in jpeg formats with a resolution of at least 300 dpi). All data should have footnotes to the source of their receipt, and figures, tables are numbered and titled;

H) Conclusions, which, as far as possible, should indicate the practical application of the results;

I) List of literature. The list of references should contain bibliographic information about all publications mentioned in the article and should not contain references to works that are not referenced in the text. The output data of monographs, books, textbooks include the ISBN number. DOI (Digital Object Identifier) should be indicated for all references to articles published in international peer-reviewed journals. DOI are indicated in the PDF version of the article and/or on the main web page of the article, you can also use the CrossRef search engine: <http://www.crossref.org/guestquery/>. The bibliographic description in the reference bibliographic lists is made according to GOST 7.1-2003 «Bibliographic record. Bibliographic description. General requirements and rules of compilation»;

J) Title of the article, Surnames and initials of all authors, Abstract, Key words in Kazakh;

K) Title of the article, Surnames and initials of all authors, Abstract, Key words in Russian.

The MS Word document with the article should be named according to the following template: No.(journal number(end-to-end issue of the journal)) Surnames and initials of all authors. For example: No.1(106) Shatyrbayeva G.Zh., Moldabayeva M.M.

Information about the authors

A separate file is sent information about the authors in three languages with the following data: full name, academic title, academic degree, position or profession, place of work (full name of the organization, city), name of the country (for foreign authors), contact details (e-mail, phone) of all authors (*Appendix B*).

The MS Word document with information about the authors should be named according to the following template: Inf.about.authors No.(journal number(end-to-end issue of the journal)) Surnames and initials of all authors. For example: Inf.about.authors No.1(106) Shatyrbayeva G.Zh., Moldabayeva M.M.

The Executive Secretary, within three days after the receipt of the materials, checks for compliance with the rules of registration of materials. In case of non-compliance with the rules of registration of materials, the specialist of the department notifies the author of the need to finalize the materials.

The materials submitted for publication must meet the profile of the journals, meet the formal requirements, undergo a double review procedure (checking for plagiarism and reviewing by members of the expert group and the editorial board of the journals) and receive a recommendation for publication by the editorial board of the journal.

Journals are open – any author, regardless of citizenship, place of work and academic degree, has the opportunity to publish an article in compliance with the requirements of the editorial board.

Payment methods

After acceptance of the article for publication, a scanned receipt for payment for publication in pdf or jpeg format is submitted by E-mail. ***The registration fee for publishing expenses is 4000 tenge.*** Publication in the journal is *free* for foreign authors.

Bank details

Zhetysu University named after I. Zhansugurov

TIN 531400011685

BIN – 990140003041

IIC – KZ566010311000005234

BC 16

BIC - HSBKKZKX,

Taldykorgan regional department 319900 JSC «Halyk Bank», Taldykorgan.

When paying specify the purpose of payment: Registration fee for publication in the journal Bulletin of ZHU.

Payment instructions via Kaspi.kz the app:

Payments ➔ Search ➔ Manually write "Zhetysu University named after I. Zhansugurov" ➔ Instead of the faculty, you write: for the Bulletin ➔ fill in your data ➔ The amount: 4000 tenge for 1 article ➔ pay

Example of the design for an article in English:

UDC 541.124

THE MODERN SYSTEM OF BUSINESS EDUCATION

G. Zh. Shatyrbayeva, M. M. Moldabayeva

Abstract in English

Key words:

Text

LIST OF REFERENCES:

TITLE OF ARTICLE IN KAZAKH LANGUAGE

Шатырбаева Г.Ж., Молдабаева М.М.

Abstract in Kazakh language

Key words in Kazakh language:

TITLE OF ARTICLE IN RUSSIAN LANGUAGE

Шатырбаева Г.Ж., Молдабаева М.М.

Abstract in Russian language

Key words in Russian language:

Information about authors

Full name	Passport / ID
Academic degree, academic title	
Position or profession	
Place of work (full name of the organization, city)	
Country (for foreign authors)	
e-mail	